Q. SEPTIMII FLORENTIS TERTVLLIANI CARTHAGINIENSIS PRESBYTERI,

OPERA QVÆ HACTENVS REPERIRI POTVERVNT OMNIA.

IAM POSTREMVM, AD EXEMPLARIA MANVSCRIPTA COLlatione facta, quamaccuratiss. recognita, aliquot etiam libris auctiora; nũc primùm in capita, & certo ordine, habita quantum fieri potuit temporum ratione, in quinque Tomos distincta.

CVM IACOBI PAMELII BRVGENSIS, THEOLOGI, ARCHIdiaconi Audomaropolitani, Argumentis & Adnotationibus toti operi interiectis; quibus tum loci obscuriores explicantur, tum quidquid ad Antiquitatem Ecclesiasticam spectat, illustratur.

AB EODEM PAMELIO RECENS ADIECTA TERTVLLIANI VITA; Scripturarum citatarum Index locupletissimus, aliáque Prolegomena.

ACCESSERE ET LOCI EX CONIECTVRA LATINI LATINII VITERbiensis restituti, & erudita in lib. de Pallio IOANNIS MERCERII *Antecessoris Bituricensis Commentaria.*

CATALOGVM TOTIVS OPERIS INVENIET LECTOR POST Epistolas Dedicatorias; & in singulis Tomis Præfatiunculas de librorum ordine.

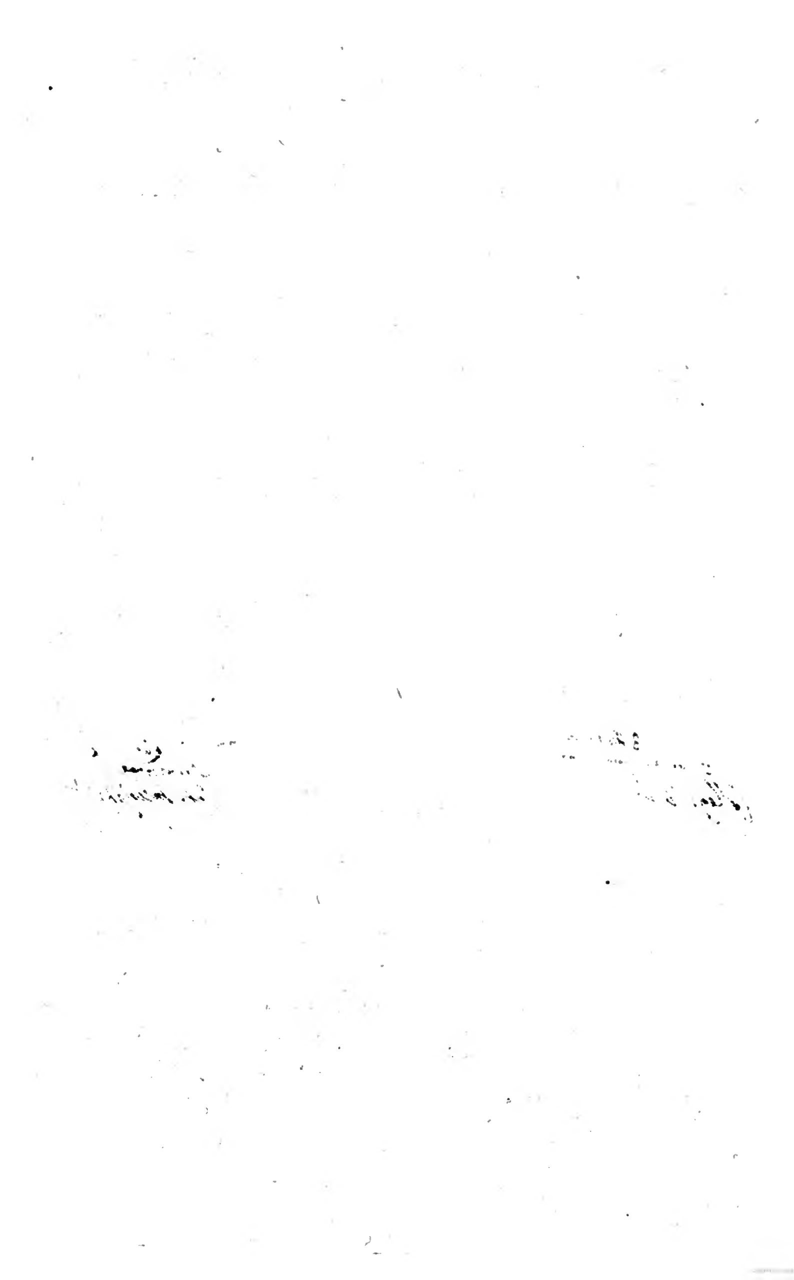
PARISIIS,

APVD MICHAELEM SONNIVM, VIA IACOBÆA, SVB SCVTO BASILIENSI.

M. D. XCVIII.

CVM PRIVILEGIO REGIS.

BEATISSIMO PATRI,

SANCTISSIMOQVE DOMINO NOSTRO, GREGORIO XIII. ROMANÆ ATQVE ADEO CATHOLICÆ ECCLESIÆ PONTIFICI MAXIMO.

EPTIMIVS TERTVLLIANVS (Lactantio teste Institut. diuin. lib. 5. cap. 1.) fuit quidem omni genere litterarum præditus, sed in eloquendo parum facilis, minus comptus, & multum obscurus. Quod ipsum repetens B. Hieronymus lib. de Instit. Monachi ad Paulinum: Tertullianus (inquit) creber est in sententiis, sed difficilis in eloquendo. Atque hæc caussa præcipua, SANCTISSIME PATER, cur eius opera, non nunc modò, sed etiam iam olim à sæculis aliquot, aut penè incognita, aut certè minus trita, vulgatáque fuerint, &, vt verbis Lactantij vti pergam, non satis celebritatis inuenerint. Altera cur paucorum manibus versata fuerunt ratio, quia B. Gelasius Papa I. ob errores in quos inciderat, inter apocrypha numerauerit, & inde factum sit, vt posterioris Ecclesiæ scriptores illis abstinuerint; parum animaduertentes, vt videtur, ea quæ tali nota censerentur, non omninò, sed publicè & in templis tantùm pronuntiari prohibita. Quod, tum ex voce ἀπόκρυφον, quæ non aliud quàm occultum quid significat, manifestum est, tum ex Gelasij decreto comprobatur, in quo Apocryphorum scriptorum mentionem iniicit, posteaquàm eos libros recensuit, quos in Ecclesia recitari voluit. Verùm enimuerò neque styli obscuritas, neque Hæresis subsecuta, B. Cyprianum aut B. Hieronymum deterruit, quo minus ita familiarem sibi hunc scriptorem habuerint, vt etiam verbotenus plerumque illum imitati sint. De Cypriano enim ita scribit Catal. Script. Eccles. Hieronymus: Vidi ego quendam Paulum Concordiæ, quod oppidum Italiæ est, senem; qui se B. Cypriani iam grandis ætatis Notarium, quum ipse esset adolescens, Romæ vidisse, diceret; referréque sibi solitum; nunquam Cyprianum absque Tertulliani lectione vnam diem præteriisse, ac sibi crebrò dicere: Da Magistrum, Tertullianum intelligens. Et Epist. ad Pammach. ac Ocean. Beatus, inquit, Cyprianus Tertulliano magistro vtitur, vt eius scripta probant; qúmque eruditi, & ardentis viri delectetur ingenio, Montanũ cum eo Maximillámque nõ sequitur. Idem, ad se quod attinet, imprimis Nepotianum in Epitaphio laudat, quòd ex frequenti huius Auctoris

vſu etiam ſtylum poſſet diſcernere: Illud aiebat (inquit) Tertulliani, iſtud Cypriani, hoc Lactantij, illud Hilarij eſt. Sic Minutius Felix, ita Victorinus; in hunc modum locutus eſt Arnobius. Deinde Euſtochium, ad eiuſdem lectionem lib. de Cuſtod. virg. his verbis adhortatur: Si tibi placet ſcire, quot moleſtiis virgo libera, quot vxor obſtricta ſit, legas Tertullianum ad Amicum Philoſophum, & de Virginitate alios libellos. Quomodo item id fieri expediat, Epiſt. ad Tranquillinum ſignificat: Ego (inquit) Origenem propter eruditionem ſic interdum legendum arbitror, quomodo Tertullianum, Nouatianum, (ſic enim lego, pro: Nouatum) Arnobium, Apollinarium, & nonnullos Eccleſiaſticos ſcriptores, Græcos pariter & Latinos; vt bona eorum eligamus, vitemúſque contraria, iuxta Apoſtolum dicentem: omnia probate, quæ bona ſunt tenete. Quid? quòd etiam libros de Monogamia, quos tamen aduerſus Eccleſiam conſcriptos alibi fatetur, Epiſtola ad Paulinum, citet.

Hæc ego prolixiùs, vt poſthac & à Tertulliani lectione alienus ſit nemo; & quomodo legendus, agnoſcat Lector plus æquo ſcrupuloſior. Huc certè primùm nos inuitare debet ſumma eius antiquitas. Nam ab eodem Hieronymo primus poſt Victorem, & Apollonium, Latinorum ſcriptor adſeritur; quod ei mirum videri non debet, qui B. Irenæum, & primos illos Pontifices Romanos, S. V. prædeceſſores, Clementem dico, Anacletum, Euariſtum, alióſque ad eius ætatem vſque, Græcè potius quàm Latinè ſcripſiſſe mecum ſenſerit. Deinde talis eſt viri eruditio, vti (Vincentio Lirinenſi teſte lib. aduerſus proph. hæreſeon nouit.) apud Latinos noſtrorum omnium facilè princeps iudicandus ſit. Quid enim (inquit) hoc viro doctius, quid in diuinis atque humanis rebus exercitatius? Nempè omnem Philoſophiam, & cunctas Philoſophorum ſectas, auctores adſertoréſque ſectarum, omnéſque eorum diſciplinas, omnem hiſtoriarum, ac ſtudiorum varietatem, mira quadam capacitate mentis complexus eſt. Ingenio verò nónne tam graui, ac vehementi excelluit; vt nihil ſibi penè ad expugnandum propoſuerit, quod non aut acumine irruperit, aut pondere illiſerit? Iam porrò, orationis ſuæ laudes quis exequi valeat? quæ tanta, neſcio qua rationum neceſſitate (ſeu denſitate, vti alij legendum cenſent) conſerta eſt, vt ad conſenſum ſui, quos ſuadere non potuerit, impellat; Cuius quot penè verba, tot ſententiæ ſunt; quot ſenſus, tot victoriæ. Quibus verbis alia quoque ratio ſcripta eius amplectendi iudicatur; quòd aduerſus Gentes & Iudæos nemo eo doctiùs ſcripſerit; aduerſus autem Hæreſes illas vetuſtiſſ. (quarum pleræque, prò dolor, hodie repullulaſcere incipiunt) præter eum & Irenæum, nullus, & aduerſus Marcionem ſolus hic ſcriptor exſtet. Hinc rectè idem Lirinenſis proſequitur: Sciunt hoc Marciones, Apelles, Praxeæ, Hermogenes, Iudæi, Gentiles, Gnoſtici, ceteríque; quorum ille blaſphemias multis ac magnis voluminum ſuorum molibus, velut quibuſdam fulminibus euertit. Atqui Hæreſes cognoſſe, debellaſſe eſt; & præuidiſſe, fugaſſe. Prætereo lubens, quòd etiam litterati quique, & maximè Iureconſulti, ex Auctore hoc verborum iuris Romani retinentiſſ. & legum peritiſſimo, multum proficere queant. Certè quum antiquitate potiſſimùm aduerſus omnes Hæreſes, vel ipſo Tertulliano teſte, lib. de Præſc. adu. hæret. præſcribi debeat; non aliundè magis fidei Catholicæ articulos hodie controuerſos, aut Eccleſiæ ritus, & traditiones antiquas

con

confirmari, quàm ex noſtro hoc Auctore; poſthac, opinor, iudicabit æquus Lector, ſi diligentiùs penitiúſque illum introſpexerit. Amplius dico, ex ſolo ferè hoc Auctore confici poſſe iuſtum Catechiſmum; qui ſufficiat, tum ad catechizandos rudiores quoſque fideles, tum ad reducendos eos, qui fortaſſis à recta fide deuiarunt. Sufficiant nunc exempla aliquot, quæ ſi in gratiam ſtudioſorum ſubiecero, prolixitati, quæ Epiſtolæ limites excedere fortaſſis videatur, V. Sanctitas, BEATISS. PATER, veniam quæſo dare non grauetur, & aures gratas accommodet. Imprimis Symbolum Apoſtolorum, quod Regulam fidei nuncupat, tale tantùm non quale hodie retinemus, non vno recenſet loco; libris nimirùm de Velandis virginibus, de Præſcriptionibus aduerſus hæreticos, & aduerſus Praxean. De Oratione Dominica (quemadmodum iam olim etiam adnotauit B. Hilarius) volumen aptiſſimum ſcripſit, quod B. Cyprianus imitatus eſt. Orationem Angelicam ex variis eius locis explicatam reddere liceret. Decalogum ferè integrum, reperire eſt explicatum, partim lib. aduerſus Iudæos, partim de Idololatria, & aduerſus Gnoſticos. Porrò SACRAMENTA, non duo duntaxat (vti Baſilienſes ad marginem alicubi perperàm adnotarunt) ſed ſex nominatim vno eodémque loco commemorat; de ſeptimo quoque Vnctionis extremæ haud dubiè facturus mentionem, ſi occaſio incidiſſet. Diabolus (inquit lib. de Præſcript. aduerſ. hæret. cap. 40.) cuius ſunt partes interuertendi veritatem, ipſas quoque res Sacramentorum diuinorum in Idolorum myſteriis æmulatur. Tinguit & ipſe quoſdam (en Baptiſmum) vtique credentes & fideles ſuos. Expiationem delictorum (quod ad pœnitentiam pertinet) de lauacro repromittit. Signat & illic (hoc Confirmationis eſt) in frontibus milites. Celebrat & panis oblationem (Euchariſtiæ nempè ſacrificium.) Quid? quòd & ſummum Pontificem in vnis nuptiis (Ordinem ſacrum, & Matrimonium etiam hîc vide) ſtatuit. Qui ergo ipſas res, de quibus Sacramenta Chriſti adminiſtrantur, tam æmulanter adfectauit exprimere in negotiis Idololatriæ, &c. Et verò etiam peculiaris de BAPTISMO liber exſtat Tom. 3. vbi latiùs de ceremoniis Baptiſmi, pleriſque etiamnum vſitatis; ſecundum quas inter cetera: Aquam adituri; (vti loquitur Auctor lib. de Coron. milit. & alibi non ſemel) ibidem, ſed & aliquanto priùs, in Eccleſia ſub Antiſtitis manu, conteſtamur nos renuntiare Diabolo, & pompæ, & angelis eius; dehinc ter mergitamur; amplius aliquid reſpondentes, quàm Dominus in Euangelio determinauit; indéque ſuſcepti lactis & mellis concordiam prægustamus; éxque ea die lauacro quotidiano per totam hebdomadam abſtinemus. Quibus adiungitur lib. de Baptiſ. & aduerſus Marcionem, olei ſeu Chriſmatis vnctio, à qua dicimur Chriſtiani. De Pœnitentia liber, tres eiuſdem partes, Contritionem, Confeſſionem, Satisfactionem, non obſcurè complectitur. Ad priorem illud pertinet cap. 9. Animum mœroribus deiicere, ingemiſcere, lacrymari, & mugire dies noctéſque ad Dominum Deum. Ad alteram: Preſbyteris aduolui, caris Dei adgeniculari, prouoluere hominem, accuſare & condemnare, dict. cap. & illud cap. 10. Videlicet ſiquid humanæ notitiæ ſubduxerimus, proinde & Deum celabimus? An melius, damnatum latêre quàm palàm abſolui? Ad tertiam denique, frequens ſatisfactionis mentio cap. 3. 5. 7. 8. & 9. è quibus loci iſti apertiſſimi: Confeſſio enim ſatisfactionis conſilium eſt; &:

Sed quatenus ſatisfactio confeſſione diſponitur; confeſſione, pœnitentia; Deus mitigatur. Conſignationis ſeu manuſimpoſitionis,quod nunc Confirmationis vocamus, meminit lib. de Reſur.carn. & dicto lib. de Præſcript. adu. hæret.cap.36. vbi carnem ſignari dicit, manuſimpoſitione adumbrari, & Spiritu ſancto veſtiri. Omnium autem apertiſſ. lib. de Baptiſ. ſupracitato. Dehinc (inquit) manus imponitur; per benedictionem, aduocans & inuitans Spiritum ſanctum. Euchariſtiæ toties fit mentio, vt malim ad Indicem totius operis Lectorem remittere; maximè quum nemo id inficiari poſſit. De veritate verò corporis & ſanguinis Domini in Euchariſtia, teſtimonia luculentiſſ. reperire erit, tum lib. de Orat. cap.6. tum etiam lib. aduerſ.Marc.4. cuius tamen verba quædam in contrarium, non intellecta Auctoris mente, perperàm pro ſe citare non verentur aduerſarij. Hîc ſufficiet illud lib. ſuperiùs citati de Reſurr.carnis: Caro corpore & ſanguine Domini veſcitur, vt anima de Deo ſaginetur. Sacrificij item ſiue oblationis nomen toties repetitum eſt,atque apud alium aliquem veterum; quemadmodum latè deduximus dicto lib. de Orat. qui ritum Miſſæ Africanæ magna ex parte continet; vbi etiam omnes penè, quibus vtimur, ceremonias Chriſtiani ſacrificij, ex Tertulliano comprobauimus. Præterea ad Ordinis ſacramentum illud pertinere quis dubitet, lib. de Præſcript. hæret. Ordinationes eorum temerariæ, leues, inconſtantes; Nunc Neophytos collocant, nunc ſæculo obſtrictos, nunc apoſtatas noſtros. Nuſquam faciliùs proficitur, quàm in caſtris rebellium; vbi ipſum eſſe, illic promereri eſt. Itaque alius hodie Epiſcopus, cras alius; hodie Diaconus, qui cras Lector; hodie Preſbyter, qui cras laicus. Nam & laicis ſacerdotalia munera iniungunt. Item in Exhortatione ad caſtitatem: Differentiam (inquit) inter ordinem & plebem conſtituit Eccleſiæ auctoritas & honor per ordinis conſeſſum ſanctificatus à Deo.

Matrimonium denique quinquies lib. 5. aduerſ. Marcionem, cum Apoſtolo Paulo ad Epheſios 5. Sacramentum diſertis verbis nuncupat. Porrò ſi de Eccleſia ſit controuerſia, lib. de Præſcript. aduerſus hæret. eam veram Apoſtolicámque eſſe latè deducit, in qua ordo Epiſcoporum ita per ſucceſſiones ab initio decucurrit, vt primus Epiſcopus aliquem ex Apoſtolis aut Apoſtolicis viris habuerit anteceſſorem, atque adeò etiam Romanam ipſam, vbi Petrus (inquit) & Paulus martyrio coronati, vnde nobis auctoritas præſtò eſt. Traditiones Eccleſiaſticas non ſcriptas, nemo veterum tam luculenter ſuo confirmauit teſtimonio, atque Tertullianus, lib. de Corona militis. Et nominatim oblationes pro defunctis ac Natalitiis Martyrum; ac etiam de crucis ſignaculo: Ad omnem, inquit, progreſſum, atque promotum; ad omnem aditum, & exitum; ad veſtitum, & calceatum; ad lauacra, ad menſas, ad lumina, ad cubilia, ad ſedilia; quacunque nos conuerſatio exercet; frontem crucis ſignaculo terimus. Meminit ibidem, & alibi latiùs; tum Dominici diei; tum antelucanorum cœtuum, qui ad ſacrificium, de quo ſuprà, referendi veniunt; tum Ieiuniorum, de quibus etiam peculiarem librum edidit, De Continentia autem Eccleſiæ miniſtrorum & virginum, latiſſ. tractat libris de Velandis virginibus, ac ad Vxorem vtroque, & de Exhortatione ad caſtitatem. Atqui, vti etiam aliarum controuerſiarum non omittatur men-

tio, De Excommunicatione Ecclesiastica, quam censuram diuinam nuncupat, sic loquitur Apologet. cap.39. Nam & iudicatur magno cum pondere, vt apud certos de Dei conspectu, summúmque futuri iudicij præiudicium est, si quis ita deliquerit, vt à communicatione orationis, & conuentus, & omnis sancti commercij relegetur. Si de vsu Imaginum proponatur quæstio, quomodo illæ Decalogo sint prohibitæ, nempè ne adorentur, his verbis explicat lib. aduers. Marcion.2. Proinde (inquit) & similitudinem vetans fieri omnium, quæ sunt in cœlo & in terra & in aquis, ostendit & caussas, Idololatriæ scilicet substantiam cohibentes. Subiicit enim: Non adorabitis ea, neque seruietis eis. Serpentis autem ærea effigies, postea præcepta Moysi à Domino; non ad Idololatriæ titulum pertinebat, sed ad remediandos eos, qui à serpentibus infestabantur. Sic & Cherubim & Seraphim aurea in arcæ figuratum exemplum, certè simplex ornamentum, accommodata suggestui; longè diuersas habendo caussas ab Idololatriæ crimine, ob quam similitudo prohibetur, non videntur similitudinum prohibitarum legi refragari; non in eo similitudinis statu deprehensa, ob quam similitudo prohibetur. De Libero arbitrio latè disputat, non modò Libro de Patientia, sed & 2. aduers. Marcionem. De Meritis denique operum, & æternæ vitæ mercede, lib. ad Martyras. Reliquis supersedeo, ne sim prolixior, remittens Lectorem studiosum ad Adnotationes nostras; quas si eadem cum beneuolentia & attentione legerit, qua plerique nostras illas nuper in B. Cyprianum editas, haud sine fructu id futurum confido; quippè quæ non aliud sint, quàm loci quidam communes materiarum omnium quæcunque hodie controuerti solent, ex penitiore vetustatis penu deprompti. Idque adductis testimoniis Patrum, iam inde à primis Ecclesiæ Apostolicæ incunabulis vsque ad Sanct. V. primum eius nominis prædecessorem Magnum illum Gregorium; ne fortè ab iis in dubium vocentur, qui ab ea ætate errare cœpisse Ecclesiam (contra expressum promissionum Christi B. Petro factarum, Matth.15. & 28. Dei verbum) calumniari non verentur. Proinde, benè de Republica sunt meriti Ioan. Baptista Egnatius, qui Tertulliani Apologeticum in lucem edidit, & Ioan. Gagnæus Parisiensis Theologus, qui, quos omiserat Rhenanus, libros xv. superaddidit, & nonnihil qui aliquot carmine conscriptos inter Poëtas Christianos euulgauit. Magnum denique aliquid præstitit Rhenanus Selestadiensis, quum primùm Tertullianum, quoad fieri potuit, integrum à blattis & tineis vindicauit, ac Scholiis, deinde & Adnotationibus illustrauit, quibus obscuriores quasque phrases vocésque explicat; & non semel etiam Ecclesiasticos ritus antiquos confirmat. Verùm vti homini, humanitùs aliquid ei contigit, quòd in area versaretur non sua, vtpotè litteratus potiùs quàm Theologus. Vnde à Sanctitatis Vestræ prædecessoribus Paulo Papa IIII. & Pio Papa V. secundum Concilij Tridentini decretum censura notatis eius Adnotationibus, atque adeò etiam interdictis, donec repurgarentur; factum est vt Catholicorum piorum manibus iterum penè exciderit Tertullianus, quòd hactenus non prodierit, auctoritate publica repurgata, operum eius editio. Ego itaque, frequentissimè à compluribus magnis eruditissimísque viris, tum Iureconsultis, tum Theologis requisitus, vti, quod de Tertulliano in editione B. Cypriani promiseram,

quantocyùs præſtarem; iamdudum pollicitis ſtetiſſem, Deo auſpice, niſi variis neceſſariiſque occupationibus tam priuatis quàm publicis in hunc vſque diem præpeditus fuiſſem. Prætereo tantam, de qua ſuprà, Auctoris in eloquendo difficultatem, vt multo tempore opus fuerit ad requirenda & conferenda exemplaria; iis præſertim locis, quibus explicandis Oedipo quopiam opus erat, quò certior eſſet cenſura de vera & genuina lectione, & quæ cum Auctoris mente & ſtylo quamoptimè conueniret. Qua in re plurimùm adiutus ſum tribus MS. membranaceis codicibus Vaticanis, quos Alano Copo, piæ memoriæ, Theologo eruditiſſimo, noſtro nomine, Illuſtriſſ. Cardinalis Sirletus ſubminiſtrauit; cui tam fuit cordi hæc noſtra opera, vt per Dn. Fredericum, ſuum in Bibliothecæ præfectura vicarium, & alios quoſdam amanuenſes, iuſſerit ſingulos illos conferri cum codice excuſo, atque ita varias lectiones in marginem adnotatas ad nos tranſmitti. Cuius adeò Celſitudini, vti etiam Illuſtriſſimis Cardinalibus Hoſio & Granuellano, qui apud illum eius rei fuerunt interceſſores, eſt quòd gratias immortales & agam & habeam. Nec parum ad hanc rem contulerunt MS. Libri Monaſteriorum S. Amandi ac Bauonis, & Anglicus quidam, quem theſauri loco penes ſe adſeruabat quondam Ioan. Clemens Anglus. Quibus acceſſerunt coniecturæ doctiſſimorum virorum, Latini Latinij Itali, & Ioan. Harriſij Angli, ab ipſis mecum communicatæ, & obſeruationes aliorum, quorum ſuis quibuſque locis fiet mentio. Quibus omnibus adminiculis adiutus, non tamen ſine vigiliis, laboribus, & lucubrationibus maximis (vt ne quid dicam de ſumtibus haud exiguis, præſertim in accerſendis dictis variis lectionibus, & MS. codicibus) loca innumera caſtigaui, hiulca ſuppleui; quædam etiam ſuperflua, quæ ex margine in contextum irrepſerant, reſcidi. Acceſſit, quòd recèns in capita libros omnes diſtinxi. Non quòd ignorem, Tractatus eſſe ſerie continua conſcriptos ab Auctore; ſed quòd, quum adfectatione ipſa ſubobſcurus ſit, res ſcitu neceſſariæ faciliùs minutatim intelligi poſſint à rudioribus. Neque verò nouo id exemplo, ſed iam olim id factum, ex MS. codicibus omnibus, & prioribus excuſis in Apologetico patet; quòd libri maxima vtilitas id faciendum perſuaderet, & non ita nuper in libro de Præſcriptionibus aduerſus hæreticos, à I.C. eruditiſſ. Ioanne Quintino Heduo. Cum quo ad Zephyri calumnias tribus, quod aiunt, verbis reſpondeo: Nihil cuiquam deperire, quòd Tertullianus diuiſus ſit; manere integrum, ſi quis vno malit contextu legere. Ego verò, re cum doctiſſ. & Theologis & Iureconſultis communicata, etiam in ipſis Argumentis diſtinctionem capitum retinendam exiſtimaui; vt inde colligat Lector, quid quoque tractetur capite; quæ etiam, vti maioris ſint auctoritatis, ipſiſſimis Tertulliani verbis conſcripſi; quò ſic Lectori ſtudioſo ſatisfaciam; cui facile fuerit, ex ſola eorum lectione antiquitatem omnem Eccleſiaſticam decerpere. Deinde totum opus in quinque Tomos partitus ſum: quorum primo continentur libri aduerſus Gentes & Iudæos; ſecundo Parænetica; tertio ſcripta aduerſus Hæreſes; quarto pia Poëmata cum Fragmentis operum quæ deſiderantur; quinto denique ea quæ aduerſus Eccleſiam ſcripſit, & aliena quædam. Ordine etiam librorum ſeruato, quantum fieri potuit eodem, legitima temporum ratione habita, quo

con

conſcripti ſunt; quemadmodum ex Præfatiunculis, quæ ſingulis præfiguntur Tomis, colligere eſt. Denique, vt norit Lector, iuxta Apoſtolum, examinare omnia, & quod bonum eſt, tenere; Admonitionem de Tertulliani dogmatis, ne dicam erroribus, longè locupletiorem quàm Rhenanus ediderat, Alphabeti ordine, ſimul cum Antidoto, edidimus. Reliqua prudens omitto. Quæ omnia, ſimul cum dictis Adnotationibus noſtris ſacræ Romanæ Eccleſiæ, atque adeò Veſtræ Sanctitatis, iudicio cenſuræque, lubens vel probanda vel improbanda ſubmitto.

Ceterùm, quòd eidem Sanctitati Veſtræ, BEATISSIME PATER, Tertullianum inſcripſerim; non vna me mouit ratio. Imprimis enim; cui potius nuncupandus veniat, quàm ei, penes quem Eccleſiæ Latinæ atque adeò Romanæ ſuprema eſt adminiſtratio? Præſertim, quum Africana Eccleſia cum Romana (vti verbis Auctoris noſtri vtar) conteſſerarit; & eiúſdem auctoritas, donec primùm à Vandalis, deinde à Mahumetanis occupata eſt, in Africa ſemper ſacroſancta fuerit; vſque adeò vt Tertullianus Catholicam doctrinam apud Eccleſiam Romanenſem, & eandem pro Apoſtolica, eiúſque auctoritatem in Africa agnoſcat, lib. de Præſcript. aduerſus hæret. Et quanti habitum fuerit iam tum, in litteris, quas Pacis vocabant, concedendis aut reuocandis, ſedis Apoſtolicæ iudicium; non obſcurè lib. aduerſus Praxean ſignificet: Immò etiam in hæreſin prolapſus, Epiſcopum Epiſcoporum Romanum Papam, lib. de Pudicitia nuncupet. Deinde expediebat ſub auſpiciis Sanct. Veſtræ prodire Tertullianum, vti ſic rurſus auctoritatem accipiat, quam probabilibus eius ſcriptis error conſequens detraxiſſe videbatur; atque adeò etiam à ſcrupuloſioribus quibuſque eius non omittatur lectio. Quid? quòd etiam iure quodam Sanctitati Veſtræ debebatur noſtra hæc recognitio; quæ tantum adiumenti accepit ex dicta Vaticana V. Sanctitatis Bibliotheca, vt niſi cum ingratitudinis nota illam præterire non potuerim. Illud autem audendi fiduciam dedit; quòd, quum fragmenta quædam Conciliorum, quę conferre poſſent ad Gratiani recognitionem, quam magno adparatu iamdudum Sanct. Veſtra molitur, ad Illuſtriſſ. Cardinalem S. Sixti Boncompaignum, iuxta eiuſdem S. V. poſtulata, iſthuc miſiſſem; iniecta mentione opuſculorum quorundam Hrabani Mauri, quæ cupiebam Sanct. V. dedicare; quàm benigniſſimè idem Illuſtriſſ. Cardinalis inter cetera ſic reſcripſerit: Scito, in eo rem gratiſſimam ſuæ Sanctitati te facturum; quæ magnam ex iis Conciliorum fragmentis voluptatem accepit; & mihi iniunxit, vt eius nomine te valde hortet, vti in huiuſmodi libris eruendis & expurgandis diligentem operam ponas; quia hæc (inquit) præcipua ſunt inſtrumenta, quibus & noſtra conſtituere, & hæreticos valemus euertere. Si itaque grata fuiſſet Sanctitati V. inſcriptio Opuſculorum Hrabani aliquot duntaxat; multò certè magis acceptabilem fore Tertullianum non dubito.

Patiatur itaque, BEATISSIME PATER, ſub ſui nominis prodire auſpiciis Sanctitas Veſtra Tertullianum hunc noſtrum; méque in clientelam recipiat, iam Catholicæ Religionis ergò voluntarium exſulem. Atque adeò etiam ceteros Eccleſiaſtici ordinis per Flandriam viros; qui, quum inter hæ-

reticos aut falsos fratres abundare liceret, malunt plerique penuriam pati pro Christi nomine, quàm genua ante Baal incuruare; quos Sanctitati Vestræ quamofficiosissimè commendo. Quod restat, Deus Opt. Max. eandem SANCTITATEM V. Ecclesiæ suæ diu seruet incolumem.

Duaci, ipsa Exaltationis sanctæ Crucis. 1579.

SANCTITATI VESTRÆ DEDITISSIMVS
IN CHRISTO SERVVS

JACOBVS PAMELIVS.

SERENISS. POTENTISSIMO'QVE MONARCHÆ PHILIPPO II. HISPANIARVM. REGI CATHOLICO, Belgij Principi clementissimo.

DVERSVS hæreticos omnes, REX SERENISSIME, *præscribit Tertullianus noster, cuius nunc Opera in lucem damus, non admittendos eos ad vllam de scripturis disputationem.*

Primùm quidem, quòd hæreticum hominē post primam, aut saltem vnam atque alteram correptionem deuitandum B. Apostolus Paulus scripserit. Deinde quòd nihil proficiat (ipsius verbis vti pergo) congressio scripturarum, nisi planè, vt aut stomachi quis ineat euersionem, aut cerebri, quòd quasdam scripturas non recipiant hæreses; si quas recipiunt, adiectionibus & detractionibus ad dispositionem instituti sui interuertant; aut non integras recipiant; & si aliquatenus integras præstent, nihilominus diuersas expositiones commentatæ conuertant. Denique, quòd ille, si quis est, cuius caussa in congressum descendis scripturarum: vt eum dubitantem confirmes, ad hæreses magis quàm ad veritatem demerget, hoc ipso motus, quòd te videat nihil profecisse, æquo gradu negandi & defendendi; certè de pari altercatione incertior discedet, nesciens vtram hæresim iudicet. Disertè id profectò admodum Tertullianus: quod quum & in hæreticos, vt semper sui sunt similes, nostri temporis aptissimè competat; videamus, quibus auctor in hac, quod aiunt, harena versatissimus, Præscriptionibus aduersus eosdem vti pergat, vti & nos intelligamus, quibus artibus cum illis sit congrediendum à nostri ordinis viris. Si quando, inquit, cum illis disceptandum, illud priùs proponi rerum ordo desiderat, an apud illos, an verò penes nos veritas sit scripturarum, & expositionum, & omnium Christianarum traditionum. Atquin ea illis adiudicanda, quicumque in ea incidunt regula, quæ cum ecclesiis Apostolicis, matricibus, & originalibus fidei, conspiret; id tenentes, quod Ecclesia ab Apostolis, Apostoli à Christo, Christus à Deo suscepit. Edant ergo, si sibi credi volunt, origines Ecclesiarum suarum, euoluant ordinem Episcoporum suorum, ita per successiones ab initio decurrentem, vt primus ille Episcopus aliquem ex Apostolis vel Apostolicis viris, qui tamen cum Apostolis perseuerauerint, habeat auctorem & antecessorem. Aut probent se nouos Apostolos esse, dicant Christum iterum descendisse, iterum prædicasse, iterum crucifixum, iterum mortuum, iterum resuscitatum. Sic enim solet Apostolus facere, dans illis præterea virtutem eadem signa edendi quæ & ipse. Hactenus Tertullianus ante annos plus minus mille quadringentos. Hoc igitur eiusmodi hominibus semper ob oculos ponendum, quid ab omnibus semper, & vbique creditum sit. Hoc enim verè propriéque Catholicum,

ex B. Optato, Vincentio Lirinensi, & aliis Patribus didicimus. Atque adeò non alia cum illis instituenda disputatio, quàm ex vniuersitate, antiquitate, consensione; quæ vbi concurrunt, ibi veram Ecclesiam & Catholicam Religionem esse, confiteantur necesse est. Hæc autem soli Ecclesiæ nostræ Romanæ attributa fuisse, etiam temporibus BB. Irenæi, Tertulliani, Origenis, Cypriani, Optati, Augustini, ex ipsorum scriptis manifestum est; in qua nimirùm (præterquàm quòd miraculis seu signorum virtutibus, & tot Martyrum sanguine clarissima) semper ab his, qui erant vndique Christiani, conseruata esset ea quæ ab Apostolis est traditio, & continuata à B. Petro Apostolo pontificum successio. Quæ cùm & in hunc vsque diem continua serie obseruata demonstrari possit; ea sola doctrina censenda & præscribenda est Catholica, quam non modò nos, sed ipsi etiam nostri hæresiarchæ ad vnum omnes, antequàm schisma facerent, in Ecclesia Romana professi sunt. In hac enim vniuersitatem sequimur qui hanc vnam veram esse fidem profitemur, quam tota per orbem terrarum confitetur Ecclesia; antiquitatem veneramur, dum ab illo sensu scripturarum non recedimus, quem à sanctis Patribus accepimus; consensionem amplectimur, qui cum ipsa vetustate omnium Sacerdotum pariter definitiones sententiásque sectamur. Hinc factum est, REX CATHOLICE, *vt vbi primùm studiis Theologicis Christiano homine dignissimis operam cœpi impendere, perpetuò mihi laborandum existimauerim in adstruendis potius fidei Catholicæ articulis quàm hæreticorum friuolis plerumque argumentis refutandis. Cuius studij cùm post primos motus Belgij anni 1566. partem aliquam in publicum contulissem, editis in B. Cyprianum Adnotationibus, quas magnorum Ordinis vtriusque virorum iudicio probatas, & ex secunda etiam editione in commune gratas fuisse deprehendi: Persuaderi mihi passus sum, vrgentibus etiam aliquibus, qui eo scripti genere sese in fide pristina confirmatos fatebantur, vti, iuxta quod promiseram, similibus Tertullianum Adnotationibus illustrarem. In quo dum per integrum octennium, post absoluta nostra anno 1571. Latinorum Liturgica adlaborassem, nec tamen magnos fecissem progressus, tum ob Auctoris, qui ex industria obscuritatem adfectasse videtur, difficultatem; tum quòd plerumque variis & publicis & priuatis distraherer negotiis, ocio nunc maiori habito in secessu hoc nostro Catholicæ Religionis caussa, tàdem aliquando seriò opus aggressus, ad calcem cœpi pertingere. Quid autem præstiterim, malo iudicet* MAIESTAS VESTRA; REX SERENISSIME, *& Lector quisque Catholicus, cui prodesse studui, quàm contra decorem in earum commendatione pluribus insistere. Hoc tàtùm dicam, quod ex iis tàquam Locis quibusdam communibus antiquitatum Ecclesiasticarũ, studiosus intelligere poterit, quid ab Apostolorũ ætate in Ecclesia nostra Romana obseruatũ fuerit. Sperans præterea nostra opera, voces, phrasésque obscuras ita restitutas, & elucidatas, vt nihil sit, quod Lectorem, qui hactenus difficultate Auctoris nostri terrebatur, posthac remorari debeat. Scripturas verò omnes ab eo citatas, eásque ad quas alludit, nõ sine maxima molestia, ex quibus locis desumptæ sint, in margine designaui. Indices quoque Scripturarum, & rerũ & verborum: quæ Adnotationibus explicantur, adiũxi. Item & peculiares Prouerbiorum, Similitudinũ, Vocum Græcarũ, & Phrason Iuris; quibus allecti litterati quique & Iuris studiosi, dum quæ suæ sunt professionis, inquirũt, etiam antiquitates Ecclesiasticas vna eadémque opera tractatas reperiant. Denique & Tertulliani vitam, atque adeò Africanæ Ecclesiæ illius ætatis per annos xxiiij. historiam, recèns ex ipsis illius scriptis potissimùm desumptam, in lucem damus, additis etiam fragmètis Tertulliani Romani Iureconsulti, quem perperàm quidam eundem putarunt.*

Ingenuè

Ingenuè interim fateor subinde adiutum me Adnotationibus Rhenani, quas proinde & nostris interieci, saltem eas quæ sanum sapiebant, addito Antidoto ad locos suspectos, quos iuxta Concilij Tridentini decretum M. V. repurgari iam olim iussit. Non parum etiam me iuuerunt in libro de Præscriptionibus aduersus hæreticos, Adnotationes in eundem Domini Ioannis Quintini Hedui, Decretorũ quondam Parisini professoris, quas omnes, sicuti ab eo descriptæ sunt, inter nostras excudi iussi. Quemadmodum etiam Francisci Zephyri Paraphrases, & Scholia in Apologeticum. Quidquid denique depromere visum est ex variorũ Miscellaneis, Emẽdationibus, Aduersarijs, Animaduersorum libris, Coniectaneis, Lectionibus nouis & antiquis, Obseruationibus, Adnotationibus & subcesiuis Lectionibus, suo cuique auctori acceptum reddidi. Quæ sanè omnia non sine magnis laboribus, peruigilijs, lucubrationibus, & sumptu absolui potuerunt. Sed amplæ mercedis loco mihi futurum est, si hoc Dei Opt. Max. beneficio assequar, vt eorum qui hisce posterioribus multò quàm antea atrocioribus Belgij tumultibus, nihil vicinorum exemplis territi, prò dolor, miserè se seduci, & abduci à vera Religione passi sunt, aliqui saltem ad meliorem mentem reuocentur.

Ceterùm quòd MAIESTATI *V.* REX SERENISSIME, *Opus hoc inscripserim, causæ sunt plures. Cui enim aptiùs, quod ad Tertullianum Afrum & Carthaginiensem illustrandum, & à mendis vindicandum laboratum est, dedicetur quàm Hispaniarum* REGI, *cuius adhuc pars Africæ paret imperio, qui Dominatoris per Africam titulum gestat, & Carthagini veteri regna sua habet contermina, fretóque tantùm Gaditano discreta? Accedit quòd perpetua fuerit Ecclesiarum Africæ & Hispaniæ, eáque penè induidua concordia, adeò vt etiam Carthaginiensi Primati in Hispanijs non parua fuerit auctoritas, vti ex Epistola B.* C*ypriani 68. ad* C*lerum & Plebem Legionis, Asturiæ & Emeritæ, quæ* C*oncilij est Africani, manifestũ fit, qua comprobatur noua Felicis & Sabini Episcoporum in locum Basilidis, & Martialis electio. Neque verò tum primùm, sed vel sua ætate Hispaniarum omnes terminos Christo credidisse testatur Tertullianus Libro aduersus Iudæos; quod ipsum magnoperè ad Regni* MAIESTATIS *V. cõmendationem facit. Deinde cui Adnotationes, quibus Catholicæ Religionis veritas asseritur, cõgruentiùs consacrentur, quàm Regi titulis, ac re præ ceteris Catholico, & fidei Catholicæ præcipuo defensori; qui nõ tam imperiò, quàm clementia ministrum Dei se exhibet; in bonum etiã ijs qui potestati, immò Dei ordinationi resistũt. Loquor de summa illa, sæculis omnibus inaudita* MAIESTATIS *V.* REX CLEMENTISSIME, *animi moderatione, quà pacem iamdudũ exoptatissimam rebus desperatissimis Belgio toti vltrò offerre non est dedignata, quæ tanquam alter post nubila Phœbus iã cœpit illucescere. Viderint, qui aut phanaticis se totos hæresibus dediderunt, aut qui illo (quem Isaias Propheta cõminatur) spiritu vertiginis excæcati aliorsum rapiuntur, vt audientes audiant & non intelligant, ac videntes videant & non cognoscant. Certè Prouinciæ Catholicæ Artesia, Hannoniæ, & Tripolitana hac insularum Duaci, & Orchesij (quibus accessere Mechliniensis Prouincia, Comitatus Alostensis, ac nonnulla Brabantiæ & Flandriæ oppida) obuijs vlnis eã amplectuntur. Qua nihil gratius contingere posset illis, qui ex Flandria & alijs prouincijs huc, aut in alias refugij ciuitates, tanquã in azylum quoddam, Religionis ergò profugi maluerunt, patria domóq; relictis, etiã cum bonorum iactura secedere, quàm aut impijs iuramẽtis conscientiam polluere, aut mala suæ gentis conspicere. E quorum numero, quum & ego cum fratribus tribus iamdudum fuerim, in hac bonorum omniũ de pace iam adepta congra-*

tulatione communi, pro symbolo gratitudinis & fidelis obsequij, labores hosce meos MAIESTATI *V. dedicandos existimaui: vt vel hinc eadem* MAIESTAS *V. cognoscat, quales illi adhuc supersint in his prouincijs quàm maximo numero subditi, qui nondum flexerunt genua ante Baal, & nihil tam in votis habent, quàm aliquando Regiam V. Auctoritatem & pristinam Religionem Catholicam sartam tectam conspicere. Unde & futurum speratur, vt reliquæ etiam prouinciæ salutis suæ memores, breui pacem amplectantur, & ita tandem aliquando restaurata vera Religione, & publica tranquillitate restituta, nobis qui post tot discrimina rerum in peregrino solo salutem quærimus, ad nostra cum pristina securitate redire liceat. Neque verò etiam priuatim deest caussa, cur* MAIESTATI *V. lucubrationes has nostras in Tertullianum offerendas putauerim, tum ob varia &* Cæsareæ *Caroli Quinti Imperatoris semper Augusti, & vestræ quoque Regiæ* MAIESTATIS *in me collata beneficia, tum quòd me velut impulerint domestica exempla* CC. *V. Adolphi & Gulielmi à Pamele. Quorum ille, piæ memoriæ pater meus, Cæsareæ* MAIESTATI *à consilijs priuatis, Principis sui obsequio ita se totum dedit, vt seruiendo mortem sibi maturarit: Hic germanus frater, Consilij Flandriæ Preses, dum munia sibi à* MAIESTATE *V. commissa fideliter exequitur, ob iustitiæ & Religionis tuendæ studium, iam secundò ad carceres, immò & ad cædem Gandaui nuper, ab hæreticis eorúmque fautoribus diu quæsitus, non nisi diuini Numinis præsidio seruatus est. Qui quum quod cuique carissimum est,* MAIESTATIBVS *V. deuouerint, officij esse mei existimaui, vt & ego idem* MAIESTATI *V. obsequendi desiderium, operis huius, quod eorum quæ hactenus edidi, aut editioni destinaui, difficillimum fuit, dicatione testarer. Accedit, quòd hoc mihi fore sperem ad instar supplicis libelli, quo aliquando impetrare liceat, vt mihi iussu* TVÆ MAIESTATIS *mittatur in proximam editionem Græcum illud Tertulliani exemplar, quod in Bibliotheca vestra Hispanica adseruari à fide dignis accepi.*

Itaque MAIESTAS *V.* REX CLEMENTISSIME, *munusculum hoc æqui, quæso, boniq; consulat, meásque Adnotationes in Tertullianum aduersus aduersariorum calumnias suo tueatur patrocinio, mei interim in hocce nostro Religionis Catholicæ caussa, exsilio voluntario memor. Quod reliquum est,* MAIESTATI *Vestræ quàm officiosissimè me commẽdans, Deum Opt. Max. obsecro, vt eidem* MAIESTATI *Vestræ prospera omnia concedat, & pacem cum eadem* MAIESTATE *V. initam, ac Montibus Hannoniæ hodie publicatam, perpetuam faciat.*

Duaci. xiij. Septembris, anno à Natiuitate Domini. 1579.

MAIESTATI VESTRÆ deditissimus
in Christo seruus

IACOBVS PAMELIVS.

IN TERTVLLIANVM DN. IACOBI PAMELII BRVGENSIS OPERA RESTITVTVM, ANDREÆ HOII BRVGENSIS EPIGRAMMA, QVO *singulorum Librorum, qui hoc quinquepertito Opere continentur, Argumenta ex ordine indicantur.*

QVINCTVS SEPTIMIVS FLORENS TERTVLLIVS, Afer,
Et Carchedoniæ celeberrimus vrbis alumnus,
Quincuplici prodit sectúsque, nouúsque paratu.
Ille antè horrenti fuligine sordidus ora,
Et lacera abruptis mutilatus membra lacunis;
Exuit ingrata nitidos fuligine vultus,
Commissis, quâ fas, nunc integer vndique membris.
Principio, Christi sinuantia PALLIA ritus
Produnt; nec pudefacta Togis cessêre Quiritum.
Vana refelluntur vanæ mendacia GENTIS,
Dirus in insonteis finxit quæ crimina liuor.
Pseudotheos verò discernere Numine maneis
Vis ANIMÆ natiua potest, certissima TESTIS.
Quid, SCAPVLA, indignis, Præses Carthaginis, armis
Christicolas sequere? & superam tibi contrahis iram?
Pone supercilium, IVDÆE, animósque superbos;
Iam toti Deus insinuat sese optimus orbi.
Hinc monitis idem pia corda salubribus implet
Christiadûm. & duros PATIENTI mente labores
Ferre docet; Dominíque ORANDO ambire fauorem.
Ob Christum vinctos animat contemnere mortem
MARTYRAS; & PENITO fassos commissa DOLORE
Eluere hortatur veteris vestigia culpæ.
Fœda theatralis prohibet SPECTACVLA pompæ;
Atque nefas IDOLOLATRIÆ immane recenset.
Vult HABITV, & CVLTV esse genus muliebre pudico.
Cœlibis anticipat vitæ præcepta superstes
VXORI legare suæ; post fata, profani
Fœdera dissuadet thalami. Frondente CORONA
Tempora vinciri, natali Cęsaris anno,
MILITIBVS vetat; & vultu vetat agmen aperto
VIRGINEVM prodire foras; sed se abdere VELO.
Tum verò in sectas calami distringit acumen.
HÆRESEON contra insidias, atque impia iura
Excipiens, fidei normam PRÆSCRIBIT auitæ.
Viuifici sacra BAPTISMI mysteria pandit
QVINCTILLÆ. Æquæuámque Deo tibi, Stoice, carpit
Materiem, HERMOGENE. Lepidóque Platonica risu,
Tecta VALENTINI nugis, fert monstra sub auras.

Vis ANIMÆ & natura, Sophis ignara vetustis
Hæreticísque nouis, expressa ex parte patescit.
Virgineamque, meri cum corporis indole, CARNEM
In CHRISTO, nec Apellæis deducit ab astris,
Nec confingit inanem, vt adulter Ponticus vmbram.
Adserit humanam rediuiua ad limina CARNEM
SVRGERE. Dira furens, dignus Cerdone magistro
MARCIO, confoditur Libyco fera Pontica ferro
Et quina amittit totidem capita horrida telis;
Detestata ruêre DEVM commenta DVORVM.
Omnia ritè DEI BONITAS ÆTERNA creauit.
Vera creatoris proles atque vnica, CHRISTVS.
ANTITHETΩN cuneum par excipit ordine forfex.
Ad solidam PAVLI chartæ expenduntur amussim.
SCORPIACVM in pœnas, titubantia pectora firmat,
Spicula agens, quæ obliquo inflixit GNOSTICVS ictu.
Filius ipse sibi genitor, qui PRAXEA, constet,
Omnipotens, orbis sator, & satus, & cruce fixus?
Inde graui doctum pangit testudine carmen;
Téque iterum QVINIS perstringit MARCIO LIBRIS.
IVDICIVM DOMINI, summæ fatale ruinæ
Et GENESIM, nati memorat primordia mundi.
Haurit sulfureis SODOMÆAS imbribus arceis.
Transfuga, deserta Christi quid luce, SENATOR,
Ad tenebras, vanásque Deorum deficis aras?
Heu, quid non longinqua boni mortalibus ætas
Abstulit? In nostros doctissima liquerat annos
Ingenij monimenta sui ter Tullius, ore
Facundo minus, at sensis florentior aptis.
Quin & Auos veteres Graio sermone bearat.
In GENTES inuectus, & in SPECTACVLA Circi;
VIRGINEI'QVE chori VELVM, & BAPTISMA probarat.
Pluráque tum Latiis exstabant prodita chartis;
Socratica potior Sophia, vt videatur AMICO
VIRGINITAS, thalami quæ lex ANGVSTA iugalis.
Quæ sit fors, & quod rerum immutabile FATVM.
Qui mos Hebræis CIRCVM præputia CÆDI.
Qua VESTE adstiterit sacras AARONIS ad aras,
Quod MVNDVM IMMVNDVM'VE ANIMANS; ANIMÆ'QVE quis esset
CENSVS. & amenteis animi oppugnarat APELLES.
Pinxerat ambitam lucis PARADEISON amœnis.
SPEM'QVE bonam vitæ æternæ sperare FIDELEIS
Iusserat. & senis subuexerat ECSTASIN alis
Icarus, infirma nitens per inania penna;
Et tibi, APOLLONI, Phrygia qui victor ab Hydra
Præmia retuleras, vltricibus æmulus ausis.

Hunc

Hunc, longi infelix iniuria perdidit æui,
Thesaurum Librorum, vt vix fragmenta supersint.
Postremò, in fraudem Montani erroribus actus,
Excessit statione sua desertor; & almam
Impius in matrem, tacito hæc infecta veneno
Spicula contorsit. CASTVM seruare cubile
HORTATVR viduum, damnátque nouos Hymenæos.
Quinetiam, stuprúmque & adultera fœdera dicit,
Vincula ni claudas VNO genialia LECTO.
Non patitur FVGERE, atque hosti dare terga sequaci
Christolatras; licet ille, FABI, tormenta minetur.
Et tandem in præceps furiis muliebribus actus,
Præscribit duo Montani IEIVNIA PSYCHIS,
Laude PVDICITIÆ, mœchos excludit ab omni
Spe veniæ; noxæque reos lethalis abhorret.
Abditáque vnideæ TRIADOS mysteria pandit,
(Ni cultum phraseos alius sibi vindicet Auctor.)
Et varia expromit IVDÆÆ FERCVLA MENSÆ.
Macte animo, & plusquam patria virtute, PAMELI,
Qui studiis in tam felicibus excolis æuum,
Et colis inuentas vitam in commune per arteis.
Moribus, & rara castus probitate Sacerdos,
Æmulus ingenia es priscorum Heroica patrum,
Et quibus in præsens Ecclesia fulta recumbit.
Gignere cúmque tuo felici è pectore possis
Quæ nos miremur, venturáque secla Nepotum;
Scripta magis Patrum iuuit, veterumque reperta
Eruere inuisis tenebris, & ferre sub auras;
Atque tui memores alios, præclara merendo,
Sic facere. in medium dum consulis, & pius omneis
Ingenio inuentísque beas, obscuráque luce
Illustras monimenta noua; quæ non modò linguas
Inculta expediant stribligine; sed magè menteis
Collustrent horrenda errorum nocte sepultas.
Testis CYPRIANVS toto iam diditus orbe;
Testis sacrificæ vindex LEITVRGIA Missæ;
Testis erit (leuiora meo ne singula versu
Persequar) hic FLORENS, Libycæ flos vnicus vrbis;
In quo quod positum est operæ, res ipsa loquetur.
Barbara iam humano rediuiuos Africa Flandro
Debet Auos; Flandro, quem, Leuaci orbis Athenæ,
BRVGIA progenitum melioribus extulit annis;
BRVGIA, quæ modò flos erat & Belgi vrbium ocellus,
Iam sibi dissimilis, iámque à pietate vetusta
Degener. Hæc patriæ labes abolenda, PAMELI,
Ingenij virtute tui, & pietate laborum.

TERTVLLIANICI
TOTIVS OPERIS INDEX.

PROLEGOMENA.

OPERVM TERTVLLIANI

TOMVS PRIMVS, QVO CONTINENTVR LIBRI ADVERSVS GENTES ET IVDÆOS, *initio susceptæ fidei plerique conscripti.*

TOMVS SECVNDVS, in quo habentur Libri Parænetici siue admonitorij ad Christianos.

TOMVS TERTIVS, qui complectitur Scripta aduersus Hæreseis.

TOMVS TERTIVS, Sacra Poëmata continens, cum fragmentis Operum quæ desiderantur.

TOMVS QVINCTVS, qui continet ea quæ in hæresi, siue aduersus Ecclesiam scripsit, cum iis quæ aliena sunt.

NOTA-

NOTARVM EXPLICATIO, QVIBVS INDICANTVR TVM CODICES MS, ET EXCVSI, TVM AVCTORES ALIQVOT

præcipui, qui in restituendo castigandóve Tertulliano vsui fuerunt.

Edit.1. TERTVLLIANI *Operum cũ Scholiis & Argumentis Rhenani 1. Basil. Editio anni 1521.*

Edit.2. *Eiusdem Operum cum eiusdem Adnotationibus altera Basil. edit. anni 1525.*

Edit.3. *Eiusdem 3. edit. anni 1539.*

Alc. *Alciati in Parergis quædam Obseruationes in Tertullianum.*

Ald. *Orthographia Aldi Manutij.*

Ambr. *S. Ambrosio adscripti Comment. in Epist. Pauli.*

Angl. *Anglicus Codex antiquiss. Ioan. Clementis Angli, è quo VII. castigati sunt Libri.*

Arist. *Aristidis Liber adu. Gentes.*

Arnob. *Arnobij Libri aduersus Gentes, qui Tertullian. imitatur.*

Athenag. *Athenagoræ aduersus Gẽtes, quem imitatur Tertull.*

August. *S. Augustini Hipponens. opera, & præsertim Libri de Ciuit. Dei.*

Bau. *Apologeticus MS. Ecclesiæ Cathedralis S. Bauonis Gandauensis.*

Bed. *Bedæ Chronicon, & de Arte Poëtica Liber.*

Bibl. reg. *Biblia Regia apud Plantinum Antuerpiæ edita.*

Briss. *B. Brissonij I C. locus vnus atque alter in Tertull.*

Brod. *Victoris Brodæi Coniectanea.*

Cæl. *Cælij Calcagnini Variæ Lectiones in aliquot Tertull. loca.*

Cãt.Guil. *Guilielmi Canteri variæ Lectiones.*

Cãt.The. *Theodori Canteri Lectiones antiquæ.*

Carr. *Ludouici Carrionis antiquæ Lectiones nondum editæ.*

Cassiod. *Cassiodori Senatoris Chronicon, & Libri Variarum.*

Cedr. *Georgij Cedreni Annales Græcolatinæ.*

Cle.Alex. *Clementis Alexandrini Opera.*

Cle.Rom. *Clementis Romani Constit. Apostol.*

Colon. *Coloniens. cod. MS. Apologetici, quem per Melchiorem Hittorpium subinde consuluit Pamelius.*

Crin. *Petri Criniti Libri.*

Cuiac. *Iacobi Cuiacij explicatio locorum aliquot Tertull.*

Cypr. *S. Cypriani Opera à Pamelio edita, qui Tertulliano magistro vsus est.*

Damasc. *Ioannis Damasceni Liber de Hæresibus.*

Egnat. *B. Egnatij prima editio Apologetici apud Aldum.*

Elnon. *Elnonens. S. Amandi codex MS. Apolog.*

Epiph. *S. Epiphanij Liber de Hæresibus.*

Euseb. *Eusebij Chronicon, & historia Ecclesiastica.*

Fast. Cõs. *Fasti Consulares auspiciis Laurinorum Brugis editi.*

Fabr. *Poëtæ Christiani, è quibus desumpti Libri 5. Carmin. aduers. Marcionem. & de Iudicio Domini.*

Froben. *Ioannis & aliorum Frobeniorum Tertulliani editiones variæ, præter 3 supradictas.*

Fulg. *Fulgentij Placiadis Liber de antiquis vocibus*

Gagn. *Ioannis Gagnæi Parisiana editio, in qua additi fuerunt Libri XI.*

Gelas. *Gelasij Papæ Decretum Dist. 24. cap. Sancta Romana Ecclesia.*

Genn. *Gennadij Massiliens. Liber de definit. Eccles. inter opera S. August.*

Sigismundi Gelenij editio quinta Tertulliani, in qua castigati sunt ad Marisburiens. Britannicum codicem Libri. Gel.

Michaëlis Glicæ Constantinopolitana Historia. Glic.

Gorz. Monasterij codex MS. quo vsus est 3. sua edit. Rhenan. Gorz.

Ioannis Harrisij Angli Obseruationes variæ. Harris.

S. Hieron. Stridon. Opera, qui in multis Tertull. imitatur. Hieron.

S. Hilarij Comm. in Matthæum. Hilar.

Hirsaugiensis cod. MS. quo vsus est Rhenanus in 2. edit. Hirs.

Hrabani Mauri Opera, apud Pameliũ pleraque MS. Hrab.

Hugonis Floriacensis Historia apud eundem MS. Hug.Flo.

S. Irenæi Libri adu. Hæreseis, præsertim 1. cuius cap. 1. ad verbum descripsit Tertullianus. Iren.

S. Iustini Mart. adu. Gentes Apolog. 2. & aduers. Triphonem, quos imitatur Auctor. Iust.Mar.

Lactantij Firmiani Instit. Libri, in quibus Tertullian. imitatur. Lactant.

Latini Latinij Romæ ad Pamelium missæ Obseruationes doctissimæ. Latin.

Pauli Leopardi Emendationum Libri. Leop.

Audeberti Macerei Gallica translatio Libri de Præscript. aduers. hæret. Macer.

Masburensis Abbatiæ Angl. MS. exemplar, quo vsus est Sigismundus Gelenius. Masbur.

Minutij Felicis Octauius, in quo ad verbum penè Tertullianum imitatus est. Min. Fel.

Nicephori Calisti Historia Ecclesiastica. Niceph.

Onuphrij Panuinij fasti Consulares, Chronicon, & de Romanis Pontificibus liber. Onuphr.

S. Optati Mileuitani Libri aduersus Parmenianum. Opt.

S. Paciani Barcinonensis Opuscula aduersus Nouatianos, in quibus quædam ad verbum transscripsit ex Tertulliani Libro de Pœnitentia. Pacian.

Iacobi Pamelij Argumenta & Adnotationes in Libros omnes S. Cypriani, & Leiturgica Latinorũ. Pamel.

Parisiensis editio in 8. forma apud Audoënum Paruum an. 1566. Paris.

Paterniacensis Monasterij codex MS. quo vsus est etiã Rhenanus. Patern.

Petri Pithœi Cod. MS. Librorum de Pall. Apolog. & de Anima, & eiusdem Obseruationes. Pith.

S. Philastrij Liber de Hæresibus. Philastr.

Plinij senioris Naturalis Historia, ex quo penè ad verbum multa desumpsit Tertullianus. Plin. sen.

Plinij iunioris Epistola ad Traianum, cum eiusdem responso. Plin.iun.

Angeli Politiani Miscellanea, & Epist. 5. lib. 4. Polit.

Iuliani Pomerij aduersus Iudæos Libri, qui Auctorem imitantur. Pomer.

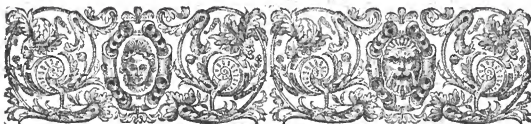
S. Prospero Aquitanico adscripti Libri de Prædict. & Promissionibus, qui etiã Auctoris quædã descripsit. Prosp.

Q. Hed.	*Joannis Quintini Hedui Adnotat. in Libr. de Praescr. adu. Haereticos.*
Reuard.	*Iacobi Reuardi I C. Brugensis Opuscula.*
Rhen.	*Beati Rhenani Selestadiensis Adnotationes in Libros à se editos, quae sanum sapiunt.*
Rufin.	*Rufini Opuscula inter Opera B. Hieronymi.*
Scalig.	*Iosephi Scaligeri in Varronem & Festū Coniectanea.*
Sept.	*Septuaginta Interpretum Bibliorum editio.*
Sixt. Sen.	*Sixti Senensis Bibliotheca sancta.*
Tatian.	*Tatiani Liber aduers. Gentes, qui ex parte Tertullian. imitatur.*
Theodor.	*S. Theodoreti Liber de Haeresibus.*
Theoph.	*S. Theophili Antiocheni Libri aduers. Gentes, ad Autolycum.*
Trith.	*Ioannis Trithemij Abb. Spanhemensis Scriptorum Catalogus.*
Turn.	*Adriani Turnebi Aduersariorum Libri.*
Vatic.	*Vaticani tres codices MS. quorum Lectiones varias descripsit pia memoria Alanus Copus Anglus, auspicijs Illustrißimi Cardinalis Sirleti.*
Victor.	*Petri Victorij Castigationes.*
Vinc. Lir.	*S. Vincentij Lirinensis de prophan. haeres. nouitate Liber.*
Viu.	*Ludouici Viuis Adnotationes in Libros S. Aug. de Ciuit. Dei.*
Zephyr.	*Francisci Zephyri Paraphrasis, & Scholia in Apologeticum.*

ΕἸΣ ΤΟ͂Ν ΛΟΓΙΩ΄ΤΑΤΟΝ ΤΟΥ͂ ΜΕΓΑ΄ΛΟΥ
Κυπριανοῦ καὶ σοφωτάτου Τερτυλλιανοῦ ἐξηγητὴν
Ἰάκωβον Παμέλιον.

Κυπριανὸν τὸν ἀριστολάλον μέγαν ἱεροφάντην,
  Ἠγαθέης Λιβύης ὄμμα φαεινότατον,
Σοὶ φιλόχριστε διδοῦς ὁλολαμπέα, ἶφι ὁμίχλης,
  Αὐτῷ ἣ ἀμφεχύθη, τῆλε κεδαννυμένης·
Καὶ νῦν Κυπριανῷ μεμελημένον ἔξοχα πάντων,
  Τῶν θεογραπτάων πάνσοφον Αὐσονίων,
Σεπτίμιον προσηνθεῖ καθαρώτατον, ὄφρα σὺ δρέψης
  Πανσόφου ἀκροτάτας εὐεπίης κορυφὰς,
Εὐαγέων πατέρων λογιώτατος ἐξηγητὴς
  Παμέλιος, Φλανδρῶν τὸ κλέος ὀρθοσεβῶν.
Ταῦτα μάλ' εὐμενέως δεχθεὶς ἐρικυδέα δῶρα,
  Ἀντ' εὐεργεσιῶν εὔχαρις ὠλενίων
Ἐκλιπαρεῖ τῷ Παμελίῳ πότνησι λιτῇσι
  Μακροτάτης ζωῆς πὰρ θεοῦ εὐδρομίην,
Ὥς κεν ἀεὶ πλείω κεχαρισμένα εὐσεβέεσσιν
  Ἐν χθονὶ λυσιτελῶς σὺν θεῷ ἐξανύσας,
Ὕστερα συστίλβων θεολαμπέσιν οὐρανίδησι
  Πασιφαὴς ἆθλον κυδρὸν ἕλοι σοφίης.

Ἰώαννου Συλβίου Ἀντβερπιανοῦ.

VITA Q. SEPTIMII FLORENTIS TERTVLLIANI CARTHAGINIENSIS PRESBYTERI;

AVCTORE IACOBO PAMELIO, QVÆ *eius ætatis vigintiquatuor annorum Historiam continet.*

ERTVLLIANI vitam Deo auſpice deſcripturis; qui (quod memoratu dignum eſt) ſub Afro Romano Pōtifice S. Victore, Imperatore item Afro ſibi cognomine Septimio Seuero, Afer & ipſe floruit; duæ occurrunt controuerſiæ, eæq; difficillimæ. Prior, de Tertullo Conſule, TERTVLLIANO noſtro, Tertyliano I C. & S. Tertullino Martyre; è quibus quatuor hallucinatione quadam vnum conficere quidam conati ſunt. Altera, de tempore & ætate Auctoris, quâ fidei Sacramentis nouus Chriſti Tyro initiatus eſt. Ad priorem quod adtinet. Imprimis fefellit Rhenanum corrupta lectio apud Reginonem, quæ caſtiganda etiam apud Hermannum Contractum in Chronicis; vt, pro Tertullino Martyre, quem recenſent Martyrologia ex Actis paſſionis S. Stephani Papæ pridie nonas Auguſti, TERTVLLIANVM legerit. Deinde non minus hallucinati ſunt hactenus, qui Tertullum Romanum Conſulem cum Iureconſulto Tertyliano confundunt, occaſione Senatuſcōſulti Tertulliani, ad quod complura Reſcripta ſunt edita, quæ recitantur D.L.38.T.17. & Cod.L.6.T.55. Neq; enim reperiri poterit aliquis Conſul Tertullianus, ſeu Tertylianus, ſed Q. Flauius Tertullus cum Licinio Sacerdote anno V.C.DCCCCX. ad cuius relationem iam antea, imperāte Hadriano Auguſto, dictum Senatuſconſultum publicatum eſt. Vtpotè quum D. dicto Titulo lib.21. D. Pius decreuerit, in quadam facti ſpecie ceſſare Senatuſconſultum Tertullianum; quod proinde eo conſtat eſſe antiquius. Tertylianus verò I C. ſicuti mox latiùs, ſub Alexandro Imperatore multis pôſt annis claruit, cum aliis pleriſque Papiniani diſcipulis, qui Iuri dicundo operam dedere; cuius Conſtitutiones ex Libris Quæſtionum & Libro ſingulari de Caſtrenſi peculio, ne quid hîc deſit, poſt Vitam hanc Auctoris noſtri ſubiecimus. Quæ ſolæ quum ſuperſint, nec quiſquam alius librorum aliorum ab hoc Tertyliano editorum meminerit; falſus videtur Conradus Geſnerus, dum illi præterea adſcribit legum Reſcripta ex Libris, de Senatuſconſultis, ac ad SC. Libonianum & Orphitianum. Atque in his ſatis conſentiunt Doctiores. Verùm an idem ſit ille Tertylianus cum noſtro hoc TERTVLLIANO, adhuc ſub iudice lis eſt; præſertim id adſerenibus quibuſdam magni nominis & eruditionis IC. Nos certè, ſaluo ſaniori iudicio, diuerſum cenſemus; tum quòd ille iuxta veriorem ex Pandectis Florentinis lectionem, teſte Auguſtino Iuſtiniano, vbique Tertylianus vocetur, noſter verò TERTVLLIANVS; tum quòd etiam Franciſ. Balduinus datis ad me litteris, ſtilum, & orationem diſſimilem confeſſus ſit; tum denique, quòd tempora non ſatis conueniant. Si enim cum Bernardino Rutilio Tertylianum ſuos ediddiſſe Libros dicamus ſub Imperio Hadriani & Antonini; quum Hadrianus Imp. obierit anno V. C. DCCCLXXXX. & Seuerus Imp. ſub quo noſter TERTVLLIANVS,

primùm cœperit imperare anno V. C. DCCCCXLV. & sic intercesserint anni LV. oportebit hunc fuisse ætate quinquagenario maiorem, quum ex I C. Christianus factus est, maximè si responsa illa illi adtribuamus, quæ nō nisi in auctoritate magna cōnstituti dare solent I C. cuius tamen contrarium ex S. Hieronymo constat, qui media illum ætate, quum antea diu Presbyter fuisset, ad hæresim scribit defecisse. Sin verò, iuxta alios (quorum suprà secuti sumus sententiam) sub Alexandro Imp. cum ceteris I C. quorum responsa in Pandectas relata sunt; iam luce clarius est, eundem nō esse. Nā noster TERTVLLIANVS ante Alexādrum annis plus minus XXX. Christi fidem amplexus; eo tempore si adhuc superstes fuerit, in hæresi volutabatur. Neque verò argumenta contrà sentientium tanti sunt ponderis, vt in partes suas me potuerint pertrahere. Quòd enim Vlpianus (qui locus fortassis occasionem huic dedit controuersiæ) D.L.38.T.17. ad S C. Tertullianum lib.1. Rescripti meminit Imperatoris & D. Patris (id est, Antonini & Seueri) ad Tertullianum quendam; imprimis aut Iunius, aut Ouinius iuxta M S. cod. Tertullianus ille prænominatur, quum noster Q. SEPTIMIVS TERTVLLIANVS appelletur; deinde Pandectæ Florentinæ Tertullum legunt, fortassis eundem, qui etiam dictus Q. Flauius Tertullus, cum T. Flauio Clemente Consulatum gessit anno Seueri III. Altera verò ratio, qua potissimùm nituntur illi, quòd Iuris verborum retinentiss. atque adeò I C. Romanus fuerit, vel Eusebio teste, noster TERTVLLIANVS; nō magis conuincit, quàm si dicamus, Cæcilium Oratorem, quem introducit secum colloquentem in suo Octauio Minutius Felix, eundem esse cum Cæcilio Cypriano nostro, quòd vterq; Oratoriā exercuerit. Aut (quod ad institutum facit magis) si Septimium Seuerum Imp. eundem esse existimemus cum Septimio altero Seuero; quòd vterque Afer & Historicus fuerit, quorum ille suam, hic Alexandri Imp. vitam cōscripsit. Aut deniq;, si Septimium illum, cuius versus exstant apud Crinitum in Iani laudes; aut Quintum Septimium Romanū, qui Dyctis Cretensis de bello Troiano Libros sex Latinos fecit, cōfundamus cum nostro SEPTIMIO TERTVLLIANO, quòd ambo & Afri & Poëtæ fuerint. Ad quorum fortassis distinctionem, Auctor noster Q. SEPTIMII FLORENTIS TERTVLLIANI CARTHAGINIENSIS appellationes Libris præfixit suis; non contentus duabus illis SEPTIMII TERTVLLIANI, quemadmodum reliqui post eum scriptores Afri, Minutius Felix, Cæcilius Cyprianus, Lactantius Firmianus, Marius Victorinus, & Aurelius Augustinus.

Porrò (quod ad alteram pertinet controuersiam) de tempore quo ad fidem conuersus est TERTVLLIANVS noster, maior multò se difficultas offert. Quosdā qui claruisse putant circa annū Christi nati CLX. fefellit illud Auctoris Lib. de Monogamia, *annis circiter* CLX. *exinde productis*; verùm illi quomodo computandi sint à passo Christo, an potius ab ætate qua Apostolus Paulus Epistolam scripsit ad Corinthios primā, infrà latiùs ad annum Domini CCXIIII. Multò itaq; rectiùs Eusebius, Ven. Beda, Freculphus Lexouiensis, Martinus Polonus, Conradus à Lichtenavv Abb. Vrspergensis, Vincentius Bellouicensis, Hermannus Contractus, & Trithemius, circa annum plus minus Christi nati CC. TERTVLLIANVM claruisse scribunt. Atqui de anno, quo Christo nomen dederit, silent omnes præter ipsum TERTVLLIANVM, sed verbis longè obscurissimis. Illud quidem perspicuum est, statim à baptismo cōscriptum ab eo Librum de Pallio; ea nempè occasione, quòd, quum pro more Christiano Toga dimissa Palliū indutus esset, amicus quispiam obiecerit: *Ita à Toga ad Pallium?* Cui inter cetera respondet: *At ego iam illi etiam diuinæ sectæ ad disciplinæ cōmercium cōfero. Gaude Pallium & exsulta; melior iam te Philosophia dignata est, ex quo Christianum vestire cœpisti.* Verùm non perinde intelligi pótest, quid sibi velint eiusdem Libri verba: *Sed vanum iam antiquitas, quādo curricula ista corām. Quantum reformauit orbis sæculum istud? Quantum vrbiū aut produxit aut auxit aut reddidit præsentis Imperij triplex virtus, Deo tot Augustis in vnum fauente? Quot census transcripti? quot populi propaginati? quot Ordines illustrati? quot barbari exclusi? Reuera orbis cultissimum huius Imperij rus est; eradicato omni aconito hostilitatis, & cacto & rubo subdolæ familiaritatis; consitū & amœnum super Alcinoi pometum & Midæ rosetum.* Id quidem Rhenanus, Magdenburgēses, aliique eum secuti ita interpretantur; vt per *triplicem Imperij virtutem*, intelligāt Seuerum Augustum, & Pescennium Nigrum, ac Clodium Albinum Cæsares; quorum illi ab exercitibus in Pannoniis & Oriente, hic in Gallia Cæsar dictus est. Sed ipse sibi cōtradicit Rhenanus, quum fatetur inuito Seuero id factū de Pescennio, & vtrumq; ab illo hostem iudicatum, & è viuis sublatum

Tom.5. Lib. de Monog. c.3. n.17.

Tom.1. Lib. de Pall. c. 5. n. 94. Ibidem c.6. num. 117. Ibid. cap.3. num. 41.

ſublatum poſtea. Non poterit igitur in tanta trium Cæſarum ſimultate accommodari illud: *Deo tot Auguſtis in vnum fauente*, multo verò minus illud: *eradicato omni aconito hoſtilitatis*. Immò quum illa trium Cæſarum variis in Prouinciis delectio contigerit ſtatim initio Imperij Seueri; minimè conuenire poteſt cum verbis ſequentibus: *Quot cenſus tranſcripti?* &c. *quot barbari excluſi?* Quorum poſtremum maiorem ſcrupulum iniicit, quòd inde conſtet, non niſi poſt *excluſos barbaros* hunc librum conſcriptum, id eſt, poſt deuictos Arabas, Parthos & Adiabenos. Quod itaque in Argumento & Adnotationibus noſtris ad annum ferè quinctum retulimus Imperij Seueri; ad annum tertium potiùs adplicari oportere poſtea deprehendimus; quum anno quarto à Seuero deficere Albinus cœperit, & anno quincto interfectus ſit. Idque imperantibus tunc vnà Seuero Auguſto, Antonino eius filio, & dicto Albino; pacato iam Imperio, vtpotè deuictis iam ac occiſis, & Iuliano, qui occiſo Pertinace illud inuaſerat, & Peſcennio Nigro. Et verò de Albino Imperij conſorte conſentiunt omnes. Nam iuxta Faſtos Conſulares, ſtatim poſt acceptos omnes Imperij titulos D. CLODIVS ALBINVS AB IMP. CÆS. L. SEPTIMIO SEVERO AVG. CÆSAR APPELLATVS EST; & anno ſequenti Conſulatum iniit Seuerus cum Albino, qui iam inde etiam SEPTIMIVS dictus eſt, quantum apparet in Seueri gratiam. Qui eo etiam honore illum proſecutus eſt, vt numos eius imagine (teſte Spartiano) inſigniri iuſſerit, qui etiamnum exſtant cum inſcriptionibus tam Græcis quàm Latinis apud Generoſos Dominos Marcum & Guidonem Laurinos Vvatrefleti toparchas, cum aliis compluribus, quorum infrà fiet mentio. E quibus pro noſtra ſententia faciunt, iam poſt occiſum Nigrum publicati, iſti: IMP. CÆS. D. CLODIO SEPT. ALB. COS. II. MONETA AVG. SC. ſeu VICT. AVG. aut MINERVÆ PACIFERÆ, SÆCVLO FOECVNDO, aut denique: FELICITAS; quæ omnia pertinere videntur ad illud: *eradicato omni aconito hoſtilitatis*. De Antonino autem Seueri filio, quòd etiam iam inde Cæſaris titulo inſignitus fuerit, duo ſunt quæ coniecturam confirmant noſtram, tum lex 1. de inofficioſo Teſtamento Cod. l. 3. quam reſcripſerunt Seuerus & Antoninus Kal. Iuliis Falcone & Claro Coſſ. quorum Conſulatus incidit in 1. annum Seueri; tum hæc numiſmatis inſcriptio: IMPP. INVICTI PII AVGG. (cum Seueri effigie & Antonini adhuc pueri imberbis) VICTORIA PARTHICA MAXIMA. Quæ adeò referri poteſt ad illud: *quot barbari excluſi?* ſicut & iſta: L. SEPT. SEV. PERT. AVG. IMP. II. ARAB. PAR. ADIAB. COS. II. P.P. SC. Maximè conſentiente Spartiano in hæc verba poſt Nigri cædem: Deinde circa Arabiam plura geſſit, Parthis etiam in deditionem redactis, necnon & Adiabenis, qui omnes cum Peſcennio ſenſerant. Atque ob hoc reuerſus, Arabicus, Parthicus, Adiabenicus, appellatus eſt, ſed triumphum reſpuit, ne videretur de ciuili triumphare victoria. Inſuper & Euſebio (ſeu potius B. Hieronymus, qui multa ad Latinos pertinentia Chronicis ipſius interſeruit) qui bellum Iudaicum, Samariticúmque, ac Parthicum cædi Albini præponit, quemadmodum etiam Oroſius, Ioannes Zonara, & Hugo Floriacenſis. Nec obſtat, quòd Herodianus dilatū adhuc ſcribat bellum Parthicum; tum quòd fides maior haberi debeat Latino quàm Græco ſcriptori, qui nullum hiſtoriæ ordinē obſeruauit, tum quòd Spartianus poſtmodùm iterum profectum ſcribat in Arabas, Parthos, & Adiabenos, & bello contra eos confecto triumphum egiſſe, eundē nempè de quo infrà anno Seueri IX. Præſertim, quum exſtent & Marmorum & Numorum inſcriptiones, in quibus bis Parthicus nuncupatur. Altera anni XI. eiuſdem in Arcu Septimij Romæ IMP. CÆS. L. SEPT. M. F. SEVERO. PIO. PERT. AVG. P.P. PART. ARAB. PART. ADIAB. PONT. MAXI. TRIB. POTES. XI. COS. III. PROCOS. ET IMP. CÆS. M. AVREL. L. F. ANTONINO AVG. PIO. FELICI. TRIB. POT. VI. COS. PROCOS. P.P. OPTIMIS FORTISSIMISQ. PRINCIPIBVS, INSIGNIBVS EORVM VIRTVTIBVS DOMI FORISQ. S.P.Q.R. Anni XV. altera: L. SEP. SEV. AVG. IMP. XII. PART. ARAB. PART. ADIAB. MAX. PROFECTIO AVGG. quantum apparet in Britanniam. Quarum priori partim etiam explicatur illud: *Quot populi propaginati?* Quemadmodum & illud: *quot ordines illuſtrati?* de Ordinibus nempè ſeu Legionibus Militaribus, per inſcriptiones annorum Seueri II. III. ac IIII. iſtas: IMP. CÆS. L. SEPT. SEV. &c. TRIB. POT. II. IMP. IIII. COS. II. PROCOS. P.P. Ordo

CLVS,&:VIRG. DIAN. SACR. PRO SALVTE IMP. L. SEPT. SEV.&c. TRIB. POT. III. IMP. V. ORDO CLVS. ac:IMP. CÆS.&c. IMP. VIII. TRIB. POT. IIII. LEG. VII. CLVS. Historiam nihilominus nostrã auspicabimur à primo Seueri anno, & TERTVLLIANI iam Christiani ab anno illius tertio; dummodò quædam præmiserimus, de eius appellationibus Q. SEPTIMII FLORENTIS TERTVLLIANI CARTHAGINIENSIS, & proinde de ipsius gente, familia, stirpe, parentibus, patria, institutione, studiis & scriptis adolescentiæ, vitæ statu, & ætate, quum Seuerus Imperium iniit.

Porrò Q. (quod Auctori nostro tribuerunt iam olim Vincentius Bellouacensis, Trithemius, Politianus, & MS. cod.) Prænomen esse, norunt Antiquarij omnes, fortassis quòd quincto loco natus esset, vtpotè quum Prænomina aut ab euentu aut ab auis, proauis, seu atauis ferè vsurpari à Romanis soleant (in quorum locum hodie successerunt propria cuiusque nomina) quale est & illud: QVINCTA SEPTIMIA, quod inter prænomina feminarum ab Onuphrio recensetur. SEPTIMII, gentis est appellatio, quæ apud Romanos primùm Regia, deinde plebeia, postremò Consularis fuit & Patritia. Imprimis enim inuenitur: SEPTIMIVS MESIVS ÆQVICOLARVM REX; inde in variis Marmorum inscriptionibus partim inter Epigrammata antiquæ Vrbis, partim in Orthographia Aldi Manutij, feminarum appellationes: SEPTIMIA ANNIA FL. HERATIA SEPTIMIA OCTAVILLA, SEPT. FELICISSIMA, SEPTIMIA LVRESIA, SEPT. SECVNDA, SEPT. EXORATA; & Ordinis Militaris virorum (quæ ad institutum magis faciunt) T. SEPTIMIVS FELICISSIMVS COHORTIS II. & L. FLAVIVS L. F. SEPTIMIVS AFER OCTAVIANVS C. V. TVRM. II. EQVIT. ROM. XVIR STLITIBVS IVDICANDIS; &: L. SEPTIMIVS ANTIGONVS MIL. COH. VI. PR. & T. SEPTIMIVS C. F. SER. TIVIA. TR. MIL. denique L. SEPTIMIVS SEVERIANVS, & SEPT. CARITO V.P. Consulariũ denique virorũ; sub Iulio Cæsare Augusto P. SEPTIMIVS; Traiano Cæsare SEPTIMIVS AGNIDINVS V.C. AGENS PER HISPANIAS V.C.P.T. VISESACRA COGNOSCENS; sub Marco Imper. SEPTIMIVS SEVERVS; sub Imp. Vero L. SEPTIMIVS SEVERVS, M. SEPTIMII GETÆ F. postmodùm Imperator; sub ipso illo Seuero D. CLODIVS SEPTIMIVS ALBINVS, cum illo vti supradiximus Cæs. appellatus; P. SEPTIMIVS M. F. GETA illius frater, Q. SEPTIMIVS PLAVTIANVS Antonini filij ipsius, socer; &(mirũ de Antonino eius filio maiore natu, quòd SEPTIMII appellationem prætermiserit) P. SEPTIMIVS SEVERI AVG. F. GETA, IMP. CÆS. AVG. De quorum gente an fuerit, etiã ipse Afer, Auctor noster, non ita constat; ipse interim sibi ipsi his verbis id nominis tribuit; *Pax & gratia à Domino nostro Iesu redundet, cum* SEPTIMIO TERTVLLIANO, *cuius hoc opusculum est*; hinc & à Lactantio Instit. diuin. l. 5. c. 1. & à B. Hieron. 128. Epist. ad Fabiolam, SEPTIMIVS TERTVLLIANVS appellatur; quibus etiam consentiunt Trithemius, Politianus, & MS. excusique hactenus codices omnes. FLORENTIS cognomen, familiam quidem certam gentis Septimiæ significat, sed quæ apud Romanos fuit incognita; adtribuitur tamen Auctori non modò in excusis, sed & MS. codicibus, ac iam olim à Trithemio & Politiano. TERTVLLIANI nomine præter alios qui illius mentionem faciunt scriptores omnes, non modò verbis iam citatis, sed etiam hisce seipsum appellat: *Tantum oro, vt quum petitis, etiam* TERTVLLIANI *peccatoris memineritis*; &: *memento in orationibus tuis* TERTVLLIANI *ad hæc exhortantis*. Quod videtur deriuatitium à Tertullo, sicuti Octauiani ab Octauio, & Septimini à Septimio, & stirpem significare familiæ Florentum. De qua fortassis est quæ exstat Montuni ad S. Mauritium, ac Mediolani ad S. Victorem porta Vercellensi hæc inscriptio: C. SARTORIVS L. F. OVF. TERTVLLIANVS VETERANVS. LEG. XI. CVRATOR CIVIVM ROMANORVM MOGVNTIACI, seu MVNGOTIARII. Hoc saltem constat ex Euseb. Chronico & B. Hieronym. Cat. Scriptorum Eccles. TERTVLLIANVM nostrum Afrum fuisse, Centurionis Proconsularis filium; quod etiam adfirmant B. Isidorus, Ven. Beda, Nicephorus, Freculphus Lexouiensis, Marianus Scotus, Ado, & Vincentius Bellouacensis. Patriam Carthaginem indicat agnomen CARTHAGINIENSIS, in quo etiam illi consentiunt, quum dicunt *prouinciæ Africæ, ciuitatis Carthaginiensis*, sicuti & B. Optatus Mileuitanus lib. 1. aduersus Parmenianum, &

Tom. 2. Lib. de Vel. virg. c. vlt. num. 140.

Tom. 3. Lib. de Bapt. ca. vlt. n. 142.

Tom. 5. Lib. de Exhort. Cast. cap. vlt. n. 74.

& nominatim Nicephorus, quum Carthagini in Africa ortum ſcribit. Quid? quòd ipſe Auctor id ſatis ſupérque indicet initio Libri de Pallio: *Principes* (inquit) *ſemper Africæ, viri Carthaginienſes, vetuſtate nobiles, nouitate felices. Tamen & vobis habitus aliter olim Tunicæ fuere, & quidem in feminis. in viris autem Pallij extrinſecus habitus. Vobis verò poſt iniuriæ beneficium, poſt Gracchi obſcœna omnia, poſt trinas Pompeij aras, & longas Cæſaris moras; vbi mœnia Statilius impoſuit, ſollemnia Sentius Saturninus enarrauit, quum concordia iuuat, Toga oblata eſt. Pallium tamen generaliter veſtrum, immemores etiam, denotatis. Equidem haud miror præ documento ſuperiori. Nam & Arietem illa dicitur Carthago ſtudiis aſperrima belli prima omnium armaſſe. Quum tamen vltimarent tempora patria* (en patriam Carthaginem vocat) *& Aries iam Romanus in muros quondam ſuos auderet, ſtupuere illicò Carthaginienſes vt nouũ extraneũ ingenium. Tantũ æui longinqua valet mutare vetuſtas. Sic denique nec Pallium agnoſcitur.* Hæc paulò prolixiùs, ob opinionem Vadiani, qui in Carta Paleſtinæ patriam illi adſignat Municipiũ quoddam iuxta Aras Philenorũ fratrum. *Tom. 1. Lib. de Pall. ca. 1. num. 2.*

Atqui TERTVLLIANI qualis felix fuerit inſtitutio, Libri eius aduerſus Gentes teſtantur, qui (B. Hieron. teſte Epiſt. ad Magnum) cunctam ſæculi continent diſciplinam, è quibus vel ſolis conſtat omnes illum Auctores euoluiſſe, Hiſtoricos, Poëtas, Grammaticos; de Iureconſultis verò res notior eſt, quàm vt probatione ſit opus; de Medicis & Philoſophis idipſum ex libro de Anima colligere eſt. Quorum omnium Catalogum in ſuas claſſes diſtributum reperiet Lector inter Indices noſtros, tam Græcorum quàm Latinorum. Hinc à Lactantio dicitur in omni genere litterarum peritus; ab Euſebio legum & rerum Romanarum peritia clarus; à B. Hier. acris & vehementis ingenij vir eruditiſſ. quo nihil eruditius, nihil acutius, & eloquentiſſimus; à B. Auguſtino diſertiſſimus, qui buccis ſonantibus orationem inflauerit; à Nicephoro eloquentia admodum pollens, acris & ingenioſus admodum. Quæ omnia latiùs multo proſequitur Vincentius Lirinenſis: Hic (inquit) apud Latinos noſtrorum omnium facilè princeps iudicandus. Quid enim hoc viro doctius? quid in diuinis atque humanis rebus exercitatius? Nempè omnem Philoſophiam, & cunctas Philoſophorum ſectas, auctores adſertoréſque ſectarum, omnéſque eorum diſciplinas; omnem hiſtoriarum & ſtudiorum varietatem mira quadam mentis capacitate complexus eſt. Ingenio verò nónne tam graui & vehementi excelluit, vti nihil ſibi penè ad expugnandum propoſuerit, quod non aut acumine irruperit, aut pondere illiſerit? Iam porrò orationis ſuæ laudes quis exequi valeat? Quæ tanta, neſcio qua, rationum denſitate conſerta eſt, vt ad conſenſum ſui, quos ſuadere non potuerit, impellat, cuius quot penè verba, tot ſententiæ ſunt, quot ſenſus, tot victoriæ. Quanquam interim experientia ipſa conuicti fateamur neceſſe ſit, quod de eo ſcribit Lactantius, parum eſſe facilem, minus comptum, & multum obſcurum, & iuxta B. Hieronymum, crebrum quidem in ſententiis, ſed difficilem in eloquendo, vt non mirum ſit, ſtilum eius & aliorum etiam Afrorum facilè potuiſſe diſcerni à Nepotiano (vti in Vita eius teſtatur idem B. Hieronymus) Minutij Felicis dico, B. Cypriani, Arnobij, Lactantij, Victorini. Obſcuritatis verò ſtili præcipuam cauſſam adnotauit alicubi Rhenanus, quòd ex Græcorum Auctorum aſſidua lectione adeò Græcas loquendi formulas imbiberit, vt etiam Latinè ſcribens, illarum obliuiſci nequiret. Et verò ſcripſiſſe eum quædam in adoleſcentia, atque adeò ante fidem Chriſti ſuſceptam, idem B. Hieronymus locuples teſtis eſt. Nam eſt (inquit lib. 1. adu. Iouin.) huius loci nuptiarum anguſtias deſcribere, & quaſi in communibus locis Rhetorico exſultare ſermone. Certè & TERTVLLIANVS, *quum adhuc eſſet adoleſcens,* luſit in hac materia. Cuius Libri argumẽtum & titulum idem Epiſt. 22. ad Euſtoch. recenſet: Si tibi placet (inquit) ſcire, quot moleſtiis virgo libera, quot vxor adſtricta ſit, legas TERTVLLIANVM AD AMICVM PHILOSOPHVM. Quo fit vt caſtitatem, quam toto vitæ tempore vſque adeò commendatam habuit, etiam iam inde ab illo obſeruatam cenſeamus. Atque adeò nõ tam ſuo quàm aliorũ nomine, exempli gratia, dictum intelligimus illud Auctoris: *Ego me ſcio neque alia carne adulteria cõmiſiſſe, neque nunc alia carne ad cõtinentiã eniti.* Coniugiũ tamen iniiſſe TERTVLLIANVM, ex Libris duobus ad Vxorem perſpicuum eſt: fortaſſis quòd nondũ ſublatæ eſſent Papia Poppæa & Iulia leges, quæ liberos ſuſcipi cogebant (vti ipſe fatetur) & cœlibes & orbos vetabant ex teſtamẽto ſolidũ capere; de quibus per Seuerũ Imp. ſublatis infrà latiùs. Quarum Legũ conſtitutio præſcribẽs matrimoniis certam ætatem, vtpotè iuxta Platonem anni XXXV. noſtram confirmat cõiecturã, quòd ante fidẽ matrimoniũ contraxerit, quamquã tamen liberorũ eius nulla vſpiam mentio. Scribitur autem à Trithemio apud Carthaginem aliquot annis, Rhetoricam glo- *To. 4. operũ Tertull. T. 3. Lib. de Reſu. car. c. 59. n. 412. T. 2. Li. 1 et 2. ad Vxor. Tom. 1. Apolog. c. 4. n. 52. et T. 5. l. de Mon. c. 16. n. 123. & 124.*

riosè docuisse; postea & Oratorem fuisse seu caussarum Aduocatum mox comprobabimus. Iureconsultum etiam fuisse constat ex variis, quibus vtitur, phrasibus & I C. vocibus, fortassis Romæ præceptore vsus est Serbidio Scæuola; studiorum collega & Seuero Imper. & Æmilio Papiniano, ætate tamen minor Seuero, qui natus fuit anno Domini XLVI. vt quadragenarius fuerit initio Imperij illius. Inde enim ad finem vsque Imperij ipsius & filij eius Antonini Caracallæ, sub quibus Auctor floruit, anni efficiuntur XXIIII. aut circiter, & sic simul cõstituuntur LXIII. ætatis TERTVLLIANI, à quo anno (quem climactericum vocant Medici) decrepita ætas, ad quam vsque vixit, exordiri solet. Pro quo facit quod B. Hieron.* & Nicephorus post mediam ætatem in hæresim Montani lapsum scribunt, nempè nostra quidem sententia circa annum ætatis eius quinquagesimum tertium, anno Seueri XV. toto ante obitum decennio. Verùm de his plus satis. Iam ad Historiam pergamus annorum illorum XXIIII.

Anno igitur Domini CLXXXXIIII. C. SOSIO FALCONE & C. IVLIO FRVCTO CLARO cos. S. Victoris filius F. Afri Romani Pontificis an. VIII. Imp. Cæs. L. Septimij M. F. Afri, Pij, Pertinacis, Augusti anno I. TERTVLLIANVS adhuc ethnicus caussarum patronum agebat Carthagini; quod comprobatur his ipsius verbis
Tom. I. Lib. quæ sub Pallij persona de se scripsit, iam Christianus factus: *Ego (inquit) nihil foro, nihil*
de pall. ca. *campo, nihil curiæ debeo, nihil officio aduigilo; nulla rostra præoccupo, nulla prætoria obseruo, cancel-*
5. num. 98. *los non adoro, subsellia non contundo, Iura non conturbo, caussas non elatro. Plus togæ læsere Remp. quàm loricæ.* Certè ethnicum se fuisse ipse fatetur, agens de iudicio extremo, vita &
Ibid. Apo- igne æternis, & suscitatione defunctorum: *Hæc (inquit) & nos risimus aliquando, de ve-*
log. cap. 18. *stris fuimus. Fiunt, non nascuntur Christiani.* Apud Auctorem verò quædam ad annum hunc
num. 262. pertinentia reperire est. Imprimis de cæde Imp. Cæs. P. Heluij, P. F. Pertinacis occisi
Ibid. Apol. v. Kal. April. illud Apologetici: *Vnde qui faucibus exprimendis palæstricam exercent? Vnde qui*
cap. 35. nu. *armati palatium irrumpunt, omnibus Stephanis atque Parthenijs audaciores? De Romanis, ni fallor,*
475. & vtpotè qui in foribus palatij ab armatis Prætorianis militibus interfectus sit, factione
476. Læti Præfecti prætorio, eiusdem, cuius iussu Commodus Imper. non multo antè à Narcisso athleta, cum quo ille solebat in palæstrica exerceri, strangulatus fuerat. Deinde de Imp. Cæs. Pescennio Nigro, qui, occiso iussu Senatus Imp. Cæs. M. Didio M. F. Commodo Seuero Iuliano Augusto, exante diem Kal. Maias Imperium inuaserat, illud
Ibid. num. eiusdem loci: *Planè ceteri ordines pro auctoritate religiosi ex fide nihil hosticum (aduersus Cæsa-*
472. *rem) de ipso Senatu, de equite, de castris, de palatiis istic spirant. Vnde Cassij & Nigri?* Quorum prius ad Auidium Cassium refertur; qui, ex familia Cassiorum C. Iulij Cæsaris interfectorum, & Antonino Pio & Marco ac Vero Imp. principatus extorquere conatus fuit. Alterum
Ibid. num. ad Nigri conspirationem aduersus Seuerum Imp. *Iam & solemnia Cæsarum* (qualia etiam
461. 462. Kal. Iuniis in auguratione noua Seueri, qui antea Idibus Maij ab exercitu Imperator di-
463. 464. ctus fuerat, celebrata sunt) ibidem in hæc verba describit: *Cur die læto non laureis postes*
466. 467. *obumbramus, nec lucernis diem infringimus?* & paulopòst: *Ipsos Quirites, ipsam vernaculam septem*
468. 469. *collium plebem conuenio; an alicui Cæsari suo parcat illa lingua Romana? Testis & Tiberis, & scholæ*
470. *bestiarum. Iam si pectoribus ad translucendum, quandam specularem materiam natura obduxisset, cuius non præcordia insculpta apparerent noui ac noui Cæsaris scenam in Congiario diuidundo præsidentis? etiam illa hora, qua adclamant: De nostris annis tibi Iupiter augeat annos.* Hoc enim indicant Herodianus lib. 2. inter cetera scribens: Milites Prætorianos relictis armis pomparum habitu laureatos processisse; & Spartianus ac Fasti Consulares, dum XXX. postquàm in vrbem venerat die, exante diem Kal. Iulias, profectum scribunt Seuerum in Orientem contra Nigrum tyrannum, datis priùs plebi *Congiario*, & Donatiuo Militibus; denique & hæc numismatis inscriptio: IMP. CÆS. L. SEPT. SEV. PERT. AVG. COS. LIBERALITAS AVGVSTI. Quò pertinet etiam quod prætermittitur: *Focos & thoros in publicum educere, vicatim epulari, ciuitatem tabernæ habitu obolefacere, vino lutum cogere.* Ad hunc
Tom. I. Lib. præterea annum pertinere censemus illud lib. ad Scapulam: *Ipse etiam Seuerus pater Anto-*
ad Scap. ca. *nini, Christianorum memor fuit. Nam & Proculum Christianum, qui Torpacion cognominabatur, Eu-*
4. num. 32. *hode procuratorem, qui eum per oleum aliquando curauerat, requisiuit, & palatio suo habuit vsque ad*
33. 34. 35 *mortẽ eius; quẽ & Antoninus optimè nouerat, Christiano lacte educatus.* Nã morbũ illi grauem cõ-
& 36. tigisse initio imperij, ex Ælio Lãpridio vel inde pater, quòd quum filij sui id ętatis nõ haberẽt, vt imperare possẽt, Seuerus se id in animo habuisse scripserit, vt siquid sibi fortè humanitùs accidisset, Niger Pescẽnius & Clodius Albinus succederẽt; quorũ ille occisus fuit an-

no

no sequenti. Et quum (sicuti infrà latiùs) anno ipsius III. Antoninus annum agens decimumtertium Cæs. Aug. appellatus sit, oportebit huc referre, quod de illius scribit educatione Auctor. Cui simile est illud de illo Spartiani: Si quando feris obiectos damnatos vidit, fleuit, aut oculos auertit. Septennis puer, quum collusorem suũ puerum ob Iudaicam religionem grauiùs verberatum audisset, neque patrem suum, neque patrem pueri, neque auctorem verberum diu respexit. *Christiano verò lacte educatum*, ex eo confirmatur, quòd Lugduni natus sit vbi vigebat fides Christiana.

Anno Domini CLXXXXV. IMP. CÆS. L. SEPT. SEV PERT. AVG. II. ET D. CLODIO SEPT. ALBINO CÆSARE II. COS. anno IX. S. Victoris Romani Pontificis, & ipsius Seueri II. adhuc Carthagini Caussarum fuisse aduocatum TERTVLLIANVM verisimile est. Ad hunc autem annum referri debet illud ipsius lib. ad Scapulã: *Sic & circa Maiestatẽ Imperatoris infamamur, tamen numquam Albiniani nec Nigriani vel Cassiani inueniri potuerunt Christiani; sed iidem ipsi, qui per Genios eorum in pridie vsque iurauerant, qui pro salute eorum hostias & fecerant & vouerant, hostes eorum sunt reperti.* Hoc enim anno Imper. Cæs. C. Pescennius Niger Iustus Augustus occisus est apud Cyzicum, siue Isicum iuxta Herodianum; quo facto mox Seuerus eos Senatores occidit, qui Nigri partes secuti fuerant, & cum Nigro militauerant Ducum aut Tribunorum nomine, aliósque omnes exceptis Militibus, quos impunitate proposita recepit; Antiochenis priuilegia & Neapolitanis ius ciuitatis eadem de caussa ademit. Aliquot deinde Barbarorum Reges (iuxta Onuphrium) qui Nigro fuerant auxilio, à Seuero victi sunt; quare ipse IMP. II. III. & IIII. appellatus est, quos omnes Nigrianos Auctor noster appellat. Quod postremum, confirmat nostram sententiam de Arabibus, Parthis, & Adiabenis hoc anno deuictis; atque adeò huc pertinent Inscriptiones Numorum & Marmorum antiquæ suprà citatæ, & proinde illud Auctoris: *barbari exclusi.* Et verò Constitutiones his Coss. editæ titulo Seueri & Antonini Augg. datæ v. Kal. Martij, xj. Kal. Maij, Nonis Iuliis, VI. Kal Oct. & xj. Kal. Nouemb. confirmant quod supradiximus de Antonino Imperij consorte ab initio; quæ extant Cod. Lib. 8. T. 14. l. 1. lib. 6. T. 2. l. 2. lib. 2. Tit. 1. l. 2. lib. 2. T. 24. l. 1. & lib. 8. T. 16. l. 1. Ad hunc annum pertinere censemus, cuius ex Eusebio suprà meminimus, bellum Iudaicum & Samariticum, de quo etiam Freculphus Lexouiensis, vnde & Iudaicum ei oblatum fuisse. Quò videtur ex parte respicere Auctor de Iudæis agens: *Dispersi* (inquit) *palabundi, & cœli & soli sui extorres vagantur per orbem, sine homine, sine Deo Rege; quibus nec aduenarum iure terram patriam saltem vestigio salutare conceditur.* Vnde cõiicio belli illius occasionem, quòd Iudæam vellent repetere, quà illis ab Hadriano Imp. interdictum fuerat. Huc etiam referendum quod scribit Nicephorus Eccles. hist. lib. 5. cap 2. Seueri Imperij initio satis bono loco res nostrę fuere, indiésque fidei professio augmenta sua cœpit, eorum quos recensuimus Ecclesiasticorum doctorum scriptis atque doctrinis eam prouehentibus, ídque in maximis quibusque potissimùm vrbibus; nimirùm Alexandriæ, Antiochiæ, Æliæ, & per Palæstinam omnem, Ephesi, Cæsareæ, & Occidentem versus Thessalonicæ, Athenis, Corinthi, in Galliis, & Romæ maximè. Vniuersæ enim multitudines & domus totæ ad fidem accedebant; quiduis facere & pati paratæ; quàm vt quidquam contra religionem nostram agerent aut nouarent. Qua occasione etiam recensendi hîc veniunt, quorum tum ille, tum Eusebius meminerunt huius ætatis Ecclesiastici scriptores, maximè quum ipsorum scriptis & doctrinis hauddubiè acceptam debeat suam conuersionem Auctor noster. Apud Alexãdriam Demetrius Episcopus duodecimus ac Presbyteri Panthenus, & eius discipulus Clemens Alexandrinus, Antiochiæ 9. Episc. Serapio, Hierosolymorum 34. Gordius, Cæsareæ Palestinæ Theophilus, Ephesius Polycrates, Ponticus Palmas, Berillus, & Bachilus Corinthij, in Africa Carthagini Agrippinus, Lugduni Galliarum S. Irenæus, Romæ denique S. Victor Pontifex. Atque adeò hinc confirmatur nostra ex MS. cod. lectio apud Auctorem: *Quales ergo Leges istæ, quas aduersum nos soli exercent impij, iniusti, turpes, truces, vani, dementes; quas nullus Pius, nullus Seuerus impressit.* nempè vsque ad id temporis quo Apologeticum edidit.

Tom. 1. Lib. ad Scap. ca. 2. num. 8. & 9. *Tom. 1. Lib. de Pall. c. 2. num. 41.* *Tom. 1. Apoleg. c. 21. num. 306.* *Ibid. cap. 5. nu. 65. 70. & 71.*

Anno Domini CLXXXXVI. Q. FLAVIO TERTVLLO & T. FLAVIO CLEMENTE COSS. S. Victoris Romani Pontificis anno X. & Seueri III. TERTVLLIANVS fidei Christianæ, mea quidem sententia, nomen dedit, Imperio iam prorsus pacato; cum Seuero Imperantibus Antonino eius filio & Clod. Albino Cæsaribus, quod adeò *Triplex Imperium* vocat verbis suprà citatis, quò Lectorem remittimus; complura enim illic

Tom. 1. Lib. de Pall. c. 3. num. 41.

reperiuntur quæ ad hunc annum pertinent. Id tamē non initio, sed sub huius anni finem: [*Ibid. n. 42.*] *eradicato iam omni aconito hostilitatis*; vtpotè post excidium Byzantinum, quæ vrbs Herodiano, Zonara, & Michaële Glyca testibus, post triennij obsidionem, cœptam, anno primo Seueri, adhuc viuente Nigro, tandem fame capta est, & libertate omni adempta Perinthiis (qui multa à Nigro passi fuerant) adiudicata est, etiam mœnibus euersis, in vici formam redacta. Cuius etiam Auctor meminit: *Cæcilius*, inquit, *Capella in exitu Byzantino; Christiani gaudete, exclamauit*. [*Tom. 1. lib. ad Scap. c. 3. nu. 20.*] Occasionem suæ conuersionis ipse quantum apparet, indicat ex testimonio alicuius Dei, qui à Christianis adiuratus dæmonem se confitebatur: *Hæc testimonia* [*Ibid. Apol. c. 23. n. 371.*] (inquit) *Deorum vestrorum Christianos facere consueuerunt, qua plurimùm illis credendo, in Christo Domino credimus. Ipsi litterarum nostrarum fidem accendunt, ipsi spei nostræ fidētiam ædificant.* Neque tamen inde solummodò, sed & ex fide scripturarum sacrarum, quarum fidem Dij suo testimonio adprobabāt. Maximè quòd illarum auctoritatem (vel ipso teste iam Christiano) [*Ibid c. 19. num. 273. 274. 275. 276. 277.*] summa antiquitas vindicaret, vtpotè quum *omnes substantias, omnésque materias, origines, ordines, venas veterani cuiusque styli, gentes etiā plerasque & vrbes insignes, historiarum caussas & memoriarum; ipsas denique effigies litterarum, indices custodésque rerum; ipsos Deos, ipsa templa & oracula & sacra vnius Prophetæ Moysei scrinium sæculis aliquot anteuerterit.* Quum etiam illarum [*Ibid. c. 20. num. 296.*] Maiestatem diuinam prædictionem veritas comprobaret: *Quidquid enim*, inquit, *agitur prænunciabatur. Quòd terræ vorant vrbes, quòd insulas maria fraudant, quòd externa atque interna bella dilaniant, quòd regnis regna compulsant; quòd fames & lues, & locales quæque clades & frequentiæ plerumque mortium vastant. & quòd etiam officia temporum & elementorum munia exorbitant, quòd & monstris & portentis naturalium forma turbatur, prouidenter scripta sunt* (nempè Matth. 25.) *Dum patimur, leguntur; dum recognoscimus, probātur.* De quibus omnibus latiùs, & lib. de Pallio cap. 2. & eiusdem Apolog. cap. 40. quò & ad Adnotat. nostras Lectorem remittimus. Hic dumtaxat addemus, adludere illum inter cetera ad *luem* maximam Romæ & in multis Prouinciis ac terræmotum, quo corruit Smyrna vrbs Asiæ, quæ recenset Euseb. in Chronicis sub Marco & Vero Impp. & fulmen quod sub Commodo in Capitolium ruens Bibliothecam inflammauit, & bella eius ætatis ciuilia, quorum iam meminimus. [*Tom. 1. Lib. ad Scap. c. 3. num. 13.*] Item ad *famem*, de qua lib. ad Scap. in hæc verba: *Sicut & sub Hilariano præside, quum de areis sepulturarum nostrarum adclamassent: Areæ non sint; areæ ipsorum non fuerunt; messes enim suas non egerunt.* [*Ibid. nu. 15. & 16.*] Denique ad *portentum*, de quo ibidem: *Nam & sol ille in conuentu Vticensi, extincto penè lumine adeò portentum fuit, vt non potuerit ex ordinario deliquio hoc pati, positus in suo hypsomate & domicilio.* Et verò, scripta quoque multorum à Christo Patrum aduersus Gentes conuersioni caussam dedisse sentimus, ad quæ adludit alibi: [*Ibid. Lib. de Testim. Animæ c. 1. num. 2.*] *Nonnulli*, inquit, *quibus de pristina litteratura, & curiositatis labor & memoriæ tenor perseuerauit, opuscula penes nos condiderunt, commemorantes, & contestificantes in suggillationem & originem & traditionem & sententiarum argumenta; per quæ recognosci possit nihil nos aut nouum, aut portentosum suscepisse, de quo non etiam communes litteræ ad suffragium nobis patrocinentur, si quid aut erroris eiecimus, aut æquitatis admisimus.* Inter quos commemorandi Quadratus, Aristides, Anaxagoras, Melito, Theophylus Antiochenus, Apollinarius, Tatianus, Clemens Alexandrinus, & Apollonius Senator; denique ab Auctore alicubi citati [*Tom. 3. Lib. adu. Valēt. cap. 5. num. 41. 42. & 43.*] *Iustinus Philosophus & Martyr, Miltiades Ecclesiarum Sophista, & Irenæus omnium doctrinarum curiosissimus explorator.* Quibus omnibus euoluendis & ante & post fidem susceptam ipsum adlaborasse, vel ex Apologetico patet, in quo subinde illos ad verbum ferè imitatur. His omnibus adminiculis ad Christi fidem conuersus, & iam initiatus, quum pallium Christianum indutus (sicuti antea etiam adtigimus) inconstantiæ notaretur ab amico, quòd *à Toga* transisset *ad Pallium*, Orationem habuit Carthagini (quam LIBRVM DE PALLIO inscripsit) qua, & Pallij vetustatem, simplicitatem, facilitatem, libertatem sine cura, Philosophicam grauitatem & sanctitatem commendat; & vitio sibi dari non debere, variis exemplis ostendit, quòd habitum verterit. Qua occasione & libidinum varia genera, quibus natura mutetur, & Matronarum cultum indecentem insectatur, & fori Iudicum militum vitiis, tum ambitioni & gulæ cauterem adigit. Atqui his Coss. data Constitutio Seueri & Antonini v. Idus Martias, quæ exstat D. Lib. 9. Tom. 1. lib. 1. iterum confirmat nostram sententiam de Antonino filio Imperij consorte.

Anno Domini CLXXXXVII. C. DOMITIO DEXTRO II. ET L. VALERIO MESSALA THRASIA PRISCO COS. S. Victoris Papæ Romani Anno xj. & Seueri IIII. TERTVLLIANVS iam Christianus, quibus se occupationibus totum dediderit, scripta eius, de quibus postea, plus satis suo confirmant testimonio. Ex quibus

bus imprimis constat ita versatum fuisse in sacrarum lectione litterarum, ita memoriæ omnia & singula scripturarum loca commendasse, vt vel vnica periodo subinde complura complexus sit; sicuti ex scripturarum Indice nostro, collatione cum Auctore facta, facile est deprehendere. In illis autem citandis editionem sequitur vbique LXX. Interpretum quod ad vetus Instrumentum adtinet, iuxta quod *per Esdram* (vel ipso teste) *constat restauratum*; idque non in Pentateucho Moysi duntaxat, aliisque libris historicis, sed & in Prophetarum vaticiniis: *Quos enim* (inquit) *diximus prædicatores, Prophetæ de officio præfandi dicuntur. Voces eorum, itémque virtutes, quas ad fidem Diuinitatis edebant, in thesauris litterarum manent, nec istæ nunc latent. Ptolemæorum eruditiss. (quem Philadelphum supernominant) & omnis litteraturæ sagacissimus; quum studio Bibliothecarum Pisistratum (vt opinor) æmularetur; inter cetera memoriarum, quibus aut vetustas, aut curiositas aliqua ad famam patrocinabatur, & suggestu Demetrij Phalerei Grammaticorum tunc probatissimi, cui præfecturam mandauerat, Libros à Iudæis postulauit, proprias scilicet atque vernaculas scripturas, quas soli habebant. Ex ipsis enim & ad ipsos semper Prophetæ perorauerant, scilicet ad domesticam Dei gentem ex patrum gratia. Hebræi retrò, qui nunc Iudæi. Igitur & littera Hebrææ, & eloquium. Sed ne notitia vacaret, hoc quoque Ptolemæo à Iudæis subscriptum est, Septuaginta duobus Interpretibus indultis; quos Menedemus quoque Philosophus de sententia communione suspexit. Adfirmauit hæc Vobis etiam Aristæas, ita in Græcum stylum ex operto monumenta reliquit. Hodie apud Serapæum Ptolemæi Bibliothecæ cum ipsis Hebraicis litteris exhibetur.* Quæ paulò prolixiùs citauimus, aduersus eos qui auctoritatem LXX. Interpretum eleuare non verentur. In nouo verò Testamento non tam Latinis translatis, quàm Græcis veteribus codicibus vsum Auctorem, Græcè doctissimum, ex versione eius peculiari ab aliis omnibus multum subinde diuersa, manifestum fit; quam adeò discrepantiam in gratiam Professorum sacrarum litterarum vbique adnotauimus. Quam iam olim etiam indicauit B. Ambrosius, siue quisquis Auctor est Comment. in Epist. Pauli ad cap. 5. Rom. Constat (inquit) quosdam Latinos olim de veteribus Græcis translatis codicibus, quos incorruptos simplicitas temporum seruauit & probat. Postquàm autem discordia animis dissidentibus & hæreticis perturbantibus torquere quæstiones cœperunt, multa immutata sunt ad sensum humanũ, vt hoc cõtineretur in litteris, quod homini videretur. Vnde & ipsi Græci diuersos codices habent. Illud autem verũ arbitror, quando & ratio, & historia, & auctoritas obseruatur. Nam hodie quæ in Latinis reprehẽduntur codicibus, sic inueniuntur à veteribus posita, TERTVLLIANO, Victorino, & Cypriano. Hactenus ille. Atqui versabatur præterea noctu diúque Auctor noster, in perscrutandis non modò quos suprà adduximus Apologiarũ pro fide Christiana Auctoribus, sed & aliis hauddubiè Scriptoribus Ecclesiasticis, præter Apollonium Senatorem & B. Victorem, Græcis omnibus. Philonem dico, Iosephum (quem vocat *Antiquitatũ Iudaicarum vernaculum vindicem*) Apionem, & Egesippum Iudæos, Clementem Romanum, ac S. Polycarpum (quorum illum *Romanorum à Petro*, hunc *à Ioanne Smyrnæorum Episcopos ordinatos* agnoscit) S. Ignatium Antiochenum, S. Dionysium Areopagitam Galliarum, Papiam Hierapolitanum, Episcopos; Agrippam Castorem, Dionysium Corinthiorum, Pinitum ac Philippum Cretenses Episcopos; Musanum, Modestum, Panthenum Alexandrinum, Rhodonem Asianum, Serapionem & *Proculum* quendam, quem vocat *eloquentiæ Christianæ dignitatem*, de quo postea latiùs. Sextum denique Appionem, Candidum, Arabianum, Maximum, & Heraclitum. Quibus adiicio primos illos ceteros Pontifices Romanos *in Petri cathedra successores*, quorum exstant Decretales, quorúmque *cum Lino & Cleto* Auctor meminit, *Anacletum, Euaristum, Alexandrum, Sixtum, Thelesphorum, Hyginum, Pium, Anicetum.* Soterem item (quem, quòd occasio sese non offert, prætermisit) & *Eleutherum* quem *benedictum* nuncupat. Quos omnes Græcè scripsisse, ex eodem stylo Latino, qui interpretis eiusdem videtur, censeo; vtpotè, qui melius Græcè nouerint, sicut etiam S. Irenæus, quàm Latinè. Quo fit, vt (vel Rhenano adnotante) nemo mirari debeat Græcam Auctoris loquendi consuetudinem, quum etiamsi qui in Latinam linguam translati essent, mallet ex fontibus bibere (quod aiunt) quàm ex lacunis. Atqui hoc primùm anno quidam scribunt Idib. Maij die Natalitio Imperij à Seuero Imp. appellatum Cæsarem Aug. filium eius Antoninum, apud Viminatium priusquàm in bellum contra Albinum proficisceretur. Veruntamen etiam ab initio Augustum olim fuisse nuncupatum, patet ex Rescriptis præcedentium annorum nomine Seueri & Antonini Augg. Conspirationis interim Albini aduersus Seuerum hoc anno factæ meminit etiã Auctor in hæc verba, *vnde Cassij, Nigri, & Albini.*

Tom. 2. lib. de Hab. mulieb. c. 3. num. 33.
Tom. 1. Apolog. c. 18. num. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. & 271.
Tom. 1. Apolog. c. 19. num. 292.
Tom. 3. lib. de Præscri. adu. hær. c. 32. nu. 186. & 185.
Tom. 3. lib. adu. Valet. c. 5. n. 44.
Tom. 4. lib. 3. Carm. ad. Marc. c. 9. nu. 26. 27. 28. 29.
Tom. 3. lib. de præscr. adu. hær. c. 30. nu. 167.
Tom. 1. Apolog. c. 35. num. 473.

Anno Domini CLXXXXVIII. Ap. Clavdio Laterano et M. Mario M.F. Titio Rvfino Coss. S. Victoris Romani Pontificis Anno XII. Seueri Imp. V. Tertvllianvm verisimile est memoriæ exercendæ gratia conscripsisse Carmine Genesin & Sodomam, immò mea sententia integrum sacrorum Bibliorum veteris Testamenti historiam; vtpotè quum & prior illorum mutilus sit, & ex initio posterioris satis videatur etiam descripsisse orbis vniuersi diluuium. Atque adeò etiam Carmen illud Ad Senatorem ex Christiana fide ad Idolorvm servitvtem reversvm, & libros qvinqve adversvs Marcionem carmine, ac De ivdicio Domini librvm. Hoc verò anno ad XI. Kal. Martias Imp. Cæs. D. Clodius Septimius Albinus Augustus prælio ab Imp. Seuero victus & occisus est; idque apud Lugdunum; quæ quòd illum antea recepisset (Herodiano teste) & direpta & incensa est; in qua expeditione, vti ex variis Inscrip. constat, Imp. VIII. IX. & X. adpellatus est. Quo iam expugnato, omnes imprimis Galliarum, Hispaniarum, Britanniæque proceres qui illum iuuerant, deinde Romam reuersus amicos eius vndique conquisitos, & inter eos Senatores 40. Seuerus interfici iussit, tum & eos omnes qui in Pertinacem conspirauerant. Quos adeò Auctor *Albinianos* adpellat verbis suprà citatis ad ann. Domini 195. & per aliquot annos perdurasse hanc illorum inquisitionem significat. *Sed & qui nunc*, inquit, *scelestarũ partium socij aut plausores quotidie reuelantur, post vindemiam parricidarum racematio superstes*; nempè, quantum adparet, ad triumphum vsque Parthicum, atque adeò nouum Seueri annum, quemadmodum ibi latiùs. Alibi etiam ad Senatores occisos adludit: *Nemo non*, inquit, *etiam hominis caussa pati potest, quod in caussa Dei pati dubitat. Ad hoc quidem vel præsentia nobis tempora documenta sint; quantæ, qualésque personæ inopinatos, Natalibus & Dignitatibus & corporibus, & ætatibus suis exitus referunt, hominis caussa; aut ab ipso, si contra eum fecerint, aut ab aduersariis eius, si pro eo steterint.* Fuit autem dictorum Consulum alter Lateranus tantoperè amicus Seuero Imp. vt illi magnificentiss. ædes Romæ ædificauerit, quas etiamnum Palatium Lateranense appellamus, quem postea scribit B. Hieron. Epitaphio Fabiolæ, Cæsariano obtruncatum gladio, fortassis Antonini Caracallæ, qui in plerosque amicos patris sui animaduertit. Atqui quum his Coss. scripta sit Epistola II. S. Victoris Romani Pontificis ad Afros Episcopos data Kal. Septembris, & Epistola S. Eleutherij Decessoris eius V. Idus Iulij Materno & Bradua Coss. necessariò hunc annũ, nõ præcedentem, XII. Pontificatus eius designauimus. Maximè quum B. Damasus in Pontificali sedisse Victorẽ scribat, à Consulatu Commodi V. & Glabrionis, (quibus Coss. XIII. Kal. Aug. data est prior eius Epistola ad Theophylum Alexandrinum) vsque ad Lateranum & Rufinum. A Kal. autem Iuniis dicti Consulatus, quo die creatus fuit Pontifex, vsque ad V. Kal. Augusti anni sequentis, conficiuntur anni XII. mensis I. dies XXVII. Is dicta secunda Epistola discrepantiam Afrorum in Sacramentis increpans, mihi videtur ad celebritatem diei Paschæ adludere, quam Epistola priori die Dominica celebrari debere, iuxta quod & prædecessores sui statuerunt, mandauerat, quæcunque incideret à XIIII. Luna primi mensis, vsque ad XXI. in quo fortassis initio Afri quidam cum Polycrate Asiano contrariam sequebantur consuetudinem, quamquam postea in vnum consenserint. Nam de Blasto hæretico Quartadecimano, sic Auctor: *Est præterea his omnibus etiam Blastus accedens, qui latenter Iudaismum vult introducere. Pascha enim dicit non aliter custodiendum, nisi secundum legem Moysi XIIII. mensis. Quis autem nesciat, quoniam Euangelica gratia euacuatur, si ad legem Christum redigit?* Ad eandem obseruationem pertinet illud eiusdem: *Pascha celebramus annuo circulo in mense primo.* Atque adeò etiam illud: *Aguntur præterea per Græcias illas certis in locis Concilia ex vniuersis Ecclesiis*; Id enim etsi generatim loquatur, existimamus potissimùm intelligi de Conciliis paulo antè celebratis Palestinæ à Theophylo Cæsariensi, Ponti à Palma, Corinthio à Bachylo, & Ecclesiarum apud Osroenum, Alexandrino quoque à Theophylo, denique Asiano, in quo scribit Nicephor. hist. Ecclesiast. lib. 4. cap. vlt. Patres dictam sententiam B. Victoris & Concilij Romani secutos esse, cui etiam consensit Concilium Galliarum sub Irenæo.

Tomo quarto Oper. Tert. — Tom. 1. l. ad Scap. cap. 2. num. 8. — Ibid. Apolog. cap. 35. num. 478. — Tom. 2. lib. ad Mart. c. vlt. nu. 63. — To. 3. lib. de Præscr. ad. hær. cap. 53. hæres. 22. n. 32. et 29. — Tom. 5. lib. de Ieiun. c. 14. nu. 84. — Ibid. ca. 13. num. 80.

Anno Domini CLXXXXIX. T. Haterio T.F. Satvrnino, et C. Annio App. F. Treboniano Gallo Coss. S. Zephyrini Papæ Romani I. ac Seueri Imper. VI. videtur nobis contigisse disceptatio illa Tertvlliani cum Iudæo quodam, cuius occasione scripsisse se significat Librvm adversvs Ivdæos. *Proximè accidit*, inquit, *disputatio habita est Christiano & Proselyto Iudæo. Alternis vicibus contentioso fune vterque diem*

Tom. 1. lib. aduer. Iudæos c. 1. n. 1.

diem in vesperam traximus. Obstrepentibus etiam quibusdam spectantibus, singulorum nubilo quodam veritas obumbrabatur. Placuit ergo, quòd per concentum disputationis, minus plenè potuit elucidari, inspici curiosius, & lectionis stylo quæstiones retractatas terminare. In quo inter cetera adnotandum venit, quod de dilatatione fidei per vniuersum penè orbem iam ab ea ætate pulcrè deducit. *In quem enim*, inquit, *alium vniuersæ gentes crediderunt, nisi in Christum qui iam venit? Parthi, Medi, Elamitæ*, &c. sicuti legitur Act. 2. *& ceteræ gentes? Vt iam Getulorum varietates, & Maurorum multi fines, Hispaniarum omnes termini, & Galliarum diuersæ nationes, & Britannorum inaccessa Romanis loca Christo vero subdita, & Sarmatarum, & Dacorum, & Germanorum, & Scytharum, & abditarum multarum gentium, & prouinciarum, & insularum multarum nobis ignotarum, & quæ enumerare minus possumus? In quibus omnibus locis Christi nomen qui iam venit, regnat.* Est & illud de finibus Imperij Romani tum temporis memoria dignum: *Germani adhuc vsque limites transgredi non sinuntur. Britanniæ intra Oceani ambitum conclusæ sunt. Maurorum gens & Getulorum barbaries à Romanis obsidentur, ne regionum suarum fines excedant. Quid de Romanis dicam, qui de Legionum suarum præsidiis Imperium suum muniunt, nec trans istas gentes porrigere vires regni sui possunt?* Quod ipsum adtingit de Germanis Herodian. hist. lib. 2. dum Seuerum electum dicit per exercitus omnes, qui pro ripis Danubij Rhenique coërcendis barbaris excubantes Romanum tuebantur Imperium. Et verò hunc annum 1. collocamus Pontificatus S. Habundij Zephyrini Habundij F. natione Romani, quòd defuncto S. Victore, postquàm sedes vacasset diebus XII. ipse creatus fuerit IIII. Idus Augusti, his ipsis Coss. vel Damaso teste, qui sedisse eum scribit temporibus Seueri & Antonini, à Consulatu Saturnini & Galli, vsque ad Præsentem & Extricatum Consules. Quomodo interim nondum incepta Persecutione Christianorum quinta, inter Martyres S. Victor collocetur, difficultate non caret, quæ & Eusebium & alios Chronographos mouit, vt in annum VIII. IX. aut X. Seueri eius Pontificatum protendant. Verùm dicta mea & S. Damasi de vtriusque temporibus sententia confirmatur per Epistolas Decretales Zephyrini datas his ipsis Saturnino & Gallo Coss. priorem XII. Kal. Octobres, posteriorem VII. Idus Nouembris; & in primitiua Ecclesia nõ fuit insolitum persecutionem à Populo Romano aut Præfectis vrbis initium sumere. Quid? quòd de hoc tempore id disertis verbis Auctor adserit: *Sed & Clarissimas*, inquit, *feminas & Clarissimos viros Seuerus sciens huius sectæ esse; non modò non læsit, verùm & testimonio exornauit, & populo furenti in os palàm restitit.* Atqui ante annum sequentem oportet latam fuisse legem Diuorum Seueri & Antonini, ne quis absens puniatur, cuius fit mentio l. 1. D. de Requir. reis; nam ad eam hauddubiè adludit in hæc verba Auctor: *Quid hîc*, inquit, *Legibus deperit in suo regno dominantibus, si audiatur? An hoc magis gloriabitur potestas earum, si inauditam damnabunt veritatem*; & rursum: *quando nec liceat indefensos & inauditos omnino damnari.*

Ibid. cap. 7 nu. 29. 30. 39. 40. 41. 42. 43. & 44.

Ibid. n. 50. & 51. & 52.

Tom. 1. lib. ad Scap. ca. 4. nu. 36. 37. & 38.

Tom. 1. Apolog. cap. 1. num. 9.

Ibid. cap. 2. num. 21.

Anno Domini CC. P. CORNELIO ANVLLINO II. ET M. AVFIDIO M. F. FRONTONE COS. S. Zephyrini Romani Pontificis anno II. Seueri Imper. VII. quum, Imperatore, cum filiis suis Antonino & Geta ante discessum suum declaratis, Cæsaribus Augustis & Imperatoribus, Congiario iterum populo dato & Donatiuo Militibus, in secundum bellum Arabicum, Parthicum & Adiabenicum profecto (de quo suprà latiùs) Antistites Romani, Sacrorúmque Pontifices, Religionem Christianam initio sumpto à S. Victore Pontifice persequi pergerent, TERTVLLIANVS ad imitationem aliorum qui ante se id fecerãt, & præsertim B. Iustini Martyris, APOLOGETICVM PRO CHRISTIANIS Romam misit, in quo vel Lactantio teste, plenè hanc caussam perorauit. Iam ante tamen discessum suum multas Leges à Seuero & emendatas & publicatas vel ipse Auctor indicat. *Nonne*, inquit, *& vos quotidie, experimentis illuminantibus tenebras antiquitatis, totam illam veterem & squalentem syluam Legum nouis Principalium Rescriptorum & Edictorum securibus truncatis & cæditis? Nonne vanissimas Papias Leges* (vbi adludit ad legem Papiam Poppæam, ita dictã à suis legislatoribus M. Papio M. F. M. N. Mutilo, & Q. Poppæo Q. F. Q. N. Secundino Coss.) *quæ antè liberos suscipi cogunt, quàm Iuliæ matrimonia contrahi; post tantæ auctoritatis senectutem, heri Seuerus constantissimus Cæsarum exclusit?* Quæ dictarum Legum abolitio, quomodo Seuero possit adtribui, & tamen postea Constantino Imperatori tribuatur, latiùs in Adnotationibus ad hunc locum nostris tractauimus; in quibus si placeat coniectura nostra de l. 1. D. de Stupro & adulr. qua definitur etiam in sponsa stuprum & adulteriũ accusari & vindicari posse, oportebit eam Legem his Coss. latam fuisse. Et verò pro bello secundo Parthico nõdum completo, (quod his Coss. Cassiodorus etiam inceptum tradit)

Tomo primo.

Ibid. Apolog ca. 4. n. 50. 51. et 52.

Ibid.ca.37. facit Auctor, dum inter hostes Imperij Romani enumerat: *Mauros, & Marcomannos, ipsosque Parthos.* Iterum verò Christianæ fidei dilatationem his verbis celebrat: *Externi sumus,*
num. 489.
Ibi.n. 490. *& vestra omnia compleuimus, vrbes, insulas, castella, municipia, conciliabula, castra ipsa, tribus, decurias, palatium, Senatum, Forum.* Et pauloantè, quod anno præcedenti diximus de popu-
Ibi.n. 484. lari persecutione, confirmat: *Quotiens,* inquit, *etiam præteritos à vobis, suo iure nos inimicum vulgus inuadit, lapidibus & incendiis? Ipsis Bacchanalium furiis nec mortuis parcunt Christianis; quin illos de requie sepulturæ, de asylo quodam mortis, iam alios, iam nec totos, auellunt, dissecant, distrahunt.*
Ibid.ca.36. num.471. Eodem pertinet illud: *nec vlli magis depostulatores Christianorum quàm vulgus*, & toties citata ab Auctore popularis vox illa: *Christianos ad Leonem.* Complura sunt alia in Apologetico memoratu digna; sed ne hîc prolixiores simus, ad Adnotationes nostras Lectorem remittimus. Hîc duntaxat addemus, occasionem persecutionis ortam ex falsis calumniis, quas
Ibid.c.7.n. 90.91.92. 93. pulcerrimè refutat, potissimùm tribus, infanticidij, sanguinis humani pabuli, & incæsti: *Dicimur,* inquit, *sceleratissimi de sacramento infanticidij, & pabulo inde, & post conuiuium incæsto; quod euersores luminum canes, lenones scilicet tenebrarum & libidinum impiarum inuerecūdia procurēt.*

Anno Domini CCI. TI. CLAVDIO SEVERO (non autem Seuero Imp. III. vt quidam non rectè) ET C. AVFIDIO VICTORINO COS. S. Zephyrini Papæ Romani ANNO III. Seueri Imper. VIII. Quamquam Imperatore absente adhuc in expeditione Parthica & Adiabenica, Arabibus & Persarum Rege Abagaro in deditionem anno præcedenti receptis, persecutio Christianorum Romæ aliquantulum cessare videretur, fortassis Apologetici sui adminiculo. Videns tamen TERTVLLIANVS & se & alios Scriptores Apologiis suis pro Christianis nihil aut parum profecisse ad conuersionem Gentium, alio genere scripti eos adgressus, ab ipsa anima adhuc ethnica aduersus
Tom. I. lib. de Testim. Anim.c.2. nu.5.6.7. idola testimonium flagitat; atque adeò LIBRVM DE TESTIMONIO ANIMÆ inscripsit. In quo vrget illas vulgi voces: *Quod Deus dederit; Si Deus voluerit; Benedicat te Deus; Deus videt omnia; Deo commendo; Deus reddet; & Deus inter nos iudicabit.* Fit mihi multum verisimile hoc etiam anno conscriptum LIBRVM DE FATO, cuius fragmentum vnicum exstat,
Tomo quar. Tom.3 lib. de Anim.c. 20.n.266. & 267. & tamen ab ipso Auctore commemoratur in hæc verba: *Potestates enimuerò præsunt. Secundum nos quidem,* inquit, *Dominus Deus, & Diabolus æmulus; secundum communem autem opinionem & prouidentia & Fatum & necessitas, & arbitrij libertas. Nam hæc & Philosophi distinguunt, & nos secundum fidem differenda, suo iam nouimus titulo.* Atqui in hunc annū etiā reiicimus statum vitæ nouum Auctoris, quo in Presbyterorum ordinem adlectus sit, fortassis ab Agrippino Carthaginiensi Episcopo. Eum enim alium fuisse ab Agrippino siue Agrippa Episcopo Alexandrino, cuius meminerunt sub Marco Aurelio Imper. Eusebius & Nicephorus, sub M. Antonino Philosopho Imper. Zonaras, sub Antonino Vero Vrspergensis Abbas; inde mihi videtur, quòd B. Cyprianus Epist. 70. ad Ianuar. ex Antecessoribus suis Agrippinum fuisse significet, & B. August. l.2. contra Donatum cap. 7. ipsum B. Cypriani prædecessorem nuncupet. Maximè quum alia esset ab Africa Ægypti Prouincia, in qua Alexandrinus ille Episcopatum agebat, & B. Cyprian. Epist. 71. ad Quinctum scribat Agrippinum bonæ memoriæ virum cum suis coëpiscopis, (quos etiam Antecessores suos nuncupat Epist. 70.) decretum de hæreticis baptizandis fecisse. Et verò statim accepto sacerdotio continuisse Auctorem à matrimonij vsu pari consensu cum sua coniuge, mihi fit verisimile
Tom.2. lib. I. ad Vxor. c.I.num.II. ex consuetudine Ecclesiæ Latinæ, iam inde à Decreto S. Clementis PP. I. maximè quum propendere eò videantur hæc eius ad Vxorem verba: *Ne me putes propter carnis tuæ integritatem mihi reseruandam de cōtumeliæ dolore suspectum, insinuare iam hinc tibi viduitatis cōsilium.* Item:
Ibid. cap.5. et 6.n.34. ac 35. *Tempus,* inquit, *in collecto est, superest vt qui matrimonia habent, tanquam non habentes agant. Quòd si habentes, oblitterare debent, quod habent, quanto magis non habentes.* Certè id multis eo tempore fuisse vsitatum ibidem indicat: *Quot enim sunt,* inquit, *qui statim à lauacro carnem suam obsi-*
Ibid.ca.6. num 37.et 38. *gnant? Quot item, qui consensu pari inter se matrimonij debitum tollunt? Voluntariis spadonibus, pro cupiditate cælesti saluo matrimonio, abstinentia toleratur.* Iam verò presbyter factus, potestatis sibi
Tomo secū. concessæ & de absoluendis Pœnitentibus, & de sacrificiis offerendis haud immemor, LIBROS DE POENITENTIA & DE ORATIONE conscripsit, quibus & pœnitendi modum tum Catechumenis, tum Christianis Lapsis, & quos ritus seruare debeant in sa-
Tom. quar. crificio fideles, præscribit. Possunt etiam in hunc annum reiici scripta, quorum B. Hieronymus meminit hodie desiderata: DE CIRCVMCISIONE, DE VESTIBVS AARON, DE MVNDIS ET IMMVNDIS ANIMALIBVS; denique DE TRINITATE; fortassis etiam LIBER DE BAPTISMO GRÆCVS, vtpotè qui videatur conscriptus

post

post Concilium Agrippini. Nam eiusdem fuisse argumenti Auctor indicat: *Sed circa hæreticos sanè*, inquit, *quid custodiendum sit, dignè quis retractet. Ad nos enim editum est. Hæretici autem nullum habent consortium nostræ disciplinæ*, &c. *Sed de isto plenius iam nobis in Græco digestum est*. Verùm de hoc & Agrippini, & ipsius Paradoxo, inter Prolegomena latiùs. Porrò hoc anno etiam oportet contigisse, quod scripsit libro ad Scapulam anno sequenti: *Ceterùm & imbre anni præteriti, quid commeruerit genus humanum, apparuit; cataclysmum scilicet & retrò fuisse propter incredulitates & iniquitates hominũ*. Fortassis & illud: *Et ignes qui super mœnia Carthaginis proximè pependerunt per noctem, quid minati sint, sciunt qui viderunt; & pristina tonitrua quid sonarint, sciunt qui obduruerunt. Omnia hæc signa sunt imminentis iræ Dei, quam necesse est, quoquo modo possumus, vt & adnunciemus & prædicemus, & deprecemur interim localẽ esse. Vniuersalem enim & supremam suo tempore sentient, qui exempla eius aliter interpretantur.* Tom. 3. lib. de Baptism. ca. 15. num. 106. & 107. Tom. 1. lib. ad Scap. ca. 3. num. 13. & 14.

Anno Domini CCII. L. ANNIO FABIANO, ET M. NONIO M. F. MVTIANO COS. S. Zephyrini Pontificis Romani anno III. Seueri Imper. IX. quum Scapula vir Consularis Ordinis, Præses Carthaginis, & proinde Africæ Proconsul, nondum adhuc decreta ab Imperatore persecutione, immò fortassis Romæ prohibita, crudeliùs tamen ceteris Carthagini grassaretur in Christianos, LIBRVM AD SCAPVLAM scripsit TERTVLLIANVS. In quo imprimis beneuolentiam captat à Christianorum innocentia, & non solùm oratione, sed & sacrificiis suis pro salute Imperatoris, ex quo iam Presbyterum fuisse constat. Deinde sanguinis Christiani effusioni imputat *portenta* eius temporis *& exitum Byzantinum*, quorum antea mentionem fecimus, & exempla punitionis adfert, tum *Valgij Saturnini*, *Hilariani*, & ipsius *Scapulæ in Africa*, tum *Claudij Herminiani in Cappadocia*, Persecutorum fidei Christianæ. Post hæc hortatur ad dissimulationem ab huiusmodi caussis, exemplis tum *Seueri & Antonini* Impp. suprà adductis, *& M. Aurelij Imp. in expeditione Germanica*; tum Præsidum & Proconsulum *Seruilij Pudentis* sub Antonino Vero Imper. *Vespronij Candidi* sub Imp. Commodo, *Cincij Seueri*, qui postmodùm à Seuero Imper. interfectus est, *Aspri* quoque & *Arij Antonini* (hic à Lampridio Arius, ab aliis Brutius Præses, appellatur) qui sub Antonino Imper. Consules fuerunt. Denique conqueritur, quum *à primordio mandatum sit gladiotenus animaduerti*, & id obseruaretur à *Præsidibus Legionis & Mauritaniæ*; iussu ipsius Scapulæ etiam *cremarentur* Christiani. Quò pertinet & illud Apolog. *Sarmentitios & Semaxios appellatis, quia ad stipitem dimidij axis reuincti sarmentorum ambitu exurimur*. Vbi etiam recenset illud damnationis genus, quo ad *Lenonem damnata fuit Christiana potius quàm ad Leonem*. Idem LIBRO AD MARTYRAS in carcere constitutos, quem eadem tempestate conscripsit, præter *gladium & summam ignium pœnam*, addit etiam: *crucem, rabiem bestiarum, & omnes carnificis ingenium in tormentis*. Vbi etiam meminit consuetudinis, qua *pacem in Ecclesia non habentes*, vtpotè lapsi, *à martyribus in carcere exorare consueuerunt*; quam etsi sub finem vitæ iam hæreticus non probet, in Ecclesia permansit vsque ad B. Cypriani tempora, iuxta quod tractauimus in vita illius latiùs. Eadem omnia Martyrum supplicia repetit LIBRO DE PATIENTIA, quem etiam huius persecutionis occasione conscripsit. Vbi fugam quoque in persecutione patientiæ bono imputat, atque adeò nondum Montanistis addictus fuit, ex quorum sententia librum de Fuga in persecutione contrarium postea, sed frustrà scripsit. Et verò sub *Scapula damnatum* fuisse *ad bestias S. Mauilum Adrumeticum*, disertis verbis adtestatur Auctor. Porrò Romæ hoc anno fuisse Auctorem ex illis verbis apparet: *Gemmarum quoque nobilitatem vidimus Romæ, de fastidio Parthorum & Medorum, ceterorúmque gentilium suorum corã matronis erubescentem, nisi quòd de nec ad ostẽsionem ferè habẽtur. Latent in cingulis smaragdi, et cylindros vaginæ suæ solus gladius sub sinu nouit, & in peronibus vniones emergere de luto cupiunt*. Quod factum interpretamur in triumpho Seueri Imper. de Parthis, de quo in Fastos Consulares huius anni sic relatum inuenimus: IMP. CÆS. L. SEPTIMIVS M. F. SEVERVS, PIVS, PERT. AVG. ARABICVS, ADIABENICVS, PARTHICVS, MAXIMVS, PONT. MAX. TRIB. POT. VIII. COS. II. P. P. PROCOS. IMP. XI. ET IMP. CÆS. M. AVRELIVS SEV. AVG. F. ANTONINVS, PIVS, FELIX, AVG. TRIB. POT. III. COS. DESIGNATVS IMP. VNA DE ARABIBVS, PARTHEIS, ADIABENEIS'Q. ET REGE ARTABANO, TRIVMPHARVNT. Cuius triumphi etiam meminerunt Spartianus & Herodianus. Facit pro hac nostra sententia, quòd etiam morem in Triumphis vsitatum describat Auctor tanquam testis oculatus: *Hominem*, inquit, *se esse etiam triumphans in illo sublimissimo curru, admonetur. Suggeritur enim ei à tergo: Respice post te, hominem te memento*.

Tom. 1. lib. ad Scap. ca. 2. num. 11. Ibid. cap 3. nu. 13. 14. 15. 17. 18. & 20. Ibid. ca. 4. nu. 32. 36 39. Ibid. n. 23. 25. 26. 27. 47. Ibid. n. 43. 44. 45. Tom. 1. Apolo. c. vlt. num. 619. Ibid. num. 628. Tom. 2. lib. ad Martyr. c. 4. n. 46. Ibid. cap. 1. num. 12. Tom. 2. lib. de Patient. ca. 13. n. 88. Tom. 1. lib. ad Scap. ca. 3. num. 21. Tom. 2. lib. de Ha. mul. ca. 7. n. 56. Tom. 1. lib. Apolog. ca. 33. nu. 456.

Anno Domini CCIII. IMP. CÆS. L. SEPT. M. F. ARAB. ADIAB. PART. III. ET IMP. CÆS. M. AVREL. SEV. AVG. F. ANTONIN. AVG. COS. S. Zephyrini Papæ Romani anno IIII. ipsius Seueri Imper. x. aut certè præcedenti, iam grassantibus nō solùm antiquis, sed & recentioribus aliquot hæresibus, vel in ipsa Africa, edidit TERTVLLIANVS verè aureū illud opus DE PRÆSCRIPTIONIBVS ADVERSVS HÆRETICOS, vtpotè quod ante alios omnes scriptum eiusdem argumenti libros, ex his Auctoris verbis constat: *Sed nunc quidem generaliter actum est à nobis aduersus hæreseis omneis, certis & iustis & necessariis præscriptionibus repellendas à collatione scripturarum. De reliquo, si Dei gratia adnuerit, etiam specialiter quibusdam respondebimus.* In eo sub finem Catalogum hæreticorū recenset, qui ad id temporis Ecclesiam dilacerarunt, B. Irenæum imitatus, quamquam ordine temporum non satis obseruato, quem nos adeò, quantum fieri potuit, expressimus. Imprimis *Iudaismi* [1] *hæreticorum* genera quatuor, *Dositheum Samaritanum*, *Sadducæos*, *Pharisæos*, & *Herodianos*. Deinde eos [2] *qui ex Euangelio hæretici esse voluerunt* in vniuersum numero XXV. *Simonem Magum*, *Menandrum*, *Nicolaum*, *Cerinthum & Hebionem*, qui sub Apostolis suas sparserunt hæreseis, atque adeò sub Tiberio, Claudio, Nerone, & Traiano. Item [3] *Saturninum* & *Basilidem*, *Ophitas*, *Caineos*, *Sethoitas*, *& Carpocratem*, sub Apostolorum discipulis vsque ad Hadrianum Imperatorem. *Valentinum* deinceps, eiúsque adseclas *Ptolomæū ac Secundum*, *Heracleonem*, *& Marcum ac Colorbasum*, quorum coryphæum illum *in Catholicā primò doctrinam apud Romanenses credidisse sub Hygino Papa*, *Antonini ferè Principatu* tradit Auctor, & *sub Episcopatu Eleutheri ob inquietam semper curiositatem, vnà cum Marcione, semel & iterum eiectum esse ab Ecclesia*; sectatores verò eius sub Piis Pontifice & Imperatore. [5] *Cerdonem* deinde eiúsque discentem *Marcionem*, illiúsque ex discipulis magistros *Lucanū* & *Apellem*, quorum prior cum Valentino cœpit, Marcion & alij sub Aniceto, Sotere, & Eleuthero, Imperātibus Pio & Aurelio. [6] *Tatianum* post hæc, quem etiam scholam suam erexisse scribit Clemens Alexandr. sub annum XII. Antonini Pij. Quid? quòd *Cataphrygas* quoque, in quorum hæresin postea incautus incidit, *hæreticos* nominatim appellet [7], *quorum quidam dicuntur κατὰ Proclum* (de quo infrà latiùs) *alij secundum Æschynem*, quibus non modò hæresin, sed & *blasphemiam* impingit, *qua in Apostolis dicebant Spiritum sanctum fuisse, paracletum non fuisse, & paracletum plura, meliora, atque maiora in Montano dixisse, quàm Christum in Euangelio protulisse*, de cuius temporibus mox latiùs. [8] *Blastum* denique, de quo suprà; *Theodotum Byzantium* ac *Theodotum Coriarium Melchisedechianum* sub S. Victore Pontifice, & Commodo Imperatore, & *Praxean*, de quo postea, ac *Victorinum*, qui illius hæresin corroborare conatus est. Fit eodem libro etiam mentio ex Apostolo Paulo aliorum hæreticorum, nempè [9] *Phygelli* & *Hermogenis*, *Hymenei & Phyleti*. Item [10] *Nigidij, nescio cuius, & Hermogenis*. Sed de hoc quoque paulopòst latiùs. Porrò ad eodem anno indictam persecutionem Christianorum à Seuero Imp. adludit Auctor, in hæc verba de Amphitheatro loquens: [11] *Illic quotidiani in nos leones expostulantur, inde persecutiones decernuntur, inde tentationes emittuntur.* Idem illud: [12] *Scire volunt scilicet tempus persecutionis, & locum tribunalis, & personam præsidis.* Aliáque complura in libris, quos infrà recensebimus. Hîc duntaxat comprobabimus, non in annum VII. aut IX. sed in hunc potius x. Imperij Seueri annum referendum dictæ persecutionis initium. Imprimis B. Hieron. Cat. Script. Eccl. in Origene, & post eum Sophronius ac Nicephorus Græcus scribunt, x. Seueri Pertinacis anno aduersus Christianos persecutione commota Leonidem ipsius Patrem Christi martyrio coronatum, ille verò inter primos martyras recensetur ab Eusebio hist. Eccl. lib. 5. qui Alexandriæ, vbi maximè persecutio abundabat, passi sunt. Deinde Iudas ad hunc vsque annum Chronographiam perduxit, quòd instare putaret aduentum Antichristi ob hāc persecutionem grauissimam. Denique disertis verbis Spartianus significat, non nisi post Consulatum cum filio in Syria initum (qui in hunc annum incidit) Alexandriam profectum, peregrinatione ea suscepta propter religionem Dei Serapidis: in quo (inquit) itinere, Iudæos fieri sub graui pœna vetuit; idem etiā de Christianis sanxit. Qua persecutione passi sunt quamplurimi martyres Alexandriæ sub Læto Præfecto, ac in Ægypto, Libya & Thebaide sub Aquila tyranno; in Galliis denique SS. Iræneus, Andeolus, Benignus, Andochianus, & Tyrsus. Porrò ad hunc annum referunt plerique inscriptionem illam: M. AGRIPPA L. F. COS. III. FECIT, IMP. CÆS. SEV. COS. III. ET IMP. CÆS. M. AVR. ANTON. COS. PANTHEON VETVSTATE CORRVPTVM CVM OMNI CVLTV RESTITVERVNT. Quod huc adducendum putauimus ad memoriam Ecclesiæ.

Tom. 3. lib. de Præscr. ad. c. hæ. 45. n. 293. & 294.
[1] Ibid. nu. 295. 296. 297. 298. 299.
[2] ibi. c. 46. hære. 1. 2. 5. 10. & 11. n. 301. 302. 305. 312. et 313.
[3] Ibi. c. 46. hær. 3. et 4. n. 303. 304. & c. 47. hær. 6. 7. 8. nu. 306. 307. 308. & ca. 48. hær. 9. nu. 309.
[4] Ibi. ca. 30. n. 165. ac 167.
Ibid. c. 49. hær. 12. 13. 14. n. 315. 316. 317. & cap. 50. hæres. 15. n. 319.
[5] Ibid. c. 51. hær. 16. 17. 18. & 19. n. 321. 322. 323. ac 324.
[6] Ib. c. 52. h. 20. n. 326.
[7] Ibi. hæ. 21. num. 327.
[8] Ibid. c. 53. hær. 22. 23. 24. ac 25. n. 329. 330. 331. 332.
[9] Ibi. c. 3. n. 19.
[10] Ibid. c. 30. num. 177.
[11] To. 2. lib. de Spect. c. 27. n. 196.
[12] Ibi. li. de Idol. ca. 23. num. 164.

Anno

Anno Domini CCIIII. P. SEPTIMIO M. F. GETA, ET L. SEPTIMIO PLAVTIANO, Cos. S. Zephyrini Pontificis Romani anno v. Seueri Imper. XI. etsi persecutione iam vigente, nõ tamen destitit TERTVLLIANVS à scribẽdis aduersus hæreseis libris. Inter quos primo loco collocandum censemus DE BAPTISMO ADVERSVS QVINTILLAM, vtpotè quem scriptũ constat antequàm aliquo modo ad hæresin propendere cœpisset, ex eo quòd factionis fuerit Montanistarum *Quintilla*, à qua dictos Quintillianos ex Epiphanio illic deduximus. An aliud quid *aduersus Montanum* ipsum scripserit Auctor, nõ æquè probari potest, sed verisimile fit, tum ex illis B. Augustini verbis lib. de hæres. Ad Cataphrygas trãsiit, quos antè destruxit, tum maximè ex Niceph. lib. 4. cap. 34. qui tradit Auctorẽ ad statam mediámque ætatem in Ecclesia Catholica Presbyterum plura aduersus *Montani* dogma conscripsisse; postea verò in illius delapsum errorem, plures rursus libros pro illo cõposuisse. Qui quum *Montani* hæreseos historiã lib. eiusdem c. 18. 20. 22. 23. 24. & 25. latè tractet, ex Apollinari Hierapolitano, Rhodone, Miltiade, Serapione, & Apollonio, qui aduersus illũ scriptis suis disputarẽt, secutus Euseb. lib. 5. cap. 3. 4. 14. 15. 16. 17. & 18. nos (præter ea quæ ad lib. de Præscript. adu. hæret. adnotauimus) eã, vti promissis satisfaciamus, in cõpendium hic redigendã putauimus. Pagus quidam esse dicitur in Mysia Phrygiæ, quæ nuncupatur Ardabam, vbi ferunt quendam *Montanum* nomine, qui nuper ad fidem venerat, Grato tum Proconsule Asiæ, primùm insatiabili quadam animi cupiditate in primatu ambiendo incensum; simul atque aditum diabolo ad se patefecerat, spiritu quodã maligno abreptũ, & derepentè furore & mentis insania exagitatũ, peregrinas quasdã voces fundere, & contrà quàm Ecclesię cõsuetudo ex traditione & successione Apostolorũ deriuata postulabat, prophetare cœpisse. Quas etsi adulterinas voces quidam agnoscentes, ne deinceps ita garriret, increparent, inter quos Episcopi Zoticus Comanæ siue Ostrenus, & Iulianus Apameæ; & Martyres quoq; Gaius & Alexãder cũ illo eiúsque insanis vatibus *Maximilla & Priscilla*, quas antea meretrices eodẽ spiritu dæmon impleuerat, ad extremũ vsque spiritum communicare recusarent: Pauci tamen ex Phrygibus illi cœperunt adhærere, & Theodotus ille, de quo suprà, eius commẽtitiæ Prophetiæ quasi procurationẽ suscepit. Qui inde in Galatiam, Pontum, & Asiam progressi, etiam Alexandrum quendam sibi adiunxerunt, conuiuio familiariter à Maximilla excipi solitum, Alcibiadem quendam & Themisonem, qui falsò se Confessores & Martyras Christi iactitabant. Idque (vel B. Hieron. cum illis consentiente) sub Imperio M. Aurelij Imperatoris initio Pontificatus S. Eleutheri. Nam ad hũc ex Galliis litteras tulerat B. Irenæus, à Lugdunẽsibus cum litteris S. Attali, aliorúmque Martyrum tum adhuc cacere conclusorum, in Asiam & Phrygiam missus, vti iudiciũ Ecclesiæ Gallicanæ de Pseudoprophetia illorum eò perferret. Idem etiam mea quidem sententia *Romanus Episcopus, literas pacis, prædecessorum suorum auctoritate nixus, illis recusauit*. An ad hoc cooperatus fuerit Praxeas tunc adhuc Catholicus, penes Auctorem fides esto. Certè non solùm Romæ & in Galliis Episcopi, sed etiam qui Asiam incolebant, sæpenumerò & multis in locis in vnum conueniẽtes, Prophetiam illorum falsam explorarunt, detestabilem ostenderunt, & Montanistas communione priuarunt. Et verò Montanus insanæque eius Prophetides in Iudæ morem suspendio interierunt, non Martyrio; & Alexander ille Ephesi ab Æmilio Frontino Proconsule propter latrocinia in iudicio condemnatus, quum falsò se Martyrem prætexuisset, ne à suis quidem, quia latro, receptus est. Denique Theodotus ille sublimis in cœlum à dæmone elatus, Simonis Magi instar, derepentè præceps delapsus, ita miserè vitam finiit. Atqui de erroribus Montani, in quos postea Auctor incidit, inter Paradoxa eius latiùs. Porrò hoc anno ante Kalendas Iunias, ad quas incipiebat annus XI. Seueri, censeo accidisse quod scribit Auctor: *Agonas istos, contentiosa sollemnia & superstitiosa certamina Græcarum & religionum & voluptatum quanta gratia istud sæculum celebret, etiam Africa liquuit. Adhuc Carthaginem singulæ ciuitates gratulando inquietant, donatam Pythico agone post stadij senectutem.* Nam eò pertinere videtur illa Numi vetus inscriptio: SEVER. PIVS AVG. PONT. MAX. TRIB. POT. X. siue: ANT. PIVS, vna ex parte, & ex altera: INDVLGENTIA AVGG. SC. IN CARTHAGINE; item & Græca illa: ΑΥ. ΚΑΙ ΣΕΟΥΑΡΟΣ ΠΕΡΤ. ΚΑΡΤΑΓ. ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΟΣ; vtpotè qua significetur institutos ludos illos Carthagini à Seuero & Antonino Impp.

Anno Domini CCV. L. FABIO M. F. SEPTIMIANO II. ET M. ANNIO M. F. LIBONE Cos. S. Zephyrini Papæ Romani anno VI. Seueri Imper. XII. partim occasione di-

To. Tertio. Lib. de Baptis. nu. 2.

Tom. 3. lib. de Præscr. aduers. hær. c. 52. her. 21. nu 327.

Tom. 3. lib. ad. Praxeã. c. 1. n. 7. & 10.

Ibid. lib. ad. Gnost. c. 6. nu. 40. & 41.

cti Pythici agonis, aliorúmq; certaminũ Carthagini exhibitorum, partim quòd iam indicti essent Ludi Sæculares Romæ, ad quos per præcones cõuocari solebant omnes, vtpotè qui nec spectati nec spectandi iterũ forent; vt Christianos ab ea profectione deterrerent,
Tom. secun. scripsit TERTVLLIANVS & Græcè & Latinè insignẽ illum LIBRVM DE SPECTACVLIS, quo pulcherrimè deducit, quidquid ad 4. Spectaculorũ genera pertinet, ab Idololatria suam habere originem, atq; adeò Christianis interdicta. Certè hoc anno octauorum Ludorum sæcularium à Seuero celebratorum non modò meminerunt, Censorinus lib. de Die natali, Dion & Herodianus, quorũ hic eos vidisse se scribit; sed etiam, testibus Fastis Cõsularibus: LVDI SÆCVLARES OCTAVI EX SC. FACTI, & inuenitur hæc Numi inscriptio: M. AVR. ANTONINVS PIVS AVG. SÆCVLARIA SACRA SC. Existimãt etiam Arcum Seueri triumphalem, qui etiamnum exstat, ea occasione hoc an-
Lib. de Spe. nu. 1. & deinceps. no erectum, Politianus & Onuphrius, cuius inscriptionem habes suprà; quorum vterque latissimè & originem & omnes ritus Sæcularium Ludorum prosequitur. Et verò tam latè
Tom. 2. lib. de Idolol. c. 13. nu. 90. & 23. nu. 264. ac ca. 15. nu. 111. de omnibus Ludorũ Spectaculis in illis exhiberi solitis Auctor tractat, vt alio Commentario Lectori curioso non sit opus; maximè si cõsulat & Adnotationes nostras. Eodẽ penè tẽpore conscriptũ constat LIBRVM DE IDOLOLATRIA, vtpotè in quo & huius libri *ac persecutionis* meminerit, & *Sollemnia Cæsarũ* ad Idololatriam pertinere adstruit, sicuti etiam multa alia, in quibus directè consistit Idolorum cultus. In eundem quoque annum referimus LIBROS, DE HABITV MVLIEBRI, & DE CVLTV FEMINARVM; quorum priori nimium ornatum, posteriori magis capilli, & cutis curam superfluã, reprehen-
Ibidem lib. 1. ad Vxor. c. 7. nu. 44. lib. 2. ad Vxor. c. 1. n. 1. 2. & 3. L. ad Vxor. ca. 1. nu. 4. & 6. dit. Videntur eodem anno etiam conscripti LIBRI AD VXOREM DVO. Nam quum priori à nuptiis secundis tantùm dehortetur, & posteriori saltem nuptias cum Gentilibus interdicat; apparet eos cõscriptos ante hæresin Auctoris; fortassis Romæ, quò frequenter discurrere solet; saltem ad absentem, & quãtum apparet à valetudinario, quippè qui priorem admonitionem tamquam iam moriturus *Legatum ac Fideicommissum* nuncupet.

Anno Domini CCVI. IMP. CÆS. M. AVR. BASSIANO SEV. AVG. F. ANTONINO AVG. II. ET P. SEPT. SEV. AVG. F. GETA COS. S. Zephyrini Romani Põtificis VII. Seueri Imper. XIII. quũ hęreses variæ grassarentur in Africa, adscribendum aduersus eos seriò se cõtulit. Inter quos primus occurrit LIBER ADVERSVS APELLETIANOS,
Tom. quar. etsi hodie desideratus, id est, *Apellis discipuli Marcionis sectatores*, de quibus Auctor: *Adhuc*, inquit, *in sæculo supersunt, qui meminerint eorum, etiã proprij discentes & successores ipsorũ, ne poste-*
Tomo tertio & quarto. *riores negare possint.* Eodẽ anno conscriptos putamus LIBROS ADVERSVS HERMOGENEM duos, DE MATERIA DEO COÆTERNA vnũ, DE CENSV ANIMÆ EX EADEM MATERIA alterum. Qui quo tẽpore disseminare suas hæreseis cœperit, non ita constat; attamen ex parte id significare videtur B. Hier. Catal. Script. Eccles. dum contra *Hæresin Hermogenis* primùm scripsisse tradit Theophylũ Antiochenũ. Qui etsi sub Impe. Vero floruerit, eidẽ tamen superuixisse, ex eius lib. 3. ad Autolycum cõprobatur, vbi an-
Tom. 3. l. de Præsc. adu. hær. ca. 30. nu. 176. & 177. nos & mundi, & Romani Consulatus, & Cęsarũ vsque ad obitum veri Imper. computat. Proinde sub Commodo potius Imper. errores illum suos sparsisse censemus; qui tamen ætate Auctoris adhuc vixerit, vel eo teste in hæc verba: *Hos* (inquit de Marcione, Valentino, & Apelle loquens iam mortuis) *vt insigniores & frequentiores adulteros veritatis nomi-*
Tom. 3. lib. adu. Valẽt. c. 4. nu. 32. 33. ac 34. *namus. Cæterùm Nigidius nescio quis, & Hermogenes, & multi alij, adhuc ambulant subuertentes vias Domini.* Et verò in Africa *Hermogenem* floruisse testis est Philastrius lib. de Hæres. cui Auctor addit tamquam Magistrum aliquem *Nigidium.* Quum etiã superessent adhuc *Va-*
Ibi. l. de Ca. Christ. c. 15. num. 127. *lentinianorum hæreticorum examina*, ducibus præter primos illos suprà adductos *Theotimo, Axionico, Alexandro & Prodico*, B. Irenæum imitatus ad verbum penè, LIBRVM conscripsit ADVERSVS VALENTINIANOS. De prioribus duobus sic auctor: *Multum*
Ibid. ca. 16. num. 131. *circa imagines legis Theotimus operatus est. Ita nusquam Valentinus, & tamen Valentiniani, qui per Valentinum. Solus ad hodiernũ Antiochiæ Axionicus memoriam Valẽtini, integra custodia regularum*
Ibid. ca. 17. 133. num. *eius, consolatur.* De tertio in hæc verba: *Nam vt penes quendã ex Valentini factione legi, primò non putant, terrenam & humanam Christi substantiam informatam.* De quo verò loquatur subiecit:
To. 3. li. ad. Gno. c. vlt. num. 119. Ibid. li. ad. Prax. c. 3. n. 35. 36. *Insuper argumentandi libidine ex forma ingenij hæretici locũ sibi fecit Alexander ille.* Et rursum: *Sed remisso Alexandro cum suis syllogismis.* Denique de postremo duo occurrunt loci. Vnus: *Quòd si iam tunc Prodicus aut Valentinus adsisteret.* alter: *Quũ alius Deus infertur aduersus creatorem; tunc malè, quum plures, secundum Valentinos & Prodicos.* Neque enim ibi legi posse *Proclos*, quod erat in excusis codicibus, præterquàm quòd in suo loco comprobauimus, vel eo conuin-

citur quòd *Proclus* seu *Proculus* nō Valentinianus fuerit, sed Mōtanista, à quo dicti *Cata Proclū* Ibid. lib. de
quidā Montani sectatores; quum antea adhuc Catholicus aduersus Valentinum scripserit. Praescri. ad.
Et verò quū vocet illū Auctor *virginis senectæ & Christianæ eloquētiæ dignitatem*, videmur no- hae. ca. 52.
bis adtigisse primum quod aiunt lapidem offensionis, in quem ipse impegit, dum parti- haer. 21. nu. 327.
bus Montani fauere cœpit. Seductus, quantum apparet, admiratione quadam tum *vir-* Ibid. lib. ad.
ginis senectæ Proculi, quem tunc senem fuisse oportuit, vtpotè vel eodem teste *contempora-* Valent. ca.
lem hæresiarcharum Valentinianorum & eloquentiæ Christianæ, quem in scriptis eius deprehen- 5. nu. 44.
dit. Parum memor miser ille, quid antea scripsisset, fortassis huius tanti viri occasione: Ibi. n. 40.
Solent (inquit) *miriones isti etiam de quibusdam personis ab hæresi captis ædificari in ruinam: Quare illa,* Ibid. lib. de
vel ille, fidelissimi, prudentissimi, & vsitatissimi in Ecclesia, in illam partem transierunt? Quis hoc dicens, Praesc. adu.
nō ipse sibi respondet; neque prudentes, neque fideles, neque vsitatos æstimandos, quos hæreses potuerint im- haer. cap. 3. n. 10. 11. 13.
mutare? Quid igitur, si Episcopus, si Diaconus, si vidua, si virgo, si Doctor, si etiam Martyr lapsus à regu-
la fuerit, ideò hæreseis veritatem videbuntur obtinere? Ex personis probamus fidem, an ex fide perso-
nam? Alioqui certè non est verisimile in tam absurdam hæresin lapsum iri Auctorem, nisi
ex tali quapiam occasione, fortassis etiam ex frequentatione ipsius familiari, dum subin-
de Romam inuiseret, nam Romæ *Proclum* habitasse postea deducemus; maximè quū antea Ibid. c. 52.
blasphemiam dixerit, *Paracletum* quem Christus promisit, in Montano primùm apparuisse, ha. 21. nu.
& tamen in sequentibus scriptis non vereatur illi nomen Paracleti frequenter adscribere. 327.

Anno Domini ccvii. NVMMIO CAEONIO ALBINO ET FVLVIO ÆMILIANO COS. S. Zephyrini Papæ Romani viii. Seueri Imper. xiiii. plerique passas scribunt Perpetuam & Felicitatem, idque iuxta Ven. Bedam die natali Seueri, quem adsignāt Martyrologia Vsuardi & Romanum Nonis Martiis, illis præterea adnumerantia, Reuocatum, Saturninum & Secundiolum, simul passos in Mauritania ciuitate Thuburbitanorum. Quum autem *Perpetuæ fortissimæ Martyris* eo libro meminerit Auctor, oportet non antè scriptum fuisse LIBRVM DE ANIMA, quem scripsit ADVERSVS PHILOSOPHOS ET HAERETICOS. In quo etiam adludit ad LIBRVM DE PARADISO. Quem coniicimus conscriptum fuisse occasione eorum, quæ vidisse scribit S. Perpetuam in paradiso. Et verò, vti in hac Christianorum per Africam quoque persecutione animos fidelibus adderet, censemus eodem penè tempore scriptum LIBRVM DE SPE FIDELIVM. Quamquam interim verissimum comperiamus illud Prouerbij, quòd Error vnus alium trahat, vtpotè quum paradoxon sit vtriusque libri illius argumentum & haud paucas præterea reperire sit opiniones non satis sanas in dicto libro de Anima, de quibus inter Paradoxa Auctoris cum Antidoto latiùs. Hoc vnum hîc addimus, scriptum illum librum, DE OMNI STATV ANIMÆ, vel ipso teste, qui adeò etiam *Commentarium animæ* nuncupat, vtpotè in quo tractetur quidquid olim à Philosophis & ab hæreticis de Anima tractatum fuit, vt neque Philosophis, neque Theologis alio hodie commentario sit opus.

Tomo Tert. lib. de Anima c. 55. n. 612. & 606. — Tomo quar. inter Fragmenta. — Ibidem. — Tom. 3. lib. de Resurr. car. c. 2. nu. 25. & cap. 45. n. 320.

Anno Domini ccviii. S. Zephyrini Romani Pontificis ix. Seueri Imp. xv. M. FLAVIO M. F. M. N. AFRO ET Q. ALLIO FABIO CATVLLINO MAXIMO Cos. scriptū fuisse à TERTVLLIANO Librū primum aduersus Marcionem ex hisce verbis constat: *At nunc quale est vt Dominus à* xii. *Tiberij Cæsaris reuelatus sit, substātia verò ad* xv. *iā Seueri Imperatoris annū nulla cōperta sit?* Atque adeò hoc tēpore simul editos fuisse oportet LIBROS DE CARNE CHRISTI ADVERSVS IIII. HÆRESEIS, DE RESVRRECTIONE CARNIS, ET ADVERSVS MARCIONEM QVINQVE, vtpotè eodem scriptos tempore. Nam sicut etiam alibi diximus, libro de Carne Christi citatur liber Quartus aduersus Marcionem, libro de Resurrectione carnis ii. & iii. aduersus Marcionem, & libro v. aduersus Marcionem adlegatur liber de resurrectione carnis, quo fit vt existimē primùm scriptos aduersus Marcionē Quatuor; intermedios deinde duos illos; & postremò aduersus Marcionem Quintum. Porrò si hoc anno, vti Onuphrius tradit, celebrata sint Decennalia Antonini Imper. Seueri filij, fortassis præoccupata anno integro ob discessum in bellum Britannicum, quem Cassiodorus his Coss. accidisse scribit; hoc etiam anno scriptus est LIBER DE CORONA MILITIS; Sin anno sequenti (quod mihi magis fit verisimile ex illa Numi inscriptione, ANTONINVS PIVS AVG. COS. III. VOTA SOLVTA DEO) vtrūque contigerit, illuc referre poterit Lector; dummodò scriptum nobiscum sentiat ante expeditionem Britannicam. Ad quam pertinet etiam inscriptio suprà posita, cum effigie Equitis manu iaculum tenentis: PROFECTIO AVGG. nam vtrumque filium secum duxit Seuerus; à quo quum P. Septimius Geta anno primùm sequenti Imper. Cæs.

Tom. 3. lib. 1. ad. Marc. c. 15. n. 102. — Tom. 3. — Lib. de Ca. Christi ca. 7. n. 65. — Lib. de Res. car. c. 2. nu. 19. & 20. — Lib. 5. adu. Marc. c. 10. — num. 150. — Tomo 2.

Aug. sit appellatus & Tribunitiam potestatem acceperit, sicuti Fasti habent Consulares, confirmatur dicta nostra coniectura. Conciliari quidem possunt Inscriptiones & Fasti Consulares cum Onuphrio, & altera quadam inscriptione, vbi appellatur Antoninus Aug. Trib. pot. x. Coss. III. desig. vt dicatur cœptus eius annus x. his Coss. ad Kal. Maias, & finitus anno sequenti kalendis Maiis: sed nos ad annum sequentem referre maluimus, ne hîc prolixiores simus.

Anno Domini CCIX. S. Zephyrini Papæ Romani x. Seueri Imper. XVI. IMP. CÆS. M. AVREL. SEVERI AVG. F. ANTONINO AVG. III. ET P. SEPTIMIO SEVER. AVG. F. GETA COS. Post celebrata Decemnalia Antonini Romæ à TERTVLLIANO scriptum censemus LIBRVM DE CORONA MILITIS. Romæ enim scriptum apparet ex verbis illis: *Erubescite Romani commilitones eius*, & ad Decēnalia videtur referendum illud libri frontispicium: *Proximè facta est* LIBERALITAS *Præstantissimorum* IMPERATORVM; cui subiicienda putauimus quæ sequuntur, eo quòd occasionem scripti huius libri indicent; vtpotè in quo, contrà quàm alij mussitabant, Christianis coronæ vsum interdictum deducit. *Expungebantur*, inquit, *in castris Milites laureati. Adhibetur quidam illic magis Dei Miles, solus libero capite, coronamento in manu ocioso. Singuli designare, eludere eminus, infrendere cominus in nostrum. Tribuno defertur, & persona iam ex ordine accesserat. Statim Tribunus: Cur (inquit) tam diuersus habitu? Negauit ille cum ceteris sibi licere. Caussas expostulatus: Christianus sum, respondit. Suffragia exinde, & res apud Acta, & reus apud Præfectos. Ibidem penulas posuit, speculatoriam pedibus absoluit, gladium reddidit* (nam militaria omnia insignia in exautoratione militum exui solere, vel ex Herodiano lib. 2. manifestum est, initio Imperij Seueri) *Et nunc russatus sanguine suo, donatiuū Christi in carcere exspectat. Exinde sententiæ super illo, nescio an Christianorum (non enim aliæ ethnicorum) vt de abrupto & præcipiti & mori cupido, qui de habitu interrogatus, Nomini negotium fecerit.* Nec verò omittēdum illud: *Planè superest, vt etiam martyria recusare meditentur. Mussitant denique tam bonam & longam sibi pacē periclitari. Nec dubito quosdam scripturas emigrare, sarcinas expedire, fugæ accingi de ciuitate in ciuitatem. Noui & pastores eorum in pace leones, in prælio ceruos. Sed de quæstionibus confessionum alibi docebimus.* Denotat enim ibi, aut librum de Fuga in persecutione, aut quod magis placet, SCORPIACON ADVERSVS GNOSTICOS (nēpè *Prodicū Scorpianum* & alios *Valentinianos Martyriorum refragatores*, qui iam in Africam irrumpere cœperāt. de quibus videat Lector Adnotationes nostras) fortassis etiā Romæ scriptum. In eo enim & *de quæstionibus confessionum*, id est, quòd confiteri Christum necesse sit, latissimè deducit, & persecutionem omnium grauissimam, quæ dicta occasione post longam pacem (vtpotè quum Romæ & in Africa ad id tēporis pauci leguntur sub Seuero passi martyres) recruduisse videtur, his verbis describat: *In præsētiarū est medius ardor, ipsa canicula persecutionis ab isto scilicet cynocephalo* (vbi aut Seuerum Imperatorem, aut potius vrbis Romæ præfectum in absentia illius iam in Britanniam profecti, intelligit) *alios ignis, alios gladius, alios bestiæ christianos probauerunt; alij fustibus insuper & vngulis degustato martyrio, in carcere esuriunt.* Porrò Seuerum propterea absentem in Britannia diximus, quòd expeditionis Britannicæ hoc anno, vti antea probauimus, factæ meminerint Euseb. in Chronic. Oros. lib. 7. c. 11. Paulus Diaconus lib. 8. cap. 1. & ante eos Spartianus, Herodianus, & Dio in Seuero. Nondum enim Britanniam Romanis paruisse ad id vsque temporis, etiam ipse verbis his suprà citatis indicat: *& Britānorū inaccessa Romanis loca, Christo vero subdita*, vtpotè Lucio Britāniarum Rege pauloantè ope S. Eleutheri Papæ ad fidem conuerso; item etiam illis: *Britanniæ intra Oceani fines conclusæ sunt.*

Tomo secūdo lib. de Cor. milit. c. vlt. num. 205. Ibid. c. 1. n. 2. & 3. Ibid. nu. 4. 5. 6. 8. 9. 10. 12. 14. Ibid. n. 16. 17. 18. et 19. Lib. adu. Gnost. nu. 1. et c. 1. n. 13. Ibid. c. 1. n. 11. & 12. Tom. 1. lib. adu. Iud. c. 7. nu. 43. Ibid. n. 50.

Anno Domini CCX. S. Zephyrini Romani Pontificis XI. Seueri Imper. XVII. M. AVRELIO CLAVDIO M. F. POMPEIANO, ET LOLLIANO AVITO COS. Romæ adhuc existens TERTVLLIANVS, scripsisse mihi videtur LIBRVM DE VELANDIS VIRGINIBVS, quem Græcè quoque scriptum esse his fatetur verbis: *Proprium iam negotium passus meæ opinionis, Latinè quoque ostendam, virgines nostras velari oportere.* De quo argumento anno sequenti latiùs. Scripsisse etiam verisimile est paulopòst, iam Carthaginem reuersum, LIBRVM ADVERSVS PRAXEAN, de quo Auctor: *Iste*, inquit, *primus ex Asia hoc genus peruersitatis intulit Romanæ humo, & aliàs inquietus; insuper & de iactatione Martyrij inflatus, ob solum & simplex & breue carceris tædium. Fruticauerant auenæ Praxeanæ hîc quoque* (nempè in Africa) *superseminatæ; traductæ dehinc per quem Deus voluit* (quātū apparet, *zephyrinum* Papā, vtpotè de quo tale quid tradat B. Opt. Mileuit. libro 1. cōtra Parmeniā.)

Lib. de. Vel. virg. c. 1. n. 2. & 3. Tomo tertio lib. ad. Pra. c. 1. nu. 5. 6. 12. 13. 14. 15. 16. et 17.

etiam euulsa videbantur. Denique cauerat pristinum doctor de emendatione sua, & manet chirographum apud Psychicos, apud quos tunc res gesta est, exinde silentiũ. Auenæ verò illæ vbique tunc semen excusserant. Ita aliquandiu per hypocrisin subdola viuacitate latitauit, & nunc denuò erupit. Ex quibus verbis satis patet, & reuocasse suam hæresin aliquando Praxean disputatione alicuius emendatum, sed iterum relapsum denuò erupisse; & dum hic liber scriberetur, adhuc superuixisse. Quamquam interim, si verum sit quod addit de Montani Prophetia eius ope *Ibid. nu. 8. & 11.* expulsa, quandoquidem illum floruisse cõstet sub S. Eleuthero Papa, oporteat iam senem fuisse Praxean. Nos certè vixdum in eo quod dictum est, Auctori fidem adhibendam putamus; tum quòd S. Pacianus in hæc verba scribat de hæreticis secundum Phrygas. Et primùm hi pluribus nituntur Auctoribus. Nam puto Græcus Blastus ipsorum est; Theodotus quoque & *Praxeas* vestros aliquando docuerunt; tum, quòd ipse Auctor, præterquàm quòd illic subiungat tamquam discipulos *Blastum*, *Theodotum*, & *Praxean*, cum *Victorino*; illis qui *secundum Aeschinem pronuntiabantur*, eandem hæresin adtribuit, & hoc libro impugnat.

Anno Domini CCXI. S. Zephyrini Papæ Romani XII. Seueri XVIII. M. ACILIO M.F.M.N. FAVSTINO, ET C. CÆSONIO C.F. MACRO RVFINIANO completum fuit, quod scribunt post Auctores supracitatos Cassiodorus in Chronico, & Ven. Beda histor. Eccl. l. 1. cap. 5. de Seuero, quòd vallum crebris turribus communitum in Britannia, per centum & amplius milia passuum de mari ad mare perduxerit, vt partem Prouinciæ grauiss. præliis receptam à ceteris faceret securiorem. Pro quo facit etiam lex Seueri & Antonini Augg. Eboraci lata hoc Consulatu Non. Maij, quæ exstat Cod. lib. 3. Tit. 32. l. 1. Certè tunc primùm leguntur Inscriptiones, quibus appellatur Seuerus BRITANNICVS MAX. TRIB. POT. XVIII. ac Antoninus BRITANN. TRIB. POT. XIII. IMP. II. COS. III. denique & illa: P. SEPT. GETA PIVS AVG. BRIT. TRIB. POT. III. COS. II. vno ex latere, & ex aduersa parte: VICTORIÆ BRITAN. Vtpotè quum tertius fuerit duntaxat iste annus, ex quo Geta Tribunitiam potestatem cum ceteris Imperij insignibus acceperat. Porrò hoc ferè anno contigisse censemus, quod de TERTVLLIANO scribunt B. Hieron. Sophronius Catal. Scriptor. Eccles. ac Niceph. lib. 4. cap. 12. ac 34. Quum vsque ad mediam ætatem in Ecclesia Catholica presbyter permansisset, ad Montani dogma delapsum. Verumtamen magna est difficultas, quomodo scribat B. Hiero. id factũ inuidia & contumeliis Clericorum Romanæ Ecclesiæ, ac Sophronius, φθόνῳ καὶ προπηλακισμοῖς τῶν κληρικῶν τῆς ἐν Ῥώμῃ ἐκκλησίας, & interpres Nicephori: propter Cleri Romani inuidiam, præsertim quum de eo nusquam conqueratur Auctor etiam in libris aduersus Ecclesiam scriptis; Maximè quum caussam illam reticens Vincentius Lirinensis, etsi B. Hieron. posterior, non aliud dicat, quàm TERTVLLIANVM Catholici dogmatis & vetustæ fidei parum tenacem, ac disertiorem multò quàm feliciorem, mutata sententia in errorem delapsum, magnam fuisse in Ecclesia tentationem. Quem in hoc imitatur Abbas Trithemius. Est quidam qui inuidiæ caussam fuisse putet Auctori eloquentiam. Rhenani coniecturam, quantumuis suspectam, sequuntur etiam Catholici quidam, qui suspicantur illum, quum initio fauere cœpisset hæresi Montani, statim Ecclesiæ communione priuatum, priusquàm se totum dederet; qua re commotus ille prorsus in Montani partes transierit. Verùm non video, quomodo Excommunicationem Ecclesiasticam, quam Auctor *diuinam censuram, & futuri iudicij præiudicium* appellat, *Tom. 1 Apolog. c. 39. num. 502.* B. verò Hieron. Episto. ad Heliod. ante diem iudicij iudicium, quo eiectus de Ecclesia rabido dæmonis ore discerpitur, non solùm inuidiæ (quam pro zelo etiam in sanctos agnoscit idem B. Hieronymus Epistol. ad Damas. de prodigo & frugi filiis) sed & contumeliarum nomenclatura ipse traduceret. Nos itaque, si quid in re incerta diuinare liceat, coniicimus *Tertullianum* post obitum Agrippini, in obtinendo Episcopatu Carthaginiensi repulsam passum, fortassis inuidia Clericorum quorundam Ecclesiæ Romanæ, à quibus proinde etiam contumeliis adfectus, ad partes Montani desciuerit. Certè fomitem illis inuidiæ administrare potuerunt loci aliquot in libris præcedentibus, quibus tacitè quorundam Clericorum, fortassis Romanorum, vitia reprehendit; *Tom. 2. l. de Spect. c. 25 nu. 87. 188. 189. 190. & 191.* non aliter atque postmodùm BB. Hieronymo & Paulino accidit eadem de caussa. Imprimis de frequentatione spectaculorum: *Sed Tragœdo*, inquit, *vociferante, exclamationes ille* (nempè aliquis de Clero) *alicuius Prophetæ retractabit. Inter effeminationis modos, Psalmum secum comminiscetur; & quum athletæ agent, ille*

dicturus est, repercutiendum non esse; poterit & de misericordia moueri defixus in morsus vrsorum, & spongias retiariorum. Auertat Deus à suis tantam voluptatis exitiosæ cupiditatem. Quale est enim, de Ecclesia Dei in Ecclesiam diaboli tendere? de cœlo (quod aiunt) in cœnum? illas manus quas ad Dominum extuleris, postmodum laudando histrionem defatigare? Ex ore quo Amen in sanctum protuleris, gladiatori testimonium reddere? εἰς αἰῶνας alij omninò dicere, nisi Deo Christo? Item illud in Artifices idolorum: *Tota*, inquit, *die ad hanc partem zelus fidei perorabit ingemens Christianum ab Idolis in Ecclesiam venire, his manibus adorare, quæ foris aduersus Deum adorantur, manus admouere corpori Domini, quæ dæmonijs corpora conferunt. Nec hoc sufficit. Parum fit, si ab alijs manibus accipiant quod contaminant, sed ipsæ tradunt alijs quod contaminauerunt. Adleguntur in ordinem Ecclesiasticum Artifices Idolorum. Prò scelus! Semel Iudæi manus Christo intulerunt, isti quotidie corpus eius lacessunt. O manus præscindendæ!* Rursum illud de Pastoribus in persecutione fugientibus: *Planè superest vt etiam martyria recusare meditetur, qui Prophetias eiusdē Spiritussancti respuit. Noui & Pastores etiam eorum in pace leones, in prælio ceruos.* Denique de Velandis virginibus: *Illam consuetudinem, quæ virgines negat, dum ostendit, nemo probasset, nisi aliqui tales, quales virgines ipsæ. Tales enim oculi volent virginem visam, quales habet virgo quæ videri volet. Inuicem se eadem oculorū genera desiderāt. Eiusdem libidinis est videri, & videre.* Auctor Cōmentarij S. Ambrosio adscripti in Epist. Pauli, videtur interpretari inuidiam illam, quasi fuisset ipsius auctoris in Clerum Romanum. Sic enim inquit: Per inuidiam caritatem corrumpentes, scientiam ad nihilum deduxerunt. Nam & *Tertullianus* & *Nouatianus* non paruæ scientiæ fuerunt; sed quia per zelum, caritatis fœdera perdiderunt, in schisma versi, ad perditionem sui hæreses creauerunt. Ex quibus verbis fit etiam verisimilior mea coniectura ex eo, quòd ob repulsam Episcopatus Romani in schisma & hæresim inciderit *Nouatianus*. Porrò si excōmunicatus fuerat, iustissimis profectò de caussis, etiam fortassis in absentem, eam tulit B. Zephyrinus Pōtifex. Primùm enim in Libris omnibus scriptis citra XIIII. Imperij Seueri annū, *Paracleti nouæ Prophetiæ frequenter, spiritus sancti* etiā Montanici verbis iam citatis, meminit, sicut etiā *mulieris Prophetidis* subinde, modò *Priscillā*, modò *Maximillā*, significans; & similiter de *Ecstasi*, habet non pauca, locis citatis inter Paradoxa Auctoris. Deinde *Psychicos* quoque, id est, *animales*, appellare cœpit Catholicos, tum aduersus Marcionem, tum aduersus *Praxean*, sicuti etiam ibi latiùs. Postremò omnia illa simul coniungens lib. adu. Praxean, *Romanum Episcopum*, quantum apparet, *Eleutherum* calumniatur, tanquam qui agnoscens iam *Prophetias Mōtani, Priscæ & Maximillæ, ex ea agnitione pacem Ecclesiis Asiæ & Phrygiæ inferre paratus fuerit, nisi Praxeas falsa* (perperàm inquit) *de ipsis Prophetis & Ecclesiis eorū adseuerando, coēgisset litteras pacis reuocare iam emissas, & à proposito recipiendorū charismatum cessare.* Et insuper *diaboli negotium procurasse* dicit, *qui prophetiam expulit, & paracletum fugauit.* Certè ipse Auctor Excommunicationem in hæreticos adprobat non vno in loco.

Ibid. lib. de Idol. c. 7. n. 28. 29. 30. 31. 32. 33. & 34. — Ibid. lib. de Coro. mili. c. 1. nu. 16. & 18. — Ibid. lib. de Velā. virg. c. 2. nu. 19. — Tom. 3. lib. adu. Prax. c. 1. n. 7. 8. 10. — Ibid. nu. 11. — To. 3. Scorp. adu. Gnost. ca. 1. nu. 10.

Anno Domini CCXII. S. Zephyrini Papæ Romani XIII. M. Aurelij Antonini Bassiani Pij Felicis Aug. Britannici, Germanici Imperij I. Q. EPIDIO L. F. RVFO LOLLIANO GENTIANO, ET POMPONIO BASSO CŌS. conscriptum censemus TERTVLLIANI LIBRVM DE FVGA IN PERSECVTIONE. Idque ante decessum Imper. L. Sept. Seueri Pertin. Aug. qui eo anno pridie Nonas Februarias Eboraci mœrore magis quàm morbo mortuus est (in hoc adeò punitus à Deo iuxta Orosium l. 7. cap. 11.) nondum elapso anno Imperij sui XVIII. vtpotè quum ab Idibus Maiis anni Domini 194. ad dictum vsque huius anni diem computantur duntaxat anni XVII. menses VIII. dies XXI. quo fit vt hunc annum I. Antonini faciamus. Aut saltem ante reditum Antonini ex Britanniis cum fratre suo P. Septimio Geta, Felici Aug. Britannico Imperij consorte, adhuc durante persecutione, quam ipse (vtpotè *lacte Christiano* imbutus, sicuti suprà ex Auctore diximus) vel Seuero Sulpitio teste, Sacræ hist. lib. 2. cessare fecerit, vtpotè qui scribat ab obitu Seueri ad Decium vsque pacem Ecclesiis fuisse, præterquàm quòd à Maximino in Episcopos sæuitum fuerit; quam adeò longam pacem appellat B. Cyprian. lib. de Lapsis. Quamquam interim edicta Seueri adhuc aliquandiu viguisse, ex his Auctoris verbis videantur: *Nisi fortè in Senatusconsulta & Principum mandata coitionibus opposita delinquimus.* Hunc quum contra Ecclesiam Christum adserant, vbi suprà, B. Hieronymus, Sophron. & Niceph. verisimile fit *Fabium* illum Romanum fuisse Presbyterum. Certè quòd aliquo ministerio Ecclesiastico functus fuerit, colligere est ex verbis illis: *Sed quum ipsi Auctores, id est, Diaconi, Presbyteri & Episcopi fugiunt, quomodo laicus intelligere poterit?* Quibus interim quando (contra quàm sentit Auctor) fugere liceat, in Adnotationibus

Tomo quin. — Tom. 1. lib. ad Scap. c. 4. num. 36. — Tom. 5. lib. de Ieiunijs c. 13. n. 79. — Tom. 5. lib. de Fuga in persec. c. 11. n. 78. & 79.

bus nostris latiùs. Meminit in eo etiam *Rutilij sanctissimi Martyris.* Porrò & sub Seuero hauddubiè referri debet, quod scribunt Euseb. & Nicephor. de Origenis prima persecutione maxima apud Alexandriam, antequàm sese ipsum castraret. Atqui ad intellectum Auctoris facit, vbi dicit: *Maledictum esse ante ἀποθέωσιν Deum Cæsarem nuncupare*; id quod latè recenset Herod. l. 3. de ritu obseruato in relatione Seueri Imper. post mortem in Diuos, per filios Romæ factæ, postquàm cineres ex Britannia secum allatos in vrna alabastrina iuxta illum, aut aurea iuxta Spartianum, in sepulcrum Antonini sunt illati. Hîc præterea prætereundum non putauimus, quòd quum pridie Non. Feb. perierit Seuerus, castigari deberēt leges duæ Codicis, altera li. 6. Tit. 45. l. 1. vt legatur v. Kal. Februarij, pro: Ianuarij; altera eiusdem li. Tit. 37. l. 3. vti soli Antonino Aug. adscribatur, nō Seuero & Anton. Augg. vtpotè quum lata sit VI. Kal. Maij, diu post illius obitum; maximè quum exstet lex Antonini solius Kal. Maias data, & aliæ plures his Coss. latæ. Ibid cap. 5. num. 41. Tom. 1. Apolog. c. 34. num. 459.

Anno Domini CCXII. S. Zephyrini Romani Pontificis XIIII. Antonini Imper. II. M. POMPONIO M. F. ASPRO ET ASPRO COS. siue duobus Aspris, quibus Coss. Leges Antonini variæ datæ leguntur (quorum seniorem eundem illum censemus, de quo suprà ad annum CCII.) solus Antoninus (testibus Herodiano & Spartiano) fratre Geta ad pectus suæ matris interfecto, postquàm imperauit annum vnum dies xxj. ac sepulto in septizodio (quod à septem zonis cœli ita dictum Seuerus, vel Euseb. teste, ædificauerat, ac in Diuos relato) Imperium vsurpauit. Insuper & alios plurimos, quantumuis patri sibíque antea carissimos, neci tradi iussit, inter quos commemorandi veniunt Papinianus ille, eius ac Iuliani & Tertyliani IC. præceptor, Iuris Asylū cognominatus à Spartiano, & Sammonicus Serenus, cuius Libros plurimos exstare ille scribit, Gordiani postea Cæsaris pædagogus. In hunc annum referimus LIBRVM TERTVLLIANI DE EXHORTATIONE CASTITATIS, vtpotè quē Nicephorus lib. 4. c. 54. inter eos recenset, qui contra Ecclesiam Catholicam conscripti sunt, & in quo eò dementiæ videtur venisse, vt *apud tres etiam laicos*, vtpotè Montanum & insanas eius Prophetides Priscam & Maximillam, esse Ecclesiā existimet, quemadmodum latiùs idipsum alibi inculcat. Huic etiam anno adplicamus disputationem illam Caij Scriptoris Ecclesiastici aduersus Proclum, cuius meminerunt Euseb. l. 6. c. 14. B. Hierony. in Caio, & latiùs in hæc verba Nicepho. loco iam citato: Floruit, inquit, sub Zephyrino Romæ Episcopo, Caius, Antonino Seueri filio Imperante. Is aduersus *Proclum* Montani propugnatorem dissertationem copiosissimam habuit & composuit, temerariæ audaciæ, quòd nouā introduxerit Prophetiam, illum redarguens & confutans. Quam quidem nos aliquando existimauimus ansam dedisse Auctori ad Montani partes deficiendi; quod verisimile fit in *Proclum* hac disputatione conuictum, nec resipiscentem, à Zephyrino Excommunicationem latam fuisse, & omnes eius asseclas, inter quos hauddubiè Auctor, vtpotè Montanistarum κατὰ *Proclum* sectator, non eorum qui secundum Æschinem dicebantur, contra quos egit libro aduersus Praxean. Verùm iam antea illum deficere cœpisse, immò contra Ecclesiam scripsisse, ex superioribus manifestum fit. Fortassis etiam hoc tempore contigit Origenis discipuli Clementis Alexandrini & Ammonij Romana sub Zephyrino profectio, cuius meminerunt Euseb. & Nicephor. quorum ille lib. 6. c. 12. caussam illius eam scribit, quod in optatis illi esset antiquissimam illam Ecclesiam inuisere. Quo tempore etiam alij Ecclesiastici scriptores ab illis enumerantur, Berillus Arabiæ Bostrenus, Hippolytus iuxta quosdam, Portuensis, Alexander primùm Cappadociæ, deinde Hierosolymorum Episcopi, quibus interserit B. Hierony. etiam Minutium Felicem, qui Apologeticum Auctoris per multa imitatus est. Tom. 5. Lib. de Exho t. castit. c. 7. nu. 40. Lib. de Pudic. cap. 21. nu. 191.

Anno Domini CCXIII. S. Zephyrini Papæ Romani XV. Antonini Imper. III. IMP. CÆS. M. AVREL. DIVI SEVERI F. ANTONINO AVG. BRITAN. GERMAN. IIII. ET P. CÆLIO P. F. BALBINO II. COS. ipse Antoninus Imp. II. Trib. potest. XVI. De Britanneis triumphauit. Quo anno à TERTVLLIANO scriptum existimamus etiam aduersus Ecclesiam LIBRVM DE MONOGAMIA. In eo inter cetera sic legitur: *Quum magis nunc tempus in collecto factum sit, annis circiter* CLX. *exinde productis.* Quos qui à Passione Domini computandos voluerint, tota via aberrare ex superioribus plus satis manifestum est, etiamsi, iuxta erroneum calculum Auctoris à passo Christo vsque ad deuastationem Hierosolymorum anni dumtaxat cōputarentur xxij. quos alij enumerant 52. quia vsque ad annum pręsentem non solùm 160. sed producti essent 188. Sunt Tom. 5. Lib. de Monog. ca. 3. nu. 17.

etiam qui ab Apostolis hunc computum ineant, eo quòd præmittatur: *post Apostolos*, in qua sententia & nos fuimus, quum Adnotationes nostras in eum scriberemus locum. Verùm SS. Petrus & Paulus primùm passi sunt anno Neronis vltimo, qui in annum incidit Christi 69. à quo ad hunc non nisi computantur anni 146. & S. Ioannes Euangelista vixit ad Traianum vsque, mortuus primùm anno circiter 100. vnde non plures sunt anni quàm 114. Propiùs accedunt, qui ab Apostoli Pauli ætate computant annos illos *circiter* CLX. quorum sententiæ accedimus: sed quia ille primùm martyrio adfectus cum Apostolo Petro (vti iam dictum est) censemus ab eo tempore numerãdos, quo Epistolam scripsit priorẽ ad Corinthios, ab anno nempè Domini circiter LIIII. Imprimis enim scriptam Epistolam vtramque ad Corinthios, postquàm ab ipso ad fidem essent conuersi, ex eisdem fit manifestum; quæ conuersio contigisse putatur anno Domini 51. quum ibi hæsit ad annum & menses sex. Deinde si Ephesi scripta sit (sicuti quidam & rectiùs habẽt Græci codices) ex historiis Peregrinationis Pauli satis patet dicto anno, qui incidit in duodecimum Claudij imperatoris, Ephesi illum habitasse. Siue ex Philippis (quod plures præ se ferũt & Latini & Græci codices) certè anno LV. per Philippos iter fecisse, postquàm Ephesо discesserat, sub festum Paschæ, testantur Acta Apostolorum c. 20. Et verò sic intelligi debere Auctorem, vel ex illis dictis verbis colligitur, quæ leguntur 1. Cor. 7. *Quum nunc tempus in collecto factum sit.* Atqui in hunc annũ hoc incidere, non in XV. Seueri (vti quidam etiam viri eruditi coniecturam faciunt) ex eo perspicuum est, quòd ille idem sit cum anno Domini CCVIII. ad quem proinde ab eo, quem diximus, non nisi anni CLIIII. conficiuntur, nec vlteriùs extẽdi possint quod anno primùm 51. fidei catholicæ initiati fuerint Corinthij. Porrò fuit hic annus nobilitatus Consulatu trium Imperatorij Ordinis virorum; nam præter Antoninum, & Balbinum, qui quartus ab illo imperauit, cum Pupieno, etiam suffectus fuit ex Kal. Martiis M. ANTON. M. F. GORDIANVS, qui postea Imper. Cæs. Aug. appellatus à Balbino interfectus fuit; sicuti rursum ex Kal. Maiis P. Heluius Diui Pertinacis F. P. N. Pertinax paulopòst occisus ab Antonino.

Anno Domini CCXV. S. Zephyrini Romani Pontificis XVI. Antonini Imper. IIII. SILIO MESSALA ET Q. AQVILIO SABINO COS. Imperator ex expeditione Gallica, cuius Spartianus meminit, Romam reuersus, à vestis talaris genere inde allatæ, quam plebi distribuit, vt eo vestitu sese salutaret, Caracalla nuncupatus est. Hoc ferè anno scriptum censemus à TERTVLLIANO etiam aduersus Ecclesiã, LIBRVM DE IEIVNIIS ADVERSVS PSYCHICOS. Ex quo imprimis fit verisimile, cum *Proclo* reliquísque Montanistis post dictam disputationem, etiam Tertullianum à Papa Zephyrino excommunicatum fuisse, ex verbis inquam illis: *dum quaqua ex parte anathema audiamus, qui aliter adnunciamus.* Deinde varia tum fuisse celebrata per Græcias Concilia, ita testatur: *Aguntur præterea per Græcias illas certis in locis Concilia ex vniuersis Ecclesiis, per quæ & altiora quæque in cõmune tractantur, & ipsa repræsentatio totius nominis Christiani magna veneratione celebratur. Conuentus autem illi stationibus priùs & ieiunationibus operati.* Quæ maximè cõtra Montanistas conuenisse, vel inde mihi colligere videor, quòd etiam in Episcopos quosdam ea hæresis cancri in morem serpere cœpisse videatur, ex his Auctoris verbis: *Hæc erunt exempla, & populo, & Episcopis etiam Spiritalibus*; nam spiritales Montani asseclas Psychicis (ita Catholicos calumniosè appellat) opponit. Porrò si vera sit lectio apud B. Hieronymum Epist. 54. ad Marcellam de Montanistis, quòd illi tres in anno Quadragesimas facerent, quasi tres passi essent saluatores; incipit ab illis nonnihil dissentire Auctor in duarũ dumtaxat obseruatione, sicuti ex his verbis, etiam iuxta MS. cod. manifestum fit: *Duas*, inquis, *in anno hebdomadas Xerophagiarum, nec totas, exceptis Sabbatis & Dominicis, offerimus Deo, abstinentes ab ijs, quæ non reijcimus, sed differimus.* Verùm de hoc latiùs in Adnotat. nostris.

Tomo 5.

Lib. de Ieiun. cap. 1. num. 13.

Ibid. c. 13. nu. 80. 81.

Ibid. c. 16. num 99.

Ibid. ca. 15. n. 90. & 91.

Anno Domini CCXVI. S. Zephyrini Romani Pontificis XVII. Antonini Imper. V. AIMILIO LÆTO (quem paulopòst ab Antonino interfectum scribit Spartianus) ET ANICIO CEREALI COS. eo ipso quo Antoninus in expeditione Germanica (teste Spartiano) iuxta Rhetias multos barbaros interfecit, inde potissimùm GERMANICVS appellatus, putatur scripsisse TERTVLLIANVS LIBRVM DE PVDICITIA. In quo sententiam S. Damasi in Pontificali de vasis vitreis ad sacrificium ordinatis à S. Zephyrino, confirmant hæc illius verba: *Cui ille si fortè patrocinabitur Pastor, quem in calice depingis*; maximè quòd sequitur: *At ego eius Pastoris scripturam haurio qui frangi non potest*; frangi enim facillimi sunt calices vitrei; quos etiam depingi tum solere, hinc fit manifestũ. Hic etiam in

Tom. 5.

Lib de Pudic. c. 7. n. 51. & c. 10. n. 84. 85.

in hoc à Montanistis differtit, quòd quum illi teste B. Hieron. Epist. supracitata Montanum sensisse: Non posse renouari per pœnitentiam Lapsos, atque adeò illum cum Nouatiano coniungat; Auctor dumtaxat mœchis & fornicatoribus (etsi perperàm, & contrà quàm antea scripserat lib. de Pœnit.) pacem Ecclesiæ neget; oppugnans ex proposito illud Zephyrini (quem *Pontificem* Maximum etiam iam hæreticus *Episcopum Episcoporum* appellat:) *Ego & mœchiæ & fornicationis delicta pœnitentia functis dimitto.* Atque hoc est mea quidē sententia quod de illo scribit B. August. lib. de Hæres. postmodùm ab Cataphrygibus diuisum sua conuenticula propagasse; fortassis quòd iam defunctis illis, qui *κατὰ Proclum* (cuius ipse sectator) dicebantur, obtinerent palmam illi qui secundum Æschinem. Vtpotè contra quos tacitè scripserit librum adu. Praxean de Patre & filio non eisdem. Dissentisse etiam illum adnotauimus de duabus dumtaxat Quadragesimis. Quare falluntur, qui ex eo loco colligunt eum ad Catholicam Ecclesiam rediisse; maximè quum B. August. caussam hæreseos duplicem adsignat, tum quia transiens ad Cataphrygas, cœpit secundas nuptias damnare, tum quia sua conuenticula propagauit. *Lib. de Pudic. ca. 1. n. 5. & 6.*

Anno Domini CCXVII. S. Zephyrini Papæ Romani XVIII. & Antonini VI. Q. AQVILIO SABINO II. (ad quem Vlpianus Libros 51. Digestorū scripsit) ET SEXT. AVRELIO P. F. ANVLLINO COS. censemus scriptos TERTVLLIANI LIBROS SEX DE ECSTASI, & ADVERSVS APOLLONIVM SEPTIMVM, quos etiam aduersus Ecclesiam scriptos testantur B. Hieron. Sophron. & Niceph. nec obstat quòd *Apollonium* collocet B. Hieron. Catal. Script. Eccles. ante Auctorem, quia quod aliàs facere solet, nullius Imperatoris adscribit tempora; Euseb. quoque Eccles. histor. lib. 5. c. 17. & post eum Nicephorus, cum inter eos quidem recenset, qui aduersus Montanum scripserunt, sed aliquandiu postea conscriptum satis indicant illa verba: Porrò *Apollonius* scriptor Ecclesiasticus, quum ea quæ Cataphrygum Hæresis nominata est, adhuc in Phrygia vigere videretur, Librum separatim ad patronos eiusdem cōfutandos conscripsit. Deinde conuincit illud eiusdem: Idem iste *Apollonius* in eodem Libro commemorat, quòd quadragesimus iam annus, in quo quidem ad hoc opus scribendum se contulit, agebatur, ex quo Montanus confictam & commentitiam Prophetiam incœperit. Atqui ab initio Pontificatus S. Eleutheri, quo Montanus hæresin sparsit suam, vti supradictum est, ad hunc vsque intercedunt anni XL. Sedit enim Eleutherius post Consulatum Cethegi & Clari (vtpotè creatus pridie Idus Maij, quum exstet illis Consulibus Epistola Decretalis S. Soteris Papæ data x. Kal. Iunij) vsque ad Maternum & Praduam Consules, defunctus VII. Kal. Iunij, id est, ab anno Domini CLXXII. vsque ad annum CLXXXVI. per annos XIIII. dies XIII. S. Victor, vt supradictum est, annos XII. mensem I. dies XXVIII. His addantur anni XVIII. S. Zephyrini, fient anni XLIIII. *To. 4. inter Fragmēta.*

Anno Domini CCXVIII. S. Zephyrini, Papæ Romani XIX. Antonini VII. vtriusque vltimo, BRVTTIO PRÆSENTE ET EXTRICATO COS. nos etiam historiæ nostræ Tertullianicæ finem imponimus. Non quòd certò velimus adserere postea non superuixisse TERTVLLIANVM, quem Trithemius scribit vixisse vsque ad senectam & senium, sed quòd saltem à scribendo destiterit. Sentiebamus aliquando, quum in illum Adnotationes scriberemus, *Librum de Ieiuniis*, sub S. Calixto Papa editum fuisse, quòd *Ieiuniorum* meminerit *citra illos dies quibus ablatus est sponsus*, id est, extra Quadragesimam; existimantes adludi ad ieiunia IIII. Temporum ab illo instituta. Sed vbi penitiùs inspeximus, potest referri aut ad id quod sequitur: *Et stationum semiieiunia interponentes* (nempè feriæ quartæ & sextæ ad horam vsque nonam) *& interdum pane & aqua victitantes*, aut ad ieiunium Sabbati, quod Romæ celebrabatur ex statuto, non in Africa (cuius etiam paulopòst meminit) aut ad ieiunia Pœnitentium etiam Catechumenorum, de quibus ipse in hæc verba ante hæresin: *Ingressuros baptismum, orationibus crebris, ieiuniis, & geniculationibus, & peruigiliis orare oportet.* Aut denique ad ieiunia in Vigiliis Festiuitatum Ecclesiasticarum. Atque adeò placet B. Hieronymi, Sophronij, & Nicephori sententia, qui non sub Macrino aut Heliogabalo, sed sub Seuero Principe & Antonino Caracalla floruisse & scripsisse testantur hunc Auctorem nostrum; maximè quum sub S. Zephyrino Pōtifice omnes illum claruisse scribant, non sub Calixto; præter vnum aliquem neotericum, qui tamen cum iam antea sub Adriano Cæsare eundem fecerat cum Tertyliano I C. Porrò postremum fuisse hunc annum Antonini Caracallæ Imper. non sequentem (vti Cassiodorus habet) patet ex Fastis Consularibus emendatioribus, in quibus sic scribitur: Hoc anno ad VI. Idus Aprileis IMP. *Tom. 5. Lib. de Ieiun. c. 13. nu. 78.* *Ibid. c. 14. num. 87.* *Tom. 3. Lib. de baptis. c. 20. num. 135.*

CAES. M. Aurelius Diui Seueri filius Antoninus, Augustus, Britannicus, Germanicus occisus est. Quum enim (inquit Spartianus) vellet iterum Parthis bellum inferre, atque hybernare Edessæ; atque inde Carras Luni Dei gratia (de quo, quod insuper addit, ad intellectum facit Auctoris, qui alicubi *Masculum* Lunam ridet) venisset, die Natalis sui ipsis Megalensibus, insidiis à Macrino Præf. præt. positis, qui post eum inuasit Imperium, interemptus est; ab eodem tamen in Deos relatus, & templo ei ædificato, & Saliis additis. Confirmatur hæc mea sententia, quòd nullæ exstent leges Antonio & Aduento Coss. sed Antonini Aug. titulo duæ Præsente & Extricato Coss. altera lib. IX. Cod. data VIII. Kal. Mart. altera lib. VIII. Tit. 38 l. 3. ex Kalendis Martiis paulo ante obitum. Imperauit proinde à pridie Nonas Febr. anni Domini CCXII. vsque ad dictum diem, annos VII. menses II. dies IIII. Atqui S. Zephyrino Papæ, quem & S. Damasus, & alij omnes his Consulibus vitam finiisse scribunt, non possunt plures anni tribui quàm XIX. & dies XVI. quòd à IIII. Idus Augusti anni Domini CLXXXXIX. vsque ad VII. Kal. Septembr. quo hoc defunctus est, totidem computentur. Quem quum Ecclesia inter Martyres celebret, oportet vt absente iam Antonino, iterum per Pontifices Idolorum excitata fuerit Romæ, & fortassis à Macrino continuata (qui proinde etiam post annum, mensem I. dies aliquot, à Deo cæde punitus est) Christianorum persecutio; sed quia localis dumtaxat, non computata ab historicis.

Tom. I. Apolog. c. 15. num. 218.

Ceterùm etiam hîc adiiciendum pro historiæ veritate, frustrà quosdam illum denuò ad Catholicam fidem rediisse opinari. Nam imprimis id ex S. Augustino colligi non posse ad annum abhinc secundum ostendimus. Deinde inter Martyras minimè computandum TERTVLLIANVM, sed Tertullinum, suprà in ipsis auspiciis adnotauimus. Denique S. Pacianus ad Sympronianum contra Nouatianos, nihil pro eis facit: Tertullianus, inquit, post hæresin (etiam addendum censuimus) vester est: nam multa inde sumpsistis. Ipsum Epistola sua, & ea ipsa quam Catholicus edidit, audies confitentem, posse Ecclesiam peccata dimittere. Neque enim loquitur de Epistola, quam post hæresin, sed quã antea adhuc Catholicus ediderat, nempè lib. de Pœnitentia, ex quo multa ipsum descripsisse alibi adnotauimus. Certè si ita creditũ fuisset, non tantopere hæresin huius boni viri deplorasset S. Vincentius Lirinensis, cuius interim verba Antidoti loco, nequis fortè ex eo scandalizetur, addenda putauimus: Fuit iste quoque (inquit adludens ad Origenem, de quo similia scripserat, qui à fine Imperij Seueri ad Decium vsque superuixit) in Ecclesia magna tentatio. Sed de hoc nolo plura dicere. Hoc tantùm commemorabo, quòd cõtra Mosis præceptum, exsurgentes in Ecclesia nouellas Montani furias, & insana illa insanarum mulierum nouitij dogmatis somnia veras Prophetias adseuerando, meruit vt de se quoque & scripturis suis diceretur: Si surrexerit in medio tui Propheta, &c. nõ audies verba Prophetæ illius. Quare? Quia, inquit, tentat vos Dominus Deus vester, vtrùm diligatis eum, an non. His igitur tot ac tantis, ceterisque eiusmodi Ecclesiasticorum exemplorum molibus; euidenter aduertere, ac secũdum Deuteronomij Leges luce clariùs intelligere debemus; quòd, siquando aliquis Ecclesiasticus magister aberrauerit, ad tentationem nostram id fieri prouidentia diuina patiatur, vtrùm diligamus Deum, an non, in toto corde, & in tota anima nostra.

Tom. 2. lib. de Pœnit. in calce Argumẽti, & suis quibusq; locis.

Denique coronidis vice, non prætereũdum, quod ex B. Augustino didicimus, durasse adhuc ad sua vsque tempora TERTVLLIANISTAS Hæreticos, & tum primùm in Catholicam Ecclesiam transiisse. Quibus etiam magis quàm ipsi Tertulliano, censemus imputandam absurdissimam illam hæresin, qua dicebant animas hominum pessimas post mortem in dæmonas conuerti, maximè quum ætate primùm Augustini post Donatistas & Iouinianistas collocentur Tertullianistæ, qui id senserint, tum ab ipso, tum à S. Isidoro, Honorio Augustidunensi, Hrabano & Gratiano in Catalogis hæreticorum: Tertullianistæ (inquit ille ad Quoduultdeum, lib. de Hæres.) à *Tertulliano*, cuius leguntur opuscula multa eloquentissimè scripta, vsque ad nostrum tempus paulatim deficientes, in extremis reliquiis durare non potuerunt (sic enim castigamus) in vrbe Carthaginiensi. Me enim ibi posito ante aliquot annos, quod etiam te meminisse arbitror, omni ex parte consumpti sunt. Paucissimi etiam qui remanserunt, in Catholicam transierunt, suámque Basilicam, quæ nunc etiam notissima est, Catholicæ tradiderunt. Quod vtinam illorum exemplo, iam quoque in nostro Belgio fatiscẽtes nostræ tempestatis hæretici, propediem faciant; Deo auxiliante, cui honor, potestas, & gloria, in sæcula sæculorum. Amen.

CATA-

CATALOGI OPERVM TERTVLLIANI.

Ex S. Hieronymo Catal. Script. Ecclesiast.

ERTVLLIANVS Presbyter, nunc demum primus post Victorem & Apollonium Latinorum ponitur, Prouinciæ Africæ, ciuitatis Carthaginiensis, patre Centurione Proconsulari. Hic acris & vehementis ingenij, sub Seuero Principe & Antonino Caracalla floruit, multáq; scripsit volumina; quæ quia nota sunt pluribus, prætermittimus. Vidi ego quendam Paulum Concordiæ, quod oppidum Italiæ est, senem, qui se Beati Cypriani iam grandis ætatis Notarium, quum ipse admodùm esset adolescens, Romæ vidisse diceret, referréq; sibi solitum, nunquam Cyprianum absque Tertulliani lectione vnam diem præterisse; ac sibi crebrò dicere: Da magistrum, Tertullianum videlicet significans. Hic quum vsque ad mediam ætatem Presbyter Ecclesiæ permansisset, inuidia postea & contumeliis clericorum Romanæ Ecclesiæ ad Montani dogma delapsus, in multis libris nouæ Prophetiæ meminit; specialiter autem aduersus Ecclesiam texuit volumina: *De Pudicitia, De Persecutione, De Ieiunijs, De Monogamia, De Ecstasi Libros sex, & septimum, quem aduersum Apollonium* composuit. Fertúrque vixisse vsque ad decrepitam ætatem, & multa, quæ non exstant, opuscula condidisse.

EX IOANNIS TRITHEMII ABBATIS Libro de Scriptor. Ecclesiast.

ERTVLLIANVS Presbyter, patria Carthaginiẽsis, Africanæ prouinciæ, patre Centurione viro Proconsulari, homo acris & vehementis ingenij, tam in diuinis quàm in secularibus scripturis doctissimus, quippè qui apud Carthaginem Rhetoricã multis annis gloriosè docuit. Scripsit Latino sermone penè infinita opuscula, in quibus Hæreticorum errores fortiter contriuit. Huius scripta beatissimus Martyr Cyprianus in tãta veneratione habuit, vt nullum sine eorum lectione diem præteriret. Dicere enim ad Notarium suum consueuerat: Da Magistrum, Tertullianum videlicet designans. Tandem in errorem Montani delapsus dicitur, propter quod eius opuscula inter apocrypha computantur XV. dist. Sancta Romana. Et licèt in aliquibus errauerit, in multis tamen benè scripsit, sicut eius volumina testantur: de quibus vidi,

De Patientia Dei,	Librum vnum.	*Confiteor ad Dominum Deum.*
Aduersus Praxean,	Lib. I.	*Variè diabolus æmul.*
Contra Marcionem,	Lib. 5.	*Si quid retrò gestum est.*
Contra Iudæos,	Lib. I.	*Proximè accidit disp.*
De Præscript. hæretic.	Lib. I.	*Conditionem præsentium.*
Contra omnes hæreses	Lib. I.	*Quorum hæreticorum.*
Aduersus Hermogenem	Lib. I.	*Solemus hæreticis con.*
Contra Valentinianos	Lib. I.	*Valentiniani frequent.*
De Carne Christi	Lib. I.	*Qui fidem resurrectionis.*
De Resurrectione carnis	Lib. I.	*Fiducia Christianorum.*
De Corona militis	Lib. I.	*Proximè facta est liberal.*
Ad Martyras	Lib. I.	*Inter carnis alimenta.*

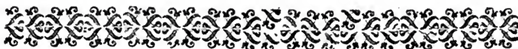
De Pœnitentia	Lib.1.	*Pœnitentiam hoc genus.*
De Velandis virginibus	Lib.1.	*Proprium iam negotium.*
De Habitu muliebri	Lib.1.	*Si tanta in terra morare.*
De Cultu feminarum	Lib.1.	*Ancillæ Dei viui conser.*
Ad Vxorem	Lib.2.	*Dilectissima in Domino.*
De Persecutione ad Fabium	Lib.1.	*Quæsisti proximè Fabi.*
Ad Scapulam	Lib.1.	*Nos quidem neque expa.*
Exhortatorium castitatis	Lib.1.	*Non dubito frater te.*
De Monogamia	Lib.1.	*Hæretici nuptias auf.*
De Pallio	Lib.1.	*Principes semper Africæ.*
De Spectaculis	Lib.1.	
De Ieiuniis	Lib.1.	
De Ecstasi	Lib.6.	
Aduersus Apollonium	Lib.1.	
De Pudicitia.	Lib.1.	

Scripsit quoque & alia plura, variósque tractatus, qui ad manus nostras adhuc minimè venerunt, vixitque vsque ad senectam & senium studiosus. Claruit Seueri Imperatoris temporibus, anno Domini c c.

EX ANGELI POLITIANI EPISTOLARVM Enchiridio, Epist. 5. Lib. 4.

DE TERTVLLIANO quod requiris. *Quinctus Septimius Florens Tertullianus* appellatur, ciúsque legi libros, præter *Apologeticum*; *De Pallio*, *De carnis Resurrectione*, *De Corona militis*, *Ad Martyras*, *De Virginibus velandis*, *De Habitu mulierum*, *De Cultu feminarum*, *Ad Vxorem*, *Ad Scapulam*, *De Persecutione ad Fabium*, *De Exhortatione castitatis*, *De Patientia*, *De Monogamia*, *De Præscriptionibus hæreticorum*, *Contra Hermogenem*, *Aduersus Praxean*, *Valentinianos*, *Marcionem*, *Iudæos*, *Hæreticos omnes*. Ipse quorundam præter hos Librorum meminit à se compositorum, qui nec exstant. Lactantius, vt in omnibus eruditum doctrinis, ita in eloquendo duriorem perhibet. Augustinus, lapsum quibusdam locis miratur, quamuis hominem doctissimum. Cyprianus sua frequenter scripta de illius fontibus irrigauit. Reliqua super eo Libellus Hieronymi virorum illustrium suppeditabit. Ex Apologetico verò nimium tibi deerat, quod & huic Epistolæ totum subnexui. Tu ceteros tamen eius Libros caue putes cum Apologetico conferendos; tum illud scito, volumen esse quod desideras propè immensum. Nam quod ad operam scilicet adtinet, meam libenter equidem, de illa tibi verbis eisdem spondeo; quibus Publio Septimio de ciuium fortunis Antonius. Quid concupiscas, tu videris. Quod concupiueris, certè habebis. Vale. Florent. Pridie Idus Ianuarij M. CCCC. LXXXXI.

PARA

PARADOXA TERTVLLIANI, CVM ANTIDOTO IACOBI PAMELII.

1. De Angelis desertoribus qui duxerunt filias hominum. *Tom. 2. Lib. de Idolol. c. 9. n. 47. Libro de Habitu mulieb. c. 2. n. 17. lib. de Cultu fœmin. c. 10. n. 56. & lib. de Velandis virgin. c. 7. n. 52. Item Tom. 3. lib. 5. adu. Marc. c. 18. n. 291.*

Ivs Paradoxi Tertullianus primus Auctor non est, neque postremus; sed sicuti partim adnotauimus ad lib. de Habitu virg. vbi maximè ex proposito illud tractat, ante eum Ioseph. Antiquit. lib. 1. S. Iustinus Marr. Apolog. vtraque, Athenag. in Apol. Clemens Alex. lib. 3. & 5. Stromat. post eum Lactant. lib. 2. Instit. diuin. c. 15. S. Cyprian. lib de Disc. & hab. virg. num. 54 Euseb. lib. 5. Euang. præpar. & Method. serm. de Resurr. Caussam erroris dedit quòd LXX. editio Græca vetus, quam illi secuti sunt, post Philonem legeret: οἱ ἄγγελοι τοῦ θεοῦ, & Latina Italica, vel SS. Ambros. August. Procopio testibus, angeli Dei, pro eo quod postea lectum inuenitur οἱ υἱοὶ τοῦ θεοῦ, & Latinè, filij Dei, quam vtramque agnouerunt suo tempore SS. August. & Procopius. Verùm pulcrè eam sententiam per absurditatem refutat S. Chrysost. hom. 22. in Genesin, adserens nusquam alibi in scripturis sacris (nempè iuxta editionem LXX. quam solam nouerat) vocari angelos filios Dei. item S. Ambros. lib. de Noe & arca cap. 4. S. August. qu. 3. in Gen & latiùs lib. 15. de Ciuit. Dei cap. 15. S. Epiphan. Epit. diuin. dogmat. & Procopius in Comment quorum Chrysost. & August. etiam auctoritatem libri Enoch, quo niti videtur Tertullianus, impugnant. Qui omnes & angelos & filios Dei, posteros Seth, vtpotè Dei cultores, interpretantur, sicuti etiam B. Hieron. lib. de Tradit Hebr in Genesin; denique Ven. Beda, Hrabanus noster & Haymo Comm. in Gen Scribentes & in scripturis sacris frequenter angelorum nomine viros fideles & iustos appellari. Quid? quòd Philastrius libro de hæres. cap. 108. inter hæreseis recenset, eos qui adserunt angelos miscuisse se cum fœminis ante diluuium, & inde natos esse gigantes.

2. De Angelorum apparitionibus in vera humana carne. *Tom. 3. lib. 3. adu. Marc. c. 9. n. 61. ac c. 11. num. 72.*

Identvr quidem tale quid sonare verba illa Tertulliani: *Dehinc scito, nec illud concedi tibi, vt putatiua fuerit in angelis caro, sed vera & solida substantia humana.* Sed in aliis libris eodem conscriptis tempore, ita seipsum explicat, sicuti adnotauimus ad lib. de Carne Christi c. 6. n. 60. vt nihil certi ea de re voluerit adserere; alioqui enim sibi videbitur contrarius. *Constat* (inquit ibi) *angelos carnem propriam non gestasse, vtpute natura substantiæ spiritalis, & si corporis alicuius, sui tamen generis, in carnem autem humanam transfigurabilis ad tempus, vt videri & congredi cum hominibus possint.* Et apertiùs lib. de Resurr. carn. c. 62. *Quia & angeli,* inquit, *aliquando tamquam homines fuerunt, edendo, bibendo, & pedes lauacro porrigendo: Humanam enim superficiem induerant salua intus substantia propria.* Hoc sufficere vbique visum est Auctori, quòd dogmati Apellis non consentiret, qui ex aërea substantia angelos creatos dicebat, vt ne videretur illi & in hoc consentire, quòd Christi corpus ex æetherea materia originem haberet suam. Atqui qualia corpora, & vnde adsumta ab angelis fuerint, etiam hodie controuersum est apud Magistrum Sententiarum lib. 2. dist. 8. §. 4. Nos loco iam citato cum S. Bernardo de hoc sententiam nostram suspendere maluimus quàm certi quid definire. An autem senserit Auctor, quod illi quidam impingunt, *corporeos esse angelos & dæmonas,* non immeritò dubitare licet. Maximè quum Auctor, etsi videatur hîc *sui generis corpus* angelis tribuere, tamen faciat eos *substantiæ spiritalis,* sicuti etiã non semel in Apologetico, & nominatim c. 22. spiritales vires & angelis & dæmonibus adtribuit, & spiritus vocat. Magis tamen recepta est, mihique placet eorum sententia, qui incorporeos faciunt; inter quos veniunt commemorandi SS. Dionys. Areop. cap. 2. cœlest Hierarch. Athanas. de commun. essent. Patris & Filij & Spiritussancti, Chrysost. homil. 22. in Gen. Cyrill. lib. 4. in Ioann. c. 10.

3. De Anima primi hominis ex materia Dei. *Tom. 3. lib. 4. adu. Marc. c. 37. n. 611.*

Vc quidem pertinere videntur illa Auctoris verba, explicantis illud Luc. 20. Reddite quæ sunt Dei Deo: *Hominem igitur reddi iubet creatori, in cuius imagine & similitudine & nomine & materia expressus est.* Qui locus fortassis in caussa fuit, vti sic scribat de illo Gennad lib. de Dogmat. Eccles. Nihil ex Trinitatis essentia ad creaturarum naturam credamus deductum, vt Plato & *Tertullianus.* Verùm quum S. August. qui toties deducit animam non posse partem Dei dici, nihil tale illi adtribuat,

ego etiam à tam absurda hæresi ipsum purgandum existimo. Atque adeò nihil illum aliud voluisse dicere quàm quòd ex *adflatu Dei* sit animæ origo, iuxta illud Gen. 2. *Et flauit Deus flatum vitæ in faciem hominis, & factus est homo in animam viuam*, sicuti frequentissimè ipse inculcat, maximè verò lib. de Anima c. 11. Quo loco sicuti etiam lib. de Bapt. c. 5. num. 43. eam interpretationem consentire ostẽdimus cum SS. Iren. Prudentio, Chrysost. August. & Theodoreto. Quorum iste: Nomine flatus, inquit, non intelligimus partem aliquam essentiæ diuinæ secundum Cerdonis & Marcionis rabiem, sed animæ naturam per id denotari, quòd anima spiritus sit rationalis & intellectualis. Quæ verba mihi etiam aliam coniecturam faciunt, loqui Auctorem non ex sua, sed ex Marcionis sententia, præsertim quum ex Fragmentis lib. de Censu Animæ adu. Hermog. Tomo quarto constet, sensisse illum animam longè Deo inferiorem, vtpotè passibilem, etsi immortalem. Et verò etiam repetendum, quod vtrobique adnotauimus, rectè censuisse S. August. lib. de hæres. quòd Philastrius multas hæreses recensuerit quæ hæreseis non sunt; qualis est non hæresis, sed Catholica Patrum sententia, quæ *flatum* seu spiraculum vitæ de anima rationali interpretatur.

4. De Animabus posterorum Adæ ex traduce, *Tom. 3. lib. de Anima c. 9. n. 123. c. 19. n. 256. c. 22. n. 294. & integris capitibus 27. & 36.*

PARADOXON istud Tertulliano adscribunt Rufinus Apolog. pro Origene, & S. Hieron. lib. 2. & 3. Apolog. adu. eundem, quorum ille nihil definiendum putat, hic satis dubiè loquitur, quamquam magis sentire videatur esse damnatam sententiam. Nam tum ibi, tum maximè Apolog. ad Pammach. aduersus Errores Ioann. Hieros. disertis verbis dicit, Ecclesiasticam esse sententiam, Deum nouas quotidie animas corporibus iam conceptis infundere, adlegans ad id scripturas Ioan. 5. Zachar. 12. Psal. 32. Quamquam interim Epist. 99. quæ est ad Marcellinum & Anapsychiam, mitiùs loquatur, & illud quidem sibi videri scribat, sed ad S. Augustinum remittat, vtpotè nihil volens certi definire, quòd illum legisset, dubiam adhuc suspendere sententiam. Adludens ad Epist. illius ad se scriptas, & 157. ad Optatum de Origine animarum. In qua Tertullianum non tam damnat quòd ex traduce, quàm quòd corporeas animas faceret, de quo Paradoxo paulopòst latiùs. Nam & illi, inquit, qui animas ex illa vna propagari adserunt, quam Deus primo homini dedit, atque ita eas ex parentibus trahi dicunt; si Tertulliani opinionem sequantur, profectò eas non spiritus, sed corpora esse contendunt, & corpulentis seminibus exoriri. Quo peruersius quid dici potest? Neque hoc Tertullianum somniasse mirandum est, qui etiam ipsum Creatorem Deum, non esse nisi corpus opinatur. Sed de illo quoque Paradoxo infrà ex eodem Augustino latiùs. Gẽnadius autem lib. Eccles. dogmat. (quem vel hinc patet S. August. non esse) enarratis Origenis sententia, & iam dicta, vti dicit, Luciferianorum Cyrilli, & aliquorum Latinorum (inter quos hauddubiè Tertullianus) definit, formato iam corpore animam à Deo creari & infundi. Nec aliter Auctor Dialogi de Animarum origine inter SS. Hieron. & August. Nos tamen nihil tamquam fidei docere maluimus: quandoquidem & Ecclesia tot iam inde celebratis Conciliis nihil expressẽ, quod quidem sciam, definitum reliquerit. Sufficiet autem quædam in Adnotationibus adiecisse, quibus tum S. Hieron. sententiam mihi magis probari significauimus, tum ad Argumenta Tertulliani absurda, qui sentit ex corpulentis seminibus animam exoriri, ex S. August. & Lactantio paucis respondimus.

5. De Animæ sexu. *Ibid. c. 36.*

HOc quidem colligit Tertullianus ex prædicto Paradoxo. Si enim anima simul seminatur cum corpore, videtur illud consequi, sed disertis verbis contrariam definiunt sententiam S. Cyrill. Hieros. Catech. 4. & S. August. lib. 1. de Anim. & eius origine ad Vincentium c. 8. Huius verba quædam adduximus in Adnotat. nostris, quò Lectorem remittimus. Ille sic habet: Omnes Animæ tam virorum quàm mulierum pulcræ & similes sunt, sed membra tantùm corporis discrimen faciunt.

6. Animam peccatricem potius quàm carnem, *Tom. 3. lib. de Anima, integro c. 40. & c. 58. n. 650. & lib. 5. adu. Marc. c. 10. n. 165.*

AD istud Paradoxum in hæc verba adludit, & eadem opera confutat Petrus Lombardus, verbis etiam à nobis illic citatis. lib. 2. Sentent c. 31. Putauerũt, inquit, quidam secundum Animam trahi originale peccatum, non solùm secundum carnem, quia non solùm carnem, sed & animam ex traduce arbitrati sunt Ideóque sicut de corrupta carne caro seminatur, ita etiam de Anima peccatrice Animam peccatricem corruptione originali infectam à gignentibus trahi. Hoc autem, inquit, fides Catholica respuit, & tamquam veritati aduersum damnat, quæ non Animas, sed carnem solam ex traduce esse admittit. Adlegauimus ibidem n. 455. pro contraria sententia SS. Ambros. & August. locos ab eodem Lombardo citatos.

7. De

7. De Anima corporea. *Tom.1. Apolog.c.48.n.608. ac 609. & Tom.3. lib. de Anima, integris capitibus 5.6.7.8.9.22.36.37. lib. de Carne Christi, c.11.n.98. lib. de Resurr. carnis, c.17. n.131. c.45.n.320. & c.53.n.384. lib.5. adu. Marc.c.10.n.158. & c.15.n.248.* Quòd proinde propriè spiritus non sit, *Ibid. libro de Anim.c.11. & Tom.4. in Fragmentis lib. de Censu Animæ adu. Hermogenem.*

PARADOXON istud Auctori impingunt SS. August. lib.10. de Gen. ad litt. duobus vltimis capitibus, & lib. de hæres. & Fulgent. lib.2. de fide ad Petrum. Sed non tam quòd *corpoream* faciat (quod aliquo sensu commodè in Hilario, Cassiano, & Hieronymo adscripto Commentario in Iob, quidam interpretantur) atque quòd *effigiatam & coloratam* dicat, ille arguit. Sic enim loco priori: Denique *Tertullianus*, inquit, quia corpus esse animam credidit, non ob aliud fecit, nisi quòd eam incorpoream cogitare non potuit, & ideò timuit ne nihil esset, si corpus non esset. Qui sanè, quamquam acutus est, interdum contra opinionem suam visa veritate superatur. Quum enim animæ *colorem* daret *aëreum ac lucidum*; ventum est ad sensus quibus eam membratim quasi corpus instituere conatus est, & ait: *Hic erit homo interior, alius exterior, dupliciter vnus; habens & ille oculos & aures suas, quibus populus Deum videre & audire debuerat, habens & ceteros artus, per quos in cogitationibus vtitur, & in somnis fungitur.* Ecce quibus auribus & quibus oculis debuit audire & videre Deum populus, quibus anima in somnis fungitur; quum si ipsum *Tertullianum* quisquam videret in somnis, numquam se diceret ab eo visum, & cum eo locutum, quem vicissim ipse non vidisset. Postremò si Anima seipsam videt in somnis, quum iacentibus vtique vno in loco membris corporis sui, ipsa per varias imagines euagatur, quas videt; quis eam vidit aliquando in somnis *aërei coloris ac lucidi*, nisi fortè vt cetera, quæ similiter falsò videt? Nam & hoc potest videre, sed absit, vt eam talem, quum euigilauerit, credat; alioquin, quando se aliter viderit, quod magis crebrum est; aut mutata erit anima eius, aut nec tunc animæ videtur substantia, sed imago corporis incorporea, quæ miro modo sicut in cogitatione formatur. Quis enim Æthiops non penè semper se nigrum videt in somnis; aut si in alio colore se vidit, non magis miratus est, si fuit cum illo memoria? *Aëreo* tamen *colore ac lucido* nescio vtrum se vmquam vidisset, si numquam istum legisset, vel audisset. Quid quòd ducuntur homines talibus visis, & de scripturis nobis volunt præscribere tale, aliquid esse non animam, sed ipsum Deum, qualis figuraliter Sanctorum spiritibus demonstratus est, qualis etiam in sermone allegotico ponitur. Similia quippè sunt illa visa talibus dictis, ac sic errant, constituentes in corde suo simulacra vanæ opinionis, nec intelligentes ita Sanctos de suis visis talibus iudicasse, qualiter iudicant, si talia diuinitùs in figuris dicta legerent vel audirent; sicut septem spicæ, & septem boues, septem anni sunt; sicut linteum quatuor lineis alligatum, velut discus plenus variis animalibus, orbis terrarum est cum omnibus gentibus; sic etiam cetera, & multo magis quæ de rebus incorporeis, corporalibus significantur, non rebus, sed imaginibus. Et item sequenti capite: Noluit tamen *Tertullianus* animam crescere substantia sicut corpus; adserens etiam timoris sui caussam, *ne etiam decrescere substantia dicatur*, inquit, *atque ita & defectura credatur*; & tamen quia per corpus eam localiter tendit, non inuenit exitum incrementorum eius, quam vult de semine exiguo æquari corporis quantitati, & ait: *Sed vis eius in qua naturalia peculia consita retinentur, saluo substantiæ modulo, quo à primordio inflata est, paulatim cum carne producitur in membris.* Hoc fortè non intelligeremus, nisi adhibita similitudine eorum quæ videmus, planum faceret quod dicebat. *Constitue*, inquit, *certum pondus auri, vel argenti rudem adhuc massam, collectus habitus est illi, & futuro interim minor, tamen continens intra lineam moduli totum, quod natura est auri vel argenti; dehinc quum in laminam massa laxatur, maior efficitur initio suo, per dilatationem ponderis certi, non per adiectionem, dum extenditur, non dum augetur. Et si sic quoque augetur, dum extenditur; licet enim & habitu augeri cum statu non licet, tunc & splendor ipse perhibetur auri vel argenti qui prius fuerat quidē & in massa, sed obscurior, non tamen nullus. Tunc & alij atque alij habitus accedunt pro facilitate materiæ, qua duxerit eam qui agit, nihil conferens modulo nisi effigiem. Ita & animæ incrementa reputanda non substantiua, sed prouocatiua.* Quis hunc crederet cum isto corde tam disertum esse potuisse? sed tremenda ista sunt, non ridenda; ad hoc enim numquam cogeretur, si aliquid cogitare posset quod & sit, & corpus non sit. Quid autem absurdius quàm putare massam cuiuspiam metalli ex aliqua parte crescere posse dum tunditur, nisi decrescat ex altera, vel augeri latitudine, nisi crassitudine minuatur? Aut vllum esse corpus manente naturæ suæ quantitate, quod vndique crescat nisi rarescat? Quomodo igitur implebit anima ex illa stilla seminis magnitudinem corporis quod animat, si & ipsa corpus est, cuius substantia nullo accessu crescat? quomodo, inquam, implebit carnem, quam viuificat, nisi tanto rarior fuerit, quanto grandius quod animauerit? Timuit videlicet, ne deficeret etiam minuendo si cresceret, & non timuit vt deficeret rarescendo, quum non cresceret. Sed quid amplius immorer, quando & sermo pergit in prolixiorem modum, quàm petit terminandi necessitas, & sententia mea iam satis sit nota, vel quid certum teneam, vel vnde adhuc dubitem, & quare dubitem. Loco item posteriori: *Animam* dicit *immortalem*; quidem, sed eam *effigiatum corpus* esse contendit. Hactenus S. Augustinus. Nos etiam Adnotationibus nostris in c.6. & 8. ex S. Gregorio & Nysseno & Nazianzeno, ac Claudiano de Statu animæ argumenta Platonicorum de anima incorporea confirmauimus, & in c.7. ac partim 8. argumenta ipsius Auctoris, vel ex scripturis quædam, non concludere, ex SS. Iustino Mart. Gregorio Nysseno, August. Epiphanio; & dicto Claudiano ostendimus; & c.9.n.109. & 110. citauimus contra animæ effigiem, & Platonem, & Clementem Alexandrinum. Deinde c.11. adlegauimus locum Auctoris lib. de Pœnitent.c.3.n.12. vbi contrarium antea senserat, *animam* vocans *spiritum, Dei adflatu consummatum.* Neque verò ex scripturis Isaiæ 42.

& 57. quas ibi pro se citat, concludi potest animam spiritum in aliis scripturis non vocari. Ceterùm quo sensu corpus possit dici Anima, sese explicat lib. aduers. Hermogen. c. 35. n. 124. in hæc verba: *vt concedam*, inquir, *aliquid esse incorporale de substantiis dumtaxat, quum ipsa substantia corpus sit rei cuiusque.* Videtur itaque ad id absurditatis de *anima aërei & lucidi coloris* fuisse seductus, per falsas quasdam *reuelationes*, cuiusdam Montanisticæ fœminæ, non quidem Priscillæ aut Maximillæ (vti aliquando existimauimus) quæ iamdudum antea suspendio perierant, sed cuiusdam earum discipulæ, sicuti patet, ex dicto lib. de Anima c. 9. n. 111. Idipsum Paradoxon adtribuit alicubi Origeni S. Hieron. atque adeò etiam ad illius opera hoc Antidotum vsui esse poterit.

8. Animam nihil pati posse sine corpore. *Tom. 1. Apolog. c. 48. n. 609. lib. de Testim. Anim. cap. 4. num. 14.*

MAGDEBVRGENSES Centuriatores non inter Paradoxa, sed inter dogmata fidei illud collocant, & ex *Tertulliani* iam dicto loco confirmant, sed frustrà. Ipse enim Auctor, quasi rettactās quod initio fidei non satis cautè pronuntiauerat, postea de fide Catholica meliùs institutus, lib. de Anima, integro cap. vlt. latè & pulcrè deducit: *Animas pati interim apud inferos*, id est, vsque ad iudicium extremum; vbi inter cetera: *Quid ergo fiet in tempore isto? Dormiemus? At enim anima nec in viuentibus dormiunt. Iam verò quàm iniquissimum etiam apud inferos, si & nocentibus adhuc illic benè est? Nonne & de suo sufficit sibi ad titulum passionis? quotiens illæso corpore anima sola torquetur bile, ira, tadio plerumque nec sibi noto? Adeò nouit & apud inferos anima dolere sine carne, quia & in carne illæsa si volet, dolet. Hoc si ex arbitrio suo in vita, quātò magis ex iudicio Dei post mortem? Nam & solos cogitatus & nudas voluntates censura diuina persequitur. Ergo propter hoc congruentissimum est, animam, licet non exspectata carne, puniri, quod non sociata carne commisit. In summa, quum carcerem illum, quod Euangelium demonstrat* (Matth. 5.) *Inferos intelligimus, & nouissimum quadrantem, modicum quodque delictum illic luendum interpretamur; nemo dubitabit, animam aliquid pensare apud inferos.* Idipsum etiam inculcat lib. de Resurr. carnis, c. 17. n. 133. ac 134. Ad quod caput etiam adduximus similia testimonia Auctoris quæst. & respons. inter opera S. Iustini Mart. Lactantij & S. Augustini, & indicauimus eam esse conformem Patrum sententiam.

9. Animas Sanctorum in sinu Abrahæ, seu Paradiso, siue sub altari, seu loco non cœlesti, sed tamen Inferis superiori, foueri & gaudere, ad diem vsque iudicij Domini. *Tom. 1. Apolog. c. 47. n. 601. Tom. 3. lib. de Anim. c. 7. n. 94. 95. 96. 97. c. 9. n. 124. c. 55. n. 606. 608. 610. 611. c. 56. n. 622. ac cap. vlt. n. 644. Lib. de Resurr. carn. c. 17. n. 132. 134. lib. 3. adu. Marc. c. 24. n. 189. 190. lib. 4. adu. Marc. c. 34. n. 548. 549. 550. 551. & Scorp. adu. Gnost. c. 12. n. 95. Tom. 4. lib. de Iudic. Domini c. 11. n. 15. & in Fragment. lib. de Parad. Denique Tom. 5. Nouatiani lib. de Trinit. c. 1. n. 10.*

HVIC Paradoxo non solùm apud Tertull. & Nouatianum, sed etiam apud alios Veteres occasionem dederunt, tum Lazari siue historia siue Parabola, Luc. 16. quem vidit diues in sinu Abrahæ, tum visio S. Ioannis Apostoli Apocal. 6. qua vidit animas Martyrum sub altari indutas stolis albis, quibus dictum est vt requiescerent, donec impleretur numerus conseruorum suorum; tum denique illud Christi ad latronem, Luc. 23. Hodie mecum eris in paradiso. Hinc enim, quum viderent distinguendum esse statum animarum sine corpore ad futurum vsque iudicium, à statu perfectiori animarum cum corporibus post resurrectionem vniuersalem, dictis *sinus Abrahæ quietis placida sub altari, & paradisi* appellationibus nuncuparunt: Quemadmodum statum illum secundum econtrariò *cælestem sinum, altare superius*, & *cælestem portum*. Non verò, quòd sentirent animas Sanctorum tantisper carere diuini intuitus gloria, sicuti hodie Anabaptistæ & Cornelius Agrippa eorum asseclа, vtpotè qui legissent apud Apostolum Philipp. 1. Desiderium habeo dissolui, & esse cum Christo. Item illud 2. Cor. 5. Bonam voluntatem habemus peregrinari à corpore, & præsentes esse ad Dominum. Et illud de ipsa Dei visione: Nunc videmus per speculum in ænigmate, tunc autem facie ad faciem. Certè ipse Auctor suam sententiam indicare videtur in hæc verba dict. lib. de Anim. cap. 56. num. 622. *vsquequo perfectum illud repromittitur ad angelica plenitudinis mensuram temperatum.* Siquis interim apud eum sit locus, aut alios Patres, qui hanc commodam interpretationem non recipiat; meminerit Lector, hunc errorem non officere eruditioni & pietati tam illustrium Scriptorum, quum Ecclesia illorum temporibus nihil adhuc certi de hoc articulo credendum statuisset. Sed citra Synodum Oecumenicam Florentinam, quæ post primam damnationem, factam Epist. Decretalibus Innocentij tertij & Benedicti 11. id definiuit, aliter sentire non licet. Illius aduersus errores Armenorum hæc sunt verba: Definimus illorum animas, qui post baptisma susceptum nullam omninò peccati maculam incurrerunt, illas etiam, quæ post contractam peccati maculam vel in suis corporibus, vel eisdem exutæ corporibus, prout superiùs dictum est, sunt purgatæ, in cœlum mox recipi, & intueri clarè ipsum Dominum trinum & vnum, sicuti est; pro meritorum tamen diuersitate alium alio perfectiùs; illorum autem animas, qui in actuali mortali peccato, vel solo originali decedunt, mox infernum descendere, pœnis tamen disparibus puniendas. Quid? quòd dicta scripturarum loca pro alia non faciant sententia, si diligentiùs inspiciantur. Primùm enim etsi Lazarum & alios Patres Veteris Testamenti in sinu Abrahæ, & latronem

latronem ibidem, siue in paradiso aliquan diu fuisse, satis in confesso sit; tamen inde per Christum in cœlum sunt deducti, iuxta illud Psalm. 67. & Ephes. 4. Ascendens Christus in altum, captiuam duxit captiuitatem; id est, vel ipso Apostolo Interprete: super omnes cœlos. Deinde loco illo citato Apocal. 6. S. Augustinus stolas albas interpretatur Serm. 4. de Sollemn. Sanct. mercedem baptismi, præmiũ Martyrij, & gaudium cælestis patriæ; adlegans ad hoc verba sequentia Apoc. 7. Stabant ante thronum in conspectu agni, amicti stolis albis, & palmæ in manibus eorum. vnde concludit: Stant in conspectu agni ante thronum Dei coronati, nulla illic ratione à contemplanda eius gloria separandi. Nos itaque locos similes & Cypriani & eiusdem S. Augustini, ac SS. Ambrosij & Chrysost. (apud quos etiam loca quædam obscura reperiuntur) citauimus in Adnotat. nostris ad Epist. S. Cypriani 16. num. 19. Adnotauit etiam aliquot pro nobis loca Feu-ardentius in S. Irenæo, contra quàm alij sentiunt lib. 1. c. 2. n. 3. & alibi. Si quis plura desideret, videat Sixt. Senens. Bibl. Sanctæ li. 5. Adn. 169. & li. 6. Adn. 264. & 345. Hîc interim addemus, quòd Auctor, vbi lib. de Anim. c. 55. *solis Martyribus patere paradisum* dicit, quum alibi *omnium Sanctorum commune receptaculum* vocet; sic explicet B. Cyprianus eius discipulus Epist. 52. ad Antonin. Aliud est ad veniam stare, aliud ad gloriam peruenire, aliud missum in carcerem non exire inde donec soluat nouissimum quadrantem, aliud statim fidei & virtutis accipere mercedem; aliud pro peccatis longo dolore cruciatum emundari & purgari diu igne, aliud peccata passione purgasse, aliud denique pendere in die iudicij ad sententiam Domini, aliud statim à Domino coronari. Quod ipsum facere ad confirmandam traditionem Ecclesiæ de Purgatorio, ibidem adnotauimus n. 59. & ad Tertull. lib. de Anima c. 55. n. 611. Ceterùm Auctori, qui *omnes animas* etiam *fidelium piorum sequestrari* vult vsque ad diem iudicij, prorsus contraria est illa B. August. adfirmatio lib. 20. de Ciuit. Dei: Iam inde quo sanguis Christi antiquos sanctos ex inferis eruit, deinceps boni fideles, effuso illo pretio redempti, prorsus inferos nesciunt.

10. Animarum Mortuorum omnem exhibitionem incorporalem præstigias esse. *Tom. 3. lib. de Anim. c. 57. n. 643.*

PRIMA quidem facie videtur istud Paradoxum, sed agit Tertullian. ex instituto contra *Simonis Magi* discipulos *hæreticos, qui etiam Prophetarum animas ab inferis mouere se spondebant*, quod non nisi *mendacio in anima Samuelis Pythonico spiritui licuisse*, 1. Reg. 28. ipse sentit; sed *transfiguratum Satanam in angelum lucis*; de quo etiam alios Patres quosdam dubitasse ibidem adnotauimus n. 638. Deinde seipsum explicat adiiciens: *nulli animæ inferos patere*, idque adprobans ex dictis Abrahæ ad diuitem Luc. 16. Quum interim fateatur *quasdam animas in corpora Dei virtute posse reuocari*; quidni & ex peculiari Dei priuilegio extra corpus etiam exhiberi? maximè quum (de quo etiam ibi n. 643.) exemplum habeamus in Libris Machabæorum de apparitione Oniæ sacerdotis & Hieremiæ Prophetæ. Vt vt sit, S. Augustinus pulcrè hac de re sic scripsit lib. de Cura pro mort. c. 10. 11. 15. ac 16. Narrantur visa quædam, feruntur mortui nonnulli vel in somnis, vel alio quocumque modo apparuisse viuentibus, atque vbi eorum corpora iacerent inhumata nescientibus, locis demonstratis admonuisse, vt sibi sepultura quæ defuerat, præberetur. Hæc si falsa esse responderimus contra quorumdam scripta fidelium (vtpotè exempli gratia, S. Ambrosij Serm. de Inuentione corporum SS. Geruasij & Protasij, & S. Luciani de Inuentione corporis S. Stephani Protomartyris, & aliorum) & contra eorum sensus qui talia sibi accidisse confirmant; impudenter venire videbimur. Angelicis igitur operationibus fieri, inquit, crediderim, siue permittatur desuper, siue iubeatur. Id autem aliquando vtiliter fit, siue ad viuorum qualecumque solatium, siue vt his admonitionibus generi humano sepulturæ commẽdetur humanitas. Deinde post multa in vtramque partem productis argumentis, sic concludit: Mitti quoque ad viuos aliquos ex mortuis, sicut econtrariò Paulus ex viuis in paradisum raptus est, diuina scriptura testatur. Nam Samuel Propheta defunctus viuo Sauli Regi futura prædixit (quamuis nonnulli, inter quos, vti iam dixi, Auctor noster, non ipsum fuisse, qui potuisset magicis artibus euocari, sed aliquem spiritum tam malis operibus congruentem illius existiment similitudinem figurasse) quum liber Ecclesiasticus, quem Iesus filius Sirach scripsisse traditur, & propter eloquij nonnullam similitudinem Salomonis (etiam ab ipso Tertulliano alicubi) pronuntiatur, contineat in laude Patrum (c. 46.) quòd Samuel etiam mortuus prophetauerit. Sed si huic libro, ex Hebræorum, quia in eo non est, Canone contradicitur; quid de Mose dicturi sumus, qui certè & in Deuteronomio mortuus, & in Euangelio cum Helia, qui mortuus non est (Matth. 17.) legitur apparuisse viuentibus? Hinc & illa soluitur quæstio, quonam modo Martyres, ipsis beneficiis quæ dantur orantibus, indicant se interesse rebus humanis, si nesciunt mortui quid agant viui. Non enim solis beneficiorum effectibus, verùm etiam ipsis hominum adspectibus, Confessorem apparuisse Felicem (quòd ipsum etiam S. Paulinus adtestatur Carmine in Felicem) quum à Barbaris Nola oppugnaretur, audiuimus, non incertis rumoribus, sed testibus certis. Verùm ista diuinitùs exhibentur longè aliter quàm sese habet vsitatus ordo, singulis creaturarum generibus adtributus. Quamquam ista quæstio (inquit) vires intelligentiæ meæ vincat, quemadmodum opitulentur Martyres his quos per eos certum est adiuuari. Res hæc altior est quàm vt à me possit adtingi, & abstrusior, quàm vt à me valeat perscrutari; & ideò quid horum duorum sit, an verò fortassis vtrumque, vt aliquando ista fiant per ipsam præsentiam Martyrum, aliquando per angelos suscipientes personam Martyrum, definire non audeo; mallem à scientibus ista perquirere. Quæ ipsa in compendium contraxit Auctor libri de Spiritu & anima c. 29. exstant inter opera B. Augustini.

11. Animas hominum pessimas post mortem in Dæmonas verti. *S. August. lib. de hæres. ad Quoduultdeum.*

ISTVD Paradoxum non tam Tertulliano tribuendum quàm Tertullianistis, suprà adnotauimus ad finem Vitæ Auctoris; quòd illis id nominatim adtribuant B. Isidorus, Honorius, Hrabanus, & Gratianus in hæreticorum Catalogis. Quo fit, vt etiam apud B Augustin. censeamus legi debere: dicunt; & paulopòst: credunt; pro: dicit, &: credit; maximè quum nihil tale reperire sit in scriptis Tertulliani; neque illi vspiam, sed Origeni id adscribat B. Hieron. Epist. 59. ad Auitum, & lib. 2. adu. Rufin. Ea verò tam est absurda, vt non alia confutatione opus habeat, quàm quòd hæresis nomine damnata sit, tum à scriptoribus iam dictis, tum à Sexta Synodo, etsi paulo obscuriùs in Origene & eius complicibus Act. 11. Epist. Sophron. Patriarchæ Hierosol. Orta quippè ex Platonis schola, qui vel Auctore teste lib. de Anima c. 23. 24. & 28. aiebat animas hinc in cœlos abire vnde venerant, & rursus huc redire. Cui nimium quid tribuebant Origenes & hæretici reliqui, vt verissimum sit quod non semel Auctor repetit: *Patriarchas hæreticorum esse Philosophos.* Immò verò quòd eadem ratione sequeretur bonos homines in angelos conuerti, expresse negat ipse. Sic enim lib. adu. Valent. c. 32. n. 362. *Et tamen illuc habeo deuertere, vbi post excessum omninò non nubitur, vbi superindui potius, quàm despoliari; vbi etsi despolior, sexui meo deputor; angelis non angelus aut angela.* Denique lib. de Anima c. 56. n. 622. *non angelorum substantiam hominibus pollicetur,* sed *perfectum ad angelicæ plenitudinis mensuram temperatum.* Deinde li. de Resurr. car. c. 62. n. 428. *Deniquè,* inquit, *non dixit: Erunt angeli ne homines negaret, sed tamquam angeli vt homines denegaret. Non abstulit substantiam cui similitudinem adtribuit.* Quare satis mirari nequeo (sicuti etiam adnotaui ad lib. 3. adu. Marc. c. 9. n. 68.) Guidonem Carmelitam lib. de hæres. c. 36. Tertulliano vtramque hanc hæresim adscribere; quas rectiùs Philastrius lib. de hæres. inter innominatas sine Auctore certo collocat.

12. De baptizandis hæreticis, eo quòd apud illos omnia veritati extranea & contraria. *Tom. 3. lib. de Præscript. adu. hæret. c. 12. n. 78. ac 80. & lib. de Baptis. c. 15. n. 106. Tom. 4. inter fragmenta lib. de Baptis. Græci, Tom. 5. lib. de Pudic. c. 19. n. 162.*

DE hoc Agrippini Carthaginiensis, aliorúmque Coëpiscoporum, & Tertulliani, ac postmodùm S. Cypriani, aliorúmque Africæ & Cappadociæ Episcoporum Paradoxo, ne hîc sim prolixior, videat Lector Adnotat. nostras in Epist. S. Cypriani LXX. ad Ianuarium, LXXI. ad Quintū, LXXII. ad Stephanum, LXXIII. ad Iubaianum, LXXIIII. ad Pompeium, & LXXVI. ad Magnum; item Cōcilium Carthaginiense sub ipso celebratum, & Vitam eiusdem ad annos Domini 252. ac 256. item Firmiliani ad Cypr. Epistolam inter eius Opera LXXV. denique Adnotat. nostras in Tertull. ad fragmenta lib. de Baptis. & in Vita eiusdem etiam nostra ad annum Domini 101. Quibus adiicio non mirum cuipiam debere videri, si Agrippinus cum suis Coëpiscopis tale Decretum de baptizādis iis, qui ex hæresi ad Catholicam reuertebantur, ediderit, & Tertull. scripto Græcè iam dicto libro adprobauerit. Nam plerique vsque ad id temporis hæretici, aut non eundem Deum, aut non eundem Christum confitebantur, atque adeò in Regula fidei ab Apostolis tradita (quam posteriores Patres ad hunc vsque diem Symbolum fidei vocant) non conueniebant; quum tamen sollemne semper fuerit, *obsignare* (vti loquitur Auctor) *fidem in Patre, Filio, & Spiritusancto, adiecta necessariò Ecclesia mentione,* sicuti latiùs videre est Adnot. nostris ad lib. de Baptis. n. 2. inter Baptismi ceremonias, & c. 6. n. 45. 46. ac 47. Certè eodem modo interpretatur Carolus Bouius Apost. canonem 47. & 5. Clement. Romani Constit. Apost. lib. 6. c. 15. Hinc & Synodus Nicena 1. Can. 19. & eiusdem ætatis Synod. Laodicena C. 8. & Concil. Arelat. 2. Can. 17. Paulianistas & Cataphrygas baptizari debere definit; quibus addidit Synod. 11. Constantinopolitana Can. 7. Eunomianos, Sabellianos & Galaras hæreticos; Synodus denique 6. in Trullo celebrata, Manichæos, Valentinianos, Marcionitas & similes. Atqui tēpore Tertulliani potissimùm florebant *Hermogeniani* (quos eadem cum Praxeanistis & Paulianistis sensisse tradit S. August. lib. de hæres. c. 41. 44. & 45.) *Praxeani, Cataphrygas, Valentiniani, Marcionitæ,* & eius adseclæ *Apellettani*; denique & *Quintillianistæ*, contra quos ex professo Latinum librum, ex quo fragmenta Libri Græci desumpta sunt, de Baptismo Auctor conscripsit. De illis verum est illud Auctoris lib. de Præscript. adu. hæret. *apud illos omnia extranea & contraria nostræ veritati;* & illud lib. de Baptis. *Non idem Deus est nobis & illis, nec idem Christus; ideò nec baptismus vnus, quia non idem.* Quod satis constat de Hermogenianis, Praxeanis, Cataphrygibus, & Quintillianistis, qui aut vnicam agnoscebant in Deitate personam, aut Patripassiani fuerunt. De Marcionitis, Valentinianis, & Apellettianis, vel ipse August. dubitat, lib. 3. de Baptis. c. 15. an verbis Euangelicis in nomine Patris & Filij & Spiritussancti baptizauerint; eo quòd & de Deo, & de Christo malè senserint. Quare & nobis (sicuti de Paulianis scribit B. August.) credere licet eos regulam baptismatis non tenuisse, & (iuxta quod loquuntur 2. & 6. Synodus) in vnam dumtaxat mersionem baptizasse. Quamquam interim S. Augustinus lib. 6. de Baptis. c. 25. etiam illum pro vero baptismo agnoscat, cuius precibus quædam inseruntur contra catholicam fidem, dummodò verbis Euangelicis consecretur. Atque adeò ad similia S. Cypriani verba, qualia Auctoris, eo quòd in genere ea adlegauit contra hæreticos omnes, Antidotum adferre solet libris septem de baptismo contra Donatistas, qui omnium hæreticorum baptisma impugnabant. Imprimis ad id quod dictum est, *baptismum vnum esse, & hæreticorum baptisma veritatis non esse,* quod habet li. de Pudic. lib. 2. c. 3. respōdet & S. August. li. 5. c. 21. & 29. li. 6. c. 8. 9. 12. 13. Ad illud: *Nemo*

Nemo inde strui potest vnde destruitur. Nemo ab eo illuminatur, à quo contenebratur, lib.4.cap.11. 12.13.14.15. 16.17. ficuti etiam ad illa fupradicta: *Non idem Deus est nobis & illis, nec idem Christus*. ibidem & lib. 5. c. 26. Ad illud: *Apud hæreticos extranea aut aduersaria veritati omnia*, lib. 6. c. 40. Ad illud denique: *Baptismum quum ritè non habeant, non habent, nec possunt accipere quia non habent*, lib.7.c. 29.33.35. & 43. Ceterùm hoc vnum hîc repetendum, quòd fateatur non femel Auguftinus, neque Agrippinum, neque Cyprianum cum fuis emiffuros fuiffe Decretum tam generale aduerfus hæreticorum baptifmum, fi aliquid aliquo Concilio plenario definitum fuiffet; ficuti poftea, exceptis folis Paulianiftis, à Niceno generali 1. vti iam dictum eft.

13. De Chrifto Dei Spiritu. *Tom.1.Apolog.c.21.n.314.Tom.2.lib.de Orat.c.1.n.2.Tom.3.Aduerf.Marc.lib.1.c.19.n.127.lib.3.c.6.n.38.39.ac c.16.n.116.lib.4.c.21.n.314.& lib.adu.Prax.c.26.n.155.*

DE hac phrafi Veterũ, verba S. Hieron.adnotauimus in c.4.Epift.ad Gal. & Epift. ad Pammach. & Ocean.de errorib. Origenis,in librum S. Cypriani de Idol. vanitate n.71. Multi, inquit, per imperitiam fcripturarum, (quod & Firmianus in octauo ad Demet. Epiftolarum libro facit,) adferunt Spiritumfanctum fæpè Patrem, fæpè Filium nominari. Quod vfqueadeò verum eft, vt præter Lactantium eandem fit reperire apud Auctores Librorum de Montib. Syna & Sion, & adu. Iud. qui infecuti funt Chriftum, in operibus S. Cypriani noftris. Eodem hauddubiè pertinet, quòd toties *Christum Dei spiritum* appellet Tertull. ídque eodem fenfu quo Deus fpiritus vocatur Ioã.3.& 1.Ioan. 4. Alioqui diftinctas ab eo, ficuti ab aliis etiam Veteribus, tres in diuinitate perfonas, Patrem, Filium, & Spiritumfanctum conftat ex eodem lib.adu.Prax.c.2.n.24.c.4.n. 40.c.8.n.60. c.9.n.61.c.13.n.75.ac 78. & illo ipfo c. 26.n.158.c.30.n.183. denique c. 30.n.182. Quibus locis illud longè apertiffimum, quum *Spiritumsanctum* vocat, *tertium numen diuinitatis, & tertium nomen maiestatis.*

14. De Chrifto reuelato per prædicationem, anno Tiberij Cæfaris xij. paffo anno eiufdem xv. *Tom.1.lib.adu.Iud.c.8.n.82.& Tom.3.lib.1.adu.Marc.c.15.n.102.*

QVAMQVAM varient priori loco exemplaria Tertulliani, tamen eam eius fuiffe fententiam adferit Eufeb. in Chronic. & ex pofteriori loco patet, immò & ex priori eodem cap.n.92.vbi *passionem Domini* collocat *Coss. Rubellio Gemino & Rufio seu Fusio Gemino*, quorum Confulatus incidit in annum xv.Tiberij. In quo illum funt imitati Iul.African.lib.de tempor.apud S.Hieron. Comm.in Danielem, Lactant.lib.4.c.10.Paul.Orof.lib.7.c.10. Atqui quum id fit cõtra expreffa Euãgelij verba Luc.3. vbi anno xv. Imperij Tiberij Cæfaris baptizatus legitur, fateri oportet humaniùs hîc aliquid Auctori illífque contigiffe. Quare rectiùs Clem. Alexand.fub finem lib.1. Stromat. Eufeb.in Chronicis, Caffiodor. in Chronico emendato, Zonar.in Annal.Honor. Beda, Nicephor. in Chron. Iornandus in annal.anno Tiberij xviij. paffum Chriftum fcribunt, ætatis nempè fuæ 33. iam incepto. De Confulatu quo paffio Chrifti contigit, non ita conueniunt omnes. S. Auguft.lib.18.de Ciuit.Dei c.vlt.& Seuerus Sulpirius Hift.facræ lib.2.fortaffis auctoritate ducti Tertulliani, non examinatis Faftis Confularibus, fub duobus Geminis collocant, ficuti etiam fuprafcripti loco priori Auctores. Recentiores aliquot, qui Dominũ anno ætatis xxxIII.paffum fcribunt, Confules adfignant Galbam & Syllam, qui anno Tiberij xix. Confulatum gefferunt. Verùm Euangelio magis conformis eft eorum fententia, & nominatim Caffiodori caftigatioris, qui annum paffionis adfignant Confulibus Cn.Domitio L.F. L. u. Ahenobarbo & A. Vitellio P.F. Q.u. cum quibus confentiunt adeò omnes fupranominati, qui anno Tiberij xvIII. paffum Chriftum fcribunt. Qui plura defiderat, videat Paulum Middelburgenfem Epifcopum Forofempronianum libris 33. de anno & die Paffionis Domini. Hoc vnum adiiciam, quod habet S. Auguft.lib.2. de Doctrina Chrift. Ignorantia Cõfulatus quo natus eft Dominus, vel quo paffus eft, nõnullos coëgit errare, vt putarent quadraginta fex annorũ ætate paffum effe Dominum, quia per tot annos ædificatum eft templum, quod imaginem Dominici corporis habebat. Vbi fortaffis tacitè fignificat S. Irenæum lib.2.c.39.& 40. qui nititur probare paffum Chriftum anno ferè quinquagefimo, & faltem poft quadragefimum ætatis annum ex illo Ioan.8. Quinquaginta annos nondum habes. Et verò ignorantiam illam Confulatus contigiffe verifimile eft ex variis Faftorum Confularium exemplaribus. Quorum quofdam citans, prorfus alios quàm hodie exftant, Epiphan. hær. 51. Saluatorem paffum fcribit Vinnicio Caffióque Coff. quorum Confulatus incidit dumtaxat in xIIII. Tiberij annum iuxta caftigatiores Faftos. Facit pro eodem liber ille Confulatuum MS. in quo adnotauit Cufpinianus in Caffiod. Confules collocati duos Geminos anno xvIII.Tiberij.

15. De Deo corporeo, eo quòd nihil incorporale fit. *Tom.2.lib. de Pœnit.c.3. n.12.Tom.3. lib.adu.Hermog.c.35.n.124.lib.de Carne Christi,c.11.n 97.ac 98. lib.2.adu.Marc.c.16.n.100. & apertißimè lib.adu.Praxean c.7.n.53.*

HVNC errorem Tertulliano adfcripferunt iam olim S. Auguft.locis mox citandis, S. Fulgent.lib. 2.de fid.ad Petr.& Gennad.lib.de Dogmat.Ecclef. Verùm S. Auguft.eum excufat his verbis lib. 10.de Gen.ad litt.c.vlt. Timẽs ne nihil effet, fi corpus non effet, nec de Deo valuit aliter fapere.

Qui sanè quamquam (sic enim lego, pro: quoniam) acutus est, interdum contra opinionem suam visa veritate superatur. Quid enim verius dicere potuit, quàm id quod ait quodam in loco (nempè lib. de Anima c.7.n.98.) *Omne corporale passibile est?* Debuit ergo mutare sententiam, qua alibi dixerat (nempè lib.adu.Prax.) etiam *Deum corpus esse.* Neque enim arbitror eum ita desipuisse, vt etiam Dei naturam passibilem crederet, vt iam Christus, non in carne tantùm, neque in carne & anima, sed in ipso verbo, per quod facta sunt omnia, passibilis & commutabilis esse credatur; quod absit à corde Christiano. Et rursum ibidem verbis etiam suprà citatis: Sed tremenda sunt ista, non ridenda. Ad hæc enim numquam cogeretur, si aliquid cogitare posset, quod & sit, & corpus non sit. Rursùm lib. de hæres. ad Quoduuld. hær. 86. Ipsum etiam Deum corporeum esse dicit, licet non effigiatum (vbi alludere videtur ad lib. 2. adu. Marc.) Nec tamen hinc hæreticus creditur factus. Posset enim quoquo modo putari, ipsam naturam substantiámque diuinam corpus vocare, non tale corpus, cuius partes aliæ maiores, aliæ minores, valeant vel debeāt cogitari, qualia sunt omnia, quæ propriè dicimus corpora (quamuis de Anima tale aliquid sentiat) sed potuit (vt dixi) propterea putari *corpus Deum* dicere, quia non est nihil, non est inanitas, non est corporis vel animæ qualitas, sed vbique talis, & per locorum spatia nulla partitus, in sua tamē natura atque substantia immutabiliter permanet. Certè ipse Auctor satis se explicat. Sic enim lib. adu. Hermog. *Vt concedam interim esse aliquid incorporale, de substantiis dumtaxat; quum ipsa substantia corpus sit rei cuiusque*; & lib. de Anim. c.7.n.96. *Nihil enim, si non corpus.* Item lib. de Carne Christi: *Quum autem sit, habeat necesse est aliquid, per quod est. Si habet aliquid per quod est, hoc erit corpus eius. Omne quod est, corpus est sui generis; nihil est incorporale, nisi quod non est.* Denique lib. 2. adu. Marc. *Nam & dexteram,* inquit, *& oculos & pedes Dei legimus, nec ideò tamen humanis comparabuntur, quia de appellatione sociantur. Quanta erit diuersitas diuini corporis & humani sub eisdem nominibus membrorum*, &c. Ceterùm *Deum incorporeum* docent ceteri Patres omnes, & inter hæreses collocant contrarium affirmare, sicuti patet ex Philastrio, S. August. Epiphan. Theodoreto, Damasceno, Isidoro, Hrabano in Catalogis hæreticorum, quum Audianorum siue Anthropomorphitarum faciunt mentionem.

16. De Dei ira. *Tom.1. lib. de Testim. Animæ, cap.2. num.7. Tom.3. lib. de Anim. cap. 16. num. 211. Aduers. Marc. lib.1. cap.26. num. 181. lib. 2. cap.16. num.94. lib. 4. cap. 15. num. 195. & cap.31. num.507.*

PRIMA quidem facie videtur Tertullianus *Deo* adtribuere *iram* dictis locis, sed vbique ferè *vindictam*, seu *vltionem Dei* interpretatur. Et verò id inculcare eum oportuit toties, non solùm contra Gentes, sicuti primo loco, sed maximè adu. Marcionem, qui *Deum* adserebat *bonum* dumtaxat, non verò *vindicem* aut *iudicem*. Quo fit vt latissimè aduersus illum disputet, & contrarium ex scripturis ostendat, illis vsus subinde, quæ *ira Dei*, atque adeò *vindictæ* mentionem faciunt; maximè lib. 1. adu. Marc. c. 25. 26. 27. & 28. lib. 2. c. 11. 12. 13. 14. 15. & 16. Est quidem locus vnus, vbi *motus animi* in Deo videtur agnoscere; sed præterquàm quòd ibidem *æmulari, irasci*, interpretatur, *damnare, vexare*, postremo omnium loco se magis explicat, quum *moueri Deum*, & *motus in Deo*, pro ira accipit. Denique prorsus seipsum explicat dicto c. 16. lib. 2. in hæc verba: *Siue ira, siue æmulatio, siue sæuitia, debita hæc omnia sunt seueritati, sicut seueritas debitum est iustitiæ.* Deinde quum obiecisset verba Marcionis; *Si Deus irascitur & æmulatur, & extollitur, & exacerbatur, ergo & corrumpetur, ergo & morietur.* Scitè admodum respondet: *Stultissimi qui de humanis diuina præiudicant; vt quoniam in homine corruptoriæ conditionis habentur huiusmodi passiones, idcircò & in Deo eiusdem status existimentur. Discerne substantias, & suos eis distribue sensus, tam diuersos, quàm substantiæ exigunt, licet vocabulis communicare videantur. Nam & dexteram, & oculos, & pedes Dei legimus; nec ideò tamen humanis comparabuntur, quia de appellatione sociantur.*

17. Ecclesiam esse in tribus, etiam laicis. *Tom.5. lib. de Exhortat. castit. cap.7. num.40. & lib. de Pudic. cap.21. num.191.*

NON malè Tertull. lib. de Pœnitent. cap.10. n.60. dixerat, vtpotè ante omnem hæresim: *In vno & altero Ecclesia est*; vtpotè qui ibi alluderet ad illud Matth. 18. Vbi sunt duo vel tres cōgregati in nomine meo, ibi sum in medio eorum, quum præmisisset paulopriùs: Dic Ecclesiæ. Quod tamen de præfectis Ecclesiæ Episcopis, non verò de laicis interpretantur Veteres omnes, ipse quoque eodem loco loquens de sacerdotibus, quibus fiebat exomologesis. Prorsus etiam catholicum est illud lib. de Baptis. cap.6. num. 47. *Vbi tres, id est, Pater, & Filius, & Spiritussanctus, ibi Ecclesia, quæ trium corpus est.* Verùm ad hæresim pertinet, sicut etiam in Vita eius adnotauimus, illud lib. de Exhort. castit. *Sed & vbi tres, Ecclesia est, licet laici. Vnusquisque enim de fide sua viuit*; maximè quum iisdem ferè verbis idipsum repetat lib. de Pudicit. ex quo loco colligitur eò venisse eum dementiæ, vti existimauerit *Ecclesiam* fuisse *in tribus*, nempè, Montano, Prisca, & Maximilla; quò pertinet quod ibi præterea negat, *Ecclesiam esse numerum Episcoporum.* Verùm latè contrarium deduximus Adnot. nostris in locum priorem, vel ex ipso Tertulliano adhuc Catholico; vti etiam aduersus Magdenburgenses, qui inde colligebant Ecclesiam esse in paucis. Siquis plura desideret, perlegat libros, quotquot scripsit S. August. contra Donatistas, qui scripturas tum veteris, tum Noui Testamenti vndiquaque congessit, quibus constet non in vno solo terrarum loco, vtpotè Africa, Ecclesiam esse, sed toto orbe terrarum dispersam, iuxta & vaticinia Prophetarum, & Apostolorum testimonia sole clariora. Quò Lectorem remittimus, ne hîc prolixiores

xiores simus. Hoc vnum addemus, ad eandem eius hæresim pertinere, quod ait Tom. 1. lib. de Coron. milit. cap. 4. num. 47. *An non putas omni fideli licere concipere & constituere, dumtaxat quod Deo congruat?*

18. De Ecstasi *siue* amentia, *siue* spiritu Prophetico, Montani & insanarum Vatum Priscillæ & Maximillæ, & similium. *Tom. 2. lib. de Virgin. Veland. cap. 1 nu. 12. Tom. 3. lib. de Anima c. 9. n. 111. c. 45. n. 488. c. 47. n. 543. lib. de Resurr. carn. c. 11. n. 98. ac c. Vlt. n. 436. Adu. Marc. lib. 4. c. 22. n. 325. & lib. 5. c. 8. n. 135. ac 136. lib. adu. Prax. c. 1. n. 7. 8. ac 10. & c. 15. n. 93. ac c. 30. n. 183. Denique in Frangmentis librorum septem de Ecstasi.*

ISTAM hæresim Tertulliano iam olim impegerũt S. Pacianus, S. Hieron. & Nicephorus locis citatis ad Fragmenta librorum eius *De Ecstasi*, Tom. 4. vbi ex eodem Hieron. & Epiphan. ostendimus *Ecstasin in Adamo*, Gen. 2. fuisse *profundum soporem, non mentis euictionem*, & *ecstasin in Apostolis* (Matth. 17. ac Luc. 9.) *Petro, Ioanne, ac Iacobo*, neque *amentiam* fuisse, sed admirationis ecstasin, neque etiam cum Prophetia aliqua coniũctam. Deinde ex Apostolo 1. Cor. 14. quamrumuis contrarium Auctor eliciat, addita perperàm clausula: *in ecstasi*; constare Spiritum Prophetarum Prophetis subiectum esse, vtpotè quum (iuxta Hieron. verba ibi citata, & Origen. Hom. 6. in Ezechielem) Prophetia, visio vocetur, quam adeò intelligebant Prophetæ, propterea Videntes appellati, non verò vt amentes inuiti loquebantur, aut sine mente sonum dabãt. Vnde colligere est reuera *amentiam* fuisse, non *Prophetiam*, in Montano & eius Pseudoprophetissis, atque adeò Deo disponente factum esse, vt vel hac appellatione sibi ipsi contradiceret Auctor. Idipsum pulcrè ante illos aduersus Montanum deduxit Apollinarius Hierapolitanus Episcopus apud Euseb. lib. 5. c. 15. scribens illos spiritu quodam maligno abreptos, derepentè furore & mentis insania (quam *ecstasin* vocabant) exagitatos, peregrinas quasdam voces fundere, & contrà quàm Ecclesiæ consuetudo, cùm traditione, tum successione antiquitùs ab Apostolorum temporibus eousque deriuata postulabat, prophetare scilicet, cœpisse. Citat ille (apud Euseb. c. sequ.) & Miltiadis librum aduersus eundem, in quo ostendit, minimè credi oportere, quemquam *Prophetam* furore percitum *prophetare* solere. Neque enim (vti ex illo citat) quemquam Veteris aut noui Testamenti *Prophetam* adlegare poterunt, qui insano spiritu (per *ecstasin*) ad hunc modum fuerint aliquando exagitati. Neque de Agabo, neque de Iuda, neque de Sila, neque de Philippi filiabus (Act. 11. 15. 21.) neque de Ammia ex Philadelphia, neque de Quadrato (cuius meminit Hieron. Catal. Script. Eccles.) neque de aliis quibusuis prætereà, quòd væsano ipsorum more illa ex parte aliquando prophetauerint, omninò gloriari poterunt. Quotum nomina propterea sese recensuisse postmodùm indicat, quòd iactitarent, mulieres illas Montani illis omnibus in Prophetiæ munus proximè successisse; non aliter atque (teste Hieronymo loco iam citato) in libris *septem de Ecstasi*, quorum septimum scripsit aduersus Apollonium Tertullianus, in confirmationem eiusdem illarum Pseudoprophetiæ scripsit, *Melitonem à plerisque suorum Prophetam putatum*, vt ita tacitè successionem quandam Prophetiæ tanquam veræ insinuaret. Denique Apollonius libro suo aduersus Cataphrygas (vti legitur apud Euseb. eiusdem lib. c. 17.) testatur Zoticum Episcopum Comanæ, quum Pepuzam aduentasset, ibi Maximilla prophetare se simulante, insanum in illa spiritum deprehendisse. Similiter Serapion (ibidem c. 18.) Antiochenus Episcopus, Beatum Sotam in Anchialo voluisse Priscillæ dæmonem eiicere, sed veteratorios illos hypocritas neutiquam permisisse. Ceterùm nihil pro Auctore facit, quòd lib. 5. adu. Marc. *Prophetandi ius etiam mulieres habere* contendat, ex eo quòd 1. Cor. 11. Apostolus *Mulieri etiam prophetanti velamen imponat*: quia non veram Prophetiam, sed mentis amentiam fuisse in insanis illis vatibus Priscilla & Maximilla iam probatum est: vt taceam quòd illas impugnet ipse adhuc Catholicus, lib. de Præscript. adu. hæret. c. 41. in hæc verba: *Ipsæ mulieres hæreticæ quàm procaces: quæ audeant docere, contendere, exortismos agere, curationes repromittere, forsitan & tingere*, sicuti latiùs ibi deduximus, n. 260. 261. 262. ac 263. & ad Lib. de Bapt. adu. *Quintillam*, etiam Montanicæ factionis fœminam, num. 2.

19. Filium Dei Christum, semper visum ab hominibus, in vera, etsi non nata carne. *Tom. 1. lib. aduers. Iud. c. 9. n. 114. 115. Tom. 3. lib. de Carne Christi c. 6. n. 58. adu. Marc. lib. 2. c. 27. n. 187. 189. lib. 3. c. 6. n. 39. c. 9. n. 65. lib. 5. c. 19. n. 296. lib. adu. Prax. c. 14. nu. 86. 87. c. 16. n. 96. 98. 100. 101. & Tom. 4. lib. 5. adu. Marc. carm. c. 5. n. 8.*

NON illud Paradoxum videtur, quod scribit Tertullianus, *Filium Dei*, non Patrem, quoties id in scripturis legitur, *visum vel auditum ab hominibus*, nempè quum apparuit *Adamo*, Gen. 3. *Noe*, Gen. 9. *Abraham*, Gen. 12. 17. 18. *Loth*, Gen. 19. *Agar*, Gen. 21. *Iacob*, Gen. 26. 32. 35. & *Moysi*, Exod. 3. & sequ. 32. ac 33. quum id desumpserit ad verbum ferè ex S. Iustino Mart. Dialogo adu. Tryphonem, & partim ex S. Iren. lib. 3. c. 6. ac lib. 4. c. 23. & eos sequantur Nouatianus lib. de Trinit. cap. 25. 26. 27. B. Cyprian. lib. 2. Testim. adu. Iud. c. 5. & 6. ex iis locis comprobantes, Christum non hominem solùm aut angelum, sed & Deum fuisse appellatum: nec aliter S. Ambr. Præfat. in Lucam, S. Epiphan. in Ancoratu, Prudentius adu. Anthromorphitas, & Arnob. in Psal. 104. Quò videntur adducti tum verbis illis: *Deum Patrem* (sicut legit Auctor) *nemo videbit vnquam, & viuet*, Exod. 33. ac similibus, Ioan. 6. non quia Patrem quis vidit, nisi qui à Deo est: & econtrariò illis Christi, Ioã. 8. *Abraham exsultauit vt videret diem meum, vidit & gauisus est.* Quamquam interim S. August. lib. 3. aduers.

Maxim.c.26.& lib.2. de Trinit. c. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. ac 17. maluerit adserere, Deum Patrem & totam Trinitatem visum dictis locis per subiectas creaturas, vt ne consentiret Maximino Ariano, cui non suffecit dictas apparitiones de Christo interpretari, sed inde colligere nitebatur Christum per diuinitatis suæ substantiam visibus humanis apparuisse; à qua hæresi procul certè abfuit Auctor, quamtumlibet eam quidem illi impingant. At illud Paradoxum est, & Tertulliano peculiare, quòd aliquot locis dicat, *Visum Christum in carne vera, & solida, etsi nonnata*, idque zelo non secundum scientiam, vti tantò magis probaret, aduersus Marcionem, aliósque eius asseclas, *carnem Christi*, quam postea ex virgine accepit, *non phantasticam fuisse, sed veram ac solidam*, si iam olim antea in carne vera visus diceretur. Alioqui certè lib. contra Praxean, S. Iustini Mart. sententiam secutus, qui eas apparitiones figuratas fuisse adfirmat, seipsum explicat: *Dicimus enim* (inquit priori loco) *& filium suo nomine eatenus inuisibilem* (quod tamen negabat Maximinus) *qua sermo; visibilem autem fuisse ante carnem eo modo quo dicit ad Aaron & Mariam*: (Num.12.) *Etsi fuerit Prophetes in vobis, in visione cognoscar illi, & in somnio loquar illi.* Et post adlegata verba illa Exod. 33. *Os ad os loquar illi in specie*, subiungit: *Igitur quum Moysi seruat conspectum suum, & colloquium facie ad faciem in futurum (nam hoc postea adimpletum est in montis secessu, sicut legimus in Euangelio*, Luc. 9. *visum cum illo Moysen colloquentem) apparet retrò semper in speculo, & ænigmate, & visione, & somnio Deum, id est, filium Dei, visum tam Prophetis & Patriarchis, quàm & ipsi adhuc Moysi.* Nec absimiliter loco posteriori. *Ipse enim & ad humana semper colloquia descendit, ab Adam vsque ad Patriarchas & Prophetas, in visione, in somno, in speculo, in ænigmate.* Ceterùm S. Augustino locis iam citatis magis placet, vt dictis visionibus Christus quidem fuerit figuratus, sed per angelos figura dumtaxat, Deum apparuisse, id probans ex scripturis, Osee 12. vbi *angelum* fuisse dicitur, qui cum Iacob colluctatus est, & Hebr. 13. quum dicuntur quidem nescientes angelos recepisse hospitio. Quibus adiicere licet, quòd Deum, quem sibi in rubo & in Syna apparuisse Moyses dixit, hunc ipsum S. Stephanus Act. 7. angelum fuisse testatur.

20. De fuga in persecutione non licita. *Tom. 2. lib. 1. ad Vxor. c. 3. n. 17. lib. de Cor. milit. c. 1. nu. 18. & Tom. 5. libro integro eius Argumenti.*

HVNC Tertulliani errorem, quem latè deducit lib. de Fuga in persecutione, conscripto iuxta S. Hieron. Sophron. & Nicephor. adu. Ecclesiam, iam latè confutauimus nostris in illum Adnotationibus, vt non multis hîc sit opus. Vide ibidem, quod ad calcem Argumenti subiecimus, Antidotũ ex ipso Auctore adhuc Catholico Tom. 2. lib. de Patient. cap. 13. num. 88. S. Cypriani locis aliquot, S. Athanasij Apologia pro sua fuga, & S. August. Epist. 180. ad Honoratũ: è quibus etiam ad singula penè argumenta contraria respondimus: maximè c. 4. n. 35. c. 5. num. 39. cap. 6. num. 43. 47. ac 49. cap. 7. num. 54. cap. 8. num. 55. 57. ac 59. cap. 9. n. 60 & cap. 10. num. 75. Verba Auctoris citata sunt ista: *Carnis patientia in persecutionibus præliatur. Si fuga vrgeat, incommoda fugæ caro militat. Si & carcer præueniat, est in illa paupertate lucis: patientia mundi.* Quid? quòd ex dicti libri cap. 11. videtur potissimùm fugam improbare *Præpositorum Ecclesiæ*, vtpotè *quibus* (etiam iuxta S. Athanas. Epist. ad Dracontium, & locum citatum S. August.) *fugere non licet, nisi grege fugiente, aut Præpositum non desiderante*, id est, non indigente eius opera: quum personalis est, vt sic loquamur, Episcoporum aut Pastorum persecutio. Quo casu etiam illis fugere licere, & multorum exemplis, & ex scripturis latè deducit S. Athanas. dicta sua Apolog. ad quã Lectorem, ne hîc prolixiores simus, remittimus. Neque quidquam pro Auctore facit, quòd *inuitet Christus ad passionem contrariam fugæ*, quum dixit: *Qui me confessus fuerit, & ego confundar eum*, Marc. 6. quantumuis Scorp. aduers. Gnosticos, inde colligere videatur *Martyria præcepta esse*: quia æquè *præceptum* esse Tertullianus agnoscit illud: *Quum cœperint persequi vos, fugite de ciuitate in ciuitatem*: quia neutrum præceptum videtur, nisi secundum personas, tempora & caussas: hoc quidem tempore persecutionis ob fidem Christi, iis quibus per animarum curam abesse licet: illud verò, si adprehensi fuerimus, vel in ipsa fuga. Præterquàm etiam quòd vtrumque apud Matth. eodem capite contineatur, oportet sanam accipiat interpretationem, ne sibi Euangelista contrarius videatur.

21. De Iob, quòd filiis ei non restitutis, voluntariam orbitatem sit passus. *Tom. 2. lib. de Patient. cap. 14. num. 98.*

IN exemplaribus libri Iob, quæ videbat Tertullianus, desideratum fuisse videtur, quod de filiis septem &, filiabus tribus ei restitutis legitur in Hebræis, Chaldæis, Græcis, & Latinis exemplaribus: atque hinc factum opinor, vti peculiare istud, quod apud neminem Veterum repetire potui, Paradoxon sit secutus. Certè pluribus id improbare superfluum foret, quum eiusdem ferè ætatis Origenes, Homil. 6. in Ezechiel. illud legisse se significet, & post eum Patres omnes, tam veteres, quàm mediæ ætatis, & recentiores. Quibus Auctor consentiret, si dumtaxat dixisset, *Iob reliqua quæ amiserat, reduplicata possedisse, exceptis filiis*, vtpotè quos septem dumtaxat recepit, atque adeò totidem quot antea. Id propterea interpretantur Philippus Presbyter, S. Gregorius Papa, Beda, & Rupertus Comment. in Iob, quòd septem priores filij adhuc viuere censerentur apud Deum.

22. De Maria Virgine, quòd communi lege patefacti corporis Christum pepererit. *Tom. 3. lib. de Carne Christi, cap. 4. num. 31. cap. 20. num. 155. cap. 23. num. 174. ac 175. Adu. Marc. lib. 3. cap. 11. num. 78. lib. 4. c. 21. n. 311. & lib. 5. c. 19. n. 304.*

TALE quid Tertullianum scripsisse satis manifestum est, sicut etiam Origenem hom. 14 in Lucam, & S. Ambros. in eundem. Verùm possunt intelligi, iuxta quod interpretatur S. Thomas Aquinas alicubi, de tali patefactione vteri, quæ claustra virginitatis nõ violauerit, sicuti etiã nos adnotauimus ad illud Luc. 2. pro se citatũ ab Auctore: *Omne masculinum adaperiens vuluam*, ad dict. lib. de Carne Christi, num. 175. adductis ad hoc testimoniis Græci cuiusdã interpretis, & S. Hieron. qui agnoscunt Christum nondum apertam vuluam virginalem aperuisse supernaturaliter, & clausam naturaliter seruasse, iuxta Ezechielis vaticinium, de porta Orientali clausa, per quam solus Pontifex egreditur, quæ nihilominus semper clausa permanet. Quò pertinet etiam S. Ambr. comparatio Epist. 81. vbi scribit, Christum sic exisse de vtero virginis, sicut aquæ fluxerunt de petra; denique illud Auctoris loco secundo citato dicti libri: *Quid fuerit nouitatis in Christo ex virgine nascendi, palàm est; scilicet hoc solummodò quòd ex virgine*; significans ibidem, & aliis locis hîc citatis, se illud vsqueadeò vrsisse, vt *verum* probaret *partum Christi ex virgine*, contra Marcionem, qui phantasticum dicebat. Postmodùm interim, vbi satis fuit ea hæresis confutata, maluerunt Patres definire, Virginem Deiparam clauso vtero incorruptibiliter peperisse.

23. De Maria virgine semel nuptura post partum. *Tom. 2. lib. de Veland. virg. c. 6. n. 48. Tom. 3. lib. de Carne Christi, c. 23. n. 174 & Tom. 5. lib. de Monog. c. 8. n. 55.*

SATIS quidem obscurè in hanc hæresim impingere videtur Auctor, ita vt aliquo modo sanum sensum possint eius verba recipere; verùm quandoquidem S. Hieron. quum illum pro se citasset hæreticus Heluidius, non neget illum tale quid scripsisse, neque ego ab ea ipsum excusandũ putaui. Respondere sufficeret id, quod B. Hieron. de Tertulliano: Non aliud dico, quàm hominem Ecclesiæ non fuisse. Verùm quia seductum fuisse verisimile est iisdem, quibus Heluidium, Euangelistarum verbis, Matth. 12. Luc. 8. Ioan. 7. *de fratribus Domini*, quos *verè fratres*, vti & *verè matrem* fuisse *Christi*, iam dict. lib. de Carne Christi, cap. 7. num. 67. adserit, vti carnis Christi veritatem tanto comprobaret magis, aliquid de eius phrasis intellectu adiiciendum est. Origenes, Hilarius, Euthymius, & Theophyl. in Matthæum, Euseb. lib. 2. hist. Eccles. cap. 1. S. Epiphan. lib. 3. Panarij aduersus Antidicomarianitas, S. Ambros. & Oecum. in Comm. cap. 2. ad Galat. *Fratres Domini* putant appellati filios Ioseph ex Maria Cleopæ fratris sui vidua, ex qua liberos sex sustulerit, vtpotè Iacobum, Ioseph, Simonem, Iudam & fratres eius; idque (vel teste Origene) iuxta Euangelium, quod Petri aut Iacobi titulum habebat. Verùm rectiùs S. Hieron. in Comm. Quidam *fratres Domini* de alia vxore Ioseph filios suspicantur, sequentes deliramenta Apocryphorum, & à quadam Escha muliercula confingentes. Nos autem (inquit) sicut in libro, quem aduersus Heluidium scripsimus, continetur, *fratres Domini*, non filios Ioseph, sed consobrinos saluatoris, intelligimus, Mariæ liberos matertera Domini, quæ esse dicitur mater Iacobi minoris, & Ioseph, & Iudæ; quos in Euangelio *fratres Domini* legimus appellatos; fratres enim consobrinos dici, omnis scriptura demonstrat. Vbi alludit tum ad scripturas de Loth fratre Abrahæ, Gen. 13. tum ad Matth. cap. 27. vbi iuxta crucem adstitisse dicitur Maria Iacobi, & Iose seu Ioseph mater. quod de matre Domini non posse intelligi rectè adnotauit Euthymius. Ceterùm vide definitionem Ecclesiasticam hac de re apud S. Fulgentium lib. de Fide ad Petrum inter opera B. Augustini.

24. De mille annis post resurrectionem corporum. *Lib. de Resurr. carn. c. 25. nu. 203. Aduers. Marc. lib. 1. cap. 29. num. 203. lib. 3. cap. 24. num. 191. & sequ. lib. 4. cap. 29. num. 471. & Tom. 4. in Fragment. libri de Spe fidelium.*

QVID Tertullianus hac de re senserit, satis arbitror deduxisse me Tom. 4. ad Fragmẽta libri de Spe Fidelium ex ipsis eius verbis, nempè, *in terra quidem regnum Christi nobis repromissum ante cœlũ post primam resurrectionem*, sed tamen ita, *vt in eo reficiantur sancti omnium spiritalium bonorum copia*. Quam etsi erroneam, vtcumque tolerabilem tamẽ fatetur B. Augustinus lib. 20. de Ciuit. Dei, quantum opinor, quòd eam etiam sit reperire apud S. Irenæum lib. 5. de hæres. cap. 32. 33. 34. 35. ac S. Iustinum Martyrem, Dialogo adu. Tryphonem, & Melitonem, qui in hoc sunt imitati, vel S. Hieron. auctore, Papiam. Quibus adsentiuntur etiam Apollinarius, qui frustrà libros Dionysij Alexandrini contra Nepotem nisus fuit impugnare, Lactant. lib. 2. cap. 13. ac lib. 7. cap. 24. Victorinus in Apocalypsin, antequàm à S. Hieron. emendaretur, & eodem teste, Seuerus in Gallo Dialogo de Vita S. Martini. Quamquam etiã illis imputet (vti & Tertulliano, sed, quantum apparet, non rectè) Gennad. lib. de Dogmat. Eccles. potus & cibi deliciis fruituros sanctos. Alioqui certè, longè diuersam patet fuisse Cerinthi, Marci ac Nepotis hæresin, de quibus ipse ibidem, & Euseb. lib. 3. c. 22. ac lib. 7. c. 20. post eum, & Nicephorus alicubi, aliorúmque Chiliastarum seu Milliariorum, aduersum quos agit S. Epiphan. hær. 76. Vtpotè qui (sicuti & hodierni quidam Anabaptistæ) in illo etiam nuptiarum copulam; immò Cerinthus & Marcus omnia libidinum genera exspectabant, &, vti S. Hieron. adserit, iuxta Iudæorum δευτερώσεις

circuncisionis iniuriam, instaurationem templi, taurorum & arietum victimas, ocium Sabbati, & cunctarum gentium seruitutem, atque adeò bella, exercitus, triumphos, superatorum neces, mortémque centenarij peccatoris. Porrò quum omnibus iis imposuerit illud Apocalypseos S. Ioannis Apostoli (nam illi adscribunt omnes illi) cap. 20. *Hæc est resurrectio prima*, beatus est sanctus, qui habet partem in resurrectione prima, in his erunt sacerdotes Domini & Christi, *& regnabunt cum illo mille annis*; de eius loci intellectu aliquid hîc adiiciendum est. B. Hieron. Præfatione in lib. 18. Isai. Apocalypsin, non iuxta litteram, sicuti à Iudaizantibus, sed spiritaliter, vt scripta est, edisserendam dicit; quod ipsum disertis verbis facit Comm. MS. Victorini in Apocal. à se emendato; Dionysium opinor Alexandrinum secutus, dictis aduer. Nepotem libris. S. August. apertiùs lib. de Ciuit. Dei 20. cap. 7. 8. 9. *primam resurrectionem* interpretatur animarum resurrectionem, etiam in scripturis agnitam, secundam corporum, & *mille annos*, aut tempus gratiæ, quæ remanebit ad seculi finem, eo loquendi genere, quo pars significatur à toto, aut pro annis omnibus huius seculi, vt perfecto numero notetur ipsa temporis plenitudo. Quem sequuntur Ambrosio adscriptus Commentarius, Primasius, Andreas & Arethas, ac Beda Comm. in Apocalypsin. Neque etiam pro illis facit quod legitur Apoc. 21. de *ciuitate Hierusalem descendente* in terram nouam. Quia ipse Apostolus Ioannes indicat se loqui de Hierusalem non terrena, quum addit: Et templum non vidi in ea (quod tamen aliqui ipsorum, vti supradictum est, etiam restitutum iri sentiebant:) Dominus enim Deus omnipotens templum illius est & agnus. Proinde de Ecclesia rectiùs Patres alij interpretantur, & militante in hoc seculo, cuius fundamenta duodecim Apostoli, & in cœlis postmodùm regnante. Sicuti etiam illud Gal. 4. de *Hierusalem* libera, *quæ est mater nostra*; vbi repugnantia est in ipso adiecto: *quæ sursum est*; quæ etiam est in illo Philipp. 3. *πολίτευμα nostrum in cœlis est*, proinde non in terris; vt mirum sit hæc pro dicta sententia ab Auctore nostro citari. Magis videbantur pro illo militare quæ habentur Isai. 65. & 66. ac Hierem. 16. ac 31. denique Ezechiel. 20. 27. 28. de *restitutione Iudææ* (ad quæ his tantùm verbis Auctor adludit) quæ nominatim citantur, partim à S. Irenæo, partim à S. Iustino Martyre; verùm pulcrè in Commentariis suis Hieron. allegoricè de Ecclesia Christum confitente, eiúsque mysteriis illa omnia interpretatur, vbique irridens mille annorum illas fabulas; quò Lectorem compendij gratia remittimus. Facilior est responsio ad scripturas Gen. 13. ac 15. quas (Irenæum imitatus) pro se citat Auctor, *de prima & secunda promissione Abrahæ semini facta*, priùs *in multitudinem arenæ*, deinde *ad instar quoque stellarum, quasi terrenæ & cœlestis dispositionis auspicia*; quia primam promissionem impletam constat. multiplicatione filiorum Israël in terra Chananæorum, siue Palestina: secundam verò interpretatur Apostolus Paulus de gentium Ecclesia, Rom. 9. & Gal. 3. quo modo etiam vtramque hanc promissionem distinxit Hrabanus noster Comment. in Genes. nec minus facilis ad illud Gen. 27. vbi ad Iacob, cuius figuram Christianos ex gentibus gestare nouimus, *prima promissio est cœlestis roris, secunda terræ opimitatis*, quia illam benedictionem tamquam terrenam interpretatur vel ipse Iacob verbis suis ad Esau postmodùm prolatis, vbi dixit: Frumento, & vino, & oleo, stabiliui eum: &, si allegoricos velimus accipere, Procopius in Comment. de cœlesti rore interpretatur, qui instillatur piorum animis, & de terræ pinguedinibus, quas habet accipiens semen, idque centupliciter reddens. Denique facillima ad illud Luc. 12. *Quærite primùm regnum Dei, & reliqua adiicientur vobis*: quia loqui Christum de hac vita, non illa futura post resurrectionem, initium eius Christi sermonis manifestum facit: Ideò dico vobis: *Nolite curam agere animæ de victu, & corpori de vestitu*. Ceterùm partim ex Platone, Dialog. de Rep. & in Phædro, desumptum hunc Millenariorum errorem, adnotauimus ad lib. de Anima cap. 30. num. 376. vbi quum pro fabulis habeat Auctor, mirum est quòd postea in eundem impegerit: sed, sicuti satis deducit S. Hieron. Papiam, Melitonem, & alios supradictos Auctores, & maximè S. Irenæum secutus est.

25. De Nuptiis secundis damnatis tamquam stupris. *Tom. 2. lib. 1. aduer. Vxor. cap. 1. num. 11. & lib. de Veland. virgin. cap. 10. num. 84. ac cap. 11. num. 98. Tom. 3. lib. aduer. Hermog. cap. 1. nu. 7. Lib. de Resurr. carn. cap. 8. num. 82. ac lib. adu. Marc. cap. 15. num. 243. denique Tom. 5. integris libris de Exhort. castit. & de Monogamia, ac lib. de Pudic. cap. 1. num. 15.*

IN hanc hæresin Montanisticam paulatim delapsus est Tertullianus. Primum, castitatis amore, librum scripsit ad Vxorem de *vnis nuptiis*, in quo quidem ab illis dehortatur, sed tamquam stupra non improbat, immò quum lib. 2. ad Vxor. si nubere velint, *saltem in Domino nubere debere*; *id est, Christiano*, latè deducit; non omninò tunc damnasse videtur secundas nuptias. Quamquam interim omni errore non careant hi libri duo. Imprimis quum lib. 1. cap. 1. num. 11. *secundas nuptias confusionem*, & cap. 4. num. 23. *contumeliam*, & cap. 5. num. 34. *detestabiles*, & alibi quoque *spurcas*, &: *dedecus voluptuosum* appellat, quales sunt etiam loci illi iam citati lib. de Veland. virgin. De *secundis* enim *nuptiis*, his locis locutum fuisse, non de primis, vel hæc S. August. verba lib. 1. de bono viduitatis conuincunt, quæ etiam antidoti loco hîc adferuntur: Non quia, inquit, innuptarũ bonum honestum dixit Apostolus, ideò putare debemus turpe esse vinculum coniugale; alioqui etiam primas nuptias condemnabimus, quas nec Cata Phrygas, nec Nouatiani, nec disertissimus eorum adstipulator Tertullianus, turpes ausus est dicere. Deinceps lib. adu. Hermog. errorem suum magis aperit his verbis: *Legem Dei in libidinem defendi*, ac: *totus adulter, & prædicationis & carnis, nubentium contagio fœtet*. Denique Libris de Exhortat. castit. & de Monog. Montanum secutus, non solùm *stupra & adulteria & mœchiam* appellat *secundas nuptias*: sed etiam variis argumentis id probare nititur, sed frustrà, sicuti ex Antidoto Adnotationum nostrarum in vtrumque, Lectori perspicuum esse poterit, quò, ne hîc prolixiores simus,

Lectorem remittimus. Vbi subinde pro Catholica de *nuptiis secundis non prohibitis* sententia, citauimus B. Hieron. Epist. de Monogam. ad Ageruchiam, vulg. Gerontiam, de Viduitate ad Saluinum ac ad Pammachium; S. August. lib. de bono Viduitatis, ac lib. 2. contra aduers. legis & Prophetarum; S. Epiphan. adu. Montanum hæres. 59. & adu. Cathatos; & Commentarios Veterum super Epistolas Pauli Rom. 7. 1. Cor. 7. & 1. Cor. 5. Quibus licebit addere & illud B. Hieron. 54. Epist. ad Marcel. (qui alioqui videtur subinde iis iniquior) pro: *secundis nuptiis*: Nos secundas nuptias non tam appetimus quàm concedimus; Paulo iubente, vt viduæ adolescentulæ nubant; illi (nempè Montani sectatores) in tantum putant scelerata coniugia iterata, vt quicumque hoc fecerit, adulter habeatur. Item illud in Epist. ad Titum etiam à nobis alibi citatum. Scripsit & Tertullianus librum de *Monogamia* hæreticum, quem Apostolo contraire, nemo qui Apostolum legerit, ignorabit. Item illud S. August. hæt. 26. lib. de hæres. Ideò Tertullianus factus hæreticus, quia transiens ad Cata Phrygas, quos antè destruxerat, cœpit etiam *secundas nuptias* contra Apostolicam doctrinam *tamquam stupra* damnare.

26. De Paracleto Montano. *Tom. 2. lib. de Veland. virg. cap. 1. num. 6. Tom. 3. lib. de Anima cap. 55. num. 613. ac 58. num. 652. lib. de Resurr. carn. cap. 11. num. 98. & cap. vlt. num. vlt. Adu. Marc. lib. 1. cap. 29. num. 203. ac lib. 5. cap. 15. num. 247. & lib. adu. Prax. cap. 1. num. 11. cap. 2. n. 22. cap. 8. num. 59. cap. 13. num. 78. Tom. 5. lib. de Monogamia, cap. 2. integro, & non semel in aliis libris sequ. de Fuga in persecutione, de Ieiuniis, & de Pudicitia.*

ADVERSVS hanc hæresin longè absurdissimam sufficere possunt ipsa Tertulliani verba ante hæresin, lib. de Præscript. adu. hæret. cap. 52. hæresi 21. num. 327. vbi *blasphemiam* appellat, *eorum qui secundum Phrygas dicebantur hæreticorum, qua in Apostolis quidam dicebant Spiritum sanctum fuisse, Paracletum non fuisse; & qua dicebant Paracletum in Montano plura dixisse, quàm Christum in Euangelium protulisse.* Et tamen miser, fortè ab illis seductus, quòd secundas nuptias detestarentur, tot locis iam citatis *Paracletum* vocat *Montanum*, & subinde verba illius *Paracleti* titulo citat. Immò detorquet ad suam hanc hæresin illud Ioan. 16. *Adhuc multa habeo loqui vobis, sed nondum potestis ea baiulare; quum venerit ille spiritus veritatis, deducet vos in omnem veritatem, & superueniens adnuntiabit vobis.* Quod ipsum tamen Catholicè interpretatur dicto libro de Præscript. adu. hæret. c. 8. n. 62. de Apostolis loquens: *Consequuntur mox spiritum sanctum Paracletum, qui illos deducturus esset in omnem veritatem*; & rursum: *Nationibus destinati Apostoli, ipsi quoque doctorem consequuturi erant Paracletum.* Vbi pro iisdem habet, *Spiritum sanctum, & Paracletum*; quum perperàm illi distinguerent (vti vel ex ipso Tertulliano dictum est) *Spiritum sanctum*, & *Paracletum*: & illud ipse contextus Euangelistæ conuincat, atque adeò sic locum illum interpretentur Veteres omnes; ex professo verò aduersus hanc hæresin S. August. Tractatibus tribus in Euangelium Ioannis: quò Lectorem compendij gratia remittimus.

27. De Pœnitentia mœchis neganda. *Tom. 5. integro libro de Pudicitia.*

SICVTI in Vita Auctoris adnotauimus, quum omninò Pœnitentiam omnem tollerent Montanus & eius sectatores Cata Phrygas (vel B. Hieron. teste Epist. non semel citata ad Marcellam, & S. Paciano Tractat. aduersus Nouatianos) in hoc ab iis dissensit Tertullianus, quòd solis *mœchis* eam *negandam* senserit; fortassis primùm seductus ab illis suæ ætatis Episcopis, qui S. Cypriano teste lib. de Lapsis, dandam mœchis pœnitentiam non putarunt. Verùm præterquàm quòd ex scripturis ille ibidem contrariam sententiam comprobet; de omnium peccatorum veniæ potestate in Ecclesia, Auctor adhuc Catholicus Tom. 2. libro de Pœnitentia, quem ibidem ille imitatur disertis verbis: *Pœnitentiam de omnibus delictis necessariam* deducit. Atque hoc est, quod dicit libro de Pudicit. cap. 1. num. 9. *aduersus mea quoque sententia retrò penes illos societatem*; & haud absimiliter verbis etiam alibi non semel citatis S. Pacianus ad Nouatianos verba faciens: Tertullianus post hæresin vester est, nam multa inde sumsistis. Ipsum Epistola sua, & ea quam catholicus edidit, audies confitentem: *posse Ecclesiam peccata dimittere.* Item & S. Hieron. dum dicit Tertullianum in libro, quem de Pudicitia aduersus Pœnitentiam scripsit, sententiam veterem noua opinione dissoluisse, in hoc secutum insanas & blasphemas fœminas suas. Quibus addere licebit Lectori scripta illa Veterum omnia de *Pœnitentia*, quorum à nobis facta est mentio Tom. 2. dict. lib. de Pœnitent. cap. 1. & quæ à nobis dicta sunt, tum ad illum librum, tum ad alterum illum de Pudicitia, vbi ad singula Auctoris in contrarium argumenta plerumque ex Paciano respondimus, adducta ad id præterea scripturarum aliquot explicatione sæpè ex ipso Tertulliano. Citauimus etiam ad c. 9. n. 72. & 73. S. Hier. Epist. ad Damasum de duobus filiis, vbi ex professo contra Auctorem agit, & inter cetera etiam defendit, *publicanos* fuisse, non ethnicos quod ille volebat, sed Iudæos; idque exemplis, Matthæi ex circumcisione Apostoli, publicanorum à Ioanne baptizatorum, & publicani orantis in templo, Luc. 5. 7. ac 18. qui si ethnici fuissent, cum illis Christus non habuisset conuiuium, ne legem solueret, neque hîc in templum admissus fuisset. Et verò, quoties id in Christo denotabant, quòd cum publicanis cœtum communicaret; ferè simul coniunguntur peccatores & publicani: atque adeò quòd cum ethnicis conuiuaretur, non reprehendebatur, sed quia cum peccatoribus. Quò pertinet Pharisæi murmuratio, Luc. 7. de Peccatrice fœmina, in qua *pœnitentiam* agnoscit & *veniam* ipse Tertullianus lib. 4. adu. Marc. cap. 18. num. 265. quam tamen ethnicam nusquam Auctor *audet*

dicere, quia eius castellum Hierosolymis vicinum fuisse constat, Ioan.11. Neque pro Auctore quidquam facit illud: *Non erit vectigal pendens ex filiis Israël*; quia, etiamsi non deberent pendere vectigal, antequàm Deo sic disponente Romanis subiecti essent; quamquam odiosum fuisse publicanorum exercitium satis constet & infame, tamē sine peccato etiam potuisse exerceri, videtur ex illis Ioannis Baptistæ ad illos verbis, Luc.3. Nihil amplius quā constitutum est vobis faciatis, siue vti ex Græco vertitur, exigatis. De ceteris dictas Adnotationes nostras consulat studiosus Lector.

28. De Psychicis, quo nomine Catholicis calumniam fecit. *Tom.3. Adu. Marc. lib. 4. c. 22. num. 325. aduers. Prax. cap. 1. n 17. Tom. 5. lib. de Monogam. cap. 1. n. 4. & 5. ac cap. 11. num. 86. 87. 88. & cap. 16. num. 120. lib. de Ieiun. aduers. Psychicos integro, & lib. de Pudicitia cap. 1. num. 8. cap 6. num. 47. cap. 10. num. 83. & cap. 21. num. 190.*

PSYCHICOS, *animales* intelligi, satis comprobauimus, vel ex Apost. 1. Cor. 2. ad initium lib. de Ieiun. aduers. Psychicos n. 2. quod nomen, iam in hæresin lapsus Catholicis impingit; suos Mōtanistas econtrariò *spiritales*, quòd spiritum Paracletum Montanum sequerentur, nuncupans; illis calumniam faciens quasi prorsus animales, *passiuitatem*, id est, licentiam vitæ sequerentur, vtpotè ad secundas nuptias transeuntes, martyria fuga vitantes, & ieiunia Montanistica improbantes. Verùm miser non animaduertit, Montanum animalem vitam gessisse, vtpotè quum scorta essent Priscilla & Maximilla, quæ relictis maritis Montanum sequebantur; & earum asseclæ Martyria Christo negato euaserint, & siquid passi sint, ob latrocinia anteacta id tolerauerint. Denique etsi tres Quadragesimas (de quo mox latiùs) celebrarent; tamen reliquo anni tempore genio indulgebāt. Neque tamen nouum id hæreticis, vt Catholicos *Psychicorum* nomine appellarint, seque spirituales; nam idipsum ridet Auctor in Valentinianis lib. contra Valent. cap. 29. & 30. S. Irenæum secutus: quod post hos etiam scripsit B. Epiphan. lib. de hæres.

29. De Quadragesimis duabus. *Tom. 5. lib. de Ieiunio aduers. Psychicos, in earum defensionem conscripto, maximè cap. 15. num. 90.*

CVM Montanistæ, tres obseruarent quotannis plenas septem septimanarum Quadragesimas; in hoc ab illis dissensisse videtur Tertullianus, quum separata ab illis cœpit habere conuenticula quòd duas dumtaxat. sic enim ille: *Quantula est apud nos interdictio ciborum? duas in anno hebdomadas Xerophagiarum, nec totas, exceptis scilicet Sabbatis & Dominicis, offerimus Deo.* Neque tamē propterea illi hæretici censendi sunt. Nam Amalarius lib. 1. de Diuinis offic. c. 36. & lib. 4. c. 37. describit piorum quorundam Ieiunia, qui tres Quadragesimas obseruarent, vnam ante Pascha, iuxta traditionem Apostolicam, alteram ex deuotione ante S. Ioannis, aut potius post Pentecosten, tertiam verò ante Natiuitatem Domini; nec absimiliter secundam Quadragesimam pro pœnitentibus recenset Micrologus noster lib. de Obseruat. Eccles. c. 35. quæ etiam hodie quibusdam Monachis in vsu est. Quò pertinet & illud S. Hieron. Epist. ad Lucin. Beticum, ab Amalario citatum: Vtinā omni tempore ieiunare possimus, quod in Actibus Apostolorum diebus Pentecostes, & die Dominico Paulum Apostolum, & cum eo credentes fecisse legimus; item ieiunia illa strictissima priscorum Monachorum, tam ab illo quàm à Theodoreto & Nicephoro latè descripta. Verùm hoc pro hæresi in Montanistis damnatum est, quòd necessitatem obseruandi has Quadragesimas, seu tres, seu duas vsqueadeò vrgerent, vt vel eo nomine Catholicos Psychicorum, id est, sicuti iam dictum est, Animalium hominum appellatione calūniarentur, quòd secum eas obseruare nollent. Atque hoc est quod Epist. 54. ad Marcell. adu. Montanum vrget S. Hieron. Nos (inquit) vnam Quadragesimam secundum traditionem Apostolorum tempore nobis congruo ieiunamus; illi *tres in anno faciunt Quadragesimas*, quasi tres passi sint Saluatores; non quòd & per totum annum, excepta Pentecoste, ieiunare non liceat, sed quòd aliud sit, necessitate, aliud voluntate munus offerre. Hinc & Eusebius (iuxta emendatiorem ex Græco translationem, antea corruptam à quibusdam, vti in vniuersum Ieiunia Ecclesiastica tamquam Montanica damnarent) lib. 5. Eccl. hist. c. 17. Theodor. hæret. fabul. lib. 3. de Montanistis, & Nicephorus lib. 4. hist. Eccl. c. 22. Montanum nouas Ieiuniorum leges præter Ecclesiæ consuetudinem introduxisse & sanxisse scribunt.

30. De Repudio Christianis licito, ita vt alteram ducant, adulterij causa. *Tom. 2. lib. 2. ad Vxor. cap. 1. num. 4. Tom. 3. lib. 4. adu. Marc. cap. 34. num. 537.*

VIDETVR quidem prima facie tale quid Tertullianus sentire, quum *diuortium* comparat *excessui mariti*, vti magis probet post hunc non licere alteri nubere, sicuti non licet post diuortium nisi adulterij caussa. Verùm sese explicat T. 5. lib. de Monog. c. 9. n. 70. & c. 11. n. 89. Priori quidem loco, de repudiata vxore sic loquitur: *Vt in totum siue per nuptias, siue vulgo, alterius viri admissio, adulterium pronuntietur à Deo*; & mox clariùs: *per mortem vtique, non per repudium facta solutione; quia repudiatis non permitteret Apostolus nubere aduersus pristinum præceptum*. Valeant itaque Erasmus & eius asseclæ, qui pro se Auctorem perperàm citant. Certè contrarium iam definitum est Concilij Trident. sess. 34. can. 9.

31. Circa

31. Circa Trinitatem. *Tom. I. Tertull. Apolog. cap. 21. num. 316. & lib. aduers. Hermogen. cap. 3. num. 15. lib. aduers. Prax. cap. 2. num. 29. cap. 3. num. 34. cap. 4. num. 39. cap. 8. num. 55. 59. & 60. cap. 9. num. 62. ac 63. Item Tom. 5. Nouatian. lib. de Trinit. cap. 11. num. 56. cap. 22. num. 98. cap. 24. num. 106. & cap. 31. num. 141.*

DE *Trinitatis fide*, id est, trium Personarum, *Patris, & Filij, & Spiritussancti*, sed vnius essentiæ, non dubitasse Tertullianum, ex compluribus eius locis manifestius est quàm vt probatione sit opus, maximè toto libro eius argumenti, immò & tituli iuxta editionem nostrã aduersus Praxean, vbi aduersus illam eiúsque sectatores Mõtanistas, qui *secundum Æschinem* dicebantur, non modò probat *eundem non posse dici Patrem & Filium*, sed etiam disertis verbis adserit: *Regulam fidei, quæ ab initio Euangelij decucurrit, vnitatem in Trinitatem disponere, Patrem, Filium, & Spiritumsanctum*. Nec aliter Nouatianus libro de Trinitate *Regulam fidei* proponit, cap. 1. 3. ac 29. qua *credamus in Deum patrem & Dominum omnipotentem, rerum omnium perfectiss. creatorem, & in Filium Dei Iesum Christum Dominum Deum nostrum, & etiam in Spiritumsanctum*. Verùm dũ illis Paradoxa *circa Trinitatẽ* adscribimus, hoc solùm volumus, subinde ipsos vtpotè ante omnẽ de Trinitate hæresin, obscurè loqui in hac materia; & vt ne quis inde forrassis occasionem sui erroris aut hæreseos accipiat, quomodo sano intellectu tales loci explicari possint, adiicimus, omittentes iam primùm Rhenani calumnias in Scholasticos Theologos, quas habet illa sua ad Lectorem Admonitione de quibusdam Tertulliani dogmatis; Maximè quòd calumniam faciat ipsi quoque Tertulliano, tum in locis quibusdam corruptis, aut malè intellectis, de quibus mox latiùs, tum in eo quòd falsò illi hæresin adscribat putantium in Eucharistia Corpus Christi, tantum esse in figura, à qua illum vindicauimus Adnot. nostris in lib. 4. adu. Marcionem cap. 40. num. 662. tum quòd inter dogmata siue Paradoxa ponat, quę ille pulcerrimè, non solùm de pœnitentia publica, sed etiam de confessione secreta, vel ipso fatente, latè deducit in libro de Pœnitentia, de quo etiam dubitare non est veritus an Tertulliani esset, quum tamen S. Pacianus ex illo multa descripserit. Quo magis miror, non solùm retentam fuisse in postrema anni 1580. editione Parisiensi dictam illam Admonitionem integram, sed præterea vniuersos errores Rhenani hæresin plerumque sapientes, sine addito Antidoto; vsqueadeò vt Catholicus Lector mihi monendus sit, non minus illas illi cauendas Adnotationes, etsi subinde omisso Rhenani nomine, quàm eas quæ per Pium IIII. & V. Romanos Pontifices interdictę sunt in editionibus prioribus, donec repurgatę fuerint. Verùm ad rem veniamus. Primùm vbi sic loquitur Tertullianus in Apolog. & aduers. Praxean: *Tres sunt non statu, sed gradu; nec substãtia, sed forma: nec potestate, sed specie; vnius autem substantia, & vnius status, & vnius potestatis; quia vnus Deus, ex quo & gradus isti & forma & species*; vocat *statum*, quod Scholastici, & ipse quoque substantiam; *gradum*, quod illi notionem; *formam*, quod illi proprietates; *speciem*, quod illi habendi modum. Deinde illud lib. adu. Hermog. *Fuit tempus, quum delictum & filius non fuit*, ex zelo non secundum scientiam dictum est vehementius, vt ostenderet materiam non esse æternam; volens per hoc significare dumtaxat, quod habet S. Hilarius lib. 12. de Trinit. solum Patrem æternum, Filium autẽ illi coæternum esse; vt omittam quod ibidẽ ad similia verba, quæ sibi ex persona Arriani proponit, respondeat: Hoc humanum sensum & intelligentiam excedere mũdi, non hoc capere rationem humanæ intelligentiæ, sed prudentiæ fidelis professionem esse. Seipsum autẽ explicat eodem sensu Auctor lib. aduers. Prax. c. 5. n. 43. & seq. & toties cap. 6. ac 7. Deinceps his verbis eod. lib. adu. Prax. *Filio & Spiritusancto secundum & tertium sortitis locum, tam consortibus substantiæ Patris*: id vult quod dicunt Scholastici, duabus emanationibus productos Filium & Spiritumsanctum à Patre improducto; aut *Filium esse secundam personam, & tertiam Spiritumsanctum*, sicuti postea non semel loquitur. Verùm perperàm illi impingit ibidem Rhenanus, quasi Filium & Spiritumsanctum appellet *membra, pignora*, & *instrumenta*, quum ea verba referantur potiùs *ad angelos alienos à substantia Patris*, qui tamẽ Monarchiam Dei non euertunt. Similiter quum Spiritumsanctum tertium gradum dicit, *gradum* intelligit originem. Quod rursum lib. aduers. Prax. προβολὴν non solùm Spirituisancto, sed etiã filio ex Patre adtribuit, malunt ita distinguere SS. Hilarius ac August. libris de Trinit. & alij Patres posteriores, vt generationem Filio, processionem adtribuant Spirituisancto. Quod ibidem eam interpretatur *prolationem rei alterius ex altera*, intelligit personas realiter non essentialiter disiunctas; sequitur enim: *qua prolatum dicimus Filium à Patre, sed non separatum*. Commodè etiam sunt interpretandæ propositiones illæ: *Omnis origo parens est, & omne quod ex origine profertur, progenies est*; item: *Trinitas per connexos & consertos gradus à patre decurrens*. Iam verò ibi: *Pater est tota substantia, Filius verò deriuatio totius & portio*, totum accipit pro pleno seu plenitudine, non aliter atque Scholastici doctores, dum dicũt: Pater plenitudinem Deitatis possidet, in primo signo originis, quia à se eam habet; Filius in secundo signo originis, quia ab vno per generationem communicatam à Patre; Spiritussanctus in tertio signo, quia à duobus per spirationem eandem numero essentiam accipit. Atque hoc est quod aliis verbis postea Auctor extulit: *Ex vno patre omnia, quæ in Deo per substantiæ vnitatem, & in vnitate Trinitas vnius substantiæ*. Item: *vnitas in semetipsa deriuans Trinitatem, non destruitur ab illa, sed administratur*; vt *tota substantia* sit idem quod vna substantia indiuisa in tribus. Denique videtur *Filius* ab Auctore appellari *portio*, quia nec Pater, nec Spiritussanctus est, tametsi vnus Deus sint tres personæ, & non Filius, qui Pater, nec Pater qui Spiritussanctus. Quum verò dicit ibidem: *Patrem maiorem esse Filio*, intelligi debet, non quoad Deitatem quæ sit minor in eo, sed quatenus (sicuti indicant verba sequentia) à Patre generato genitus. Atqui quamquam hîc satis obscurè dicatur: *Ipsum quod Pater & Filius dicuntur, nónne aliud pro alio est?* pulcerrimè seipsum explicat postea, ita vt cum Scholasticis in eo consentiat, quòd *alius dicatur Pater, alius Filius, alius Spiritussanctus; sed non aliud*, eo quòd non sint idem Pater,

Filius, & Spiritussanctus, & tamen eiusdem substantiæ. Siquæ præterea sunt alia dicto lib. adu. Praxean, quæ duriùs aut obscuriùs dicta sint, meminerit Lector totum hunc librum cautè legi & commodè intelligi debere. Ad *Nouatiani* redeamus *Librum de Trinitate*. Imprimis quod habet cap. 11. *diuinitate sermonis in ipsa concretione permixta*, etsi quid tale inuenitur iam dicto libro aduers. Praxean, intelligi debere de permixtione vnionis, non verò permixtione naturarum diuinæ & humanæ, ibi adnotauimus num. 56. id comprobantes ex aliis pluribus eius Libri locis. Est fides recta (iuxta Athanasij Symbolum) vt credamus & confiteamur quòd vnus sit Christus, non conuersione diuinitatis in carnem, sed adsumptione humanitatis in Deum, vnus omninò non confusione substantiæ, sed vnitate personæ. Deinde illud ibidem: *Ante quem nihil præter patrem* eodem intellectu accipiendum, quo id quod suprà adduximus ex Tertull. lib. adu. Hermog. iuxta quod adnotauimus ad eundem librum cap. 31. num. 141. Nec aliter quàm iam diximus, quòd ibidem *minorem patre* dicit *vt filium*. Cautè etiam debet legi illud, quòd videatur non aliam *vnitatem patris & Filij* interpretari quàm *societatis concordiam*, adferens perperàm ad hoc locum 1. Cor. 3. pro sua sententia; quia Catholica fides & scripturæ etiam, veritatem essentiæ agnoscunt in Patre & Filio. Denique quòd de Spiritusancto non videatur consentire Catholicæ Patrum rtaditioni ex scripturis, factum putamus, non quòd negaret Spiritum sanctum æqualem Patri & Filio; sed nondum re definita, obscuriùs solent loqui Patres veteres ob materiæ summam obscuritatem, ita tamen vt commodum aliquem sensum patiantur,

TER-

TERTYLIANI I.C. ROMANI
RESPONSA QVÆ IN LIBRIS DIGESTORVM EXSTANT.

Ex Libr. 1. Quæstionum octo.

D. Libr. 1. Tit. 3. de Leg. Senatúsque conf. l. 27.

IDEò, quia antiquiores leges ad posteriores trahi, vsitatum est semper, quasi hoc legibus inesse credi oportet, vt ad eas quoque personas & ad eas res pertineant, quæ quandoque similes erunt.

D. Libr. 29. T. 2. de Adquir. vel omitt. hæred. l. 82. iuxta MS. cod. Bald.

SI seruus eius qui capere nõ potest, hæres instituatur; & antequàm iussu Domini adeat hæreditatem, manumissus alienatúsque sit, & nihil in fraudem legis factum sit, ipse admittitur ad hæreditatem. Sed & si partem capere tantùm possit Dominus eius, eadem dicenda sunt de parte quam ille capere non potest. Nihil enim interest, de vniuerso quæratur quod capere non posit, an de portione.

D. Libr. 41. T. 2. de Adquir. vel. amitt. possess. l. 28.

SI aliquam rem posideam, & eandem postea conducam: an amittam possessionem? Multum refert in his quid agatur. Primùm enim refert, vtrum sciam me posidere, an ignorem. & vtrum quasi nõ meam rem conducam, an quasi meam. Et sciens meam esse, vtrum quasi proprietatis respectu, an possessionis tantùm. Nam & si rem meam tu posideas, & ego emam à te possessionem eius rei, vel stipuler; vtilis erit & emptio & stipulatio, & sequitur vt & precarium, & conductio, specialiter possessionis solius conducendæ, vel precariò rogandæ animus interueniat.

EX LIBRO SINGVLARI DE CASTRENSI PECVLIO.

D. L. 29. T. 1. De Testam. mil. l. 23.

IDEM, etsi paterfamiliâs miles de Castrensibus rebus dumtaxat testatus adrogandum se dederit; Si verò missus iam hoc fecerit, non valet testamentum.

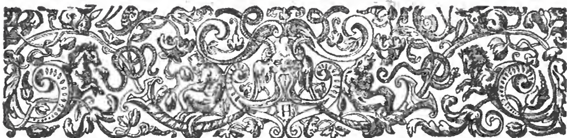
Ibidem leg. 33.

SI filius familiâs miles fecisset testamentum more militiæ, deinde post mortem patris postumus ei nasceretur; vtique rumpitur eius testamentum. Verùm si perseuerasset in ea voluntate, vt vellet adhuc illud testamentum valere, valiturum illud, quasi rursum aliud factum; si modò militaret adhuc eo tempore quo nasceretur illi postumus. Sed si filius familiâs miles fecisset testamentum, deinde postea viuo eo, & adhuc auo quoque superstite, nasceretur ei postumus; non rumpitur eius testamentum. quia cùm id quod nasceretur, in potestate eius non perueniret; non videtur suus hæres adgnasci. ac ne auo quidem suo hunc nepotem postumum, cùm viuo filio nasceretur, suum hæredem protinus adgnasci. Et ideò nec aui testamentum rumpi, quoniam licet in potestate aui protinus esse inciperet; tamen antecederet eum filius. Secundum quæ si filius familiâs miles testamentum fecerit, & omiserit postumum per errorem, quem non volebat adhæredatum; deinde postumus post mortem aui viuo adhuc filio, id est, patre suo natus fuerit; omnimodò rumpet illius testamentum. Sed si quidem pagano iam illo facto natus sit, nec conualescet ruptum. Si verò militâte adhuc natus fuerit, rumpetur. Deinde si voluerit ratum illud esse pater, conualescet sic, quasi denuò factum. Sed & si viuo auo nascatur postumus, hic non rumpet continuò patris testamentum. Si superuixerit post mortem aui viuo adhuc patre, rumpet, quod nouus illi nunc primùm hæres adgnascitur. Ita tamen, vt numquam possit duorum simul testamenta rumpere, & aui, & patris.

D. lib. 49. Tit. 17. De castr. pecul. l. 4.

MILES præcipua habere debet quæ tulit secum in castra concedente patre. Actionem, persecutionémque castrensium rerum semper filius etiam inuito patre habet. Si pater familiâs militiæ, vel post missionem adrogandum se præbuerit; videndum erit, ne huic quoque permissa intellegatur earum rerum administratio, quas ante adrogationem in castris adquisierit; quamuis constitutiones principales de his loquantur, qui ab initio quum essent filiifamiliâs, militauerint, quod admittendum est.

REVE-

REVERENDO AC GENEROSO DOMINO DN. IACOBO PAMELIO ARCHIDIACONO ET CANONICO ECCLESIÆ Audomaropolitanæ, Theologo eruditiss. Domino suo.

QVamquam quod mihi pro tuo iure nuper imperasti, virium mearum modulum excedere videbatur, ampliss. Dn. Archidiacone, non potui tamen nec volui, tibi, cui plurimum debeo, & optimè ex animo volo, pertinaciter refragari. Nam, quum obscuram & reconditam Prouerbiorum esse, per se & vniuersè, sententiam, non ignorarem; tum in horrido & minimè vulgari sermonis genere, cuiusmodi tuus vtitur Tertullianus, Prouerbia explicare, quæ neque hodie inter eruditos frequentantur; neque apud alios scriptores interpretésve facile est inuenire, nisi explorata Tertulliani sententia, sæpiúsque iterata lectione (quod tibi vni, qui tot annos in isto Auctore versaris, omnium exactissimè contigisse, ausim confirmare) longè impeditius difficiliúsque existimabam. Tibi proculdubiò, qui doctissimis luculentissimísque omnia Tertulliani opera Commentariis illustrasti; & hasce Prouerbiales, vel Prouerbiorum saltem speciem præ se gerenteis, formulas, scholiis, vti omnia, acutissimè explicare, fuit facillimum; nisi & præcipitante editionem Typographo, & grauioribus magísque seriis in te deuolutis (vt maxima Reip. negotia prætermittam, quibus ita quotidie distringeris, vt subseciui aliquid temporis tibi ad hæc studia posse te suffurari nō immeritò miremur) hæc leuioris operæ πάρεργα rudioribus etiam pertractāda cōmittere, & lampada, quod aiunt, aliis tradere coactus esses. Qua in festinatione, quum egregiā tibi operam ponere intelligerē Dn. Michaëlem Ingelmontium, Brugensem tuo beneficio Canonicū, qui tibi toto hoc in opere assiduus fuit à manibus, & in Indicibus vnà tecum dirigendis, studiū adhibuit singulare, popularis mei exemplo, quicum & ego multis nominibus tibi essem obstrictus; ad aliquid etiam operæ, tuo præsertim iussu, T. D. ponendum, quantumuis curtæ supellectilis mihi probè conscius, quodam veluti æmulationis studio sum animatus. Itaque Prouerbialium formularum, quas in ordinē redactas, excerptásque mihi præscripsisti, partim breuiùs, partim prolixiùs, pro re (nisi fallor) explicuimus. Quæ omnia tamen limatissimo tuo iudicio, & censoriæ eruditionis obeliscis lubentissimè permittimus. Ceterùm Deus Opt. Max. T. D. diu Ecclesiæ nobísque seruet incolumem. Apud Attrebates Kalend. Ianuariis. 1583.

R. D. T. addictissimus
Andreas Hoyus Brugensis.

PROVERBIALES FORMVLÆ TOTO OPERE HOC TERTVLLIANICO CONTENTÆ, BREVIBVS Scholiis illuſtratæ.

1. Abiit iam, & reuerti debet. *Tom.1.lib. de Teſtim. Animæ.cap.4.num.22.*

PRouerbij huius, quod Teutonis Galliſque etiam vſitatum, vſum ipſe Tertull. fuſiſſimè explicat; vt: Abiiſſe hominem, ſit: è corpore exceſſiſſe animam, atque ita inter viuos eſſe deſiiſſe. Sic Græci vti his verbis ſolent: οἴχεσθαι, χωρίζεσθαι, ἀπέρχεσθαι, ἀπογίνεσθαι, hoc eſt: mori; quæ omnia abitum exceſſúmque ſignificant. In dictiuncula; *iam*, quæ longum ſpatium innuit, tota Prouerbij vis videtur conſiſtere. Tanta vis fuit veritatis de reſurrectione & immortalitate Animæ, vt ea ex hominum animis, ne in tantis quidem vanarum opinionum tenebris, à maioribus veluti per manus tradita, potuerit euelli; ſed trito vſitatóque Prouerbio ſit frequentata, de iis qui iamdudum eſſent defuncti; quaſi præſumerent, hoc eſt præciperent, & anticiparēt animis, corporum reſurrectionem; ſiue animorum, qui exceſſerant, ad ſua corpora reditum ἀναστροφὴν, ἀνάστασιν, hoc eſt: *Reuerti* ἐπαναστρέφειν, ἢ ἀναβιῶν.

2. Abruptum ampliſſimum ſalire. *Tom.3. lib.5. aduerſ. Marc. cap.14. num.231.*

SALIRE, pro: tranſilire vel ſaltu tranſmittere. Vt ſit omninò, aut verba ſaltem intermedia prætermittere. Ab iis ſumtum, qui malunt cōpendium facere itineris, ſaltu; quàm diſpendium commodiore ambulatione. Sic: Maximum campum leuiſſimo ſaltu tranſuolas, Scaliger ad Cardanum. Explicat ſe mox Tertullianus: *Ademiſti tanta de ſcripturis*, hoc eſt, intercidiſti, reieciſti, & abrupiſti, vt lacunæ in librorum contextu permagnæ exſtent. Lib.5. aduer. eundem: *Quantas foueas in Epiſtola fecerit, auferendo quæ voluit.* Virgil. lib.4.

Eis medium dictis ſermonem abrumpit.

3. Acie figere. *Tom.1. lib. de Pall. cap.4 num. 84.*

EST acutè, intentis, & quaſi defixis in rem oculis intueri. ἀτενὲς ὁρᾶν. Virgil.

Oculos horrenda in virgine fixus.

Vt qui veſtibus, à naturæ moderatione alienis, hominéſque tranſuerſos de recto ſtatu agentibus, induti, palàm conſpiciendos ſe, aut potius deridendos præbent, omnium oculos in ſe conuertere velle videantur. Vt tamen huiuſmodi inſpectio, ſiue ſpectatio, quam captant, cum probro contumeliáque eorundem, geſtantium, ſit coniuncta; vt non laudi, ſed vitio vertat. Huic ſubiungitur: *Digito deſtinare, Nutu tradere*, de quibus infrà.

4. Acies machæræ exerta. *Tom.5. lib. de Pudicit. cap.14. num.115.*

QVVM quaſi plenæ iuris, auctoritatis & poteſtatis habenæ, effunduntur, in aperta obiurgatione. Apud Virgil. Enſe recluſo ibat. Cui cōtrarium eſt illud Cicer.1. in Catil. At nos vigeſimum iam diem patimur hebeſcere aciem horum auctoritatis. Habemus enim Seu. Conſ. verumtamen incluſum in tabulis, tanquam gladium in vagina reconditum. Sic in Apio: Dentes exerti, ad vulnera infligenda acuti & erumpentes.

5. Nihil ad Andromacham. *Ibid. cap.8. nu. 65.*

ADludere videtur ad veteris alicuius Tragici fabulam, nomine *Andromachæ* inſcriptam. Et ex Tertul. colligere eſt, nihil aliud iſthoc Prouerbio ſignificari, quàm hiſce: Nihil ad verſum, nihil ad Bacchum, οὐδὲν πρὸς ἔπος, ἀπροσδιόνυσα, hoc eſt, aliena à re. Nam hæreticos cum hiſtrionibus comparat. Hi allegoricos geſtus accommodantes canticis, alia longè à præſenti & fabula & ſcena exprimūt, (vt videatur ad Græca Prouerbia reſpexiſſe, ἐκτὸς χοροῦ ὀρχεῖσθαι, ἐξορχεῖσθαι, vel ad τὸ ἀπορχεῖσθαι, Extra chorum ſaltare, &: deſaltare) illi, hæretici ſcilicet, eaſdem parabolas quò volunt tribuunt, non quò debent aptiſſimè excludunt.

6. Ad ſcamma producere. *Tom.2. lib. ad Martyras. cap.3. num.44.*

RHENANVS: Locus certaminis, in quo congrediuntur athletæ, σκάμμα Græcis dicitur, quòd is foſſa cingi ſoleret, παρὰ τὸ σκάπτειν. Hinc Prouerbialiter dictum D. Hieron. de *ſcammate* & loco certaminis egredi; pro eo quod eſt: A propoſito digredi, ſiue, Lineas tranſilire. Sic enim apud illum legendum, ſcribentem aduerſus errores Ioannis Hieroſ. ad Pammachium: Quum ergo iſta quærantur, inquit, cur tu omiſſis, ſuper quibus pugna eſt, de *ſcammate* & loco certaminis egrediens, in peregrinis & longè alienis diſputationibus immoratis? Porrò ſeipſum exponit, quū addit: *Et loco certaminis. Et*, enim idem valet, quod: id eſt. Non omittendum, valdè ſignanter loqui Tertull. Nam athletæ & gladiatores produci dicūtur in ſpectaculis ab ipſis munerariis qui ludos edunt.

edunt. Sic mox: *vt ad stadium tribunalis benè exercitati incommodis omnibus producamur.* Ex sentétia Tertull. est in theatrum, arenam, locum publicum certaminis adducere, ostentandi periclitandíque artem, vireis, gratia; & præmium, siue βραβεῖον auferendi, in arenam descendere. Paulus Leopard. Lib.1. Miscell. cap.22. vocis significatum explicat: & *flamma* Erasmi, & Cælij refutat. B. Ambros. lib.1. Offic. Adhuc athletæ in *scammate* sunt, etiam Prouerbialiter; quasi dicat: Etiamnum de præmio certatur, & palma dubia est.

7. Ad quod venimus, hoc age. *Tom.3. lib. 4. aduers. Marc. cap.7. num.65.*

IN sactis imperari solitum silentium, his verbis: Fauete linguis; & Græcè, σῖγα πᾶς ἔσω λεὼς, & eadem de caussa clamari solitum: *Hoc age.* Idque Plutarchus in Numa dicere videtur: ὧν ἴχνος τι μέχρι νῦν διασώζοντες, ὅταν ἄρχων πρὸς ὄρνισιν ἢ θυσίαις διατρίβῃ, βοῶσιν, ὡς ἄγε. Muret. Variar. Lect. 15. lib. Prouerbium igitur erit, quo ad rem institutam attentum aliquem esse iubemus, vt in eam vnam tota mente incumbat: vt nec verbis aliud vsurpet, nec in animo secum cogitet.

8. Ex ære collatitio. *Tom.3. lib. aduer. Valent. cap.12. num.136.*

RHENANVS: Quamquam hîc symbolæ & collationis fit mentio, (nam Tertull. *conferunt*, inquit, *in medium*, & mox: *vnum omnes bonum conferebant.* Item Irenæus: Vnumquemque, inquit, eo quod habebat in se optimum florentissimumque conferentes, collationem fecisse. Rursum mox: Et secundi Christi, quem Soterem dicunt, ex collatione composita fabricatio) nihilominus, quando Vet. exemplaria constanter habent: *Ære collatitio*, video non tam *collatitio*, legi posse, quod omnibus obuium est, quàm: *collocatitio*, pro: ære mutuatitio & alieno; quod in vnum conferentes boni viri, & apud amicum negotiationi intentum collocantes, sic illum quum ornant, tum adiuuant, priùs ab eo sibi cauentes. Vnde fortassis vulgò Asiorum vsitatum id temporis Prouerbium; vt: *Ære collocatitio*, aliquid fieri diceretur, aut diues quispiam esse iactaretur, qui propriis opibus non polleret, sed commodatitiis & alienis. Sanè apud Irenæum alio loco de hoc ipso Sotere legitur: In eum disponentibus velut florem suum: vt *collocatitium*, sit hîc depositium. Idem sensus erit, si *collatitio*, legas, aut certè non magnoperè diuersus. Equidem apud veteres multa fiebant *Ære collato*; quibus operibus inscribebantur hæ notæ: ÆRE COL. Ad quem moré fortassis hîc respexit Tertullianus. Stips collatitia, quæ in pauperum vsus erogatur; & *collatio* siue collecta, quæ & indictio, pẽsitationis pecuniariæ genus: est & σύμβολον collatio in cœnæ adparatum siue pecuniaria, siue penuaria. Vnde, *Cœna collatitia*, sodalium aut contubernalium accubatio, vbi suas quisque adferunt epulas, ἔρανος. Prouerbium in eos conueniet, qui per se nihil valent, sed toti alienis nixi sunt opibus, quibus subtractis corruant, & fide fortunâque fiant expertes. Diuites in ære alieno, vti Horatius dixit: Meo sum pauper in ære.

9. Æsopi graculus. *Ibidem cap. 12. num. 139.*

RHENANVS: De hoc exstat Apologus inter eos qui *Æsopo* vulgò tribuuntur. Vnde Græcis natum Prouerbium: Αἰσώπιος κολοιὸς, id est: *Æsopicus graculus*; Dici solitum in eos, qui aliena pro suis ostentant. Horat.3. Epist. lib.1.

Quid mihi Celsus agit? monitus, multúmque monendus,
Priuatas vt quærat opes, & tangere vitet
Scripta, palatinus quæcumque recepit Apollo.
Ne, si fortè suas repetitum venerit olim
Grex auium plumas, moueat cornicula risum
Furtiuis nudata coloribus.

Gabriæ μυθολόγου τὸ ἐπιμύθιον ad sententiam Tertull. est planè accommodatum.

Ἀλλοτρίοις πτεροῖσιν ἠμφιεσμένος
Ηὔχει κολοιὸς ὀρνέων ὑπερφέρειν:
Πρῶτον δὲ δῶρον ἡ χελιδὼν ἥρπακει.
Μεθ' ἣν ἅπαντες. εἶτα γυμνὸς εὑρέθη.

Ἐπιμύθιον, τὸ ἐξ ἐράνου κάλλος διαλύεται. Quod sic vertimus:

Dum iactat alienis amicta plumulis
Præstare volucres ceteras cornicula;
Hirundo primùm deripit munus suum,
Exinde reliquæ. & nuda tandem cernitur.

10. De Æsopi puteo Asinus. *Tom.3. lib. 4. aduer. Marc. cap.23. num.349.*

VT subaudiantur verba: modò venis, modò apparuisti. In eum qui aliundè incognitus, nullâque celebritate nominis præclarus, & quasi ex angulo modò aduenit; qui latuit, siue, vt verbo Horatiano vtar, fefellit hactenus; quísque subitò magnum quid & præclarum audeat iactare, immò auctoritatem & gratiam, cum fama sibi vindicare. Quum Apologus, inter Æsopicos, hic non exstet, futile esset aliquid hîc ex coniectura adferre, vnde ortum sit prouerbium: quidquid alij nugentur περὶ τοῦ ὄνου παρακύψεως.

11. Agina media, *seu*: Aginæ æquilibrio ferri. *Tom.3. lib. aduer. Hermog. cap.41. nu.142. & Tom.5. lib. de Pudic. cap.9. num.73.*

IN lib. de Pudicit. *Non enim admittetur exemplorum adæquatio, licet in agina congruentissima, si fuerit saluti nocentissima.* Si vt ait Rhenan. ex Festo: *Agina* est foramen illud in quo inseritur scapus trutinæ, hoc est, in quo agitur siue vertitur trutina, & tum in media *agina* cõsistere trutina dicatur, quoties accidit æquipondium, vt neutra pars propendeat: idem erit cum Ansa (quantum ad Prouerbij vsum) quæ est λαβὴ, in qua examẽ vertitur, siue in cuius meditullio lingula obuersatur, & huc illuc nutat, dum lancibus æquatis respõdeat summo puncto, hoc est, neutro incliner, sed æquo momento discrimen partiatur. Vsus Prouerbij esse poterit in eos, qui neutrarũ partium sunt, sic vt neque hos neq; illos offendãt. In eos qui virtutes amplectũtur, quæ mediocritates sunt quædam

inter extrema vitia constitutæ. In iudices integros, & similia. Videantur Adnotat. Pamelij.

12. Alexandro sublimior. *Tom. 1. Apolog. cap. 11. num. 173.*

IN elati excelsique animi homines. Decantatissima animi in *Alexandro* Magno altitudo, quæ in dictis iuxta ac factis enituit. Qui nihil sibi quod ipse perficeret, à patre relinqui, puer doluerit; qui in Olympiis stadium decurrere, nisi cum Antagonistis Regibus, recusarit; qui Asiaticum regnum dispertiri cum Dario rebus integris, noluerit; qui quum ab Anaxagora innumerabiles esse mundos audiisset, illacrymarit, qui nedum vnius dominus esset factus.

13. Amazona audacior. *Tom. 3. lib. 1. aduers. Marc. cap. 1. num. 14.*

AMAZONES, vel *Amazonæ*, singulare omnium seculorum exemplar, inquit Iustin. lib. 2. Quarum audaciæ, plusquàm virilis, plena facinora, bella, expeditiones commemorantur. At quoniam audacia in muliebri sexu cum impudentia plerumque est coniuncta; Prouerbium in eos conueniet, qui impudenter sunt audaces & temerarij. Videantur Adnotationes Pamelij.

14. Aries in nos temperatur, quo quassatur caro. *Tom. 3. lib. de Resurr. car. cap. 5. nu. 43.*

ARIES, trabs funibus tensa suspensa, cuius caput ferro vestitur, vt durissimam, arietis instar, frontem videatur habere; & more etiam arietis retrò ducitur, vt maiore impetu feriat, subruátque muros. Hinc verbum *temperari*, quod in adparatu & libratione in ictus destinata, arte opus esset & certa temperatura. Subiungit Tertullianus verbum *quassatur* Virgil. pulsabant ariete muros, labat ariete crebro ianua, arietat in portas. Cicero: Aries murum percusserit. Prouerbialiter dici poterit, pro eo quod est, validum argumentum nobis obiicitur, quod difficile sit dissoluere. Aperta vi oppugnamur. Vt Arietes, & Cuniculi in argumentis, inter se opponantur.

15. Aristide iustior. *Tom. 1. Apolog. ca. 11. nu. 173.*

TAM celebris apud Græcos, & præsertim Athenienses iustitia & æquitas *Aristidis*, vt τȣ̃ δικαίȣ cognomentum meruerit. Tanta non legum modò, sed æqui boni etiam fuit in homine obseruantia; vt hoc solo nomine in exsilium ab improbis sit eiectus, & diuersis studiis cum Themistocle Remp. administrarit.

16. Aspis à vipera venenum mutuatur. *Tom. 3. lib. 3. adu. Marc. cap. 8. num. 53.*

DE *Aspide* sic Plin. lib. 8 cap. 23. Colla *aspidum* intumescere nullo ictus remedio, præterquàm si confestim partes contactæ amputentur. Tam præsentaneum scilicet est venenũ. De *Vipera*, eodem lib. cap. 29. Serpentum *Vipera* sola terra dicitur condi, ceteræ arborum aut saxorum cauis, (sed Aristot. lib. 5. de natura animal. contrà tradit, *Viperam* sub petris sese condere, reliquas serpentes in terra abdi) omnia secessus tempore veneno orba dormiunt. Li. 7. cap. 2. ait: Qui montem Athon incolant, *Viperinis* carnibus ali. Quod certè argumentum est veneni minus efficientis. Prouerbio igitur isto significabitur pestilentissimum à minus malo ad nequitiam edoceri.

17. Attalicæ diuitiæ. *Tom. 5. lib. de Ieiunio cap. 15. num. 94.*

SI *Attalica* legatur, nihil difficultatis; notæ *Attali*, Regis Pergameni, *diuitiæ*, quas pop. Rom. ex hæreditate adierit. De quo Horat. in Odis:

Non opes neque Attali,
Ignotus hæres regiam occupaui.

& : *Attalicis* conditionibus. Vt magnificæ & superuacaneæ illæ *diuitiæ* atque deliciæ, pani opponantur; hoc est: simplicissimo victui. Sin *Atellanæ*; personatæ illæ in cultu & vestibus lautitiæ intelligentur. Nam *Atellanis* (ex Atella, Campaniæ oppido) histrionibus celeberrimis, hoc ius concessum erat, vt personam in scena deponere non cogerentur. Vnde fabulæ personatæ, pro *Atellanis*, κατ' ἐξοχὴν. Dicetur in vestitum superuacaneum, & ad luxum ostentationémque comparatum.

18. A toga ad pallium. *Tom. 1. lib. de Pallio c. 5. num. 94. & cap. 6 num. 116.*

RHENANVS: *Pallium* Græcorum erat & Philosophorum. Hoc etiam Romani *toga* reiecta amiciebantur. Hinc illud admirantis vulgi dicterium de potentioribus ad Christianam religionem transgressis: *A toga ad pallium*. Vnde motus Tertullian. vt scriberet pro *Pallio* librum. Ammian. Marcell. de Iuliano Aug. Namque in pace, inquit, eius mensarum tenuitas erat rectè noscentibus admiranda, velut ad *pallium* mox reuersuri.

19. Cæcus à cęco in eandem deductus foueam. *Tom. 3. lib. 3. adu. Marc. cap. 7. nu. 44.*

PROVERBIVM vel ipsi Seruatori vsitatum Luc. 6. quoties indoctus indoctum docere conatur, vel imprudens imprudenti dare consilium; atque ita in eosdem errores, aut prauas opiniones secum præcipitat. Tertullian. sic interpretatur. Ab eodem rationem errorum & ducatum mutuari.

20. Cæcus in petram offendit. *Tom. 3. lib. 5. adu. Marc. cap. 7. num. 119.*

TERTVLLIANVS allegoricῶs de Marcione, qui errorum prauitate excæcatus, malè de Christo, (petra spiritali) sentiret. Non absimile: Impingere in scopulum. Lib. de Trinitate, ca. 28. *Duobus istis locis, quibusdam effossis luminibus orbatus, totus sit in doctrina suæ cæcitate superatus.* Vsurpabitur in eum, quem opinionum peruersitas ad absurda quæque præcipitem agit.

21. Cædere cominus. *Tom. 3. lib. 2. adu. Marc. cap. vlt. num. 205. & lib. 3. cap. 5. nu. 14.*

COMINVS *cædere*, *cominus* dimicare, συστάδην μάχεσθαι, καὶ ἔγγυθεν; cui contrarium, πόρρωθεν διὰ δοράτων ἢ βελῶν. Translatum à bello, in quo nunc conferti pugnant gladiis, & : conserere, siue : conferre manus dicuntur; nunc machinis aut etiam amentis procul tela in hostem torquentes. Vtemur eo, quum significare voluerimus, nos rem propiùs, seu de propinquo velle expendere, agitare, & disputare. Argumenta ex rei ipsius natura, non extrinsecus adsumta, ad infirmandam alicuius sententiam, adferre.

22. De calcaria ad carbonariam. *Tom. 3. lib. de Carne Christi cap. 6. num. 52.*

RHENANVS: *Calcaria* taberna est, vbi calx adseruatur aut vẽditur. Sic *carbonaria*, à carbonibus. Vsus erit, quũ res sordida aut molesta, æquè sordida aut molesta mutatur. Et elegãs Prouerbiũ est, quoties de impuro loco ad nihilo puriorẽ nos recipimus. Quum ex vno malo in aliud diuersum incidimus. Postquã Tertull. Marcionis respõdisset impurissimæ hæresi, ad Apellis æquè impuri confutationem sese accingit. Nõ absimile: E Scylla in Charybdin, è fumo in flammam. Nisi quòd illo Prouerbio quædam malorum diuersitas, & quasi repugnantia significari videatur; vti calx & carbones, ratione contrariorum colorum, repugnant. Sumtúmque est ab iis, quibus sordes odiosæ, neque facilè vestitum contaminati sibi patiuntur, quod fuligo vtrorumque efficit.

23. Campis suis diffundere. *Tom. 5. lib. de Trinitate cap. 6. num. 26.*

HÆC inter se opponit Nouatianus: *Inter hæc corporis nostri lineamenta modum aut figuram diuinæ maiestatis includere; &: suis illam interminatæ magnitudinis campis sine vllo fine diffundere.* Nota sunt patentia æquora camporum & immensitates, in propria vocis significatione. Et illud Virgilij:

-Equites Messapus in armis,
Et cum fratre Coras, latis diffundite campis,

κατὰ τὴν μεταφορὰν hæc: Rhetorum campus; In aliquo campo Oratorem versari; Ex ingenti quodam immensóque campo in exiguum gyrum Oratorem compellere. Et : Hæc latissimum dicendi campum Rhetori solent aperire. Ex quibus & huius & sequentis Prouerbij vsus patet.

24. Campus fusus & latus aperitur. *Ibid. ca. 28. num. 127.*

CVI contrarium: Non habere satis magnum campum in quo versetur, apud Ciceron. Nouatianus etiam alibi eodem libro : *Hæc breuiter sint nobis dicta & strictim posita, & non longa disputatione porrecta. Latiùs enim potuerunt porrigi, & propensiore disputatione produci.*

25. Capitis supercilio loqui. *Tom. 3. lib. adu. Hermog. cap. 27. num. 91.*

IN *superciliis* notatur fastus, qua parte aut negamus, aut annuimus. Hauddubiè mutuatus ab Homero illud est Tertullianus Iliad. α. Thetis ad Iouem:

Νημερτὲς μὲν δή μοι ὑπόσχεο, καὶ κατάνευσον.
id est:
Haud dubitanda mihi promitte atque annue.

Respondet Iupiter:

Εἰ δ' ἄγε τοι κεφαλῇ κατανεύσομαι, ὄφρα πεποίθῃς·
Τοῦτο γὰρ ἐξ ἐμέθεν γε μετ' ἀθανάτοισι μέγιστον
Τέκμωρ. οὐ γὰρ ἐμὸν παλινάγρετον, οὐδ' ἀπατηλὸν
οὐδ' ἀτελεύτητον γ' ὅ, τι κεν κεφαλῇ κατανεύσω.
Ἦ καὶ κυανέῃσιν ἐπ' ὀφρύσι νεῦσε Κρονίων. id est,
Annutabo tibi capite, vt benè fisa quiescas;
Hoc siquidem magnũ est Diis cum immortalibus à me
Iudicium. neque enim reuocabile mi, neque fallax,
Quódque tibi capite annutaro, neque imperfectum.
Dicta superciliis Saturnius annuit atris.

Vnde Plinius Lib. 1. Epist. ad Octauiũ Rufum : Vide in quo me fastigio collocaris, quum mihi idem potestatis, idémque regni dederis, quod Homerus Ioui:

Τῷ δ' ἕτερον μὲν ἔδωκε πατήρ, ἕτερον δ' ἀνένευσεν,
Vnum concessit voto pater, annuit vnum.

Nam ego quoque simili nutu ac renutu respondere voto tuo possum. Huc pertinere non temerè existimem: Censorium *supercilium*, quasi qui *supercilio* solo vel damnet, vel probet; quod alij tetricam seueritatem interpretantur.

26. Catharticum dare. *Tom. 1. lib. de Pallio. cap. 5. num. 111.*

Καθαρτικὸν ἢ καθαρτήριον φάρμακον, ἢ κάθαρσις, medicamentum ventrifluum, siue quod aluum deiicit. Hinc ὑπήλατον dictum Hippocrati. Explicat se Tertullian. *Sermone me suasisti medicamine sapientissimo*, ex Græco Senario:

λόγῳ μ' ἔπεισας φαρμάκῳ σοφωτάτῳ.

Καθαίρειν est lustrare & expiare; ad quod adludit Horat. lib. 1. Epist. 1. loquens de vitiis animi:

Sunt verba & voces, quibus hunc lenire dolorem
Possis, & morbi magnam depellere partem.

Et:

-sunt certa piacula, quæ te
Ter purè lecto poterunt recreare libello.

Huc pertinet: Elleboro purgare, & similia.

27. Catone sapientior & grauior. *Tom. 1. Apolog. cap. 11. num. 173.*

CATVM Sabini acutum dixerunt, vnde *Catonum* nomen. Huius autem *Catonis*, apud Tertull. primi & Censorij, elogium, habes apud Plinium lib. 7. cap. 27. & apud Ciceron. lib. de Amici. vbi de *Catone* Lælius: Aut enim nemo; aut, si quisquam, ille sapiens fuit. Et in lib. de Senect. qui *Catonis* huius nominis inscribitur.

28. Caucaso abruptior. *Tom. 3. lib. 1. aduers. Marc. cap. 1. num. 15.*

CAVCASVS, mons Scythiæ vastissimus, cuius, vt ait Plin. lib. 6. cap. 6. iuga, in Colchica Ponti regione ad Rhiphæos montes torquentur, altero latere in Euxinum & Mæorim deuexa, altero in Caspium & Hyrcanium mare, variis nominibus. Virgil. 4. Æneid.

-Duris genuit te cautibus horrens
Caucasus, *Hyrcanæque, &c.*

quibus verbis: *abruptum* explicatur. In hominem agrestem, & durum, intractabilem & inhospitalem.

29. Cerebrum vel cor non habere. *Tom. 3. Lib. 4. adu. Marc. cap. 10. num. 118.*

IN hominis *cerebro*, spirituum vitalium receptaculo, suprema & quasi regia rationis potestas; in *corde* totus ipse vitæ fons, & sapientiæ sedes. Hinc vecordes & insipidi, *cerebro cordeque* vacui dicuntur. Atque adeò ipsa corporis vitia, si vel *cerebro vel cordi* sint adfinia, mentem quoque & rationem labefactant. Notus Æsopi apologus de vulpe caput laruæ admirante: ὦ οἵα κεφαλή, καὶ ἐγκέφαλον οὐκ ἔχει. πρὸς τοὺς κτ̃ τὴν ψυχὴν ἀλογίστους. O quale caput, & *cerebrum* non habet.

30. Cerui in prælio. *Tom. 2. Lib. de Coron. milit. cap. 1. num. 18.*

RHENANVS: Prouerbialem figuram sapit, natum vt apparet, ex illo Chabriæ Apophthegmate, qui dixit: Formidabiliorem esse *ceruorum* exercitum duce leone, quàm leonum duce *ceruo*. Meminit Plut. *Ceruus* & simplex & notæ timiditatis animal, cuius omne in fuga præsidium, quum sit pernicissimum. Hinc *ceruini* viri dicuntur, quum fugæ magis quàm viribus fidunt, quíque formidolosi sunt. Quibus Mauors, vt ait Virgil. li. 11 Ventosa in lingua pedibúsque fugacibus; & apud Homer. Iliad. α. Achilles Agamemnoni timiditatem in congressibus præliorum exprobrat:

οἰνοβαρὲς κυνὸς ὄμματ' ἔχων, κραδίην δ' ἐλάφοιο:
Ebrie, ceruinum *cor habens, oculósque caninos.*

31. Chrysippus ad elleborum. *Tom. 3. lib. de Anima. cap. 6. num. 89.*

CHRYSIPPVS Cleanthis discipulus, homo acerrimo ingenio, de quo versiculus:
εἰ μὴ γὰρ ἦν χρύσιππος οὐκ ἂν ἦν στοά.
Nisi fuat Chrysippus, *haud fuat Stoa.*

Refert Valer. Max. lib. 8. cap. 7. Carneadem eum *Chrysippo* disputaturum, *elleboro* se antè purgare solitum, ad exprimendum ingenium suum attentiùs, & illius refellendum acriùs. Idem A. Gell. lib. 17. cap. 15. Carneades Academicus scripturus aduersus Stoici Zenonis libros, superiora corporis *ellebro* candido purgauit. Et cap. vbi *ellebori* efficientem, & duplex genus explicat. Et Plinius lib. 25. cap. 5 idem Carneadi adtribuit, & *ellebori* naturam describit. Tertullianus ipsi *Chrysippo* tribuere videtur: *sententias suas non intelligendo, valetudinis corruptelam suspicari.* Quod Valerius de *Chrysippo* eodem capite scribit: Cuius studium in tractandis ingenij sui monimentis tantum operis laborísque sustinuit, vt ad ea quæ scripsit, penitus cognoscenda, longa vita sit opus. Et vt Cicer. de eodem: Quædam, inquit, proponebat, quæ ne ipse quidem potuit dissoluere. At Lucianus fabulatur in 2. verar. Narrat. lib. Non licuisse *Chrysippo* in beatorum insulam immigrare, nisi quartū iam sumto *elleboro*. Adludens huc, quòd ter in vita bibisse memoratur. Hinc *elleborum* bibere, edere, eóque se purgare iubentur, qui mentis capitísque vitia sibi leuari velint.

32. De cœlo superuenit. *Tom. 1. Apolog. ca. 10, num. 162.*

VIDEANTVR Adnotationes Pamelij. Explicat Tertullianus in ignotos, & vel ex inopinato apparēteis; qui & cœlites & cœlo delapsi, vel è cœlo cecidisse dicebātur: οὐρανοπετεῖς. Illud sumtū videri potest à scenis Tragicis, in quibus ferè, ἀπὸ τῆς μηχανῆς θεὸς. Est enim machina supra scenā locus, vnde ex improuiso Deus aliquis apparebat.

33. De cœlo in cœnum. *Tom. 2. lib. de Spect. cap. 25. num. 189.*

TERTVLLIAN. *De Ecclesia Dei, in Diaboli Ecclesiam tendere.* Et lib. de Coron. milit. *De castris lucis in castra tenebrarum nomen deferre.* Elegantiam adfectauit Tertull. ἐκ τῆς παρονομασίας, vt sit luci tenebras, vitæ mortem præferre. Quum ab honestissimis actionibus studiísque, ad flagitia, ad vanas turpésque exercitationes deflectimus.

34. Cœna æstiua post assum. *Tom. 3. lib. de Anima, cap. 32. num. 387.*

VIDETVR innuere Tertullianus in *cœnis æstiuis, post assum*, hoc est: carnes assas, nihil præterea ferculorum importari solitum, ita vt finis cœnæ fuerit assum. Vti Empedocles in ardenti Ætna probè assus, in nullum aliud corpus est mutatus, atque ideò finis fuit metensomatoseos. Quid si huc adludat? Græcis, qui oua cum turdis & leporinis carnibus ac mellitis placētis, secundas mensas dabant, mos iste fuit, vt in fine cœnæ linguas igne torridas post sermones, degustandas darent. Quare, finitum aliquid esse, nihil esse reliqui, Prouerbio significabitur.

35. De corio suo ludere. *Tom. 1. lib. de Pallio, cap. 3. num. 49.*

A Chamæleonte tractum, qui toto corpore reddit colorem quemcumque proximum adtigerit, præter rubrum & albū. Itaque adagium patet in hominem versipellem, inconstantem ac pro tempore in omnem habitum sese vertentem. Cui simile: Proteo mutabilior.

36. Crœso & Crasso copiosior. *Tom. 1. Apolog. cap. 11. num. 173.*

CROESI Lydorum Regis opulentia apud Græcos in Prouerbium abiit, qui Cyro Persæ bellum

bellum facere ausus.M. *Crasso* apud Roman.diuitis cognomentum additum, qui in agris suis Sestertium vicies mille possedit; & neminẽ esse diuitem, nisi qui exercitum alere possit suis fructibus, dixisse memorat Cicer.in Paradox.

37. Cubito pellere. *Tom.3.lib.de Anima cap.55.num.605.*

SI quid perperàm dictum aut improbiùs reprehendimus, in latus proximi, cuius dicta non probamus, cubitum impellere solemus, & procul à nobis, quasi abhorrentes, detestationis caussa, arcere. Horat.lib.1. Epist.6.

Mercemur seruum, qui dictet nomina, læuum
Qui fodiat latus.

Intelligit seruum à memoria, sine nomenclatorem. Vbi fodere latus, est manu vel pũgere, vel tũdere, quod fit monẽdi, suggerendi, & impellendi gratia. Erit igitur, adspernari & respuere homines tam praua opinione imbutos.

38. Cuneo extrudere. *Tom.3. lib.1. aduers. Marc.cap.21.num.150.*

HOc *cuneo veritatis omnis extruditur hæresis. Cuneus*, ferreum vel ligneum instrumentum, quo, vt ait Virgilius, scindebatur fissile lignum; à cuius forma, *Cuneus* in acie pedites conferti, qui iuncti cũ acie, primo angustiùs, deinde latiùs procedunt, & aduersariorum ordines rumpunt, quia à pluribus in vnum locùm tela mittuntur. Quibus opponitur ordinatio, quem forficem vocant, quæ lectissimis militibus cõfertis in V. litteræ formam componitur, & illum *cuneum* excipit, atque ex vtraque parte concludit. Quo facto, aciem non potest erumpere. Ex priore significato sunt illa: Malo nodo, malus quærendus *cuneus*; à sectoribus roborum, pro malum malo retundere; & : clauum clauo pellere. Ad quæ hîc alludere videtur Tertull. In sequentibus ludere videtur altero significato.

39. Cuneo occurrere. *Tom.3. lib. de Resurr. carn.cap.2.num.18.*

SVMTVM à re militari. Virgil.

Agmina densentur cuneis. & : *omnes*
Dant cuneum, *densáque ad muros mole feruntur.*

&:

Quà globus ille virum densissimus vrget.

Eritque valida confertáque alicuius rationibus argumenta opponere.

40. Cuneum primum congressionis armare. *Tom.3.lib.aduersus Valent.cap.3.num.24.*

CVI subiungit Tertullianus: *detectorem conscientiæ illorum, primam hanc victoriam auspicamur.* Sic Antecursores, equites præmissi, solent detegere hostileis copias, insidias, & numerum. Et prima victoria quasi omen est pugnę. Omnia translata à conflictu martio prælij, ad disputationem, quod est certamen litterarium.

41. Demosthene eloquẽtior. *Tom.1. Apolo. cap.11.num.173.*

NIHIL *Demosthenis* oratoria vi clarius, inquit Valer. Max. lib.4.cap.5. & cap.7.lib.8. *Demosthenes*, cuius commemorato nomine, maximæ eloquentiæ consummatio audientis animo oboritur. Quinctil. libro 9. eiusdem commemorat elogium.

42. Digiti nutu loqui. *Tom.3. lib. adu. Hermog.cap.27.num.91.*

IN Apolog. *cum digitorum supputariis gesticulis.* Priscis vsitata supputandi ratio, quæ fiebat digitorum flexu. A Vener. Beda loquela digitorum, siue per gestum digitorum, dicitur. Alex.ab Alex.li.1.c.14. Veteres gestu manus, modò dextræ, modò sinistræ, & digitorum depressione aut circumflexione, sæpè annos dinumerarunt, &c. Ad quem morem adludit Tertull. quum addit: *nutu accommodato; altiùs tollens, & quasi retrò iactans.* Vsurpatur in hominem plus nimio sibi sumentem, & pro arbitratu suo, quod lubet, statuentem.

43. Digito destinare. *Tom.1.lib.de Pallio, cap.4.num.84.*

TERTVLLIANVS lib. de Veland. virg. *dum, digitis demonstrantium titillatur.* Est potentis, digitis denotare & monstrare. Hora. Ode 3.lib.4.

Quòd monstror digito prætereuntium,
Romanæ fidicen lyræ.

& lib.Ep. od.4. explicat nostrum prouerbium ex Tertull. sententia.

Vidésne sacram metiente te viam
Cum bis ter vlnarum toga,
Vt ora vertat huc & huc euntium
Liberrima indignatio?

44. Dimicare ad certum. *Tom.3.libro 3.adu. Marc.cap.5.num.14.*

SOLENT gladiatores & pugiles inter se congressuri, antequàm ad manus ictúsque veniãt, quoddam quasi præludij specimen edere; &, vt B. Paulus ait: aërem verberare. Virgil. lib.5.

Talis prima Dares caput altum in prælia tollit,
Ostenditque humeros latos, alternáque iactat
Brachia protendens, & verberat ictibus auras.

Tum postmodò:

Immiscéntque manus manibus, pugnámque lacessunt.

Et lib.12.

-Ventósque lacessit
Ictibus, & sparsa ad pugnam proludit arena.

Potest & videri sumtum à iaculatoribus, qui scopum, ad quem colliment, sibi proponunt. Huc pertinet B. Pauli illud 1. Cor. 9. Ego itaque sic curro, vt non in incertum; sic pugilem ago, non velut aërem feriens.

45. Dimicare cominus. *Ibidem. vide*: Cædere cominus, *superius.*

46. Epicitharisma post fabulam. *Tom.3.lib. aduers. Valent.cap.33.num.367.*

RHENANVS: Quum fabulæ recensebantur olim publicè, ad demulcendos spectatorum animos, qui tædio longæ narrationis iam languebant, in fine, priusquàm dimitterentur, citharœdus aliquis prodibat. Solent & ante & post iustam fabulam quædam cani in odeo à re aliena, ad Auditorum fastidia dispellenda dumtaxat. Vnde illa procemium quasi præcentio, πρὸ τῆς οἴμης, ante cantum ordinarium, quod Rhetores per translationem suæ orationis Exordium dixerũt. In Poësi, Prologus, & contrà, Epilogus. In tibiarum incentione, Proaulion. Poterit dici, corollarium vani alicuius cœpti, aut commentum additum.

47. Fauos post fella gustare. *Tom. 2. lib. de Cor. milit. cap. 14. num. 196.*

RHENANVS: Prouerbij speciem habet, de eo vulgò dici solitum qui toleratis aduersis, lætioribus tandem rebus potitur. Huc faciunt illa: Ex tempestate in portum; post agonem corona. Vulgare: Ab arro pane ad candidum; virtutis radices amaræ, fructus suauissimi.

48. Fibulam laxare seu relaxare. *Tom. 2. lib. de Coron. milit. cap. 11. num. 144.*

RHENANVS: Prouerbialiter dictum, pro: Aperire fenestram, &: ansam dare delictis; quæ & ipsa Prouerbij schema habent. Huic opponitur quod idem libro de Monogamia dixit: *fibulam imponere*, quod est, compescere & cohibere. Natum videtur à *fibula* cinguli, qua vestis fluxa adstringitur, vel adstricta remittitur. Virgil.

Aurea purpuream subnectit fibula vestem.

Sed quoniam ad carnis lubricas voluptates plerumque Tertullianus refert; referri poterit ad *fibulæ* adstrigmentum, qua olim adolescentulis in venerem prurientibus pronísque parteis genitaleis traiiciebant, quod *infibulare* vocant. Cuius rei ratio est apud Corn. Celsum, mentio apud Martial. & Iuuenal. vt in eos dicatur qui ruptis pudoris repagulis, in libidinem præcipites feruntur, & dissoluti in omne licentiæ genus.

49. Filium tenuissimum pendente vestigio adgredi; *fortassis*: ingredi. *Tom. 5. lib. de Pudic. cap. 10. num. 83.*

TERTVLLIANVS sese explicat, & à *funambulis* hoc locutionis genus, translatum significat, dum præmittit: *funambulæ pudicitiæ. Funambuli*, νευροβάται, & σχοινοβάται, per extentum funem incedebant, cuiusmodi incessus in imperitis periculo lapsus non carebat; Et hinc *vestigio pendente* (nam in aëre pendere videntur) opponit: *In gradu totum esse, in solido esse*. In eos ergo competet, qui rem periculo plenam adgrediuntur. Ouid de casuum humanorum varietate:

Omnia sunt hominum tenui pendentia filo.

50. Fossam determinare. *To. 3. libro de Præs. adu. hæret. cap. 10. num. 68.*

RHENANVS: Vltra quàm transilire non liceat, Metaphorica locutio. Vallum castrorũ consueuit, vel ex cespite aggesta humo, vel ducta ingenti fossa, quam quum munitionibus nemo transcenderet, communiti, intra quam milites continebantur; vel huc pertinet, quod suprà de *Scammate* dictum est. Erit igitur, certas alicui leges esse præstitutas, à quibus nefas sit recedere. Græcis non absimile, ὑπὲρ τὰ ἐσκαμμένα πηδᾶν, vltra fossam salire.

51. Fluctus vtrimque te inuoluunt. *T. 3. li. 1. adu. Marc. cap. 7. num. 50.*

A Tempestate maris, & decumanis fluctibus, ad argumenta vtrimque aduersarium capientia. Nam & dilemmate vtitur Tertullianus. Quasi dicat: Nõ est effugio locus, vtrimque siue ex vtraq; argumenti parte constrictus & irretitus teneris. Potest & vsurpari in eum, qui geminis & ancipitibus malis circumcluditur. Virgil.

Vario curarum fluctuat æstu.

52. Frenare. *Tom. 5. lib. de Pudic. ca. 16. n. 136.*

TERTVLLIAN. *Temebitur frenandis continentia coniugiis.* Vsitatissima ab equis Metaphora. Virgil.

Iustitiáque dedit genteis frenare superbas.

Horatius:

Hunc (animum) frenis, hunc tu compesce catenis.

hoc est: coërce & comprime animi perturbationes. Cui oppone ex Tertull. *fibulam laxare vel relaxare carni.* Cicero: alicui frenos furoris iniicere, &: alicuius furorem *frenare*.

53. Frenos relaxare, *vel* laxare. *Tom. 5. lib. de Pudicit. cap. 2. num. 22. &:*

Frenos restringere. *Ibidem.*

CONTRARIA sunt. Virgil. lib. 1. Æneid.

-Qui fœdere certo
Et premere, & laxas sciret dare iussus habenas.

Cicero: Alter *frenis* eget, alter calcaribus. Tertull. ad disciplinã transtulit, vt significet, vel nimia indulgentia, vel immodica seueritate, in disciplinæ obseruatione vti.

54. Fronte sua proponi. *Tom. 5. lib. de Monogamiæ. c. 12. n. 100.*

RHENANVS: quod liberè & apertè debeat proponi, nõ coactè & tectè. Vera *fronte* apud Cice. pro C. Rabir. est ex animo & citra fucum facere quid vel dicere; & contrà: mendaci fronte & vultu, per simulationem. Hinc illud: *Fronti* nulla fides. *Frons* enim & oculi declarãt maximè adfectũ animi. Et apud Terentium: Vultum fingere, est componere ad simulandum vel dissimulandum aliquid. Opinor tamen verisimilius ad hoc respexisse Prouerbij Auctores. Quum in *fronte* pudori sit sedes (vnde perfrictæ frontis homines) quum quid ab honestate non discrepans, quódque non temerè vertat pudori, vel facimus vel dicimus: nostra *fronte* id nos facere vel dicere, possumus vsurpare. Quum si quid contrà vel turpe vel indecorum faciendum sit, aliena *fronte*, siue per subornatos, id faciamus dicamúsve, & nostro parcamus pudori.

55. Qui

55. Qui fugiebat, rursus præliabitur. *Tom. 5. lib. de Fuga in persecut. cap. 10. num. 72.*

RHENANVS: Demosthenes olim fugiens ex prælio Chæronensi, in quo succubuerunt Athenienses aduersus Philippum Macedonum Regem pugnantes, fœdam eam fugam, ob abiectum clypeum exprobrantibus solitus est hoc versiculo respondere: ἀνὴρ ὁ φεύγων καὶ πάλιν μαχήσεται, hoc est: Vir qui fugit, rursum capesset prælia. Tertullianus paulo antè hæc opponit: *Stare immobiles præcipit vtique, nec fuga mobiles, & accinctos in fugam, an in occursum Euangelij?* Hastam abiicere, & Græcis ῥίψασπις, & ἀσπιδαποβλὴς, ἀπὸ τοῦ ῥίπτειν καὶ ἀποβάλλειν τὴν ἀσπίδα. Prouerb. pro: diffidere caussæ, vel caussæ defensionem deserere. Tertul. Prouerbio (quod à Græcis profectum) moneri possumus, non protinus despondere animum, si quid infeliciùs successerit; & quum hac non successit, vt ait Comicus, alia adgredi via.

56. Funem contentionis ducere. *Tom. 3. li. 4. adu. Marc. cap. 4. num. 28.*

FREQVENS est apud bonos Auctores: *Ducere funē*, quod sumtū μεταφορικῶς à Comica saltatione, quam κόρδακα & κορδακισμὸν appellant. Terent. Adelph. Tu inter eos restim ductitans saltitabis; & apud Aristoph. νεφέλαις. οὐδὲ κόρδακ' εἵλκυσεν. In quibus choreis qui præsultor est, & moderator, *funem ducit*, quem alij adprehenso fune præeuntem sequuntur. Hinc apud Ciceron. familiam *ducere* est, esse principem & auctorem alicuius sectæ, & Horat. de Pecunia epist. 1.

Totum digna sequi potius, quàm ducere funem.

Sed quid hæc ad contentionem & certamen? ad pertinacem opinionum defensionem? Adludere igitur videtur ad aliud lusus genus, in quo fortè *funem* medium vtraque pars in diuersa obnitēs ad se pertrahere nitebatur, & alteris extorquere. Qua in re propositum erat victoriæ præmium, quod non paucis locis à pueris obseruatur hodie: quem *funem* cōtentionis vel contentiosum, à partium contentione (vt *Kysbal* Flandri, in lusu pilæ palmariæ, quum luditur datatim) appellat Tertull. qui addit: *pari hinc inde nisu fluctuante*; fortasse: fluctuantem sub funem.

57. Fune contentioso diem ad vesperam ducere. *Tom. 1. lib. adu. Iudæos c. 1. nu. 1. & Tom. 3. li. de Resurr. carnis c. 34. n. 254.*

VEL: *in vesperam trahere*. Cui addit Tertull. *alternis vicibus*, vt suprà *pari hinc inde nisu*. Cicer. 2. Epist. 1. lib. Familiar. Hac controuersia vsque ad noctem ducta, & 2. Epist. 4. lib. ad Attic. Quum ad Clodium ventum est, cupiit diem consumere. Plinius: Actionem meam, vt prælia nox dirimit. &: Dixit in noctem, atque etiam illatis lucernis. Apud Roman. quum quid differri, vel in diem diffindi vellent intercessores, dicendo diem ducebant, nequid eo die ipso à Senatu decerneretur; dicebáturque diem extrahere, tempus trahere, & prolatare consultationes apud Sallust. Itaque significabitur contentionis diuturnæ pertinacia. In li. de Resurr. car. *cōtentioso fune deducere*, est argumētis prolixis perplexísque rem agitare.

58. Funem contentiosum alterno ductu in diuersa distendere. *T. 5. li. de Pu. c. 2. n. 22.*

PRÆTER ea quæ suprà adlata sunt, hoc prouerbio admoneor, *Ductariū funem* dici, qui per orbiculos trochleæ (quæ est machina tractoria, cum æreo ligneóve orbiculo, qui circum axiculū versatur, siue rotula striata, quā *Caterol* & *Mousfle* Belgæ appellēt) traiicitur. Qua machina vtimur in oneribus, fascibus, saccis frumētariis in altum adtollendis, & per fenestras immittendis. Qui funis dicitur contrà demitti. Virgil.

Demissum lapsi per funem.

Alterno ductu, vt suprà, *Alternis vicibus, pari nisu hinc inde.* Idémque significabit. Vtrimque magna cum pertinacia rem disputando agitare.

59. Funem longum adtrahere. *Tom. 2. libro de Veland. Virgin. cap. 14. num. 115.*

NOTVM est illud B. Gregorij Moralibus: Oritur ex suggestione cogitatio, ex cogitatione affectio, ex affectione delectatio, ex delectatione consensus, &c. vsque ad certam damnationem. Quæ est longa illa & horrenda peccatorum catena. Qui funes atque compedes, quibus constrictum hominem Satanas non solùm in omne genus malorum, sed etiam tartaream abyssum præcipitat. Apud profanos auctores Catena negotiorum, Catenati labores. Pindar. δυσφόρων σχοινίων μεριμνᾶν.

60. Glacie fragilior. *T. 3. li. 1. ad. Mar. c. 1. n. 14.*

ALIIS: *Gelu fragilior*. De homine inconstante & fœdifrago. Nam fragile opponitur firmo & stabili. Fragilitatis in glacie caussa est, partiū excreto calore, quod coniungendi vinculum est, raritas.

61. Gradu cedere, de gradu cedere, siue paulisper decedere. *Tom. 3 lib. de Præs. adu. hæret. c. 9. n. 64. & lib. 5. adu. Marc. cap. 16. nu. 256. ac Tom. 5. lib. de Pudic. ca. 7. n. 53.*

OMNES metaphoræ ab athletis sumtæ iam congredientibus, siue gradum, pedem, manum conferentibus. Li. de Præscr. adu. hær. *Cedo nunc sponte de gradu isto.* Quod est, nō impulsus, nec argumentis euictus de iure meo concedo; hoc dono aduersario, quod defendere mihi sit procliue, & ad firmiores rationes recurro.

62. Gradu eodem occurrere. *Tom. 3. li. 4. ad. Marc. cap. 29. num. 492.*

SVMTVM à gladiatoribus, qui cum Antagonista decertaturi gradum figunt, & ictus declinandi caussa cedentes, iterum procedunt, & eodem gradu consistunt, & obuiam euntes renituntur. Erit, eodem argumento & telo vti.

63. Gradu excludere, expellere, de gradu pellere. *T. 3. li. de Ani. ca. 6. nu. 82. & li. 1. adu. Mar. c. 13. n. 71. ac lib. 4. adu. Marc. c. 9. nu. 104.*

LIBRO de Anima: *huius definitionis gradum exclusero*, hoc est, ostendero definitionem consistere non posse, neque rem definitam cum ea retrò commeare; quod est vitium in rei definiendæ ratione primarium. *Cùm Deum hoc gradu expellimus*, hoc est, quum Deo hanc potestatem prærogatiuã, vim creandi adimimus. *Te gradu pellam*, hoc est, cõuincam te falsi, & tuas rationes infirmẽ. Hæc omnia à colluctatoribus sumta, significant aduersarium confutare, & in certamine disputationis superare.

64. De gradu deiici, aut moueri. *Tom.3.li. de Resurr.carnis cap.2.num.18.*

APVD Ciceron.lib.1.Offic. *De gradu deiici*, est animo consternari, & velut à statu mẽtis demoueri, nec præsentis animi vti consilio. Huc pertinent, Moueri loco, deturbari gradu. Cui contraria: Reponi in gradum, &: Restitui in locum. Ter. *deiectus vel motus de gradu eius spei*, hoc est, qui iam spem abiecit, in qua innitebatur alienis persuasionibus inductus.

65. Gradum alium inire. *Tom.3.lib.4.aduer. Marc.cap.6.num.52.*

EST alia adgredi via, & nouũ inire certamen, vel saltem nouo modo. Vel, re vna iam improbata & labefactata, ad alterius euersionem sese accingere.

66. Gradum conferre. *Tom.1.lib.ad.Iud.c.2. n.6.& c.7.n.27.& li.3.ad.Marc.c.2.n.4.*

MILITARIS phrasis; vt illa: Collato pede præliari; conferre manum vel pedem; conferre gradum cum hoste. κατάρχεσθαι τῆς μάχης, Auspicari certamen disputationis: Ad rem propius accedere. Ho. ἰθὺς ἰόντες, cominus cõgressi.

67. Gradum dirigere. *Tom.3.lib.4.ad.Marc. cap.37.num.601.*

EST aliquò referre vim ingenij, ad aliquid expendendum se comparare.

68. Gradum figere. *Tom.2.lib.de Veland.virg. cap.11.nu.86.& To.3.lib.4.ad.Marc.c.2.nu. 18.lib.5.adu.Marc.cap.10.num.154.lib.adu. Praxean.cap.8.nu.56.& cap.22.nu.135.To. 5.lib.de Ieiun.cap.11.num.71.*

RHENANVS: Translatio ab athletis in certamine congredietibus, sermo Prouerbialis. Consistere cum constãtia, & apud Tertull.tot locis est, sententiam semel conceptam acriter defendere, in eáque persistere; aut premere argumentum suum, vt loquitur Cicero; vel in vnius rei diligenti pensitatione immorari, & nullis vti excursionibus à re alienis.

69. Gradum in acie figere. *Tom.5.lib. de Fuga in persecut.cap.11.num.80.*

APVD Virgilium frequens: State viri, adhortantis vt ex fuga sistant. vnde Iouis Statoris nomen. Et lib.10.Æneid.

Fidite ne pedibus, ferro rumpenda per hosteis
Est via.

Prouerbial. Argumentis aduersariorum non moueri, pertinaciter in sententia persistere, suam causam acriter defendere. Li. de Ieiun. *State in isto gradu si potestis.*

70. Gradum mouere. *Tom.5.lib.de Ieiun.ca. 13. num.78.*

TERTVLLIANVS sic interpretatur: *Monistis gradum excedendo traditionem; quum quæ non sunt constituta, obitis.* Est igitur: recedere ab instituto, siue à præscripta norma; cedere aduersario victum. Virgil.lib.2.

Retróque pedem cum voce repressit.

71. Gradum obstruere. *Tom.1.Apolog.c.27. num.424.Tom.2.lib.de Veland.virg. cap.15. num.120.Tom.3.li.de Præscript. ad. hæret. c. 15.num.99.& li.de Resurr.carn.c.48.n.344.*

HVNC *igitur gradum potissimùm obstruimus, non admittendi eos ad vllam de scripturis disputationem*, hoc est: hoc primum opponimus, à congressu remouemus. In Apolog. *Prouocati ad sacrificandum obstruimus gradum perfidiæ* (al.pro fide) *conscientiæ nostræ*, hoc est: anteuertimus, ne perfidia irrepat mẽtibus nostris. Cicero: obstruere perfugia improborum. Li. de Resurr.carn. vt *quod aduersarij in prima statim acie obstruunt, in vltima congressione prosterneremus.*

72. Gradũ sustinere. *Tom.3.li.1.aduer. Marc. cap.1.num.23.*

QVI oppugnantur, dicuntur vim & impressionẽ hostilẽ sustinere, siue sufferre. Hinc Prouerbialiter, pro: Suscipere alicuius rei defensionem, siue sustinere. Tertullianus sic transtulit ad litterariam disputationem: *Alius libellus hunc gradum sustinebit aduersus hæreticos.*

73. Gradum vnum insistere. *Tom.3.li.Scorp. adu.Gnost.cap.8.num.52.*

ADDIT Tertullianus, & explicat se: *In hoc solũ prouocamus. Insistere*, & referre pedẽ, & longiùs procedere, cõtraria sunt. Cicero: *Insistere* in aliquo statu, est commorari. Prouerb. ab instituta disputatione non egredi, & in vnius rei disquisitionem incumbere.

74. Gradus hic stabit. *Tom.3. lib. de Anima cap.6.num.83.*

TERTVLLIANVS: *Sed nec hic gradus stabit*, hoc est: hæc ratio, hæc definitio, hoc argumentum firmum non erit neque consistet; facilè poterit refelli & infirmari. Adfirmatè: hoc ego defendẽdum aduersus omnes rationes suscipiam; huius pronuntiati veritatem propugnabo.

75. Ad

75. Ad gradum præsentem occurrere. *Tom. 3. lib. 1. adu. Marc. cap. 19. num. 125.*

CICERO: Consiliis alicuius *occurrere*, atque obsistere. Tertulliano est, argumentum pro re nata, eludere responso & contraria ratione.

76. De gradu primo præludere. *Tom. 3. lib. 3. adu. Marc. cap. 5. num. 14.*

ADIVNGIT Tertull. *adhuc & quasi de longinquo*; cui statim oppositum subiungit: *Ad certum & cominus dimicare*; quæ suprà explicat huc faciunt. Solent gladiatores ante iustum cum Antagonista certamen, ostentandæ artis & oblectandi spectatoris caussa, præludere, vt apud Virgilium Arestes:

Ostendens artem pariter, arcúmque sonantem.

Est igitur leuia & quasi ludicra adferre argumenta, & imbecilliora, initio, antè quàm ipsum robur argumentorum depromatur.

77. In gradu esse. *Tom. 5. lib. de Pudicit. ca. 10. num. 83.*

IN vno argumento insistere. Cui opponit Tertul. *pergere*. Quod interpretari possumus, Ex sitionibus siue pronuntiatis complexionem elicere, & ad rei probandæ summam peruenire. *In gradu* totus *esse*, ille dici potest, qui proponit quidem, sed nihil concludit. Qui sorite, siue argumentatione aceruali vtens in initiis immoratur, longéque abest ab extremo conclusionis.

78. In gradum decurrere. *Ibid. cap. 21. n. 183.*

AD nouam rei disquisitionem se comparare; re vna explicata, ad aliud progredi.

79. In gradum rursum. *Tom. 3. lib. 1. aduersus Marc. cap. 9. num. 155.*

QVVM ab instituto per digressionem, siue παρέκβασιν, abrepti abductíque longiùs, eodem vnde diuertimus, regredimur; & eandē rem denuò agitamus expendimúsque.

80. In gradu ipso prouocare. *Tom. 3. lib. 5. adu. Marc. cap. 1. num. 12.*

SVMTVM à prouocantibus ad pugnam, qui quum gradum institerint, aduersarium opperiuntur & intentato telo lacessunt. Significat itaque, caput rei adgredi, & rem altiùs non repetere neque longè arcessere; sed ea super quibus pugna est, initio inquirere, ab eoúmque inquisitione non recedere.

81. Habenis effusis. *Tom. 5. Epist. de Cibis Iudaicis. cap. 41. num. 14.*

HABENÆ, lora sunt, quę freno vtrimque adligantur ad equū regendum. Hinc illæ Metaphoræ, laxissimas *habenas* date amicitiæ. Cice. Virgilius lib. 5.

-spumantiáque addit
Frena feris, manibúsque omneis effundit habenas.

Propriè lib. 12.

-nullo discrimine cædem
Suscitat, irarúmque omneis effundit habenas.

Translatè. Et Orator dicitur in peroratione totos eloquentiæ aperire fonteis, & omnes adfectuum habenas effundere. Contrarium est: Iniicere habenas, pro compescere, & impetum sistere. *Habenas effundere*, dare, laxare, Græcis λῦσαι χαλινοὺς, πᾶσαν ἀφιέναι, ἢ ὅλην ἐφιέναι τὴν ἡνίαν, pro: Nimium indulgere, nimiámque permittere libertatem. *Habenis effusis*, est licentissimè, liberrimè, & intemperantissimè, vel immodicè. Idem Nouatianus lib. de Trinitate: *Indulgentiæ suæ sinus largos profudit*; &: *Sub iugo enim naturalis legis omnibus datæ, alia quasi frenis reuocata retrahuntur, alia quasi effusis habenis excitata impelluntur.*

82. Hamaxobio instabilior. *Tom. 3. lib. 1. ad. Marcion. cap. 1. num. 12.*

VIDEANTVR Adnotat. Pamelij. Historicis & Poëtis celebrati *Hamaxobij*, vel Hamaxobitæ, Sarmatiæ gens. Quos sic describit Horat. lib. 3. Od. 24.

Campestres meliùs Scythæ,
Quorum plaustra vagas ritè trahunt domos,
Viuunt, & rigidi Getæ;
Immetata quibus iugera liberas
Fruges, & Cererem ferunt;
Nec cultura placet longior annua.

Ergo non modò in eū dicetur, qui sedes subinde mutat, & fabulam vndecumque motoriam agit; sed qui versatili est animi sententia inconstans.

83. Hieme frigidior. *Tom. 3. lib. 1. adu. Marc. cap. 1. num. 14.*

VERBA, iudicia, homines frigere dicuntur Ciceroni; &: In re frigidissima calere, in feruentissima frigere, opponit metaphoricῶς, &: Lentus in dicendo, & penè frigidus. De homine insulso, tardi stupidíque ingenij. Vt calidus de alacri & excitato animo. Et: Calida consilia, est, præcipitia & temeraria.

84. Hypobrychium irrespirabile. *Tom. 2. li. de Idolol. cap. vlt. num. 170.*

VIDEANTVR Adnotat. Pamelij. ὑποβρύχιον, τὸ ὑπὸ τῶν κυμάτων καλυπτόμενον, quod fluctibus est obtectum. Homer. Odyss. ε.

τόν δ' ἄρ' ὑπόβρυχα θῆκε πολὺν χρόνον.

vbi ὑπόβρυχα Poët. pro ὑποβρύχιον, τὸν καταδεδυκότα εἰς τὸ ὕδωρ, qui sub aqua subiit. Hæc ferè Paul. Leop. lib. 8. Miscell. cap. 23. Sed quum Ter. dicat: *Inenatabile excussis profundum, inextricabile impactis naufragium, irrespirabile deuoratis hypobrychium*, videtur locum significare, imum scilicet maris fundum; in quem & excussi natandi imperiti & impacti, nec tabulis nec scopulis adhærescentes deferantur. Significabit ergo Prouerb. Extremum periculum, vt omnis salutis emergendíque è malis spes adempta sit.

85. In alium ictum considerare. *Tom.* 3. *Scorp.adu.Gnostic.cap.5.num.*35.

OCCVRSVM *est huic plagæ; in alium ictum consideremus, &c.* Alij longè aliter distinguunt. A gladiatoribus sumtũ. Cicer. 1. Catil. Quot ego tuas petitiones, ita coniectas vt vitari posse non viderentur, parua quadam declinatione, & vt aiunt, corpore effugi? & Virgil. lib. 5. de Pugil.

Nunc hos, nunc illos aditus, omnémque pererrat
Arte locum, & variis assultibus irritus vrget:
Ostendit dextram, insurgens Entellus, & altè
Extulit. ille ictum venientem à vertice velox
Præuidit, celerique elapsus corpore cessit.

Vt sit: vno argumento refutato, alium infirmationem inquirere, & rationem secum inire qua improbari possit.

86. Istro fallacior. *Tom.*3. *lib.*1. *adu. Marc. cap.*1. *num.*15.

VIDEANTVR Adnotat. Pamelij. Quis ab histrice animante hoc sumtum dicat? *Istria* regionis incolæ, non *Istri* aut Histri, sed Istrij dicuntur; quibus quis fallaciam tribuat, non reperio. Reliquum est igitur, vt Ister fluuius, alio nomine Danubius, huic prouerbio locum fecerit. Quum Tertull. Marcioni tot titulos honorificásque appellationes, à locis, gentibus, Ponto, Patriæ vicinis, & rebus eidem peculiaribus, adsignet. Dicetur autem: fallax Ister, vel propter sinuosos flexus (vt Mæander) vnde à Poëtis retortus & sinuatus dicitur; vel propter ostiorum multitudinem (inter quæ vnum est Pseudostoma, quasi falsum vel fallax ostiũ) quæ fallat in instituto cursu nauiganteis; vel quòd subita inundatione plerumque accolas inopinatò opprimat. Tibul.

-Fallax quoque testis
Pannonius, qui Istri accola.

Auson.

Et fontem Latiis ignotum annalibus Histri.

(adspirat namque.) Ignotum, quia fallit & latet.

87. Iugum excutere, &: Ceruicem à iugo excussare. *T.*5. *li.de Pud.c.*10. *et* 12. *n.*81. *et* 95.

IVGVM, quod boues induunt, cùm trahũt aratrum vel currum. Cicer. Boum ceruices natæ ad *iugum:* Metaphoricũs seruitutem aut onus graue significat. Hinc illa: *sub iugum mittere. Iugum* deiicere à ceruicibus, est: liberare violẽta dominatione, graui onere seruitutis. Contrar. apud Virgil. 12.

Ni frenum accipere, & victi parere fatentur.

Tertull. lib. de Idol. *vinculum & iugum nobis relaxauit,* & lib. de Pudic. *operum iuga reiecta sunt, non disciplinarum.*

88. Lamiæ turres. *To.*3. *li.ad.Valẽt.c.*3. *n.* 23.

DE *Lamiis* multi Politianus in Præfatione in Dialect. & Brassicanus eius commentator. Hadrian. Iunius Adagio 34. Cent. 2. & Cæl. Rhodig. c. 5. lib. 19. vbi de Menippi Lycij amica, in cõiugem iamiam adsciscenda, post multa ait quidã Philosophus: Bella hæc sponsa vna est τῶν ἐμπουσῶν, ἃς λαμίας τε καὶ μορμολυκίας οἱ πολλοὶ ἡγοῦνται, hoc est: ex Empusis, quas & *Lamias* & Mormolycias plerique putant. *Turres* autem commemorat Tertull. quòd ingentem specum ad rupis radices insedisse fabulantur *Lamiam* in Libyæ locis reginam. Dicetur igitur de rebus in speciem formidabilibus, in quibus nihil insit periculi. Nomina ad terrorem inuenta, fabulæ aniles.

89. Latere hoc defendit. *Tom.*3. *lib.de Resurr.car.cap.*2. *num.*21.

IN acie, hoc est, in exercitu ad pugnã procincto, hæc fuere, frons, tergum, duo latera, quæ & alæ & cornua dicebantur. Tectum latus, de iis qui armis & præsidio muniti sunt; apertũ, de iis qui periculo expositi. Terent. Heauton.

Triumpho, si licet me latere tecto abscedere:

hoc est, sic vt nihil mihi accersam periculi. Cæsar li. 2. bell. Gall. Quæ res & latus vnum castrorum ripis fluminis muniebat; &: Totis ferè castris à fronte, & à sinistra parte nudatis; &: quorum pars aperto latere legiones circumuenire. Nonnius in Miscellaneis (si ritè memini) & eũ secutus Muret. in Terent. à gladiatoribus sumtum volunt, quibus si minus plagam ἀντιπάλῳ possint infligere, satis honorificum est, latere tecto, id est, integros illæsósque abire. Dicebantur præterea: latus apertum præbere, quum ictum non declinarent, sed lictori mortíque se gratis obiicerent. *Latere hoc defendi* igitur est, his iisdémque argumentis, rationibus, probationibúsque cõstabiliri; quo verbo, vti & militari, *muniri*, eodẽ loco vtitur Ter.

90. Ex latere vtroque. *Tom.*5. *lib.de Trinit. cap.*26. *num.*112.

VERBA Iureconsultis frequentata. Vlpian. li. 3. Dig. tit. de Procurat. vt ex vtroque latere quasi actor habeatur. Et Iustin. lib. 5. Cod. Iuris, inquit, Auctores *ex vtroque latere* magnũ habuere certamẽ. Tertull. *Ex vtroque latere nos veritas in istam concludit sententiam,* id est: vtrimque, & ex vtraque argumenti parte.

91. Quoquo latere velis. *Tom.*3. *lib.* 4. *aduer. Marc.cap.*34. *num.*544.

IDEM cum *superiore: ex vtroque latere,* quod Ter. declarat: *Habes nuptiarum quoquo velis latere prospectorem,* hoc est: quamcumque in partẽ te vertas.

92. Quo laterum? *Tom.*5. *lib. de Ieiun.cap.*11. *num.*72.

VTRA parte argumenti? qua ratione? quam in partem? Et hîc vtitur verbo *confirmatum,* vt ad latus tectum, in exercitu vel gladiatore, referatur.

93. Leones in pace. *Vide suprà:* Cerui in prælio. *Tom.*2. *lib.de Cor.milit.cap.*1. *num.*18.

CONVENIT in eos qui præpostetè se gerũt, vbi res postulat audaciam & virtutem, ibi timidi; feroces, vbi nihil ferocitate opus. Liuius. In otio

otio tumultuosi, in bello segnes. Synesius: ἐν μὲν εἰρήνῃ θρασεῖς ἐν δὲ πολέμῳ δειλοὶ, in pace feroces, in bello formidolosi.

94. In limine occurrere. *Tom.5.lib.de Monog.c.8.n.52.*

IN ipso operis, disputationis ingressu sese offerre.

95. De limine offendere. *Tom.3. lib.aduers. Valent.cap.3.num.22.*

RHENANVS: Prouerbium de his qui initio rei, quam agendam susceperant, peccant. Simile illi: Cantherius in porta. Cum hoc conueniunt: In portu impingere; In limine deficere. Virgil.

Cur indecores in limine primo
Deficimus?-

pro, in ipso operis negotiique suscepti primordio peccare. Ab iis translatum, qui ex ædibus egressuri, in limine pedem offendunt. Offendisse autem limen, laciniam ad id adhæsisse, vel prolapsum cecidisse, ostenta fuere inauspicata & mali ominis, passim apud Poëtas. Ouidius:

Dicitur offenso procubuisse pede.

96. Lineas agere. *Tom.3.lib.de Anima.c.43. num.480.*

HVMANI *vel maximè initij ac finis lineas quotidie agere.* Prouerbia à lineis ducta, quæ consequuntur, partim à Geometria, quæ lineis omnia perficit, partim à curriculis & palæstris, quorum spatia certis lineis includebantur; partim à pictoribus, qui penicillo *lineas ducere* solent, priusquàm vmbram sine colore colorare incipiant, translata sunt. Hoc autem primum Tertull. ducere videtur vel ab initio & fine spatiorum in Dromone, vel à pictura, quum addit: *Manum fidei porrigens faciliùs adiuuandæ per imagines & parabolas, sicut sermonum, ita & rerum.* Deinde: *Proponit igitur tibi*, quasi, ob oculos subiicit in pictura; pòst: *Etiam per imaginem mortis.*

97. Lineas aliquas præducere, ad quas erit dimicandum. *Tom.3.lib.3.aduers.Marc. cap.5.num.14.*

HOc sumtum ab iis qui duello, siue singulari certamine congrediuntur; vel ab iis qui in stadio decurrunt, pro: certam materiæ legem præfinire.

98. Lineis certis determinare. *Tom.1.lib. adu.Iudæos.c.2.n.6.*

ADDIT Tertullianus: *summam quæstionis ipsius.* Ab iisdem certantium lineis, intra quas decertaturi consistunt. In lib. de Pudicit. *Eundem limitem liminis figimus.* Vbi *limen* est linea, vt apud Virgil. liménque relinquũt. Certos terminos certásque leges præstituere institutæ disputationi.

99. Lineis claudere. *Tom.3. lib.1. adu. Marc. cap.7.num.51.*

QVAMQVAM tota materia de duobus Deis dimicetur, his interim lineis eã clausimus, intra quas congrediemur. Est igitur, stata quædam argumenta præfinire, intra quæ ceu cancellos quosdam coërceatur liberior orationis euagatio.

100. Lineis deducere. *Ibidem cap.25.n. 175.*

CICERO: Huc caussa deducitur. Rem huc deduxi, id est, in hunc statum, locũ adduxi. Tertull. *Quod adtinet ad bonitatis quæstionem, his lineis deduximus eam minimè Deo adæquari*, hoc est: intra hosce terminos tractauimus.

101. Lineas certas præducere in vnam cõgressionis speciem. *Tom. 3. Scorp. adu. Gnost.c.4.num.32.*

PRÆCEDIT apud Tertull. *Nos alibi de Deo dimicantes.* Certas leges sibi præscribere, quas intra de vna eadémque re decurrat disputatio.

102. Linea extrema. *Tom.3.lib.aduers.Hermogen.cap.3.n.19.& c.38.n.132.133.& lib.adu.Prax.c.16.n.100.*

RHENANVS: In spatiis olim, in quibus cursus publicè fiebat, initium & finis lineis notabatur. Hinc quidquid postremum est, *extrema linea*, Prouerbialiter dici cœpit. Ergo quum Tertull. Hermogenem hîc vocat non *intelligentium extremam lineam*, imperitissimum accipe. Horatius Epistolam ad Quinctum sic claudit:

Mors vltima linea rerum est.

Hæc etiam Turneb. Aduers. lib.12.cap.10. Vbi similem Terent. locum explicat, & Calx dicebatur, quòd scilicet calce & creta notaretur. Vltra autem calcem nihil superest quò cursus tendatur. Atqui quum Deus vniuersitatis lib. aduers. Prax. *extrema linea* dicitur; alludere potius videtur Auctor ad illud Apoc.1.& 22. Ego sum α & ω. siue principium & finis. Lib. aduers. Hermogen. *Si determinatur, habet lineam extremam; quam quantum propriè pictor, agnoscis finem esse omni rei cuius linea extrema est.* Apud Terentium: *extrema linea* amare, est impensissimè. ἡ ἄκρα γραμμὴ, summa linea & extremus terminus, vt ibi summus amor significetur. Quomodo Eurip. cùm extremum terminum malorum & miseriarum intelligeret, ἐπ' ἄκραν ἥκομεν γραμμὴν τῶν κακῶν dixit. Non tamen ineptè apud Terent. intellexeris *extremam lineam* in amore, ipsum rei amatæ aut concupitæ adspectum; quasi longis lineis, hoc est, de longinquo amare. Erasmus Hermogenem, *extremam lineam* à Tertulliano appellari autumat, quasi extremum & postremum sui temporis hæreticorum, qui ætate Tertulliani superesset.

103. Ad lineam dimicare. *tom.5.lib.de Pudicit.cap.6.num.39.*

AD *hanc iam lineam dimicabit nostra congressio.* Deinde explicat se: *Præscribam tamen tibi formam necesse est, ne ad vetera manum emittas, ne in terga respi-*

PROVERBIALES FORMVLÆ TOTO OPERE HOC TERTVLLIANICO CONTENTÆ, BREVIBVS Scholiis illustratæ.

1. Abiit iam, & reuerti debet. *Tom.1.lib.de Testim.Animæ.cap.4.num.22.*

PRouerbij huius, quod Teutonis Gallisque etiam vsitatum, vsum ipse Tertull. fusissimè explicat; vt: Abiisse hominem, sit: è corpore excessisse animam, atque ita inter viuos esse desiisse. Sic Græci vti his verbis solent: οἴχεσθαι, κατοίχεσθαι, ἀπέρχεσθαι, ἀπογίνεσθαι, hoc est: mori; quæ omnia abitum excessumque significant. In dictiuncula; *iam*, quæ longum spatium innuit, tota Prouerbij vis videtur consistere. Tanta vis fuit veritatis de resurrectione & immortalitate Animæ, vt ea ex hominum animis, ne in tantis quidem vanarum opinionum tenebris, à maioribus veluti per manus tradita, potuerit euelli; sed trito vsitatóque Prouerbio sit frequentata, de iis qui iamdudum essent defuncti; quasi præsumerent, hoc est præciperent, & anticiparét animis, corporum resurrectionem; siue animorum, qui excesserant, ad sua corpora reditum ἀναστροφὴν, ἀνάστασιν, hoc est: *Reuerti* ἐπαναστρέφειν, ἢ ἀναβιῶν.

2. Abruptum amplissimum salire. *Tom.3. lib.5.aduers.Marc.cap.14.num.231.*

SALIRE, pro: transilire vel saltu transmittere. Vt sit omninò, aut verba saltem intermedia prætermittere. Ab iis sumtum, qui malunt cōpendium facere itineris, saltu; quàm dispendium commodiore ambulatione. Sic: Maximum campum leuissimo saltu transuolas, Scaliger ad Cardanum. Explicat se mox Tertullianus: *Ademisti tanta de scripturis*, hoc est, intercidisti, reiecisti, & abrupisti, vt lacunæ in librorum contextu permagnæ exstent. Lib.5. aduer. eundem: *Quantas foueas in Epistola fecerit, auferendo quæ voluit.* Virgil. lib.4.

Hic medium dictis sermonem abrumpit.

3. Acie figere. *Tom.1.lib.de Pall.cap.4 num.84.*

EST acutè, intentis, & quasi defixis in rem oculis intueri. ἀτενὲς ὁρᾶν. Virgil.

Oculos horrenda in virgine fixus.

Vt qui vestibus, à naturæ moderatione alienis, hominésque transuersos de recto statu agentibus, induti, palàm conspiciendos se, aut potius deridendos præbent, omnium oculos in se conuertere velle videantur. Vt tamen huiusmodi inspectio, siue spectatio, quam captant, cum probro contumeliáque eorundem, gestantium, sit coniuncta; vt non laudi, sed vitio vertat. Huic subiungitur: *Digito destinare, Nutu tradere*, de quibus infrà.

4. Acies machæræ exerta. *Tom.5. lib.de Pudicit.cap.14.num.115.*

QVVM quasi plenæ iuris, auctoritatis & potestatis habenæ, effunduntur, in aperta obiurgatione. Apud Virgil. Ense recluso ibat. Cui cōtrarium est illud Cicer.1.in Catil. At nos vigesimum iam diem patimur hebescere aciem horum auctoritatis. Habemus enim Seu.Conf. veruntamen inclusum in tabulis, tanquam gladium in vagina reconditum. Sic in Apio: Dentes exerti, ad vulnera infligenda acuti & erumpentes.

5. Nihil ad Andromacham. *Ibid.cap.8.num.65.*

ADludere videtur ad veteris alicuius Tragici fabulam, nomine *Andromache* inscriptam. Et ex Tertul. colligere est, nihil aliud isthoc Prouerbio significari, quàm hisce: Nihil ad versum, nihil ad Bacchum, οὐδὲν πρὸς ἔπος, ἀπροσδιόνυσα, hoc est, aliena à re. Nam hæreticos cum histrionibus comparat. Hi allegoricos gestus accommodantes canticis, alia longè à præsenti & fabula & scena exprimūt, (vt videatur ad Græca Prouerbia respexisse, ἐκτὸς χοροῦ ὀρχεῖσθαι, ἐξορχεῖσθαι, vel ad τὸ ἀπορχεῖσθαι, Extra chorum saltare, &: desaltare) illi, hæretici scilicet, easdem parabolas quò volunt tribuunt, non quò debent aptissimè excludunt.

6. Ad scamma producere. *Tom.2.lib.ad Martyras.cap.3.num.44.*

RHENANVS: Locus certaminis, in quo congrediuntur athletæ, σκάμμα Græcis dicitur, quòd is fossa cingi soleret, παρὰ τὸ σκάπτειν. Hinc Prouerbialiter dictum D. Hieron. de *scammate* & loco certaminis egredi; pro eo quod est: A proposito digredi, siue, Lineas transilire. Sic enim apud illum legendum, scribentem aduersus errores Ioannis Hierosol. ad Pammachium: Quum ergo ista quærantur, inquit, cur tu omissis, super quibus pugna est, de *scammate* & loco certaminis egrediens, in peregrinis & longè alienis disputationibus immoraris? Porrò seipsum exponit, quū addit: *Et loco certaminis. Et*, enim idem valet, quod: id est. Non omittendum, valdè signanter loqui Tertull. Nam athletæ & gladiatores produci dicūtur in spectaculis ab ipsis munerariis qui ludos edunt.

edunt. Sic mox: *vt ad stadium tribunalis benè exercitati incommodis omnibus producamur.* Ex sentẽtia Tertull. est in theatrum, arenam, locum publicum certaminis adducere, ostentandi periclitandíque artem, vireis, gratia; & præmium, siue βραβεῖον auferendi, in arenam descendere. Paulus Leopard. Lib.1.Miscell. cap.22. vocis significatum explicat: & : *flamma* Erasmi, & Cælij refutat. B. Ambros. lib.1.Offic. Adhuc athletæ in *scammate* sunt, etiam Prouerbialiter; quasi dicat: Etiamnum de præmio certatur, & palma dubia est.

7. Ad quod venimus, hoc age. *Tom.3.lib. 4. aduers.Marc.cap.7.num.65.*

IN sacris imperari solitum silentium, his verbis: Fauete linguis; & Græcè, σῖγα πᾶς ἔσω λεώς, & eadem de caussa clamari solitum: *Hoc age.* Idque Plutarchus in Numa dicere videtur: ὧν ἴχνος τι μέχρι νῦν διασώζοντες, ὅταν ἄρχων πρὸς ὄρνισιν ἢ θυσίαις διατρίβῃ, βοῶσιν, ὡκ ἄγε. Muret. Variar. Lect. 15. lib. Prouerbium igitur erit, quo ad rem institutam attentum aliquem esse iubemus, vt in eam vnam tota mente incumbat: vt nec verbis aliud vsurpet, nec in animo secum cogitet.

8. Ex ære collatitio. *Tom.3.lib.aduer. Valent. cap.12.num.136.*

RHENANVS: Quamquam hîc symbolæ & collationis fit mentio, (nam Tertull. *conferunt*, inquit, *in medium*, & mox: *vnum omnes bonum conferebant.* Item Irenæus: Vnumquemque, inquit, eo quod habebat in se optimum florentissimumque conferentes, collationem fecisse. Rursum mox: Et secundi Christi, quem Soterem dicunt, ex collatione composita fabricatio) nihilominus, quando Vet. exemplaria constanter habent: *Ære collatitio*, video non tam *collatitio*, legi posse, quod omnibus obuium est, quàm: *collocatitio*, pro: ære mutuatitio & alieno; quod in vnum conferentes boni viri, & apud amicum negotiationi intentum collocantes, sic illum quum ornant, tum adiuuant, priùs ab eo sibi cauentes. Vnde fortassis vulgò Afrorum vsitatum id temporis Prouerbium; vt: *Ære collocatitio*, aliquid fieri diceretur, aut diues quispiam esse iactaretur, qui propriis opibus non polleret, sed commodatitiis & alienis. Sanè apud Irenæum alio loco de hoc ipso Sotere legitur: In eum disponentibus velut florem suum: vt *collocatitium*, sit hîc depositicium. Idem sensus erit, si *collatitio*, legas, aut certè non magnoperè diuersus. Equidem apud veteres multa fiebant *Ære collato*; quibus operibus inscribebantur hæ notæ: ÆRE COL. Ad quem morẽ fortassis hîc respexit Tertullianus. Stips collatitia, quæ in pauperum vsus erogatur; & *collatio* siue collecta, quæ & indictio, pẽsitationis pecuniariæ genus: est & σύμβολον collatio in cœnæ adparatum siue pecuniaria, siue penuaria. Vnde, *Cœna collatitia*, sodalium aut contubernalium accubatio, vbi suas quisque adferunt epulas, ἔρανος. Prouerbium in eos conueniet, qui per se nihil valent, sed toti alienis nixi sunt opibus, quibus subtractis corruant, & fide fortunáque fiant expertes. Diuites in ære alieno, vti Horatius dixit: Meo sum pauper in ære.

9. Æsopi graculus. *Ibidem cap. 12.num. 139.*

RHENANVS: De hoc exstat Apologus inter eos qui *Æsopo* vulgò tribuuntur. Vnde Græcis natum Prouerbium: Αἰσώπιος κολοιὸς, id est: *Æsopicus graculus*; Dici solitum in eos, qui aliena pro suis ostentant. Horat.3.Epist, lib.1.

Quid mihi Celsus agit? monitus, multúmque monendus,
Priuatas vt quærat opes, & tangere vitet
Scripta, palatinus quæcumque recepit Apollo.
Ne, si fortè suas repetitum venerit olim
Grex auium plumas, moueat cornicula risum
Furtiuis nudata coloribus.

Gabriæ μυθολόγου τὸ ἐπιμύθιον ad sententiam Tertull. est planè accommodatum.

Ἀλλοτρίοις πτεροῖσιν ἠμφιεσμένος
Ηὔχει κολοιὸς ὀρνέων ὑπερφέρειν:
Πρῶτον δὲ δῶρον ἡ χελιδὼν ἠρπάκει.
Μεθ' ἣν ἅπαντες. εἶτα γυμνὸς εὑρέθη.

Ἐπιμύθιον, τὸ ἐξ ἐράνου κάλλος διαλύεται. Quod sic vertimus:

Dum iactat alienis amicta plumulis
Præstare volucres ceteras cornicula;
Hirundo primùm deripit munus suum,
Exinde reliquæ. & nuda tandem cernitur.

10. De Æsopi puteo Asinus. *Tom.3. lib. 4. aduer. Marc.cap.23.num.349.*

VT subaudiantur verba: modò venis, modò apparuisti. In eum qui aliundè incognitus, nulláque celebritate nominis præclarus, & quasi ex angulo modò aduenit; qui latuit, siue, vt verbo Horatiano vtar, fefellit hactenus; quíque subitò magnum quid & præclarum audeat iactare, immò auctoritatem & gratiam, cum fama sibi vindicare. Quum Apologus, inter Æsopicos, hic non exstet, futile esset aliquid hîc ex coniectura adferre, vnde ortum sit prouerbium: quidquid alij nugentur περὶ τῆς τοῦ ὄνου παρακύψεως.

11. Agina media, *seu*: Aginæ æquilibrio ferri. *Tom.3.lib. aduer. Hermog. cap.41.nu.142. & Tom.5.lib.de Pudic. cap.9.num.73.*

IN lib. de Pudicit. *Non enim admittetur exemplorum adæquatio, licet in agina congruentissima, si fuerit saluti nocentissima.* Si vt ait Rhenan. ex Festo: *Agina* est foramen illud in quo inseritur scapus trutinæ, hoc est, in quo agitur siue vertitur trutina, & rum in media *agina* cõsistere trutina dicatur, quoties accidit æquipondium, vt neutra pars propendeat: idem erit cum Ansa (quantum ad Prouerbij vsum) quæ est λαβὴ, in qua examẽ vertitur, siue in cuius meditullio lingula obuersatur, & huc illuc nutat, dum lancibus æquatis respõdeat summo puncto, hoc est, neutro inclinet, sed æquo momento discrimen partiatur. Vsus Prouerbij esse poterit in eos, qui neutrarũ partium sunt, sic vt neque hos neq; illos offendãt, In eos qui virtutes amplectũtur, quæ mediocritates sunt quædam

inter extrema vitia constitutæ. In iudices integros, & similia. Videantur Adnotat. Pamelij.

12. Alexandro sublimior. *Tom. 1. Apolog. cap. 11. num. 173.*

IN elati excelsique animi homines. Decantatissima animi in *Alexandro* Magno altitudo, quæ in dictis iuxta ac factis enituit. Qui nihil sibi quod ipse perficeret, à patre relinqui, puer doluerit; qui in Olympiis stadium decurrere, nisi cum Antagonistis Regibus, recusarit; qui Asiaticum regnum dispertiri cum Dario rebus integris, noluerit; qui quum ab Anaxagora innumerabiles esse mundos audiisset, illacrymarit, qui nedum vnius dominus esset factus.

13. Amazona audacior. *Tom. 3. lib. 1. aduers. Marc. cap. 1. num. 14.*

AMAZONES, vel *Amazonæ*, singulare omnium seculorum exemplar, inquit Iustin. lib. 2. Quarum audaciæ, plusquàm virilis, plena facinora, bella, expeditiones commemorantur. At quoniam audacia in muliebri sexu cum impudentia plerumque est coniuncta; Prouerbium in eos conueniet, qui impudenter sunt audaces & temerarij. Videantur Adnotationes Pamelij.

14. Aries in nos temperatur, quo quassatur caro. *Tom. 3. lib. de Resurr. car. cap. 5. nu. 43.*

ARIES, trabs funibus tensa suspensa, cuius caput ferro vestitur, vt durissimam, arietis instar, frontem videatur habere; & more etiam arietis retrò ducitur, vt maiore impetu feriat, subruátque muros. Hinc verbum *temperari*, quod in adparatu & libratione in ictus destinata, arte opus esset & certa temperatura. Subiungit Tertullianus verbum *quassatur* Virgil. pulsabant ariete muros, labat ariete crebro ianua, arietat in portas. Cicero: Aries murum percusserit. Prouerbialiter dici poterit, pro eo quod est, validum argumentum nobis obiicitur, quod difficile sit dissoluere. Aperta vi oppugnamur. Vt Arietes, & Cuniculi in argumentis, inter se opponantur.

15. Aristide iustior. *Tom. 1. Apolog. ca. 11. nu. 173.*

TAM celebris apud Græcos, & præsertim Athenienses iustitia & æquitas *Aristidis*, vt τȣ̃ δικαίȣ cognomentum meruerit. Tanta non legum modò, sed æqui boni etiam fuit in homine obseruantia; vt hoc solo nomine in exsilium ab improbis sit eiectus, & diuersis studiis cum Themistocle Remp. administrarit.

16. Aspis à vipera venenum mutuatur. *Tom. 3. lib. 3. adu. Marc. cap. 8. num. 53.*

DE *Aspide* sic Plin. lib. 8 cap. 23. Colla *aspidum* intumescere nullo ictus remedio, prætèrquàm si confestim partes contactæ amputentur. Tam præsentaneum scilicet est venenũ. De *Vipera*, eodem lib. cap. 29. Serpentum *Vipera* sola terra dicitur condi, ceteræ arborum aut saxorum cauis, (sed Aristot. lib. 5. de natura animal. contrà tradit, *Viperam* sub petris sese condere, reliquas serpentes in terra abdi) omnia secessus tempore veneno orba dormiunt. Li. 7. cap. 2. ait: Qui montem Athon incolant, *Viperinis* carnibus ali. Quod certè argumentum est veneni minus efficientis. Prouerbio igitur isto significabitur pestilentissimum à minus malo ad nequitiam edoceri.

17. Attalicæ diuitiæ. *Tom. 5. lib. de Ieiunio cap. 15. num. 94.*

SI *Attalicæ* legatur, nihil difficultatis: notæ *Attali*, Regis Pergameni, *diuitiæ*, quas pop. Rom. ex hæreditate adierit. De quo Horat. in Odis:

Non opes neque Attali,
Ignotus hæres regiam occupaui.

& : *Attalicis* conditionibus. Vt magnificæ & superuacaneæ illæ *diuitiæ* atque deliciæ, pani opponantur; hoc est: simplicissimo victui. Sin *Atellanæ*, personatæ illæ in cultu & vestibus lautitiæ intelligentur. Nam *Atellanis* (ex Atella, Campaniæ oppido) histrionibus celeberrimis, hoc ius concessum erat, vt personam in scena deponere non cogerentur. Vnde fabulæ personatæ, pro *Atellanis*, κατ' ἐξοχὴν. Dicetur in vestitum superuacaneum, & ad luxum ostentationémque comparatum.

18. A toga ad pallium. *Tom. 1. lib. de Pallio c. 5. num. 94. & cap. 6 num. 116.*

RHENANVS: *Pallium* Græcorum erat & Philosophorum. Hoc etiam Romani *toga* reiecta amiciebantur. Hinc illud admirantis vulgi dicterium de potentioribus ad Christianam religionem transgressis: *A toga ad pallium*. Vnde motus Tertullian. vt scriberet pro *Pallio* librum. Ammian. Marcell. de Iuliano Aug. Namque in pace, inquit, eius mensarum tenuitas erat rectè noscentibus admiranda, velut ad *pallium* mox reuersuri.

19. Cæcus à cęco in eandem deductus foueam. *Tom. 3. lib. 3. adu. Marc. cap. 7. nu. 44.*

PROVERBIVM vel ipsi Seruatori vsitatum Luc. 6. quoties indoctus indoctum docere conatur, vel imprudens imprudenti dare consilium; atque ita in eosdem errores, aut prauas opiniones secum præcipitat. Tertullian. sic interpretatur. Ab eodem rationem errorum & ducatum mutuari.

20. Cæcus in petram offendit. *Tom. 3. lib. 5. adu. Marc. cap. 7. num. 119.*

TERTVLLIANVS allegoricõs de Marcione, qui errorum prauitate excæcatus, malè de Christo, (petra spiritali) sentiret. Non absimile: Impingere in scopulum. Lib. de Trinitate, ca. 28. *Duobus istis locis, quibusdam effossis luminibus orbatus, totus sit in doctrina suæ cæcitate superatus.* Vsurpabitur in eum, quem opinionum peruersitas ad absurda quæque præcipitem agit.

21. Cæ-

21. Cædere cominus. *Tom.3.lib.2.adu.Marc. cap.vlt.num.205.& lib.3.cap.5.nu.14.*

COMINVS *cadere*, *cominus* dimicare, σταδίην μάχεσθαι, καὶ ἔγγυθεν; cui contrarium, πόῤῥωθεν διὰ δοράτων ἢ βελῶν. Translatum à bello, in quo nunc conserti pugnant gladiis, & : conserere, siue : conserre manus dicuntur; nunc machinis aut etiam amentis procul tela in hostem torquentes. Vtemur eo, quum significare voluerimus, nos rem propiùs, seu de propinquo velle expendere, agitare, & disputare. Argumenta ex rei ipsius natura, non extrinsecus adsumta, ad infirmandam alicuius sententiam, adferre.

22. De calcaria ad carbonariam. *Tom.3.lib. de Carne Christi cap.6.num.52.*

RHENANVS: *Calcaria* taberna est, vbi calx adseruatur aut vēditur. Sic *carbonaria*, à carbonibus. Vsus erit, quū res sordida aut molesta, æquè sordida aut molesta mutatur. Et elegās Prouerbiū est, quoties de impuro loco ad nihilo puriorē nos recipimus. Quum ex vno malo in aliud diuersum incidimus. Postquā Tertull. Marcionis respōdisset impurissimæ hæresi, ad Apellis æquè impuri confutationem sese accingit. Nō absimile: E Scylla in Charybdin, è fumo in flammam. Nisi quòd illo Prouerbio quædam malorum diuersitas, & quasi repugnantia significari videatur; vti calx & carbones, ratione contrariorum colorum, repugnant. Sumtúmque est ab iis, quibus sordes odiosæ, neque facilè vestitum contaminati sibi patiuntur, quod fuligo vtrorumque efficit.

23. Campis suis diffundere. *Tom.5.lib. de Trinitate cap.6.num.26.*

HÆC inter se opponit Nouatianus: *Inter hæc corporis nostri lineamenta modum aut figuram diuinæ maiestatis includere; &: suis illam interminatæ magnitudinis campis sine vllo fine diffundere.* Nota sunt patentia æquora camporum & immensitates, in propria vocis significatione. Et illud Virgilij:

-Equites Messapus in armis,
Et cum fratre Coras, latis diffundite campis,

κατὰ τὴν μεταφορὰν hæc: Rhetorum campus; In aliquo campo Oratorem versari; Ex ingenti quodam immensóque campo in exiguum gyrum Oratorem compellere. Et : Hæc latissimum dicendi campum Rhetori solent aperire. Ex quibus & huius & sequentis Prouerbij vsus patet.

24. Campus fusus & latus aperitur. *Ibid.ca. 28.num.127.*

CVI contrarium: Non habere satis magnum campum in quo versetur, apud Ciceron. Nouatianus etiam alibi eodem libro : *Hæc breuiter sint nobis dicta & strictim posita, & non longa disputatione porrecta. Latiùs enim potuerunt porrigi, & propensiore disputatione produci.*

25. Capitis supercilio loqui. *Tom.3.lib.adu. Hermog.cap.27.num.91.*

IN *supercilio* notatur fastus, qua parte aut negamus, aut annuimus. Hauddubiè mutuatus ab Homero illud est Tertullianus Iliad. α. Thetis ad Iouem:

Νημερτὲς μὲν δή μοι ὑπόσχεο, καὶ κατάνευσον.
id est:
Haud dubitanda mihi promitte atque annue.

Respondet Iupiter:

Εἰ δ' ἄγε τοι κεφαλῇ κατανεύσομαι, ὄφρα πεποίθῃς;
Τοῦτο γὰρ ἐξ ἐμέθεν γε μετ' ἀθανάτοισι μέγιστον
Τέκμωρ. οὐ γὰρ ἐμὸν παλινάγρετον, οὐδ' ἀπατηλὸν
οὐδ' ἀτελεύτητον γ' ὅ, τι κεν κεφαλῇ κατανεύσω.
ἦ καὶ κυανέῃσιν ἐπ' ὀφρύσι νεῦσε κρονίων. id est,
Annutabo tibi capite, vt benè fisa quiescas;
Hoc siquidem magnū est Diu cum immortalibus à me
Iudicium. neque enim reuocabile mi, neque fallax,
Quódque tibi capite annutaro, neque imperfectum.
Dicta superciliis Saturnius annuit atris.

Vnde Plinius Lib.1. Epist. ad Octauiū Rufum : Vide in quo me fastigio collocaris, quum mihi idem potestatis, idémque regni dederis, quod Homerus Ioui:

Τῷ δ' ἕτερον μὲν ἔδωκε πατὴρ, ἕτερον δ' ἀνένευσεν,
Vnum concessit voto pater, annuit vnum.

Nam ego quoque simili nutu ac renutu respondere voto tuo possum. Huc pertinere non temerè existimem: Censorium *supercilium*, quasi qui *supercilio* solo vel damnet, vel probet; quod alij tetricam seueritatem interpretantur.

26. Catharticum dare. *Tom.1.lib.de Pallio. cap.5.num.111.*

KΑθαρτικὸν ἢ καθαρτήριον φάρμακον, ἢ κάθαρσις, medicamentum ventrifluum, siue quod aluum deiicit. Hinc ὑπήλατον dictum Hippocrati. Explicat se Tertullian. *Sermone me suasisti medicamine sapientissimo*, ex Græco Senario:

λόγῳ μ' ἔπεισας φαρμάκῳ σοφωτάτῳ.

Καθαίρειν est lustrare & expiare; ad quod adludit Horat. lib.1. Epist.1. loquens de vitiis animi:

Sunt verba & voces, quibus hunc lenire dolorem
Possis, & morbi magnam depellere partem.

Et:

-sunt certa piacula, quæ te
Ter purè lecto poterunt recreare libello.

Huc pertinet: Elleboro purgare, & similia.

27. Catone sapientior & grauior. *Tom.1. Apolog.cap.11.num.173.*

CATVM Sabini acutum dixerunt, vnde *Catonum* nomen. Huius autem *Catonis*, apud Tertull. primi & Censorij, elogium, habes apud Plinium lib 7.cap.27.& apud Ciceron. lib. de Amici. vbi de *Catone* Lælius: Aut enim nemo; aut, si quisquam, ille sapiens fuit. Et in lib. de Senect. qui *Catonis* huius nominis inscribitur.

28. Caucaso abruptior. *Tom.3.lib.1.aduers. Marc.cap.1.num.15.*

bellum facere ausus. M. *Crasso* apud Roman. diuitis cognomentum additum, qui in agris suis Sestertium vicies mille possedit; & neminē esse diuitem, nisi qui exercitum alere possit suis fructibus, dixisse memorat Cicer. in Paradox.

37. Cubito pellere. *Tom. 3. lib. de Anima cap. 55. num. 605.*

SI quid perperàm dictum aut improbiùs reprehendimus, in latus proximi, cuius dicta non probamus, cubitum impellere solemus, & procul à nobis, quasi abhorrentes, detestationis caussa, arcere. Horat. lib. 1. Epist. 6.

Mercemur seruum, qui dictet nomina, laeuum
Qui fodiat latus.

Intelligit seruum à memoria, fine nomenclatorem. Vbi fodere latus, est manu vel pūgere, vel tūdere, quod fit monēdi, suggerendi, & impellendi gratia. Erit igitur, adspernari & respuere homines tam praua opinione imbutos.

38. Cuneo extrudere. *Tom. 3. lib. 1. aduers. Marc. cap. 21. num. 150.*

HOC *cuneo veritatis omnis extruditur hæresis. Cuneus*, ferreum vel ligneum instrumentum, quo, vt ait Virgilius, scindebatur fissile lignum; à cuius forma, *Cuneus* in acie pedites conferti, qui iuncti cū acie, primo angustiùs, deinde latiùs procedunt, & aduersariorum ordines rumpunt, quia à pluribus in vnum locum tela mittuntur. Quibus opponitur ordinatio, quem forficem vocant, quæ lectissimis militibus cōfertis in V. litteræ formam componitur, & illum *cuneum* excipit, atque ex vtraque parte concludit. Quo facto, aciem non potest erumpere. Ex priore significato sunt illa: Malo nodo, malus quærendus *cuneus*; à sectoribus roborum, pro malum malo retundere; & : clauum clauo pellere. Ad quæ hîc alludere videtur Tertull. In sequentibus ludere videtur altero significato.

39. Cuneo occurrere. *Tom. 3. lib. de Resurr. carn. cap. 2. num. 18.*

SVMTVM à re militari. Virgil.

Agmina densentur cuneis. & : *omnes*
Dant cuneum, *densáque ad muros mole feruntur.*

&:

Quà globus ille virum densissimus vrget.

Eritque valida confertáque alicuius rationibus argumenta opponere.

40. Cuneum primum congressionis armare. *Tom. 3. lib. aduersus Valent. cap. 3. num. 24.*

CVI subiungit Tertullianus: *detectorem conscientiæ illorum, primam hanc victoriam auspicamur.* Sic Antecursores, equites præmissi, solent detegere hostileis copias, insidias, & numerum. Et prima victoria quasi omen est pugnę. Omnia translata à conflictu martio prælij, ad disputationem, quod est certamen litterarium.

41. Demosthene eloquêtior. *Tom. 1. Apolo. cap. 11. num. 173.*

NIHIL *Demosthenis* oratoria vi clarius, inquit Valer. Max. lib. 4. cap. 5. & cap. 7. lib. 8. *Demosthenes*, cuius commemorato nomine, maximæ eloquentiæ consummatio audientis animo oboritur. Quinctil. libro 9. eiusdem commemorat elogium.

42. Digiti nutu loqui. *Tom. 3. lib. adu. Hermog. cap. 27. num. 91.*

IN Apolog. *cum digitorum supputariis gesticulis*. Priscis vsitata supputandi ratio, quæ fiebat digitorum flexu. A Vener. Beda loquela digitorum, siue per gestum digitorum, dicitur. Alex. ab Alex. li. 1. c. 14. Veteres gestu manus, modò dextræ, modò sinistræ, & digitorum depressione aut circumflexione, sæpè annos dinumerarunt, &c. Ad quem morem adludit Tertull. quum addit: *nutu accommodato; altiùs tollens, & quasi retrò iactans.* Vsurpatur in hominem plus nimio sibi sumentem, & pro arbitratu suo, quod lubet, statuentem.

43. Digito destinare. *Tom. 1. lib. de Pallio, cap. 4. num. 84.*

TERTVLLIANVS lib. de Veland. virg. *dum, digitis demonstrantium titillatur.* Est potentis, digitis denotare & monstrare. Hora. Ode 3. lib. 4.

Quòd monstror digito prætereuntium,
Romanæ fidicen lyræ.

& lib. Ep. od. 4. explicat nostrum prouerbium ex Tertull. sententia.

Vidésne sacram metiente te viam
Cum bis ter vlnarum toga,
Vt ora vertat huc & huc euntium
Liberrima indignatio?

44. Dimicare ad certum. *Tom. 3. libro 3. adu. Marc. cap. 5. num. 14.*

SOLENT gladiatores & pugiles inter se congressuri, antequàm ad manus ictúsque veniāt, quoddam quasi præludij specimen edere; &, vt B. Paulus ait: aërem verberare. Virgil. lib. 5.

Talis prima Dares caput altum in prælia tollit,
Ostenditque humeros latos, alternáque iactat
Brachia protendens, & verberat ictibus auras.

Tum postmodò:

Immiscéntque manus manibus, pugnámque lacessunt.

Et lib. 12.

-Ventósque lacessit
Ictibus, & sparsa ad pugnam proludit arena.

Potest & videri sumtum à iaculatoribus, qui scopum, ad quem colliment, sibi proponunt. Huc pertinet B. Pauli illud 1. Cor. 9. Ego itaque sic curro, vt non in incertum; sic pugilem ago, non velut aërem feriens.

45. Dimicare cominus. *Ibidem. vide*: Cædere cominus, *superiùs.*

46. Epicitharisma post fabulam. *Tom. 3. lib. aduers. Valent. cap. 33. num. 367.*

RHENANVS: Quum fabulæ recensebantur olim publicè, ad demulcendos spectatorum animos, qui tædio longæ narrationis iam languebant, in fine, priusquàm dimitterentur, citharœdus aliquis prodibat. Solent & ante & post iustam fabulam quædam cani in odeo à re aliena, ad Auditorum fastidia dispellenda dumtaxat. Vnde illa procemium quasi præcentio, πρὸ τῆς οἴμης, ante cantum ordinarium, quod Rhetores per translationem suæ orationis Exordium dixerút. In Poësi, Prologus, & contrà, Epilogus. In tibiarum incentione, Proaulion. Poterit dici, corollarium vani alicuius cœpti, aut commentum additum.

47. Fauos post fella gustare. *Tom.* 2. *lib. de Cor. milit. cap.* 14. *num.* 196.

RHENANVS: Prouerbij speciem habet, de eo vulgò dici solitum qui toleratis aduersis, lætioribus tandem rebus potitur. Huc faciunt illa: Ex tempestate in portum; post agonem corona. Vulgare: Ab atro pane ad candidum; virtutis radices amaræ, fructus suauissimi.

48. Fibulam laxare seu relaxare. *Tom.* 2. *lib. de Coron. milit. cap.* 11. *num.* 144.

RHENANVS: Prouerbialiter dictum, pro: Aperire fenestram, &: ansam dare delictis; quæ & ipsa Prouerbij schema habent. Huic opponitur quod idem libro de Monogamia dixit: *fibulam imponere*, quod est, compescere & cohibere. Natum videtur à *fibula* cinguli, qua vestis fluxa adstringitur, vel adstricta remittitur. Virgil.

Aurea purpuream subnectit fibula vestem.

Sed quoniam ad carnis lubricas voluptates plerumque Tertullianus refert; referri poterit ad *fibulæ* adstrigmentum, qua olim adolescentulis in venerem prurientibus pronísque parteis genitaleis traiiciebant, quod *infibulare* vocant. Cuius rei ratio est apud Corn. Celsum, mentio apud Martial. & Iuuenal. vt in eos dicatur qui ruptis pudoris repagulis, in libidinem præcipites feruntur, & dissoluti in omne licentiæ genus.

49. Filium tenuissimum pendente vestigio adgredi; *fortassis*: ingredi. *Tom.* 5. *lib. de Pudic. cap.* 10. *num.* 83.

TERTVLLIANVS sese explicat, & à *funambulis* hoc locutionis genus, translatum significat, dum præmittit: *funambule pudicitia. Funambuli*, νευροβάται, & σχοινοβάται, per extentum funem incedebant, cuiusmodi incessus in imperitis periculo lapsus non carebat; Et hinc *vestigio pendente* (nam in aëre pendere videntur) opponit: *In gradu totum esse, in solido esse*. In eos ergo competet, qui rem periculo plenam adgrediuntur. Ouid de casuum humanorum varietate:

Omnia sunt hominum tenui pendentia filo.

50. Fossam determinare. *To.* 3. *libro de Præs. adu. hæret. cap.* 10. *num.* 68.

RHENANVS: Vltra quàm transilire non liceat, Metaphorica locutio. Vallum castrorú consueuit, vel ex cespite aggesta humo, vel ducta ingenti fossa, quam quum munitionibus nemo transcenderet, communiti, intra quam milites continebantur; vel huc pertinet, quod supra de *Scammate* dictum est. Erit igitur, certas alicui leges esse præstitutas, à quibus nefas sit recedere. Græcis non absimile, ὑπὲρ τὰ ἐσκαμμένα πηδᾶν, vltra fossam salire.

51. Fluctus vtrimque te inuoluunt. *T.* 3. *li.* 1. *adu. Marc. cap.* 7. *num.* 50.

A Tempestate maris, & decumanis fluctibus, ad argumenta vtrimque aduersarium capientia. Nam & dilemmate vtitur Tertullianus. Quasi dicat: Nó est effugio locus, vtrimque siue ex vtraq; argumenti parte constrictus & irretitus teneris. Potest & vsurpari in eum, qui geminis & ancipitibus malis circumcluditur. Virgil.

Vario curarum fluctuat æstu.

52. Frenare. *Tom.* 5. *lib. de Pudic. ca.* 16. *n.* 136.

TERTVLLIAN. *Terebitur frenandis continentiæ coniugiis*. Vsitatissima ab equis Metaphora. Virgil.

Iustitiáque dedit genteis frenare *superbas.*

Horatius:

Hunc (animum) frenis, hunc tu compesce catenis.

hoc est: coërce & comprime animi perturbationes. Cui oppone ex Tertull. *fibulam laxare vel relaxare carni*. Cicero: alicui frenos furoris iniicere, &: alicuius furorem *frenare*.

53. Frenos relaxare, *vel* laxare. *Tom.* 5. *lib. de Pudicit. cap.* 2. *num.* 22. &:

Frenos restringere. *Ibidem.*

CONTRARIA sunt. Virgil. lib. 1. Æneid.

- Qui fœdere certo

Et premere, & laxas sciret dare iussus habenas.

Cicero: Alter *frenis* eget, alter calcaribus. Tertull. ad disciplinã transtulit, vt significet, vel nimia indulgentia, vel immodica seueritate, in disciplinæ obseruatione vti.

54. Fronte sua proponi. *Tom.* 5. *lib. de Monogamiæ c.* 12. *n.* 100.

RHENANVS: quod liberè & apertè debeat proponi, nó coactè & tectè. Vera *fronte* apud Cice. pro C. Rabir. est ex animo & citra fucum facere quid vel dicere; & contrà: mendaci fronte & vultu, per simulationem. Hinc illud: *Fronti* nulla fides. *Frons* enim & oculi declarãt maximè adfectũ animi. Et apud Terentium: Vultum fingere, est componere ad simulandum vel dissimulandum aliquid. Opinor tamen verisimilius ad hoc respexisse Prouerbij Auctores. Quum in *fronte* pudori sit sedes (vnde perfrictæ frontis homines) quum quid ab honestate non discrepans, quódque non temerè vetat pudori, vel facimus vel dicimus: nostra *fronte* id nos facere vel dicere, possumus vsurpare. Quum si quid contrà vel turpe vel indecorum faciendum sit, aliena *fronte*, siue per subornatos, id faciamus dicamúsve, & nostro parcamus pudori.

55. Qui

55. Qui fugiebat, rursus præliabitur. *Tom. 5. lib. de Fuga in persecut. cap. 10. num. 72.*

RHENANVS: Demosthenes olim fugiens ex prælio Chæronensi, in quo succubuerunt Athenienses aduersus Philippum Macedonum Regem pugnantes, fœdam eam fugam, ob abiectum clypeum exprobrantibus solitus est hoc versiculo respondere: ἀνὴρ ὁ φεύγων καὶ πάλιν μαχήσεται, hoc est: Vir qui fugit, rursum capesset prælia. Tertullianus paulo antè hæc opponit: *Stare immobiles præcipit vtique, nec fuga mobiles, & accinctos in fugam, an in occursum Euangelij?* Hastam abiicere, & Græcis ῥίψασπις, & ἀσπιδαποβλὴς, ἀπὸ τοῦ ῥίπτειν καὶ ἀποβάλλειν τὴν ἀσπίδα. Prouerb. pro: diffidere caussæ, vel caussæ defensionem deserere. Tertul. Prouerbio (quod à Græcis profectum) moneri possumus, non protinus despondere animum, si quid infelicius successerit; & quum hac non successit, vt ait Comicus, alia adgredi via.

56. Funem contentionis ducere. *Tom. 3. li. 4. adu. Marc. cap. 4. num. 28.*

FREQVENS est apud bonos Auctores: *Ducere funē*, quod sumtū μεταφορικῶς à Comica saltatione, quam κόρδακα & κορδακισμὸν appellant. Terent. Adelph. Tu inter eos restim ductitans saltitabis; & apud Aristoph. νεφέλαις. οὐδὲ κόρδακ' εἵλκυσεν. In quibus choreis qui præsultor est, & moderator, *funem ducit*, quem alij adprehenso fune præeuntem sequuntur. Hinc apud Ciceron. familiam *ducere* est, esse principem & auctorem alicuius sectæ, & Horat. de Pecunia epist. 1.

Totum digna sequi potius, quàm ducere funem.

Sed quid hæc ad contentionem & certamen? ad pertinacem opinionum defensionem? Adludere igitur videtur ad aliud lusus genus, in quo fortè *funem* medium vtraque pars in diuersa obnitēs ad se pertrahere nitebatur, & alteris extorquere. Qua in re propositum erat victoriæ præmium, quod non paucis locis à pueris obseruatur hodie: quem *funem* cōtentionis vel contentiosum, à partium contentione (vt *Kysbal* Flandri, in lusu pilæ palmariæ, quum luditur datatim) appellat Tertull. qui addit: *pari hinc inde nisu fluctuante*; fortasse: fluctuantem sub funem.

57. Fune contentioso diem ad vesperam ducere. *Tom. 1. lib. adu. Iudæos c. 1. nu. 1. & Tom. 3. li. de Resurr. carnis c. 34. n. 254.*

VEL: *in vesperam trahere.* Cui addit Tertull. *alternis vicibus*, vt suprà *pari hinc inde nisu*. Cicer. 2. Epist. 1. lib. Familiar. Hac controuersia vsque ad noctem ducta, & 2. Epist. 4. lib. ad Attic. Quum ad Clodium ventum est, cupiit diem consumere. Plinius: Actionem meam, vt prælia nox dirimit. &: Dixit in noctem, atque etiam illatis lucernis. Apud Roman. quum quid differri, vel in diem diffindi vellent intercessores, dicendo diem ducebant, nequid eo die ipso à Senatu decerneretur; dicebātúrque diem extrahere, tempus trahere, & prolatare consultationes apud Sallust. Itaque significabitur contentionis diuturnæ pertinacia. In li. de Resurr. car. *cōtentioso fune deducere*, est argumētis prolixis perplexísque rem agitare.

58. Funem contentiosum alterno ductu in diuersa distendere. *T. 5. li. de Pu. c. 2. n. 22.*

PRÆTER ea quæ suprà adlata sunt, hoc prouerbio admoneor, *Ductariū funem* dici, qui per orbiculos trochleæ (quæ est machina tractoria, cum æreo ligneóve orbiculo, qui circum axiculū versatur, siue rotula striata, quā *Caterol* & *Mousse* Belgæ appellēt) traiicitur. Qua machina vtimur in oneribus, fascibus, saccis frumētariis in altum adtollendis, & per fenestras immittendis. Qui funis dicitur contrà demitti. Virgil.

Demissum lapsi per funem.

Alterno ductu, vt suprà, *Alternis vicibus, pari nisu hinc inde.* Idémque significabit. Vtrimque magna cum pertinacia rem disputando agitare.

59. Funem longum adtrahere. *Tom. 2. libro de Veland. Virgin. cap. 14. num. 115.*

NOTVM est illud B. Gregorij Moralibus: Oritur ex suggestione cogitatio, ex cogitatione affectio, ex affectione delectatio, ex delectatione consensus, &c. vsque ad certam damnationem. Quæ est longa illa & horrenda peccatorum catena. Qui funes atque compedes, quibus constrictum hominem Satanas non solùm in omne genus malorum, sed etiam tartaream abyssum præcipitat. Apud profanos auctores Catena negotiorum, Catenati labores. Pindar. δυσφόρων σχοινίων μεριμνῶν.

60. Glacie fragilior. *T. 3. li. 1. ad. Mar. c. 1. n. 14.*

ALIIS: *Gelu fragilior.* De homine inconstante & fœdifrago. Nam fragile opponitur firmo & stabili. Fragilitatis in glacie caussa est, partiū excreto calore, quod coniungendi vinculum est, raritas.

61. Gradu cedere, de gradu cedere, siue paulisper decedere. *Tom. 3 lib. de Præs. adu. hæret. c. 9. n. 64. & lib. 5. adu. Marc. cap. 16. nu. 256. ac Tom. 5. lib. de Pudic. ca. 7. n. 53.*

OMNES metaphoræ ab athletis sumtæ iam congredientibus, siue gradum, pedem, manum conferentibus. Li. de Præscr. adu. hæt. *Cedo nunc sponte de gradu isto.* Quod est, nō impulsus, nec argumentis euictus de iure meo concedo; hoc dono aduersario, quod defendere mihi sit procliue, & ad firmiores rationes recurro.

62. Gradu eodem occurrere. *Tom. 3. li. 4. ad. Marc. cap. 29. num. 492.*

SVMTVM à gladiatoribus, qui cum Antagonista decertaturi gradum figunt, & ictus declinandi caussa cedentes, iterum procedunt, & eodem gradu consistunt, & obuiam euntes renituntur. Erit, eodem argumento & telo vti.

63. Gradu excludere, expellere, de gradu pellere. *T. 3. li. de Ani. ca. 6. nu. 82. & li. 1. adu. Mar. c. 13. n. 71. ac lib. 4. adu. Marc. c. 9. nu. 104.*

LIBRO de Anima: *huius definitionis gradum excluſero*, hoc eſt, oſtendero definitionem conſiſtere non poſſe, neque rem definitam cum ea retrò commeare; quod eſt vitium in rei definiendæ ratione primarium. *Cum Deum hoc gradu expellimus*, hoc eſt, quum Deo hanc poteſtatem prærogatiuã, vim creandi adimimus. *Te gradu pellam*, hoc eſt, cõuincam te falſi, & tuas rationes infirmẽ. Hæc omnia à colluctatoribus ſumta, ſignificant aduerſarium confutare, & in certamine diſputationis ſuperare.

64. De gradu deiici, aut moueri. *Tom.3.li. de Reſurr.carnis cap.2.num.18.*

APVD Ciceron.lib.1.Offic. *De gradu deiici*, eſt animo conſternari, & velut à ſtatu mẽtis demoueri, nec præſentis animi vti conſilio. Huc pertinent, Moueri loco, deturbari gradu. Cui contraria: Reponi in gradum, & : Reſtitui in locum. Ter. *deiectus vel motus de gradu eius ſpei*, hoc eſt, qui iam ſpem abiecit, in qua innitebatur alienis perſuaſionibus inductus.

65. Gradum alium inire. *Tom.3.lib.4.aduer. Marc.cap.6.num.52.*

EST alia adgredi via, & nouũ inire certamen, vel ſaltem nouo modo. Vel, re vna iam improbata & labefactata, ad alterius euerſionem ſeſe accingere.

66. Gradum conferre. *Tom.1.lib.ad.Iud.c.2. n.6.& c.7.n.27.& li.3.ad.Marc.c.2.n.4.*

MILITARIS phraſis; vt illa: Collato pede præliari; conferre manum vel pedem; conferre gradum cum hoſte. κατάρχεσθαι τῆς μάχης, Auſpicari certamen diſputationis: Ad rem propius accedere. Ho. ἰθὺς ἰόντες, cominus cõgreſſi.

67. Gradum dirigere. *Tom.3.lib.4.ad.Marc. cap.37.num.601.*

EST aliquò referre vim ingenij, ad aliquid expendendum ſe comparare.

68. Gradum figere. *Tom.2.lib.de Veland.virg. cap.11.nu.86.& To.3.lib.4.ad.Marc.c.2.nu. 18.lib.5.adu.Marc.cap.10.num.154.lib.adu. Praxean.cap.8.nu.56.& cap.22.nu.135.To. 5.lib.de Ieiun.cap.11.num.71.*

RHENANVS: Tranſlatio ab athletis in certamine congrediẽtibus, ſermo Prouerbialis. Conſiſtere cum conſtãtia, & apud Tertull. tot locis eſt, ſententiam ſemel conceptam acriter defendere, in eâque perſiſtere; aut premere argumentum ſuum, vt loquitur Cicero; vel in vnius rei diligenti penſitatione immorari, & nullis vti excurſionibus à re alienis.

69. Gradum in acie figere. *Tom.5.lib. de Fuga in perſecut.cap.11.num.80.*

APVD Virgilium frequens: State viri, adhortantis vt ex fuga ſiſtant. vnde Iouis Statoris nomen. Et lib.10.Æneid.

Fidite ne pedibus, ferro rumpenda per hoſteis
Eſt via.

Prouerbial. Argumentis aduerſariorum non moueri, pertinaciter in ſententia perſiſtere, ſuam cauſam acriter defendere. Li. de Ieiun. *State in iſto gradu ſi poteſtis.*

70. Gradum mouere. *Tom.5.lib.de Ieiun.ca. 13. num.78.*

TERTVLLIANVS ſic interpretatur: *Mouiſtis gradum excedendo traditionem; quum quæ non ſunt conſtituta, obitis.* Eſt igitur: recedere ab inſtituto, ſiue à præſcripta norma; cedere aduerſario victum. Virgil.lib.2.

Retróque pedem cum voce repreßit.

71. Gradum obſtruere. *Tom.1.Apolog.c.27. num.424.Tom.2.lib.de Veland.Virg. cap.15. num.120.Tom.3.li.de Præſcript. ad. hæret. c. 15.num.99.& li.de Reſurr.carn.c.48.n.344.*

HVNC *igitur gradum potißimùm obſtruimus, non admittendi eos ad vllam de ſcripturis diſputationem*, hoc eſt: hoc primum opponimus, à congreſſu remouemus. In Apolog. *Prouocati ad ſacrificandum obſtruimus gradum perfidiæ* (al. pro fide) *conſcientiæ noſtræ*, hoc eſt: anteuertimus, ne perfidia irrepat mẽtibus noſtris. Cicero: obſtruere perfugia improborum. Li. de Reſurr.carn. vt *quod aduerſarij in prima ſtatim acie obſtruunt, in vltima congreſſione proſternemus.*

72. Gradũ ſuſtinere. *Tom.3.li.1.aduer. Marc. cap.1.num.23.*

QVI oppugnantur, dicuntur vim & impreſſionẽ hoſtilẽ ſuſtinere, ſiue ſufferre. Hinc Prouerbialiter, pro: Suſcipere alicuius rei defenſionem, ſiue ſuſtinere. Tertullianus ſic tranſtulit ad litterariam diſputationem: *Alius libellus hunc gradum ſuſtinebit aduerſus hæreticos.*

73. Gradum vnum inſiſtere. *Tom.3.li.Scorp. adu.Gnoſt.cap.8.num.52.*

ADDIT Tertullianus, & explicat ſe: *In hoc ſolũ prouocamus. Inſiſtere*, & referre pedẽ, & longiùs procedere, cõtraria ſunt. Cicero: *Inſiſtere* in aliquo ſtatu, eſt commorari. Prouerb. ab inſtituta diſputatione non egredi, & in vnius rei diſquiſitionem incumbere.

74. Gradus hic ſtabit. *Tom.3. lib. de Anima cap.6.num.83.*

TERTVLLIANVS: *Sed nec hic gradus ſtabit*, hoc eſt: hæc ratio, hæc definitio, hoc argumentum firmum non erit neque conſiſtet; facilè poterit refelli & infirmari. Adfirmatẽ: hoc ego defendẽdum aduerſus omnes rationes ſuſcipiam; huius pronuntiati veritatem propugnabo.

75. Ad

75. Ad gradum præsentem occurrere. *Tom. 3. lib. 1. adu. Marc. cap. 19. num.* 125.

CICERO: Consiliis alicuius *occurrere*, atque obsistere. Tertulliano est, argumentum pro re nata, eludere responso & contraria ratione.

76. De gradu primo præludere. *Tom. 3. lib. 3. adu. Marc. cap. 5. num.* 14.

ADIVNGIT Tertull. *adhuc & quasi de longinquo*; cui statim oppositum subiungit: *Ad tertum & cominus dimicare*; quæ suprà explicat huc faciunt. Solent gladiatores ante iustum cum Antagonista certamen, ostentandæ artis & oblectandi spectatoris caussa, præludere, vt apud Virgilium Arestes:

Ostendens artem pariter, arcúmque sonantem.

Est igitur leuia & quasi ludicra adferre argumenta, & imbecilliora, initio, antè quàm ipsum robur argumentorum depromatur.

77. In gradu esse. *Tom. 5. lib. de Pudicit. ca.* 10. *num.* 83.

IN vno argumento insistere. Cui opponit Tertul. *pergere*. Quod interpretari possumus, Ex sumtionibus siue pronuntiatis complexionem elicere, & ad rei probandæ summam peruenire. *In gradu* totus *esse*, ille dici potest, qui proponit quidem, sed nihil concludit. Qui sorite, siue argumentatione aceruali vtens in initiis immoratur, longéque abest ab extremo conclusionis.

78. In gradum decurrere. *Ibid. cap. 21. n.* 183.

AD nouam rei disquisitionem se comparare; re vna explicata, ad aliud progredi.

79. In gradum rursum. *Tom. 3. lib. 1. aduersus Marc. cap. 9. num.* 155.

QVVM ab instituto per digressionem, siue παρέκβασιν, abrepti abductique longiùs, eodem vnde diuertimus, regredimur: & eandē rem denuò agitamus expendimúsque.

80. In gradu ipso prouocare. *Tom. 3. lib. 5. adu. Marc. cap. 1. num.* 12.

SVMTVM à prouocantibus ad pugnam, qui quum gradum institerint, aduersarium opperiuntur & intentato telo lacessunt. Significat itaque, caput rei adgredi, & rem altiùs non repetere neque longè arcessere; sed ea super quibus pugna est, initio inquirere, ab eorúmque inquisitione non recedere.

81. Habenis effusis. *Tom. 5. Epist. de Cibis Iudaicis. cap. 41. num.* 14.

HABENÆ, lora sunt, quę freno vtrimque adligantur ad equū regendum. Hinc illæ Metaphoræ, laxissimas *habenas* dare amicitiæ. Cice. Virgilius lib. 5.

-spumantiáque addit
Frena feris, manibúsque omneis effundit habenas.

Propriè lib. 12.

-nullo discrimine cædem
Suscitat, irarúmque omneis effundit habenas.

Translatè. Et Orator dicitur in peroratione totos eloquentiæ aperire fonteis, & omnes adfectuum habenas effundere. Contrarium est: Iniicere habenas, pro compescere, & impetum sistere. *Habenas effundere*, dare, laxare, Græcis δοῦναι χαλινούς, πᾶσαν ἀφιέναι, ἢ ὅλην ἐφιέναι τὴν ἡνίαν, pro: Nimium indulgere, nimiámque permittere libertatem. *Habenis effusis*, est licentissimè, libertimè, & intemperantissimè, vel immodicè. Idem Nouatianus lib. de Trinitate: *Indulgentiæ suæ sinus largos profudit*; &: *Sub iugo enim naturalis legis omnibus data, alia quasi frenis reuocata retrahuntur, alia quasi effusis habenis excitata impelluntur.*

82. Hamaxobio instabilior. *Tom. 3. lib. 1. ad. Marcion. cap. 1. num.* 12.

VIDEANTVR Adnotat. Pamelij Historicis & Poëtis celebrati *Hamaxobij*, vel Hamaxobitæ, Sarmatiæ gens. Quos sic describit Horat. lib. 3. Od. 24.

Campestres meliùs Scythæ,
Quorum plaustra vagas ritè trahunt domos,
Viuunt, & rigidi Getæ;
Immetata quibus iugera liberas
Fruges, & Cererem ferunt;
Nec cultura placet longior annua.

Ergo non modò in eū dicetur, qui sedes subinde mutat, & fabulam vndecumque motoriam agit; sed qui versatili est animi sententia inconstans.

83. Hieme frigidior. *Tom. 3. lib. 1. adu. Marc. cap. 1. num.* 14.

VERBA, iudicia, homines frigere dicuntur Ciceroni; &: In re frigidissima calere, in feruentissima frigere, opponit metaphoricῶs, &: Lentus in dicendo, & penè frigidus. De homine insulso, tardi stupidíque ingenij. Vt calidus de alacri & excitato animo. Et: Calida consilia, est, præcipitia & temeraria.

84. Hypobrychium irrespirabile. *Tom. 2. li. de Idolol. cap. vlt. num.* 170.

VIDEANTVR Adnotat. Pamelij. ὑποβρύχιον, τὸ ὑπὸ τῶν κυμάτων χαλυπτόμενον, quod fluctibus est obtectum. Homer. Odyss. ε.

τὸν δ' ἄρ' ὑπόβρυχα θῆκε πολὺν χρόνον.

vbi ὑπόβρυχα Poët. pro ὑποβρύχιον, ὃν καταδεδυκότα εἰς τὸ ὕδωρ, qui sub aqua subiit. Hæc ferè Paul. Leop. lib. 8. Miscell. cap. 23. Sed quum Ter. dicat: *Inenatabile excussis profundum, inextricabile impactis naufragium, irrespirabile deuoratis hypobrychium*, videtur locum significare, imum scilicet maris fundum; in quem & excussi natandi imperiti & impacti, nec tabulis nec scopulis adhærescentes deferantur. Significabit ergo Prouerb. Extremum periculum, vt omnis salutis emergendíque è malis spes adempta sit.

85. In alium ictum considerare. *Tom. 3. Scorp. adu. Gnostic. cap. 5. num. 35.*

OCCVRSVM *est huic plagæ; in alium ictum consideremus, &c.* Alij longè aliter distinguunt. A gladiatoribus sumtũ. Cicer. 1. Catil. Quot ego tuas petitiones, ita coniectas vt vitari posse non viderentur, parua quadam declinatione, & vt aiunt, corpore effugi? & Virgil. lib. 5. de Pugil.

Nunc hos, nunc illos aditus, omnémque pererrat
Arte locum, & variis assultibus irritus vrget:
Ostendit dextram, insurgens Entellus, & alte
Extulit. ille ictum venientem à vertice velox
Præuidit, celerique elapsus corpore cessit.

Vt sit: vno argumento refutato, alius infirmationem inquirere, & rationem secum inire qua improbari possit.

86. Istro fallacior. *Tom. 3. lib. 1. adu. Marc. cap. 1. num. 15.*

VIDEANTVR Adnotat. Pamelij. Quis ab histrice animante hoc sumtum dicat? *Istriæ* regionis incolæ, non *Isrì* aut Histri, sed Istrij dicuntur; quibus quis fallaciam tribuat, non reperio. Reliquum est igitur, vt Ister fluuius, alio nomine Danubius, huic prouerbio locum fecerit. Quum Tertull. Marcioni tot titulos honorificásque appellationes, à locis, gentibus, Ponto, Patriæ vicinis, & rebus eidem peculiaribus, adsignet. Dicetur autem: fallax Ister, vel propter sinuosos flexus (vt Mæander) vnde à Poëtis retortus & sinuatus dicitur; vel propter ostiorum multitudinem (inter quæ vnum est Pseudostoma, quasi falsum vel fallax ostiũ) quæ fallat in instituto cursu nauiganteis; vel quòd subita inundatione plerumque accolas inopinatò opprimat. Tibul.

- Fallax quoque testis
Pannonius, qui Istri accola.

Auson.

Et fontem Latiis ignotum annalibus Histri.

(adspirat namque.) Ignotum, quia fallit & latet.

87. Iugum excutere, &: Ceruicem à iugo excussare. *T. 5. li. de Pud. c. 10. et 12. n. 81. et 95.*

IVGVM, quod boues induunt, cùm trahũt aratrum vel currum. Cicer. Boum ceruices natæ ad *iugum*: Metaphoricῶs seruitutem aut onus graue significat. Hinc illa: *sub iugum mittere. Iugum* deiicere à ceruicibus, est: liberare violẽta dominatione, graui onere seruitutis. Contrar. apud Virgil. 12.

Ni frenum accipere, & victi parere fatentur.

Tertull. lib. de Idol. *vinculum & iugum nobis relaxauit*, & lib. de Pudic. *operum iuga reiecta sunt, non disciplinarum.*

88. Lamiæ turres. *To. 3. li. ad. Valẽt. c. 3. n. 23.*

DE *Lamiis* multi Politianus in Præfatione in Dialect. & Brassicanus eius commentator. Hadrian. Iunius Adagio 34. Cent. 2. & Cæl. Rhodig. c 5. lib. 29. vbi de Menippi Lycij amica, in cõiugem iamiam adsciscenda, post multa ait quidã Philosophus: Bella hæc sponsa vna est τῶν ἐμπουσῶν, ἃς λαμίας τε καὶ μορμολυκιὰς οἱ πολλοὶ ἡγοῦνται, hoc est: ex Empusis, quas & *Lamias* & Mormolycias plerique putant. *Turres* autem commemorat Tertull. quòd ingentem specum ad rupis radices insedisse fabulantur *Lamiam* in Libyæ locis reginam. Dicetur igitur de rebus in speciem formidabilibus, in quibus nihil insit periculi. Nomina ad terrorem inuenta, fabulæ aniles.

89. Latere hoc defendit. *Tom. 3. lib. de Resurr. car. cap. 2. num. 21.*

IN acie, hoc est, in exercitu ad pugnã procincto, hæc fuere, frons, tergum, duo latera, quæ & alæ & cornua dicebantur. Tectum latus, de iis qui armis & præsidio muniti sunt; apertũ, de iis qui periculo expositi. Terent. Heauton.

Triumpho, si licet me latere tecto abscedere:

hoc est, sic vt nihil mihi accersam periculi. Cæsar li. 2. bell. Gall. Quæ res & latus vnum castrorum ripis fluminis muniebat; &: Totis ferè castris à fronte, & à sinistra parte nudatis; &: quorum pars aperto latere legiones circumuenire. Nonnius in Miscellaneis (si ritè memini) & eũ secutus Muret. in Terent. à gladiatoribus sumtum volunt, quibus si minus plagam ἀντιπάλῳ possint infligere, satis honorificum est, latere tecto, id est, integros illæsósque abire. Dicebantur præterea: latus apertum præbere, quum ictum non declinarent, sed lictori mortíque se gratis obiicerent. *Latere hoc defendi* igitur est, his iisdémque argumentis, rationibus, probationibúsque cõstabiliri; quo verbo, vti & militari, *muniri*, eodẽ loco vtitur Ter.

90. Ex latere vtroque. *Tom. 5. lib. de Trinit. cap. 26. num. 112.*

VERBA Iureconsultis frequentata. Vlpian. li. 3. Dig. tit. de Procurat. vt ex vtroque latere quasi actor habeatur. Et Iustin. lib. 5. Cod. Iuris, inquit, Auctores *ex vtroque latere* magnũ habuere certamẽ. Tertull. *Ex vtroque latere nos Veritas in istam concludit sententiam*, id est: vtrimque, & ex vtraque argumenti parte.

91. Quoquo latere velis. *Tom. 3. lib. 4. aduer. Marc. cap. 34. num. 544.*

IDEM cum *superiore: ex vtroque latere*, quod Ter. declarat: *Habes nuptiarum quoquo velis latere prospectorem*, hoc est: quamcumque in partẽ te vertas.

92. Quo laterum? *Tom. 5. lib. de Ieiun. cap. 11. num. 72.*

VTRA parte argumenti? qua ratione? quam in partem? Et hîc vtitur verbo *confirmatum*, vt ad latus tectum, in exercitu vel gladiatore, referatur.

93. Leones in pace. *Vide suprà*: Cerui in prælio. *Tom. 2. lib. de Cor. milit. cap. 1. num. 18.*

CONVENIT in eos qui præpostere se gerũt, vbi res postulat audaciam & virtutem, ibi timidi; feroces, vbi nihil ferocitate opus. Liuius. In

otio

otio tumultuosi, in bello segnes. Synesius: ἐν μὲν εἰρήνῃ θρασεῖς ἐν δὲ πολέμῳ δειλοί, in pace feroces, in bello formidolosi.

94. In limine occurrere. *Tom.5.lib.de Monog.c.8.n.52.*

IN ipso operis, disputationis ingressu sese offerre.

95. De limine offendere. *Tom.3. lib.aduers. Valent.cap.3.num.22.*

RHENANVS: Prouerbium de his qui initio rei, quam agendam susceperant, peccant. Simile illi: Cantherius in porta. Cum hoc conueniunt: In portu impingere; In limine deficere. Virgil.

Cur indecores in limine primo
Deficimus?

pro, in ipso operis negotiíque suscepti primordio peccare. Ab iis translatum, qui ex ædibus egressuri, in limine pedem offendunt. Offendisse autem limen, laciniam ad id adhæsisse, vel prolapsum cecidisse, ostenta fuere inauspicata & mali ominis, passim apud Poëtas. Ouidius:

Dicitur offenso procubuisse pede.

96. Lineas agere. *Tom.3.lib.de Anima.c.43. num.480.*

HVMANI *vel maximè initij ac finis lineas quotidie agere.* Prouerbia à lineis ducta, quæ consequuntur, partim à Geometria, quæ lineis omnia perficit, partim à curriculis & palæstris, quorum spatia certis lineis includebantur; partim à pictoribus, qui penicillo *lineas ducere* solent, priusquàm vmbram sine colore colorare incipiant, translata sunt. Hoc autem primum Tertull. ducere videtur vel ab initio & fine spatiorum in Dromone, vel à pictura, quum addit: *Manum fidei porrigens facilius adiuuandæ per imagines & parabolas, sicut sermonum, ita & rerum.* Deinde: *Proponit igitur tibi*, quasi, ob oculos subiicit in pictura; pòst: *Etiam per imaginem mortis.*

97. Lineas aliquas præducere, ad quas erit dimicandum. *Tom.3.lib.3.aduers. Marc. cap.5.num.14.*

HOc sumtum ab iis qui duello, siue singulari certamine congrediuntur; vel ab iis qui in stadio decurrunt, pro: certam materiæ legem præfinire.

98. Lineis certis determinare. *Tom.1.lib. adu.Iudæos.c.2.n.6.*

ADDIT Tertullianus: *summam quæstionis ipsius.* Ab iisdem certantium lineis, intra quas decertaturi consistunt. In lib. de Pudicit. *Eundem limitem liminis figimus.* Vbi *limen* est linea, vt apud Virgil. liménque relinquũt. Certos terminos certásque leges præstituere institutæ disputationi.

99. Lineis claudere. *Tom.3. lib.1. adu. Marc. cap.7.num.51.*

QVAMQVAM tota materia de duobus Deis dimicetur, his interim lineis eã clausimus, intra quas congrediemur. Est igitur, stata quædam argumenta præfinire, intra quæ ceu cancellos quosdam coërceatur liberior orationis euagatio.

100. Lineis deducere. *Ibidem cap.25.n. 175.*

CICERO: Huc caussa deducitur. Rem huc deduxi, id est, in hunc statum, locũ adduxi. Tertull. *Quod adtinet ad bonitatis quæstionem, his lineis deduximus eam minimè Deo adæquari*, hoc est: intra hosce terminos tractauimus.

101. Lineas certas præducere in vnam cõgressionis speciem. *Tom. 3. Scorp. adu. Gnost.c. 4.num.32.*

PRÆCEDIT apud Tertull. *Nos alibi de Deo dimicantes.* Certas leges sibi præscribere, quas intra de vna eadémque re decurrat disputatio.

102. Linea extrema. *Tom.3.lib.aduers. Hermogen.cap.3.n.19. & c.38.n.132.133. & lib.adu.Prax.c.16.n.100.*

RHENANVS: In spatiis olim, in quibus cursus publicè fiebat, initium & finis lineis notabatur. Hinc quidquid postremum est, *extrema linea*, Prouerbialiter dici cœpit. Ergo quum Tertull. Hermogenem hîc vocat non *intelligentium extremam lineam*, imperitissimum accipe. Horatius Epistolam ad Quinctum sic claudit:

Mors vltima linea rerum est.

Hæc etiam Turneb. Aduers. lib.12.cap.10. Vbi similem Terent. locum explicat, & Calx dicebatur, quòd scilicet calce & creta notaretur. Vltra autem calcem nihil superest quò cursus tendatur. Atqui quum Deus vniuersitatis lib. aduers. Prax. *extrema linea* dicitur; adludere potius videtur Auctor ad illud Apoc.1. & 22. Ego sum α & ω. siue principium & finis. Lib. aduers. Hermogen. *Si determinatur, habet lineam extremam; quam quantum propriè pictor, agnoscis finem esse omni rei cuius linea extrema est.* Apud Terentium: *extrema linea* amare, est impensissimè. ἡ ἄκρα γραμμὴ, summa linea & extremus terminus, vt ibi summus amor significetur. Quomodo Eurip. cùm extremum terminum malorum & miseriarum intelligeret, ἐπ' ἄκραν ἥκομεν γραμμὴν τῶν κακῶν dixit. Non tamen ineptè apud Terent. intellexeris *extremam lineam* in amore, ipsum rei amatæ aut concupitæ adspectum; quasi longis lineis, hoc est, de longinquo amare. Erasmus Hermogenem, *extremam lineam* à Tertulliano appellari autumat, quasi extremum & postremum sui temporis hæreticorum, qui ætate Tertulliani superesset.

103. Ad lineam dimicare. *tom.5.lib.de Pudicit.cap.6.num.39.*

AD *hanc iam lineam dimicabit nostra congressio.* Deinde explicat se: *Præscribam tamen tibi formam necesse est, ne ad vetera manum emittas, ne in terga respi-*

tia. Est itaque, In disputando à re proposita non euagari.

104. A lineis excidere. *Tom.3.lib.adu.Hermogen.c.39.n.137.*

AB instituto & proposito aberrare; quæ trãslatio videtur sumta ab iis, qui lineis non insistentes, excidunt, aut excedunt, hoc est, vltra lineam pedem inter dimicandum efferunt.

105. Vltra lineam. *Ibidem.*

VLTRA præstitutum disputationis limitem.

106. Linea vna est. *Tom. 3. Scorpiac. aduers. Gnost.c.11.n.84.*

VNVS est scopus, ad quem totius disputationis summa est dirigenda.

107. Ad lineam vnam congressionem dirigere. *Tom.3.lib.de Carne Christi.c.17.n.135.*

IN re vna insistere, & eam adlatis vtrimque rationibus disputare, vt suprà: *Eodẽ gradu dimicare.*

108. Lineæ insistere. *Tom.3.lib.4.adu.Marc.c.17.num.250.*

CVI superius contrarium est: *A lineis excidere.* Est, in instituto permanere, neque euagari. Quia, vt ait Turneb. sic interdum collato pede pugnabatur, vt lineæ ductæ pedem semper oporteret insistere, nec inde referri.

109. Lineis eisdem dimicare. *Tom.3.lib.5.adu.Marc.c.1.n.12.*

INTRA certa argumentorũ sepra permanere, siue intra eosdem fineis in disputando versari.

110. Ad lineas rursum. *Tom.3.lib.1.aduers. Marc.c.9.n.55.*

HOC est, ad propositum atque institutũ post digressionem siue παρέκβασιν reuerti. Sumtum ab iis, qui quum à lineis iam exciderint, rursum gradum colligũt. Vide suprà: *In gradũ rursum.*

111. In lineas easdem gradum colligere. *Tom.3.lib.de Anima.c.26.n.345.*

B. Hieron. in Dialog. Lucifer. In gradum rursum ac lineas regredere.

112. Intra lineam extremam includere. *T.3.lib.adu.Hermog.c.38.n.134.*

HOC sumtum videtur magis à Geometris, quorum tractatio est de quantitate, loco, superficie, & linea. Loquitur de Materia Tertull. quam Hermogenes corpore infinitam faciebat, & locum tamẽ ei adscribebat, quo ambiretur, hoc est, *extrema linea* includeretur. Significabit igitur prouerbium, si placet, Certis limitibus aliquid comprehendere, & finire.

113. Lineas ducere. *Tom.3.lib.de Anima. cap. 36.num.432.*

GRÆCIS ἄγειν ἢ γράφειν γραμμήν. Et linearis pictura, γραφίς. Hinc illud: *Primas lineas ducere*, eleganti Metaphora à pictoribus, pro eo quod est, vmbram tantùm alicuius rei exhibere, atque obiter quod intelligi cupias, delineare. Ducit & primas lineas, qui formulam exordiendi negotij præscribit. Et mittere lineam, pro: Rem tantùm adumbrare, & coniecturis quibusdam inuestigandam proponere. Siquidem ex linearum ductu iustum etiam picturæ artificiũ discimus. Vnde versiculus;

Linea quæ veterem longè fateatur Apellem.

Plinius lib. 35. cap. 10. meminit linearum Apellis. Solent enim pictores, vti etiam Rhenan. adnotauit, penicillo lineas ducere, priùs quàm vmbram sine colore colorare incipiant.

114. Lineas rectas ducere. *Tom. 3. lib. adu. Hermogen.c.36.n.126.*

ADAPTAT hæc Prouerbia, à pictoria arte deducta, Hermogeni, qui ante hæresin pictoriam exercuerat: *Nisi quod si tam rectas lineas ducis Hermogenes, quàm ratio ista, pictor te bardior non est.* Referri potest ad eum qui officium suum probè facit; qui ab honestatis præceptis non discedit: qui suæ artis peritus est. Cui opponatur etiam; *à lineis excidere.*

115. Lineamenta ductare. *Tom.3.lib.de Resurr.carn.c.6.num.55.*

CICERO: Adspersa temerè pigmenta in tabella, oris lineamenta effingere possunt. Græcis sunt περιγραφαὶ & σκιογραφίαι. Item Cic. in Orat.ad Brut. Numerus quasi quãdam palæstram & extrema lineamenta orationi adtulit, hoc est, venustatem ad ostentationem adhibitam, & extremam quasi manum. Tertullianus: *Exprimere* interpretatur, vt sit perfectius quiddam quàm *lineas ducere*. Rem scilicet clariùs ob oculos proponere & demonstrare.

116. A lineis excidere. *Tom.3.Lib.adu.Hermog.c.39.n.137.*

PRAETER superiorem interpretationem ab athletis ductam, à pictoribus hoc potius in Hermogenem antea pictorẽ refert. Pictores namque à lineis penicillo deductis excidentes, vltra lineam picturam protendunt suam; vt sit: exorbitare ab instituto; vel etiam, ab officio discedere; & falli atque errare.

117. Per lineam eandem serram reciprocare. *Tom.2.lib.de Cor.milit.cap.3.n.28.*

RHENANVS: Habet Prouerbij speciem de inutili & vano labore, Metaphora sumta à sectoribus lignorum; qui si sic ducant *serram*, vt aut non dimittant, aut in eadem tãtùm linea perseuerent; nihil agent, vel certè non multum agẽt. Innuit Tertull. inutilem laborem circa vnam eandémque rem, vt ij qui in eodem argumento immodici sunt, & velut cupressum simulant. Hæc eodem spectant: Eadem semper oberrare chorda; Eandem incudem noctu diúque tũdere. Apud Virgil. Argutæ lamina *serræ*, innuit, Reciprocationem. Sic fullones dicuntur: *Argutari pedibus*, hoc est, alterno & reciproco pede exculcare & lauare pannos.

118. Lucifugæ. *Tom. 3. lib. de Resurr. carn. cap. 47. num. 341.*

LVCIFVGA, & *Lucifugus*, infame nomẽ. Homo nimirùm naturæ contrarius & præposterus, qui luce dormit, noctu vigilat; quem Iureconsulti appellant vespertilionem, quod exacto iam diei curriculo, sub noctem, vespertilionis in morem prorepat. Græcè λυχνόβιος, quibusdam: Tenebrio, quasi amans tenebrarum. Cicero in Catil. Dormientes appellat, quum Vigilantibus opponit. Tertull. *Lucifugæ scripturarum*, qui in summa scriptorum claritate, & in iis, vt verbis Tertull. vtar, *quæ vel ipsius solis radio scripta clarent*, impingunt; & vt dicitur, in sole caligant.

119. Lucernam meridie circumferre. *To. 3. lib. 1. adu. Marc. c. 1. num. 19.*

PROVERBIALITER idem significabit, quod: Lucernam adhibere vel accendere in meridie, quod est, facere aliquid nõ suo tempore, vel: in re clara obscuritatem aucupari. Natum à Diogene, qui accensa lucerna meridie hominem quærebat.

120. Luminibus effossis orbatus. *Tom. 5. lib. de Trinit. c. 28. n. 127.*

VIRGIL. lib. 3. de Polyp.

Luminis effossi fluidum lauit inde cruorem.

Et paulò superiùs: Cui lumen ademptũ. &: Telo lumen terebramus. Vide suprà: *Cæcus in petram offendit.* Adiungit Nouatianus per Epexegesin: *Totus sit in doctrinæ suæ cæcitate superatus.* Vt prouerbialiter de eo dici possit, qui doctrinarum vel errorum prauitate excæcatus est, & cui nihil sanæ mẽtis intelligentiæve sit reliquum. Vel ad Nouatiani sententiam propius, cui nihil subterfugij restat, quo argumentis victus recurrat; nihílque secum potest dispicere, quo errorem tueatur.

121. A lumine exorbitare caligine. *Tom. 5. lib. de Pudic. c. 8. n. 59.*

AB orbita, quod est vestigium decurrentis in via rotæ, est verbum *exorbitare*, quasi à via deflectere; præ errorum cæcitate veram doctrinam, quæ per se lucet, non posse perspicere. Lib. adu. Gnost. *Ab illo* (Deo) *in idololatria exorbitauerũt.*

122. Malum foras. *Tom. 3. lib. adu. Valent. c. 10. num. 119.*

DETESTANTIS & abhorrentis vox, & malum infortuniúmve deprecantis. Virgil. 2.

-Quod Dij prius omen in ipsum
Conuertant.- &:
Dij meliora piis, errorémque hostibus illum.

& lib. 3.

Dij prohibete minas, Dij talem auertite casum.

Solet apud Veteres in vestibulis ædiũ statui Hercules ἀλεξίκακος, hoc est, malorum depulsor, & adscribi interdum, boni ominis caussa, μηδὲν κακὸν εἰσίτω, nihil mali ingrediatur. A sacris præterea mali profaníque homines sacrificorum voce solebant arceri. Virgil.

-procul hinc, procul este profani.

Theocr. in Idyll.

Ἀείσω συνετοῖσι, θύρας δ' ἐπίθεσθε βέβαλοι.

hoc est:

Expertis cantabo, fores operite profani.

123. Manu iniecta detinere. *Tom. 3. lib. 1. adu. Marc. c. 6. num. 44.*

INIICERE *manum*, propriè antiquo verbo Iuris, est quoties nulla Iudicis exspectata auctoritate rem nobis debitam, aut etiam nostram vindicamus, & Dominus in prædium beneficiarium manum iniicere consueuit. *Iniicitur* autem *manus* in aliquem, eiúsque bona mercésve, quum inde abire vel moueri auctoritate aliqua siue edicto vetantur. Sic recipere manus iniectionem, est retinere facultatem reprehendendæ rei alienatæ. Virgil.

Iniecere manum Parcæ,-

id est, morti destinarunt. Explicat se Tertull. *Porrò & hic eadem regula summi magni patrocinabitur nobis, vtpotè quæ totum statum vindicet diuinitatis.*

124. Manum porrigere. *Tom. 3. lib. de Anima. c. 43. nu. 480. & lib. de Resurr. carnis. cap. 53. num. 382. ac lib. 4. aduers. Marc. cap. 41. num. 677.*

SATIS vulgatum, pro: Auxilio esse. Cicero in Orat. post redit. Qui mihi primus adflicto & iacenti consularem fidẽ dextrámque porrexit. Sic Deus dicitur Tertull. *manum porrigere fidei*, hoc est, confirmare, & in sua firmitate conseruare. Virg. lib. 3.

Dat dextram, atque animum præsenti pignore firmat.

Manuum porrectione etiam alienæ sententiæ cõprobatio fuit significata, quæ Græcis χειροτονία, & τὸ χειροτονεῖν.

125. Manum tradere. *Tom. 5. lib. de Pudic. cap. 15. num. 126.*

PRO eodem cum superiore vsurpat. Virgil. lib. 8.

Accepítque manu, dextrámque amplexus inhæsit.

Tradere de manu in *manum* Cicer. est dedere & commendare.

126. Manus dare. *Tom. 5. lib. de Trinit. cap. 11. num. 55.*

CICERO in Amicit. Ad extremum det manus, vincíque se patiatur. Virgil.

Neque enim ipse manus feritate dedisset.

Est igitur se victum agnoscere, & aduersario cedere. Nam qui se victori dedunt ne interimantur, vltrò manus ad vincula offerunt. Virgil. etiam Tédere, & Protendere dixit lib. 12.

Ille humilis suppléxque oculos, dextrámque precantem
Protendens, & vicisti, & victum tendere palmas
Ausonij vidére.

127. Inter manus tenere. *Ibid. c. 21. n. 95.*

EST certum quid habere, ob oculos quasi propositum habere. Sic dicimus: victoriā in manibus tenere. Virgil. lib. 11.

Cetera quæ rerum iaceant perculsa ruina,
Ante oculos, intérque manus sunt omnia vestras.

Quasi dicat: Narratione non egent, omnibus patent claráque sunt.

128. Mappa missa. *Tom. 3. lib. adu. Valent. cap. 36. num. 381.*

HOC est, veluti signo quopiam dato. Adludit Tertull. ad morem Circensibus Romæ Ludis receptum, quo *mappa* Tragœdis vsitata à Prætore dimittebatur in signum aurigationis & certaminis auspicandi. Quem morem adtingit Iuuen. Sat. 11.

Interea Megalesiacæ spectacula mappæ
Idæum sollemne colunt. - Et Martial.
Cretatam (al. ceratam) Prætor quum vellet mittere mappam.

Et Sueton. in Nerone: Aliquo liberto mittente *mappam*. Vide Adnotat. Pamelij ad lib. de Spect. cap. 16. n. 143. Tom. 2.

129. Massageta inhumanior. *Tom. 3. lib. 1. adu. Marc. c. 1. n. 13.*

VIDEANTVR Adnot. Pamelij. Scytharum natio trans mare Hyrcanum, Alani, Abasgi, & Augi postea dicti, & ab Hebræis Magogi; hospitibus infestissimi, neque cum vicinis populis diuturna amicitiæ fœdera, neque fidem possunt seruare. Lac equorum sanguine mistum bibunt; præterea tam prodigiosæ immanísque naturæ, vt senio cōfectos in frusta cædere, illorúmque carnibus cum pecudinis admistis pasci consueuerint. Hinc nobile illud inhumanitatis nomen.

130. Μὴ θεομαχεῖν. *Tom. 1. lib. ad Scap. cap. 4. num. 22.*

NOLI cum Deo bellare. Cicero in lib. de Senect. Quid est enim aliud Gigantū more bellare cum Diis, nisi naturæ repugnare? Hinc θεομάχοι, Dei hostes, vel qui Deo obluctātur. Tractum videtur à notissima Gigātum in Iouem belligerantium fabula. Vsurpari poterit, vbi quis viribus suis fretus temerè res nō tentandas molitur; & vti admoneamus infeliciter cedere, quæcumque aduersus diuina humanáque iura per vim instituuntur. Horat. in Od.

Quid æternis minorem
Consiliis animam fatigas? Virgil.
Cede Deo. &:
Heu nihil inuitis fas quemquam fidere Diuis.

Bis in Actis Apost. μὴ θεομαχῶμεν, & θεομάχοι εὑρεθῆτε. Plato eiusmodi homines, è Titanum genere, dixit.

131. Micas infarcire. *Tom. 3. lib. de Anim. c. 6. num. 85.*

EX contentione Platonis & Aristotelis, quam instituit Tertull. aliquid poterit elici. Plato varius, multiplex, & copiosus, singulari eloquentia & suauitate orationis, in cuius Dialogis locutio, etsi absit à versu, tamen quòd incitatiùs feratur, & clarissimis verborum luminibus vtatur, potius Poëma putanda, quàm Comicorum Poëtarum. Aristoteles breuitate dicendi præstitit, vel potius siccitatem quandam tenuitatémque in dicendo, hoc est, orationem angustam, pressam & concisam (quæ in Platone est ampla, copiosa, redundans) adamauit. Hinc illa: *Mulsa aqua, de eloquio Platonis*; &: *Mica* de *minutiloquio Aristotelis*, Prouerbialiter accipi possunt. Vt hoc quidem genus orationis siccum, & cui nihil temerè detrahi possit; illo autem redundans, & ex quo si quid demas mutésve, de sententia nihil detraxeris. Nihilominus *Micas infarcire*, interpretari etiam poterimus, Tenuiter & cum parcitate quid distribuere, vt: *mulsam aquam infundere*, largiter & benignè.

132. Mulsam aquam infundere. *Ibidem.*

AQVA *mulsa*, ὑδρόμελι, ἢ μελίκρατον, aqua melle mista. Vt adludat nō solùm ad copiosam, sed ad mellitam siue melleam in Platone eloquētiam. Lib. de Anima de eodē Platone: *ob mella facundiæ*. Quum contrà quod siccum est, facillimè frietur, & in micas minutatim dissoluatur. Eodem faciunt verba: *Infundere*, &: *Infarcire*. Fortassè & *Micas infarcire*, cum Tulliano isto, præmansum in os inserere, conueniet; quod est: rem in docendo nimis enucleatè, minúsque frustulatim tradere, & crassè explicare. Græcè: Μικρολογεῖν ἢ λεπτολογεῖν, siue vt Cicer. ad Att. περὶ μικρὰ σπουδάζειν, quod est: cura minutula anxium esse.

133. Mulum de asino pingere. *Tom. 3. lib. adu. Valent. c. 19. n. 237.*

MVLI, quos asini & equæ generant, vnde ἡμίονοι, quasi dimidiati asini, à patribus. Hinnuli, vel potius ex Columellæ sententia: Hinni, à patris, equi, hinnitu, equo & asina geniti. Ginni, cum equa muli coitu nati. Hinc Prouerbium: ex asini, mulíque, id est: dimidiati asini; ex etymologia Græca, similitudine; quando exēplar & res effecta non multum sunt discreta; vel quando ineptiæ ineptiis repræsentantur, vel mendacia mendaciis astruuntur. Cuiusmodi farinæ & illa:

illa: Non tam ouum ouo simile, Armenti eiusdem, Cum Bytho Bacchius.

134. Narem contrahere. *Tom. 3. lib. 1. adu. Marc. c. 13. num. 71.*

IN naso irrisionis sedes. Hinc nasuti, & nasum habere, irrisores dicuntur. Plin. lib. 11. c. 37. Nasû noui mores subdolæ irrisioni dicauere. Horat.

Naso adunco suspendere. Martial.
Et pueri nasum Rhinocerotis habent. Pers.
Rides, ait, & nimis vncis
Naribus indulges.

Et Græci μυκτηρίζειν, ἀπὸ τοῦ μυκτῆρος, à naso, irridere. Ex naribus etiam indicium iracundiæ; vti animantes quædam iram narium flatu produnt. Theoc. in Thyrsi:

Καὶ οἱ ἀεὶ δριμεῖα χολὰ ποτὶ ῥινὶ κάθηται.
Aspera ei semper sedet ira in naribus.

Vnde corrugare & contrahere nares dicuntur, qui offenduntur. Horat.

-Ne sordida mappa
Corruget nares.-

135. Naso agere. *Tom. 3. lib. 2. aduers. Marc. c. 25. n. 170.*

CICER. Ridiculo scommaticóque dicterio lædere.

136. Naso deridere. *Tom. 5. lib. de Pudic. cap. 2. num. 18.*

B. Paulus ad Gal. 6. Θεὸς οὐ μυκτηρίζεται, id est, non irridetur, non agitur naso. μύζειν enim apud Græcos, id est, myssare vel mussare, non aliud ferè signat, quàm labiis occlusis sonum naribus elicere. vnde μυκτὴρ. Sonus autem μυγμὴ, irrisioni plerumque dicatus; atque hinc, qui citra reprehensionis morsum agit, ἀμύγμων dicitur, Homero passim ἀμύμων. Addit Tertull. *adulantium*, vt significari videatur postica sanna, quæ est clancularia & recta irrisio, à gestu ridentium aliquem à tergo siue occipitio, vt sit: obtrudere palpum Deo.

137. Naufragium inextricabile. *Tom. 2. lib. de Idol. c. vlt. n. 169.*

GRÆCIS: ναυάγιον ἄφυκτον, quod vitari nô potest. Qui in scopulos impingunt, nauémque frangunt, sese extricare siue expedire à periculo non possunt. Virgil. de Labyrintho, *inextricabilis* error. Vide *Hypobrychium.*

138. Nauigare inter scopulos & sinus, inter vada & freta. *Ibidem n. 168.*

EST, versari in ancipiti periculo. Nam *scopuli*, hoc est, montes saxei, siue rupes è mari eminétes, & quandoque sub aquæ æquore latentes; &: *Sinus*, littora incurua mare amplectentia; &: *Vada*, minus profunda maris loca, & vndarum breuibus infesta; &: *freta*, maris angustiæ, vbi quasi æstu feruescit mare, nauigantibus & insidiosa & periculosa sunt. Lib. 1. aduers. Marc. *Duas Symplegadas naufragij fui.*

139. Nubilo obscurior. *Tom. 3. lib. 1. aduers. Marc. cap. 1. num. 14.*

VIDEANTVR Adnot. Pamelij de Cimmeriis tenebris, quæ in idem incidunt Prouerbium. *Nubilum*, nubes densior siue crassamentum exhalationum aquæ gignêdæ fœcundam vim habens. Vnde cœlum nebulosum seu nubilum. Nebulas vel *Nubilum* offundere, est obscurare. Sed quum Tertull. ad mores Marcionis adludat, tristitia & recondita animi seueritas significabitur; vt apud Comicum Græcum διασκεδᾶν τὸ νέφος τοῦ μετώπου, discutere frôtis nubilum, quod est tristitiam abigere, lætúmque vultum inducere. Et supercilium nubilum, ὀφρὺς ξυνεφὴς, pro tristi. Horat. *Deme supercilio nubem.* Virgil. 6.

Sed frons læta parum, & deiecto lumina vultu. &:
Sed nox atra caput tristi circumuolat vmbra.

140. Nutu tradere, (*nisi* traducere *quis malit.*) *Tom. 1. lib. de Pall. c. 4. n. 84.*

VIDE: *Aciem figere*, &: *Digito destinare.* Est deridentium & improbátium aliquid clanculum inter se, quod palàm facere non sit impune vel decens; quum neque coniectis in hominem rémve oculis, neque protentis digitis id facere liceat; tum clanculario saltem adnutu demonstrari potest.

141. Oculis clausis. *Tom. 1. lib. de Pall. cap. 2. num. 20. Apolog. c. 3. nu. 36. Tom. 3. lib. de Resurr. carnis, cap. 51. num. 361.*

SI subaudias verbum, liquet, res est clarissima, luce meridiana clarius, vt nolês volénsque quiuis vel videre possit, vel intelligere. Si subaudias: Agere quid, est abruptè, temerè, sine discrimine facere. Vt impingût in odium nominis Christiani *clausis oculis*, & cæcitate odij in naufragium; qui rei veritatem neque explorant, neque explorare laborát, sed adfectibus suis iniquissimè indulgent, & iuxta Terent.

Neque ius neque bonum atque æquum sciunt.
Melius, peius, prosit, obsit, nihil vident, nisi quod lubet.

B. August. Quæ tamdem vis, nisi cæcitas & vanitas animi cogit hominem clausis, vt dicitur, oculis, tamquam in alterum iacere, quod cùm in eum iecerit, continuò redeat? B. Hieronym. More Andabatarum in tenebris gladium ventilans. &: Melius est tamen *clausis* (quod dicitur) *oculis* Andabatarum more pugnare, quàm directa spicula clypeo non repellere veritatis. Et B. Basil. νυκτομαχίαν dixit, nocturnam pugnam, in eos qui nullo iudicio insectantur aliquid.

142. Oculis Homericis. *Tom. 1. lib. de Pall. cap. 2. num. 20.*

VIDEANTVR Adnotationes Pamelij. Idem cum superiore. *Homerus* antea Melesigenes dictus, à cæcitate (nam ab ineunte ætate lumini-

bus captus proditur) τȣ̃ ὁμήρȣ nomen sortitus est. Vnde illa omnium admiratio, omnium rerum humanarum simulacra expressa nobis ante oculos constitui potuisse ab eo, qui numquam ea suis oculis vsurparat.

143. Palos terminales figere. *Tom.5, lib. de Ieiun. c.11. num.72.*

TERMINALIS lapis, & aliquando *palus*, qui in agrorum finibus ponitur, & vt Virgil. de Saxo:

-Campo qui fortè iacebat
Limes agro positus, litem vt discerneret aruis.

Et in Georg.

Nec signare quidem, aut partiri limite campum
Fas erat.-

Palos autem loco lapidum aut saxorum poni consueuisse indicat nomen, *Palen*, Flandris pro agrorum terminis vsitatum. Vel adludit Tertull. ad Dromonem siue stadium equestre; vbi terminus erat, vbi peracto cursu quiescebant, & meta, *palus* erat acuminatus in stadij fine positus, circa quem girabant cursum. Est igitur *palos terminales figere*, intra angustos & certos fines aliquem concludere, ne quid vel tentet, vel possit, vel imperium exerceat vlteriùs.

144. In partem vnam incumbere. *Tom.5. lib. de Trinit. c.23. nu.102.*

SVMTVM à militia, vbi in dextrum vel sinistrum latus siue cornu siue partem maiore impetu & pertinacia conuersa vndique signa inferẽtibus aduersariis incumbitur. Quibus deiectis & loco summotis procliuis fit victoria. Cæs. 2. Bel. Gal. Cæsar ad dextrũ cornu profectus vbi suos vrgeti, &c. His verbis se explicat Auctor lib. de Trinit. *Inclinauerant, Trahere, Superare*, quæ à militia ducta sunt.

145. Pepone magis insulsus. *Tom.3. lib. de Anima, c. 32. nu.387.*

ΠΕ'πονες, molles & faciles dicũtur, Metaphora à maturis fructibus ducta; vel etiam à cucumeribus, qui *pepones*, quòd mollescant, & simul atque maturuerint, flaccescant, appellantur. Inde illa μαλακώτερος πέπονος συκȣ̃, mollior ficu matura, πεπαίτερος μόρων, maturior moris. Et conuiuium Prouerbiale per translationem πέπονες, τȣτέσιν ἁπαλοὶ καὶ ἀσθενεῖς. Est & interdum blanda & amica vox, ὦ πέπον, τȣτέσι προσφιλέστατε ἢ προσηνέστατε, à maturis placidísque moribus, vel quòd τὰ πέπονα, hoc est, mollia maturáque amemus omnes.

146. Peponem cordis loco habere. *Tom. 3. lib. 4. adu. Marc. cap. 40. n.666.*

VIDEANTVR hoc loco Adnotat. Pamelij; & Feu-ardentij ad illud B. Irenæi lib. 1. c. 3. num. 10. O *pepones* Sophistæ vituperabiles, & non viri; quod ex Homer. Illia. β. desumtum est. Ὦ πέπονες, κακ' ἐλέγχε' ἀχαιΐδες, ȣ̓κ ἔτ' ἀχαιοί, id est:

O molles, mala probra, & Achaides, haud enim Achiui.

Quod Virgil. imitatus:

O verè Phrygiæ, neque enim Phryges.

Significat itaque Prouerbium: Excordem esse, vel corde esse insulso. In corde enim primatiæ animi vires. Hinc cordati, quibus cor rectè adfectum est & robustum. Excordes, quibus *peponis* instar, molle, flaccidum, & minimè virile. Vide suprà: *Cerebrum vel cor non habere*, &: *Cerui in prælio.*

147. Personam agere. *Tom.3. lib. 3. aduers. Marc. cap.11. num.77.*

VIDE infrà: *Scenam decurrere. Persona*, pro munere siue partibus. Cicer. Has partes lenitatis semper egi; illam grauitatis *personam* non appetiui. Ab histrionum persona. *Personam* gerere, tueri, sustinere, agere; ab histrionicis actoribus.

148. Physcone impurior. *Tom.1. lib. de Pall. cap.4. num.79.*

DE homine qui se in omne luxus libidinísque genus ingurgitat. Fuit enim Ptolemæus *Physcon* 8. Ægypti Rex, qui quum Cyrenæ imperaret, fratri Euergetæ defuncto successit; qui supra belluinam libidinem & crudelitatem (quæ facinora commemorat Iustin. lib. 38.) sagina ventris, & corporis vultúsque deformitare belluæ quàm homini similior. Quæ fœditas in eo pellucidæ vestis subtilitate, quasi de industria, siue potius ex intemperantia augebatur, infame *Physconis* nomẽ ex re tulit, quasi ventricosi & aquarioli, propter abdominis studium. φύσκων enim ὁ γάσρων ἢ παχὺς ἀπὸ τῆς φύσκης, quod est, intestinum crassum. Cui & Persius ait:

Pinguis aqualiculus propenso sesquipede exstat.

149. Plagæ occurrere. *Tom.3. Scorp. aduers. Gnost. cap.5. num.35.*

SVMTVM à gladiatoribus, qui vel aduersarij petitionem corporis declinatione effugiũt, vel parmula excipiunt, vt fit frustrà conatus. Vide suprà: *In alium illum considerare.* B. Hieron. contra Iouin. Quasi de loco videmur cedere, & aduersario feriendi occasionem dare. Et: directa spicula clypeo refellere veritatis.

150. Plaudere in sinum. *Tom.5. lib. de Pudic. cap.6. num.42.*

SI QVA *vobis exempla in sinum plaudent*, hoc est, tam grata vobis accidant, quæ informatam in animis vestris opinionem videantur confirmare; vt inde tacitam apud vos voluptatẽ sentiatis, vestróque adfectui indulgeatis. Apud Homer. ἐν θυμῷ χαίρειν. Tib. *In tacito gaudere sinu.*

151. Plaudere parti. *Ibidẽ cap. 19. num.160.*

LEgitur apud Tertull. *diuersæ parti supplaudere*, vel *subplaudere*, quasi suffragari & subscribere aliorum

aliorum sententiæ. Ab iis qui pedibus strepitum edunt, vel manuum complosione adprobant. Cicero: Pedem nemo in illo iudicio supplosit.

152. Polycrate felicior. *Tom.1. Apolog.cap.11.num.173.*

POLYCRATES Sami Tyrannus, aureus fortunæ fœtus, cui ad nutum voluntatémque omnia fluxerunt. Sed qui tamen prosperum ad inuidiã vsque vitæ cursum miserabili exitu in Mycalensis montis vertice cruce suffixus conclusit. Valer.Max.lib.6.cap.11.

153. Pompeio sublimior. *Ibidem.*

POMPEII elogium habes apud Cicer.Orat. pro Leg. Manil. Apud Plin.lib.7.toto cap.26. à quo ait non modò Alexandri Magni rerum splendorem æquatum, sed etiam Herculis propè ac Liberi. Cognomentum Magni cum Alexandro commune, communem quoque sublimitatis titulum dedit.

154. In ponti æstu medio hærere. *Tom.3. lib.1.adu.Marc.c.7.n.50.*

VIRGIL. lib.5.
Saxis in procurrentibus hæsit. Et:
In scopulo luctantem breuibúsque vadis.
Et lib.10.
Inflicta vadis dorso dum pendet iniquo.
Quæ vti Tertullianicum, Prouerbialiter accipi possunt. Contrarium erit ex eodem lib.
Labitur alta secans, fluctúque æstúque secundo.
Æstus autem aliquando accipitur pro ipsa maris crescentis decrescentísque commotione, hoc est, accessu siue incremento, vel recessu siue reciprocatione. Aliquando pro arena illa instabili, quæ absorbet & haurit omnia Virgil.
–Furit æstus *arenis*. &:
Æstu *miscentur arenæ*.
Similia illa: Hærere in iisdem scopulis, in aqua, in vado, in salebra. Metaphoræ à nauigantibus ductæ, qui vado illisa naui cursum institutum tenere non possunt. Sic dum nauis *æstu* reciprôco huc & illuc impellitur, neque progredi potest; vt significetur Prouerb. Se non extricare aut expedire, non satisfacere argumento, sed eodem relabi. Vide: *Fluctus vtrimque.*

155. In præruptum imponere. *Tom.3. lib.4. aduers.Marc.c.37.n.607.*

PRÆRVPTVM, substantiuè, vt: abruptum; quidquid altum & præceps, saxa *prærupta*, & mons *præruptus*, altus. Plin. Græcis τὸ ἀπόκρημνον, vnde procliue præcipitium. Explicat se Tertullianus: *Sciens præceps ituros homines, ipse illos in præruptum imposuit.* vt sit: aperto periculo exponere, nec satis prouidere, ne quid mali contingat; vt si homini auaro & furi pecuniæ administratio committatur, adolescenti libidinoso pudicitia virginum.

156. Profundum inenatabile. *Tom.2.lib. de Idolol.cap.vlt.num.169.*

QVI naui excussi in maris profundum delabuntur, natatione vix vmquam emergunt, de periculo ineluctabili. Vide *Hypobrychium*, &: *Naufragium*. Contrarium erit illud Virgil.5.
Fundo vix tandem redditus imô est.
& lib.6.
Adnabam terræ, & iam tuta tenebam.

157. Ad regulas perducere. *To.3.lib.1. adu. Marc.c.22.n.153.*

REGVLA, aliàs norma, est instrumentum fabrile, quo structuræ longitudinem, an respondeat, exigunt fabri; & vtitur Tertull. verbo fabrili, examinandam Dei bonitatem. Hinc illa, *regula* rectior, amussi exactior, ad perpendiculum & amussim. Rem diligenter expendere, vt omnibus suis partibus numerísque absolutè tractetur.

158. Sardanapalo mollior. *Tom.1.lib.de Pall.cap.4.nu.79.*

SARDANAPALVS postremus Assyriorum Rex, vir muliere corruptior, inquit Iust. lib.1. qui inter scortorum greges inuentus, purpuram colo nere, & muliebri habitu, cùm mollitia corporis & oculorum lasciuia omneis fœminas anteiret, pensa inter virgines partiri; adeò vt eius cognomen ob insignem mollitiem in Prouerbium abierit apud Græcos & Latinos.

159. Scenam decurrere & desaltare. *Tom.3 lib.3.adu.Marc.c.11.n.77.*

SCENA, propriè frons theatri, locus nimirùm Actorum, obstructus peripetasmatis, è quo in proscenium acturi histriones prodibant. Frequenter pro ipsa fabula, Tragœdia, aut Comœdia. Virgil.
Scenis *agitatus Orestes*,
id est, Tragœdiis celebratus & frequenter actus. Horat.
Quam non adstricto percurrat pulpita socco.
Pulpita, pro *scena.* hoc est, quàm inconditas & malè aptas conscribat comœdias. Erit igitur *decurrere scenam*, perficere eius rei, quæ instituta erat, summam. Cicero: Quæ abs te breuiter de arte decursa sunt. *Decurrere scenam phantasmatis*, Tertull. est, omninò & absolutè probare carnem Christi phantasma tantùm fuisse, & in eo probando hærere. Sic Cæl.ad Cicer. lib. 8. *Scena* totius rei, hoc est, id in quo tota res vertitur, & consumi debet. Lib.adu.Valentin appellat Tertull. *desultricem virtutem*, instabilem & malè firmam & motoriam; & inde: *desultorij* homines, à desultoribus equitibus. Propriè etiam vsurpat, vti *decurrere*; vt *desaltare*, sit saltu mimico repræsentare. Nam in *scena* Orchestra, chori propria est, sicuti *scena* histrionũ; in qua Mimi solebant suas actiones exhibere. ὀρχηστύς, ars saltandi, & ipsa saltatio; vt adludat ad vtrosque vtroque verbo, & ad scenicos histriones, & ad mimos, & ab iisdem diuersas trahat Metaphoras.

160. Scalpellum immergere. *Tom.1.libro de Pall.c.5.num.103.*

SCALPELLVS, vel *scalpellum*, est scalprum chirurgicum, φλεϐότομον. Nescio an etiam *scalpella*, vt pistilla Plauto, pro pistillo. vulgò lanceola, à chirurgis tractum. Nam voce: *acerbitati*, videtur cholerici humoris in Vedio abundantia significari. Cicer. pro Sest. Non ea est medicina, quum sanæ parti corporis *scalpellum* adhibetur. Solent Chirurgi immerso *scalpello* venam incidere, & humorem redundantem elicere. Vsus erit Prouerbij in morborum animi medicina, vti & ea quæ consequuntur apud Tertull. *Catharticum dare.*

161. Scipione iustior & militarior. *Tom. 1. Apolog. c. 11. n. 173.*

PLINIVS lib. 7. nu. 27. Cato primus tres summas in homine res præstitisse existimatus est. Optimus orator, Imperator, Senator. Quæ mihi omnia etiamsi non prius, attamen clarius fulsisse in Scipione Æmiliano videntur. Eiusdem laus apud Cicer. lib. de Amicit. Iustitia & bonitas in altero Scipione, Nasica, commendatur. Vtrumque tamen, & iustitiæ & militaris scientiæ studium Scipioni minori siue Æmiliano adtribuit Lælius apud Cicer. lib. eodem: Maior, siue Africanus, vtraque etiam laude excelluit.

162. Scytha tetrior. *Tom. 3. lib. 1. adu. Marc. cap. 1. num. 12.*

VIDE Adnotat. Pamelij. Gens *Scythica* omni memoria, & omnium ferè gentium scriptorúmque existimatione ad bella & ad immanitatem magis, quàm ad vllum humanitatis studium nata.

163. Siluam cædere & truncare. *Tom. 1. Apolog. c. 4. n. 50. & 51. & lib. de Præsc. adu. hær. c. 37. n. 222.*

QVO *iure siluam meam cædis.* quæ à Iure ciuili transfert omnia, hoc est: quid in meam possessionem irruis? in meam messem falcem immittis? Apolog. *Totam illam veterem & squallentem siluam legum nouis principalium rescriptorum & edictorum securibus, truncatis & ceditis. Silua* Latinis, vti & Græcis ὕλη, Metaphoricōs, pro copia & materia. Cicero: Omnis vbertas & quasi *silua* dicendi. &: Rerum & sententiarum *silua*. Hoc autem Prouerbium sumtum ab arboribus, quæ vel putantur ne siluescant sarmentis, & in omneis partes, nimiæ fundantur, vel radicibus vnà cum trunco exciduntur.

164. Siluam cædere, eradicare, & excaudicare. *Tom. 5. lib. de Pudic. c. 16. n. 135.*

QVANTA *securi omnem siluam libidinum cædat, & eradicet, & excaudicet.* Addit: *Ne quidquam de recidiuo fruticare permittat.* Est penitus aliquid abolere, idémque cum superiore. Nam truncus est stipes ipse ramis & frondibus exutus. Caudex cū frondibus. Itaque truncare, & *excaudicare*, eadem.

165. Siluam ingentem commouere. *Tom. 5. lib. de Trinit. c. 16. n. 81.*

SILVAM Scripturarū *commouere* circa aliquid. Multa excutere, & vndique argumenta desumere, lato campo euagari.

166. Quanta silua. *Tom. 3. lib. de Anim. c. 2. num. 30.*

QVÆ vis? quæ copia? quàm ampla latéque patens materia?

167. Socrate sapientior. *Tom. 1. Apolog. c. 11. num. 173.*

NON modò hominum existimatione, sed Pythij Apollinis oraculo sapientissimus iudicatus *Socrates*, & cunctis prælatus proditur. Plin. lib. 7. c. 31. Cicer. lib. de Amicit.

168. Solis pectines. *Tom. 3. lib. adu. Valent. cap. 3. num. 23.*

IN *pectinibus*, quibus comas vel discriminamus vel pectimus, radij densi & rari, à solarium radiorum similitudine, dicuntur; & reciproca Metaphora: *pectines solis*, quòd omnem in partem radios, quasi crenula instar pectinis, intercisos emittat. Vnde apud Lucret. Tela diei, quasi missiles, telorum in morem, radij. Et ἑκηϐόλος ἀπόλλων, Sol. At cùm his verbis, puerorum terriculamenta, vti &, *Lamiæ turres*, significentur: consueuerunt fortassè nutrices, vel puerilem eiulatum compescere, vel obstinatam, dum caput sibi pecti non ferunt, contumaciam hisce verbis infringere, dum *pectines solis*, veluti strigiles, ad se adferri imperant.

169. Solis radio scriptum. *Tom. 3. lib. de Resurr. carn. c. 47. num. 341.*

PRO perspicuo, & eo quod claret. Nam quæ maximè constant, maximéque in confesso sunt, ea sole clariora dicimus. Hinc illa: In sole caligare; Aduersus solem loqui. Lib. de Pudicit. c. 7. *Quibus exquirendis nō lucernæ spiculo luminis, sed totius solis lancea opus est.*

170. In solido esse. *Tom. 5. lib. de Pudic. c. 10. num. 83.*

SECVRVM esse, & benè firmum, munitúmque. Cui opponit: *Pendente vestigio ingredi*, &: *In gradu totum esse, Decuti de tenore.* Huic similia: Duabus ancoris fultum esse; In vado esse. Virgil. lib. 11.

Multos alterna reuisens
Lusit, & in solido *rursus fortuna locauit.*

171. A sdpeculum respondere. *Ibidem. c. 8. n. 64. lib. 4. adu. Marc. c. 31. n. 511.*

ADVERSVS *speculum parabola*, dixisse videtur pro sensu anagogico, siue ipsa anagoge, qui est

est sensus scripturarum, parabolarum, oraculorum mysticus & reconditus, quique interiùs & quasi sub cortice latet. Sic *ad speculum respondere* (vti in rebus fabrilibus ad regulam, amussim, perpendiculum) erit omnia ea; quæ parabola proponuntur, posse accommodari iis, quæ eadem significantur. Et, vt loquitur Tertull. *exempla peræquari.*

172. Spongia Marcionis. *Tom.3.lib.5. adu. Marc.cap.4 n.43.*

VSVS *spongiæ* pictoribus in colore delendo. Quod patet ex Plin.lib.35. cap.10. de Pictorib.& de Protogene. Absterserat sæpiùs, mutaueràtque penicillum; postremò, *spongiam* eam impegit inuiso loco tabulæ Auson. in Epist. quadam: Fuco tuæ emendationis adiecto impingas *spongiam*, quæ imperfectum opus equi malè spumantis absoluat. Vsus etiam in extergendis mensis nummulariorum, præcipuéque abacis, in quibus scribebant, & inducta *spongia* corrigebant. Et in palimpsestis, hoc est, tabellis membranísve deletitiis, in quibus stylo graphiario exarare solemus. Hinc Augustus, Aiacem Tragœdiam, quam conscriptam à se deletat, in *spongiam* decubuisse dicebat, ad exemplum Aiacis, qui in ferrum incubuerat. Aristides in Orat. quadam οὐδὲν δεῖ τῆς Στησιχόρου παλινῳδίας, ἀλλὰ σπόγγος ἰάσεται, nihil opus fuerit Stesichori palinodia siue recantatione, sed *spongia* medebitur. Sic quum *Marcion*, quos vellet, sacræ Scripturæ libros deleret (quod declaratum est suprà: *Abruptum amplissimum salire*; & hoc loco statim subiungit: quæ abstulit quæ seruauit) *spongiam Marcionis* appellauit, audaciam illam in expungendis Libris, & censoria temeritate intercidendis.

173. Sportulam furunculus captat. *Tom.3. lib.3.adu.Marc.c.16.n.111.*

SPORTVLA, à sportulis sparteis, nummorum receptaculis dicta, donarium, siue potius obsonium, quod diuites Rom. salutatoribus dabant, ipsi secretò cœnantes. Cui opposita Recta cœna; quam ciuiliores clientibus salutatoribus suis legitimum conuiuium exhiberent; quæ olim pauperibus tantùm dabatur, postea diuites etiam *sportulam* captare & exposcere cœperunt. Qui verò quum cliens non esset, nec ordinarius salutator, aliis sese ingerebat, & *sportulam* accipere ignotus contendebat, *furunculus* hoc loco dicitur. In eum conueniet, qui falsò sibi quid vindicat, vt Deus Marcionis nomen Christi.

174. Stipulam quis in alieno oculo faciliùs perspicit, quàm in suo trabem. *Tom.1.Apolog.c.39.n.510.*

PROVERBIVM Euangelicum, Matth.5. & Luc.6. quo philautia notatur eorum, qui aliorum vel minimis vitiis offenduntur, suis & maximis blandiuntur. κάρφος, *stipula* Tertullian. vulgatæ editionis Interpreti: festuca. Horat.

Qui ne tuberibus propriis offendat amicum
Postulat, ignoscat verrucis illius æquum est.

Et aliud Prouerb. Pustulas alienas, vlceribus scatens.

175. Sub sinu & tunica. *Tom.5.lib.de Fug.in persecut.cap.12.num.89.*

ADDIT Tertullian. *vt furtiue*; & opponit: *coram toto mundo*. Quidquid propatulò non fit, sed insidiosè & clàm, remotis arbitris, & aliena conscientia, sub sinu fieri dicitur. Sic: In sinum conferre, vertere, id est, in priuatum commodum referre. Et Plinio Scaurus dicitur rapinarum prouincialium sinus, qui in suæ auaritiæ voraginem omnia conuerteret. In sinu gaudere, est gaudium suum in vulgus non edere, nec palàm facere.

176. Sylla felicior. *Tom.1. Apolog. cap. 11. num.173.*

HVIC *Syllæ* felicitatis ostentum datum est fulmine, vt ait Plin.lib.2.c.54. Vnus hominum, inquit idem Plinius lib.7.c.44. ad hoc æui, Felicis sibi cognomen asseruit. Quam temeritatem cum stultitia coniunctam eodem loco refellit.

177. Tanti vitreum, quanti margaritum? *Tom.2.lib.ad Mart.c.4.n.58.*

ISTVD non solùm legitur apud Tertull. sed etiam apud B. Hieron. Quo dicto summa rerũ inæqualitas significabitur. Margaritarum, aliàs vnionum, summum inter gemmas pretium. Vitrum vilissimum, quod tamen margaritam mentiri potest, & imperitis imponere. Explicat se Tertull. & hæc inter se confert, *terrenam gloriam, gloriam cœlestem, præmium laudis humanæ, diuinam mercedem.*

178. Tempus omnia reuelat. *Tom.1.Apolog.c.7.n.102.*

SENECA: Veritatem dies aperit. Horat.

Quidquid sub terra est, in apricum proferet ætas,
Defodiet, condétque nitentia.

ὁ χρόνος πάντων βασανιστής, tempus omnia explorat. Et Sophocli χρόνος dicitur πάνθ' ὁρῶν καὶ ἀκούων καὶ πάντ' ἀναπτύσσειν, omnia videre & audire, etiam apertum prolaturum. Atque hinc: Veritas Temporis filia, aptè dicitur, quæ temporis progressu, quum aliquandiu delituerit, in lucem emergat. Hinc illud: Ἄγει δὲ πρὸς φῶς τὴν ἀλήθειαν χρόνος. At veritatem tempus in lucem eruit.

179. Terræ filij. *Ibidem c.10.n.162.*

VIDEANTVR Adnotat. Pamelij. *Terræ filios* (inquit Tertull.) *vulgus vocat, quorum genus incertum est*; γηγενεῖς, & inde Gigantes, quasi è terra nati. Apud Iuuenal. Fraterculus Gigantum, pro ignoto. Persius: Progenies terræ. Vide suprà: *De cælo superuenit.*

180. Terram grauem imprecari. *Tom.1.lib. de Testim. animæ.cap.4.n.21.*

SOLEBANT antiqui, vt ex omnibus ferè patet Latinis Poëtis, manibus eius, cuius memoriam, vt Tertull. ait: *cum alicuius offensa morsu facerent*, & maledicere vellent, *terram grauem imprecari*; eius verò cui gratiam deberent, ossibus & cineribus refrigerium comprecari. Et mense præsertim Februario duodecim continenteis dies, pro impetranda mortuorum manibus quiete, populus lustrationes & piacula faciebat. Hinc illa:

Molliter ossa cubent,
Et cinerem tellus non onerosa premat.
Ossa quieta precor tuta requiescere in vrna,
Et sit humus cineri non onerosa tuo.

181. Thales in puteum. *Tom.3.lib.de Anim. cap.6.num.89.*

VIDE hoc Prouerbium tractatum à Platone in Theæteto. De iis qui nec pro pedibus prospiciunt. *Thales* è septem Græciæ sapientibus vnus & primus, dum cœlestia intentiùs contemplatur, in foueam incidit. Hinc à vetula siue ab ancilla irrisus.

182. Themistocle sublimior. *Tom.1. Apol. cap.11.num.173.*

MILITAREM illum appellat Tertull. Hinc legendum videtur *militarior*, vel militiæ aut militaris artis peritior. Ipsius autem adolescentis gloria emicuit bello Medico, pugna Marathonia, sub auspiciis Miltiadis. Deinde aliquot annis pòst Dux Atheniensium, aduersus Xerxis naualeis copias ad Salaminem memorabili cum laude, conflixit.

183. Titulum dispungere. *Tom.5.lib.de Monog.cap.8.num.55.*

DISPVNGERE rationes apud Iureconsultos est computum, vt vulgò loquimur, examinare; siue, vt Papinian. describit, conferre accepta & data; & alibi: percontari, examinare, describere rationes, pro eo quod est *dispungere*. Aliud est expungere, quod est punctis circumducere & tollere, & quasi rem confectam eximere è codice. Vtitur Tertull. Metaphora à ratiocinatoribus ducta, & à censoribus, qui in tabulas referunt nomina & titulos eorum qui profitentur. Si Prouerbialiter vsurpare placet, erit: rationem vel caussam, iustàne sit an contrà, expendere; vel diiudicare idoneúsne sit quis ad munus aliquod obeundum, & suis dotibus adfatim instructus. Lib. 4. aduersus Marc. *Creatorem* vocat *iudicem & dispunctorem meritorum*. Lib. 5. *dispunctionem boni atque mali operis*. Lib. de Patient. *Omnis iniuria quum patientiam offenderit, eodem exitu dispungetur, quo telum in petra libratum & obtusum*; hôc est: euanescet & irritus erit conatus, vti euanescunt ea quæ delentur siue dispunguntur, pro expunguntur.

184. Titulum incidere. *Tom.3. lib. 1. aduers. Marc.cap.9.nu.57.*

INCIDERE est notare aliquid in monimentis rerum gestarum. Cicero: *Incidere* elogium (aliis, & Mureto imprimis eclogium) in sepulcro, in æs, in marmore. Plin. de Pomp. Magno cap.26. lib. 7. commemorat titulos victoriarum & triumphorum notatos. Quem ad morem adlusit Tertull. vt sit, publico cognomento honestare vel infamare, & elogio nobilitare.

185. Tullio eloquentior. *Tom. 1. Apolog. c. 11.num.173.*

M. *Tullij* elogium habes lib. 7. num. 30. apud Plin. vbi eum vocat facundię Latiarúmque litterarum parentem. Quinctil. lib. 9. Instit. In quem, ait, copiam Platonis, vim Demosthenis, suauitatem Isocratis fuisse transfusam.

186. Vanitatem vanitate depellere. *Tom. 3. libro 4. aduersus Marcionem.cap. 30. num.496.*

EST artem arte, mendacium mendacio eludere. Friuolum argumentum, & ad rem non accommodatum, friuolo & alieno infringere & refellere. Illa persimilia: Cum vulpe vulpinari; cum Cretensi cretizare.

187. Venas deducere. *Tom.5.lib.de Trinit. c.29.n.131.*

TRANSLATIO ducta à fontibus, vnde riui & quasi venæ aquarum deducuntur. Hinc illa: Diuite vel tenui vena; quòd fontium alij angustiore vena manent, alij maiore, vt flumen efficiât; vel etiam à metallis, quorum venæ vt genere, ita copia interdum differunt. Quinctil. Pleniore canali fluût. Et Poëtæ venas ab Homero tamquam Poëseos fonte, duxisse dicuntur.

188. Via eadem sursum & deorsum. *Tom. 3. lib.2.adu.Marc.c.28.n.195.*

HOC Prouerbium Heraclito vsurpatũ, transferre videtur Tertull. ad suam argumentandi rationem. Nam eò faciunt: Super, & Infra se. Hæc quidem ad dignitatem, illa sursum ac deorsum ad locum spectantia. Hoc enim verè est aduersus Marcionẽ Antitheseis æmulas facere, quæ non solùm in sententiis, si ignorauit, omninò non sciuit, sed in vocabulis, quæ dixi, consistant. Heraclitus vsurparit fortè in Physicis disciplinis hoc obscurius dictum, quum Sursum ac deorsum in loci ratione sint ex numero eorum quæ dicuntur πρός τι, siue Relata. Cicero: Ferri *sursum* rectis lineis, &: *deorsum* ad lineam. Atque ita Tertull. argumentationem suam ἀντιθετικὴν Heracliti axiomate probat.

189.

189. Viua voce. *Tom. 3. libro de Præscript. adu. hæret. cap. 21. num. 128.*

HVIC statim opponitur: *per Epistolas*, subintell. prædicando. *Viua vox*, quasi viuida atque efficax ab ipso pronuntiantis ore percepta, in qua natiua & genuina elucescit gratia, & actio cum motu, quæ in orationis est vita, inhærescit. Quæ omnia à scriptura, quæ veram viuámque vocem tantùm imitatur, sunt seiuncta. Quinctil. Actio orationis quasi vita est; rerum inuentio ossium instar est; ordo neruos imitatur, elocutio carnem, cutem & colorem refert; memoria spiritus vice fungitur. Quibus omnibus accedit pronuntiatio velut motus quidam vitalis. Nullum enim certius argumentum vitæ, quàm motus; vnde flumina viua, à motu. B. Hieron. in Præfat. Gen. Habet nescio quid latentis energiæ *viua vox*. Huic opponit, vt dixi, Tertull. *per Epistolam prædicare.* Et aliis: Muti magistri, quæ sunt scripta eorum, qui eruditi ingenij monimenta posteritati litteris mandata reliquerunt; quasi vocis & vitæ expertes.

190. Vmbram sine lumine colorare. *Tom. 3. lib. adu. Hermog. cap. 2. num. 12.*

AB arte pictoria, quam Hermogenes exercuerat, tractum. Prima picturæ initia (inquit Plin.) *vmbra* hominis lineis circunducta; quæ linearis dicta; secunda singulis coloribus, & monochromatos appellata. Itaque prima sine vllo colore fuit, adeò vt quos pingerent, adscribere esset institutum. Deinde lineæ colorati cœptæ testa trita. Cuiusmodi picturæ in arte tectonica par est ἰχνογραφία, quæ est areæ iacens efformatio & superficiaria descriptio, futuri operis specimen exhibens. Detorquebitur ad sermonis, argumenti, rei demonstratæ obscuritatem.

INDEX SCRIPTVRARVM SACRARVM, A TERTVLLIANO ET NOVATIANO CITATARVM, OMNIVM.

Ad SS. Litterarum Professores, Iacobi Pamelij Præfatiuncula.

VVM Indicem scripturarum in S. Cyprianum, qualis à nobis est editus, gratum fuisse plerisque intellexerim, similem omninò ad Tertullianũ per Dn. Michaëlem Ingelmontium Canonicum Brugensem, Amanuẽsem in toto hoc opere nostrũ, curaui colligi; ipsis Auctoris verbis retentis quo ad fieri potuit; asterisco iis addito, qui aut ab eo, aut à nobis explicãtur. In quo animaduertere licebit, secutum illum (vti etiam Nouatianum) editionem LXX. Interpretũ in Veteri Testamento, & tam in illo quàm in Nouo Testamento, sua propria ex Græco trãslatione vsum. Prodesse itaque Deo fauente vobis poterit, siquando ex Lectionum varietate scripturas explicare lubebit, quod eruditissimis illis viris Origeni, S. Hieronymo, immò & S. Augustino, non fuit infrequẽs. Qua de caussa etiam hoc mihi imprimis curę fuit; vt, ne necesse sit per multa vagari, in Adnotationibus nostris ipsam plerumque diuersitatem indicauerim, adscriptis etiam hîc versuum numeris ad maiorem commoditatem.

EX GENESI.

Domi-

3.Ti-

EX EXODO.

EX LEVITICO.

2. Et

EX IOSVE.

EX IVDICVM.

EX I. REGVM.

EX II. REGVM.

EX III. REGVM.

* 18.

EX PROVERBIIS.

EX ECCLESIASTE.

EX CANTICIS.

EX SAPIENTIA.

EX ECCLESIASTICO.

EX

EX ISAIA.

ego

EX HIEREMIA.

EX THRENIS.

EX BARVCH.

EX EZECHIELE.

K

EX OSEE.

EX IOELE.

EX

EX AMOS.

Amos. 2. * v.6. PRo eo quod venundedere iustum. 878.
*12. Et potum dabatis sanctis meis vinum. 960. 1179.
Amos. 4. 11. Subuerti vos, sicut subuertit Dominus Sodomam & Gomorrham. 1254.
*13. Qui solidat tonitruum, & condit spiritum, & adnuntiat in homines Christum suum. 498.803.1030.
Amos. 5. * 21. Odi, reieci ceremonias vestras, & non odorabor in frequentiis vestris. 942.
Amos. 6. * 1. Væ eis qui confident in monte Samariæ. 873.
* 4. Væ qui dormiunt in lectis eburneis, & deliciis fluunt in thoris suis, qui edunt hædos de gregibus caprarum, & vitulos de gregibus boum lactantes. 849.
* 5. cõplaudentes ad sonum organorum, tamquã perseuerantia deputauerunt, & non tamquam fugientia. Ibid.
* 6 Qui bibunt vinum liquatum, & vnguentis primariis vnguuntur. 849.
Amos. 8. * 9. Et erit in die illa, dicit Dominus, occidet sol media die, tenebrescet super terrã dies luminis. 170.172.880.
* 10. Et conuertam dies festos vestros in luctum, & omne canticum vestrum, in lamentationem, & imponam super lumbos vestros saccum, & super omne caput caluitium, & ponam eum quasi luctum delicti, & eos qui cum illo, quasi diem mœroris. 170.880.
Amos. 9. * 6. Qui ædificat in cœlum ascensum suum, & profusionem suam fundat in terras. 815. 872.956.997.1030.

EX IONA.

Ion. 1. * v.3. IOnas fugit à Domino in Tharsum. 344. 1163.
Ion. 2. 1. Deuoratus à belua maris. 706.1202.
* 2. Oratio Ionæ, de ventre ceti, per tanta be- & seq. stiæ viscera ab ipsis abyssis per tantam æquoris molem ad cœlum euasit. 214.
11. & euomuit eum in aridam. 244.
Ion. 3. * 4. Adhucquadraginta dies, & Niniue subuertetur. 782.1182.1202.
* 10. Et pœnituit Dominum de malitia, quam dixerat se facturum illis. 778.782.842. 951.1177.
Ion. 4. * 2. Propterea præueni profugere in Tharsos, quia cognoueram te esse misericordem & miserescentem, patientem & plurimum misericordiæ, pœnitentem malitiarum. 782.951.

EX MICHÆA.

Mich. 5. * v.2. ET tu Bethlehem non minima es in ducibus Iuda. Ex te enim exiet dux qui pascat populum meum Israël. 172.
Mich. 6. * 8. Si adnunciauit tibi homo quid bonum? aut quid à te Dominus exquirit, quàm facere iudicium, diligere misericordiam, & paratum esse sequi Dominum Deum tuũ? 874.
* 6. Filius contumeliam facit patri, filia surgit aduersus matrem, & nurus contra socrum suam. 867. Mich. 7.
* 18. Quis Deus quomodo tu? eximens iniquitatem, & præteriens iniustitias residuis hæreditatis tuæ? non tenuit in testimonium iram suam, quia voluit misericordiam. 842.
* 19. Auertet & miserebitur nostri; demerget delicta nostra, & demerget in profunda maris peccata nostra. 842.

EX NAHVM.

* v.4. COmminans mari, & arefaciens illud. 855. Nah. 1.
* 15. Quoniam ecce veloces pedes in monte euangelizantis pacem. 846.

EX HABACVC.

v.4. IVstus ex fide viuet. 853.940. Hab. 2.
* 2. Domine audiui auditum tuum, & extimui, consideraui opera tua, & excidi mente; in medio duorum animalium cognosceris. 858. Hab. 3.
* 3. Deus ab Africo veniet, & sanctus è monte opaco & condenso. Operuit cœlos virtus, & splendor eius vt lux erit. 858. 1241.
* 8. Fluminibus disrumpetur terra. 686.877.
* 9. Videbunt, & parturient populi; disperges aquas gressu. 855.877.
* 10. dedit abyssus sonum suum, sublimitas timoris eius elata est. 855.877.
* 11. Sol & luna constitit in ordine suo, in lucem coruscationes tuæ, ibunt in fulgorem, fulgur scutum tuum. 686.
* 12. In comminatione tua diminues terram, & in indignatione tua depones nationes. ibidem.
* 13. Existi in salutem populi tui, ad saluos faciendos Christos tuos. 877.

EX SOPHONIA.

* v.14. QVia iuxta est dies Domini magnus. 686. Sophon. 1.

EX ZACHARIA.

* 14. ET ait mihi angelus qui in me loquebatur. 657. Zachar. 1.
* 8. Qui tetigerit vos, ac si pupillam oculi mei tangat. 872. Zachar. 2.
* 3. Sordibus indutus est. 174.804. Zachar. 3.
* 5. Christus exornatus podere & mitra & cidari munda. 804.
* 8. Ecce ego adducam seruum meũ orientẽ. 524.
* 3. Duæ oliuæ, & duo ramuli oleæ. 858. Zach. 4.
* 14. Illi duo filij opimitatis adsistunt Domino vniuersæ terræ. 858.
* 12. Oriens nomen eius. 524. Zach. 6.
* 14. Corona autẽ erit eis qui tolerauerint. 877.

*8. Beati

* 34.

EX IOANNE.

EX EPISTOLA AD ROMANOS.

EX I. EPISTOLA AD CORINTHIOS.

μ

EX II. EPISTOLA AD CORINTHIOS.

EX EPISTOLA AD EPHESIOS.

* 18.

EX EPISTOLA AD PHILIPPENSES.

EX EPISTOLA AD COLOSSENSES.

EX I. AD THESSALONICENSES.

EX II. AD THESSALONICENSES.

EX I. EPIST. AD TIMOTH.

EX II. EPIST. AD TIMOTHEVM.

EX EPISTOLA AD TITVM.

EX EPISTOLA AD HEBRÆOS.

EX EPISTOLA D. IACOBI.

EX EPISTOLA PRIORI D. PETRI AD PONTICOS.

EX II. EPIST. D. PETRI.

EX I. EPIST. D. IOANNIS.

EX II. EPIST. S. IOANNIS.

EX EPISTOLA S. IVDÆ.

EX APOCALYPSI D. IOANNIS.

IN TERTVLLIANICVM OPVS, RERVM, PHRASEON, VOCVM'QVE INDEX GENERALIS, CVM PRÆMISSO AVCTORUM ab eo citatorum Indice; in quibus prior numerus paginarum est, posterior interlinearis; T. Tertulliani contextum, P. Adnotationes Pamelij indicat.

AVCTORVM A TERTVLLIANO CITATORVM, corúmque ad quos adludit, Catalogus.

SACRORVM.

ECCLESIASTICORVM.

HÆRETICORVM.

Eorum qui de Deo & Deis scripserunt, eóque pertinentibus.

Claudius

MAGORVM.

MEDICORVM, Mathematicorum, & Physicorum.

PHILOSOPHORVM.

HISTORICORVM.

Diodorus

ORATORVM, Poëtarum, & Grammaticorum.

IN OPVS TERTVLLIANICVM RERVM, PHRASEON, VOCVMQVE

INDEX GENERALIS.

B

personas

C

enormis

ξ ij

Delictum

G

Gara-

qui

Minos

π

P

pidibus

Pontifi-

Romanorum

Sciapodes

ovu-

T.

INDICIS GENERALIS FINIS.

EXTRAICT DU PRIVILEGE DU ROY.

IL est permis à Michel & Laurent Sonnius, Libraires iurez en l'Vniuersité de Paris, d'imprimer, & exposer en vente ce present liure intitulé, *Q. Septimij Florentis Tertulliani Carthaginiensis Presbyteri Opera, quæ hactenus reperiri potuerunt omnia: iam postremum ad exemplaria manuscripta collatione facta, quàm accuratiss. recognita, aliquot etiam libris auctiora, &c. in quinque Tomos distincta: Cum Iacobi Pamelij Brugensis, Theologi, Archidiaconi Audomaropolitani Argumentis & Adnotationibus, &c.* Et sont faictes defenses à tous Libraires, Imprimeurs, & autres personnes de ce Royaume, de l'imprimer, vendre, ou distribuer, si n'est du consentement desdicts Sonnius; & ce iusques apres le tẽps & terme de six ans, à compter du iour & datte de la premiere impression qui en sera faicte: à peine de confiscation desdicts liures, & d'amende arbitraire. Outre ce a ledit Seigneur voulu, qu'en inserant le contenu dudit Priuilege, ou extraict d'iceluy, à la fin ou au commencement des liures qui s'en imprimerõt, cela serue de signification, tout ainsi que si l'original estoit particulierement signifié à vn chacun, comme appert plus amplement par les lettres dudit Seigneur sur ce dõnees à Paris, le vingtsixiesme iour de Nouembre, l'an de grace Mil cinq cens quatre vingts dix-sept.

Par le Roy en son Conseil,

Mauguin.

NOs Doctores Theologi nihil reperimus in Tertulliano Pamelij non catholicum & doctum, quare dignum illum censuimus, qui ederetur. Quod testamur nostris chirographis hic appositis die 12. Iulij 1583.

GENEBRARD.

F. HVART.

TERTVLLIANI EFFIGIES.

TVllius Ausoniæ columénque, decúsque; Superba
Tertulliano est Africa.
Illi verborum fœlicia flumina manant,
Et melle sermo purior.
Hic grauis, & rerum diuino pondere maior,
Minor licèt facundia.
Hic Christum sonat; ille Deos, & nomina cassa
Diuinitatis indiga.
Res potior verbis, præcellunt sacra prophanis,
Quantum fauillis sydera.
Ergo Sidonio cedat licèt aureus ore,
Tertulliano Tullius;
Tullius ille siet Romanis; dummodò nobis
Legatur hic ter Tullius.

P.Bacherius.

Q. SEPTIMII FLORENTIS

TERTVLLIANI CARTHAGINIENSIS OPERVM,

TOMVS PRIMVS.

QVO CONTINENTVR LIBRI ADVERSVS GENTES ET IVDÆOS, NOVIS ARGVMENTIS & Adnotationibus illustrati.

IACOBI PAMELII AD LECTOREM PRÆFATIO DE TOTIVS OPERIS ET LIBRORVM TOMI HVIVS ORDINE.

ORDINEM à nobis immutatum Epistolarum B. Cypriani, etsi initio quidam non probarent, quòd non tam facilè reperire daretur locos ipsius à Neotericis scriptoribus iuxta editiones veteres citatos: tandem tamen calculo suo confirmarunt omnes, vbi penitiùs aduerterunt Catalogum earundem editionum post vitam Auctoris simul additum: quod adeò vt ne quis ignoraret, in Parisiensis editionis frontispicio eius rei Lectorem admonendũ putaui. Si idipsum faciam in Tertulliano nostro, minus mirabitur quispiã, quippè cuius Libri nullo ordine certo aut editi aut citati deprehenduntur. Nos itaque imprimis in quinque Tomos illũ distinximus: quorũ primo cõtinentur scripta ADVERSVS GENTES ET IVDÆOS, secundo PARÆNETICA, tertio ADVERSVS HÆRESES, quarto POEMATA, ET EORVM QVÆ DESIDERANTVR FRAGMENTA, quinto denique QVÆ ADVERSVS ECCLESIAM IN HÆRESI SCRIPSIT ET ALIENA. Qua in digestione, præterquàm quòd ex parte sim imitatus B. Possidium Indiculo Operũ B. Augustini, etiã id obseruaui, vt priori loco collocẽtur, quę initio susceptę fidei conscripsit, deinde quæ Presbyter, tum quę iam prouectior, postremò (interiectis quę recreandi animi gratia scripsisse videtur Poëmatibus) quæ sub finẽ vitæ in lucem dedit. Porrò inter eos qui primo Tomo cõtinẽtur libros, quin primo omnium Carthagini peroratus sit DE PALLIO LIBER, nemo dubitare potest, qui occasionem scribendi eam solam animaduertit, quòd iam Christianus factus habitu pro more immutato, à Toga transisset ad Pallium. APOLOGETICVS ADVERSVS GENTES aliquot pòst annis, vbi primũ cœpit quinta sub Seuero Imperatore Ecclesię persecutio, Romam ad Romani Imperij Antistites missus exstitit, si fortè eorum animus calumniis dilutis, emolliri possit. Quo scripti genere quum se parum videret proficere, in conuertendis ad fidem ethnicis, alia id via tentans, DE TESTIMONIO ANIMÆ ADVERSVS IDOLA LIBRVM edidit, in quo etiam disertis verbis c.5. ad Apologeticum adludit, vtpotè in quo sacras litteras sæcularibus antiquiores c.19. comprobauerat. Eodem ferè tempore, quum iam etiam Carthagini persecutio atrocior in Christianos fieret quàm alibi, ad SCAPVLAM LIBRVM edidit, Prouinciæ Africæ Præsidem seu Proconsulem. Postremò, ad LIBRVM ADVERSVS IVDÆOS quod attinet, etsi non omninò cõstet quo tempore, tamen antequàm Presbyter esset, publicatum fuisse ab Auctore, ipsum Libri auspicium satis indicat, quum disputationis meminit inter Christianum (de se hauddubiè locutus) & Proselytum Iudæum. Atque adeò etiam ante Librum ad Scapulam collocari oportebat, nisi alterius esset argumenti. His vale in Christo, Candide Lector, æqui boníque labores hos nostros consulens.

Q. SEPTIMII FLORENTIS TERTVLLIANI CARTHAGINIENSIS, LIBRI ADVERSVS GENTES ET IVDÆOS; initio susceptæ fidei plerique conscripti.

Argumentum libri de Pallio per Iacobum Pamelium.

VM Tertullianus anno circiter quinto imperij (vti latius in vita Auctoris) L. Septimij Seueri, Antonini eius filij, & Clodij Albini, triũ Auggg. post deuictos Arabas, Parthos, & Adiabenos eradicato omni hostilitatis aconito; Christo nomen dedisset, & toga reiecto pallio vestiretur, vt simplicitati religionis responderet cultus simplicitas; à quodam inconstantiæ notatus oratione hac facti sui rationem reddit: quam videtur in publico Carthagini perorasse. [Imprimis vero, à vetustate pallium commendat: quippe quod I. *non Carthaginiensibus modo, sed & Vticæ sorori ciuitati, & toti Africæ vsitatum initio fuerit, dum tunicis strictioribus pallij habitus fibulæ morsu ceruicibus soleret superindui, vti etiam Æsculapij sacerdotibus: toga vero, quæ à Pelasgis ad Lydos, ab his ad Romanos, translata est, non nisi cùm pàtriæ tempora vltimarent, in vsum fuerit recepta. [Addit deinde* II. *non mirum videri debere, quòd habitum verterit, quum non modo mundus, diluuij aquis iam olim obrutus, quotidiana etiam temporum vicissitudine mutationi sit obnoxius: sed & cælum, sol, luna, sidera, tum solstitiis annuis, tum menstruis modulationibus varient: maria insuper & tellus, insularum à continenti discidio aut coniunctione, soli hiatu, & imbribus ignium quasi vices fœderent; regna denique & populi variis gentium examinibus hinc inde transducantur & transuolent. [Quid? quod* III. *etiam animantia pro veste formam mutant? exempli gratia, pauus, serpẽs, hyæna, chamæleon: homo denique ipse varias indumẽtorũ formas indies promulgat. qui primũ nudus & inuestis, ficulneis inde foliis circũdatus, pellitus hinc pro necessitate orbi oblatus, nunc etiam ambitione succedẽte ornãdo potius quàm tegendo corpori studet. [Proinde habitũ trans-* IIII. *ferre honori esse, si Religioni Dei deferatur, & ita demũ probro esse, si nõ*

consuetudo sed natura mutetur: quale quid merito illis exprobrat de heroe Laryssæo in virginem, Hercule in feminam, Cleomacho in cinædum mutatis, Physcone item, Sardanapalo, Nerone, & aliis Cæsaribus; Empedocle: vispillonibus denique, lenonibus, & lanistis: sicuti etiam improbat
v. *matronarũ cultũ indecentem.* [*Posthæc vti calũniatori satisfaciat, qui forte fortuna obuius factus, Itane, inquit,* à toga ad pallium? *ac si diceret,* ab equis ad asinos? *pallij simplicitatẽ & facilitatẽ commendat: quod etiã si duplex sit in Cratetis aliorúmque morem Philosophorum, solutim, id est, vnico circumiectu corpus operiat: nec artifice sit opus, qui pridie rugas formet, & inde deducat in tilias: addens quod togæ plus læserint remp. quam loricæ, & è contrario pallio nihil aliud curæ sit, quam ne curet: vtpote quæ nihil foro, nihil cãpo, nihil curiæ debeat: nulla rostra præoccupet: nulla prætoria obseruet: cancellos non adoret: subsellia non contundat: iura non conturbet: causas non elatret: non iudicet: non militet: non regnet; sed secedat de populo (quibus verbis etiam vitæ forensis, quasi aliud agens, mutationem in se designat) nullius etiam vitiis aduletur, sed adigat cauterem tum ambitioni tum gulæ: cuius prodigiosa quædã exempla, tacẽs*
vi. *Nerones, Apicios, & Rufos, commemorat.* [*Postremo non modo Philosophiam docet pallio vestiri: sed etiam artes alias: vti sunt; primus Numerorum harenarius, Grammaticus, Rhetor, Sophista, Medicus, Poëta Musici, Mathematici, omnes denique studiorum liberalium asseclæ: vbi contra cerdonum & omnis gladiatorum ignominia togata producitur. denique etiam diuinæ sectæ ac disciplinæ commercium pallio conferri: quũ illud melior philosophia dignata sit, ex quo Christianum vestire cœpit.*

Ceterum ad hunc de Pallio *librum alludit D. Hieronymus epistola ad Magnum Oratorem, ac Vincentius Lirinensis, mentione facta plurium librorum Tertulliani aduersus Gentes siue Gentiles. meminerunt etiam priusquam excusus esset, Trithemius Catalogo Scriptorum, &* Politianus *epistolis ac Miscellaneis, & P. Crinitus de honesta disciplina. exstabat denique in Hirgaugiensi, Paterniacensi, ac Gorziensi, quibus vsus fuit Rhenanus, codicibus: & nunc postremum ad tria Vaticana exemplaria manuscripta collatus & castigatus est.*

Q. SEPTIMII FLORENTIS TERTVLLIANI DE [1]PALLIO, LIBER.

A PRINCIPES[2] semper Africæ, viri Carthaginienses, vetustate nobiles, nouitate felices,[3] gaudeo vos tam prosperos temporum, cum ita vacat ac iuuat, habitus denotare pacis. hæc & annona & ocia ab imperio & à cęlo. bene est.[4] tamen & vobis habitus aliter olim tunicæ fuere,[5] & quidem in fama de subteminis studio, & luminis consilio, & mensuræ temperamento, quod neque trans crura prodigæ, nec intra genua inuerecundæ, nec brachiis parcæ, nec manibus artæ, sed nec cingulo sinus diuidente, expeditæ atque quadratæ instita.[6] in viris autem pallij extrinsecus habitus & ipse quadrangulus, ab vtroque laterum regestus, & ceruicibus circunstructus, in fibulæ morsu humeris adquiescebat. instar eius, hodie Æsculapio iam vestro sacerdotium est.[7] Sic & in proximo soror ciuitas vestiebat, &[8] sicubi alibi in Africa, Tyros.[9] At cum sæcularium sortium variauit vrna, & Romanis deus maluit: soror quidem ciuitas suopte arbitrio mutare properauit, vt adpulsum Scipionem ante iam de habitu salutaret, Romana præcoqua.[10] Vobis vero post iniuriæ beneficium, vt senium non fastigium exemptis, post[11] Gracchi obscœna omina, & B [12] Lepidi violenta ludibria, post trinas Pompeij aras & longas Cæsaris moras,[13] vbi mœnia Statilius Taurus imposuit, sollemnia Sentius Saturninus enarrauit, cum concordia iuuat, toga oblata est. Pro quantum circummeauit, à[14] Pelasgis ad Lydos, à Lydis ad Romanos, vt ab humeris sublimioris populi Carthaginienses complecteretur. exinde tunicam longiorem cinctu arbitrãte suspenditis, & pallij iam teretis redundantiã tabulata congregatione fulcitis, & si quid præterea conditio vel dignitas, vel temporalitas[15] vestit. pallium tamen generaliter vestrum immemores etiam denotatis. Et quidem haud miror præ documento superiore. nam &[16] arietem (non quem Laberius reciprocicornem & lanicutem & testitrahum, sed trabes machina est, quæ muros frangere militat) nemini vmquam adhuc libratũ, illa dicitur Carthago[17] *studiis asperrima belli*, prima omnium armasse in[18] oscillum penduli impetus, commentata vim tormenti de bile pecoris capite vindicantis. Cum tamen vltimarent tempora patriæ, & aries iam Romanus in muros quondam suos auderet, stupuere illico Carthaginienses vt nouum extraneum ingenium.

Tantum æui longinqua valet mutare vetustas.

Sic denique pallium agnoscitur. [[19] Sit nunc aliunde res, ne Pœnicum inter Romanos II. C aut erubescat aut doleat, certè habitum vertere naturæ totius sollemne munus est, fungitur & ipse mũdus interim iste quem incumbimus. Viderit Anaximander si plures putat; viderit si quis vspiã alius ad Meropas, vt Silenus penes aures Midæ blattit, aptas sanè grãdioribus fabulis. Sed & si quem Plato æstimat, cuius imago hic sit; etiam ille habeat necesse est proinde mutare: quippe si mundus; ex diuersis substantiis officiisque cõstabit, ad formam eius quod mundus hic est. neque enim mundus, si non vt mundus. proinde diuersa in vnum, ex demutatione diuersa sunt. denique diuersitatis discordiam vices fœderant. ita mutando erit mundus omnis, qui & diuersitatibus corporatus & vicibus temperatus. Nostra[20] certè mutatio (quod clausis, vel in totum Homericis oculis liquet) totum versiforme est; dies & nox inuicem vertunt;[21] sol stitionibus annuis, luna modulationibus menstruis variat; siderum distincta confusio interdum deiicit quid, interdum resuscitat; cæli ambitus nunc sub diuo splendidus, nunc nubilo sordidus; aut imbres ruunt, & si qua missilia cum imbribus, dehinc substillum, & denuò sudum. sic & mari fides infamis, dum & flabris æque mutantibus de tranquillo probum, de [22] flustris temperatum, & extemplò de decumanis inquietat.[23] Sic & terram, si re-

censeas, temporatim vestiri amantem, prope sis eandem negare, memor viridem cum D
conspicis flauam, mox visurus & canam. ceteri quóque eius ornatus, quid? non aliud
ex alio mutant, & montium scapulæ decurrendo, & fontium venæ ebullando, & flu-
Gen.7.8.9. minum viæ obumbrando. [24] Mutauit & totus orbis, aliquando aquis omnibus obsi-
tus: adhuc maris conchæ & buccinæ peregrinantur in montibus, cupientes Platoni
probare etiam ardua fluitasse; sed & enarando rursus infima mutauit, rursus orbis alius,
idem mutat & nunc localiter habitus: cum situs læditur: cum inter insulas [25] nulla iam
Delos, harenæ Samos, & (si ille non mendax,) Æon, in Atlantico, Libyam aut
Asiam adæquans quæritur nunc: Italiæ quondam latus, Hadria Tyrrhenóque quas-
santibus medio tenus interceptum reliquias Siciliam facit: cum tota illa plaga disci-
dij, contentiosos æquorum coitus angustiis retorquens, nomen vitij mari induit, non
exspuentis naufragia, sed deuorantis. [26] Patitur & continens de cælo aut de suo. Aspi-
Gen.18.&19 ce ad Palæstinam, qua Iordanis amnis finium arbiter: vastitas ingens, & orba regio,
& frustra ager est, & vrbes retro, & populi frequentes, [27] & solus audiebat. dehinc
vt Deus censor esset, impietas ignium meruit imbres: hactenus Sodoma, & nulla
Gomorra, & cinis omnia, & propinquitas maris iuxta cum solo mortem bibit. Ex
huiuscemodi nubilo & Tuscia Vulsinios pristinos deusta, quo magis de montibus suis
Campania speret, erepta Pompeios. Sed absit. [28] Vtinam & Asia secura iam sit de
soli ingluuie: vtinam & Africa semel voraginem pauerit: [29] vnicis castris fraudatis E
expiata. Multa & alia huiusmodi detrimenta habitum orbis nouauere, sitúsque mo-
uere. Bellis quoque plurimum licuit. Sed piget tristia non minus quàm [30] Regnorum
vices recensere, quotiens & ista mutauerint iam inde à Nino Beli progenie: si [31] ta-
men Ninus regnauit primus, vt autumat superiorum prophanitas, (fermè apud vos
vltra stilus non solet) ab Assyriis, si fortè æui historiæ patescunt. Qui vero diuinas
Gen.1. lectitamus, ab ipsius mundi natalibus compotes sumus: sed læta iam malo, quippe
& læta mutant. Denique si quid mare diluit, cælum texit, terra subduxit, gladius
detotondit, aliàs [32] versura compensato redit. [33] Nam & primitus maiore ambitu
terra cassa, & vacans hominum, & sicubi aliqua gens occuparat, sibimet soli erat.
Itaque cogitans omnia sibi domum, intelligens alibi stipantem copiam, alibi deseren-
Gen. 47. tem. runcare atque ruspare consuluit, vt inde velut ex surculis & propaginibus po-
Psal.113. puli de populis, vrbes de vrbibus, per vbique orbis pangerentur. Transuolauere re-
dundantium gentium examina: [34] Scythæ exuberant in Persas, [35] Phœnices in Africam
eructant, [36] Romanos Phryges pariunt, [37] Chaldæum semen in Ægyptum educa-
tur. dehinc cum inde transducitur Iudæa gens est. Sic [38] & Herculea posteritas, qui
Temeno pariter Peloponesum occupando producunt. Sic & [39] Iones Nilei comites
Asiam nouis vrbibus instruunt, [40] sic & Corinthij cum Archia muniunt Syracusas. Sed
vanũ iam antiquitas, quãdo curricula nostra corã. Quantũ reformauit orbis seculũistud;
[41] quantum vrbium aut produxit, aut auxit, aut reddidit præsentis Imperij triplex virtus, F
Deo tot Augustis in vnum fauente? quot census transscripti? quot populi propaginati?
quot ordines illustrati? quot barbari exclusi? Reuera orbis cultissimũ huius Imperij rus
est, [42] eradicato omni aconito hostilitatis, & cacto & rubo subdolæ familiaritatis,
consitum & amœnum super [43] Alcinoi pometum, & Midæ rosetum. Laudans igi-
III. tur orbem mutantem, quid denotas hominem? [[44] Mutant & bestiæ pro veste for-
mam. [45] Quamquam & pauo pluma vestis, & quidem de cataclitis; imo omni con-
chylio depressior, qua colla florent; & omni patagio inauratior, qua terga fulgent,
& omni syrmate solutior, qua caudæ iacent, multicolor, & discolor, & versico-
lor, nunquam ipsa, semper alia, & si semper ipsa quando alia, totiens denique mu-
tanda, quotiens mouenda. [46] Nominandus est & serpens licet ponè pauum. nam &
iste quod sortitus est conuertit corium & æuum. siquidem vt senium persensit in angu-
sta se stipat, paritérque specum ingrediens & cute egrediens, ab ipso statim limine erasus,
exuuiis ibidem relictis nouum se explicat, cum squamis & anni recurantur. [47] Hyæna, si
obserues, sexus annalis est, marem & feminam alternat. [48] taceo ceruum, quod & ipse
ætatis suæ arbiter, serpente pastus, veneno languescit in iuuentutem. [49] est &, *quadrupes,
tardigrada, agrestis, humilis, aspera.* testudinem Pacuuianam putas. non est; capit & alia
bestiola versiculum, de mediocribus oppido, sed nomen grande: chamæleontem qui au-
dieris, haud antè gnarus, iam timebis aliquid amplius cum leone. at cum offenderis apud
vineam

A vineam fermè sub pampino totum; ridebis illico audaciam & Græciam nominis: quippe
nec succus est corpori, qui minutionibus multo licet. chamæleon pellicula viuit, capitu-
lum statim à dorso: nam deficit ceruix. itaque durum reflecti, sed circumspectu emissitij
ocelli, imò luminis puncta vertiginãt. hebes, fessus, vix se à terra suspendit: molitur inces-
sum stupens, & promouet, gradum magis demõstrat quàm explicat, ieiunus scilicet sem-
per & indefectus: oscitans vescitur, follicans ruminat, de vento cibus, tamen & chamæ-
leon mutare totus, nec aliud valet. nam cũ illi coloris proprietas vna sit, vt quid accesit,
inde suffunditur: hoc soli chamæleonti datum, quod vulgò dictum est, de corio suo lude-
re. [50] Multa dicendum fuit, vt ad hominem præstructim perueniretur: hunc quoquo pri-
mordio accipitis, nudus certè & inuestis figulo suo constitit, post demum sapientiã haud *Gen. 2.*
dum licitam, præreptam potitur. ibidem quod in nouo corpore indebitum adhuc pudori
erat, protegere festinans, ficulneis foliis interim circumdat. dehinc cum de originis loco
exterminat, quippe deliquerat, pellitus orbi. vt metallo datur: [51] sed arcana ista, nec om- *Gen. 3.*
nium nosse. Cedo iam de vestro, quod Ægyptij narrãt, & [52] Alexander digerit & Afer le- *Ibidem.*
git, [53] ea tempestate Osiridis qua ad illum ex Lybia Hammon vasit ouium diues. denique
cum ipsis Mercurium autumant fortè palpati arietis mollitie delectatum, diglubasse oue-
culam: dúmque pertentat quod facilitas materiæ suadebat, tractu prosequente filum eli-
quasse, & in vestis pristinæ modũ quam philyra tenui vinxerat, texuisse. Sed vos omnem
lanitij dispensationem structurámque telarum Mineruæ maluistis; cum penes Arachnen
diligentior officina, exinde materia. [54] nec de ouibus dico Milesiis & Selgicis & Altinis,
B aut [55] quis Tarentũ, vel Bætica cluet, natura colorante. Sed quoniam & arbusta vestiũt, &
lini herbida post virorem lauacro niuescunt: nec fuit satis tunicam pangere & serere, ni
etiam piscari vestitum contigisset. nam & [56] de mari vellera, quæ muscosæ lanositatis lau-
tiores conchæ comant. [57] Prorsus haud latet, bombycem (vermiculi genus est) quæ per
aërem aliquando araneorũ more scopis idonius se distendit, dehinc deuorat, mox æquè
reddere, proinde si necaueris, animata iam stamine aluo. [58] Tantam igitur paraturam ma-
teriarum ingenia quoque vestificinæ prosecuta, primum tegendo homini qua necessitas
præcessit, dehinc & ornando imò & inflando, qua ambitio successit, varias indumentorũ
formas promulgauere. quarum pars gentilitus inhabitantur, ceteris incommunes. pars
verò passiuitus omnibus vtiles, vt hoc pallium, & si Græcum magis, sed lingua iam penes
Latiũ est. cum voce vestis intrauit. atque adeò ipse, qui Græcos pellendos vrbe censebat,
litteras eorum vocemq; senex iam eruditus, [59] idem Cato iuridicinæ suæ in tempore hu-
merum exsertus, haud minus palliato habitu Græcis fauit. [[60] Quid nunc? si est Roma- IIII.
nitas omnis alia, nec vestis; tamen admodum Græci estis. Annè ita est? [61] Vnde gentium
in prouinciis melius exercitis, quas natura agro potius eluctãdo commodauit, studia pa-
lestræ malè senescẽtia & incassum laborãtia, & lutea vnctio, & puluerea volutatio, & ari-
da saginatio? vnde [62] apud aliquos Numidas etiam equis cæsariatos, iuxta cutem tonsor,
& cultri vertex solus immunis? vnde apud hirtos & hirsutos tam rapax ab ala resina, tam
furax à mẽto volsella? Prodigiũ est, hæc sine pallio fieri. illius est hæc tota res Asiæ. Quid
C tibi Libya & Europa cum exoticis mundiciis, quas vestire non nosti? Reuera enim quale
est [63] Græcatim depallari magis quàm amiciri? habitum transferre ita demum cultus pro-
brum est, si nõ consuetudo, sed natura mutetur. sat refert inter honorem temporis, & re-
ligionem Dei: cõsuetudo fidem tempori, natura Deo. [64] Naturam itaque concussit Laris-
sæus Heros in virginem mutando ille ferarum medullis educatus, vnde & nominis con-
silium, quandoquidem labiis vacuerat ab vberũ gustu: ille apud rupicem & siluicolam &
monstrorum eruditorem scrupea schola eruditus. Feras in puero matris sollicitudinem.
[65] patiens certè iam vstriculas, certè iam virum alicuius clanculo functus, adhuc sustinet
stolam fundere, comam struere, cutem fingere, speculum consulere, collum demulcere,
aurem quoque foratu effeminatus, quod illi apud Sigæum statua seruat. planè postea mi-
les est. necessitas enim reddidit sexum. de prælio sonuerat. nec arma longè. *Ipsum* (inquit)
ferrum virum attrahit. Ceterum si post incentiuum quoque puella perseuerasset, potuit &
nubere. ecce itaque mutatio; mõstrum equidem geminum, de viro fœmina, mox de fœ-
mina vir, quando neque veritas negari debuisset, neque fallacia confiteri. Vterque ha-
bitus mutandi malus, alter aduersus naturam, alter contra salutem. [66] Turpius adhuc li-
bido virum cultu trãsfigurauit, quàm aliqua materna formido; tametsi adoratur à vobis,
qui erubescẽdus est, Scytalosagittipelliger ille, qui totam epitheti sui sortem cum mulie-

bri cultu compẽsauit. Tantum Lydiæ clanculariæ licuit vt Hercules in Omphale,&Om- D
phale in Hercule prostitueretur.[67] vbi Diomedes & cruenta præsepia?[68] vbi Busiris & bu-
stuaria altaria?[69] vbi Gerion ter vnus? Cerebris adhuc eorum claua fœtere malebat,cum
vnguentis offenderetur.[70] Vetus iam Hydræ Centaurorumq; sanguis in sagittis,pumice
speculi excludebatur,insultante luxuria,vt,post monstra trãfixa coronã forsitan suerent.
[71] Ne sobriæ mulieris quidem aut viraginis alicuius scapulæ, sub exuuias bestiæ tantæ in-
troire potuissent,nisi diu mollitas &euigoratas & exodoratas,quod apud Omphalen bal-
samo aut telino spero factum.credo & iubas pectinem passas,ne ceruicem eneruẽ inure-
ret[72] stiria leonina;hiatus crinibus infarsos,[73] genuinos inter antias adumbratos ne tota
oris cõtumelia mugiret. Si posset,Nemæa certe,si quis loci Genius,ingemebat,tũc enim
se circumspexit leonem perdidisse.[74] Qualis ille Hercules in theristro Omphales fuerit,
iam Omphale in Herculis scorto designara descripsit.[75] Sed & qui arte Tyrinthiũ acces-
serat pugil Cleomachus,post Olympia cum incredibili mutatu de masculo fluxisset,inter
cutem cæsus & vltra inter[76] fullones iam Nouianos coronandus,meritoq; mimographo
Lentulo in Catiniensibus commemoratus;[77] vtique sicut fastigia cæstuum viriosa occu-
pauit,[78] ita & endromidis solocem aliqua multicia synthesi exstruxit.[79] Physconẽ & Sar-
danapalum tacendum est,qui nisi insignes libidinum,aliàs reges nemo nosset. tacendum
autem ne quid & illi de Cæsaribus quibusdam vestris obmussitent, pariter propudiosis:
nec magnæ forte constantiæ mandatum sit,impuriorem Physcone,molliorem Sardana- E
palo Cæsarem designare,& quidem sub Nerone.[80] Nec tepidior vis vanæ quoque glo-
riæ mutandis in dubiis,etiam vero saluo.calor est omnis affectus: verum cum in affecta-
tionem flabellatur,iam de incendio gloriæ ardor est.Habes igitur ex isto fomite æstuan-
tem magnum regem,sola gloria minorem. vicerat Medicam gentem,& victus est Medi-
ca veste.triumphalem cataphracten amolitus,in captiua[81] Sarabara decessit:pectus squa-
matum signaculis disculptum,textu pellucido tegendo nudauit,anhelum adhuc ab ope-
re belli,& vt mollius ventilante serico exstinxit.Non erat satis animi tumens Macedo ni
illum etiã vestis inflatior delectasset.[82] Nisi quod & philosophi puto ipsi aliquid eiusmo-
di affectant.audio enim & in purpura philosophatum.Si philosophus in purpura;cur nõ
& in baxea tyria calciare,nisi aurũ minimè Græcaros decet.[83] atquin alius & sericatus &
crepidam æratus incessit: dignè quidẽ vt Bacchantibus indumentis aliquid subtinniret,
cymbalo incessit.Quod si iam tunc locorum Diogenes de dolio latraret;nõ cœnulentis
pedibus vt thori Platonici sciunt,sed omnino totum Empedoclen in[84] adyta Cloacina-
rum detulisset;vt qui se cœlitem delirarat,sorores prius suas,dehinc homines deas saluta-
ret. Tales igitur habitus qui de natura & modestia transferũt,& acie figere,& digito de-
stinare, & nutu tradere,merito sit.[85] Prorsus si quis Mæandrico fluxu delicatam vestem
humi protrahat,audiat ponè se quod & Comicus, *Qualem demens iste chlamydem disperdit?* F
Enimuerò iam dubium censoriæ intentionis episcynio disperso,[86] quantum denotatui
passiuitas offert,[87] liberrinos in equestribus,subuerbustos in liberalibus,dedititios in in-
genuis,rupices in vrbanis,scurras in forensibus,paganos in militaribus. Vispillo,leno,la-
nista,tecum vestiuntur.Conuerte & ad feminas.Habes spectare quod[88] Cecina Seuerus
grauiter senatui impressit,*matrona sine stola in publico*. denique[89] Lentuli Auguris cõsultis,
quæ ita sese exautorasset,pro stupro erat pœna: quoniam quidem indices custodesq; di-
gnitatis habitus,vt lenocinij factitandi impedimenta,sedulo quædam desuefecerant. at
nunc in semetipsas lenocinando quo planitus adeantur,&[90] stolam,& supparũ,& crepi-
dulum,& caliendrum,ipsas quoque iam lecticas & sellas quis in publico quoque dome-
stice ac secrete habebantur,eierauere.Sed alius exstinguit sua lumina,alius nõ sua accen-
dit. Adspice lupas popularium libidinum nundinas,ipsas quoque frictrices.Et,si præstat
oculos abducere ab eiusmodi propudiis occisæ in publico castitatis, adspice tamen vel
sublimis iam;matronas videbis,cum larrinarum antistes sericum ventilat,& immundio-
rem loco ceruicem monilibus consolatur, & armillis,quas ex virorum fortiũ donis ipsæ
quoque matronæ temere vsurpassent,omnium pudendorum conscias manus inserit,im-
puro cruri[91] purum aut mulleolum inducit calceum.Cur istas non spectas?[92] vel illos itẽ
habitus,qui nouitate vestitus religionem mentiuntur,cum ob cultũ omnia candidatum,
& ob notam vitæ,& priuilegium galeri,Cereri initiantur;cum ob diuersam affectionem
tenebricæ vestis,& tetrici super caput velleris in Bellonæ montes fugantur; cum latioris
purpuræ ambitio,& galatici ruboris superiectio Saturnum commendat;cum ipsum hoc
pallium

A pallium morosius ordinatũ,& crepidæ cretatæ Grçcatim Æsculapio adulantur. Quãto tunc magis arguas illud?& vrges oculis etiam simplicis & inaffectatę tamẽ superstitionis reum.[93] Enimuero cum hanc primum sapientiam vestit,quæ vanissimis superstitionibus renuit:tũc certissime palliũ super omnes exuuias & peplos augusta vestis,superq; omnes apices & titulos sacer suggestus deducit oculos.suadeo reuerere habitũ, vnius interim erroris tui renũciatorẽ. [[94] Tamẽ,inquis:*ita à toga ad Pallium*?Quid enim si & à diademate vel à sceptro?[95] An aliter mutauit Anacharsis, cũ regno Scythiæ philosophiã præuertit? Nulla in melius transgressus sint signa:est habitus iste quod faciat.Prius etiã ad simplicẽ specta telã eius:nullo tædio cõstat.adeo[96] nec artifice necesse est,qui pridie rugas ab exordio formet,& inde deducat in tilias,totúmque cõtracti vmbonis figmẽtũ custodibus forcipib9 assignet:dehinc diluculo(tunica prius cingulo correpta,quã præstabat moderatiorem texuisse)recognito rursus vmbone & si quid exorbitauit reformato,partẽ quidẽ de læuo promittat,ambitum vero eius ex quo sinus nascitur iam deficientibus tabulis retrahat à scapulis,& exclusa dextera in læuam adhuc cõgerat cum alio pari tabulato in tergo deuoto,atque ita hominem sarcina vestiat.Cõscientiã denique tuam perrogabo,quid te prius in toga sentias,indutum ne an onustum?habere vestem,an baiulare? Si negabis:domũ cõsequar,videbo quid statim à limine properes:nullius profecto alterius indumenti expositio quàm togæ gratulatur.calceos nihil dicimus,propriũ togæ tormẽ-

B tum,immũdissimã pedum tutelam,verũ & falsam.quem enim non expediat in algore & ardore rigere nudipedem,quàm in calceo vncipedem. magnũ incessui munimentũ sutrinæ Venerię prospexere,petones effeminatos.At enim pallio nihil expeditius,[97] etiam si duplex,quod Cratetis more nusquam vestiẽdo componitur. quippe tota molitio eius operire est solutim,id est,vno circumiectu,licet equidem nusquã inhumano ; ita omnia hominis simul cõtegit. Humerum velans exponit,vel includit,cetero qua in humerum adhæret nihil circũfulcit,nihil circumstringit,nihil de tabularũ fide laborat,facilè sese regit,facilè reficit.etiã cum reponitur,nulli cippo in crastinum demandatur.si quid interulæ superest,vacat zonę tormentum;si quid calceatus inducitur,mundissimum opus est,aut pedes nudi magis,certè viriles magis quàm in calceis. Hæc pro Pallio interim, quãtũ nomine cõcitasti.Iam vero & de negocio prouocat.[98] Ego,inquit,nihil foro,nihil campo,nihil curiæ debeo; nihil officio aduigilo,nulla rostra præoccupo,nulla prætoria obseruo,cancellos nõ adoro,subsellia nõ contundo,iura non conturbo,causas non elatro,non iudico,non milito,non regno; secessi de populo.imò vnicũ negocium mihi est, nec aliud nũc curo quàm ne curẽ. Vita meliore magis in secessu fruare quàm in prõptu. sed ignaua infamiq; scilicet patriæ,& imperio reiq; pub.viuendũ est.Errat olim ista sententia;Nemo alij nascitur,moriturus sibi.[99] Certè cum ad Epicuros & Zenonas ventum est; sapientes vocas totum quietis magisterium,qui eam summæ atque vnicæ voluptatis nomine conseruauere. Tamen propemodum mihi quoque licebit in publicũ prodesse.

C [100] Soleo de qualibet margine vel ara medicinas moribus dicere,quę felicius publicis rebus & ciuitatibus & imperiis bonas valetudines conferent,quàm tuæ operæ. Quippe si pergam ad acuta tecũ,plus togæ læsere rempub.quàm loricæ. Atquin nullis vitiis adulor,nullis veternis parco,nulli impetigini adulor; adigo cauterem ambitioni,qua [101] M. Tullius quingentis millibus nummûm orbẽ citri emit,qua bis tantũ Asinius Gallus pro mẽsa eiusdẽ Mauritaniæ numerat.Hem,quãtis facultatib9 æstimauere ligneas maculas? [102] itẽ qua lances centenarij pondetis Sulla molitur. Vereor sanè ne parua sit ista trutina, cum [103] Drusillanus,equidem seruus Claudij , quingenariã promulsidem ædificat,suprascriptis fortasse mensis necessariam;cui si officina exstructa est,debuit & triclinium.Immergo æquè scalpellum acerbitati ei,qua [104] Vedius Pollio seruos murænis inuadendos obiectabat,noua scilicet sæuitia delectato , terrenæ bestiæ exedentulæ & exunguis & excornis : de piscibus placuit feras cogere,vtique statim coquendis,vt in visceribus earũ aliquid de seruorũ suorum corporibus & ipse gustaret.Pręcidam gulam;qua [105] Hortensius orator primus pauũ cibi causa potuit occidere ; qua [106] Aufidius Lurco primus sagina corpora vitiauit, & coactis alimentis in adulterinũ prouexit saporem ; qua [107] Asinius Celer mulli vnius obsoniũ VI. H-S.detulit;qua [108] Æsopus histrio ex auibus eiusdem preciositatis vt canoris & loquacibus.quibusque sexcentorum millium patinam conflauit; [109] qua filius eius post tale pulpamentum potuit aliquid sumptuosius esurire ; margarita namque vel ipso nomine preciosa dehausit, credo ne mendicius patre cœnasset. Taceo

[110] Nerones & Apicios & Rufos. [111] Dabo catharticum impuritati Scauri,& [112] aleæ Curij,[113] & vinolentiæ Antonij. Et memento istos interim ex multis togatos fuisse,quales apud pallium haud facilè. Has purulētias ciuitatis quis eliciet & exuaporabit, ni sermo
VI. palliatus? [[114] Sermone,inquis,me suasisti medicamine sapiētissimo. Verum etsi eloquiū quiescat,aut infantia subductum,aut verecundia retentum,(nam & elingui philosophia vita contenta est) ipse habitus sonat.sic denique auditur philosophus dum videtur. De occursu meo vitia suffundo. Quis non æmulum suum cum videt patitur? quis oculis in eum potest,in quem mentibus non potest?grande pallij beneficium est,sub cuius recogitatu improbi mores vel erubescunt. Viderit nunc philosophia,quid prosit. Nec enim sola mecum est. Habeo & alias artes in publico vtiles. de meo vestiuntur,& primus informator litterarum,& primus edomator vocis,& primus [115] numerorum harenarius,& Grammaticus,& Rhetor,& Sophista,& Medicus,& Poëta,& qui Musicam pulsat,[116] & qui stellarem coniectat,& qui volaticam spectat. omnis liberalitas studiorum quatuor meis angulis tegitur. planè post Romanos equites. Verum & cerdones & omnis gladiatorum ignominia togata producitur. Hæc nimirum indignitas erit *à toga ad pallium*? Sed ista pallium loquitur. [117] At ego iam me illi etiam diuinæ sectæ ac disciplinæ commercium confero. Gaude pallium & exulta.melior iam te philosophia dignata est, ex quo Christianum vestire cœpisti.

ANNOTATIONES IACOBI PAMELII IN LIBRVM DE PALLIO.

DE PALLIO.] *Pallium quale fuerit, satis patet tum ex verbis Auctoris supra in Argumento, tum ex picturis sculpturisque superioris vestis Apostolorum Christi,quæ etiamnum exstant. Similem autem habitus mutationem in nouis Christianis subindicat Origenes apud Eusebium Ecclef.hist.lib.6.cap.15. cum de Heracla dicit, posito illum communi indumento habitum adsumpsisse Philosophicum Quoniam autem Pallium Græcorum erat gestamen (vti adnotauit Rhenanus) vt toga Romanorum, & Christiani frugalitatis gratia pallio vestiebantur tanquam veste simpliciore & Philosophica; factum est, vt vulgari conuicio, qui nostris sacris initiati forent, Græci vocarentur, & ab iniectione pallij, quod tunicæ superimponebant, etiam imponentes, vt ita dixerim, siue impostores. Quoties ergo Christianus aliquis prodisset, statim illud è triuio audiebat,* ὁ γραικὸς ἐπιθέτης. *Id simpliciter accipiebat indoctum vulgus ob pallij superimpositionem; ceterum litterati figuratum morsum intelligebant in vocabulo* ἐπιθέτης*; in quo fieret ad impostoris nomen apud Latinos tacita allusio; hoc est, deceptoris & hominis sanctitatem mentientis. Atque hoc est quod Hieronymus ad Furiā de viduitate scribens:* Vbicunque *(inquit)* viderint Christianum, statim illud de triuio; ὁ γραικὸς ἐπιθέτης; vocant impostorem, detrahunt. *Sensum scommatis idem Hieronymus expressit epistola ad Marcellam de ægrotatione Blesillæ de Christianis agens, qui propter vestitū viliorem à gentilibus, nonunquam etiam à pseudochristianis riderentur:* Nos *(inquit)* quia serica veste nō vtimur, Monachi iudicamur; quia ebrij non sumus, nec cachinno ora dissoluimus,continentes vocamur & tristes. si tunica non cāduerit,statim illud è triuio:Impostor & Græcus est. *Vbi vides ad vestem pertinere dictæriū, qua philosophi Græcorum peculiariter vterentur, & post illos Christiani; cum inquit,* Si tunica non canduerit. *Hactenus Rhenanus, non incommode. sed expungendi (præter eos quos Censores Regij repurgarunt) veniunt duo loci in ipsius ad hunc librum argumento. præterquam enim quod in calce tacitè suggillat Romani Pontificis sceptrum & diadema; etiam in ipso offendit limine, de Monachorum agens veterum vestitu, Erasmum opinor imitatus in vita D. Hieronymi & Antidoto scilicet suo in Epistolam ad Rusticum. Repugnat etenim directè hic error patrum veterum iam inde ab ætate Apostolorum sententiæ, qui vnanimiter omnes tam in monachis quàm Sanctimonialibus imitationem habitus agnoscunt. De his aliquid diximus Adnot. nostris in Epistolam D. Cypriani LXII. ad Pompon. de Virgin. De Monachis vero id adserunt, non modo Philo Iudæus, D. Dionysius Areop. & D. Ephrem, locis ibidem citatis, sed etiam D. Chrysostomus homil.69. in 21. cap. Matth. eiúsque discipulus Cassianus de Instit. cœnob. cap.1.2.3. & Nilus Abbas in Ascetico; amictum monachorum describentes, qualis Heliæ, Helisæi, & Ioannis Baptistæ describitur, lib.3. Reg.17. & 19. c. l. 4. c.1.2.4.6. Matth.3 & 11.c. Marc.1. Luc.1. & Hebr. 11. qui hauddubiè diuersus fuit à reliquo hominum genere. Quod quantumuis negent Centuriatores Magdeburgenses de D. Ioanne ne videatur monachorum exemplar fuisse; contrarium tamen pulchrè ostendunt Alanus Copus dial. lib. 2. cap.5. ac 6. & P. Canisius Comment. de verb. Dei corrupt. lib.1. à quibus citantur Optatus Mileuitanus lib. 2. contra Parmen. Athanasius de virginit. Ambrosius epistola 36. Gregorius Nazianz. exhort. ad virgines, Hieron. in Hilarione & Paulo Eremitis, Augustinus epist.199. ad Ediciam, Theodor. in Mesyma, Pallad hist. Lausi.c.41. & Damasc. de Barlaam & Iosaphat. His adde, Seuer. Sulpit. vita S. Mart. dial.1. cap.2. ac 14. & quæ habet Nicephorus Ecclef. hist. lib.9. c.19. de vestitu monachorum Tabennensium sub S. Pachomio eodem planè cum eo quo vtūtur hodie monachi. Quid? quod, non solum Pachomij discipuli D. Oresiesis in inst. monast. & Isaias Abbas monast. inst. l.3. cucullam, zonam, pellem, & sandalia recenseant; verumetiam D. Hieronymus ad Demetr de custod. virginit. cucullarum & mafortis meminerit, vel teste etiam Rufino lib. 2. inuectiuæ in Hieronymum, & eadem ætate Cassianus dicto l. c. 4 5. 6. & 7. quid mysterij significent cucullæ, collobia, rebrachiatoria, ac mafortes latè explicat. immo ipse D. Benedictus (contra quam audet perperam adserere Rhenanus) Regulæ suæ cap.56. nominat cucullam, tunicam &*

scapu

scapulare. in cuius Commentario Hrabanus noster, quem MS. habemus, pro nobis citat verba SS. Basilij & Isidori.

CAP. I.

2. Principes semper Africæ viri Carthaginienses, &c.] Faciunt ad loci huius intelligentiam, tum quæ de Africæ primatu & imperio in 6. prouincias distributo, ad epist. D. Cypriani XLV. & XLIX. tum quæ de Carthaginis origine, nobilitate, internecione & noua restauratione adnotauimus in Præfatione Concilij sub eodem Cypriano Carthaginiensis; quam etiam esse veriorem lectionem ibidem diximus. Vide Africæ descriptionem apud Sallust. in bello Jugurth.

3. gaudeo vos tam prosperos temporum, &c.] Voces phrasésque Tertull. hic adnotatu dignæ: prosperos temporum, vt & infra; insignes libidinū; denotare, hic & infra, pro; notare: sicuti paulopòst; denotatui, pro; reprehensioni. Pacis autem habitus, pallium vocat, quod neque causidicis neque militibus vsitatum fuerit.

4. Tamen & vobis habitus aliter olim Tunicæ fuere.] Huc pertinet illud Nonij Marcelli: Ennius, probro Carthaginiensium Tunicatam iuuentutem voluit dicere, & quod Pœnum autem nuncupet Plautus in Pœnulo, ob manicas alarum instar vtrinque pensiles. Nam & Romæ probro verti solere manicatas tunicas (quales hic pulcrè describuntur) testatur A. Gellius, quippe cùm tunica Romanorum breuior esset & sine manicis.

5. & quidem in fama, de subteminis studio, &c.] Ac si dicat: fama celebres, vtpotè picturatæ, vel auri (vti apud Verg. Aeneid. 3.) vel potius luminis, id est, coloris alicuius luminosi, qualis est puniceus & coccineus. Ludouicus tamen Carrio IC. Clariss. & doctissimus legi volebat, & quidem in fœmina, eo quod sequatur: in viros autem. iudicet Lector. Turnebus paulopòst emendauit lib. 7. c. 20. quod iustas castigationes totius huius libri continet, nec brachiis parcè, pro: pate. Ego vero etiam legendum coniicio: expeditæ atque quadratæ instita, præsertim quū vnus Vaticanorum codicum legat: quadratæ; vt significet, tunicas illas subsutas fuisse & quadratas instita: quæ fasciola erat tenuissima, qua vestes subsuebantur, iuxta illud Horatij: Quarum subsuta talos tegit instita veste. quamquam sic adhuc imperfecta sit oratio, quales affectare solet hic Auctor; nisi forte quis sic emendandum existimet hunc locum, vt pro aduerbiis adiectiua cum diphthongis hæc substituantur: prodigæ, inuerecundæ, parcæ, artæ. quam coniecturam confirmare videntur duo Vaticani codices, qui legunt: pares. Facit autem ad intellectum huius loci quod scribit Hrabanus noster de rerum naturis lib. 21. cap. 8. Pallam esse quadrum pallium muliebre deductum vsque ad vestigia, adfixis in ordinē gemmis circa huius indumenti finem.

6. In viris autem pallij extrinsecus habitus, &c.] Pulcrè tum hic, tū postea pallij formā describit. hinc quia supra tunicas induebatur, ortum prouerbium: tunica pallio propior. Æsculapius autem peculiariter colebatur in Africa, quod matre Pœna crederetur genitus, vnde Pœnigena vocatur iuxta Seruium apud Verg. Aeneid. 7.

7. Sic & in proximo soror ciuitas, &c.] Vticam intelligi rectè diuinauit Rhenanus. caussam vero eius nuncupationis esse existimo, quòd & in eodē sinu, & à Tyriis æque ac Carthago fuerit condita, vti latius in Adn. nostris ad dict. Concil. Carthag. sent. 89. vbi plura de hac ciuitate; quæ etiam infra vocatur Romana præcoqua: quod, cùm vltro se dedidisset, Romanorum fuerit receptaculum.

8. & sicubi alibi in Africa, Tyros, &c.] Aut ita distinguendum est hoc membrum, vt ante Tyros, comma ponatur, cùm ea non in Africa, sed in Phœnice Asiæ maioris sita fuerit; aut (quod magis placet) ex margine vox Tyros, in contextum erupit (iuxta quod censet vir eruditiss. Latinus Latinius in suis ad me missis obseruationibus) à sciolo fortassis copiam adposita, qui putauit per sororē ciuitatem, Tyrum intelligi, quæ potius parens dici deberet.

9. At cum sæcularium sortium variauit vrna, &c.] Hanc Turnebi coniecturam, pro eo quod erat: sortium domina fortuna, omnino confirmant Vaticani codices tres, quorū duo quamproximè accedunt, tertius vero manifestè sic legit. Putabat tamen doct. Petr. Pithoeus scribi posse: At cum secularium sortiū dominia fortunare Romanis Deus maluit. Metaphora autē sumta est à sortibus solitis in vrnam mitti, versari, & educi, iuxta illud Salomonis: Sortes mittūtur in vrnā, & à Domino disponūtur. Vide Robertellū in Ciceronem, vbi latissimè prosequitur modum sortes mittēdi, & quibus in rebus sortes adhibebātur. Fortassis etiam adludit ad Sæculares ludos quartos, qui primo anno 3. belli Punici celebrati sunt iuxta Varronē & Liuium; quippe quum sortibus in vrna volutatis emitterētur in Circum Aurigæ, vti patet l. de Spect. c. 16. n. 141.

10. vobis vero post iniuriæ beneficium & seniū non fastigium, exemptis, &c.] Ex Vatic. codicib. fastigium, pro: fastidium legimus. Phrasi autem sua dixit Tertullian. exemptis senium, sicuti infra deusta Vulsinios, erepta Pompeios; & iterum c. 4. crepidam ætatus.

11. post Gracchi obscœna omina, &c.] Historia ad quam alludit, sic se habet. Carthago XXII. anno postquam per Scipionem Africanum iuniorem funditus excisa fuerat, in vestigiis magnæ Carthaginis beneficio Populi Romani readificari iussa est, & à G. Gracchio Tribuno plebis deductis eò coloniis Romanorum (teste Solino) Iunonia cognominata, sed non sine prodigio aut omine, vti Auctor loquitur. Nam mensores (inquit Orosius l. 5. c. 12. & ante eum Appianus Alex. sub finem libri de bello Libyco) ad limitandum Carthaginiensium agrum missi, stipites terminorum indices fixos, nocte à lupis reuulsos mordicúsque corrosos repererunt.

12. Post Lepidi violenta ludibria, post trinas Pompeij aras, & longas Cæsaris moras, &c.] Videtur agere de variis expeditionibus in Africa, tum Lepidi qui Sulla defuncto Marianæ partis violentus adsertor extitit; tum Pompeij qui magnam stragem apud Vticam Carthagini vicinam, cæsis CIↃ.IↃCCCC. edidit. vti refert Orosius; tum Cæsaris qui in bello Africano aduersus Iubam regem à XIIII. Kal. Jan. ad Idus vsque Junias (Hirtio teste) moras longas fecit. Per aras autem trinas Pompeij, illud intelligi coniicio, quod ab Aris Philænorum fratrum iuxta Hyppi promontorium, ad aras vsque Neptuni inter Hipponem & Vticam, Africam bello peragatus sit. nisi cui forte Carrioni assentiri lubet, per tres aras, triplicem Pompeij triumphum intelligebat.

13. vbi mœnia Statilius Taurus imposuit, &c.] Rectè adnotauit Turnebus ius togæ Carthaginiensibus datum, tum cùm à Statilio Tauro (Africæ nempe II. Proconsule, antea II. Consule) iterum deductis Roma coloniis muro nouo cincta est Carthago. Aelio seu potius Sentio Saturnino vel Augure vel Pontifice (qui postea etiā II. Consul fuit) eam inaugurante & solemne carmen effante, idque tum, cum iuuaret (iuuat, enim, pro Iubæ, ipse & Vaticani codices legunt) concordia; pax, inquam, toto terrarum orbe Jano clauso III. aut IIII. sub Augusto Cæsare. nam & iussu Augusti Carthaginem denuo ædificatam testatur Appianus vbi supra. Atqui Togam pulcrè

describit Petrus Crinitus de hon.disc. lib.3.c.7.

14. à Pelasgis ad Lydos, à Lydis ad Romanos, &c.] Graci (inquit Turnebus) quendam Tebennum Arcadem togæ Romanæ inuentorem prædicant, qui primus id genus vestis gesserit, & sinum Ionicum naui ingressus in Italiam venerit, & vestimentum propagarit, vnde & togam τήβεννον, appellatam fuisse scribunt de inuentoris nomine. Quum autem Arcadia olim Pelasgos dicta sit, videtur alia Auctoris sententia, vt nempè non per Arcadem aliquem Euandri Regis comitem, sed potius per Lydos qui Tyrrheno duce Etruria occuparũt, in Italiam toga introducta sit; eosdem Lydos, à quibus ludos dictos & institutos contendit infra lib.de Spect.T.2. Porrò phrases hic adnotãdæ: cinctu arbitrante, & : tabulata cõgregatione.

15. vel temporalitas vestit.] Turn. censet legendum: vertit, sed mihi magis placet prior, & Vaticanorum codicum lectio, è quibus paulopòst substitui: & quidem, pro equidem.

16. Nam & Arietem non quem Laberius, &c.] De Laberio Mimographo latius infra in Apologetico, ad cuius verba plerunque duriora alludit Auctor, quibus Arietẽ reciprocicornẽ & lanicutẽ nominat, eo quod (interprete Crinito lib.19. de hon.disc. c.5.) id animal reciproca & obtorta cornua habeat. qui quidẽ legit: sed trabitextum. & haud absimiliter Vaticani duo cod. textitrabũ, pro eo quod est: & testitrahum; sed magis placet hac lectio, tum quod testes trahere videatur Aries animal, tum quod sequatur in eadem Parenthesi: sed trabes, &c. consentiente mecum etiam Turnebo, nisi malit quis legere cum Vatic. cod. vno textitrahum: quòd trahat lanas quibus texitur alia materies. ad quod accedit lectio Scaligeri in Varronem: vestitrahum. Atqui pulcrè locum hunc interpretatur Turn. Aduers. lib.23. c. 30. & lib.29. cap.18. & præsertim vbi supra. Arietem, inquit, machinam oppugnatoriam Plinius quidem dicit bello Troiano, ab Epeo inuentam, cui primum equus nomen fuerit: sed cum Auctore consentiunt Pausanias & Vitruuius eius interpres in hæc verba: Carthaginienses ad Gades oppugnandas castris positis, cùm castellum ante cepissent, nec haberent ferramenta ad eius demolitionẽ, sumserunt tignum, idque manibus sustinentes, capitéque eius summum murũ continenter pulsantes, summi ordinis lapides deiciebant, atque ita gradatim totam munitionem dissipauerunt. Postea faber quidam Tyrius, nomine Pephasmenos, hac ratione & inuentione inductus, malo statuto, ex eo alterũ transuersum vti trutinam suspendit, & reducendo & impellendo vehementibus plagis deiecit. atque hoc est quod addit Auctor noster sane pereleganter: in oscillum penduli impetus.

17. Quemadmodũ hemistichiũ est Virgilianũ Æneid. 1. studiis asperrima belli, ita etiã illud ex eiusd. Æneid. 3.

Tantum æui longinqua valet mutare vetustas.

Porrò vox vetus & phrasis adnotatu digna: vltimarent, ac: frangere militat.

18. in oscillum penduli impetus, &c.] Nam quamuis oscilla sint parua sigilla in effigiem humanam arte simulata, vt scribit Macrobius, & imagunculæ quæ infantibus præbentur ad lusum; tamen oscilla etiam dicebantur quæ αἰώραι Hesychio, id est, pensiles quædam gestationes de arboribus suspensæ, in quibus pueri diebus festis apud Athenienses per lusum iactabantur, atque ea iactatio Osillatio dicebatur, quæ sese iactantes impositi transuerso tigno de arbore suspenso, alternis se mutuóque subiectabant deprimebántque. Quod etiam genus lusus per sex Latinarum feriarum dies celebrari solebat in memoriã & imaginem vitæ humanæ, in qua altissima interdum in infimum deiiciuntur, infima in altum efferuntur & euehuntur. Festus autem, è quo pleraque hic descripta sunt, inde dictum putat, quòd oscillent, id est inclinent præcipitésque in os ferantur. Vbi vide Adnot. tum aliorum, tũ Scaligeri, & huius eiusdem in Ausoniũ. Virgilius ad similẽ oscillationẽ in Liberalibus fieri solitã alludit hoc versu Georg. 2.

Oscilla ex alta suspendunt mollia quercu;

quem etsi alij aliter interpretentur, ita debere intelligi, confirmatur ex dictorum Atheniensium more, qui in Bacchanalibus αἰώρας celebrabant. Eodem autem modo mundũ ex axe pendentem, Oscillum vocat Tertullianus infrà lib. de Anima.

Cap. II.

19. Sit nunc aliunde res, &c.] Hic secundum huius libri caput non absurdè quis auspicetur, quo ostendit, non debere videri nouam vestis mutationẽ ex rerum omnium, imò & mundi ipsius mutatione, quẽ fungi, id est paulatim interire dicit (neque enim placet quod vnus codex Vaticanus: stringitur, legit, pro: fungitur) siue quis cum Anaximandro plures mundos faciat, siue cum Sileno sentiat, qui de alio orbe Midæ regi apud Meropes blatite, id est, incondite loqui non sit veritus, siue denique cum Platone, qui ex diuersis substãtiis mundum conficit. Atqui Platonis opera passim exstant. De Sileni hac sententia latius infra T.3. lib. aduersus Hermogenem, & de Anaximandro in Apologetico; hoc vno hic addito, quòd tractet has Anaximandri & Platonis sententias Theodoret. l. 4. de Græc. affect. curat. Legimus verò cum Gagnæo & Gelenio: Sed & si quem, pro eo quod alij: Sed & ipsi quem: & ex Vatic. cod. 3. emendauimus: & diuersitatibus, pro: ex. Adnotandæ etiam hic Tertull. voces & phrases: viderit (de qua in Adn. nostris in Cyprianum sæpius) vices fœderant, & corporatus.

20. Nostra certè metatio, &c.] De Metaphora hac, qua mundum sublunarem intelligit Tertullianus, sæpius vsitata, vide Adn. nostras in Cyprianũ, epist. 22. Eleganter etiam oculos Homericos, id est cæcos nuncupat, quippe quum ille ea de causa id nominis sortitus fuerit.

21. Sol stitionibus annuis, Luna, &c.] Ita distinguendam hanc periodum rectè adnotauit Latinius. Missilia verò fulgura intelligit. Substillum interpretatur Paulus apud Festum, tempus ante pluuiam iam penè vuidum, & post pluuiam non persiccum, quod iam stillet, aut nondũ desierit. Atqui videtur hic imitatus Auctor Varronem de lingua Latina lib.8. vbi similiter comprobat non absurdam esse vocum mutationem, quum & cælum & terra & aër & mare sæpe varient.

22. de flustris temperatum & extemplo de decumanis, &c.] Flustra dicuntur, inquit Festus, cum in mari fluctus non mouentur: Decumani verò fluctus dicuntur, qui maximi (vti adnotauit Rhenanus.) nam & ouum decimum maius nascitur, inquit Festus. Politianus verò Miscell. c.86. addit etiam scuta amplissima decumana nuncupari, & decumanam in castris portam, quæ ab hoste auersa est, ac decumanum in agro limitẽ, qui ab oriẽte est ad occasum: citans de fluctu decumano Ouid. 1. Trist. & 11. Metam. Silium Italicum l.14. Senec. in Trag. Agamemnone, Lucan. 5. l. Pharsal. & Val. Flaccum 2. l. Argonaut.

23. Sic & terram si recenseas, temporatim vestiri amantem, prope sis, &c.] Turnebus legendum coniicit: verti variantem, prope possis; sed placet prior lectio magis Tertullianica, maximè consentientibus Vatic. exemplaribus. Paulopòst ex emendatione Latinij confirmata iisdem codic. reposuimus: montium scapulæ; pro scopulæ. Est verò nouè dictum: ebullando.

24. Muta

24. Mutauit & totus orbis, &c.] Mutauit, & infra, Murat, ac aduers. Valentinianos, mutabit; absolutè accipi adnotat Rhenanus; addens: buccinas minores esse conchas quas buccina vocat Plinius, ad similitudinem eius buccini quo sonus editur, vnde ex rotunditate oris in margine incisa illi nomen est; verbis mutatis ex libro 9. nat.hist.cap.36. Tacitè autem pungit Auctor Platonem, tanquam qui non crediderit ardua fluitasse. Quod repetit in Apologetico cap.40. Vbi de eo latius. Atqui Vnus cod. Vatic. in forma mutauit, pro: infirma; sed placet quod Latinius legit: infima. agit autem de diluuio.

25. Nulla iam Delos, Rhene, Samos; & illa, si non mendax Plato, in Atlantico Lybiam & Asiam adæquans quæritur nunc, &c.] ita hunc locum restituit Turnebus partim ex coniectura, partim ex Apologetico Tertull. infrà pro eo quod erat: & Sybilla non mendax, Æon in Atlantico. nam & Plato (inquit) in Timæo scribit, in mari Atlantico insulam ingentem submersam, & insulam exiguam Delo vicinam commemorat Stephanus, cui nomen Rhene. Ego verò malui retinere: harenæ Samos: eò quòd hæc insula Plinio teste repente è mari emerserit; & veriorem puto lectionem: &, si ille non mendax (Plato nempe cuius paulò ante facta est mentio) Æon, Vt ironicè alludat ad Æonas Valentinianorum figmentis plenos è schola Platonis profectos. Pro quo facere videtur illud Tertulliani infra Tom. 3. lib. adu. Valentin. insulam Feliculam credas, tanta tabulata cælorum, nescio vbi. Atqui de harum aliarúmque insularum interitu ac Sicilia insula ex continente, latius infra in Apolog. ad cap.40. vbi iisdem penè verbis Tertullianus vtitur. Et vero: nomen vitij quod plaga illa discidij mari induit, aut, Vt Vatic. cod. imbuit, intelligo Rhegium, quippe quod Græcè obrutum significet. Fretum nempe inter Siciliam & Italiam ita dictum; quod, quum antea coniuncta essent, medium illud spatium aquis obrutum esset, & per angustiam scissum, sicuti ex Sallustio citat Isidor. Etym. lib.4. in voce: Sicilia, à Seruio mutuatus.

26. Patitur & continens, de cœlo, aut de suo, &c.] De cœlo exempla profert, mare mortuum in Palæstina iuxta Iordanem, ortum ex conflagratione cœlesti Sodomæ & Gomorrhæ, ac Vulsinios Tusciæ; de suo verò, id est ex montium incendio Pompeios Campaniæ oppidum, de quibus latius infra in Apologetico.

27. Et solus audiebat,] Videtur similis phrasis qualis paulò post: & sicubi aliqua gens occuparat, sibimet soli erat, & infra Tom. 3. Lib. adu. Hermo. cap. 3. Nam Deus sibi erat. nisi malit quis ex coniectura Carrionis legere, & sol sua videbat.

28. Vtinam & Asia, & Africa, &c.] Subindicat contigisse eiusmodi conflagrationes, non solum in Europa, sed & in Asia & in Africa, duabus reliquis orbis partibus. De illa scribit Plin. hist. nat. lib. 2. cap. 86. Tiberij Cæsaris principatu XII. (imò secundum Euseb. Chron. XIII) Asiæ vrbes vna nocte prostratas, maximo (inquit) memoria hominum terræ motu: quem eundem fuisse qui in passione Domini contigit rectè sentit Oros. lib. 7. cap. 4. qui post Eusebium etiam sub Traiano Cæsare 4. Asiæ ciuitates subuersas narrat, Græciæ duas, & Galatiæ tres. De Africæ & Thraciæ terræ motibus alicubi meminit D. Augustinus: Euseb. anno Traiani 16. addit Antiochenum terræ motum in Syria quæ Africæ contribuitur, & sub Hadriano Nicopolis ac Cæsareæ. Vide autem plura orbis detrimenta quibus situs mutati sunt dicto lib. nat. hist. apud Plinium.

29. Vnicis castris fraudatis expiata,] Edit. I. Thunicis castris. sed prior lectio confirmatur ex manuscripto. Videtur alludere ad Plin. lib. 2. nat. hist. cap. 84. Creberrimus, inquit, Punico bello intra eundem annum septies atque quinquagies nuntiatur Romam terræ motus. Quo quidem anno ad Thrasimenum lacum dimicantes, maximum motum neque Pœni sensere neque Romani. Quod ipsum repetit latius Oros. lib. 4. c. 15.

30. Regnorum vices, &c.] Regnorum vices iam inde à Nino Beli Progenie vltra quem stilus non solet scriptorum extendi (quæ vox aut similis hic suppleri debet vt perfecta sit oratio) videre est apud Eusebium in chronicis. qui præter Hebræorum regnum quod ab ipsius mundi natalibus cœpisse constat, ab Assyriorum, Sycioniorum, & Ægyptiorum regnis auspicatur: Argiuorum deinde Athenensiúmque adiiciens reges, & Argiuis deficientibus Mycœnarum, inde Latinorum: Sycioniis Lacedæmoniorum regna subiiciens: & Corinthiorum dynastias coniungens: deinceps Medorum deuictis Assyriis & post Lacedæmonas Macedonum: ac deficientibus regibus, Corinthiis Lydorum, Latinisque Romanorum, ac Medis deuictis Persarum, imperia per Olympiades prosequitur. Post hæc, Atheniensium primo, deinde Lydorum, inde Ægypti regnorum occasu indicato & regibus expulsis ad Consules Romæ redacta Rep. rursum renatam. Ægyptiorum siue Alexandrinorum dynastiam prosequitur, deinde translatum imperium cæso Dario à Persis ad Macedonas, & per Alexandri Magni obitum dispersum in regna varia, Aegypti, Syriæ, & Asiæ, tandemque sub Augusto Cæsare vni Romano Imperio omnia regna cessisse perquàm eleganter demonstrat. Nec minus egregiè D. August. toto lib. 18. de Ciuit. Dei, & suis in illum Adnotat. Ludo. Viues.

31. si tamen Ninus regnauit primus,] Quod Ninus primus non regnauerit, alias latior dicendi se campus offeret. hoc vnum hic adiiciam quod Iustinus hist. lib. I. antiquiores Nino fuisse dicit Sesostrem Ægypti & Tanaim Scythiæ reges, & Scythis Asiam per mille quingentos annos vectigalem fuisse, donec tributi Ninus Assyriorum rex finem fecit. Vat. autem cod. legunt: si forte cui historiæ patescunt, pro eo quod alij: si forte æui.

32. alias versura compensato redit, &c. Quomodo Delos de qua supra & Rhodos de qua in Apologetico aliæque multæ insulæ semel absorptæ aut nunquam antea conspectæ, apparuerint denuo, aut recens enatæ sint, latè prosequitur Plinius dicto lib. 2. nat. hist. deinde per eam quam prosequitur gentium transmigrationem versuram illam compensatam satis probat. quo fit vt omnino confirmem coniecturam Turn. qui consequenter legit.

33. Nam & primitiis, (seu potius iuxta 3. Vatic. cod. primitus) maiore ambitu terra cassa,] pro eo quod erat: Iam & primitiis maiorem ambitum. Atqui: runcare, euellere est, ruspare quærere Nonio, crebrò quærere Festo; iuxta illud Glossarij: vt latebras ruspans rimer maritimas. ac si dicat Auctor, ibi truncatam copiam vbi abundabat, & nouas sedes quæsitas vbi deserta erat populis regio; qui eleganter dixit: per vbique orbis; ac; vrbes ex vrbibus pangerentur. quod clarius dixit Auctor infra Tom. 3. lib. de Anima: Inuenimus (inquit) apud commentarios humanarum antiquitatum paulatim humanum genus exuberasse, dum Aborigines vel vagi, vel extorres, vel gloriosi quique occupant terras, &c. dum sollemnes etiam migrationes quas μετοικίας appellant, consilio exonerandæ popularitatis in alios fines examina gentis eructant, &c. ne prolixiores simus hoc vno addito, quod

similiter ibi dixerit : saxa panguntur.

34. Scythæ exuberant in Persas.] Ex coniectura Turnebi adieci : in.Vatic.cod.& 1. edit. legunt : Maschitæ,pro quo si substituatur : Massagetæ, tolerari poterit. De Scytharum vero examinibus in Persas translatis nominatim hactenus non licuit quid reperire. Videtur igitur cum D. Epiphanio, Iustino, & Plinio Auctor sentire, quorum hic histor.nat.lib.6.cap.17. Scythas omnium hominum primos facit; Epiph. omnes eos qui post diluuium à Noë filiis processerant, ad Babylonicæ vsque turris ædificationem, Scythas dicit appellatos. Iustinus caussam etiam addit,quod editior sit terris omnibus Scythia,& proinde post diluuium prius aquis detecta. quod vel inde confirmatur quod D. Hieronymus montes Ararath.in quibus arca quieuit interpretetur montem Caucasum qui est in Scythiæ finibus, & quod, Hrabanus dict. oper.de nat. rer. lib.12.cap. 3. dicat Nembroth gigantem in Persidem abiisse post linguarum confusionem:ibique Persas ignem colere docuisse. Aut certè Persarum nomine Parthos intelligit; quippe quod ita dictos autumat Iustinus hist.lib.41.eo quod exsules Scytharum fuerint, & lib.1.à Scythis condita adfirmat Parthicum & Bactrianum imperia.Quam coniecturam probabilem magis reddit quod Hrabanus lib.& cap. supracitatis sub Parthico regno Persidem comprehendit. & vero posterius hoc indicat ipse Auctor loco citato, vbi subiungit exempli gratia: vt Scythæ in Parthicas,terras nempè.Ludouicus tamen Carrio dicebat ex corrupta scriptura librorum Vaticanorum legendum videri : Macetæ : pro; Macedonibus. de quo iudicet lector.

35. Phœnices in Africam eructant,] De Carthagine à Phœnicibus in Africa condita loquitur.quod iisdem verbis repetit Auctor infra lib. de Anima.

36. Romanos Phryges pariunt,] Nota est historia de Romanorum origine ex Phrygibus Troianorum nempe reliquiis, Ænea & posteris.

37. Chaldæum semen in Ægyptum educatur, &c.] Turneb.ex coniectura educitur pro; educatur;nec multum dissentit quod Vatic.1. cod.legit; adducitur.verum educari pro educi familiare est Auctori lib. de Vel. Virg. Atqui sacris litteris plus satis hoc innotuit, quod non nisi post exitum ex Ægypto Iudæa gens cognominatus sit populus seu filij Israël. alludit interim ad illud Psalmi 113. In exitu Israël de Ægypto, domus Iacob de populo barbaro, facta est Iudæa sanctificatio eius.

38. Sic & Herculea posteritas,qui Temeno pariter,&c.] Adnotauit Turneb.malle se legere: Tisameno pulso; quia regnante Orestis filio Tisameno,Pausania & Eusebio in chron. testibus, Heraclidarum in Peloponesum descensus contigit. Sed refragatur idem Pausanias,quippe qui lib.3.quem Laconica inscripsit,dicit regnum factione quadam diuisum, idque à Messenijs Temeno,ab Argiuis Cresponti delatum. Rectè proinde Tertullian.Temeno pariter id est, cum Temeno Peloponesum occupando producunt. Qui interim loco supracitato lib. de Anima, Menidas, vocat quos hic Herculeam posteritatem. de quo ibi latius.

39. Sic & Iones Nilei comites Asiam,&c.]Ionum ab Athenis emigrationem, quos proinde Auctor nuncupat Athenienses,qui antea eò confugerant, factam scribit Euseb.in chron. anno 100. post Troiæ captiuitatem inter quos & Homerum secudum sententiam Aristarchi; secundum Philochorum vero anno 180. Ab his Ionia cognominata regio Asiæ minoris, quæ est inter Cariam & Æoliam, in qua inter ceteras vrbes collocat Ephesum & Smyrnam Plinius lib. 5.cap. 29.

40. sic & Corinthij cum Archia muniunt Syracusas,] De conditis Syracusis in Sicilia ab Archia,vide Diodorum Siculum, & Siciliam Huberti Goltzij.

41. Quantum vrbium aut produxit, aut auxit aut reddidit præsentis Imperij triplex virtus,&c.] Rhenani coniecturam de triplici Imperij virtute, tribus (inquam) Augustis Seuero, Nigro, & Albino satis superque refellit Pescennij Nigri interfectio, iam ante initum imperium à Seuero; quin potius intelligi debere Seuerum Imper. & Antoninum eius filium ac Albinum Cæsares, latius in vita Auctoris nostri deduximus,ad quā lectorem remittimus. Rectè interim hinc colligit Rhen. scriptum esse hunc ante librum ad Scapulam, & proinde etiam ante Apologeticum, in quibus Albinianorum meminit,tanquam qui cum Albino in Seuerum Imperatorem conspirassent.

42. eradicato omni aconito, &c.] Pulchra metaphora. de Aconito,vide Plinium lib.27.cap.2. cactus autem quam cum rubo coniungit Auctor,herba est aculeata, quæ vt adnotat Turn.Plinio teste in Sicilia nascitur, cuius etiam meminerunt Theocritus in quodam Eidyllio, Theophrastus & Athenæus.

43. super Alcinoi pometum & Midæ rosetum, &c.] Pomaria Alcinoi regis in Corcyra insula celebrantur à Plinio lib.19. cap. 4. meminit etiam Homerus lib.7. Odiss. cuius ipsa verba citantur à Iustin. mart. Adu.gentes ad similitudinem paradisi exprimendam.Videtur autem Midas rex in Phrygia celebre habuisse, rosetum; quippe quum etiam infra Tom.2.lib.de Coron. milit. cap. 14. dicat Auctor: centenariis rosis ex horto Midæ lectis.

CAP. III.

44. Mutant & bestiæ pro veste formam,&c.] Tertium, qui ita volet distinguere, libri huius caput hic merito collocabit,in quo institutum suum Auctor probat, tum quod animantia quædam formam suam mutent, tum quod non modo primus generis humani parens vestem non semel mutarit pro necessitate, sed paulatim pro mollicie & ornatu variæ indumentorum formę,inter quas & Pallium,promulgatæ fuerint.

45. Quamquam & Pauo, &c.]Pauum eleganter describit; vtpote quod illi vestis pluma, & quidem de cataclitis (id est mea quidem sententia apta conficiundis accubitis, quibus, inquam,ad accumbendum vtebantur, quæ molli pluma replebantur, veluti ex Heliogabali vita patere scribit Turn.)omni conchylio depressior;omni patagio,id est aureo clauo iuxta Nonium qui vesti immitti solet,feminis vsitato, ad instar lati claui virorum; (clauum autem interpretatur in Varronem Scaliger plagulam quæ ab humeris in pectus demittebatur clauis quibusdam consuta) inauratior: & omni syrmate solutior. facit autem ad intellectum huius loci Plin. lib. 10.nat.hist.cap. 20.

46. Nominandus est & serpens, &c.]Quod hic de serpente,Ouid.7.Metam.de dracone refert mutare eos pellem in senecta.Isidorus in Etymol. & Hraban. de nat. rer. lib.8.cap.3.Tertulliano consentiunt.Hinc natum prouerbium: pellem mutare. Atqui quemadmodum ex coniectura Latinij legimus: in angusta se stipat: pro in angustias stipat: ita etiam Turn.sequuti:nouum se explicat;pro: nouus explicat. Etsi Carrioni videbantur priscæ scripturæ retinendæ, & vbique ita accipiendæ, vt supra voces illæ mutat, vestit. & infra: suspendit,

exterminat: aliæque voces Tertulliano familiares. Emendauimus etiam cum Latinio: recurantur; pro eo quod erat in quibusdam cod. recursantur; in aliis: recusantur.

47. Hiæna, si obserues, sexus annalis est, &c.] Ita emendauimus ex 2. Vatic. cod. pro: Hienam. atqui hanc opinionem vulgi esse adserit Plinius lib. 8. cap. 30. sed negari ab Aristotele. idque l. 3. περὶ ζώων γενέσεως. Hanc tamen sententiam sequuntur Ouid. metam. 15. Orus Apollo, & Aelianus, qui Hienę serpenti id adtribuunt.

48. Taceo ceruum, &c.] Huc pertinet illud Hrabani de nat. rer. lib. 7. cap. 8. Cerui serpentum inimici, cum sese grauatos infirmitate (quod Tertull. in senectute dicit) persenserint, spiritu narium eos extrahunt de cauernis, & superata pernicie veneni, eorum pabulo reparantur.

49. Est & quadrupes tardigrada, &c.] Pulcherrima & admodum grandiloqua pusilli Chamæleontis descriptio. versiculus autem cuius capax est hæc bestiola, Pacuuianus est, & à Cicerone l. de diuinatione (iuxta quod adnotat rectè Rhenan.) cum aliis duobus sic refertur.

Sanguine cassa domiporta, terrigena traditur;
Quadrupes, tardigrada, agrestis, humilis, aspera;
Capite breui, ceruice anguina, aspectu truci.

Addit Crinitus de hon. disc. l. 11. c. 7.

Euiscerata inanima cum animali sono. facit etiam ad intellectum huius loci quod habet Plin. nat. hist. l. 8. c. 33. de Chamæleonte, cuius inter cetera hæc sunt verba: figura & magnitudine lacertæ erat, nisi crura essent recta & excelsiora, motus tardior vt testudini, corpus asperum vt crocodilo, oculi in recessu caui tenui discrimine prægrandes, & corpori concolores: nunquam eos operit, nec pupillã mouet, sed totius oculi versatione semper adspicit. Solus animalium nec cibo, nec potu, neque alio quã aëris alimento nutritur. & coloris natura mirabilior: mutat namque eum subinde & oculis & cauda, & toto corpore: redditque semper quęcumque proximè attigerit, præter rubrum candidúmque. Hoc est enim quod obscurè dicit Auctor: vt quid accessit, inde suffunditur. Eodem pertinet quod Rex Theodoricus Ostrogottus epist. per Rhenan. citata ad Abundãtium dicit: colores suos multifaria qualitate cõmutat, vt modo Veneta, modo blattea, modo Prasina, modo possit Cyanea reperiri. Atqui ex cõiectura Lud. Carrionis emẽdauimus: & Gręciã nominis, pro & Gręci iã nominis aut: gratiam nominis vti castigauit Turneb. & addidimus: se, vbi nunc legitur: Vix se à terra suspẽdit. Vaticani codices paulopòst rectè legunt: indefectus; pro indefessus. Contrario enim sensu Auctor adiectiua voce: defectus non semel vtitur. Exempli gratia l. de Vel. Virg. c. 8. & nulla sui parte defectũ. Iidem: Stillicans, pro: follicans; sed pla. et magis vulgata lectio, præserim quum D. Hieron. (vti rectè adnotat Rhen.) caligas follicantes, id est, distentas nominet ad Eustoch. de cust. virg. Porro Prouerbium illud: de corio suo ludere; traditur (inquit Crinitus de honest. disc. l. 18. c. vlt.) de iis hominibus qui ad omnia commodè atque aptissimè se habent, quod in Atheniensem Alcibiadem relatum est.

50. Multa dicendum fuit, vt ad hominem præstructim perueniretur.] Phrasis vetus Tertulliano familiaris, vti &: potitur, cum accusatiuo, ac: exterminat, absolutè. Hominis autem primi Adami eam mutationem adfert, quod primum inuestis creatus sit, deinde post sapientiam haud dum licitam, id est, post scientiam boni & mali, ficulneis foliis circundatus, denique quum paradiso pelleretur ob delictum. pellitus orbi vt metallo, id est, ad instar eorum qui ad metalla damnantur, datus sit.

51. Sed arcana ista nec omnium nosse] Locus insignis veteribus vsitatiss. de sacris scripturis non cuiuis propalandis.

52. Et Alexander digerit & Afer legit, &c.] Vatic. 2. cod. mater pro: Afer. Alexandrũ videtur mihi intelligere Polyhistorem, & Dionysium Afrum.

53. Ea tempestate Osiridis, &c.] Apis Argiuorũ rex 111. post diluuium sub Ogige teste Euseb. in chron. Iouis ex Niobe Inachi filia filius, postquam fratri Ægialeo id regni reliquisset, in Aegyptum profectus etiam Osiris nuncupatus est, & post obitum Serapis. hac igitur tempestate sentit Tertull. quum ad illum venit Ammon ouium pastor, idem qui Ioui Hammoni templum construxit Mercurium lanificij seu lanitij auctorem fuisse. quod confirmat Plin. nat. hist. l. 7. c. 56. dũ Aegyptiis textilia Arachnæ linum & retia adtribuit. alij Mineruæ. Hinc factum vt Ouid. fabuletur 6. Metam. de certamine Mineruæ & Arachnes. Atqui: Vasit. vox est antiqua, pro euasit. pro: deglubasse oueculam: coniicit legendum Turn. delibasse: & videtur eodem alludere quod habent Vat. cod. dilabasse: verum malui retinere cum Latinio: deglubasse eo quod hic sacrificij nulla mentio, sed hoc duntaxat quod ad vsum vestis oueculam deglubarit. Vat. autem cod. legunt paulopòst: Philyra tenui iunxerat pro vinxerat. vbi impropriè accipitur, Philyra. ad similitudinem bractearum ex Philyra confectarum siue lemniscorum, de quibus infra lib. de Cor. milit. c. 12.

54. Nec de ouilibus dico Milesiis & Selgicis & Altinis] Milesia vellera tũ à Virgilio Georg. 3. tũ ab Horatio alicubi celebrantur. Selga (vt adnotat Rhen.) Pisidarũ vrbs est qui Liciæ Ciliciæque contermini sunt. Altinates lanas laudat Columella l. 7. c. 2. easdem & Tarentinas in Apulia siue Calabria: quibus infra Martialis hoc disticho:

Velleribus primis Apulia, Parma secundis
Nobilis, Altinum tertia laudat ouis.

Vide Adn. in lib. de hab. Virg. Tom. 2. infra.

55. Aut quîs Tarentum vel Bœtica cluet, &c.] Ex coniectura lego: quîs pro quibus; vt constet sensus, ac si dicat: quibus Tarentum & Bœtica cluet, id est, celebratur ac pollet. nam ita accipitur (vt rectè adnotauit Fabricius in Poet. Christ.) apud Alcimum & Prudentium: cuius est illud: prædiuite cultu, Illustrata cluis. De alia eius significatione infra latius, vbi de Cluacina dea erit sermo. Tarẽtũ in Calabria est; Bœtica Hispaniæ regio, vnde etiamnum lanæ natura coloratæ aduehuntur.

56. Nam & de mari vellera quæ, &c.] Turnebus censet legendum: queis, sed placet vulgata lectio. Atqui de purpura quomodo inuenta sit à Tyro Nympha, cuius amore captus fuerit Hercules, ex Nonno Græco poëta & Polluce lib. 1. ad Commodum, pulchrè deducit Politianus miscel. cap. 12.

57. Prorsus haud latet bombycem] Facit ad huius loci intellectum quod habet Clem. Alexand. Pædag. lib. 2. Est inquit, bombyx primum vermis, deinde aspera: ex eo nascitur eruca; post quam in tertia metamorphosi innouatur papilio, quem nonnulli Græci appellant νεκύδαλον; ex quo longum stamen nascitur. quod clarius etiam narrat Plin. lib. 11. nat. hist. cap. 22. atquin distendit neutraliter accipitur, pro; distenditur; & iuxta quod adnotauit Gagnæus; idoniis, aduerbialiter. Turneb. autem censet legendum: animata iam stamina euolues, & Vat. cod. legunt: volues, pro eo quod est: animata iam stami-

ne aluo; sed placet vulgata lectio. Emendauimus vero iuxta phrasim Tertullianicam: proinde: pro: perinde.

58. Tantam igitur paraturam materiarum, &c.] Ita restituit hunc locum primus Rhenanus ex codice Gorziensi, adnotans has voces Tertullianicas: paratura; gentilitus, id est secundum gentis cuiusque morem. passiuitus: pro; passim, & paulopòst; planitus, pro; de plano. his adde: incommunes, pro: peculiares.

59. Idem Cato, &c.] De Catone maiore loquitur. nam quantum oderat (inquit Viues ad cap. 23. lib. 1. D. Aug. de Ciuit. Dei.) Græcos proauus M. Porcius Cato, tantum dilexit eius pronepos Cato minor Vticensis cognominatus.

CAP. IIII.

60. Quid nunc? si est Romanitas omnis alia, nec vestis; tamen admodum Græci estis. Anne ita est.] Caput quartum rectè huius libri quis hic collocarit; quo docet probro verti non posse habitus mutationem sed naturæ & rectæ disciplinæ; pulchrè pudenda ethnicorum facta commemorans. Atqui cum & prima editio, tum hac periodo tum sæpius alibi esset mendosissima; plus debent studiosi Sigismundo Gelenio, quam quis opinetur; quod manifestum erit si quis conferre volet primam Tertulliani editionem anni 1521. cum secunda editione anni 1539. Pulchrè itaque, exempli gratia, & hunc locum restituit pro eo quod erat; Quid nunc si & Romanitas omnium salus tamen admodis Gratis estis. ego interim aliter paulò distinxi hunc locum: & pro; At non ita est; substitui; Anne, eo quod tum 1. edit. tum Vatic. cod. legant; Aut ne. notatu autem digna vox Romanitas.

61. Vnde gentium, &c.] Ac si dicat: Nunquid à Græcis studia palestræ ad prouinciam vestram antea melius exercitam transmearunt? Verum de his latius Tom. 2. lib. de Spectaculis. Ex Vatic. cod. restitui: incassum laborantia: pro; cassum.

62. Vnde apud aliquos Numidas, &c.] Mollitiem Afrorum notat; quod cum olim cæsariati fuerint etiam equis Numidæ, iam comam & barbam radant, & sic etiam in Europam & Africam irruperint. Asiæ mũdiciæ exoticæ. siue (vt vnus Vat. cod.) Xysticæ, vt alludat ad gladiatores qui etiam totum corpus radebant. nam Suetonius in Aug. cap. 47. Xysticorum concertationes gladiatorias vocat. facit autem ad huius loci intellectum & alterius infra Tom. 2. de cultu femin. vbi etiam de virorum barbis agit; quod habet Iunius Com. de Coma. cap. 2. senos fuisse obseruatos ab antiquis modos, quibus crinium siluam tollerent, nam aut tundebant forficula; aut radebant nouacula (de quibus hic dicitur; iuxta cutem tonsor & cultri vertex.) aut deglabratoriis medicamentis extringebant; aut pice resinaue (hinc illud; rapax ab ala resina) extirpabant; aut denique volsellis (hinc; furax à mente volsella) eradicabant. Vbi etiam videre est quomodo ex Asia mollities hæc emanarit, cum narrat ex Chrysippo à Persis ad Alexandrum magnum, inde eadem penè ætate Romanorum virtute in Asiaticam luxuriam degenerante (testibus Varrone lib. 3. de re Rust. & Plinio lib. 7. nat. hist. cap. 59.) CCCCLIV. anno ab vrbe condita primum Romam ex Sicilia tonsores euocatos.

63. Græcatim depallari.] Mira phrasis, sicuti & infra: nisi aurum Græcatos minimè decet; & rursum: crepidæ Græcatæ (seu potius, cretatæ) Græcatim Æsculapio adulantur. Videtur autem Græcatim accipi; pro Græco ritu; & depallari (quod legendum puto pro eo quod erat: depalari) idem esse quod antea dixit: sine pallio fieri, ac si dicat: cur potius Græcos imitamini in denudando capillis corpore quàm in amiciendo.

64. Naturam itaque concussit Larissæus heros, &c.] Achillem intelligit, vti rectè Rhenanus, ostenditque vna etymologiam nominis. Aiunt enim appellatum Achillem διὰ τὸ μὴ θήγειν κείλεσι κιλῆς ὅ ἐςι τροφῆς, hoc est, ob id quod labiis nutrimentum non attigerit. nam illi lactis alimonia defuit, à Chirone medullis tantum ceruinis enutrito. Proinde Myrmidones hoc eum nomine vocarunt, vt auctor est Euphorion. Atque hoc est quod Tertullianus dicit illum vacuisse labiis ab vberum gustu, id est non suxisse lac nutricis, nam vsurpat, vacuerat, more suo, pro; vacauerat quod tamen legit Vatic. 1. & Latinius. Atqui Scrupeam scholam, saxeum Antrum Chironis intelligit. historia, quam hic attingit ex variis auctoribus hæc colligitur. Cum mater Thetis à Proteo vate audisset, in expeditione Troiana periturum si eò cum Græcis proficisceretur; iam adultum inter filias regis Lycomedis in Scyro Ægæi maris insula, puellari habitu furtim occuluit. atque hactenus ferenda (inquit Tertull.) matris sollicitudo; at illud vituperio dignum, quod etiam postquam clanculum Deidamiam hospitis sui filiam vitiasset & ex ea Pyrrhum suscepisset, adhuc & stolam muliebrem & reliqua formæ lenocinia (quæ eisdem penè verbis enarrat Auctor lib. de cultu feminar.) adhuc contra naturam vsurparit, vti statua eius apud Sigæum, vbi sepultus est, satis indicat: & nihilominus ex femina iterum vir factus sit, quum accepto oraculo Troiam sine Achille vinci non posse, Vlysses inter merces femineas galeam, scutum gladiúmque immiscuisset ipse ad arma prosiliens; ferrum (inquit Tertull. teste) virum attrahit; quod contra salutem fecisse eum constat. nam sagitta à Paride in Apollinis Tymbræi templo interfectus est. Est autem, vt monuit Carrio, Homeri hemistichium: Odiss. π in oratione Vlyssis ad Telemachum αὐτὸς γὰρ ἐφέλκεται ἄνδρα σίδηρος. quod ipsum sic expressit Val. Flaccus: Iámque virum trahit ipse chalybs.

65. Patiens iam vstriculas, &c.] Placet hæc Rhenani & Gelenij lectio, eo quod Achilles iam adultus virginem se simularit, quasi, qui ne agnosceretur, erumpentem malarum lanuginem Vstriculis aduri passus sit. magis (inquam) arridet, quam quod Adu. lib. 7. cap. 20. & lib. 11. cap. 22. Turnebus legendum censet: Patiens certe iam striculus; eo significatu quo Arnobius grandiusculum puerum à stricta quadam corporis soliditate striculum vocat, dum leuigari dicit in speciem habitum nōdum duri & striculi pusionis. maximè cum & 1. editio: vstriculus legat & Vat. cod. eodem accedant etsi corrupti. quorum vnus illi consentit, & alter habet: iam vistriculus. ex qua ego conformiter Turn. prima facie conjiciebam legendum: Patiens iam vim striculus; sed contrarium suasit tum supra dicta ratio, tum id quod sequitur.

66. Turpius adhuc libido, &c.] Vbi Herculis turpem libidinem cum dicta materna formidine confert. Atqui mirabili compositione: Scytalosagittipelliger, dicitur, eo quod (inquit Rhen.) clauam, sagittas & pellem gestaret. nam σκυτάλη Græcis etiam baculum significat. Non est dissimilis compositionis vocabulum illud, pari etiam syllabarum numero, quo Cyclops in Epigrammatibus Græcis θηροζυγοχαμψιμέτωπος appellatur, hoc est feræ & flexiiugæ frontis. Turpem autem hanc Herculis, quem pro Deo colebant, seruitutem, qua seruiuit Omphalæ Lydiæ meretrici, gentibus etiam improperant Origenes lib. 3. & 7. contra Celsum, Lact. de fals. relig. lib. 1. cap. 9. & Arnobius alicubi.

67. Vbi Diomedes & cruenta præsepia,] Celebrantur

brantur 12. *certamina Herculis Alcmenæ filij,(nam plures fuisse Hercules adnotauimus ad librum D.Cypriani de Idolorum 6.)tum à poëtis ethnicis,tum etiam à Clemēte Alexandrino lib.5. strom. Eusebio de præparatione Euang. lib.3. cap.4. ac D. Aug. lib.18. de ciuit. Dei cap.12. & omnium apertissimè à Boëtio de cons. philos. lib. 4.metro 7. quædam etiam à Minutio, Arnobio, & Lactantio. inter ea vnum est quod hic adfert Auctor*, *de superato Glauco* Diomede, *qui corporibus humanis equos suos pascebat, quem vicissim illis deuorandum dederit.*

68. Vbi Busyris & bustuaria altaria. *Hoc certamen cum* Busyride *Ægypti rege, qui etiam humano diis suis litabat sanguine, August. inter 12 numerat. loco cuius alij luctam cum Antæo in Mauritania ponunt; quam Augustinus cum Eusebio in Chron. mauult adtribui Herculi Ægyptio. certè nec Virgilius hanc Herculi Italico dat.*

69. Vbi Geryon ter vnus cerebris adhuc eorùm,&c.] *Castigauit ita hunc locum Rhenanus ex Gorziensi cod. pro eo quod erat:* Vbi Gereon, vbi Cerberus: *Vt vt est, &* Geryonem *tricipitem, id est (interprete Seru. in Virg.) Hispaniæ tribus regnis præfectum, historiæ; &* Cerberum *tricipitem poëtæ, immo ipse quoque Boëtius, ab Hercule interfectum narrant. si retineatur illa lectio; metaphoricῶs de claua Herculis loquitur*, cerebris *dictorum regum aspersa.*

70. Vetus iam Hydræ Centaurorúmque sanguis, &c] *Est quartum & quintum Herculis certamen cum* Hydra, *feliciter (inquit Minutius in Octauio) vulneribus renascente, & cum* Centauris, *equis (inquit idem) suis hominibus implexis. Atqui vide lib. de cor. mil. infra Tom.2. ad intellectum huius loci de coronis Herculis.*

71. Ne sobriæ mulieris, &c. sub exuuias bestiæ, &c.] *Hic de pelle agit leonis Nemeæ, quo sexto certamine deuicto vestiebatur Hercules. cuius etiam Lactantius meminit. Apud Boëtium habes præterea sex alia Herculis huius certamina, nempe cum Harpyis auibus, quas (inquit Lactant.) sagittis deiecit, cum dracone malorum aureorum custode; cum Acheloo, cum Caco; cum Apro Calydonio, de quo etiam Lactant. cum Cælo denique: quod fabulantur eum & Athlantem humeris sustinuisse. Tatianus aduersus gentes eis etiam improperat, quod Hercules* Thespij (*seu potius* Thestij, *vti corrigendus est locus ex Arnobio*) *filias* 50. *vna nocte violarit. Rectè autem diuinauit Rhenanus legendum:* telino; *aut;* phyllino: *pro eo quod est in* 1. *edit. & Vatic.* pelino, *cùm illa sint vnguentorum nomina apud Plinium lib.* 13. *cap.*1. *faciunt ad hunc locum, vt etiam adnotat Rhenanus, quæ apud Senecam in Tragœdia leguntur, nempe hæc:*

Fortem vocemus cuius ex humeris leo
Donum puellæ factus, & claua, excidit
Fulsitque pictum veste Sidonia latus.
Fortem vocemus, cuius horrentes comæ
Maduerūt nardo. Laudemus qui ignotas manus
Ad non virilem tympani mouit sonum,
Mitra ferocem Barbara frontem premens.

72. Stiria leonina, &c.] *Vat. cod.* Sciria. *quantum apparet, non malè, pro σκιῤῥὸς aut σκιῤῥώμα quæ duritiem Græcè significant. Lud. tamen* Carrio stiria, *retinendum omnino existimabat. idque elegantissimè dictum esse contendebat. sic enim & Claudianum dixisse de leone, quamuis alia in re* flauentes adstringit stiria setas.

73. Genuinos inter antias adumbratos] Antias (*inquit Rhenan.*) *vocat capillos anteriores à fronte pendentes;* genuinos *verò dentes leonis. addidi autem vo-culam*, ne, *vt sensus constaret.*

74. Qualis ille Hercules in theristro, &c.] *Ita legit Rhen. pro:* in serico. *Est autem* theristrum, θερινὸν ἱμάτιον. *hoc est æstiuæ vestis, cuius meminit Iul. Pollux lib. 7. D. Hieronymus in comment. in Isaiam: Habent (inquit) mulieres &* Theristra, *quæ nos palliola possumus appellare: quibus obuoluta est & Rebecca, & hodie quoque Arabiæ & Mesopotamiæ operiuntur feminæ, quæ dicuntur Græcè* Theristra *ab eo quod in θέρει, hoc est in æstate & caumate corpora protegant feminarum. Hactenus ille. Quàm autem decebat Herculem* Theristrū *vestis tenuissima, tam ornabat Omphalen Leonina pellis. nam hoc est quod Tertullianus vult dicere.*

75. Sed & qui arte Tyrinthium accesserat pugil Cleomachus, &c.] *Vat. cod. legunt:* ante. *Atqui,* Cleomachus *hic, Magnesius fuit (inquit idem) qui cùm in amorem cuiusdam cinædi incidisset, & orationem & mores cinædorum imitatus est. De* Olympiis *agonibus alibi latius. Lego paulopost:* inter cutem *ex cod. Vatic. pro,* intercutem.

76. Nouianos fullones] *Sic à Nonno poëta dictos (vt adnotauit Turnebus) qui fabulam à se editam,* fullones, *inscripsit, quo in verbo inest nefanda obscœnitas. De* Lentulo Mimographo *latius in Apologo infra.*

77. Vtique sicut fastigia cestuum virus occupauit] *ita hunc locum restitui partim ex cod. Vat. partim ex primæ edit. pro eo quod erat:* Vestigia cestuum viria. *nisi quis malit:* virilia, *aut potius:* viratia, *immo* viriosa, *id est magnarum virium sicuti interpretatur Nonius Marcellus. Nam sic infra tom.* 1 *Auctor aduers. Valent.* exercitata viria & vsu viriosa *dixit. nisi quis Carrioni assentiatur, legenti,* fastigia, *aut,* vestigia cestuum viria occupauit. *Magistri veteres interpretātur* virias, *&* viriolas, κλάνια, ψέλια, περιχέρια βραχιόνια γυναικῶν. *armillas muliebres. tralatione, inquit Carrio, pulcherrima & huic loco aptissima.*

78. Ita & endromidis solocem aliqua multitia synthesi exstruxit.] *placet magis* exstruxit: *quàm* extrusit. Endromis (*vti rectè adnotauit Rhenanus*) *vestis erat hirsuta & villi longioris, qua in balneis & gymnasiis præcipuè solebant vti veteres: sic dicta quod apta cursui foret. nam δρόμον Græci cursum vocant. Conuenit autem hic* Endromis *pugili & cursori Cleomacho. Porrò* Solox *lanam crassam significat, auctore Festo.* Multiria *autem erant vestimenta subtilissimis filis contexta.* Synthesim *domesticam vestem fuisse constat, breuem & expeditam, ac ex diuersis lanarum coloribus compositā, quod nomen ipsum arguit, qua non indecorum erat vti senatores quoque & equites Romanos, subinde preciosiori vt in diebus festis, subinde viliori vt in Saturnalibus & balneis. Hic* Multitiam synthesim *adiectiuè videtur vsurpare, pro subtili veste.*

79. Physconem & Sardanapalum, &c.] *De* Sardanapali *mollitie nota est historia. de* Physcone *non perinde, eo quod varient historiæ in Regibus Ægypti Ptolomæis quibus cognomentum* Physcon *nam Iosephus Ptolomæi Epiphanis filium minorem natu ita nuncupatum scribit Antiq. lib.* 12. *cap.*6 *fratrem Ptolomæi; cui videtur consentire Strabo dum Philometoris successorem, quem alij Euergetem, ipse* Physconem *nominat, & eum quem Eusebius* Physconem, *ipse Lathurum, sicut Iosephus etiam lib.* 13. *cap.* 17. *eundem nempe, qui à matre Cleopatra expulsus fit. Iustinus simpliciter de Ptolomæis loquens, post Philopatorem nihil etiam lucis addit. Cum autē* Nerone *cum* Physcone *comparet, mihi maximè placet vt intel-*

ligatur senior ille Ptolomæus Straboni & Iosepho dictus Physcon,*maritus Cleopatræ suæ sororis,cuius & crudelitatem & vitæ impuritatem Iustinus lib. 38.similem describit illi, quam Suetonius Neroni appingit. pro quo facit illius hæc descriptio:* Sagina ventris non homini sed belluæ similis.*nam* φύσκων *ventricosum significat.*

80. Nec tepidior vis vanæ quoque gloriæ,&c.] *Ad Alexandri magni delicias & mollitiem Persicam (nam Darius Medus etiam Persa à quibusdam vocatur) alludit, quæ ille captiui Regis habitu se induit.*

81. Sarabara] *namque, vti adnotat Rhenanus, vestis est Persica siue Medica (vti Turnebus) fluxa. fit eiusdem mentio Danielis 3.quod ea vestitus fuerit Daniel,& tres pueri saltem iuxta lect. lib. de Trin. Tom.5. infra & Auctoris T.3. lib.de Resurr. carnis ac lib.de Orat. Tom. 2. Notandæ autem hic voces:* flabellatur. *&:* Cataphractem triumphalem. *secundum quod legit 1. Vatic. cod. pro:* Caraphractem *Vegetius ita nuncupat thoracem militarem,quod paulopòst dicit:*pectus squamarum signaculis desculptum.

82. Nisi quod & philosophi, &c.] *de Aristippo id apertius narrat Auctor, infra in Apolog. Atqui* baxea Tyria *pro:* baxa, *substituimus ex Turnebi coniectura; qui adnotauit quod,* Baxea, *crepida sit Philosophica; quam, si purpuratus erat Philosophus, etiam Tyriam id est purpuream, esse oportuit.*

83. Atquin alius & sericatus & crepidam æratus,&c.] *de Empedocle loquitur, sicut etiam lib. ad Martyr. Tom. 2. ac de Anima. Tom.3. Porrò quid,*thori Platonici *sint; latius infra in Apolog.cap. 47. Hoc tradit (inquit Rhenanus) & Laertius in vita Empedoclis, solitum illum ære calceari. Indicauit etiam hunc in ignes Aetnæi montis insiluisse, ex crepidulis altera, vi flammarum ad exteriora reiecta: quò se conieceraт latenter absque arbitris, vt deus factus putaretur, dum mortuus ignoratur. Hinc ridet illum Tertullianus,quod contempta hominum sorte diuinitatem impudenter affectarit; dignum asserens qui à Diogene illo liberrimo Philosopho, non lutulentis pedibus impetatur, sed in ipsa adyta Deæ impurissimæ Cloacinæ & mulierum & seruientium, rapiatur. Alludit deinde Auctor ad cymbala quæ Bacchantium indumentis subsuebantur.*

84. in adyta Cloacinarum.] *De* Cloacina *Dea vide Adnot. nostras in Cypr. lib. de Idol. vanit. numero 24. Hoc vnum addam Tertull. Cypr. Lactantium ac DD. Prudentium & Augustinum* Cloacinam *vocasse à cloaca ioci gratia; sed olim etiam Venerem Cluacinam dictam iuxta Plin. lib. 15. cap. 19. nat. hist.* Cluere, *enim (inquit) antiqui purgare dicebant.probat vtrumque Turnebus Adu.lib. 23. cap. 12. dicens ab eodem verbo eadem significatione etiam cloacas dictas,quod subterraneis cuniculis oppidorum sordes perpurgarent.*

85. Prorsus si quis mæandrico fluxu, &c.]*Vulg. lectio erat:* Mænadtico. *Vat. cod.* Mænandrico; *è qua veram lectionem conieci:* mæandrico. *Iuxta illud Virg. Æneid. 5.*

Victori chlamydem auratam,cui plurima circum
Purpura,Mæandro duplici Melibœa cucurrit.

Hoc est,interprete Seruio,flexuosa purpura in modũ Mæandri fluminis. epischynium *autem rectè Turneb. interpretatur, supercilium.*

86. quantum denotatui passiuitas offert.] passiuitas *(vt rectè adnotauit Rhen.) promiscuam frequentiam hic significat. Ita dixit infra in Apolog.* suppeditante materias passiuitate luxuriæ.

87. libertinos in equestribus subuerbustos in liberalibus, &c.] *Varia vestium genera pro qualitate personarum & festorum dierum significat Auctor. Sicuti enim pulchrè adnotauit Petrus Faber Semestr. l. 2. quum serui atris & cucullatis vestibus sine lacernis plerumque vterentur, ingenui albati incederent,quibusdam diebus & præsertim Saturnalibus permittebatur vt serui ingenuorum & liberti dominorum suorum vestibus vterentur. citat ad hoc Horatium, Dionem, Lampridium & Plautũ. Porrò:*subuerbustos *interpretatur Turnebus Adu. lib. 14.cap.1.sub verberibus vstos, tanquam vox sit licẽtia Comica, quales supra,è multis vocibus coagmentata. Carrioni videbatur esse quasi* sub veru vstus. *vt veru sit ipsum stigma, & subuerbustus stigmatias eo quod, inquit, Festus scribat,* subuerbustam veribus vstã significat Plautus cum ait: Vlcerosam,compeditam,subuerbustam,sordidam. Rupices,*Auct. lib. de Anim. interpretatur Barbaros; & iterum ea voce vtitur eo significatu in Apolog. Supra autem per* Rupicem *videtur intelligere qui in Rupibus agit. Quod autem dicit:* vespillo, leno, lanista tecum vestiuntur,] *infra sub finem libri apertius sic effert:* omnis gladiatorum ignominia togata producitur.

88. Cæcina Seuerus, &c.] Cæcina *(inquit Varro de ling.lat. lib. 9.) Perperna & Spurina figura muliebria dicuntur habere nomina, non mulierum. Vide Rom. hist. de* Cæcina *Seuero.*

89. Lentuli auguris.] *Cn. Corn.*Lentulus Augur, *consul fuit anno vrbis c. ɪↄ ccxxxix. cum M. Licinio Crasso sub Augusto Cæsare.*

90. & stolam & supparum & crepidulum & caliendrum, &c.]*Turnebus* crepidulam *legit.sed magis placet vulgata lectio. nam* crepitulum *Festo significat ornamentum capitis, quod in capitis motu crepitum facit. De* stola *&* suppato *&* interula *cuius cap. sequ. meminit, vide Nonium;* caliendrum(*inquit Turnebus*) *operimentum capitis significat à Græco* καλύντρον; *vsurpatum etiam ab Arnobio lib. 6. Aduersum gentes. De* lecticis *ac* lecticariis *vide tom. 2. lib. 1. ad vxorem. Ego vero vt constet sensus scripsi:* sellas quîs, *pro;* quibus, *&,* eierauere, *retinuimus, eo quod eadem voce vtatur lib. de Spect. tom. 2.* frictrices *(iuxta Rhenanum)* τὰς τριβάτας *intelligit, quarum obscœnissimam fœditatem quamlibet scurrilis Lucian. explicare supersedet. Paulopòst:* &,*expunxi eo loco:* cum latrinarum antistes, *&c. & cum Turn. lego;* armillis: *pro;* armillas.

91. Purum aut mulleolum inducit calceum, &c.] *Calceorum varia genera Tertulliano. hic,* puri, *&* mulleoli; *at infra ;*vnguipedes,*seu potius iuxta Vat.cod.*vncipedes *ac* perones.*de quibus sic pulchrè in Festũ Ios.Scaliger.Catonis verba ita legenda sunt: Qui magistratũ curulẽ cœpisset,calceos* mulleos, *alij* vncinatos, *ceteri* perones.*magistratu enim functi, mulleos, milites fulminatos, ceteri* perones καὶ ἀμφεβυρσίνυς. *Talia autem fuisse omnia genera calceorum apud Romanos,qualia Turcarum crure mediotenus ex hoc loco Tertulliani colligit Scaliger.*

92. Vel illos irem habitus, qui nouitate vestitus religionem, &c.] *Agit de vario vestitu eorum qui aut* Cereri,*initiantur, aut* Bellonæ, *aut* Saturno, *aut denique* Æsculapio. *quorum primis,* cultum omnia candidarum vittæ & galeri priuilegium; *secundis,* tenebricæ vestis & tetrici velleris; *tertiis,*purpurei & galarici(*de quibus Plinius lib. 9. cap. 41.*) ruboris superiectionem, *postremis,*pallium & crepidas cretatas(*quod pro* Græcaras *substituit Turnebus*)*id est, candidas*

didus flat; sicuti Cicero ad Atticum fascias cratatas dixit.

93. Enimuero cum hanc primum Sapientiam vestit, &c.] tacitè adtingit suam ad Christianismum conuersionem.

CAP. V.

94. Tamen, inquis: Ita à Toga ad Pallium, &c.] Capite hoc molestiam togæ & è contrario tum simplicitatem ac facilitatem, tum innocentiam pallij pulchrè deducit.

95. An aliter mutauit Anacharsys, &c.] Anacharsyn ex Rege Scythiæ Philosophum solum ex Barbaris extitisse censet Lact. lib. 3. cap. 24. qui (inquit) Philosophiam ne somniasset quidem, nisi & linguam & litteras Græcas ante didicisset. Habes eiusdē Apophthegma infra 1. tap. Apologetici.

96. Adeo nec artifice necesse est, &c.] Necesse est, pro: opus est. Pulchrè autem describit Togam: in qua descriptione notandæ sunt phrases metaphoricæ: rugas formare, deducere in tilias, contracti vmbonis figmentum; vmbonem recognoscere & reformare; tabulis deficientibus; rabulato in terga deuoto. Porro ex Vatic. cod. & Latinio substituimus: indurum ne an onustum; pro eo quod erat: indutum an ne onustum. notanda etiam phrasis: domum consequar, pro: in domum.

97. Etiam si duplex quod Cratetis more, &c.] Duplex erat (inquit Turnebus) Cynicis Pallium, vt Crateti & Diogeni iuxta Laertium. Vnde & Horatius scripsit,

Contra quam duplici panno patientia velat.

Cynicorum enim professio, patientia & æquanimitas. rursum metaphoricè infra; cippus; pro loculo accipitur quo vestes reconduntur.

98. Ego, inquit, nihil foro, &c.] Vel hinc patet iureconsultum fuisse Tertullianum antequam Christo nomen daret, vbi pulchrè distinguit tanquam pallio interloquente varia loca vbi ius dicebatur seu comitia habebantur, nempè: forū, campum, curiam, rostra, prætoria, cancellos, subselli. de quibus nonnihil videre licet apud Varronē lib. 4. de ling. lat. vbi loca describit Vrbis Romæ.

99. Certè cum ad Epicuros & Zenonas ventum est, &c.] De Epicuro & Zenone latius tom. 3. lib. de Anima. hic autem illis attribuit quod quietem pro summo bono habuerint; ad quorum instar meliorem contendit vitam Tertull. in secessu, quam in promptu, id est, in publico; addens pulchrum epiphonema: Nemo alij nascitur, moriturus sibi.

100. Soleo de qualibet margine vel ara, &c.] Turnebus censet legendum imagine. sed magis placet: margine, præsertim quum Vat. cod. id legant, & Iuuenalis etiam dixerit fem. genere: plena iam margine libri. Metaphoricè autem vsurpat: veternos, &; impetiginem, pro vitiis.

101. qua M. Tullius quingentis milibus nummûm orbem citri emit, &c.] Rectè Iunius Animadu. lib. 5. cap. 10. (vbi reliquam penè huius capitis partem egregiè explicat,) & post eum Turnebus legunt; nummûm, pro: non vnum, nam sic erat in 1. edit. ad marg. Qui etiam legit; cedri, pro; citri; idque (inquit ipse) Plinij auctoritate, vnde ista Auctor mutuatus est; sicuti & alia quamplurima. sed mihi magis placet; citri; tum quod Plinius non vno in loco cedrum & citrum arbores coniungit, tanquam similes; tum quod etiam Dioscorides citrum in Mauritania, & circa Hammonis templum frequentem dicat: vti adnotauit Calcagninus lib. 12. vbi etiam de mensis agit citreis M. Ciceronis & Galli Asinij: tum denique quod apud Tullium Ciceronem Orat. 6. in Verrem legatur; mensa citrea. quo fit vt etiam Plinium lib. 13. cap. 15. sic restituendum censeam: Athlas (inquit) mons peculiari proditur silua; de qua diximus. Confines ei Mauri, quibus plurima arbor Citri (sic lego pro; cedri) & mensarum insania, quas feminæ viris cōtra margaritas regerunt. Exstat hodie M. Ciceronis in illa paupertate; & quod magis mirum est illo æuo, empta HS. vndecim. cū hac memoratur & Galli Asinij HS. vndecim. Quia autem in pretio longè dissident Plinius & Tertullianus, putat legendum Turnebus; quindenis: & Latinius; quinquagenis, pro, quingentis. sed etiam in hoc discrimen est, quod bis tantum impendisse Asinium refert; nisi quod latifundij taxationem mensarum illarum pretia superasse dicit Plinius; non enim esset tum quingentorum millium pretium (vti rectè adnotauit Latinius) à rei veritate alienum, vt mensa constiterit XV. M. aureorum. Eodem pertinet illud Tertull. lib. de Anima infra tom. 3. quod mensis Ciceronianis infertur.

102. Item qua lances centenarij ponderis Sylla molitur] de hoc sic Plinius l. 33. cap. 11. Quæ omnia expiauit bellum Syllanū. paulò enim ante factæ sunt lances è centenis libris argenti. Hinc illud Auctoris l. dict. de Anima: quod lancibus splendidissimis Syllanis effertur.

103. Cum Drusillanus equidem seruus Claudij, &c.] ex Iun. & Vat. cod. lego: equidem, pro, & quidem. Res nota ex Plinij loco citato. Nostra ætas (inquit) fortior fuit Claudij principatu. Seruus eius Drusillanus nomine Rotundus, dispensator Hispaniæ citerioris quinquagenariam lancem habuit, cui fabricandæ officina prius exędificata fuerat. Vocat autem ille lancem (inquit Rhenanus) quam Tertullianus promulsidē, qua videtur significare ipsum promulsidarium, hoc est vas quo promulsis continetur. Legimus etiam cum Iunio: in mensis, pro, an. & ex Plin. restituit Rhenanus Drusillanus pro: Rusillianus. Eodem spectat illud Auctoris infra Apol. cap. 6. num. 76. Et in lances (parum est, si senatorum, & non libertinorum, vel adhuc flagra rumpentium) argentaria metalla producta.

104. Qua Vedius Pollio, &c.] de hoc (teste Rhen.) sic scribit Plin. lib. 9. cap. 23. Inuenit (inquit) in hoc animali documenta Vedius Pollio eques Rom. ex amicis Augusti, viuariis earum immergens dānata mancipia, non tanquam ad hoc feris terrarum non sufficientibus, sed quia in alio genere totum pariter hominem distrahi spectare non poterat. Vide Senecæ lib. de Ira ad Nouatum, eiúsque verba apud Crinit. citata lib. 6. de hon. discipl. cap. 10. qui primus hunc locum illustrauit. idem autem hic Vedius apud Plinium, Senecam, & alios aliquādo Atedius nominatur. apud Cornelium Tacitum vno & eodem loco Vedij & Atedij mentio est: dubium vt sit quo nomine appellari debeat. & alioqui in veteribus inscriptionibus Atedij Pollionis mentionem reperiri monuit L. Carrio. Ceterum (vt adnotat Turnebus) non conuenit Tertulliano cum aliis scriptoribus in murena. nam alij dentatam & truculenti morsus, ipse vero edentulam dicit. quo loco etiam cum Turnebo reposui: delectato; consentientibus Vat. cod. pro; delectatus.

105. Qua Hortensius orator, &c.] Pauonem (inquit Rhenanus) cibi gratia Romæ primus occidit orator

Hortensius *adiciali cena sacerdotij. Plinius l. 10. c. 20.*

106. qua Aufidius Lurco, &c.] *Saginare (inquit idem) primus instituit circa nouissimum* piraticum *bellum* M. Auf. Lurco *éxque eo quæstu reditus sestertium* LX. M. *habuit. Plinius l. & c. eodem. Restituimus autem ex coniectura Io. Herrisij Angli*: in adulterinum saporem, *pro*: adulterium.

107. qua Asinius Celer mulli vnius obsonium sex H-S. detulit,] *Sic rectè ex coniectura Rhenani. Sestertia enim sex idem constituunt quod sex milia nummûm. Sanè de hac re non conuenit apud Auctores. nam octo millibus emptum scribit Plinius, Macrobius septem. Iuuenalis verò Sat. quarta ait:*

--Mullum sex millibus emit,
Æquantem sanè paribus sestertia libris,
Vt perhibent qui de magnis maiora loquuntur.

Vide Adnot. nostras ad epist. 60. n. 5. D. Cypr. de sestertiis.

108. qua Æsopus histrio, &c. sexcentorum millium patinam conflauit.] *Rectè ex Plinio*: sexcentorum, *reposuit Iunius. pro*; centum, *qui huius rei (vti etiam Rhenanus adnotauit) lib. 10. cap. 51. in hæc verba meminit*: Maximè tamen insignis est in hac memoria Claudij Æsopi tragœdi histrionis patina sexcentis sestertiis taxata, in qua posuit aues cantu aliquo aut humano sermone vocales milibus sex singulas coemptas. *ex eiusdem coiectura legimus*: conflauit; *pro*; confiscauit.

109. qua eius filius, &c.] *De Clodio Æsopi tragœdi filio id habet ibidem Plinius, & lib. 9. cap 35.*

110. Taceo Nerones, Apicios, & Rufos, &c.] *De* Nerone *scribit Suetonius cap. 27. indixisse eum familiaribus cœnas; quorum vni mellita quadragies H-S. constiterunt. Iura* Apicij *celebrat D. Hieronymus lib. 1. aduersus Iouin. exstàtque libri, si tamen illius sunt, de condiendis cibis.*

111. Dico catharticum impuritati Scauri] καθάρτικον *Græcè significat, id quod purgandi vim habet. Opinatur autem eum loqui Rhenanus, de* M. Æmilio Scauro, *quem Sallustius auctor est, hominem fuisse nobilem, impigrum, factiosum, audacem, & qui sciret vitia sua callidè occultare. sed grauiter errat Rhenanus; inquit Carrio. fuit enim hic Scaurus, vti me monuit clarissimus doctissimúsque vir Nicolaus Faber Senator regius, vltimus ex familia Scaurorũ, teste Seneca Patre suasoria prima: vixitque imperante Tiberio, sub quo à Seruilio Cornelióque & (eodem testante Seneca) Thusco oratore accusatus, damnationem morte præuenit. verba Taciti de eo Annaliũ lib.* VI. *A. V. C.* IↃ CCXXCVII. *sunt hæc.* Mamercus dein Scaurus rursum postulatur, insignis nobilitate & orãdis caussis, vita probrosus. nihil hunc amicitia Seiani, sed labefecit haud minus validum ad exitia Macronis odium, qui easdem artes occultius exercebat: detulerátque argumentum tragœdiæ à Scauro scriptæ additis versibus qui in Tiberium flecterentur. Verum ab Seruilio & Cornelio accusatoribus, adulterium Liuiæ, magorum sacra obiectabantur. Scaurus, vt dignum veteribus Æmyliis, damnationem anteit, hortante Sexitia vxore, quæ incitamentum mortis & particeps fuit. *Adde quod illi Scauro, quem Sallustius senatus principem fuisse dicit, nusquam obiicatur impuritas. at huic manifestè Seneca filius lib. de beneficiis* IIII. *cap.* XXXI. *ita imponit.* Quid tu cùm Mamercum Scaurum consulem faceres, ignorabas ancillarum suarum menstruum ore illum hiante exceptare? Nunquid enim ipse dissimulabat? Nunquid purus videri volebat? Referam dictum eius in se quod circumferri memini, & ipso præsente laudari: Pollioni Asinio iacenti, obscœno verbo vsus, dixerat se facturum id quod pati malebat. & cum Pollionis attractiorem vidisset frontem: Quidquid, inquit, malè dixi, mihi & capiti meo. Hoc dictum suum ipse narrabat. Hominem tam palàm obscœnum ad fasces & ad tribunal admisisti? Nempè dum veterem illum Scaurum senatus principem cogitas, indignè fers sobolem eius iacere. *hæc Carrio.*

112. & aleæ Curij, &c.] *Asconius Pedianus (vti post Crinitum obseruauit Rhenanus) in commentariis in orationem M. Tullij Ciceronis, quam aduersus C. Antonium & L. Catilinam habuit, adnotauit,* Q. Curium *notissimum aleatorem fuisse, & postea damnatum, celebratúmque à Caluo poëta huiusmodi versiculo*; Et talis Curius pereruditus.

113. & vinolentiæ Antonij,] *ita* vinolentum Antonij *furorem dixit Cicero lib. 12. familiar. epist. 55. eodem etiam alludit lib. 14. ad Att. epist. 4.*

CAP. VI.

114. Sermone (inquit) me suasisti, &c.] *in commendationem* pallij *postremò hoc capite adfert, quod, vel solo occursu palliati philosophi, improbi mores erubescant; quódque illo omnes artes vestiantur & philosophia christiana, cum toga vtantur cerdones & gladiatorum turba. Atqui*, inquis, *lego ex coniectura, pro*; inquit. *quia supra initio cap. 5. sic legitur. Græcam autem esse phrasin adnotauit Gagnæus, hanc nempè*: λόγῳ μετ᾽ εἰσῆς φαρμάκῳ σοφωτάτῳ.

115. numerorum harenarius] *id est, qui (vti interpretatur Turnebus) in schola tanquam in harena numeros exercet & docet, à Circensi harena translatione sumpta. nisi potius quis putet ratiocinatorem ita vocari, quadam veri superlatione, quasi harenam numerare possit, iuxta illud Horatij:*

Te maris & terræ numeróque carentis harenæ
Mensorem.

116. & qui stellarem coniectat, & qui volaticam spectat,] *Sicuti prius ad incertas coniecturas Astrologiam, ita posterius ad certam notitiam stellarum cursus, Astronomiam nempè, pertinere videtur.*

117. At ego iam illi etiam diuinæ sectæ, &c] *De* secta *in bonam partem vide Adnot. nostras in epist. 23. D. Cypr. num. 14. Vtitur similiter Auctor infra lib. de Testim. Animæ & in Apolog. & de fuga in persec. & lib. ad Scapulam cap. 4. & lib. de Cor. mil. cap. 7.*

ARGVMENTVM APOLOGETICI ADVERSVS GENTES, PER IACOBVM PAMELIVM.

TERTVLLIANVS, *quo tempore Seuerus Imperator cum Antonino filio, annum circiter septimum res Romanas administrabat, cùm videret Christianum dogma, cui iam erat initiatus per Sacrorum Pontifices initio quintæ Persecutionis exagitari diuexaríque per orbem: ita vt Christiani indicta caussa necarẽtur diuersis suppliciorũ generibus; nec posset palam illis patrocinari,*

quod

quod de solo nomine, & ex praeiudicio damnatio irrogaretur: Christianam religionem, hac Apologetica oratione ad Antistites Romanos missa, qua potest ratione, defendit. imitatus est quidē (vt verbu Bapt. Egnatij vtar) Iustinū maximè & Aristidem; qui in hoc genere praecipuū sunt nomē adsecuti; sed ita, vt vtrumque & acumine & eruditione facilè superet. quantus enim cōtra Gentes insurgit? quàm cōstans puritatem nostrae fidei tuetur? quos ille Auctores non legit? quas eorū disciplinas nō adtigit? vt vel vnicus hic liber ad conuincendam gentium pertinaciam satis esse potuerit. Quod certè verissimum esse Lactantius quoque cōfitetur lib. 5. Inst. c. 4. dum dicit, Tertullianū hāc caussam plenè perorasse. His adde; quod si de aliquo alio huius Auctoris scripto, de hoc locutus videatur D. Hieronymus Epist. ad Magnum: Apologeticus (inquit) eius, & Aduersus Gentes libri, cunctam saeculi continent disciplinam.

Principio autem, quia palam id non licebat, occulta litterarum via, captata beneuolentia à persona Iudicum, attentionéque conciliata, quod nihil de caussa sua deprecaretur, sed hoc solum ageret, ne inaudita damnetur; ab odio Nominis disputationem suam exorditur: quippe quod praecipuam persecutionis ansam dederit; vel inde bonam esse vel malam Christianorum sectam comprobans, quod latere Christiani non gestiant, sed interrogati vltrò confiteantur. I.

Deinde quod Nomen potius quàm crimen in Christianis damnetur, latè prosequitur; ex Iudicum peruersitate in damnandis Christianis, quibus solis ad negandum tormenta adhibebantur; aliis autem ad confitendum; obiter impugnans decretum Traiani Caesaris, de non inquirendis, puniendis tamen, qui se offerrent Christianis. II.

Confirmans iam dicta, quod bonum alioqui testimonium ferentes, admisceant solius nominis exprobrationem; quum tamen nihil maledicum aut impudicum sonet, & nouum non sit, quod aliqua disciplina de magistro cognomentum sectatoribus suis inducit. III.

Exinde, ne fortè Legum aduersus veritatem adstruatur auctoritas; eas errare potuisse, vtpote ab homine conceptas, & proinde recognosci posse, pulchrè deducit; exemplis tum Lacedaemoniorum tum Romanorum, immo ipsius Seueri, qui Papias vanissimas de suscipiendis liberis leges heri excluserit. IIII.

Iniquitatem legum aduersus Christianos, ab earū origine retractans, quod primum Caesariano gladio in hanc sectam ferocierit, iniustus, impius, turpis Nero; quem quidem imitatus in crudelitate sit Domitianus; sed coeptum represserit, & deinceps difficile sit reperire aliquem Christianorum debellatorē. V.

Adiiciens pro huius propositionis coronide, quod à Legibus suorum institutorum multum exorbitarint Romanorum mores. VI.

Porro propius ad institutum veniens, latissimè prosequitur, quod quantumuis de grauissimis criminibus, infanticidio, sanguinis humani pabulo, ac incoesto, accusarentur Christiani, nunquam tamen conuicti fuerint; nisi fortè de sola fama quae plurimum mendax. VII.

Immo non modo falsa esse ea crimina, sed & non credenda ac aduersus naturae fidem. VIII.

Quid? quod in ipsos qui obiiciebant flagitia dicta retorquet? IX.

Posthaec alteram obiectionem, quod Deos Christiani non colerent, ex eo refellit; quod homines illos fuisse non deos ipsa gentium conscientia inficias ire nequeat. X.

Et vero, cur post mortem dij facti adseuerentur, caussas esse vanissimas, praesertim cum criminosissimos quosque ἀποθεώσεως dignati sint; dignioribus apud inferos relictis. XI.

Quin potius, aut nomina esse vana mortuorum quae ab his coluntur, aut simulacra ex communi vasculorum materia, quasi fatum consecratione mutante, idem passa vt fiant quod patiūtur Christiani. XII.

Tacitam autem obiectionem, qua respondebant; Sed nobis Dij sunt, *pulchrè confutat, propriis ipsorum ludibriis in Deos, tum domesticos, tum publicos.* XIII.

Quae potissimum reperire sit apud Poetas & Philosophos. XIIII.

Quae denique Mimographos in theatris ac scena repraesentare non pudeat & impune liceat. XV.

Deinceps ad tertiam cauillationem de capite asinino ac Onochite tanquam Christianorū diis, Crucis religione, & Solis cultu, respondet, duo illa meras esse calumnias, & in eos retorquet: Crucem vero non nouam esse, sed & ab ipsis gentibus vsurpatam, tum in deorum simulacris, tum in tropaeis; insuper & venerationi esse in signis, vexillis, ac labaris castrorum; Solem autem à Christianis minimè adorari, sed hinc ortum cauillum, quod diem solis obseruent, & ad Orientem precentur. XVI.

Porro dilutis criminibus quae falsò obiiciebantur, quod Deus verus vnus sit, partim ex operibus diuinis, partim ex Animae testimonio etiam apud deorum cultores (de quo latius in eiusdem argumenti libro sequenti) comprobat. XVII.

Addens, vt hoc ipsum impressius & plenius nossemus, sacrae litteraturae instrumentum adiectum à Deo, nec ipsis incognitum; quippe cùm Ptolomaeus Philadelphus Aegypti Rex litteras eas sacras in Graecum sermonem interpretari iusserit. XVIII.

Iisdem autem auctoritatem vindicari summa antiquitate: cum Moyses omnes origines, gentes etiā XIX.

plerásque & vrbes, ipsos denique Deos gentium aliquot sæculis antecesserit.

XX. *Tum etiam earum Maiestate & diuinitate; vtpote quibus non modo mundi exordium & exitus sed & quicquid agitur prænuntiatum fuerit.*

XXI. *Neque tamen quia Iudæorũ instrumentis antiquissimis religio Christiana suffulta est; eandẽ esse cum secta Iudæorũ; qui iam cæli & soli sui extorres per orbẽ vagãtur; sed, iuxta prædictiones, ex omni gente & populo & loco iã delectos esse Dei cultores; ex quo Christus Dei filius, verus Deus, verus homo, λόγος; seu sermo atq; ratio, vniuersitatis artifex, ex virgine natus, & sub Pontio Pilato passus, post resurrectionẽ à mortuis, ordinatis ad officium per orbem prædicandi discipulis, in cælos ascendit. neque mirũ quod Deus per Christũ colatur; cũ & Iudæi & Græci & Romani ab hominibus Dei cultũ acceperint.*

XXII. *His adiicit de dæmonibus disputatiunculam; quos & philosophi nouerint, & poetæ, & vulgus indoctum, & Magi; Socrates denique & Plato; qui hoc vnum agunt, vt numina lapides credantur, & Deus vnus non quæratur.*

XXIII. *Proinde, cum Magi eadem cum illis edant phantasmata, habentes adsistẽtem eorum potestatẽ; & eadem dæmones quæ dij gentium operentur; præsumendum, ipsos esse qui se deos faciunt, quũ eadem edant quæ deos faciant credi, præsertim, cum se dæmones esse non deos profiteantur, à Christianis adiurati.*

XXIIII. *Et vt constaret illos deos esse; non inuidere illos debere Christianis, qui summum Deum principem maiestatis colant, notum etiam Platoni; præsertim, cum non modo Romanis, sed & vnicuique prouinciæ ac ciuitati suus Deus fuerit.*

XXV. *Quoniam autem Romani nominis mentio incidit; magnam apud eos præsumptionem fuisse, quod ob cultum deorum imperium occupassent; apud quos non nisi post Reges exactos, aut simulacra aut templa diis erecta fuerint.*

XXVI. *Quin potius, illum regna dispensare verum Deum, cuius est orbis qui regnatur; quod vel ex iis Imperiis patet, quæ ante Romanum floruisse constat.*

XXVII. *Atque hæc omnia sufficere, ad diluendum crimen læsæ diuinitatis; neque id etiam incurrere Christianos quod sacrificare diis nolint; quippe quos dæmones non deos norint, à quibus ista suggeruntur.*

XXVIII. *Veniens deinde ad secundum titulum læsæ Imperatoriæ maiestatis; primum illis improperat, quod eo ipso in deos suos irreligiosi essent, quod plus honoris Imperatoribus quã Ioui aut ceteris diis exhiberẽt.*

XXIX. *Deinde dicit, constare debere, an isti quibus sacrificari volunt possint salutem impertiri Imperatoribus; præsertim cum suas ipsi statuas & ædes non nisi Cæsarum excubiis tueri possint.*

XXX. *Rectius itaque Christianos pro illorum salute Deum æternum inuocare verum & viuum; quem & ipsi præ ceteris propitium sibi malunt. Illum (inquam) Christianos, manibus expansis, capite nudo; de pectore precari pro Imperatoribus.*

XXXI. *Quod si non credunt: in promptu esse diuinas litteras, quibus præceptũ est, etiam pro inimicis orare, & nominatim pro Regibus & Romano Imperio; præsertim cum clausulam sæculi commeatu & longæuitate illius Imperij retardari sciant.*

XXXII. *Iurare etiam illos per salutem Imperatorum, quæ augustior sit omnibus Geniis, id est, dæmonibus, quos adiurare ipsi solent.*

XXXIII. *Neque vero Imperatorem à Christianis, Deum appellari, quod in ipsis triumphis illis à tergo suggeratur: Hominem te memento.*

XXXIIII. *Immo nec dominum, nisi more communi; ad instar Augusti Cæsaris, qui ne Dominum quidem se dici passus est.*

XXXV. *Non rectè itaque publicos hostes Christianos dici, quod Imperatorũ sollemnia cum lasciuia non celebrent; quippe qui ea obseruent maiori cum modestia, verecundia, pudicitia, quam Quirites; quorũ vernacula plebs nulli Cæsari sua, Romana parcat lingua, etiam ipsa hora qua adclamãt: De nostris annis tibi Iupiter augeat annos; immo sub ipsis sacris in Cæsarem conspirasse Cassios, Nigros, & Albinos.*

XXXVI. *A Christianis autem nihil hostile in Imperatores statui; qui etiam male velle, male cogitare de aliquo vetentur.*

XXXVII. *Præsertim cum etiam læsi vicem referre prohibeantur; quo fit, vt aduersus tot iniurias ad mortem vsque de conspiratione tamen ne cogitarint vnquam, quantumuis ingenti sint numero.*

XXXVIII. *Proinde falsam esse calumniam de secta hac tanquam de illicita aliqua factione; cum illis nulla res aliena sit magis quam publica; qui proinde etiam spectaculis publicis, in quibus maximè vigẽt æmulæ studiorum compulsationes, tanquam de superstitione conceptis renuntiarint.*

XXXIX. *Quod vt magis probetur, ipse negotia Christianæ factionis edit, Coire (inquam) eos in cœtum; tum ad orationem pro Imperatoribus, tum ad litterarum diuinarũ commemorationem; ibidem fieri exhortationes, castigationes, & censuram diuinã, qua à communicatione stationis & conuentus quis ob delicta relegatur; auctoritate seniorũ & presbyterorum qui præsident. illic etiam deposita pietatis offerri,*

eáque non epulis sed egenis & in insulas relegatis dispensari. fratres vero vocari, nō modo iure naturæ matris omnium sicuti cum gentibus: sed quod & vnum Deum patrem agnouerint, & etiam substātia familiari fratres sint, excepto solo matrimonio. cœnas autem eorū tales esse, quales Megarensium, quasi crastina die sint morituri, (quod vel ipsum nomen ἀγάπη satis indicat) in quibus non prius discumbitur quam oratio præmittatur, cum omni sobrietate: vtpote quibus de nocte Deus adorandus.

Illis itaque potius factionum nomen accommodandum, qui innocentium conclamant sanguinem: XLI. prætexentes omnis publicæ calamitatis caussam esse Christianos: cum tamen ante Christi aduentum clades maiores & vrbem & orbem cæciderint, & in ipso deorum cultu Capitolium Senones occuparint: denique si quid vrbibus aduersi accidit, id cum deorum templis commune sit.

Quinimmo, ipsos potius publicorum incommodorum reos esse, apud quos deus spernitur, statuæ deorum adorantur, maximè cum dij etiam cultores suos lædant: neque vero id in Christianorum deum retorqueri posse; quippe qui non distinguat inter bonos & malos ante sæculi finem, & Christianos non lædat, quibus nihil curæ magis quam celeriter hinc excedere. XLII.

Postremò, ad alium titulum respondet, quo infructuosos dicebant Christianos; iniuriam eam confutans experientia contraria, quod non siluicolæ essent Christiani, sed eiusdem cum illis victus, habitus, instructus, opera quoque sua vsui omnium publicent, & vectigalia nullo frustrent mendacio, in solis differentes ceremoniis, ita tamen, vt similes actus alio opportuno tempore celebrent, exempli gratia thura diis non adoleri, sed Christianis sepeliendis merces has profligari. XLIII.

Nullos itaque de illis aliis conqueri posse, quam lenones, perductores, aquariolos, sicarios, ariolos, magos, & huiusmodi: cum vel in hoc fructuosi sint, quod dæmonia eiiciant. XLIII

E contrario vero grande detrimentum esse reip. cum tot Christiani innocentes erogantur. XLIIII

Solos igitur Christianos innocentes esse, qui innocentiam à deo edocti sint, gentibus vero eam aut humana æstimatio tradiderit aut dominatio imperauerit. XLV.

Atqui cum, qui æquiores videbantur, non diuinam esse sectam Christianam adfirmarent, sed Philosophiæ quoddam genus: inde colligit, non magis igitur Christianos debere cogi ad sacrificandum aut deierandum, quam philosophos, qui deos suis commentariis destruunt, & plerique in principes latrant: antithesim interim quandam adiiciens inter philosophos & Christianos. XLVI.

Deinde iterum veritatem Christianæ religionis ex antiquitate sacrarum litterarum deducit: quippe è quarum fontibus nemo nō poetarum aut philosophorum potauerit: quanquam de deo & rebus diuinis non vt inuenerint disputauerint. quos imitati quidem sint in hac nouitiola paratura adulteri quidam scripturarum, hæretici nempe; aduersus quos se præscribere regulam veritatis, quæ à Christo veniat, per comites eius transmissa: & nihilominus ab iis fabulas quasdam immistas esse; vt quis ideo putet Christianis non credendum, quia nec philosophis, nec poetis: exempli gratia, irrideri prædicantes iudicium, gehennam, & paradisum, quod apud illos similia inueniantur. XLVII.

Atque hac occasione ad disputationem de restauratione corporum delabitur; eam adprobans, non tanquam μετεμψύχωσιν Pythagoræ, sed vti reditum ad eandem substantiam. XLVIII.

Sicuti & ignis æterni supplicia vel ex ipsis philosophorum dictis: quas sententias mirum esse in Christianis præsumptiones nuncupari, quæ in philosophis summæ scientiæ vocentur: quæ ipsa etsi falsa essent, attamen necessaria; inepta, attamen vtilia, quod meliores metu fieri cogant; etsi falsa & inepta, nulli tamen noxia; & proinde quamuis fortassis irrisioni obnoxia, non tamen tot suppliciorum generibus adiudicanda. XLIX.

Quamquam interim Christianorum victoria in iis consistat suppliciis, ob quæ Sarmentitij & Semaxij appellantur, & commendetur etiam apud Gentes eiusmodi sublimitas animi, denique exquisitior iudicum crudelitas sectæ Christianæ sit illecebra, & sanguis semen sit Christianorum. L.

CETERVM Apologetici Tertulliani aduersus gentes meminerunt inter veteres Lactātius Diuin. Instit. lib. 5. cap. 1. & 4. Euseb. Eccl. hist. diuersis locis infra adnotatis Tom. V. inter fragmenta Græcorum operū quæ desiderantur, ac in Chronicis ad ann. domini 38. & 111. D. Hieron. loc. supracitatis. D. August. (quantum apparet) lib. 7. de Ciuit. dei cap. 11. Vincentius Lirinensis dum scripta aduersus Gētiles memorat. Niceph. lib. 4. hist. Eccl. cap. 12. Hugo Floriacēsis hist. Rom. lib. 9. cap. 3. Vincent. denique Bellouacens. spec. hist. lib. 11. addens plura se ex hoc libro locis congruis inseruisse. Nostro autem sæculo antequam excuderetur, Petrus Crinitus de hon. disc. non vno in loco, & Angelus Politianus meminerunt. nam apud Trithemium nescio quo casu omissus est. Eum autem primus restituit Bap. Egnatius an. domini CIↃ.IↃ. XV. cuius editionem recuderunt heredes Aldi cum Lactantio anno XXXV. Venetiis. post quem B. Rhenanus 1. edit. ex Hirsaugiensi & Paterniacensi; ac 2. edit. ex cod. Gorziensi eundem repurgauit, additis argumento & Adnotationibus; quæ cum alibi vbique desiderentur, exstāt in edit. Io. Gagnæi Parisiensi: deinde etiam Frācíscus Zephyrus adiectis epistola nuncupatoria, Argu-

mento, & Paraphrasi: quam postremam (omissis reliquis tamquam superfluis) paucissimis immutatis retinuimus. Nunc denique ad manuscripta D. Bauonis ac Elnonense siue D. Amandi, item Leodiense Reuerendiss. D. Læuini Torrentij exemplaria Belgica: præterea Romanos manuscriptos Vaticanos tres codices, ac veteres excusos collatus, castigatior Deo auspice in publicum prodit, adiectis etiam Argumento & Adnotationibus nostris. Postremo Lud. Carrio I. C. Lutetiæ Parisiorum eundem cum clarissimi humanissimique viri Cl. Puteani Senatoris in suprema curia regij libro antiquissimo comparauit: scripturarúmque varietates apposuit. A

Q. SEPTIMII FLORENTIS TERTVLLIANI APOLOGETICVS ADVERSVS GENTES [1] PRO CHRISTIANIS.

CAP. I.

SI [2] NON licet vobis Romani imperij antistites [3] in aperto & edito ipso ferè vertice ciuitatis præsidentibus ad iudicandum, [4] palam dispicere, & coram examinare, quid sit liquidò in causa Christianorum: [5] si ad hanc solam speciem auctoritas vestra de iustitiæ diligentia in publico aut timet, aut erubescit inquirere: si denique (quod proximè accidit) [6] domesticis indiciis nimis operata sectæ huius infestatio obstruit viam defensioni, liceat veritati vel occulta via tacitarum litterarum ad aures vestras peruenire. B

Paraphrasis Francisci Zephyri.

VIdeo, inquit Tertullianus, duabus de causis Christianos damnari indicta causa: primum quia vobis, iudices, aliter fieri per leges non liceat, cúmque in vertice summáque arce Capitolina ad ius dicendum præsideatis (qui locus est vrbis celeberrimus) in operto & procul à populi testimonio vobiscum agi, etiam si velitis, non licet. Deinde quia causa Christianorum tantis videtur esse præiudiciis damnata, tantísque pseudofratrum indiciis oppressa, vt super eam quisque iam timeat, & erubescat quodammodo palam diligentior haberi: atque id ex omnibus aliis causarum generibus solum videtur, quod oblatum nulla quæstione seruata de subito damnari potest. Cum itaque res se ita habeat Christianorum, vt vndique à manifesto patrocinio excludatur, liceat saltem in occulto veritatem examinare, & quas ad vos litteras damus legere non dedignemini.

[7] Nihil illa de causa sua deprecatur, quia nec de conditione miratur. scit se peregrinam in terris agere, inter extraneos facile inimicos inuenire. [8] Ceterum genus, sedem, spem, gratiam, dignitatem in cœlis habere: vnum gestit interdum, ne ignorata damnetur.

Verisimile est quisquis reus iudicum attentionem implorat, illud maximè intendere, vt conditionem suam deprecando releuet, & quibus potest modis se suámque causam commendans misericordiã moueat. Quæ res in aliorum omnium causis tralatitia erat, Christianis verò penitus negabatur, tum quia iudices nullas eorum preces admittebãt, tum quod Christiani ad pœnam pleno gradu incedebãt. Tertullianus igitur, ne iudices si crederent litteras nihil aliud quàm veniam reatus exposcere, lectionẽ ob eam causam negligerent: ex auribus illorum hunc in primis scrupulum eximere contendit. Ea vis est, inquit, Christianæ sectæ, vt nihil sollicita sit, quomodo vobis satisfaciens aliquid de sua causa imminui contendat, quo minus damnationem mereri videatur. Cum enim tota eius ratio, atque spes omnis à cœlo pendeat, cœlestia verò opposita sint omnia terrenis, quid mirum, si diuersa quoque est eius conditio, alitérque tractetur apud externos quàm æquum sit atque legitimum? Sed hoc vnum est quamobrem attentionem vestram requirat, quia vehementer exoptat: vt quid ea sit, & in quo nitatur, cognoscatur prius à vobis quàm damnetur. Quæ sanè petitio & honesta est, & à iudicib. recusari non potest. DEPRECARI verò est pro reo à iudice vel pro amico à principe viro veniam precari. Cicer. ad Pontif. Amici illi tui te vno amico tecti, &c. Quibus autem verbis deprecatio fiat, idem Cicero pro Ligario docet, Ignoscite iudices, errauit, lapsus est, non putauit, si vnquam posthac, &c. C

[9] Quid hic deperit legibus in suo regno dominantibus, si audiatur? An hoc magis gloriabitur potestas earum, quo etiam inauditam damnabunt veritatem? Ceterum inauditam si damnent, præter inuidiam iniquitatis, etiam suspicionem merebuntur alicuius conscientiæ, nolentes audire, quod auditum damnare non possint.

Ratio quamobrem homines aliquid expetant triplex est, honestum, vtile, & iucundum: cur fugiant his contraria faciunt, turpe, inutile, atque molestum. Tertullianus itaque vt facilius Christiani exorẽt iudices vt audiantur, antequam ad tabellam deueniant, ostendit nihil esse in ea petitione quamobrem reiici mereantur: nihil enim ab ea timeri posse, quod legibus inutile sit, præsertim vbi ad libidinẽ suam omnia trahere possint, imò quod iocundum sit sperari posse. Námque post dictam causam, id est, de more

A more damnare reos meritò gloriari poterūt. Quid? & honesti ipsius auctoritas ita se melius tuebitur. Omnis enim inuidia hoc modo subterfugitur, quam leges alioqui apud multos tanquam iniustæ commouere videntur, cum ob eam causam nolle iudices audire Christianum suspicentur, quia expurgatum absoluere non cogantur. Si igitur quod honestum, iucundum, & vtile est respicere iudices velint, Christianis dicendæ causæ potestatem faciant.

Hanc itaque primam causam apud vos collocamus, iniquitatis odium erga nomen Christianum. Quam iniquitatem idem titulus & onerat & reuincit, qui videtur excusare, ignorantia scilicet. Quid enim iniquius, quàm vt oderint homines quod ignorant? etiam si res mereretur odium? Tūc etenim meretur cum cognoscitur an mereatur. Vacante autem meriti notitia, vnde odij iustitia defenditur? quæ non de euentu, sed de conscientia probanda est. Cum ergo propterea oderint homines, quia ignorant quale sit quod oderunt, cur non liceat eiusmodi illud esse, quod non debeant odisse?

Altera procemij pars, quæ commune odium in Christianos multiplici ratione ostendit esse iniquum. Iudices enim atque omnes ferè gentes, vti Iudas in sua epistola inquit, ita se habebant, vt quæ nescirent vituperarent, in illis vero rebus quas naturaliter veluti bruta animalia cognoscerent distabescerent. Illud igitur est, inquit Tertullianus, quod primum in iudicium vestrum venire, & à vobis cognosci velim, iniquitas scilicet odij in Christianum nomen: quam si excusare conamini, quòd publicum rumorem secuti, nihil vnquam de hac causa certi cognoueritis, dico hanc vestram rationem ignorantiæ non modo non releuare vos aut aliquo modo liberare, sed magis onerare obligaréque fidem vestram. Tota hæc ar-
B gumentatio ex eo est axiomate, quod & ab Aristotele ponitur. At verò benè quisquis iudicat ea quæ cognoscit, & ipsorum verus est iudex, &c. Si quod igitur est incognitum nobis, bonum malùmve esse asseueramus, puerile hoc est iudicium & temerarium: odium enim & amorem non casus facit, sed ex certa scientia suboriri solent, cum notitia meriti non vacat, sed suum locum occupauerit: & pro comperto dignitatem habemus, indignitatémque rei, præsertim cum nihil obstet, quamobrem bonum esse possit quod ignoratur.

Ita vtrumque ex alterutro redarguimus, & ignorare illos dum oderūt, & iniustè odisse dum ignorant. Testimonium ignorantiæ est, quæ iniquitatem dum excusat, condemnat. Cum omnes [10] qui retro oderant, quia ignorabant quale esset quod oderant, simul vt desinunt ignorare, cessent & odisse. Ex his fiunt Christiani, [11] vtique de cōperto, & incipiūt odisse quod fuerāt, & profiteri quod oderāt: [12] & sunt tanti quāti & [13] denotamur. Obsessam vociferantur ciuitatem, in agris, in castellis, in insulis Christianos, omnem sexū, ætatem, conditionem, etiam dignitatem transgredi ad hoc nomen quasi detrimento mærēt.

Inferens ex superioribus ab vtrouis enthymemate demonstrat vtrumque refelli: quia scilicet ignorant gentes ipsos Christianos, ideo iniustè odisse, & odisse quia ignorent: vt quod de vno existimatur satis sit ad alterius constitutionem. ex eo igitur quod sequitur, si quid ego ignorans odi, iniustum est odium, cum bonum esse possit quod ignoro: & si iniustum est, fit vtique ab ignorantia: ita odium ex ignorantia iniustum esse concedendum. Quod autem ex hac causa suboriatur odium demonstratur (huic enim propositioni occurrere gentes poterant, se quidem de comperta re odisse Christianos) ex eo quod efficitur, si remoueatur. Quicunque enim, inquit, instituta nostra patienter cognouerit, tantum abest vt odio
C prosequatur, vt postea mirifice comprobet illa & amplectatur. hinc indies magis pullulant Christiani, neque est locus in terris qui eius nationis omnino sit expers. Qui igitur restatur ignorantiam vt odium excuset se magis condemnat.

Nec tamen hoc ipso modo ad æstimationem [14] alicuius latentis boni promouent animos, non licet rectius suspicari, non licet propius experiri. Hic tantum humana curiositas torpescit, amant ignorare, cum alij gaudeant cognouisse: quanto magis hos [15] Anacharsys denotasset imprudentes, de prudentibus iudicātes, quàm immusicos de musicis.

Iudicium consensúsque multitudinis in eadem re nunquam est à sapientibus improbatus, imò pro vero semper accipi solet, tanquam comperta res & definita ratione. Cum itaque Romani sua voce faterentur à nullo genere hominum Christianos non laudari, si rationi non odio obsequerentur, debuerant ex ea multitudine moneri, non fieri quidem temere, si quanto magis à Christo deterrerent homines, tanto illum libentius consectarentur, sed ex aliqua causa, quam si animaduertere velint, in æstimationem alicuius latentis boni venirent. Verum tanta odij nubes prætenditur, vt quæ cunctis hominibus naturalia sunt obliuiscantur, nec melius aliquid ex iis coniicere volunt, neque de proximo certius experimentum facere. Et quæ est vrbanorum præcipua curiositas, vt vnumquódque velint diligentius perscrutari, in hac tantum causa negligentiores inueniantur, & quæ omnibus iniucunda esse solet ignorantia, delectentur. Quàm sit hoc absurdum, ex auctoritate simul & comparatione ratiocinatur. Nam si Anacharsys, inquit, philosophus ignorantes musicam deridebat de musicis ferre iudicium, quanto magis imprudentes damnasset, si de prudentibus vidisset iudicare: quum multo magis importuna sit imprudentia quàm amusia.

[16] Malunt nescire, quia iam oderunt. adeò quod nesciunt præiudicant id esse, quod si sciant, odisse non poterant: quando si nullum odij debitum deprehendatur, optimum vtique sit desinere iniuste odisse: si vero de merito constet, non modo nihil odij detrahatur, sed amplius acquiratur ad perseuerantiam, etiam iustitiæ ipsius auctoritate. D

Sapientis est mutare consilium, nonnulli tamen ita ceruicosi sunt, quales plerunque potentiores, vt si quem semel vel immeritò læserint aut oderint, perpetuis calumniis persequantur. nam si peccatum suum fateantur, minus iam prudentes haberi credunt: igitur ne fateantur, aut verum dissimulant, aut rei ipsius certiores fieri nolunt: id quod Christianis eueniebat apud Romanos aliásque gentes. nam cum illi hanc sectam semel odissent, ne illud temerè suscepisse viderentur, sine quæstione odisse perseuerare malebant, conscij iam sibi ac prospicientes, si rem Christianam diligentius discuterent, eiusmodi esse quæ odij finem faceret. Quod autem hoc conscientiæ præiudicium impediat veritatem, manifestum est, cum in tali quæstione nihil sit quod illos offendere debeat: nam si nulla causa deprehendatur odij, æquum sanè foret odio renunciare: si vero ita mereri Christianos pateat, multo æquius in eo odio perseuerarent cum auctoritate ipsius iustitiæ subniterentur. Prius enim quam res examinata erat odisse, aberat à iustitia: cum vero examinata, sceleri obnoxia iudicatur, ipsa iam exigit iustitia, vt non modo odio, sed pœna quoque digna mulctentur.

Sed non ideo, inquit, bonum quia multos conuertit. Quanti enim ad malum præformantur, quanti transfugæ in peruersum? Quis negat? tamen quod verè malum est, ne ipsi quidem quos rapit defendere pro bono audet. Omne malum aut timore aut pudore natura perfudit. Denique malefici gestiunt latere, deuitant apparere, trepidant deprehensi, negant accusati, ne torti quidem facilè aut semper confitentur: certè damnati mærent: dinumerant in semetipsos mentis malæ impetus [17] vel fato vel astris imputant. nolunt enim suum esse, quia malum agnoscunt. [18] Christianus vero quid simile? neminem pudet, neminem pœnitet, nisi planè retro non fuisse. Si denotatur, gloriatur: si accusatur, non defendit: interrogatus, vel vltrò cōfitetur, damnatus gratias agit. Quid hoc mali est, quod naturalia mali non habet? timorem, pudorem, tergiuersationem, pœnitentiam, deplorationem. Quid hoc mali est: cuius reus gaudet? cuius accusatio votū est, & pœna fœlicitas? E

Anthypophora hæc & obiectio tacita aduersariorum, quam affatim Tertullian. vehementérque refellit. nam cum bonitatem Christianæ sectę ex multorum hominum confluxu probasset, ídque probabile videri posset, non autem semper verum, ne sibi contradictio confidat, certiores notas vérioráque affert argumenta, quibus malum à bono, vitiúmque à virtute dignosci possit. Fateor enim, inquit, multos homines, quos nostra lex ad se conuertit, apostatas fieri abutique præceptis. Quid mirum? in potestate siquidem nostra est, & benè & malè agere. vnde non est ex actionib. nostris elicere certius, quid bonum sit aut secus. Sed hoc ipsa nos natura prudens omnium rerum magistra docet manifestis indiciis de necessitate consequentibus. Quicquid enim malum est, cogit nos etiam si nequam sumus, malum esse fateri, trepidationem & pudorem voluit comites esse mali: odit enim lucem qui malè agit, timétque ne deprehendatur, & deprehensus pudore confunditur. pœnitet negátque quantum potest causam in se esse talis facinoris. Quæ omnia indicia naturalia, & vera si in Christianis apparent, nulli dubium est quin illi mali scelestique sint, à contrario, si neque illos nominis pudet, sed interrogati sintne Christiani vltro fatentur, neque accusationem eius causæ timent. non enim se defendunt, tantúmque abest vt se huius sectæ pœniteat, vt ægrè ferant, prius multo in eius cognitionem non venisse, palam profitentes verum Dei cultum per Christum fieri in spiritu & veritate. Quid est cur non bonum illud dicatur, in quo hæc nulla sint, illa liquido inueniantur. F

Non potes dementiam dicere, qui reuinceris ignorare.

Alia anthypophora, quæ vno ictu exponitur, licet ea quidem vulgatis esset & penè recepta. Cum enim aliquis accusationem, paupertatem, exilium, eiusmodíque mala non timet, nec ipsa quidem morte deterretur, vir fortis esse potest & elati animi. Quod si quis hæc non modo non timeat, sed exoptet atque in eis felicitatem esse credat, is profectò demens iudicabitur: tantum à naturali sensu abhorrebit. id quod & si in Christiano homine minimè mirum videri debet, qui lorica spei certè indutus, clypeo fidei omnia proculcat sempiternis rebus addictus: nulla tamen alia ratione Tertullianus iudicium hoc plebis Romanæ defendit de dementia Christianorum, quàm quòd temerarium illud esse probat, & à certis rebus penitus exclusum: quando ipsi iam professi sint rem Christianam ignorare. At quod aliquis ignorat, id sapiens ne sit an stultum, bonum an malum, quomodo intelligere potest?

Cap. II. [19] Si certum est denique nos nocentissimos esse, cur à vobisipsis aliter tractamur, quàm pares nostri, id est ceteri nocentes? cum eiusdem noxæ eadem tractatio deberet interuenire. [20] Quodcunque dicimur, cum alij dicūtur, & proprio ore & mercenaria aduocatione vtuntur ad innocentiæ suæ commendationem. Respondendi, altercandi facultas patet, [21] quando nec liceat indefensos & inauditos omnino damnari. Sed Christianis solis nihil

A nihil permittitur loqui, quod causam purget, quod veritatem defendat, quod iudicem non faciat iniustum.

Dictum est hoc per concessionem, vnde maior inuidia iudicum exaggeratur. Esto, inquit, liberum omnibus iudicium, & qua quisque velit mente feratur in Christianos, concedatúrque etiam illos esse sontes, cur tamen quod lege communitet præscriptum est, in illis tantum priuilegium existit? Non liber quidem tu es in eo quod lege cautum est. Rex tibi & dominus sunt leges, quibus statuitur nullum reum indicta causa damnari debere. Dicimur incesti, dicimur homicidæ & hostes publici: concedo. cur non legitima quæstio ex quolibet crimine peragitur? Sed audito hoc solo, Christianus est, damnationem pronunciatis? Alij cum dicuntur, & audiunt idem quod nos, & in eodem quo nos crimine denotentur, vti lege concessum est, & sua se & aliorum opera defendi: merito quidem, cum aliter verum explicari non possit, ac iudex probare æquitatem suam. At vide in re simili quàm dissimilis sit conditio Christianorum. nec illud quidem iudices exaudire volunt, quod eos iustos redderet atque laudandos.

Sed illud solum expectatur, quod odio publico necessarium est, confessio nominis, & non examinatio criminis. quando si de alio nocente cognoscitis, non statim confesso eo nomen homicidæ, vel sacrilegi, vel incesti, vel publici hostis (vt de [22] vestris elogiis loquar) contenti sitis ad pronunciandum, nisi & consequentia exigatis, qualitatem facti, numerum, locum, tempus, conscios socios.

Post diem reo dictum consequens erat examinatio legitima nominis, ex qua qualitas facti, & quo B nomine appellari conueniret excludebatur. accidentia præter hæc, tempus scilicet, locus & alia id genus, quibus verum fieret manifestum, diligentius quærebatur. Non enim si statim confessus reus esset, nomen criminis, homicidæ (verbi causa) aut adulteri, contenti erant iudices ad pronunciandam sententiam. In Christianis tamen non quod iustis esset inquirebatur, neque sibi iudices neque legibus satisfacere curabant, sed plebi tantummodo. Si quis enim se Christianum profiteretur, eo solo nomine nulla facta quæstione, neque de maiestatis crimine, qua potissimum causa Christiani postulabantur, vt in sequentibus videbimus, neque de homicidio pœna statim irrogabatur.

De nobis nihil tale, cum æque extorquere oporteret quodcunque falso iactatur, quot quisque iam infanticidia degustasset, quot incesta [23] contenebrasset, qui coci, qui canes affuissent. O quanta illius præsidis gloria si eruisset aliquem qui centum iam infantes comedisset.

Poterant iudices, aut pro iudicibus populus respondere, nihil isthac opus est quæstione in Christianos, hoc solum nomen crimen facit ad pœnam. Si ita res se habet, inquit Tertullianus, iam dictum est quàm hoc temerarium sit, aliquid præiudicare sine causa rationéve aliqua introducta, hoc tantum contenti essemus: cum vero prætextum odio vestro adstruentes, nefarium & impudens genus Christianorum dictitetis, vt qui in suis sacris illis arcanis infantes mactent, & incesta luminibus extinctis frequentent, quid est cur quæstio non sit tempestiua necessariáque in his tantum facinoribus? vt tandem eruatis qui canes affuerint luminum euersores, & qui, quando, quomodo coxerint, &c. Vnde gloriam sibi ambitiosi iudices gratiámque apud plebem mirificam compararent.

Atquin inuenimus inquisitionem quoque in nos prohibitam. [24] Plinius enim Secundus cum prouinciam regeret damnatis quibusdam Christianis, quibusdam gradu pulsis, C ipsa tamen multitudine perturbatus, quid de cætero ageret, cõsuluit tunc Traianum imperatorem, allegans præter obstinationem non sacrificandi, nihil aliud se de sacris eorum comperisse, quàm cœtus antelucanos ad canendum Christo & Deo, & ad confœderandã disciplinam, homicidium, adulterium, fraudem, perfidiam, & cætera scelera prohibentes. Tunc Traianus rescripsit, hoc genus inquirendos quidem non esse, oblatos vero puniri oportere.

Hysteron proteron ad maiorem energiam, de inquisitione nunc agit, quæ semper quæstioni præcedit, vt vndecunque colligat, cum Christianis agi extra ordinem ex illiberali odio, quod quanto insolentius effertur, tanto magis arguit innocentiam Christianorum. Et quid insolentius, quàm de iis supplicium sumere, quorum etiam inquisitio quandoque sublata sit? neque id quidem negligentia, sed imperatorum edicto. Non omnes enim imperatores, vt patebit inferius, Christianum nomen persecuti sunt, quod natura malum non esse redarguit. Quod enim malum est, ab omnibus quoquomodo profligatur damnatúrque. Traianus ita imperator Plinio de Christianis consulenti, iis quę recitat verbis respondisset, inquisitionem certè sustulit. Imperatoris enim verba & scripta, edicta sunt ac leges.

O sententiam necessitate confusam. negat inquirendos vt innocentes, & mandat [25] puniendos vt nocentes. Parcit & sæuit, dissimulat & animaduertit. Quid temetipsum censura circumuenis? si dãnas, cur non inquiris? si nõ inquiris, cur nõ & absoluis? Latronibus vestigandis per vniuersas prouincias [26] militaris statio sortitur, in reos maiestatis &

publicos hostes omnis homo miles est,ad socios, ad conscios vsque inquisitio extenditur. Solum Christianum inquiri non licet,offerri licet, quasi aliud esset actura inquisitio quam oblatio.Damnatis ergo oblatum,quem nemo voluit requisitum, qui puto iam nō ideo meruit pœnam, quia nocens est,sed quia non requirendus inuentus est. D

Traianus dum inuidiæ simul & iuri cauisse voluit, cum oblatos quidem Christianos si præterisset, gratiam populorum offendere videret: si vero quos testimonio sui proconsulis defendebantur, temere damnasset contra ius iustitiámque decernere, suis his verbis sententiam de Christianis adeò confudit, vt quid sibi ea velit, quantum ad probandam destruendámque illorum sectam pertinet, parum constet. Damnat enim & absoluit. Alteram quidem ex his disiunctiuis necesse est veram esse, aut nocentes esse Christianos, aut innocentes: si nocentes publicíque hostes, procul dubio inquirendi & inquisiti puniendi: si vero innocentes, etiam si casu vel ex maleuolentia iudici offerantur, iure damnari non possunt. Quod si dicas inquisitionem ideo prohiberi, quia in alium finem tendat: hoc, inquit, non video, cum omnis inquisitio nihil aliud quàm oblationem faciat. Sed si quasi finis merito permittitur, multo magis deberent ea quæ sunt ad finem: nisi fortè opera quæ daretur inquirendo redderet innocentes, quos nulla alia causa, nisi quod occurrerunt alicui damnandos facit. Seipsum itaque imperator irretiuit, & quasi incidit in censuram vt emendatione dignus. Præterea ne inquisitionem ipsam prohibitam diceret, quia noua & insolita causa Christianorum, stationes militium affert vbique dispositas, nullam aliam ob rem, quàm vt ea scelera quorum rei fiunt Christiani exterminentur. Igitur dissimulatione & negligentia tantum non Christiani arguuntur insontes.

Itaque nec in illo ex forma malorum iudicandorum agitis erga nos, quod ceteris negantibus adhibetis tormenta ad confitendum, solis Christianis ad negandum. cum si malum esset, nos quidem negaremus, vos vero confiteri tormentis compelleretis. E

Iniuria alia aliam sequitur facile, si quis iudex ea quæ ante iudicium requiruntur inuertit, quæ etiam ipsi iudicio competunt, conturbabit. Habet suas quæcunque actio formulas, secundum quas necesse est aut de causis cadamus, aut superiores discedamus. Quod si ritè formulæ non seruentur, iudicium irritum fit atque ridiculum. Cum antè tribunal itaque sisterentur Christiani extra ordinem, iudices etiam iudicando maline essent nec ne, à communi formula iudiciorum recedebant. Reus enim (verbi causa) maiestatis eculeo fidibúsque torquetur, vt quod negat quia malum confiteatur. Christianis vero tormenta adhibentur, vt quod sponte confitentur, quia bonum, negent. Si contrariorum igitur eadem est disciplina, si malum est quod negatur, quod fatemur bonum est. Iudices igitur suo se gladio conficiebant, Christianos quasi homicidas damnantes, cum tamen accusatos à confessione deterrerent, id est à vero.

Neque enim ideo putaretis non requirenda quæstionibus scelera, quia certi essetis admitti ea ex nominis confessione, quia hodie de confesso homicida scientes homicidium quod sit, nihilominus ordinem extorqueris admissi: quo peruersius, cum præsumatis de sceleribus nostris ex nominis confessione, cogitis tormentis de confessione decedere, vt negantes nomen, pariter vtique negemus & scelera, de quibus ex confessione nominis [17] præsumpseratis.

Per argumentum à legitima quasi consuetudine iudicij tacitæ obiectioni respondet, nulla, inquitis, opus est maiori quæstione ad eruenda flagitia, satis est si quis Christianus esse fateatur, sub eo nomine, omnia isthæc vitia latent, Esto, inquit Septimius, Sed si morem vestrum iudicando recordamini nec quicquam vobis satis esse videtur homicidæ alicuius confessi homicidium quale sit tenere, sed iuris esse censeris ordinem sceleris quoque extorquere, quando scilicet, vbi, quomodo, & quibus sociis. Quapropter hanc vestram obiectionem peruersius reddere iudicium vestrum non videtis? nam si confesso nomine Christiano, simul etiam confiteri scelera temere præsumitis, vrgenda vehementius erat, non remittenda confessio, vt vos iustiores, nos scelesti magis videremur. F

Sed opinor non vultis nos perire, quos pessimos creditis (sic enim soletis dicere) homicidas.

Ironia, At, inquit, misericordia fortè vestra erga nos fit, vt confessionem supprimatis, ne ex ea damnatio irrogetur iis quos viuere velitis. Lachrymæ crocodili nimirum, quibus vos adeò bene cupitis, pessimos esse dicitis, & creditis homicidas. ita vestra hæc caritas beneuolentiáque tantum abest vt crimina dissimulet, vt quæ nulla sint insimulet. quo iustius vexari videamur.

Negatis laniari iubere sacrilegum, si confiteri perseuerauerit. Si non ita agitis circa nos nocentes, ergo nos innocentissimos iudicatis, cum quasi innocentissimos non vultis in ea confessione perseuerare, quam necessitate non iustitia damnandam à vobis sciatis. Vociferatur homo, Christianus sum, quod est dicit, tu vis audire quod non est: veritatis extorquendæ præsides de nobis solis mendacium elaboratis audire. Hoc sum, inquit, quod quæris an sim. Quid me torques in peruersum? confiteor, & torques: quid faceres, si negarem? Plane aliis negantibus non facile fidem accommodatis: nobis, si negauerimus, statim creditis.

Locus

A Locus à simili, ex quo concluditur, ex peruersa hac iudicum quæstione Christianos insontes declarari. Sacrilegus (exempli gratia) & Christianus vterque, vt creditur, nocens accusatur: alter si fateatur ingenuè facta sublegisse, non opus esse videtur, neque ipsi iudices iubent lancinari atque torqueri, satis ea est confessio ad irrogandam pœnam. Alter verò si crimen quoque suum fateatur, Christi scilicet sectam legémque colere & amplecti, statim iubetur miris modis cruciari: & quanto magis in confitendo crimine perseuerer, tantò plura tormentorum genera intentantur. At sanè hoc demonstrat, crimen hoc nominis non putari crimen, quod iure damnari possit. Quid enim amplius vexatur, quando crimen fuerit extortum? Quippe ne contra ius ferri iudices necessitate improbæ legis cogerentur, auertere homines Christianos ab ea confessione quibuscunque modis conabantur & mentiri desiderabant. Si itaque crimen nostrum odio quodam violenti non iure punitur, innocentes profectò sumus, vos iniusti.

[28] Suspecta sit nobis ista peruersitas ne qua vis lateat in occulto, quæ [29] vos aduersus formam, aduersus naturam iudicandi, contra ipsas quoque leges ministret. Nisi enim fallor, leges malos erui iubent, non abscondi: confessos damnari præscribunt, non absolui. hoc [30] senatusconsulta, hoc principum mandata definiunt, hoc imperium, cuius ministri estis.

Admonitio qua mentes iudicum excitat, vt cognoscere certius velint, quamobrem perperam agant, & immutato ordine iudiciorum contra Christianos, cùm non sine suspicione alicuius violentiæ id fieri possit: nam si, inquit, quas populus leges sciuit, quarum vos ministri estis, si decreta senatus, si principum edicta, vnum omnia vobis propositum præscribunt, vt malos proferatis in lucem, confessósque damnetis: atque hanc formam in omni scelerum genere seruatis, præterquam in Christianis: quos neque perquiritis, & oblatos abscondere & confitentes absoluere conamini: debuerat hæc iudicij repugnantia suspicionem iampridem vobis iniecisse, non posse tam aperte deturbari leges, nisi aliqua necessitate impellente. B Ea verò est ipsa veritas, quam quisquis impugnare velit, incredibile est, quantum omnia peruertantur.

[31] Ciuilis non tyrannica dominatio vestra est. Apud tyrannos enim tormenta etiam pro pœna adhibentur: apud vos soli quæstioni temperatur. vestram illis seruire legem vsque ad confessionem necessarium: & si confessione præueniantur, vacabunt: sententia opus est. debito pœnæ nocens expungendus est, non eximendus.

Exaggerat iudicum iniquitatem, iudiciorum formas & instituta laudans: quæ quum ciuilia sint & suis legibus vtantur, non autem ad vnius libidinem conturbentur, contra reos nequaquam abuti deberent tormentis, sed quoties illi negauerint, suppresserintve reatum. Leges enim ideo tormenta excogitasse videntur, vt obstinata flagitiosorum negatio expugnaretur. Nam si vltro fatentur, præueniátque confessio quæstionem, nihil ea opus est, sed vacat. Quod si adhibenda tamen reo sit ad veritatem eruendam, quandiu negabit, adhibebitur: simul ac confitebitur, illa vacabit cessabítque: atque ita omnis forma materiáque quæstionis secundum confessionem moderabitur. Quod si quis iudex in quæstione sæuiat atque tormentis, vbi locum non habent, id est cum sponte sua reus cuncta fateatur, qualis est Christianus: iam hoc non ciuile est sed tyrannorum, qui non contenti irrogatione pœnæ, longa hominum laceratione satiari explerique volunt: cùm post deprehensum manifestius crimen sententia debitam semel pœnam pronunciare debeat, qua nocentes conuincantur, non absoluantur.

C Denique illum nemo gestit absoluere, non licet hoc velle, ideo nec cogitur quisquam negare. Christianum hominem omnium scelerum reum, deorum, imperatorum, legum, morum, naturæ totius inimicum existimas, & cogis negare, vt absoluas, quem non poteris absoluere, nisi negauerit. Præuaricaris in leges. Vis ergo neget se nocentem, vt eum facias innocentem, & quidem inuitum iam, nec de præterito reum.

Maius est hoc indicium omnibus aliis, quod pro innocentia Christianorum Tertullianus de iudicibus affert. Nam quæ ab externis causis pendent actiones nostræ facile in vtramuis partem se tutari possunt, in quibus verò sola hominis voluntas requiritur, verum illa de se iudicium facere videtur. Poterat quia Christianum nomen & nouum erat, & vt illi dicebant contrarium moribus & naturæ, non videri ab re si noua etiam forma iudiciorum distraheretur. Quid si voluntas iudicum Christianos procul dubio innocentes arguat? absoluere nimirum illos cupiunt, quod ipsum patet, quia omnibus modis negationem eius nominis prætendunt, facile in aliis noxis conniuentes, quia homines sub falso prætextu condemnati pro comperto habent, cum si vel minimam criminum partem veram comperissent, & nollent, & non liceret absoluere, etiam si à Christo desciscerent. Quanquam illud non modo nouum, sed illegitimum est, vt per coactam negationem criminis absolutio fiat. Tales profectò iudices legum præuaricatores appellari merito possunt, cum dicenda taceant: breuitérque attingant quæ inculcanda repetendáque essent, vnde facinorosis (vt dicunt) hominibus non via tantum aperitur vt euadant, sed tormentis omnibus illam capescere cogunt. Nam cum præuaricator is propriè sit (vt Pedianus inquit) qui reum ita

accuſet vt abſoluatur, ſic iudex cum exiſtimet Chriſtianum diis hominibúſque infenſum non poſſe alia ratione elabi, niſi per negationem: nullo pacto ſi præuaricari nolit, mentionem negationis facere deberet. At etiam cogit inuitos & quos ex ea abſolutione declaraturus eſt, de quacunque re præterita reos amplius non eſſe futuros, ſed falſo ex calumnia laboraſſe. D

Vnde iſta peruerſitas? vt etiam illud non recogitetis, ſponte confeſſo magis credendum eſſe, quàm per vim neganti? vel ne compulſus negare, non ex fide negarit? & abſolutus ibidem poſt tribunal de veſtra rideat æmulatione, [12] iterum Chriſtianus.

Excitat interrogatio iudices quaſi dormientes & ita obcæcatos mala conſuetudine iudiciorum, vt quæ luce ſint clariora non videant. Nam & conſcientiam hominum venire in quæſtionem volunt, & liberum mentis arbitrium terminare. Quod ſane iniquum ſimul eſt atque ridiculum. Quid enim ad forum? ſi mihi conſcius ſim Epicureo non Stoico, & Chriſtiano non ethnico, ecquid hoc ſimulare diſſimularéve pro tempore non licet? Sed & coacta confeſſio vel negatio nónne in contrariam partem interpretanda? quamobrem conſiderandum, inquit, vobis iudices fuerat, fruſtra vobis in hanc quoque partem laborem quæſtionis ſuſcipi duabus potiſſimum cauſis, quia verum hominis ſenſum & conſcientiam eruere ab inuito non liceat & ſi videatur licere, non erit id ex fide veréque aſſeuerandum. Ad præſens enim aliquis vobis aſſentietur, ſimulac vero recedat à tribunali ad ſuum ipſe propoſitum repedabit: id quod eo tempore ſæpius eueniſſe credibile eſt, iis Chriſtianis qui adhuc infirmi facilè tormentis cedentes, munia tamen Chriſtianorum paulo mox obibant ridentes quodammodo fefelliſſe, tam accuſatores quam iudices, qui Chriſtianos iam inſectari non ex iuſta cauſa, ſed æmulatione & ſtudio ſuæ tuendæ opinionis præ ſe ferebant inuidia concertationes ſuſcitante. Quanquam enim Apoſtolus confitendum eſſe moneat, ore quidem ad ſalutem, corde vero ad iuſtitiam conſequendam, eiuſmodi tamen lapſos eccleſia non repudiabat ſicuti Lactantius in quinto ratiocinatur, & Euſebius libro ſexto ſacræ hiſtoriæ. E

[13] Cum igitur in omnibus in nos aliter diſponitis quàm in cæteros nocentes, id vnum contendendo, vt de eo nomine excludamur (excludimur enim ſi facimus quæ faciunt non Chriſtiani) intelligere poteſtis non ſcelus aliquod in cauſa eſſe, ſed nomen, quod quædam ratio æmulæ operationis inſequitur.

Elegans enthymema & de neceſſitate verum. Nam ſi, inquit, in quæſtione criminum, quibus rei Chriſtiani fiunt, negligentiores ſolito iudices videantur, neque eaſdem formas ſeruare in iiſdem criminibus curent, & excluſio ſola negatióque Chriſtiani faciat odium aliorum ſcelerum veniam & abſolutionem, ſequitur vt crimina cætera nulla ſint, & de ſolo nomine Chriſtiani condemnentur. Nam ſi cum nomine pariter crimina tenerentur, nequaquam pœnitentia nominis ſatis eſſet ad reliqua crimina diluenda: & iurati iudices rebus magis facinoroſis, quàm opinione, quæ ſua cuique eſt, mouerentur. Colligendum igitur nomen tantummodo eſſe in cauſa non flagitium aliquod, & quidem id nomen quod non per ſe odium debeat concitare, ſed quod æmulationis quædam vis temeraria, dum alius alium imitari ſtudet, delere & ſtudio ſui ſupprimere contendat. Interpoſito vero. Excludimur ſi facimus, &c. Irritum quoque iudicum laborem demonſtrat, dum homines ex albo Chriſtianorum eximere tanto ſtudio conantur, cum fides noménque Chriſtianum ea qua virtus ratione probetur, ſi in actus ſcilicet exeat laudandos & in recte facta. Quoties enim cúmque Chriſtianus homo contra præcepta Chriſti patrarit, illico ſine vi aliqua nullis tormentis adhibitis excluditur à Chriſto, nec iam Chriſtianus appellari merito poteſt.

Hoc primum agentes vt homines nolint ſcire pro certo quod ſe neſcire pro certo ſciũt. Ideo & credunt de nobis quæ non probantur: & nolunt inquiri ne probentur non eſſe. Quæ malunt credidiſſe, vt Nomen illius æmulationis inimicum præſumptis non probatis criminibus de ſua ſola confeſſione damnetur. F

Verum illud eſt verbum quo Cæſar apud Salluſtium vtitur, Omnes homines qui de rebus conſultant, ab odio, amicitia, ira, atque miſericordia vacuos eſſe decet. Animus enim noſter perturbatione aliqua irretitus, quid verum ſit liquido diiudicare non poteſt, à quo malo veluti exordio plurima manant iniuſta & extraordinaria: quod cum multis aliis locis, tum hoc Chriſtianorum exemplo perſpicuum eſt. Quos cum Romani aliæque gentes odio & æmulatione ſectarentur, talibus decepti affectibus, quod ſemel ignorauerant ſemper ignorare iuuabat, ne quomodo veritatem cognoſcentes, ſuorum ſe dictorum factorúmque pœnitere cogerentur: vnde facilè de Chriſtianis falſa credebant, & quæſtio certior negligebatur, vt cauſam ſemper habere viderentur, quamobrem inimicos ſuos damnarent. in qua re duo præcipuè abſurda concurrebant, vt inimicus eſſet non ex deprehenſis criminibus, ſed ex temeraria criminum opinione, atque ex ſola eius confeſſione damnatio irrogaretur.

Ideo torquemur confitentes, & punimur perſeuerantes, & abſoluimur negantes, quia nominis prælium eſt.

Totius peruerſæ rationis iudiciorum de Chriſtianis cauſam recitat cum maxima aſſeueratione, quaſi proclamans, hinc eſt Romani quod contra morem nos ſi confitemur torqueamur, & negantes præter morem aliorum reorum abſoluimur, quia non crimen aliquod in cauſa, ſed tantummodo nomen.

[14] Deni

A [34] Denique quid de tabella recitatis illum Christianum, cur nō & homicidam?[35] Si homicida Christianus, cur non & incestus? vel quodcunque aliud nos esse creditis? In nobis solis pudet aut piget ipsis nominibus scelerum pronunciare? Christianus si nullius criminis reus est; Nomen valdè infestum si solius nominis crimen est.

Argumentum pro Christianorum innocentia validissimum in extrema parte reseruauit, quod ab auctoritate est, quæ non longè repetatur, aut ex obscuro loco, sed qua iudices ipsi suo se quasi gladio confodiant. Patet, inquit, insontes esse Christianos ex elogiis iis quæ in tabella sua iudices in damnatione proponunt: nam cum in ea notentur causæ quamobrem rei damnati metuerint, si quæ de Christianis proferuntur, perlegantur, nullum aliud denotatum crimen inuenietur, quàm quòd Christiani. Quod si illi homicidium, incestúmve commiserint, aut maiestatem læserint, quæ vulgaris opinio est, cur tanta crimina iudices in pronunciatione sententiæ dissimularent? quando sibi & aliis, ita melius satisfacere possent? an id scilicet quia cauisse volunt Christianis, quos tanto amore aut reuerentia prosequantur, aut occulere cupiant illorum facinora? vide potius in quos tanto ferantur odio, falsa citius confingant quam dissimulent vera. Quum itaque luce clarius sit Christianos nullo criminum nomine reos fieri: neque enim adulteri neque venefici sunt omnino, quotidiè tamē accusentur, vexentur, damnentúrque ex eo tantùm quòd Christiani dicantur, nimirum necesse est hoc nomen nimis quidem odiosum esse infestúmque omnibus, quando per se crimen solùm faciat. Quod iam certius comprobare aggreditur.

[36] Quid? quod ita plerique clausis oculis in odium eius impingunt, vt bonum alicui testimonium ferentes admisceant nominis exprobrationem. III.
B [37] Bonus vir Caius Seius, sed malus tantum quod Christianus. Item alius. Ego Lucium sapientem virum repentè factum Christianum defero, nemo retractat: ne ideo bonus Caius, & prudens Lucius, quia Christianus: aut ideo Christianus, quia prudens & bonus. Laudant quæ sciunt, vituperāt quæ ignorant. & id quod sciunt, eo quod ignorant corrumpunt. Cum sit iustius occulta de manifestis præiudicare, quàm manifesta de occultis prædamnare. Alij quos retro ante hoc nomen vagos, viles, improbos nouerant, ex ipso denotant, [38] quo laudant cæcitate odij in suffragium impingunt. Quæ mulier? quàm lasciua, quàm festiua. Qui iuuenis? qui Lucius, quàm amasius, facti sunt Christiani. Ita nomen emendationi imputatur.

Quatuor quasi testimoniorum genera adducit, quibus palàm fiat quantum fuerit odium huiusce orbis in Christianos, ne quis fortè miretur si solùm id nomen, exilium, pauperiem, sæuámque mortem apportaret. Illud profectò erat odium, vt quæcunque virtus, aut etiam vtilitas in Christiano continebatur, ab iis quasi tetro absinthio condita reiiceretur. Nonnulli igitur in circulo (vt fit) si de aliquo Christiano, verbi causa, Caio mentio oriretur, laudare suo testimonio quòd bonus esset, & vituperare quia Christianus, tanta odij cæcitate transuecti, vt non viderent impingere offenderéque in duo simul contraria, quæ esse non possunt. Alius item alio tramite in idem concurrebat absurdum. Affero, inquit, vobis nouum, Lucius sapiens ille vir de subito ad Christianos transfugit, quasi quod à sapienti viro factum esset damnari posset. Sed hæc audientes veluti cautiores, de vtroque verbum nullum neque retractabant, agitabántque prolixius rationem eius facti, ne alterum confiteri cogerentur, aut bonitatem Caij, & prudentiam Lucij esse
C à Christo, aut ideo factos esse Christianos, quia bonus sit alter, alter merito sapiens. Dum itaque eiusmodi homines manifestæ bonitati sapientiæque Christianū nomen adiungerent in conuicio, contraria ratione vtebantur ab aliis prudentioribus. Qui mentes hominum ab externis rebus metiri iudicaréque solent, & incerta laudare damnaréve, prout iudicari possunt, quæcunque apparent. Alij quos maius odium caligabat, dum in nonnullis qui antequam Christiani essent malè audiebant, vituperare id nomen contenderēt, inconstantiores erant: eodem tempore fauorem suffragiúmque illi imprudenter afferentes, cum dicerent, quæ mulier, quàm me hercules lasciua, quàm festiua Christiana facta est, id est lasciuiam festiuitatémque omnium deposuit & emendauit? atque ita nomen culpabile videri timere volebant, quod vitia exterminaret. Hæc de honestis. sequitur quartum de vtili.

Nonnulli etiam de vtilitatibus suis cum odio isto paciscuntur contenti iniuria, dum ne domi habeant quod oderunt, vxorem iam pudicam maritus iam non zelotypus, filium subiectum pater retro patiens abdicauit, seruum iam fidelem dominus olim mitis ab oculis relegauit: vt quisque hoc nomine emendatur, offendit. Tanti non est bonum, quanti est odium Christianorum.

Quicunque verè Christianus est, id est quisquis præcepta Christi seruauerit, vir ille sit siue fœmina, seruus, vel liber, pauper aut diues, priuatámque aut publicam personam gerat, omnem de se aliis honestatem vtilitatémque præstabit, quæ à quouis hominum genere expectari possit, vtpote qui sibi ante oculos Deum semper conscium proponat suarum actionum, nec alteri minus quàm sibi cupiat. Nulla vtique vxor sanctius iura coniugij seruabit, nullus magis filius parentibus auscultabit, nullus erit vtilior seruus quàm Christianus: ita maritus omni suspicione zelotypiáque liberatur, parentibus nulla opus est in liberos patientia. Dominus non de furto, non de fuga serui sollicitabitur. Attamen gentes

(quòd semel temere constiterant) nihil inde boni prouenire posse putantes, tanto odio flagrabant, vt in D
id pactum conuentionémque venirent, quam omnibus suis commodis renunciarent, modo Christianus non interueniret maritus (verbi causa) de pudicitia vxoris sollicitus omnibus modis occurrere, quasi fœlicẽ se fore putans, si tanta suspicione liberaretur. Conuertebat illa se ad Christum, atque eo duce omnem culpam exuta ita pudicè viuebat, vt viro nullum zelotypiæ locum relinqueret: quia tamen Christiana, statim abdicabatur & de contubernio expellebatur. Ita se pater habebat in filium emendatum, ita dominus aduersus fidelem seruum, magis eo quisque nomine offendebatur, quàm cum priori crimine laborabar, nec tanti emendatio, quanti odium æstimabatur.

Nunc igitur si nominis odium est, quis nominum reatus? Quæ accusatio vocabulorum,[39] nisi si aut barbarum sonat aliqua vox nominis, aut infaustum, aut maledicum, aut impudicum: Christianus vero quantum interpretatio est de vnctione deducitur.[40] Sed & cum perperam Chrestianus pronunciatur à vobis (nam nec nominis certa est notitia penes vos) de suauitate vel benignitate compositum est.[41] Oditur ergo in hominibus innocuis etiam nomen innocuum.

Satis iam declarauit Tertullianus suo tantum nomine Christianos vexari damnaríque. Qui reatus nominis & si grauior odiosiórque est quàm esse aut videri potest, iusta tamen causa non est quamobrem tam miserabiliter homines torqueantur. Sed si comprobetur, etiam ne ipsum quidem nomen aliquid in se E
continere, quod graue sit, odióve dignum? nónne licebit merito conqueri, quod innocentium hominum innocuum quoque nomen conuellatur? Quod itaque nomen hoc Christianus nullo modo debeat odium in se merito concitare ex ipsius nota & argumento, à debita diuisione suadet. Nomen enim, inquit, & vocabulum aliquod quatuor de causis abhorrere homines solent, quarum nullam in se habet Christianus. Barbarum quidem non est, quoniam Græcum. nihil habet in se infœlicitatis aut ominis quod malum aliquod minitetur, nulli etiam maledicit, atque ab omni turpitudine seiungitur. Siue enim per iota scribitur orthographicè, vnctionem illam regiam præ se fert, siue per ita, quemadmodum vulgò inepte Chrestianus deriuat, benignitatem refert. Christus enim vnctus est, Chrestus autem bonus.

At enim secta oditur in nomine vtique sui auctoris. Quid noui si aliqua disciplina de magistro cognomentum sectatoribus suis inducit? nónne philosophi de auctoribus suis nuncupantur[42] Platonici, Epicurei, Pythagorici? etiam à locis conuenticulorum & stationum suarum Stoici, Academici?[43] Æquè medici ab Erasistrato,[44] & grammatici ab Aristarcho,[45] coci etiam ab Apicio? nec tamen quenquam offendit professio nominis, cum institutione transmissa ab institutore.[46] Planè si qui probat malam sectam, & ita malum etiam autorem, is probabit & nomen malum dignum odio de reatu sectæ & authoris. Ideóque ante odium nominis competebat prius de auctore sectam recognoscere, vel auctorem de secta. At nunc vtriusque inquisitione & agnitione neglecta nomen detinetur, nomen expugnatur, & ignotam sectam, ignotum & auctorem vox sola prædamnat, quia nominantur, non quia reuincuntur.

Anthypophora. poterat enim aliquis dicere, haud infensum nomen, id est neque secta per se, sed propter auctorem. Hoc si ita est, inquit, cognoscendum prius fuerat vtrum auctor eius Christus malus esset habendus necne. Si enim probabili saltem ratiocinio hominem fuisse nequam flagitiosissimque persua- F
deatur, merito à tali principio & quasi capite nomen ipsum cum secta, quamuis bellè sonaret, omnibus modis profligandum fuisset. Sed illud molestum iniquum est, vt nomen aliquod arripiatur & expugnetur, dinexerúrque propter sectam vel auctorem, cuius tota vita propositúmque ignoretur, atque id non quia reuincatur refellatúrque quasi falsum & impudens, sed quia sic nominetur. Antea verò quàm respõdeat obiectioni, emollire exemplis ceruicem obiicientis pertentat (si quasi hoc nouum esset & vsitatum vehementius vrgeret) aliarum sectarum adducens exempla non philosophorum tantum, sed cocorum etiam, qui cum traditam sibi à præceptore disciplinam amplexentur nomine eius vsurpato, nullam cuiquam offensionem aut odium commouerunt, ita vt amantes sui detineant, à quibus verò reiiciantur, vim nullam perpessi valere permittantur.

IIII. [47] Atque adeo quasi præfatus hæc ad suggillandam odij erga nos publici iniquitatem, iam de causa innocentiæ consistam, nec tantum refutabo, quæ nobis obiiciuntur, sed etiam in ipsos retorquebo[48] qui obiiciunt: vt ex hoc quoque sciant homines in Christianis non esse quæ in se nesciunt esse, simul vti erubescant accusantes nõ dico pessimi optimos, sed iam vt volunt compares suos. Respondebimus ad singula quæ in occulto admittere dicimur, quæ illos palam admittentes inuenimus, in quibus scelesti, in quibus vani, in quibus damnandi, in quibus irridendi deputamur.

Propositum (vt diximus) huius orationis innocentia est Christianorum, de qua nihil adhuc seorsum diximus. Nam quæ hactenus insinuauit Tertullianus loco quasi præfationis exactè necessarióque producta

A producta fuerunt. Expugnandum ſiquidem fuerat odium, quo omnis attentio perturbatur, atque eius iniuſtitia damnanda ſuggillandáque priuſquam ad ipſum innocentiæ ſtatum conſiſteret. Quo loco attentionem ſibi concilians pollicetur, non modo quæ Chriſtianis imputantur diluere, ſed etiam illa ipſa ita in accuſatores reiicere atque retorquere, vt quæ aliis falſo adſcribunt, in ſe reuera eſſe agnoſcant, videántque in iiſdem ſe criminibus impunè volutari, quorum alios facere reos conantur. Præterea quod multo impudentius eſt, ea omnia facinora quæ in operto Chriſtiani operati dicuntur, & vnde ſceleſti, vani, irridendíque exiſtimantur, probabit eadem palam fieri ab calumniatoribus nulla habita ratione.

Sed quoniam cum ad omnia occurrit veritas noſtra, poſtremo legum adſtruatur auctoritas aduerſus eam, vt aut nihil dicatur retractandum eſſe poſt leges, aut ingratis neceſſitas obſequij præferatur veritati: de legibus prius concurram vobiſcum vt cum tutoribus legum.

Non poterat oratio quæ pro Chriſtianis dicebatur eodem curſu deduci quo aliæ cauſæ liberè ferebantur. Primum enim conciliandi erant auditores, non vt attentius audirent, ſed vt (quod ordinarium ceteris erat) audire vellent: deinde exoratis iudicibus vt audiant, maior vtrinque difficultas occurrebat. Leges & edicta quæ Chriſtianos indicta cauſa damnari iubebant. Nam iudices audimus te, inquiunt, Tertulliane libenter pro Chriſtianis dicentem, ſed vterque noſtrum operam ludit. nam & ſi probabilia veráque afferas, legum tamen auctoritati deſeruire cogimur, quæ ſemel de ſola nominis confeſſione Chriſtianos malè mulctandos eſſe præſcribunt, ita vt nihil aliter retractandum ſit, ingratiſque & quaſi per vim neceſſarium hoc legis obſequium deferendum nobis eſt, pluríſque æſtimandum quàm veritas B ipſa. Nos enim iurati in verba legum, tutores fideléſque legum miniſtri eſſe debemus. Hac itaque excuſatione cum videret Septimius iudices vti contra veritatem, de iure prius legum cum illis diſputandum eſſe conſtituit, vt probata poſtmodum innocentia Chriſtianorum, liberet illorum fidem & religionem, ſi innocentes penitus abſoluant.

Iam primum cum dure definitis dicendo, non licet eſſe vos, & hoc ſine vllo retractatu humaniore præſcribitis, vim profitemini: & iniquam exercetis dominationem: ſi ideo negatis licere, quia vultis, non quia debuit non licere.

Ius ipſum atque vis de eodem loco viciſſim excluduntur, & in qua ciuitate tribunalia ſunt, vires, vt quibus omnis iuſtitia inuertitur, comprimuntur exturbantúrque omnibus modis, nihilque magis abſurdum illegitimúmque videtur, quàm cum vires pro legibus & pro ipſo iure haberi volunt. Quod Chriſtianis præcipuè eueniebat apud Romanos iudices, qui vires ſæuitiámque tyrannicam qua Chriſtianos perdebant legitimam videri volebant iuréque perlatam. Neceſſarium itaque eſt de ſtatu hoc legitimo diſſerere, ne ſe hoc illi legum prætextu tuentes, Chriſtianos iure damnare videantur: iis quidem ad manus ſemper erat illa vox, Non licet eſſe Chriſtianos. Quæ definitio determinatióque legis dura quidem eſt & penitus inhumana. Nam cur ita abſoluta fertur, neque eius ratio aliter retractari recognoſcíque permittitur ora quodammodo compeſcens, diſputationum. nimirum ſi hoc ita eſt, quia ſic vobis placeat non quia ſic debeat, præ ſe fert illa quidem vim maximam, & quia ratio nulla dominatur, non iudices ſedere in Capitolio, ſed tyrannos demonſtrat, quorum proprium illud eſt ſic volo, ſic iubeo, ſit pro ratione voluntas, nullo habito reſpectu ad id quod permitti debeat aut non debeat. viribus igitur Chriſtiani ſuc-C cumbunt, non legitimè ſuperantur.

Quod ſi quia non debet, ideo non vultis licere, ſine dubio [49] id non debet licere quod malè fit, & vtique hoc ipſo præiudicatur licere quod bene fit. Si bonum inuenero eſſe quod lex tua prohibuit, nónne ex illo præiudicio prohibere me non poteſt, quod ſi malum eſſet, iure prohiberet?

Altera pars dilemmatis. Non licet enim eſſe Chriſtianos, aut quia non vultis, aut quia permitti non debeat. prius tyrannicum eſt, vt diximus, alterum temeritate ſua & iniquitate idem peccat. nam cum omnium legumlatorum ſcopus ille ſit & propoſitum, vt ciues ciuitatis vitiis virtutem capeſſant, qua fœlicem beatámque vitam viuant, profectò illud licere voluerunt quod bene fit, quod autem malum, nequaquam. Igitur ſectam Chriſtianam per vos eſſe non licet, quia nequam eſſe præiudicatis. At natura alicuius rei non eſt præiudicio temerè damnanda. poteſt enim & nomen & res eius bona deprehendi: quod ſi patienter audiamur explicabitur, atque ita prohiberi legitimè non poterit. Cum leges itaque mala perſequantur, non quæ ſunt bona, nulla veſtra eſt iſthæc lex per vim lata aut ex errore, quæ extra ordinem commune refigit bonum, & quod proprium eius eſt abrogat.

Si lex tua errauit, puto ab homine concepta eſt. neque enim de cœlo ruit. Miramini hominem aut errare potuiſſe in lege condenda, aut reſipuiſſe in reprobanda? [50] Nónne & ipſius Lycurgi leges à Lacedæmoniis emendatæ, tantum auctori ſuo doloris incuſſerunt, vt in ſeceſſu inedia de ſemetipſo iudicarit.

Legem aduerſus Chriſtianos poſſe ex errore eſſe inductam à veriſimili primum confirmat, deinde

ab exemplo. Quid enim facilius est hominibus quàm errare, præsertim in his inferioribus rebus, quarum D principia cum aliter se habere possint, ita nullam de se certam scientiam faciunt, vt sæpè quæ noxia videantur, salutaria fiant: quæ verò bona, experiantur mala. Cum itaque lex contra Christianos ab hominibus concepta conditáque sit, neque de cœlo ceciderit, sua autoritate non debet quod bonum est quasi malum contumaciter persequi, imò aut abroganda esset aut emendanda, quales pleræque aliæ leges tam apud alias gentes quàm apud Romanos Nam & Lycurgi leges, qui omnium legislatorum facilè princeps à Pythia Deus appellatus est, Spartiatis duriores visæ sunt, & in commodiorem vsum redactæ. Ex qua re Lycurgus eum ne hilum quidem aberrasse existimaret, recipere sese ab eo rigore noluit, vt aliquid remitteret & improbaret, sed tantum ex eo doloris concepit, vt in Crissam transuectus seipsum inediæ condemnarit.

Nónne & vos quotidie experimentis illuminantibus tenebras antiquitatis totam illam veterem & squalentem siluam legum nouis [11] Principalium rescriptorum & edictorum securibus truncatis & cæditis? [12] Nónne vanissimas Papias leges quæ ante liberos suscipi cogunt, quàm Iuliæ matrimonium contrahi, post tantæ autoritatis senectutem, heri Seuerus constantissimus principum exclusit? [13] Sed & iudicatos in partes secari à creditoribus leges erant: consensu tamen publico crudelitas postea erasa est; & in pudoris notam capitis pœna conuersa est, bonorum adhibita proscriptione, suffundere maluit hominis sanguinem quàm effundere.

A notiori propiorique exemplo iudices monet, malignitatem rei vel bonitatem non esse legum autoritate defendendam, quando pleræque non veritatem, sed commoda potius sui imperij respicientes, quæ pro temporum qualitate mutantur, facilè aberrare possunt, vt ex multis patet, quæ experientia duce E omnia illustrante per rescripta mandatáque principum edictorúmque securibus, id est autoritate consulari prætoriáque vel antiquantur vel emendantur. Ex illa verò legum infinita congerie, quam meritò syluam squalentem & incultam appellat, à Iustiniano sequenti tempore concisam, duas potissimum elegit, quarum alteram Papiam Poppæam suo scilicet tempore Seuerus abrogauerat, altera de nexu iampridem refrixerat.

Quot adhuc vobis repurgandæ leges latent, quas neque annorum numerus, neque conditorum dignitas commendat, sed æquitas sola? & ideo cum iniquæ recognoscuntur, merito damnantur. licet [14] damnent cum iniquas dicimus, imò si Nomen puniunt, etiam stultas.

A specie descendit ad genus. Longum enim fuisset & importunum quæcunque leges oblitteratæ fuerunt recensere. Quamplures igitur, inquit, iudices latent adhuc leges quæ à vobis, populóque Romano, retractandæ corrigendæque erunt. Nam cum propositum omnium legum, sit ipsum æquum, quæcunque ab eo quasi signo discedunt, nulla dignitate legislatoris, nulla autoritate antiquitatis commendantur. Eóque etiam ipso tempore, quo vires suas exercent, hominésque condemnant, iniquæ dicuntur, & habentur. Quod si nomen aliquod solum persequantur, quales sunt in Christianos, stultæ etiam temerariæque videri possunt.

Si verò facta, cur de solo nomine puniunt facta, quæ in aliis de admisso, non de nomine probata defendunt? incestus sum, cur non requirunt? infanticida, cur non extorquēt? F in deos, in Cæsares aliquid committo, cur non audior qui habeo quo purger? nulla lex vetat discuti, quod prohibet admitti: quia neque iudex iustè vlciscitur, nisi cognoscat admissum esse quod non licet: neque ciuis fideliter legi obsequitur ignorans quale sit quod vlciscitur lex. Nulla lex sibi soli conscientiam iustitiæ suæ debet, sed eis à quibus obsequium expectat. Ceterum suspecta lex est quæ probari se non vult, improba autem, si non probata dominetur.

Leges facilè labi & iniquas fieri posse, satis est declaratum, nunc ipsam legem de Christianis examinat, qua ratione iniqua sit & ab æquo longius absit. Nam si, inquit, facta puniunt ipsæ leges, quamobrem de Christianis nomen tantum quasi factum insectantur? siquis enim Christianus infanticida vel sacrilegus deferatur, prætermissa quæstione, perinde ac esset reuera sacrilegus pœna mulctatur. Ea igitur facta quæ in aliis probata examinatáque fuerint, haud equidem de nomine quia vulgo sic feratur, sed de admisso, id est quia patrata fuerint defenduntur tuentúrque à legibus pro veris, si in Christianis modo nominentur, damnantur vtrique: neque enim verus reatus sit necne quæritur, nec testes adducere, neque se purgare permittitur Christiano contra omnium legum constitutiones. Nulla siquidem lex id quod prohibet, vetat quin discutiatur. Iudex vero nisi veritatem comperit qui rectè iudicare potest? Præterea ciuis erit nullus qui obtemperare legibus possit, si quod illæ vindicant, ita inuoluatur vt ignoret. haud enim satis est legem sibi consciam esse iustitiæ suæ, sed ij etiam quibus seruanda est, iusta videri cognoscíque debet. Quanquam ex hoc ipso quod examen lex refugit, in suspicionem cadit iniustitiæ, quæ enim iusta est quamobrem aliquid prohibeat, vt discutiatur, non curat. Sed non iniusta modo creditur, sed

improba

A improba & violenta, quæ dominari velit & timeri etiam si non probetur, qualis lex de Christianis. Igitur à circumstantiis omnibus quasi iniusta & improba damnatur.

[55] Vt de origine aliquid retractemus eiusmodi legum. Vetus erat decretum, ne qui Deus ab imperatore consecraretur, nisi à senatu probatus, vt [56] M. Æmilius de Deo suo Alburno. Facit & hoc ad causam nostram, quod apud vos de humano arbitratu diuinitas pensitatur. Nisi homini Deus placuerit, Deus non erit, homo iam Deo propitius esse debebit. CAP. V.

Multum profectò interest, ex quo quidque fonte manet, & vnde originem ducat, cum in omnibus rebus, tum in iis quæ vitam humanam respiciunt. Cuiusmodi sunt ipsæ leges, quæ si autorem habuerint qui sapiens iustúsque fuerit, & iustæ & sapientes ipsæ putantur, nec facilè suam autoritatem amittunt: quales Lycurgi, Numæ, Solonis: contrà fit si legis lator impius fuerit atque tyrannus. Tertullianus igitur, vt leges quæ contra Christianos latæ fuerant nullam habere partem non modo æquitatis sed ne autoritatis quidem ostendat, earum originem recenset altius repetito principio Christiani dogmatis. Quod cum imperante Tiberio sit reuelatum, non prius tamen vexatum fuit, quàm sub Nerone eiúsque similibus tyrannis. Sensus verò huius proœmij est. Sed vt certius temeritas legum in Christianos cognoscatur, de origine illarum disquirendum. Ea enim à Nerone est. Nam Tiberius, cuius memoria hoc nomen diuulgari cœpit, tantum abfuit vt persequeretur Christum, vt inter deos illum adnumerare voluerit: quia tamen lege cautum erat peregrinas ceremonias non posse inconsulto senatu in vrbem introduci, neque ille consilium persuasisset, à consecratione destitit. Christianos tamē suo edicto tutatus est, atque ita vsque ad Neronem
B securam vitam traduxerunt. Interea decretum senatus de religione irridet, quo diuinitas alicui acquiritur, ex arbitrio scilicet hominum. Quasi verò numen vsque illa Dei fautoribus indigeat, neque per se satis sit probando persuadendoque omnibus, inuito etiam senatu, quod & colenda sit & pietate prosequenda. Sed vt verus Deus etiam non probatus ab hominibus, sibiipsi probatio est: ita qui fit ab homine probatus, haud ideo colendus erit. Stat itaque Senatusconsultum pro causa nostra, apud quos diuinitas vna est & vera, quæ iudicium hominis non reformidat aut requirit: quæ verò apud vos habentur numina, ex hominum vel stulta persuasione vel adulatione templa sibi posuerunt.

[57] Tiberius ergo, cuius tempore nomen Christianum in seculum introiuit, annunciatum sibi ex Syria Palæstina [58] quod illic veritatem illius diuinitatis reuelauerat, detulit ad senatum cum prærogatiua suffragij sui. Senatus quia non in se probauerat, respuit. Cæsar in sententia mansit, comminatus periculum accusatoribus Christianorum. Luc. 3.

Ordo & sensus est. Tiberius, cuius tempore floruit in Iudæa & cruci affixus est Iesus, nomen Christianum & Christum eius autorem annunciatum, sibi per litteras præfectorum Palæstinę Iudææ (vbi aperuit ille veritatem suæ diuinitatis) ad senatum retulit, non vt ex eorum sententia quid sibi faciundum super hac re esset videret, sed vt suæ illi sententiæ subscriberent & assentirentur. Ipse enim ius omne suæ prærogatiuæ iam in dedicationem contulerat. Tot tantáque erant miracula quæ ad illum ex Iudæa deferebantur de Christo: quæ & si vel malignitate, vel adulatione, à scriptoribus supprimebantur, qui nihil nisi Cæsarum gesta admirari videri volebant, multa tamen, si fastorum libri, si acta senatus & commentaria Cæsarum extarent, apud hostes eius nominis legerentur.

C [59] Consulite commentarios vestros. illic reperietis primum Neronem in hanc sectam tum maximè Romę orientem, Cæsariano gladio ferocisse. sed tali dedicatore damnationis nostræ etiam gloriamur. Qui enim scit illum, intelligere potest non nisi grande aliquod bonū à Nerone damnatum. [60] Tentauerat & Domitianus, portio Neronis de crudelitate, [61] sed qua & homo, facilè cœptum repressit, restitutis etiam quos relegauerat. Tales semper nobis insecutores, iniusti, impij, turpes: [62] quos & ipsi damnare consuestis, & à quibus damnatos restituere soliti estis.

Tacitus autor est, itémque Suetonius, Neronem ex Cæsaribus primum in Christianos distrinxisse gladium, principésque eius familiæ interfecisse. Cum verò ferox illud ingenium non clarissimis ciuium, non consanguineis, non præceptori, non denique matri pepercisset, nihilque ille amaret nisi quod scurrile, impium, turpéque esset, eiusmodi damnationis autore gloriari debent. Quicunque illi molesti fuerunt, tali nimirum testimonio graues piique & homines probantur. Longo post interuallo secutus est Domitianus, qui non tam ingenij sui sæuitia, quàm vt plebi gratificaretur, facta Neronis amplexus, eadem cæde tentauit vrbem commaculare: quia tamen non omnem exuerat humanitatem, neque dignos exilio aut alia mulcta Christianos videret, repressit impetum, & quos iam in insulas aliáque passim loca relegarat, idem ipse restituit: atque ita fides Christiana eos semper habuit hostes, qui aliis virtutibus infensi, vestro etiam consensu scelesti habiti sunt & fuerunt. Qui verò ex imperatoribus laudantur, aut nostris hominibus pepercerunt, aut legum iudicium dissimularunt: atque id est quod à Tertulliano in clausula adiungitur.

[63] Ceterum de tot exinde Principibus, vsque ad hodiernū, diuinū humanumq; sapientibus; edite aliquē debellatorem Christianorum. At nos è contrario edimus protectorē.

si litteræ M.[64] Aurelij grauissimi Imperatoris requirantur, quibus illam Germanicam sitim, Christianorum fortè militum precationibus impetrato imbri, discussam contestatur. Qui sicut palàm ab eiusmodi hominibus pœnam dimouit, ita alio modo palam dispersit, adiecta etiam accusatoribus damnatione, & quidem tetriore. D

Si quot fuére deinceps principes sapiétes recenseatis vsque ad eum qui hodiè nobis imperat, Seuerum scilicet, qui si ingenium eius respicitis, diuinus meritò dici potest, si benignitatem, humanus: nullum proferetis qui Christianum nomen deturbauerit, imò adducere possumus qui illud defenderit, tutatúsque sit. Marcus videlicet Aurelius Imperator, cuius quum in bello aduersus Germanos exercitus omni humore destitueretur, precibus Christianorum retulit acceptum quod siti non conficeretur, qui pluuiam à Deo exorauerunt. Huius beneficij memor Imperator tum omnes Christianos omni metu liberauit, tum quum delatores etiam damnarit Christianorum, voluit vt omnes palàm liberéque ferrentur ac disseminarentur vbique. A rei igitur iudicio, quum quod plures sapientes constituant, id probandum esse videatur, Christianum dogma bonum esse conuincitur.

[65] Quales ergo leges istæ, quas aduersus nos soli exercent impij, iniusti, turpes, truces, vani, dementes? Quas [66] Traianus ex parte frustratus est vetando inquiri Christianos: quas nullus [67] Hadrianus, quanquam [68] curiositatum omnium explorator; nullus [69] Vespasianus, quanquam Iudæorum debellator, nullus [70] Pius, nullus [71] Seuerus impressit. Facilius itaque pessimi ab optimis quibusque, vt ab æmulis, quàm à suis sociis eradicandi iudicarentur.

Conclusio ex antedictis, quæ secum probationem affert. Facile, inquit, est de huiusmodi legibus contra Christianos iudicare, quales illæ sint, si hominum ingenia à quibus exercentur dissimulantúrve, cognoscantur. Nam si virtus vitio contraria, boni Imperatores, quales Vespasianus, Traianus, Hadrianus, Pius, Ælius Verus, sustinere placita Christianorum nequiuissent, si quid in eis turpe aut noxium comperissent. Et genus quidem bonitatis eorum non eiusmodi erat, vt hæc & alia id genus negligeret. namque Hadrianus curiosissimus principum fuit, vt ex historicis videre est. Vespasianus autem Iudæam gentem quæ cum Christiano dogmate plurimum consentit, disturbauit à sedibus atque disperdidit. Quòd si ab iis tantum qui omni genere nequitiæ flagrarunt, diuexatum est, certè suis illud moribus non quadrasse intelligitur, vt quod vitia damnet, neque vllam in factis dictísque turpitudinem admittat. E

CAP. VI. [72] Nunc religiosissimi legum & paternorum institutorum protectores & vltores respódeant velim de sua fide, & honore, & obsequio, erga maiorum consulta, si à nullo desciuerunt? si in nullo exorbitauerunt? si non necessaria & aptissima quæque disciplinę oblitterauerunt? [73] Quónam illæ leges abierunt, sumptum & ambitionem compriméntes, quæ centum æra non amplius in cœnam subscribi iubebant? nec amplius quàm vnam inferri gallinam, & eam non saginatam? quæ patricium, quod decem pondo argenti habuisset, pro magno titulo ambitionis senatu summouebant? quæ theatra stuprandis moribus orientia statim destruebant? quæ [74] dignitatum & honestorum natalium insignia non temerè nec impunè vsurpari sinebant? [75] Video enim & centenarias cœnas, à centenis iam sestertiis dicendas, [76] & in lances (parum est enim si senatorum & non libertinorum vel adhuc flagra rumpentium) argentaria metalla producta. Video & theatra nec singula satis esse, nec nuda. Nam ne vel hieme voluptas impudica frigeret, [77] primi Lacedæmonij penulam ludis excogitauérunt. [78] Video & inter matronas atque prostibulas nullú de habitu discrimen relictum. Circa fœminas quidem etiam illa maiorum instituta ceciderunt quæ modestiæ, quæ sobrietati patrocinabátur: [79] Cum aurú nulla norat præter vnico digito quem sponsus oppignorasset pronubo annulo: [80] Cum mulieres vsqueadeò vino abstinerentur; [81] vt matronam ob resignatos cellæ vinariæ loculos sui inedia necarint; sub Romulo verò quæ vinum attigerat, impunè à [82] Mæcenio marito trucidata sit. [83] Idcirco & oscula propinquis offerre etiam necessitas erat, vt spiritu indicarentur. Vbi est illa felicitas matrimoniorum de moribus vtique prosperata, [84] qua per annos fermè sexcentos ab vrbe condita, nulla repudium domus scripsit? At nunc in fœminis præ auro nullum leue est membrum, præ vino nullum liberum est osculum: repudium verò iam & votum est, quasi matrimonij fructus. F

Hic certius occurrit quàm temerè oratio hæc in tot capita fuerit dissipata. nam siquis locus, hic maximè suo capite distinguendus erat, quando ad aliam sententiam transeat Tertullianus. Neque enim satis erat persuasisse leges aberrare posse, & quæ præcipuè erant in Christianos demonstrasse iniustas, nisi obiectioni, qua iudices se adhuc defendere poterant, occurrisset. Quid enim, inquit, ad nos, si quas populus Romanus leges sciuit, inutiles iniustæque deprehenduntur, munus nostrum est & officium, non

A non de legibus iudicare, sed de iis qui leges non seruauerint. Contra igitur hosce legum religiosissimos defensores Tertullianus non sine ironia infertur, obiiciens hanc legum superstitiosam curam, non ex animi recta sententia fieri, sed à libidine manare, quæ prout aliis vel fauet vel aduersatur, ita se in iudiciis intendit, aut remittit. Nam cùm (verbi causa) gulæ libenter obsequatur, facilè in sumptuariam legem conniuet. quia verò Christianos perpetuo quodam odio prosequitur, seuera est & exacta legum exactrix. quod si ratione iudices ducerentur, facilè intelligerent, si vllis vnquam, Christianis maximè indulgendum fuisse. Nulla igitur excusatio accipienda, ideo sæuissimos esse iudices in Christianos, quià tutari seruaréque maximè cupiant leges, quæ aptissimæ sint & necessariæ conseruando imperio Romano: nam & aliæ quamplures eius generis leges contemnuntur. Quæ enim lex magis est necessaria in ciuitatibus, quàm quæ luxuriam comprimit, qualis Licinia quæ centussis etiam dicebatur, quòd in cœnam centum tantum asses subscribi iubebat. qualis etiam Censoria quæ nobilissimo cuique senatori libras decem argenti in supellectili habere non concedebat. quod si à censoribus ea summa deprehenderetur, è senatorum albo eradebatur. Quin (vt Plutarchus retulit) Cornelius Ruffinus vir consularis, quia cauati æris plus decem libras contra legem possidebat, senatu motus est à censoribus. qui cùm mores illegitimos ciuitatis taxarent, tum lasciuiam theatralem ex lege maxima cura comprimebant, ignari quantum moribus ciuium obesset publica illa spectaculorum immodesta licentia. Nec minor erat illis eius legis cura, quæ ingenuos quibusdam insignibus ab aliis segregabat, qualis erat bulla, prætexta, vitta, stola: quæ ornamenta si quis obscuro genere vsurpasset, grauiter mulctabatur. Has igitur, de multis quatuor leges non minus ciuitati necessarias quàm honestas passim negligi Tertullianus exponit. Nam pro centum assibus in cœnam centum sestertia profunduntur. & in supellectili, non dico senatorum, id enim ferendum aliquo modo foret, sed libertorum qui nuper empti de catasta compedes excussere, non modo argenti libræ decem censentur, sed integræ tantum non fodinæ metallorum exponuntur. In theatris autem pro singulis spectaculis plurima exhibentur, nudatis etiam corpo-
B ribus tam in hyeme quàm per æstatem. nam exemplo Lacedæmoniorum in ipsis etiam ludis penula ad iniurias cœli vitandas introducta est. Quantum verò ad insignia nulla amplius seruantur, nec inter matronas quidem ac meretrices, quo nihil videtur esse turpius in maiestate tantæ vrbis. Quanquam si paulo superius maiorum instituta repetere volumus, omnem fœminarum modestiam, quæ tam cultum corporis quàm victum tuebatur, concidisse videbimus: nam quò illa matrimonij sanctitas abiit, quæ tantos habuit de suis morib. successus rerum & filiorum? tantáque charitate deuincta erat, vt sexcentis paulominus annis nullo facto diuortio sit dissoluta. Postea verò quàm primus Carbilius Spurius repudium fecit, ea leuitas in animis innata est & inconstantia ex negligentia vestra, vt nulla intercedente causa legitima sterilitatis, adulterij, male administratæ rei domesticæ, vel absentibus repudium remittant: neque iam ob aliam videantur causam nupsisse, nisi vt diuortia facere possint, licet Augustus aliique de numero diuortiorum legibus sæpè cauissent.

[85] Etiam circa ipsos Deos vestros quæ prospectè decreuerant patres vestri, iidem vos obsequentissimi rescidistis.[86] Liberum patrem cum mysteriis suis Consules senatus autoritate non modo vrbe, sed vniuersa Italia eliminauerunt.[87] Serapidem & Isidem & Harpocratem cum suo cynocephalo Capitolio prohibitos inferri, id est curia deorum pulsos,[88] Piso & Gabinius consules non vtique Christiani, euersis etiam aris eorum abdicauerunt, turpium & ociosarum superstitionum vitia cohibentes: his vos restitutis summam maiestatem contulistis.

C Maius hoc est & pro causa Christianorum magis fauorabile. non enim à simili argumentatur, sed in eodem res vertitur. nam si iudices obiectione illata dicerent, superiores leges de hominibus non debere per homines perinde seuerè tractari, ac si ad religionem pertinerent: qualis est ea quæ Christianos esse prohibet, ne deorum cultus adulteretur: Septimius iudices de suis etiam ipsis diis negligere perspectas consideratásque leges, & antiquæ autoritatis ostendit. nam cùm olim senatus Orgia Bacchi exterminassent, authore Liuio, & Piso deinde Gabiniúsque Ægyptiam superstitionem Isidis, Serapidis, & Harpocratis, qui & si à Capitolio arcerentur, paulatim tamen in vrbe aras sacelláque inuenerant, submouissent, vobis nihilominus omnia hæc obstare non potuerunt, quin contra omnia maiorum instituta, contra leges, iisdem illis diis quasi postliminio reuersis ædes in vrbe refici pateremini.

Vbi religio? vbi veneratio maioribus debita à vobis? habitu, victu, instructu, sensu, [89] ipso denique sermone proauis renunciastis. Laudatis semper antiquitatem, & nouè de die viuitis. Per quod ostenditur, dum à bonis maiorum institutis deceditis, ea vos retinere & custodire quæ non debuistis, cum quæ debuistis non custodistis.

Epilogus breuis & grauis, quo sanè colligit iudices atque eos homines qui se moueri dicebant autoritate patriorum morum obseruandissimíque videri volebant, suarum legum non modo veterum religioni nuncium remisisse, sed ab omni eius specie ita exorbitasse, vt ne eundem quidem sensum atque sententiam neque sermonem præ se ferant, vt qui iam omnes Epicurei essent. Ex quo ratiocinari facile est, quicunque ea quæ probat, non seruat, in illis ipsum versari quæ sunt vituperanda. Nullus igitur vestrûm dicat, amore studióque suarum institutionum persequi Christianos, sed odio potius & quadam libidine temeraria.

D

Adhuc quod videmini fideliſſimè tueri à patribus traditum, in quo principaliter reos transgreſſionis Chriſtianos deſtinatis, ſtudium dico deorum colendorum (de quo maximè errauit antiquitas) licet Serapidi iam Romano aras reſtruxeritis, licet Baccho iam Italico furias veſtras immolaritis, ſuo loco oſtendã proinde deſpici & negligi & deſtrui à vobis aduerſus maiorum autoritatem. Nunc enim ad illam occultorum facinorum infamiam reſpondebo, vt iam inde ad manifeſtiora pergam. D

Ritus ceremoniæque ſacrorum à Numa primum inſtitutæ, pontificum deinde autoritate diu ſeruatæ, quomodo, quando, quibus hoſtiis adire templa deorum opotteret, maximè erat pars totius religionis: quam cùm Chriſtiani non tam quia ſuperſtitioſa erat, quam non vero Deo exhiberetur, præcipuè refugiebãt: in hanc partem accuſatores enixiſſimè incumbebant, quod religio omnis cultúſque deorum ab illis negligeretur derideretúrque, quod templa deinde intrare nollent, quod ſacris intereſſe, quæ pro ſalute principis aut totius populi ſuſciperentur, abhorrerent: omnia hæc feliciter alio loco Tertullianus ita regerit in aduerſarios, vt eos criminis eiuſdem reos magis eſſe demonſtret, vt qui perinde ſimilitérque illa omnia deſpiciant contra ſuorum maiorum autoritatem, qui iam cum veteribus noua ſacta admiſerant. Commodius quippe viſum eſt quædam arcana crimina examinare priuſquam in his apertioribus longius immorari, quæ paulopòſt reſumet ex eo loco. Deos, inquitis, non colitis, &c.

VII. [90] Dicimur ſceleratiſſimi, [91] de ſacramento infanticidij, & pabulo indè; & poſt conuiuium [92] inceſto, [93] quod euerſores luminum canes, lenones ſcilicet tenebrarum & libidinum impiarum inuerecundia procurent. Dicimur tamen ſemper, nec vos quod tam diu dicimur eruere curatis. Ergo aut eruite, ſi creditis, aut nolite credere, qui non eruiſtis. E de veſtra vobis diſsimulatione præſcribitur, non eſſe, quod nec ipſi audetis eruere. Longè aliud munus carnifici in Chriſtianos imperatis, non vt dicant quæ faciunt, ſed vt negent quod ſunt.

Dominica cœna à noſtris maioribus eadem ferè hora qua Chriſtus cum diſcipulis nouiſſimè cœnauit, ex eius monitis celebrabatur. Noctu itaque dominici diei apud aliquem ex Chriſtianis, qui domi ſuæ ſynagogam eccleſiámque cogeret, precationibus, lectionibúſque peruigiles incumbebant, aderat & ſenior, vel epiſcopus, qui ſcripturas myſteriáque ſanctæ fidei interpretaretur & habita concione mores ſemper in melius conformaret, qui panem & vinum dominica benedictione Chriſti corpus efficiens conuiuis impertiret. Accedebant ad hæc (vt ait Euſebius in quarto hiſtoriç eccleſiaſticæ) Carpocratis cuiuſdam pſeudochriſtiani, & aliorum qui Simonem Magum ſectabantur myſteria quædam magicis obſcœnitatibus inſignia, quibus cæteri Chriſtiani inſimularentur. Aduerſarij igitur falſam hiſtoriam cum iis quæ reſciuerant confundentes, multa in his vigiliis patrari ſcelera commentabantur, qualia in myſticis ſuorum deorum ſacris ſub religionis prætextu committi quandoque audierant: prçcipuè verò eos inſimulabant: quod infante Chriſtiani facerent; quod eius carne veſcerentur & ſanguine; & quod à cœna ſeſe viri ac mulieres promiſcuè inceſtarent, luminibus per canes, extinctis, ne qua illi verecundia offenderentur. Quæ ſuſpicio potiſſimum inualuit, etiam ex eo quod in Chriſtiano dogmate haberi audiebant, Caro mea verè eſt cibus, & ſanguis meus verè eſt potus. Qúmque tormenta Chriſti tenebráſque illas in memoriam eius Chriſtiani repræſentarent, facilè perſuaſum eſt maleuolis myſterium panis non intelligentib. vt illi ſe ferinis eiuſmodi ritibus contaminarent. His igitur calumniis facilius quàm aliis omnibus, quç in cauſa Chriſtianorum verſantur, Tertullianus per F ſtatum coniecturalem reſpondet, primum omninò non eſſe, & ſi ſint non minora patrari ab accuſatoribus. Solo enim incertóque rumore inniti demonſtrat, quando ſi vera illã eſſent, fieri quidem non poſſe, quin interſtitio tam multorum annorum inter tot inimicos & exploratores prodita iam & comperta fuiſſent. Quod verò calumniam maximè arguit, illud eſt, quod quum hæc nobis obiiciantur, nullam vos adhibetis curam diligentiámve in eruendis expiſcandiſque eiuſmodi flagitiis. Alterum certè ex altero eſſe debebat, ſi creditis, vt quæreretis: ſi non quærendum putatis, vt non credatis. Licet diſſimulatio veſtra apertè doceat ſententiam vobis diſſonare à verbis: aliud enim dicitis, aliud reuera ſentitis. nam ſi hæc nefaria ſacra aliquo modo vera eſſe ſuſpicaremini, carnifici imperaretis, vt tormentis adhibitis omnia ad vnguem extorqueret, non vt cogeret negare quod profiteatur.

Luc. 5. Cenſus iſtius diſciplinæ, vt iam edidimus, à Tiberio eſt, cum odio ſui cœpit ſimul veritas atque apparuit inimica eſſe. Tot hoſtes eius, quot extranei; & quidem proprij ex æmulatione Iudæi, ex concuſſione milites, ex natura ipſi etiam domeſtici noſtri. Quotidie obſidemur, quotidie prodimur, in ipſis plurimum cœtibus & congregationibus noſtris opprimimur. Quis vnquam taliter vagienti infanti ſuperuenit? quis cruenta vt inuenerat [94] Cyclopum & Sirenûm ora iudici reſerauit?

Nihil eſt quod non reuelet dies, prouerbium in iis rebus vſurpatum, quas quiſque ſolus in operto facit, vt deprehendi non poſſe putet. Qui verò cum multis aliquid ſæpè peccare dicitur, quo loco vis ſemper maleuolorum irrumpere poteſt, neque tamen deprehenditur, liberandus vtique is eſt tali criminis

A nis suspicione.in eiusmodi causa erant Christiani. nam cùm census & professio talis religionis iampridem imperante Tiberio trecentis paulò minus annis elapsis exordium sumpserit, nec prius veritas ipsa apparuerit, quam vniuersus ferè orbis coniurasset in illam ex odio quod semper sequitur illam, mirum si nullum adhuc tantæ immanitatis vestigium deprehensum sit, præsertim inter hostes & numero & genere tam multos. præter enim extraneas gentes, quæ communiter Christianos oderunt. propriè & peculiariter inimici sunt Iudæi ex æmulatione suorum præceptorum, quæ quotidie magis infringi per fidem nostram vident. Milites etiam qui vexare magis minúsve consueuerunt, perinde atque intelligunt suos imperatores aut fauore aut odio ferri in aliquos, videntes Christianos sæpius concuti disturbaríque palàm à magistratibus, nos quasi neglectos libenter obiurgant, exagitant, & in iudicium rapiunt. Quin & domestici familiarésque nostri duce quadam naturali simultate nobis continuò insidiantur: quo fit vt vndique obsideamur, neque vllum nobis vsquam asylum sit, quò confugere possimus. Quod si status accusatoris est coniecturalis, cùm alias verisimiles certásque coniecturas afferre debebat, tum verò quę ab adiunctis dicuntur, si vagitus infantis fuerit vnquam exauditus à quopiam in nostris ecclesiis, si tabo ora conuiuarum infecta animaduerterit, quasi Cyclopum & Sirenûm, quæ delatos ad se occidisse, & deuorasse finguntur. Neque adeò obiici potest, ideo non deprehendi, quia penetrare adyta sacrarij non liceat, nam in ipsa synagoga & in operando sæpius à cohortibus, à plebe opprimimur & deturbamur.

Quis vel in vxoribus aliqua immunda vestigia deprehendit? quis talia facinora cùm inuenisset, celauit? aut vendidit ipsos [95] trahens homines? Si semper latemus, quando proditum est quod admittimus? Imò à quibus prodi potuit? ab ipsis enim reis non vtique [96] cùm vel ex forma omnibus mysteriis silentij fides debeatur. [97] Samothracia & [98] Eleu-B sinia reticentur; quanto magis talia, quæ prodita [99] interim etiam humanam animaduersionem prouocabant, dum diuina seruantur. Si ergo non ipsi proditores sui, sequitur vt extranei, & vnde extraneis notitia? [100] cùm semper etiam impiæ initiationes arceant profanos & arbitros caueant, nisi si impij minus metuunt.

Sed neque, inquit, incesti certa vnquam extitit coniectura. Quis etenim vir vestigium aliquod & indicium immundum in vxore deprehendit, quo concubitus indicari potest? Ecquis hoc vir suspicans in vxore tolerare potest, vt sagaciter non inquirat? & si deprehenderit, celare velit? quod si corrumpi dicas, animum illius vel libidine aliqua, vel accepta pecunia, hoc nullo modo verisimile sit, vt crimen vendat is, quem Christianos semper homines in iudicium trahere iuuet, neque prius eis parcat, quàm in carnificum manus tradiderit. Si semper latemus, &c. Enthymemate hypothetico refutatur pertinacia accusatorum. Qui obiicere adhuc poterant posse homines si velint latere, neque ideo crimina non esse vera, quæ latuerint. Si quod igitur, inquit, semper latuit, id nunquam proditum est, quod si nunquam proditum, vnde hæc vobis notitia, vnde tam certa vobis scientia, nisi à rumore quodam incertáque & inconstanti fama, cui quantum credi oporteat, paulopòst edocebimus, si prius examinetur hæc à nullis prodi indicaríque potuisse. Nam vel à consciis dum rei sunt vel ab extraneis: at conscij & initiati duabus de causis illa indicasse, nullo pacto potuerunt. & quia formula constitutióque omnium mysteriorum exigit vt omninò reticeantur, & pro taciturnitate fides obligatur, qualia Samothracia sunt apud vos & Eleusinia, quæ initiatus prius quàm detegat emori velit. & quod maximum est, habet hic pro comperto, talia si detegat, morte plecti debere, quando eo etiam tempore quo reticentur, & quasi diuina seruantur, inuitent homines ad vltionem. Extranei verò si velint reuelare, non possunt, quod ignorant. Neque de ignorantia dubitandum, cùm omnes initiationes, quibus ad mysteria co-C gnoscenda instituimur, procul arceant profanos, arbitros testésque refugiant, præcipuè quæ Christianis attribuuntur, quæ quum impiæ habentur, multò magis animaduertendum, ne in lucem exeant, neque in pœnam.

[101] Natura famæ omnibus nota est. Vestrum est; *Fama malum, quo non aliud velocius vllum.* Cur fama malum? quia velox? quia index? an quia plurimũ mendax? quæ ne tunc quidem quũ aliquid veri affert, sine mendacij vitio est, detrahens, adiiciens, demutãs de veritate. Quid? quod ea illi conditio est, vt non nisi quum mentitur, perseueret, & tamdiu viuit, quandiu non probat. Siquidem vbi probauit, cessat esse, & quasi officio nunciandi functa, rem tradit: exinde res tenetur, res nominatur. Nec quisquam dicit (verbi gratia) [102] hoc Romæ aiunt factum: aut fama est, illum prouinciam sortitum: sed sortitus est ille prouinciam, & hoc factum est Romæ. Fama nomen incerti, locum non habet, vbi certum est. An verò famæ credat, nisi inconsideratus? quia sapiens, non credit incerto.

Si nullum nostrorum facinorum indicium à nullo vnquam reo extorqueri potuit, nec diuturnii temporis longinquitate reuelari, neque vllo alio modo venire in lucem, quæ nimirum iactantur in Christianos necesse est ex quadam fama in animos hominum irrepsisse, quæ facilè inter inimicos admittitur & conseruatur, sed quod sit eius testimonium, & quanti eius fides apud omnes cuique vestrûm, vel ex carminibus Maronis, quæ in ore sunt omnium, patet, qui famam malum esse decantauit, non ob aliam prorsus causam nisi quia ita mendacio gaudeat, vt plerunque falsa prædicans, si quando tamen vera

apportet, ea mendacio semper inuoluere iuuet. Præterea eius tota ratio ex incerto pendet, imò nomen ipsum est incerti. atque vbi aliquid certum est, locum habere non potest. Quicunque igitur sapiens est, famæ id est incerto non credet. Sapientia enim nihil magis est quàm scientia, scientia porrò nulla est de rebus incertis, igitur qui adducuntur vt famæ credant, temerarij sunt, & inconsiderati, quorum nulla ratio habenda. D

Omnium est æstimare quantacunque illa ambitione diffusa sit, quantacunque asseueratione constructa, quod ab vno aliquando principe exorta sit: necesse est exinde in traduces linguarum & aurium serpat: & ita modici seminis vitium cetera rumoris obscura: vt nemo recogitet num primum illud os mendacium seminauerit, quod sæpè fit aut ingenio æmulationis, aut arbitrio suspicionis, aut non noua sed ingenita quibusdam mentiendi voluptate.

Quo facilius iudices videant temeritatem suam, qui famæ adhibeant aures atque fidem, tenue eius exordium tanti progressus describit. Cuique enim facile iudicare est famam ab vno aliquando, qui princeps, id est primus & autor fuerit, exortam. nam & si illa quidem multa ambitione & inani quodam apparatu historiæ diuulgatur, maximáque asseueratione ac rerum confirmatione quas adducit, instruitur, quantæcunque tamen ei quasi dotes accesserint, facere non possunt quin ab vno & illo quidem suspecto principium sumpserit. Sed cùm eundo (vt inquit poëta) vires acquirat, & in plures veluti traduces propaginésque linguarum per traditionem dissipetur, principium eius & vitiosum quasi semen tanto iam rumore obruitur, vt agnoscere recogitaréque homines non curent, vtrum primum illud os, vnde hæc auspicium habuerint, mentitum sit nécne: quod cùm facilè in omnes, tum maximè Christianos facillimum fuit, quibus nullus est angulus non inimicus. Ad hæc libera cuique suspicio est, & innata quædam æmulatio, quibus veluti calcaribus non mentiri modo, sed contra veritatem ferri solemus, præterquam quod eo ingenio omnes sumus, vt facilè in inuentionibus mentiamur. Ratio igitur famæ, si quod est ante eius rem, si quod in ipsa re consideres, si præterea consequens, tota futilis inuenietur, & nullius auctoritatis. E

Bene autem quod omnia tempus reuelat, testibus etiam vestris prouerbiis atque sententiis, ex dispositione naturæ, quæ ita ordinauit, vt nihil diu lateat, etiam quod fama non [101] distulit. Meritò igitur fama tamdiu sola conscia est scelerum Christianorum. hanc indicem aduersus nos profertis, quæ quod aliquando iactauit, tantóque spatio in opinionem corroborauit, vsque adhuc probare non valuit.

Aduersariorum armis suam causam Tertullianus defendit. Bene est, inquit, καλῶς ἔχει, benè se habet stárque pro nobis prouerbium illud vestrum, quo Seneca scilicet aliique Romani homines passim vtuntur: Quod omnia reuelat dies, neque est quodcunque tam occultum, quod temporum vices aliquando non explicent, ita rerum series natura reuoluit. Cùm igitur tanti temporis spatium elapsum sit, nec tamen eo maiora indicia nostræ immanitatis prodierint, pro comperto habendum, si vestris verbis credendum est, nullam penitus esse. Sola ergo fama post tot annos incerta adhuc & inexplorata, quasi conscia adducitur testis, cuius autoritate Christiani impunè damnari possunt.

[104] Vt fidem naturæ ipsius appellem aduersus eos qui talia credenda esse præsumunt, ecce proponimus horum facinorum mercedem, vitam æternam repromittunt, credite interim: de hoc enim quæro, an & qui credideris, tanti habeas ad eam tali conscientia peruenire? Veni, demerge ferrum in infantem nullius inimicum, nullius reum, omnium filium, vel si alterius officium est, tu modò assiste morienti homini antequàm vixit: fugientem animam nouam [105] exspecta, excipe rudem sanguinem, eo panem tuum satia, vescere libenter. Interea discumbens dinumera loca vbi mater, vbi soror, nota diligẽter, vt quum tenebræ ceciderint caninæ, non erres, piaculum enim admiseris, nisi incestum feceris. Talia initiatus & consignatus viuis in æuum. Cupio respondeas, sit tanti æternitas, aut si non, ideo nec credenda? etiam si credideris, nego te velle: etiam si volueris, nego te posse. Cur ergo alij possunt, si vos non potestis? cur non possitis si alij possunt? Alia nos, opinor, natura, [106] Cynophanes aut [107] Sciapodes: alij ordines dentium, alij ad incestam libidinem nerui. Qui ista credis de homine, potes & facere. Tu homo es & ipse quod & Christianus. qui non potes facere, non debes credere. homo est enim & Christianus, & quod & tu. F

Argumentum à natura, quod tanto aliis est validius, quanto vis ipsius naturæ cæteris præstat: quæ ea profectò est hominis, vt quæcunque in suis penetralibus Christiani perpetrare dicuntur, penitus abhorreat. Nulla enim conditione adduci quisquam poterit, vt humana carne vescatur, & panem tepido sanguine madefactum ori admoueat, nec minus matrem sororémque cognoscat. Isthæc tam sensus animi quàm corporis dedignantur atque refugiunt. Quid ergo, inquit Tertullianus, vobiscum iudices

A iudices amplius agam de coniectura famáque nostræ feritatis? iam vos ipsos consulam, fidem auxiliúmque naturæ cuiusque vestrûm implorabo. Si quis ex vobis catechumenus fiat, & initietur Christianus, mystes patétque sacrorum dicat, tibi quidem imprimis vel mactandus est infans, qui filius omnium meritò dicitur, quando (vt vultis) de communi adulterio nascitur, vel mactantibus aliis interesse oportet: deinde caro deuoranda, & panis sanguine maceratus comedendus, postremò cum matre vel sorore luminibus extinctis concumbere necesse est. Hæc si feceris, vitam viues æternam. Rogo vos, nec nunc de mercede hac disputo credenda sit necne. Credite interim, ac si repromittant, cautionémque dent: non enim in hoc quæstio est. rogo itaque vos. tanti sit ea merces, vt obliuisci hominem possitis, & consensu stomachóque accedatis, vt iis studiosè assentiamini? quanquam nec ipsa merces, quæ hoc modo comparetur credibilis esse potest, neque si credatis simul & velitis, dico vos illud os habuisse à natura, gustum stomachúmque quæ id omninò grauiori nausea reiiciant. A simili igitur, si Christiani perinde homines sunt atque vos, cur quod penitus natura vestra abhorret, illi tanto studio sectari poterunt, nisi fortè nos aliud genus hominum sumus; quales, Cynophanes capite canino, quos Plinius refert, venatu & aucupio vesci, & quales Sciapodes, qui in Libya sunt, ad oceanum ea appellatione homines, quod sibi latissima planta pedum resupini solem feruentissimum defendant. His fortè & id genus hominibus alia sunt instrumenta mandibularum, alij quoque neruorum genitalium tentigines, vt quodcunque manducare, & in quamcunque arrigere possint.

[118] Sed ignorantibus subiicitur & imponitur. nihil enim tale de Christianis asseuerari sciebant, obseruandum vtique sibi & omni vigilantia inuestigandum. Atquin volẽtibus initiari moris est, opinor, prius patrem illum sacrorum adire, quæ præparanda sint describere. Tum ille: infans tibi necessarius adhuc tener, qui nesciat mortem, qui sub cultro
B tuo rideat. Item panis, quo sanguinis [119] iurulentiam colligas. [120] Præterea candelabra, & lucernæ, & canes aliqui, & offulæ, quæ illos ad euersionem luminũ extendant. Ante omnia cũ matre & sorore tua venire debebis: quid si noluerint, vel nullæ fuerint? quid denique singulares Christiani? non erit, opinor, legitimus Christianus, nisi frater aut filius. quid tum? & si ista omnia ignaris præparantur, certè postea cognoscunt & sustinent & ignoscunt. Timent plecti si proclament, qui defendi merebuntur. Quin etiam vltrò perire malint, quàm sub tali conscientia viuere. Age nunc timeant, cur etiam perseuerant? Sequitur enim ne vltra velis id te esse, quod si prius scisses, non fuisses.

Omnes ex auribus scrupulos, & quæcunque fieri possent, obiectiones eximit. Dicat enim aliquis, ita profectò est, vt natura humana penitus hæc reiiciat, si proponantur, & allicitis vobis homines, & in penetralia isthæc truditis antequam resciscant, quid sibi agendum sit, aut non agendum: atque ita ignorantes præter suam opinionem non prius id sentiunt, quàm in talibus flagitiis irretiantur. His igitur respondetur, primum debuisse quidem illos omnia prius debita vigilantia inuestigasse, quàm in aliam sectam transfugerent: deinde eum esse morem initiandi, vt omnia necesse habeat hierophantes tyronem monere quæ ad imitationem pertinent, priusquam descendat in opus. Sed esto, semel ista ignaris præparentur, quamobrem reticent in posterum, & patiuntur iterum atque iterum? certè pœnas non metuunt, quum si tanta flagitia in publicum deferunt ij qui deceptos se fuisse dicant, non modo non plectentur, sed defendentur ab omnibus. Quanquam plerique, si ex hac sibi causa moriundum sit, libentiùs mortem oppetant, quàm sub conscientia talis incesti viuere velint. Amplius fac timeant indicare, cur tamen in eo dogmate persistunt, vt plerique omnes malint miserabiliter torqueri (vt quotidie videtis)
C quàm eius videri sectæ parum fideles? Quum itaque hæc, etiam si plura vobis concedantur non concedenda, ex intrepida natura veri, nec vera, nec verosimilia sunt, ergo, &c.

[121] Hæc quo magis refutauerim, à vobis fieri ostendam partim in aperto, partim in occulto, per quod forsitan & de nobis credidistis. [122] Infantes penes Africam Saturno immolabantur palàm [123] vsque ad proconsulatum Tiberij, qui eosdem sacerdotes in eisdem arboribus templi sui obumbratricibus scelerum votiuis crucibus exposuit, teste militia patriæ nostræ, quæ id ipsum munus illi proconsuli functa est. Sed & nunc in occulto perseuerat hoc sacrum facinus. non soli vos contemnunt Christiani, nec vllum scelus in perpetuum eradicatur, aut mores suos aliqui Deus mutat. Cùm propriis filiis Saturnus non pepercit, extraneis vtique non parcendo perseuerabat, quos quidem ipsi parentes sui offerebant, & libentes exponebant, & infantibus blandiebantur, ne lacrymantes immolarentur: & tamen multum homicidio parricidium differt. [124] Maior ætas apud Gallos Mercurio prosecatur. [125] Remitto Tauricas fabulas theatris suis. [126] Ecce in illa religiosissima vrbe Æneadarum piorum est Iupiter quidam, quem ludis suis humano proluunt sanguine. sed [127] bestiarij, inquitis. Hoc, opinor, minus quam hominis. an hoc turpius, quod mali hominis? certè tamen de homicidio funditur. O Iouem Christianum, & solum patris filium de crudelitate.

Misera erat flagitiorum calumnia, qua Christiani laborabant, sed longè miserrimum ab iis accusati D damnarísque qui non minora scelera & eiusdem generis perpetrarent. qualia de humana hostia & de sanguine hausto: de incestu superius diximus: quæ sanè facinora cum multis rationibus Tertullianus collegisset, nullo modo verisimilia esse, memor suorum promissorum, hęc ipsa nunc regerit in aduersarios, qui quæ tantopere damnent in Christianis ea patrare deprehenduntur. Quo maximè loco patet, non tantum cum Romanis rem esse Septimio, sed cum omnibus gentibus, quæ idololatræ dicerentur, quæ quidem cùm multos sibi deos commentatæ essent, omnes insurgentes quibus poterant modis, Christianos vt religionis insectatores deturbant, eos facilè credentes admittere quæ à suis fieri quandoque cognouerant. Nam quæ de infanticidio falsa diuulgabant de Christianis, plurimis locis à sua illa superstitione operari sciebant. Ex historia igitur super hanc rem locuplete tria sibi testimonia Tertullianus decerpens, fidem facit ea quibus falsò damnantur Christiani, eadem à damnatoribus verè & impunè tam in aperto tractari quam in operto. Primum est quasi patrium, & quod in Africa fieri describit, vbi in luco quodam ij qui eandem religionem colerent, quæ Christianis aduersatur, Saturno faciebant infante. quod ne quis commentitium suspicetur, & locum, & tempus, & testes citat oculatos: quando scilicet Tiberius eius prouinciæ proconsul principes talis impietatis crucibus quasi ex voto affixerit in ipsis luci arboribus, qui tantum sceleris suis ramis contexerant. Et ne quis obiiciat hac pœna idololatras perterritos morem impium obliterasse, asseuerat durare adhuc haud ita palàm tales cerimonias, & perinde non commoueri tormentis atque Christiani dicuntur. Licet id mirum non adeò videri potest, cùm nullum vnquam malum radicitus extirpetur: & Saturnus ipse immortalis (vt ipsi volunt) & immutabilis à suis institutis discrepare non possit, quæ multis antè seculis à pastu suorum filiorum fuerat auspicatus. Atque id Africanum sacrum tanto est nequius eo quod Christianis imputatur, quanto parricidium, id est cędes proximorum, differt ab homicidio. Christiani siquidem contenti esse dicuntur quocunque infante. Afri verò admittunt eos qui à suis tantum parentibus offeruntur. Alterum exemplum à Gallis est, qui non infantes, sed virilem ætatem, non Christo, sed Mercurio iugulant. de quo more Plinius libro E octauo, capite vigesimosecundo, & Iuuenal. Tanquam rhetor dictutus ad aram. Tertium verò sumit ex ipsa Roma, quam diasytticos Æneadarum vrbem vocat, vt pietatem illam Æneæ authoris eius gentis immeritò ab illis vendicari demonstret. nam quæ passim in tragœdiis recitant, vtpote fabulas prætermittit, licet ex voluptate illa theatrali, ab eiusmodi factis præ se ferant gentes, non abhorrere: quale est illud ab Euripide decantatum in Taurica Chersoneso, vbi decreto totius exercitus Græcorum virgo Polyxena ad tumulum Achillis est iugulata Neoptolemo faciente. non dissimile ab eo quod de Iphianassa in Aulide decantatur. Sed Romanus ritus, quanquam ipso nomine differre à superioribus videatur, re ipsa non distat. Nam in ludis iis qui Ioui fiunt tanta superstitione, vt quacunque de causa leuiusculi ominis instaurari soleant, sanguis etiam humanus largè effunditur. Damnatos enim iudicio homines bestiis obiiciunt, vt miserabiliter lacerentur: qui ex ea re bestiarij dicebantur. Quod si dicas noxios hos esse, & morte nihilominus mulctari, non fieri tamen possit quin homines non sint, tanto quidem magis à voto sacro arcendi, quanto aliis deteriores sunt, & flagitiosiores iudicati.

Sed quoniam de infanticidio nihil interest, sacro an arbitrio perpetretur (licet parricidium homicidio intersit) conuertar ad populum. Quod vultis ex his circunstantibus & in Christianorum sanguinem hiantibus, ex ipsis etiam vobis iustissimis & seuerissimis in nos præsidibus, apud conscientias pulsem, [128] qui natos sibi liberos enecent? siquidem & de genere necis differt, vtique crudelius in aqua spiritum extorquetis, aut frigori & fami & canibus exponitis: [129] ferro enim mori ætas quoque maior optauit. Nobis verò F homicidio semel interdicto, etiam conceptum vtero, dum adhuc sanguis in hominem delibatur, dissoluere non licet. [130] Homicidij festinatio est, prohibere nasci: nec refert natam quis eripiat animam, an nascentem disturbet: homo est, & qui est futurus, & fructus omnis iam in semine est.

A publico instituto, quo singuli propter maiorum suorum reuerentiam excusare se aliquo modo poterant, ad priuatum morem transit, quo suæ quisque domi infanticidium facere, idololatras exponit. Tam enim apud Græcos quàm apud Romanos receptum erat vt suo quisque arbitrio, & pro facultatibus aleret aut perderet quod sibi ex vxore nascebatur. vnde sæpius factum est, vt parentes, ne suo se sanguine polluere viderentur, liberos aut in flumen immergendos, aut exponendos mandarent, vbi vel fame, vel iniuria tempestatis, vel morsu ferarum perirent, nisi prius ab aliquo susciperentur, vt in seruitium vel ad lupanar alerentur; vnde tam nefarium erat (vt inquit Lactantius) exponere quàm necare. Cùm igitur id sceleris siue propter sacrum aliquid committatur, siue ad arbitrium fiat, semper est infanticidium (nisi potius hoc domesticum peiori nota insigne, & homicidium appellari mereatur) licet iam mihi, inquit Tertullianus, ad populum conuerso conscientiam multorum sciscitari, an quòd in nos tam seuerissimè damnent, in se quandoque admiserint. Profectò id ipsum grauius, si circumstantias consideremus, inuenietur, quanto scilicet sæuius est in frigida aqua feruidum spiritum animi suffocare, aut frigore faméque confici, quàm ferro, quod genus mortis plerique iam adultæ ætatis vti mitius exoptarunt, ex libero sanguinis profluuio. Sed facile videre est qui sint huius facinoris accusandi,

A fandi,ex cuiusque præscripto. Gentes enim (vt diximus) aliæ infantes passim occidere non curant,nobis verò inter principalia præcepta traditur,vt ab omni nos homicidio seruemus impollutos.vnde non modo in lucem iam editis hominibus, sed ipsis etiam embrionibus diligenter cauisse volumus,non minus criminis in perdendo semine,à quo omnis est fructus, credentes admitti, quàm in eo quod natum est: neque leuius esse putamus natales impedire,quàm intetimere natum.

De sanguinis pabulo & eiusmodi tragicis ferculis legite necubi relatum sit (est apud Herodotum opinor) diffusum brachiis sanguinem, ex alterutro degustatum nationes quasdam fœderi comparasse. [152] Nescio quid & sub Catilina degustatum est. [153] Aiunt & apud quosdam gentiles Scytharum defunctum quemque à suis comedi. Longè excurro: [154] Hodie isthic Bellonæ sacratus sanguis de femore proscisso in palmulam exceptus suis datur signatis; [155] item illis, qui munere in arena noxiorum iugulatorum sanguinem recentem de iugulo decurrentem exceptum, auida siti comitiali morbo medentes hauserunt. [156] Vbi sunt item illi qui de arena ferinis obsoniis cœnant? qui de apro,qui de ceruo petunt? Aper ille quem cruētauit,colluctando detersit.Ceruus ille in gladiatoris sanguine iactauit. Ipsorum Vrsorum aluei appetūtur cruditantes adhuc de visceribus humanis. Ructatur proinde ab homine caro pasta de homine. Hæc qui editis,quantum abestis à conuiuiis Christianorum?

Alterum retorquet in aduersarios de secretis facinoribus, quod impudenter & maiori verborum apparatu gentes Christianis obiiciebant vt impium vt ferinum & inauditum: quod scilicet ab infanticidio sanguinem humanum ebiberent,& quasi Thyesteas sibi epulas, quales in tragicis ferculis confinguntur, apponerent. Sex potissimum exemplis exponit Tertullianus ab idololatris manasse tam ferum morem, atque adhuc apud illos perseuerare eius rei manifesta indicia. Primum igitur relegat iudices aliósque eiusdem superstitionis ad historias,vbi legere est,præsertim apud Plinium libro septimo, & in Herodoto de Scytharum fœderibus libro quarto: Qui soliti sint sanguinem mittere de brachiis,quem in feriendo fœdere degustent:quod perinde natura abhorrere deberet,ac si in sacrificio operaretur. Cuiusmodi etiam deuotione Catilinam,Sal.est autor,coniurationis conscios obstrinxisse.Tertio loco affert Scytharum cōsuetudinem, non omnium sanè, sed quorundam,quibus gentile est defunctos suos comedere,quasi dignissimus sit aliorum loculus humanum corpus atque cognatum. Mox ad propiora deuenit, & quæ non in Barbaria fiant, sed in mediis vrbibus,Græcis & Latinis, & quæ ad sacra quoque pertineant: sed quia Bellonæ deæ ea sint non Christi,permittuntur. Nam quid apud vos eius deæ sacerdotes in sacris faciunt, manifestum est. dissectis enim humeris, & vtraque manu districtos gladios exerentes, non alieno cruore, sed suo numen ipsum placare creduntur. Qui etiam in suis initiandis ex aperto femore sanguinem haurientes eius collegij hominibus lancinatis & stygmaticis propinant. Deinde ex medio amphitheatro profertur exemplum contra eos præsertim qui stomachantes ex nausea sanguinei potus Christianos impudentes immundósque canes vocitabant,cùm in gladiatorio munere & in venationibus, quæ frequentes edebantur,viderent sui generis homines non minus sputca ingratáque sectari. nam qui comitiali morbo laborabant,existimantes haustu humani sanguinis dum teperet, tam infausto malo mederi, simul quis à fera iugulatus fuisset aut à mirmillone,animaduertere vt sanguinem eius acceptum potarent. Multi etiam vt palato inseruirent,de iis ipsis feris epulas sibi comparabant, quæ se humano sanguine infecissent,quasi iucundiores ex eo fierent. Quin & vrsorum aluei humana carne referti expetebantur in ganeam, vt sapidiores delicatioresque. quocirca eueniebat vt helluones eiusmodi carnem eructarent animantis quæ hominem deuorasset. Quæ omnia si suo quisque animo reuoluat, multò improbiora fuerint, quàm quæ Christianis imputantur.

B

C

[157] Minus autem & illi faciunt qui libidine fera humanis membris inhiant, quia viuos vorant? minus humano sanguine ad spurcitiam consecrantur, quia futurum sanguinem lambunt? non edunt infantes planè,sed magis puberes.

Grauis hæc est ironia,& cuius pudere gentes maximè deberet,quæ tetras sanguineásque dapes Christianis obiectant.Vtrumque enim in se detestabile scelus hoc irrumationis quod Tertullianus memorat,continet,impietatē scilicet fœditatémque exhorrendam. nam & viuos homines appetunt atque vorant,multóque magis hoc sibi spurcitia per humanum sanguinem consecrat,quia non sanguinem,sed quod fœdius est,& futurum sanguinem lambunt,neque infantibus sed puberibus inhiant: quo flagitio quantum gentes omnes Lesbij in primis Græcique omnes & Romani laborarint, testes sunt cuiusque ætatis illorum scriptores.

Erubescat error vester Christianis, [158] qui ne animalium quidem sanguinem in epulis esculentis habemus, qui propterea quoque suffocatis & morticinis abstinemus, ne quo modo sanguine contaminemur, vel intra viscera sepulto. Denique inter tentamenta Christianorum botulos etiam cruore distentos admouetis certissimi scilicet, illicitum esse penes illos, per quod exorbitare eos vultis. Porrò quale est, vt quos

ſanguinem pecoris horrere confiditis, humano inhiare credatis? niſi fortè ſuauiorem eum experti. D

Argumentum à minori, quod ex more eius temporis Chriſtianorum ſumitur (quem Iudæi etiamnum ſeruant.) Cùm nullis veſcerentur animalibus niſi iugulatis, ita vt morticinis carnibus abſtinerent, eorum ſcilicet animalium quæ nulla externa vi per ſe exſpirarent, aut ex ſuffocatione perirent: vtrobique enim ſanguis exhalare effundíque non poteſt. Cùm itaque caueant Chriſtiani ne quo modo ſanguinem pecudum eſculentum habeant, quanto magis humanum putandum eſt abhorrere? nónne ideo error veſter ita iam turpis exiſtit, vt eum Chriſtianorum pudere debuerit? Cùm præſertim vos ipſos habeam eius abſtinentiæ teſtes, qui talis rei conſcij ſoletis botulos Chriſtianis apponere prætentantes patientiam ſuorum præceptorum.

Quem quidem & ipſum proinde examinatorem Chriſtianorum adhiberi [139] vt foculum, vt acerram oportebat. proinde enim probarentur ſanguinem humanum appetendo, quemadmodum ſacrificiũ reſpuendo: alioquin negandi ſi non guſtaſſent, quemadmodum ſi immolaſſent. & vtique non deeſſet vobis in auditione cuſtodiarum & damnatione ſanguis humanus.

Irriſoria admonitio ex qua latenter elicitur id quod de ſanguinis potu gentes contra Chriſtianos effutiebant, iudices Romanos non credere. nam quum accuſationis nullam non occaſionem exquirerent, vt innocentes homines iure damnare viderentur, omninò hanc ſanguinis non prætermitterent. Ex qua duo ſibi commoda procuderent, & faciliorem Chriſtianorum deprehenſionem, quoties cuſtodiæ, id eſt è carcere producti examinarentur, & damnationem magis legitimam concinnarent, cùm ſanguinis quoque crimen interueniret. Nam ſi, inquit, cùm periculum facitis Chriſtianus aliquis ſit nec ne, inter foculum & acerram ſanguis humanus à vobis proponeretur, illum facilè qui Chriſtianus eſt tanquam rem ſacram & conuenientem ſibi appeteret vt thura in ſacrificium aduerſatur, atque ita duobus indiciis ex affectibus contrariis contrariæ etiam mentes probarentur, cognoſcerentúrque & eorum qui in Chriſtianorum cenſu adnumerandi, & qui forent ab ea familia abnegandi reiiciendique. E

[140] Proinde inceſti qui magis, quàm quos ipſe Iupiter docuit? [141] Perſas cum ſuis matribus miſceri Cteſias refert: ſed & Macedones ſuſpecti, quia quum primum [142] Oedipum tragœdiam audiſſent, ridentes inceſti dolorem, [143] ἤμει dicebant εἰς τὴν μητέρα.

Eclypſis cum pronunciatione & ſupercilio adiuuanda. Idcirco ſequitur vt inceſti dicamur. Iuuenalis. Minimè corruptor, & idem inceſtus. Et de ſecretis criminibus tertium refudit, in accuſatores multo quidem facilius quàm cætera. nam veriſimile eſt gentes mutuo ſe magis polluere inceſto quàm Chriſtianos, cum eius rei maximum deorum authorem habeant. Teſtes enim ſibimetipſi ſunt & ſcripto & ritu Iouem vxorem habere Iunonem ſuam ſororem. Cicero in Clodium, Sed vide ne tu debeas Iouem dicere, quod tu iure eandem vxorem & ſororem appellare poſſis. Cteſis etiam Cnidius qui Perſica vndecim voluminibus complexus eſt, narrat eius gentis homines cum matribus ipſis concumbere. Sed hi Barbari, idololatræ tamen. Quid Macedones? nónne ſuo dicterio admittere facinus probaréque videntur? F Cùm enim dolere tantopere Oedipum propter inceſtum riderent illatum Iocaſtæ matri, in Sophoclis tragœdia ἔμεεν dixerunt εἰς τὴν μητέρα, id eſt in matrem euomebat excreabátque, quid eſt cur tantum ſe conficiat?

Iam nunc recogitate quantum liceat erroribus ad inceſta miſcenda [144] ſuppeditante materias paſſiuitate luxuriæ. In [145] primis filios exponitis ſuſcipiendos ab aliqua prætereunte miſericordiæ extraneæ vel adoptandos melioribus parentibus emancipatis. Alienati generis neceſſe eſt quandoque memoriam diſſipari, & ſimul error impegerit, exinde iam tradux proficiet inceſti, ſerpente genere cum ſcelere. Tunc deinde quocunque in loco domi, peregrè, trans freta, comes eſt libido: cuius [146] vbique ſaltus facilè poſſunt alicubi ignaris filios pangere vel ex aliqua ſeminis portione; vti aſperſum genus per commercia humana concurrat in memorias ſuas, neque eas cœtus inceſti ſanguinis agnoſcat. Nos ab iſto euentu diligentiſſima & fideliſſima caſtitas ſepſit, quantúmque ab ſtupris & ab omni poſt matrimonium exceſſu, tantum & ab inceſti caſu tuti ſumus. [147] Quidam multò ſecuriores totam vim huius erroris virgine continentia depellunt, ſenes, pueri.

Duo ſuper eadem recommemorat, quibus fateri neceſſe eſt gentes omnes multiplici inceſtu pollui & implicari. Primum eſt alienatio filiorum: alterum, quod latius patet, communis intemperantia.

Nam

A Nam liberi duobus modis abalienati, per expositionem, cùm (vt superius dictum est) in solitudinibus infantes aut noctu exponerentur in triuiis, & ab aliqua prætereunte susciperentur, qui succedente tempore adulti facilè cum parte misceri aut fratribus cognatisque nubere poterant. Item quum per adoptionem in aliam familiam emancipari, & patria potestate liberi transibant, cum quibus paulopòst tanquam cum extraneis agebatur. Facilè enim memoria generis dissipatur & euanescit: quo errore semel impacto proueniunt inde traduces propagationésque perpetui incesti, & genus cum scelere longius serpit: possunt itaque errores hi maximam suppeditare syluam ad miscenda incesta, præsertim inuitante vbique luxuria huius seculi, quæ libidinis est fomentum: sed multò magis quæ sequitur incontinentia. Cum enim gentes omnes voluptate plerumque bonum metirentur, veluti pecora quam maximè possent in re venerea occupabantur, nullus erat illis virginitatis odor, nullum castitatis precium, nulla coniugij fides, aut ratio fornicationis, vbique, semper, dum licebat semen, in quodcunque incitarentur, profundebant, ita vt quandoque eas facilè inirent, quæ à suis patribus compressæ aut genitæ fuerant, aut liberos procrearent, qui vt commercio hominum fit, sequenti tempore pro vxore vel nuru, vel pellice haberentur. Nam quî fieri poterat vt in tam vacuo saltu spaciosóque campo libidinis homines non occurrerent iis, qui si non ex omni, aliqua tamen ex parte, suo de semine essent. Christianis verò cùm præscriptum sit in castitate cœlibatus viuere, aut coniugij metas non transcendere, in eiusmodi erroris euentum non offendunt. atque vt in prima iuuentute cauent à stupris, ita post contractas nuptias ne quo modo fidem eius sacramenti excedant. plerique etiam omnis ætatis perpetuæ se virginitati propter Christum deuouent. vnde est, vt nec in fortuitum incestum neque in voluntarium incurrant.

Hæc in vobis esse si consideraretis, proinde in Christianis non esse perspiceretis.
B [148] Idem oculi renunciassent vtrumque. sed cæcitatis duæ species facilè concurrunt, vt qui non vident quæ sunt, videre videantur quæ non sunt. [149] Sic per omnia ostendam.

Rationem Tertullianus quasi corollarium de secretis calumniis adiungit, quamobrem gentes tam nequiter sentiant de Christianis. Fit hoc, inquit, ex cæcitate ignorantiáque suiipsius. Qui enim se ignorat, facilè cæcutiet in aliis: quod certè quàm fugiendum sit, & quàm multa emergant incommoda ex ea re, aureum illud præceptum monere videtur, γνῶθι σεαυτόν. Quum itaque in semetipsis gentes, quæ superius scelera dicta sunt, non agnoscerent, in aliis sibi contrariis inesse putabant: contrà eueniret si seipsos cognoscerent. Nam alterum ex contrariis ex altero statim deprehenditur, atque idem refert arguítque vtrumque, idque eo facilius persuaderi poterit, si cæcitatis duæ species, altera corporis quæ non videt ea quæ sunt, altera mentis quæ videre sibi videatur quæ non sunt, quàm se facilè sequantur, considerabitur.

[150] Nunc de manifestioribus dicam. Deos, inquitis, non colitis, & pro imperatoribus sacrificia non impenditis, Sequitur vt eadem ratione pro aliis non sacrificemus, quia nec pro nobisipsis, semel deos non colendo. Itaque sacrilegij & maiestatis rei conuenimur. Summa hæc causa, imò tota est: & vtique digna cognosci, si non præsumptio aut iniquitas iudicet, altera quæ [151] desperat, altera quæ recusat veritatem. X.

Auditorum animos breuiter reficit, quum ad alia dicat se transiturum, seriémque & structuram totius orationis componat in animis iudicum. Primum enim contra odium pugnauit, quo potissimum homines reuocantur à iustitia, vt admitteretur, deinde contra leges vt audiretur, tertio loco contra crimina vt absolueretur. Quæ cùm partim arcana iactarentur, partim manifesta, prius de secretis conflixit, C tanquam de iis quæ apud aduersarios firmissima essent, ex suspicione quæ in animis hominum ex incerto rumore insederat. Restabant manifesta, quorum præcipua erant crimen læsæ religionis & maiestatis. Quum enim Christiani semel decreuissent & quasi plebiscito sanxissent, deos omninò præter vnum verum & viuum non esse colendos, à sacris aliarum gentium maximè abhorrebant, vnde sacrilegi & totius religionis contemptores audiebant. Quúmque moris esset quotannis ad minus quarto Nonas Ianuarias vt pro salute Imperatoris publicè vota susciperet ante aras deorum supplex populus Romanus cunctáque Italia simul & omnes prouinciæ, nullibi vnquam interesse Christiani sacris eiusmodi volebant. Quapropter Cæsaris hostes & rei maiestatis conueniebantur. atque hic quasi principalis status causæ, & vbi summa totius accusationis versetur, meritò itaque examinari cognoscíque diligentius debet, vt quid in vtramque partem afferatur, appareat. Fuerit hoc facile, si præsumptio, inquit, aut iniquitas iudicum non impediat. ægrè enim ex animis hominum quæ præsumpta fuerit opinio conuellitur, ita vt aliter de aliquo credere possit, quàm sua velut informatione corripuerit. Non desperent, inquit Tertullianus, animi vestri iudices de sua præsumptione, quin in hac re possint pro Christianis stare rationes: & omnis iniquitas interim excludatur, quæ veritatem recusare solet. Nam si liberi eiusmodi affectibus quasi nouo consilio adsitis, admittetis proculdubio quæ dicentur à nobis. Vnde hoc fit, & quàm sit eius rei nostra sententia vera piáque facilè intelligeris. quanquam illud inuidiosè dictum est, & pro Imperatoribus sacrificia non impenditis. Nam quod nobis vniuersale est, in eam partem reuocare vultis, quæ sua vi nos opprimat. verius diceretis pro nullis, quibus verbis mitigatur iam ambitiosum illud crimen maiestatis.

Deos vestros colere desinimus ex quo illos non esse cognoscimus. Hoc igitur exige- D re debetis, vti probemus non esse illos deos, & idcirco non colendos, quia tunc demum coli debuissent, si dij fuissent. Tunc & Christiani puniendi, si quos non colerent, quia putarent non esse, constaret illos deos esse. Sed nobis, inquitis, dij sunt. Appellamus & prouocamus à vobis ad conscientiam vestram, illa nos iudicet, illa nos damnet, si poterit negare omnes istos deos vestros homines fuisse. Sed & ipsa inficias si ierit, de suis antiquitatum instrumentis reuincetur, de quibus eos didicit testimonium perhibentibus ad hodiernum, & [152] ciuitatibus in quibus nati sunt, & regionibus in quibus aliquid operati vestigia reliquerunt, in quibus etiam sepulti demonstrantur. Nec ego per singulos decurram, tot ac tantos, nouos, [153] veteres, Barbaros, Græcos, Romanos, peregrinos, captiuos, adoptiuos, proprios, communes, masculos, fœminas, rusticos, vrbanos, nauticos, militares (ociosum est etiam titulos persequi) vt colligam in compendium, & hoc non quo cognoscatis, sed recognoscatis: certè enim oblitos agitis. Ante Saturnum Deus penes vos nemo est, ab illo census totius vel potioris vel notioris diuinitatis. Itaque quod de origine constiterit, id de posteritate conueniet. Saturnum itaque quantum litteræ docent, neque [154] Diodorus Græcus, aut [155] Thallus, neque [156] Cassius Seuerus aut [157] Cornelius Nepos, neque vllus commentator eiuscemodi antiquitatum aliud quàm hominem promulgauerunt. Si quæras rerum argumenta, nusquam inuenio fideliora, quam apud ipsam Italiam, in qua Saturnus post multas expeditiones, [158] póstque Attica E hospitia consedit, [159] exceptus à Iano, vel Iane, vt Salij volunt. [160] Mons quem incoluerat Saturnius dictus, ciuitas quam depalauerat Saturnia vsque nunc est. Tota denique Italia, post Oenotriam, Saturnia cognominabatur. Ab ipso primum tabulæ, & imagine signatus numus, & inde ærario præsidet. [161] Tamen si homo Saturnus, vtique ex homine, & quia ab homine, non vtique de cœlo & terra.

Longior hæc est purgatio sacrilegij & læsæ deorum maiestatis. extenditur enim vsque ad illud, Ventum est igitur vsque ad secundum titulum læsæ augustioris maiestatis, &c. In hoc enim & gentium ritus superstitiosi, & Christianorum vera religio recenseatur necesse est, vt ex comparatione oppositorum veritas magis elucescat. Primum igitur, inquit, non rectè sentitis de Christianis, neque verè pronunciatis, cùm deos non colere illos dicitis. dicendum erat, Christianos non colere quos Deos non esse sciunt, colere verò quem Deum esse pro comperto habent. Quare autem vestra gentiúmque numina dij neque sunt, neque haberi debent, multis rationibus patet. Nam si Deus est mens perfectæ rationis, actúsve purus qui ortum obitúmque nesciat, neque humana specie circumscribatur, nemini dubium est quin Saturnus, Iupiter, Hercules, Bacchus, Iuno, omnésque eiusdem census apud vos (quorum tantus est numerus, vt si quis tantum symbola, titulósque colligere velit, ociosus nimium sit oportet) dij procul-dubio non sunt, ne apud conscientiam quidem vestram, quando cum illis quasi cum imaginibus agitis irreuerenter: quod si tamen negatis, ecce adsunt antiquitatis monumenta quæ ita esse perhibent, plurimáque adhuc eius vestigia testant in pluribus locis. Nam si theologi vestri legantur Orpheus, Hesiodus, F Euhemerus, Ennius, Cicero etiam, aut fabulosam originem deorum, aut humanam cognoscetis. In Creta crepundia adhuc Iouis sepulchrúmque ostenditur. In dicto enim eius insulæ promontorio natus, in antro Ides enutritus est à Corybantibus Pyrrhicam saltantibus: ita, vt Castoris, & Pollucis in Lacedæmone. necnon palma Deli ab Apollinis ætate conspicitur: quæ quia per se notissima sunt, non est cur singulatim de omnibus disputem, satis est si qui princeps & autor deorum habetur, ostendam vobis quidem non earum rerum ignaris, sed qui oblitorum personam agitis, dissimulatísque talem notionem, mortalem fuisse, & ex homine. Nam si genus de specie prædicatur, quæcunque de genere dicentur, in speciem quoque concurrunt, & totum eius agmen à mortali exordio ductum, mortale erit, simile sui primordij. Is verò Saturnus esse dicitur, namque ante ipsum nulla est notior diuinitas, & si nota est, nulla tamen potior augustiórque à vobis habetur. ab eo enim Iupiter, Iuno, Neptunus, Plutóque exorti, &c. Quod igitur Saturnus homo fuerit, duobus maximè argumentis perspicuum est. Primum autoritate non poëtarum, sed historiographorum tam apud Græcos quam apud Latinos celeberrimorum, qui traditiones monumentáque antiquitatum perscrutati, Saturnum ex Cœlo homine, Cœlum ex Ophione natum scripserunt, & in terris omnia mortalitatis obiisse munia. Deinde ex multis locorum vestigiis, præcipuè verò in Italia. siue enim à filio ex Creta fugatum, siue per expeditionem consedisse in Latio ferunt ex Attica regione, à cuius rei memoria Saturnius mons quem incoluit, dictus est, & vrbs quam condidit, exceptus à Iano Saturnia dicta, & Latium denique totum, quia ibi latuerit. Qui etiam quod primus numum imagine signauit, ærarium Romani in templo eius condiderunt, vti longius à Macrobio recensetur historia, & de aliis omnibus diis à Lactantio. Nec mirum à Saliis Ianum vocari Ianem: nam prisca illi vocabula in suis carminibus retinebant, iampridem exoleta: nam & oscula dolosi eso, pro oscula dolori ero, Mamuriam veterem, pro memoriam, & manos pro bonos, & alia cantitabant.

Sed

A Sed cuius parentes ignoti erant, facile fuit eorum filium dici quorum & omnes possumus videri. Quis enim non Cœlum & terram matrem & patrem venerationis & honoris gratia appellet, vel ex consuetudine humana, [162] qua ignori, vel ex inopinato apparentes, de cœlo superuenisse dicuntur? Proinde Saturno repentino aduentu vbique cœlitem cõtigit dici. Nam & Terræ filios vulgus vocat, quorum genus incertum est. Taceo quod ita rudes adhuc homines agebant, vt cuiuslibet noui viri aspectu quasi diuino commouerentur. Quum hodie iam politi, quos ante paucos dies luctu publico mortuos sint confessi, in deos consecrent. Satis iam de Saturno, licet paucis etiam Iouem ostendimus tam hominem quàm ex homine, & deinceps totum generis examen tam mortale quàm seminis sui par.

Confutat vulgarem famam, qua receptum iamdudum fuerat: Saturnum Cœli fuisse & Opis, id est Terræ filium. At hoc de omnibus, inquit, dici solet, præsertim quorum causa propinqua sit ignota. Cœlum námque & terra communes sunt quodammodo omnium parentes, & solem dicimus & hominem, generare hominem. Item quorum natalia sunt obscura, Terræ filios fratrésque Gigantum dicimus, aut è cœlo cecidisse. quod æquiuocè dictum, rudes præsertim homines in ætherei Cœli Terræque puerperiũ transtulere. Et pro Deo habitus est Saturnus, nec mirum si qua potentia aut sapientia cæteris præstiterit, cùm hodie quando homines politiores sunt & elegantiori ingenio, suos Cæsares, quorum funera celebrarunt, in numerum deorum relatos haberi volunt.

B [163] Et quoniam sicut illos homines fuisse non audetis negare, ita post mortẽ deos factos XI.
instituistis asseuerare, causas quæ hoc exegerint retractemus. In primis quidẽ necesse est concedatis esse aliquem sublimiorem Deum, & [164] mancipem quendam diuinitatis, qui ex hominibus deos fecerit. nam neque sibi illi potuissent sumere diuinitatem, quam non habebant, nec alius præstare eam non habentibus, nisi qui propriè possidebat. Cæterum si nemo esset qui deos faceret, frustra præsumitis deos factos auferendo factorem. Certè quidem si ipsi se facere potuissent, nunquã homines fuissent, possidẽtes scilicet melioris conditionis potestatem. Igitur si est qui faciat deos, reuertor ad causas examinandas faciendorum ex hominibus deorum, nec vllas inuenio, nisi si ministeria & auxilia officiis diuinis desiderauit ille magnus Deus. Primò indignum est vt alicuius opera indigeret, & quidem mortui, quum dignius ab initio Deum aliquem fecisset, qui mortui erat operam desideraturus. Sed nec operæ locum video. [165] Totum enim hoc mundi corpus siue innatum & infectum secundum Pythagoram, siue natum & factum secũdum Platonem, semel vtique in hac constructione dispositum, & instructum, & ordinatum cum omni rationis gubernaculo inuentum est. Imperfectum non potuit esse quod perfecit omnia. Nihil Saturnum & Saturniam gentem expectabat. Vani erunt homines, nisi certi sint, à primordio & pluuias de cœlo ruisse, & sidera radiasse, & lumina floruisse, & tonitrua mugisse [166] & ipsum Iouem, quæ in manu eius imponitis fulmina timuisse. [167] Item omnem frugem ante Liberum & Cererem & Mineruam, imò ante illum aliquem prin-
C cipem hominem de terra exhibuisse, quia nihil continendo & sustinendo homini prospectum post hominem potuit inferri. Denique inuenisse dicuntur necessaria ista vitæ, non instituisse: quod autem inuenitur, fuit: & quod fuit, non eius deputabitur qui inuenit, sed eius qui instituit. Erat enim antè quàm inueniretur. Cæterum si propterea Liber Deus, quod vitem demonstrauit, [168] malè cum Lucullo actum est, qui primus cerasa ex Ponto Italiæ promulgauit, quod non est propterea consecratus, vt nouæ frugis autor, quia inuentor & ostensor. Quamobrem si ab initio & instructa & certis exercendorum officiorum suorum rationibus dispensata vniuersitas constitit, vacat ex hac parte causa allegendæ humanitatis in diuinitatem: quia [169] quas illis stationes & potestates distribuistis, tam fuerunt ab initio, quàm & fuissent etiam si deos istos non creassetis. Sed conuertimini ad causam aliam, respondentes collationem diuinitatis meritorum remunerandorum fuisse rationem. [170] Et hinc concedetis, opinor, illum Deum deificum iustitia præcellere, qui nec temerè, nec indignè, nec prodigè tantum præmium dispensarit. Volo igitur merita recensere, an eiusmodi sint vt illos in cœlum extulerint, & non potius in imum tartarum merserint, quem carcerem pœnarum infernarum, cum vultis, affirmatis. Illuc enim abstrudi solent impij, [171] quíque in parentes & in sorores incesti, & maritarum adulteri, & virginum raptores & puerorum cõtaminatores, & qui sæuiunt, & [172] qui occidunt, & qui furantur, & qui decipiunt, & quicunque similes sunt alicuius Dei vestri.

Quem neminem integrum à crimine, aut vitio probare poteritis, nisi hominem negaue- D
ritis. At quin vt illos homines fuisse non possitis negare, etiam istæ notæ accedunt, quæ nec deos postea factos credi permittunt. Si enim talibus vos puniẽdis præsidetis, si commercium, colloquium, conuictum malorum, & turpium probi quique respuitis, horum autem pares Deus ille maiestatis suæ consortio asciuit, quid ergo damnatis quorum collegas adoratis? Suggillatio est in cœlo vestra iustitia. Deos facitis criminosissimos quosque, vt placeatis diis vestris, illorum est honor consecratio coæqualium. Sed vt omittam huius indignitatis retractatum, probi, & integri, & boni fuerint. [173] Quot tamen potiores viros apud inferos reliquistis: aliquem de sapientia Socratem, de iustitia Aristidem, de militia Themistoclem, de sublimitate Alexandrũ, de fœlicitate Polycratem, de eloquentia Demosthenem. Quis ex illis diis vestris grauior & sapientior Catone? Iustior & militarior Scipione? Quis sublimior Pompeio? felicior Sylla? copiosior Crasso? eloquentior Tullio? Quanto dignius istos deos ille assumendos expectasset, præscius vtique potiorum. Properauit, opinor, & cœlum semel clusit, & nunc vtique melioribus apud inferos mussitantibus erubescit.

Quæ hactenus de diis dicta sunt à Septimio, ex abundantia quodammodo rei affluxere potius, quàm contra sententiam aduersariorum steterint. Gentes enim suos ipsæ deos dum agerent in terris homines putauerunt, colebant autem, quia post mortem deos esse factos autumabant. Id igitur ipsum quam ridiculum sit, apertissimè nunc exponit, examinando causas quamobrem apotheosin mereri potuerint. Nam si, inquit, dij facti sunt, confectorem certè intelligere necesse est per quem illi fieri potuerint, tantæ autori- E
taris, vt manceps sit verúsque dominus diuinitatis, quando eius vsum aliis præstet. Præterea neque temerè aut imprudenter quicquam fecisse verisimile est, sed ex certa ratione atque causa. Allegisse igitur in cõsortium immortalitatis eiusmodi homines duabus potissimum de causis videtur, aut quia alicuius opera indigeret, aut quia talem sua illorum merita mercedem exposcebant. Vtrumque dilemma si parum diligentius co[illegible]tetur, non modo non probàbile, sed ne verisimile est. Quid enim tunc deesse potuit tanto Deo, au[illegible]d à mortuo sperare? Viui potius erant accersendi laborum socij: quanquam non video quid illi faciundum restaret, post obitum talium virorum, quod prætermissum aut infectum fuisset. nam cùm ipsi viuere sub hoc cœlo tot annos potuerint, ita vt regnasse dicantur, nimirum quod hominis conseruationem propagationémque continet, antea prospectum fuerat, nec tantæ huius orbis machinæ aliquid abesse poterat, licet in vsum quædam non venissent, quæ ab his deinde reperta aut inuenta in secretis naturæ, authoritatem quasi illa condidissent, sibi falsam vendicauere. Quantum verò ad merita pertinet, si modo Deus ille summus iustus est atque prudens, talia dico fuisse quæ tantum absfuerunt, vt cœlo digna viderentur, vt vel in imum tartarum detrudi meruerint: nam & vos in sententiam quoque aliorum venitis, quod ad inferos ij detrudantur, qui patrarunt ea quæ ab aliquo vestrorum deorum, à Ioue (verbi causa) commissa fuisse conceditis. Quod si integrum à crimine illum fuisse dicitis, id fieri non potest, vt aliquis homo ea virtute præcellat, qua Deus haberi possit: sin verò exuisse hominem Iouem obiicitis, argumenta indiciáque iamdudum exposita demonstrant, Deum fieri nõ potuisse. ergo vt homo etiamnum: id quod à minori probatur. nam si vos, inquit, iudices scelestos iure punitis, consortiúmque vitiosorum respuitis, quanto magis Deus ille qui iustitia est & ipsa virtus? Atqui ista vos iustitia cœlum suggillatis vituperatísque, cum quos vestra iura damnant, Deum probasse credatis. E contrario vobis iudicandum fuerat, vt diis vestris à simili placeretis. Criminosissimi quique non damnandi erant, sed colendi, maximus ita illis honor haberetur, gratissimáque foret æqualium consecratio. Sed videte quàm securè in hac re vo- F
biscum ago. Concedo probos fuisse & bonos, neque ideo tamen esse deos putandum, alioqui multa essent absurda ridiculáque concedenda. Nam si tantum numen ex vitæ probitate, vel ex magnitudine fortunæ, vel ex rebus gestis, vel ex opibus comparatur, vel à scientia, multos vobis adducam in his omnibus pręstantiores, qui indignè præteriti nec dij sunt, nec habentur: qualis Socrates, Aristides, Cato, &c. an credendum summum illum Deum aut rationem personarum habere, aut imprudenter eligere, aut occlusisse semel cœlum, vt potiores apud inferos quàm apud se censerentur.

XII. [174] Cesso iam de istis, vt qui sciam me ex ipsa veritate demonstraturum quid non sint, quum ostendero quid sint. Quantum igitur de diis vestris, nomina solummodo video quorundam veterum mortuorum & fabulas audio, & sacra de fabulis recognosco. Quãtum autem de simulachris ipsis, nihil aliud deprehendo, quàm materias [175] sorores esse vasculorum instrumentorúmque communium, vel ex iisdem vasculis & instrumentis, [176] quasi fatum consecratione mutantes, licentia artis transfigurante, & quidem contumeliosissimè, & in ipso opere sacrilegè, vt reuera nobis maximè, qui propter deos ipsos plectimur, solatium pœnarum esse possit, quod eadem & ipsi patiuntur vt fiant.

Sed hæc, inquit, missa facio, faciliorem viam ingrediens, & breuiorem rationem, vt ostendam Saturnum, Iouem, alios gentium dæmonas non esse deos. Locus ab affirmatione, vnde negatio vera infertur. Nam si hoc ego lignum esse demonstro, patebit sanè non esse ferrum, neque lapidem, neque aliud præter se quicquam, cùm quod est speciei vnius propriæ, ad aliam transferri non possit: sic de diis vestris, si quid sunt,

A ſunt, exponam, per ſe patebit quid non ſint. Sunt autem mera nomina quorundam priſcorum mortuorum,& maiori ex parte fabellæ,quæ ſibi ſacrorum ritus concinnauerunt. nam ſi ij quos ſibi gentes pro diis colunt, vnde exorti ſunt,& vbi vixere, quo loco ſepulti ex hiſtoriis monumentíſque didicimus,quid illi jam ſunt niſi mortuorum nomina? Præterea ſi Rheam (ſiue Opem illam dicas) occultare filios video Corybantum tinnitu, ne à Saturno deuorentur, ſi alios de ouo natos, hunc de genitalibus ſectis,illum in femore patris coaluiſſe,Virbium de Hippolyto,Thyonianum de Dionyſio reformatum,atque alia id genus infinita, nónne ſunt hæ anicularum fabellæ? Ad hæc ſi huic noctu magis quàm interdiu ſacra operantur, ſi his inſtrumentis magis quàm illis, hac pecude potius quàm alia, ſi denique ſua cuiuſque Dei ſacrificia, ſi ceremoniarum rationem exquiras, nónne tibi fabuloſa ridiculáque videantur? Cùm itaque tales ipſi ſint, dij profectò eſſe non poſſunt. Deus enim æternus eſt,omnium genitor,ipſe non genitus, opifex & cauſa mundi, principio antiquior, fine diuturnior. Quod ſi mihi in ſtatuis ſimulachriſque quibus ſupplicatis, diuinitatem aſſumere Deo vultis,quaſi faciant illa numen, in hac ego parte nihil deprehendere aut conijcere poſſum quàm materias eſſe, nihil ab his diſſimiles quibus vaſa vtenſiliáque conflantur cælentúrve, niſi contra idola non ex maſſa metallorum,ſed ex vaſis per artem transformantur in talem effigiem. Sed tantundem. Neque enim per ſe hæc materia, neque per artem aſſequi poteſt,quod Deo proximum exiſtimari poſſit. Totum enim hoc artificium deorum eſt contumelioſum & impium. Quo loco maximè Tertullianus deridet ſuperſtitionem gentium, quæ in ſimulachris neſcio quid numinis ineſſe volebant. ad ea enim Chriſtiani trahebantur, vt in illa tanquam in verum Deum ſuſpicientes thura incenderent. Neque mirum videri debet ſi in hac re longior videatur eſſe Tertullianus, quæ per ſe nimium manifeſta eſt. Nam & Seneca in libro De ſuperſtitione, Pudebit, inquit, publicatæ dementiæ: alius horas Ioui nunciat, alius lictor eſt, alius vnctor. Sunt quæ Iunoni & Mineruæ capillos diſponant longè à templo, non tantum à ſimulachro ſtantes, digitos mouent ornantium modo: ſunt quæ ſpeculum teneant, ſunt quæ ad vadimonia ſua deos aduocent, ſunt libellos qui offerant, &
B illos cauſam ſuam doceant.

[177] Crucibus & ſtipitibus imponitis Chriſtianos, quod ſimulachrum non prius argilla deformat cruci & ſtipiti ſuperſtructa? in patibulo primum corpus Dei veſtri[178] dedicatur. Vngulis deraditis latera Chriſtianorum, at in deos veſtros per omnia membra validius incumbunt[179] aſciæ & runcinæ,& ſcobinæ. Ceruices ponimus ante plumbum & glutinum & [180] gomphos: ſine capite ſunt dij veſtri. [181] Ad beſtias impellimur, certè quas Libero, & Cybele, & Cereri applicatis, Ignibus vrimur: hoc & illi à prima quidem maſſa. In metalla damnamur: inde [182] cenſentur dij veſtri. In inſulis relegamur: ſolet & in inſulis aliquis Deus veſter aut naſci, aut mori. Si per hæc conſtat diuinitas aliqua, ergo qui puniuntur conſecrantur:& numina erunt dicenda ſupplicia. Sed planè non ſentiunt has iniurias & contumelias ſuæ fabrificationis dij veſtri, ſicut nec obſequia.

Quum itaque nihil dij ſint magis quàm animæ cæterorum hominum, & ſimulachra colantur pro numinibus, reſtat, vt ex opificio diuinitatem concipere credantur. Fabricam igitur hanc idolorum ita deſcribit,vt non tantum ab hominibus fieri demonſtret, ſed iis etiam rationibus & inſtrumentis,quibus in puniendis ſceleſtis, quales Chriſtianos putabant,in carnificina vtantur,tantum abeſt vt ex eorum ſtructura religio emergat,aut cœleſtis poteſtas inſpiretur. Ex quo non parum ſolarij Chriſtiani capiunt, ſi quibus ipſi tormentis diuexantur, eadem in fabricandis diis, quorum gratia cruciantur, infligi videant. nam ſi crucibus ſtipitibúſque infiguntur, ab eiuſmodi quoque plaſtes ſuſpendit argillam, ex qua ſimu-
C lachrum alicuius Dei confirmat. quod ſi faber ligneum faciat, validioribus armis dedolatur,quàm ſint vngulæ illæ ferreæ quibus latera Chriſtianorum lancinantur, neque ab hac re eſt, ſi capite nos truncatis: nam plumbo, aut glutino, aut gomphis,id eſt maioribus clauis capita deorum compaginatis, alioqui ſine capite ſunt, & beſtiæ,quibus inſpectante populo exponimur,non abhorrent à veſtris diis nam Bacchus ille veſter curru inuehitur à tigribus tracto, Cybele leones iungit, Ceres cum Triptolemo alatos ſerpentes: ignes etiam in conflatione ſicuti nos dij veſtri experiuntur,& à metallis ad quæ fodienda ſæpe damnamur, originem trahunt. ſi vero relegamur in inſula, & in Delo Latona fit puerpera, & in Creta Iupiter eſt ſepultus.

O impiæ voces, ô ſacrilega conuicia, infrendite, inſpumate, iidem eſtis [183] qui Senecam aliquem pluribus & maioribus de veſtra ſuperſtitione perorantem reprehendiſtis.[184] Igitur ſi ſtatuas & imagines frigidas mortuorum ſuorum ſimillimas non adoramus, [185] quaſi milui & mures & araneæ intelligunt, nónne laudem magis quàm pœnam merebatur repudium agniti erroris? Poſſumus enim videri lædere eos,quos certi ſumus omninò non eſſe? Quod non eſt,nihil ab vllo patitur, quia non eſt.

Sunt hæ gentium vociferationes, quibus inſultabant Chriſtianis aſſeuerantibus deos eſſe nullos. Ad hæc Tertullianus, Vt lubet exclamate, & iraſcimini. Neque enim nouum hoc eſt, cùm etiam Senecam qui de veſtra ſuperſtitione librum compoſuerit, damnare auſi eſtis, contra manifeſta indicia: nam vel auiculæ & araneæ, dum liberè inſidunt in iis, manifeſtè ſentiunt, ſentire nihil tales imagines.

XIII. [[186] Sed nobis Dei sunt, inquitis. Et quomodo vos econtrario impij, & sacrilegi, & irreligiosi erga deos vestros deprehendimini? qui quos præsumitis esse, negligitis: quos timetis, destruitis: quos etiam vindicatis, illuditis. Recognoscite si mentiar. Primo quia cum alij alios colitis, vtique quos non colitis, offenditis; prælatio alterius sine contumelia alterius non potest procedere, quia [187] nec electio sine reprobatione. Iam ergo contemnitis quos reprobatis, quos reprobando offendere non timetis. Nam vt suprà præstruximus, status Dei cuiusque in senatus æstimatione pendebat. Deus non erat quem homo consultus noluisset, & nolendo damnasset. [188] Domesticos deos quos lares dicitis, domestica potestate tractatis pignerando, venditando, demutando aliquando in [189] cacabulum de Saturno, aliquando in trullam de Minerua, vt quisque contritus atque contusus est, dum diu colitur, [190] vt quisque dominus sanctiorem expertus est domesticam necessitatem. [191] Publicos æquè publico iure fœdatis, quos in hastario vectigales habetis: si [192] capitolium, si [193] olitorium forum petitur, sub [194] eadem voce præconis, sub eadem hasta, sub eadem annotatione quæstoris, diuinitas addicta conducitur. D

Ex hoc loco regerit more suo Tertullianus totum hoc impietatis crimen in aduersarios, suis illos armis ita confodiens, vt fateri cogantur aliud sanè dicere, aliud sentire de diis. Nam si actiones, verba scriptáque sunt animi nostri manifesta indicia, plerique omnes Romani Epicuri sectam amplexabantur. Cuius etiam imaginem, quum multis in locis, tum in anulis gestabant. Huic nullus fuit respectus deorum: ne tamen maiorum instituta ritúsque, quibus imperij autoritas apud plebem maiori ex parte conseruatur, prodere viderentur, in iudiciis de re sacra tristes, & religiosi videri volebant, illud identidem quiritantes. At hi nobis dij sunt, & quomodocunque maiestas illorum tuenda nobis est, contra omnes qui capite velint illos diminuere. Ad hæc Septimius, Aut ista, inquit, ex animo dicitis, aut cum simulatione. Si simulatè, sententia vestra nobiscum conuenit. Neque enim colendi qui non sunt. Sin ex animo, plurimis ostendam argumentis, vos multò magis esse in illos impios, quàm Christianos. Aut igitur nobiscum puniendi essetis, aut nos absoluendi vobiscum. Primum enim aut ex affectu, aut ex vtilitate pendet omnis vester deorum cultus, non à religione aliqua vel pietate. Mercator enim ex vobis aliquis Mercurium facere sibi propitium studet: amantes Veneri satisfaciunt, milites Bellonam tantum & Martem colunt, poëtæ Apollinem aut Bacchum, veneficæ in Proserpinam totæ incumbunt, aliis diis neglectis. At si, vt diximus, senatus alios etiam voluit vobis esse deos, cur à vobis omnes non coluntur? hæc nimirum electio offendat necesse est præteritos: cùm verò id vos non moueat, illos profectò non creditis: si mouet, iam nobiscum impij censemini. Sed & eos ipsos quos seorsum colitis, quánam religione demeretis? Nam dij vobis sunt (vt identidem nostris auribus inculcatis) eiusmodi simulachta, quid est quod ij quos lares dicitis, quasi in supellectilis ratione computantur, vt perinde à vobis aut oppignerentur, aut venditentur, atque cætera instrumenta domestica instante necessitate? erant potius exoranda vobis eorum numina, vt vrgentem inopiam defenderent, aut verenda ne propterea indignata miserias conduplicarent. Quod si tales dixeris impios, vt est hominum genus, cum sanctis, inquam, dominis piis quæ patribus familiàs multò peius agunt: qui cùm ex frequentiori cultura illos contriuerint, diffingere deinde solent, vt id quod prius fuerat illis Saturnus aut Minerua, vas conflatum culinæ inseruiat. At erant hæc aliquo modo ferenda, priuata enim sunt minúsque manifesta, prætetea necessitas egestatis nulla lege circunscribitur. Esto, quid si eadem ratione publici dei tractantur? Video enim vectigales tributariásque gentes cùm præsentem pecuniam quandoque non habeant, publicanis aut quæstoribus aureos argenteósque deos addicere, vt sæpenumero hastario venditionique auctionariæ per præconem veneant, & inter manubias captiui dij veneunt, vt pecunia ærarium aut fiscus constipetur. E F

Sed enim agri tributo onusti, viliores: hominum capita stipendio censa, ignobiliora. Nam hæ sunt notæ captiuitatis. Dij verò qui magis tributarij, magis sancti; imò qui magis sancti, magis tributarij: maiestas quæstuaria efficitur. [195] Circuit cauponas religio mendicans, exigitis mercedem pro solo templi, pro aditu sacri: non licet deos nosse gratis, venales sunt.

Amplificatio irrisoria. Nihil enim veri illi Christiani superiorum temporum abhorrebant magis, nihil vehementius detestabantur, quàm ex sacris rebus quæstum quoquomodo facere. Gentes verò in quibus nulla erat spiritus sancti gratia, tam de sacris rebus quàm de prophanis, opes sibi vndecunque comparabant. Et cuius Dei numen sanctius habebatur, magis erat antistitibus quæstuosum. Eo enim nomine stipes ad instaurationem templi exigebant, aditúsque quotidianos venditabant, contraria quidem ratione autoritatem diis consetuantes. nam stipendiariæ res, quemadmodum homines & agri, multò viliores sunt, vt qui ex eo tributo captiuos esse & prouinciales indicent. Nam municipales & coloni, quia immunes à tributo quod in stipendium militare persoluitur, pluris meritò æstimari solent.

Quid

A Quid omninò ad honorandos eos facitis, quod non etiam mortuis vestris conferatis? ædes proinde, aras proinde. idem habitus & insignia in statuis. vt ætas, vt ars, vt negocium mortui fuit, ita deus est. quo differt ab epulo Iouis[196] silicernium? à[197] simpulo obba? ab aruspice pollinctor?[198] nam & aruspex mortuis apparet.

Collatio hæc euidentissimè demonstrat gentes, vel quos deos credunt, aut credere simulant, omninò negligere, quando eximiam illam excellentémque Dei naturam non aliis prosequantur honoribus, quàm quibus defunctis hominibus parentari soleant: denique in cultu nihil differat à mortuo deus. nam si ædes Ioui (verbi causa) dicata est, in qua epulum celebretur, si aræ vbi in simpuuio vase vinum libatur, si aruspex qui hostiarum intestina perscrutetur, & mortuis non dissimilia attribuuntur. Præter enim templa & aras cum flaminibus dicatas Cæsaribus, vbique videre est silicernium apparatum, id est funebre conuiuium à cognatis defuncti hominis, nihil differens ab eo quod viri epulones Ioui instaurare solent, vbi pro simpuuio obba poculum est haud ab eo dissimile, & pollinctor ministet cadaueribus curandis apparet, præstóque est. Nec minus in defunctorum statuis & imaginibus eadem sunt ornamenta pro ætate muniisque cuiusque, quæ spectantur in diis. At pudere vos huius parilitatis debebat, aut esse argumento, deos perinde fuisse homines atque alios defunctos, qui à vobis quotidie eodem honore impertiuntur.

Sed dignè imperatoribus defunctis honorem diuinitatis dicatis, quibus & viuentibus eum addicitis. accepto ferent dij vestri, imò gratulabuntur, quòd pares ei fiant domini sui. sed quum[199] Larentinam publicum scortum, velim saltem Laidem aut Phrynem,
B inter Iunones & Cereres ac Dianas adoratis, cùm[200] Simonem Magum statua & inscriptione sancti Dei inauguratis, quum de[201] pædagogiis aulicis[202] nescio quem cinædum Deum facitis, licet non nobiliores dij veteres, tamen contumeliam à vobis deputabunt hoc, & aliis licuisse, quod solis antiquitas contulit.

Maxima hæc ex opportuna correctione exaggeratio irrisionis Romanorum in suos deos, quum in censum deorum & ad parem diuinitatem non imperatores tantum admittant, qui si res iusto examine expendatur, tanquam deorum domini magis legitimo cultu venerari merentur. Quos enim volunt deos faciunt, & viuentes diui augustíque nominantur: Sed scorta etiam & magos & cinædos non pro dignitate quidem personarum, sed ex adulatione. Nam si meretrix aliqua adoranda, multo decentius Lais illa famosissima, aut Phryne nobile Athenarum scortum, quæ Xenocratis tamen continentiam suis illecebris expugnare non potuisse dicitur, adorabitur, quàm Romuli rustica Larentia nutrix. Tam bene etiam de deliciis & exoletis Hyla aut Sarmentus aliquis & de seruis Narcissus, quàm Antinous, qui nuper in gratiam Hadriani diuinos honores promeruit. quanquam si cuncta quæ ad deos de antiquitate commendatos pertinent exquirantur, neotericis non inuenientur nobiliores, nec meliores.

Volo & ritus vestros recensere: non dico quales sitis in sacrificando, cùm enecta & tabidosa & scabiosa quæque mactatis, cùm de opimis & integris superuacua quæque truncatis,[203] capitula & vngulas, quæ domi quoque pueris vel canibus destinassetis. Quum de[204] decima Herculis nec tertiam partem in aram eius imponitis. Lau- XIIII.
C dabo magis sapientiam, quòd de perdito aliquid eripitis. [[205] Sed conuersus ad literas vestras, quibus informamini ad prudentiam, & ad liberalia officia, quanta inuenio ludibria?[206] Deos inter se propter Troianos & Achiuos vt gladiatorum paria congressos depugnasse: Venerem humana sagitta sauciatam, quòd filium suum Æneam penè interfectum ab eodem Diomede rapere vellet. Martem tredecim mensibus in vinculis penè consumptum. Iouem ne eandem vim à cæteris cœlitibus experiretur, opera cuiusdam monstri liberatum, & nunc flentem Sarpedonis casum, nunc fœdè subantem in sororem sub commemoratione non ita dilectarum iampridem amicarum. Exinde quis non poëta ex autoritate principis sui[207] dedecorator inuenitur deorum? Hic[208] Apollinem Admeto regi pascendis pecoribus addicit, ille Neptuni structorias operas Laomedonti locat. Est & ille de lyricis ([209] Pindarum dico) qui Æsculapium canit auaritiæ merito, qua medicinam nocenter exercebat, fulmine vindicatum. Malus Iupiter, si fulmen illius est, impius in nepotem, inuidus in artificem. Hæc neque vera prodi, neque falsa confingi apud religiosissimos oportebat.[210] Nec tragici quidem aut Comici parcunt, vt non ærumnas vel errores domus alicuius Dei præsentur.[211] Taceo de philosophis, Socrate contentus, qui in contumeliam deorum quercum & hircum & canem deierabat. Sed propterea damnatus est Socrates, quia deos destruebat. Planè olim, id est semper, veritas odio est.[212] Ta-

men cum pœnitentia sententiæ Athenienses criminatores Socratis postea afflixerint,& D
imaginem eius auream in templo collocarint, rescissa damnatio testimonium Socrati reddidit.[213] Sed & Diogenes nescio quid in Herculem ludit, & [214] Romanus Cynicus Varro [215] trecentos Ioues siue Iupiteres dicendum, sine capitibus introducit.

Damnationis Christianorum causa omnium iustissima videbatur (vt diximus) & quam iudices potissimum obiiciebant, quod contemptores essent religionis,& diis semper maledicerent: non mirum igitur si hoc loco longior se Tertullianus effundat, dum manifestè iuuat variis argumentis exponere, multò magis gentes eadem causa damnari debere, quia non minus suorum deorum maledici sunt & vituperatores,& ab omni prorsus religione disiuncti. Quod priusquam citatis testibus comprobet (sunt enim hæc à ritibus tracta, vnde omnis cultus deorum religióque pendet & examinatur) per præoccupationem malignitatem eorum taxat in operatione holocaustorum, cùm ne extremas quidem hostiarum partes diis adolere patiantur, atque ita defraudent suscepta vota, quasi cum stupidis fatuísque tota res agatur. Sed hæc illi sapienter. Tanto enim minus de suo disperdent. Quid verò religiosis viris contrarium magis esse videtur, quàm Dei sacrosanctum nomen, cuius semper cum præfatione summi honoris meminisse debemus, per nefarias turpitudines traducere, purámque eius ac sapientem naturam cum sordidis ludibriis commaculare? At hoc ipsum Christiani non peccant. Quos enim non credunt, non est quod maledicant. Gentes verò tanta religione præditæ, vt cum diis tanquam cum lenonibus, cum scelestis, cum lurconibus adolescant, primis suæ ætatis temporibus ad eos se scriptores conferunt, eos addiscunt,& nocturna versant manu versántque diurna, qui de diis tanquam de infimo genere hominum loquuntur. Ferunt hoc domi patresfamiliâs, foris per omnia theatra publicæ personæ patiuntur, denique in suo regno Imperatores vt de suis diis risus voluptásque carminibus concilietur: quamquam non E
hoc sola sibi licentia poëtarum vendicat,& qui philosophi fuere, ab eiusmodi derisione non abstinuerunt. Nam cum Socrates per canem & anserem, per hircum & quercum & platanum iurabat, tantundem hoc cauillo volebat ostendere Iouem quàm canem peierasse.

XV. [[216] Cetera lasciuiæ ingenia etiam voluptatibus vestris per deorum dedecus operantur. [217] Dispicite Lentulorum & Hostiliorum venustates, vtrum mimos an deos vestros, in iocis & strophis rideatis.[218] Mœchum Anubim,& masculum Lunam, & Dianam flagellatam,& Iouis mortui testamentum recitatum,& tres Hercules famelicos irrisos.

Cetera lasciuiæ ingenia, &c. Vrget hoc vehementius aduersarios. Superiora enim à grauibus introducta viris, plura in suis illis deorum apologis habere posse videntur epimythia, quæ vtramque partem philosophiæ allegoticè prælibent. Hæc verò quæ mimographi ludere solent, ingenia ad lasciuiam nata, siue hypocritarum strophia strutheáque & omnia eiusmodi insignia respicias, siue verba reíque totius figmentum, nihil aliud spectant, quàm vt risum & delectationem concitent, ex ea plerumque materia quæ deorum aliquem quasi impudicum scurram & improbum helluonem repræsentet. Nam & Valerius, Mimorum, inquit, argumenta maiori ex parte stuprorum continent actus. Genus autem eiusmodi poëmatis nullum quod sciam nostris temporibus extat: quamquam plures in eo studio excelluerint, vt Cornelius Nepos, Laberius, Marullus, Lentulus & Hostilius, de quibus nunc Tertullianus meminit. Quæ fuerint eorum hypotheses, facilè ex his quæ hoc loco denotat, apparet. Dianam enim ex aliquo commisso vapulantem, Lunam tribada in suum forte Endymiona (licet & Lunus idem legatur apud Spartianum in Caracalla) Herculem voracissimum vernam & id genus alia peragebant, ita à faceto poëta disposita, vt in recitando cum morum taxatione risum per cuneos excitarent. F

[219] Sed & histrionum litteræ omnem fœditatem eorum designant.[220] Luget sol filium iactatum de cœlo lætantibus vobis, [221] & Cybele pastorem suspirat fastidiosum, non erubescentibus vobis. [222] Et sustinetis Iouis elogia cantari, & [223] Iunonem, Venerem, Mineruam à pastore iudicari.

Triplex est in eadem re deorum irrisio: vna est quam diximus à persona poëtarum, alteræ ex partibus histrionum, qui suis lateribus gesticulationéque & gannitu dum agerent deos, omnes turpiores muliebrésque affectus exprimebant, quo nihil in contemptum religionis nequius fieri potest. De Cybele verò & Aty, qui adolescens à matre deorum adamatus studio muliebri, à se ipse castratus Atte factus est: cuius mysterium Galli sacerdotes digladiantes imitabantur vsque ad Almonem fluuium extra vrbem: Item de Phaëtonte & iudicio Paridis, omnibus dramata notissima sunt.

Quid quod imago Dei vestri ignominiosissimum caput & famosum vestit? quod corpus impurum & ad istam artem effœminatione productum Mineruam aliquam vel Herculem repræsentat? nónne violatur maiestas, & diuinitas constupratur laudantibus vobis.

Alter hic est ab histrionibus contemptus deorum, quod scilicet ij qui deorum personam induunt in scena, ignominiosum genus est hominum & aliorum famosissimum. Mimæ enim mulieres & pantomimi tam malè audiebant, vt quemadmodum Tacitus testatur, senatoribus olim vetitum sit ingredi tabernas eorum: at quanto minus maiestati deorum patere debebant?

A [123] Planè religiosiores estis in cauea, vbi super sanguinem humanum, super inquinamenta pœnarum proinde saltant dij vestri, argumenta & historias noxiis ministrantes, nisi quod & ipsos deos vestros sæpe noxij induunt. Vidimus aliquando castratum Atyn illum Deum ex [124] Pessinunte, & [126] qui viuus ardebat, Herculem induerat. Risimus & inter ludicras [127] meridianorum crudelitates [128] Mercurium mortuos cauterio examinantem. Vidimus & Iouis fratrem gladiatorum cadauera cum malleo deducentem. Singula ista quæque adhuc quis posset inuestigare, si honorem inquietant diuinitatis, si maiestatis vestigia [129] obsoletant; de contemptu vtique censentur, tam eorum qui eiusmodi factitant, quàm eorum quibus factitant. Sed ludicra ista sunt.

De scena in arenam descendit, cum ironia demonstrans multò illic magis esse gentes impias minúsque religiosas. Nam præter ea quæ superius dicta sunt, adiungitur deos sub histrionum persona pollui humano sanguine sæuioribúsque inquinamentis, inter sese saltitantes. nam vt Martialis aliíque quamplures testantur, in peragendis fabulis, si cædes intercedebat, destinabantur in eam rem damnati, vt non ex ingenio, sed ex rebus ipsis populo vera exhiberetur. Quum itaque castratio Atys (eleganter à Catullo deplorata) in gratiam suæ Cybeles ex Pessinunte oppido Phrygiæ repræsentāda erat, dānatus homo agebat Atyn, veréque euirabatur. Eadem ratione si Hercules in Oeta monte cremabundus introducebatur, in vicē eius homo exurebatur ex damnatis. Si cum Mercurio res erat aut cum Plutone, vt ille candenti cauterio mortuos prætentaret, ille malleo & incude confirmaret, præstò erant cadauera gladiatorum. Quæ omnia simul cum aliis id genus quando honorem deorum perturbent, maiestatémque imminuant, & quasi obsoletam faciant, vtpote ridicula & fabulosa, nemini dubium est quin ex contemptu fiant, tam actorum quàm spectatorum aduersus deos.

B Sed ludicra ista sint. Ceterum si adiiciam quæ non minus conscientiæ omnium recognoscent, [130] in templis adulteria componi, inter aras lenocinia tractari, in ipsis plerumq; æditu orum & sacerdotum tabernaculis, sub iisdem [131] vittis & apicibus & purpuris thure flagrāte libidinem [132] expungi: nescio plúsne de vobis dij vestri quàm de Christianis querantur. Certè sacrilegi de vestris semper apprehenduntur. [133] Christiani enim templa nec interdiu norunt, spoliarent forsitan ea & ipsi, si & ipsi ea adorarent.

Romanorum religionem, si quis historias accuratius recognoscat, vnà cum iure publico periisse comperiet, ita vt eius speciem aliquam Cæsares vix retinuerint, ex ambitione tamen ac metu rerum nouarum: ex quo factum est vt iudices prætorésque, dum suo adulari cauerèque voluerit imperatori, Christianis enixissimè restiterint. nam suos illos deos tantum aberat, vt esse crederent, vt omnibus modis contaminarent, templáque deorum perinde ac profana loca haberentur. Quoties enim legimus amores in templis conciliatos, Camillósque inter sacrificandum constupratos à pontificibus? flaminésque vittatos pileatósque in sacrariis libidinem expressisse? Nimirum, inquit Tertullianus, multò magis de vobis dij si sunt, conqueri possunt, quàm de Christianis. qui si eos non colunt, mille tamen probris non dedecorant: manifestum est etiam tam multos sacrilegos, qui à vobis quotidie mulctantur, vestrates esse. Conuenit enim vobiscum Christianos templa deorum nunquam adire. Atque ita incesti crimen & sacrilegij in aduersarios recuditur.

Quid ergo colunt, qui talia non colunt? Iam quidem intelligi subiacet veritatis esse cultores, qui mendacij non sint: nec errare amplius in eo in quo errasse se recognoscēdo

C cessauerunt. Hoc prius capite, & omnem hinc sacramenti nostri ordinem haurite, repercussis ante tamen opinionibus falsis. [[134] Nam vt quidam, somniastis caput asininum esse XVI.

deum nostrum. Hanc [135] Cornelius Tacitus suspicionem eiusmodi inseruit. Is enim in quinto Historiarum suarum bellum Iudaicum exorsus ab origine gentis, etiam de ipsa tā origine, quàm de nomine & religione gentis quæ voluit argumentatus, Iudæos refert Ægypto expeditos, siue, vt putauit, extorres, in vastis Arabiæ locis aquarum egentissimis, cum siti macerarentur, onagris qui fortè de pastu potum petituri æstimabantur indicibus, fontibus vsos: ob eam gratiam consimilis bestiæ superficiem consecrasse. Atque ita inde, opinor, præsumptum, nos quoque vt Iudaicæ religionis propinquos, eidem simulachro initiari. At enim idem Cornelius Tacitus sane ille mendaciorum loquacissimus, in eadem historia refert Cneum Pompeium cum Hierusalem cepisset, proptereáque templū adiisset speculandis Iudaicæ religionis arcanis, nullum illic reperisse simulachrum. Et vtique si id colebatur quod aliqua effigie repræsentabatur, nusquam magis quàm in sacrario suo exhiberetur, eo magis quia verebatur extraneos arbitros vana cultura. [136] Solis Exod. 26.

enim sacerdotibus adire licitum, & conspectus cæterorum velo oppasso interdicebatur. Vos tamen non negabitis & [137] iumenta omnia, & totos cantherios cum sua Hippona coli à vobis. Hoc forsitan improbandum, quod inter cultores omnium pecudum, bestiarúmque asinarij tantum sumus.

Tempestiua addubitatio, & necessaria apologiæ, quæ Christianos non modo non contemptores esse religionis persuadeat, sed etiam amatores asseueret, maximéque omnium religiosos, vt qui à falso cultu se vendicauerint, & verum pro viribus amplecti conentur. In primis igitur, inquit, capite tenetéque hoc quod per se patet symperasiua. Christiani non colunt deos quos esse falsos docuimus, colunt autem aliquod numen, ergo verum colunt. Quis ille sit audietis breuiter à nobis, cum primum nonnulla quæ falso de Christiana religione circunferuntur, ex animis vestris eximemus. Ita enim attentiores sibi comparat auditores ad eam rem, & maiorem fidem conciliabit, cum nihil illa famam extimescere aut dissimulare demonstretur. Quæ vero contra vulgarem opinionem redarguit à testimonio, & à loco qui est à simili, quatuor sunt. Effigiem asini non esse deum Christianorum, non mirum si crucem venerentur, solem pro deo non adorari: postremo non ea forma esse Christianis deum, qua productus est à quodam in tabula. Et quoniam rumores interdum non sine certa causa in vulgus manare solent, vnde hæc asini suspicio inuaserit animos gentium edocet. Nam cum noua Christianorum religio non multum ab antiqua Iudæorum discrepatet, & autore Tacito Iudæi, qui Mose duce à siti per onagros respirassent, asini effigiem sacrasse dicerentur, facile receptum est apud maleuolos eandem Christianos asinariam superstitionem admisisse, vnde & asinarij appellarentur, licet contra veram significationem: nam qui asinos agit, asinarius dictus est, vt mulio qui mulos. Hoc facile refellitur. Autori enim eius rumoris Cornelio non est credendum: primum quia ignarum veræ historiæ multa falsa ridiculáque inseruisse, quilibet aperte deprehendit, qui totum eius qui citatur locum perlegat: deinde quia ipse sibi aduersatur, cum in ea historia quam ad veritatem accepisse à suis verisimilius est, Pompeium dicat nullum in penetralibus templi Hierosolymitani simulachrum inuenisse: at sicubi stabat, illic certe dicatum esse debebat, quanquam neque hoc gentes irridere deberent, apud quas non tantum pegasus ille, nec caput tantummodo equinum, sed tori canthetij, id est castrari equi in honorem Hipponæ deæ dicantur, quæ & ipsa ab equis nomen suum detraxit. Mitto serpentes Æsculapij, bouem Apis, Hammonis arietinum caput, aliáque eiusmodi plura, quæ gentes superstitiosè venerantur: vt si vnius asini effigies nobis quoque reuera coleretur, id sane vitio aut infamiæ verti non debeat, magis quam vobis, qui cum tot aliis vbique bestiis supplicatis, non tantum asinarij, sed serpentarij, boarij, equinariíque appellari potestis.

[238] Sed & qui crucis nos religiosos putat, [239] consecraneus erit noster, cum lignum aliquod propitiatur. viderit habitus dum materiæ qualitas eadem sit: viderit forma dum idipsum Dei corpus sit, & tamen [240] quanto distinguitur à crucis stipite Pallas Attica? & Ceres farrea, quæ sine effigie rudi palo & informi ligno prostant? Pars crucis est omne robur, quod erecta statione defigitur, nos si forte integrũ & totũ Deũ colimus. Diximus originem deorum vestrorum à plastis de cruce induci. [241] Sed & victorias adoratis, cum in tropæis cruces intestina sint tropæorum. Religio Romanorum tota castrensis signa veneratur, signa iurat, [242] signa omnibus diis præponit. [243] Omnes illi imaginum suggestus insignes, monilia crucium sunt. [244] Sypara illa vexillorum & [245] Cantabrorum † stolæ crucium sunt. Laudo diligentiam, noluistis nudas & incultas cruces consecrare.

† Labarorũ.

Paulo post commodius exponet quamobrem Christiani crucem venerentur: hoc loco satis est, si quod absurdum de cruce videbatur, apud gentes aliquo modo commitigaret, exemplóque eorum appareat nec nouum neque adeo temerarium videri posse. De ipsius itaque rei subiecto, & ex definitione probat Romanos præcipue in hac parte consectaneos esse, & eiusdem cum Christianis hæreseos, cum materiam & ipsi adorent, ligneáque deorum simulachra. Si enim rei substantia, non habitus nec forma perpenditur, quid enim si recta magis se habeant, siue transuersa minus, aut aliam de se speciem faciant decentiorem quàm aliam? sint modo lignea diuersa figura & Deus vester & crux, vtrique eandem materiam colimus. Quamquam de diis optime scalpello elaboratis expolitísque distantior collatio videtur. at vero cum sudes apud vos & informe lignum expositum in limitibus, in hortis pro Cerere ac pro Priapo habeantur, parum mehercule isthæc à cruce nostra discedunt. Quod si dicas partem esse crucis eiusmodi simulachrum, quid tum? nos forte melius, qui tota totum Deum repræsentamus. Sed & illa quæ in conformatione deorum vestrorum superius diximus, ad hunc locum faciunt, cum plastas, id est eos qui ex luto fingunt, diceremus super patibulum stipitémve argillam astruere in effigiem deorum: in iis igitur veluti intestina cruces sunt, quemadmodum & in victoriarum simulachris. Sed & signa illa imperatorum in castris, quæ milites omnibus præferunt diis, festis diebus vnguento etiam perungentes, nónne ita constructa sunt, vt suggestus crepidinésque illorum videantur cruces exornatæ monilibus? Sypara etiam veláque illa è longioribus hastis dependentia vexillorum, in quibus præter alias imagines & nomen imperatoris adscribitur, per quod solennius quàm per Iouem iurare soletis, nónne sunt quasi stolæ crucium? id tantummodo interest, quod nos nudas in altaribus cruces statuimus, vos exornatas & excultas vbique dicatis.

Alij plane humanius & verisimilius solem credunt Deũ nostrũ. [246] Ad Persas si forte deputabimur (licet solem non in linteo depictum adoremus) habentes ipsum vbique in suo clypeo. denique inde suspicio, quod innotuerit nos [247] ad orientis regionẽ precari. Sed & plerique vestrũ in affectatione aliquãdo vt cœlestia adorandi ad solis ortum labia vibratis.

A tis.[248] Æquè si diem solis lætitiæ indulgemus, alia longè ratione quàm religione solis secundo loco ab eis sumus, qui diem Saturni ocio & victui decernunt, exorbitantes & ipsi à Iudaico more, quem ignorant.

Tertia hæc est opinio nonnullorum à consequentibus, verisimilior tamen, qui duabus coniecturis inducebantur, quod sol à Christianis adoraretur, quia preces ad orientem versi fundebant, quódque diem solis, qui dominicus dictus est, lætum ac festum celebrarent: at hoc etiamsi verum sit, damnare nos, inquit, impietatis non debebat. nam etsi depictum solem in clypeis, vt Persæ, non adoramus, tamen in eorum superstitione facilè censeri possimus, quando & Romæ etiam multi sint, qui tædio simulachrorum affectantes aliquando cœleste aliquid venerari, labia ad orientem solem (nihil enim eo præstantius vident) precando moueant. Quod autem ad diem solis attinet, vt paulo inferius patebit, alia ratio est à cultu solis; quæ nos eum diem qui est à Saturni secundus, & à Iudæis superstitiosè obseruatur, celebrare persuadet. nam & illi nesciunt suam legem explosam iam & exoletam refrixisse.

Sed noua iam Dei nostri in ista ciuitate proximè æditio publicata est, ex quo quidem in frustrãdis bestiis mercenarius noxius picturam proposuit cum eiusmodi inscriptione, Deus Christianorũ[249] ononychites. Is erat auribus asininis, altero pede vngulatus, librũ gestans, & togatus. Risimus & nomen & formã. Sed illi debebãt adorare statim biforme[250] numẽ, quia[251] & canino & leonino capite cõmistos, & de capro & de ariete cornutos, & à lumbis hircos, & à cruribus serpentes, & planta vel tergo alites deos receperunt. Hęc ex abundanti, ne quid rumoris irrepercussum, quasi de conscientia præterissemus. Quæ omnia, conuersi iam ad demonstrationem religionis nostræ, repurgauimus.

B Nulla fuit vnquam secta quæ tot tantísque hinc inde modis diuexaretur quàm Christiana. Vires, ingenia, odia omnium ordinum coniurarunt ad excidium eius, vt inter alia maximè mirum videatur, cõtra tantas hostium iniurias pullulari potuisse: semper tormenta & irrisiones præstò erant, illa à principibus viris, eæ plerumque ab infima plebe, quæ principibus adulabatur. Quale hoc est quod nunc à Tertulliano refertur. Homo enim mercenarius noxiúsque gladiator, vt puto, qui suis noxis ad bestias damnandus, illas à sui corporis pastu, vel suo corporis robore, vel iniquitate iudicum defraudabat, tanquam gloriosus miles tabulam in apertum producere ausus est, in qua quod erat monstrum depictum, Christum esse dicebat, & à forma Ononychiten appellabat, quasi asinũgularium: quod tantũ à forma vera abhorrebat, quam Christiani venerabantur, vt tabulam intuentes non possent non ridere & ignorantiam & imprudentiam hominum, qui dum alios ridere volunt, suam ipsi stultitiam detegunt. nam quibus id biforme portentum pro Deo conueniat magis, quàm iis qui Iouem Hammonium colunt arietis capite, Panáque & Satyros, Eumenidásque & alia id genus mõstra innumerabilia, quæ ab Ouidio lib. præsertim quinto Metamorph. recensentur? Sed hæc omnia diligentius diluentur, vt diximus, in exponenda vera Christianorum religione, ad quam nunc opportunè Septimius transit.

[[252] Quod colimus nos, Deus vnus est; qui totã molem istã cum omni instrumẽto elementorũ, corporũ, spirituũ; verbo, quo iussit; ratione, qua disposuit; virtute, qua potuit, de nihilo expressit, in ornamentum maiestatis suæ:[253] vnde & Græci nomen mundo κόσμον accommodauerunt. Inuisibilis est, etsi videatur; incomprehensibilis, etsi per gratiam repræsentetur; inæstimabilis, etsi humanis sensibus æstimetur, adeo verus & tantus est. Ceterum quod videri communiter, quod comprehendi, quod æstimari potest, minus est & C oculis quibus occupatur, & manibus quibus contaminatur, & sensibus quibus inuenitur. Quod vero immensum est, soli sibi notum est: hoc quod est, Deũ æstimari facit, dũ æstimari non[254] capit.[255] Ita eum vis magnitudinis & notum hominibus obiicit & ignotum. Et hæc est summa delicti nolentium recognoscere, quem ignorare non possunt.

XVII. *Deut. 6.* *Esa. 40.*

Nullibi Atticismus Tertulliani vberior apparet. ex medio Theologiæ thesauro illa de Deo prompsit, quæ maiestate tanti numinis seruata, tamen ab humano intellectu ita percipiantur, vt amplecti etiam necesse sit, & Christianos nos esse non pœniteat. Quod igitur, inquit, nos colimus, ne vos Christianos sine Deo, sine religione arbitremini, vnus est Deus, non ea quæ apud vos est incondita turba deorum: neque is est qui natales ortúmque ex aliqua insula traxerit, sed qui totam hanc molem naturæ, totúmque mundum, quem à nomine ornamenti κόσμον Græci dixerunt, condidit: in qua si fabricam, si ordinem, si caussam admiraris, talis est eius virtus, talis ratio & verbum, vt ex nihilo facilè omnia de sese potuerit excludere, ob eam causam, vt sua maiestas ex tanto opere condecoraretur, innotesceretque naturæ. Cúmque ea sit eius substantia, vt eam sua magnitudine animus noster capere nequeat, ac multo minus exprimere verbis (nam in quærendo Deo more Academico per negationem incedentes, cum non sit hoc, neque hoc, nec illud, in aliquam cognitionem commodius veniemus) ita tamen facilè videtur intelligitúrque per sensus, vt negari non possit. Atque id est maximum Dei argumentum, quod intelligatur adesse, quomodo aut quantus non intelligatur, alioqui intra ingenium nostrum contineretur: nihilóque maiorem de se nobis opinionem faceret, quàm quæ multa sunt in natura cognita à sapientioribus, si omnium rerum certissimus, non videretur similis incerto. Merito igitur Septimius loco maximi summíque delicti ponit, id quod etiam Paulus Apostolus ad Romanos, Quod quum tota natura gloriam

Dei præ se ferat, gentes creatore neglecto creatis diuinum honorem attribuerint. D

Vultis & ex operibus ipsius tot ac talibus quibus continemur, quibus sustinemur, quibus oblectamur, etiam quibus exterremur: vultis ex [256] Animæ ipsius Testimonio comprobemus? Quæ licet carcere corporis pressa, licet institutionibus prauis circumscripta, licet libidinibus & cōcupiscentiis euigorata, licet falsis diis exancillata, cum tamen resipiscit, vt ex crapula, vt ex somno, vt ex aliqua valetudine, [257] & sanitatē suam patitur, Deū nominat; hoc solo quia propriè verus hic vnus Deus, bonus & magnus. Et quod Deus dederit, omniū vox est. Iudicem quoq; contestatur illū, Deus videt, & Deo cōmendo, & Deus mihi reddet. O testimoniū animę naturaliter Christianę. Deniq; pronūciās hęc, nō ad Capitoliū, sed ad cœlū respicit. Nouit enim sedem Dei viui; ab illo, & inde descendit.

Electio hæc oblata iudicibus & copiam & fiduciam habet persuasionis. Tam multa sunt in natura suo quæque tempore procedentia, vicissimque subuenientia ad solam hominis conseruationem contemplationémque proposita, vt si quis vel mediocri ingenio ordinem eorum, si finem cōtempletur, vis Dei quædam in tota natura latens manifestè deprehendatur: nec etiam minus est argumentum quod ab animis nostris sumitur. Licet enim noster animus multis inquinamentis abducatur à suo naturali proposito, frequens tamen illuc recurrit, vt exprimat innatos veritatis igniculos. Passim itaque videre est, cuiusque hæreseos homines, vel Epicureos (vt de Cassio refert Plutarchus) quandocunque vel à vitio, vel ab instituto imprudenter remittantur, aliquid statim proferre, quo & immortalitatem animorum, & diuinum numen profiteantur. nam quid hoc est, quod sæpius in cœlum conuersi Deum appellemus? nempè ob eam causam, quod illic vnus de quo loquimur, propriè verus est Deus bonus & magnus: cui etiam benignitatem facultatémque omnium rerum quotidie acceptam referimus, cum illa frequenter verba suspendimus aut E asseueramus, dicentes, Deus dedit, Deus abstulit: cum vero, Deus videbit, aut Deo commendo, tam frequenter vsurpamus, nónne iudicem esse contestamur confirmamúsque? Quæ omnia præ se ferunt naturale, id est certum animi testimonium de Deo, fidémque Christianam id mirum perficere, quod natura exorditur in nobis.

XVIII. [[258] Sed quo plenius & impressius tam ipsum quàm dispositiones eius, & volūtates adiremus, instrumentum adiecit litteraturæ, si qui velit de Deo inquirere, & inquisitū inuenire, & inuento credere, & credito deseruire. Viros enim iustitia & innocentia dignos Deū nosse & ostendere à primordio in seculum emisit spiritu diuino inundatos, quo prędicarent Deum vnicū esse, qui vniuersa condiderit, qui hominē de humo struxerit ([259] hic
Gen. 1. enim est verus Prometheus, qui seculum certis temporum dispositionibus & exitibus or-
Gen. 8. dinauit) exinde quæ signa maiestatis suæ iudicantis ædiderit per imbres, per ignes, quas
Gen. 19. demerendo sibi disciplinas determinauerit, quæ ignoratis & deseritis. [260] Sed & obseruantibus quæ præmia destinarit, vt qui producto æuo isto iudicaturus sit suos cultores in
Matth. 24. vitæ æternæ retributionem: profanos [261] in ignem æquè perpetem & iugem, suscitatis omnibus ab initio defunctis, & reformatis, & recensitis ad vtriusque meriti [262] dispunctionē. Hæc & nos risimus aliquando. De vestris fuimus, fiunt non nascuntur Christiani.

Poterant ea quæ in natura fiunt, ex ipsa consuetudine haud ita quibusdam admiranda videri, neque ita eximia vt in his emicet Deus. Talibus igitur qui monitore egebat noluit deesse Deus, simul vt aliis se plenius informaret. Addidit enim monumenta litterarum sacrarum, ex quibus certam omnium rerum notitiam decerperemus ab orbe condito. A primordio enim seculi homines qui se innocentes ab iniustitia seruabant, vti dignos quibus se reuelaret allegit, suóque spiritu sancto afflatos ita instruxit, vt per traditiones & scripturas posteris conditorem se naturæ totius insinuare possent, hominísque plastem (qui à fabulosa Græcia Prometheus est dictus) prædicarent, itémque sequenti tempore testarentur, quo pacto maiestas ipsius fontes hominum vindicarit aquarum diluuio, & sceleratos populos deiecto igne combusserit. Quas deinde leges in reconciliationem imposuerit, quæ pœnæ maneant refractarios, & quibus præmiis obsequentes afficere destinarit Quando exacto hoc æuo venturus sit ad iudicandum, & qui mortui sunt, & qui viuimus pro vtriusque meriti distinctione. Excitatis enim defunctis omnibus reformatísque in integrum, vitam suis cultoribus perpetuam rependet cum summo honore, profanos autem igni similiter perpetuo addicet. Quam rerum seriem & nos olim vobiscum ridebamus quasi commentitiam: cum vero meliori examine perpendimus, libenter in talem sententiam conuolauimus. Non enim Christianum dogma natura nobis conciliat: totum ab hæresi nostra est, quæ de certa potioris cognitione exoritur. Neque vero leuis existimanda est eius causæ vis, quæ naturalibus affectibus moribúsque renuncians nos ad amplectenda cogit, quibus vniuersus orbis aduersatur. F

[263] Quos diximus prædicatores, prophetæ de officio præfandi vocantur. Voces eorum itémque virtutes quas ad fidem diuinitatis ædebant, in thesauris litterarum manēt: nec istæ nunc latent. [264] Ptolemæorum eruditissimus (quem Philadelphum supernominant) & omnis litteraturæ sagacissimus, cum studio bibliothecarum [265] Pisistratum (vt opinor) æmularetur, inter cætera memoriarum, quibus aut vetustas, aut curiositas aliqua

A qua ad famam patrocinabatur, ex suggestu [266] Demetrij Phalerei grammaticorum tunc probatissimi, cui præfecturam mandauerat, libros à Iudæis quoque postulauit, proprias scilicet atque vernaculas litteras, quas soli habebant. Ex ipsis enim & ad ipsos semper prophetæ perorauerant, scilicet ad domesticam Dei gentem ex patrum gratia. Hebræi retro, qui nunc Iudæi. igitur & litteræ Hebrææ, & eloquium. Sed ne notitia vacaret, hoc quoque Ptolemæo à Iudæis subscriptum est, [267] septuaginta duobus interpretibus indultis: quos [268] Menedemus quoque philosophus prouidentiæ vindex [269] de sententiæ communione suspexit. Affirmauit hæc vobis etiam [270] Aristæas, ita in Græcum stylum ex aperto monimenta reliquit. Hodie [271] apud Serapæum Ptolemæi bibliothecæ cum ipsis Hebraicis litteris exhibentur. Sed & Iudæi palam lectitant, [272] vectigalis libertas vulgo aditur, sabbatis omnibus: qui audierit, inueniet Deum: qui etiam studuerit intelligere, cogetur & credere.

Quum Instrumentum veteris legis strictim breuitérque Tertullianus procurrens, illic thesaurum esse totius naturæ innuisset, non satis auditoribus fecisse videri poterat, nisi quænam hæc essent scripta, vbi reperiantur, à quibus cognita, certo testimonio indicaret. Fidem igitur autoritatémque illis obiter comparans ex iis argumentis quæ ad cognitionem iudicum iamdudum venisse poterant, primum autores scripturæ nominat: qui à vaticinando prophetæ dicti sunt. ij enim cum oracula eásque virtutes æderent, quæ finem metámque diuinitatis viderentur attingere, iis litteris mandata fuere, quæ Hebraicæ dicũtur adhuc superstites: sed indigenæ quidem apud Iudæos, qui olim Hebræi dicti sunt (quorum patres cùm Deo maximè grati essent, apud se aliquem semper prophetam habuerunt) & aduenæ apud Græcos opera sanè B Ptolemæi cognomento Philadelphi, qui cùm ad imitationem Pisistrati Atheniensium tyranni bibliothecam omnibus refertam scriptorum generibus in Serapio dedicare vellet, præfecit ei negocio Demetrium Phalereum, cuius adhuc scientiæ fama superest, atque inter alia quæ vndique comparabat monumenta, acciuit etiam ex suggestione monitísque eiusdem Phalerei sacra volumina ab Hebræis, quæ apud alias gentes non reperiebantur. Iudæi verò non modò in scriptis suis regi gratificati sunt, sed ne notitia eorum desideraretur, cumulatè eius voluntati subscripserunt, fauerúntque duobus & septuaginta viris primæ eruditionis missis, qui mysteria eius scripturæ interpretantes in Græcum sermonem transferrent. Quod ne fortè commentitium putaretur, triplici corroborat testimonio: Menedemi primum philosophi, qui adeò prouidentiam tutatus est, vt vindex eius meritò dicatur: suis quoque sententia laudauit, admiratúsque est talem disciplinam. Aristæas præterea eius rei monumenrum reliquit stylo Græco exaratum. Ad hæc videri legíque hæc omnia possunt hoc tempore in ipso Serapidis templo. Sed cui hæc longinquiora videantur, præstò aderit Romæ sabbatis omnibus, vnde hæc eadem ex Iudæis cognoscere possit. cuique enim patet eorum synagoga, dummodo hanc illi suam libertatem solutis fisco tributis conseruent.

[[273] Primam instrumentis istis autoritatem summa antiquitas vendicat. Apud vos quoque religionis est instar, fidem de temporibus asserere. Omnes itaque substantias, omnésque materias, origines, ordines, [274] venas veterani cuiusque styli vestri, gẽtes etiam plerasque & vrbes insignes, [275] historiarum causas & memoriarum, ipsas denique [276] effigies litterarum, indices custodésque rerum, & (puto adhuc minus dicimus) ipsos [277] inquam deos vestros, ipsa templa, & oracula, & sacra vnius interim prophetæ scrinium seculis vincit, in quo videtur thesaurus collocatus totius Iudaici sacra- XIX.
C menti, & inde etiam nostri. Si [278] quem audistis interim Moysen, Argiuo Inacho par est ætate; [279] quadringentis penè annis: nam & septem minus, Danaum, & ipsum apud vos vetustissimum, præuenit; [280] mille circiter cladem Priami antecedit. [281] Possem etiam dicere, quingentis amplius & Homerum; habens quos sequar. Ceteri quoque prophetæ, etsi Moysi [282] postumant, [283] extremissimi tamen eorum non retrosiores deprehenduntur primoribus vestris sapientibus & legiferis & historicis. Hæc quibus ordinibus probari possint, non tam difficile est nobis exponere quàm enorme, nec arduum, sed interim longum. multis instrumentis [284] cum digitorum supputariis gesticulis assidendum est. reseranda antiquissimarum etiam gentium [285] archiua, Ægyptiorum, Chaldæorum, Phœnicum: aduocandi etiam municipes, per quos notitia subministrata est, aliqui, [286] Manethon Ægyptius, & [287] Berosus Chaldæus: sed & [288] Hieronymus Phœnix Tyri rex: sectatores quoque eorum [289] Mendesius Ptolemæus, & [290] Menãder Ephesius, & Demetrius Phalereus, & [291] rex Iuba, & [292] Appion, & Thallus, & qui istos aut probat, aut reuincit, Iudæus Iosephus antiquitatũ Iudaicarum vernaculus vindex. [293] Græcorum etiam censuales conferendi, & quæ quando sint gesta, vt concatenationes temporum aperiantur, per quæ luceant Annalium numeri. Peregrinandum est in historias & litteras orbis. & tamen quasi partem iam probationis intulimus, quum per quæ probari possint, aspersi-

mus. Verùm differre præstat, ne vel minus persequamur festinando, vel diutius euagemur persequendo. D

Legitimo ordine incedit oratio, quæ cum sacra scripta Christianorum indicauerit, cuius essent notæ, argumenta deinde prosequitur quibus fidem eorum fulciat. parum enim fuerit monstrasse literas, nisi aliqua autoritate apud adeuntes communirent. Duobus itaque locis demonstrantur esse veræ ex antiquitate originis earum, & ex suo quotidiano testimonio, quorum neutrum impugnare Romani præsertim possunt, cum & ipsi loco ab autoritate vtantur, ad insinuandam suarum rerum autoritatem, neque id iniuriâ. nam cùm omnia reuelet dies, quo quidque diutius durat, magis etiam probetur necesse est. At Pentateuchus ipse à Mose conditus thesaurus sacrorum omnium multis seculis superat, non modò memorias, & quicquid primum ponitur in vestris monumentis, sed vestros ipsos deos & oracula. Nam cùm ante Danaum vestræ gentis nulla sit memoria, Moyses ipse qui traditiones suorum maiorum litteris commendauit, floruit, quo tempore regnabat Inachus Argis: sed & aliorum prophetarum nouissimi, antiquiores antiquissimis vestris conditoribus computantur: id quod vobis iudices certius probare nunc mihi parum est tempestiuum, non quod hoc difficile sit & arduum: sed quia enorme & immensum foret, & longioris temporis vsuram desideraret, quàm mihi sit per clepsydram concessum ad dicendum: satis est monstrasse locos, vnde materia abundè suppeditaret. Is enim census omnium gentium ex autoritate scriptorum fieret, si in potentiorem temporis campum res differretur, vt Hebræorum gens & scripta longè aliis omnibus vetustiora colligerentur.

XX. [[294] Plus iam offerimus pro ista dilatione; [295] maiestatem scripturarum, si non vetustatem, diuinas probamus, si dubitatur antiquas; nec hoc tardius aut aliundè discendum;
Matth. 25. coram sunt quæ docebunt, mundus, & seculum, & exitus. Quicquid agitur, prænunciabatur; quicquid videtur, audiebatur. [296] Quod terræ vorant vrbes, quod insulas maria fraudant, quod externa atque interna bella dilaniant, quod regnis regna compulsant, quod fames, & lues, & locales quæque clades & frequentiæ plerumque [297] mortium vastant; quod humiles sublimitate, sublimes humilitate mutantur; quòd iustitia rarescit, & iniquitas increbrescit, bonarum omnium disciplinarum cura torpescit; quod etiam officia temporum, & elementorum munia exorbitant; quod & [298] monstris & portentis naturalium forma turbatur, prouidenter scripta sunt. Dum patimur, leguntur; dum recognoscimus, probantur. Idoneum, opinor, testimonium diuinitatis, veritas [299] diuinationis. Hinc igitur apud nos futurorum quoque fides tuta est, iam scilicet probatorum, quia cum illis quæ quotidie probantur, prædicebantur. [300] Eadem voces sonant, eadem litteræ notant, idem spiritus pulsat. Vnum tempus est diuinationi futura præfanti apud homines, si fortè distinguitur dum [301] expungitur, dum ex futuro præsens, dehinc ex præsenti præteritum deputatur. Quid delinquimus (oro vos) futura quoque credentes, qui iam didicimus illis per duos gradus credere? E

Quàm aptissimus transitus ad secundam rationem: quasi dicat, Etsi maximè stabat pro causa nostra elicere ex arcanis seculis scriptorum quibus studemus autoritatem, vnde diuinitas eorum probaretur, quia tamen opportuniori loco reseruandum hoc est, potuit iniicere suspicionem, ne vetustas aliundè accersita sera nimis testimonia afferret. Sed heus vos, ecce quod maius est, pro ista dilatione adduco. Mundus ipse, ætates seculorum exitúsque rerum coram vos docere monereque possunt, quanto numine sint exarata. nihil enim memorabile postea interuenit, aut nunc accidit, aut in posterum adueniet, quod in his nō prædicatur, sicuti audire est ex iis qui spiritus sancti gratia mysteriorum interpretationem adipiscuntur. Nam quod omnia interna pariter & externa bellis desæuiant, quod frequentiis cœtibúsque populorum demortuis loca deuastentur, quod nulla iam Delos, nulla Samos inter insulas, quod elementa maligniora videantur, quod ecclesia Christianorum tantopere exagitetur, omnia hæc iampridem denunciata fuere, quorum testata fides facit, vt quæcunque futura supersint, pro certis habeantur: quia simul cum his rebus, quas quotidie experientia docet esse veras, prædicta sunt eodem tenore spiritus; cui omnia præsentia sunt, & quasi vnū & idem tempus, licet apud omnes homines ex eo quod aliquid efficitur exprimitúrque, distingui soleat præteritum, & ex futuro præsens colligatur. Non igitur ex hac religione scripturæ dignos esse puto Christianos damnatione, quando haud temerè futuris credatur ab iis qui per præteritorum præsentiúmque gradus incedant ad persuadendum. F

XXI. [[302] Sed quoniam ædidimus antiquissimis Iudæorum instrumentis sectam istam esse
Luc. 3. suffultam, quam aliquanto nouellam, vt Tiberiani temporis plerique sciunt, profitentibus vobis quoque fortasse: an hoc nomine de statu eius retractetur, quasi sub vmbraculo insignissimæ religionis, certæ licentiæ aliquid, & propriæ præsumptionis abscondat? vel quia præter ætatem, neque de victus exceptionibus, neque de [303] solennitatibus dierum, neque de ipso signaculo corporis, neque de consortio nominis cum

Iudæis

A Iudæis agimus, quod vtique oporteret, si eidem Deo manciparemur? Sed & vulgus iam scit Christum, vt aliquem hominum, qualem Iudæi iudicauerunt,[304] quo facilius quis nos hominis cultores existimauerit. Verùm neque de Christo erubescimus, quum sub nomine eius deputari & damnari iuuat, neque de Deo aliter præsumimus. Necesse est igitur pauca de Christo, vt de Deo totum.

Quum eam partem Christianorum dogmatum quæ cum Iudæis communis est, pertractasset Tertullianus, alteram noui Instrumenti, in qua tota causa, καὶ τὸ κρινόμενον versatur, nunc exponit, ita vt exponendo defendat. Nam quum Christianus sit Iudæus emendatus, quicunque hanc legis emendationem, quæ auctore Christo irrogata est, ignorabant, Iudæi præsertim in Christianos quoquo modo inuehebantur, quasi in eos qui omninò ab eis tanquam ab aliis diuersi essent. Tribus potissimum, inquit, causis subornati: Primum quia longis post seculis introductum est hoc nostrum nomen, vt quod Tiberio imperante diuulgari cœperit (quomodo nos in libro contra Marcionem fatemur) non sine hypocrisi ferri dicunt, quasi sub vmbraculo atque prætextu Hebraicæ religionis multa licentia abutatur. Deinde quod quum nos eidem Deo deuotos esse profiteamur, præter temporis diuersitatem alios ritus nouámque hæresim inducamus, quum nihil sit non commune nobis in cibis, nulla sabbata colamus, non circumsecemur, neque sub eodem nomine censeri velimus, sed vt vulgo iam patet, quendam Christum tanquam Deum venerantes (quæ tertia est causa cur damnemur) nouum eius nomen nobis adoptemus. Quum igitur his nominibus, id est de causis secta Christianorum fortè in retractationem postulationémque veniat (nam ex his quæ hactenus de religione Dei dicta sunt, necesse erat damnari Christianos aut seruari cum Iudæis) operæpretium videtur esse noua hæc qualia sint patefacere, obitérque tueri; quæ quoniam
B sub Christo cuncta continentur, de eo seorsum pauca prælibasse necessarium est, simul quo faciliùs totum id quod ad hanc de cultu Dei rationem pertinet intelligatur. Christi verò tantum abest vt Christianos pœniteat, vt ei se toti deuoueant, pro comperto habentes Deũ nisi in solo Christo videre neminem posse: neque ideo est, vt quum de Christo non erubescant, de summo Deo aliquid à Iudæis dissentiant.

Iudæis erat apud Deum gratia, vbi & insignis iustitia, & fides originalium auctorum, vnde illis & generis magnitudo, & regni sublimitas floruit, & tanta fœlicitas, vt Dei vocibus quibus edocebantur, de promerendo Deo, & non offendendo præmonerentur. [391] Sed quanta dereliquerint, fiducia patrum inflati ad declinandum, deriuantes à disciplina in profanum modum; & si ipsi non confiterentur, probaret exitus hodiernus ipsorum. [306] dispersi palabundi, & cœli & soli sui extorres vagantur per orbem sine homine, sine Deo rege, quibus nec aduenarum iure terram patriam saltem vestigio salutare conceditur. Cùm hæc illis sanctæ voces præminarentur, eadem ferè semper omnes ingerebant fore, vti sub extimis curriculis seculi ex omni iam gente, & populo, & loco cultores sibi adlegeret Deus multò fideliores, in quos gratiam transferret pleniorem quidem ob disciplinæ auctoris capacitatem. Venit igitur qui ad reformandam & illuminandam eam venturus à Deo prænunciabatur Christus ille filius Dei.

Narratio breuis de Christo, quæ Iudæis aliísque hominibus conuenit, qui eius rei expertes, velut infantes lac appetentes, robustiores cibos reiiciant. Cum vero duo in hac re potissimum pertractanda
C viderentur, primum quis is esset Christus de quo loquimur, deinde quæ causa fuerit eius aduentus: hysteron proteron esse idoneum magis ad persuadendum ratus, à posteriori fidem commodius priori conciliat. Altius itaque causam breuiter repetit cur necessaria fuerit & desideraretur præsentia Christi, præsertim ab Hebræis, quæ gens merito Dei dicebatur, quod penes illos verus Dei cultus inueniretur cum insigni fide, mirificáque iustitia, quo præcipuè tempore Abraham, Isaac, Iacob, Thobias, aliíque eius prosapiæ principes floruerunt. Quorum quidem virtute factum est, vt angeli versari cum illis non dedignarentur, suáque voce Deus præcepta promulgaret, quibus sua erga illos gratia seruaretur simul cum imperio opibúsque multis. Quarum rerum fiducia posteriores nimium freti, mox etiam negligentes, paulopòst etiam ingrati ita à maiorum suorum disciplina & à diuina institutione, veluti plerique mortalium desciuerunt, vt iustitiam Dei in se tristiorem prouocarint, sicut olim benigniorem indulgentiam senserant, non tamen sine certa prædictione adoptionis aliarum gentium. Extremo itaque tempore quod diuini consilij impenetrabilis altitudo à principio destinarat, Christus filius Dei venit in terras, vt pleniore gratia amplioréque disciplina ore suo mores hominum informatos summo patri Deo reconciliaret, ex nullis non gentibus fideliores sibi homines comparans quàm Iudæos expertus esset. Aliter enim de veritate simul & de virtute actum fuisset apud homines.

Huius igitur gratiæ disciplinæq; arbiter & magister, illuminator atque deductor generis humani filius Dei annunciabatur, nõ quidem ita genitus, vt erubescat in filij nomine, aut de patris semine, nõ de sororis [307] incesto, nec de stupro filiæ, aut coniugis alienæ Deũ patrem passus est, [308] squamatum aut cornutũ aut plumatum amatorẽ aut in auro conuersum Danaidis. Iouis ista sunt & numina vestra. Ceterũ Dei filius nullã de [309] impudicitia

habet matrem, etiam quam videtur habere non nupserat. Sed prius substantiam edisse- D ram,& ita natiuitatis qualitas intelligetur.

Assignata causa quamobrem Christum terræ maximè desiderarent, nunc vnde profectus sit exponit. Cúmque superius in appellando Christo, ille filius Dei adiunxisset, ex præoccupatione, infert merito ex eo loco, alium quippe neminem prædixisse vates, qui arbitrium iúsque haberet emendandæ legis, infundendæque largioris gratiæ, quique illuminaret ac veluti manu deduceret in portum veritatis humanum genus tamdiu aberrans, quàm filium Dei: filium vtique ea ratione quæ superet omnem naturam, non vt de Iouis, inquit, filiis vestris numinibus, impudenter fateri soletis vndecunque pudendis: neque illi pater contigit is qui stimulante libidine in mille se formas commutarit, vt Ouidius in sexto præcipuè suarum Transformationum commemorat: vestris hæ genealogiæ deorum fabulis conueniunt. Qui vero à nobis filius Dei dicitur, mulierem quidem illam habuit, quæ matris per eum nomen adepta virum non cognouit. Quod & si naturæ repugnet, mirum minus vobis videbitur, si quod est re ipsa & velut ex definitione cognoscetis, quid sit filius Dei. nam quod ex muliere natus est & appellatus Christus, ex adiectione est, quæ substantiæ fundamento percepto minus fuerit admiranda.

Gen. 1. Ioan. 1.

Iam ediximus Deum vniuersitatem hanc mundi verbo & ratione & virtute molitum. [310] Apud vestros quoque sapientes λόγον, id est sermonem atque rationem constat artificem videri vniuersitatis. [311] Hunc enim Zeno determinat factitatorem, qui cuncta in dispositione formauerit, eundem & fatum vocari, & Deum & animum Iouis, & necessitatem omnium rerum. Hæc [312] Cleanthes in spiritum congerit, quem permeatorem vniuersitatis affirmat: & nos etiam sermoni atque rationi, itémque virtuti, per quæ om- E nia molitum Deum ediximus, propriam substantiam [313] spiritum inscribimus, cui & sermo insit pronuncianti, & ratio adsit disponenti, & virtus præsit perficienti. Hunc ex Deo prolatum didicimus, & prolatione generatum, & idcirco filium Dei & Deum dictum ex vnitate substantiæ: nam & Deus spiritus. Etiam cum radius ex sole porrigitur, portio ex summa, sed sol erit in radio, quia solis est radius, nec separatur substantia, sed extenditur. [314] Ita de spiritu spiritus, & de [315] Deo Deus. vt lumen de lumine accensum, manet integra & indefecta materiæ matrix, & si plures inde traduces qualitatis mutueris: ita & quod de Deo profectum est, Deus est & Dei filius, & vnus ambo. Ita de spiritu spiritus, & de Deo Deus modulo alternum numerum [316] gradu non statu fecit, & à matrice non recessit, sed excessit.

Altissimum Trinitatis mysterium Christianis tantummodo reuelatum, homo qui velit optimè explicare, Deum optimè cognoscere necesse habet. At hoc certè minus multo fieri potest quàm Isthmum fodere. Tertullianus itaque cum apud homines eius mysterij penitus ignaros Trinitatem afferre pro cognitione filij Dei cogeretur, omissis disputationibus his calumniosis atque perarduis, in quibus nostri deinde Theologi insudarunt, simplici gradu quibusdámque rerum simulachris ingreditur, vt gentes Christum filium Dei & Deum persuadeat: sed verbis etiam certis propriísque indigemus, quibus id quod de Deo noster animus concipit, satis explicare possit, metaphora semper vtimur. Sic & filium & patrem in diuinis personis ponimus, quæ cum animo nostro satis non faciant, pluribus aliísque nominibus opus est: meliúsque ac certius filium à Deo inexplicabiliter procedentem exprimere videmur, cum illum logon, id F est verbum sermonémque dicimus, aut rationem aut virtutem Dei, cuius opificio Deum superius diximus omnia condidisse. Neque id mirum, inquit, vobis videri debet aut nouum. nam & apud vos docti sapientésque duce natura in eandem sententiam ferè conuenere. Zeno enim admiratus rerum ordinem, logon hunc, quem eundem & fatum, & Deum, & animum Iouis, ac necessitatem appellat, cuncta factitasse dicebat. Sed & spiritus etiam ille, quo omnia hæc congesta Cleanthes asserebat, cuncta penetrante alentéque nobiscum facit: eidem enim verbo propriam spiritus substantiam attribuimus iisdem circunstantiis, vt siue logos, vt Zenoni placuit, siue spiritus, vt Cleanthi, dicatur, quia is prolatus est ex Deo, & ex prolatione deriuationéque illa quodammodo generatus, idcirco à Christianis filius Dei dicitur. idem vero quia est eiusdem particeps substantiæ, Deus quoque merito appellatur. Atque hoc vobis à radio solis discere est, qui cum eiusdem sit cum sole substantiæ, quia tamen à sole tanquam portio ex aliqua summa deriuatur, idem & sol & filius quodammodo solis appellari potest. Ita filius Dei Christus de Deo extenditur, producitúrque ex eadem substantia, neque ideo minus Deus est pater, quod ex se alium genuerit: neque filius, quod in alium statum defluxerit, cum & lumen si lumen aliud inflammat, in sua seipsum matrice origineque indeficiens seruet, possítque in varias propagines traduci. Ita vnúmque & idem ambo sunt, & alternus hic numerus vt duo videantur & vnum sint, & quod adest alteri, alteri quoque moduletur; diuersa inquam videantur, non statu, id est, conditione & substantia; sed gradu generationis æternæ, qua ab origine illa patris filius excessit propagatúsque est, perpetuo quodam ductu, non autem recessit quasi diuulsus.

Iste igitur Dei radius vt retro semper prædicabatur, delapsus in virginem quandam, & in vtero eius caro figurata nascitur [317] homo Deo mistus. Caro spiritu instructa nutritur, adolescit,

A adolescit, affatur, docet, operatur & Christus est. Recipite interim hanc fabulam, similis est vestris, dum ostendimus quomodo Christus probetur, & [318] qui penes vos eiusmodi fabulas æmulas ad destructionem veritatis istiusmodi præministrauerint. Sciebant & Iudæi venturum esse Christum, scilicet quibus prophetæ loquebantur: nam & nunc aduentum eius expectant. nec alia magis inter nos & illos [319] compulsatio est, quàm quod iam venisse non credunt. [320] Duobus enim aduentibus eius significatis; primo, qui iam expunctus est in humilitate conditionis humanæ; secundo, qui concludendo seculo imminet in sublimitate diuinitatis exertæ: primum non intelligendo, secundum quem manifestius prædicatum sperant, vnum existimauerunt. Ne enim intelligerent pristinum, credituri si intellexissent, & consecuturi salutem si credidissent, meritum fuit delictorum. Ipsi legunt, ita scriptum, mulctatos se sapientia & intelligentia, & oculorum & aurium fruge. *Matth. 1.* *Isa. 6.*

Tres sunt temporum status de Christo considerandi, vt pleniorem eius notitiam habeant ignorantes. Primus ante luciferum adusque Augusti tempora productus est, in quo purus filius Dei simpléxque verbum, qui nunc Christus est, in cœlis proxime patrem intelligebatur. Alter tertio & trigesimo deinceps anno ferè absolutus, in quo idem verbum mortalem hominis naturam indutus, duplicem substantiam sub vna persona sustinuit, ac degit in terris Iesus Christus appellatus. Tertius à resurrectione sua nunc est, & durabit in æternum, postquam sublatus in cœlum corpore diuinitate illustrato, dextera patrem assidet iudicaturus omne humanum genus. De primo igitur cum satis iam dixisset, nunc secundum Tertullianus insinuat, simplicem nudámque narrationem non refugiens hoc tempore de Deo, B qui præter omnis huius naturæ leges factus homo sit, vt tenui hoc inducto principio ad maiora festinet argumenta (ex his enim hoc est, quod à consequentibus fidem sibi conciliat) præsertim cum speret hanc quam gentes fabellam dictitabant, quod in virginem radius ipse filiúsque Dei delapsus corpus assumpserit humanum, ab iis meritò recipi posse, quod de suis illi diis haud dissimiles mythologias placidis auribus percipiant. Quam ob rem de tali Christi mysterio mentionem faciens, quod sibi procul est vt leuiora dicat, fabulam appellare non veretur, dummodo hac blanditione verbi Christus doceatur, & illi simul qui in omnes gentes Apostoli eiusmodi Euangelium diuulgarunt, in destructionem (vt gentes dicere solent) æmulationémque veritatis recipiantur. Verùm mysterium hoc humano corpori Deum copulatum haud inopinum accidisse, neque fuisse præter spem eorum qui vaticinia intelligebant, testimonio comprobat totius Iudaici populi, qui promissum à suis vatibus talem redemptorem etiamnum expectant, ignari iamdudum venisse. Quæ maxima est inter Christianos Iudæósque conflictatio. atque hoc illis euenit, quod scripta discernere nesciunt, confundúntque simul in vnum duos Christi aduentus, qui à suis prophetis prædicuntur. Nam cum prior humilis atque ita abiectus describatur, vt infirmitates, iniurias, crucem denique intentet (qui iam totus in Christo cruci affixo expunctus exactúsque est) alter vero potens, sublimis & in ea maiestate quam præ se feret exerta explicatáque & distincta diuinitas, quo tempore tota hæc naturæ facies commutabitur, Iudæi nihil de posterioris magnificentia factum fuisse videntes, priori fidem non adhibent. Sed neque hæc eorum cæcitas in scripturis de pristino priorique aduentu sine ratione est. ita enim promeruit illorum delictum, insignésque iniuriæ contra omnes prophetas, contra Deum ipsum, vt oculorum auriúmque vsu destituerentur, sicuti testantur sua quæ quotidie vaticinia legunt. Vnde non iniuria protomartyr, Dura, inquit, ceruice, & incircuncisi corde & auribus, vos semper spiritui sancto restitistis: quales & patres vestri, vos itidem.

C Quem igitur solum hominem modo præsumpserant de humilitate, sequebatur vti [321] magnum æstimarent de potestate. Cum ille verbo dæmonia de hominibus excuteret, cæcos reluminaret, leprosos purgaret, paralyticos restringeret, mortuos denique verbo redderet vitæ, [322] elementa ipsa famularet, compescens procellas & freta ingrediens, ostendens sese verbum Dei, [323] id est, λόγον, illud primordiale progenitum virtute & ratione comitatum, & spiritu instructum, eundem qui verbo omnia & faceret & fecisset. Ad doctrinam vero eius qua reuincebantur magistri primorésque Iudæorum, ita exasperabantur, maxime quod ad eum ingens multitudo deflecteret, vt postremo oblatum Pōtio Pilato Syriam tunc ex parte Romana procuranti, violentia suffragiorum in crucem Iesum dedi sibi extorserint. Prædixerat & ipse ita facturos. Parum hoc, si non & prophetæ retro etiam. Tamen suffixus multa mortis illius propria ostendit insignia. Nam spiritū cum verbo sponte dimisit præuento carnificis officio. Eodem momento dies, medium orbem signante sole, subducta est. [324] Deliquium vtique putauerunt, qui id quoque super Christo prædicatum non scierunt. [325] Et tamen eum mundi casum relatum in archiuis vestris habetis. Tūc Iudæi detractum & sepulchro conditū, magna etiam militari manu custodiæ diligentia circumsederunt, ne quia prædixerat tertia die resurrecturum se à morte, discipuli furto amoliti cadauer [326] fallerēt suspectos. Sed ecce die tertia concussa repente terra, & mole reuoluta quæ obstruxerat sepulchrum, & custodia pauore disiecta, nullis *Matth. 4. & 9.* *Matth. 27.* *Matth. 28.*

apparentibus discipulis, nihil in sepulchro repertum est præterquam exuuiæ sepulti. Nihilominus tamen primores, quorum intererat & scelus diuulgare, & populum vectigalem & [117] famularem sibi ad fidem reuocare, surreptum à discipulis iactitauerunt. Nam nec ille se in vulgus eduxit, ne impij errore liberarentur, vt & fides non mediocri præmio destinata difficultate constaret. Cum discipulis autem quibusdam apud Galilæam Iudææ regionem ad quadraginta dies egit, docens eos quæ docerent. Dehinc ordinatis eis ad officium prædicandi per orbem, circumfusa nube in cœlum est receptus, multo verius quàm apud vos asseuerare de [118] Romulo Proculi solent. D

Marc.16. Luc.24. Act.1.

En hominum cæcitatem, qui hominem tantum illum esse putabant, quem ita manifestis argumentis diuina præditum potestate videbant, vt cum ea dissimulare non possent, magorum cabalistarúmque commentis supprimere conarentur, liceat fortè magis vt ad tempus euincere naturam posse videantur: at quæ à Christo suo iure facta sunt, non locorum, non personarum, non temporum testimonia debilitarunt, à quantauis priuatione fiebant, ad habitum, neque aliter is naturæ imperitabat, quàm vt qui eam condidisset. Sæpius enim elementa eam ipsius virtutem, rationem & spiritum agnouerunt, à quo facta fuerant. Adde his doctrinæ rationem, quam non in chartis, sed in cordibus hominum ita imprimeret, vt non minora in animis miracula ædererentur, quàm in corporibus: quod facile videat quicunque philosophorum disciplinas considerauerit. nam cum illi probabilibus rationibus mirificóque artificio de virtute disceptauerint, cuique officium suum asscribentes: ita tamen pauci & longo interiecto tempore studiosi extitere, vt dicere ausi sint, Doctrina politiora quidem, sed non meliora ingenia fiunt: quandoquidem solida virtus nascitur magis quàm fingitur. Et Aristoteles, Non in omnibus, inquit, præcepta vires habent, & qui perturbationibus inseruiunt, quales plærique plebei, quî fit vt verbis obtemperare possint? Legibus opus est & pœnis, vt in ordine contineantur. Quàm hoc falsum sit apud Christianos, quotidie experiētia docet. quamplures enim videmus ex pessimo quantumuis habitu derepentè frugi studiosósque fieri simulac Christum amplexantur. Quas ob res facile apud ambitiosos sacerdotes emergere causa potuit, quæ ex inuidia genus id mortis quod à prophetis primum decantatum est, mox ab eodem sæpius prædictum subornauit. quo etiam tempore haud minora secuta sunt eius diuinitatis ostenta. nam tantæ mortis casum, quod in natura potissimum est, sol ipse miseratus est, séque in meridie terris abscondit, quando nullus lunæ coitus esset. Cum enim treis horas à sexta ad nonam illa soli prætenderit, totidem tamen horis eius diei per diametrum soli aduersa visa est à mortalibus contra motus sui leges, statósque naturæ meatus. Quod cum Dionysius Areopagites, sophistáque Apollophanes, qui eo tempore in Heliopoli Ægyptiacæ philosophiæ studiosi versabantur, contemplarentur, dixit Apollophanes: ὦ καλὲ Διονύσιε, ἀμοιβαὶ τῶν θείων πραγμάτων. Sunt, inquit, hæ optime Dionysi vices diuinarum rerum. haud ignarus lunam non potuisse suo iure hinc illuc tam paruo temporis interstitio cursitare. Dionysius verò horrore quoque tenebrarum motúque terræ commotus, ἢ τὸ θεῖον, inquit, πάσχει, ἢ τῷ πάσχοντι συμπάσχει, id est, aut ipse Deus patitur, aut patienti condolet. Sed ne hoc deliquium dubitationem afferret iudicibus, Et Romani, inquit Tertullianus, pontifices in suis fastis idipsum tunc temporis annotauerunt. Vitæ verò necísque suæ Christum potestatem habuisse palam facit, tum quòd à maximo statim clamore expirauit, prius quàm à carnifice sua perfringerentur crura, tum quòd tertio suæ mortis die, antequam corpus putresceret, resurrexit: quod ea œconomia gestum est, quæ omnem dubitationem tolleret seruata tantæ personæ autoritate. Erat totum collegium discipulorum disiectum perterritúmque, corpus Christi nouo sepulchro conditum, cuius ostium de more Iudaico ingenti lapide occludebatur. pontifices Iudæorum cum de resurrectione rumorem subaudissent, custodias militum apposuerant. Hi verò summo tertij diei mane, nouo terræmotu quo lapis est reuolutus, perculsi, cum in monumento nihil præter sindonem qua cadauer inuolutum fuerat inueniretur, pontificibus rem omnem detulerunt. Quare illi cum autoritatem suam apud populum periclitari simul cum opibus viderent, pecunia statim stationem militum subornarunt, qui dicerent discipulos impetu facto surripuisse corpus: quibus rebus effectum est vt fides, quæ tanta præmia proponit, aliqua difficultate inuolueretur, vt Iesum à mortuis excitatum videre non meruerint, quemadmodum discipuli eius vel quadraginta dies. Quo tempore cum confirmasset illos, monens docénsque Euangelium quod per orbem terrarum annunciarent, videntibus illis in cœlum cum nimbo sublatus est: habuítque hæc res plures fideliorésque testes quàm apotheosis vestri Romuli, qui ex relatione vnius Proculi creditur in cœlum fuisse receptus.

E (beside "fieri simulac")

F (beside "qua cadauer")

[119] Ea omnia super Christo Pilatus & ipse iam pro sua conscientia Christianus Cæsari tum Tiberio nunciauit. Sed & Cæsares credidissent super Christo, si aut Cæsares non essent seculo necessarij, aut si & Christiani potuissent esse Cęsares. Discipuli quoque diffusi per orbem, ex præcepto magistri Dei paruerunt: qui & ipsi à Iudæis insequentibus multa perpessi vtique pro fiducia veritatis libenter, Romæ postremo per Neronis sæuitiam sanguinem Christianum seminauerunt.

Marc.16.

Graue hoc est huius narrationis testimonium. Quando Pontius Pilatus, qui sub auspicio Romani imperij Syriam tunc temporis procurabat, ita omnia hæc de Christo noua & admiranda putauit, vt non duxerit ab re Tiberium imperatorem de omnibus his certiorem facere: quibus, vt dictum est, credidit Tiberius, sed senatus sententia destitutus est. Credidissent & alij Cæsares Apostolorum monitis, si Chri

A si Christianus & seculum inter se conuenissent: ita enim tunc se humanæ res habebant, vt Cæsarum dominationis egerent: & seculo & Christiano male consultum videbatur, si Cæsar idem & Christianus fuisset. Princeps verò Christianorum sectáque simul omnis quàm crudeliter accepta fuerit sub Nerone, Tacitus Tranquillúsque testes.

Sed demonstrabimus vobis idoneos testes Christi, [330] ipsos illos quos adoratis. Multum est, si eos adhibeam vt credatis Christianis. Interim hic est ordo nostrę institutionis: hunc ædidimus & sectæ & nominis censum cum suo authore. Nemo iam infamiam incutiat, nemo aliud existimet, [331] quia nec fas est vlli de sua religione mentiri. Ex eo enim quod aliud à se coli dicit quàm colit, negat quod colit, & culturam & honorem in alterum transfert, & transferendo iam non colit quod negauit. Dicimus, & palam dicimus, & vobis torquentibus lacerati & cruenti vociferamur: Deum colimus per Christum.[332] Illum hominem putate, per eum & in eo se cognosci vult Deus & coli. Vt autem Iudæis respondeamus, & ipsi Deum per hominem Moysen colere didicerunt:[333] Vt Græcis occurram, Orpheus Pieriæ, Musæus Athenis, [334] Melampus Argis, [335] Trophonius Bœotiæ initiationibus homines obligauerunt. Vt ad vos quoque dominatores gentium adspiciam, homo fuit [336] Pompilius Numa, qui Romanos operosissimis superstitionibus
B onerauit. Licuerit & Christo commentari diuinitatem rem propriam; non qui rupices & adhuc feros homines multitudine tot numinum demerendorum attonitos efficiendo ad humanitatem temperaret, quod Numa; sed qui iam expolitos & ipsa vrbanitate deceptos in [337] agnitionem veritatis ocularet.

Ad exactam Christianæ religionis cognitionem necessaria quoque restat Angelorum notitia bonorum malorúmque, quos dæmonas vocant: in qua disceptatione Tertullianus pollicetur id quod in causa exoptatissimum videtur, vt quibus scilicet argumentis aduersarij maxime innituntur, ea pro nobis stare ostendantur, ita vt suo gladio de causa cadant quicunque Christianos impugnent. Cum enim gentes propter deos oderint Christianos, illis ipsis testibus quos colunt demonstrabitur & Christum verum esse Dei filium, & illorum deos non alios esse quàm malos dæmonas, atque ita crimen læsæ maiestatis reiicitur in aduersarios. quod tamen ipsum priusquam aggrediatur, institutionem initiationémque nostræ religionis per Christum ita se habere sicut exposuit confirmat: mox à simili persuadet iniustum esse odium, & pœnas quibus supprimitur extra ordinem prorsus indignas. Nam si, inquit, sub hac religione latere adhuc aliquid veremini, igitur nos mendaces: at hoc in religione aliqua verisimile non fit. Ita enim quod colitur negaretur, temeréque in alium cultus transferretur. Sed tantum abest vt nos confessionem nostram inuoluamus, vt lacerati cruentíque in ipsa carnificina vociferemur Deum per Christum colere, neque alios religionis ritus admittere, quàm quos Christus in-
C stituit. Quòd si Christus ipse Deus est, vtpote filius Dei, quid mirum? sin à vobis existimatur homo, neque id vobis nouum videri debet, autorem nos hominem religionis habere, cum apud alias quoque nationes idem impunè factitatum sit. Iudæis enim Moyses præcepta legémque tulit religionis, Orpheus apud Græcos in Pieria monte, qui Libethris imminet, eius patriæ homines initiabat, sicut & discipulus eius Musæus Athenis. Et Melampoda vatem simul & mysten Argiui venerabantur: ita Bœotij Trophonium, cuius antrum in Lebadia oraculo serpentis memorabile fuit. Sed & qui tantæ superstitioni tótque numinibus promerendis Romanos addixit, homo fuit Pompilius Numa. Cum igitur iis omnibus nulli fraudi fuit docere religionem homines rusticos & indoctos qui facile decipi possent, cur non etiam Christo iure suo licuerit idem apud eos, qui longo æuo edocti liberalitérque eruditi atque omni vrbanitate expoliti, iam dudum nihil temerè comprobarent? Miseratus est ille genus humanum, quod cum suo ingenio sursum deorsúmque pererrans veritatem inuenire non posse videret, manum gratiæ suæ porrexit adueniens, qua mortalibus visum restituit, oculauítque quos culpa diabolúsque exoculauerant.

Quærite ergo si vera est ista diuinitas Christi. Si ea est, qua cognita ad bonum quis reformatur, sequitur vt falsæ renuncietur; comperta imprimis illa omni ratione, quæ delitescens sub nominibus & imaginibus mortuorum, quibusdam signis & miraculis & oraculis fidem diuinitatis operatur. [[338] Atque adeò dicimus, esse substantias quasdam spiritales; nec nomen nouum est. [339] Sciunt dæmonas philosophi, [340] Socrate ipso ad dæmonij arbitrium expectante. Quidni? cum & ipsi dæmonium adhæsisse à pueritia dicatur. [341] Dehortatorium plane à bono omnes sciunt poëtæ. [342] Etiam vulgus indoctum in vsum maledicti frequentat. Nam & Satanam principem huius mali generis proinde de propria conscientia anima eadem ex sacramenti voce pronunciat. [343] Angelos quoque, etiam Plato non negauit. [344] Vtriusque nominis testes esse vel Magos asserunt. Sed quomodo de Angelis quibusdam sua sponte corruptis corru- XXII.

ptior gens dæmonum euaserit, damnata à Deo cum generis autoribus, & cum eo quem D diximus principe; apud litteras sanctas ordine cognoscitur. Nunc de operatione eorum satis erit exponere.

Hoc est quod semper dolet Tertullianus, vt Christus damnetur à gentibus, & Christiani crudeliter trucidentur indicta causa, nulla adhibita quæstione, certus non improbatum iri si audiantur. Quærite ergo iudices. Quòd si vera deprehenditur Christi diuinitas, ac per eam mali quique habitus ad virtutem reformantur, consentaneum est vt quæcunque alia falsa sit, & vt falsa eliminetur, præsertim quod tota illa ratio & prætextus, quo sibi idololatrarum religio fidem interpollat sub nominibus mortuorum, quales dij vestri sunt, delitescens comperta fuerit, pareátque vnde sua illa signa habuerit, & oracula. Omnia enim hæc à substantiis quibusdam propter tenuitatem suam, spiritalibus appellatis, emanasse pro comperto nobis est. Dæmonia per diminutionem à dæmone dicuntur. Eiusmodi siquidem spiritus noxij, veri Dei calumniatores, vnde etiam diaboli dicuntur, suis præstigiis apud aras, præsertim in extis precibúsque mortales à vera religione reuocarunt, inuidentes hominibus cœlum, à quo sua superbia deciderunt: quæ omnis historia, quia apud sacras litteras ad amussim cognoscitur, relegat illuc auditores. Sed ne dæmoniorum nomen quibusdam ridiculum aut nouum videatur, quatuor affert super eam rem aliarum gentium autoritates. Nam celeberrimi philosophorum dæmonas in natura introduxere (vt affatim testatur Plutarchus in ea ratione, in qua causas quærit quamobrem oracula desierint) Plato præcipuè & ipse Socrates, cui à pueritia dæmon adhæsisse dicitur, cuius auspicio res suas administraret obirétque negocia. Præterea vim hanc dæmonum, cuius peculiare est homines à bono dehortari, calumniisque disseminatis concitare rixas, omnes ferè poëtæ posuerunt, dum suis illi stimulis Eumenidum abutuntur. Quod ipsum comprobat etiam vulgaris quædam hominum vox, quam nunquam sapientes contempserunt (φήμη δ' οὔτις πάμπαν ἀπόλλυται ἥντινα πολλοὶ φημίζουσιν.) Illi enim & cum aliis maledicunt, & sibi in præstando iure fi- E dem faciunt, non alias sibi maleficas vires quàm satanæ imprecantur, ita sibi dictante conscientia. Quando & Magi Persarum omnium optimi, qui & philosophi & philothei dicti sunt, in religionem suam dicuntur dæmonas introduxisse. Quid igitur mirum, eadem si Christiani censent, cum de his omnibus certiora quotidie videant iudicia?

Operatio eorum est hominis euersio, sic malitia spiritalis à primordio [145] auspicata est in hominis exitium. Itaque corporibus quidem & valetudines infligunt & aliquos casus acerbos; animæ verò repentinos & extraordinarios per vim excessus. Suppetit illis ad vtramque substantiam hominis adeundam subtilitas & tenuitas sua; multum spiritalibus viribus licet, vt inuisibiles & insensibiles in effectu potius quàm in actu suo appareant: si poma, si fruges, nescio quod auræ latens vitium in flore [146] præcipitat, in germine exanimat, in pubertate conuulnerat, ac si cæca ratione tentatus aër pestilentes haustus suos offundit. Eadem igitur obscuritate contagionis adspiratio dæmonum & angelorum mentis quoque corruptelas agit furoribus & amentiis fœdis, aut sæuis libidinibus cum erroribus variis: quorum iste potissimus, quod eos ipsos captis & circunscriptis hominum mentibus comedat, vt & sibi [147] pabula propria nidoris & sanguinis procuret simulachris imaginibus oblata; & quæ illi [148] accuratior pascua est, hominem à cogitatu veræ diuinitatis auertat præstigiis falsis, quas & ipsas quomodo operetur expediam.

Inductis dæmoniis videndum est nunc, si ad causam eos accommodare velimus, quid, vnde, & F quomodo agant, vt ex illorum potestate cognoscatur eosdem esse dæmonas, & deos gentium. Propositum igitur, inquit, totius eorum actionis spectat ad euersionem generis humani, partim inuidia bonorum nostrorum, partim odio Dei optimi maximi, quod in protoplasticis parentibus è vestigio ostenderunt. Cúmque sit illis natura adeò tenuis & exilis, sed tamen violenta & præstantibus viribus, quales omnes spiritus, vt facile animos & corpora hominum inuadere possint, vtrisque pariter magna sæpe mala impingunt, valetudines, aduersos casus, effrenatásque libidines, atque ea quibus & corpus male afficitur & animus obstupescit, ita vt in furorem homines adacti, sæpius in altos puteos, & ex turribus præcipites se dedant. Lactantius tales ecstases etiam describit: Ecce aliquis, inquit, instinctu dæmonis percitus dementit, effertur, insanit: quæ omnia certius ex effectu postremo videntur, quàm cum primum in actu ipso versantur, perinde ac in aliis naturæ occultis insensilibúsque potestatibus euenire sentimus. auræ enim illæ veneficæ, quibus afflantur sæpe fruges & carbunculantur, & pestilens aër non priùs sentitur à nobis, quàm corpus infecerit. Sed inter eos errores, quibus circumscribunt decipiúntque hominum mentes, potissimus ille est, quòd ita eos ipsos errores sua arte commendant apud homines, vt ex ea re non honorem tantum diuinum per sacrificia, sed & pabula sibi comparent (nam vt tota Magia testatur, spiritus nidore & sanguine delectantur, quod cum alij, tum Homerus in suis necyomantiis non abs re seruauit) ac (quod illis maxime optabile est, & pascua sylua) vt suis præstigiis superstitionibúsque homines à cultu veræ religionis reuocent.

Omnis

A Omnis spiritus ales est. hoc angeli & dæmones. Igitur momento vbique sunt. Totus orbis illis locus vnus est; quid vbique geratur tam facile sciunt, quàm enunciant. velocitas, diuinitas creditur; quia substantia ignoratur. Sic & auctores interdum videri volunt eorum quæ annunciant; & sunt plane malorum nonnunquam, bonorum tamen nunquam.[349] Dispositiones etiam Dei, & nunc prophetis concionantibus excerpunt, & nunc lectionibus resonantibus carpunt. Ita & hinc sumentes quasdam temporum sortes, æmulantur diuinitatem; dum furantur diuinationem. In oraculis autem quo ingenio ambiguitates temperent in euentus: sciunt [350] Crœsi, sciunt [351] Pyrrhi. Cęterum [352] testudinem decoqui cum carnibus pecudis, Pythius eo modo renunciauit; quo supra diximus: [353] momento apud Lydiam fuerat. habent de incolatu aëris, & de vicinia siderum, & de commercio nubium cœlestes sapere paraturas: vt & pluuias quas iam sentiunt repromittant. benefici plane & circa curas valetudinum. Lædunt enim primo, dehinc remedia præcipiunt ad miraculum noua, siue contraria: post quæ desinunt lædere, & curasse creduntur. Quid ergo de ceteris ingeniis vel etiam viribus fallaciæ spiritalis edisseram? phantasmata [354] Castorum, & aquam cribro gestatam, & nauem cingulo promotam, & barbam tactu irrufatam: vt numina lapides crederentur, & deus verus non quæreretur.

Diximus quæ operantur dæmones, atque vnde illis hæc facilis suppeditet facultas: restat qua ratione ea conentur explicare. præstigiis enim quibusdam vtuntur, quæ si natura eorum cognoscatur, facillima illis esse putabimus. Nam cum omnis spiritus tanquam ales volucrisque sit, momentóque temporis huc illuc veluti flabra ventorum permeet, quî fiat illis arduum? si sua hac celeritate captare sibi diuinitatem velint apud eos maxime qui talem naturam ignorantes, facile credunt celeritatem hanc qua cuncta præcipere possunt humana, diuinitatem esse? Cum enim δαίμονες dicantur à scientia rerúmque peritia, qua à primordio insigniti fuerunt, ex præteritis præsentibúsque rebus facile coniicere valent: quando etiam ab his qui spiritu sancto imbuti vaticinantur concionando, aut lectiones scriptorum interpretantur, multa excipere possint. Quæ vero captare non possunt sua celeritate (vt dictum est) cum facta sunt, anteuertunt annunciantes, quale est de testitudine relatum à Pythia, quam domi suæ Crœsus cum agnina carne clanculum coxerat, vt in sua Clio commemorat Herodotus: at quæ ambigua per se sunt ac penitus incognita, qualia ex oraculis petere solerent homines, ea callidi tanta amphibologia inuoluunt, vt in quamcunque partem exitus cadat, defendi possint. Ita Pyrrhus Epirotarum rex est deceptus. Aio te, inquit, Romanos vincere posse. Denique nullum est ostentum, quod non facile factum sit in his. hac ratione Castorum phantasmata dicuntur Macedonici belli victoriam eadē hora Romanis annunciasse, virginésque Vestales, altera nomine Tucia cribro continuit aquam, altera Claudia nauem magnæ Matris vado Tiberino inhærentem cingulo suo ducere potuit, & Domitij fusca barba solo Castorum tactu ruffa enituit, ad fidem dictorum faciendam, vnde Ænobarborum gens in vrbe admodum nobilis. quæ omnia cum aliis quamplurimis ab historicis passim relata ob eam causam à dæmonibus sub deorum nomine edebantur, vt homines auersos à deo detinerent. Tempestates enim & quoscunque aëris affectus facillime prædicere possunt, quia cum in natura nihil derepente fiat, continuóque in superiore regione versentur, colligere omnia primi, & denunciare possunt, neque ideo mirum si veneficiorum peritissimi remedia quoque teneant morborum omnium.

C [[355] Porrò si & Magi phantasmata ædunt, & [356] iam defunctorum inclamant animas: XXIII.
si pueros in eloquium oraculi eliciunt: si multa miracula circulatoriis præstigiis ludunt: si & somnia immittunt habentes semel inuitatorum angelorum & dæmonum assistentem sibi potestatem, per quos & capræ & mensæ diuinare consueuerunt: quanto magis illa potestas de suo arbitrio & pro suo negocio studeat totis viribus operari, quod alienæ præstat negociationi?

Locus est, sine quo minus, &c. quo vires dæmonum comprobat, & testificatur esse quales adducuntur. Nam si, inquit, magi in necromantiis animas defunctorum dæmonum potentia concitas percontantur, si in hydromantiis ædunt per pueros oracula, si somnia immittunt, si præstringunt in multis rebus oculos nostros, ita vt non modo boues, capræque loquantur, sed & mensæ apud gymnosophistas, quas Apollonius ille Thyaneus vidisse Philostrato testatur, quanto maiora audebit libera hæc sibi potestas, & quanta patrabit?

Aut si eadem & angeli & dæmones operantur quæ & dij vestri: vbi est ergo præcellentia diuinitatis, quam vtique superiorem omni potestate credendum est? Non ergo dignius præsumetur, ipsos esse qui se deos faciant, cum eadem ædant quæ faciant deos credi, quàm pares angelis & dæmonibus deos esse? Locorum differentia distinguitur

(opinor) vt à templis deos existimetis, quos alibi deos non dicitis; vt aliter [357] dementire videatur, qui sacras turres peruolat, aliter qui tecta viciniæ transilit; & alia vis pronuncietur in eo qui genitalia vel lacertos, alia qui sibi gulam prosecat. Compar exitus furoris; & vna ratio est instigationis. D

Ex obiectione tacita infert comparationem, ex qua propositum elicit. Nam si, inquit, dicatis hæc quæ sunt à magicis, fieri per angelos siue dæmonas, superiora verò à numine deorum, ita vobis quoque concedendum erit dæmonas atque deos pari inter se potestate præditos esse: quod maxime absurdum est, cum deorum potestas omnibus debeat excellere: magis profectò rationi consentaneum est, vt ipsos dæmonas ita deos se facere credamus, quàm diis illi adæquentur. nisi vero locorum differentia (quod ridiculum sanè est) dæmonas distinguat à diis, & eum qui furore panico percitus se præcipitem dedat ex aliqua sacra turri, melioribus diris vexari credatis, quàm qui ex prophanis tectis præcipites: & si Gallus sacerdos genitalia sibi prosecet, lancinétque lacertos, furori Matris deûm imputetur: alium vero si gulam sibi dissecet, aut laqueo pendeat, malo dæmoni adiudicetis. at eadem vis est instigationis, quæ eosdem exitus comparat.

Sed hactenus verba, iam hinc demonstratio rei ipsius, qua ostendemus vnam esse vtriusque nominis qualitatem.[358] Ædatur hic aliquis sub tribunalibus vestris quem dæmone agi constet. Iussus à quolibet Christiano loqui spiritus ille, tam se dæmonem confitebitur de vero, quàm alibi deum de falso. Æque producatur aliquis ex iis qui de deo pati existimantur,[359] qui aris inhalantes numen de nidore concipiunt, qui ructando curantur, qui anhelando præfantur. Ista [360] ipsa virgo cœlestis pluuiarum pollicitatrix, iste ipse [361] Æsculapius medicinarum demonstrator,[362] aliàs demorituris [363] scordij & denatij & Asclepiadoti sumministrator, nisi se dæmones confessi fuerint Christiano mentiri non audentes, ibidem illius Christiani procacissimi sanguinem fundite. Quid isto opere manifestius? quid hac probatione fidelius? simplicitas veritatis in medio est. virtus illi sua assistit, nihil suspicari licebit, magia aut aliqua eiusmodi fallacia fieri. Dictis non steteris, si oculi vestri & aures permiserint vobis. Quid autem inniti potest aduersus id quod ostenditur nuda sinceritate?

Maximum hoc est, & quod in iudicium raro producitur: & si producatur, nihil est iudicibus optabilius. Quid enim ad veritatem eruendam certius, quàm ea quæ verbis & coniectura persuadere conabamur, in periculum atque experientiam deducere? Si igitur, inquit, quæ diximus, haud satis probabilia videntur, quamobrem deos istos vestros nihil aliud esse quàm dæmonas iudicetis, periculum iam fiat in hac re, & ad tribunalia vestra duo ex phanaticis sistantur, quorum alter malo dæmone vexari, alter deo plenus in fumantibus sacris numen exhausisse credatur à vobis, qui etiam pluuias súdúmve repromittat, aut quasi Æsculapius remedia morborum ostendat. hi igitur interrogati à Christiano qui sint, nisi dæmonas se fateantur, de nobis quas velitis sumite pœnas procacitatis. Quid est quod hic desideretur? Veritas simplex est & nuda, nec magicis artibus hoc agitur à Christiano: nulla alia vi cogitur dæmon præterquam Christi, & qui dictis acquiescere nolit, licet oculatus esse huius rei testis quandocunque libeat.

Si [364] altera parte vere Dei sunt, cur sese dæmonia mentiuntur? an vt nobis obsequantur? Iam ergo subiecta est Christianis diuinitas vestra, nec diuinitas deputanda est quæ subdita est homini, & si quid ad dedecus facit æmulis suis. Si altera parte dæmones sunt vel angeli, cur se alibi pro diis agere respondent? Nam sicut illi qui dij habentur, dæmones se dicere noluissent, si vere dij essent, scilicet ne de maiestate se deponerent: Ita & isti, quos directo dæmones nostis, non auderent alibi pro diis agere, si aliqui omnino dij essent, quorum nominibus vtuntur.[365] Vererentur enim abuti maiestatem superiorem sine dubio, & timendorum: adeò nulla est diuinitas ista quam tenetis; quia si esset, neque à dæmoniis affectaretur in confessione, neque à deis negaretur. Cum ergo vtraque pars concurrit in confessionem deos esse negans, agnoscite vnum genus esse, id est dæmonas. Verùm vtrobique iam Deos quærite. Quos enim præsumpseratis, dæmonas esse cognoscitis. Eadem vero opera nostra ab eisdem diis vestris non tantum hoc detegentibus, quod neque ipsi Dei sint, neque vlli alij. Etiam illud [366] incontinenti cognoscitis, qui sit vere Deus, & an ille, & an vnicus quem Christiani profitemur, & an ita credendus colendúsque, vt fides, vt disciplina disposita est Christianorum. E

Dubitando veritatem illustrat. forte enim aliquis dicat: Fieri quidem potest, vt qui reuera Deus sit nobis, apud Christianos se dæmonem faciat, quasi pro tempore mentiens aut obsequens illis. At hoc, inquit, & turpe est, & parum verisimile. Ita enim diuinitas maiestate sua diminueretur, dúmque studeret obsequi

A obſequi,duo præcipuè peccaret,& quod homini ſubiici poſſe præ ſe ferret,& quod ſectatores ſuos con-
turbaret. Nec minus is qui à vobis malus habetur dæmon, quíque Chriſtiano non modo ſe dæmonem,
ſed falſo Deum alibi agere reſpondet, nequaquam ſe aut Apollinem aut Æſculapium appellaret,ſi in iis
nominibus numen aliquod eſſe cognoſceret,veritus omnino,licet improbus,eius autoritatis vſurpatio-
nem. Cum pateat igitur ex his dæmonas deóſque veſtros vnum idémque genus eſſe,atque ita nullum vo-
bis eſſe verum Deum,agnoſcite iam quæ vera religio ſit. nam vna (vt aiunt) mercede duas res aſſequimi-
ni; eadem ſcilicet hac opera noſtra non tantum ex ipſis deprenditis dæmoniis non eſſe deos, ſed etiam
verum eſſe & vnicum,quem per Chriſtum nos colimus & veneramur.

Dicent ibidem,ecquis ille Chriſtus cum ſua fabula: ſi homo communis conditionis,
ſi magus, ſi poſt mortem de ſepulchro à diſcipulis ſurreptus,ſi nunc denique penes infe-
ros,ſi non in cœlis potius, & inde venturus cum totius mundi motu,cum horrore orbis,
cum planctu omnium,ſi [367] non Chriſtianorum,vt Dei virtus & Dei ſpiritus & ſermo &
ſapientia & ratio & Dei filius. Quodcunque ridetis,rideant & illi vobiſcũ:negent Chri-
ſtum,omnem ab æuo animam reſtituto corpore iudicaturum. Dicant hoc pro tribunali
(ſi [368] fortè) Minoen & Radamanthum ſecundum conſenſum Platonis & poëtarum hoc
eſſe ſortitos: ſuæ ſaltem ignominiæ & damnationis notam refutent. Renuncient ſe im-
mundos ſpiritus eſſe,quod vel ex pabulis eorũ ſanguine & fumo & putidis rogis pecorũ
& [369] impuratiſſimis linguis ipſorum vatum intelligi debuerit. Renuant ob malitiam prę-
damnatos ſe in eundem iudicij diem cum omnibus cultoribus, & operatoribus ſuis.
B [370] Atquin omnis hæc noſtra in illis dominatio & poteſtas de nominatione Chriſti valet,
& de commemoratione eorũ quæ ſibi à Deo per arbitrũ Chriſtum imminẽtia expectant.
Chriſtum timentes in Deo,& Deum in Chriſto,ſubiiciuntur ſeruis Dei & Chriſti. Ita de
contactu deq; afflatu noſtro contemplatione & repræſentatione ignis illius correpti,
etiam de corporibus noſtro imperio excedunt inuiti & dolentes, & vobis præſentibus
erubeſcẽtes. Credite illis cum verum de ſe loquũtur,qui mentiẽtibus creditis. Nemo ad
ſuũ dedecus mẽtitur,quin potius ad honorem. Magis fides prona eſt in aduerſus ſemet-
ipſos confitentes,quàm pro ſemetipſis negantes. Hæc denique teſtimonia deorũ veſtro-
rum Chriſtianos facere conſueuerunt, [371] quia plurimum illis credendo,in Chriſto do-
mino credimus. Ipſi litterarum noſtrarum fidem accendunt, ipſi ſpei noſtræ fidentiam
ædificant. At colitis illos quod ſciam etiam de ſanguine Chriſtianorum. Nollent itaque
vos tam fructuoſos, tam officioſos ſibi amittere, vel ne à vobis quandoque Chriſtianis
fugentur,ſi illis ſub Chriſtiano volente vobis veritatem probare mentiri liceret.

Quod ſi,inquit,à dæmonibus propiora adhuc requiritis ac certiora,ecce interrogati de Chriſto,illum
non hominem, non magum, non à ſuis ſubreptum de ſepulchro profitentur, ſed filium eſſe Dei & in
cœlis,qui iterum venturus eſt iudicare mortales in ea maieſtate quæ filio Dei conueniat, neque illi con-
temnere poſſunt quod vos ceu fabulam ridere ſoletis. Sed eſto, dicant, iudicium reſeruari neſcio cui Ra-
damantho, tria tamen hæc nunquam diſſimulare poterunt. Primum,quin à Deo damnati ignominioſè
fuerint. Deinde quin ſint immundi ſpiritus, ſicut ex iis etiam patet quibus delectantur mactationibus
impuríſque carminibus. Tertio non poſſunt non profiteri ſe expectare ob nequitiam ſuam damnatio-
C nem perpetui ignis vnà cum ſuis ſectatoribus. Cum vero ita nobis ſubiiciantur, non ob aliam cauſam
quàm per inuocationem Chriſti,ſolóque noſtro contactu afflatúve inuiti de corporibus expellantur,quid
eſt cur de Chriſto illis ipſis teſtibus non credaris? nulla poteſt eſſe ſuſpicio mentiendi in ea re, quæ pro-
fitenti dedecori eſſe poteſt: inclinátque ſemper potius fides in eos qui contra ſe aliquid confiteantur,
quàm ſi negauerint, vnde maior in ſingulos dies Chriſtianorum numerus fit. Inuitantur enim gentes
ſuorum deorum teſtimonio credere,& credentes per eoſdem confirmantur,cum quæ in ſacris litteris co-
gnoſcunt & ſperant,hac fiant ratione certiora. Illud etiam non mediocre eſt argumentum,ſpiritus hoſce
ſub Chriſtianis,quando maximè de veritate agitur, mentiri non poſſe coactos maiori poteſtate,qui cum
à vobis tam laute accipiantur,vt non modo pecudum ſanguine,ſed & Chriſtianorum ſatientur,vellent ſi
liceret hæc ſibi pabula conſeruare,gnari ſi ad Chriſtum confugeritis, non modo priuari tantis officiis,ſed
etiam à vobis aliò fugari poſſe.

[[372] Omnis iſta confeſſio illorum qua ſe deos negant eſſe,quáque non alium Deum re- XXIIII.
ſpondent præter vnum,cui nos mãcipamur,ſatis idonea eſt ad depellendum crimen læſę
maximè Romanę religionis. Si enim nõ ſunt Dei pro certo,nec religio pro certo eſt:ſi re-
ligio non eſt,quia nec dij,nec pro certo rei ſumus læſæ religionis. At ecõtrario in vos ex-
probratio reſultauit,qui mendacium colentes,veram religionem veri Dei non modo ne-
gligẽdo,quin inſuper expugnando Deũ verum,committitis crimen veræ irreligioſitatis.
[373] Nunc vt conſtaret illos deos eſſe, nónne conceditis de æſtimatione communi ali-
quem eſſe ſublimiorem & potentiorem velut principem mundi, perfectæ peritiæ &
maieſtatis? nam & ſic plerique diſponunt diuinitatem,vt imperium ſummæ dominatio-

nis esse penes vnum, officia eius penes multos velint. Vt [174] Plato Iouem magnũ in cœlo D comitatum exercitu describit deorum pariter & dæmonum. Itaque oportere & procurantes & præfectos & præsides pariter suspici. & tamen quod facinus admittit qui magis ad Cæsarem promerendum & operam & spem suam transfert, nec appellationem Dei ita vt Imperatoris in aliquo principum confitetur, cum capitale esse iudicetur alium prę ter Cæsarem & dicere & audire.

Ex duobus criminibus, quibus maximè Christianos diximus impugnari, alterum erat reatus læsæ religionis, quamobrem omnis hæc disputatio de Deo, de Christo, & de angelis producta est. Hanc itaque nunc Tertullianus accommodat à consequentibus. Nam si dæmones cum de Deo vero interrogantur à nobis, vnum quem colimus respondentes comprobant, potest hæc confessio omni nos crimine impietatis liberare. Si enim illi dij non sunt, nec vlla religio deorum est: si religio nulla, nullum etiam crimen læsæ religionis, & nos extra crimen, iam vos in crimine, qui falsam religionem amplexantes, veram oppugnatis. Sed videte quæ vobis concedam, sint illi vestri dæmones pro comperto dij, à crimine tamen eiusmodi seiungimur, sicuti ex lemmate communis opinionis demonstratur. Nam cum aliquod esse numen aliis omnibus excellentius concedatis, cur eius nos cultores autoritatis facitis reos? cum qui se totum ad Cæsarem transfert promerendum, magis sibi & iustitiæ consulere videatur, quàm qui procuratoribus inseruit, neque ipsum nomen Imperatoris in nullis præterquam in Cæsare velit agnoscere.

[175] Colat alius Deum, alius Iouem, alius ad cœlum supplices manus tendat, [176] alius ad aram fidei, alius, si hoc putatis, nubes numeret orans, alius lacunaria, alius suam animam Deo suo voueat, alius hirci. Videte enim ne & hoc ad irreligiositatis elogium concurrat, adimere libertatem religionis, & interdicere optionem diuinitatis, vt non liceat mihi colere quem velim, sed cogar colere quem nolim. Nemo se ab inuito coli vellet, ne homo quidem, [177] atque adeo & Ægyptiis permissa est tam vanæ superstitionis potestas auibus & bestiis consecrandis, & capite damnandis, [178] qui aliquem huiusmodi Deum occiderit. Vnicuique etiam prouinciæ & ciuitati suus Deus est, vt [179] Syriæ Astartes, vt Arabiæ [180] Disares, vt [181] Norici [182] Belenus, vt Africæ [183] Cœlestis, vt [184] Mauritaniæ reguli sui. Romanas (vt opinor) prouincias ædidi, nec tamen Romanos deos earum, quia Romæ non magis coluntur quàm qui per ipsam quoque Italiam municipali consecratione censentur: [185] Crustuminiensium Beluentinus, [186] Narniensium Viridianus, [187] Asculanorum Ancaria, [188] Volsiniensium Netsia, [189] Ocriculanorum Valentia, [190] Sutrinorum Nortia, [191] Faliscorum in honore est pater Curis, vnde accepit cognomen Iuno. Sed nos soli arcemur à religionis proprietate. Lædimus Romanos, nec Romani habemur, quia non Romanorum Deum colimus. Bene quod omnium Deus est, cuius velimus aut nolimus omnes sumus. Sed apud vos quoduis colere ius est, præter verum Deum, quasi non hic magis omnium sit Deus, cuius omnes sumus.

Ἐκ τοῦ ἧττον ἀποδείκνυσι τὸ μᾶλλον, impietatem regerens in aduersarios. Nam si libera voluntas omnia solet officia commendare, atque illa nobis gratia grata est quæ non ab inuito animo proficiscitur, quanto magis in ipsa pietate religionis, & in his quæ ad Deum pertinent, quem lateat nihil, necessarium videtur vt aliquis sponte agatur? ea nempè maxima in Deum contumelia existimanda est, cum trahitur ad aras aliquis inuitus, à quo ne de necessitate Deus adorandus. Quæ res, inquit Tertullianus, cum à vobis F iudices committitur, nónne ad irreligiositatis titulum pertinet? Pronunciatione vero adiuuanda est concessio illa, Colat alius Deum, alius Iouem: quæ ex collatione vehementior insurgit. nam colere Deum, supplices manus in cœlum tendere, & vt nonnulli irridentes dictitabant, numerare nubes, animámque Deo vouere Christianorum est: colere vero Iouem, manus ad aram fidei admouere, lacunaria tholúmque templi suspicere, hircum aut aliquod aliud animal diis mactare, gentium aliarum. Sed quomodocunque sit, nemini fraudi esse deberet, si quis magis hoc quàm illo ritu afficiatur. Et à simili probare licet, quàm inique agitur cum Christianis in hac re. nam cum non regiones modo, sed singula etiam oppida sua numina priuatósque suos habeant deos, solis Christianis præter ordinem negatur Deum illum colere, qui omnium verus est Deus, & cuius sunt omnia.

XXV. [[192] Satis mihi quidem videor probasse de falsa & vera diuinitate, cum demonstraui quemadmodum probatio consistat, non modo disputationibus nec argumentationibus, sed ipsorum etiam testimoniis, quos deos creditis, vt nihil iam ad hanc causam sit retractandum: quoniam tamen Romani nominis propriè mentio occurrit, non omittam congressionem quam prouocat illa præsumptio dicentium Romanos pro merito religiositatis diligentissimè in tantum sublimitatis elatos, vt orbem occuparint, & adeo deos esse, vt præter ceteros floreant, qui illis officium præter ceteros faciant. Si ista merces Romanis à diis pro gratia expensa est, [193] Sterculius, & [194] Mutinus, & [195] Larentina prouexit imperium. Peregrinos enim deos non putem extraneæ genti magis

fau

A fautum voluiſſe quàm ſuæ,&[395] patrium ſolium,in quo nati,adulti,nobilitati,ſepultique ſunt, transfretanis dediſſe.

Cum religionem Chriſtianam Septimius non modo argumentis, ſed etiam aduerſariorum teſtimonio ſatis iam defendiſſet,locus exigebat vt alteri crimini læſæ maieſtatis reſponderet: ſed opinione quadam Romanorum propria impeditur, per quam ſibi illi eblandientes volebant veluti experientia duce veros eſſe deos quos colerent, propterea quod dum illis præter morem aliorum ſupplicant, potentiores etiam præter cæteros extiterint. Huius igitur obiectionis diſceptationem,quia iam apud pleroſque præualebat, ne videatur Tertullianus refugere, hoc loco inſerit, quatuor illam rationibus diſſoluens. Primum ex lemmate probabili, quia eius imperij magnitudinem veriſimile ſit à propriis potius diis quàm ab alienis proceſſiſſe. Sterculius igitur & Mucunius & Larentia meretrix in cauſa fuerint tanti imperij: indigetes enim ſunt & proprij Romanorum, ſed quàm ridiculi ſint nomine ipſo arguuntur. Deinde non fuiſſe tales eius regni autores, neque penes ipſos imperia oſtendit. Tertio non poſſe hoc pietatis officiis Romanorum attribui. Poſtremo quis ille ſit cui reuera omnium regnorum diſtributio debeatur, exponit.

[397] Viderit Cybele ſi vrbem Romanam vt memoriam Troiani generis adamauit, vernaculi ſui ſcilicet aduerſus Achiuorum arma protecti, ſi [398] ad eos vltra tranſire proſpexit, quos ſciebat Græciam Phrygiæ debellatricem ſubacturos? Itaque [399] maieſtatis ſuæ in vrbem collatæ grande documentum noſtræ etiam ætati propoſuit,cum Marco Aurelio [400] apud Syrmium reipublicæ exempto,die decimo ſexto Kalendarũ Aprilium [401] Archigallus ille ſanctiſſimus,die nono Kalend. earundem,quo ſanguinem impurum,[402] lacertos quoque caſtrando libabat pro ſalute imperatoris Marci iam interempti ſolita æquè imperia mandauit. O nuncios tardos, ô [403] ſomniculoſa diplomata,quorum vitio exceſſum Imperatoris non ante Cybele cognouit. Næ Deam talem riderent Chriſtiani. Sed [404] non ſtatim & Iupiter Cretam ſuam Romanis facibus illum concuti ſineret,oblitus antrum illud Idæum,& æra Corybantia,& iucundiſſimum illic nutricis ſui odorem. Nónne omni Capitolio tumulum ſuum præpoſuiſſet,vt ea potius orbi terra præcelleret, quæ cineres Iouis texit? Vellet [405] Iuno Punicam vrbem poſthabita Samo dilectam ab Æneadarum vtique genere deleri? Quod ſi, *hic illius arma, Hic currus fuit, hoc regnum dea gentibus eſſe Si qua fata ſinant,iam tum tenditque fouétque*: miſera illa coniunx Iouis & ſoror aduerſus fata non valuit. planè *fato ſtat Iupiter ipſe.* nec tantum tamen honoris Romani dicauerunt fatis dedentibus ſibi Carthaginem aduerſus deſtinatum votúmque Iunonis, quantum proſtitutiſſimæ Lupæ Larentinæ.

Ad externorum deorum rationem tranſit, quos inter Cybele ex Peſſinunte Phrygiæ Romam aduecta maximè à Romanis venerabatur, vt quæ ex eo loco fuiſſet, vnde autor ſui generis erat oriundus Æneas, quem vtpote ſuum alumnum ſicut in incendio Ilij ſeruauit, ita poſteris fauere ad eius memoriam credebatur. Si igitur, inquit Tertullianus, tanto illa ſtudio ſuorum flagrabat, cur potius non C prouidit, ne Paris adulter cum Helena tranſueherent in Troiam, vnde à coniurata Græcia totum illud imperium cum Peſſinunte diruendum erat? nimirum ita illa hæc nouerat aut prouidere poterat, vt nuper Marci Aurelij mortem cognouit, cui ſeptimo die poſt obitum eius apud Syrmium inferioris Pannoniæ vrbem Archigallus princépſque ſacerdotum eius deæ tanquam viuenti vota perſoluebat. Præterea ſi Iupiter,aut eius ſoror & coniunx Iuno cuipiam ex gentibus imperium dare potuiſſent,nónne ille in Cretenſes,hæc in Samios aut Carthaginenſes potius ſtudium omne ſuum contuliſſet? Sed fatis impediebantur. Ergo Iupiter ſeriem hanc rerum neceſſariam ſibi quoque experitur, & fata ſuperſunt. Ipſis tamen fatis excellentioribus (vt par erat) nulla ex iis obſequia præſtitere, quibus vel ſcortum Larentiam prometentur.

Plures deos veſtros regnaſſe certum eſt. Igitur ſi conferendi imperij tenent poteſtatem, cum ipſi regnarent, à quibus acceperant eam gratiam? quem coluerat Saturnus & Iupiter? aliquem opinor Sterculium, ſed Romæ poſtea cum indigenis ſuis: etiam ſi qui non regnarunt, tamen regnabatur ab aliis nondum cultoribus ſuis, vt qui nondum dij habebantur. Ergo aliorum eſt regnum dare, quia regnabatur multo [406] ante quàm iſti dij inciderentur. Sed quàm vanum eſt faſtigium Romani nominis religioſitatis meritis deputare,cum poſt imperium ſiue adhuc regnum religio profecerit? Age iam rebus religio profecerit: nam etſi à Numa concepta eſt curioſitas ſuperſtitioſa,nondum tamen aut ſimulachris aut templis res diuina apud Romanos cõſtabat: frugi religio & pauperes ritus,& nulla Capitolia certantia cœlo,ſed temeraria de ceſpite altaria,& vaſa adhuc Samia,& nidor ex illis,& Deus ipſe nuſquam. nondum enim tunc [407] ingenia Græcorum

atque Tuscorum fingendis simulacris vrbem inundauerant. Ergo non ante religiosi Romani, quàm magni: idcóque non ob hoc magni, quia religiosi. D

Secundum argumentum, quo demonstratur imperia non à diis gentium, sed alia de causa pendere. Causam quidem non præcedit effectus. quod si deos facias regnandi causam, fieri non potest vt ante illos quisquam regnarit. Cum vero non modo mortales reges ante vestros deos fuerint, sed plerique deorum vestrorum regnum quandoque renuerint, manifestum est eiusmodi gratiam altius habuisse principium, per quam Saturnus in Latio, Iupiter in Creta regnatit. Quanquam si rerum seriem contemplamur, quàm vanum hoc sit arguetur, cum religio ipsa, à qua tantum imperium creditur exortum, post imperij propagationem, vel certè cum imperio profecerit. Numa enim autor eius superstitionis Romulo successit, & quæ ab eo instituta erant, tam diu frugi populus tenuitque libauit, quam diu intra breues fines continebatur. Aurea siquidem vasa pro Samiis testis, & aurea templorum fastigia, & aras pro cespitibus ac statuis, quibus maximè religionem creditis adaugeri, non prius in sacris dicata fuere, quàm manubiis opes tum publicæ tum priuatæ subcreuerũt. At in his quæ simul adsunt, non est aliquid alio prius aut posterius.

Atquin quomodo ob religionem magni, quibus magnitudo de religiositate prouenit? Ni fallor enim, omne regnum vel imperium bellis quæritur, & victoriis propagatur. Porrò bella & victoriæ captis & euersis plurimum vrbibus constant. id negocium sine deorum iniuria non est. [408] Eædem strages mœnium & templorum, pares cædes ciuium & sacerdotum, nec dissimiles rapinæ sacrarum diuitiarum & profanarum. Tot igitur sacrilegia Romanorum, quot trophæa: tot de diis quot de gentibus triumphi: tot manubiæ, quot manent adhuc simulachra [409] captiuorum deorum. & ab hostibus ergo suis sustinent adorari, & illis imperium sine fine decernunt, quorum magis iniurias quam [410] adolationes remunerasse debuerant. E Sed qui nihil sentiunt, tam impunè læduntur, quàm frustra coluntur. Certè non potest fidei conuenire, vt religionis meritis excreuisse videãtur, qui vt suggessimus, religionem aut lædendo creuerunt, aut crescendo læserunt. Etiã illi [411] quorum regna conflata sunt in imperij Romani summam, cum ea amitterent, sine religionibus non fuerunt.

Sententiam aduersariorum in contrariam partem deducit per soritas: imperium enim ex victoriis propagatur victoria est à bello, bellum porrò vrbium euersiones importat, quas templorum ruinæ sacrilegiáque sequuntur. Quid est igitur cur Romanorum potentia, à profanis potius gestis, quàm à sacris operationibus vires assumpsisse negetur: aut quis vnquam credere possit, eos beneficio religionis opes regni adauxisse, qui vel per offensiones religiosiores euaserunt, vel dum crescerent, iniustiores? Diruta siquidem Carthagine, excisa Corintho, vnàque illarum templis deiectis creuit imperium Romanum. aut igitur deos pugnare inter se, aut nihil potius sentire putandum est.

XXVI. [Videte [412] igitur ne ille regna dispenset, cuius est & orbis qui regnatur, & homo ipse qui regnat, ne ille vices dominationum ipsis temporibus in seculo ordinarit, qui ante omne tempus fuit & seculum corpus temporum fecit, ne ille ciuitates extollat aut deprimat, sub [413] quo fuit, aliquando sine ciuitatibus genus hominum. Quid erratis? [414] prior est quibusdam diis suis syluestris Roma: ante regnauit, quàm tantum ambitum Capitolij extrueretur. [415] Regnauerunt & Babylonij ante [416] pontifices, & Medi ante [417] Quindecimviros, & Ægyptij ante [418] Salios, & Assyrij ante [419] Lupercos, & Amazones ante [420] virgines Vestales: F postremo si Romanæ religiones regna præstant, nunquam retro Iudæa regnasset despectrix [421] communium istarum diuinitatum. Cuius [422] & Deum victimis, & templum donis, & gentem fœderibus aliquamdiu Romani honorastis, nunquam dominaturi eius, si Deo non deliquisset vltimo in Christum.

Quo magis falsum redarguatur, tertio loco ponit, vnde verum elici possit. Nam cum in regnis tempus, locus, & personæ requirantur: homines enim in terris per temporum vices imperitant: verisimile videtur vt omnium harum rerum sit ille œconomus qui ante hæc omnia fuerit: qui seculum, id est ætatem illam incertam, in qua nihil prius aut posterius dignoscebatur, in ordinem certum vicésque redegit conditis luminaribus: qui omnia denique crearit, & in cuius potestate sunt omnia: mirum profectò est tanto hoc errore mentes nonnullorum inuolui, vt à Romana religione imperia distribui opinentur: quasi vero nulli ante eius apparatum regnarint in terris. Nónne ante creatos Romæ pontifices, ante Quindecimviros Sybillinos, ante Salios, ante Lupercos Persæ, Ægyptij regnarunt, & Assyrij, & ante Vestales ipsæ Amazones apud Thermodoonta flumen? sed ipsa Roma non prius quosdam suos deos coluit, quàm regnare cœpit: nec Capitolium dedicauit, quàm reges expuleret. Verum hæc omnia dicas ex eodem fonte manare. quid Iudæa contraria penitus & aduersata ritus vestros, nónne opulentia sui regni floruit, vt & fœdus cum illa percusseritis? Templúmque illud celeberrimum admirati vestri imperatores victimis donísque plurimis exornarunt. Admonet ea gens mortales Deum patrem & Christum dare & adimere regna, ita vt omnibus exemplo esse possit.

[[423] Satis

A [[423] Satis hæc aduersus intentionem læsæ diuinitatis, quod non videamur lædere eam XXVII. quam ostendimus non esse. Igitur prouocati ad sacrificandum, [424] obstruimus gradum pro fide conscientiæ nostræ, qua certi sumus ad quos ista perueniant officia, sub imaginum prostitutione, & humanorum nominum consecratione. Sed quidam dementiam existimant, quod cum possimus & sacrificare in præsenti, & illæsi abire manente apud animum proposito, obstinationem saluti præferamus. Datis scilicet consilium quo vobis abutamur. Sed agnoscimus vnde talia suggerantur, quis totum hoc agitet, & quomodo nunc astutia suadendi, nunc duritia sæuiendi, ad constantiam nostram deiiciendam operetur. Ille scilicet spiritus dæmoniacæ & angelicę paraturæ, qui noster ob diuortiū æmulus, & ob Dei gratiam inuidus, de mentibus vestris aduersus nos præliatur, occulta inspiratione, modulatis & subornatis ad omnem [425] quam in primordio exorsi sumus & iudicandi peruersitatem & sæuiendi iniquitatem.

Breuissimo epilogo longam de religionis crimine disceptationem concludit. non enim esse Christianos, inquit, impios & religionis aduersarios, quia negligunt eam quam conscij sunt omnino nullam esse. Quo posito multa quæ quasi parepomena accidebant, de quibus à principio dixerat, carptim repetendo defendit & examinat. Tria potissimum ea sunt, abstinentia Christianorum à sacris: iudicum modo indulgentia, modo sæuitia: & peruersitas iniquitásque quæstionum. Quid igitur, inquit, mirum, si cum à vobis prouocamur ad sacrificandum, conscientia nostra talem perfidiam non admittit? pro comperto enim habet illa dæmoniis officia eiusmodi præstari sub expositis imaginibus hominúmque consecratione: & licet B Christum dissimulare possimus, dum thura foculo imponerentur, nolumus tamen hac ratione subterfugere pœnas, atque abuti consilio vestro, quo nobis à quibusdam ceremoniis immunitatem pollicemini. conscij enim sumus omnia hæc esse technas illius dæmoniaci spiritus satan, qui nostram in Christo constantiam conatur quomodocunque infringere. insinuat ille se in animum mentémque vestram, ac modo suadela vtitur, modo sæuitiam nobis proponit, atque ita modulatur & mentes vestras & rei huiusmodi rationem, vt præter morem vestri iuris non pudeat pigeátque vos de Christianis iudicare.

Nam licet subiecta sit nobis tota vis dæmonum & [426] eiusmodi spirituum, vt nequam tamen serui metui nonnunquam contumaciam miscent, & lædere gestiunt quos aliàs verentur: odium enim etiam timor spirat: præterquam & desperata conditio eorum ex prædamnatione solatium reputat, fruendæ interim malignitatis de pœnæ mora. & tamē apprehensi subiguntur, & conditioni suæ succidunt: & quos de longinquo oppugnant, de proximo obsecrant. Itaque cùm [427] vice rebellantium ergastulorum, siue carcerum, vel metallorum, vel hoc genus pœnalis seruitutis erumpunt aduersum nos, in quorum potestate sunt (certi & impares se esse, & hoc magis perditos) [428] ingratis resistimus vt æquales, & repugnamus perseuerantes in eo quod oppugnant, & illos nunquam magis detriumphamus, quàm quum pro fidei obstinatione damnamur. [[429] Quoniam autem XXVIII. facilè iniquum videtur, liberos homines inuitos vrgeri ad sacrificandum ([430] nam & aliàs diuinæ rei faciundæ libens animus indicitur) certè ineptum existimaretur, si quis ab alio cogeretur ad honorem deorum, quos vltrò sui causa placare deberet, ne præ manu esset C iure libertatis dicere, Nolo mihi Iouem propitium. Tu qui es? me conueniat [431] Ianus iratus ex qua velit fronte. quid tibi mecum est? [432] Formati estis ab iisdem vtique spiritibus, vt nos pro salute Imperatoris sacrificare cogatis. Et imposita est tam vobis necessitas cogendi, quàm nobis obligatio periclitandi.

Tacitæ obiectioni occurrit, ex his quæ videri contraria possint emergenti. Cùm enim, dicat aliquis, spiritus eiusmodi dæmonásque Christianis subiectos esse paulò ante suasetis, vnde est vt illos nunc vobis tot infligere mala dicatis? At hoc, inquit Tertull. minimè absurdum, & fieri quidem potest quatuor de causis. Serui enim nequam cum metu contumaciam coniungunt, lædere conantes, quos alioqui verentur. præterea timor eiusmodi seruilis odium plerumque parit. Ad hæc cùm se sciant pœnas æternas iudicij die manere, in lucro solatióque ponunt frui sua malignitate, quamdiu pœna supersedeat, inuidentes penitus nostrorum bonorum. Quarto loco posse hæc illos aduersus nos dicimus de sententia voluntatéq; nostra. nam cum eorū instigatione, modò pro seruis fugitiuis in ergastula detrudimur, modò in carcerem conijcimur, modò ad metallorum fodinas damnamur, & ad cloacarum purgationes, ad munitiones viarum vicorúmque, & id genus plurima (quanquam illi hæc longè à nobis remoti: nam cum propius nos accedunt, subiguntur, fatentúrque, & quasi subscribunt suæ conditioni) vires nostras dissimulantes cum illis dedita opera, tanquam cum paribus congredimur resistimúsque, scientes nihil ingratius illis quam à patientia nostra oppugnari. Captiuos enim illos in triumphum maximè ducimus, cùm pro fidei obstinatione damnamur. Longè verò perniciosissima est eorum malitia, cùm ad rem sacram venitur. Eos enim stimulos admouent ad eam operationem, vt alterutra pars cogatur aut facere, aut periclitari: nam libens animus & voluntas in his quæ ad Deum pertinent, maximè exigitur. Homines enim exigere

operas solent, Deus verò solam expendit voluntatem, vt nullius sit apud illum hecarombe ab inuito: ridiculum sanè & ineptum videtur, si quem cogimus vt sibi deos propitios faciat, atque inuitum (vt aiunt) seruare velimus. Cur enim iure suæ liberæ voluntatis præ manu & in promptu illa sibi non adsint? heus tu, quid tua? si iratum Iouem non curo, neque bifrontis Iani neutrum supercilium extimesco? Vt igitur a[illegible]d hæc res legitimi continere videatur, fecerunt dæmones vt cum diis hominum potestas copularetur. ita necessario exigi possent operationes, cùm scilicet omnes pro salute Imperatoris vota apud aras suscipere teneantur. Qui locus opportunus admodum iam esse videtur, vt alteri ex manifestis criminibus more nostro respondeamus. neque enim lædimus maiestatem Cæsarum, aut si lædimus, nihilo minus est vestrum quàm crimen nostrum. cuius duo præcipuè erant capita, alterum quod Christiani salutem Cæsarum à diis exposcere dedignarentur, alterum quod festos eius dies celebrare abhorrerent, vnde populus nolebat inter Romanos censere Christianum. D

Ventum est igitur ad secundum titulum læsæ augustioris maiestatis: siquidem maiore formidine & callidiore timiditate Cæsarem obseruatis, quam ipsum de [413] Olympo Iouem, & meritò si sciatis. Quis enim ex viuentibus non cuilibet mortuo potior? Sed nec hoc vos ratione facitis potius quàm respectu [414] repræsentaneæ potestatis, adeò & in isto irreligiosi erga deos vestros deprehẽdemini, cùm plus timoris humano dominio dicatis. citius denique apud vos per omnes deos, quàm per vnum genium Cæsaris peieratur.

In expositione huius criminis Cæsarij mirum quanta in primis arte beneuolentiam sibi captet Tertullianus, & fidem detrahat aduersariis: hanc partem religionis in Cæsares in sola ambitiosa adulatione versari demõstrans, ita vt in tota denique impij procul dubio deprehendantur. Nam cùm augustior sanctiórque Cæsaris maiestas habeatur apud vos, quàm deorum, tristiúsque expietur qui deliquerit in Cæsarem, quàm qui in ipsum Iouem, ac maiori cum fiducia in peierando abutantur omnes deorum nominibus, quàm Imperatorum: Fitne hoc, inquit, à vobis cum ratione, aut alia de causa? Si igitur cum ratione, vt ex viuentibus aliquis non solum Imperator potior vobis sit quàm quilibet demortuus, quales dij vestri, laudo vos: mirum tamen cùm de diis ita sentiatis, adeò in nos eandem ob causam desæuire. Quod si alia est causa, quæ tantum vobis homini præstare honoris persuadeat, præsentia scilicet Cæsaris & religio seruilis, videre quantum diis ipsis detrahatis, maléque dicatis. nimirum multo maior est impietas vestra quàm Christianorum, quibus si nihil est cum diis, nihil illos penitus esse profitentur. E

XXIX. [[415] Constet igitur prius, si isti quibus sacrificatur, salutem Imperatoribus vel cuilibet homini impertiri possunt, & ita [416] nos crimini maiestatis addicite. Si angeli aut dæmones substantia pessimi spiritus beneficium aliquod operantur, si perditi conseruant, si damnati liberant, si denique (quod in conscientia vestra est) mortui viuos tuentur, iam vtique suas primò statuas, & imagines, & ædes tuerentur. quæ (vt opinor) Cæsarum militis excubiis suis salua præstant. Puto autem hæ ipsæ materiæ de metallis Cæsarum veniunt, & tota templa de nutu Cæsaris constant: multi denique dij habuerunt Cæsarem iratum. Facit ad causam, si & propitium, cùm illis aliquid liberalitatis aut priuilegij confert. ita qui sunt in Cæsaris potestate, cuius & toti sunt, quomodo habebunt salutem Cæsaris in potestate? vt eam præstare posse videantur, quam facilius ipsi à Cæsare consequuntur.

Totum quod hoc loco ab aduersariis stabat, erat eiusmodi: Omnes qui diis non supplicant pro salute Imperatoris, in reatum læsæ maiestatis offendunt: Christiani non supplicant, ergo rei, puniendi igitur. Pro F
Christianis contrà Tertullianus sic constituit, Nos Deo supplicamus pro Imperatore, ergo non rei. Controuersia igitur omnis de Deo est, vter ex his decipiatur in eo nomine. Constet igitur, inquit, in primis & pro comperto sit, qui dij exorandi sunt salutem Cæsaris, verè dij sint néc ne. nam si eorum numen est, digni sumus fateor, vt crimini nos addicatis: sin autem nulli sunt, neque aliud quàm animæ defunctorum aut maligni spiritus, tantum abest vt damnari mereamur, vt laudandi etiam simus: vos contrà irridendi vituperandíque, qui salutem tanti Imperatoris ab his extorquere conamini, qui longè minores Imperatore nihil præstare de se possunt præterquam malum. & quidem si perditi illi sunt exulésque miseri (vt in superioribus dicebamus) si damnati, qui possunt aliis salutem impendere, si denique quorum memorias colitis, mortui sunt, sicut vestra nouit conscientia, quomodo viuos tueantur? nimirum si qua potestate præstarent, in se primum suísque rebus experirentur. Est enim gratia stationibus militum habenda, si statuæ, si templa illorum non penitus expilantur. Præterea si effectus non potest esse nobilior sua causa, vestri ipsi dij qui à metallis superciliόque Cæsarum toti plerumque pendent, atque ita venerantur despiciuntúrve prout animis ipsius imperatoris sese in illos habebit, nequaquam beneficium aliquod in manibus habere possunt, præsertim eius qui veluti causa maior illis est atque superior.

Ideo ergo committimus in maiestatem Imperatorum, quia illos non subiicimus rebus suis? quia non ludimus de officio salutis eorum, qui eam non putamus in manibus esse plumbatis? Sed vos irreligiosi qui eam quæritis vbi non est, petitis à quibus dari non potest, præterito eo in cuius potestate est. Insuper eos debella-
XXX. tis qui eam sciunt petere, qui etiam possunt impetrare, dum sciunt petere. [[417] Nos
1.Tim.2. enim pro salute Imperatorum Deum inuocamus æternum, [418] Deum verum, Deum

viuum

A viuum, quem & ipsi Imperatores propitium sibi præter ceteros malunt. Sciunt quis illis dederit imperium, sciunt [439] qua homines, quis & animam, sentiunt eum Deum esse solũ, in cuius solius potestate sunt, à quo sunt secundi, post quem primi, ante omnes & super omnes deos. Quidni? cum super omnes homines, qui vtique viuunt & mortuis antistãt. Recogitant quousque vires imperij sui valeant, & ita Deum intelligunt, aduersus quem valere non possunt, per eum se valere cognoscunt. Cœlum denique debellet Imperator, cœlum captiuum triumpho suo inuehat, cœlo mittat excubias, cœlo vectigalia imponat. Non potest: ideo magnus est, quia cœlo minor est. Illius enim est ipse, cuius & cœlum est & omnis creatura. Inde est Imperator, vnde est & homo antequam Imperator, inde potestas illi, vnde & spiritus.

Ex his quæ dicta sunt, infert cum diasyrtica interrogatione, id quod apud omnes absurdum iniquúmque videri potest, vt pietas vera damnetur, laudetur falsa & honestetur. Quis enim magis pius in Cæsares, aut quis eorum autoritatem vehementius tuetur quàm Christianus? qui præcipue cauet ne tanta illorum maiestas minuatur, subiiciatúrque rebus possessionibúsque suis: dum ab iis quos diximus in eius esse potestate, & qui mortui sunt, habéntque manus pedésque ex materia compactili, petere salutem cuiusquam imperij, nolint, neque in tanto officio ludere quasi cum laruis. Attamen ea est animorum peruersitas & ignorantia, vt is qui laudandus est, perinde ac impius in Cæsares damnetur ab iis qui in ambitiosis nugis occupati, religiosi amatores dicuntur Cæsarianæ salutis: cum nihil alioqui opetentur à quo ea operari possit. Sed vt pateat omnibus quanta in hac re veritate simul & pietate Christianus vtatur, videre à quo, & quomodo, & quid pro Imperatore exoptet. Primum enim Deum aduocat is, qui æternus, verus & viuus est, vnde omne est imperium, & omnes qui continentur in illo homines, & quæcunque alia viuunt. neque id iam aduersus voluntatem Imperatorum facere potest, quando illi ipsi Iouem optimum maximum appellantes sentiunt solum esse verum deum, à quo gaudent esse secundi: nam aliis diis non ipse tantum Imperator, sed quilibet viuens homo viribus præstat, tum quod numen illud & sedem illius intelligunt expugnari non posse, imò illinc & corpus & spiritum ducere. Quomodo verò & quid velint Imperatoribus Christiani deinceps exponit.

B

[440] Illuc suspicientes Christiani manibus expansis, quia innocuis, capite nudo, quia non erubescimus, denique sine monitore, quia de pectore oramus, precantes sumus semper pro omnibus Imperatoribus, vitam illis prolixam, imperium securum, domum tutam, exercitus fortes, senatum fidelem, populum probum, orbem quietum, quæcunque hominis & Cæsaris vota sunt. Hæc ab alio orare non possum, quàm à quo me scio consecuturum, quoniam & ipse est qui solus præstat, & ego sum cui impetrare debetur, famulus eius, qui eum solum obseruo, qui propter disciplinam eius occidor, [441] qui ei offero opimã, & maiorem hostiam, quam ipse mandauit, orationem de carne pudica, de anima innocẽti, de spiritu sancto profectam. [442] Nõ grana thuris vnius assis, Arabicæ arboris lacrymas, nec [443] duas meri guttas, nec [444] sanguinẽ reprobi hominis mori optãtis, & post omnia inquinamenta etiam conscientiam spurcam: vt mirer cùm hostiæ probẽtur penes vos à vitiosissimis sacerdotibus, cur præcordia potius victimarum, quàm ipsorum sacrificantium examinantur? Sic itaque nos ad Deum expansos [445] vngulæ fodiant, cruces suspendant, ignes lambant, gladij guttura detruncent, bestiæ insiliant, paratus est ad omne supplicium ipse habitus orantis Christiani. Hoc agite boni præsides, extorquete animam Deo supplicantem pro Imperatore. Hic erit crimen vbi veritas & Dei deuotio est.

C

Quodcunque verum est, consentanea omnia fiunt. Cerimoniæ ratióque Christianorum in fundendis precibus talis quippe est, vt sola veritatem spectare videatur. Non enim, inquit, vt idololatræ summisso vultu Christiani, precamur Deum, sed in cœlum oculos mentémque conuertimus, non tenentes manibus aras, aut adductam togam, sed expansis brachiis & manibus, vt quæ innocentiam explicent, nec velato capite, sed nudo, quia liberi non erubescimus: denique dictatas à sacrificulo preces non concipimus, sed ex ipsa sede animi spiritúsque nostri cum suspiriis gemitúque non vnus aut alter ambitiose, sed in vna veluti conspiratione cœtus omnis Christianorum vota pro omnibus Imperatoribus exponimus, non quæ ad vtilitatem nostram priuatim respiciant, sed qualia ipse sibi proponit exoptanda & homo & Cæsar: exponimus, inquam, ei tantum, quem scimus vnum Deum solúmque bonorum præbitorem maxima quidem fiducia. nam cum nos illius serui sumus, opimam quam ipse præcepit hostiam offerentes (verba ea sunt de casto corpore & innocenti animo prolata) debetur nobis impetratio multo citius quàm vobis; qui spurcam coinquinatámque conscientiam habentes, suffitu tãtulæ stactæ tenuíque libatione & sanguine pecudis damnatiue hominis placare deorum numina autumatis. Videte quid vobis Christianus intersit, vt quis pro Imp. Deum magis exorare debeat, intelligatis. Maxima vestra diligentia est, vt hostias puras esse probetis: ex equimelio acceptas bidentes, aut si de armento indomitas, cauda non aculeata, quibus lingua nigra non sit, nec auris bifida, aliter non litaretur. A quibus verò flaminibus Deo ministrentur sacra, nullo examine perpenditur: sint illi adulteri, rapaces, helluones, factiosi, nihil refert. Cõtra

G

Christianis euenit: probant illi sese, atque ita à vitiis extricati, simpliciori ritu Deo satisfacere credunt. D
Nónne igitur hæc est vobis etiam iudicibus vera animi nostri deuotio in Deum & gratissimæ preces? quasi tamen hoc sit maximum crimen, nullo non genere tormentorum contenditis nos à veritate deterrere, vt falsa ridiculáque vobiscum confectemur.

XXXI. [[445] Adulati nunc sumus Imperatori, & mentiti vota quæ diximus ad euadendam scilicet vim. Planè proficit ista fallacia. Admittitis enim nos probare quodcunque defendimus. Qui ergo putas nihil nos de salute Cæsarum curare, inspice Dei voces, literas nostras, quas neque ipsi supprimimus, & plerique casus ad extraneos trãsferũt. Scito ex illis
Matth. 6. præceptum esse nobis, ad redundantiam benignitatis etiam pro inimicis Deum orare, & persecutoribus nostris bona precari. Qui magis inimici & persecutores Christianorum,
XXXII. quàm de quorum maiestate [447] conuenimur in crimen? [[448] Sed etiam nominatim atque
1. Tim. 2. manifestè: Orate, inquit, pro regibus, & pro principibus, & potestatibus, vt omnia tranquilla sint. Vobiscum enim concutitur imperium, concussis etiam ceteris membris eius: vtique & nos (licet extranei à turbis æstimemur) in aliquo loco casus inuenimur.

Quæ à Christianis de suis pro Imperatore precibus adducebantur, eiusmodi erant, vt non solum non impugnarentur à iudicibus, sed etiam absolutionem facerent (leuior enim prætextus innocenti reo veniã subministrat) poterant tamen in suspicionem venire, ne à Christianis quæ in hanc partem cadunt, simulata mente pronunciarentur in iudicio ad euitanda supplicia, & vt Imperatoribus adularentur. Septimius igitur vt omni suspicione animos iudicum liberet, duas adnectit causas, quibus necessarium quodammodo Christianis esse testatur, vt quæ de Imperatorum salute loquantur, ea sentiant & operentur. Prima est à lege diuina. Sicuti scripta, inquit, nostra testantur, quę nescio quomodo ad extraneos etiam circunferantur. monet enim suos sectatores Christus, vt sint inimicorum quoque deprecatores apud Deum, nominatímque pro regibus principibúsque totius orbis effundere preces iniungit, vt qua possumus hic vti pace, non defraudemur cum aliis. nam & si purgamenta sumus apud gentes, & si nullo censu, casus tamen & nobis aliquem in terris locum circumscripsit, vt vtriusque fortunæ non participes esse nequeamus. E

Est & alia maior necessitas nobis orandi pro Imperatoribus, etiam pro omni statu imperij rebúsque Romanis, quod vim maximam vniuerso orbi imminentem, [449] ipsámque clausulam seculi acerbitates horrendas comminantem, Romani imperij commeatu scimus retardari. Itaque nolumus experiri, & dum precamur differri, Romanæ diuturnitati
2. Thess. 2. fauemus.

Quando secundus aduentus domini, quę clausura erit & finis humanę huius vicissitudinis, quum vniuersum genus hominum à triumphante Christo iudicabitur, futurus esset, maxima erat inter primos Christianos sollicitudo & disceptatio perterritos afflictationibus illis miseris & horrendis, quæ tempus illud præcedent: donec literis Pauli apostoli ad Colossenses moniti crediderunt, non prius hoc fore quàm de medio impedimentum auferretur, Romanum scilicet imperium. nam quemadmodum Medorum dominatum Babylonij pessundedere, Babyloniorum verò Persę, Persarum rursus Macedones, Macedonum porrò Romani, ita Romanorum imperium Antichristus, & Antichristi postremò dominus noster. Igitur Christiani vt illi tempestati non interessent, euitaréntque vexationes tam acerbi temporis, Deum quoties conueniebant, precabantur pro Romani imperij incolumitate. quamdiu enim impedimentum illud commearet procederétque, securi sibi videbantur tantę perturbationis.

Sed & iuramus, sicut non per genios Cæsarum, ita [450] per salutem eorum, quæ est augustior omnibus geniis. Nescitis [451] genios dæmonas dici, & inde diminutiua voce dæmonia? Nos iudicium Dei suspicimus in Imperatoribus qui gentibus illos præfecit. id in eis scimus esse, quod Deus voluit: [452] ideóque & saluum volumus esse quod Deus voluit, & pro magno id iuramento habemus. Ceterum [453] dæmonas, id est genios adiurare consueuimus, vt illos de hominibus exigamus, non deierare, vt illis honorem diuinitatis conferamus. F

Ad exaggerandam inuidiam contra Christianos in hoc maiestatis crimine maleuoli illud etiam adiungebãt, ex eo etiam certius apparere Christianos despicere obstinato animo maiestatem Cæsarum, quod nullo modo cogi possent, vti per genios eorum adiurent, aut eos velint deos appellare. Vtrunque facile refellit Tertullianus ex officio iustitiæ, demonstrans Christianos omnibus id quod conuenit attribuere. Quum enim genij isti nihil aliud quàm dæmonas sonent, stolidum esset, & præter religionem, si iurisiurandi autoritatem venerentur, cùm alioqui à nobis per eius vim sacramenti longius ab hominibus abigantur. Verum quum in conuentionibus sic aliquid asseueramus, Ita nobis saluus sit Cæsar, ita incolumis regnet, nónne id augustius sanctiúsque est? profectò non ex geniis metimur tãti Imperatoris maiestatem, sed à deo suspicientes admirantésque iudicium eius, quod ita voluit talem hominem extollere, vt aliis omnibus præesset, hoc nos maximi facimus, hoc nobis est loco maximæ in iurando æstimationis.

XXXIII. [Sed [454] quid ego amplius de religione atque pietate Christiana in Imperatorem? quẽ necesse est suspiciamus, vt eum quem dominus noster elegit: vt merito dixerim, noster est

A est magis Cæsar, vt à nostro Deo constitutus, itaque vt meo plus ego illi operor in salutem. Siquidem non solum ab eo postulo, eam qui potest præstare, aut quod talis postulo qui merear impetrare, sed etiam quod temperans maiestatem Cæsaris infra Deum magis illum commendo Deo, cui soli subiicio: subiicio autem cui non adæquo. Non enim Deū Imperatorem dicam, vel quia mentiri nescio, vel quia illum deridere non audeo, vel quia nec ipse se Deum volet dici, si homo sit.[455] interest homini Deo cedere. Satis habeat appellari Imperator. grande & hoc nomen est quod à Deo traditur. negat illum Imperatorem qui Deum dicit: nisi homo sit, non est Imperator.[456] Hominem se esse etiam triumphans in illo sublimissimo curru admonetur. Suggeritur enim ei à tergo, Respice post te, hominem memento te. Et vtique hoc magis gaudet tanta se gloria coruscare, vt illi admonitio conditionis suæ sit necessaria. Minor erat, si tunc Deus diceretur, quia non verè diceretur. Maior est qui reuocatur, ne se Deum existimet.

Obliqua ratione insinuat Imperatorem non debere à quoquam Deum appellari: nam quum odiosum populo videretur, non potuit aduerso statim congressu impugnari. Prius igitur summam sibi beneuolentiam ex ea parte conciliat, ratiocinans Christianorum esse potius quàm aliarum gentium colere venerarique Cæsares. nam qui verum suúmque Deum conditorem credunt, & seruatorem omnium, in maxima veneratione habeant necesse est potestates & imperia, vt ab eo non sine ratione facta, & ex omni alia mortalium copia selecta. Tanto igitur studiosiores sunt Imperatoris, quanto magis aliis omnibus illum agnoscunt, vt à Deo præpositum rebus humanis custodem patronúmque suum. Cùm itaque cogantur Christiani bene cupere Cæsaribus, non odio fit aut dedignatione aliqua si eos nolint appellare B deos, sed quatuor potissimum rationibus: primùm quo illi Deum magis propitium habeant, alioqui indignabundum si ad mortales numen suum traduci videat: deinde quum homines illi sint, aliter enim Imperatores non essent, sicuti in curru illo triumphali libenter audire solent, mentiar si deos appellem. nulla enim comparatio Dei & hominis, mentiri igitur nolo. Tertiò quia hæc tam improba videtur assentatio, vt eo nomine illos deridere viderer, quod profectò non ausim. Præterea quia hoc sibi vsurpare minimè velint, quum de quo Deo nobis agatur, intelligant: imò sua hominum interesse putabunt, iustum piúmque esse cedere Deo, satis habentes in tanta gloria versari, vt quandoque admonendi sint de conditione sua.

[[457] Augustus imperij formator, ne dominum quidem dici se volebat. & hoc[458] enim Dei est cognomen. Dicam planè Imperatorem dominum, sed more communi, sed quādo non cogor vt dominum Dei vice dicam. Ceterum liber sum illi: dominus enim meus vnus est, omnipotens Deus æternus, idem qui & ipsius. Qui pater patriæ est, quomodo dominus est? Sed & gratius est nomen pietatis quàm potestatis: etiam familiæ magis patres quàm domini vocantur. Tanto autem abest vt Imperator Deus debeat dici, quod non potest credi nisi turpissima & perniciosissima adulatione, tamquam si habens Imperatorem alterum appelles: nónne maximam & inexorabilem offensam contrahes eius quem habuisti, etiam ipsi timendam quem appellasti? Esto religiosus in Deum, qui vis illum propitium Imperatori. Desine alium Deum colere vel credere, atque ita & hunc Deum dicere, cui Deo opus est. Si non de mendacio erubescit adulatio, eiusmodi hominem Deum appellans, timeat saltem de infausto.[459] Maledictum est ante apotheo- xxxiiii.
C sin Deum Cæsarem nuncupari.

A maiori propositum confirmat. Nam si autores præcipuè rerum dij vocati solent, id Augusto cognomen maximè competebat: ille verò tantum abfuit vt Deus appellaretur, vt ne nomen quidem domini voluerit audire: quanquam & hoc etiam Dei cognomen proprium est, neque tu credas, cum dominum Imperatorem voco, ita à me intelligi vt dominum Iesum Christum. vulgari vtor abusione. Cùm enim dominus ex eo genere sit vt dicatur ad aliquid, simul seruum me facio, si quem meum appello dominum. Ego verò Christum agnosco dominum, qui me magno quidem redemit, prætetea neminem. Sed vos ita studium tenet adulationis, vt contraria simul & ingrata euomatis. Si enim Imperator pater meritò patriæ est & dicitur, qua ratione dominus quoque vocabitur? aut quo magis cognomento gaudebit, eóne quod sua pietate celebratur ab omnibus, an quod apud omnes odiosum est? Sed & perniciosam esse & infaustam totam hanc adulationem patet exemplo: nam si viuente tibi Imperatore alterum eodem nomine salutares, vtrique tam salutato quàm salutanti noxæ foret. Quid igitur de Deo existimandum, quum immortalem suam tantique numinis appellationem ad mortales & ephemerios transferri viderit? nimirum quem vos propitium Imperatori exoptatis, in perniciem sui capitis prouocatis. Deus enim is est qui honorem suum nemini commodat. Porrò quàm infaustum sit & ab omni religione damnatum, aliquem vocare Deum ante apotheosin, id est antequam de more relatus sit post mortem inter deos, nullus non sacrificulus videt: blasphemia hæc est impia, quàm quæ maximè.

[[460] Propterea igitur publici hostes Christiani, quia Imperatoribus neque vanos, neque mentientes, neque temerarios honores dicant, quia veræ religionis homines etiam[461] so- xxxv.

lennia eorum conscientia potius quàm lasciuia celebrant. Grande videlicet officium [462] D
focos & thoros in publicum educere, vicatim epulari,[463] ciuitatem tabernæ habitu abolefacere, vino lutum cogere, cateruatim cursitare ad iniurias, ad impudentias, ad libidinis illecebras. Siccine exprimitur publicum gaudium per publicum dedecus? Hęccine solennes dies principum decent, quæ alios dies non decent? Qui obseruant disciplinam de Cæsaris respectu, ij eam propter Cæsarem deserunt, & malorum morum licentia pietas erit: occasio luxuriæ religio deputabitur? O nos meritò damnandos! cur enim vota & gaudia Cæsarum casti & sobrij & probi expungimus? [464] cur die læto non laureis postes obumbramus? nec lucernis diem infringimus? Honesta res est solennitate publica exigente induere domui tuæ habitum alicuius noui lupanaris.

Ad alterum caput læsæ maiestatis impugnandum cum graui ironia descendit. Cùm iam, inquit, satis à nobis declaratum sit, vbi pro salute Cæsarum agitur cum Deo, nullo modo Christianos accusari posse restat vt publici hostes habeantur, propterea quia dicatos Cæsaribus dies ea vanitate temeritatéque non celebrent, qua passim in huiusmodi festis alij abutuntur, & quia veræ religionis homines, Christiani scilicet, natales eorum & id genus alios solennes dies pura obeant conscientia potius quàm temulenta lasciuia: quod sanè nihil aliud est quàm in honorem Cæsarum nolint amplecti vitia, & odisse virtutem. Quid enim obsecro officij est, aut honestæ obseruantiæ, in vestris istis lectisterniis per vrbem? omnia quæ in tabernis, fornicibus, ac lupanatibus fieri damnarísque solent, repræsentãtur. At si religioni dicantur ij dies, homines puto continentiores esse oportebat, sanctiores honestioresque, & in tota morum disciplina diligentiores, quales esse ac videri volunt ipsi Christiani: dehonestare verò vrbem, luxuriosa licentia debacchari, & contra imperatorium decus est, & aduersus deos.

E

Velim tamen in hac quoque religione secundæ maiestatis, de qua in secundum sacrilegium conuenimur Christiani, non celebrando vobiscum solennia Cæsarum, quo more celebrari nec modestia, nec verecundia, nec pudicitia permittunt, sed occasio voluptatis magis quàm digna ratio persuasit, fidem & [465] veritatem vestram demonstrare, ne fortè & isthic deteriores Christianis deprehendantur, qui nos nolũt Romanos haberi, sed hostes principum Romanorum.[466] Ipsos Quirites, ipsam vernaculam septem collium plebem conuenio, an alicui Cæsari suo parcat illa lingua Romana? Testis & Tiberis, & [467] scholæ bestiarum.[468] Iam si pectoribus ad translucendum quandam specularem materiam natura obduxisset, cuius non præcordia insculpta appararent noui ac noui Cæsaris scenam in [469] congiario diuidundo præsidentis? etiam illa hora qua acclamant, [470] ***De nostris annis tibi Iupiter augeat annos***. Hæc Christianus tam enunciare non nouit, quàm de nouo Cæsare optare. Sed vulgus, inquis, vt vulgus. Tamen Romani, nec vlli magis [471] depostulatores Christianorum, quàm vulgus.[472] Plane ceteri ordines pro auctoritate religionis, ex fide nihil hosticum de ipso senatu, de equite, de castris, de palatiis istis spirant. [473] Vnde Cassij, & Nigri, & Albini?[474] vnde qui inter duas lauros obsident Cęsarem?[475] vnde qui faucibus eius exprimendis palæstricam exercent? [476] vnde qui armati palatium irrumpunt, [477] omnibus Stephanis atque Partheniis audaciores? de Romanis, ni fallor, id est de non Christianis. Atque adeò omnes illi sub ipsa vsque impietatis eruptione & sacra faciebant pro salute Imperatoris, & genium eius deierabant, alij foris, alij intus, & vtique F
publicorum hostium nomen Christianis dabant.

Ab apologia regerit more suo crimen in aduersarium. Patet, inquit, populum Rom. festos Cæsaris dies non religionis causa celebrare, sed voluptatis: eam nempe occasionem nacti totos pandunt luxutiæ sinus, vt qui magis illorum deliret, studiosior principis iudicetur: instat tamen adhuc plebs & vrget Christianos: Non vos, inquit, conscientia mouet, non deterret licentia, sed odium quoddam & insita in vobis Christianis contra Cæsares ipsos simultas. Esto, inquit Tertullianus, Quid si & vos ex eadem (vt dicitur) fidelia Cæsarem dealbatis? Totum enim hoc beneuolentiæ studium in Cæsares & mitifica obseruantia lucello noui congiarij venalis est vobis. Nam si quis circa Tiberim maxime regiones vrbis perambulet, quam partem plebs ista tam vehemens in Christianos tabula colit, inaudiet quantas euomat in Imperatorem suum execrationes, quanto subinde voto nouos ac nouos exoptet Cęsares, vt nouã experiatur liberalitatem. Solebant enim Cæsares, vt plausum sibi popularem conciliarent, in ipsis plerunque auspiciis imperij nummos populo diuidere, & in caritate annonæ triticum diuidere, aut vini oleíve congios distribuere. Quoties igitur popellus ab aliqua re laboraret, cui Cæsar esse præstò non poterat, aut nollet, præsentem (vt plerunque assolet) reum statum oderat: & pro ipso plausu & acclamationibus, quibus Imperatorem per vrbem aut in theatrum ingredientem prosequebatur, longe aliter illis animus exoptabat, quàm illa verba sonarent, De nostris annis, &c. Facile enim si per diaphanon materiam ita à natura comparatum esset, vt præcordia hominum inspici dignoscíque possent, in animis vtique populi appareret veluti scena quædam noui deinceps ac noui Cęsaris, qui sibi statim post diuisum congiarium subinde succederent. Tantisper enim obseruat Cæsarem plebs, quam diu vtilis est, omnísque

A illa adulatio à commodis extorquetur, non à vera proficiscitur obseruantia. Christianus autem vt mentiri adulando nescit, ita præsentibus semper rebus acquiescit. Nec aliquis mihi obiiciat, inquit, hanc esse vulgi inconstantiam vltimæque plebis, quæ ad id quod præsens est quasi pecus commouetur, licet hoc ad causam nihil. Romani siquidem nihilominus sunt, & id maxime genus hominum quod Christianos maxime vexet. nam & ceteri ordines, si facta sunt potiora dictis, multo inuenientur infideliores, magisque formidolosi Imperatoribus suis quam plebes, licet in sua illa autoritate & fide religiosiores videri velint. Plures enim inuenire est de senatu, de ordine equestri, de præfecturis castrorum & prætorij, qui complures annos & in ipso coniurationis tempore vota pro Imperatore susceperint, illum paulopóst aut dolo circunuenerunt, aut armis subuertere sunt conati. Nostra siquidem tempestate occisus est irrumpentibus prætorianis iuxta ianitrices illas lautos & pro foribus ipsius palatij, miserabili quidem & pernicioso exemplo Pertinax optimus Imperator: cúmque Romano Imperio ab Illyricis succurrisset vir cordatus simul & strenuus, & qui à senatu factus esset legitimus Imperator Seuerus, nónne proconsul Syriæ Niger vir consularis totum in illum concitauit Orientem? nec minus Occidentem Albinus vir patricius & Britanniæ proconsul? quid Ausidius Cassius paulo ante princeps inter Romanos proceres, nónne Imperatorem Antiochiæ se appellauit, vt M. Antonio imperium extorqueret? Quin & Ælius Lætus castrorum præfectus per Narcissum tanquam palæstritam contortis faucibus Commodum Imperatorem strangulauit? Quid alios referam Parthenios & Stephanos libertos, qui Domitianum oppressere, crudeliores in Cæsares? nimirum si animum aduertis, Romani isti sunt omnes, & principes viri, Cæsares ipsos vsque ad superstitionem colentes, non modo non Christiani, sed qui Christianos hostium loco haberent.
B

[478] Sed & qui nunc scelestarum partium socij aut plausores quotidie reuelantur, [479] post vindemiam parricidarum racematio superstes quàm recentissimis & ramosissimis laureis postes præstruebant? quàm elatissimis & clarissimis lucernis vestibula enubilabant? quàm cultissimis & superbissimis thoris forum sibi diuidebant? non vt gaudia publica celebrarent, sed vt vota propria iam ediscerent, & in aliena solennitate exemplum atque imaginem spei suæ inaugurarent, nomẽ principis in corde mutantes. Eadem officia dependunt & qui [480] astrologos, & aruspices, & augures, & magos de Cæsarum capite consultant. quas artes vt ab Angelis desertoribus proditas, & à Deo interdictas, ne suis quidem causis adhibent Christiani. Cui autem opus est perscrutari super Cæsaris salute, nisi à quo aliquid aduersus illam cogitatur vel optatur? aut post illam speratur & sustinetur? non enim ea mente de charis consulitur, qua de dominis. Aliter curiosa est sollicitudo sanguinis, aliter seruitutis.

Non esse credendum ambitiosis ceremoniis, quę à ciuibus exhibentur Imperatori, certius adhuc à Tertulliano comprobatur. Tam enim illi qui in ea re curiosiores videntur, hostes esse possunt, quàm qui negligentiores erga Cæsares, beneuoli. Nam factiosi ciues quo facilius omnem de se suspicionem conuellãt,
C nihil de rebus extrinsecis facere prætermittunt quæ ad dissimulationem odij pertineant, vt in persequendis Albini Nigrique partibus quotidie intelligebatur. Herodiano siquidem teste, posteaquam Seuerus autores vtriusque factionis deleuit, quos metaphoricè Tertullianus vindemiam parricidarum cognominat, vt qui contra patrem patriæ coniurassent, ad reliquias opprimendas, quasi ad racemationem se conuertit. Et in quæstionibus ij sæpius conspirasse deprehendebantur, qui in Cæsaris cultu diligentiores fuissent. nam & in ludis secularibus, quos ille maximo studio celebrauit, & quotannis natali die, & in triũphis præcipuè omnem lætitiæ locum explebant. Domos suas festa fronde exornare, in vestibulis ardentes lychnos suspendere, & in lectisterniis per vrbem lectos omnium magnificentissimos parare, non sine peculiari quodam gaudio. Ita enim auspicia imperij captare videbantur, & in eo quasi præludio imperij personam sibi & nomen Cæsaris accommodabant. Quo etiam modo officiosos esse illos existimandum, qui magos Chaldæósque de vita ac salute Cæsaris consulunt. Isthæc enim superstitio nihil aliud spectat quàm commoda cuiusque sua, quibus post Imperatoris domini̇que sui obitum perfrui sperat, impatiens illa moræ, ita suam cupiditatem iactat. Nec est cur mihi dicas, consulimus de Cæsare tanquam de iis qui nobis chari iucundíque sunt. ratio quippe diuersa. aliter enim de cognatis natura cogit cognatos esse sollicitos quàm de dominis suis seruos. illi enim necessitudinem amplectuntur, hi necessitatem detrectant.

[Si [481] hæc ita sunt, vt hostes deprehendantur qui Romani vocabantur, cur nos qui hostes existimamur, [482] Romani negamur? non possumus & Romani non esse, & hostes esse, cùm hostes reperiantur qui Romani habebantur? adeò pietas & religio & fides Imperatoribus dedita nõ in huiusmodi officiis consistit, quibus & hostilitas magis ad velamentum sui potest fungi: sed in iis motibus quibus diuinitas imperat, tam verè quàm circa omnes necesse habet exhiberi. neque enim hæc opera bonæ mentis solis Imperatoribus debentur à nobis. Nullum bonum sub exceptione personarum administramus, quia nobis præstamus qui non ab homine aut laudis, aut præmij expẽsum captamus, sed à Deo exactore & remuneratore indifferentis benignitatis. Idem sumus Imperatoribus qui & vicinis nostris. Malè enim velle, malè facere, malè dicere, malè cogitare de quoquam ex æquo ve- XXXVI.

tanıur. Quodcunque non licet in Imperatorem, id nec in quenquam. quod in nemi- D
XXXVII. nem,eo forsitan magis nec in ipsum qui per Deum tantus est. [Si [483] inimicos (vt suprà
Matth.6. diximus) iubemur diligere, quem [484] habemus odisse? item si læsi vicem referre prohibemur, ne de facto pares simus, quem possumus lædere?

Romani omnes & quibus ius Quiritium impertiebarur, multis gaudebant priuilegiis, & in iudiciis præsertim non vbique neque simili modo diuexabantur. Populus itaque Rom. vt in Christianos sæuire omnibus modis posset, illos tanquam non censos, hostes humani generis appellabat, cum multis (vt dictitabant) de causis, tum quia malè de Imperarore suo sentirent: id quod à simili iniquum esse Tertull. ostendit. nam si plures alij (vt dicebamus) Imperatoris hostes, iidem & Romani appellantur à vobis, cur & nobis & hostes & Ro. esse ob eandem causam non licet? præsertim cùm eiusmodi omnes circunstantiæ nulla ratione, sed furiosa quadam assentatione pensenrur. Quid enim pietatis est aut religionis in istis officiis, quibus omnes vt Albinus & Niger aliique simulata mente ita abuti possunt, vt eo prętextu maximè nocere possint? In illis profectò moribus stat fides omnis atque religio quibus Christiani conformantur. Iubet enim illis Deus vt verè & omnibus semper bene velint, neque alicuius gratia moueantur. id quod libenter etiam exhibent, propterea quòd operas eius officij Deus exiget, verus omnium remunerator. nolunt enim vt homines illis aliquid expendant in præmium aut in laudem, sed vt suam illi dilectionem gratis acceptam referant. Cum itaque ita sibi pręscripserint ex diuino iussu Christiani, vt nemini malè cupiant, quanto minus de Imperatore, quem per Deum agnoscunt in tanta dignitate constitutum, malè sentire possunt? Quo loco vt certior vobis fiat Christiana benignitas, repetite animo quæ in priori actione de dogmate nostro disseruimus, quum nobis sępius pręceptum esse dicebamus à Christo, vt inimicos etiam diligamus, & omnem sibi vindictam reseruemus. Qua sanctione neminem iam odisse aut læ- E
dere possumus.

Nam de isto ipsi recognoscite. Quotiens enim in Christianos desæuitis, partim animis propriis, partim legibus obsequentes? Quotiens etiam præteritis vobis suo iure nos inimicum vulgus inuadit lapidibus & incendiis? [485] Ipsis Bacchanalium furiis nec mortuis parcunt Christianis, quin illos de [486] requie sepulturæ, de asylo quodam mortis iam alios, iam nec totos auellant, dissecent, distrahant. quid tamen de tam conspiratis vnquam denotatis, de tam animatis ad mortem vsque pro iniuria repensatis? quando vel vna nox pauculis faculis largitatem vltionis posset operari, si malum malo dispungi penes nos liceret. Sed absit vt aut igni humano vindicetur diuina secta, aut doleat pati, in quo probatur. Si [487] enim & hostes exertos non tantum vindices occultos agere vellemus, deesset nobis [488] vis numerorum & copiarum? Plures nimirum [489] Mauri & Marcomanni, ipsique Parthi, vel quantæcunque vnius tamen loci, & suorum finium gentes, quam totius orbis? [490] externi sumus & vestra omnia impleuimus, vrbes, insulas, castella, municipia, conciliabula, castra ipsa, tribus, decurias, palatium, senatum, forum. Sola vobis relinquimus templa. Cui bello non idonei, non prompti fuissemus, etiam impares copiis, qui tam libenter trucidamur? si non apud istam disciplinam magis occidi liceret quàm occidere. Potuimus & inermes nec rebelles, sed tantummodo discordes solius [491] diuortij inuidia aduersus vos dimicasse. Si enim tanta vis hominum in aliquem orbis remoti sinum abru- F
pissemus à vobis, [492] suffudisset vtique dominationem vestram tot qualiũcunque amissio ciuium. imò etiam & ipsa destitutione punisset. proculdubio expauissetis ad solitudinem vestram, ad silentium rerum & stuporem quendam quasi mortuæ vrbis quęsissetis quibus in ea imperassetis. Plures hostes quàm ciues vobis remansissent. nunc enim pauciores hostes habetis præ multitudine Christianorum penè omnium ciuium, penè omnes ciues Christianos habendo. Sed hostes maluistis vocare generis humani potius quàm erroris humani. Quis autem vos ab illis occultis & vsquequaque vastantibus mentes & valetudines vestras hostibus raperet? à dæmoniorum incursibus dico, quæ de vobis sine præmio, sine mercede depellimus. Suffecisset hoc solum nostræ vltioni, quod vacua exinde possessio immũdis spiritibus pateret. Porrò nec tanti præsidij compensationem cogitantes, non modò non molestum vobis genus, verum etiam necessarium, hostes iudicare maluistis: qui sumus planè non generis humani tamen, sed potius erroris.

Beneuolentia Christianorum in suos inimicos vltionis negligentia tantum abest à communi mortalium vsu, atque ita naturæ repugnare videtur, vt Tertulliano hoc loco iudices non credant, nisi rem ipsam suis circunstantiis ac testibus comprobaret. Testes itaque nullos alios citat, quàm iudices ipsos, vt qui certius omnibus aliis videre possint, quanta vtantur patientia Christiani, in omnes qui de se pessimè mereantur, ita vt cum facile vicem rependere valeant, nolint: nam vos, inquit, non pręterit quã crudeliter tractemur quotidie vel à vestris legibus, vel ad libidinem animi vestri: nullum genus est tormenti quod in nobis non desęuiat, dum vos patientiam deuotionémque animi nostri admirari soletis, cùm ne verbũ
quidem

A quidem euomatur, quod non placidum ſit, quod non honeſtum. Præterea ſi cui accidat ex nobis, vt prætereat iudicium veſtrum, quantis ipſius plebis iniuriis exponitur, præſertim ipſis non dico feſtis, ſed furiis dictum Bacchanalium? Tanta eſt aliquando ferocitas vulgi, vt cadauera ipſa Chriſtianorum etiam ſemiputrefacta de ſepulchris (quod tandem aſylum eſſe debuit) eruant diſiiciántque: attamen in tanto contumeliarum tumulo, quem vnquam de noſtris, quos inter ſe dicitis veluti fœdere quodam in genus humanum coniuraſſe, notaſtis illatæ iniuriæ reum fieri? neque eſt vt obiiciatis, Ideo iniurias diſſimulant, quia ſuarum virium pœnitet. nam ſi minus apertè, clam dolóve quicunque lædere poteſt. quid enim facilius, ſi malo malum compenſandum eſt, quàm noctu ſubditis facibus vrbem incendio deuaſtare? quanquam ſi perſonam hoſtium vt deputamur agere velimus, non deſit nobis militum copia, maior etiam illarum gentium quæ quotidie contra vos arma mouent. Mauri enim & Parthi atque id genus Barbari, vna eſt gens ſuis præſcripta finibus, Chriſtianorum verò infinita eſt vbique multitudo: non modò enim vllus eſt locus, ſed ne ordo quidem in quo Chriſtiani non reperiantur, vt ſi eorum diſciplina armis inniteretur, nulla vnquam fuiſſet contra Rom. imperium conſpiratio maior aut formidoloſior, ſiue ad copias, ſiue ad deuotionem animorum reſpiciatis. Erat etiam facilior vindictæ ratio, ſi iniurias quibus à Deo probamur, aufugere libeat, vt ſemel vnà coacti aliò proficiſceremur à vobis. Eiuſmodi nempè diuortium ſatis ſupérque vltionis afferret. tanta enim eſſet horum ciuium colonia, vt ipſam metropolim omninò reliquiarum ſuarum pœniteret, puderétque ſuæ in ciues improbitatis. Cùm enim Chriſtiani diligant omnes, in quibus plures ſunt locis, pauciores hoſtes continentur, non ſine maxima vtilitate, cùm in multis rebus, tum in expellendis dæmonibus, qui mentes corporáque occulto meatu occupantes, domos ſæpe conturbant. vnde ciuitatibus Chriſtiana natio non grauis aut moleſta videri debet, ſed neceſſaria potius & gratioſa, neque appellari hoſtis humani generis, ſed erroris humani.

[[493] Proinde nec paulò lenius inter licitas factiones ſectam iſtam deputari oportebat, à XXXVIII.
B qua nihil tale committitur, quale de illicitis factionibus timeri ſolet. niſi fallor enim, prohibendarum factionum cauſa de prouidentia conſtat ac modeſtia publica, ne ciuitas in partes ſcinderetur, quæ res facilè comitia, concilia, curias, conciones, ſpectacula etiam æmulis ſtudiorũ compulſationibus inquietaret, cùm iam & in quæſtu habere cœpiſſent venalem & mercenariam homines violentiæ ſuæ operam. At enim nobis ab omni gloriæ & dignitatis ardore frigẽtibus, nulla eſt neceſſitas cœtus, nec vlla magis res aliena, quàm publica. Vnam omnium rempub. agnoſcimus mundum, [494] æquè ſpectaculis veſtris in tantum renunciamus, in quantum originibus eorum: quas ſcimus de ſuperſtitione conceptas, [495] cum & ipſis rebus de quibus tranſiguntur præterſumus, nihil eſt nobis dictu, viſu, auditu, cum inſania circi, cum impudicitia theatri, cum atrocitate arenæ, cum xyſti vanitate. Quo vos offendimus, ſi alias præſumimus voluptates? ſi oblectari nouiſſe nolumus, noſtra iniuria eſt, ſi fortè noſtra non veſtra. Sed reprobamus quæ placent vobis, nec vos noſtra delectant. Sed [496] licuit Epicureis aliquam decernere voluptatis veritatẽ, id eſt animi æquitatem & ampla negocia.

Concluſio, quam à cauſa rei deinde confirmat. Explicatum longius eſt Chriſtianos non modo infanticidij, inceſti, impietatis, atque omni maieſtatis crimine vacare, ſed etiam ciuibus ſuis prodeſſe: proinde, inquit, iudices multo vehementius libentiúſque ſectam Chriſtianam admittere debebatis, & inter honeſtas à vobis factiones recenſere, cum nihil in ſe contineat, quod vrbis aliquam partem conturbare poſſit. Sectarum ſiquidem collegia à prouidenti conſilio inhiberi ſolent, quando ciuitates in contrarias
C partes diuidant, vbi maximè homines, vt cuique maior vis eſt opum, conduci poſſunt in contentionem ſuæ hæreſeos. At vero Chriſtiana res, cum nulla auaritia nulláque ambitione exæſtuet, reſtat vt ab ea nihil timeri poſſit. quis enim aut in ſenatu, aut in concione tumultuabit, cum nullam aliam publicam rem agnoſcat, quam mundum: neque alios ciues, quam omnes homines? Sed & multo minus ſpectacula, quibus tantopere populus oblectatur, conturbabit, quando nec res ipſæ quibus continentur, nihil ſua putet intereſſe, atque omnis origo eorum à ſuperſtitione deriuetur: imò nihil odit magis quam id genus voluptatis, quo ſenſus omnes corrumpuntur. Quid enim inſanius videri poteſt, quam currentes in tanto diſcrimine quadrigæ in circo? quid turpius audiri, quam quæ recitantur in theatro? quid ſæuius intueri, quam ferarum & gladiatorum commiſſiones in arena & amphitheatro? quid denique magis vanum, quam in xyſtis gymnaſiíſve prælúdia, quaſi ludorum per totum diem exercere? Habéntne hæc tantum momenti, vt merito nos genus eſſe hominum triſte agreſtéque dicitemur, quaſi duri ſtipites nulla voluptate delectemur, vitantes ſpectacula, ludos, choreas, nec niſi quod naturæ aduerſatur ſectari? nihil eſt hoc etiam loco in quo vos offendamus. Nónne præterea libera cuique voluntas eſt eligendi quamcunque libeat voluptatem, ſicuti docemur à vobis & ab exemplo Epicureorum monemur, qui cum ab autore ſuo didiciſſent ſummum bonum eſſe voluptatem, nulli ſibi fraudi eſt, ſi eam intellexiſſe volunt, non quæ in eiuſmodi ludicris eſt, ſed quæ prodeat ex æquitate & ex maximis rebus præclaríſque geſtis?

[[497] Ædam iam nunc ego ipſe negocia Chriſtianæ factionis, vt qui mala refutauerim, bona oſtendam. XXXIX.

Hactenus criminibus responsum est, ita vt non diluta modo sint, sed etiam in aduersarios reiecta, vbi D ea de Christo réque Christiana dicta sunt, quæ pro re nata necessaria videbantur. Nunc vero quoniam oratoris est non solum depulsione criminis, sed etiam à propositæ rei natura suadere, Tertullianus vniuersam rem Christianam ante oculos iudicum exponere aggreditur, vt vnde ea sit, & cuius gratia, per quos fiat, & quomodo, cognoscentes facilius suam agnoscant iniquitatem. quibus quidem locis quæcunque etiam Christianis obiiciebantur, commodius audientur, excidentúrque.

498 Corpus sumus de cõscientia religionis & disciplinæ vnitate & spei fœdere. 499 Coimus in cœtum & congregationem, vt ad Deum quasi manu facta precationibus, ambiamus orantes. Hæc vis Deo grata est. 500 Oramus etiam pro Imperatoribus, pro ministris eorum & potestatibus, pro statu seculi, pro rerum quiete, pro mora finis. 501 Cogimur ad diuinarum litterarum commemorationem, si quid præsentium temporum qualitas aut præmonere cogit, aut recognoscere. Certè fidem sanctis vocibus pascimus, spem erigimus, fiduciam figimus, disciplinam præceptorũ nihilominus inculcationibus densamus. ibidem etiam exhortationes, castigationes, & 502 censura diuina. nam & iudicatur magno cum pondere, vt apud certos de Dei conspectu: summúmque futuri iudicij præiudicium est, si quis ita deliquerit, vt à communicatione orationis & conuentus & omnis sancti commercij relegetur.

Quid sint Christiani, breuiter ab efficienti causa definit. Quum enim mutua inter se charitate deuinciantur, systema eorum corpus quoddam meritò dicitur: cuius caput Christus est. Conciliantur autem hæc inter se membra, non vt aliarum hæresium cœtus, sed quia conscij sunt, veram Dei religionem per Christum operari, veram eius esse doctrinam, & præmiorum spem certam, quo veluti fœdere continentur E in ordine. Cúmque in ecclesiam, id est in cœtum cogimur, nullum aliud nobis propositum est, quàm vt multiplicibus ex vno veluti impetu precibus Deum nobis aliísque propitium reddamus, vt quæ vasa sunt indignationis, fiant vasa misericordiæ. Præterea vt temporum tranquillitate perfruamur, & horrendum Dei iudicium differatur. Leguntur etiam diuinæ litteræ, quibus maximè prædicta recognoscere possimus ad confirmationem fidei, spémque certiorem faciendam. Nec pauciora sunt præcepta quæ præter litterarum disciplinam afferuntur, vbi pro rerum qualitate alij exhortantur, alij puniuntur exacto quidem examine, vt qui certum habeamus hæc omnia coram Deo semper tractari. Quod si quis ceruicosius sit aut improbus, communione aliorum interdicitur: quod quasi præiudicium est venturi iudicij, in quo Deus malos à se procul excludet & à suis.

503 Præsident probati quique seniores honorem istum non pretio, sed testimonio adepti. neq; enim pretio vlla res Dei cõstat. 504 etiam si quod arcæ genus est, non de ordinaria summa, quasi redemptæ religionis congregatur: modicam vnusquisque stipem menstrua die, vel quũ velit, & si modò velit & si modò possit, apponit: nam nemo compellitur, sed sponte confert. Hæc quasi deposita pietatis sunt. nam inde non epulis, nec potaculis, nec ingratis voratrinis dispensatur, sed egenis alendis humandísque, & pueris ac puellis re ac parentibus destitutis, iámque domesticis senibus, item naufragis, & si qui in metallis, & si qui in insulis, vel in custodiis, dumtaxat ex causa Dei sectæ, alumni confessionis suæ fiunt. Sed eiusmodi vel maximè dilectionis operatio notam nobis inurit penes quosdam. F Vide, inquiunt, vt inuicem se diligant. ipsi enim inuicem oderunt. & vt pro alterutro mori sint parati. ipsi enim ad occidendum alterutrum paratiores erunt. Sed & 505 quod fratres nos vocamus, non alias, opinor, infamant, quam quod apud ipsos omne sanguinis nomen de affectatione simulatum est. Fratres autem etiam vestri sumus, iure naturæ matris vnius, etsi vos parum homines, quia mali fratres. At quanto dignius fratres & dicũtur & habentur, qui vnum patrem Deum agnouerunt, qui vnum spiritum biberunt sanctitatis, qui de vno vtero ignorantiæ eiusdem ad vnam lucem expauerint veritatis. Sed eo fortasse minus legitimi existimamur, quia nulla de nostra fraternitate tragœdia exclamat, vel quia ex substantia familiari fratres sumus, quæ penes vos ferè dirimit fraternitatem. Itaque quia animo animáque miscemur, nihil de rei communicatione dubitamus. 506 omnia indiscreta sunt apud nos præter vxores: in isto loco consortium soluimus, in quo solo ceteri homines consortium exercent. qui non amicorum solummodo matrimonia vsurpant, sed & sua amicis patientissimè subministrant, ex illa (credo) maiorum & sapientissimorum disciplina 507 Græci Socratis & 508 Romani Catonis, qui vxores suas amicis communicauerunt, quas in matrimoniũ duxerant liberorum causa, & alibi creandorum, nescio quidem an inuitas. Quid enim de castitate curarent, quam mariti tam facilè donauerant? O sapientiæ Atticæ, ô Romanæ grauitatis exemplum, Leno est philosophus & censor. quid ergo mirum si tanta charitas conuiolatur?

Sed

A Sed ne tumultuarius quidam cœtus is esse credatur, præsunt, inquit, omnibus ij qui à Græcis presbyteri, à nobis seniores dicuntur, non omnes, sed qui communi omnium testimonio probantur, nullo ambitu intercedente. nihil enim sacrum apud nos precio comparatur delegatúrve, minimè de pecuniaria re solliciros. si quid tamen in atcula nostra nummorum tenetur, ex collatione singulo quoque mense collectorum, non quod onus hoc & tributum quasi pro adepta vera religione imponatur (quando enim quisque velit aut possit, confert) quicquid id est, non in palati gratiam, sed totum in pietatis officia erogatur. Sepeliuntur, aluntúrve pauperes, pupilli, imbecilles, senes, naufragi, & qui profitentes Christum in insulis, aut in fodienda metalla, aut in carceribus macerantur, tanquam veræ fidei alumni. quam extraordinariam charitatem gentes aliæ videntes non possunt non admirari, sed vt qui se inuicem odisse & interimere quoque solent, suo nos modulo metientes, omnia semper in peius distrahunt, dissimulántque hoc, & damnare etiam volunt, præsertim quod Christiani sese fratres ex dilectione appellent: quam nominis vsurpationem facile nobis est, inquit, defendere apud vos, etiam quibus nullus est consanguineus, nisi ambitione verborum. facta siquidem vestra declarant, nulla non commoda præferri necessitudinibus, vt incredibile videatur nomen hoc alicui ecclesiæ conuenire posse. Si ergo à natura, à moribus, à simili suaderi potest aliquid, omnia cõgruere in nomine hoc, neque temerè impositum esse videbitis. Nam si ad communem omnium parentem naturam respiciatis, quid est cur non modo eiusdem sectæ homines, sed vniuersi mortales fratres inter se meritò appellari non possint? licet vos hanc ita naturæ legem antiquastis, vt non modo non fratres, sed ne homines quidem dici mereamini. Quod si communiter omnibus, præcipuè tamen Christianis conuenit, qui vnum patrem vnúmque verum Deum agnoscentes, eadem sancti spiritus hæreditate fruuntur, qui ex eodem ignorantiæ vtero prodeuntes, veritatis aura refrigerantur: nisi B forte minus ideo fratres dicendi, aut quia in fraterna summáque pace viuimus, nec de nobis aliqua sumitur materia digna theatro, quales in Phœnissis de Eteocle & Polynice: qualis etiam Romulus vestri generis autor in fratrem: aut quia in rebus domesticis legem fraternam exercere non videtis, vt suam quisque portionem rerum auferat, altérque succedat alteri, quæ causa frequens est apud vos, vt omnia iura violentur. Quàm multi enim sunt, qui vt soli hæreditates inuadant, fratres de medio tollunt? At nos qui vna omnes anima & communi animo viuimus, rem quoque quæ multo minoris est, communicare inter nos volumus: denique omnia Christianorum communia, præter vxores: hic tantummodo consortium omne communionémque penitus castitatis amore dissoluimus, vbi ceteri turpiter labuntur. Quid enim si sapiens ille Socrates apud Græcos, vxorem suam tanquam armenti matricem amico suo ad propagandam sobolem concessisset, & Cato apud Romanos Marciam suam Hortensio flagitanti, de coniugiis aliorum sperandum?

Nam & cœnulas nostras præterquam sceleris infames, vt prodigas quoque suggillatis. de nobis scilicet Diogenis dictum est, [109] Megarenses obsonant, quasi crastina die morituri, ædificant vero quasi nunquam morituri. [110] Sed stipulam quis in alieno oculo facilius perspicit, quàm in suo trabem. Tot [111] tribubus, & curiis, & decuriis ructantibus acescit aër. [112] Saliis cœnaturis creditor erit necessarius. [113] Herculanarum decimarum & polluctorum sumptus [114] tabularij supputabunt: [115] Apaturiis, Dionysiis mysteriis Atticis, coquorum delectus indicentur, ad [116] fumum cœnæ Serapicæ sparteoli excitabuntur, de solo triclinio Christianorum retractatur.

Cœna Christianorum quòd infanticidij incestíque scelere taxetur, dictum est in superioribus: cùm verò luxus etiam factionísque nomine damnaretur, hoc loco Tertullianus cuiusmodi ea foret, apertius C narrat, dolens primò iniquitatem hominum, qui tanta odij cæcitate feruntur, vt quo illi maximè crimine laborant, in Christianos effutiant. quasi vero securi, gulæ perinde atque alij indulgere possint, neque continuo mors eorum ceruicibus immineret, ita vt quod in Megarensium voracitatem Diogenes lusit, ex parte Christianis conueniat. Sed quod ingenium hominum est, aliorum errata ante oculos nobis proponimus, crimina vero nostra à tergo mantica seruat. Nam si luxuria epularum in sacris debet in inuidiam criménque vocari, omnes aliæ gentes rectius accusari posse videntur quam Christiani. Si enim cuiusque tribus conuiuia quæ Romæ parantur in curiis à suis curionibus, si quæ cœnæ in decuriis iudicum quotidie fiunt inspicias, ex cruditate tot hominum eructantium, ipsum quidem aëra tantum non acescere senties. Quid Salij? nónne suas cœnas tanto instruunt sumptu, vt principibus publicanorum decumanis, Herculis decimas locare cogantur? vnde & opiparæ lautiorésque epulæ Saliares vulgò vocantur. In funerum quoque locatione quam multa pollinctores ingurgitent, ex supputatione cognoscitur stabularij & cauponis. Nec apud Græcos minor est insania gulæ: nam & apud Athenienses sacra Liberi patris, quæ Apaturia dicuntur, tanto studio Phratriarum curantur, vt coquorum etiam delectus habeatur. Ægyptiorum quoque culinæ in sacris Serapidos quanto luxu frequentantur, admonet vis illa sparteolorum & fiscellarum, quæ vndique concurrunt. Attamen cum ita res apud alias gentes habeat, Christianorum tantummodo mensa examinatur, quæ nihil habet in se quod non honestum, quod non sanctum videatur, vt ex hoc loco docebimus.

[117] Cœna nostra de nomine rationem sui ostẽdit. vocatur enim ἀγάπη, id quod dilectio penes Græcos est. Quantiscunque sumptibus constet, lucrum est pietatis nomine facere sumptum. siquidem inopes quoque refrigerio isto iuuamus, non qua penes vos parasiti affectant, ad gloriam famulandæ libertatis, sub autoramento ventris inter contumelias

ſaginandi,ſed qua penes Deum maior eſt contemplatio mediocrium. Si honeſta cauſa eſt conuiuij,reliquum [118] ordinem diſciplinæ de cauſſa æſtimate,quid ſit de religionis officio. nihil vilitatis, nihil immodeſtiæ admittit. non prius diſcumbitur quàm oratio ad Deum præguſtetur.editur quantum eſurientes capiunt. bibitur quantũ pudicis eſt vtile: ita ſaturantur,vt qui meminerint etiam per noctem adorandum Deum ſibi eſſe:ita fabulantur,vt qui ſciant dominum audire. [119] Poſt aquam manualem & lumina vt quiſque de ſcripturis ſanctis,vel de proprio ingenio poteſt, [120] prouocatur in medium Deo canere: hinc probatur quomodo biberit. Æquè oratio conuiuium dirimit : inde diſceditur non in cateruas cæſionum, neque in claſſes diſcurſationum, nec in eruptiones laſciuiarum, ſed ad eandem curam modeſtiæ & pudicitiæ,vt qui non tam cœnam cœnauerint,quàm diſciplinam. D

Ονομαστικὸς ὅρος, qui cum aliis locis negocio adiunctis oſtendit conuiuium Chriſtianorum, ſi partes eius,ſi euentus conſiderentur,penitus eſſe diſſimile ab aliorum compotationibus,contrariúmque ab opinione & calumnia aduerſariorum. nam cum agape dilectio charitáſque ſignificet, nomináque ſemper à primarum partium rebus imponantur, ſatis conſtat maius illic momentum dilectionis eſſe, non ſumptus : vbi ſanè ditiores nihil ſibi præter modum apponentes ſuis epulis indigentiores refrigerant, non quaſi paraſitos gnatonéſque,qui cum liberi ſint,gloriæ loco ponunt ſeruitutem & contumelias, ob eam ſanè mercedem & autoramentum vt ventri ſatisfaciant : ſed quia tenuiorum curationem gratiſſimam eſſe Deo exiſtimant. A minori igitur,ſi ipſa cœna tam honeſtam cauſam habet,nec ſine religionis officio perfungitur, quid de reliqua Chriſtianorum diſciplina dicendum? nimirum cætera, vbi maior religio deſideratur,maiori etiam pietate tractantur, quando ea pars vitæ maximè à ſacris aliena tam ſanctè exigatur, vt nihil vile aut ſordidum ibidem appareat. De die verò cœnaſſe antiquos omnes litteræ docent, E ita vt ſecunda menſa ad tenebras vſque extenderetur,quo tempore lotis manibus & inflammatis lychnis aut talis operam ludebant, aut ſaltationibus cantilenisque, ſæpè etiam in propinationibus vino efferueſcentes aut inter ſe rixabantur,aut ebrij per vrbem diſcurrentes cateruatim, obuium quemque cæſionibus verberibúſque accipiebant, niſi in turpes laſciuias prorumperent; quæ omnia ita Chriſtiana norma emendauerat,vt non vitia tantum fugaret, ſed optimos etiam mores reponeret, nec maior vbique corporis ratio haberetur,quàm ipſius animi.

Hæc coitio Chriſtianorum meritò ſanè illicita, ſi illicitis par: meritò damnanda, ſi quis de ea queritur eo titulo quo de factionibus querela eſt. In cuius perniciem aliquando conuenimus? Hoc ſumus congregati, quod & diſperſi, hoc vniuerſi, quod & ſinguli: neminem lædentes, neminem contriſtantes, quum probi, cùm boni coëunt,
XL. quum pij,cùm caſti congregantur, [121] non eſt factio dicenda,ſed curia. [At [122] è contrario illis nomen factionis accommodandum eſt, qui in odium bonorum & proborum conſpirant, qui aduerſum ſanguinem innocentium conclamant, prætexentes ſanè ad odij defenſionem illam quoque vanitatem,quod exiſtiment omnis publicæ cladis,omnis popularis incommodi Chriſtianos eſſe cauſſam. Si Tiberis aſcendit in mœnia,ſi Nilus non aſcendit in arua, ſi [123] cœlum ſtetit,ſi terra mouit,ſi fames,ſi lues, ſtatim Chriſtianos ad leonem. [124] Tantos ad vnum?

Factionis calumniam,qua conuentus cœnáque Chriſtianorum laborabat, per locum à partium enumeratione diluit. Concedo enim, inquit, ſi noſtra hæc coitio ſimilis eſt illicitis prohibitíſque collegiis, F veluti de Bacchanalib. quandoque cautum eſt, vt noſtra quoque damnetur : ſi præterea habet in ſe eas partes cauſáſque quibus factioſi conueniuntur in iudicium, nihil moror quin meritis pœnis afficiatur. Verùm cum ratio diuerſa ſit,neque in vllius perniciem conueniamus,neque in diuerſa ſtudia propter imperij cupiditatem diſcedamus : ſemper enim & vbique Chriſtianus idem eſt,idémque ſentit ſolus quod in cœtu,nequaquam factio dicenda noſtra eccleſia eſt, curia potius, vt quæ omnia bene curet. Veſtra verò iudices collegia videte ne quæcunque ſint factioſos contineant.Conſpirant enim in perniciem innocentium ſub prætextu publicæ charitatis : odio quidem maligno quæcunque naturæ iniuria accidunt, vt ſi cœlum pluuiam denegat,ſi concutiuntur inundantúrve vrbes,Chriſtianis imputantes, & ad pœnas vocantes immaniſſimas, & vt leonibus obiiciantur.

Oro vos,ante Tiberium,id eſt ante Chriſti aduentum,quantæ clades orbem & vrbem ceciderunt? Legimus [125] Hierapolim,& [126] Delon,& Rhodon,& [127] Coon inſulas multis cum milibus hominum peſſum abiiſſe. [128] Memorat & Plato maiorem Aſiæ & Africæ terram Atlantico mari ereptam. [129] Sed & mare Corinthium terræmotus ebibit. & [130] vis vndarum Lucaniam Italiæ abſciſam in Siciliæ nomen relegauit. Hæc vtique non ſine iniuria incolentium accidere potuerunt. Vbi verò tunc non dicam deorum veſtrorum cõtemptores Chriſtiani,ſed ipſi dij veſtri,cùm totum orbem [131] cataclyſmus aboleuit? vel [132] vt Plato putauit,campeſtre ſolummodo? Poſteriores enim illos clade diluuij cõteſtantur

ipſæ

A ipſæ vrbes in quibus nati mortuíque ſunt, etiam quas condiderunt. Neque enim aliàs in hodiernum manerent, niſi & ipſæ poſthumæ cladis illius. Nondum Iudæum ab Ægypto examen Palæſtina ſuſceperat, nec iam illic Chriſtianæ ſectæ origo conſederat, quum regiones ac fines eius Sodoma & Gomorra igneus imber exuſſit. Olet [133] adhuc incendio terra, & ſi [134] qua illic arborũ poma conantur, oculis tenus, ceterum contacta cineraſcunt. Sed nec Tuſcia atque Campania de Chriſtianis querebatur, quum [135] Volſinios de cœlo, [136] Pompeios de ſuo monte perfudit ignis. Nemo adhuc Romæ Deum verum adorabat, cum [137] Annibal apud Cannas per Romanos annulos cædes ſuas modio metiebatur. Omnes dij veſtri ab omnibus colebantur, cum [138] ipſum Capitolium Senones occupauerunt. Et [139] bene quod ſi quid aduerſi accidit vrbibus, eædem clades templorum quæ & mœnium fuerunt: vt iam hoc reuincam, non à deis euenire, quia & ipſis euenit.

Sæpius obiecerunt Chriſtianis calamitates ſuas aliæ gentes, temerario (vt diximus) odio ſimultatis magis, quam quòd crederent indignari deos noua religione. nam ante id temporis incendium vrbis à Nerone in Chriſtianos reiectum eſt. multis deinde poſt annis vltimam vrbis deuaſtationem eadem cauſa accidiſſe plerique hominum dictitabant: in qua re diluenda diuus Auguſtinus ſuam Ciuitatem maiori ex parte condidit. Tertullianus autem breuiter more ſuo calumniam eiuſmodi ridiculam eſſe B per rationem temporum ac teſtes ab ipſis aduerſariis reuincit: & in enumeratione maiorum calamitatum (nulla enim iam Samos eſt, nulla Delos inter inſulas) quæ ante Chriſtum obuenere, magis ſemper aduerſarios vrget, communibus omnium gentium infortuniis prouinciales vicinóſque adiungens. Pompeij ſiquidem oppidum in Campania, & Volſinium Tuſciæ. Vltimo loco ad propria ipſorum Romanorum deuenit: tantúmque abeſt, inquit, vt ira vel ope veſtrorum deorum eiuſmodi iniuriæ inferantur, vt plurimæ humano generi acciderint priuſquam naſcerentur. Saturnia enim & Ianiculum oppida à Saturno Ianóque condita nullus non confitetur, & ab aliis alia quamplurima poſt cataclyſmum vniuerſaléque diluuium, alioqui nulla eorum monumenta reſtarent. Cum itaque tanta generis humani internecio præceſſerit veſtros deos vt poſthumi ſint illius, concedendum aliam habuiſſe cauſam. Atqui quando eſt tanta iam ſuperſtitione, à vobis venerati periuri Annibalis cauſam aut impiorum Gallorum partes potius quàm veſtras ſuſcepiſſe credendum, ſi qua fuiſſent vnquam poteſtate præſtantes. Ex quo illud etiam obiter cognoſcitur, quàm bene ſit & opportunè, vt nulla vnquam oppida expugnentur, quin & templa deorum ſimili damno mulctentur. certius enim colligitur aliunde pendere tantorum cauſam malorum.

Semper humana gens malè de Deo meruit. primo quidem vt inofficioſa eius, quem cum intelligeret ex parte, non requiſiuit, ſed & alios inſuper ſibi commentata eſt quos coleret: dehinc quod non inquirendo innocentiæ magiſtrum, & [140] nocentiæ iudicem C & exactorem, omnibus vitiis & criminibus inoleuit. Ceterum ſi requiſiſſet, ſequeretur vt cognoſceret & recognoſceret requiſitum, & recognitum obſeruaret, & obſeruatum magis propitium experiretur quàm iratum. Eundem ergo nunc quoque ſcire debet iratum, quem & retro ſemper priuſquam Chriſtiani nominarentur. Cuius bonis vtebatur ante editis, quàm deos ſibi fingeret: cur non ab eo etiam mala intelligat euenire, cuius bona eſſe non ſenſit? Illius rea eſt, cuius & ingrata.

Diſiecta falſæ cauſæ opinione, veram ſubſtituit, Deum oſtendens, qui ante omnia & per quem omnia, tribus iuſtis de cauſis humano generi veluti iratum, iuſtitiæ legibus vti & malè de ſe merentes malè aliquando tractare. Prima eſt, quod homines licet indocti reos ſe diuinæ maieſtatis fecerunt, quod quem Deum aliqua ex parte intelligerent (nam per ea quidem quæ videmus, facilè in cognitionem venimus eorum quæ non videntur à nobis. Cœli ſiquidem enarrant gloriam Dei, & opera manuum eius annunciat firmamentum) neglexerunt: doctiores vero quod pro comperto habentes, quicquid moueatur, ab alio moueri, neque infinitum eſſe proceſſum: aliquid tandem immobile confiteri debuerint, qui Deus eſt: præterea cum nihil à ſeipſo generetur, ad eam denique cauſam deuenite, quæ increata & immobilis alia omnia moueat & generet. Per hos itaque naturæ igniculos cum aliqua Deum intelligerent, tantum abfuit vt ſtudio eius cognitionem augerent aut indagarent, vt alios ſibi deos temere fingerent, & creatis (vt inquit Apoſtolus) diuinum honorem tribuerent creatore neglecto. vnde ſecundæ cauſæ aditus eſt factus, vt virtutis ſcilicet autore & duce repudiato, omni genere vitiorum contaminati merito plectantur: id quod in contrarium recidiſſet, ſi prælucentibus naturæ facibus, verum Deum requiſiſſent. tantam enim illius numinis maieſtatem vímque cognouiſſent, vt pro ſuis quiſque viribus ipſum coluiſſent, maximáque pietate proſecuti eſſent, atque ita ſemper propitium (vt pridem quandoque) ſenſiſſent, quem nunc iratum experiuntur, expertíque ſæpenumero fuere multo ante ſectam Chriſtianam. ex quibus tertia exorta eſt cauſa ingratitudinis. Cum enim iam à principio mortales fructum bonorum quæ parauerat ediderátque Deus ceperint, & immemores aut nullam gratiam habuerint, aut in indignos tranſtulerint, quid mirum, ſi cuius bona ſentire noluerunt, mala tandem experiantur?

Et tamen si pristinas clades comparemus, leuiora nunc accidunt, ex quo Christianos à D
Deo orbis accepit. Ex eo enim & innocentia seculi iniquitates temperauit, & deprecatores Dei esse cœperunt. Denique [141] cum ab imbribus æstiua hyberna suspendunt, & annus in cura est, vos quidem, quotidie pasti statimque pransuri, balneis & cauponis & lupanaribus operati, [142] Aquilicia Ioui immolatis, nudipedalia populo denunciatis, cœlum apud Capitolium quæritis, nubila de laquearibus expectatis, auersi ab ipso & Deo & cœlo. Nos vero ieiuniis aridi, & omni continentia expressi, ab omni vitæ fruge dilati, in sacco & cinere volutantes, inuidia cœlum tundimus, Deum tangimus, & cum misericor-
XLI. diam extorserimus, Iupiter honoratur. [[143] Vos igitur importuni rebus humanis, vos rei publicorum incommodorum, vos malorum illices semper, apud quos Deus spernitur, statuæ adorantur. Etenim credibilius haberi debet eum irasci qui negligatur, quam qui coluntur. aut næ illi iniquissimi, si propter Christianos, etiam cultores suos lædunt, quos separare deberent à meritis Christianorum.

A collatione. Amplius, inquit, tantum abest vt Christiani sint in causa calamitatum, quibus orbis terrarum affligitur, vt affirmare proculdubiò possim, ex quo talis disciplina introducta est, multo minores incubuisse clades. Si enim Deus tangitur ira, & precibus mortalium conciliatur, gratiórque est illi continentia quàm libido atque luxuria, Christianos nimirum deprecatores magis quàm alios accipiet. nam in comparatione institutionum, quibus in eiusmodi casibus vtitur vterque nostrum, liquidò apparet quanta cum virtute preces nos fundimus, tanta vos impietate contendere. Si enim sudum sit, & tamdiu serenus aër deneget imbres, vt æstiua continuentur cum hybernis, & maxima sollicitudine torqueantur eius anni homines, vos nullum intemperantiæ genus remittentes, pedibus tantum nudis procedentes, creditis nouo genere sacrificij, aquiliciis scilicet ex ipsis laquearibus Capitolij descendere nubes. Nos verò eo tempore quo magis misericordiam Dei exoremus, continentiam geminamus, & in omnia humilitatis genera descendimus. Ieiuniis, sacco, cinere voluntates quidem nostras contundentes castigantésque, cœlum vero ipsum in inuidiam penè & in crimen vocantes, quod tam mœstis afflictísque hominibus pluuiam deneget: cúmque nostra deinde opera propitius Deus pluat, vos Iouem Capitolinum quasi eius muneris autorem veneramini. Vnde iustioribus de causis inferre possimus, in vos omnes eadem merito dici posse quæ Christianis imputantur. Nam si quis Dei cultus est, & statuis id mortalium dedicetis, nónne in terras iram Dei allicitis, vt vobiscum omnes alij plectantur? profecto quicunque liber est ab odio, iudicabit vos equidem inter homines importunos esse & noxios, & quibus incommoda publica asscribi debeant. Quod si dij vestri quos tanto studio colitis, benigni sunt, calamitates tamen non defendant, restat vt ab alio quod negligitis numine proueniant: alioquin si possint illi auertere, nec velint, iniqui sunt, & nulla benemerentium gratia mouentur, quoniam insontes vos à nocentibus non segregent. E

Hoc, inquitis, & in Deum vestrum repercutere est. Siquidem & ipse patiatur propter prophanos etiam cultores suos lædi, admittite prius dispositiones eius, & nõ retorquebitis. qui enim semel æternum iudicium destinauit post seculi finem, non præcipitat discretionem, quæ est conditio iudicij, ante seculi finem. Æqualis est interim super omne hominum genus & [144] indulgens & increpitans. communia voluit esse & commoda profanis, & incommoda suis, vt pari consortio omnes & lenitatem eius & seueritatem experiremur. quia æquitatem didicimus apud ipsum, diligimus lenitatem, metuimus seueritatem: vos contra vtramque despicitis: & sequitur vt omnes seculi plagæ nobis si fortè in admonitionem, vobis in castigationem à Deo obueniant. Atquin nos nullo modo lædimur: in primis quia nihil nostra refert in hoc æuo, nisi de eo quàm celeriter excedere: dehinc, quia si quid aduersi infligitur, vestris meritis deputatur. sed & si aliqua nos quoque perstringunt vt vobis cohærentes, lætamur magis recognitione diuinarum prædicationum, confirmantium scilicet fiduciam & fidem spei nostræ. Sin verò ab eis quos colitis, omnia vobis mala eueniunt nostri causa, quid colere perseueratis tam ingratos, tam iniustos? qui magis vos in dolore Christianorum iuuare & asserere debuerant, quos separare deberent à meritis Christianorum. F

Quam Tertullianus ansam aduersariis dedisse videbatur, è manibus nunc aufert, ignorantiæ addicens. Cùm enim misericordiæ iustitiæque diuinæ participes omnes homines eodem tempore fiant, & gentes aliæ cum Christianis, & Christiani cum aliis plectantur, à quocunque id numine eueniat, iniquum videbatur iis qui rem ipsam de proximo intuerentur. Christiani verò homines prouidentiæ œconomiæque Dei conscij, æquo omnia ferentes animo, ab eo ordine serieque rerum quam à principio destinauit in nobis nimirum recedere arbitrantur. Cùm enim constituerit Deus in clausula seculorum iudicare omnes homines, nimium inuidiosè videretur aut improbè, si quos ad arbitrium suum in terris viuere voluerit, sub iisdem cõditionibus ante statutum tempus, & quasi indicta causa viribus iudicij exercerentur

A cerentur distinguerentúrque mortales. Sed & quos amat Deus tanquam filios statim corrigit, ita vt bonorum hic animos leniter expurget, malos in grauiores pœnas reseruet. Timentibus enim Deum omnia cooperantur in bonum. seueritate siquidem diuina admonentur, à qua cæteri puniuntur. Sed quantumuis ab iniuriis conflictentur Christiani, tribus potissimum causis persuadentur nullo vnquam affici detrimento. primò quia cùm se peregrinos in terris agere credant, quo citius vitam cum morte commutantes, ad veram patriam peruenerint, eo magis secum feliciter autumant, vt qui ad mortem cruciatúsque distracti canere solent. Respice anima mea in requiem tuam, quoniam Deus benefecit tibi. Deinde quicquid interea perpetiuntur, asscribitur illis à Deo inter vera certáque merita. Postremò in his malis tantum abest vt Christiani perturbentur, vt ex his fiduciam maiorem & quasi arrabona accipiant promissorum bonorum, cum eadem recognoscant à sacris vatibus tanto prius tempore prędicta: vnde vestra sunt omnia hæc mala. Si verò (vt dictatis) nostra culpa sæuiant dij, admiror patientiam vestram, qui tam ingratos colatis & iniquos. debuerant illi egregiam erga vos operam nauare, & beneficentiores esse, vos iamdudum sibi, quasi suos asserentes comprehendentésque, vt inuidia simul & dolore destituti Christiani distumperentur, nedum seorsum ab illis vos seiungere, expertésque facere nostrorum demeritorum.

[545] Sed alio quoque iniuriarum titulo postulamur, & infructuosi in negotiis dicimur. XLII.
quo pacto homines vobiscum degentes, eiusdem victus, habitus, instructus, eiusdem ad
vitam necessitatis? neque enim [546] Brachmanæ, aut [547] Indorum gymnosophistæ sumus,
syluicolæ & exules vitæ. Meminimus gratiam nos debere domino Deo creatori, nullum
B fructum operum eius repudiamus. planè temperamus, ne vltra modum aut perperam
vtamur. Itaque non sine foro, non sine macello, non sine balneis, tabernis, officinis, [548]
stabulis, nundinis vestris, cæterísque commerciis cohabitamus in hoc seculo. nauigamus & nos vobiscum & [549] militamus, & rusticamur, & mercamur, proinde miscemus
artes, opera nostra publicamus vsui vestro. Quomodo infructuosi videamur negotiis
vestris, cum quibus, & de quibus viuimus, non scio. Sed si cerimonias tuas non frequēto,
attamen & illa die homo sum. non lauor diluculo [550] Saturnalibus, ne & noctem & diem
perdam: attamen lauor honesta hora & salubri, quæ mihi & calorem & sanguinem seruet. [551] rigere & pallere post lauacrum mortuus possum. [552] Non in publico liberalibus
discumbo, quod bestiariis suprema cœnantibus mos est: attamen vbi vbi de copiis tuis
cœno. [553] non emo capiti coronam. quid tua interest, emptis nihilominus floribus quomodo vtar? puto gratius esse liberis, & solutis, & vndique vagis. Sed & si in coronam
coactis, nos coronam naribus nouimus, viderint qui per capillum odorantur. Spectaculis non conuenimus: quæ tamen apud illos cœtus venditantur, si desiderauero liberius de propriis locis sumantur. Thura planè non emimus. Si Arabiæ queruntur, [554] sciāt
Sabæi pluris & carioris suas merces Christianis sepeliendis profligari, quàm diis fumigandis. Certè, inquitis, templorum vectigalia quotidie decoquunt, stipes quotusquisque
iam iactat. non enim sufficimus & hominibus & [555] Deis vestris mendicantibus opem
C ferre, nec putamus aliis quam petentibus impertiendum. Denique porrigat manum
Iupiter, & accipiat, cùm interim plus nostra misericordia insumit vicatim, quàm vestra
religio templatim. Sed cætera vectigalia gratias Christianis agunt ex fide dependentibus debitum, qua alieno fraudando abstinemus: vt si ineatur quantum vectigalibus
pereat fraude & [556] mendacio vestrarum professionum, facile ratio haberi possit, vnius
speciei querela compensata pro commodo cæterarum rationum.

Contra maximas huc vsque calumnias disputatum est à Septimio, læsæ & diuinæ & humanæ maiestatis, quorum reatus morte mulctari solet. quæ restant vulgares penitus sunt, & ex odij abundantia ab infima indigentíque plebe in Christianos profusę. deriuantur sanè ex eodem fonte immutatę religionis: nam cum Christiana lex ita componat animos hominum, vt omnia cum virtute peragant, necesse erat vt eius sectatores in multis rebus aliorum viuendi ratione dissentirent. cum itaque Christiani homines immodestos quosdam mores exuti haud ita frequentes tabernis, balneis officinísque vterentur, iudiciorúmque contentiones summopere deuitarent, factum est vt apud multitudinem genus hominum appellarentur non modo extraneum, sed inutile quidem & nullius inter homines vsus, vt à quibus nihil compendij aut lucri sperari posset. Quæ maxima quidem iniuria est contra ciues. Nati enim ea conditione sumus omnes, vt non modo nobis, sed aliis etiam prodesse debeamus. Tertull. igitur vt ab hac quoque calumnia Christianos liberet, quam immeritò talia de Christianis iactentur ostendit à simili potissimum, & à dissimili reprobans auaritiam simul & ineptias plebis. Nam si, inquit, Christiani aliquam oceani insulam quomodo gens illa superstitiosissima Brachmanarum incolerent seorsum ab aliis hominibus, aut in syluis velut Indorũ philosophi gymnosophistæ relegati viuerent, poterant aliquo modo infructuositatis accersiri: verum cum eadem loca, eundem cultũ, easdem vitæ necessitates prosequantur, vobiscum eadem munia obeuntes, non video cur eius nominis insimulari possint, nisi fortè in epularum balneorúmque ratione modum tempúsque legitimum seruare, vitaréque luxuriam, reponatur in culpa. Quid ergo mi-

nus ego merear vocari ciuis, si aut crudus aut temerè nolim quacunque hora vobiscum in balneum descendere, à quo facilè & pallere rigeréque possim?nanque hoc mihi mortuo licebit. Si verò in ludis liberalib.in publico conuiuari non placet,quid hoc ego magis importunus fio rebus humanis?damnandus hic mos potius erat.nam & qui bestiis damnantur, ita palàm ad nouissimas epulas discumbunt.Præterea si mihi flores emo, vt manibus tantummodo gestare iuuet, aut spargere potius dum cœno, quàm capita corollis adumbrare, nónne magis rationi consentaneum, vt odorati suauéque colorati flores narib. potius admoueantur & oculis, quam inutiliter capiti? at si ad cœtus nundinásque non venio ad merces emendas, sed potius in sua quemque taberna opificem institorémque conuenio, nónne ciuitas de meo facit eundem quæstum?sed ne mercatores quidem exotici conqueri de Christianis meritò possunt.nam si odores Arabicos ad suffitus deorum non emimus, in sepeliendis tamen cadaueribus maiorem copiam thuris absumimus.Quod si templorum æditui clamitent, ex quo Christiani sunt, carbonas fieri indies maligniores, neque ideo nos minus vtiles hominibus, aut in deos magis impios credant, quum pauperiores eleemosynis nostris subleuentur, ita vt multò plus per singulos vicos hominibus petentibus stipem impendamus, quàm vos diis vestris per templa offeratis. Cæterum tantum abest vt inutiles nos ciuitates existiment, vt maiorem à nobis in suis vectigalibus prouentum experiantur, qua compensatione omnis eiusmodi querela facilè tolli potest. nesciunt enim Christiani fallere, summóque studio cauent ne fraudem aliquam committant, tributorum vectigaliúmque debita semper ex fide dependentes,quæ alij omnes minus semper quàm inferant profitendo, defraudare gestiunt. Igitur cum dissimiles omnia degamus ab iis qui infructuosi habentur, neque adeò nostra viuendi ratio sit à vestris vsibus aliena,quáobrem dicimur in negociis inutiles, & in homines minus officiosi? D

XLIII. [157] Planè confitebor qui conqueruntur. nam si qui fortè verè de sterilitate Christianorum conqueri possint primi erunt lenones,[158] perductores,[159] aquarioli,tum sicarij,venenarij, magi: item arioli,aruspices, mathematici. his infructuosos esse magnus fructus est: & tamen quodcunque[160] dispendium est rei vestræ per hanc sectam cum aliquo præsidio compensari potest. quantos habetis, non dico[161] qui iam de vobis dæmonia excutiant, non dico iam qui pro vobis quoque vero Deo preces sternant, quia fortè non creditis, sed à quibus nihil timere possitis. E

Quæcunque dicuntur ad persuadendum, duabus præcipuè rebus, aut ratione, aut personarum autoritate communiri solent: ita fit vt modo ratio in oratione examinanda sit, vtrum necessariò aut probabiliter concludat, modo de personarum qualitate disceptari conueniat, si eiusmodi sint vt fidem facere possint. non enim quicquid à quoquam dicitur probandum: neque si prodigus nimium perparcè fieri sumptus queratur, idcirco assentiendum. Cùm igitur Tertullianus rationes eorum qui Christianos dicerent, detrimento ciuitatibus esse confutasset, à qualitate nunc personarum ostendit, non modo non accipiendas esse talium querelas, sed lucro potius gratiæque ponendas. Sunt enim tria hominum genera qui de Christianis potissimum conqueruntur, ciuitatibus omnibus maximè importuni. Qui enim magis animis hominum insidiantur, quàm lenones, internuncij, & aquarioli, id est impudicarum mulierum (vt inquit Festus) sordidi asseclæ? Quænam feræ in corpora mortalium tam atrociter sæuiunt,quàm sicarij, venenarij, veneficíque homines? qui porrò rebus maiori fraude insidiantur, quàm aruspices, Chaldæi, mathematicíque illi omnes, qui prædicere omnia profitentur? nimirum eiusmodi homines à secta Christiana deprehensi, meritóque damnati lamentantur maligniores nunc esse quæstus, cum quod illis deperit inhonestis, addatur ingenuis, & magnus sit prouentus aliis illorum detrimentum. Sed videte quàm multa vero consonant. Esto accipiant vrbes aliquod à Christianis damnum, tantum adest ex alia parte boni, vt cumulatè compensatum æquius ferri possit.nam(vt omittam à vobis expelli per Christianos infestos dæmonas, & pro vobis verum Deum quotidie deprecari) quotquot Christianos habent ciuitates, totidem homines habent à quibus nihil timentes sperare omnia bona possunt. Ea enim nostra lex est, quæ omnibus benefacientes, nullis esse detrimento præcipiat. F

XLIIII. [162] At enim illud detrimentum Reipublicæ tam grande quàm verum nemo circumspicit, illam iniuriam ciuitatis nullus expendit,cùm tot iusti impendimur, quum tot innocentes erogamur. Vestros enim iam contestamur actus, qui quotidie iudicandis custodiis præsidetis,[163] qui sententiis elogia dispungitis:tot à vobis nocentes variis criminum elogiis recensentur, quis illic sicarius?[164] quis manticularius? quis sacrilegus, aut corruptor,[165] aut lauantium prædo? quis ex illis etiam Christianus asscribitur? aut cùm Christiani suo titulo offeruntur, quis ex illis etiam talis,quales tot nocentes. de vestris semper æstuat carcer, de vestris semper metalla suspirant,de vestris semper bestiæ saginantur,de vestris semper munerarij noxiorum greges pascunt. nemo illic Christianus,[166] nisi planè tantum Christianus, aut si & aliud iam non Christianus.

Quemadmodum polyandria, id est multitudo ciuium maximè optanda est cuique Reipublicæ,neque ab alia aliqua re maiora commoda expectare debet vlla ciuitas, quàm à suorum ciuium frequentia, vnde leges de maritandis ordinibus prodierunt, iúsque trium liberorum: ita nulla perniciosior

Reipu

A Reipublicæ calamitas accidere potest, quàm amissio ciuium & solitudo, quod ex offensione belli, aut aliqua pestilentia intelligi potest, aut quacunque ciuili discordia, vbi optimi ciues aut periclitantur, aut tolluntur è medio: perinde ac omnibus locis eueniebat, in quibus Christiani exagitabantur. quam rem secum Tertull. reputans: Vestra, inquit, Romani ridicula charitas est in Rempublicam, quæ minimo damno infimæ plebis commota, quod maximum est & verum detrimentum negligit, damnatio scilicet & diuexatio optimorum virorum, quam quoties Christianos damnatis exercetis. Tunc enim Rempublicam iustis optimísque ciuibus orbatis, quod facilè vobis per inductionem persuaderi potest, quam de vestris actibus eruam à vestris iudices sententiis, quibus elogia titulísque nocentum quos in custodiis continetis, definitis atque vltimam manum imponitis. Si igitur quum à vobis scelesti recensentur, neque Christianos inter sicarios & homicidas, neque inter manticularios & fures crumenarúmque attrectatores, neque inter sacrilegos, neque inter id genus facinorosos homines deprehenditis (tales enim inter nos non admittimus) patet nos esse innocentes, atque adeò iniuste & cum maximo Reipublicæ damno damnari. Quod si tamen inter scelestos vestri generis homines, quorum ea multitudo est, vt refertus carcer æstuare videatur, & fodinæ metallorum suspirare, de quibus etiam bestiæ saginantur: & munerarij, id est ciues illi qui spectacula populo ædunt, greges sibi parant ad eiusmodi munera: Christiani quoque homines annumerantur, ij nullo alio titulo damnantur, quàm quod Christiani sunt. nam si quo præterea eulogio insignirentur, vt furti, & homicidij, iam Christiani non sunt, neque eiusmodi homines in talem amplius sectam recensentur.

B [167] Nos ergò soli innocentes. Quid mirum si necesse est? Enimuero necesse est, in- XLV.
nocentiam à Deo edocti, & perfectè eam nouimus, vt à perfecto magistro reuelatam, & fideliter custodimus, vt ab incontemptibili dispectore mandatam. Vobis autem humana æstimatio innocentiam tradidit, humana item dominatio imperauit, inde nec plenæ, nec adeò timendæ estis disciplinæ ad innocentiæ veritatem. Tanta est prudentia hominis ad demonstrandum bonum, quanta autoritas ad exigendum, tam illa falli facilis, quàm ista contemni. Atque adeò quid plenius, dicere non occides? an docere ne irascaris quidem? Quid perfectius, prohibere adulterium, an etiam ab oculorum solitaria concupiscentia arcere? Quid eruditius, de maleficio, an & de maliloquio interdicere? Quid instructius, iniuriam non permittere, an nec vicem iniuriæ sinere? dum tamen sciatis ipsas quoque leges vestras quæ videntur ad innocentiam pergere de diuina lege vt antiquioris formæ mutuatas.[168] Diximus iam de Mosi ætate. Sed quanta autoritas legum humanarum? quum illas etsi euadere homini contingat, & plerunque in admissis delitescere, & aliquando contemnere ex voluntate vel necessitate delinquendi, recogitata etiam breuitate supplicij cuiuslibet, non tamen vltra mortem remansuri?[169] Sic & Epicurus omnem cruciatum dolorémque depreciat, modicum quidem contemptibilem pronunciando, magnum verò nō diuturnum. Enimuero nos qui sub Deo omnium speculatore dispungimur, quíque æternam ab eo pœnam prouidemus, meritò soli innocētiæ occurrimus, & [170] pro scientiæ plenitudine, & pro latebrarum difficultate, & pro magnitudine cruciatus non diuturni, verùm sempiterni, eum timentes quem timere debebit & ipse, qui timentes iudicat, Deum non proconsulem timentes.

Matth. 5.

C

Symperasma sanè probabile. nam si qui carent scelere sunt innocentes, Christiani vt ex vestris actibus probatum est, sceleribus carent; sunt ergo innocentes: id quod nemini mirum videri debet, imò aliter fieri non posse, si autorem innocentiæ nostræ disciplinæque rationem contemplatus cum aliarum gentium legislatoribus conferat. Deus enim præceptor noster est, qui quum olim alloquutus sit maiores nostros per prophetas, nouissimè loquutus est nobis in filio. qui sanè talis est, vt à discipulis sectatoribúsque suis duo illa, quæ potissimùm in vnaquaque methodo desiderantur, de se maximè probet, vt perfecta scilicet sint & vera quæ doceat. Nihil enim non perfectum à Deo manat, ac eius autoritatis vt contemni non possit. Quid enim aut latere Deum potest, aut viribus eius resistere? vobis autem leges innocentiæ præscripserunt homines, quorum iudicium & autoritas ea est, vt illud facilè falli possit, hæc autem negligi. Sed verba nunc nostrorum dogmatum perpendantur, quæ Christus non in tabulis lapideis ceratisve, sed in pectoribus nostris inussit tanta virtute prædita, vt commenta omnia humana, quibus philosophia mores animorum concinnari studeat, longè superauerit. Fingunt illa quidem studiosum hominem, Christus verò præstat, non modo enim ille facinora damnat, aut voluntatem in scelera pronam, sed motus ipsos naturales non necessarios statim resecat, ita vt homo per Christum renatus, seipsum abneget. Vestris siquidem legibus cauetur, ne homicidium committatur, Christianis verò præceptis, vt ne irascamur quidem. At quid plenius absolutiúsque est dicere, non occides, an ne irascaris quidem? nimirum & illud perfectius, oculos à sua voluptate continere, quàm adulterium cohibere? atque ita de singulis. Sed & vos obiter illud recognoscite, quascunque leges innocentiæ sanxistis, ab exemplari diuinæ legis esse mutuatas: vt quum de Mose agebamus intelligi potuit: nunc verò pœna neglectæ legis vtrinque expendatur, cuius sanè metu continentur homines plerunque in ordine. Leges enim humanæ earúmque ministri paucos ex his qui eas non seruent

deprehendunt, & deprehenſos puniunt: & facile plerunque eſt aut deliteſcere aut euadere. Et ſi volun- D
tas vehemens vrgeat aut neceſſitas, etiam contemnere. Recogitatis enim nullum poſt mortem ſcelera manere ſupplicium, & quamdiu vixerit aliquis, dilemma quod in ſuis Cyriadoxis poſuit Epicurus, ſatis oſtendit omnem eſſe dolorem negligendum. At nos quum legiſlatorem habeamus, qui noſtra quoque pectora penetret, & ab eo diiudicemur, qui docuit æternam animis pœnam aut præmium conſtitutum, cuius plena & perfecta ſcientia eſt, quem, vt diximus, nullos latere poteſt, quid mirum ſi ſoli innocentiam amplectamur, timentes illum, quem is aliquando etiam timebit, qui reſpectum magis habens ad homines quàm ad Deum, damnat timentes Deum, abſoluit autem proconſulem prætorémve timentes.

XLVI. [171] Conſtitimus, vt opinor, aduerſus omnium criminum intentionem, quæ Chriſtianorum ſanguinem flagitat. Oſtendimus totum ſtatum noſtrum, & quibus modis probare poſſimus ita eſſe ſicut oſtendimus, ex fide ſcilicet & antiquitate diuinarum litterarum. item ex confeſſione ſpiritualium poteſtatum. Quis nos reuincere audebit non arte verborum, ſed eadem forma qua probationem conſtituimus de veritate? Sed dum vnicuique manifeſtatur veritas noſtra, interim incredulitas [172] dum de bono ſectæ huius obducitur (quod vſui iam & de commercio innotuit) non vtique diuinum negocium exiſtimat, ſed magis philoſophiæ genus: eadem, inquit, & philoſophi monent & profitentur, innocentiam, iuſtitiam, patientiam, ſobrietatem, pudicitiam. Cur ergo quibus comparamur de diſciplina, proinde illis non adæquamur ad licentiam impunitatémque diſciplinæ? vel cur & illi vt pares noſtri non vrgentur ad officia, quæ nos non obeuntes periclitamur? quis enim philoſophum ſacrificare, aut deierare, [173] aut lucernas meridie vanas proferre compellit? [174] Quinimmo & deos veſtros palàm deſtruunt, & ſuperſtitio- E
nes veſtras commentariis quoque accuſant, laudantibus vobis. Plerique etiam in principes latrant ſuſtinentibus vobis. Et facilius ſtatuis & ſalariis remunerantur, quàm ad beſtias pronunciantur. Sed meritò. philoſophi enim non Chriſtiani cognominantur. Nomen hoc philoſophorum dæmonia non fugat. quidni? quum ſecundum Deos philoſophi dæmonas deputant. [175] Socratis vox eſt, Si dæmonium permittat. Idem & quum aliquid de veritate ſapiebat, deos negans, Æſculapio tamen gallinaceum proſecari iam in fine iubebat. Credo ob honorem patris eius, quia Socratem Apollo ſapientiſſimum omnium cecinit. O Apollinem inconſideratũ: ſapientiæ teſtimonium reddidit ei viro, qui negabat deos eſſe.

Cùm longior in dicendo Tertullianus fuiſſet, breui epilogo iudicum animos reficit, duo præcipuè illis, quæ totius orationis maxima ſunt capita ac veluti ſcopi, commemorans: quod ſcilicet criminum calumniam diſiecerit, quibus Chriſtiani damnantur, atque eius ſectę ſtatum eſſe à Deo oſtenderit, iis quidem rationibus, quas haud ſanè quiſquam reuincere poterit: ſi modo ſophiſtarum commentis relictis, nihil enim eſt quod verbo redargui non poſſit, in rei ſimplicitate verſetur, quomodo ſcilicet nos formam veritatis conſtituimus. Atque ex hoc loco perorandum fuiſſet, niſi nonnullorum contumacia conſtaret, nobis aliud ex incredulitate negocium faceſſens. Nam cùm ipſi ex diuturno iam commercio cum Chriſtianis perſuadeantur, & vi quodammodo cogantur confiteri talem ſectam bonam eſſe, & bonorum ſtudioſam, attamen quale eſt incredulitatis ingenium, gloriam eius rei ad alios au- F
tores retorquere conantur: neque alia per Chriſtum decerni, quàm quæ olim à philoſophis inuenta diſputatáque ſint, oblatrant. reſtat igitur vt collationem eorum faciamus, quo certius appareat Chriſtianum dogma non ab homine pendere, neque ex homine propagatum, ſi tamen illud prius quæramus, Cur ſi Chriſtianorum diſciplina eadem eſt, quæ & philoſophorum, non eodem quoque modo accipiatur. Debebat enim comparationis argumentum paria vtriſque facere: & qua licentia philoſophi vtuntur in docendis ſuis placitis, permittere quoque Chriſtianis: rurſus quæcunque iubentur Chriſtiani philoſophos non excludere, vt illi quoque & ſacrificare, & per genium Cæſaris deierare cogerentur. quod ſi per feſtos Cæſarum dies pro foribus exornatis lucernas in meridie, quando lucente vera face ſolis, nullo opus eſt lumine, non inflammarent, fraudi perinde illis eſſet atque Chriſtianis: nimirùm lex illa iniqua quæ de æqualibus non æquabiliter promeretur. Quod ſi philoſophos dicas, ob eam cauſam impunè quæcunque fari, quia deos veſtros non impugnant, neque Cæſarum maieſtatem lædunt, falſa penitus hæc eſt obiectio atque ridicula. nam quam vos potiſſimum ſectam probatis, multis ſuis ſcriptis & Latinis & Gręcis omnem deorum cenſum penitus tollit atque ea verborum libertate ſemper illi vtuntur, vt ne principibus quidem parcant in dicteriis cauilliſque ſuis: vos tamen tantum abeſt vt beſtiis, quomodo Chriſtianos, obiiciatis, vt ſalariis quoque aut conducatis, aut alatis, & poſitis ſtatuis famam illorum propagetis. Sed totum hoc odium (vt à principio dicebamus) nominis eſt non rei, quod à contraria ratione ſumitur. nam illud potius amandum fuerat quod maioris eſſet autoritatis & emolumenti. Per Chriſti ſiquidem nomen malos vobis dęmonas expellimus, quod per nullius philoſophorum non licet. neque id mirum, quum illi dęmonas pro diis habeant & venerentur: quod quum alij quamplurimi, tum Socrates ille teſtimonio Pythij Apollinis ſapiens iudicatus duobus comprobat argumentis. Nam quum dęmone quodam vteretur, nihil de ſe niſi ſecundum illam exceptionem pro-

mitte

A mittebat. Si per genium licebit. & in carcere gallinaceo fecit Æsculapio. In qua re non possum satis admirari & hominis & eius Dei inconstantiam: ille quum deos nullos esse diceret, Æsculapio tamen sacrificauit: hic sapientem iudicauit, qui sua negaret numina.

in quantum odio flagrat veritas, in tantum qui eam ex fide præstat, offendit. Qui autem adulterat & affectat, hoc maximè nomine gratiam pangit apud insectatores veritatis, qua illusores & corruptores. Mimicè philosophi affectanr veritatem, & affectando corrumpunt, vt qui gloriam captant. Christiani eam necessariò appetunt, & integrè præstanr, vt qui saluti suæ curant, adeò neque de conscientia, neque de disciplina, vt putatis, æquamur.

De eadem fidelia (vt aiunt) duos nunc Tertullianus parietes dealbat. Dum enim opponit quæ sit inter Christianos & philosophos differentia, rationem quoque assignat, quamobrem alteros gentes ament, alteros tanto odio persequantur. Vetus quippe adagium est, Veritas odium parit: ita à contrario hypocrisis beneuolentiam, apud eos maximè qui voluptatibus implicati veritatem insectantur. Hanc itaque Christiani quum necessariò inquirant, ac pro viribus fideliter præstent, id est ὑπέχωσιν, neque dissimulent vllo modo, vt qui ex ea salutem sibi finem proposuerint: Philosophi contra veritatem tantisper curent, quantum ad gloriam assequendam faciat, quo fine proposito necesse habent à veritatis tenore in gratiam hominum declinare: manifestum fit, quamobrem Christianos plerique hominum B fugitent. Accedit etiam talem esse rationem philosophorum, vt quum videantur affectare veritatem, eo nomine & causa maiorem sibi gratiam concilient apud homines, quàm ij qui liberè illudunt atque corrumpunt. Veritatis igitur illi nomine abutentes, veluti mimi aliter re ipsa se habent. Quocirca alia est conscientia Christiano, alia philosopho: & quum in fine vterque maximè differat, distare quoque disciplinam necesse est.

176 Quid enim Thales ille princeps physicorum sciscitanti Crœso de diuinitate certum renunciauit, commeatus deliberandi sæpè frustratus? Deum quilibet opifex Christianus & inuenit, & ostendit, & exinde totum quod à Deo quæritur, re quoque assignat: 177 licet Plato affirmet factitatorem vniuersitatis, neque inueniri facilem, & inuentum enarrari in omnes difficilem. 178 Cæterum si de pudicitia prouocemus, lego partem sententiæ Atticæ in Socratem corruptorem adolescentium pronunciatam. Sexum nec fœmineum mutat Christianus. 179 Noui & Phrynen meretricem Diogenis supra recubantis ardorem subantem. 180 Audio & quendã Speusippum de Platonis schola in adulterio periisse. Christianus vxori suæ soli masculus nascitur. 181 Democritus excæcando semetipsum, quod mulieres sine concupiscentia aspicere non posset, & doleret, si non esset potitus, incontinentiam emendatione profitetur. At Christianus saluis oculis fœminam videt, animo aduersus libidinem cæcus est. Si de probitate defendam, ecce lutulentis pedibus 182 Diogenes superbos Platonis thoros alia superbia deculcat: Christia-C nus nec in pauperem superbit. Si de modestia certem, 183 ecce Pythagoras apud Thyrios, Zeno apud Prienenses tyrannidem affectant: Christianus vero nec ædilitatem. Si de æquanimitate congrediar, 184 Lycurgus apocarteresin optauit, quod leges eius Lacones emendassent: Christianus etiam damnatus gratias agit. Si de fide comparem, Anaxagoras depositum hostibus denegauit: Christianus etiam extra fidelis vocatur. Si de simplicitate consistam, 185 Aristoteles familiarem suum Hermiam turpiter loco excedere fecit: Christianus nec inimicum suum lædit. Idem Aristoteles tam turpiter Alexandro regendo potius adulatur, quàm 186 Plato à Dionysio ventris gratia venditatur. 187 Aristippus in purpura sub magna grauitatis superficie nepotatur. & 188 Hippias dum ciuitati insidias disponit, occiditur. hoc pro suis omni atrocitate dissipatis, nemo vnquam Christianus tentauit.

Post totius summæ breuem comparationem ad partes descendit. & quid primò differat in theologia, quæ totius philosophiæ scopus est & finis, disciplina philosophorum à Christiana exemplo Thaletis demonstrat. nihil enim philosophi de Deo certi proferre ausi sunt, vix per negationem edocentes quod cum affirmatione vulgaris quilibet Christianus commonstrare potest. Deinde partes eius philosophiæ, quæ ad mores pertinet, examinans, exemplis per virtutis capita productis admonet, quàm negligentiores semper illi fuerint & incontinentiores, quàm Christiani, qui multò arctioribus circunstantiis virtutem circumscribentes sibi melius imperare, atque affectus omnes sedare didicerunt.

189 Sed dicet aliquis, etiam de nostris excedere quosdam à regula disciplinæ, desinunt tum Christiani haberi penes nos, philosophi vero illi cum talibus factis in nomine & in honore sapientiæ perseuerant. Quid adeo simile philosophus & Christianus, Græ-

ciæ discipulus & Cœli?famæ negociator & vitæ?verborum & factorum operator? rerum D
ædificator & destructor?amicus & inimicus erroris? veritatis interpolator & integrator?
XLVII. furator eius & custos. [[190] Antiquior omnibus ni fallor ? & hoc mihi proficit antiquitas præstructa diuinæ litteraturæ, quo facilè credatur thesaurũ eam fuisse posteriori cuique sapientiæ. Et si non onus iam voluminis temperarem, etiam excurrerem in hác quoque probationem. Quis poëtarum, quis sophistarum, qui non omninò de prophetarum fonte potauerit? inde igitur philosophi sitim ingenij sui rigauerunt, vt quæ de nostris habent, ea nos cõparent illis, [191] inde opinor & à quibusdã philosophia quoque eiecta est, à Thebanis dico, à Spartiatis, & Argiuis, dum nostra conãtur, & homines gloriæ (vt diximus) & eloquentiæ solius libidinosi, si quid in sanctis scripturis offenderunt digestis, pro instituto curiositatis ad propria opera verterunt, neque satis credentes diuina esse, quo minus interpolarent, neque satis intelligentes, vt adhuc tunc subnubila, etiam ipsis Iudæis obumbrata quorum propria videbantur. Nam & si qua simplicitas erat veritatis, eo magis scrupulositas humana fidem aspernata mutabat, per quod incertum miscuerunt etiam quod inuenerant certum. Inuentum enim solummodo Deum non vt inuenerant, disputauerunt, [192] vt & de qualitate & de natura eius & de sede disceptent. Alij incorporalem asseuerant, alij corporalem vt tam Platonici quàm Stoici: alij ex atomis, alij ex numeris, sicut Epicurus & Pythagoras, alij ex igne, qualiter Heracleto visum est. Et [193] Platonici quidem curantem rerum; contrà Epicurei ociosum & inexercitum, & vt ita E
dixerim, neminem humanis rebus; positum vero extra mundum Stoici, qui figuli modo extrinsecus torqueat molem hanc; intra mundum Platonici, qui gubernatoris exemplo intra illud maneat, quod regat. [194] Sic & de ipso mundo natus innatúsve sit, decessurus mansurúsve sit, variant. [195] Sic & de animæ statu, quam alij diuinam & æternam, alij dissolubilem contendunt, vt quis sensit, ita intulit aut reformauit. Nec mirum si vetus instrumentum ingenia philosophorum interuerterunt. Ex [196] horum semine & nostram hanc nouitiolam paraturam viri quidam suis opinionibus ad philosophicas sententias adulterauerunt, & de vna via obliquos multos tramites & inextricabiles sciderunt. Quod ideo suggesserim, ne cui nota varietas sectæ huius, in hoc quoque nos philosophis adæquare videatur & ex varietate defensionum iudicet veritatem.

Ex necessaria anthypophora propositum magis suum corroborat, nam obiicere statim aliquis poterat, non ideo dissimilem esse philosophum à Christiano, quia nonnulli ex philosophis temperantiam aut probitatem quam tradunt seruare nequiuerint: nam & hoc ipsum in secta etiam Christiana euenit, vt fiant apostatę. Verum hoc, inquit, est, sed ratio diuersa succedit. Philosophus enim licet aberrarit, eius nominis autoritatem non amittit. Diogenes enim Zeno & Aristoteles inter principes philosophorum nihilominus habentur, Christianus vero simulac à disciplina declinat, ex albo Christianorum eraditur: neque vllo modo eo dignatur nomine aut censu. Sed definitas rei partes percurramus, iam profecto patebit, quàm non possint inter se comparari. Discipulus nempe Græciæ & hominum philosophus est, at Christianus cœli & Dei philosophus totum se ad famam comparandam dirigit, Christianus vt honestè viuat: ille verbo tenus laudabilis, hic etiam factis: ille suis placitis religione sublata nesciens principibus seruire coniurat contra res humanas dissipátque concilia, huic nihil est antiquius quàm mutua charitate omnia simul deuincta conseruare. alter porrò quum in vniuersa natura prouidentiam videat, suis tamen sophismatis in errore versari contendit, alter sua simplicitate errorem quàm maximè potest abigit à se: alter interpolat fucóque veritatem commendat, id est elegantia tantum verborum & syllogismis, alter exprimit ipsa re. Præter hæc tantum philosophus à Christiano differt, quantum is qui furatur & veritatem quasi precario tenet, ab eo qui suo antiquo iure ac mancipio semper possedit. Omnia siquidem Moseos gesta & scripta, aliorum monumentis præcedunt, vt nemini dubium sit, illa fuisse fontem, vnde posteriores naturali discendi studio satisfacientes præcepta sapientiæ elicerent. Quam rem si longius, non tam apologia quàm volumen ipsum ad iustam magnitudinem congestum euagari posset, facilè comprobarem. Præoccupatione tamen hac summatim percutrit eam rem Tertullianus. Quis enim est, inquit, poëtarum sophistarúmve qui prophetarum nostrorum commentaria non legerit? quanto magis philosophi, qui pro rerum inuestigatione totum orbem terrarum peragrarunt antiquissima omnium monumenta perscrutati. Atqui vnde originem mundi, cognitionem Dei animorúmque & aliarum rerum notitiam commodius accipere potuerunt, quàm ex Hebræa gente? ita nimirum hoc illi sibi vsurparunt, vt iam comparatio quæcunque ea sit, non aliunde prodeat, quàm quòd nostra recognoscuntur in illis, qui dum crederent de stercore gemmas sibi eruere, erutas potius gemmas suo lenocinio deturparunt, ita vt nonnulli populi videntes tali philosophia homines, à cultu deorum, id est à fundamento omnium virtutum auerti, scholas illorum eiecerint, neque id mirum, si eorum rationem secum quisque reuoluat. Homines enim ij fuerunt, quorum plerique gloriæ tantum studentes satis sibi fecisse videbantur, si quæ alioqui sacra, sed ab inconcinna F
quadam

A quadam & indiligenti curioſitate digeſta, ſua elegantia veluti mangones oblinirent, quando nec illa ſatis crederent, neque intelligerent, vt quæ ſublimia eo quoque tempore eſſent, vt nunc vel ipſis Iudæis, quibus ſcripta viderentur obſcura. Fecit etiam vt homines curioſi illa maiori ex parte commutarent ſimplicitas quædam, qua tota ſacra ſcriptura deducitur, ignari omnia illic à ſpiritu ſancto dictata referri & quidem rethorica lex præſcribit, vt in dictatis recitandis pura ſit ſimplexque oratio, neque vllum figuræ genus interponatur: licet ſimpliciter etiam de Deo tanquam manifeſto loquatur, de condito orbe, & de animorum immortalitate, in quibus philoſophi non contenti quod ſit quicque noniſſe, dum volunt propter quid illud inueſtigare, mentes omniū perturbant: quemadmodū videre eſt in his opinionibus rerum quæ diuinum quid præ ſe ferunt: tam illæ diuerſæ ſunt inter ſe, quàm incertæ & inutiles. quod à ſimili quoque confirmatur. Quid enim, inquit, mirum tam longo intercedente tempore, ſi homines ſuis commentis vetus inſtrumentum confuderunt, quum & noſtra hac tempeſtate illud, quod nouum nobis parauimus ſuis ſophiſmatis in plures hæreſes ſcindere conentur, dum de carne Chriſti diſputant, an ægritudinibus obnoxia, an phantaſma fuerit: num illi cum patre æqua poteſtas, atque alia eiuſmodi, quæ inſtigante diabolo homines humanæ ſapientiæ proponunt, vt his diſceptationibus permixta veritatis ſimplicitas inter fabuloſa ſcripta connumeretur, & fides infringatur.

Expeditè autem præſcribimus adulteris noſtris, illam eſſe regulam veritatis quæ veniat à Chriſto, [597] tranſmiſſa per comites ipſius, quibus aliquanto poſteriores diuerſi iſti commentatores probabuntur. Omnia aduerſus veritatem de ipſa veritate conſtructa ſunt, operantibus æmulationem iſtam ſpiritibus erroris. Ab iis adulteria huiuſmodi ſalutaris diſciplinæ ſuborta, ab his quædam etiam fabulæ immiſſæ, quæ diſſimilitudine fidem infirmarent veritatis, [598] vel eam ſibi potius euincerent: vt quis ideo non putet
B Chriſtianis credendum, quia nec poëtis, nec philoſophis. Vel ideo magis poëtis & philoſophis exiſtimet credendum, quia non Chriſtianis. Itaque & ridemur Deum prædicantes iudicaturum. Sic enim & poëtæ & philoſophi [599] tribunal apud inferos ponunt. Si gehennam comminemur, quæ eſt ignis arcani ſubterraneus ad pœnam theſaurus, proinde decachinnamur. [600] Sic enim & Pyriphlegethon apud mortuos amnis eſt. Et ſi [601] paradiſum nominemus, locum diuinæ amœnitatis recipiendis ſanctorum ſpiritibus deſtinatum, maceria quadam igneæ illius Zonæ à notitia orbis communis ſegregatum, [602] Elyſij campi fidem occupauerunt. Vnde hæc ([603] oro vos) philoſophis aut poëtis tam conſimilia? non niſi de noſtris ſacramentis. ſi de noſtris ſacramentis vt de prioribus. Ergo fideliora ſunt noſtra, magíſque credenda, quorum imagines quoque fidem inueniunt. Si de ſuis ſenſibus, iam erga ſacramenta noſtra imagines poſteriorum habebuntur, quod rerum forma non ſuſtinet. nunquam enim corpus vmbra, aut veritatem imago præcedit. [[604] Age iam ſi qui philoſophus affirmet, vt ait [605] Laberius, de ſententia [606] Pythagoræ, hominem fieri ex mulo, colubrum ex muliere, & in eam opinionem omnia argumenta eloquij virtute diſtorſerit, nónne conſenſum mouebit, & fidem infiget etiam ab animalibus abſtinendi? propterea perſuaſum quis hoc habeat, ne fortè bubulam de aliquo proauo ſuo obſonet. At enim Chriſtianus ſi de homine hominem,
C [607] ipſumq; de Caio Caium reducere repromittat, lapidibus magis, nec ſaltem cædibus à populo exigetur. Si quæcunque ratio præeſt animarum humanarum reciprocandarum in corpora, cur non in eandem ſubſtantiam redeant, quum hoc ſit reſtitui, id eſſe quod fuerat? Iam non ipſæ ſunt quæ fuerant, quia non potuerunt eſſe quod non erant, niſi deſinant eſſe quod fuerant. Multis etiam locis ex ocio opus erit, ſi velimus ad hanc partem laſciuire. Quis inquam beſtiam reformari vidit? Sed de noſtra magis defenſione, qui proponimus, multo vtique dignius, credi hominem ex homine rediturum, quemlibet pro quolibet, dum hominem. [608] Vt eadem qualitas animæ in eandem reſtauretur conditionem, & ſi non effigiem. Certè quia ratio reſtitutionis deſtinatio iudicij eſt, eo quod omnino de iudicio Dei pati debent, neceſſario idem ipſe qui fuerat exhibebitur, vt boni ſeu contrarij meriti iudicium à Deo referat. Ideóque repræſentabuntur, & corpora, [609] quia neque pati quicquam poteſt anima ſola ſine ſtabili materia, id eſt carne: & quod omnino de iudicio Dei pati debent animæ non ſine carne meruerunt, intra quam omnia egerunt.

Matth. 25. *Matth. 5.* *Gen. 2.* XLVIII.

Edictum omnibus eccleſiis proponendum. Sed ne quis, inquit, hac in varietate veritatis adulteratæ confiſus verè ſibi videatur ſuas inſtructiones defendere, illud pro comperto habeat, Chriſtianorum eccleſiam nullam aliam regulam veritatis admittere, quàm quæ à Chriſto nobis eſt per ſuos diſcipulos tradita, à quibus iſtos hæreſiarchas & tempore & ſcientia poſteriores aberrare docebimus, cum aduerſus Marcionem, Hermogenē, Praxeam, & alios ſtylum perſtringemus. VEL IDEO magis poëtis.

Correctio. Laborat spiritus erroris, vt in quibus poetæ, philosophi Christianíque conueniunt, eadem D æstimatione accipiantur. Succedit hoc cumulatè, tanto plerique odio in Christianos feruntur, quilibet scriptor modo Christianus non sit, magis probatur, quàm si Christianus eadem ratione referat probabiliori. Nam si de vniuersali illo iudicio, quando iudicabit Christus humanum genus, meminerimus: si infernum ignis fornacem, in quo scelerati distorquentur, prædicemus: si contra paradisum locum beatis sanctísque destinatum, ignea spe munitum proferamus in medium, multo omnia hæc derident cachinnantúrque gentes, magis quàm id genus multa quæ apud alios auctores lectitantes decantant: quasi hæc de suis sensibus philosophi habeant tanquam priores, nos vero tanquam posteriores imitemur illos, verum quanto nostra monumenta antiquiora sunt illis, tanto maiorem fidem cuique facere deberent. nisi forrè ita sese res habeat, vt vmbra potius quàm corpus esse possit, & exemplaria præstent veris rebus. Sed præcipuè mortuorum resurrectionem subsannant, quasi tale mysterium penitus inauditum sit, neque id vllo modo natura permittat. At vero metempsychosis illa Pythagoreorum, quam Laberius vester tanto verborum apparatu exornat, affirmans homines ex mulo aut ex boue fieri, & è contra, ita vt cauendum sit, ne dum quis animalium carne vescatur, de proauo suo comedat, nónne magis à vero distare videtur, quàm quemadmodum Christiani dicunt, hominem reponi ex homine? Et de Caio, verbi causa, eundem Caium refici? ideo tamen Pythagorici celebrantur, Christiani lapidibus (si non etiam cædibus) expetuntur. At si animas hinc illuc reciprocare libenter auditis, nónne facilius concedere debetis, vt in eandem substantiam restituantur? id verò cur in corporibus magis absurdum videri potest, quàm in ipsis animis, quas qui considerat, quid ipsæ nunc sint, videbit iam non esse id quod fuerant. nam quum omnis motus deturbandi vim habeat, expellatur necesse est quod ante erat, quum noua forma inducitur. & quod semel factum conceditis, iterum fieri quid mirum? Sed si velimus totam hanc sententiam Pythagoræ luxuriante oratione explicare, quàm falsum sit, vt quis possit in aliquam temere bestiam transformari, multis argumentorum locis maioríque ocio opus sit. Sed hæc alij, nos de nostris placitis, vt verioribus & quæ magis conuenientia repromittant. Nam quum ad thronum Dei omnes cogendi sint, E vt ratione quisque suarum actionum reddita mercedem suam recipiat, ratio videtur exigere, vt corporum resurrectio præcedat, vt in quo velut instrumento operata est anima iudicetur. Altera est etiam causa, à posterioribus theologis damnata, merito fortasse, sed idcirco Tertulliani scripta refugienda non censeo, tanquam ab orthodoxa fide aliena. Eo siquidem tempore quum fides Christiana ita exagitaretur, vt radices altius adigere non posset, in his tantum quæ maxima erant occupabatur, neque se vndique expolire, aut omnes suas partes perscrutari poterat: vnde sæpius factum est, vt cum his quæ pro certis non erant determinata, naturalem philosophiam coniungere non vereretur. Quæ quum animam expertem ponat iniuriarum, & pœna sceleribus puniendis constituta sit, necessarium videbatur, vt suæ illa priori materiæ copularetur ad sensum doloris resumendum.

Sed quomodo, inquis, dissoluta materia exhiberi potest? Considera temetipsum ô homo, & fidem rei inuenies. Recogita quid fueris, antequam esses, vtique nihil. meminisses enim si quid fuisses. Qui ergo nihil fueras prius quàm esses, [610] idem nihil factus quum esse desieris: cur non possis esse rursus de nihilo eiusdem authoris voluntate, qui te voluit esse de nihilo? Quid noui tibi eueniet? qui non eras, factus es: quum iterum non eris, fies. Redde si potes rationem qua factus es, & tunc require qua fies. Et tamen facilius vtique fies, quod fuisti aliquando, quia æquè non difficile factus es quod nunquam fuisti aliquando. Dubitatur credo de Dei viribus, qui tantum corpus hoc mundi de eo F quod non fuerat non minus quam de morte vacationis & inanitatis imposuit animatum spiritu omnium animarum animatore, signatum & ipsum humanæ resurrectionis exemplum in testimonium vobis. Lux quotidiè interfecta resplendet, & tenebræ pari vice decedendo succedunt, sidera defuncta viuescunt, tempora vbi finiuntur, incipiunt, fructus consummantur & redeunt. Certè semina non nisi corrupta & dissoluta fœcundius surgunt, omnia pereundo seruantur, omnia de interitu reformantur. Tu homo tantum nomen, [611] si intelligas te, vel de titulo Pythiæ discens, dominus omnium morientium & resurgentium, ad hoc morieris, vt pereas? Vbicunque resolutus fueris, quæcunque te materia destruxerit, hauserit, aboleuerit, in nihilum prodegerit, reddet te. Eius est nihilum ipsum, cuius & totum.

Argumenta hæc à naturalibus rebus sumpta, quibus insinuare corporum restitutionem Tertullianus conatur, videbuntur iis qui in fidei Christianæ basi iam resident, aut nulla esse aut friuola: sed ij meminerint quibus cùm res agitur, esse gentes plerasque Epicureas, quæ tantum aberant vt robustissimum cibum conficerent, vt vix fidei nostræ lac exugerent. paulatim itaque procedendum fuit, & quæ comparari alioqui non possunt, in comparationem committere, vt fides apud ignaros mysteriorum Dei, aliquo rationis inuolucro protenderetur. Si ergo, inquit, tuam priorem conditionem animaduertas, mentéque tecum reuoluas, nihil fuisse prius quam factus es, multo facilius esse putabis, postquam resolutus es, iterum vt prodeas in vitam. Neque tu mihi obiicias, Sol & homo faciunt hominem, &c. nam qua tu es, non à proximis causis sumo, sed ad primum autorem te reuoco, qui & solem & hominum

A minum seminatium fecit, & naturæ chaos illud almo suo spiritu non tantùm ab inanitate vindicauit, sed & animauit etiam: postremo suo tempore mortuus ipsum sibi corpus excitauit ad vitam, vt proposito nobis tali testimonio, spem certam ex tantis mortuorum primitiis amplecteremur, habitum ex priuatione posse reponi. Quòd si de vestri Epicuri sententia solem ignésque cœlestes quotidiè extingui & accendi naturali quodam concursu putatis? quid adeò mirum, si idem nobis quoque euenturum ex voluntate authoris ipsius naturæ dicamus, apud quam multò quidem minoris sunt fructus, quos per anni tempestates terra ex corruptione seminis excitat pulchriores, quàm cuius causa illi sunt: homo qui quum vel testimonio vestri Apollinis dominus omnium sit, haud verisimile est, vt ille hac prærogatiua defraudetur, atque ita pereat, vt non suo tempore resurgat.

Ergo, inquitis, semper moriendum erit, & semper resurgendum. Si ita rerum dominus destinasset, ingratis experiretis conditionis tuæ legem. At nunc non aliter destinauit quàm prædicauit. Quæ ratio vniuersitatem ex diuersitate composuit, vt omnia æmulis substantiis sub vnitate constarent ex vacuo & solido, ex animali & inanimali, ex comprehensibili & incomprehensibili, ex luce & tenebris, ex ipsa vita & morte: eadem æuum quoque ita destinata ac distincta conditione conseruit, vt prima hæc pars ab exordio rerum quam incolimus, temporali ætate ad finem defluat: sequens verò quam expectamus, in infinitam æternitatem propagetur. Quum ergo finis & limes medius, qui interhiat adfuerit, vt etiam mundi ipsius species transferatur æquè temporalis, quæ illi B dispositioni æternitatis aulæi vice oppansa est: tunc restituetur omne humanum genus ad [612] expungendum quod in isto æuo boni seu mali meruit, & exinde pendendum immensam æternitatis perpetuitatem. Ideóque nec mors iam, nec rursus ac rursus resurrectio, sed erimus iidem qui nunc, nec alij post. Dei quidem cultores apud Deum semper, superinduti substantia propria æternitatis. Profani verò & qui nõ integri ad Deum, in pœna æquè iugis ignis, habentis ex ipsa natura eius diuinam scilicet subministrationem incorruptibilitatis. [613] Nouerunt & philosophi diuersitatem arcani & publici ignis: ita longè alius est qui vsui humano, alius qui iudicio Dei apparet, siue de cœlo fulmina stringens, siue de terra per vertices montium eructans. [614] Non enim absumit quod exurit, sed dum erogat, reparat: adeò manent montes semper ardentes, & qui de cœlo tangitur, saluus est, vt nullo iam igni decinerescat. & hoc erit testimonium ignis æterni, hoc exemplum iugis iudicij, pœnam nutrientis: Montes vruntur & durant, quid nocentes & Dei hostes?

Hæc adiungit, ne quis exemplis superioribus persuasus, vices quoque perpetuas in hominibus esse putaret, præsertim nescius œconomiæ nostri Dei, qui solus est in his rerum constitutionibus consulendus. Nam si libuisset ei, vt tu quoque totidem vices obires, ne tu tibi sapias, velis nolis experireris. Sed ex alto suo consilio, quod à seculo absconditum, hoc tempore nobis per filium suum reuelauit, semel hoc in homine fore decreuit. Ea etenim ratio & logos, quod alij verbum & sermonem vocant, quæ ex voluntate patris hoc vnum veluti corpus systemáque naturæ ex elementis inter se quasi de primis semper C partibus decertantibus condidit, eadem æuum æternitatis mensuram ita distinxit, vt tota ea pars quæ iudicium præcesserit, tempore certo delata claudatur, reliqua perpetuo semper statu gaudeat. Quando igitur id quod superest, prioris fuerit exantlatum, & cœlum ipsum totáque hæc natura exuta vices fluxúsque temporarios, speciem induet æternitatis, & humanum genus ad æternitatem quoque instauratum liberum ab omnibus, quibus nunc conficitur ægritudinibus, aut perpetuò cum Christo gaudebit in excelsis, aut cum malis dæmonibus torquebitur apud inferos in gehenna, cui non defore materiam & philosophorum rationes, & plurima incendia in natura vobis probare possunt.

[615] Hæc sunt quæ in nobis solis præsumptiones vocantur, in philosophis & poëtis summæ scientiæ & insignia ingenia. Illi prudentes, nos inepti. Illi honorandi, nos irridendi, immò eò amplius & puniendi. Falsa nunc sint quæ tuemur, & meritò præsumptiones, attamen necessaria: inepta, attamen vtilia: siquidem meliores fieri coguntur qui eis credunt metu æterni supplicij & spe æterni refrigerij. Itaque non expedit falsa dici, nec inepta haberi, & expedit vera præsumi: nullo titulo damnari licet, quæ prosunt omninò. In vobis itaque præsumptio est hæc ipsa, quę damnat vtilia. proinde nec inepta esse possunt. Certè & si falsa & inepta, nulli tamẽ noxia. nam & multis aliis similia, quibus nullas pœnas irrogatis, vanis & fabulosis inaccusatis & impunitis, vt innoxiis. [616] Sed in eiusmodi error si vtique irrisioni iudicandum est, non gladiis & ignibus, & crucibus, & bestiis. De qua iniquitate sæuitiæ nõ modò cæcum hoc vulgus exultat & insultat, sed & quidam vestrûm, qui- XLIX.

bus fauor vulgi de iniquitate captatur, gloriantur. quasi non totum quod in nos potestis, nostrum sit arbitrium. Certè si velim Christianus sum, tunc ergo me damnabis, si damnari velim. quum verò quod in me potes, nisi velim, non potes, iam meæ voluntatis est quod potes, non tuæ potestatis. Proinde & vulgus vanè de nostra vexatione gaudet, proinde & nostrum est gaudium, quod sibi vindicant, qui malumus damnari quàm à Deo excidere. contrà illi qui nos oderunt, dolere non gaudere debebant, consecutis nobis quod eligimus. D

Quum multis hactenus argumentis, tum in hoc comparationis loco verissimum illud esse cognouimus, ἑνὸς ἀτόπου δοθέντος, τἄλλα συμβαίνει. Quum enim aliquid homines semel oderint, nulla aliqua ratione coacti, nulla iam hoc ex parte commendare posse videntur, licet ab aliis non diuersum imò eiusdem notæ. Si philosophus, si poëta aliquis de constitutione mundi, de animis, de inferis meminerit, mirum quàm hæc pensitentur celebrentúrque, quasi à certa ratione proficiscantur. Si verò Christianus eadem pertentet ex θεολογίας τε καὶ οἰκονομίας Dei, inanes conceptus habentur & inepti. quum tamen si quid à fine commendandum est, vtilia hæc & necessaria sint hominibus, vt quæ duo calcaria, spem scilicet & metum exacuant. Sed vide iniquitatem. Esto, sint falsa, & inepta, quia tamen innoxia, nullis esse fraudi debebant, quomodo cum aliis de iisdem rebus sæpius actum est, quorum nullus reus, nullus factus est noxius. Amplius inepta irrideantur, non sæuissimis carnificinis expendantur. In qua re haud ego amplius vulgus insipiens, sed vos iudices satis mirati non possum. nullo quidem iure, sed graui quadam ambitione perculsos, ita de nostris tormẽtis gloriati, quasi eius rei causa à vobis tota sit, & in manibus vestris: an nescitis in voluntate cuiusque positum sectari Christum, aut negligere: atque ita iudicium vestrum aut subire aut declinare posse? Euenit nobis quod optamus dum cruciamur. quòd si nos inimicorum loco censetis, gloria hæc vestra & gaudium, dedecus potius vobis & ingens dolor habendus est, quando vestra opera votorum suorum compotes fiant inimici vestri. E

L. [617] Ergo, inquitis, cur queremini quod vos insequamur, si pati vultis, cùm diligere debeatis per quos patimini quod vultis? planè volumus pati: verùm eo more quo & bellum miles. Nemo quippe libens patitur, cùm & trepidare & periclitari sit necesse, tamen & præliatur omnibus viribus, & vincens in prælio gaudet, qui de prælio querebatur, quia & gloriam consequitur & prædam. Prælium est nobis quod prouocamur ad tribunalia, vt illic sub discrimine capitis pro veritate certemus. Victoria est autem pro quo certaueris obtinere. Ea victoria habet & gloriam placendi Deo, & prædam viuendi in æternum. [618] Sed obducimur certè cùm obtinuimus: ergo vicimus, cùm occidimur: denique euadimus, cùm obducimur. Licet nunc [619] sarmenticios & semaxios appelletis, quia ad stipitem dimidij axis reuincti sarmentorũ ambitu exurimur. Hic est habitus victoriæ nostræ, [620] hæc palmata vestis, tali curru triumphamus. meritò itaque victis non placemus. propterea enim desperati & perditi existimamur. sed hæc desperatio & perditio penes vos in causa gloriæ & famæ, vexillum virtutis extollunt. [621] Mutius dextram suam libens in ara reliquit. O sublimitas animi. Empedocles totum sese Catanensium Etneis incendiis donauit, ô vigor mentis. [622] Aliqua Carthaginis conditrix rogo se secundum matrimoniũ dedit, ô præconium castitatis. Regulus ne vnus pro multis hostibus viueret, toto corpore cruces patitur. ô virum fortem, & in captiuitate victorem. [623] Anaxarchus quum in exitium ptissanę pilo contunderetur, Tunde, tunde, aiebat, Anaxarchi follem. Anaxarchum enim non tundis. ô philosophi magnanimitatem, qui tali de suo exitu etiam iocabatur. Omitto eos qui cum gladio proprio aliòve genere mortis mitiore de laude pepigerunt. Ecce enim & tormentorum certamina coronantur à vobis. [624] Attica meretrix carnifice iam fatigato, postremò linguam suam comestam in faciem tyranni sæuientis expuit, vt expueret & vocem, ne coniuratos confiteri posset, si etiam victa voluisset. [625] Zeno Eleates consultus à Dionysio, quidnam philosophia præstaret, quum respondisset, contemptum mortis impassibilis flagellis tyranni obiectus sententiam suam ad mortem vsque signabat. [626] Certè Laconum flagella sub oculis etiam hortantium propinquorum acerbata tantum honorem tolerantiæ domui conferunt, quantum sanguinis fuderint. O gloriam licitam, quia humanam, cui nec præsumptio perdita, nec persuasio desperata reputatur, in cõtemptu mortis, & atrocitatis omnimodæ, cui tantum pro patria, pro imperio, pro amicitia pati permissum est, quantum pro Deo non licet. & tamen illis omnibus & [627] statuas defunditis, & imagines inscribitis, & titulos inciditis in æternitatem, quantum de monumentis potestis: scilicet præstatis & ipsi quodammodo mortuis resurrectionẽ. hanc qui veram à Deo sperat, si pro Deo patiatur, insanus est. F

Obie

A Obiectioni respondet, qua gentes continuo Christianis insultabant, & totum huius apologiæ propositum diruebant. Nam si per nos, inquiunt, voti compotes estis, quid tu tanto verborum apparatu vicem Christianorum dolens de nostra semper iniquitate quereris? ad quos Tertullianus, Homines, inquit, sumus, atque eo sensu qui tormenta si fieri possit, naturaliter & quasi milites strenui refugiamus, qui si possint sine puluere & sudore pace potiri velint, alioqui iniurias propulsantes, pro Imperatore si sit opus, vitam cum morte commutant. Quamquam ratio diuersa est aliorum à nostro prælio victoriáque. Alij enim eo consilio militant, vt gloriam sibi & patriæ comparent. nostra verò gloria est placere Deo, illi ex victoria spolia opésque sibi prædantur, nos vt in æternum viuamus. præterea illi abiguntur trahuntúrque captiui, si victoriam non obtinuerint, nos cùm obtinuimus: illi etiam victi occiduntur, nos victores, ac maximè tunc effugimus hostium manus cùm captiui circumducimur. Omnis verò vester apparatus in tormenta, triumphum nobis ex victoria subornat, tantum abest vt vestris conuiciis aut opinione moueamur, nos cum sarmentarios semissariósque & perditos homines desperatíque consilij dictitatis. Sed mirum quàm iudicij examen ab amore & odio inuertatur. Putat amans decora vitia in amica, & vt ait ille, Cæsia Palladion est, næuosa & lignea Dorcas, Paruula pumilio, &c. Contra in odioso vitia vocantur, quæ in aliis maximæ virtutes. Vos itaque deuotionem animi & patientiam in tormentis, pro Deo vituperantes in Christianis, in aliis quacunque de causa mirificè extollitis, vt quæ à fortitudine omniũ excellentissima proficiscantur: ita sublimes animos non Romanorum tantum, sed Græcorum, nec virorum solummodo, sed etiã mulierum admirantes, & in sermone laudatis, & memoriæ commendari curatis.

Sed hoc agite boni præsides, meliores multo apud populum, si illis Christianos immolaueritis. Cruciate, torquete, damnate, atterite nos. probatio est enim innocentiæ nostræ iniquitas vestra. Ideo nos hæc pati, Deus patitur. nam & proximè ad [628] lenonem damnando Christianam potius quàm ad leonẽ, confessi estis labem pudicitiæ apud nos
B atrociorem omni pœna & omni morte reputari, nec [629] quicquam tamen proficit exquisitior quæque crudelitas vestra, illecebra est magis sectæ. plures efficimur quoties metimur à vobis, semen est sanguis Christianorum. Multi apud vos ad tollerantiam doloris & mortis hortantur, vt [630] Cicero in Tusculanis, vt Seneca in Fortuitis, vt [631] Diògenes, vt [632] Pyrrhon, vt Callinicus. [633] Nec tamen tantos inueniunt verba discipulos, quantos Christiani factis docẽdo. Illa ipsa obstinatio, quam exprobratis, magistra est. Quis enim non contemplatione eius concutitur, ad requirendum, quid intus in re sit? Quis non vbi requisiuit, accedit? vbi accessit, pati exoptat? vt totam Dei gratiam redimat, vt [634] omnem veniam ab eo compensatione sanguinis sui expediat? omnia enim huic operi delicta donantur. Inde est quod ibidem sententiis vestris gratias agimus vt est æmulatio diuinæ rei & humanæ, cùm damnamur à vobis, à Deo absoluimur.

Conuersio hæc vltimo loco ad antistites eo artificio referta est, vt nullibi cesset vllum verbum, sed quod illis permittere videtur, sua ironia deiiciat atque deturbet, dum causam quamobrem illi Christianos damnent adducit, & ex ea re proferat effectus in contrariam partem: quæ omnia si quis rationis exiguæ particeps expendat, nõ modo iniquam Christianorum vexationem videbit, sed intempestiuam & à proposito Imperatoris penitus alienam. potissima enim causa est, cur Christiani damnentur, quia populo iudices satisfacere cupiunt. Successus verò rei stare id pro Christianis manifestè declarat. nam quo sæuius cruciantur, eo probantur meliores: quantóque plures intereunt, tanto maior seges excrescit. Admirantes siquidem homines patientiam eorum in tormentis (illecebra enim & deliciũ carnificina videtur talis
C sectæ hominibus) causam eius rei requirunt, & requisitam ita plerumque amplectuntur, vt in eorum sententiam conuolent, præsertim edocti humana hęc cum diuinis nequaquam congruere. Sed ea inter se veluti æmulatione pugnare, vt quod altera pars damnet, absoluatur ab altera: atque ita oritur occasio incrementi, ea ratio quæ in exitium iustitiæ est comparata, vt satius sit contra stimulum non calcitrare.

ANNOTATIONES IACOBI PAMELII IN APOLOGETICVM.

1. PRo Christianis.] *Istud in titulo huius libri adiecimus ex 1. Vatic. cod. præsertim consentientibus Eusebio, Nicephoro, & Cedreno hist. Eccl. locis infra adductis T. 4. inter fragmenta Tertulliani, qui hunc citantes, ἀπολόγιαν ὑπὲρ τῶν χριστιανῶν inscribunt.*

CAP. I.

2. Si non licet vobis Romani Imperij Antistites.] *Caput hoc 1. plerique MS. & exc. cod. inscribunt:* De ignorantia in Christo Iesu. *sed Vatic. cod. alter clarius:* Quod religio Christiana damnanda non sit, nisi qualis sit prius intelligatur. *Imitatur autem in hac veluti præfatione & postea frequenter Iustini Martyris Apologiam ad Antonin. Pium.* Antistites *verò appellat (inquit Franciscus Zephyrus in suis quæ nostris con-*

iunximus scholiis) ipsos Pontifices, quorum auctoritas rem sacram, ceremonias, omnem denique religionem administrabat, in quibus interpretandis summa Reip. versabatur, vnde & principes publici consilij à Cicerone appellantur, & deorum immortalium antistites. Atqui inter hos etiam ipsos imperatores fuisse constat ex inscriptionibus antiquis in quibus Pont. Max. vocantur.

3. In aperto & ædito.] Adscripsit: ædito, Rhenanus 2. edit. ex Gorziensi cod. vti testatur in scholiis, cui consentiunt cæteri omnes MS. codices.

4. Palam dispicere.] Egnatius & 1. Vat. cod. despicere. Rhen. vbi supra & alter Vat. cod. describere. sed placet vulgata & aliorum MS. lectio.

5. Si ad hanc solam speciem.] Iurisconsf. sermo (inquit Rhenanus.) In aliis (inquit Zephyrus) iudiciorum formis, ne dicam speciebus (quod etiam Cicero abhorruit) studiosa est auctoritas vestra in perscrutanda iustitiæ norma, ne quis insons opprimatur, neque plebis testimonium veretur. Sola hæc quæ ad Christianos pertinet, neglecta penitus temere condemnatur à vobis. Dictum vero hoc est ex eadem figura qua Terent. Ad eam rem, inquit, si quis magistrum cepit improbum, id est super eam rem.

6. Domesticis indiciis nimis operata.] Pro: onerata, inquit Rhen. cui consentiunt S. Bauonis, Eluon. Puteani & 1. Vatic. MS. codices, debet scribi: operata. Nam quemadmodum auctores dicere solent operari sacris, vocabant etiam operationes ipsa sacrificia veteres, Acrone Grammatico teste: sic Tertullianus operari subinde cum datiuo construit, pro insistere & vacare. ita cap. 15. Cetera lasciuiæ ingenia, inquit, etiam voluptatibus vestris per deorum dedecus operantur. Rursum cap. 40. Balneis, inquit, & cauponis, & lupanatibus operati. Hic autem locus indicat Ethnicos conatos ab his qui familiariter cum Christianis versabantur, à famulis (inquam) & ancillis, inuestigare & deprehendere crimina, de quibus nostri infamabantur vulgo, vt in ipsas etiam eorum domos, in ipsas basilicas & conuenticula nec opinantibus illis irruerent. Sed nihil vnquam deprehensum est. hoc idem queritur cap. 7. Etiam domesticis nostris obsidemur, quotidie prodimur, in ipsis plurimum cœtibus & congregationibus nostris opprimimur. Atqui de tormentis adhibitis vt flagitia illa de Christianis serui comminiscerentur vide Iustinum Martyrem Apol. 1. ad Senat. Roman. in Puteani etiam libro est; operata infestatio sectæ huius vocum ordine mutato vt supra domesticis iudiciis, non indiciis, & infra, obstruit veritati, omissa voce illa, viam. quam ineptos homines de suo adiecisse iudicat Carrio. est enim obstruere alicui phrasis illorum propria: & alioqui eadem vox iam iam repetitur.

7. Nihil illa, de causa sua deprecatur.] Primus Zephyrus substituit: deprecaretur; sed restituimus quod habent tam MS. omnes quam prius excusi codices. Deprecari vero (inquit ille) est pro reo à iudice vel pro amico à principe viro veniam precari. Cicero ad Pontif. Amici illi tui te vno amico tecti, &c. Quibus autem verbis deprecatio fiat idem Cicero pro Ligario docet: Ignoscite iudices, errauit, lapsus est, non putauit. si autem posthac, &c. Vox, illa, abest à libro manuscripto omnium antiquissimo, qui apud Clariss. virum CL. Puteanum est.

8. Ceterum genus.] Ceterum (inquit Zephyrus) idem quod: vero, significat, differunt tantum constructione, illud enim semper præponitur, hoc contra: perinde ac apud Græcos.

9. Quid hic deperit legibus.] Sic MS. omnes & exc. ante Zephyr. qui legit: Quid hinc. Ex iisdem MS. vocem Tertullianicam: quo, substituimus, pro, quod. Odium erga. Liber Puteani, odij. quod aperte verum censet Carrio. non enim causam odij reddit, sed causam iniquitatis odij. item Christianorum non Christianum, habet idem liber. Meretetur.) ita reposuimus ex Rhenano. omnes tamen libri, mereiur. quod probat Carrio. vt sit aduersarij interrogantis an sit iniquum odisse quod ignoretur, etiamsi res meretur odium: & antea ita distinguatur: etiamsi res meretur odium? vt in libro Puteani est. propterea oderint.) liber Puteani; oderunt. eleganter.

10. Qui retro oderant.] id est, antea & retroactis temporibus. In qua significatione (inquit Zephyr.) apud superiores latinos raro vsurpatum est. neque ideo minus est doctior qui suorum temporum verbis vtitur, cum aliis temporibus alia videmus in omni dialecto vsurpari. Sic Cicero nunquam dixit alioqui, pro quo interdum vsus est cæteroqui. num posteri apud quos illud est frequens, ideo explodendi? Is qui toties alibi vsus est: antea, etiam hoc loco repetere poterat, sed sua tempestate retro occurrebat passimque audiebatur. Nec tamen auctoritate caret, nam multo superior Papinius in sua Soteria, Genus ipse, inquit, suis præmissique retro nobilitas, nec origo latet, &c.

11. Vtique de comperto.] Cum adseueratione (inquit idem) legendum, quasi dicat, non temere neque derepente, sed è re comperta sibique perspicua Christiani fiunt. Neque hæc figura dicendi noua est, nam & Lucretius: de subito, Cicero de reliquo; de scripto, frequenter vsus est. In illo quidem nimia temporum negligentia animaduertitur, si, remissius, legatur. Simul vt desinunt,) vocem, vt, expungit Carrio: quod nec ex libro Puteani sit, & antiquissima locutio simul pro simul ac, vt apud Horatium Carminum lib. 1. od. 4. quo simul mereatis, &c. exempla apud Plautum, Vigilium, Lucretium, Horatium, & ipsum Ciceronem frequentia sunt. cessent &. liber Puteani; cessant & odisse.

12. Et sunt tanti quanti.] Videtur (inquit idem) significatum continui ad numerum retulisse, qui per tot quot referri solet. Sed cum multitudinem ingentem qui ad Christianismum quotidie magis confluebant exprimere significantius vellet, quasi stolos & agmina; non contentus discretis relationibus, continuis coniunctisque vti voluit: quibus etiam summa multarum rerum concipitur. Vt Cicero, Vnquam nullam vidi tantam concionem, quanta nunc vestra est. Et: Quid est in terris commune tantum tantulumve consilium, quod non de meis rebus gestis pulcherrimè iudicarit? Tanti igitur sunt, perinde ac si dixisset, tanta est eorum multitudo, quantam vos non præterit, sed iudicatis, ac deploramini multa proclamatione dolentes sub prætextu iustitiæ, & quasi accepto detrimento obsideri orbem hac Christiana religione, & ad hoc nomen omnes homines confugere, vt merito de Ecclesia Horatianum illud decantari posset:

Merses profundo, pulcrior euenit;

Luctere, multa proruet integrum Cum laude victorem.

13. Denotamur.] Sic è MS. omnibus pro: denotantur, & paulopòst: hoc ipso modo.) ipso, abest à libro Puteani. mærent, pro mœrent. in Puteani est, merent.

14. Alicuius latentis boni.] Sic ex MS. & exc. cod. ante Zephyrum post quem perperam vbique: labentis, legitur. Ex iisdem vtrobique licet, pro: libet etsi in Puteani posterius est, libet. &: Hic tantum, pro: Sic. Ex MS. item omnibus humana curiositas, pro: vrbana, ac

inmu

immuſicos, *vocem Tertullianicam pro:* non muſicos.

15. Anacharſis.] *Laertius in eius vita:* θαυμάζειν δὲ ἔφη πῶς τοῖς Ἕλλησι ἀγωνίζονται μὲν οἱ τεχνῖται κρίνουσι δὲ οἱ μὴ τεχνῖται. *Hoc eſt interprete Rhenano: Mirari autem ſe dixit quomodo apud Græcos artifices quidem certarent, verum iudicarent qui non eſſent artifices. Vide ſupra l. de Pall. num. 95.*

16. Malunt neſcire.] *Similiter ex MS. & excuſis prioribus reſtitui:* Malunt, *pro:* malint, *& proxima periodo:* præformantur, *pro:* performantur. *&:* damnati, *pro* condemnati. *Atqui:* inquit, *pro*, inquiunt, *Tertulliano vſitatum eſſe alicubi adnotat Rhenanus.*

17. Vel fato vel aſtris imputant.] *De aſtrologis latius Tom. 2. lib. de Idolol. vbi* de illis ne loquendum quidem *dicit.* fato *autem & aſtris nihil imputandum prolixe proſequuntur DD. Auguſt. de Ciuitat. Dei lib. 5. ab initio vſque ad c. 12. Chryſoſt. de prouid. Orat. 2. 3. 4. 5. & 6. Ambroſius hexam l. 9. c. 4. Gregor. Nyſſ. Philoſ. l. 6. & latiſſimè omnium Euſebius de præpar. Euang. l. 6. c. 5. 6. 7. 8. & 9. Vbi multa aduerſus* fatum *adfert teſtimonia tum ethnicorum Oenomai l. de mal. artib. Diogeniani aduerſus Chryſippum & Alexandri Aphrodiſæi l. de fato; tum ſcriptorum Eccleſiaſticorum, Bardeſanis Syri dial. de fato ad Anton. Imperat. & Origenis in Geneſim. Qui idipſum paucis tractat hom. 3. in Hierem. Quemadmodum etiam DD. Proſper lib. 1. de vocat. gentium. Hieron. in Iſai. c. 38. Prudent. aduerſus Symmachum l. 2. Epiphan. in Phariſ. & Iuſtinus Mart. Apolog. ad Anton. Cæſarem, ac Orat. aduerſus gentes: Minutius denique in Octauio. Ipſius etiam Tertull. fragmentum ex lib. de fato habes infra Tomo 4.*

18. Chriſtianus vero.] *Ita MS. cod. & olim ex Gorzienſi cod. Rhen. pro eo quod poſtea iterum irrepſit:* Chriſtianis. *quemadmodum & paulopòſt:* interrogatus, *ex iiſdem MS. lego:* naturalia mali: *pro:* naturam. *etſi codex Puteani habet;* natura alia mali. *vt infra;* quod hoc malum eſt cuius reis *pro vulgato;* quid hoc mali.

CAP. II.

19. Si certum eſt denique, &c.] *Caput 2. inſcribitur à pleriſque:* contra inquiſitionem; *ſed rectius in alt. Vat. cod.* Peruerſitas quæ in damnandis & abſoluendis Chriſtianis obſeruatur. *Atqui etiam hoc argumentum ex Iuſtino ſumpſit.*

20. Quodcunque dicimur.] *Repoſuimus hoc ex MS. & priorib. exc. cod. pro;* dicimus.

21. Quando nec liceat indefenſos & inauditos damnari.] *Alludit haudduhiè (vti rectè adnotauit Reuar. lib. 1. Var. c. 7.) ad l. 1. de requir. reis, quæ dicitur lata (iuxta cod. emendatiores) à diuis Seuero & Antonino, quod adeo factum oportuit paulo antequam liber hic in lucem prodiit.* cognoſcitis. *) Puteani liber;* quando ſi de aliquo nocente cognoſcatis.

22. Vt de veſtris elogiis loquar.] *Ex 1. Vat. cod. legimus:* veſtris, *pro eo quod alij manuſcripti omnes* noſtris; *quia de ethnicis hic loquitur.* elogiis, *vero legi debere id eſt accuſationum titulis cum Rhenano; non:* eclogiis, *vt poſt Zephyrum exc. cod. aut:* eulogiis, *vti MS. omnes & exc. vet. patet: tum ex eo quod infra legitur lib. ad Scapulam,* Chriſtianum in elogio concuſſione eius intellecta dimiſit, ſciſſo elogio, *& ſub finem Scorpiaci infra T. 3.* tribunorum elogia, *& c. 5. l. de Cor. Milit.* elogiũ ſacrilegij *tum quod vox prior in eadem ſignificatione Iureconſultis ſit peculiaris & à Spartiano quoque in vita dicti Seueri Imperatoris hac eadem ætate vſurpata. Vti ad priorem librum latius ex Rhenano. Addidimus autem paulopòſt ex Rhen. & MS. omnibus* numerum. De nobis. *) hic liber Puteani ponit caput ſecundum;* contra inquiſitionem: *& pro*, extorquere, *legit* extorqueri.

23. Quot inceſta contenebraſſet.] *Id iterum reſtituimus ex MS. omnibus, quod antea Rhen. ex Gorz. cod. caſtigauerat, pro:* concelebraſſet, *nam in tenebris (inquit ille) peragi mentiebantur gentiles, de quo aliiſque huc pertinentibus latius infra c. 7. 8. & 9. Similiter:* eruiſſet; *pro:* inueniſſet. *Eruendi enim (inquit idem) verbum Tertull. frequens eſt. Sic infra:* Niſi enim fallor leges malos erui iubent, *id eſt manifeſtari. Ex MS. deinde vocem Tertullianicam:* Atquin *pro;* Atqui.

24. Plinius enim ſecundus, &c.] *Eſt locus hic vnus ex illis qui infra Tom. 4. Græcè editur ex Euſebij Eccleſ. hiſt. l. 3. c. 32. ſeu 27. repetitus à Hieron. in addit. ad Euſebij Chronicon. Niceph. eccl. hiſt. l. 3. c. 17. Hugone Floriacenſi Rom. hiſt. l. 9 c. 3. Oroſ. l. 7. c. 12. & Paulo Diacono; Et reperiuntur Epiſtolæ Plinij ex Prouincia (vti adnotat Zeph.) Bythinia, ſeu potius Aſia ad Traianum & Traiani ad Plinium Secundum inter huius Epiſtolas l. 10. epiſt. 103. & 104. E quibus & MS. tum Tertulliani tum Euſebij codicibus adiecimus iterum voculam:* tunc, *& repoſuimus:* ad confederendam diſciplinam: *pro eo quod erat ſubſtitutum:* conferandam; *tum quod ad illud magis accedat Græca vox:* διαφυλάσσειν *quod conſeruare rectè vertit Langius in Niceph. tum illud ipſius Plinij Secundi* ſacramento obſtringere. *Atqui MS. cod. Elnonenſis Puteani S. Bau. & 2. Vatic. legunt:* de ſacramentis eorum *pro:* ſacris. *De quibus ſicuti & de cantu Eccleſiaſtico infra latius c. 39.*

25. Mandat puniendos.] *Hoc etiã ex MS. & Rhen. reſtituimus, pro:* puniri, *& ex iiſdem ſic legimus:* ſi non inquiris, cur non & abſoluis; *vbi verba erant tranſpoſita. Item:* veſtigandis, *& paulopòſt:* oblatio; *pro:* oblationem, *& in Puteani libro eſt,* oblationem: *& poſtea:* de confeſſione decedere. *pro,* temetipſum, *in Puteani erat,* temetipſam.

26. Militaris Statio ſortitur.] *Id eſt (Rhen. interprete) per ſortitionem adſignatur.* Sortior *verò (inquit Zeph.) à verbo ſortio contrarij affectus ſignificationem gerere, Nonius ex auctoritate Varronis commemorat. Hinc autem Stationarij milites nuncupabantur.* Damnatis ergo. *Puteani liber,* damnatis itaque.

27. Præſumpſeratis.] *Præſumere (inquit idem)* προλαμβάνειν, *& quaſi animo aliquid præoccupare. Plin. hanc ego vitam voto & cogitatione* præſumo. *Item: Rerum quas aſſequi cupias præſumptio ipſa iucunda eſt.* Negatis laniari. *) dicere,* homicidas. *Puteani,* homicidæ *Carrio legendum putabat*, negate laniari iubere ſacrilegum ſi confiteri perſeuerauerit: ſi non ita agitis circa nos nocentes. *Sic enim liber Puteani; niſi quod habet, nega, pro* negate *quamquam frequenter in iſtis Apologeticis numeri mutantur*, vt inquit *pro:* inquiunt. *ſicut apud Arnobium ſæpiſſimè.*

28. Suſpecta ſit vobis.] *Priores exc. cod.* Suſpecta ſit nobis. *Vtraque lectio cõmoda. Puteani liber;* ſuſpecta ſit nobis.

29. Vos miniſtret.] *Id eſt, vt interpretatur Latinius: vobis miniſtris vtatur, qui addit Plinij & Ciceronis teſtimonia à Zeph. citata nihil ad rem facere.*

30. Hoc ſenatuſconſulta, hoc Principum mandata.] *Rurſum voces Iureconſultis vſitatæ, quorum illa à Senatu hac auctoritate Principum conſtituuntur. D. lib. 1. de orig. Iur. l. 2. § ita.*

31. Ciuilis non tyrannica dominatio vestra est.] *Iterum ex MS. cod. sic legimus pro*: damnatio, *& cum Rhenan. ex iisdem*: apud vos soli quæstioni temperatur; *pro eo quod Zephyr*. styli quæstionis temperantur. *Item vocem Tertullianicam*: expungendus, *pro*: expugnandus. Expungitur *enim debito pœna nocens* (*inquit Rhenan.*) *cum debitum pœnæ persoluit*. Ciuilis non) *liber Puteani*; hoc imperium, cuius ministri estis, ciuilis non tyrannica dominaiio est. *quod probat Carrio*. adhibentur) *Puteani*; adhibebantur *vti infra pro*: vestram illis, &c. *habet* vestram illis seruate legem vsque ad confessionem necessariam. etiamsi confessione præueniantur vacabunt.

32. Iterum Christianus.] *MS. cod. & antea Rhen.* inter Christianos. *eligat lector quam velit. priorem scripturam agnoscit Puteani*.

33. Cum igitur in omnibus in nos aliter disponitis quam in ceteros nocentes.] *Ita cæteris melius mea quidem sententia Rhenan. Licet codex Puteani habeat*: cum igitur in omnibus nos aliter dispositis quam cæteros nocentes, ad vnum contendendo vt de eo nomine excludamur. *item*; si faciamus; *pro*, si facimus. *Item paulopòst*: Hoc primum agentes, *etsi liber Puteani habet* agens *cui etiam magis placet deinceps*: æmulationis inimicum, *quod habebat Gorziensis cod. quam quod reliqui MS. & ext.* æmulæ rationis.

34. Denique quid de tabella recitatis.] *Olim* (*inquit Rhen.*) *sententia animaduersionis capitalis de tabella recitabatur. Quod confirmatur ex Vita D. Cypriani per Pontium & Paulum Diaconum; adeo vt existimem etiam in Sermone D. Aug. sic legi debere pro eo quod est*: ex libello, *nisi quis pro eodem libellum accipiat*.

35. Si & homicida.] *hoc etiam ex MS. omnibus, sicuti & illud*: Christianus si nullius criminis reus est, nomen valde infestum. *etsi Puteani liber habet*. Christianus si nullius criminis nomen reus est, valde incestum, &c.

CAP. III.

36. Quid quod ita plærique clausis oculis.] *Cap.* 3. De nominis exprobratione *inscribitur plærunque: in altero vero Vat. cod.* De odioso Christianitatis titulo. *Multa autem etiam in hoc cap. ex Iustino & Athenagora desumpta videntur*.

37. Bonus vir Caius Seius] Caius *siue* Gaius (*vti MS. legunt*) Seius & Lucius Titius (*quod semel hic legunt MS.*) *Iureconsultis sunt frequentissima, vbi exempli gratia aliquid inculcare volunt de personis in genere. Simile est illud* (*vt adnotat Latinius*) *Opt. Mileuit. lib.* 3. *& 6. adu. Parmen.* Cai Sei, *aut* Caia Seia. *Renar. in* 12. *Tab. cap.* 21. *adfert ex Plutarcho quod boni illud ominis caussa frequentabant nubentes*: Vbi tu Gaius, ego Gaia, *existimans id ortum ab vxore Prisci Tarquinij quæ prius Tanaquil postea* Caia Cæcilia *appellata sit; ad quam etiam alluserit Cicero Orat. pro Murana. Cui consentit Onuphr. lib. de Antiq. nominib. vbi de mulierum nominibus agit*. Sed malus tantũ) *liber Puteani delet voces illas*, Sed malus *& legit*, Bonus vir C. Seius tantum quod Christianus. *item abest vox* defero: *&*, irrumpunt *pro*: corrumpunt.

38. ex ipso denotant quo laudant.] *Ita ex Rhen. scholiis; præsertim quum MS. omnes legant*: quod laudant, *pro eo quod perperam legebatur*: collaudant, *sicuti paulopòst iterum*: vxorem iam pudicam; *&* seruum fidelem dominus; *priori loco adiicientes, & posteriori auferentes voculam*: iam. filium subiectum) filium *abest à Puteani*: *& infra*, est: quanti odium Christianorum.

39. Nisi si aut barbarum.] *Legendum omnino ita est* (*inquit Zeph.*) *vt vet. cod. habet, neque* (*vt à nonnullis creditur*) si, *vacat. Græci* πλὴν ἐὰν *dicunt, id est præterquam. Isocrates*, πλὴν ἐὰν ὁμοίως συμφέρει τὰς πράξεις σιωπᾶσθαι σοί τε τῷ λέγοντι, χαλεπαίνοι τοῖς ἀκούουσιν, *Ouid. in quinto suæ Metamorphoseos* Nam si crudelis id ipsum Exigis vt pereat. *Pl. l. 6. Iuba qui videtur diligentissime prosecutus hæc, omisit in hoc tractu* (nisi si *exemplarium vitiatum est*) *Berenicen alteram. Plaut. in Menæchm. Quin nos hinc domum redimus*, nisi si *historiam scripturi sumus*.

40. Sed & cum perperam Chrestianus.] *Ita cum Pithœo & Latinio restituimus hunc locum ex MS. omnibus pro*: Christianus. *quod etiam in sua Paraphrasi, confirmat Zephyrus, præsertim quum ita loquatur Lactantius lib. 4. cap. 7. Ignari rerum nostrarum Christum* Chrestum, *& Christianos* Chrestianos *vocabant*, χρηστὸς *autem bonus & commodus dicitur; Et Suetonius in vita Claudij Christum* Chrestum *nuncupet, sicut & Iudæi quidam in Hebraica historia. Proinde etiam sic verti debere existimo illud Iustini Martyris*: Chrestiani enim esse deferimur; *atqui* χρηστὸν *id est commodum & bonum odisse, iniustum est. Nec minus apud Tacitum lib. 15. & Orosium lib. 7. cap. 6. & fortaßis etiam apud Plinium secundum epist. 109. ad Traianum ac eius responso.* Certa est notitia.) *vocem*, certa, *ex libro Puteani addidit Carrio*.

41. Oditur ergo.] *Priscis verbis* (*inquit Zephyr.*) *delectatur Tertullianus*. Odiri *verbum apud antiquos fuisse, osus adhuc, vt Festus docet, & perosus demonstrant. in Puteani est*; oditur itaque *non* ergo.

42. Platonici, Epicurei, &c.] *Sectas præcipuas Philosophorum enumerat; quorum quidam ab auctoribus, vtpote*: Platonici, Epicurei, Pythagorici; *alij à locis conuenticulorum nuncupentur, vt* Stoici, Academici; *de quorum omnium sententiis latè disputat D. August. de Ciuitat. Dei lib. 8. & de iisdem earúmque Auctoribus singulis infra latius ad cap. 47. ac lib. de Anima*.

43. Æque Medici ab Erasistrato.] *Ita MS. cod. pro*: Arque. Erasistrati *vero & aliorum medicorum fit mentio etiam lib. de Anima infra Tom. 3. vbi de illis latius*.

44. Et Grammatici ab Aristarcho.] *Is tam castigato iudicio fuit, vt tradat Aelianus Homeri versus non putatos nisi quos ipse probaret: vsque adeo vt tum apud Horatium in Arte Poëtica, & apud Ciceronem epistol. 9. lib. 1. ad Atticum, tum ab aliis Aristarchus nominetur, quisquis scriptorum bonus censor est*. Aristarchum *inter antiquiss. qui de Homero scripserunt Grammaticos enumerat Tatianus Orat. contra Græc. citatus etiam ab Euseb. de præp. Euang. lib. 10. c. vlt. Certe Sueton. de claris Gramm. Cratetem, quem primum enumerat*, Aristarcho *æqualem dicit. Plinius interim l. 36. c. 17. Taberium Erotem Grammaticæ conditorem dicit*.

45. Coci etiam ab Apicio.] *De* Apicio (*inquit Zephy.*) *qui à Plinio nepotum omnium altißimus gurges appellatur, cum plures alij, tum Seneca ad Elbiam matrem meminit. Vide Suidæ historica*.

46. Planè si qui probat.] *Ita pro*: probauit *ex MS.*

& Rhen. qui adnotat phrasin Tertullianicam: si qui, pro: si quis. in Puteani tamen est; probarit.

CAP. IIII.

47. Atque adeo quasi præfatus hæc ad suggillandam, &c.] Cap. 4. à plerisque inscribitur: De illicitis legibus; ab altero Vat. Quod leges Principum & Senatusconsulta nonnumquam errare possunt atque adeo repurgari. MS. 2. Vat. cod. habent: (sigillandam. Odij erga nos.) hinc apparet, inquit Carrio, rectè superius emendatum esse, odij, pro, odium.

48. Qui obiiciunt.] Iterum hoc reposui ex MS. omnibus pro: quæ, qui legum etiam, homines; pro: omnes. Ex iisdem paulopòst: occurrit, & de legibus, pro quo irrepserat: de quibus; pro adstruatur Puteani habet: obstruitur. Non malè autem interpretatur Zeph. vocem: ingratis, quasi per vim. de qua latius infra ex Rhen. T. 3. ad lib. aduers. Valentin. Item non multo post legimus cum Rhen exercetis dominationem pro: exarce. malebat tamen Carrio illud, ex arce, consentientibus omnibus veteribus libris retinere. Notum enim est vt illi qui arces & summa ciuitatum loca occupant, de dominatu & tyrannide suspecti sint. historia de optimo consule editiore loco ædificante nota est. Iam primum.] hic liber Puteani ponit caput quartum de illicito.

49. Sine dubio id non debet licere quod malè fit.] Etiam hoc ex prioribus exc. & MS. omnibus restituimus, pro: id quod non debet licere fit. Ac deinde ex Rhen. & MS. omnibus: nónne ex illo præiudicio prohibere me non potest; pro eo quod priores exc. minime, &c. prohibere me potest. ac Zeph. nomen, ex illo prohibere, &c. Et rursum: Miramini hominem aut errare potuisse in lege cōdenda aut resipuisse, pro: recepisse se: quod interim vnus Vat. legit.

50. Nónne & ipsius Lycurgi leges, &c.] hæc est (inquit Rhenan.) illa ἀπογερετέρησις Lycurgi, de qua infra cap. 47. & vtrobique in Paraphrasi Zephyrus. Iustinus histor. lib. 3. In Creta insula interiisse Lycurgum scribit. fortaßis itaque apud August. quoque ita legendum pro: Crissa.

51. Principalium Rescriptorum, & Edictorum.] Rursum Iureconsultorum phrasis. D. li. 1. de Orig. Iur. l. 2. de qua sic Zephyrus: Rescripta Principalia, mandata Principis dicebantur, quibus sponte sua vel precibus exoratus imperator, alicui priuatæ personæ vel communitati aliquid aut concedebat aut excludebat: quæ ex eo nomen traxerunt, quia vt Tacitus scribit, moris fuit Principem quamquam præsentem scripto adire, quæ scripta libelli supplices à Martiale dicuntur, nostra tempestate, supplicationes. Ad ea igitur scripta quod Imperator rescribebat, rescriptum propriè appellabatur, nomen deinde latius patere cœpit, ad quæcunque præcipua mandata fecisset: nam edicta omnem in omnibus auctoritatem magistratuum præ se ferunt.

52. Nónne vanissimas Papias leges quæ ante liberos suscipi cogunt, quam Iuliæ matrimonium contrahi.] Ad easdem alludit Auctor infra Tom. 2. Ad vxorem, lib. 1. cap. 5 in hæc verba: Nimirum necessaria est soboles, quærenda nobis onera sunt quæ legibus locantur. Vnde Rhenanus, rectè in schol. eius loci adnotat, varias esse leges de priuilegiis eorum qui liberos sustulissent, & pœnis eorum qui in cælibatu permanerent, vbi etiam aliquot eiusmodi leges adnotauimus. nu. 31. Et rursum Tom. 5 lib. De exhort. Castit. Ad quos (inquit) suscipiendos homines legibus compelluntur, ad quem locum idem Rhenan. (propius ad institutum nostrum) intelligi illic dicit, legem Papiam Poppæam de pœnis cælibum, & exponi quodammodo eum locum verbis modò citatis ex Apologetico. Demum etiam pœnam dicta lege inter cetera adiectam his verbis indicat Auctor dicto Tom. 5. lib. de Monog. Legibus (inquit) Iuliis agi credunt, & existimant cœlibes & orbos ex testamento Dei solidū non posse capere. De qua interim pœna illic latius. Meminerunt etiam legis Papiæ Poppææ Sueton. in Claud. Cæsar. cap. 19. ac 23. Ausonius alicubi, Tacitus denique latißimè Annal. lib. 3. & varia commentati sunt in Sueton. B. Egnatius ac Glareanus, & ante eos in Tacitum Sabellicus, Beroaldus, Rhenanus, & Æmilius Ferretus, ac ad annum vrb. cond. 761. Cuspinianus comment. in Caßiod. Consules, in hunc denique locum Zephyrus; sed tota aberrantes via. Nos partim ex Fastis Consularibus Onuphrij, & Goltzij, partim ex Tacito ipso, Suetonio, & Dione, denique ex Isidoro ac Zozomeno (nam Sigonium de Iure vet. Rom. hactenus videre non contigit) verum huius loci intellectum nactos Deo fauente putamus. Imprimis itaque Iuliæ leges de matrimoniis, quæ etsi ab Augusto Imperatore editæ in honorem tamen Iulij Cæsaris Iuliæ ab eo sunt nuncupatæ, certam ætatem præscripserunt (fortaßis iuxta Platonis leges) annorum XXXV. qua ad contrahendum matrimonium cogerentur. Eam (vt Suetonij verbis vtar Octauij cap. 34.) de maritandis ordinibus inscriptam. Augustus postea seuerius emendauit. De Papiis vero legib. sic habet Isid. Etymol. lib. 5. c. 15. prout citatur etiam à Gratiano Dist. 2. c. 7 sub Octauiano Cæsare suffecti Consules Papius & Poppæus (iuxta quod legimus ex MS. pro eo quod antea Pompeius) M. inquam, Papius M. F. M. N. Mutilus, & Q. Poppæus Q. F. Q. N. Secundinus, Consules suffecti ex Cal. Iuliis, legem tulerunt, quæ à nominibus eorum appellatur Papia Poppæa (sic iterum ex MS.) continens Patrum præmia pro suscipiendis liberis. Atque hoc ipsum est quod refert Dio. cælibes à maritis Augustū multa decreuisse. Item illud Taciti iuxta emendatiores codices, quod legem Papiam Poppæam senior Augustus post Iulias rogationes, incitandorum cælibum pœnis & augendo ærario sanxerit, (nam post horum Consulatum quinquennio non toto superuixit.) Et quod lege Papia Poppæa præmiis inducti essent, ne si à priuilegiis parentum cessaretur, velut parens omnium populus vacantia bona teneret. Lex enim hæc inter cætera Zozomeno teste lib. hist. Eccl. 1. cap. 9. ac Rufi. Trip. hist. etiam li. 1. c. 9.) vetuit cælibes si annum ætatis XXV. præteriissent (en Papiam legem quæ cogit ante liberos suscipi quàm Iuliæ matrimonium contrahi) paribus cum his qui nuptias contraxissent priuilegiis frui; etiam vt nihil commodi etiamsi genere propinqui essent, ex testamento suorum caperent, saltem nisi intra centum dies cælebs legi pareret. vt habet Vlp. in fragmen. 17. de caducis legatis. Quinetiam eos qui nullos habebant liberos dimidiata (aut saltem vt alij decima) bonorum parte multauit. Idque (inquit) eo consilio, vt non vrbem Romam solum sed etiam ceteram ditionem suam hominum multitudine complerent; quandoquidem haud longo tempore ante latam hanc legem quam plurimos bellis intestinis ac ciuilibus amiserant. Verum causam hanc vanißimam fuisse, atque adeo rectè vanissimas leges Papias dici, vel ipse Tacitus iam sub Tiberio Augusti successore conqueritur; dicens relatum fuisse de moderanda lege Papia Poppæa; quod non ideo coniugia & educationes liberorum frequentarentur, sed quod hac occasione præualida orbitas secuta fuerit atque adeo multorum fuissent excisi sta-

tus ni Tiberius statuendo remedio, quinque Consularium, quinque è Pratoriis, totidem è cetero senatu sorte duxisset, apud quos exsoluti plerique legis nexu. Quod autem remedium ille adhibuerit, non ita constat; nisi quod apud Sueton. in Claudio cap. 23. subobscurè sic legatur: Capiti Poppææ legis *à Tiberio Cæsare quasi sexagenarij generare non possent, edito, abrogauit. Ex quo loco constat, etiam à Claudio aliquid immutatum in dicta lege, præsertim cum cap. 19. apud eundem hoc legatur: Constituit pro conditione cuiusque ciuis vacationem* legis Papiæ Poppææ. *Porrò si & à Tiberio & à Claudio Imperatoribus aut ex parte aut in totum vacatio sæpedicta legis constituta sit; quidni etiam credendum Tertulliano, qui addit:* post tantæ seueritatis auctoritatem, heri, *id est iam à paucis diebus* constantissimus Cæsarum Seuerus exclusit. *quid inquam obstet quominus ipse Seuerus Imp. dictam* Papiam legem *excluserit, relictis aliis contra cælibatum legibus, iam initio conditæ vrbis latis; quas postea Constantinus Cæsar testibus Euseb. vitæ eius lib. 4. cap. 26. Zozom. loco citato, ac Niceph. lib. 7. cap. 46. abrogauerit. Aut si etiam illam iuxta Zozomen. sustulerit, potuit iterum introducta fuisse illa post Seueri obitum, sicuti Constantini abrogationem non multo post tempore viguisse patet vel ex eo quod iterum longo post tempore Honorius & Arcadius coacti fuerint similem constitutionem edere. quæ etiamnum exstat tit. de infirmandis pœnis cælibum. Si denique verum sit quod refert Zephyrus, dicta* Papia Poppæa *(nam sic etiam ille) restituendis* lege *etiam præmiis affectos, qui ex concubitu illicito liberos sustulissent; (quod verisimile facit locus Iuuenalis infra citatus lib. de Monogamia, de lege simili quam caducam etiam vocat Vlpian. in fragment. Iust. tit. 16.) certè prohibitos à Seuero illicitos concubitus, ex legibus ab eo editis manifestum est. Exempli gratia D. L. 48. Tit. 5. l. 13. iuxta emendatiores codices exstat lex Seueri & Antonini de sponsa, quod iuxta legem Iuliam adulterij accusari poterit. Qui locus facit ad intellectum illius Tertull. nostri quod habet adu. Valentin.* Credas vii de loco in locum transmigratur, leges quoque Iulias interuenire, *quemadmodum ibi latius.*

53. Sed & iudicatos in partes secari ac creditoribus leges erant.] *Alludit Auctor (vt clarius dicamus quod Zephyrus paulo obscurius) ad legem 12. Tabularum ca. 8. de Nexis, in qua sic legitur:* Tertiis nundinis capite pœnas luito, aut trans Tyberim peregre ito. Ast si plures erunt rei *(id est vt interpretatur A. Gellius lib. 20. ca. 1. si plures sint quibus reus adiudicatus est)* Tertiis nundinis partes secāto, si plus minúsve secuerunt, sine fraude esto. *Tum etiam ad legem Consularem, qua (non sola desuetudine vt opinatur Zephyrus) expresse lex illa Decemuiralis abrogata est anno ab Vrbe cōdita 630. L. Papirio Mugellano Cursore & C. Pœtelio II. Coss. & (vt rectè ex hoc loco Tertull. obseruauit Contius) pœna capitis in bonorum proscriptionem conuersa est. Hæc ex Roeuardo nostro in LL. 12. Tabularum.* bonorū proscriptione.) *liber Puteani;* bonorum proscriptis.

54. Licet damnant cum iniquas dicimus. *Hic iterum ex MS. cod. pro eo quod Rhen. substituerat:* damnētur. *pro,* cum iniquas, *liber Puteani;* quomodo iniquas. *Qui etiam paulopōst cum MS. legit:* incestum cur non requirunt, infanticidia cur, &c. *sed quia sequitur:* in Cæsares aliquid committo; *placet magis vulgata lectio:* incestus, *seu* incestuosus sum: & infanticida. *Lego interim cum illis ac prioribus excusis:* quo purger; *pro* quod purgem.

CAP. 5.

55. Vt de origine aliquid retractemus.] *Cap. 5. in quo etiam Iust. Mart. imitatur plerumque inscribitur:* Contra idola, *in altero Vatic. cod.* Quod erronea fuit lex definiens non licere Christianum esse, & ideo abroganda. *In exc. vero antiquis rectius:* Quod Romani Imperatores Christianum nomen probauerint, & qui oderint. *Atqui:* Vt, *pro eo quod post Zephyrum* At, *legebatur: habent non modo MS. & exc. priores codices omnes, sed etiam Euseb. Eccles. hist. lib. 2. cap. 2. etiam Græcè legens* ἵνα. *& Niceph. lib. 2. cap. 8. apud quos hunc locum Græcè (sicuti infra quoque Tom. 4. inter fragmenta) & Latinè reperire est. Ex quibus etiam & MS. ac excusis prioribus reposui:* ne qui Deus, *phrasi Tertullianica, de qua supra item.* nisi à Senatu probatus.] *Decretum autem istud exstat apud Crinitum de hon. discipl. lib. 10. cap. 3. ex Pontificum libris in hæc verba:* Separatim nemo sit habens deos nouos siue aduenas. Nisi publicè adscitos priuatim colunto.

56. Vt M. Æmilius de Deo suo fecit Alburna. Facit & hoc.] *Ita hunc locum restituimus, partim ex MS. & prioribus excusis ac interpretibus Eusebij & Nicephori variis, qui omnes legunt;* Facit & hoc: *partim ex Græco Eusebio, qui primo loco habet:* πεποίηκεν, *& postea repetit:* πεποίηται. *Atqui de* Deo Alburno *latius infra Tom. 3. lib. 1. aduersus Marc. vbi pro:* Metellus, *legendum haudduhiè* M. Æmilius, *nam & Græcè est:* Μάρκος Αἰμίλιος *apud Euseb. & Latinè apud eius & Nicephori Interpretes omnes. Liber Puteani eleganter;* Scit M. Æmilius de Deo suo Alburno. facit & hoc, &c.

57. Tiberius ergo cuius tempore nomen Christianum in seculum introiuit.] *Sic infra cap. 7.* Census istius disciplinæ à Tiberio est. *Atqui etiam hūc locum Græcè apud Eusebium ac infra Tom. 4. item Latinè apud eius ac Nicephori Interpretes omnes vbi supra ad verbum reperire est, ac eandem historiam de Christi resurrectione adnunciata Tiberio per Pilatum Syriæ Palæstinæ præsidem latius apud eosdem ac Euseb. in Chronic. Oros. lib. 7. cap. 4. & Cedrenum Græcè ac Latinè, posteriores denique historicos omnes. Quibus fidem non adhibere tam probatis scriptoribus vanum foret. Etsi enim Act. 4. nominetur Pilatus cum Herode inter persecutores Apostolorum; nihil tamen obstat, quominus potuerit Cæsarem Tiberium certiorem facere de iis quæ in prouincia sibi commissa contigerant. Nec contrariatur quod Act. 11. primum dicantur Antiochiæ discipuli cognominati Christiani, quia qui Hierosolymis & in Samaria iam ante crediderant in Christum, cui dubium, quin à Christo etiam Christiani nuncuparentur, vt verisimile sit Lucam loqui de primis Christianis inter gentes.*

58. Quod illic veritatem illius diuinitatis reuelauerat.] *MS. omnes & Christophorsonus in versione Eusebij ac prius excusi legunt:* quæ, *pro* quod; *sed hoc magis placet, vt referatur ad* nomen Christianum. *Clarius ex Græco vertit Langius apud Nicephorum: & adnunciatam sibi ex Palæstina veritatem dogmatis istius, ibi enim prima initia sumpserat, ad Senatum retulit, &c. Atqui reuelationem diuinitatis eam intelligo, quæ per resurrectionem Christi facta est.*

59. Consulite commentarios vestros.] *Rursum voce Iureconsultorum vtitur. Alludit ad Annal. Cornelij Taciti qui disertis verbis id habet lib. 15. aut potius ad Suetonium in Nerone; nam in fine Scorpiaci infra T. 3. his verbis*

idipsum explicat: vitas Cæsarum legimus, orientem fidem Romæ primus Nero cruentauit. Atqui etiã hunc locum ad verbum ediderunt Græcè Eusebius histor. Eccl. li. 2. c. 24. & Nicephorus lib. 2. c. 37. Et certè D. August. li. 18. de Ciu. Dei c. 52. Seuerus, Eusebius, Orosius, Sulpitius, ac Beda cæterique omnes in Chronicis, primã gentiũ sub Nerone Christianorum per gentiles persecutionẽ collocant; nam illa quæ in Iudæa & Samaria Act. 8. recensetur, particularis erat nec admodum atrox & à Iudæis non à gentibus facta est. Dedicatorem, vero pro inceptore accipi phrasi Tertullianica, rectè adnotauit Rhenanus. Hoc obiter hîc adnotandum aut in Nicephoro periodum integram esse transpositam, aut quæ præterea illic habet de DD. Petri & Pauli martyrio, desumpta esse ex lib. de præscript. aduers. hæret. vel ex Scorpiaco Tertulliani.

60. Tentauerat & Domitianus portio Neronis de crudelitate.] Hanc lectionem ex MS. cod. ac prioribus excusis restituimus, pro eo quod Zephyrus dumtaxat: Domitianus prænomine Neronis, præsertim cum confirmetur lectione Græca apud Euseb. Eccles. hist. vbi supra & lib. 3. cap. 20. seu 15. ac Niceph. lib. 3. ca. 10. vbi legitur: μέρος ὢν τῆς τȣ̃ νέρωνος ὠμότητος. Et certè secundam persecutionem veteres omnes sub hoc Domitiano collocant.

61. Sed qua & homo, facile cœptum repressit.] hoc etiam ex MS. cod. & prioribus exc. phrasi Tertull. pro: quia, & pro eo quod mendose irrepserat: receptum. Atqui reuocatos ab exsilio & propinquos Christi & Christianos à Domitiano, testantur vbi supra Euseb. & Niceph.

62. Quos & ipsi damnare consuestis, &c.] Neronis iniustitia, impietas & turpitudo plus satis nota est, & late à Suet. Tacit. aliisque describitur, qui ipsum crudelitatis damnarunt. Sicut etiam de Domitiani actis rescissis per Senatum & Neruam eius successorem, tum ex iisdem tum ex Euseb. & Niceph. in Eccles. hist. Quid quod Nerua (si Dioni creditur) omnes qui rei erant impietatis in Deos, Christianos scilicet, absolui voluit.

63. Ceterum de tot exinde Principibus, vsque ad hodiernum, diuinum humanúmque sapientibus.] Magis placet hæc Rhen. & priorum editionum distinctio, cum sit hæc aduersatiua, quæ Principes diuinum humanúmque sapientes opponit impiis, iniustis, turpibus; quàm vt referamus cum Zephyro ad hodiernum diuinum humanúmque principem Seuerum. Quod sic vacaret particula: sapientibus; & non sit credibile diuinum appellari à Tertulliano qui Deũ non nosset.

64. Si litteræ Marci Aurelij requirantur.] Exstant etiamnũ hæ litteræ, tũ in Appendice Apolog. Iustini Martyris Græcè, & Latinè ex triplici versione, Perionij Gelenij, ac Langij, tum in comment. Onuphrij in fast. Roman. li. 2. ex exemplari Vaticano. Meminit eiusdem victoriæ in Marcomannorum finibus per Christianorum preces Auctor, paucis infra ad Scapulam, citatus etiam cum Apollinari ab Euseb. lib. 5. hist. Eccles. c. 5. & in Chron. vbi hæc ipsa verba reperire est. Et latè Niceph. Eccles. hist. l. 4. c. 12. citans tum verba prolixissima Eusebij tanquam ex Apologia quadam ad Senatum Romanum (quam perperam, nisi mendosus sit codex, vti apparet, Tertulliano adscribit) tum ipsa hæc verba ex Tertulliani Apologetico nominatim. Ad quem locum Langius in margine præterea adnotauit verba Orosij lib. 7. c. 15, Iulij Capitolini, (quanquam ille hoc potius ipsi Imperatori tribuat, vt rectè adnotat dictus Auctor apud Niceph. quia Christianum nomen oderat) Dionis item, qui vnam legionem imbrem impetrasse scribit, quæ Κεραυνόϐολος, id est fulminatrix dicta sit; & Eutropij seu potius Pauli Diaconi li. 10. Atqui damnatio tetrior in accusatores erat, vt viui comburerẽtur. Eodẽ pertinet Rescriptum l. Generaliter. §. fin. D. de Decur. Eis qui Iudaicam (ita vocant Christianam quòd à Iudæis orta) superstitionem, sequuntur, Diui Verus & Antoninus honores adipisci permiserunt, sed & necessitatem eis imposuerunt quæ superstitionem eorum læderent. Germanicam sitim addidit vocem, illam Carrio ex optimo librò Puteani in quo etiam erat: sicut non palam.

65. Quales ergo leges istæ, &c.] Etiam hunc locum ibidem Nicephorus penè ad verbum citat (vbi ex MS. cod. & exc. prior. restituimus: vani, pro: varij.) præterquã quod iuxta ordinem quo imperarunt Vespasianum ante Traianum collocet, & Veri mentionem non faciat. Hîc autem liber Puteani ponit caput sextum de legibus.

66. Quas Traianus ex parte frustratus sit.] Eleganter id quidem de Traiano, quippe qui tertiam quidem in Christianos persecutionem mouerit, sed post acceptas Plinij litteras, de quibus supra 2. cap. Christianos inquiri vetuerit.

67. Quas nullus Hadrianus, &c.] Procul abest vt Hadrianus Imperator Christianos persecutus sit, quin potius per Apologias Quadrati & Aristidis ac Serenum Granium legatum admonitus, pœnam talionis iniustis accusatoribus constituit, Rescripto edito ad Minutium Fundanum quod exstat in calce dictæ Apologiæ Iustini Mart. apud Euseb li. 4. c. 9. Niceph. li. 3. cap. 28. & Paul. Diac. li. 10. & insuper (sicut ex Ælio Lampridio ad Constant. Imper. adnotauit Crinit. de honest. disc. lib. 10. c. 5.) de adorando Christo cogitauit, eidémque templa inchoauit, sed ab instituto destitit à præfectis sacrorum seductus, veritus ne cetera templa desererentur. Quare nõ placet quod solus Seu. Sulpitius sub isto quartam persecutionem collocat.

68. Quanquam curiositatum omnium explorator.] Iste (inquit Paulus Diaconus) facundissimus latino sermone, Græcis litteris eruditiss. fuit, peritus etiam & in ceteris disciplinis canendi, psallendi, medendíque sciẽtia; Musicus, Geometra, pictor, fictórque ex aëre & marmore; vt elegantius nunquam quicquam res humanæ expertæ sint, &c. prolixitatis gratia prætermittimus.

69. Nullus Vespasianus quamquam Iudæorum debellator.] Notior est historia belli Iudaici partim à Vespasiano, partim eius auspiciis à Tito filio confecti, ad destructionem vsque Hierosolymæ, quàm vt pluribus sit opus. Videat Lector Ioseph. lib. 3. 4. 5. 6. & 7. de bello Iudaico. ac Egesippum de excidio Hierosol.

70. Nullus Pius.] Etiam de Antonino Pio, ad quem dictam Apologiam scripsit Iustinus Mart. verum est hoc testimonium; quippe qui in contrarium Constitutionem ediderit, pro Christianis, quæ exstat apud Euseb. Eccl. hist. lib. 4. cap. 13. Niceph. lib. 3. cap. 28. ac Paulum Diaconum dicto lib. 10.

71. Nullus Verus.] Hoc opus, hic labor est disquirere quomodo nullas leges Verus aduersus Christianos impresserit, quippe quum Euseb. Eccles. hist. lib. 4. cap. 15. 16. & 17. ac post eum Niceph. lib. 3. c. 32. 33. 34. 35. & 36. Martyria enumerent DD. Polycarpi & Iustini aliorúmque plurimorum martyrum in Asia, quæ contigisse scribit sub M. Aurelio Vero Antonini Pij filio & Lucio, præsertim cum etiam Eutropius ac post eum Paulus Diaconus & M. Aurelio & Lucio cognomen Veri attribuat. quibus consentit Iul. Capitol. in vita M. Aurelii, dicens quod M. Annius Verus 18. anno ætatis adoptatus fuerit ab Antonino Pio Consulatu eius II. & pro Annio

Aurelius cœperit vocari, & cum eo L. Verus simul adoptatus ambo Cæsares appellati sint; ac Dion & Ælius Spartianus in vita Hadriani, qui scribunt eosdem illos mortuo Pio pariter imperasse Diuos fratres appellatos. Itaque dicendum L. Verum *Imperatorem (iuxta quod videtur sentire Nicephor. lib. 3. cap. 34.) defunctum antequam persecutio quarta cœpisset; cui fauere videtur Apologia pro Christianis D. Athenagoræ non ad M. Aurelium & L.* Verum, *sed ad M. Aurelium & L. Commodum eius filium, quem post fratris obitum Cæsarem declarauit: & proinde Tertulliano non alium fuisse notum* Verum, *quam L.* Verum, *ad distinctionem M. Aurelij; pro qua sententia etiam faciunt D. August. Oros. Seuer. Sulpit. locis supra citatis ac Martyrologium Romanum (in festo D. Polycarpi) qui omnes quartam persecutionem ponunt sub Aurelio Antonino, quam tamen postmodum moderatus sit vt supra diximus, tum præsertim Paulus Diaconus, qui disertis verbis dicit, pod obitum L.* Veri *sui fratris ab eo persequi cœptos Christianos. Si id non placet aut dicendum, quod loco persecutionis hanc non habuerit Tertullianus, quia solum Asiam & Galliã, nõ vero Africam peruagata sit; quod confirmatur ex eo quod D. Cyprianus longo post hunc tempore primus Episcoporum in Africa sacerdotales insulas sanguine suo decorarit, vt in vita eius à me dictum est: Aut quod nullæ leges à* Vero *aduersus Christianos sint editæ. Aut denique (quod magis probo) legendum est cum 1. Vatic. & Leodiensi cod.* Nullus Seuerus; *quippe qui hactenus cum scriberetur Apologeticus nullas leges in Christianos edidisset, quinimo, si Tertull. ad Scapulam credendum est,* clarissimas quasdã feminas & clariss. viros sciens huius sectæ esse, non modo non læserit, verum & testimonio exornauerit & populo furenti in os restiterit. *Niceph. hunc locum citans* Veri *nullã facit mentionem, sed in Pio finit periodum, fortassis ex proposito hoc comma prætermittens.* Facilius itaq; *) liber Puteani*: facilius vtique.

CAP. VI.

72. Nunc religiosissimi legum, &c.] *Inscribitur caput hoc 6. vbique in MS. codicibus.* De legibus, *sed quia nimis generale hoc est, placet magis Tit. veterum excusorum codicum:* quantum à pietate & maiorum suorũ legibus Romani desciuerint. *Atqui ex MS. omnibus substituimus*: vltores *pro*: cultores; *&*: in nullo exorbitauerunt, *pro*: in illo.

73. Quonam illæ leges abierunt sumptum & ambitionem comprimẽtes.] *Alludit ad Leges Sumptuarias & de ambitu, quas partim retractasse, partim ex integro sanxisse Augustum Imperatorem: testis est Suetonius in Octauio cap. 34. E quibus de Licinia siue centussi satis aptè Zephyr. in sua Paraphrasi; sicut & de Censoria quæ ex cẽsura Fabricij Lucini iuxta Valer. Max. lib. 2. cap. 4. 10. argenti libras Senatori dumtaxat concedebat; & ea qua spectacula interdicta sunt; ac de dignitatũ ingenuorúmque insignibus; vt pluribus non sit opus quod ad eas 4. leges attinet. Præterquam quod de iis & earum Auctoribus ad Gellium & Macrobium, Paulum denique Manutium de legibus Romanorum, lectorem remittamus & Legem Fanniam hic adiiciamus ex Crinito lib. 14. de hom. disc. c. 6. Ludis, inquit, Romanis, Plebeis & Saturnalibus, & aliis quibusdam diebus, æra centũ in dies singulos impendunto, & aliis diebus x. in singulis mensibus trigena sunto. Si quis plus faxit, dicta pœna damnatus esto. Calphurniæ etiã legis de ambitu meminit in sua Præfatione* Zephyrus. quonã illæ, *liber Puteani*, quomodo illæ.

74. Quæ dignitatum.] *Castigationem hanc Rhen.* *pro*: dignitatem, *confirmant Vaticani codices. etsi in Puteani est*, dignitatem. *Erant enim apud Veteres Romanos non modò ingenuorum quæ enumerat Zephyr. sed etiã Cõsularia, Senatoria, Quæstoria, & Equestria insignia, de quibus late tractat Pet. Faber Præses Tolosanus Semestr. lib. 2. c. 6. ac 22. vsque ad 129. & præsertim de annulis aureis quos iã à tẽpore Augusti Libertinis concedi cœptos tradit.*

75. Video enim & centenarias cœnas.] *Adfert similem phrasim dicto loco Crinitus ex C. Plinio de* centenariis *porticibus, ac* centenariis *argenteis sculptis, ex Lampridio.*

76. Et in lances.] *De lancibus centenarij ponderis Syllæ, &* Drusillani serui Claudij promulside quinquagenaria *(ad quas hic alludit) vide supra lib. de Pallio cap. 5. num. 102. & 103.*

77. Primi Lacedæmonij penulam ludis excogitauerunt.] *Restituimus*: ludis, *pro*: nudis, *ex MS. omnibus & exc. prioribus. Atqui*: penula, *quæ & lacerna (inquit Rhenan. aliculi) vestimenti genus itinerarium & arcendæ pluuiæ accommodatum apud veteres, teste Ælio Lampridio.*

78. Video & inter matronas atque prostibulas.] *Etiam hunc locum latius tractat supra lib. de Pallio cap. 4.*

79. Quum aurum nulla norat præter vnico digito.] *Iterum ex MS. omnibus & exc. lectionem hanc restituimus (vt iuxta Rhenan. sicuti etiam alibi accipiatur*: præter, *pro*: prætetquam *more Græco qui ita τὸ πλὴν vsurpant) pro eo quod quasi elegantius substituerat Zephyr.* nulla membra norant præter vnicum digitum. *Atqui quod addit:* quem sponsus oppignorauerat pronubo annulo, *Videtur sic intelligendum, vt pro ferreo annulo, qui teste Plinio hist. nat. lib. 37. sponsæ mittebatur aureum annulum postea dare consueuerit sponsus & sic illam quasi* oppignorare.

80. Cum mulieres vsqueadeo vino abstinerentur.] *hanc vocem Tertullianicam pro*: abstinerent; *substituimus ex MS. omnibus.*

81. Vt matronam ob resignatos cellæ vinariæ loculos.] *Intellexit (inquit Rhenan.) promptuaria quibus signa etiam imprimebantur, quæ dum auellerentur* resignari, *dicebantur. Sic in Exhort. cast.* resignandos loculos *dixit, lib. de habitu Mulieb.* arboris illius resignatrix; *lib. de Vel. Virg.* cum *virginitatem resignasset, & ibidem cap. 11.* per quæ primum resignauerunt pudorem spiritu. *Vox sicuti & historia ad verbum pene desumpta ex Plinio nat. hist. lib. 14. cap. 13. qui id adfert ex Fabio Pictore, præterquam quod legat* resignatos loculos *in quibus erant claues cellæ vinariæ.*

82. Impune à Mœcenio marito trucidata sit.] *Ita ex 4. MS. cod. pro*: est, *qui etiam legunt*: Metennio, *sed prior lectio legitima est, quum Plinius ibidem* Mæcenij *legat, qui vxorem fuste cum interfecisset quod vinũ bibisset, à Romulo absolutus est.*

83. Idcirco & oscula propinquis offerre etiam necessitas erat.] *Adiecimus*: etiam, *ex MS. omnibus. Cato (inquit ibidem Plinius) ideo* propinquis feminis osculum dare *institutis, vt scirent an temetum olerent, hoc tum nomen vino erat, vnde & temulentia appellata*, spiritu indicarentur. *Puteani*; iudicarentur.

84. Qua per annos ferme sexcentos ab vrbe cõdita, &c.] *Repudiũ (inquit Val. Max. lib. 2. c. 1.) inter vxorem & virum, à condita Vrbe vsque ad vicesimum & quingentesimum annum nullum intercessit. Primus autem sicuti etiam adnotauit Zephyr. in Paraphr. vxorem sterilitatis causa dimisit Carbilius Spurius.*

85. Etiam circa ipsos Deos vestros quæ prospectè.] *Ex MS. omnibus id substituimus pro*: perfectè.

86. Liberum patrem cum mysteriis suis.] *Ex iisdem adiecimus*: suis. *Liberi Bacchíque sacra sublata fuisse Sp. Posthumio Albino & Q. Martio Philippo Coss. anno Vrbis* D. LXVIII. *Auctor est Liu.4.dec.lib.9. Idipsum repetit D. August. lib.6. de ciuit Dei cap.9.*

87. Serapidem & Isidem & Harpocratem cum suo Cynocephalo, &c.] *De his adfert Zephyr. carmen Lucani huic instituto optimè conueniens.*

Nos in templa tuam Romana accepimus Isim
Semideósque canes, & sistra iubentia luctus.

Et certè Serapis *&* Isis *Ægyptiorum dij omnibus probè noti sunt. De* Harpocrate *silentij Deo latè tractat, hunc quoque locum citans Politian. Miscell. cap.83. ex Catullo, Plutarchi libro de* Iside *& Osiride Abammone Ægyptio ad Porphyr. siue Iamblicho, Lucil. Epigr. ad Dionys. Varrone lib.3. de lingua Latina, Plin. nat. hist. lib.33. cap. 21. & Ouid. 9. Metamorph. qui omnes Serapidi (siue Osiridi) & Isidi Harpocratem coniungunt tanquam illorum filium. D. August. denique lib.18. cap.5. de ciuit. Dei in hæc verba:* Quando (*inquit*) ferè in omnibus templis vbi colebantur Isis & Serapis, erat simulacrum quod digito labiis impresso admonere videretur vt silentium fieret; *Hoc significare Varro significat, vt homines eos fuisse tacerent. Vbi latissimè & D. August. & Ludouic. Viues in schol. integram historiam & fabulas inde ortas horum Deorum Ægyptiorum prosequuntur.* Cynocephali, *id est canini capitis Dei ibidem meminit D. August. lib.2. cap.13. & explicat Viues in commentario, dicens eundem esse, de quo Virg. Æneid 8.* Et latrator Anubis; *putans eam effigiem ortam, quod eiusce modi insignia gestarit Anubis Osiridis filius Ægypti Rex, de quo plura in Adnot. nostris in D. Cypr. lib. ad Demetrianum num.32.*

88. Piso & Gabinius consules.] *Consulatum gesserunt L. Calphurnius L. F. L. N.* Piso *Cæsoninus, & A.* Gabinius *A. F. Nepos, anno ab Vrbe Cond.* D. C. XCV. *Quod autem illi cœperunt, aris dictorum Deorum euersis; perfectum videtur anno post hunc octauo* V. C. DCC. III. *à L. Æmilio Paulo consule, qui, cum (teste Val. Max. lib.1. cap.4.) Senatus* Isidis *& Serapis phana diruenda censuisset, eáque nemo opificum adtingere auderet; posita prætexta securim arripuit, templique eius foribus inflixit, de quo infrà latius cap.9. num.123.*

89. Ipso denique sermone proauis renuntiastis.] *Subindicat, sua ætate iam corruptam sermonis Romani latinique elegantiam, quod manifestius est quàm vt comprobatione sit opus. Notanda interim phrasis*: nouè de die viuere, *pro*: indies. *Et ex MS. omnibus substituimus*: custodistis, *pro*: custoditis, *& è contrario paulopòst ex Belg. MS.2.* destinatis, *pro*: destinastis. *ac ex iisdem MS. & Vaticanis, tum hic tum postea frequenter*: proinde, *pro*: perinde. vt iam inde ad manifestiora pergam.) *eleganter liber Puteani; vt* viam mihi ad manifestiora purgem.

CAP. VII.

90. Dicimur sceleratissimi.] *MS. partim hoc caput inscribunt*: De infanticidio, *partim*: De fama incestus. *Vatic.1. hoc modo*: Inanis est fama quæ Christianis obiicitur. *qui etiam multò post hoc caput incipiunt; sed maximè placet hæc duorum capitum in vnum composita Rhen. cum aliis exc. inscriptio*: Quod de grauissimis sceleribus accusati Christiani, nunquam tamen conuicti sunt, nisi de fama sola cui non credendum. *Secutus est autem hic vel maximè Iustinum martyrem & Anaxagoram. Rem ipsam satis explicat Zephyrus in sua paraphrasi, & latius Suffridus noster in Anaxagoram. Nos itaque nihil aliud quàm de singulis calumniis locos etiam aliorum Scriptorum indicabimus, quibus illæ tractantur. Ad quas certè iam ab ipsis Christianæ fidei incunabulis alludit D. Petrus 1. Epist. cap.2. in hæc verba:* Conuersationem vestram inter gentes habentes bonam; vt in eo quod detractant de vobis tanquam de malefactoribus, ex bonis operibus vos considerantes, glorificent Deum in die visitationis: *& paulopòst*: Quia sic est voluntas Dei, vt benefacientes obmutescere faciatis imprudentium hominum ignorantiam. *Auctor etiam suprà non semel cœpit hoc argumentum adtingere nempè cap.1. vbi de* domesticis indiciis *agit; cap. 2. cum bis terue repetit Christianis obiici nomen* homicidæ, sacrilegi, incesti; *& nominatim* infanticidiorum, incestorum, cocorum, canum, & comesorum infantium. *meminit & cap. 3. cum dicit*: singula quæ in occulto admittere dicimur in ipsos retorquebo qui obiiciunt: *& iterum*: incesti & infanticidæ *mentionem facit & rursum in calce præced. cap.*

91. De sacramento infanticidij & pabulo inde.] *Iterum reposuimus cum Rhen. ex MS. cod. omnibus*: inde, *id est ex sacramento infanticidij, pro eo quod tanquam elegantius (vti alias ex coniectura frequenter, quod semel adnotasse sufficiat) substituit Zephyrus*: crudæ. *Præterquam enim quod Iustinus, Anaxagoras, Tatianus, in suis Apologiis aduersus gentes, Theophilus ad Autolycum lib.3. Minutius Felix in suo Octauio aut Euseb. Eccles. hist. lib. 4. cap.8. hanc calumniam tractantes, nusquam crudæ carnis meminerint; & Thiesteæ epulæ quas Christianis falsò adscribebant lautissimè coctæ fuerint ab Atreo illius fratre, certè Auctor supra cap. 2.* cocorum *meminit. Causam porrò huius suspicionis dedisse existimat Eusebius illa tum Simonis Magi, tum Menandri, Saturnini, Basilidis, Carpocratis & eius discipulorum cruenta & funesta sacrificia; de quibus præterea scripserint D. Clemens Rom. in vita D. Petri, & Niceph. lib.2. Eccl. hist. cap.14. Qualia etiam de Cataphrygibus & Pepuzianis referunt Epiph. ac D. August. de hæresibus.*

92. & post conuiuium incesto.] *Sicuti antea & postea vbique ita hic*: incestum *neutro genere vsurpatur; vt & à Minutio Felice, & Anaxagoras qui præ aliis supracitatis etiam hoc argumentum latius tractant.*

93. quod euersores luminum canes, &c.] *Iam ante me adnotauit G. Canterus, non rectè* canes *tum supra cap.2. tum hic interpretari Zephyrum lenones impudentes aut qui canum more humanas carnes vorarent; quin potius proprij nominis* canes *intelligendos, patet vel ex eo, quod sequ. cap. habet auctor*: prætereà candelabra & lucernæ & canes aliqui, & offulæ quæ illos ad euersionem luminũ extendant. *Atqui*: eruistis, *pro*: eruitis, *iterum ex MS. omnibus reposuimus, ac paulopòst*: & quidem propij, *nempè hostes, pro*: propriè, *ex prioribus, &c. licet manuscripti habeant*; propriè. tenebrarum & libidinum. *putabat Carrio copulam, & elegantius omitti posse. idque probante Puteani libro.*

94. Quis cruenta, &c. Cyclopũ & Sirenũm ora iudici referauit.] *Ita hunc locum ex Vat.1. cod. castigauimus, pro*: Sirenarum ora iudicium referuauit. *Nota est fabula Polyphemi & Cyclopum hospites suos deuorantium in Sicilia & Italia, vel Plinio teste nat. hist. lib.7. cap. 2.* Sirenes *vero aues erant, teste Dione, quæ vbi*

homines cantu demulsissent, somno deinde grauatos lacerabant, vt est apud Plinium lib. 10. nat. hist. cap. 49. Hinc Zephyrus etiam ad Sirenes *refert quod delatos ad se occidisse & delibasse fingantur. Tert. infrà T.3.lib.3.adu. Marcionem vocat* Sirenes monstruosas fabulosásque cantatrices. *Liber Puteani*; Cyclopum & Sirenum ora iudici reseruauit.

95. ipsos trahens homines.] *Ita ex MS. cod. & prior. exc. pro eo quod mendosè irrepserat:* ipsos vendens; *præsertim cum sic etiam interpretetur in sua paraphrasi Zephyrus & ante eum Rhen.* trahens *nempè* ad *Præsidem siue in iudicium.*

96. cum vel ex forma omnibus mysteriis silentij fides debeatur.] *Id indicasse Harpocratis statuam supradiximus cap. præced. ex D. Aug. & Varrone.*

97. Samothracia.] *In Samothrace insula (inquit Zephyr.) initiationes quasdam fuisse dicuntur ad remedia nonnullarum periclitationum; vbi & Corybantum mysteria & Hecates sacra celebrabantur, cui canes ad antrum zerinthum immolabant. Lact. lib. 1. cap. 15. & 17. in Samo etiam Iunoni Sacra scribit celebrata.*

98. & Eleusinia reticentur.] *Haud absimiliter Auctor infrà tom. 3. aduers. Valent.* Eleusinia Valentiniana fecerunt lenocinia sancta silentio magno, sola taciturnitate cœlestia. *Quare etiam hic ex MS. restituimus:* Eleusinia, *pro:* Eleusina. *Meminerunt eorundem & turpissima fuisse declarant Athenagoras initio Apolog. Arnob. aduers. gent. lib. Minutius in Octauio. Clemens Alexand. exhort. ad Græcos. Lact. lib. 1. cap. 21. Euseb. præpar. Euang. lib. 2. cap. 3. Gregor. Nazian. in serm. Epiph. D. August. de ciuit. Dei lib. 7. cap. 20. & Theodoret. de affect. Græcorum. Vide Suffridum in Athenag. & Viuem in D. August. qui Cereri & Proserpinæ dicata fuisse hæc sacra memorant, & in Eleusi pago Atticæ à Musæo instituta.*

99. Interim etiam humanam, &c.] *Hoc similiter ex MS. & vet. exc. restituimus, pro eo quod primus Zephyr.* interiment, iam *&c. qui non malè tamen explicat illud:* dum diuina, *id est, secreta,* seruantur. *Puteani liber optime*; prouocabunt, *pro:* prouocabant.

100. Cum etiam impiæ initiationes arceant prophanos.] *Ipsis verbis veterum ethnicorum vtitur, qui solos* initiatos *& Romanos ad Cereris mysteria* Eleusinia *admittebant, vnde ortum illud Poëtæ:*

Procul ô procul este prophani. *& illud:*
Odi prophanum vulgus & arceo.

101. Natura famæ omnibus nota est. Vestrũ est. Fama malum, &c. Cur fama malum!

Ita iterum distinximus ex MS. omnibus & Rhen. pro eo quod irrepserat: omnibus nota est, vestrum Est, fama malum. *Est autem etiam versus Maronis ex 4. Æneidos, quem pulcherrimè explicat. Imitatur etiam hunc locum ad verbum ferè Minutius in Octauio. Ab hoc autem loco liber Puteani orditur caput septimum de infanticidio.*

102. Hoc Romæ aiunt factum.] *Etiam hoc ex MS. restituimus, pro eo quod erat:* fama est hoc Romæ factum. *& paulopòst adiecimus:* est. *Ac rursum:* Omnium est æstimare, *pro:* existimare. *& addidimus:* illa. *Item:* obscurat, *pro:* obscurant. *in libro Puteani alia longè est distinctio & scriptura:* ab vno aliquando principe exorta sit necesse est. exinde in traduces linguarum & aurium serpit. *& ita &c.*

103. etiam quod fama non distulit.] *Id est (inquit Rhen.)* dissipauit. *Sic etiam loquitur Tacitus.*

CAP. VIII.

104. Vt fidem naturæ ipsius appellem.] *Præ ceteris huius capitis titulis arridet iste Vatic. 1. cod.* flagitia quibus infamantur, nedum falsa sunt, sed de Christianis incredibilia. *Imitatur etiam hic Athenagora apologiam sub finem, Ironicè autem loquitur dum dicit:* Ecce proponimus horum facinorum mercedem, vitam æternam repromittimus; *reliqua satis explicat Zephyr. in paraphrasi quibus pauca quædam adijcimus.* Ecce proponimus.] *liber Puteani ponit caput octauum de fama incesti. & certè superiora illa,* vt fidem naturæ, &c. *præcedentibus cohærere neque ab iis auelli posse censebat Carrio.*

105. Fugientẽ nouam animam exspecta.] *Iterum reposuimus ex MS. ac exc. prioribus, pro:* specta. *& infra* si tanti æternitas, *pro:* sit. *faciunt autem ad intellectum huius loci quæ apud Minutium in Octauio Christianis falsò obijcit Cæcilius ex castigatione Fr. Balduini:* Iam de initiandis *(inquit)* tyrunculis fabula tam detestãda quàm nota est. Infans, farre contectus vt decipiat incautos, apponitur ei qui sacris imbuatur. Is infans, à tirunculo, farris superficie quasi ad innoxios ictus prouocato, cæcis occultísque vulneribus occiditur. Huius (pro nefas) sanguinem lambunt, huius certatim membra dispertiunt, hac federantur hostia, hac conscientia sceleris ad silentium mutuum pignerantur; Hæc sacra sacrilegiis omnibus tetriora. *Benè est autem quod ille etiam fabulam vocet. Respondet interim illi Octauius iisdem penè verbis quibus hic Auctor.* Illum iam velim *(inquit)* conuenire; qui initiari nos dicit aut credit de cæde infantis & sanguine. Putas posse fieri vt tam molle tam paruulum corpus fata vulnerum capiat, vt quisquam rudem illum sanguinem nouelli & vixdum hominis cædat, fundat, exhauriat? Nemo hoc potest credere, nisi qui possit audere.

106. Cynophanes.] *Ita rectè primus Zephyr. pro eo quod Vet. exc. & MS. Eln. S. Bauon. Puteani ac 2. Vatic.* Cynopennæ, *ac Rhen. 1. edit.* Cyclopes; *dicens,* Cynophanes *capite canino quos Plinius refert venatu & aucupio vesci, & loquitur quidẽ de talibus Indiæ populis Plin. lib. 7. cap. 2. sed nullo adscripto nomine; in fine interim capitis* Cynocephalos *collocat in Africa solitudinibus; & Gell. li. 9. c. 4.* Cynocephalos *nũcupat vti & Cic. 6. ad Attic.*

107. Aut Sciapodes.] *Consentanea Zephyro de his tradit Plinius ibidem, sed longè eos à Trogloditis abesse scribit, quantum apparet in India, non in Lybia.*

118. Sed ignorantibus subiicitur.] *Supposita, inquit Zephyr. impersonaliter eam gerunt significationem, quam apud Græcos* τὸ ὑποβάλλεσθαι καὶ ὑποθέσθαι, *id est, fraudem facere & decipere, vnde subijcit testamentum & impostores. De qua plura ad Epistolam 1. Cypriani ad Donatum num. 40. Reposuimus autem:* asseuerari; *& ex MS. omnibus vocem Tertullianicam:* Aiquin.

119. Itẽ panis quo sanguinis iurulentiã colligas.] *Ita nunc primum ex MS. quinque pro eo quod Rhen. & antea excusi:* qui sanguinis virulentiam colligat.

120. Præterea candelabra, &c.] *Multum etiam illustrare possit hunc locum disputatio Cæcilij & Octauij apud Minutium sicuti edita est à Fr. Balduino. Quorum ille:* Et de conuiuio, *inquit,* notum est, passim omnes loquũtur, id etiã Cirtẽsis nostri testatur oratio: Ad epulas sollemni die coeũt, cum omnibus liberis, sororibus, matribus, sexus omnis homines & omnis ętatis. Illic, post multas epulas, vbi conuiuiũ caluit,

uit, & incestæ libidinis ebrietate feruor exarsit; canis qui candelabro nexus est, iactu offulæ vltra spatium lineæ qua vinctus est, ad impetum & saltum prouocatur. Sic euerso & exstincto conscio lumine, impudentibus tenebris nexus infandæ cupiditatis inuoluunt per incertum sortis; etsi non omnes opera, conscientia tamen pariter incesti. *E contrario Octauius*: Et de incesto, *inquit*, conuiuio fabulam grandem aduersus nos dæmonum concio mentita est, vt gloriam pudicitiæ, deformis infamiæ auersione, macularet; vt ante exploratam veritatem homines à nobis terrore infandæ opinionis auerteret. Sic de isto & tuus Fronto, non vt affirmator testimonium fecit, sed conuicium vt orator aspersit. Hæc enim potius de vestris gentibus nata sunt. *& cetera quæ è sequenti capite etiam penè ad verbum desumpta sunt.* Quid tum etsi.) *Puteani*; quid nunc etsi ista.

CAP. IX.

121. Hæc quo magis, refutauerim.] *Huius capitis inscriptionem partim ex excusis desumpsi, quandoquidem MS. hic distinctionem nullam faciant. Hanc nempè:* Quod quæ Christianis obiiciuntur in sacris ipsorum gentilium tum in aperto, tum in publico committantur. *Atqui etiam hic Iustinum martyrem & Athenagoram imitatur, ipsum vero penè ad verbum Minutius in Octauio.*

122. Infantes penes Africam Saturno immolabantur, &c.] *Eodem modo Octauius apud Minutium:* Quia Saturnus filios suos exposuit nō vorauit; merito ei in nonnullis Africæ partibus à parentibus infantes immolabantur, blanditiis & osculo comprimente vagitum, ne flebilis hostia immoletur: *Idipsum paucis sed in genere iam antea Iustinus Martyr. Apolog. 1. ad Senat. Rom. Lactant. latius lib. 1. diuin. Instit. cap. 21. de eodem sacrificij genere tum in latio quod sublatum sit ab Hercule, tum Carthagini ex Pescenio Festo. D. August. denique lib. 7. de ciuit. Dei, cap. 19. & ibi latissimè Viues in suis Adnotat. citans præterea Oros. lib. 4. cap. 6. Trogum, Platonem in Minoe, Dionem Halicarnassæum, Theod. Cyrensem in sacrif. Euseb. præp. tr. Euang. Diodorum bibliotheca lib. 20. & hunc Tertulliani locum. Atqui* penes Africam (*inquit Zephyrus*) *dixit in secretiori Africæ parte; qua significatione vtitur frequenter Liuius. Omni penes milites noxa erat, id est tacita inerat militibus.*

123. Vsque ad Proconsulatum Tiberij.] *Quod hic Tertull.* Tiberio *tribuit de sacerdotibus Saturni in cinerem actis, referunt Ioseph. Antiquit. Iudaic. lib. 18. cap. 4. sen. 7. & Hugo Floriacensis hist. Rom. lib. 7. cap. 14. de sacerdotibus Isidis & templo eius destructo ac statua in Tiberim mersa. Plin. lib. 30. cap. 1. Tiberio etiam adscribit quod Gallis Druidibus humanas victimas interdixerit, quod Suetonius Claudio tribuit. Videtur simile quid fecisse Tiberius in Africa cum ibi Proconsulatum ageret ante Imperium. Porrò huiusce modi sacra iam antea sub Augusto ciuibus Romanis interdicta fuerunt, iam & toto orbe cessarunt principatu Adriani, præterquam Iouis Latiaris de quo infra. Nos autem cum Rhen. ex MS. eo l. restituimus phrasin Tertull.* aliqui Deus, *pro*: aliquis. Perseuerat hoc sacrum. *Puteani liber*; perseueratur. *vtique infra*; libentes respondebat, *pro*: exponebant.

124. Maior ætas apud Gallos Mercurio prosecatur.] *Haud absimiliter Minutius*: Mercurio Gallos humanas vel inhumanas hostias cædere; *& de maioribus D. Aug. vbi supra; præterquā quod etiam Saturno sacra hæc adtribuit, nisi mendosi sunt codices. Alij vt Plinius vbi supra, Solinus, Mela, Cæsar, Lucanus, & Lactantius vbi supra, Eso & Theutanti ea adtribuunt; sed rectè adnotat illic Viues, eundem Theutantem esse quem Mercurium, (ad quem lectorem remitto.) quia Hugo Floriacensis apud me MS. hist. Treuirorum seu Gallorum lib. 1. cap. 14. disertis verbis scribit, eiuscemodi sacrificia Mercurio à Druidibus immolata.*

125. Remitto Tauricas fabulas.] Tauris (*inquit Minutius*) *Ponticis & Ægyptio Busiridi, ritus fuit hospites immolare. Et Lactantius: Erat lex apud Tauros vti Dianæ hospites immolarentur. Et ante eos Athenagoras: Diana quæ apud Tauros colitur, hospites cædit. Similiter Tertull. infra tom 3. Lib. 1. adu Marcion.* Nihil illic nisi feritas calet, illa scilicet quæ fabulas frenis dedit, de sacrificiis Taurorū, &c. *ac latius in Scorpiaco*: Sed enim, *inquit*, Scytharum Dianam aut Gallorum Mercurium, aut Afrorum Saturnum; hominum victima placari apud sæculum licuit. Et Latio in hodiernum Ioui media in vrbe humanus sanguis ingustatur. *Atque hoc est quod sequitur.*

126. Ecce in religiosissima vrbe, &c.] *Hodieq; (inquit similiter Minutius) à Romanis Latiaris Iupiter homicidio colitur, & quod Saturni filio dignum est, mali & noxij hominis sanguine saginatur. Quod iisdem penè verbis repetit Lactantius etiam tum in Latio fieri, immo adhuc ætate sua Eusebium id scribere, astruit Viues vbi supra. Quare & apud Plinium lib. 8. cap. 22. vbi idipsum de Arcadibus refert, censeo legendum Ioui Latio, pro Lyceo.*

127. Sed bestiarij.] *Rhen. in schol.* bestiariorum; *sed magis placet hæc etiam MS. lectio, quod sequatur*: mali hominis. *Interpretatur ille* bestiarios *vilissimos homines, qui cum bestiis spectante populo depugnabant addens* bestiarij *cuiusdam, qui Germanus fuit meminisse Senecam. Rectius Zephyrus damnatos ad bestias. Cum quo ex MS. & Vet. exc. iterum legimus*: solum patris filium de crudelitate.

128. Qui natos sibi liberos enecent.] *Vos enim video (inquit Minutius) procreatos filios nunc feris & auibus exponere, nunc ad strangulatos misero mortis genere elidere; & multo latius Lactant. lib. 6. cap. 20. cuius verba quædam adfert Zephyrus.*

129. Ferro enim mori ætas quoque maior optauit.] *Repetitio est eius quod antea dixit*: Maior ætas apud Gallos Mercurio prosecatur. *in libro Puteani eleganter*; optauerit. *vti infra*; deliberatur, *pro*: delibetur.

130. Homicidij festinatio est prohibere nasci.] *Sic iterum ex MS. & prioribus exc. &*: an nascentem disturbet, *pro*: nascentium. *ac*: fructus omnis, *pro*: hominis. *Sunt (inquit Minutius) quæ in ipsis visceribus, medicaminibus epotis originem futuri hominis extinguūt, & parricidium faciunt antequam pariant. in Puteani*; etiam fructus.

131. (Est apud Herodotum opinor) *Mirum est cur hanc periodum omiserit Zephyrus, nisi putarit esse ex margine contextui additam; verum eandem habent non modo Vet. exc. sed & MS. Belgici, Gallici, & Vaticani omnes, & ipse Zephyr. locum Herodoti citat lib. 9. de Scytharum fœderibus sicuti etiam Plin. lib. 7. verum ibi fœderum talium nullam mentionem reperio.* Diffusum sanguinem. *Puteani*; defusum. *quod elegantius videtur Carrioni.*

132. Nescio quid & sub Catilina degustatū est.]

Haud aliter Minutius: Ipsum credo nempè Saturnum, docuisse, sanguinis fœdere coniurare Catilinam. De quo sic Sallustius: Fuere ea tempestate qui dicerent, Catilinam oratione habita, cum ad iusiurandum popularis sceleris sui adigeret, humani corporis sanguinem vino permixtum in pateris circumtulisse. sic eum locum emendauit Carrio.

133. Aiunt apud quosdam gentiles Scytharum, &c.] *Latè agit Plin. dicto lib. 7. cap. 2. de Scythis, Cyclopibus, Lestrigonibus & aliis tum trans Alpes tum ad Septentrionem* ἀνθρωποφάγοις *quorum quosdam addit supra boristhenem ossibus humanorum capitum bibere, cutibúsque cum capillo pro baltheis ante pectora vti. Hinc illa Prouerbia apud Tertull. lib. 1. adu. Marc. infra tom. 3.* Scytha tetrior, Massageta inhumanior.

134. Hodie isthic Bellonæ sacratus sanguis de femore proscisso in palmulam exceptus suis datur signatis.] *Ita denuo ex MS. omnibus ac prioribus exc. pro:* in parmulam. *Porrò haud absimiliter Minutius: & Bellonam, inquit, seruum suum haustu humani cruoris imbuere. De quo latius Zephyr. in paraph. verbis mutuatis ex Lact. lib. 1. cap. 20. in libro Puteani;* in palmulam exceptus & sui datus signat.

135. Item illis qui munere, &c.] *MS. & vet. exc.* illi. *Intelligit autem (Rhen. interprete) gladiatorium munus. Minutius paucis ita expressit hunc locum: & comitialem morbum, hominis sanguine, id est, morbo grauiore sanare. Restituimus verò:* hauserunt, *ex MS. pro:* auferũt.

136. Vbi sunt item illi qui de harena.] *Etiam hoc his verbis repetit Minutius: non dissimiles, qui de harena feras deuorant illitas & infectas cruore, vel membris hominis & viscere saginatas. Atqui iterum reposuimus ex MS.* colluctando, *pro:* conculcando, *&:* iactauit, *pro:* iacuit, *licet in Puteani libro sit;* iacuit. Ipsorum vrsorum aluei; *pro:* alui. *Item* Ructatur proinde, *pro:* deinde. *pro:* eruditantes, *liber Puteani; cruditantibus.*

137. Minus autem & illi faciunt,] *Ironicè loqui rectè adnotauit Zephyr. & Gagnæus ad Marg.* τὰς λεσβιάζοντας *notat; cum quo rursum legimus:* ad spurcitiam consecrantur, *pro:* à spurcitia.

138. Christianis, qui ne animalium quidem sanguinem, &c.] *Nobis (inquit Octauius apud Minutium) homicidium nec videre fas nec audire; tantúmque ab humano sanguine cauemus, vt nec edulium, pecorum sanguinem in cibis nouerimus. Porrò (vt adnotat Rhen.) non ita diu est, quod Christiani vescimur suffocato & morticina carne. Nam Betanus (seu Beda) presbyter & Hrabanus in Pœnitentiario, sed & quotquot de hac re supra* CCCC. *annos scripserunt, certum pœnitentiæ tempus præscribunt siquis Apostolicam hanc legem fuerit præuaricatus quæ in Actis exstat Apost. (nempè cap. 15.) vbi statuitur vt abstineant se à sanguine & suffocatis. Atqui ex MS. legimus:* ne quo modo sanguine contaminemur; *& iterum adiecimus integrum orationis comma ex MS. & priorib. exc.* certissimi scilicet, illicitum esse penes illos, per quod exorbitare eos vultis. *Item:* ipsum proinde examinatorem *ac postea:* alioquin.

139. Vt foculum & acerram.] Acerra *hic accipitur iuxta secundam interpretationem Festi, pro arcula thuraria in qua thus reponebatur.* custodias *autem nuncupat captiuos ipsos, vti adnotat Rhen.* Alioquin negandi) *putabat Carrio vitio admodum familiari legendum;* alioquin necandi.

140. Proinde incœsti qui magis, quàm quos ipse Iupiter docuit.] *Similis locus est apud Cypria. epist. 2. ad Donatum. Vbi videat lector adnot. nostras num. 33. Idem gentibus improperat Iust. Apol. 1. ad Senat. Rom. & apertius de Ioue Athenagoras. Qui, inquit, ex matre Rhea & ex filia puella prolem suscepit, & propria sorore pro coniuge abusus est. Et Arn. lib. 5. Etiamne in matrem, etiamne in filiam efferati pectoris appetitionibus adhinniuit? &c. Immo etiam Octauius apud Minutium, & Lactan. lib. 1. cap. 10.*

141. Persas cum matribus misceri Ctesias refert.] *Similiter Minutius: Ius est apud Persas misceri cum matribus. Vide Zephyri Paraphrasin. Exstant quædam huius* Ctesiæ *Cnidij fragmenta edita Græcè ab Henrico Stephano.*

142. Cum primum Oedipum Tragœdiam.] *Hinc Athenagoras concubitus quos Christianis obijciebant Oedipodios appellat, quod* Oedipus *matrem Iocastam nesciens vxorem duxerit; sic & Lact. vbi infra.*

143. ἐμεῖν εἰς τὴν μητέρα.] *Priores editiones habebant dumtaxat:* ἔμηνε. *pro quo substituit Rhen.* μέμηνε *à* μαίνομαι. *id est, insaniit, ac si dicat Oedipum visum Macedonibus insanire, qui tantoperè de incæsto doleret. Elin. & S. Bauon. & Puteani MS. cod.* ἔμηνε εἰς τὴν ἀλήθειαν. *Placet magis prima lectio quam Zephyro acceptam debemus; vt* ἐμεῖν *ab* ἐμέω *id est euomo deriuetur. Præsertim cum Vat. cod. idem habuisse coniicimus, quod 4. amanuenses qui illa contulerunt nullam hic diuersitatem adnotarint, alioquin diligentissimi præsertim in Græcis phrasibus.*

144. Suppeditante materias passiuitate luxuriæ.] *Hanc Rhen. restitutionem confirmant quinque MS. cod. quare iterum reposuimus, præsertim cum* passiuitas *vox sit Tertullianica de qua supra lib. de Pallio. nu. 86.*

145. Imprimis filios exponitis suscipiendos ab aliqua prætereunte misericordiæ extraneæ.] *Ita hunc locum restituimus partim ex MS. & exc. prioribus qui omnes habent:* misericordia extranea; *partim ex his Minutij verbis: dum etiam domi natos aliena misericordiæ frequenter exponitis. Quem eundem abusum illis improperat Iust. Mart. Apol. 2. ad Anton. Pium. & Lact. lib. 6. cap. 20. Manifestum dicens illum fieri exemplo dicti Oedipodis duplici scelere confusum, quod nempè expositio ipsius adhuc infantis materiam subministrarit incæsti.*

146. Cuius vbique saltus facilè possunt alicubi ignaris filios pangere.] *Rursum etiam hoc restituimus ex MS. cod. pro eo quòd irrepserat:* saltu: *&* ignari. *Iterúmque paulopòst adiecimus:* & fidelissima.

147. Quidam multo securiores totam vim huius erroris virgine continentia.] *Sic etiam ex MS. omnibus, pro:* virginea. *Locus insignis pro Christianorum primorum etiam virorum perpetua continentia, aduersus eos qui omnes ad matrimonium volunt adigere; de quo alibi latius.*

148. idem oculi renuntiassent vtrumque.] *Etiam hoc ex MS. & priorib. exc. pro:* idem renantiasset. *Vt:* idem: *accipiatur more veteri pro:* iidem.

149. Sic per omnia ostendam.] *Priores exc. dumtaxat habebant:* Sic per omnia. *Zephyr. in contextu nihil tale, sed tamen interpretari videtur in paraphrasi lectionem hanc MS. quinque codicum, addendo illud:* considerabitur. *Quia tamen adhuc locus obscurus est, coniicio legi potius debere;* Sic per omnia offendunt.

CAP. X.

150. Nunc de manifestioribus dicam. Deos, inquitis, non colitis.] *Caput hoc x. inscribitur ferè in MS. cod.* De non colendis idolis. *sed inscriptio placet, aut*

aut quam habent exc.cod. Deos quos colunt, non esse deos. *cum similem titulum, libro suo Cyprianus eiusdem argumenti inscripserit, aut illa* 1. *Vat. cod.* Quod Saturnus, Iupiter, & alij Dij, homines fuerunt, & non verè Dij. *Liber Puteani ab eo,* Deos inquitis, *&c. incipit caput* IX. *de non colendo idola.* non impenditis, *liber Puteani*; non penditis.

151. Altera quæ desperat, altera quæ recusat.] *Sic iterum ex MS. ac priorib. exc. pro*: desperet, *ac*: recuset. *Item*: definimus, *pro*: desiimus. *In Puteani libro est*; disperat. *quod rectum putat Carrio pro eo quod est, separat aut potius causam diuidit. mutabant enim in compositis a in e. vt à paro repero. & similia. sic infra semper, sepero, pro, separo.*

152. Et de ciuitatibus in quibus nati sunt, &c.] *Hoc & quod de sepulchris subiungit ad Iouem refertur, cuius Antrum (Cypriano teste vbi supra) in Creta visitur & sepulchrum, de quibus illic latius in Adnot. nostris num.* 8. *Quod vero de regionibus habet in quibus vestigia sunt relicta; ad Saturnum, de quo mox latius. Athenag. pro Christian. Deos omnes genitos, ex Orpheo & Homero demonstrat; latissimè id etiam Arnob. lib.* 1. *& frequenter Lactant. D. August. denique lib.* 7. *de ciuitate Dei cap.* 18. nec ego; *liber Puteani* Nunc ergo.

153. Nouos, veteres, Barbaros, Græcos, Romanos, &c.] *Variæ Deorum appellationes quorum* 30. *milia censeri ab Hesiodo testis est Euseb. lib.* 5. *de præpar. Euang. cap.* 15. *Lactant. lib.* 1. *cap.* 1. *&* 16. *eo quod masculi sint dij & feminæ, quum quotidie noui Dij nascantur Deorum innumerabilium plena dicit omnia. Atqui* Deos Nouos *videtur intelligere qui dicebantur Minorum gentium, quales Castor & Pollux vel Amphiaraus.* Veteres, *maiorum gentium, quales Saturnus, Iupiter, Apollo, Vulcanus, Mercurius.* Barbaros *qui à gentibus Barbaris colebantur.* Græcos & Romanos, *habes distinctim apud Cyprian. vbi supra, & Minutium in Octauio.* Peregrinos, *qui aliundè accersebantur, quales Isis & Serapis.* Captiuos, *sicuti Penates Troia adductos, quive in triumpho primum aduecti etiam venerationi esse cœperunt.* Adoptiuos, *qualis Antinous.* Proptios, *id est cuique genti peculiares de quibus infra cap.* 24. Communes, *tam Græcis quam Romanis.* Masculos feminas, *vt Iouem & Iunonem.* Rusticos, *Faunos nempè & Satyros.* Vrbanos, *qui in vrbibus colebantur.* Nauticos, *vt Leucotheam & Palemona.* Militares, *vt Martem & Bellonam.* Ante Saturnum *liber Puteani caput decimum ponit; de Saturno & Ioue.* Quantum litteræ. *liber Puteani*; si quantum litteræ. *vt infra*; si quantum rerum argumenta, *pro*; si quæras rerum argumenta.

154. Neque Diodorus Græcus.] *Etiam hic locus ex MS. Elnon. Puteani & S. Bauonis ac exc. priorib. restitutus est, pro eo quod nescio vnde Zephyr. substituerit*: Theodorus. *Quemadmodum Carrio in suis Antiquis lectionibus rectè emendauit. præsertim cum priori lectioni consentiat iisdem penè verbis Lact. lib.* 1. *cap.* 13. *Omnes, inquit, non tantum Poëtæ, sed historiarum quoque ac rerum antiquarum scriptores, hominem fuisse Saturnum, consentiunt, qui res eius in Italia gestas memoriæ prodiderunt; Græci,* Diodorus *&* Thallus; *Latini,* Nepos, *&* Cassius *&* Varro *verbis mutuatis à Minutio Felici in Octauio. Intelligit autem Diodorum Siculum, de quo in hæc verba Iust. Mart. Orat. ad gent.* Et qui apud vos historicorum omnium illustrissimus est Diodorus, qui Bibliothecas in compendium redegit, & 30. totis annis, quemadmodum ipse scriptum reliquit, Asiam & Europam propter exquisitam diligentiam peragrauit, spectatórque rerum plurimarum fuit, quadraginta integris editis historiæ suæ libris. *Meminit eiusdem Bibliothecæ Afric. apud Euseb. lib.* 10. *de præp. Euang. cap. vlt. Eiusdem hist. lib.* 1. *de Ægyptiorum Theologia magnam partem, cum laude citat Euseb. de præpar. Euang. lib.* 2. *cap.* 1. *vbi hæc de Saturno verba reperire est ad quæ Tertull. alludit*: Deos, *inquit, mortales homines fuisse adserunt Ægyptij, sed virtute ac beneficiis immortalitatem consecutos; quorum nonnulli Reges fuere. Et paulopòst: Solem aiunt primum omnium apud Ægyptum regnasse. Soli cœlesti cognomine; quamuis nonnulli sacerdotum Vulcanum contendunt primum igne inuento regnum obtinuisse; deinde Saturnum, qui sorore Cybele in vxorem ducta, Osirim & Isim genuit, aut vt plurimi dicunt Iouem & Iunonem. Hos vniuersum orbem imperio subiugasse & quinque Deos procreasse aiunt, Osirim, Isim, Typhona, Apollinem, ac Venerem; Osirim Dionysium, Isim Cererem esse autumant. Exstat dictus Diodori lib.* 1. *Poggio Florentino interprete & Græci lib. eius* 15. *ex* 40. *Vixisse autem se testatur lib.* 6. *sub Augusto Cæsare.*

155. Aut Thallus.] *Etiam hoc & infra cap.* 19. *ex MS. Belgicis ac Lactantio pro* Tallus, *præsertim cum consentiat Iust. Mart. vbi suprà. Et proinde ita etiam castigandus Africanus apud Euseb. de præp. Euang. lib.* 10. *cap. vlt. vt è* Diodori, Thalli, *Castoris, Polybij, Flegetontisque historiis patet. Nam paulopòst sequitur: Castor &* Thallus, *in hoc conueniunt qui Syriacam historiam diligenter tractarunt.*

156. Neque Cassius Seuerus.] Cassij *meminerunt etiam Lactant. vbi supra & ante eum Minutius. Plin. lib.* 35. *multa se desumpsisse tradit ex* Cassio Seuero, *& Seneca alicubi* Cassij Seueri *Rhetoris meminit qui multas lucubrationes scripserit.*

157. Neque Cornelius Nepos.] *Etiam huius meminerit alicubi Minutius, & Lactant. vbi suprà, & quàplurima ex illo citantur à Plinio in omnibus penè libris hist. Natur. Atqui ex MS. restitui*: eiuscemodi antiquitatum; *&*: promulgauerunt.

158. Postque Attica hospitia.] *MS. legunt*: postquam. *Verum illud magis placet: præsertim cum ita sit in Puteani.*

159. Exceptus à Iano vel Iane vt Salij dicunt, &c.] *Hæc eadem tractant iisdem penè verbis Minutius in Octauio, & Lactant. lib.* 1. *cap.* 3. *Vide etiam paraph. Zephyri, ac Adnot. nostras in D. Cyprian. lib. de idol. vanit. num.* 9. 10. 11. 12. 13. *&* 14. *Atqui ex MS. cod. omnibus restituimus*: incoluerat, *&*: depalauerat, *pro*: debellauerat, *& addidimus quæ nescio quo casu prætermissa erant in editione Zephyri & deinceps*: vsque nunc est. Tota denique Italia post Oenortiam Saturnia cognominabatur. Oenotriam *vero dictam tradit Stephanus, aut ab* Oenotrio Arcade, *aut à bonitate vini, vt* οἰνώτρια *scribatur.*

160. Mons quem incoluerat Saturnius dictus est.] *Hunc locum videtur desumpsisse ex Varrone lib.* 4. *de ling. Lat. citatum etiam à D. August. lib.* 7. *de ciuitate Dei cap.* 2. Mons, *inquit,* in quo Capitolium est ante Tarpeius dictus est. *Hunc antea* montem Saturnium *appellatum prodiderunt, & ab eo latè* Saturniam terram *vt etiam Ennius appellat. Antiquum oppidum in hoc fuisse* Saturnium *scribitur. Eius vestigia etiam nunc manent tria; quod Saturni fanum in faucibus; quod*

Saturnia poëta quam Iunius scribit quam nunc vocant Pandanam, *quod post ædem Saturni in ædificiorum legibus, parietes, postici, muri, sunt scripti. In quem locum adfert Scaliger ipsos Ennij & similes Maronis versus de Ianiculo. facit etiam ad huius loci intellectum quod habet Minutius, docuisse Saturnum litteras imprimere, & instrumenta conficere; hoc est enim quod dicit Auctor;* Ab ipso primum tabulæ.

161. Tamen si homo Saturnus, vtique ex homine.] *Lact. cap. 11. lib. 1. docet ex Trismegisto natum fuisse Saturnum ex eo homine cui Vranio nomen fuit.*

162. qua ignoti, &c. de cælo superuenisse dicuntur, &c.] *Imitatur Athenagoram qui ex Sybilla hos versus adfert:*

Ætas humani generis cum dena vigeret
Ex quo diluuio gentes periere priores;
Saturnus, Titan, regnabant Iapetúsque
Quos homines cœli sobolem terræque vocâtes
Eximiam, cœlo nomen terræque dederunt,
Quod virtute forent reliquis præstabiliores.

Ipsum autem de verbo ad verbum penè Minutius Felix in Octauio & Prudent. lib. 1. adu. Symm. Lactantius vero lib. 1. cap. 11. postquam verba Felicis citauit addit & aliam rationem: Potuit, inquit, & sic argumentari. Saturnum cum potentissimus Rex esset, ad retinendam parentum suorum memoriam, nomina illorum cælo terræq; indidisse, cum hæc prius aliis vocabulis appellarentur; qua ratione & montibus & fluminibus nomina scimus imposita. D. Aug. de ciuit. Dei lib. 7. cap. 19. fortius argumentatur. Sed ecce, inquit, Saturnus, *si Cæli est filius, Iouis est filius, Cælum enim esse Iouem innumerabiliter & diligenter adfirmant. Ita ista quæ à veritate non veniunt, plerumque & nullo impellente, seipsa subuertunt.* Repentino aduentu. *à libro Puteani abest vox,* aduentu. *& infra legit;* ostendemus *pro,* ostendimus. *Atqui castigauimus ex 2. Vatic.* cælitem contingit dici; *& si in Puteani & aliis est;* contingit. *Et adnotat Rhenan. Tertull. vsitatum esse* feminis sui par, *cum genitiuo, sicut etiam infra:* quorum pares deos; *ac infra tom. 2. lib. de Patientia:* magnitudinis par, *ac alias sæpenumero.*

CAP. XI.

163. Et quoniam sicut illos homines fuisse, &c.] *Caput hoc partim ex cod. exc. partim ex argumento sic inscripsimus:* Cur cum homines essent, facti sint ab hominibus Dij; caussas esse vanissimas.

164. Mancipem quendam diuinitatis.] *Venustè (inquit Rhen.)* mancipem diuinitatis *vocat Deum illum superiorem ac potiorem, qui reliquis diuinitatem communicarit, sicuti sutrinæ magistrum Plinius* mancipem *vocat, & in qualibet re qui summi sunt* mancipes *dicuntur. Vide Adnot. nostras in Epist. 69. D. Cypr. num. 21. Paulopòst iterum ex MS. restituimus & prioribus excusis:* nec alius præstare, &c. nisi qui propriè possidebat: *& postea:* ministeria, *pro;* mysteria.

165. Totum enim hoc mundi corpus, &c.] *De mundo varias Pythagoræ, Platonis & ceterorum philosophorum sententias videre est apud Theodoretum lib. 4. de Græc. affect. curat. vbi lectorem remittit ad Commentarios Xenophontis, Ætij philosophorum Placita eorundem Plutarchi compendium & Porphyrij Philosophorum historiam. Platonis autem ipsissima verba de mundo genito adfert ibidem ex Timæo, & lib de Rep. ac Politico. Atqui legimus ex MS. paulopòst:* perfecit, *& adiecimus:* sint.

166. Et ipsum Iouem quæ in manu eius imponitis fulmina timuisse.] *Hoc iterum adiecimus ex MS. & priorib. exc. Similiter Minutius in Octauio: illic* Iouis, *inquit,* fulmen *cum Ænea armis in incude fabricatur, cum cælum & fulmina & fulgura longè ante fuerint quàm Iupiter in Creta nasceretur, & flammas veri fulminis nec Cyclops potuerit imitari, nec ipse Iupiter non vereri.*

167. Item omnem frugem ante Liberum, Cererem, & Mineruam.] *Aut alludit ad ætatem Saturni, quem scribit Macrobius in Latio primum agriculturam docuisse, & vini quoque vsum demonstrasse Seruius in 8. Æneid. Virg. aut certè ad historiam Geneseos vbi cap. 3. dicitur: Emissus Adam de paradiso voluptatis vt operaretur terram, & cap. 2. Abel pastor ouium fuisse dicitur & Cayn agricola; cui consentiens Ioseph. 1. Antiquit. Iudaic. addit, Cain agri fructus Deo obtulisse; & cap. 9. post diluuium Noë vir agricola cœpisse excolere terram, & plantasse vineam, cuius filius Iapetus cum (vt supra dictum est) tempore Saturni vixerit, non potuit Liber vitis inuentor esse sed potius* ostensor nouæ frugis, *vt paulopòst Auctor adfirmat & similiter Lact. lib. 1. cap. 13.*

168. Male cum Lucullo actum est, &c.] *Non minus lepidè quam verè idipsum D. Hieronymus ad Marcellam. (Plin. hauddubiè secutus lib. 15. natur. hist. cap. 25.) Accepimus, inquit, & canistrum cerasis refertum talibus & tam virginali verecundia rubentibus, vt ea nunc à* Lucullo *delata existimarem. Siquidem hoc genus pomi, Ponto & Armenia (bello nempe Mithridatico anno vrb. cond. 680.) subiugatis, de Cerasunte primus Romam pertulit, vnde & de patria arbor nomen accepit.* Ostensor & inuentor. *à Puteani libro absunt illa;* & inuentor *& rectè.*

169. quas illis stationes & potestates distribuistis.] *Alludit ad stationes & officia militaria quæ variè distribuuntur ab Imperatoribus.*

170. Et hinc concedetis opinor,] *Restituimus cũ Rhen.* hinc; *pro:* hic. *ex MS. omnibus & prioribus exc. Item paulopòst;* cum vultis, *pro:* cum multis.

171. Quíque in parentes & sorores incesti, &c.] *In Iouem qui Opt. Max. dicebatur competere incestum supra diximus cap. 9. num. 140. De adulteriis eius, raptu virginum & pueri Ganimedis latè tractatur à Lactant. lib. 1. cap. 10. sicuti & de sæuitia eius in patrem, quem regno expulit.*

172. Et qui occidunt & qui furantur, & qui decipiunt.] *Homicidam Martem & furem ac nebulonem Mercurium (vt cum Lactant. ibidem loquar) hic intelligit Auctor. Atqui restituimus ex MS. cod. cum Rhen.* Quem neminem *pro:* hominem, *sine interrogationis nota. &:* Atquin vt. *Item ex Puteani & Vat. 1. cod.* asciuit, *pro:* acciuit. *& ex eodem Vaticano;* Deos facitis, *pro:* facite. *ac:* Sed vt omittam.

173. Quot autem potiores viros apud inferos reliquistis.] *Locus adnotatu dignus aduersus Erasmum & alios qui tantum non inferis excludunt Socratem, Tullium, ac alios viros insignes tam Græcos quam Latinos quorum hic fit mentio; quorum ferè omnium excellentia in prouerbium venit, de quibus adeo latius inter Prouerbiales formulas. Hic adnotatu digna voces Tertullianæ:* militarior, *ac* clusit, *pro:* clausit.

CAP. XII.

174. Cesso iam de istis.] *Cap. hoc 12. paucis sic inscribunt exc. priores codices:* Quam vana deorum simulacra. *Vat. 1. cod. non absimiliter:* Simulacro colere

alienum est prorsus ab omni ratione. *Puteani liber ponit caput undecimum de simulacris. Imitatur autem hic Iust. Mart. Apolog. 2. Vide Zephyrum in Paraphrasi ac omnes aduersus gentes Apologias.*

175. Quam marcias sorores esse vasculorum.] *Adiecimus iterum* sorores, *ex MS. omnibus & prioribus exc. ac si dicat, ex eadem materia fieri deorum simulacra & vascula domestica, immo (vt cap. sequ.) in vasa nonnunquam commutantur, vbi iam contrita & contusa sunt. Quare & magis placeret lectio 1. edit.* matres & sorores esse vasculorum, *nisi MS. omnes legerent*: materias.

176. Quasi fatum consecratione mutantes, &c.] *Sic etiam Minutius in Oct. Imagines consecratas vulgus dicit publicè colere, dum opinio & mens imperitorum artis concinnitate decipitur, auri fulgore perstringitur, argenti nitore & candore eboris hebetatur. Et non multò post: Nondum, inquit, Deus saxum est lignum vel argentum. Ecce ornatur, consecratur, oratur, tunc postremò Deus est, cum homo illi valuit & dedicauit. In consecratione autem (teste Cicer. pro Domo sua) statuebantur aræ quæ religionem afferrent, & fiebant consecrationes à Pontificibus aut à Tribunis plebis. Atqui reposuimus iterum*: contumeliosissime. *ex MS. & exc. prioribus.*

177. Crucibus & stipitibus imponitis Christianos.] *Pulchrè deducit, iisdem suppliciis affici ab illis Deos suos, quibus in Christianos animaduertebant, quæ erant Cruces, Stipites, Vngulæ, capitis pœna, bestiæ, ignes, & in metalla ac insulas relegatio. Imitatur autē etiā hic per omnia Tertullianum Minutius, distinguens interim inter simulacra; vt in ligneum competat suspendi, cædi, dolari, runcinari, fabricari, construi; in æreum vel argenteum conflari, fundi, plumbari, tundi malleis, & incudibus figurari; in lapideum denique cædi, sculpi, læuigari, & erigi. Atqui illud:* argilla deformat cruci & stipiti superstructa, *ita explicat Ioseph. Scaliger in Festum, vt alludat Auctor ad deriuationem* stipitis *à stipa, quæ propriè crux est cui argillam imponunt plastæ.*

178. Dedicatur.] *Sic supra Neronem dixit dedicatorem damnationis Christianorum, accipiens,* dedicare, *pro incipere; in quo illum imitatur etiam D. Cypr. vti adnotauimus ad epist. eius 33. num. 9.*

179. Asciæ, runcinæ, scobinæ.] *Instrumenta sunt fabrilia penè eadem.* Asciæ, *quibus ligna dolantur.* runcinæ, *quibus læuigantur.* scobinæ *à scobe quibus limantur. Vide Varronem de Ling. Lat. lib. 5. & 6.*

180. Ante plumbum & glutinum & gomphos.] *Zephyrus:* gomphos, *magnos clauos interpretatur, Græca enim vox* γόμφος, *clauum significat.*

181. Ad bestias, &c. quos libero & Cybele & Cereri.] *MS. quinque* Cælesti, *& quidem eadem quæ alibi Ceres, in Africa Cælestes dicebatur, vt infra latius cap. 24. Cetera requirat lector in Paraph. Zephyri.*

182. Inde censentur dij vestri.] *Eadem significatione supra dixit cap. 7.* Census istius disciplinæ à Tiberio est. *& cap. 10.* ab illo (*Saturno nempe*) census totius vel potioris diuinitatis est. *& in lib. de Monog. iuxta MS. cod.* Census noster transfertur in Christum. *ac pauloantè:* secundum initium quod tibi & in Adam censetur, & in Abraham recensetur. *nec absimiliter Arnobius non semel Deorum censum dixit. Alludit autem ad morem Romanorum apud quos lex erat (Cicerone teste 3. de Leg.) Censores populi æuitates soboles familias pecunia censento.* Solet in insulis.) *Liber Puteani:* solet & in insula, aliqui Deus vester, *more Tertulliani inquit Carrio.*

183. Qui Senecam aliquem.] *Sic supra (inquit Rhen.) dixit* aliquem de sapientia Socratem. *Ac si dicat (vt adnotauit Latinius) non quemlibet sed egregium & insignem. Sic enim solet Tertull. vocem hanc,* aliqui, *vsurpare. Quemadmodum lib. 4. adu. Marc.* Sed erat vnus aliqui deputandus. *& initio lib. 5.* nouus aliqui discipulus. *Senecæ autem librum de superstitione citari adnotauit Gagnæus in margine ab Aur. August. nempè lib. 6. de ciuit. Dei cap. 10. Vbi non modo quæ in Paraph. Zephyrus sed multo plura ex eodem libro (qui deperiit) allegantur tam huic loco conuenientia, vt non dubium sit Auctorem hunc illius etiam verba quædam imitatum esse. Similem verò locum ex libris Senecæ Moralibus etiam adsert Lactant. lib. 2. cap. 2. vbi multa in hanc sententiam etiam cap. 3. & 4. prosequitur.*

184. Igitur si statuas & imagines frigidas mortuorum suorum simillimas non adoramus.] *Quia locum hunc Magdenburgenses detorquent aduersus vsum imaginum in Ecclesia vsitatum; possim idipsum vno verbo respondere, quod Patres Synod. 7. General. Nicen. 2. Act. 6. responderunt: ad falsam Synod. contra imagines editam: Ea quæ diuini viri contra idola locuti sunt, hæc isti homines, etiā post cognitionē veritatis & confessionis synceræ, detorquent in imagines sacras. Verum quia etiam Zephyrus cēset eius temporis Christianos nihil in templis habuisse præter Crucis insigne super aram ad Orientem (de quo infra latius cap. 16.) operæpretium fuerit hic antiquitatem Apostolicæ traditionis etiam aliarum imaginū quanto fieri poterit compendio, commonstrare, remittentes Lectorem pro latiori huius argumenti intellectu ad totam dictam Synodum 7. Damascen. & Ionæ Aurelianensis de imaginibus libros, & Reuerēdissimi Episcopi Vltraiectini Frederici Schenkij, Sanderi Angli, & Ioan. Molani, eadem de re tractatus peculiares, aliósque omnes quotquot hac tempestate hæreticos oppugnarunt. Alani denique Copi Dial. 4. & 5. contra Magd. & adnotat. Feuardentij in Iren. lib. 1. cap. 25. n. 3. Imprimis autem Tertull. non dicit, Christianos (vti calumniantur Magdenburgenses) odisse statuas & imagines; sed non adorare; quod certè (vti frequentissimè inculcant Patres dictæ 7. Synod. ac Damascen. & Ionas) nemo vnquam nostrûm tentauit; si de adoratione Latriæ intelligatur, quæ soli Deo debetur, quæ inter gentes vsurpabatur; secus si sermo sit de ea adoratione quæ salutationem significat, & in scripturis est frequentissima, quali nempè Abraham & Dauid etiam homines & angelos prosecuti sunt; nihil enim obstat quominus ita imagines Christi & sanctorum atque homines ipsos veneremur. Deinde de illis duntaxat agit statuis & imaginibus quæ mortuorum simillimæ sunt; nempè quæ Deos referunt, qui reuera non sunt; atqui Deus viuorum est non mortuorum, & preciosa in conspectu Domini mors sanctorum eius. Ad rem nunc veniamus, ostendamúsque iam à Christi Apostolorúmque temporibus, Christi ipsius Deiparæque virginis & Apostolorum imagines, in vsu ac veneratione fuisse & proinde etiam Tertulliani ætate. Hoc satis constat; tum ex lib. de Pudicitia vbi Calicum picturas recenset in quibus pastor Christus cum oue perdita depingebatur, tum ex cap. 16. infra, vbi Christianos Crucis religiosos non diffitetur, quemadmodum ibi latius, tum denique ex lib. 2. adu. Marc. vbi pulcerrimè explicat. interdictas lege Moysi non alias imagines quam Idololatriæ substantiam continentes. Eodem pertinet quod recenset D. Irenæus li. 1. aduers. hæres. cap. 24. de Encratitis, imaginibus Iesu & Pauli abutentibus; & post eum Epiph. hær. 22. eadem verba citans:*

ac Theodor. lib. 1. haeret. fab. Item quod Spartianus refert de Alexādro Seuero quod imaginē Iesu in Larario suo habuerit. Encratitae enim paulò ante Tertull. vixerunt, Alexāder vero paulopòst aut cum illo. Illud vero quod ab aetate Apostolorum imagines vsitatae fuerint, vel inde imprimis conuincitur, quod in actionibus omnibus & singulis 7. Synod. Nicen. secunda aduersus Eiconoclastas frequentissimè dicatur esse veterem Ecclesiae legislationem & Apostolicā Traditionem imaginū vsum in Ecclesia, quaeue octingentos annos iam obtinuerat, vti videre est tom. 3. Concil. pag. 53. 54. 65. 67. 68. 73. 74. 75. 80. 81. 82. 83. 103. 111. 113. 120. 123. 127. 138. 139. 142. 144. 150. 154. 170. 172. 182. 187. Latissimè autem in Epist. S. Gregorij Papae ad S. Germanū Constantinopolitanum. Adriani Papae primi ad Imperatores Cōstantinum & Irenem & ad Synodum, Tharasi Patriarchae ad Patriarchas Antiochenum Alexandrinum & Hierosolymitanum, ac eorūdem responsis duobus; ac ipsius Tharasij & Synodi ad Imperatores; in conclusione denique vltimae Actionis vbi exclamāt Patres omnes in haec verba: Hęc est fides Apostolorum, hęc est fides Patrum, hæc est fides orthodoxorum, hæc fides orbē terrarum cōfirmauit. Nos antiquæ Ecclesiæ legislationi insistimus, nos decreta Patrū custodimus. *Quam huius Concilij sentētiam etiam disertis verbis recenset Photius Patriarcha epist. ad Michaëlē Bulgarum de 7. Synod. Ad eundem modum loquitur frequenter idem Adrianus Papa li. de imaginibus, aduersus Pseudocarolinum librum, qui exstat eodem T. 3. Concil. p. 199. & sequ. citans etiam suos praedecessores Gregorium vtrumque, Zachariam, Stephanum vtrumque, & Paulum Romanos Pontifices, ac celebrata duo Romana Concilia contra Eiconoclastas, tum sub Gregorio 2. tum sub Stephano 11. Neque vero nudam hanc adfirmationem faciunt, sed citant imprimis Act. 1. in dictorum suorum confirmationem, Canonem Apostolorum in Synodo Antiochena in haec verba: Seruatos non debere amplius ad idola aberrare, sed certandum esse ante manuscriptā colūnam Dei, hominísque Iesu Christi. Quod significantiùs Graecè legitur:* χειρεπτινπεῖν shλω. *Quem Germanum esse & legitimum comprobat Turrian. lib. 1. pro Can. Apost. cap. 25. ex verbis D. Basilij epist. ad Iulianum Imperatorē dict. Syn. Act. 2. ab Adriano Papa citatis: Historias (inquit) imaginum illorum (nempè Christi, Deiparae, Apostolorum, Prophetarum & Martyrum) honoro & palam adoro, hoc enim nobis traditum à sanctis Apostolis, non est prohibendum, sed in omnibus nostris Ecclesiis historias eorum erigimus. Item ex Pamphylo martyre. Deinde pluribus locis citant historiam quam narrat Eusebius lib. 7. cap. 8. aut 14. de* Christi statua *in Paneade erecta ab Hemorroissa, ad cuius fimbrias vestimenti creuerit herba, quae omnes morbos curaret; cuius praeterea mentionem faciunt Theodorus martyr in Actis passionis suae sub Diocletiano & Martiano apud Suriū 8. Iulij. Ioan. Antioch. & Damasc. de imaginibus, Niceph. lib. Eccl. histor. 6. cap. 15. Zozom. lib. 5. cap. 20. Antipater Bostrensis Orat. de mult. lab. D. Gregor. ad Germ. Constantinop. Theophyl. in cap. 9. Matth. Rursum ad idem institutum citant historiam* imaginis Christi *ad Abagarum missae quam vidisse se Edissae ea aetate in ea ipsa Synodo Leo Lector Constantinopolitanus confitetur. Cuius praeterea mentionem faciunt Damasc. lib. 4. de Orthodoxa fide cap. 17. Euagr. lib. 4. hist. cap. 26. Nicephor. lib. 2. cap. 7. & Constantinus Porphyrogonitus Rom. Imp. Oratione quae exstat apud Surium 16. Augusti. Adferunt praeterea p. 96. D. Athanasij historiā imaginis Christi à Nicodemo factae è qua per Iudaeos confossa, sanguis & aqua Beryti effluxit, qui missus est per Asiam, Africam, & Europā, cuiúsque festum Graeci celebrant 9. Nouembris. Quibus addere licet imaginem Christi per D. Thomam missam iuxta Nicephorum. Item illā quā Regi Persarum missam tradit Nicephor. lib. 2. cap. 43. lib. 6. cap. 16. & lib. 14. cap. 2. Omitto effigiem Christi, quam Veronica in sudario dedisse traditio est, quae etiamnum Romae exstat, tanta in Veneratione vt de illa dubitare posthac non modo miracula non permittant, sed nec affectus ipse, cuius interim fit mentio olim apud Albericum in suo dictionario ante annos ab hinc ferè trecentos, anno Domini 1350. & exstat in Bibliotheca Vatican. eius imaginis Romam sub Tiberio aduectae historia grauiter conscripta, & antiquiss. charact. MS. quam totam perlegisse se mihi retulit Chariss. Theol. Thomas Stapletonus Anglus. Eodē pertinet quod describatur imago Christi qualis ad viuum fuerit (taceo de Epistola Lentuli ne fortè à quibusdam reijciatur) à Niceph. Eccl. hist. lib. vnico qui excusus est olim cum Tripartita historia, & à Nicephor. Calisto hist. Eccl. lib. 1. cap. vlt. Praeterea de* imagine Deiparæ virginis *à D. Luca depicta, mentionem faciunt Theodor. Lector initio Cōment. in Lucam & Niceph. Calistus Eccl. hist. lib. 2. cap. 43. lib. 6. cap. 15. lib. 14. cap. 2. ac lib. 15. cap. 14. cuius etiam festum à Graecis celebrari solet, & exstāt etiamnum Romae & Cameraci duae, quas ab illo delineatas traditur; quò pertinet etiam D. Virginis forma & statura quā ex Epiphanio adfert Niceph. lib. 2. cap. 23.* Apostolorum *denique, praesertim* Petri & Pauli; *imagines, ab initio depictas vel illud testatur, quod formam illorum disertis verbis ad viuum exprimat Nicephorus Calistus hist. Eccl. lib. 2. cap. 37. dicens eas etiam à D. Luca depictas lib. 1. cap. 43. & li. 6. cap. 15. Quarum etiā vsum fuisse non ita multo post Tertullianum, testis est in historia suae conuersionis ad religionem Christianam Constantinus Caesar, citata à dicta 7. Syn. Act. 2. in epist. Adriani Papae 1. ad Augustos quae exstat T. 1. Concil. p. 330. Earundem etiam sua aetate meminerunt Euseb. Eccl. hist. (vbi antiquas fuisse dicit) lib. 7. cap. 14. & D. August. lib. 1. de cons. Euang. cap. 10. & lib. 22. contra Faustum cap. 70. His adijciantur Patrum loci qui* imaginum sacrarū *mentionem faciunt ad aetatem vsque Tertulliani, D. Dionysij Areopagitae de angelorū imaginibus. Caelest. Hierarch. cap. 1. & 2. quem citat Adr. 1. libro aduersus Pseudocarolinū ad Car. Magn. Irenaei vt supra li. 1. c. 24. & aliorū qui infra citātur de crucis imagine. Vt vero etiā Zephyro satisfiat; cum, quid ante Constantinū obseruatū sit non ita constet, eo quod paucissimae ad eū vsque diē ob persecutiones X. Caesarum ethnicorū Ecclesiae aedificatae fuerint; certè hoc cōstat, Constantinū in aedificatis à se tēplis, non modo signū crucis erexisse, sed & alias imagines collocasse, locuples eius rei testis est Damasus in Pontificali de S. Syluestro Pontifice, vbi dicit Constantinum in Basilica Constantiniana haec dona dedisse. fastigium argēteum habens in fronte Saluatorem sedentē in sella & 12. Apostolos cū coronis, item à tergo in abside respicientem saluatorē sedētem in throno, & angelos quatuor ex argento purissimo; Cādelabra deniq; ex aurichalco numero 7. interclusa sigillis prophetarum cum ornatu ex argēto. Et rursum in labro fontis vbi baptizatus est, agnum ex auro purissimo, ac ad dexterā agni saluatorē ex argēto purissimo, ac in laeua agni B. Ioānē Baptistam ex argento tenentē titulum scriptum: Ecce agnus Dei, ecce qui tollit peccata mūdi. Quē adeo ipsum locū citat Adriā. 1. ep. supradicta ad August. Idipsum patet ex multis patrū testimoniis citatis in saepedicta Syn. 7. & Adriā. Papa li. de imag. ad Carolū Magn. de S. Pōtificibus Romanis qui quinq; Synodos Generales approbarūt Syluestro, Damaso Celestino, Leone, Vigilio; quibus adiūgere licet ipsius 6. Syn.*

in Trullo

in Trullo can. 82. citatum à Tharasio dicta Syn. 7. Act. 3. Et nominatim ex Basilio ad Iulianũ Imperatorẽ, Athanas. ad interrog. Antioch. Euseb. Cæsar. hist. li. 7. c. 14. Prudentio de Martyriis Cassiani, Hippolyti & aliorũ, Greg. Niss. in Theodor. mart. Helladio Basilij successore in Eutychij vita qui 5. Syn. interfuit apud Suriũ 6. Aprilis. Paulino Nolano epist. 11. & 12. ad Seuerũ, & Nat. sol. 8. 9. & 10. qui non modò D. Martini ac aliorũ Sanctorum, sed & totius Vet. & Noui Testamenti historiæ iconibus pictas celebrat Ecclesias. Vt pateat vel in illo hallucinatum Zephyrum; quod dicat, multitudinẽ imaginũ hodie cẽsurã prouocare, quæ tamẽ iã tũ vsitata fuit. Eodẽ pertinent quæ Act. 6. Syn. 7. reperiuntur prolata de ætate Cõstantini Imp. Per illa tẽpora (inquit Epiphanius diaconus) Christianorum cœtus diuina æmulatione ducti, templa cõstruxerũt, partim Christi nomine, partim Sanctorũ martyrũ. Atque illi quidẽ historiã humanæ Christi dispensationis in iis pinxerunt, hi vero martyrũ gestis effigiãdis operã collocarũt, alij id tabulis expressere, &c. Et sanè euidenter hæc ad nostra vsque, inquit, tẽpora ostenduntur. Hæc hoc loco sufficere putaui, dũmodo hoc adijciam primos Eiconoclastas fuisse Iulianũ Apostatam; Samaritas hæreticos aduersus quos citatur Act. 5. dictæ Syn. 7. epist. S. Simeonis Stilitæ ad Iustinũ Imp. deinde Saracenos; item Xenæũ & Philoxenũ Manichæos, quorum ibidẽ fit mentio; itẽ Arrianos, Theopaschitas, Seuerũ (qui crucẽ teste Epiph. Tyrio in 5. Synodo lapidauit) & Petrũ fullonem hæreticos ea de caussa Christi imagines repudiasse, quod eum verum hominẽ negarent; sicuti narratur eiusd. Syn. Act. 6. p. 167. ad quod alluditur etiam in epist. Tharasij ac totius Concilij quæ exstat Act. 7. Iam antea quidem leguntur Donatistæ apud Optatum & D. Aug. variis in locis, & Arriani apud Athanasium imagines confregisse; sed illi etiam ipsas Ecclesias destruebant. En quales (vt phrasi Tertullianica loquar) dedicatores damnationis suæ imagines Christi & Sanctorum nacta sunt.

185. Quas milui & mures & araneæ intelligũt.] Explicatius hæc Minutius: Quanta, inquit, de Diis vestris animalia muta naturaliter indicãt; mures, hirundines, milui; nõ sentire eos sciunt, rorunt, inculcant, insident, ac nisi abigatis, in ipso Dei vestri ore nidificant. Aranea verò faciem eius intexunt, & de ipso capite sua fila suspendunt.

CAP. XIII.

186. Sed nobis Dei sunt inquitis.] Caput hoc sic rectè inscribitur in altero Vatic. cod. De ludibrio in Deos tum lares, id est; domesticos, tum publicos. Atqui scripsi: præstruximus, pro: præstrinximus ex Vatic. cod. Vide infra lib. 4. aduers. Marcionem, vbi vtrumque explicat Rhen. Alludit autem Auctor ad initium cap. 5. pro; inquitis: liber Puteani; inquis. more Apologetici sollemni mutandi numeros: & infra; si mentior: pro; si mentiar.

187. Quia nec electio sine reprobatione.] Si non ad hunc nescio quem locum alludat D. Aug. his verbis lib. 7. de Ciuit. Dei cap. 1. Qua in re non dico, inquit, quod facetius ait Tertullianus fortasse quàm verius: Si Dij eliguntur, vt bulbi, vtique ceteri reprobi iudicantur.

188. Domesticos Deos quos Lares dicitis.] Lares nõ modo dici Domesticos illos genios, ex nympha quam Lar dicebant Mercurióque genitos, sed omnes Deos quos domi suæ quisque coleret, rectè adnotauit Zephyrus. De iisdẽ latius ex Nigidio & Varrone Arnobius lib. 3. aduers. gẽtes; & Lact. matrem Larium mutam Deam etiam vocatam adserit lib. 1. cap. 20. Paulò aliter Lares accipit D. Aug. lib. 19. de ciuit. Dei cap. 11. vbi inter Lares & Laruas distinguit ex Apuleio, sed de illis latius infra vbi de Dæmonibus & Geniis agitur cap. 22. & lib. de Spect. cap. 5. num. 41. hic autem liber Puteani ponit caput duodecimum; de Laribus.

189. in cacabulũ de Saturno, aliquãdo in trullam de Minerua.] Ita rursum locus hic mutilus alioqui restitutus est ex MS. & prioribus excusis ante Zephyrũ; etiam ex editione Gagnæi; qui adnotauit in marg. cacabulum diminutiuũ esse à cacabo; & eodẽ modo Varro li. 4. de lin. Lat. Trullã à Trua deducit, vt illa magna sit, hæc parua; ita à trajiciendo dictam, quòd per eam aqua trajiciatur.

190. Vt quisque dominus sanctiorem expertus est domesticam necessitatem.] Etiam hanc veterem lectionẽ ex MS. omnibus restituimus, pro: dominum sanctiorem expertus est & dom. necess.

191. Publicos æquè publico iure fœdatis.] Publicos Deos interpretatur Zephyrus gentis alicuius aut ciuitatis Deos, qui inter manubias captiui veneunt. Rhen. in Scholiis Publicas Deorum statuas; qui etiam adnotat Hastario locum auctionis intelligi.

192. si Capitolium.] Capitolium, (inquit Varro lib. 4. de ling. Lat.) sic dictum, quod heic cùm fundamenta foderentur ædis Iouis, caput humanum inuentum dicitur. addit Arnobius; hominem Tolum vocatum fuisse.

193. si Olitorium forum.] Quò conferrent (inquit non ita multo post Varro) suas controuersias, & quæ vendere vellent, & quo quæque ferrẽt; forum appellarũt. forũ vero Olitoriũ erat antiquũ Macellũ vbi olerũ copia.

194. Sub eadem voce præconis, sub eadem hasta, sub eadem adnotatione quæstoris.] Sic Cicero offic. 2. dixit, hastam in foro ponere, & bona ciuium voci subiicere præconis; cui addit Tertull. adnotationem Quæstoris. Nã Quæstor (inquit Rhen.) aut illud inscribebat Cõmentario suo, aut rei elocatæ aut venditæ syngraphã dabat; Cui addit; Adnotationis vocabulum sacris scriniis Cæsarum non fuisse incognitum. Liber enim cui titulus Notitia Orientis & Occidentis, indicat, Magistrum memoriæ solitum adnotationes omnes dictare & emittere, & precibus respondere. Verum hoc huc non pertinet.

195. Circuit cauponas religio mendicans, &c.] Alludit ad mendicantes: pro matris Deorum simulacro, de quibus Clemẽs Alexand. Oration. ad Gentes in hæc verba: Menander certè Comicus in auriga, in actu qui dicitur Supposititius inquit: Nullus mihi placet Deus foris ambulans, cum vetula neque in domos ingrediens In tabula Metragyrtes. Tales enim erãt Metragyrtæ. Vnde eis mẽdicantibus merito dicebat Antisthenes: Non alo matrem Deorum, quam Dij alunt. Pulchrè vero totã amplificationem hanc irrisoriam explicat in Paraphrasi Zephyrus. Atqui iterum hunc locum ex MS. & prioribus restituimus, vt legatur ædes proinde, aras proinde: idem habitus, &c. vt ætas, vt ars, vt negotiũ mortui fuerit; ita De[us] est.) Scribitur autem etiam hic: idem, plurali numero.

196. Quo differt ab epulo Iouis silicernium.] Silicernium rectè interpretatur Zephyr. quantum apparet ex Nonio conuiuium funebre; de quo latius Ioseph. Scaliger in Festum, ex Glossario, vt dicatur quasi selucerniũ, quod lucernæ in conuiuiis talibus non adhiberentur, quæ Natali die in vsu erant. Alij dictum malunt quod cum silentio cernerentur conuiuium celebrare.

197. A simpulo obba,] pro: simpuuio. quod primus legit Zephyrus restituimus ex MS. cod. quod habebant antea excusi: simpulo, quia sic Varro li. 4. de ling. Lat. Quo vinũ dabãt vt minutatim funderent à gutteis guttũ appellarunt; & quo sumebant minutatim à sumendo simpulũ nominauere. In huiusce locum in conuiuiis è Græcia successit

Epichysis & Cyathus, in sacrificiis remansit guttum & simpulum. Cicero etiam prouerbialiter dixit, Fluctus simpulo excitare. Eadem significatione Plin. lib. 35. cap. 12. in sacris, simpulis prolibari dixit. Cum autem etiam apud Festum & in Glossario simpulum legatur, & Nonius Varronem citet; videtur & apud Nonium legi debere: simpulum, non: simpuuium. Quamquam interim Iuuen. Sat. 6. Simpuuium Numæ celebret.

198. Nam & aruspex mortuis apparet.] His verbis explicat quo soleat officio pollinctor fungi, vtpote mortuorum curator. Apparere, pro: ministrare, tum hic tum lib. de Resurrectione Carnis; ac: apparitio, pro: ministerio, lib. de Præscript. adu. hæret. tom. 3. Tertulliano familiaria sunt, vti rectè adnotauit Rhen. id ex Asconio cõfirmans. Vnde Apparitores dici vult viatores qui iudicibus præsto sunt, & ministrant. Paulopòst restituimus vet. exc. lectionem ex MS. & viuentibus eum addicitis, pro: adiicitis; præsertim cum sequ. cap. priori voce vtatur.

199. Larentinam publicum scortum, &c.] De eadem infra cap. 25. Fuit autem (inquit Lactant. li. 1. cap. 20.) Faustuli vxor, nutrix Romuli, & propter vulgati corporis vilitatem Lupa inter pastores, id est, meretrix nuncupata est. MS. cod. omnes & hic & infra legunt: Larentinam. & Lactant. ibidem, Larentinalia sacra einsce modi nuncupat. Vide Adnotationes nostras in D. Cypr. lib. de Idolo. van. num. 26. & Viuem in D. August. lib. 6. de Ciuit. Dei cap. 7. vbi etiam Laurentina vocatur iuxta MS. cod. (nam excusi malè habent: Laurentinã.) Quare omisimus vulgatam lectionẽ quæ habebat: Larentiã. Atqui Laidẽ celebrarũt scriptores omnes Phrynen. Auctor infra c. 47.

200. Simonem Magum statua & inscriptione sancti Dei inauguratis.] Sicuti alia multa ita etiam hoc ex Iust. Mart. Apol. 2. desumptum; qui etiam locus citatur ab Euseb. Eccl. hist. lib. 2. cap. 13. seu 12. ac Niceph. lib. 2. cap. 14. sicuti & Irenæi ex lib. 1. Adu. hæres. cap. 20. super quo loco citat præterea Feu-ardentius in suis Adn. n. 2. Cyrill. Hieros. cath. 6. ac Theodor. li. 1. hæret. fab.

201. De Pædagogiis aulicis.] Orientis (inquit Rhen.) ac occidentis Notitia, testatur sub distributione Castrensi fuisse Pædagogia. Vtitur eadem voce Tertull. infra tom. 3. aduers. Valent. vbi addit Rhen. sub Castrensi sacri palatij illa fuisse, & inde fieri mentionem Pædagogianorum apud Ammian. Marcell.

202. Nescio quem cynedum.] Anthnoũ (inquit idẽ) Adriani Cæsaris delicias; cuius etiam meminerunt Iust. Mart. Apol. 2. Athenag. in Apol. Hier. in Isaiã ca. 2. Prudẽtius li. 1. adu. Symmach. Epiph. in Epit. cath. fid. & Ancorato. Euseb. Chron. ad annum Domini 132. & Niceph. li. 7. c. 26. ac 10. c. 36. liber tamen Puteani habet; synhodi Deum. qui idem liber ab iis verbis, Volo & ritus, orditur caput decimumtertium; de sacrificando.

203. Capitula & vngulas.] Capitulum pro paruo capite etiam Plauto vsitatum in Curcul. & Terent. in Eunuch. & ipsi Tertull. supra lib. de Pallio. Elegantissimè autem, vt ante me adnotauit Ios. Scaliger, circumloquitur, quæ Festus & antiqui vocant Ablegmina id est partes quæ Diis porriciebantur.

204. de decima Herculis.] Vide infra c. 39. n. 513. Hic sufficiat illud Ciceronis li. 3. de Nat. Deor. Neque Herculi decumam quisquam vouit vnquam, si sapiens factus esset. Ad quod fortassis alludit, dum adiicit Laudabo magis sapientiam; quod iterum ex MS. restituimus.

CAP. XIIII.

205. Sed cõuersus ad litteras vestras.] Maximè placet hæc huius cap. inscriptio, partim ex exc. antiquis cod. partim ex ipso contextu: Quæ Poëtæ & Philosophi de diis ludibria conscripserint. Imitatur autem Athenagoram, Iustinum, Tatianum in Apol.

206. Deos inter se propter Troianos & Achiuos, &c.] Ad Homerum hauddubiè alludit, qui deorum pugnas latè prosequitur in Iliade. Quas etiam gentibus improperant Cic. de Nat. Deor. li. 2. Iust. Mart. Orat. ad gent. & latè Auctorem imitatus Minutius vbi supra: Has fabulas, inquit, & errores ab ipsis studiis & disciplinis elaboramus, carminibus præcipuè Poëtarum. Et Plato ideo præclarè Homerũ illũ inclytũ, laudatũ, & coronatũ, de ciuitate quã in sermone instituebat eiecit. Hic enim præcipuus bello Troico, deos vestros etsi ludos facit, tamẽ in hominũ rebus & actibus miscuit. Hic (en ipsa penè Tertull. verba) corũ paria cõposuit. Venerẽ sauciauit; Martẽ vinxit, vulnerauit, fugauit; Iouem narrat à Briario liberatum, ne à Diis ceteris ligaretur; & Sarpedonẽ filium quoniã morti non poterat eripere cruentis imbribus fleuisse: & cesto Veneris illectum flagrantius quàm in adulteras soleat, cum Iunone vxore cõcubuisse.

207. dedecorator.] Planè & hoc restituimus cum MS. pro eo quod irrepserat in editionem Zephyri & deinceps: decorator.

208. Hic Apollinẽ, &c. ille Neptuni, &c.] Latè de hoc loco etiã ex Lact. in Adn. nost. ad lib. D. Cypr. de Idol. Vanit. num. 7. Nec aliter Minutius: Alibi, inquit, Apollo Admeto pecus pascit; Laomedõti vero muros Neptunus instituit, nec mercedem operis infelix accipit.

209. Pindarum dico, qui Æsculapium, &c.] Similia est videre apud D. Cypr. & Min. vbi supra, de quibus latius in Adnot. illic nostris nu. 5. Hoc vnum adyciã, quod non solum Lact. sed & Cic. lib. 3. de Nat. Deor. vno loco Apollinis filium dixerit; quanquam eodem lib. dum tres distinguit Æsculapios, faciat eum qui fulmine interiit filium secundi Mercurij. Atqui Pindari verba ad quæ alludit hæc reperiuntur in Athenag. ex versione Langij:

Sed quæstu etiam sapientia obstringitur;
Mouit namque illum mercede splendida
Coruscans aurum in manibus.
Ergo & manu Saturnius iaciens vtraque
Spiritum è pectore exemit ilico,
Fulmenque coruscum intulit necem.

Atqui de fulmine Iouis vide supra cap. 11. num. 185. pro; qui medicinam: liber Puteani: quia medicinam, &c. pro: vindicatum, habet iudicatum.

210. Tragici aut Comici.] De Tragœdis & Comicis, Tragœdia ac Comœdia, vide Adnot. Viuis in 2. lib. D. Aug. de ciuit. Dei cap. 8. vbi idem argumentum tractatur, & infra latius sequ. cap. Atqui MS. omnes legunt: præfentur, pro: præ se ferant.

211. Taceo de Philosophis, Socrate contentus.] Quod damnatus sit Socrates quia Deos destruebat, obiiciunt etiam gentibus Iust. Mart. Apol. 1. & 2. Lact. lib. 5. cap. 14. Euseb. de præp. Euang. lib. 3. ca. 14. Lact. etiã deierationis meminit per canem & anserem, & ante hos omnes Ioseph. contra Apionem lib. 2. aut potius tertio: Cuius, inquit, rei gratia Socrates mortuus est. Respondet autem. Quia noua iuramenta iurauit, & quoddam dæmonium significasse referebat, serio siue ludens, sicut quidam dicunt: propter hoc cicutæ poculo morte multatus est.

212. Tamen cum pœnitentia sententiæ.] Vide D. Aug. lib. 8. de ciuit. Dei cap. 3. & Viuis ibidem Adnot.

213. Sed & Diogenes nescio quid in Herculẽ lusit.] Cod. Leodiensis: ludit. Vide Zephyrum in hæc verba; Diogenes in Herculem quid luserit nondum occurrit.

Dia

Diagoras verò melius quum in diuersorio quodam nulla sibi esset materia ad coquendam cœnam præter Herculis idolum. Age(inquit) Hercules certamen nobis obeas decimumtertium, & excoquito lentem. Aut itaque legendũ: Diagoras. *Aut loquitur de Diogene comico qui Tragædiam scripsit inscriptam: Incredibilia, teste Epiphan. hær. 33. Aut de Diogene Smyrnæo seu Cyrenæo qui cum Diagora Deos non esse asseruit.*

214. Et Romanis Cynicus Varro.] *Liberè (inquit Rhen.)* Varro *locutus est de Diis gentium; id quod vel ea sententia satis arguat, quæ citari solet de Extispiciis: Non solùm otiosos sed sordidissimos fuisse Deos, si in iecorum & viscerum sterquilinio sua occuluerunt consilia, hominibus ab insanis sacerdotibus manifestanda. Idem Satyras suas Menippæas à Cynico agnominauit.*

215. Trecentos Ioues (siue Iupitetes dicendum) sine capitibus introducit.] *Sic ex MS. omnibus, pro:* introduxit, *qui etiam legunt:* Iupitetos, *& Puteani;* Iupittos. *Sed vulgata lectio magis placet, eo quòd apud Priscianũ legatur,* Iupiter, *Iupitris vel* Iupiteris. *Locus autem Varronis quẽ citat, hodie nõ exstat, sed qui varia Iouis nomina eáque numerosa videre cupit, consulat Adn. Viuis in D. Aug. de ciuit. Dei lib. 7. cap. 11. Videtur autem huc alludere Minutius dum dicit: Et ne longius multos Ioues obeam, tot sunt Iouis monstra quot nomina.*

CAPVT XV.

216. Cetera lasciuiæ genera.] *Optimè mihi placet hæc exc. cod. huius cap. inscriptio:* Quàm sint fœda quæ in theatris ac Scena de Diis repræsentantur. *Liber Puteani ponit caput* XIIII. de fabulis & mimis deorũ & fœditatibus. *Imitatur autem etiam hîc Iust. & Athenagoram. Ipsum verò Minutius in Octauio, Arnob. lib. 4. & alicubi Lactantius.*

217. Despicite Lentulorum & Hostiliorum venustates, &c. vtrum mimos an deos vestros in iocis & stophis rideatis.] *Hoc modo iterum locum hunc ex MS. restituimus & suppleuimus. Rhen. in schol. & Vatic. 1. legunt:* vetustates, *sed magis placet:* venustates; *eo quòd, vt rectè adnotauit ad marg. Gagnæus* Lentulus & Hostilius *Mimographi fuerint. Meminit autem* Lentuli *sup. lib. de* Pallio *cap. 4. & eius fabulæ quam* Catinenses *inscripsit à Catina Siciliæ vrbe, qui à mollitie malè audiebant, tanquam qui pumice se leues & glabros redderent, hinc illud Iuuenalis: Attritus Catinensi pumice lumbum. liber Puteani;* despicite.

218. Mœchum Anubim, &c.] *Vide suprà cap. 6. num. 86. de Cynocephalo. Eundem enim esse patet ex lib. 6. aduers. gent. Arnobij verbis istis:* Anubis *canina cum facie. Sunt autem hæ fabularum inscriptiones de quibus loquitur:* Mœchus Anubis, Masculus Luna; Diana flagellata; Iouis testamentum, Hercules famelicus. *quas cùm illi composuisse videantur in Deorum derisum, frustra quis singularum caussam inquirere nitatur; vide Paraphrasin Zephyri Lact. lib. 1. cap. 21. cur sacra* Herculis famelici *cum risu & execratione celebrentur, latè explicat.*

219. Sed & histrionũ litteræ.] *Ex MS. iterũ restituimus:* litteræ: *sicuti habebant priores excusi, pro:* latera.

220. Luget Sol filium. *Phaëtonta intelligi rectè sentit Zephyrus.*

221. Et Cybele pastorem suspitat fastidiosum, non erubescentibus vobis.] *Adiecimus hæc iterum ex MS. cod. omissa citra æditionem Zephyri incuria impressoris, nam ipse in paraphrasi explicat. Paulopòst verò hoc explicat Auctor cùm dicit:* Vidimus aliquãdo castratum Atten illum deum ex Pessinunte. *Et latiùs Minutius: De* Cybele, *inquit, Dyndimena pudet dicere, quæ adulterium suum infeliciter placitum, quoniam & ipsa deformis & vetula & multorum Deorum mater, ad stuprum illicere non poterat, exsecuit, vt Deum scilicet faceret eunuchum. Tractat idipsum D. Aug. De ciuit. Dei, lib. 6. cap. 7. & lib. 7. cap. 25. & 26.*

222. Et sustinetis Iouis elogia cantati.] *Ac si dicat, Iouis criminum titulos, nam id significare* elogia *supra diximus cap. 2. num. 22.*

223. Et Iunonem, Venerem, Mineruam à pastore iudicari.] *Etiam Paridis iudicium satis notum est, vel ex Luciani Dialogis. Quod sequitur autem alibi Tertullianus apertiùs sic dicit:* ipsos Deos vestros sæpè noxij induunt, *quò etiam pertinet iocus ille Apulei: Dei dignati pedibus humanis incedere prodeunt; de sacrorum pompa loquens, in qua sæpè etiam noxij personas Deorum induebant. pro;* ignominiosissimum *liber Puteani; ignominiosum.*

224. Planè religiosiores estis in cauea.] *De cauea, circo, & scena, latiùs infrà tom. 2. lib. de Spect.*

225. Ex Pessinunte.] *Veterem hanc lectionem iterum ex MS. omnibus restituimus, pro:* Pessimunte. *Confirmatur enim illa tum ex Strabone lib. 12. & Ptolomæo lib. 5. cap. 4. tum vel ex illo Ciceronis de Arusp. resp. Lege Tribunitia Matris Deûm Pessinuntius sacerdos expulsus & spoliatus sacerdotio est.*

226. Et qui viuus ardebat, Herculem induerat.] *Alludit ad Herculis concremationem in Oeteis montibus, de qua plura in Adnot. nostris in D. Cypr. lib. de Idol. vanit. num. 8.*

227. Inter ludicras meridianorum crudelitates.] *Similiter Suetonius in Claudio cap. 34. bestiariis* meridianísque *adeò delectabatur, vt etiã prima luce ad spectaculum descenderet, & meridie dimisso ad prandium populo præsideret, vtpotè; Gladiatorum genus intelligens qui hora meridiana digladiabantur.*

228. Mercurium &c. & Iouis fratrem, &c.] *Fabulam explicat Zephyrus de* Mercurio: *Cauterio examinante, ac Plutone malleo & incude confirmante mortuorum cadauera.*

229. obsoletãt.] *Hoc est, inquit Rhen. obsoleta reddunt.*

230. in templis adulteria componi, inter aras lenocinia tractari.] *Iisdem penè verbis hæc prosequitur Minutius in Octauio. Exemplum autem reperire est apud Suetonium in Tiberio cap. 44.*

231. Sub iisdem vittis, apicibus, purpuris.] Vittæ, & purpuræ *ornamenta erant capitis flaminum, quibus in sacris Deorum vtebantur. Sine* apice *verò nec sub diuo esse fas erat, vt constat ex lege flaminica quam citat Ioseph. Scaliger in Festum.*

232. Libidinem expungi.] Expũgi *(inquit Zeph.) extingui & exprimi dixit, quo verbo vsi sunt frequenter Doctiores. Plautus in Amphitryone: Vt metuo ne victis hostibus dipartitam expungat gloriam. Et qui ex albo iudicũ vel ex classe eximebantur, expuncti dicebantur. Sic Persius & Martialis. Confirmatur id tum aliis multis Tertull. locis, tũ illo Minutij:* libido *defungitur.*

233. Christiani templa nec interdiu norunt.] *Similiter eadem penè ætate loquuntur Minutius, D. Cyprianus, Arnobius, Lactantius, non semel, nec tamen inde colligere est templa Christianis interdicta, sed dumtaxat ingressum templorum Idolorum, maximè eo tempore quo illic celebrabatur Idololatria. Nam (vti Auctor inquit lib. de Spect. cap. 18.)* etiam templa ipsa sine

periculo disciplinæ adire seruus Dei potest, vrgente causa simplici dumtaxat, quæ non pertinent ad proprium eius loci negotium vel officium.

CAP. XVI.

234. Nam vt quidam somniastis caput asininum, &c.] Caput hoc ferè & in MS. & in exc. sic inscribitur: De capite asinino & ceteris insignibus quæ videntur colere Christiani. Alter cod. Vat. hoc pacto: Quod Christiani non caput asininum (his adde: aut Solem) adorent, vt eis impingebant, sed verũ Deum & signum crucis. Imitatur autem Tertullianũ in hoc capite Minutius in Octauio. Puteani liber cum priore inscriptione ponit caput XV.

235. Hanc Cornelius Tacitus, &c.] Tam latè exordium libri quinti historiæ Cornelij Taciti quemadmodum nunc prodiit castigatus à Lipsio explicat, vt pluribus non sit opus; præterquam quod Tacitus dicat ab Occhore Rege Ægypti id genus hominum alias in terras exsulare iussum, quódque asinos agrestes dicat, quos Tertull. onagros; quòd denique effigiem eius animalis penetrali sacrauerint. Cui proindè rectè opponit quod paulopòst in eadem historia post vnam atque alteram paginam refert Tacitus; Cùm Cn. Pompeius templum iure victoriæ ingressus esset, inde vulgatum, nulla intus Deûm effigies, vacuam sedem & inania arcana. Et proinde rectè mendaciorum loquacissimum nuncupat Auctor, quia mera sunt mendacia quæ de Iudæorum origine, nomine, & religione latißimè dicto libro describit. Neque interim nouam esse hanc Taciti suspicionem rectè adnotauit F. Balduinus in Minutij Octauium quòd ad eandem idem responderit Ioseph. lib. 2. contra Apionem, quod Tertull. Mentitos enim esse Posidonium & Apollonium Molonis, qui commenti erant in sacrario asini caput collocasse Iudæos, eúmque coluisse donec Antiochus Epiphanes spoliato templo tale ex auro compositum caput inuenisset; vel inde conuincit, quòd cum legibus semper vtantur iisdem; & Pompeium magnum, & Licinium Crassum, & Titum Cæsarem nihil huiuscemodi reperisse constet, pro; quinto: rectè liber Puteani: quinta. Atqui ex 4. MS. restituimus: refert, pro: infert, &: locis aquarum egentissimis; Item ex iisdem & prior. exc. suppleuimus: Iudaîcæ religionis propinquos; &: proptereáque quia verebatur. rectè Puteani; quia nec verebatur.

236. Solis enim sacerdotibus adire licitum, & cõspectus ceterorũ velo oppasso intercidebatur.] Ita ex MS. pro: velo oppanso intercidebatur. Scripturas verò ad quas alludit, tum hîc tum alibi postac; ad marginem adnotauimus, vt ne prolixiores sint adnotationes nostræ.

237. Et iumenta omnia & totos cantherios cum sua Hippona, &c.] Idem sic expreßit Minutius: nisi quòd vos & totos asinos in stabulis cum vestra Hippona consecratis, & eosdem asinos cum Iside religiosè deuoratis, nec, Ægyptiorum sacra damnatis instituta serpentibus crocodilis, beluis ceterísque, & auibus & piscibus quorum aliquem Deûm si quis occiderit etiam capite punitur. qui de asinis refert quod Tertull. de cantheriis. Quò pertinere videtur illud Plauti: Cantherino ritu adstans somniat. Hipponæ autem stabulorum Deæ meminit etiam Apul. lib 3. de Asino aur. & Iuuen. Satyra 8. hoc versu: Hipponam, & facies olida ad præsepia pictas. Iustin. Mart. Apol. 2. & asinum Libero patri adsignat quem in eius sacris circumducere soleant, & Bellerophontẽ memorat cum equo Pegaso. Puteani liber, sua Epona. quod rectius putat Carrio. maximè cum apud Iuuenalẽ legatur; solam Eponã. item vt apud Prudẽtium. qui tamẽ locus illic etiamnum corruptus mansit. & alibi sexcenties.

238. Sed & qui crucis religiosos nos putat.] Vtcumque intelligatur locus iste; certè facit pro religione crucis, quod lib. de cor. milit. infrà Tom. 2. habet Auctor ex traditione Ecclesiastica: ad omnem, inquit, progressum, &c. quæcumque nos conuersatio exercet, frontem crucis signaculo terimus. Quod si quis de signo crucis dictum velit dumtaxat, certè quæ habet latißimè de figuris crucis ex Vet. Testam. infrà lib. aduers. Iud. & Tom. 3. lib. 3. aduers. Marcionem, & lib. de Idolol. non possunt non de imagine crucis intelligi, præsertim cùm dicat serpentem illum æneum, à Moyse erectum post interdictam omnis rei similitudinem crucis vim in dæmones significasse, & Adu. Marc. lib. 3. vbi figuram crucis ad instar litteræ T. describit. Et verò crucis imaginem iam ab ætate Apostolorum vsitatam fuisse apud Christianos, & proinde etiam ætate Tertulliani, vel ipsa obiectio ad quam respondet satis indicat; sicuti etiã illud quod Cæcilius Octauio apud Minutiũ Crucis ligna feralia obiiciebat. Super quo respondens Octauius prima quidem facie videtur fauere Magdenburgensibus Centuriatoribus, dum negat Cruces à Christianis aut coli, aut adorari. Sed si de adoratione & cultu latriæ intelligatur vt suprà c. 12. n. 184. Tertullianũ explicuimus, nihil pro illis facit. Et genuinum eum esse intellectum vel hinc patet, quòd paulòprius neget Christianos hominem summo supplicio punitũ colere; cùm tamen etiam cultu latriæ Christus à nobis colatur, etiam inquantum homo propter adiunctam diuinitatem. Sobriè enim primos illos scriptores oportuit de arcanis Christianæ religionis disserere, ne occasionem darent ethnicis in sua idololatria permanendi. Quod vsque adeò verum est, vt etiam Tertull. infrà c. 21. non ausus fuerit dicere Christum Christianos colere, sed Deũ per Christũ. Ne tamẽ quis his hærere pergat, imprimis huc pertinent quæcumque suprà dicto c. 12. de Imaginum Apostolica traditione diximus. Quibus licet adiicere figuras Crucis Veteri Testamento præsignatas, de quibus modò hunc ipsum Auctorẽ allegauimus, & aliquid diximus Adn. nostris ad li. 3. Test. D. Cypriani adu. Iud. n. 104. & 105. vbi Tertull. imitatur. Itẽ prædictionẽ Christi de futuro iudicio: Tunc apparebit signũ filij hominis; quod omnes Veteres de signo crucis interpretãtur. Deinde Abdiam hist. Apost. li. 1. 3. 8. & 10. vbi de SS. Apostolis agit Petro, Andrea, Bartholomæo, & Philippo. Apostolorũ quoque discipulus Martialis Epist. ad Burdegal. c. 8. vult fideles Crucẽ Domini semper non solũ in mente & in ore, sed & in signo habere. Iustin. martyr aduers. Tryphonẽ à Tertull. non dissentit, cũ inter ceteras crucis figuras iisdem penè verbis æneum serpentem & veru in quo assus fuit agnus Paschalis à Iudæis, & cornu vnicornium cõmemorat; postquàm multa alia ligni crucis symbola ex Vet. instrumento adtulisset. maximè autem per hæc verba: Infidelibus autem hoc idem signum (siue hæc figura, vt transtulit Gelenius) in excidium & condemnationem ostentatur. Et rursum Apol. 2. eadem penè verba adfert quæ paulopòst Tertull. addens, se etiam figura ea (crucis nempè quæ palàm cernitur.) Imperatores ad placabilitatem adhortatum, & paulopòst citans Platonem. Ad hunc, inquit, modum hisce lectis (nempè dicta historia signi crucis in eremo à Moyse erecti) scripsit Plato. Verùm quod non certo nosset neque intelligeret Crucis esse figuram, sed decussationis formam quæ litteram X. refert intelligentia complecteretur; eam quæ secundum Principem Deum est virtutem, decussatam esse in vniuerso dixit. Verba Græca Platonis & sicuti à Cicerone translata sunt lib. de

Vniu.

Vniu. habes in Adn. apud Io. Langum ad eum locum; qui ibidem pulchrè explicat decussare tamquam ad decussis signum redigere, vt inter se litteræ x. speciem præbeant. Addens ex Euseb. li. 1. de Vita Constantini, in vexillo cruce insignito litteram P per litteram x. in medio fuisse decussatam, vnde & maiores nostros sic nomen Christi scripsisse XPC. *his addantur, quæ scribit Irenæus de quadripartito Crucis habitu lib. 2. c. 42. Item Origenes paulo post Tertullianum lib. 6. in Epist. ad Romanos; vbi vim crucis ante oculos positæ extollit. Et Seuerianus Gabalonensis in serm. de S. Cruce citatò ab Adr. PP. aduersus Pseudocarolinum. Eodem pertinet Lactantio illud adscriptum carmen:*

Quisquis ades mediíque subis in limina templi
Siste parum; insontéq; tuo pro crimine passum
Respice me, &c. *& paulopòst:*
Cerne manus clauis fixas tinctósque lacertos,
Atque ingens lateri vulnus, cerne inde cruorem
Sanguineum, fossósque pedes, artúsq; cruentos.

Item quæ recensentur in passione S. Procopij Mart. sub Diocletiano auctore Metaphraste, citata à Syn. 7. Vbi imprimis (sicuti postea Constantino Cæsari) narratur illi apparuisse Crux crystallo similis cum Christi effigie, & proinde crucem similem illius iussu confectam ex auro & argento, quam secum deferens aduersus Saracenos victoriam obtinuerit. Quæ præterea de Constantini cruce scribunt Euseb. & de cruce patrum post eum Testimonia breuitatis gratia omitto; remittens Lectorem ad Democharis de Sacrificio lib. 4. c. 28. Multa etiam citantur in sæpedicta 7. Syn. pro Imaginibus. Certè vel Iuliani Apostatæ obiectio in Christianos huic loco deberet sufficere, quæ dicit: O miseros mortales qui crucis lignum adoratis, imaginem illius in fronte & ante domos pingentes. Super quo respõdet Cyrill. li. 6. Ligni illius picturam ad recordationem omnis virtutis fieri. Restat itaque hoc dumtaxat aduersus Rhenanum & Zephyr. adserere; etiam id temporis non nudam crucem semper solere depingi; sed Crucifixi effigiẽ pictam aut sculptam subinde cruci addi solitam. Vt itaque omittam dicta Lactãtij & Procopij manifesta testimonia, ipse Tertull. li. 3. adu. Marc. cõparans serpẽtem aneum cum Cruce dominica, illum pendentis habitu, *& li. de Idolol. c. 5.* suspensi in modum *dicit in spectaculum salutare propositum. Et ante eum D. Iustin. Mart. haud absimiliter, vbi agit de figura Agni paschalis loco supra citato. Minutius etiam disertis verbis vbi hunc locum imitatur, dicit: trophæa victricia non tantùm simplicis crucis faciem, verùm & adfixi hominis imitari. Eodem pertinet quod in Missa sua Chrysostomus, quam Erasmus Latinam fecit, meminit imaginis Christi, ad quam conuersus sacerdos caput inflectit portans Euangelium; loqui autem de Christi imagine in cruce vel hinc patet, quod idem Chrysost. libro quòd Deus sit Christus, dicat in mẽsa sacra crucem Christi fulgere. Item quòd Chrysost hom. 55. in Matth. postquam de cruce multa dixit, subiunxit: Si ergo gentilium quispiam tibi dixerit: Crucifixum ne adores; noli dubitare clara voce & læta facie dicere: Et adoro; & adorandi numquam finem faciam Et illud Ambr. serm. 56. (vbi ad infrascripta Tertull. & Minutij verba alludit:) figura enim sacramenti crucis quadam est velum à nautis in arbore suspensum, quasi Christus sit exaltatus in cruce. Illud quoque D. Hieron. de S. Paula: Prostratáque ante crucem, quasi pendentem dominum cerneret, adorabat. Et expressius id adserit Auctor li. 2. de Visit. infirmorum qui eidem adscribitur: Adiicitur, inquit, super crucem quadam hominis patientis imago, per quod salutifera Iesu Christi nobis renouatur passio, illud addens:*

Nec Deus est nec homo, præsens quam cerno figura,
Sed Deus est & homo quem signat sacra figura.

Item illud Sedulij li. 1. Carm.

En signo sacrata crucis vexilla coruscant:
En Regis pia fata micant.

Denique Lex Theodosij Imperat. Tit. 8 libro 1. c. 1. nostram sententiam confirmat, qua statuit, Nemini licere signum Saluatoris Christi humi vel in silice vel in marmore sculpere aut pingere, & conforme decretum Patrum 6. Syn. c. 73. Quæ de cruce effigie Christi insignita intelligi debere ipsa docet, nunc in hunc vsque diem Ecclesiæ obseruatio, qua videmus quidem in veteribus monumentis humi cruces depictas, sed nusquam Christi in cruce figuram.

239. Consecraneus erit noster.] *Veterem vocem:* consecraneus, *iterum restituimus ex MS. omnibus, pro eo quod substituerat Zephyrus:* consectaneus. *Simili enim modo Maximinus Imperator apud Iul. Capitol. milites suos vocat* consecraneos *commilitones.*

240. Quanto distinguitur à crucis stipite Pallas Attica aut Ceres farrea, &c.] *Palladem siue Mineruam & Cererem inter Rusticorũ 12. Deos numerat Varro initio lib. 1. de re Rustica. Quorũ simulacra plerumque solẽt sine effigie in sude quapiã aut informi ligno, tũ in domorum limitibus, tum in agris erigere, & vt Deos adorare, iuxta illud Lucani li. 3.*

--Simulacráque mœsta Deorum
Arte carent cæsísque exstant informia truncis.

Palladem *autem* Atticam *vocat, quòd Athenis peculiariter coleretur;* Cererem farream, *quòd farris feratur esse inuentrix. etsi in libro Puteani est;* Ceres faria. *Castigauimus autem ex 1. Vat. cod* proftant, *pro:* proftat. *Item* Pars crucis; *ex MS. & prioribus exc. omnibus, pro eo quod vitio typographico in aditionem Zephyri (quippè qui illud interpretatur) irrepserat:* Par crucis. *sic enim legendum constat vel ex his verbis Minutij: Vos planè qui ligneos Deos consecratis, cruces ligneas vt Deorum vestrorum partes forsitan adoratis. Quemadmodum suprà etiam locutus est Auctor c. 12. Cum iisdem omnibus iterum legimus:* si fortè, *tum hic tum paulopòst pro:* sic fortè; *nam & alibi illud Tertull. familiare est.*

241. Sed & victorias adoraris, &c.] *Hunc locum his verbis imitatur Minutius in Octauio: Trophæa vestra victricia, non tantùm simplicis crucis faciem, verùm & adfixi hominis imitantur. Quod aptissimè ab illo dictum est, quia Nonio teste: spolia capta in stipitibus fixa, trophæa dicebantur, quòd tum è picturis antiquis tum ex fastis Goltzij manifestum est, præsertim verò ex nummi veteris inscriptione hic adiuncta.*

L. SEPT. SEVE. PERT. AVG. IMP. V.

242. Signa veneratur, ſigna iurat, ſigna omnibus diis præponit.] Iterum ex MS. cod. adiecimus: Signa. Adorabatur verò à militibus præſertim labarum, quod Imperatori præferri ſolebat, de quo paulopòſt latiùs.

243. Omnes illi imaginum ſuggeſtus, monilia crucium ſunt.] MS. omnes & hic & paulopòſt crucum; exc. crucium. Aquilas verò intelligit Rhen. vultus Imperatorum & genios, quorum imagines in ſignis caſtrenſibus depingi ſollenne erat; vnde & ſigna dicuntur. Quod manifeſtius fit ex altera nummi veteris inſcriptione paulopòſt adiuncta.

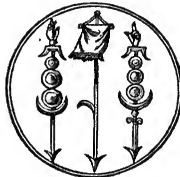
244. Sipara illa vexillorum.] Imitatur Iuſt. Mart. hæc verba Apol. 2. ad Antonin. Pium: Quin, inquit, & ſigna veſtra figuræ huius vim præferunt & declarant, per quæ progreſſus à vobis in publicum quouis locorũ fiũt, imperij & poteſtatis indicia in hiſce oſtendentibus; licet hoc non intelligẽtes faciatis. Locũ etiã hunc his verbis expreßit Minutius: Nã & ſigna ipſa & cantabra & vexilla caſtrorũ, quid aliud quã inaurata cruces ſunt & ornatæ? Itidẽ D. Hiero. Epiſt. ad Lætam de Inſt. filiæ: Vexilla militũ, Crucis inſignia ſunt, atque ardentes diadematum coronas patibuli Saluatoris pictura condecorat. Atqui Sipara interpretatur Rhen. eadem eſſe quæ Siparia, de quibus infrà li. aduerſ. Valentin. T. 3. Sed rectiùs meo iudicio Ioſeph. Scaliger: Sipara dici putat eadem ſignificatione, qua Nonius, Lucanus & Seneca Suppara vela quædam nauium appellãt, & Feſtus Supparos ſiue Suppara vela linea in crucem expanſa. Etſi in libro Puteani eſt; ſifara.

245. Et Cantabrorum.] Ante editionem Zephyri, excuſi omnes labarorum; poſt quam, quantum mihi apparet, incuria typographica: & candelabrorum. Et proinde Scaliger Caſtigationibus in Feſtum, coniecit legendum: & candes labarorum, eo quòd ex antenna labarorum pendebat cãdis quod eſt genus paludamenti Barbarici, quemadmodum viſitur in veteribus monumentis labarum depictum; vt candes idem ſit quod Græcè κάνδυνς. Quæ quidem coniectura plauſibilior eſſet; ſi aut excuſi veteres aut MS. legerent: candelabrorũ. Verùm cùm MS. Eln. S. Bauon. Leodienſis, Puteani & Vatic. 2. habeant non obſcurè: cantabrorum, & Minutius vt ſuprà: cantabra, certè in Minutio dicta diuinatio locum habere non poteſt. Non dubito itaque veram lectionem eſſe: cantabrorum. Quia tamen nuſquam alibi eo ſignificatu (nam Cantabrum furfur eſt Apicio & Celio) hactenus eam vocem reperire datum eſt, ad marginẽ adpoſui: labarorum cum Rhenan. ex tribus MS. Gelenio ex cod. Britannico, Turnebo Adu. li. 15. ca. 16 ac Onuphrio, qui etiam in Minutio legendum putant labara pro Cantabra; an rectè, iudicent alij. Hãc lectionem confirmat quod iam ante ætatem Tertulliani non modò ſub Hadriano ſed & ſub Auguſto labara in vſu fuiſſe conſtat, ex varijs numiſmatibus antiquis apud Hubertum Golzium M. Antonij & Hadriani Imperatoris. E quibus confirmatur Onuphrij Pauinij ſententia; quatuor apud veteres Romanos poſt oppreſſam rempublicam fuiſſe in caſtris ſignorum genera. Nam, inquit, manipulorum & equitum, vexilla; cohortium, ſigna; legionum Aquilæ; totius verò exercitus ſiue Imperatoris labarum vocabatur: quorum omnium & ſingulorum exemplaria videre eſt in numis veteribus tum Hadriani Cæſaris, & M. Antonii iam dictis tum ipſius Conſtantini, quæ ad maiorem intellectum mecum communicata ab Huberto Goltzio hic ſubiecimus.

HADRIANI.

ANTONII.

CONSTANTINI MAX.

Ex quibus videre licet lectori quomodo non tantùm tempore Conſtantini, ſed etiam iam longè antea omnia ſigna militaria formam quandam crucis habuerint; & vela illa ſiue ſipara ab antenna dependentia ſtolæ ſeu ornamenta quædam crucium fuerint; prorſus eadem forma qua hodie vexillis cruces ornantur in Eccleſia præſertim à Paſcha in Pentecoſten. De quo qui plura deſideret, videat Comment. Onuphrii in li. 2. Faſtorum. Latè etiam de labari; Conſtantini exemplari, tractant Euſeb. Eccl. hiſt. li. 9. c. 9. iuxta verſionem ſeu potius Paraphraſin Rufini, ac de Vita Conſtantini li. 1. c. 24. & 25. Socrates hiſt. Eccl. li. 1. c. 1. Sozomenus li. 1. c. 4. Niceph. li. 7. c. 29. qui omnes dicunt vexilli id genus à Romanis labarum nuncupatum. Latina ergo vox videtur non Græca. Labari quoque mentionem videre eſt apud D. Prudent. li. 1. adu. Symmach. & D. Amb. epiſt. 29. ad Theodoſium Imperat. quorum ipſa quidem verba citantur apud Rhenan. in ſcholiis, ſed cõpendij gratia prætermittimus, remittentes lectorem ad Onuphriũ loco citato, aut ad fontes ipſos. Quinetiam Cod. lib. 12. tit. 18. Lex exſtat de Præpoſitis labarorum, ſicuti primus Alciatus rectè reſtituit, pro eo quod corruptè legebatur: laborum. Quæ olim Auguſto inſcribebatur, nunc verò Impp. Honorio & Theodoſio Auguſtis. Data III. Idus Nou. Theodo-

Theodosio A. VII. & Palladio Coss.

246. Ad Persas si fortè deputamur.] Persas *Solem & ignem adorasse affirmatur Sept. Syn. Act. 6.*

247. Nos ad orientis regionem precari.] *Hanc consuetudinem qua Christiani ad Orientem versus precantur, pulchrè explicat siue D. Iust. Martyr siue alius Auctor respons. ad Orthodoxos quæst. 118. ostendens eam à Sanctis Apostolis acceptam in Ecclesia, non quod habitaculum diuinum existiment solis clima, sed quod Oriens præstabilior sit hominum opinione ceteris mundi partibus. Meminit eiusdem Orig. hom. 5. in Numer. & Epiph. adu. Ossen. hæresin inter Elxai hæretici errores posuit, quod ad Orientem orare suos sectatores prohibuerit. Si quis hic coniecturæ locus, existimo eam introductam, vt differrent à Iudæis, qui ad occidentem precabantur, si Cœlio Rhodigino credendum qui id adserit lib. 12. antiqu. lect. cap. 9. Aliis hæc causa probabilior videtur quod Christus sol oriens iustitiæ eiusque Aduentus splendor adueniens in scripturis nuncupetur Psal. 71. & 84. Isai. 60. Matth. 4. & Isai. 62. & Abacuch 3. Deinde vocatur ipse Christus, Oriens Zach. 3. & Luc. 1. quò alludit Auctor infra T. 3. lib. adu. Valent. cap. 3. his verbis.* Amat orientem Christi figuram, *vti illic adnotauimus nu. 21. Pro,* in affectatione: *longè rectius liber Puteani*: plerique vestrum aliquando affectatione & cœlestia adorandi.

248. Æquè si diem solis lætitiæ indulgemus, &c.] Diem solis *rectè interpretatur in schol. ad marg. Gagnæus* Diem dominicum, *quem Christianos celebrare tradit Auctor D. Iust. Mart. imitatus in fine Apolog. 2. vt distinguantur à Iudæis qui* diem Saturni, *id est,* Sabbathum *solemniter etiamnum ocio decernunt. Atqui de Dierum tum veteri tum noua nomenclatura, latissimè & exactissimè tractat Brissonius Obseru. diu. & hum. Iur. li. 1. sub initium, ad quem lectorem compendij gratia remittimus; & de Die Dominico videantur Adnot. nostræ in epist. 33. D. Cypr. num. 7. Hic adycimus, meminisse præter veteres ibi citatos Dominici diei, D. Ignat. ad Magnes. Dionys. Corinth. apud Euseb. lib. 4. Eccles. hist. cap. 17. eundem Eus. lib. 3. Eccl. hist. cap. 27. vbi de Ebionæis agit. D. August. epist. 119. ad Ianuar. Gaudentium in sermonibus & Zozomenum alicubi. & ipsum Tertull. nominatim infra T. 2. de Coron. milit.* Die dominico (*inquit traditiones recensens Apostolicas*) ieiunium nefas ducimus; vel, de geniculis adorare.

249. Deus Christianorum Ononychites.] *Quod picturæ huius monstri simillimæ alibi mentio non reperiatur, haud mirum: cum non nisi Carthagini edita sit à Gladiatore in contumeliam Christi.* Ononychitis *vero vox fictitia est, composita ab* ὄνος *quod asinum &* ὀνυχίτης *quod vngulatum significat, eo quod pingeretur auribus asininis, & altero pede vngulatus; quare non placet quod habent MS. Belgici & Gallici,* onochoitis, *neque quod Vaticani*: onochorsitis.

250. Biforme numen.] *Huic lectioni Rhenan. ex Gorz. cod. consentiunt MS. omnes, pro eo quod irrepserat*: nomen.

251. Et canino & leonino capite cõmixtos, &c.] *Hunc locum sic reddidit Minutius: Item boum capita, & capita veruecum & immolatis & colitis; de capro etiam & homine mixtos Deos, & leonum & canum vultu deos dedicatis. Nonne & Apim bouem cum Ægyptiis adoratis & pascitis? Alludit etiam ad hæc Deorum monstra Prud. lib. 1. adu. Symmach. his versibus:*

Quos penes omne sacrum est, quicquid formido tremendum
Suaserit; horrificos quos prodigialia cogunt
Credere monstra Deos.

Atqui de Cynocephalo *supra c. 7. diximus. Albricus etiam lib. de Deorum imaginibus, sub pedibus Apollinis depingi solere scribit monstrum terrificum, cuius corpus serpentinum, tria habens capita, caninum, lupinum, & leoninum; Pana idem describit cornutum, pedibus & cruribus caprinis; Mercurium vero capite (quod Tertull.* de tergo *adserit) & talis alatum: Satyros denique cornutos. Haud aliter adnotat Zephyr. in Paraphrasi Iouem Ammonem arietino capite, de alijs remittit ad Ouid. 5. lib. Metam. D. quoq; Hieronymus in vita Pauli Eremitæ Faunos describit homunculos fronte cornibus asperata, cuius extrema pars corporis in caprarum pedes desinebat. Porrò ex MS. iterum restituimus*: irrepercussum, *pro*: impercussum; *& MS. S. Bauon.* repurgauimus, *pro*: repurgabimus.

CAP. XVII.

252. Quod colimus nos, Deus vnus est.] *Huius capitis titulum tres MS. habent*: De Deo; *sed magis placet alterius Vat. MS. lectio & excusorum veterũ*: Quod Deus vnus sit, multis argumentis probari posse. *liber Puteani ponit caput XVI. de Deo. Atqui addidimus iterum*: nos *ex MS. Vat. id aliis veteribus abest. Imitatur autem Iustin. Mart. vtraque Apol. ac præsertim de Monarchia; qui plurimas adfert Ethnicorum in hanc rem sententias; & Athenagoram pro Christian. Ipsum autem imitantur Minutius in Octauio latissimè, D. Cypr. lib. de vanit. idol. & Lactant. Inst. diuin. lib. 1. c. 2. 3. 4. 5.*

253. Vnde & Græci nomen mundo κόσμον.] *Vide infra T. 3. li. 1. ad Marc. & li. adu. Hermogenem.* adeo verus.) *liber Puteani*; ideo verus.

254. Dum æstimari non capit.] *Rectè adnotauit in margine Gagn. accipi*: capit, *pro*: ἐνδέχεται; *impersonaliter nempè pro*: capax non est. *sicuti etiam frequenter adnotauit Rhen. præsertim sub finem lib. de Præscript. adu. hæret. lib. 1. c. 2. 3. & 4. adu. Marc. & lib. de resur. carn.*

255. Ita eum vis magnitudinis.] *Ita legimus ex MS. omnibus pro*: enim; *& paulopost reposuimus quod habebant Vet. exc.* est, *prætermisimus quoque*: &, *& addidimus iterum*: quibus sustinemur. *pro*; obiecit. *liber Puteani*; obiicit.

256. Ex animæ ipsius testimonio.] *Quia peculiarẽ librum conscr ipsit Auctor de Testimonio animæ aduersus idola quòd vnus sit Deus, vbi latius hæc tractantur, ad eum differimus quæ hic erant adnotanda.*

257. Et sanitatem suam patitur, Deum nominat.] *Latinius coniicit legendum*: potitur; *pro*: patitur. *Zephyr. vero communem exc. & MS. cod. lectionem sic interpretatur ac si dicat: afficitur sanitate, mutuata significatione à Græcis qui* παθεῖν *&* πάσχειν *tam in bonũ quàm in malum accipiunt. Secundum autem MS. omnes prætermisimus*: &, *ante illud*: Deum nominat.

CAP. XVIII.

258. Sed quo plenius & impressius, &c.] *Caput hoc quod rectius hic quàm postea incipitur, inscribitur variè. maximè autem placet ista*: De scripturis Dominicis, *siue* diuinis, *aut*: sacris, quæ opera Ptolomæi Philadelphi in Græcam linguam tralatæ sunt. *Atqui iterum cum exc. legimus*: siqui; *pro* siquid; *Item* spiritu diuino; *rursum*: est, *in eo quod sequitur.*

259. Hic enim est verus Prometheus.] *Eodẽ modo loquimur lib. 1. adu. Marc. & ad idem alludit lib. de carn. Christi infra T. 3. vbi ex Rhen. latius.*

260. Sed & obseruantibus præmia destinauerit.] Ita etiam ex MS. pro: obseruationibus. Quocunque autem modo legas, locus est insignis pro meritis & præmiis operum quales complures videre est tum in D. Cypr. tum in huius Auctoris indicibus.

261. In ignem æquè perpetem.] Perpetem (inquit Zephyr.) perpetuum continuúmque significare, vel ille Plautinus Sosia testatur: Neque ego inquit, hac nocte longiorem me vidisse censeo, nisi item vnam verberatus quam pependi perpetem; reperitur autem id in Amphytrione. Atqui de ignis inferni perpetuitate infra latius cap. 48.

262. Ad vtriusque meriti dispunctionem.] Vat. 1. dispositionem, sed illa vox Tertullianica est. de vestris fuimus,) Puteani; de vestris sumus. Quos diximus.) hic liber Puteani ponit caput xvj. de prophetis.

263. Prophetæ de officio præfandi dicuntur.] Rursum ita legimus cum Rhen. ex cod. Gorziensi & Belgicis 2. cod. MS. & Puteani pro: propheta̅di; nam (vt rectè adnotauit suis ad me missis obseruationibus Io. Harrisius.) etiam infra in fine cap. 20. sic loquitur: vnum tempus est diuinationi, futura præfari, iuxta veriorem lectionem vt ibi latius. Sic, vbi legitur: ad fidem diuinitatis, errorem Typographicum ita castigauimus, qui iterum irrepserat: finem; cum tamen iam antea Rhen. in schol. ita legendum indicasset, hoc sensu, vt diuina crederentur.

264. Ptolomæorum eruditissimus quem Philadelphum supernominant.] Supernominant (inquit Rhen.) pro: cognominant, phrasi Græca ἐπωνομάζουσι. fuit is tertius post Alexandrum Ægypti Rex Lagi filius. Rem autem totam de Edit. lxx. prosequuntur ante Tertullianum. Iust. in Paranet. ad Gentes & Apol. 2. Iren. lib. 3. adu. hær. cap. 25. Clem. Alexand. 1. stromat. Philo Iudæus lib. 2. de vita Moysi. Iosephus Antiq. lib. 12. cap. 2. ac contra Apion. lib. 2. & Aristæas hic citatus libro ex professo de illis edito. Post eius obitum, Hilar. præfat. in Psalmos & in Psal. 2. Epiph. de pond. & mens. Theodor. præfat. in psal. D. Aug. de doctrin. Christ. lib. 2. cap. 15. epistolis ad D. Hieron. & aliis locis citatis ab Eugypio lib. Thesaur. D. August. cap. 328. & sequ. Theodorus Antioch. in 1. cap. Sophon. prophetæ. Cyrill. Hierosol. catech. 4. Eusеb. de præpar. Euang. lib. 8. cap. 1. Chrysost. in 1. cap. Matth. Homil. 5. ac in 1. cap. Genes. hom. 4. Procop. Gazæus in cap. 1. Genes. Iustinian. Imp. Nouell. constit. 146. Latissimè denique totam historiam prosequuntur August. Iustinian. libro peculiari de Interpret. LXX. & D. Hieron. ac Leo Castrensis suis prolegomenis de transl. sacr. scripturæ in Isaiam, ad quos duos lectorem breuitatis gratia remittimus.

265. Cum studio bibliothecarum Pisistratum, opinor, æmularetur.] Pisistratus primus omnium in Græcia Athenis publicam Bibliothecam instituisse legitur, quam Athenienses accuratius auxerunt, eandem à Xerxe in Persas asportatam Seleucus Nicanor Athenas referri curauit. propria scilicet,) scilicet, deest Puteani libro.

266. Ex suggestu Demetrij Phalerei.] Disertis verbis hoc habent etiam Iosephus & ante illum ni fallor Aristæas locis supracitatis; Viues in D. August. de ciuit. Dei, addit, Demetrium hunc Athenis antea maximis dignitatibus functum, ciuium inuidia pulsum, à Ptolomæo fuisse susceptum, & bibliothecæ præfectum; quod ex Diogene Laërtio sumpsit in vita eiusdem Demetrij, vbi librum ab eo etiam conscriptum dicit qui Ptolomæus inscribebatur, & alterum de Rhetorica; qui fortassis occasionem dedit Tertull. vt vocet eum Grammaticorum tunc probatissimum; quem interim tanquam Antiquitatum scriptorem citat infra cap. sequ. Igitur.) hic Puteani ponit caput xviij. de scripturis dominicis.

267. Septuaginta duobus Interpretibus indultis.] Tot fuisse editionis illius veteris interpretes constat vel ex numero 12. tribuum, quippe cum ex singulis tribubus sex missi adstruantur ab ipso Iosepho; quo fit vt & apud ipsum legi oporteat LXXII. pro: LXX. Vulgo tamen dumtaxat LXX. nuncupari adnotat vbi supra Viues, vt breuius atque expeditius loquamur, quemadmodum Iudices illi Romani qui ad hastam de rebus minoribus iudicabant, Centumuiri appellabantur: cum tamen esset centum & quinque, terni nempe ex singulis tribubus.

268. Quos Menedemus quoque Philosophus prouidentiæ vindex,] Vnus Vat. cod. pro prouinciæ iudex, sed illam lectionem confirmat iisdem penè verbis, ad quæ alludere videtur Iosephus: Quos sermones (inquit, loquens de quæstionibus, vti ipse interpretatur in mensa habitis) cum non solum Rex admiratus esset, sed Menedemus etiam Philosophus fateretur omnia gubernare prouidentiam, eóque facilius tueri hanc sententiam; finis est huic quæstioni impositus. Meminit eiusdem & Aristæas. Eum vero inter Cynicos enumerat Diog. Laërtius, lib. 6.

269. De sententiæ communione suspexit.] Facit hic locus pro D. August. sententia, de 70. cellulis siue locis separatis, quas Iustin. Martyr in Pharao se vidisse refert, & disertis etiam verbis meminerunt Philo Iudæus, D. Irenæus, Hilarius, Eusebius, Chrysostomus, & Theodoretus, locis supra citatis.

270. Affirmauit hæc vobis etiam Aristæas.] Citat hunc eundem Ioseph. loco citato vbi ad verbum ex eo multa desumpsit, & Philo etsi non nominet, verbis tamen eius vtitur, Euseb. de Præpar. Euang. lib. 9. cap. 1. ac vlt. multa ex eodem adfert, ipse quoque D. Hieron. Præfat. in Pentateuchum, vbi ipsum ὑπερασπιστὴν, id est, satellitem Ptolomæi regis nuncupat, sicuti & ipse Aristæas non obscurè subindicat. Quorum & Tertulliani auctoritas mihi pluris est, quam L. Viuis vbi supra, qui putat eum qui exstat librum Aristæ de LXX. Interpretibus à recentiore quoquam confectum. Eundem cum Sigism. Gelenius in Iosepho & Eusebius Aristæum nuncupet, videtur idem Auctor qui Ptolomæi Philadelphi gesta & Orbis mirabilia ac fabularum librum conscripsit. Eiusdem Iudaicam historiam de Iob citat Euseb. de præpar. Euang. lib. 9. c. vlt. certè in libro Puteani apertè Aristæus nominatur.

271. Hodie apud Serapæum, Ptolomæi bibliothecæ, &c.] Locum apparet fuisse Alexandriæ vicinum, fortè Serapidis templo vicinum quo bibliotheca seruabatur Ptolomæi, quam & Iosephus & ante eum Aristæas 200. milia librorum habuisse scribunt iam ante euocatas sacras litteras, & Demetrium Phalereum Regi addidisse ad 500. vsque milia.

272. Vectigalis libertas vulgo additur.] Hoc est (inquit Rhen.) pecunia redimitur libertas, id est, liberum est vt adeas si numeraueris pecuniam.

CAP. XIX.

273. Primam instrumentis istis auctoritatem summa antiquitas, &c.] Caput hoc sic rectè inscribitur in vno Vatic. cod. Quod antiquitas scripturarum possit ex Mosis ætate, & supputatione temporum facile probari. Imitatur etiam hic Ioseph. imprimis: deinde D. Iust. Martyrem & Tatianum eius discipulum. Atqui cum vet. exc. iterum ex MS. adiecimus: istis. Hoc hic præterea adnotandum citari hunc locum sub finem libri

bri sequ. De Testimonio animæ aduersus idola, & proinde hunc illo prius conscriptum.

274. Venas veterani cuiusque styli vestri.] Iterum adiecimus ex MS. Venas, nam sic explicat etiam Zephyr. Venas (inquit) cuiusque styli metaphoricè fontes vocat & origines scripturæ. Sic enim Valerius: Asinius Pollio non minima pars styli Romani.

275. Historiarum caussas & memoriarum.] Similiter Iustin martyr Orat. ad Gentes: Vt intelligatis, omnibus vestris siue sapientibus, siue Poëtis, siue historicis, siue Philosophis & Legislatoribus multo antiquiorem fuisse primum religionis nostræ doctorem Mosen; sicuti nobis Græca declarant historiæ. Quod ipsum iam antea etiam Ioseph. de Solone & Lycurgo tradit lib. 2. seu potius 3. adu. Apionem.

276. Ipsas denique effigies litterarum.] Hoc secundum eam sententiam dicit, quã supradixit cap. 10. à Saturno primùm tabulas siue litteras (vt habet Minutius) inuentas. Eodem pertinet quod Plinius lib. 7. cap. 56. Assyrias litteras semper fuisse arbitratur, eo quod Ægyptiæ litteræ, quæ antiquissimæ habentur, longè post Assyrias fuerint. Et confirmatur ex eo, quod Phœnicas ex Ægypto litterarum inuentum intulisse Græciæ, refert Corn. Tacitus lib. 1. hist. Aug. Quæ ipsa latius prosequitur Joseph. contra Apionem lib. 1.

277. Ipsos inquam Deos vestros.] Ad eundem modum Euseb. præfat. suæ in Chronicon: Nam Moses (inquit) quos Græci antiquissimos putant, senior deprehenditur, Homero scilicet & Hesiodo, Troianóque bello; ac multo superior Hercule, Musæo, Lino, Orpheo, Castore, Polluce, Æsculapio, Libero, Mercurio, Apolline, & ceteris Dijs Gentium sacrísque, vel vatibus; ipsius quoque Iouis gestis, quem Græcia in arce diuinitatis collocauit, etiam si Cecropis tempore vixisse putetur. Cui similia etiam habet lib. 10. de præpar. Euang. cap. 3. vbi priorem locum citat, & latius Clemens Alexandr. Strom. lib. 1.

278. Si quem audistis interim Moysen, Argiuo Inacho par est ætate.] Sic locum antea corruptum ex MS. 4. restituimus, pro eo quod erat: Siquidem audistis, &c. Inacho parem. ab hoc autem loco liber Puteani incipit cap. xix. de Moyse propheta in quo etiam est, Argiuo Inacho pariter ætate est. Porro non solus Tertullianus Inacho parem facit Moysen, sed ante illum (iuxta quod citantur disertis verbis ab Eusebio præfat. Chronic. & de præpar. Euang. li. 10. cap. 3.) Iudæi Iustus, hist. Iudaic. & Ioseph. lib. 1. contra Apionem, Porphyrius adu. Christian. lib. 4. Africanus Annal. lib. 5. Clemens Alexand. lib. 1. Strom. & Tatianus Orat. aduersus Græcos. Quibus adde illius magistrum D. Iustinum Martyrem oratione aduersus gentes. Cassianum lib. 1. Exeget. à Clemente citatum, & Epiphan. initio operis Panarij. Quamquam interim, vt ingenuè fatear, ipse Eusebius magis probet, & magis cum histor. conueniat vt iuxta calculum quem in Chronicis sequitur, primum dicatur floruisse Moyses tempore Cecropis 300. circiter annis post Inachum, quem sequitur etiam D. August. lib. 18. de ciuit. Dei cap. 8. Non possumus tamen non retinere hanc Tertulliani sententiam, præsertim cùm ab Eusebio, Africano, Iosepho, & Tatiano ac Clemente citentur iidem Auctores ethnici paulo post ab Auctore nominati, vbi de singulis latius.

279. Quadringentis penè annis, nam & septem minus, Danaum, & ipsum, &c.] Locum hunc corruptissimum, ita vt vix mederi liceret, ex MS. Eluon. S. Baunonis Leodiensi, Puteani, & 2. Vaticanis castigauimus, pro eo quod antea legebatur: octingentis penè annis ante vrbem conditam. & deinde noua periodo: Nam & centum septuaginta Danaum ipsum. Secundum quã lectionem quomodo sibi constabit (vti iam nuper ad me scripsit F. Balduinus) historia; cum mox sequatur, mille circiter annis Priami cladem antecessisse Moysen? An igitur Roma ducentis annis fuit condita, antequam Troia euerteretur? Quod cùm sit absurdissimum; nimis libera fuit Egnatij coniectura, qui primus hunc librum edidit, qua addendum putauit contra MS. cod. fidem: ante vrbem conditam: & non minor Zephyri dormitantia, qui pro eo quod vt ne contrarietatem verba implicarent, excusum erat: trecentos circiter cladem Priami, ipse secundum MS. omnes. rectè quidem substituit: mille; sed tamen retinuit illud: ante vrbem cõditam. Verissimam autem esse MS. cod. nostrorum lectionem Josephus loco citato satis indicat verbis istis: hæc quidem Manethon. Palam vero est ex prædictis annis tempore computato, quod qui vocabatur Pastores, id est, nostri progenitores ex Ægypto liberati, ante tres & nonaginta atque trecentos annos hanc prouinciam (nempe Ægyptum) inhabitauere, quàm Danaus ad Argos accederet. Nemini enim dubium quin 393. anni, septem minus quam quadringentos annos constituant.

280. Mille circiter cladem Priami antecedit.] Etsi etiam hoc cum veritate historiarum non per omnia consentiat: tamen veram eam esse lectionem, patet ex Iosepho vbi supra; qui adfirmat Iudæorum egressum ex Ægypto ita antiquissimum, vt penè mille annis bellum præcedat Iliacum. Cui astipulatur satis Lactant. lib. 4. cap. 5. dicens Mosen annis nongentis Troiano excidio superiorem fuisse, & ante eum Theophyl. lib. 3. ad Autolycum. Quare non placet quod ante Zephyrum excusi habebant: trecentos circiter; cùm, qui vel minimum quadringentos annos numerent ab Inacho vsque ad Troianum excidium.

281. Possem dicere quingentis amplius & Homerum, habens quos sequar.] Euseb. de Præpar. Euãg. lib. 10. cap. 3. & Tatianus vbi supra hunc locum pulchrè explicant; Cum enim (vt illi referunt) Homerum post bellum Troianum Crates anno dumtaxat octogesimo constituat, Eratosthenes centesimo, Aristarchus 140. Philochorus 180. Apollodorus 240. & nonnulli Olympiade prima anno 400. alij (inquiunt) Archilochi æqualem fuisse contendunt, qui fuit Olympiade 23. temporibus Gigæ Regis Lydorum. Et apertius Clemens Alexandr. 1. Strom. iisdem penè opinionibus narratis. Quinetiam (inquit) Theopompus in 43. Philippicarum rerum refert, Homerum fuisse quingentis annis post eos qui in Ilio militarunt.

282. Etsi Moysi postumant.] hoc est (inquit Rhenan. in schol.) posteriores sunt Moyse. Sic etiam infra T. 3. lib. de Resurr. carn. etsi ordine postumat, effectu anticipiat. A postumo voce deriuata, quæ significat, eum qui post mortem patris nascitur.

283. Extremissimi tamen eorum non retrosiores, &c.] Ex MS. iterum adiecimus voculam: non, planè necessariam. Extremissimi vero (inquit Zephyr.) priscorum more, quo maximè delectatur, locutus est, qui & postremissimi dixerunt. Similis vox est: retrosiores. Atqui rem ipsam dè Prophetis vltimis quod [illegible] dem ætatis fuerint cum primoribus Philosophis, legis[illegible] & historicis gentium, latissimè prosequitur Clemens Alexand. lib. 1. Strom. & ex Chronic. Eusebij satis patet. Theophyl. vero Antioch. lib. 3. ad Autolycum paucis id declarat, eo quod Zacharias qui nouissimus est Prophetarum, tempore Darij

fuerit, qua ætate etiam Solon primus legislator vixerit, & à quo inceperint ferè suas historias Græci Herodotus, Thucydides, Xenophon. & legiferis.) *Vocem, &, addidit Carrio ex libro Puteani. Paulopòst censebat legendum Harrisius:* Hæc quibus originibus probari possint, *sed quia MS. repugnant retinuimus:* ordinibus. *ab iis ante verbis incepit liber Puteani caput xx. de statu temporum.*

284. Cum digitorum supputariis gesticulis adsidendum est.] *Veteres (inquit Rhen.) auctore Donato plicatis aut subductis digitis numerabant. hic est digitorum gestus; quos* gesticulos *Tertull. nuncupat. Scripsit autem Ven. Beda librum de loquela per gestum digitorum, qui exstat Oper. ipsius T. 1. cum scholiis ad quem lectorem remittimus.*

285. Archiua, Ægyptiorum, Chaldæorum Phœnicum.] Archiua *(inquit Rhen.) Grammatophylacia siue Chartophylacia quæ Latinè Tabularia ac Tablina dicuntur; quod magis placet quàm quod infra cap. 21. Zephyrus* archiua, *armaria interpretatur in quibus libri adseruabantur. Vel hinc autem patet, quod sequatur Tertull. Iosephum loco citato penè ad verbum, nam & ille eadem* archiua, *(siue vt 1. Vat. cod* arcana *) citat & eosdem Auctores quorum nomina sequuntur; quos rectè vocat hic* eorum municipes *(sicuti ex MS. iterum legimus pro:* etiam *) id est, ciues vt interpretatur Rhen.*

286. Aliqui Manethon Ægyptius.] *Hunc præterquam quod citet Ant. lib. 1. cap. 3. seu 8 ita describit Iosephus lib 1. adu. Apion* Manethon *genere* Ægyptius. *Græca disciplina eruditus, sicuti palam est; scripsit enim Græco sermone paternæ religionis historiam, ex sacris sicuti ipse ait interpretatus libris; frequenter arguit Herodotum in Ægyptiacis ignoratione mentitum. Is in 2. Ægyptiacorum de nobis scripsit; Meminit eiusdem & Theophilus ad Autolycum lib. 3. tanquam qui blasphemam linguam in Mosen & Hebræos soluerit, quem etiam pluribus confutat Iosephus, quemadmodum etiam Euseb. de præparat. Euãg lib 9. cap. 4 Et in Chronico anno mundi circiter 3530. Exstat quidem inter Antiquitates Annij* Manethonis *liber sed in quo non reperiuntur quæ allegat Iosephus. liber Puteani legit;* alioquin Manethon, &c.

287. Berosus Chaldæus.] *De hoc quoque lib. 2. contra Apionem ita Iosephus: Testis autem horũ est* Berosus, *vir genere quidem* Chaldæus, *notus autem eis qui doctrinæ eruditionique congaudent, quoniam de Astronomia & Chaldæorum Philosophia ipse Græcas conscriptiones edidit. Itaque* Berosus *antiquissimas secutus historias de facto diluuio & hominum in eo corruptione, sicuti Moses, ita conscripsit. Quando autem vixerit, narrat Tatianus Orat. contra Græcos:* Berosus, *inquit, Babylonius belli in Babylone sacerdos, qui Alexandri ætate vixit, & Antiocho post Alexandrum tertio* Chaldæorum *historiam tribus libris perscripsit, & Regum gesta exposuit. Eidem Plin. nat hist. lib. 7. cap. 38. scribit statuam inaurata lingua erectam ab Atheniensibus, ob Astrologiæ scientiã. Citatur etiã ab eodem ibidem c. 56. Rursum à Iosepho Antiq. Iud. li. 1. cap 3. siue 5. & 8. de diluuio & de Abrahamo cap. 7. seu 5. Quorum prior locus ad verbum hodie reperitur in* Berosi *Antiquitatibus quæ exstant ab Annio editæ, 2. & 3. non item: quare & ego sentio non esse germanum illius opus; præser[illegible]um etiã Mosis ibi nulla mentio in cõtextu, sed dumtaxa[illegible] Annij commentario, & quod Iosephus illum dicat scribere Babylonem à Semiramide non ædificatam, quod tamen habet* Berosus *qui nunc exstat.*

288. Hieronymus Phœnix Tyri Rex.] *Citatur bis apud Iosephum lib. Antiq. 1. locis modo citatis* Hieronymus Ægyptius, *qui antiquitates* Phœnicum *conscripsit; & contra Apion. lib. 2.* Hieronymus *qui de successoribus Ptolomæi Lagi scripsit historiam ipso tempore quo Hecatæus fuit. Qui an idem sit an vero priorem dumtaxat intelligat Tertull. Lectori iudicium relinquo. Nusquam interim nuncupatur ab illo* Tyri Rex, *fortassis falsus est nominis similitudine Tertull. eo quod Hiram cui familiaris fuit Salomon, Theophilo lib. 3. ad Autol. Hieromenus appelletur si castigatus sit locus.*

289. Mendesius Ptolomæus.] *De hoc in hæc verba Clem. Alex. Strom. lib. 1.* Mendesius Ptolomæus *fuit quidem sacerdos: Regum autem Ægypti res gestas tribus libris exponens, dicit tempore Amosis Ægypti Regis Mose duce Iudæos exiisse ex Ægypto, quæ eadem penè verba reperire, est etiam apud Tatianum Orat. contra Græcos, nisi quod ipse Amasim vocet Regem illum Ægypti, sicuti etiam ipsius magister D. Iust. Mart. vbi supra. quos locos citat Euseb. de præpar. Euang lib. 10. cap. 3.*

290. Menander Ephesius.] *Ioseph. lib. 1. contra Apion. sic hunc describit: Perducam* Menandrum *quoque* Ephesium. *Is enim singulorum Regum actus conscripsit apud Græcos & Barbaros, studens ex prouincialibus vniuscuiusque loci litteris historiæ veritatem pandere. Citat vero eum de his qui in Tyro regnauere, tum Iosephus tum Theophilus Antioch. lib. 3. ad Autolycum.*

291. Et Rex Iuba.] *Huius in hæc verba meminit Tatianus vbi supra: Berosum certo, inquit, locupletissimum esse testem vel ex* Iubæ *de Assyriis scripta constat historia (duobus lib. secundum quosdam conscripta) quam se ab illo accepisse fatetur. Multa ex eodem transcripsit Plin. nat. hist. lib. 5. 6. 8. 13. 14. 15. 28 36. & 37 & ex* Iuba *qui nescio an idem sit, lib. 10. 25 26. & 32. De aliis eiusdem scriptis videatur* Ἰόβας *apud Suidam qui facit eum Lybiæ & Maurusiæ Regem, & Epitome Bibl. Gesneri.*

292. Et Appion.] Apion *siue* Appion *(inquit Tatianus) Grammaticus vir celeberrimus lib. 4 hist. Ægyptiacæ (scripsit enim quinque libros) inter cetera, inquit, quod Amasis rex sub Inacho vixerit. Similia habet Clem. Alexandr. à quo dicitur cognominatus* πλειστόνικης, *id est, sæpe victor, quo pacto eum etiam nuncupat Plin. hist. nat. lib. 36. Consentiunt D. Iustin. Martyr & Africanus 3. Annalium (sic enim lego apud Euseb de præpar. Euangel. lib. 10. cap. 3.) qui Possidonij filium nuncupant. & præterea meminerunt commentarij eius aduersus Iudæos. Cui respondet latissimè Ioseph. lib. duobus qui exstant aut potius libro secundo contra Apionem; nam si verum dicere liceat, tres sunt Iosephi libri Apologetici pro Iudæis aduersus Græcos, primus contra Manethonem & alios, secundus peculiariter contra Apionem, & tertius qui hactenus cum secundo coniungitur aduersus Apollonium & Lisimachum. Pro quo facit quod Tertull. subijcit de* Iosepho & qui istos probat aut reuincitur. *Hunc autem eundem Apionem scribit Iosephus Antiq. lib. 18. cap. 10. seu 15. sub Caio Imperatore Romam missum pro Græcis Alexandrinis, & Philonem pro Iudæis. De qua eadem legatione citatur ab Euseb. hist. Eccles. lib. 2. cap. 5. lib. Philonis, qui etiamnum exstat inter eius opera. in libro Puteani est,* & siquis istos probat.

293. Græcorum etiam censuales conferendi, &c.] *Pulchrè ante Tertullianum hæc collatio Græcorum Auctorum facta est à prædictis Auctoribus, Iosepho, Africano, Iustino, Tatiano, Theophilo Antiocheno, Clemente imprimis Alexandrino, locis supra citatis.* Censuales *autem libros à censu annorum dixit phrasi Iureconsultorum*

rum Pauli & Vlpiani D. de censibus l. forma, apud quos forma censualis *pro*: *Lex* censualis, *& vincula* censualia *leguntur à censu fortunarum & tribuum. Atqui pro eo quod legitur*: quasi partem probationis, *legunt MS. omnes tam Vaticani quàm Belgici*: *& Puteani* patrem; *& pro*: aspersimus, *Vatic. cod.* 1. aspeximus; *sed excusorum lectio placet magis.*

C A P. X X.

294. Plus iam offerimus, &c.] *Caput hoc rectè inscribitur*: De maiestate & diuinitate scripturarum ex rerum euentu quas prædicunt.

295. Maiestatem scripturarum, si non vetustatem; diuinas probamus si dubitatur antiquas; nec hoc tardius, &c.] *Hoc pacto locum hunc restituimus iuxta vet. exc. & MS. omnes codices, pro eo quod legebatur*: Maiestatem scripturarum si non vetustate diuinas probamus, si dubitatur antiquitas; nec hoc tardius. *Etsi ita habet Puteani.*

296. Quod terræ vorant vrbes, quod insulas maria fraudant.] *De his aliquid adtigit Auctor supra cap. 2. lib. de Pallio, & infra latissimè cap. 40. vbi videat lector nostras Adnotationes, de aliis quæ hic recensentur aduersis infra cap.* 41. Compulsant *vero cum Datiuo, phrasis Tertullianica.*

297. Et frequentiæ plærumque mortium vastant.] *Hunc quoque locum sic castigauimus, ex MS. omnibus, pro eo quod Ædit. Egnatij & 1. Rhen.* frequentium montium; 2. *Rhen. edit.* efferuentium montium; *Zephyrus vero* frequentiæ mortuæ.

298. Monstris & portentis.] Monstra *inter animantia siue homines siue bruta reperire est*, portenta, *in rebus inanimatis.*

299. Testimonium diuinitatis, veritas diuinationis.] *Etiam hoc ex MS. pro*: veritatem; *est autem elegans allusio* diuinationis *ad diuinitatem*, *&* diuinatio *hic in bonam partem accipitur pro prophetia, nam mox subiungitur* vnum tempus est diuinationi, futura præfari, *saltem iuxta vet. exc.* Diuinationum *autem sacrarum & prophanarum differentiam videre est quæst. & resp. 2. earum quæ D Iustino inscribuntur; & apud D. August. lib. de diu. dæm. ca. 6. qui etiam alicubi Prophetiam Caiphæ de Christo* diuinationem *vocat.*

300. Eadẽ voces sonant, eadem literæ notant.] *Ex MS. Belgicis & Gallicis sic legimus pro*: eadẽ. *vtrobique.*

301. Dum expungitur.] *hoc est*: *completur (inquit Rhen.) vox est sæpissimè Tertulliano vsitata.*

C A P. X X I.

302. Sed quoniam edidimus, &c.] *Maximè placet hæc veterum excusorum capitis huius inscriptio*: Quid differant Christiani à Iudæis, & quisnam Christus. *MS. etiam Belgici & Gallici non malè*: De Iudæis & Christo. *Atqui ex MS. omnibus emendauimus*: aliquanto, *pro*: aliquando, *& ex Vatic.* 1. vobis, *pro* nobis. *Illud autem*: præter ætatem, *sic explicat Rhenan. quod Iudæorum secta vetusta sit, Christianorum recentior.* Certæ licentiæ aliquid & propriæ.) *Liber Puteani*; *certe licitè aliquid propriæ, &c.*

303. Neque de sollemnitatibus dierum.] *Illud interpretatur Zephyrus de obseruatione Sabbatorum; quinimmo etiamsi de ceteris Iudaicis festis intelligatur; nihil facere contra obseruationem sollemnium quæ Christi obseruat Ecclesia, vel ex lib. de Coron. milit. infra T. 2. intelligere est, quemadmodum ibi latius.* Signaculum *autem* corporis, *rectè interpretatur vterque de Circumcisione.*

304. Quo facilius quis nos hominis cultores existimauerit.] *Pulcer locus contra eos qui Christi corpus adorandum negant. Legimus autem paulopòst ex MS. iterum cum vet. exc.* neque de Deo aliter præsumimus.

305. Sed quanta deliquerint.] *MS. omnes*: dereliquerint, *&* ad declinandum deriuantes à disciplina; *cum Vet. exc. vti & Rhen. qui interpretatur*: deriuantes *instar riui defluentes*; *pro eo quod Zephyrus dumtaxat*: declinantes à disciplina: *Nos priorem lectionem retinuimus, secundam reiecimus.*

306. Dispersi, palabundi & soli ac cæli sui extorres, &c.] *Hunc locum ad verbum descripsit D. Cypr. lib. de vanit. idol. haud procul à fine. Adiecimus autem ex Vat. paulopòst*: ferè, *& legimus*: adlegeret; *& iterum reposuimus ex MS.* ob disciplinæ Auctoris capacitatem, *pro eo quod ex coniectura Rhen.* altioris, *& Zephyr.* auctioris *quæ postrema vox disertim in lib. Puteani est.*

307. Non de sororis incesto, nec de stupro filiæ aut coniugis alienæ.] *Ad Iouis incesta alludit, de quo suprà cap.* 8. Incesti qui magis quàm quos ipse Iupiter docuit. *Vbi vide Adn. nostras.*

308. Squamatum aut cornutum aut plumatum amatorem aut in auro conuersum Danaidis.] *Sic MS. pro eo quod vet. exc.* Danaes; *quod hactenus post Zephyrum prætermissum est. Alludit vero (inquit Rhen.) ad fabulas Iouis in serpentem, taurum & arietẽ, cygnum & aquilam, etiam in aurum conuersi dum amoribus obsequitur. De quibus latius D. Cypr. epist. 2. ad Donatum, & aliquid etiam in Adn. ibidem nostris nu. 32. & 33. Hinc Iouem appellat D. August. epist. 5. ad Marcel.* plurium stuprorum & auctorem & perpetratorem. *in libro Puteani est*; Danaidis Iouis ista sunt numina vestra.

309. Ceterum Dei filius nullam de impudicitia habet matrem.] *Mirum est vnde irrepserit*: de pudicitia, *cum Vet exc. cum MS. legant*: impudicitia; *vt iam non sit opus legere cum Latinio vocem nouam*: de pudicitia. *Addidimus ex iisdem*: & ita.

310. Apud vestros quoque sapientes λόγον, id est, sermonem atque rationem.] *Imitatur etiam hic D. Iustinum Mart. Apol. 2. ad Antonin. Pium & Athenagoram. Hunc vero locum sic explicat Lactantius Instit. diuin. lib. 4. ca. 9. Sed melius (inquit) Græci* λόγον, *dicunt, quàm nos verbum siue* sermonem. λόγος *enim &* sermonem *significat &* rationem, *quia ille & vox est & sapientia Dei. hunc sermonem diuinum ne Philosophi quidem ignorarunt. Adfert autem & de* λόγῳ, *testimonium ex Orpheo D. Iustinus Martyr Orat. ad gentes; & similiter D. Cypr. de idol. vanit. Christum virtutem &* rationem *&* sermonem *Dei nuncupat.*

311. Hunc enim Zeno determinat factitatorem.] *Vocabulo hoc* factitatoris *(inquit Rhen.) vtitur aduersus Hermogenem aduersus Valentin. & in aliis etiam libris. Pro intellectu autem huius loci facit vbi supra Lactant. Siquidem inquit,* Zenon *rerum naturæ dispositorem atque opificem vniuersitatis* λόγον *prædicat, quem, & fatum, & necessitatem rerum, & Deum, & animum Iouis nuncupat; ea scilicet consuetudine, qua solent Iouem pro Deo accipere. Sed nihil obstant verba, cùm sententia congruat veritati. Est enim spiritus Dei, quem ille animum Iouis nominat. Claruit* Zenon *tempore Regis Antigoni, quemadmodum mutuæ illorum epistolæ testantur, quæ etiamnum exstant apud Diog. Laërtium lib.* 7.

312. Hæc Cleanthes in spiritum congerit, &c.] *Sic ex MS. cum vrioribus excusis pro*: in spiritu, *& paulopòst*: autem *pro*: etiam. *fuit hic discipulus Zenonis sub eodem Antiocho.*

L

313. Propriam ſubſtantiam ſpiritum inſcribimus.] *Etiam hic repoſuimus cum MS.* ſpiritum *pro*, ſpiritus, *ſenſu id exigente. Sicuti, paulopòſt*: didicimus *pro*: dicimus; *ac*: filium Dei & Deum *cum Rhenano iam olim.*

314. Ita de ſpiritu ſpiritus.] *De hac veterum loquendi formula etiam Lactantio vſitata præſertim lib. 4. cap. 12. qua filius Dei Chriſtus ſpiritus nuncupatur, quantum apparet ex D. Hieronymo in 4. cap. Epiſt. ad Gal. ex ignorantia ſcripturarum. Vide Adn. noſtr. ad lib. D. Cypr. de Vanit. idol. num. 71. & latius inter Tertulliani errores in noſtris Prolegomenis.*

315. De Deo Deus vt lumen de lumine.] *Hinc apparet ſumptum illud Symboli Niceni quod in Miſſæ myſterio decãtatur:* Deũ de Deo, lumẽ de lumine. *Atqui cum Rhen. ex MS. cod. iterum emendauimus*: etſi plures inde traduces qualitatis mutueris: ita & quod.

316. Modulo alternum numerum gradu nõ ſtatu fecit, &c.] *Zephyrus contra ſic legit*: non gradu ſed ſtatu, *& interpretatur hoc pacto*: Alternus *hic numerus vt Deus & Dei filius duo videantur & vnum ſint & quod adeſt alteri, alteri quoque moduletur; non* gradu *ſit aut excellentia, ſed* ſtatu *poſituráque ea loci, qua ab origine illa patris filius exceßit propagatúſque eſt perpetuo quodam ductu, non autem receßit quaſi diuulſus. Quæ certè interpretatio alioqui commoda eſt, tamen non placet quod de* gradu *&* ſtatu *dixit, lectione quantum apparet mendoſa ſui codicis falſus. Si cum MS. & vet. exc. legamus*: gradu non ſtatu, *hunc videtur habere ſenſum*: gradu *ſit hic* alternus numerus *vtpote Deus de Deo*; non ſtatu, *quia ſtatu ſiue conditione & ſubſtantia nihil differt à Deo Patre Deus filius. Veram autem hanc eſſe lectionem confirmatur ex eo quod alibi ſic loquatur Auctor*: Tres ſunt non ſtatu ſed gradu, non ſubſtantia ſed forma, nec poteſtate ſed ſpecie, vnius autem ſubſtantiæ, & vnius ſtatus, & vnius poteſtatis. *Quare ne quis erret etiam Zephyri Paraphraſim in ſanum ſenſum mutauimus. De his autem loquendi formulis latius inter errores Tertulliani.*

317. Homo Deo miſtus.] *Totidem verbis dixit D. Cypr. de Vanit. idol. vbi multa hinc deſumpſit*: Deus cum homine miſcetur. *Et phraſim hanc explicat D. Aug. Epiſt. 3. ad Voluſ. dicens ſimilem eſſe miſturam qua Deus homini permiſtus dicitur, vt vna fieret perſona Chriſti, ſicuti miſcetur anima corpori, vt vna fiat perſona hominis.*

318. Qui penes vos haud diſſimiles fabulas.] *Fortaßis alludit ad fabulam de Deo Ioue auri ſpecie delapſo in ſinum virginis Danaes ſiue* Danaidis, *de qua paulò ſuperius num.* 308.

319. Nec alia magis inter nos & illos compulſatio eſt.] *Sic cap. præced.* quod regnis regna compulſant; *Metaphora ſumpta à fluctuum in mari compulſatione, cuius meminit Columella lib. 1. cap.* 18.

320. Duobus enim aduentibus eius ſignificatis.] *De duplici Chriſti aduentu latius Auctor infra li. adu. Iudæos, ac lib. 3. contra Marc. infra T. 3. Hunc vero locum imitatur per omnia D. Cypr. li. de Vanit. idol. Atqui paulopòſt, cùm MS. deleuimus*: &; *legimus etiam cum MS. & vet. exc.* prædicatum *cum D. Cypr. vbi ſuprà ac cum Rhenano*: meritum fuit delictorum, *pro*: delictum eorum *libri tamen manuſcripti*; delictum eorum.

321. Vti magũm æſtimarent de poteſtate.] *MS. omnes & prima editio*: magnum, *ſed Rhen. & D. Cypr. vbi ſuprà, ac MS. cod. ſecuti retinuimus*: magũm; *præſertim quod ca. 23. infra*: Dicent ibidem (*inquit Auctor*) ecquis ille Chriſtus cum ſua fabula, ſi homo communis conditionis, ſi magus; *Et eadem ſignificatione li. 3. adu. Marc. T. 3. planum id eſt impoſtorem à Iudæis exiſtimatum dicit. Certè Chriſtum tanquam præſtigiatorem à quibuſdam habitum, ſatis patet ex Euſ. lib. 3. de demonſtr. Euang. c. 8. vbi latißimè eam calumniam refutat, ſicuti & Epiſt. 5. ad Marcell. D. Auguſt. Legimus autem ex S. Bauonis & vno Vatic. cod.* cæcos reluminaret, *pro*: illuminaret. *Addit autem D. Cyprianus* claudis greſſum daret. Seſe verbum.) *liber Puteani*, ſe eſſe verbum.

322. Verbum Dei, id eſt λόγον, illud primordiale primogenitum.] *Adiecimus iterum ex MS. omnibus*: primordiale, *omiſſum à Zephyro. Alludere autem videtur ad Iuſt. Martyr. tum orat. contra Græcos vbi hunc adducit Orphei verſiculum:*

Vocem iuro patris primum quam prodidit ore.

Tum Apolog. 2. ad Antonin. Pium, cum λόγον Dei primogenitum *nuncupat, & rurſum, Chriſtum primogenitum Dei affirmat. pro eo autem quod eſt*: ſpiritu inſtructum, *Belgici & Vat. 1. Cod. & Puteani, legunt*: ſuffultum, *& alter Vatic. cod.* ſanctum.

323. Elementa ipſa famularet.] *In actiua (inquit Zephyrus) ſignificatione ſicuti Papinius in ſuo Hercule Surrentino: Pacatus mitiſque bonis nec turbidus ira, nec* famulare *timens. Legimus autem* qua reuincebantur, *pro*: quia. *iterum adiecimus vocem* Ieſum *paulopòſt.* Parum hoc, *hoc abeſt à libro Puteani: in eodem paulopòſt legitur*; & prophetæ retro & tamen ſuffixus.

324. Deliquium vtique putauerunt.] *Rectè id dicit Tertullianus, nam non fuiſſe veram Solis Eclypſim oſtendit viua ratione D. Aug. lib. 3. de Ciuit. Dei c. 15. & Epiſt. 80. ad Heſich. Porrò præter D. Dionyſ. Areop. Epiſt. ad Polycarpum (quem citat in Paraphraſi Zephyrus) meminit huius Solis* Deliquij *teſte Origene Pſlegon.* 14. *Olympiadarum libro ſicuti etiam in chronicis ſub Tiberio Cæſare eius verba ipſa adfert Euſebius. Refert etiam Oroſ. li. 7. c. 4. aliquantos Græcorũ libros idipſum adteſtari. A Sybilla quoque prædictas eas tenebras tradit Lact. lib. 4. c. 19. Addit hîc Tertull. etiam* in archiua relatas à Romanis.

325. Et tamen eum mundi caſum relatum in archiuis veſtris habetis.] *Vat. 1. cod. & alter quo vſus fuit Zephyrus, legunt*: caſſum, *vt priuatio (inquit ipſe) illa Solis intelligatur; qua Analogia*: *tunſus vſurpauit Plautus, pro tonſura, & Ouid. in Metamorph. narratum pro narratione.* Archiuis *verò etiam hic vt ſupra latius cap. 19. num. 285. retinui, pro eo quod MS. quinque legunt*: arcanis, *quorum 1. Vatic. legit paulopòſt*: circumſepſerunt, *alij*: circunſederunt.

326. Fallerent ſuſpectos.] Suſpectos (*inquit Rhenan.*) *pro* ſuſpicaces, *Iudæos nempe ipſos. Sic lib. de cultu fem. infra T. 2.* Quid geſtis aut ſuſpecto aut non deſideranti placere? *& T. 3. adu. Valent.* ſaltem ſuſpectus de aliquo factitatore.

327. Populum vectigalem & famularem ſibi ad fidem reuocare.] *Sic iterum cum Rhen. pro*: à fide. *Quod tamen libri manuſcripti habent. Atqui Vat. 1. legit*: familiarem, *ſed placet vox*: famularem; *ac ſi dicat, famulitio ſibi adſtrictum. Sic enim & Statius 2. Achil. turbam* famularem *dixit.*

328. De Romulo Proculi ſolent.] Proculi *dixit (interpretibus Rhen. & Zephyro) numero multitudinis, conuerſa figura diaſyrtica*, vt veſtri iſti Platones & Epicuri. *Hoc ipſum autem narrat infra Tom. 3. lib. 4. adu. Marc. vbi de eo latius.*

329. Ea ipſa ſuper Chriſto Pilatus.] *Exſtat Epiſt. Pilati*

lati ad Tiberium de Christo inter opera D.Dionys. Areop. Coloniæ excusa cum commentariis Dion.Carth.p. 757. citata iam antea tum ab Eusebio & aliis qui supra citantur c.5.tum à Gregorio Turon.in Chron. & Hugone Floriacensi apud nos manuscripto Antiq.lib.3.cap.8.& 9.

330. Ipsos illos quos adoratis.] Dæmonas intelligit quos in simulacris adorabant, vt rectè adnotauit Rhenan.qui Christo testimonium perhibebant cum à Christianis adiurarentur & eiicerentur. Vt credatis Christianis, addit liber Puteani hæc verba, propter quos non creditis Christianis. quæ huic loco planè necessaria credit Carrio Interim hic est.) Hic liber Puteani ponit caput XXII. de Deo omnipotente & Christo.

331. Quia nec fas est vlli de sua religione mentiri,&c.] Locus insignis aduersus nostri temporis hæreticos quosdam, qui putant licitum de religione quam colunt mendacium.

332. illum hominem putate,&c.] Rursus locus pro adoratione humanæ naturæ in Christo. Addidimus: autem, paulopòst ex cod.S.Bauonis.

333. Vt Græcis occurram, Orpheus. Pieriæ, &c.] Satis dilucidè locum hunc interpretatur in Paraphrasi Zephyrus. De Orpheo interim & Musæo sic scripsit D.Iust. Martyr Orat. ad Gent. Orpheus sanè πολυθεότητος primus Auctor, qualia posterius, ad filium suum Musæum ac reliquos germanos verósque auditores, de vno eodémque solo Deo prædicauerit, &c. Athenagoras in Apol.etiam Orgia Orphei recenset; de quibus apertius Lact.lib.1. cap. 24. Sacra Liberi patris primus Orpheus induxit in Græciam, primúsque celebrauit in monte Bœotiæ Thebis vbi Liber natus est proximo, & fuit per eadem tempora quibus Faunus. Quin etiam ipse Tertull.lib. de Anima, infra T.3.Orpheum & Musæum inter Deos relatos scribit.

334. Melampus Argis.] De hoc Euseb. de Præpar. Euang. lib. 2.cap. 5. Quidam, inquit, aiunt Melampodem Amythaonis filium ab Ægypto in Græciam luctū Cereris sollemniter celebratum reportasse.

335. Trophonius Bœotiæ.] MS. quidem omnes: Boëtiæ, sed veram esse vulgatam lectionem patet vel ex ipso Auctore lib. de Anima supradicto, vbi inter cetera etiam Oraculum recenset Trophonij in Bœotia; vbi de illo latius, vt proinde similiter castigandus Eusebius de præpar. Euang. lib.5. cap. 8. vbi Oraculi meminit in Lebadia Boëtiæ seu potius Bœotiæ.

336. Homo fuit Pompilius Numa.] De Numæ Pompilij superstitionibus latius infra T. 3. lib. de præscript. hæret. cap. 40.

337. In agnitionem veritatis ocularet.] Totidem id verbis repetit lib. de Idol. vanit. D.Cypr. Phrasis est Tertullianica vsitata etiam in fine lib. de Pœnit.infra T. 2. Paulopòst ex MS.restituimus:reformatur &:renuncietur.

CAP. XXII.

338. Atque adeo dicimus esse substantias quasdam spiritales.] Rectè in exc. cod. hic titulus exprimitur huius capitis: De Dæmonibus eorúmque viribus & actionibus. Imitatur autem etiam hic D. Iustin. Martyrem Orat.ad Gent. & præsertim Athenag. Apolog. Ipsum vero hunc locum ad verbum penè descripserunt Minutius Felix in Octau.& D.Cypr.lib.de Idol. vanit. Lact. lib.1.cap.8. & li.2.c.14.15.& 16.D.denique August.lib. 8.de ciuit. Dei c.14.15.16.17.18.19.20.21.22. & lib.9. c.1.2.3.6.7.8.9.10.11.12.13.16.17.18.19.20.21.22.& 23.& lib.de diuin.dæm. latissimè totam hanc materiam pertractat; sicut & Euseb.de præpar. Euang.lib.4. toto li. 5. & 7. quatuor primis capitibus.

339. Sciunt dæmonas Philosophi.] Philosophos aliquot citat D. Aug.lib.18.de ciuit. Dei cap.14.& Plutarchum nominatim Euseb. de præpar. Euang.lib.5.c. 4.

340. Socrate ipso ad dæmonij arbitrium exspectante.] Vide Adn.nostras in D.Cypr.lib.citatum nu.52. & latius infra cap.46. vbi ipsa verba Socratis reperire est, item initium libri de Anima ac ibi Adnot. nostras.

341. Dehortatorium planè à bono omnes sciunt Poëtę.] De hoc quoque vide Adn.nostras vbi supra n.51.

342. Etiam vulgus indoctum,&c.] Latius hæc infra lib. de Test.animæ. Atqui ex MS. iterum adiecimus: nam &. Item legimus: frequentat singulari numero. in Puteans est; in vsu maledictis.

343. Angelos quoque etiam Plato non negauit.] Locum hunc sic Minutius exprimit: Quid Plato, inquit, qui inuenire Deum negotium credidit? nónne & angelos sine negotio narrat & dæmonas? & in Symposio etiā suo naturam dæmonum exprimere conititur? Vult enim esse substantiam inter mortalem immortalémque, id est corpus & animam mediam, &c. Verba ipsa Platonis clariora sunt. Respondet enim apud illum Socrati Diotima; interpretari dæmones. vel vectare humana ad Deos, diuina ad nos, ab hominibus quidem preces & sacrificia, à Diis vero præcepta & mercedem pro sacrificiis. & paulopòst: Per Dæmones omne est commercium omnis collocutio Dei cum hominibus & vigilantibus & dormientibus. Vbi interim nominatim nusquam eos angelos nominat, sed officium tantum angelorum id est, nunciorum tribuit, quod superis nostra nuncient acta. Quare id intelligens quantum apparet vbi supra D.Cypr. veluti huius loci interpres quidam: In quo & Plato, inquit, pari ratione consentit; & vnum Deum seruans, ceteros angelos vel dæmonas dicit. Non defuisse interim paganos, qui eos angelos nuncuparent, in quibus & Labeo, disertis verbis tradit D.Aug.lib.9.de ciuit. Dei cap. 19. Ad quem locum citat in hanc rem Viues Euripidem in Ephigenia, Trismegistum & Martianum Capellam.

344. Vtriusque nominis testes esse vel Magos adserunt.] Zephyrus istud de magis Persarum interpretatur. Verum in genere loqui Auctorem patet tum ex cap. sequenti, tum ex Minutio & D.Cypriano. Quorum hic: Et magis, inquit, inde est ad perniciosa vel ludrica potentatus; quorum tamen præcipuus Hosthanes & formam Dei veri negat conspici posse, & angelos veros sedi eius dicit adsistere. Ille vero: magi quoque non tantum sciunt dæmonas, sed etiam quicquid miraculi ludunt, per dæmones faciunt, &c. Eorum magorum & eloquio & negotio primus Hosthanes, & verum Deum merita maiestate prosequitur, & angelos id est, ministros & nuncios Dei sed veri, eius venerationi nouit adsistere, &c. idem etiam dæmonas prodidit terrenos, vagos humanitatis inimicos. pro magos asserunt, liber Puteani, magi adsunt, item pro, ordine, idem liber, ordo cognoscitur.

345. Auspicata est in hominis exitium.] Auspicata (inquit Rhenan.) passiuè vt & in lib. præced. sæpè. Alludit autem ad primi hominis Adami exitium. Atqui pro: ad vtramque substantiam hominis adeundam censet legendum Rhenan. lædendam, sed repugnant MS. cod.

346. Præcipitat.] Ita dixit (inquit Zephyrus) ex vera verbi deriuatione, quæ aliquid temerè præcipere, & quasi praeoccupare significat. Nos: exanimat, iterum ex MS. reposuimus, pro: examinat. Dixit etiam: Cæca ra-

tione, *id est (interprete Rhen.) qua non videtur sed latet & ignoratur.* Et: tentatus aër, *hoc est, vti Zephyrus, læsus & malè affectus, sicut dicimus vino tentari caput. Pro:* effundit, *MS. Belgici & Gallici cod. legunt* : offundit; *& paulopòst* : aut, *pro* : ac. *Paulopòst pro eo quod est:* quod eos ipsos captis & circumscriptis mentibus hominum commendat, *MS. Belgici & Vatic. 1. Puteani ac Vet. exc.* comedat, *quod placet ob hac Plinij verba Nat. hist. lib. 30. cap. 1. Hominem occidere religiosissimum, mandi vero saluberrimum narrauit Hosthanes.*

347. Pabula propria nidoris & sanguinis.] *Vt tota (inquit Zephyr.) Magia testatur, spiritus mali* nidore & sanguine *delectantur, quod cùm alij tum Homerus in suis Necyomanticis non abs re seruauit. Latius idipsum videre est apud D. August. li. 10. de ciuit. Dei c. 11. ex Porphyrij epist. ad Anebuntem, ac libro Responsorum.*

348. Et quæ illi accuratior pascua est.] *In hoc consentiunt MS. cum Vet. exc. pro eo quod tanquam elegantius substitutum erat* : accuratiora pascua sunt; *Auctor itaque vsurpat singulari numero* : pascua quam enuntiant, *liber Puteani* ; adnuntiant, *vti infra idem verbum repetit.*

349. Dispositiones etiam Dei, &c.] *Similia videre est (vti rectè ad marg. Gagnæus adnotauit) apud D. August. potissimum vero locis supracitatis & nominatim cap. 3. 4. 5. & 6. de diuin. dæmon ac lib. 2. supra Gen. ad litteram cap. 17. & Lactant. lib. 2. cap. 15. D. Cyprianum denique & Minutium vbi supra.*

350. Sciunt Crœsi.] *Euseb. lib. 5. de Præpar. Euang. ca. 10. Vbi latè tractat de falsitate oraculorum ex Cenomai eiusdem tituli libro, etiam hac recenset tanquam Apollinem alloquentis verba* : Crœsus, *inquit, imperium Lydiæ à maioribus successione susceptum pietate in Deos maiores suos statuens superare, vt eorum patrocinio tutior esset; te Apollo maximè coluit, templúmque tuum Delphice auro atque argento ita ornauit, vt ditissimum templorum omnium & sit & videatur. Vnde iure tua beneuolentia fretus aduersus Persas arma mouere statuit, neque id absque consilio tuo. Tu enim ea de re interroganti sic respondisti.*

Intrepidus si Crœsus Halym transmiserit amnē,
Imperium perdet magnū, regnúmq; superbum.

Hac responsi ambiguitate, tui numinis cultorem, qui te suis opibus ditauit, euertisti, & regnum Lydiæ, quod longissima successionis serie in eum deuenerat, in Persas transtulisti. Non sponte opinor. Non enim tam pium religiosúmq; Regem, & præcipuè tibi amicum decipere vnquam voluisses, sed futurorum ignorantia id factum arbitror. Nam si tanquam Deus futura cognosceres, non latuisset te non intellecturum oraculi ambigua Crœsum.

351. Sciunt Pyrhi.] *Hunc locum latius explicat Minutius: De* Pyrrho, *inquit, Ennius Apollinis Pythij responsa confinxit (alludens ad illud* : Aio te Æacida Romanos vincere posse. *) cum iam Apollo versus facere desisset, cuius tunc cautum illud & ambiguum defecit oraculum, cum & politiores homines & minus creduli esse cœperunt. Et Demosthenes quod sciret responsa simulata* φιλιππίζειν *Pythium querebatur. Similia videre est apud Cic. 2. de diuin. & D. Aug. de ciu. Dei lib. 3. cap. 17. Erat autem idem* Apollo Pythius *qui Delphicus ita dictus, si Virù creditur in D. August. li. 4. de ciuit. Dei c. 11. à sacerdote virgine seu matrona Pythia quæ responsa dabat ex tripode. Pythia autem oracula defecisse post Christum, comprobat Euseb. li. 5. de Præpar. Euang. c. 8. ex Porphyrio & Plutarcho de oraculorum silentio.*

352. Ceterum testudinem decoqui.] *Satis hoc explicat in Paraphrasi Zephyrus.*

353. Momento apud Lydiam fuerat.] *Ac si dicat eo ipso momento quo testudo à Crœso decoquebatur in Lydia fuerat, quo id Pyrrhus renuntiabat. Atqui sicuti adnotat in sua Paraphrasi Zephyrus* Habent, &c. sapere paraturas, *Græca dicendi figura est quam nostri etiam nō refugiunt; vt: habeo multa dicere, id est possum; Et Cicero ad Lentulum: De Alexandrina re causáque regia tantum habeo polliceri, me tibi absenti, &c.* Paratura *vero nomen nondum memini apud alios legisse, ex analogia tamen eadem dicitur, qua scissura, commissura, & à Plinio diuisura dictum est, & volatura pro volatu, quod non minus nouum videri potest. Sic etiam infra cap. 47.* nouitiolam paraturam.

354. Fantasmata Castorum, &c.] *Etiam has fallacias* Castorum *victorias prænuntiantium &* Vestalium *Tusciæ ac Claudiæ & Domitij paucis rectè explicat Zephyrus. Rhen. addit easdem narrari à Valer. Maximo li. 8. de Vestalibus, & à Suetonio Tranquillo de Domitio. Certè etiam D. August. lib. 10. de ciuit. Dei cap. 16. vtriusque Vestalis exempla adfert. Minutius verò eadem penè ad verbum.*

CAP. XXIII.

355. Porrò si & Magi phantasmata edunt, &c.] *Inscribitur ferè hoc caput tum in MS. tum in exc. cod.* De phantasmaribus Magiæ & dæmonibus. *Pulchrè autem locum hunc quàm paucissimis interpretatur Zephyrus in sua Paraphrasi.*

356. Iam defunctorum inclamant animas.] *Latissimè hanc Magiæ speciem tractat & impugnat Auctor li. de Anima c. penult. infra T. 3. vbi & nos latius, sicuti etiam & de* somniis *quæ videntur Magi immittere. De* circulatoriis præstigiis *aliquid habet D. Aug. li. 10. de ciuit. Dei cap. 16. & ibidem latius Viues; de* Capris *ad diuinationem præparatis mentionem facit Euseb. lib. 2. de præpar. Euang. cap. 5. Porrò MS. cod. quinque legunt:* infament, *pro* : inclamant; *&* : elidunt, *pro* : eliciunt; *sed magis placet vulgata lectio.*

357. Vt aliter dementire, &c.] *Ex MS. cod. iterum illud restituimus, pro:* dementare; *præsertim cùm Zephyrus id interpretetur quasi de mente exire. addens verbum esse Magicum, quo vtitur Apuleius & hoc hemistichio Lucretius:*

Dementit enim deliráque fatur.

Cetera satis explicat Zephyrus in Paraphrasi, & latius infra c. seq. de Archigallo. *Atqui pro* profecat *liber Puteani habet;* profectam: *& pro,* compar exitus furoris, *MS. Belgici, Gallici & 1. Vat. legunt:* compara exitus; *alter Vat. & vet. exc.* cum par; *eligat lector quam volet, nos plurium lectionem edidimus, præsertim cum ad eam etiam Zephyrus alludat. Cum quo etiam & Rhen. ex MS. reposuimus:* instigationis, *pro* : inuestigationis. *maximè cum similiter penè Minutius dicat : par & in illis* instigatio *dæmonis, sed argumentum dispar furoris.*

358. Edatur hic aliquis, &c.] *Pulcra comparatio eius quem dæmone agi constet, & eius quem dicebant de Deo aliquid pati; vti latius explicat Zephyrus in Paraphrasi. eleganter autem liber Puteani* ; edatur hic aliqui ibidem sub tribunalibus *& postea* ; dominum, *pro,* deum. *sed posterius placet.*

359. Qui aris inhalantes numen de nidore cōcipiunt.] *Aliquid de nidore sanguinis in aris immolati dæmonibus grato cap. præced. diximus; quare magis placet hac*

hac lectio MS. quàm vulgata: aëris maleficum numen. Ex quibus etiam castigauimus: præfantur, pro: profantur; nam & supra eadem voce non semel vtitur.

360. Ista ipsa virgo cœlestis pluuiarum pollicitatrix.] Sic partim ex Rhenan. Gorziensi cod. partim ex MS. nostris, qui omnes constanter legunt: virgo Cœlestis, pro eo quod Zephyrus: vis Cœlestis. Ego verò existimo eum loqui de Cœlesti dea quam colebant Afri, apud quos scribebat Tertullianus (vti ante me etiam adnotauit Pithœus) de qua latiùs cap. sequ.

361. Æsculapius medicinarum demonstrator.] Similiter lib. de coron. Milit. infra T. 2. Primus medelas Æsculapius explorauerit. Vide Adnot. nostras supra cap. 14. num. 209.

362. Alias demorituris.] Ex veteri exc. hoc iterum adiecimus, maximè cùm alludant MS. cod. & Belgici quidem tres legant: alia die morituris. Vatic. verò: alia demorituris. Leodiensis: alia demorituris.

363. Scordij & denatij & asclepiadoti subministrator.] MS. omnes socordio & denatio & asclepiadoto subministratur; sed magis illud placet eo quod præcedat: demonstrator; tum quòd medicis notum sit Scordium, non: socordium; quod inter Mythridatica describit Plinius nat. hist. li. 25. c. 6. & 10. Quemadmodum etiam Panacen siue Asclepion eiusdẽ lib. c. 4. in hæc verba: Panaces ipso nomine omnium morborum remedia promittit, numerosum & Diis inuentoribus adscriptum. Vnum quippe Asclepion cognominatur, quoniam is illam Panicem appellauit, &c. Alludens hauddubiè ad Æsculapium, quippe qui Græcè ἀσκληπιὸς vocetur; à quo proinde etiam nouam vocẽ deriuauit suo more Asclepiadotum Tertull. tanquam dicat ab Asclepio datum seu traditum. Vocatur eadem à Theoph. li. 9. c. 6. hist. plantarum ἀσκληπίειον πάνακες. Reperitur & aliud herbæ genus Asclepias apud Plin. li. 27. c. 6. aduersus serpẽtum ictus præsentaneum: quod si etiam ab Asclepio dicatur, etiam hîc potest intelligi; & magis accedit vox Asclepiadotõ. Iterum autem ex MS. quod habebant vet. exc. restituimus: nisi se dæmones confessi sint, Christiano mentiri non audentes, quod singulari numero expressum erat in recentioribus, &: magia, pro: Magica. Paulopòst pro eo quod est: inniti MS. Belgici & Gallici: iniici, Vat. r. incipi, sed placet prius quod vet. exc. legant: niti, pro; dictis non steiis: liber Puteani: dictis non dicetis.

364. Si altera parte verè Dei sunt.] Sicuti hic excusi omnes legunt: Dei, plurali numero, non: dij; ita vbique MS. tum antea tum postea legunt, sicut etiam; deis, pro: diis: quod semel adnotasse sufficiat. Similiter autem effert lib. 1. adu. Marc. Inuenio planè ignotis deis aras prostitutas. Paulopòst vet. exc. lectionem iterum reposuimus ex MS. dæmones se dicere, pro: dici.

365. Vererentur enim abuti maiestatẽ superiorem.] Etiam hoc pro substitutis ablatiuis, eo quod non semel vti & abuti cum accusatiuo vsurpet, exempli gratia li. de coron. milit. infra T. 2. qui secundum idolorũ ornatum quid vtuntur. Item legimus: neq; à dæmoniis adfectaretur in confessione, neque à Deis negaretur. ac: vtrobique iam Deos quærite. &: quod neq; ipsi Dei sint, neque vlli alij. Etiam illud; omisso: Sed.

366. In continenti.] De phrasi hac Tertullianica & Cyprianica vide Adn. nostras in epist. eius 82. num. 2.

367. Si non Christianorum.] Hic quoque lectionem Rhen. cum MS. sequimur phrasi Tertullianica, pro: sed; quod habent alij excusi & liber manuscriptus doctissimi Puteani.

368. Si fortè Minoem & Rhadamantum secundum consensum Platonis & Poëtarum.] Non minus etiam hoc pro: secundum sensum. Nam Poëtis in hoc consentire Platonem, in hæc verba recenset D. Iustin. Mart. Apol. 2. Plato, inquit, Rhadamanthum & Minoem itidem iniustos ad se venientes plexurum esse docuit, nos autem idipsum factum iri dicimus, sed à Christo. Addit Orat. pro Christ. Athenag. Nos autem siue Minos siue Rhadamanthus sit, siue aliquis horum pater, ne eum quidem ipsum effugiturum esse iudicium Dei dicimus.

369. Et impuratissimis linguis.] Rursum sic ex MS. cum vet. exc. pro eo quod Zephyrus: impurissimis; nam & Terentius in Phorm sic loquitur: Impuratus me ille, vt etiam irrideat? pro, diluerit, habet liber Puteani; debuit. Item cum Rhen. & MS. operatoribus suis, pro: operationibus legimus: etsi in Puteani erat; operationibus.

370. Atquin omnis hæc nostra in illis dominatio, &c.] Hoc quoque ex iisdem in Puteani est; in illos. & paulopòst addidimus: Verum. Pulchrè autem locum hunc imitatur Prudent. in Apoth. contra Iud. Alludit ad Exorcismos quibus etiamnum vtitur Ecclesia, de quibus latius infra lib. ad Scapulam & de baptismo. Atqui MS. deinde legunt: Magis fides proxima est, pro: prona; sed hoc placet.

371. Quia plurimum illis credendo, in Christo Domino nostro credimus.] Imprimis miror hic omissam particulam: in; à Zephyro & posterioribus, cùm eam more loquendi Ecclesiastico habeant non modò vet. exc. sed MS. ad vnum omnes. Vt non dubitem iam tum eam formulam vsitatam fuisse qua profitemur nos credere in Deo, siue vt Ruffinus in Symb. & D. August. in Deum, non verò credere Deo vel Deum. Venit hic præterea adnotandum, quod videatur hinc Tertullianus ad fidem conuersus, ex testimoniis Deorum, qui dum Dæmonas se confiterentur Christianos facere consueuerunt. Atqui pro: fiduciam, ex MS. quatuor substituimus: fidentiam, vocem Tertullianicam. pro, prona est; liber Puteani; proxima est.

CAP. XXIIII.

372. Omnis ista confessio, &c.] Ob prolixitatem hic caput nouum constituimus, præsertim cùm veluti Epilogus sit totius disputationis de Deorum cultu. Potest autem inscribi: Quod Christiani non incurrant crimẽ læsæ religionis, etsi variant in cultu veri Dei, sed ipsi potius, qui Deos colunt longè diuersissimos. Hæc autem in codice Puteani longè elegantius ita leguntur: si religio non est: quia nec Dei pro certo: nec nos pro certo rei sumus læsæ religionis. Notanda autem non ita multò post vox: irreligiositatis. Porrò imitatur hunc locum Euseb. sub finem orationis de Laudibus Constantini.

373. Nunc vt constaret, &c.] Sic ex MS. pro Nam. Atqui de sublimiore & principe Deo à gentibus concesso imitatur Iustin. Mart. Orat. ad Gent. & Athenag. Orat. pro Christ. Lactant. verò latiss. idipsum prosequitur Inst. diuin. lib. 1. cap. 5. ex Orpheo, qui Deum verum & magnum & πρωτόγονον appellat: Antisthene, qui summæ totius artificem; Virgilio, qui Magnum; Aristotele, qui summum; Cicerone, qui supremum; & Seneca, qui Deorum omnium Deum nuncupat.

374. Vt Plato Iouem Magnum in cœlo comitatum exercitu, &c.] Hunc Platonis locum sic recenset Athenag. Magnus ille Dux in cœlo Iupiter, voluitrem repens currum (quæ ipsa verba citat Orat. ad Gentil. D. Iust.) exornans, ornans, & curans omnia. Hunc autem conse-

quitur exercitus Deorũ atq; Dæmonum. Illud verò, inquit, nõ ad eũ qui Saturni filius esse dicitur, pertinet Iouẽ; nomine nãque ipso cõditor rerũ vniuersarum designatur. Declarat id ipse Plato. Nam cùm non (sic lego) haberet aliud quo eum significanter appellaret, vulgari & vsitato, minime autem proprio Dei nomine; euidentioris designationis gratia est vsus, adiecto insuper verbo Magnus, vt discerneret cælestem à terreno, ingenitum à genito. Paucis idem repetitur ab Arnob. lib. 1. adu. gentes, vel ex appellatione qua Iupiter Opt. Max. dicitur & habetur. Atqui paulopòst pro: suspici, legunt Vat. 1. & vet. exc. suscipi; ac pro: operà, MS. omnes: opera. Eligat Lector quod volet.

375. Colat alius Deum, alius Iouem, &c.] Pulchrè has Antitheses explicat Zephyrus in Paraphrasi, quibus contrariam tradit religionem gentium, Christianæ religioni; & latiùs infra de ceremoniis cultus diuini externis cap. 30.

376. Alius ad aram fidei.] Huc pertinet illud D. August. lib. 4. de Ciuit. Dei cap. 20. Sed cur & fides Dea credita est, & accepit etiam ipsa templum & altare? Vbi latè de has Dea Viues in Adnot. Sufficiat hoc loco quod iuxta Plin. lib. 35. & Cic. 3. Offic. Capitolio ædes fidei vicina fuerit: nam quis eam primus consecrarit, variant opiniones. quidam Atilio Calatino id adscribunt, alij Numæ, alij denique Æneæ ante Romulum & Remum. Atqui ara & altare iuxta Seruium in hoc differunt, quòd aræ essent & inferis & superis Diis consecrata, altaria vero superis diis dumtaxat. Quorum hoc ab altitudine dictum putat, aram verò quasi ansam commutatione litterarum interpretatur Varro.

377. Atque adeo & Ægyptiis, &c.] De Ægyptiorum Deorum portentis vide Adn. nostras in D. Cyprian. lib. ad Demetr. num. 32. Meminerunt præter Auctores ibi citatos Lactant. lib. 2. cap. 13. & lib. 5. cap. 20. Euseb. de præpar. Euang. lib. 3. cap. 2. ex Porphyrio; D. Aug. denique lib. 2. de ciuit. Dei cap. 22.

378. Et capite damnandi qui aliquẽ huiusmodi Deum occiderit.] Nescio vnde irrepserit: & pice dãnãdis, ac; occiderint; cũ illud legant nõ modò MS. omnes, sed & exc. priores. maximè cũ correspõdeat illud Minutij: Nec eorum sacra damnatis instituta serpentibus, crocodilis, beluis ceteris & auibus, & piscibus; quorum aliquem Deûm si quis occiderit etiam capite punitur.

379. Syriæ Astartes.] Deam hanc fuisse constat vel ex 3. lib. Reg. cap. 21. vbi sic legitur: Sed colebat Salomon Astarten Deam Sydoniorum. & sub finem. Et quod dereliquerit me & adorauerit Astarten Deam Sydoniorum. Eodem pertinet quod est 4 Reg. 23. de Iosia Rege: Excelsa quoque quæ erant in Hierusalem ad dexteram partẽ montis offensionis, quæ ædificauerat Rex Israël Astaroth siue vt 70. legunt ἀστάρτῃ idolo Ægyptiorum. Et quod frequenter repetitur Iud. 2. 3. 10. ac 1. Reg. 7. & 12. Idolis Balaam siue Baal & Astaroth. Eo autem nomine (si Calcagnino creditur lib. 5. obseru.) Venerem colebant Sydonij, cuius adeo vim atque potestatem secum admiretur Plautina Peristrata. Ponit etiam inter principes Deorum Varro de ling. Lat. li. 4. Tu autem & Astartẽ apud Phœnices, nec aliter Euseb. de Præpar. Euang. lib. 1. ca. 7. Reperitur interim apud Petrum Crinitum li. 14. de hon. disc. ca. 8. Syriorum Dea Adagattis, sed quia MS. omnes cum excusis legunt: Astartes, & ipse quoque Minutius in Octauio; malui illud retinere; maximè cum Phœnicia Syriæ pars sit. Syria enim (inquit Beda li. de locis Act. Apost.) quæ Hebraicè Aram dicitur, regio est inter flumen Euphratem & mare magnum vsque ad Ægyptum pertingens, habens maximas prouincias Comagenam, Phœniciam, & Palæstinam absque Sarasenis & Nabathæis, quorum gentes sunt duodecim.

380. Arabiæ Dysares.] Sic ex MS. omnibus pro: Diasares, eo quod apud Eusebium vbi supra sic legatur: Arabes item Dusarim quendam & Obdum pro Deo colebant, Arabiæ vero regio (inquit Ven. Beda vbi supra) inter sinum maris rubri qui Persicus, & eum qui Arabicus dicitur, habet gentes multas Moabitas, Ammonitas, Idumæos, Saracenos, aliósque quamplurimos. Cum autem Origen. lib. 5. contra Celsum dicat Arabes Liberum tantum & Vraniam Deos coluisse, oportet vt alter illorum lingua Arabica Diasares vocatus sit aut potius Dysares vt habent MS. Si quid diuinare liceat, liber ita ab eis est cognominatus, nam דושרש Dasares Hebraicè & Caldaicè, quibus linguis haud absimilis est Arabica, interprete Munstero Isai. 19. significat eum qui volutatur vt ebrius; iam vero ebrietas Liberum habet patronum.

381. Norici.] Noricum (inquit Ptolom. lib. 2. cap. 14. ad Tab. 5. Europ.) terminatur ab Occasu Aeno fluuio; à septentrione Danubij parte, quæ est ab Aeno vsque ad Cetium montem; ab ortu vero Solis ipso monte Cetio, à meridie vero parte Pannoniæ superioris quæ sub dicto mõte est, & quod inde est super Istriam, eo monte qui Caruancas appellatur. Similia Oros. lib. 1. cap. 26. & Paulus Diac. lib. 3. cap. 25. Ex quo patet (inquit Franciscus Irenicus Germ. Exeg. lib. 1. cap. 20.) Noricam regionem non fuisse olim Bauariam vbi nunc collocatur, vltra enim Danubium porrigebatur vbi adhuc vestigium nominis est Norkeij. Eodem pertinet quod collocetur secundum Strabonem non procul à mari Adriatico iuxta Alpes, & secundum Plinium apud Aquilegiam. Recenset autem coniecturam suam vir longè eruditissimus Pithœus hunc locum castigans Adu. li. 1. ca. 3. & 4. ac si sit legendum Aremorici; eo quod, vt mox dicetur Belenum Deum faciat Ausonius gentis Aremoricæ, sed si Gallorum fuit Deus ille, potuit esse etiam Noricorum, immo & omnium Germanorum; quippe qui olim etiam Gallis, Galathis & Celtis contributi fuerint, vti latè deducit Franc. Iren. lib. supradicto cap. 12. maximè cum ex eiusdem lib. 2. cap. 4. constet Germanos (vel Cæs. teste lib. 6.) Solem coluisse, immo Munsterus in Chronogr. Augusta Vindelicorum qui Noricis vicini erant, cultum fuisse scribit olim Apollinem Cranium; quidni etiam Belenum.

382. Belenus.] Antea exc. Tibelenus, quod Rhen. ad marg. confirmare videtur sua 1. edit. his verbis: Tibelenus Noricorum Deus der Teuffel, & totidem penè verbis repetit Alihamorus Comm. in Taciti Germ. comment. Memorat, inquit, Tertullianus in Apologetico aduersus gentes Noricos Tibelenum Deum coluisse, id est, den Tufel. Verũ, donec certius quid Germani de suo illo Teuffel siue diabolo adtulerint, magis placet lectio Pithœi à Fr. Balduino etiam suis litteris ad me comprobata, vti legatur Belenus, præsertim cum duo MS. Belgici & vnus Vatic. & Puteani legant: Nori cibelenus, aut potius si dictiones vti oportet distinguamus: Norici Belenus. Certè ex Ausonio satis supérque didicimus (inquit ille) Apollinem Belenum, eius vero ministros siue sacerdotes Pateras dictos. Versus Ausonij hi sunt;

Tu Baiocassi stirpe Druidarum satus
Si fama non fallit fidem
Beleni sacratum ducis è templo genus. & alibi;
Nec reticebo senem nomine Phœbicium
Qui Beleni æditiuus, Stirpe satus Druidum
Gentis Aremoricæ.

Dictum

Dictum autem existimat Belenum *à iactu siue emissione radiorum, vnde Apollinis quoque nomen deductum Plato scripsit: certè apud quosdam Poëtas Sagittipotens eadem ratione dici videtur. Scaliger Lect. Auson. lib. 1. addit, de* Beleno *etiam mentionem fieri apud Herodianum quem* βελὶν *vocat, vnde & Galli herbam qua sagittas inungebant* Belenium *vocabant. Apud eundem quoque fit mentio Abellionis Lucanorum Dei.*

383. Africæ Cœlestis.] *Etiam hanc emendationem partim Turnebo Adu. lib. 22. cap. 24. partim Pithœo vbi supra, acceptam debeo, pro eo quod irrepserat:* Cœlestus. *Qui similiter censet castiganda, Vlpiani fragmentum, & Capitolinum, & infra ipsum quoque Tertullianum lib. de Virg. vel. tom. 2. & Exhort. ad Cast. tom. 5. vbi* Cereris Africanæ *fit mentio. Testimoniis eandem comprobans Spartiani in 30. Tyran. de Celso ab Afris imperatore appellato peplo* Deæ Cœlestis *ornato, & Amm. Marcell. lib 22. de* Deæ Cœlesti *argenteo breui figmento, & Apuleio Florid. lib. 4. Quæ autem Dea hoc nomine nuncupata fuerit nondum satis constat, Turnebus* Vraniam *intelligit, Philastrius Brixiensis Cat. hæret.* fortunam cœli *quam Iudæi* Cœli reginam *vocabant. Magis placet, vt aut Ceres intelligatur si modò recta sit Pithœi coniectura de locis dictis Tertull. aut Venus quam Mitram Persæ nuncupant iuxta D. Ambros. contra Symmachum & Herodotum loco per Nannium citato; aut peculiaris Dea aliis ignota, eo quod cap. praeced.* virgo Cœlestis pluuiarum pollicitatrix *nuncupetur. Rectè proinde meo iudicio etiam Saluianum de Prouid. Dei cap. 8. sic castigandum ex MS. adnotauit ille, vt legatur: Habent quippe intra muros patrios intestinum scelus* cœlestem *illam scilicet Afrorum dæmonem dico; cui ideo reor veteres Pagani tam speciosæ appellationis titulum dederunt, vt quia in ea non erat numen, vel nomen aliquod esset. Et paulopòst. Quis non eorum qui Christiani appellantur* cœlestem *illam aut post Christum adorauit, aut quod peius est multo antequam Christum? Videtur itaque cultus huius Deæ etiam ad Saluiani vsque tempora ex Africa nondum exterminatus; Nam & apud D. August. comperi huius Deæ mentionem fieri lib. 2. de ciuit. Dei. cap. 4. vbi de ludis turpissimis scenicis agit, qui* Cœlesti virgini *exhibebantur.*

384. Mauritaniæ Reguli sui.] *Eodem modo dixit D. Cyprianus lib. de Idol. vanit. Mauri verò manifestè Reges suos colunt. Atqui ex MS. omnibus lego paulopòst;* Romanos Deos earum quia *pro:* dominos; *&:* qui.

385. Crustuminiensium Beluentinus.] *MS. omnes:* Casianensium *seu:* casianiensum, Deluentinus *aut:* Dementinus, *permitto liberam lectionem Lectori, tum quod Deus ille ignotus sit, tum quod &* Crustuminus *ager veteris oppidi nomine & haud procul Roma* Crustumerium *in Latio apud Plinium reperiantur lib. 3. cap. 3. & itidem apud eundem lib. 5. cap. 1. Silium lib. 12. ac Varr. de ling. Lat. lib. 6.* Casinum, Samnirum *qui à Sabinis orti, oppidum; saltem iuxta castigationem Scaligeri, cum antea legeretur* Cassinum. *Quia interim magis Roma vicinum* Crustuminum, *priorem retinuimus.*

386. Nirniensium Viridianus.] *Quod MS. quinque legunt:* Visidianus *eodem recidit; eo quod antiqui Sabini* S. *pro* R. *efferrent, vti pluribus locis ex Varrone comprobare est. Atqui* Narnia *eorundem Sabinorum olim, nunc Vmbriæ oppidum, collocatur à Ptolom. ad Europ. Tab. 5 lib. 2. Meminit & Strabo lib. 5. & Sol. lib. 8. ita dicta à* Nar *fluuio qui præterlabitur. Leodiensis cod. peculiariter legit:* Viridiana.

387. Asculanorum Ancaria.] *Placet hæc coniectura Turn. Adu. lib. 17. cap. 24. pro:* Æsculanorum; *eo quod* Asculum *Apuleiæ oppidum Plutarcho notum sit clade Pyrrhi insigne, &* Batti Asculani *fiat mentio apud Cicer. de claris Orat. Maximè cum sic etiam legat Leodiensis cod. MS. Ab* Ancaria *verò dictum putat apud Lucilium eum qui* Ancarius *vocatur, vt de furioso loquatur, tanquam Deæ* Ancariæ *furore capto, aut quod magis placet ex familia* Ancariæ *sacra MS. legunt constanter omnes:* Ancharia.

388. Volsiniensium Nersia.] *De* Volsiniis *supra aliquid diximus ad lib. de Pallio & infra cap. 40. Variè autem hæc Dea nuncupatur, in MS. Belg.* Nersia, *in Vat. cod. & Leodiensi.* Nercia, *in vet. exc.* Narcia, *in Puteani*; Norcia.

389. Ocriculanorum Valentia.] *Sic ex MS. Belgicis, Gallicis & Vat. pro:* Otriculanorum, *seu:* Orticulanorum. *quia Ptol. vbi supra in Vmbria* Ocriculum. *collocat. Hodiè tamen vocatur:* Otriculi.

390. Sutrinorum Nortia.] Sutrium *in Tuscia perisse scribit Ptol. alij adhuc exstare volunt xxiij. mil. pass. Roma distans; certè apud Silium lib. 8.* Sutria *tecta leguntur; fortassis itaque melius legeretur:* Sutriorum. *in Puteani est*; Norcia.

391. Faliscorum in honore est pater Curis vnde accepit cognomen Iuno.] Faliscos *Seruius in 7. Æneid. Virg. populos facit Hetruriæ; meminit & Colonia* Faliscæ *Plinius, & ferentiæ* Faliscorum *Ptolom. Hodie vocatur monte* fiascone. *Atqui* Curetin, *inquit Festus,* Iunonem *appellabant, &* Curiales *mensas in quibus illi immolabatur; vti ipse quidem conijcit à* Curi *hasta Sabinorum, vnde & Romulus Quirinus dictus; sed potius iuxta Tertullianum à* Curi patre, *quem vt Deum colebat* Falisci. *in Puteani tamen libro est*; in honore patris Curis, & accepit cognomen Iuno. *Ceterum paulopòst iterum ex vet. exc. cum MS. legimus:* Velimus aut nolimus. *in Puteani est*; velimus ac nolimus.

CAP. XXV.

392. Satis mihi quidem, &c.] *Caput hoc inscribitur tum in exc. vet. tum in MS.* De religiositate *seu* religione Romanorum. *Liber Puteani ponit caput xxiij.* de religiositate Romanorum. *Expressior est hæc Vat. 1. inscriptio:* Quod magna fuit præsumptio Romanorum, credentium ob religionem Deorum suorum mundi se imperium occupasse. *paulopòst verò iterum addidimus vocem:* probatio; *ex MS.* Si ista merces.) *Liber Puteani*; Scilicet ista merces à Romanis deis pro gratia expensa est. Sterculus & Muthunus & Larentina prouexit imperium.

393. Sterculius.] *Et hic & cap. sequ. MS.* Sterculus, *eligat Lector quod volet, sic enim etiam variant MS. Lact. cod. qui hunc locum imitatur lib. 1. cap. 20.* Sterculius, *inquit, qui stercorandi agri primus rationem inuenit. Magis interim accedit ad priorem lectionem quod à D. August.* Stercutius *vocetur lib. 8. de ciuit. Dei. cap. 15. in hæc verba: Pici patrem* Stercen *potius fuisse adseuerant; à quo, peritissimo agricola inuentum ferunt, vt fimo animalium agri fœcundarentur quod ab eius nomine* stercus *dictum est, vnde & hunc quidam* Stercutium *vocatum ferunt. Plin. lib. 17. cap. 9.* Stercutum *vocat faciens eundem Fauni filium. Ego verò puto, ioci gratia à Tertull. & Lactant.* Sterculium *seu* Sterculum *nominari à* Stercore.

394. Et Mutinus.] *Ex variis lectionem hanc amplexus sum quam habent Vet.exc. & Vat.*1. *pro eo quod substituerat Zephyrus*: Mucunius, *tanquam à* Mucore *dictus, tum quod Lactantius loco citato sic scribat*: Et Mutinus *in cuius sinu pudendo nubentes præsident, vt illarum pudicitiam prior Deus delibasse videatur; tum quod apud Festum legatur*: Mutini Titini *sacellum quod manserit ab vrbe condita ad Principatum Augusti, & adicula eiusdem ad sextum & vigesimum vsque lapidem extra vrbem vbi mulieres togis prætextis velatæ illi sacrificabant. Nolo tamen improbare lectionem MS. Belgicorum, qui*: Mutunus *legunt; maximè cum Arnob. lib.* 4. *adu. gent. duobus in locis sic legat, ac D. quoque Aug. de ciuit. Dei lib.* 4. *cap.* 11. *quem ex dicto Festi loco sic restituendum puto: Ipse sit* Mutunus Tutunus *qui est apud Græcos Priapus.*

395. Et Larentina.] *Ita legunt MS. omnes pro eo quod exc.* Larentia, *vide latius supra cap.* 12.

396. Et patrium solium.] *sic melius meo iudicio MS. S. Bauonis quam alij; veteres* solum; *quia agit de imperio Romanis concesso, vt patet ex sequentibus, venit autem adnotanda vox Tertullianica* transfretanis.

397. Viderit Cybele, &c.] *Satis hunc locũ explicat in Paraphrasi Zephyrus; restituimus autem ex MS.* vrbem Romanorum *pro*: Romam, &: Achiuorum *pro eo quod irrepserat*, Archiuotum; *maximè cum alter Vat. cod. legat*: Argiuorum.

398. Si ad eos vltra transire prospexit quos sciebat Græciam Phrygiæ debellatricem subacturos.] *Vat.*1. si adulatores, *excusi ferè omnes*: adulteros; & *eos etiam interpretatur Zephyrus Paridem & Helenam; sed cum illi* Græciam Phrygiæ debellatricem *non subegerint, magis placet hac Rhen. in* 2. *edit. ac Gagnæi lectio; vt intelligatur* Cybele *prospexisse Æneæ aliorúmque Phrygum seu Troianorum transitum ad Romanos, quos sciebat Græciam à qua prius debellati fuerant subacturos postmodum. Liber Puteani habet*; si adultores transire prospexit: quo sciebat Græciam Phrygiæ debellatorem subacturos.

399. Itaque maiestatis suæ in vrbem collatæ, &c.] *De* Cybele *& M. Aurelio (inquit Zephyrus) Herodianus accuratissimè meminit. Atqui de* Cybele *quidem latè tractat lib.*1. *cuius & simulacri inuentum & Orgia apud Pessinuntem, & translationem Romanam (ad quem locum Lectorem compendij gratia remitto) & obitum M. Aurelij in Pannonia paucis prosequitur; verum* Oraculi *quod hic adfert Tertullianus nulla ibi mentio, fallitur idem Zephyrus cum Caracallam M. Aurelium nuncupat, vt etiam Latinius adnotauit. Onuphrius lib.* 2. *Fastorum; quod hic Tertullianus, etiam à Dione narrari scribit, certò verò id compertum fuisse narrat Xyphilinus in Dionis Epitome, addens M. Aurelium medicorum fraude in gratiam Commodi peremptum. Quare etiam magis placet quod paulopòst legendum censuit Rhen.* interempti; *quàm quod legunt MS.* intercepti. *pro*, nostræ ætati, *liber Puteani*: nostra ætate.

400. Apud Sirmium.] Sirmium *in Pannonia inferiori collocatur à Ptolomæo; Latinius* Vennebonam *etiam dici adnotauit. libro Puteani* sexmium *vocatur. Legimus autem cum MS.* die decimo sexto Kalendarum Aprilium; *ac paulopòst*: die nono, *quam veram lectionem patet esse vel ex eo quod in omnibus etiam exc. legitur*: quo, *non*: qua, *in Puteani libro est*; sexto decimo Kalend. Aprilium. *quomodo veteres loqui solitos in Censorinum annotauit Carrio.*

401. Archigallus ille sanctissimus.] ἱερωνυμῶς *inquit Rhenan. Addens*, Archigallum *principem fuisse Gallorum siue exectorum sacerdotum Cybeles, cuius etiam meminit lib. de Resurr. infra To.* 3. *& Iulius Firmicus alicubi.* Gallos *autem dictos tradit Herodianus vbi supra, à Gallo fluuio, apud quem Orgia celebrabant eiurati Deæ sacerdotes.*

402. Lacertos quoque castrando.] *De hoc ritu in hac verba Prudentius Peristeph. hymn.* 10. *in Rom. Antioch. sub finem, vti ante me quoque adnotauit Latinius:*

Sunt sacra, quando vosmet ipsi exsciditis,
Votiuus & cùm membra detruncat dolor,
Cultrum in Lacertos exerit fanaticus
Sectísque matrem Brachiis placat Deum: &c.

quæ breuitatis gratia omitto. Marci iam intereunti.] *Puteani*; iam intercepti.

403. O somniculosa diplomata.] *Oracula ipsa intelligit quibus nuntiabantur solita imperia; quæ etiam in scriptis obsignatísque codicillis nonnunquam dari solita, patet ex Macrob. lib.* 1. *Saturn. Consulant, inquit, hunc Deum, & absentes missis* diplomatibus *consignatis; rescribítque ordine ad ea, quæ consultatione abdita continentur. Nisi malis Auctorem loqui metaphoricôs de dæmonum quasi* diplomatibus *quibusdam quibus obitus Imperatoris serius nunciabant. Omninò autem cum MS. & Vet. exc. legere oportet*: Deam talem; *pro eo quod irrepsit*: Deum, *cum de Cybele loquatur. pro*; næ Christiani: *liber Puteani*; ne Christiani.

404. Sed non statim & Iupiter, &c.] *Vide supra cap.* 10. *Paraphrasin Zephyri & Adnot. nostras tum ibi tum in D. Cypr. de Idol. vanit. num.* 8. *Politianum item Miscel. cap.* 31. *Vbi citat ex Lactant. Euhemeri verba ab Ennio versa in sacra hist. item Sextum Empir.* 4. *lib. Pyrrh. ac Timonem Phliasium, item Poëtam Callimachum, vnde prouerbium illud eiusdem & Epimenidis ortum putat*: Cretenses semper mendaces, *ob hanc de Iouis sepulchro historiam seu vti illi existimant mendacium. Atqui cum MS. Vat.* 2. *& Puteani; prætermisimus*: suis; *nam* fasces *Romani, dici non possunt* fasces *Iouis, & ex iisdem adiecimus paulopòst*: illum. *in Puteani libro est*; facibus, *non* fascibus.

405. Vellet Iuno Punicam vrbem, &c.] *Locum hunc in hac verba imitatur Lactant.*
Videlicet nil tunc accedit Romanis
Fatis Iunonis iniquæ,
cùm Annibal duos exercitus populi Romani & astu & virtute confecit. Nam Iuno audere non poterat aut Carthaginem defendere, vbi arma eius & currus fuit, *aut Romanis nocere, quia*:

-- Progeniem Troiano à sanguine duci
Audierat, Tyrias olim quæ verteret arces.

Sunt autem etiam hic versus Virgiliani aliquot ex Æneid. lib. 1. *sub initium, quos adeò diuerso charactere excudi iussimus vt quoscumque alios alibi; quod semel dixisse sufficiat. Certè etiam Poëta cuiuspiam hemistichium illud est*:

Fato stat Iupiter ipse.

*Atqui de fato supra latius cap.*1. *num.*17. *pro*, genere, *liber Puteani*; genti. *Iterum autem reposuimus*: Larentinæ, *pro*: Larentiæ. Plures Deos. *Liber Puteani ponit hic caput xxv.* de regno deorum.

406. Multò antequam isti dij inciderentur.] *Alludit ad statuas & simulacra deorum de quibus paulopòst*: nondum tamen templis aut simulacris res diuina

apud

apud Romanos constabat. Certè confirmatur hoc Tertulliani dictum, his Plinij verbis lib.34.cap.4. Roma, inquit, simulacrum ex ære factum Cereris primum reperio ex peculio Sp.Cassij, quem Regnum affectantem pater ipsius interemerat. Et apertius ex Plutarcho in vita Numæ, qui dicit ex illius præcepto annis clxx. ab vrb. condit. nullam in templis Romanorum imaginem neque fictam neque pictam fuisse conspectam. Alludit huc etiam de templis D. August. lib. 3. de ciuit. Dei cap. 12. cùm inquit: Nec his sacris tamen Roma dignata est esse contenta, quæ tam multa illic Pompilius statuerat, nam ipsius summum templum nondum habebat Iouis, Rex quippè Tarquinius ibi Capitolium fabricauit.

407. ingenia Græcorum atque Tuscorum.] Fuisse Tuscos & Græcos insignes statuarios satis constat. Certè Græcos picturæ, plasticæ & statuariæ artis inuentores recenset latè Athenag. Orat. pro Christ. Saurum Samium, Cratonem Sycionium, Cleanthem Corinthium, Core Corinthiam, Dædalum, Theodorum Milesium, artifices præterea insignes Endyum Dædali discipulum, Theodorū, Teleclem, Idicteum, Angelionem, Smilidem, Phidiam, & Praxitelem. Plures alios vide apud Plinium dicto lib. 34. & Lactant. lib. 2. diuin. Instit. Tusca quoque signa Plin. ibidem cap.7. per terras dispersa dicit, quæ in Hetruria factitata non sit dubium. Paulopòst ex MS. restituimus: Atquin, & de religiositate, pro: ob religiositatem. in libro Puteani erat; de irreligiositate, quam veram scripturam putat Carrio eo quod sic concludat: religionem aut lædendo creuerunt, aut crescendo læserunt.

408. Eædem strages mœnium & templorum.] Exempla Dionysij Tyranni & Antiochi Zizubeni videre est apud Clem. Alexandr. Adhort. ad gentes, eiusdem, & Phalaridis, tum etiam Verris, in quem Cicero Orationem conscripsit, apud Lactant lib 2. De eodem more latius D. August lib. de ciuit. Dei cap.2 3 4.5. & 6. & nominatim de Romanorum cap.5. ex Salustio, de Cæsare & Catilina.

409. Captiuorum Deorum.] De his supra aliquid adtigimus cap. 10. num: 153. Latius D. August. ibidem cap. 3.

410. Quàm adolationes.] Sic ex MS. Belgicis 2. pro; adulationes; tum quod Scaliger in Festum adnotauit sic vbique legere MS. cod. eadem etiam significatione, tum quod putem alio intellectu vocem hanc veterem Tertullianicam adolationes deriuatam ab adolendo id est colendo: iuxta illud Virg. hemistichium de Dijs penatibus:

Flammis adolere Penates.

Idque magis, eo quod præcedat adorari, & mox sequatur: coluntur. Certè illi duo MS. cod. vbique legunt: adolari.

411. Quorum regna conflata sunt in Romani Imperij summam.] Prouinciales intelligit (inquit Rhen.) id est, Regna in Prouincias redacta à Romanis, quæ reperire est in libro qui inscribitur: Notitia Orientis & Occidentis.

CAP. XXVI.

412. Videte igitur ne ille regna dispenset.] Caput hoc 26. inscribitur plerumque in MS. & exc. omnibus: De regno Dei, dilucidius vero in altero Vat. cod. Quod solus Deus, cuius est orbis terrarum, regna contulit. Atqui cum prima editione legimus: ille regna, pro eo quod irrepserat: illa, dumtaxat. Liber Puteani; illa regna. Eleganter autem sæculum, corpus temporum dixit.

413. Sub quo fuit aliquando sine ciuitatibus genus hominum.] Quum sic legant MS. omnes cum prioribus exc. non placet quod elegantiæ gratia substitutum fuit genus humanum. Liber Puteani habet; gens hominum. fuisse verò illud sine ciuitatibus; vel ex lib. Genes. cap.4. manifestum est, vbi Cayn primus legitur ciuitatem ædificasse quam de suo nomine Enoch appellauit; sicuti post Diluuium primus Assur Niniuem Genes. 10. Posteriores his multò quibus alij id inuentum tribuunt, Cecrops teste Plinio in Attica; Phoroneus teste Strabone & Homero apud Pelasgos, & Ægyptij apud quos prima Diospolis.

414. Prior est quibusdam Diis suis siluestris Roma.] Omnino sic lego cum MS. & vet. exc. pro eo quod irrepsit: discipulis suis. Patet autem id vel ex Numæ prima superstitionum curiositate, de qua supra, qui D. August. teste lib.3. de ciuit. Dei cap.11. & 12. cùm vereretur ne Troiani Dij Romanos iuuare possent, Sabinis superatis & Samnitibus, etiam eorum Deos Romam introduxit, & post eum alij multo plures etiam exteros.

415. Regnauerunt & Babylonij, &c.] Iisdem propè verbis hunc locum expressit Minutius in Octauio: Deo dispensante diu regna tenuerunt Assyrij, Medi, Persæ, Græci etiam & Ægyptij; cum Pontifices & Aruales, & Salios, Vestales & Augures non haberent. Hoc autem indicat floruisse omnia imperia illa, priusquam Romæ Numa Pompilius Rex secundus præter Deorum 60. sacerdotes à Romulo institutos, Curiones, flamines, tribunum celerum, augures, Virgines 4. Vestales, Salios Palatinos 12. Marti Gradiuo, feciales cum patre patrato, Pontificem denique maximum ex patritiis institueret. Quod quam verum sit poterit Lector deprehendere tum ex Eusebij chronico & D. August. de ciuit. Dei lib. 18. tum Adnot. nostris in D. Cyprian. lib. de Idol. vanit. num. 39. & 40. ac supra ad lib. de Pallio num.30. Immò verò & Amazones ante captam Troiam claruisse manifestum est. Liber Puteani; regnauerant.

416. Pontifices.] Pontifices, dicti (inquit Varro de ling. Lat. lib.4. vt Q. Scæuola Pontifex Maximus dicebat, à posse & facere; Pontifices, ego à ponte arbitror: nam ab his sublicius pons factus est primum & restitutus sæpè, quod eo sacra & vls & cis Tiberim fiant. In quem locum vide Turnebi adnot. & latius Onuphrium in 5. lib. Fast. de Pontificatu Maximo.

417. Ante Quindecimuiros.] D. August. lib.6. de ciuit. Dei cap. 4. inter quadraginta & vnum Varronis Antiquitatum libros, enumerat tres qui ad homines pertineant, vt primus sit de Pontificibus, secundus de Auguribus, tertius de Quindecimuiris sacrorum; ad quos haud dubiè Tertullianus hic alludit. Super quo loco Viues; Quum libros (inquit) Sibyllinos emisset Tarquinius Superbus, duos viros illis inspiciendis præfecit, qui soli eos adirent cum esset opus: dictique sunt Duumviri sacrorum. Pòst aucto numero facti Decemuiri sacrorum. Lege Sextilia Licinia in contentione ordinū accepta duobus annis antequam Consulatus plebi communicaretur; multo deinde post additi quinque, qui numerus postea mansit.

418. Ante Salios.] Salij (inquit vbi supra Varro) à saliendo dicti. quod facere in Comitio quotannis in sacris & solent & debent. Super quo loco videatur Turnebi Adnotatio tum de Quinquatribus mense Martio in foro vbi Comitium erat, tum de ipsorum vestitu peculiari ex Dionysio.

419. Ante Lupercos.] Luperci (inquit eodem loco Varro) quod Lupercalibus in Lupercali idque nudi in

honorem Panos sacra faciat. De quibus Adnot. suis Turnebus consulendos dicit Liuium, Dionysium, Plutarchum; eorúmque agmina in vrbe purganda plura fuisse, quorum quidam Fabiani, alij Quintiliani, à Fabio & Quintilio præpositis suis, vocabantur. Ad Varronem verò in vtraque hac dictione alludit Virgil. 8. Æneid.

Hic exultantes Salios, nudósque Lupercos.

420. Ante virgines Vestales.] *De* Vestalibus, *sic scribit lib. 1. ad vxorem Tertullianus infra T. 2.* Romæ quidem, *inquit*, quæ ignis illius inextinguibilis imaginem tractant, auspicia pœnæ cum ipso dracone curantes, de virginitate censentur. *Nec absimiliter D. August. Ignis etiam templo Vestæ suæ familiarissimo non pepercit, vbi ei veluti vitam perpetuam diligentissima substitutione lignorum, non tam honoratæ quam damnatæ virgines donare consueuerunt. Hinc & Tertull. lib. 1. adu. Marcion. infra T. 3.* Vestam in ignem figurans; *quo accedit etiam illud Ouid. Nil aliud Vestam quàm viuam intellige flammam; & Cicero focum vrbis perennem* Vestam *interpretatur lib. 2. de legib. Alioqui etiam* Vesta *dicebatur Deûm mater, cui ignis ille perpetuus dicatus erat, ignem vero hunc illius filiam fabulabantur.*

421. Communium istarum diuinitatum.] *Vat. 1. legit*; omnium, *quo fit vt accipi putem hic* communes diuinitates, *pro*: *vniuersas*; *sicuti Cicero Orat. 4. in Verrem, communem Siciliam dixit, & Orat. in eandem 3. commune, pro: vniuersitate, seu collegio.*

422. Cuius & Deum victimis, & templum donis & gentem fœderibus aliquamdiu Romani honorastis.] *De* fœderibus Romanorum *cum Iudæa gente videre est lib. Machab. 1. cap. 8. ac lib. 2. cap. 11. & Ioseph. Antiqu. lib. 12. cap. 17. sub Iuda Machabæo. Item lib. Mach. 1. cap. 12. ac Ioseph. Antiqu. lib. 13. cap. 8. seu 9. sub Ionatha; & Machab. 1. cap. 15. ac Joseph. Antiqu. lib. 13. cap. 12. seu 9. sub Simone illorum fratre. Rursum apud eundem Ioseph. Antiqu. lib. 14. cap. 16. seu 17. ac 17. seu 19. reperiuntur Senatusconsulta Romanorum de amicitia Iudæorum sub Iulio Cæsare, & Ioanne Hircano (quorum fit mentio etiam lib. 2. aduers. Apionem) ac ibidem & cap. 22. seu 20. M. Antonij litteræ ad eundem Hircanum, ac litteræ P. Dolabellæ ad eundem. De victimis verò Romanorum aut donariis templo Hierosolymitano factis, quia nihil hactenus reperire licuit, Lectori diligenti id inquirendum relinquo.*

CAP. XXVII.

423. Satis hæc aduersus intentionem læsæ diuinitatis.] *Caput hoc 27. inscribitur communiter*: De spiritu dæmoniaco, *expressius verò in altero Vatic. cod. MS.* Quod dæmones incitent contra nos gentes; quia, licet Christianis subiiciantur, sunt tamen serui contumaces. *Atqui MS. Belgici & Gallici hic & infra initio cap. 46. legunt*: intentationem. *sed placet aliorum lectio*: intentionem. *eo quod Quintiliano lib. 3. cap. 11. & Ciceroni lib. 1. de Inuent. vsurpetur vox*: Intentio, *pro oratione crimen alicui obiiciente. pro*, quod non, *liber Puteani*; quo non. Igitur prouocati.] *liber Puteani ab his verbis incipit caput xxvij.* de spiritu Dæmoniaco.

424. Obstruimus gradum pro fide conscientiæ nostræ.] *Sic iterum legimus cum vet. exc. & Vatic. 1. cod. MS. & altero Puteani: pro eo quod substitutum erat*: obstruimus gradum perfidiæ. *De formula illa autem prouerbiali videat lector* Prolegomena.

425. Quam in primordio exorsi sumus.] *Alludit ad 1. & 2. cap. huius Apolog. quibus latissimè Romanorum & iudicandi peruersitatem & sæuiendi iniquitatem prosequitur.*

426. Et eiusmodi spirituum.] *Rectè sic MS. pro eo quod excusi*: spiritus; *item paulopòst*: succidunt, *cum priori exc. pro*: succinunt. *Item liber Puteani habet*: vt nequam & serui. *copula adiecta.*

427. Vice rebellantium ergastulorum.] Vice, *pro vicissitudine*, ergastula *vero explicant quæ sequuntur voces* carcerum & metallorum; *quæ* rebellantia *nuncupat, quod inuiti & vincti opus facere cogerentur.* certi impares, *libri omnes manuscripti*; certi & impares.

428. Ingratis resistimus,] Ingratis, *pro inuitis*; *nam sic etiam Donatus interpretatur illud Terentij in Eunucho, Ingratiis vt dormiam, quemadmodum Rhen. adnotauit ad lib. adu. Valentin. vbi eadem significatione*: ingratis *aduerbialiter accipitur.*

CAP. XXVIII.

429. Quoniam autem facilè iniquum videtur, &c.] *Cap. hoc MS. Belgici & Gallici inscribunt*: De Genio Imperatoris; *Vat. 1.* Quod gentes propriam religionem paruipendant, timentes magis Imperatorem quàm Iouem. *Veteres exc. nō absimiliter*: Quod plus honoris Imperatoribus suis exhibeant quam Deis. *Etsi autem latius tractetur hic titulus Læsæ Augustioris maiestatis tam hoc cum sequ. cap. vsque ad 38. quam infra lib. ad Scapulam, Lectorem tamen illuc remittendum putaui in multis, ne hic sim prolixior. pro*, videtur, *Liber Puteani*; videretur.

430. Nam & alias diuinæ rei faciundæ libens animus indicitur.] *De phrasi illa tam ethnicorum quam Judæorum & Christi ipsius, qua* facere *pro sacrificare accipitur; videat lector Adnot. nostras in D. Cypr. epist. 63. ad Cæcil. num. 44. & Liturgica nostra Latinorum T. 1. pag. 25. 26. 27. & 28. Neque vero est quod quis hunc locum detorqueat, pro libertate religionum, quam quidam hodie vrgent; quia adfert hic aduersariorum sententiam, suam vero contrariam satis indicat his verbis initio Scorpiaci infra T. 3.* Ad officium hæreticos compelli, non illici, dignum est; duritia vincenda est, non suadenda, *vbi de hoc latius. paucula etiam videre est Adnot. nostris in D. Cypr. lib. de Exhort. Mart. num. 27. Porrò*: indicitur, *vet. lectionem, ex MS. iterum restituimus, pro*: inducitur, *&*: faciundæ *ex MS. legimus.*

431. Ianus iratus ex qua velit fronte.] *Nam bifrons pingebatur, inquit Rhen. vide Adnot. nostras in D. Cypr. de Idol. vanit. num. 10. 13. & 14.*

432. Formati estis.] *Etiam hoc ex MS. reposuimus, pro eo quod Zephyrus tanquam elegantius*: Informati. *nam illud etiam alibi Tertull. vsitatum est eadem significatione.*

433. Quam de Olympo Iouem.] *De* Ioue & Olympo, *sic Lact. lib. 1. Instit. diuin. cap. 11. Potest & mons* Olympus *figuram Poëtis dedisse, vt* Iouem *dicerent cæli regnum esse sortitum, quod* Olympus *ambiguum nomen est & montis & cæli. In* Olympo *autem Iouem habitasse docet historia eadem nempè Ennij sacra.*

434. repræsentaneæ potestatis.] *Magis placet hæc Vat. cod. lectio quam vulgata & aliorum omnium manuscriptorum*: præsentaneæ; *vt significet eam potestatem magis timeri, quæ se coram repræsentat. Paulopòst verò ponitur comparatiuus*, potior, *cum datiuo; quemadmodū, iuxta quod Rhen. adnotat, Plinius alicubi dicit*: inferius nulli. *Ex MS. vero restituimus*: deprehendemini; *&* humano dominio.

CAP.

CAP. XXIX.

435. Conſtet igitur prius,&c.] *MS. Belgici,Gallici & Vat.1. cum vet.exc.ſic inſcribunt hoc cap.29.* An poſſint prodeſſe idola; *apertius vero alter Vat. cod.* Dij nec Cæſarem nec alium iuuare poſſunt,quare merito Cæſar magis honorandus quàm illi. *pro*, impertiri,*liber Puteani*; impertire.

436. Et ita nos crimini maie[illegible] ddicite.] *Cum Rhen.ex MS.iterum* [illegible] *& paulopòſt*: in [illegible] I. excu[illegible] ſſam ſi [illegible] *Rhen.* [illegible] o er[illegible] *im-* [illegible]]

[illegible] *....num,eo quod* [illegible] *a ma-* *...a communes Eccleſiæ Orationes & Exorciſmos.*

439. Sciunt, qua homines, quis & animam.] *Nempè dederit,atque ita hunc locum reſtituimus ex MS. pro*:quis homines quis & animas: *& ex iiſdem*:ſentiunt eum eſſe Deum ſolum.*Item ex MS. & vet.exc. paulopòſt*: ſuper omnes Deos. Quidni? cum ſuper omnes homines,qui vtique viuunt & mortuis antiſtant. Recogitant. *Atqui* antiſtare (*inquit Rhen.*) *pro*: *præcellere, ſicuti etiam lib. de Virg.vel. infra T.2. & alibi ſæpius. Addidimus autem ex MS.* ſui, *& deinceps, quod vet. exc. habebant*: cœlo mittat excubias,cœlo vectigalia imponat. *Et poſtea legimus*: cuius & cœlum eſt; *ac*: vnde eſt & homo.

440. Illuc ſuſpicientes Chriſtiani manibus expanſis,&c.] *Locus inſignis aduerſus contemptores ceremoniarum Eccleſiaſticarum in Oratione,cum quadam earundem explicatione; quod oremus expanſis manibus,nudo capite, & de pectore; de quibus interim latius lib. de Orat.T.2. Paulopòſt autē repoſui ex MS.* ſcio,*pro*:ſciam; *& addidi ex MS. quod habebant etiam vet. exc.* qui propter diſciplinam eius occidor.

441. Qui ei offero opimam & maiorem hoſtiam,&c.] *Cum locum hunc detorqueant Magdenburgenſes aduerſus ſacrificium altaris,requirebat de eo tractatum latiorem; ſed remittimus Lectorem ad lib.ad Scapulam infra, quem etiam perperam pro ſe allegant; quippè qui nominatim voce ſacrificamus ibidem vtatur.*

442. Non grana thuris vnius aſſis, Arabicæ arboris lacrymas,&c.] *Etiam hic veterem lectionem ſecuti ſecundum MS.omiſimus*:non,*intermedium; cum* grana thuris *ſint* Arabicæ arboris lacrymæ. *Sic enim Plinius lib.11.cap.14.* Thura *præter Arabiam nullis, ac ne Arabiæ quidem vniuerſæ ac paulopòſt: Regio eorum thurifera Saba appellatur. Attingunt & Minei pagus alius, qui primi commercium thuris faciunt maximeque exercent. Nec prætereà Arabum alij thuris arborem vident, & cetera quæ compendij gratia prætermittimus. Remittentes lectorem ad lib. Arnob. 7. adu. gentes, vbi latiſs. deducit nouellam rem eſſe thuris vſum in ſacrificiis Deorum, neque Heroicis temporibus, neque Hetruriæ, Albanis, Romuli aut Numæ fuiſſe cognitum. Neque interim improbat hic locus conſuetudinem Eccleſiæ quæ thure vtitur, quia imprimis non adhibetur Dijs fumigandis (vt infra loquitur cap.43.) ſed Chriſtianis ſepeliendis profligatur, & ſi quando in Sacrificio Miſſæ adhibetur ex inſtitutione Apoſtolica (vti conſtat ex Can. Apoſt. 3. ſeu 4. & Miſſa S.Iacobi ac Dionyſ. Areopag. Eccleſ. hierarch. cap.3.) imprimis non eodem ritu incenditur* nec eodem habitu (*vt loquitur Tertullian. infra To. 2. lib. de Cor. milit.*) nec eodem apparatu quo agitur apud idola; *deinde thure non ſacrificatur Deo, ſed dumtaxat ad certam quandam ſignificationem adhibetur; quæ petitur, vt ſicut incenſum in aërem ita in cœlos oratio penetret, iuxta illud Pſalmi: Dirigatur ad te oratio mea ſicut incenſum in conſpectu tuo. Atqui*: aſſis, *quanti ſit pretij latiſs. Budæus lib. de* Aſſe.

443. Nec duas meri guttas.] *Simile eſt illud Arnobij lib.7.adu.Gentes: & quæ grauior (inquit) infligi contumelia dijs poteſt,quàm ſi eos credas accepto* mero *propitios fieri, aut honorem exiſtimes habitum his magnum, ſi* modo vini exigui rorem *ſuper viuidam ieceris atque inſtillaueris pruinam? Atqui & verba in fundendo vino vſitata recenſeris: Operæpretium eſt (inquit) etiam verba ipſa depromere,quibus cum vinum datur,vti ac ſupplicare conſuetudo eſt*: Mactus hoc vino inferio eſto. Inferio *inquit Trebatius verbum ea de cauſſa additum,eáque ratione profertur,ne vinum omne omnino quod in cellis atque apothecis eſt conditum, ex quibus illud quod effunditur promptum eſt, eſſe ſacrum incipiat, & ex vſibus eripiatur humanis. Quem ipſum pluribus irridet morem immò ipſius* meri *vſum, tum antè tum poſt ea verba, quæ poteſt ex illo petere diligens Lector, ne æquo prolixiores ſimus.*

444. Nec ſanguinem reprobi hominis.] *MS.omnes*:reprobi bouis; *ſed quia ſequitur*:mortem optantis, *quod in bouem non competit, magis placet illa lectio; maximè quum conſtet etiam ſanguine humano Dijs ſacrificatum fuiſſe, vti ſupra latius cap.9.*

445. Vngulæ fodiant,&c.] *Diuerſa tormentorum genera enumerat*, vngulas, *cruces,ignes, gladios, beſtias; de quibus etiam latius lib.ad Scapulam & ſupra cap.12. num.177.*

CAP. XXXI.

446. Adulati nunc ſumus Imperatori,&c.] *Cap. hoc 31. inſcribitur* De oratione pro inimicis. *Legimus cum MS.cod. ſicuti habebant vet. exc.* ad euadendam ſcilicet vim; *ac paulopòſt*:Scito,*pro*:Scitote,*quia præcedit*:putas,*ſeu vt MS.omnes legunt*: putaueris. *ſed Puteani*; Scitote, *propter eam,de qua dictum eſt,numerorum variationem.*

447. Conuenimur in crimen.] *Phraſis Iureconſultorum vti etiam ante me adnotauit Rhen.*

CAP. XXXII.

448. Sed etiam nominatim atque manifeſtè; Orate inquit.] *Cap. hoc 32. quod hic merito præoccupandum videtur, ſic inſcribitur in exc.* Quare etiam pro ſalute Romani Imperij Chriſtiani orent, *at rectius in MS.Vat.1.* Quod Chriſtiani pro Imperatoribus precantur, dum orant ſæculi clauſulam retardari. *Quia vero idem hoc argumentum non modo infra cap.39. ſed & lib.ad Scapulam tractatur,eodem lectorem remittimus.* Eſt & alia.] *Puteani hic incipit caput xxxij. Item pro* Imperio & poteſtate Imperatoris.

449. Ipſamque clauſulam ſæculi,&c. Romani imperij commeatu ſcimus retardari.] *Ita rurſum ex MS. pro*: clauſuram. *De voce autem* Commeatus, *non modo Tertulliano ſed & D.Cypriano vſitata, videas lector*

Adnot. nostras in epist. illius 34. num. 2. & 52. num. 38. & lib. de Mort. num. 32. Accipit autem hic pro liberatione ab interitu siue diuturnitate *vt mox loquitur sicut patet ex illis verbis lib. ad Scapulam:* pro Romano imperio quousque sæculum stabit, tamdiu enim stabit, *sicuti & alibi* commeatum vitæ *dixit.*

450. per salutem eorum.] *Quemadmodum initio Christianæ religionis fuit interdictum* per genios Imperatorum deierare, *ita permissum iuramentum* per salutem eorum; *quod tamen ipsum à Regibus Francorum Christianis prohibitum legibus, adnotauit Rhen. tum hoc loco tum lib. ad Scapulam. Certè inter leges Francorum antiquas Chlodonæi, Childeberti, & Chlotarij (quas MS. penes me habeo) cap. 6. sic legitur: Vt nullus præsumat per Vitam Regis & filiorum eius iurare.*

451. Nescitis genios dæmonas dici & inde diminutiua voce dæmonia.] *Pulchra dæmonij à dæmone deductio. Repetit vero eandem sententiam lib. de Anima infra To. 3. præterquam quod ibi peculiariter agat de hominis vniuscuiusque genio, id est, dæmone, de quo ibi latius. Haud absimiliter vero Lactant. lib. 2. cap. 14. Hi spiritus contaminati ac perditi per omnem terram vagantur, & solatium perditionis suæ perdendis hominibus operantur, itaque omnia insidiis, fraudibus, dolis, erroribus complent. Adhærent enim singulis hominibus, & omnes hostiatim domos occupant, ac sibi* geniorum *nomen adsumunt, sic enim latino sermone* dæmonas *interpretantur. Quo magis repudianda à Christianis illa Castalionis Bibliorum versio: quæ angelos vbique* genios *transtulit.*

452. Ideoque & saluum volumus esse quod Deus voluit.] *Comma hoc integrum recens ex MS. S. Bauonis Puteani & Eluonensi codicibus adiecimus, alludit autem ad Iuramentum* per salutem Imperatorum.

453. Dæmonas id est genios adiurare consueuimus, &c. non deierare.] *Antithesis pulchra inter* adiurare, & deierare; *de* deieratione *latius lib. de Idol. infra T. 2. de* adiuratione *vero videat Lector Adnot. nostras in epist. 76. D. Cypr. nu. 54. & in lib. de vanit. Idol. nu. 35. & 36.*

CAP. XXXIII.

454. Sed quid ego amplius, &c.] *Rectè hoc Cap. 33. in vet. exc. sic inscribitur,* Imperatorem hominē esse, non Deum. *Liber Puteani, ponit caput xxxiij.* etiam pro Imperatore. *Atqui ex MS. legimus:* elegit, *pro:* elegerit. *& reposui quod habebant etiam vet. exc.* eam qui potest præstare aut quod talis postulo.

455. Interest homini.] *Etiam hoc restituimus, pro eo quod tanquam elegantius substituerat Zephyrus:* hominis; *nam phrasim illam Tertull. vsitatam adnotauit ante me Rhen. tum hic tum alibi, cum datiuo.*

456. Hominem se esse etiam triumphans in illo sublimissimo curru, &c.] *Facit hic locus ad intellectum eius quod habet Plin. nat. hist. lib. 28. cap. 4. (vti me suis obseruat. monuit Latinius) vbi de curru triumphantium agit: Similis medicina linguæ vt sit exorata à tergo fortuna, gloriæ carnifex. In ipso enim Imperatoris curru (inquit Onuphrius lib. 5. Fast. de* Triumpho *maximè ex Zonora) ponè triumphantem, quidam publicus minister id est (vt habet Isid. Etym. lib. 18. cap. 2.) carnifex, vehebatur, coronam auream geminis distinctam super eius caput tenens, qui à tergo sæpè illud insusurrabat:* Respice post te, hominem memento te; *ne illa felicitate elatus, humanæ conditionis obliuisceretur, & reliqua vita cursum prauideret, nec eo honore elatus superbiret. Rectè autem* currum sublimissimum *nuncupat triumphi curulis, quia neque bellicis erat similis, neque iis quorum in Circensibus vsus erat, sed instar turris rotundæ confectus, quemadmodum ex antiquis nummis cognosci potest. Reliqua huc pertinentia videat studiosus Antiquitatum apud Onuphrium vbi supra, ex Dionys. lib. 5. in triumpho Poplicolæ, Plutarcho in vita Pauli Æmilij, Ioseph. lib. 7. de Bello Iudaic. cap. 24. de triumpho Vespasiani & Titi; & dicto Ioanne Zonara hist. Tom. 2. de triumpho Camilli. Porrò legimus ex MS.* Et vtique hoc magis.

CAP. XXXIIII.

457. Augustus Imperij formator ne Dominum quidem dici se volebat.] *Cap. hoc 34. optimè in vet. exc. sic inscribitur:* Nec Dominum nisi more communi Imperatorem appellandum. *in Puteani vero;* de Augusto Imperatore. *Atqui idipsum de* Augusto *testatur Suetonius Octauij cap. 53.* Domini *(inquit) appellationem, vt maledictum & opprobrium semper exhorruit. Cum spectante eo Ludos, pronuntiatum esset à Mimo:* O Dominum *æquum & bonum, & vniuersi quasi de ipso dictum exsultantes comprobassent; statim manu vultúque indecoras adulationes repressit, & insequenti die, grauissimo corripuit edicto,* Dominúmque *se posthac appellari ne à liberis quidem aut nepotibus suis vel serio vel ioco passus est.*

458. Et hoc enim Dei est cognomen.] *Huc alludere videtur Oros. hist. lib. 6. cap. 21. cùm inquit: Eodem tempore hic ad quem rerum omnium summa concesserat* Dominum *se hominum appellari passus non est, immò non ausus, quo verus* Dominus *totius generis humani inter homines natus est. Paulopòst autem reposuimus:* Sed & gratius est nomen; *& ex Belgicis & Puteani MS.* Tanto autem abest; *& Vat. 1.* perniciosissima; *ac ex cod. MS. S. Bauonis:* Desine alium Deum colere vel credere. *in Puteani est elegantissimè;* non modo turpissima sed & perniciosa adulatione. *à qua etiam abest illud;* vel colere.

459. Maledictum est, ante ἀποθέωσιν Deum Cæsarem nuncupare.] *De caussis allegendæ humanitatis in diuinitatem supra latè tractauit Auctor & impugnauit cap. 11.* Ἀποθέωσις *verò Latinè Rhen. interprete relatio erat inter Diuos siue in Deorum Catalogum; quæ quibus ceremoniis apud Romanos fieri soleat, eleganter describit Herodianus princip. lib. 4. de Seuero Imperatore; narrans post plurimam sumptuosissimámque pompam à supremo tabernaculo turris in modum Phari ædificatæ, in campo Martio tanquam è fastigio quodam, simul cum subiecto igni aquilam dimitti solitam, quæ in cælum crederetur ipsam Principis animam deferre, sicuti etiam latissimè describit Onuphrius Panu. Fast. lib. 2. MS. autem omnes legunt:* nuncupari.

CAP. XXXV.

460. Propterea igitur publici hostes, &c.] *Cap. hoc 35. inscribitur in MS. & vet. exc.* De solemnibus Cæsarum: *at placet magis 1. Vat. cod. MS.* Quod Christiani maiores & veriores honores exhibent Imperatoribus quàm Gentiles.

461. Sollemnia eorum.] Sollemnia Cæsarum *interpretatur Zephyrus Natales eorum & id genus alios sollemnes dies ad honorem ipsorum institutos; his addere licet tum triumphos tum Vota publica suscepta, Decennalia, Vicennalia, Tricennalia, quæ passim in nummis veteribus & Fastis Consularibus repetiuntur. Certè inter nummos veteres Huberti Goltzij nostri reperire est has inscriptiones vna ex parte* IMP. CÆS. L. SEPT. SEV.

SEV. PERT. AVG. I. II. III. IIII. V. VI. COSS. *& ex altera:* VOTA PVBLICA SVSCEPTA. *ad quæ sollemnia videtur alludere Auctor. Quin & illa intelligit* Sollemnia, *quæ fiebant(vt loquitur li.2.ad Vxorem infra T.2.)* incipiente anno, incipiente mense.

462. Focos & thoros.] *Vet.exc. ac Vat.MS.1.* choros. *sed illud magis placet, quia sequitur:* vicatim epulari, *& infra hoc eodem cap.* cultissimis & superbissimis thoris forum sibi diuidebant. *Atque adeò rectè* thoros *interpretatur Zephyrus lectisternia, in quibus epulabâtur; quo etiam significatu Auctor supra lib. de Pallio cap. 4. & infra cap. 47.* superbos Platonis thoros *dixit.*

463. Ciuitatem tabernæ habitu abolefacere.] *Sic legimus cum vet.exc. & MS.cod. pro eo quod alij:* obolefacere, *vt sit vox composita ab* abolere, *pro* abluere, *quemadmodum vtitur Virgil. Georg. 4. his versibus:*

----Nec viscera quisquam

Aut vndas abolere potest, aut vincere flammâ.

Paulopòst autem item reposuimus malorum morum licentia, *ex MS. & vet. exc.*

464. Cur die læto non laureis postes obumbramus, &c.] *Similiter li.2.ad Vxorem:* Procedit de ianua laureata & lucernata, vt de nouo consistorio publicarum libidinum; *& infra hoc ipso cap.* recentissimis & ramosiss. laureis postes præstruebant, ac elatiss. & clariss. lucernis vestibula enubilabant; *ac lib. de Idol.* At nunc lucent tabernæ ac ianuæ nostræ, plures iam ethnicorũ fores sine lucernis & laureis quàm Christianorum. *ac de Cor. militis*: At enim Christianus nec ianuam suam lauris infamabit. *Die autem Natali potissimum accendebantur lucernæ, vti adnotat Scaliger in Festum. Et de* Lauro *sic scribit Plin. lib. 15.cap.30.* Laurus *triumphis propriè dicatur, vel gratissima domibus, ianitrix Cæsarum Pontificúmque: quæ sola & domos exornat, & ante limina excubat. Quare magis placet vet.exc. & MS.lectio:* obumbramus, *quàm Zephyri:* adumbramus; *sicuti mox* inducere *cum Rhen. quàm:* inducere. *deinde Puteani habet;* vti hostes, *adiecta vna voce.*

465. Fidem & veritatem vestram.] *Ironicè loqui rectè adnotauit Rhen.*

466. Ipsos Quirites, ipsam vernaculam septem collium plebem.] *Romanos & Romam ipsam alloquitur.* Quirites *vero dici notat Varro lib. de ling. Lat. à Curetibus qui cum Tatio Rege in societatem venerant, donati ciuitate. Idem ibidem lib.4. Roma (inquit) septem montium demissior infimus locus. & lib. 5. Dies Septimontium nominatus ab his septem montibus, in queis sita vrbs est. De quo latius lib. de Idol. vbi etiam Septimontium inter idolorum festa Auctor enumerat.* Testis & Tyberis: *Puteani;* Testis est Tyberis.

467. Et scholæ bestiarum.] *In quibus nempè bestiarij (inquit Rhen.) cum pugnare discebant, tum alebantur. Eos sua cæde spectantium oculos, exhibentibus aliquod munus Imperatoribus, oblectaturos; verisimile est, propriam fortẽ deplorantes à conuitiis in ipsos Imperatores non abstinuisse. Vide librum de Spectaculis cap. 16. num. 144.*

468. Iam si pectoribus ad translucendum quandam specularem materiam.] *Iuxta (inquit idem Rhe.) Momi sententiam. Alludit autem ad illud Luciani Dial. de hæres. Vbi refert, Momum, præter alia, illud in hominis opificio notasse, quod artifex non in pectore fenestras aut ostiola quadam addidisset, quo perspici posset quid in corde lateret; quod ille specuosum alioqui multisque recessibus sinuosum finxisset. Atqui pro eo quod est;* apparerent noui ac noui Cæsaris scena, *rectius meo iudicio MS.* apparerent scenam, *hoc est conuitia aliquot in scena proferri solita. Liber tamen Puteani;* cuius non præcordia insculta apparent noui ac noui Cæsaris scenam congiario diuidundo præsidentes.

469. In congiario diuidundo præsidentis.] *Sic ex MS. & vet.exc. pro:* præsentis. Congiarium *vero munus appellabatur, quod per Principes quasi per congios, id est liberaliter distribuebatur. cuius diuisi indicium in Nummis veteribus erat hæc inscriptio:* LIBERALITAS AVGG. *vti patet ex iis qui Seuero Imp. inscribuntur Consulatu* I. II. III. IIII. V. & VI.

470. De nostris annis tibi Iupiter augeat annos.] *Vt sibi carmen constet, sic ex coniectura Harrisij lego. Videtur id vsitatum fuisse in Faustis Imperatorum adclamationibus; cuius verò sit Poëta, inquirat Lector curiosus. Legimus vero ex MS. & vet. exc.* Christianus tam enuntiare non nouit.

471. Depostulatores Christianorum.] *Depostulabat (inquit Rhen.) vulgus Christianos ad supplicium, acclamando:* Christianos ad leonem, *vti patet infra cap. 40. & vlt. & ex D. Cypr. epist. 15. & 55.*

472. Planè ceteri ordines, &c.] *Etiam hic Ironiam esse rectè adnotauit Rhen. Enumerat autem ceteros ordines Romanorum Senatum, Equites, milites, palatinos.*

473. Vnde Cassij & Nigri & Albini.] *De his latius infra lib. ad Scapulam & in vita Auctoris nostra. Mutat autem numerum (inquit Rhen.) venustatis caussa more suo.*

474. Vnde qui inter duas lauros obsident Cęsarẽ.] *Interpretatur hoc in sua Paraphrasi Zephyrus de Pertinace Imperatore ab irrumpentibus prætorianis occiso, pro foribus ipsius palat; inter ianitrices illas lauros; quod confirmare videtur verbis his paulopòst sequentibus:* quam recentissimis & ramosissimis laureis postes præstruebant. *Verùm mihi id nõ satisfaciat, eo quod illis verbis:* inter duas lauros, *locum quempiam vrbis Romæ mihi videatur potius significare. Certè* Lauretum *vrbis Romæ vicum celebrat Plinius li.15.cap.30. & Varro de ling. Lat. Inde (inquit) Lauretum ab eo quod ibi sepultus est T. Tatius Rex, qui à* Laurentibus *interfectus est, ab silua laurea quod ibi excisa & ædificatus vicus. Idque eo magis, quod de Pertinacis cæde postea loqui videatur, vt mox dicemus, quódque in Martyrologiis legatur expressis verbis vndecima Augusti: Roma inter duas lauros natale S.Tyburtij Martyris. In Puteani est more antiquo;* duas laurus.

475. Vnde qui faucibus eius exprimẽdis palęstricam exercent.] *Intelligit (vti rectè adnotauit Rhenan.) Commodum Antoninum, cui inita ad occidendum eum coniuratione, Ælius Lætus præfectus (seu potius Ælius Lætus cubicularius & Electus præfectus) & Martia concubina primum venenum dederunt; quod quum minus operaretur, per Narcissum athletam cum quo exerceri solebat, eum strangulauerunt. Auctor Ælius Spartianus.*

476. Vnde qui palatiũ armati irrũpunt.] *Rhen. istud refert ad Plautianũ, quẽ vita Seueri & filij eius Antonini Cæsarum insidiatum cõstat ex Herodoti li.3. Verũ quod (vt mox dicemus) ex sequentibus videatur liber iste conscriptus non vsqueadeò diu post interfectum Albinũ, fortassis etiam ante coniugium Antonini cum filia Plautiani, & Consulatum illius secundum, non placet. Multò vero minus quod Zephyrus ad Domitianum hoc refert; quia planè constat Auctorem de aliis loqui hic quàm* Stephanis & Partheniis. *Malim itaque de Pertinace hunc locum intelligi, quem constat tum ex Herodoti lib.2. tum ex Spar-*

tiano, Dione & aliis, in foribus Palatij sui ab armatis prætorianis militibus irrumpentibus interfectum.

477. Omnibus Stephanis & Partheniis audaciores.] *Hic alludit quidem ad* Stephanum *&* Parthenium *oppressores Cæsaris Domitiani secundum Suetonium, Spartianum, Sextum Aurelium & alios; sed dum dicit hos illis* audaciores, *haud dubiè de aliis loquitur. In Puteani libro est;* Toi Sigexiis & Partheniis. *Cetera quæ sequuntur, repetuntur infra lib. ad Scapulam.*

478. Sed & qui nunc scelestarum partium socij aut plausores quotidie reuelantur.] *Vel hinc profectò patet, scriptum hunc non multis annis post cædem Albini in prælio, quæ accidit secundum Fastos emendatiores Goltzij nostri. Vti latius in vita Auctoris, quinto anno Imperij Seueri, Laterano & Ruffino Consulibus. Scribit enim Herodianus Seuerum Albini amicos vbicumque perquisitos supplicio affecisse; ad quod videtur Auctor adludere, cum dicit* scelestarum partium socios quotidie, *adhuc cum hæc scriberet*, reuelari.

479. Post vindemiam parricidarum racematio superstes, &c.] *Elegantissima (inquit Rhen.) translatio seu Metaphora; vtpote quæ significat eos qui in Pertinacis Cæsaris & ipsius Seueri necem coniurauerant: qui tamen faustissimis auspiciis Natalem Imperij Seueri concelebrauerant: quos deprehensos scribit Herodianus ex arcanis quibusdam Epistolis, quas apud Albinum sepositas reperisset. Pro* enubilabant, *in Puteani est*, nebulabant. *Paulopòst castigauimus ex MS. omnibus:* nomen Principis in corde mutantes, *pro:* imitantes.

480. Qui Astrologos & aruspices, & augures & magos consulunt.] *De his omnibus latius infra T. 2. lib. de Idolol. & lib. de Anima, Tom. 3.*

CAP. XXXVI.

481. Si hæc ita sunt, vt hostes deprehendantur, &c.] *Cap. hoc 36. inscribitur optimè in 1. Vat. MS. cod. cui satis consentiunt vet. exc.* Quod Christiani tenentur diligere non solùm Imperatores, sed & omnes homines. *In Puteani;* de personarum omnium æqualitate. *Quia verò idem argumentum tractatur infra lib. ad Scapulam, paucis expediemus hoc & sequens capita.*

482. Romani negamur.] *Sic ex MS. & vet. exc. sicuti etiam ex MS.* & hostes esse, *item:* Romani habebātur; *& ex vtrisque:* fides Imperatoribus dedita *pro:* debita; *ac deinceps:* necesse habet exhiberi, *phrasi Tertullianica, de qua mox latius, & non ita multo pòst:* indifferentis benignitatis, *pro:* in differentiis, *denique ex MS.* Idem sumus, *pro:* iidem, *nam & supra illud Tertullianicum esse adnotauimus.*

CAP. XXXVII.

483. Si inimicos vt supra diximus.] *Adludit ad c. 31. Atqui cap. hoc 37 ferè sic inscribitur.* Ne malum cōtra malum; *sed apertius sæpedictus Vat. MS. cod.* Quod ad Christianos spectat neminem lædere, quamquàm pro multitudine possent se vindicare.

484. Quem habemus odisse.] *Sic ex MS. quinque, pro* habebimus. *Eodem autem modo dixit li. adu. Valent. infra T. 3.* habens superuolare, *& D. Cypr. epist. 27.* rescribere habeam. *Atque hæc Græcorum phrasis (vti adnotauit Pith. Adu. li. 2. c. 11.) exemplis aliis multis defendi potest. Hinc Vlpianus:* habere laborare, *Marcell.* habere operari: *Cicero denique lib. 2. ad Att. epist. 38. De Rep. nihil habeo ad te scribere. Accipitur autem* habeo *hoc significatu, pro possum vel debeo. Paulopòst ex iisdem MS. bis legimus:* Quotiens, *pro:* Quoties, *quia illud etiā alibi vsurpat Auctor; & ex MS. ac vet. exc.* præteritis vobis, *pro eo quod substituit Zephyrus:* præteritos à vobis.

485. Ipsis Bacchanalium furiis.] *Adludit ad descriptionem Bacchi, quem poëta (inquit B. Iust. Mart. lib. de Monarch.) furentem vocat. De* Bacchi *verò sacris quam turpia, quam* furiis *plena, videat Lector D. Aug. lib. 7. de Ciuit. Dei cap. 21. & ibidem Adnotat. Viuis. Quid? quod ea de caussa sublata testetur Auctor Liberi sacra, supra cap. 6. In eo autem differebant* Bacchanalia *à Liberalibus, quod illa singulis mensibus, hæc verò non fierent nisi* XVI. *Kalend. Aprileis.*

486. De requie sepulturæ tanquam de asylo quodam mortis.] *Locus insignis, aduersus nostræ tempestatis Donatistarum asseclas hæreticos, qui sepulta Christianorum, immò Regum corpora effoderunt; quum tamen* asylū mortis sepultura *rectè à Tertulliano vocetur. Et certè grauissimæ pœnæ in sepulcrorum violatores, vel ab ipsis Ethnicis Imperatoribus iam olim statutæ sunt.*

487. Si enim & hostes exertos.] *Ita ex MS. quatuor, ac si dicat hostes apertos, quia sequitur,* occultos, *pro eo quod alij:* exortes. *Nam vox* exertos *Tertulliano familiarissima est. Pro,* vindices, *liber Puteani,* iudices.

488. Vis numerorum & copiarum.] *Intelligit (inquit Rhen.) de* numeris *militaribus. Eadem significatione Plin. epist. 8. lib. 3. in* numeros *referre dixit.*

489. Mauri & Marcomanni, & ipsi Parthi.] *Hos populos potissimum enumerat, quia recens à Seuero victi, populo Romano nomen dederant, sicuti latius in vita Auctoris.*

490. Externi sumus & vestra omnia repleuimus.] Externos *vocat Christianos, quod ex Iudæa primum sint orti; deinde adnotanda tam breui temporis spatio, tanta quam hic recenset Christianismi dilatatio. Liber Puteani,* Hesterni: *quod etiam contemnendum est: & pro;* relinquimus: *idem* reliquimus.

491. Solius diuortij inuidia.] *Rhen. rationem adfert: quia, inquit, nos reijcimus; sed verior interpretatio est, vt* diuortium *pro* secessione in aliquem, *vti sequitur*, remoti orbis locum, *accipiatur.*

492. Suffudisset vtique dominationem vestrā.] *Rectè sic MS. quatuor pro:* damnationem; *& mox:* destitutione, *pro:* institutione. *Rhen. adnotat* suffudisset *capi pro:* pudefecisset. *Paulopòst item castigauimus ex MS. Vat. 1.* quasi mortuæ vrbis quæsissetis quibus in ea imperassetis. *Rursum paulopòst ex MS. & vet. exc. addidimus:* penè omnes ciues Christianos habendo. *& deinceps ex MS.* potius quàm erroris humani. *Denique:* raperet, *pro:* eripiet, *secundum exc. vet.*

CAP. XXXVIII.

493. Proinde nec paulò lenius inter licitas factiones.] *Cap. hoc 38. ferè inscribitur:* De cœtu, *sed apertius Vatic. ille cod. MS.* Quod Christianorum cœtus nullam potest proditionis generare suspicionem. *Atqui* factio *&* factiosus *(inquit Festus) initio honesta vocabula erant, vnde adhuc* factiones *histrionum & quadrigarum dicuntur; modò autem nomine* factionis *seditio & arma vocatur. Hinc fit vt Auctor ad distinctionem* licitas factiones *dicat. Quare cum simpliciter initio seq. cap.* Christianæ factionis *meminit, ex persona aduersariorum loqui vel inde patet, quod in fine eiusdem ca. dicat:* non factio dicenda, sed curia. *& quod mox ca. 40.* factionum nomē *in malam partem accipit. Atqui pro:* lenius *vet. exc. & Vat. 1.* leuius; *sed illud placet. Paulopòst ex MS. legimus:* ab omni. *& mox cū Rhen.* vnam omnium Remp. agnoscimus mundū. *pro:* ac modestiæ

stia publica, liber Puteani habet; modestiæ publicæ.

494. Æquè spectaculis vestris, &c.] De his habes librum integrum infra T.2. ad quē Lectorem remittimus.

495. Cum ipsis rebus de quibus transiguntur prætersumus.] Cum ita ex cod. Gorz. legeret Rhen. addens esse: prætersumus verbum nouum siue nouè compositum; mirum est vnde iterum irrepserit: præterimus. Addimus autem rursum ex MS. quod habebāt exc. dictu, visu, auditu: & cum MS. legimus oblectari nouisse nolumus, & ex 1. Vat. si fortè nostra nō vestra.

496. Sed licuit Epicureis, &c.] Pulcrè hunc locum ex Cicer. lib. 1. de Fin. explicat in Paraphrasi Zephyrus, vt pluribus non sit opus.

Cap. XXXIX.

497. Edam iam nunc ipse ego negotia Christianæ factionis, &c.] Rectè hoc cap. 39. ab omnibus penè inscribitur; De disciplina Christianorum; in quo haud dubiè non semel D. Iustinum Martyrem imitatur in fine Apol. 2. atque adeò, vti ex Leiturgicis meis Latinorum satis patet, partim hic, partim lib. de Orat. Missam Africanam sicuti tum celebrabatur describit. Illuc itaque Lectorem, ne hic prolixiùs simus, remittimus.

498. Corpus sumus de conscientia religionis.] Corpus (inquit Rhen.) pro Collegio vsurpat, sicuti & supra c. 29. sæculum corpus temporum fecit, & lib. de præscript. adu. hæres. T. 3. infra: quibus incunabulis institutum est corpus. Quo fit etiam, vt magis placeat, quod habent MS. disciplinæ vnitate, quam quod alij: veritate.

499. Coimus in cœtum, &c.] Similiter ferè ante Tertullianum D. Iust. Martyr: Nos autem, inquit, credentem iam & nobis ascitum ad fratres qui dicūtur, eò adducimus vbi illi congregati sunt, ad communes preces & supplicationes, tum pro seipsis, tum pro illuminato & aliis vbique gentium omnibus animo intēto peragendas; vt digni idoneique simus, qui veritate agnita per opera etiam ipsa boni atque officiosi rerum administratores, & datorum nobis mandatorum custodes, inueniamur, atque vt salute saluemur sempiterna. Quæ similia habet Arnob. adu. Gent. lib. 1. Et verò iam ab Apostolis vsitatum hūc cœtum Christianorum patet, vel ex illo Apostoli 1. Cor. 11. Conuenientibus vobis in vnum & pluribus aliis: Act. Apost. ac veterum Patrum locis, quæ videre est 1. Tom. nost. Leiturgicōn, vbi Missa Apostolorum latè describitur; latius infra lib. de Orat. num. 1. & aliquid diximus Adnot. in Epist. 63. D. Cyprian. ad Cæcil. num. 49.

500. Oramus etiam pro Imperaroribus, &c.] Vide infra lib. ad Scapulam, ex quo confirmatur omninò lectio MS. & vet. exc. pro statu sæculi; quia ibi dicitur: quamdiu sæculum stabit, imperium saluum fore; & eodem pertinet illud: pro mora finis, vt idem velit quod supra dixit ca. 32. dum clausulā sæculi precamur differri, Romanæ diuturnitati fauemus. Verum de hoc infra latius. Alibi haud absimiliter lib. de Anima infra T. 2. moram finis vitæ cuiusque dixit.

501. Cogimur ad Diuinarum litterarum commemorationem.] Sic iterum cum Rhen. & MS. Vat. 1. cod. pro: Coimus. nam cogere etiam in vnum colligere est. Atqui quod Diuinarum scripturarum commemoratio initio sacrificij Christiani vsitata fuerit, repetitur his verbis infra T. 2. lib. 2. ad Vxorem, vbi fomenta fidei de scripturarum interlectione; & supra etiam alludebatur cap. 22. & nunc etiam Lectionibus resonantibus. & confirmatur tum ex verbis hisce D. Iustini: Et commentaria (inquit) Apostolorum aut scripta Prophetarum quoad tempus fert leguntur; tum ex nostris Leiturg. Latin. T. 1. p. 72. & 73. 90. 98. 118. 124. 126. 177. & 195. vbi in hanc rem adferuntur testimonia, ex Can. Apost. 9. seu 10. Constit. Apost. D. Clem. lib. 7. cap. 61. & 63. ac lib. 8. cap. 4. & 21. D. Iacobi Apostoli Leitur. Albino de Diuin. offic. & Hrab. de Institut. cler. li. 1. c. 32. Philone de Therapeutis; item ex D. Dionys. Areop. Eccles. Hierarch. c. 3. & 9. Hippol. Port. Orat. de Antichristo. D. Cypr. epist. 24. 33. & 34. D. Optat. adu. Parmen. li. 6. D. Ambros. epist. 33. ad Marcell. soror. Eodem & D. Aug. ac Maximo Fulgentio, Petro Chrysol. in multis sermonibus. His addantur Græcorum quoque testimonia Dionysij Corinthij apud Euseb. lib. 4. Eccl. hist. cap. 23. & Niceph. lib. 4. ca. 8. Leiturgia denique SS. Basilij & Chrysostomi. Quum autem flaccescente prima illa fidelium deuotione Missa prolixior videretur, loco integri alicuius libri veteris ac noui Testamenti, cœperunt dumtaxat quædam Lectiones Epistolarum & Euangeliorū in vsu esse; quas olim à D. Hieron. in librum, quem Comitem inscripsit, qui exstat 2. Tom. nostr. Leiturgicōn, iussu D. Damasi collectas, in hunc vsque diem Ecclesia frequentat.

502. Et Censura diuina, &c.] Locus insignis aduersus contemptores Excommunicationis Ecclesiasticæ à Christo institutæ, & à primis Apostolorum temporibus vsitatæ, de qua legat Lector Adnot. nostras in Epist. 38. D. Cypr. num. 10. ac epist. 62. ad Pomponium, num. 15. Pulcrè autem eam circumloquitur Auctor, quod ea quis relegetur à communicatione orationis & conuentus & omnis sancti commercij; quibus verbis etiam Sacrificij Christiani periphrasis hauddubiè continetur, vti infra latius adu. Magd. lib. ad Scapulam.

503. Præsident probati quique seniores, &c.] Quandoquidem etiam ipsi Magdenburgenses hunc locū citant pro summa Episcoporum (non presbyterorum dūtaxat vti Zephyrus) auctoritate etiā excommunicandi, nolumus diutius immorari, præsertim cum latè hanc materiā tractauerimus Adn. nostris in D. Cypr. ad epist. 55. nu. 8. & 29. ac ad epist. 72. nu. 13. & 15. D. Iustinus Præpositos vocat.

504. Etiam siquod arcæ genus est, &c.] Veterem hanc consuetudinem eleemosynæ colligendæ, etiam Apostolorum ætate vsitatam, cōstat ex illo Apost. 1. Cor. 16. De Collectis, inquit, quæ fiunt in sanctos, sicuti ordinaui Ecclesiis Galatiæ, ita & vos facite. Per vnam Sabbati vnusquisque vestrum apud se seponat, recondens quod ei benè placuerit. Iterum autem cum vet. exc. & MS. legimus: congregatur; item addidimus ex MS. & si modo velit: quia haud absimiliter D. Iustinus vti supra, quem ad verbum ferè imitatur. Ceterum, inquit, qui copiosiores sunt & volunt, pro arbitrio quisque suo quod visum est contribuunt, & quod ita colligitur, apud Præpositum deponitur. Atque ille inde opitulatur pupillis & viduis, & his qui propter morbum aut aliam caussam egent, quique in vinculis sunt; & peregrè aduenientibus hospitibus; &, vt simpliciter dicam, indigentium is omnium curator est. Atqui pro: oneraria summa, Vatic. 1. cod. MS. ordinaria. Puteani; honoraria. Item pro: ætatéque domitis senibus; MS. quinque, iamq; domesticis: ac si dicat domi manere coactis; quod adeo tanquam elegantius retinendum duximus. Sicuti & paulopòst cum Rhen. ex MS. & vt pro alterutro mori sint parati.

505. Sed & quod fratres nos vocamus, &c.] Item hoc ex MS. pro, infamant, liber Puteani; insaniunt. ac paulopòst: fratres autem etiam vestri sumus. & cum vet. exc. ad vnam lucem expauerint veritatis; pro: expirauerunt. & post aliquot lineas: Itaque quia, ac

deinceps: in isto loco. Porrò Fratrum appellationem inter Christianos, tum ex Euangelio, tum ex Epistolis Paulinis ortam constat, cuius nominis Etymologiam pulcrè & latè Auctor hic explicat. Certè D. Iustinus vbi supra, & Athenag. Orat. pro Christianis, eius quoque mentionem faciunt, quorum iste tamen aliam rationem reddit. Quamobrem fit, inquit, vt pro ætatum gradu alios quidem filios & filias agnoscamus, alios autem fratrum & sororum loco habeamus, tum autem ætate prouectioribus patrum matrúmque tribuamus honorem. Eodem pertinet quod habet Clemens Alexandr. lib. 5. Stromat. Fratres nos esse vtpote vnius Dei & vnius magistri, alicubi Plato dicere videtur hoc modo: Qui in ciuitate estis, omninò fratres estis. Minutius in Octauio proponit eandem Cæcilij calumniam, sed & respondet iisdem penè verbis quibus Tertullianus: Fratres vocamur, vt vnius Dei parentis homines, vt consortes fidei, vt spei coheredes. Similes sunt loci lib. de Cor. milit. cap. 1. ceteris constantior fratribus; ac: inter tot fratres commilitones solus Christianus. Item lib. 3. adu. Marc. tunc fratris, dehinc apostatæ.

506. Omnia indiscreta sunt inter nos, præter vxores.] Athenagoras haud absimiliter: In quibus fratrum, inquit, aut sororum nomina esse nouimus, nihil nobis est, quàm vt eorum ab omni iniuria & contumelia libera & incorrupta permaneant corpora, prius & antiquius. Ac mox: Vxorem namque suam vnusquisque nostrum eam esse reputat, quam legibus nostris duxit, atque illam quidem ad prolificationis præscriptum. Loci elegantes, aduersus promiscuam Anabaptistarum quorundam libidinem.

507. Græci Socratis.] Socratis factum Zephyrus paucis explicat; Lactant. verò Instit. diuin. li. 3. cap. 21. & 22. hanc sententiam Socratis de vxorum communione etiam Platoni adscribit, sicuti etiam Theodor. lib. de Græc. affect. curat.

508. Et Romani Catonis.] Dissentire (inquit Zephyrus) videtur Auctor à Plutarcho, qui hoc de Vticensi, non de Censorio Catone refert. D. August. etsi lib. de Fide & Oper. cap. 7. simpliciter id Catoni adscribat; lib. de bon. cõiug. c. 19. etiam Catonẽ Romanũ vti Auctor vocat; Zephyrus factum ipsum narrat in Paraphrasi.

509. Megarenses obsonant quasi crastina die morituri, ædificant verò quasi numquam morituri.] Posterius hoc membrum, recens ex 4. MS. adieci. Diogenem vero sic lusisse in Megarensium voracitatem & luxum adnotauit Zephyrus; quod confirmatur ex illo Diogenis Laërtij in vita Diogenis: Ad eum qui pretiosa parabat obsonia, inquit, Nate mihi haud longæuus eris.

510. Sed stipulam quis in alieno oculo, &c.] Vide Prolegomena inter Prouerbiales formulas.

511. Tot tribubus & curiis, & decuriis ructãtibus acescit aër.] Elegans (inquit Rhen.) Hyperbole. Curias autẽ interpretatur Turneb. Aduersar. li. 12. c. 13. Curiales, qui cum rem diuinam facerent, hilariter operabantur, quorum epulas describunt Dionys. li. 2. & Athenæus li. 5. Mihi magis placet, eo quod de tribubus quoq; agat & decuriis, vt intelligantur Curiæ, in quas 30. numero populum Romanum à Romulo distinctum esse scribit Festus.

512. Saliis cœnaturis, &c.] De Saliis supra diximus cap. 10. & 26. quorum luxus ad quem hic alludit, prouerbio occasionem dedit: Saliares cœnæ siue dapes.

513. Herculanarum decimarum pollũctorum sumtus.] Ita ex coniectura Rhen. & Latinij, pro eo quod alij: pollinctorum. Loquitur enim (inquit ille) de diuitibus, qui decimam partem bonorum suorum Herculi pollucebant epulo votiuo: cuius lautitiam impensarum arguit magnitudo. Putabatur ea res homines fortunatos reddere. Proinde L. Sylla, M. Crassus, & L. Lucullus patrimonia sua polluxerunt. Confirmat autem hanc lectionem Varro de ling. Lat. lib. 4. agens de Decuma Herculis. Polluctum (inquit iuxta castigationem Turnebi) quod à porriciendo est factum; cum enim ex mercibus libamenta porrecta sunt Herculi in ara, tum polluctum est. Et apertius Plautus in Rudente: Vt decumam partem ex voto Herculi polluceam.

514. Tabularij supputabunt.] Etiam hoc ex Rhen. & Latinij castigatione, pro: Stabularij. cum liber Puteani habeat expressè; tabularij. In huiusmodi enim (inquit Rhen.) Herculanarum decimarum sacrificio epulóque, supra quam dici possit lauto, maximis sumtibus opus erat; quos Tabularij, id est, qui erãt à Tabulis domesticis, cuiusque in diarium domini sui referebant ad expensi titulum supputabántque. Confirmatur ea à Latinio tum ex illo Seneca epist. 13. cuius patrimonium Tabularios lassat, tum quod Arcad. D. de mun. & honor. & Theod. cod. lib. 8. cap. vnico. de Tabulariis holographis, id est censualibus scribis scribant. Item Theod. cod. lib. 12. tit. 6. cap. 2. & lib. 10. tit. 24. cap. 1.

515. Apaturiis Dionysiis mysteriis Atticis.] Apaturia (inquit Rhen.) Dionysij sacra quatuor diebus continuis durabant, quibus sacrificabant & epulabantur Athenienses publicè & priuatim; nomine deducto ab ἀπάτη, quod fraudem significat, quam passi sunt Athenienses à Bœotiis.

516. Ad fumum cœnæ Serapicæ sparteoli excitabuntur.] Refert hoc Zephyrus ad Serapidis Ægyptiæ sacra, quæ quanto, inquit, luxu frequententur, admonet vis illa Sparteolorum & Fiscellarum quæ vndique cõcurrunt. MS. omnes: Sarapiacæ, non malè, quia à Græcis, vti ex Suida patet, Sarapis dicebatur Ægyptiorũ Deus, primò tamen dictus Soropis. Nominis autẽ huius (inquit D. Aug. li. 18. de ciuit. Dei c. 5.) cur Rex Argiuorum Apis post mortem non Apis, sed Serapis appellatus sit, facillimam rationem Varro reddidit. Quia enim arca in qua mortuus ponitur, quod omnes iam σαρκόφαγον vocant, σορὸς dicitur Græcè, & ibi eum venerari sepultum cœperunt, priusquam templum eius esset exstructum; velut, Sorosapis Sorapis primò, deinde vna littera vti fieri assolet cõmutata, Serapis dicta est. Eodem verò pertinere puto quod Sparteoli & Fiscellæ in arca formam his sacris frequentes in vsu essent; immò quantum ex hoc loco apparet, igni contraderentur, atque adeò fumũ excitarent. Vide plura in Adnot. Lud. Viuis in eum D. August. librum.

517. Cœna nostra de nomine rationem sui ostendit, vocatur enim ἀγάπη.] Legimus ex MS. sui, pro: suam. De Agape autem pauperum videat Lector Adn. nostras in D. Cypr. Testim. li. 3. n. 11. & infra in li. ad Mart. T. 2. Hoc vnum hic dicam, non dubiè significare Tertullianum hoc loco Cœnam istam aliam fuisse (contra quã videntur sentire Magdenburgenses, & in lib. de Corona milit. Rhenan.) à sacrificio quod initio huius capitis, & expressius lib. de Orat. infra T. 2. describitur. In illo enim cœtum dicit fieri ad orationẽ, sacratum litterarum, cõmemorationem, exhortationes, castigationes, & cẽsuram diuinam, ad communicationem denique orationis & omnis sancti cõmercij. Itẽ li. 2. ad Vxor. conuiuium Dominicum & sacrificia nũcupat, vbi Christi inuocatio, vbi diuina benedictio. Nec dissimiliter li. de Cultu femin. lib. de Orat. Stationẽ ad aram Dei

Dei in qua Dominus adoratur & sacrificiorum orationes fiunt. *Itē lib.* 1. *adu. Marc.* Gratiarum actiones, *ac li.* 5. Mundicias sacrificiorum, *& lib. de Cor. milit. sic describit, quod in* eo Eucharistia etiam antelucanis cœtibus de manu præsidentium sumatur. *Hanc verò* Cœnam *li. ad Mart.* Agapen fratrum *nuncupat, & hic* refrigerium inopum, conuiuium *denique* in quo editur quantum esurientes capiunt, bibitur quantū pudicis est vtile, & ita saturantur, vt meminerint etiam per noctem adorādum Deum. *Quæ vel ipsa postrema verba differentiam indicant, vtpote quod Deus in hac* cœna; *vti in sacrificiis tum nocturnis tum diurnis, non adoretur, sed inuocetur & laudetur dūtaxat. pro,* inopes quoq. *liber Puteani;* inopes quosq.

518. Ordinem disciplinæ de caussa æstimate.] *Addidimus denuo ex MS. & vet. exc.* de caussa, *&:* admittit; *legimus cum Rhen. pro:* admittitur.

519. Post manualem aquam.] Manualem *(inquit Zephyrus) dixit, quæ manibus abluendis effundebatur, ad discrimen balinearum quibus ante cœnam vtebantur; qua forma* manualē *quoque obediētiā Iureconsulti dicunt & manuarium argentū à Gellio ex eodē nomine deriuatum.*

520. Prouocatur in medium Deo canere.] *Istud aut ad Lucernales orationes & Psalmos seu matutinos hymnos ab Apostolis institutos referri debet, quorum meminit Epiph. sub finē lib.* 3. *adu. hæres. aut certè ad* antelucanos coetus, *quorum Auctor infra T.* 2. *sub finem lib. de Vel. Virgin. & lib. de Cor. milit. & supra cap.* 2. *huius Apologetici meminit, in quibus vel Plinio secundo teste epist.* 2. *lib.* 10. *canebant Deo & Christo. Quod cum ille, & ipse ethnicus scripserit disertis verbis ad Traianum Imperatorem; iam sæculo amplius ante Tertullianum; mera est calumnia Magdenburgensium, dum adserunt hac tempestate Psalmodiam primam institutam, fortè (vti loquuntur) à Nepote Episcopo Ægyptio iuxta Euseb. lib.* 7. *c.* 22. *Meminisse eos oportebat, (vt omittam interpretationem D. Chrys. & Hilarij in illud Matt.* 26. *ac Marc.* 14. *de Christo: & hymno dicto Exiit foras) quid Euseb hist. li.* 2. *c.* 16. *de hymnis & canticis trimetri generis Therapeutarum ex Philone descripserit; quid ve idem li.* 5. *c.* 28. *ex libro adducat incerti Auctoris aduersus Artemonem hæreticum de Psalmis & cāticis quæ ab initio à fidelibus conscripta sint. Qui plura desiderat, cōsulat Adn. nostras in D. Cypr. Tractatu de Orat. Dom. n.* 6. *& Leiturgica nostra Latinorum T.* 1. *p.* 70. 71. 72. 90. 93. 94. 95. 124. 126. 133. *vbi reperire est Veterum testimonia qui ante Tertullianum in Ecclesia floruerunt, media item ætatis p.* 139. 141. 177. 179. 224. 237. 250. 251. 252. 258. 259. 260. 271. 274. *&* 275. *idque non modo Romanorum Pōtificum quos hac in re excessisse calumniantur Magdenburgenses auctoritate, sed vel maximè D. Hilarij in Galliis, ac D. Ambrosij apud Mediolanum; quo ex partibus Orientalibus Hymnorum & Psalmorum cantum translatum esse, ipse D. Aug. Conf. lib.* 9. *c.* 6. *&* 7. *narrat. Recentiora ibidem reperiet etiam studiosus Lector ne hic prolixiores simus. Græcorum item aliquot eadem de re exēpla à nobis omissa indicasse sufficiat; nempè D. Ignat. epist.* 12. *ad Romanos, D. Basilij apud Ruffinum li.* 2. *hist. Eccl. c.* 9. *D. Athanasij; tum in Apol. tum apud Socratem li.* 2. *cap.* 11. *& Theod. li.* 2. *cap.* 13. *S. Publiæ & Virginum Antiochensium apud Theodor. lib.* 3. *c.* 19. *D. Chrysostomi apud Socratem lib.* 6. *cap.* 8. *Theodosij Imperat. apud Socratem li.* 7 *cap.* 22. *ac* 23. *& Niceph. lib.* 14. *cap.* 46. *Flauiani Antioch. apud eundem Niceph. lib.* 18. *cap.* 51. *ac Gennadij Constantinop. apud eundem lib.* 15. *cap.* 23. *His licet addere D. Gregorium Nazianzenum in fin. orat. ad sanctum Lauacr. & D. Basilium epist.* 63. *ad clerum Neocæs. & ipsas Liturgias DD. Iacobi, Basilij, & Chrysostomi; in quibus expressa cantus sit mentio.*

521. Non est factio dicenda sed curia.] Curia *paulò alia significatione hic accipi videtur, quàm aut paulò prius vbi pro tribu, aut etiam supra li. de Pallio, vbi pro loco in quo curas publicas gerebant, accipitur; nempè pro Senatu; nam id quoque* Curiam *significare adnotauit iam olim Cicero lib.* 3. *de Oratore.*

CAP. XL.

522. At è contrario illis nomen factionis accommodandum, &c.] *Cap.* 40. *hic rectius auspicantur MS. cod. quam exc. infra eo loco:* Et benè quod siquid aduersi, &c. *quia hic incipit Tractatus, qui tam in exc. quam MS. intitulatur:* De aduersis vrbium; *quem titulum paulò magis expressit* 1. *Vat. cod.* Quod post Christi aduētū pauciores clades Deo parcēte euenerint. *Quo in argumento (quod etiam tractat infra lib. ad Scapulam) secuti sunt Tertullianum tum D. Cypr. li. ad Demetr. (Arnob. initio li.* 1. *adu. gent. & tribus verbis Origen. Tract.* 28. *in Matth.) tum D. Aug. libris* 20. *de ciuit. Dei, & Orosius hist. libris* 7. *multo copiosius, ad suam quisque ætatem vsque. in Puteani libro hic est initium capitis* XL. *Etiam contra Ethnicam rationem. Atqui magis placet MS. quinque lectio:* factionis, *quam excus.* factionum. *Ex iisdem & vet. exc legimus:* conclamant, *item:* Christianos esse caussam. *etsi in Puteani est;* in causam.

523. Si cœlum stetit.] *Eodem modo (vti rectè adnotauit suis ad me missis Scholiis Harrisius) dixit lib. de Ieiun.* cum stupet cœlum. Stare *itaque &* stupere cœlum, *idem valere videntur, quod dicit paulopòst Tertull.* ab imbribus æstiua hiberna suspendunt, *& post eum D. Cypr. apertius & planius extulit: Imbres & pluuias serena longa suspendunt.*

524. Tantos ad vnum?] *Diasyrtica (inquit Zephyrus) exclamatio cum admiratione pronūciāda, quasi dicat: Quæ vestra mens est, vt vni leoni tanta Christianorum multitudo obijciatur? temerarium dictum qui fieri poterit vt conficiantur? proinde alia ratio vobis ineunda, quæ odij cæcitate deposita, vestræ melius iniquitati consulat. in Puteani libro est,* adclamatur: Tantos ad vnum?

525. Hierapolim.] *MS. Belgici & Gallici* Hierannapean; *Vat.* 1. Hieramapeam, *alter:* Hieramiapæan. *Sed retinui:* Hierapolim, *eo quod iuxta Eusebij chronicon & Oros. lib.* 7. *cap.* 7. *tres vrbes Asiæ anno Neronis* 3. *nempè* Hierapolis, *Laodicia & Colosse terræmotu conciderint; quamquam interim illud scrupulum moueat quod loqui videatur Auctor solum de cladibus quæ ante Tiberium & Christi aduentum contigere.*

526. Et Delon & Rhodon.] *Aliquando pessum abiisse has insulas & postea denuo alibi apparuisse, vel ex Plinio constat li.* 2. *c.* 88. *&* 89. *in hæc verba. Nascuntur & alio modo terræ ac repentè in aliquo mari emergunt, veluti paria secum faciente natura, quæque hauserit hiatus alio loco reddente. Clara iampridem Insula* Delos & Rhodos *memoria produntur enatæ. Atqui de* Delo *idipsum testatur Aristoteles alicubi cum dicit ita dictam eo quod cum mersa esset, subitò apparuerit. De* Rhodo *in hæc verba scribit Oros. lib.* 4. *c.* 13. *& Paulus Diaconus hist. lib.* 3. *Anno, inquit, ab Vrbe condita D.XVII. magnō terræmotu* Caria *&* Rhodus *insula adeò concussæ sunt, vt labentibus vulgò tectis ingens quoque ille collossus rueret.*

527. Et Coon.] *Sic ex MS. Vat.* 1. *cod. pro eo quod exc.* Cun; *& ceteri MS.* Cho. *nā teste Eus. in chron. anno Aug. Cæsaris* 38. *in insula* Coo *terræmotu plurima ciciderūt;*

quitur exercitus Deorũ atq; Dæmonum. Jllud verò, inquit, nõ ad eũ qui Saturni filius esse dicitur, pertinet Ione; nomine nãque ipso cõditor rerũ vniuersarum designatur. Declarat id ipse Plato. Nam cùm non(sic lego)haberet aliud quo eum significanter appellaret, vulgari & vsitato, minime autem proprio Dei nomine; euidentioris designationis gratia est vsus, adiecto insuper verbo Magnus, *vt discerneret cœlestem à terreno, ingenitum à genito. Paucis idem repetitur ab Arnob. lib. 1. adu. gentes, vel ex appellatione qua Iupiter Opt. Max. dicitur & habetur. Atqui paulopòst pro:* suspici, *legunt Vat. 1. & vet. exc.* suscipi; *ac pro:* operâ, *MS. omnes:* opera. *Eligat Lector quod volet.*

375. Colat alius Deum, alius Iouem, &c.] *Pulchrè has Antitheses explicat Zephyrus in Paraphrasi, quibus contrariam tradit religionem gentium, Christianæ religioni; & latiùs infra de ceremoniis cultus diuini externis cap. 30.*

376. Alius ad aram fidei.] *Huc pertinet illud D. August. lib. 4. de Ciuit. Dei cap. 20. Sed cur &* fides *Dea credita est, & accepit etiam ipsa templum & altare? Vbi latè de has Dea Viues in Adnot. Sufficiat hoc loco quod iuxta Plin. lib. 35. & Cic. 3. Offic. Capitolio ædes* fidei *vicina fuerit: nam quis eam primus consecrarit, variant opiniones. quidam Attilio Calatino id adscribunt, alij Numæ, alij denique Æneæ ante Romulum & Remum. Atqui* ara & altare *iuxta Seruium in hoc differunt, quòd* aræ *essent & inferis & superis Diis consecrata,* altaria *vero superis diis dumtaxat. Quorum hoc ab altitudine dictum putat,* aram *verò quasi* ansam *commutatione litterarum interpretatur Varro.*

377. Atque adeo & Ægyptiis, &c.] *De Ægyptiorum Deorum portentis vide Adn. nostras in D. Cyprian. lib. ad Demetr. num. 32. Meminerunt præter Auctores ibi citatos Lactant. lib. 2. cap. 13. & lib. 5. cap. 20. Euseb. de præpar. Euang. lib. 3. cap. 2. ex Porphyrio; D. Aug. denique lib. 2. de ciuit. Dei cap. 22.*

378. Et capite damnandi qui aliquẽ huiusmodi Deum occiderit.] *Nescio vnde irrepserit:* & pice dãnãdis, *ac;* occiderint; *cũ illud legant nõ modò MS. omnes, sed & exc. priores. maximè cũ correspõdeat illud Minutij: Nec eorum sacra damnatis instituta serpentibus, crocodilis, beluis ceteris & auibus, & piscibus;* quorum aliquem Deûm si quis occiderit etiam capite punitur.

379. Syriæ Astartes.] *Deam hanc fuisse constat vel ex 3. lib. Reg. cap. 21. vbi sic legitur: Sed colebat Salomon* Astarten *Deam Sydoniorum. & sub finem. Et quod dereliquerit me & adorauerit* Astarten *Deam Sydoniorum. Eodem pertinet quod est 4. Reg. 23. de Iosia Rege: Excelsa quoque quæ erant in Hierusalem ad dexteram partẽ montis offensionis, quæ ædificauerat Rex Jsraël Astaroth siue vt 70. legunt* ἀσάρτῃ *idolo Aegyptiorum. Et quod frequenter repetitur Iud. 2. 3. 10. ac 1. Reg. 7. & 12. Idolis Balaam siue Baal & Astaroth. Eo autem nomine (si Calcagnino creditur lib. 5. obseru.) Venerem colebant Sydonij, cuius adeo vim atque potestatem secum admiretur Plautina Peristrata. Ponit etiam inter principes Deorum Varro de ling. Lat. li. 4. Tu autem &* Astartẽ *apud Phœnices, nec aliter Euseb. de Præpar. Euang. lib. 1. ca. 7. Reperitur interim apud Petrum Crinitum li. 14. de hon. disc. ca. 8. Syriorum Dea* Adagattis, *sed quia MS. omnes cum excusis legunt:* Astartes, *& ipse quoque Minutius in Octauio; malui illud retinere; maximè cum Phœnicia Syriæ pars sit.* Syria *enim (inquit Beda li. de locis Act. Apost.) quæ Hebraicè Aram dicitur, regio est inter flumen Euphratem & mare magnum vsque ad Aegyptum pertingens, habens maximas prouincias Comagenam, Phœniciam, & Palæstinam absque Sarasenis & Nabathæis, quorum gentes sunt duodecim.*

380. Arabiæ Dysares.] *Sic ex MS. omnibus pro:* Diasares, *eo quod apud Eusebium vbi supra sic legatur:* Arabes *item* Dusarim *quendam & Obdum pro Deo colebant,* Arabiæ *vero regio (inquit Ven. Beda vbi supra) inter sinum maris rubri qui Persicus, & eum qui Arabicus dicitur, habet gentes multas Moabitas, Ammonitas, Idumæos, Saracenos, aliósque quamplurimos. Cum autem Origen. lib. 5 contra Celsum dicat Arabes Liberum tantum & Vraniam Deos coluisse, oportet vt alter illorum lingua Arabica* Diasares *vocatus sit aut potius* Dysares *vt habent MS. Si quid diuinare liceat, liber ita ab eis est cognominatus, nam* רשורש Dasares *Hebraicè & Caldaicè, quibus linguis haud absimilis est Arabica, interprete Munstero Isai. 19. significat eum qui volutatur vt ebrius; iam vero ebrietas Liberum habet patronum.*

381. Norici.] Noricum *(inquit Ptolom. lib. 2. cap. 14. ad Tab. 5. Europ.) terminatur ab Occasu Aeno fluuio; à septentrione Danubij parte, quæ est ab Aeno vsque ad Cetium montem; ab ortu vero Solis ipso monte Cetio, à meridie vero parte Pannoniæ superioris quæ sub dicto mõte est, & quod inde est super Istriam, eo monte qui Caruancas appellatur. Similia Oros. lib. 1. cap. 26. & Paulus Diac. lib. 3. cap. 25. Ex quo patet (inquit Franciscus Irenicus Germ. Exeg. lib. 1. cap. 20.)* Noricam *regionem non fuisse olim Bauariam vbi nunc collocatur, vltra enim Danubium porrigebatur vbi adhuc vestigium nominis est Norkeij. Eodem pertinet quod collocetur secundum Strabonem non procul à mari Adriatico iuxta Alpes, & secundum Plinium apud Aquilegiam. Recenset autem coniecturam suam vir longè eruditissimus Pithæus hunc locum castigans Adu. li. 1. ca. 3. & 4. ausi sit legendum* Aremorici; *eo quod, vt mox dicetur* Belenum *Deum faciat Ausonius gentis* Aremoricæ, *sed si Gallorum fuit Deus ille, potuit esse etiam* Noricorum, *immo & omnium Germanorum; quippe qui olim etiam Gallis, Galathis & Celtis contributi fuerint, vti latè deducit Franc. Jren. lib. supradicto cap. 12. maximè cum ex eiusdem lib. 2. cap. 4. constet Germanos (vel Cæs. teste lib. 6.) Solem coluisse, immo Munsterus in Chronogr. Augustæ Vindelicorum qui Noricis vicini erant, cultum fuisse scribit olim Apollinem Cranium; quidni etiam* Belenum.

382. Belenus.] *Antea exc.* Tibelenus, *quod Rhen. ad marg. confirmare videtur sua 1. edit. his verbis:* Tibelenus *Noricorum Deus der Teuffel, & totidem penè verbis repetit Althamorus Comm. in Taciti Germ. comment. Memorat, inquit, Tertullianus in Apologetico aduersus gentes Noricos* Tibelenum *Deum coluisse, id est, den Tufel. Verũ, donec certius quid Germani de suo illo Teuffel siue diabolo adtulerint, magis placet lectio Pithæi à Fr. Balduino etiam suis litteris ad me comprobata, vti legatur* Belenus, *præsertim cum duo MS. Belgici & vnus Vatic. & Puteani legant:* Nori cibelenus, *aut potius si dictiones vti oportet distinguamus:* Norici Belenus. *Certè ex Ausonio satis supérque didicimus (inquit ille) Apollinem* Belenum, *eius vero ministros siue sacerdotes Pateras dictos. Versus Ausonij hi sunt:*

Tu Baiocassi stirpe Druidarum satus
Si fama non fallit fidem
Beleni sacratum ducis è templo genus. *& alibi;*
Nec reticebo senem nomine Phœbicium
Qui *Beleni* æditDruidum
Gentis Aremoricæ.

Dictum

Dictum autem existimat Belenum *à iactu siue emissione radiorum, vnde Apollinis quoque nomen deductum Plato scripsit: certè apud quosdam Poëtas Sagittipotens eadem ratione dici videtur. Scaliger Lect. Auson lib.1. addit, de* Beleno *etiam mentionem fieri apud Herodianum quem* βελὶν *vocat, vnde & Galli herbam qua sagittas inungebant* Belenium *vocabant. Apud eundem quoque fit mentio Abellionis Lucanorum Dei.*

383. Africæ Cœlestis.] *Etiam hanc emendationem partim Turnebo Adu.lib.22. cap.24. partim Pithœo vbi supra, acceptam debeo, pro eo quod irrepserat:* Cœlestus. *Qui similiter censet castiganda, Vlpiani fragmentum, & Capitolinum, & infra ipsum quoque Tertullianum lib. de Virg. vel. tom.2. & Exhort. ad Cast. tom.5. vbi* Cereris Africanæ *fit mentio. Testimoniis eandem comprobans Spartiani in 30. Tyran. de Celso ab Afris imperatore appellato peplo* Deæ Cœlestis *ornato, & Amm. Marcell. lib 22. de* Deæ Cœlesti *argenteo breui figmento, & Apuleio Florid. lib.4. Quæ autem Dea hoc nomine nuncupata fuerit nondum satis constat, Turnebus* Vraniam *intelligit, Philastrius Brixiensis Cat. hæret.* fortunam cœli *quam Iudæi* Cœli reginam *vocabant. Magis placet, vt aut Ceres intelligatur si modò recta sit Pithœi coniectura de locis dictis Tertull. aut Venus quam Mitram Persæ nuncupant iuxta D. Ambros. contra Symmachum & Herodotum loco per Nannium citato; aut peculiaris Dea aliis ignota, eo quod cap. præced.* virgo Cœlestis pluuiarum pollicitatrix *nuncupetur. Rectè proinde meo indicio etiam Saluianum de Prouid. Dei cap.8. sic castigandum ex MS. adnotauit ille, vt legatur: Habent quippe intra muros patrios intestinum scelus* cœlestem *illam scilicet Afrorum dæmonem dico; cui ideo reor veteres Pagani tam speciosæ appellationis titulum dederunt, vt quia in ea non erat numen, vel nomen aliquod esset. Et paulopòst. Quis non eorum qui Christiani appellantur* cœlestem *illam aut post Christum adorauit, aut quod peius est multo antequam Christum? Videtur itaque cultus huius Deæ etiam ad Saluiani vsque tempora ex Africa nondum exterminatus; Nam & apud D. August. comperi huius Deæ mentionem fieri lib.2. de ciuit. Dei. cap.4. vbi de ludis turpissimis scenicis agit, qui* Cœlesti virgini *exhibebantur.*

384. Mauritaniæ Reguli sui.] *Eodem modo dixit D. Cyprianus lib. de Idol. vanit. Mauri verò manifestè Reges suos colunt. Atqui ex MS. omnibus lego paulopòst;* Romanos Deos earum quia *pro:* dominos; *&:* qui.

385. Crustuminiensium Beluentinus.] *MS. omnes:* Casianensium *seu:* casianiensium, Deluentinus *aut:* Dementinus, *permitto liberam lectionem Lectori, tum quod Deus ille ignotus sit, tum quod &* Crustuminus *ager veteris oppidi nomine & haud procul Roma* Crustumerium *in Latio apud Plinium reperiantur lib.3. cap.3. & itidem apud eundem lib.5. cap.1. Silium lib. 12. ac Varr. de ling. Lat. lib.6.* Casinum, Samnitum *qui à Sabinis orti, oppidum; saltem iuxta castigationem Scaligeri, cum antea legeretur* Cassinum. *Quia interim magis Romæ vicinum* Crustuminum, *priorem retinuimus.*

386. Nirniensium Viridianus.] *Quod MS. quinque legunt:* Visidianus *eodem recidit; eo quod antiqui Sabini* S. *pro* R. *efferrent, vti pluribus locis ex Varrone comprobare est. Atqui* Natnia *eorundem Sabinorum olim, nunc Vmbriæ oppidum, collocatur à Ptolom. ad Europ. Tab.5 lib. 2. Meminit & Strabo lib.5. & Sol. lib.8. ita dicta à* Nar *fluuio qui præterlabitur. Leodiensis cod. peculiariter legit:* Viridiana.

387. Asculanorum Ancaria.] *Placet hæc coniectura Turn. Adu. lib.17. cap.24. pro:* Æsculanorum; *eo quod* Asculum *Apuleiæ oppidum Plutarcho notum sit clade Pyrrhi insigne, &* Batti Asculani *fiat mentio apud Cicer. de claris Orat. Maximè cum sic etiam legat Leodiensis cod. MS. Ab* Ancaria *vero dictum putat apud Lucilium eum qui* Ancarius *vocatur, vt de furioso loquatur, tanquam Deæ* Ancariæ *furore capto, aut quod magis placet ex familia* Ancariæ *sacra MS. legunt constanter omnes:* Ancharia.

388. Volsiniensium Nersia.] *De* Volsiniis *supra aliquid diximus ad lib. de Pallio & infra cap.40. Variè autem hæc Dea nuncupatur, in MS. Belg.* Nersia, *in Vat. cod. & Leodiensi.* Nercia, *in vet. exc.* Narcia, *in Puteani;* Norcia.

389. Ocriculanorum Valentia.] *Sic ex MS. Belgicis, Gallicis & Vat. pro:* Otriculanorum, *seu:* Orticulanorum. *quia Ptol. vbi supra in Vmbria* Ocriculum, *collocat. Hodiè tamen vocatur:* Otriculi.

390. Sutrinorum Nortia.] Sutrium *in Tuscia perisse scribit Ptol. alij adhuc exstare volunt xxiiij. mil. pass. Romæ distans; certè apud Silium lib.8.* Sutria *tecta leguntur; fortassis itaque melius legeretur:* Sutriorum. *in Puteani est;* Norcia.

391. Faliscorum in honore est pater Curis vnde accepit cognomen Iuno.] Faliscos *Seruius in 7. Æneid. Virg. populos facit Hetruriæ; meminit & Coloniæ* Faliscæ *Plinius, & ferentiæ* Faliscorum *Ptolom. Hodie vocatur monte* fiascone. *Atqui* Curetin, *inquit Festus,* Iunonem *appellabant, &* Curiales *mensas in quibus illi immolabatur; vti ipse quidem conijcit à* Curi *hasta Sabinorum, vnde & Romulus Quirinus dictus; sed potius iuxta Tertullianum à* Curi patre, *quem vt Deum colebāt* Falisci. *in Puteani tamen libro est;* in honore patris Curis, & accepit cognomen Iuno. *Ceterum paulopòst iterum ex vet. exc. cum MS. legimus:* Velimus aut nolimus. *in Puteani est;* velimus ac nolimus.

CAP. XXV.

392. Satis mihi quidem, &c.] *Caput hoc inscribitur tum in exc. vet. tum in MS.* De religiositate *seu* religione Romanorum. *Liber Puteani ponit caput xxiiij.* de religiositate Romanorum. *Expressior est hæc Vat. 1. inscriptio:* Quod magna fuit præsumptio Romanorum, credentium ob religionem Deorum suorum mundi se imperium occupasse. *paulopòst verò iterum addidimus vocem:* probatio; *ex MS.* Si ista merces.) *Liber Puteani;* Scilicet ista merces à Romanis deis pro gratia expensa est. Sterculus & Muthunus & Larentina prouexit imperium.

393. Sterculius.] *Et hic & cap. sequ. MS.* Srerculus, *eligat Lector quod volet, sic enim etiam variant MS. Lact. cod. qui hunc locum imitatur lib.1. cap.20.* Srerculius, *inquit, qui stercorandi agri primus rationem inuenit. Magis interim accedit ad priorem lectionem quod à D. August.* Stercurius *vocetur lib.8. de ciuit. Dei. cap.15. in hæc verba: Pici patrem* Stercen *potius fuisse adseuerant; à quo, peritissimo agricola inuentum ferunt, vt fimo animalium agri fœcundarentur quod ab eius nomine* stercus *dictum est, vnde & hunc quidam* Stercutium *vocatum ferunt. Plin. lib.17. cap.9.* Stercutum *vocat faciens eundem Fauni filium. Ego verò puto, ioci gratia à Tertull. & Lactant.* Sterculium *seu* Sterculum *nominari à* Stercore.

394. Et Mutinus.] Ex variis lectionem hanc amplexus sum quam habent vet. exc. & Vat. 1. pro eo quod substituerat Zephyrus: Mucunius, tanquam à Mucore dictus, tum quod Lactantius loco citato sic scribat: Et Mutinus in cuius sinu pudendo nubentes præsident, vt illarum pudicitiam prior Deus delibasse videatur; tum quod apud Festum legatur: Mutini Titini sacellum quod manserit ab vrbe condita ad Principatum Augusti, & adicula eiusdem ad sextum & vigesimum vsque lapidem extra vrbem vbi mulieres togis prætextis velatæ illi sacrificabant. Nolo tamen improbare lectionem MS. Belgicorum, qui: Mutunus legunt; maximè cum Arnob. lib. 4. adu. gent. duobus in locis sic legat, ac D. quoque Aug. de ciuit. Dei lib. 4. cap. 11. quem ex dicto Festi loco sic restituendum puto: Ipse sit Mutunus Tutunus qui est apud Græcos Priapus.

395. Et Larentina.] Ita legunt MS. omnes pro eo quod exc. Larentia, vide latius supra cap. 12.

396. Et patrium solium.] Sic melius meo iudicio MS. S. Bauonis quam alij veteres solum; quia agit de imperio Romanis concesso, vt patet ex sequentibus, venit autem adnotanda vox Tertullianica transfretanis.

397. Viderit Cybele, &c.] Satis hunc locũ explicat in Paraphrasi Zephyrus; restituimus autem ex MS. vrbem Romanorum pro: Romam, &: Achiuorum pro eo quod irrepserat, Archiuorum; maximè cum alter Vat. cod. legat: Argiuorum.

398. Si ad eos vltra transire prospexit quos sciebat Græciam Phrygiæ debellatricem subacturos.] Vat. 1. si adulatores, excusi ferè omnes: adulteros; & eos etiam interpretatur Zephyrus Paridem & Helenam; sed cum illi Græciam Phrygiæ debellatricem non subegerint, magis placet hac Rhen. in 2. edit. ac Gagnai lectio; vt intelligatur Cybele prospexisse Æneæ aliorumque Phrygum seu Troianorum transitum ad Romanos, quos sciebat Græciam à qua prius debellati fuerant subacturos postmodum. Liber Puteani habet; si adultores transire prospexit: quo sciebat Græciam Phrygiæ debellatorem subacturos.

399. Itaque maiestatis suæ in vrbem collatæ, &c.] De Cybele & M. Aurelio (inquit Zephyrus) Herodianus accuratissimè meminit. Atqui de Cybele quidem latè tractat lib. 1. cuius & simulacri inuentum & Orgia apud Pessinuntem, & translationem Romanam (ad quem locum Lectorem compendij gratia remitto) & obitum M. Aurelij in Pannonia paucis prosequitur; verum Oraculi quod hic adfert Tertullianus nulla ibi mentio, fallitur idem Zephyrus cum Caracallam M. Aurelium nuncupat, vt etiam Latinius adnotauit. Onuphrius lib. 2. Fastorum; quod hic Tertullianus, etiam à Dione narrari scribit, certò verò id compertum fuisse narrat Xyphilinus in Dionis Epitome, addens M. Aurelium medicorum fraude in gratiam Commodi peremptum. Quare etiam magis placet quod paulopòst legendum censuit Rhen. interempti; quàm quod legunt MS. intercepti. pro, nostræ ætati, liber Puteani: nostra ætate.

400. Apud Sirmium.] Sirmium in Pannonia inferiori collocatur à Ptolemæo; Latinius Vennebonam etiam dici adnotauit. libro Puteani Sexmium vocatur. Legimus autem cum MS. die decimo sexto Kalendarum Aprilium; ac paulopòst: die nono, quam veram lectionem patet esse vel ex eo quod in omnibus etiam exc. legitur: quo, non: qua, in Puteani libro est, sexto decimo Kalend. Aprilium. quomodo veteres loqui solitos in Censorinum annotauit Carrio.

401. Archigallus ille sanctissimus.] εἰρωνικῶς inquit Rhenan. Addens, Archigallum principem fuisse Gallorum siue exectorum sacerdotum Cybeles, cuius etiam meminit lib. de Resurr. infra To. 3. & Iulius Firmicus alicubi. Gallos autem dictos tradit Herodianus vbi supra, à Gallo fluuio, apud quem Orgia celebrabant eiurati Deæ sacerdotes.

402. Lacertos quoque castrando.] De hoc ritu in hæc verba Prudentius Peristeph. hymn. 10. in Rom. Antioch. sub finem, vti ante me quoque adnotauit Latinius:

Sunt sacra, quando vosmet ipsi exsciditis,
Votiuus & cùm membra detruncat dolor,
Cultrum in Lacertos exerit fanaticus
Sectisque matrem Brachiis placat Deum: &c.

quæ breuitatis gratia omitto. Marci iam intereunti.] Puteani; iam intercepti.

403. O somniculosa diplomata.] Oracula ipsa intelligit quibus nuntiabantur solita imperia; quæ etiam in scriptis obsignatisque codicillis nonnunquam dari solita, patet ex Macrob. lib. 1. Saturn. Consulant, inquit, hunc Deum, & absentes missis diplomatibus consignatis; rescribitque ordine ad ea, quæ consultatione abdita continentur. Nisi mauis Auctorem loqui metaphoricὼs de dæmonum quasi diplomatibus quibusdam quibus obitus Imperatoris serius nunciabant. Omninò autem cum MS. & vet. exc. legere oportet: Deam talem; pro eo quod irrepsit: Deum, cùm de Cybele loquatur. pro; næ Christiani: liber Puteani; ne Christiani.

404. Sed non statim & Iupiter, &c.] Vide supra cap. 10. Paraphrasin Zephyri & Adnot. nostras tum ibi tum in D. Cypr. de Idol. vanit. num. 8. Politianum item Miscel. cap. 31. Vbi citat ex Lactant. Euhemeri verba ab Ennio versa in sacra hist. item Sextum Empir. 4. lib. Pyrrh. ac Timonem Phliasium, item Poëtam Callimachum, vnde prouerbium illud eiusdem & Epimenidis ortum putat: Cretenses semper mendaces, ob hanc de Iouis sepulchro historiam seu vti illi existimant mendacium. Atqui cum MS. Vat. 2. & Puteani; prætermisimus: suis; nam fasces Romani, dici non possunt fasces Iouis, & ex iisdem adiecimus paulopòst: illum. in Puteani libro est; facibus, non fascibus.

405. Vellet Iuno Punicam vrbem, &c.] Locum hunc in hæc verba imitatur Lactant.
Videlicet nil tunc accedit Romanis
Fatis Iunonis iniquæ,
cùm Annibal duos exercitus populi Romani & astu & virtute confecit. Nam Iuno audere non poterat aut Carthaginem defendere, vbi arma eius & currus fuit, aut Romanis nocere, quia:

--Progeniem Troiano à sanguine duci
Audierat, Tyrias olim quæ verteret arces.

Sunt autem etiam hic versus Virgiliani aliquot ex Æneid. lib. 1. sub initium, quos adeò diuerso charactere excudi iussimus vt quoscumque alios alibi; quod semel dixisse sufficiat. Certè etiam Poëta cuiuspiam hemistichium illud est:

Fato stat Iupiter ipse.

Atqui de fato supra latius cap. 1. num. 17. pro, genere, liber Puteani; genti. Iterum autem reposuimus: Larentinæ, pro: Larentiæ. Plures Deos. Liber Puteani ponit hic caput xxv. de regno deorum.

406. Multò antequam isti dij inciderentur.] Alludit ad statuas & simulacra deorum de quibus paulopòst: nondum tamen templis aut simulacris res diuina apud

apud Romanos constabat. *Certè confirmatur hoc Tertulliani dictum, his Plinij verbis lib.34. cap.4. Roma, inquit, simulacrum ex aere factum Cereris primum reperio ex peculio Sp. Cassij, quem Regnum affectantem pater ipsius interemerat. Et apertius ex Plutarcho in vita* Numae, *qui dicit ex illius praecepto annis clxx. ab vrb. condit. nullam in templis Romanorum imaginem neque fictam neque pictam fuisse conspectam. Alludit huc etiam de* templis *D. August. lib. 3. de ciuit. Dei cap. 12. cùm inquit: Nec his sacris tamen Roma dignata est esse contenta, quae tam multa illic Pompilius statuerat, nam ipsius summum templum nondum habebat Iouis, Rex quippè Tarquinius ibi Capitolium fabricauit.*

407. ingenia Graecorum atque Tuscorum.] *Fuisse* Tuscos *&* Graecos *insignes statuarios satis constat. Certè* Graecos *picturae, plasticae & statuariae artis inuentores recenset latè Athenag. Orat. pro Christ. Saurum Samium, Cratonem Sycionium, Cleanthem Corinthium, Core Corinthiam, Dadalum, Theodorum Milesium, artifices praeterea insignes Endyum Dadali discipulum, Theodorū, Teleclem, Idiстаum, Angelionem, Smilidem, Phidiam, & Praxitelem. Plures alios vide apud Plinium dicto lib. 34. & Lactant. lib. 2. diuin. Instit.* Tusca *quoque signa Plin. ibidem cap.7. per terras dispersa dicit, quae in Hetruria factitata non sit dubium. Paulopòst ex MS. restituimus:* Atquin, *&* de religiositate, *pro:* ob religiositatem. *in libro Puteani erat; de irreligiositate, quam veram scripturam putat Carrio eo quod sic concludat:* religionem aut laedendo creuerunt, aut crescendo laeserunt.

408. Eaedem strages moenium & templorum.] *Exempla Dionysij Tyranni & Antiochi Zizicheni videre est apud Clem. Alexandr. Adhort. ad gentes, eiusdem, & Phalaridis, tum etiam Verris, in quem Cicero Orationem conscripsit, apud Lactant lib 2. De eodem more latius D. August. lib. de ciuit. Dei cap.2 3 4.5. & 6. & nominatim de Romanorum cap.5. ex Salustio, de Caesare & Catilina.*

409. Captiuorum Deorum.] *De his supra aliquid attigimus cap. 10. num. 153. Latius D. August. ibidem cap. 3.*

410. Quàm adolationes.] *Sic ex MS. Belgicis 2. pro;* adulationes; *tum quod Scaliger in Festum adnotauit sic vbique legere MS. cod. eadem etiam significatione, tum quod putem alio intellectu vocem hanc veterem Tertullianicam* adolationes *deriuatam ab adolendo id est colendo: iuxta illud Virg. hemistichium de Dijs penatibus:*

Flammis adolere Penates.

Idque magis, eo quod praecedat adorari, *& mox sequatur:* coluntur. *Certè illi duo MS. cod. vbique legunt:* adolari.

411. Quorum regna conflata sunt in Romani Imperij summam.] *Prouinciales intelligit (inquit Rhen.) id est, Regna in Prouincias redacta à Romanis, quae reperire est in libro qui inscribitur: Notitia Orientis & Occidentis.*

Cap. xxvi.

412. Videte igitur ne ille regna dispenset.] *Caput hoc 26. inscribitur plerumque in MS. & exc. omnibus:* De regno Dei, *dilucidius vero in altero Vat. cod.* Quod solus Deus, cuius est orbis terrarum, regna contulit. *Atqui cum prima editione legimus:* ille regna, *pro eo quod irrepserat:* illa, *dumtaxat. Liber Puteani;* illa regna. *Eleganter autem* saeculum, corpus temporum *dixit.*

413. Sub quo fuit aliquando sine ciuitatibus genus hominum.] *Quum sic legant MS. omnes cum prioribus exc. non placet quod elegantiae gratia substitutum fuit* genus humanum. *Liber Puteani habet;* gens hominum. *fuisse verò illud* sine ciuitatibus; *vel ex lib. Genes. cap.4. manifestum est, vbi Cayn primus legitur ciuitatem aedificasse quam de suo nomine Enoch appellauit; sicuti post Diluuium primus Assur Niniuem Genes. 10. Posteriores his multò quibus alij id inuentum tribuunt, Cecrops teste Plinio in Attica; Phoroneus teste Strabone & Homero apud Pelasgos; & Aegyptij apud quos prima Diospolis.*

414. Prior est quibusdam Diis suis siluestris Roma.] *Omnino sic lego cum MS. & vet. exc. pro eo quod irrepsit:* discipulis suis. *Patet autem id vel ex Numae prima superstitionum curiositate, de qua supra, qui D. August. teste lib.3. de ciuit. Dei cap.11. & 12. cùm vereretur ne Troiani Dij Romanos iuuare possent, Sabinis superatis & Samnitibus, etiam eorum Deos Romam introduxit, & post eum alij multo plures etiam exteros.*

415. Regnauerunt & Babylonij, &c.] *Iisdem propè verbis hunc locum expressit Minutius in Octauio: Deo dispensante diu regna tenuerunt Assyrij, Medi, Persae, Graci etiam & Aegyptij; cum Pontifices & Aruales, & Salios, Vestales & Augures non haberent. Hoc autem indicat floruisse omnia imperia illa, priusquam Roma* Numa Pompilius *Rex secundus praeter Deorum 60. sacerdotes à Romulo institutos, Curiones, flamines, tribunum celerum, augures, Virgines 4. Vestales, Salios Palatinos 12. Marti Gradiuo, feciales cum patre patrato, Pontificem denique maximum ex patritiis institueret. Quod quam verum sit poterit Lector deprehendere tum ex Eusebij chronico & D. August. de ciuit. Dei lib. 18. tum Adnot. nostris in D. Cyprian. lib. de Idol. vanit. num. 39. & 40. ac supra ad lib. de Pallio num.30. Immò verò & Amazones ante captam Troiam claruisse manifestum est. Liber Puteani;* regnauerant.

416. Pontifices.] Pontifices, *dicti (inquit Varro de ling. Lat. lib.4. vt Q. Scaeuola Pontifex Maximus dicebat, à posse & facere;* Pontifices, *ego à ponte arbitror: nam ab his sublicius pons factus est primum & restitutus saepè, quod eo sacra &* vls *&* cis *Tiberim fiant. In quem locum vide Turnebi adnot. & latius Onuphrium in 5. lib. Fast. de* Pontificatu Maximo.

417. Ante Quindecimuiros.] *D. August. lib.6. de ciuit. Dei cap. 4. inter quadraginta & vnum Varronis Antiquitatum libros, enumerat tres qui ad homines pertineant, vt primus sit de* Pontificibus, *secundus de Auguribus, tertius de* Quindecimuiris sacrorum; *ad quos haud dubiè Tertullianus hic alludit. Super quo loco Viues; Quum libros (inquit) Sibyllinos emisset Tarquinius Superbus, duos viros illis inspiciendis praefecit, qui soli eos adirent cum esset opus: dictique sunt* Duumviri sacrorum. *Pòst aucto numero facti* Decemuiri sacrorum. *Lege* Sextilia Licinia *in contentione ordinū accepta duobus annis antequam Consulatus plebi communicaretur; multo deinde post additi quinque, qui numerus postea mansit.*

418. Ante Salios.] Salij *(inquit vbi supra Varro) à* saliendo *dicti. quod facere in Comitio quotannis in sacris & solent & debent. Super quo loco videatur Turnebi Adnotatio tum de Quinquatribus mense Martio in foro vbi Comitium erat, tum de ipsorum vestitu peculiari ex Dionysio.*

419. Ante Lupercos.] Luperci *(inquit eodem loco Varro) quod Lupercalibus in* Lupercali *idque nudi in*

honorem Panos sacra faciat. De quibus Adnot. suis Turnebus consulendos dicit Liuium, Dionysium, Plutarchum; eorúmque agmina in vrbe purganda plura fuisse, quorum quidam Fabiani, alij Quintiliani, à Fabio & Quintilio præpositis suis, vocabantur. Ad Varronem verò in vtraque hac dictione alludit Virgil. 8. Æneid.

Hic exultantes Salios, nudósque Lupercos.

420. Ante virgines Vestales.] *De* Vestalibus, *sic scribit lib. 1. ad vxorem Tertullianus infra T. 2.* Romæ quidem, *inquit*, quæ ignis illius inextinguibilis imaginem tractant, auspicia pœnæ cum ipso dracone curantes, de virginitate censentur. *Nec absimiliter D. August. Ignis etiam templo Vestæ sua familiarissimo non pepercit, vbi ei velut vitam perpetuam diligentissima substitutione lignorum, non tam honoratæ quam damnatæ virgines donare consueuerunt. Hinc & Tertull. lib. 1. adu. Marcion. infra T. 3.* Vestam in ignem figurans; *quo accedit etiam illud Ouid. Nil aliud Vestam quàm viuam intellige flammam; & Cicero focum vrbis perennem* Vestam *interpretatur lib. 2. de legib. Alioqui etiam* Vesta *dicebatur Deûm mater, cui ignis ille perpetuus dicatus erat, ignem vero hunc illius filiam fabulabantur.*

421. Communium istarum diuinitatum.] *Vat. 1. legit;* omnium, *quo fit vt accipi putem hic* communes diuinitates, *pro: vniuersas; sicuti Cicero Orat. 4. in Verrem, communem Siciliam dixit, & Orat. in eandem 3. commune, pro: vniuersitate, seu collegio.*

422. Cuius & Deum victimis, & templum donis & gentem fœderibus aliquamdiu Romani honorastis.] *De* fœderibus Romanorum *cum Iudæa gente videre est lib. Machab. 1. cap. 8. ac lib. 2. cap. 11. & Ioseph. Antiqu. lib. 12. cap. 17. sub Iuda Machabæo. Item lib. Mach. 1. cap. 12. ac Ioseph. Antiqu. lib. 13. cap. 8. seu 9. sub Ionatha; & Machab. 1. cap. 15. ac Joseph. Antiqu. lib. 13. cap. 12. seu 9. sub Simone illorum fratre. Rursum apud eundem Ioseph. Antiqu. lib. 14. cap. 16. seu 17. ac 17. seu 19. reperiuntur Senatusconsulta Romanorum de amicitia Iudæorum sub Iulio Cæsare, & Ioanne Hircano (quorum fit mentio etiam lib. 2. aduers. Apionem) ac ibidem & cap. 22. seu 20. M. Antonij litteræ ad eundem Hircanum, ac litteræ P. Dolabellæ ad eundem. De victimis verò Romanorum aut donariis templo Hierosolymitano factis, quia nihil hactenus reperire licuit, Lectori diligenti id inquirendum relinquo.*

CAP. XXVII.

423. Satis hæc aduersus intentionem læsæ diuinitatis.] *Caput hoc 27. inscribitur communiter:* De spiritu dæmoniaco, *expressius verò in altero Vatic. cod. MS.* Quod dæmones incitent contra nos gentes; quia, licet Christianis subiiciantur, sunt tamen serui contumaces. *Atqui MS. Belgici & Gallici hic & infra initio cap. 46. legunt:* intentationem. *sed placet aliorum lectio:* intentionem. *eo quod Quintiliano lib. 3. cap. 11. & Ciceroni lib. 1. de Inuent. vsurpetur vox:* Intentio, *pro oratione crimen alicui obiiciente. pro,* quod non, *liber Puteani;* quo non. Igitur prouocati.] *liber Puteani ab his verbis incipit caput xxvij.* de spiritu Dæmoniaco.

424. Obstruimus gradum pro fide conscientiæ nostræ.] *Sic iterum legimus cum vet. exc. & Vatic. 1. cod. MS. & altero Puteani: pro eo quod substitutum erat:* obstruimus gradum perfidiæ. *De formula illa autem prouerbiali videat lector* Prolegomena.

425. Quam in primordio exorsi sumus.] *Alludit ad 1. & 2. cap. huius Apolog. quibus latissimè Romanorum & iudicandi peruersitatem & sæuiendi iniquitatem prosequitur.*

426. Et eiusmodi spirituum.] *Rectè sic MS. pro eo quod excusi:* spiritus; *item paulopòst:* succidunt, *cum priori exc. pro:* succinunt. *Item liber Puteani habet:* vt nequam & serui. *copula adiecta.*

427. Vice rebellantium ergastulorum.] Vice, *pro vicissitudine,* ergastula *vero explicant quæ sequuntur voces* carcerum *&* metallorum; *quæ* rebellantia *nuncupat, quod inuiti & vincti opus facere cogerentur.* certi impares, *libri omnes manuscripti;* certi & impares.

428. Ingratis resistimus,] Ingratis, *pro inuitis; nam sic etiam Donatus interpretatur illud Terentij in Eunucho, Ingratiis vt dormiam, quemadmodum Rhen. adnotauit ad lib. adu. Valentin. vbi eadem significatione:* ingratis *aduerbialiter accipitur.*

CAP. XXVIII.

429. Quoniam autem facilè iniquum videtur, &c.] *Cap. hoc MS. Belgici & Gallici inscribunt:* De Genio Imperatoris; *Vat. 1.* Quod gentes propriam religionem paruipendant, timentes magis Imperatorem quàm Iouem. *Veteres exc. nõ absimiliter:* Quod plus honoris Imperatoribus suis exhibeant quam Deis. *Etsi autem latius tractetur hic titulus læsæ Augustioris maiestatis tam hoc cum sequ. cap. vsque ad 38. quam infra lib. ad Scapulam, Lectorem tamen illuc remittendum putaui in multis, ne hîc sim prolixior. pro,* videtur, *Liber Puteani;* videretur.

430. Nam & alias diuinæ rei faciundæ libens animus indicitur.] *De phrasi illa tam ethnicorum quam Judæorum & Christi ipsius, quæ* facere *pro sacrificare accipitur; videat lector Adnot. nostras in D. Cypr. epist. 63. ad Cæcil. num. 44. & Liturgica nostra Latinorum T. 1. pag. 25. 26. 27. & 28. Neque vero est quod quis hunc locum detorqueat, pro libertate religionum, quam quidam hodie vrgent; quia adfert hic aduersariorum sententiam, suam vero contrariam satis indicat his verbis initio Scorpiaci infra T. 3.* Ad officium hæreticos compelli, non illici, dignum est; duritia vincenda est, non suadenda, *vbi de hoc latius. paucula etiam videre est Adnot. nostris in D. Cypr. lib. de Exhort. Mart. num. 27. Porrò:* indicitur, *vet. lectionem, ex MS. iterum restituimus, pro:* inducitur, *&:* faciundæ *ex MS. legimus.*

431. Ianus iratus ex qua velit fronte.] *Nam bifrons pingebatur, inquit Rhen. vide Adnot. nostras in D. Cypr. de Idol. vanit. num. 10. 13. & 14.*

432. Formati estis.] *Etiam hoc ex MS. reposuimus, pro eo quod Zephyrus tanquam elegantius:* Informati. *nam illud etiam alibi Tertull. vsitatum est eadem significatione.*

433. Quam de Olympo Iouem.] *De* Ioue *&* Olympo, *sic Lact. lib. 1. Instit. diuin. cap. 11. Potest & mons* Olympus *figuram Poëtis dedisse, vt* Iouem *dicerent cœli regnum esse sortitum, quod* Olympus *ambiguum nomen est & montis & cœli. In* Olympo *autem Iouem habitasse docet historia eadem nempe Ennij sacra.*

434. repræsentaneæ potestatis.] *Magis placet hæc Vat. cod. lectio quam vulgata & aliorum omnium manuscriptorum:* præsentaneæ; *vt significet eam potestatem magis timeri, quæ se coram repræsentat. Paulopòst verò ponitur comparatiuus,* potior, *cum datiuo; quemadmodũ, iuxta quod Rhen. adnotat, Plinius alicubi dicit:* inferius nulli. *Ex MS. vero restituimus:* deprehendemini; *&* humano dominio.

CAP.

CAP. XXIX.

435. Constet igitur prius,&c.] *MS. Belgici, Gallici & Vat.1. cum vet.exc. sic inscribunt hoc cap.29.* An possint prodesse idola; *apertius vero alter Vat. cod.* Dij nec Cæsarem nec alium iuuare possunt, quare merito Cæsar magis honorandus quàm illi. *pro*, impertiti, *liber Puteani*, impertire.

436. Et ita nos crimini maiestatis addicite.] *Cum Rhen.ex MS.iterum legimus:*maiestatis; *& paulopòst*: in conscientia vestra; *ac deinceps ex Vat.1.* excubiis suis. *Item ex MS. omnibus*: facit & ad caussam si & propitiū, cum illis. *Et post aliquot lineas cum Rhen.* Sed vos irreligiosi: *ac*, possunt impetrare. Ideo ergo.] *Liber Puteani hic ponit caput xxx. de potestate Imperatorum.*

CAP. XXX.

437. Nos enim pro salute Imperatorum,&c.] *MS. inscribunt cap.hoc 30.* de potestate Imperatorū, *sed placet exc. vet. inscriptio*: Imperatores à Deo esse, quorum salutem Christiani à Deo vero supplices petant qui eam dare est solitus.

438. Deum verum, Deum viuum.] *Cum MS. expunximus*: &; *intermedium, eo quod accedat illud magis ad communes Ecclesiæ Orationes & Exorcismos.*

439. Sciunt, qua homines, quis & animam.] *Nempè dederit, atque ita hunc locum restituimus ex MS. pro:* quis homines quis & animas: *& ex iisdem:* sentiunt eum esse Deum solum. *Item ex MS. & vet.exc. paulopòst*: super omnes Deos. Quidni? cum super omnes homines, qui vtique viuunt & mortuis antistant. Recogitant. *Atqui* antistare (*inquit Rhen.*) *pro*: *praecellere, sicuti etiam lib. de Virg. vel. infra T.2. & alibi sæpius. Addidimus autem ex MS.* sui, *& deinceps, quod vet. exc. habebant*: cœlo mittat excubias, cœlo vectigalia imponat. *Et postea legimus*: cuius & cœlum est; *ac*: vnde est & homo.

440. Illuc suspicientes Christiani manibus expansis,&c.] *Locus insignis aduersus contemptores ceremoniarum Ecclesiasticarum in Oratione, cum quadam earundem explicatione; quod oremus expansis manibus, nudo capite, & de pectore; de quibus interim latius lib. de Orat. T.2. Paulopòst autē reposui ex MS.* scio, *pro:* sciam, *& addidi ex MS. quod habebant etiam vet. exc.* qui propter disciplinam eius occidor.

441. Qui ei offero opimam & maiorem hostiam,&c.] *Cum locum hunc detorqueant Magdenburgenses aduersus sacrificium altaris, requirebat de eo tractatum latiorem; sed remittimus Lectorem ad lib. ad Scapulam infra, quem etiam perperam pro se allegant; quippè qui nominatim voce sacrificamus ibidem vtatur.*

442. Non grana thuris vnius assis, Arabicæ arboris lacrymas,&c.] *Etiam hic veterem lectionem secuti secundum MS. omisimus:* non, *intermedium; cum* grana thuris *sint* Arabicæ arboris lacrymæ *Sic enim Plinius lib.11. cap.14.* Thura *præter* Arabiam *nullis, ac ne Arabia quidem vniuersa ac paulopòst: Regio eorum thurifera Saba appellatur. Attingunt & Minei pagus alius, qui primi commercium thuris faciunt maximèque exercent. Nec præterea Arabum alij thuris arborem vident, & cetera quæ compendij gratia prætermittimus. Remittentes lectorem ad lib. Arnob. 7. adu. gentes, vbi latiß. deducit nouellam rem esse thuris vsum in sacrificiis Deorum, neque Heroicis temporibus, neque Hetruriæ, Albanis, Romuli aut Numæ fuisse cognitum. Neque interim improbat hic locus consuetudinem Ecclesiæ quæ thure vtitur, quia imprimis non adhibetur Dijs fumigandis (vt infra loquitur cap.43.) sed Christianis sepeliendis profligatur, & si quando in Sacrificio Missæ adhibetur ex institutione Apostolica (vti constat ex Can. Apost. 3. seu 4. & Missa S. Iacobi ac Dionyß. Areopag. Eccles. hierarch. cap.3.) imprimis non eodem ritu incenditur* nec eodem habitu (*vt loquitur Tertullian. infra To. 2. lib. de Cor. milit.*) nec eodem apparatu quo agitur apud idola; *deinde thure non sacrificatur Deo, sed dumtaxat ad certam quandam significationem adhibetur; qua petitur, vt sicut incensum in aërem ita in cœlos oratio penetret, iuxta illud Psalmi: Dirigatur ad te oratio mea sicut incensum in conspectu tuo. Atqui*: assis, *quanti sit pretij latiß. Budæus lib. de* Asse.

443. Nec duas meri guttas.] *Simile est illud Arnobij lib.7. adu. Gentes: & quæ grauior (inquit) infligi contumelia dijs potest, quàm si eos credas accepto* mero *propitios fieri, aut honorem existimes habitum his magnum, si modo* vini exigui rorem *super viuidam ieceris atque instillaueris pruinam? Atqui & verba in fundendo vino vsitata recenseris: Operæpretium est (inquit) etiam verba ipsa depromere, quibus cum vinum datur, vti ac supplicare consuetudo est:* Mactus hoc vino inferio esto. Inferio *inquit Trebatius verbum ea de caussa additum, eáque ratione profertur, ne vinum omne omnino quod in cellis atque apothecis est conditum, ex quibus illud quod effunditur promptum est, esse sacrum incipiat, & ex vsibus eripiatur humanis. Quem ipsum pluribus irridet morem immò ipsius meri vsum, tum antè tum post ea verba, quæ potest ex illo petere diligens Lector, ne æquo prolixiores simus.*

444. Nec sanguinem reprobi hominis.] *MS. omnes:* reprobi bouis; *sed quia sequitur:* mortem optantis, *quod in bouem non competit, magis placet illa lectio; maximè quum constet etiam sanguine humano Dijs sacrificatum fuisse, vti supra latius cap.9.*

445. Vngulæ fodiant,&c.] *Diuersa tormentorum genera enumerat,* vngulas, *cruces, ignes, gladios, bestias, de quibus etiam latius lib. ad Scapulam & supra cap.12. num.177.*

CAP. XXXI.

446. Adulati nunc sumus Imperatori,&c.] *Cap. hoc 31. inscribitur* De oratione pro inimicis. *Legimus cum MS. cod. sicuti habebant vet. exc.* ad euadendam scilicet vim; *ac paulopòst:* Scito, *pro:* Scitote, *quia præcedit:* putas, *seu vt MS. omnes legunt*: putaueris. *sed Puteani*; Scirote, *propter eam, de qua dictum est, numerorum variationem.*

447. Conuenimur in crimen.] *Phrasis Iureconsultorum vti etiam ante me adnotauit Rhen.*

CAP. XXXII.

448. Sed etiam nominatim atque manifestè: Orate inquit.] *Cap. hoc 32. quod hic merito præoccupandum videtur, sic inscribitur in exc.* Quare etiam pro salute Romani Imperij Christiani orent, *at rectius in MS. Vat. 1.* Quod Christiani pro Imperatoribus precantur, dum orant sæculi clausulam retardari. *Quia vero idem hoc argumentum non modo infra cap.39. sed & lib. ad Scapulam tractatur, eodem lectorem remittimus.* Est & alia.] *Puteani hic incipit caput xxxij. Item* pro Imperio & potestate Imperatoris.

449. Ipsamque clausulam sæculi,&c. Romani imperij commeatu scimus retardari.] *Ita rursum ex MS. pro*: clausuram. *De voce autem* Commeatus, *non modo Tertulliano sed & D.Cypriano vsitata, videat lector*

Adnot. nostras in epist. illius 34. num. 2. & 52. num. 38. & lib. de Mort. num. 32. Accipit autem hic pro liberatione ab interitu siue diuturnitate vt mox loquitur sicut patet ex illis verbis lib. ad Scapulam: pro Romano imperio quousque sæculum stabit, tamdiu enim stabit, sicuti & alibi commeatum vitæ dixit.

450. per salutem eorum.] Quemadmodum initio Christianæ religionis fuit interdictum per genios Imperatorum deierare, ita permissum iuramentum per salutem eorum; quod tamen ipsum à Regibus Francorum Christianis prohibitum legibus, adnotauit Rhen. tum hoc loco tum lib. ad Scapulam. Certè inter leges Francorum antiquas Chlodonai, Childeberti, & Chlotarij (quas MS. penes me habeo) cap. 6. sic legitur: Vt nullus præsumat per Vitam Regis & filiorum eius iurare.

451. Nescitis genios dæmonas dici & inde diminutiua voce dæmonia.] Pulchra dæmonij à dæmone deductio. Repetit vero eandem sententiam lib. de Anima infra To. 3. præterquam quod ibi peculiariter agat de hominis vniuscuiusque genio, id est, dæmone, de quo ibi latius. Haud absimiliter vero Lactant. lib. 2. cap. 14. Hi spiritus contaminati ac perditi per omnem terram vagantur, & solatium perditionis suæ perdendis hominibus operantur, itaque omnia insidiis, fraudibus, dolis, erroribus complent. Adhærent enim singulis hominibus, & omnes hostiatim domos occupant, ac sibi geniorum nomen adsumunt, sic enim latino sermone dæmonas interpretantur. Quo magis repudianda à Christianis illa Castalionis Bibliorum versio: quæ angelos vbique genios transtulit.

452. Ideoque & saluum volumus esse quod Deus voluit.] Comma hoc integrum recens ex MS. S. Bauonis Puteani & Eluonensi codicibus adiecimus, alludit autem ad Iuramentum per salutem Imperatorum.

453. Dæmonas id est genios adiurare consueuimus, &c. non deierare.] Antithesis pulchra inter adiurare, & deierare; de deieratione latius lib. de Idol. infra T. 2. de adiuratione vero videat Lector Adnot. nostras in epist. 76. D. Cypr. nu. 54. & in lib. de vanit. Idol. nu. 35. & 36.

CAP. XXXIII.

454. Sed quid ego amplius, &c.] Rectè hoc Cap. 33. in vet. exc. sic inscribitur, Imperatorem hominẽ esse, non Deum. Liber Puteani, ponit caput xxxiij. etiam pro Imperatore. Atqui ex MS. legimus: elegit, pro: elegerit. & reposui quod habebant etiam vet. exc. eam qui potest præstare aut quod talis postulo.

455. Interest homini.] Etiam hoc restituimus, pro eo quod tanquam elegantius substituerat Zephyrus: hominis; nam phrasim illam Tertull. vsitatam adnotauit ante me Rhen. tum hîc tum alibi, cum datiuo.

456. Hominem se esse etiam triumphans in illo sublimissimo curru, &c.] Facit hic locus ad intellectum eius quod habet Plin. nat. hist. lib. 28. cap. 4. (vti me suis obseruat. monuit Latinius) vbi de curru triumphantium agit: Similis medicina linguæ vt sit exorata à tergo fortuna, gloriæ carnifex. In ipso enim Imperatoris curru (inquit Onuphrius lib. 5. Fast. de Triumpho maximè ex Zonora) ponè triumphantem, quidam publicus minister id est (vt habet Isid. Etym. lib. 18. cap. 2.) carnifex, vehebatur, coronam auream gemmis distinctam super eius caput tenens, qui à tergo sæpe illud insusurrabat: Respice post te, hominem memento te; ne illa felicitate elatus, humanæ conditionis obliuisceretur, & reliqua vitæ cursum prauideret, nec eo honore elatus superbiret. Rectè autem currum sublimissimum nuncupat triumphi curulis, quia neque bellicis erat similis, neque iis quorum in Circensibus vsus erat, sed instar turris rotundæ confectus, quemadmodum ex antiquis nummis cognosci potest. Reliqua huc pertinentia videat studiosus Antiquitatum apud Onuphrium vbi supra, ex Dionys. lib. 5. in triumpho Poplicolæ, Plutarcho in vita Pauli Æmilij, Ioseph. lib. 7. de Bello Iudaic. cap. 24. de triumpho Vespasiani & Titi; & dicto Ioanne Zonara hist. Tom. 2. de triumpho Camilli. Porrò legimus ex MS. Et vtique hoc magis.

CAP. XXXIIII.

457. Augustus Imperij formator ne Dominum quidem dici se volebat.] Cap. hoc 34. optimè in vet. exc. sic inscribitur: Nec Dominum nisi more communi Imperatorem appellandum. in Puteani vero; de Augusto Imperatore. Atqui idipsum de Augusto testatur Suetonius Octauij cap. 53. Domini (inquit) appellationem, vt maledictum & opprobrium semper exhorruit. Cum spectante eo Ludos, pronuntiatum esset à Mimo: O Dominum æquum & bonum, & vniuersi quasi de ipso dictum exsultantes comprobassent; statim manu vultúque indecoras adulationes repressit, & insequenti die, grauissimo corripuit edicto, Dominúmque se posthac appellari ne à liberis quidem aut nepotibus suis vel serio vel ioco passus est.

458. Et hoc enim Dei est cognomen.] Huc alludere videtur Oros. hist. lib. 6. cap. 21. cùm inquit: Eodem tempore hic ad quem rerum omnium summa concesserat Dominum se hominum appellari passus non est, immò non ausus, quo verus Dominus totius generis humani inter homines natus est. Paulopòst autem reposuimus: Sed & gratius est nomen; & ex Belgicis & Puteani MS. Tanto autem abest; & Vat. 1. perniciosissima; ac ex cod. MS. S. Bauonis: Desine alium Deum colere vel credere. in Puteani est elegantissimè; non modo turpissima sed & perniciosa adulatione. à qua etiam abest illud; vel colere.

459. Maledictum est, ante ἀποθέωσιν Deum Cæsarem nuncupare.] De caussis allegendæ humanitatis in diuinitatem supra latè tractauit Auctor & impugnauit cap. 11. Ἀποθέωσις verò Latinè Rhen. interprete relatio erat inter Diuos siue in Deorum Catalogum; quæ quibus ceremoniis apud Romanos fieri soleat, eleganter describit Herodianus princip. lib. 4. de Seuero Imperatore; narrans post plurimam sumptuosissimámque pompam à supremo tabernaculo turris in modum Phari ædificatæ, in campo Martio tanquam è fastigio quodam, simul cum subiecto igni aquilam dimitti solitam, quæ in cœlum crederetur ipsam Principis animam deferre, sicuti etiam latissimè describit Onuphrius Panu. Fast. lib. 2. MS. autem omnes legunt: nuncupati.

CAP. XXXV.

460. Propterea igitur publici hostes, &c.] Cap. hoc 35. inscribitur in MS. & vet. exc. De solemnibus Cæsarum; at placet magis 1. Vat. cod. MS. Quod Christiani maiores & veriores honores exhibent Imperatoribus quàm Gentiles.

461. Sollemnia eorum.] Sollemnia Cæsarum interpretatur Zephyrus Natales eorum & id genus alios sollemnes dies ad honorem ipsorum institutos; his addere licet tum triumphos tum Vota publica suscepta, Decennalia, Vicennalia, Tricennalia, quæ passim in nummis veteribus & Fastis Consularibus reperiuntur. Certè inter nummos veteres Huberti Goltzij nostri reperire est has inscriptiones vna ex parte IMP. CÆS. L. SEPT.

SEV.

SEV. PERT. AVG. I. II. III. IIII. V. VI. COSS. *& ex altera:* VOTA PVBLICA SVSCEPTA. *ad quæ sollemnia videtur alludere Auctor. Quin & illa intelligit* Sollemnia, *quæ fiebant* (*vt loquitur li. 2. ad Vxorem infra T. 2.*) incipiente anno, incipiente mense.

462. Focos & thoros.] *Vet. exc. ac Vat. MS. 1.* chotos. *sed illud magis placet, quia sequitur:* vicatim epulari, *& infra hoc eodem cap.* cultissimis & superbissimis thoris forum sibi diuidebant. *Atque adeò rectè* thoros *interpretatur Zephyrus lectisternia, in quibus epulabātur; quo etiam significatu Auctor supra lib. de Pallio cap. 4. & infra cap.* 47. superbos Platonis thoros *dixit.*

463. Ciuitatem tabernæ habitu abolefacere.] *Sic legimus cum vet. exc. & MS. cod. pro eo quod alij:* obolefacere, *vt sit vox composita ab* abolere, *pro* abluere, *quemadmodum vtitur Virgil. Georg. 4. his versibus:*

----Nec viscera quisquam
Aut vndas abolere potest, aut vincere flammā.

Paulopòst autem item reposuimus malorum morum licentia, *ex MS. & vet. exc.*

464. Cur die læto non laureis postes obumbramus, &c.] *Similiter li. 2. ad Vxorem:* Procedit de ianua laureata & lucernata, vt de nouo consistorio publicarum libidinum; *& infra hoc ipso cap.* recentissimis & ramosiss. laureis postes præstruebant, ac elatiss. & clariss. lucernis vestibula enubilabant; *ac lib. de Idol.* At nunc lucent tabernæ ac ianuæ nostræ, plures iam ethnicorū fores sine lucernis & laureis quàm Christianorum. *ac de Cor. militis:* At enim Christianus nec ianuam suam lauris infamabit. *Die autem Natali potissimum accendebantur lucernæ, vti adnotat Scaliger in Festum. Et de* Lauro *sic scribit Plin. lib.* 15. *cap.* 30. Laurus *triumphis propriè dicatur, vel gratissima domibus, ianitrix Cæsarum Pontificúmque: quæ sola & domos exornat, & ante limina excubat. Quare magis placet vet. exc. & MS. lectio:* obumbramus, *quàm Zephyri:* adumbramus; *sicuti mox* inducere *cum Rhen. quàm:* inducere. *deinde Puteani habet;* vti hostes, *adiecta vna voce.*

465. Fidem & veritatem vestram.] *Ironicè loqui rectè adnotauit Rhen.*

466. Ipsos Quirites, ipsam vernaculam septem collium plebem.] *Romanos & Romam ipsam alloquitur.* Quirites *vero dici notat Varro lib. de ling. Lat. à Curetibus qui cum Tatio Rege in societatem venerant, donati ciuitate. Idem ibidem lib. 4. Roma (inquit) septem montium demissior infimus locus. & lib. 5. Dies Septimontium nominatus ab his septem montibus, in queis sita vrbs est. De quo latius lib. de Idol. vbi etiam Septimontium inter idolorum festa Auctor enumerat.* Testis & Tyberis: *Puteani;* Testis est Tyberis.

467. Et scholæ bestiarum.] *In quibus nempè bestiarij (inquit Rhen.) cum pugnare discebant, tum alebantur. Eos sua cæde spectantium oculos, exhibentibus aliquod munus Imperatoribus, oblectaturos; verisimile est, propriam sortē deplorantes à conuitiis in ipsos Imperatores non abstinuisse. Vide librum de Spectaculis cap. 16. num.* 144.

468. Iam si pectoribus ad translucendum quandam specularem materiam.] *Iuxta (inquit idem Rhe.) Momi sententiam. Alludit autem ad illud Luciani Dial. de hæres. vbi refert, Momum, præter alia, illud in hominis opificio notasse, quod artifex non in pectore fenestras aut ostiola quædam addidisset, quo perspici posset quid in corde lateret; quod ille speciosum alioqui multisque recessibus sinuosum finxisset. Atqui pro eo quod est;* apparerent noui ac noui Cæsaris scena, *rectius meo iudicio MS.* appararent scenam, *hoc est comitia aliquot in scena proferri solita. Liber tamen Puteani;* cuius non præcordia insculta apparent noui ac noui Cæsaris scenam congiario diuidundo præsidentes.

469. In congiario diuidundo præsidentis.] *Sic ex MS. & vet. exc. pro:* præsentis. Congiarium *vero munus appellabatur, quod per Principes quasi per congios, id est liberaliter distribuebatur. cuius diuisi indicium in Nummis veteribus erat hæc inscriptio:* LIBERALITAS AVGG. *vti patet ex iis qui Seuero Imp. inscribuntur Consulatu* I. II. III. IIII. V. & VI.

470. De nostris annis tibi Iupiter augeat annos.] *Vt sibi carmen constet, sic ex coniectura Harrisij lego. Videtur id vsitatum fuisse in Faustis Imperatorum adclamationibus; cuius verò sit Poëta, inquirat Lector curiosus. Legimus vero ex MS. & vet. exc.* Christianus tam enuntiare non nouit.

471. Depostulatores Christianorum.] *Depostulabat (inquit Rhen.) vulgus Christianos ad supplicium, acclamando:* Christianos ad leonem, *vti patet infra cap.* 40. *& vlt. & ex D. Cypr. epist.* 15. *&* 55.

472. Planè ceteri ordines, &c.] *Etiam hic Ironiam esse rectè adnotauit Rhen. Enumerat autem ceteros ordines Romanorum Senatum, Equites, milites, palatinos.*

473. Vnde Cassij & Nigri & Albini.] *De his latius infra lib. ad Scapulam & in vita Auctoris nostra. Mutat autem numerum (inquit Rhen.) venustatis caussa more suo.*

474. Vnde qui inter duas lauros obsident Cęsarē.] *Interpretatur hoc in sua Paraphrasi Zephyrus de Pertinace Imperatore ab irrumpentibus prætorianis occiso, prò foribus ipsius palatij, inter ianitrices illas lauros; quod confirmare videtur verbis his paulopòst sequentibus:* quam recentissimis & ramosissimis laureis postes præstruebant. *Verùm mihi id nō satisfaciat, eo quod illis verbis:* inter duas lauros, *locum quempiam vrbis Romæ mihi videatur potius significare. Certè* Lauretum *vrbis Romæ vicum celebrat Plinius li.* 15. *cap.* 30. *& Varro de ling. Lat. Inde (inquit) Lauretum ab eo quod ibi sepultus est T. Tatius Rex, qui à* Laurentibus *interfectus est, ab silua laurea quod ibi excisa & ædificatus vicus. Idque eo magis, quod de Pertinacis cæde postea loqui videatur, vt mox dicemus, quódque in Martyrologiis legatur expressis verbis vndecima Augusti: Romæ inter duas lauros natale S. Tyburtij Martyris. In Puteani est more antiquo;* duas laurus.

475. Vnde qui faucibus eius exprimēdis palęstricam exercent.] *Intelligit (vti rectè adnotauit Rhenan.) Commodum Antoninum, cui inita ad occidendum eum coniuratione, Ælius Lætus præfectus (seu potius Ælius Lætus cubicularius & Electus præfectus) & Martia concubina primum venenum dederunt; quod quum minus operaretur, per Narcissum athletam cum quo exerceri solebat, eum strangulauerunt. Auctor Ælius Spartianus.*

476. Vnde qui palatiū armati irrūpunt.] *Rhen. istud refert ad Plautianū, quē vita Seueri & filij eius Antonini Cæsarum insidiatum cōstat ex Herodoti li. 3. Verū quod (vt mox dicemus) ex sequentibus videatur liber iste conscriptus non vsqueadeò diu post interfectum Albinū, fortassis etiam ante coniugium Antonini cum filia Plautiani, & Consulatum illius secundum, non placet. Multò vero minus quod Zephyrus ad Domitianum hoc refert; quia planè constat Auctorem de aliis loqui hic quàm* Stephanis & Partheniis. *Malim itaque de Pertinace hunc locum intelligi, quem constat tum ex Herodoti lib. 2. tum ex Spar-*

M

tiano, Dione & aliis, in foribus Palatij sui ab armatis prætorianis militibus irrumpentibus interfectum.

477. Omnibus Stephanis & Partheniis audaciores.] *Hic alludit quidem ad* Stephanum *&* Parthenium *oppressores Cæsaris Domitiani secundum Suetonium, Spartianum, Sextum Aurelium & alios; sed dum dicit hos illis* audaciores, *hauddubiè de aliis loquitur. In Puteani libro est;* Tot Sigexiis & Partheniis. *Cetera quæ sequuntur, repetuntur infra lib. ad Scapulam.*

478. Sed & qui nunc scelestarum partium socij aut plausores quotidie reuelantur.] *Vel hinc profectò patet, scriptum hunc non multis annis post cædem Albini in prælio, quæ accidit secundum Fastos emendatiores Goltzij nostri. Vti latius in vita Auctoris, quinto anno Imperij Seueri, Laterano & Ruffino Consulibus. Scribit enim Herodianus Seuerum Albini amicos vbicumque perquisitos supplicio affecisse; ad quod videtur Auctor adludere, cum dicit* scelestarum partium socios quotidie, *adhuc cum hæc scriberet*, reuelari.

479. Post vindemiam parricidarum racematio superstes, &c.] *Elegantissima (inquit Rhen.) translatio seu Metaphora; vtpote quæ significat eos qui in Pertinacis Cæsaris & ipsius Seueri necem coniurauerant: qui tamen faustissimis auspiciis Natalem Imperij Seueri concelebrauerant: quos deprehensos scribit Herodianus ex arcanis quibusdam Epistolis, quas apud Albinum sepositas reperisset.* Pro enubilabant, *in Puteani est*, nebulabant. *Paulopòst castigauimus ex MS. omnibus:* nomen Principis in corde mutantes, *pro:* imitantes.

480. Qui Astrologos & aruspices, & augures & magos consulunt.] *De his omnibus latius infra T. 2. lib. de Idolol. & lib. de Anima, Tom. 3.*

CAP. XXXVI.

481. Si hæc ita sunt, vt hostes deprehendantur, &c.] *Cap. hoc 36. inscribitur optimè in 1. Vat. MS. cod. cui satis consentiunt vet. exc.* Quod Christiani tenentur diligere non solùm Imperatores, sed & omnes homines. *In Puteani;* de personarum omnium æqualitate. *Quia verò idem argumentum tractatur infra lib. ad Scapulam, paucis expediemus hoc & sequens capita.*

482 Romani negamur.] *Sic ex MS. & vet. exc. sicuti etiam ex MS.* & hostes esse, *item:* Romani habebatur; *& ex vtrisque:* fides Imperatoribus dedita *pro:* debita; *ac deinceps:* necesse habet exhiberi, *phrasi Tertullianica, de qua mox latius, & non ita multo post:* indifferentis benignitatis, *pro:* in differentiis, *denique ex MS.* Idem sumus, *pro:* iidem, *nam & supra illud Tertullianicum esse adnotauimus.*

CAP. XXXVII.

483. Si inimicos vt supra diximus.] *Adludit ad c. 31. Atqui cap hoc 37 ferè sic inscribitur:* Ne malum côtra malum; *sed apertius sæpedictus Vat. MS. cod.* Quod ad Christianos spectat neminem lædere, quamquàm pro multitudine possent se vindicare.

484. Quem habemus odisse.] *Sic ex MS. quinque, pro* habebimus. *Eodem autem modo dixit li. adu. Valent. infra T. 3.* habens superuolare, *& D. Cypr. epist. 27.* rescribere habeam. *Atque hæc Græcorum phrasis (vti adnotauit Pith. Adu. li. 2. c. 11.) exemplis aliis multis defendi potest. Hinc Vlpianus:* habere laborare, *Marcell.* habere operari: *Cicero denique lib. 2. ad Att. epist. 38. De Rep. nihil habeo ad te scribere. Accipitur autem* habeo *hoc significatu, pro possum vel debeo. Paulopòst ex iisdem MS. bis legimus:* Quotiens, *pro:* Quoties, *quia illud etiã alibi vsurpat Auctor; & ex MS. ac vet. exc.* præteritis vobis, *pro eo quod substituit Zephyrus:* præteritos à vobis.

485. Ipsis Bacchanalium furiis.] *Adludit ad descriptionem Bacchi, quem poëta (inquit B. Iust. Mart. lib. de Monarch.) furentem vocat. De* Bacchi *verò sacris quam turpia, quam* furiis *plena, videat Lector D. Aug. lib. 7. de Ciuit. Dei cap. 21. & ibidem Adnotat. Viuis. Quid? quod ea de caussa sublata testetur Auctor Liberi sacra, supra cap. 6. In eo autem differebant* Bacchanalia *à Liberalibus, quod illa singulis mensibus, hæc verò non fierent nisi XVI. Kalend. Aprileis.*

486. De requie sepulturæ tanquam de asylo quodam mortis.] *Locus insignis, aduersus nostræ tempestatis Donatistarum assectas hæreticos, qui sepulta Christianorum, immò Regum corpora effoderunt; quum tamen* asylũ mortis sepultura *rectè à Tertulliano vocetur. Et certè grauissima pœna in sepulcrorum violatores, vel ab ipsis Ethnicis Imperatoribus iam olim statuta sunt.*

487. Si enim & hostes exertos.] *Ita ex MS. quatuor, ac si dicat hostes apertos, quia sequitur,* occultos, *pro eo quod alij:* exortes. *Nam vox* exertos *Tertulliano familiarissima est. Pro*, vindices, *liber Puteani*, iudices.

488. Vis numerorum & copiarum.] *Intelligit (inquit Rhen.) de* numeris *militaribus Eadem significatione Plin. epist. 8. lib. 3. in* numeros *referre dixit.*

489. Mauri & Marcomanni, & ipsi Parthi.] *Hos populos potissimum enumerat, quia recens à Seuero victi, populo Romano nomen dederant, sicuti latius in vita Auctoris.*

490. Externi sumus & vestra omnia repleuimus.] Externos *vocat Christianos, quod ex Iudæa primum sint orti; deinde adnotanda tam breui temporis spatio, tanta quam hic recenset Christianismi dilatatio. Liber Puteani*, Hesterni: *quod etiam contemnendum est: & pro;* relinquimus: *idem* reliquimus.

491. Solius diuortij inuidia.] *Rhen. rationem adfert: quia, inquit, nos reijcimus; sed verior interpretatio est, vt* diuortium *pro* secessione in aliquem, *vti sequitur*, remoti orbis locum, *accipiatur.*

492. Suffudisset vtique dominationem vestrã.] *Rectè sic MS. quatuor pro:* damnationem; *& mox:* destitutione, *pro:* institutione. *Rhen. adnotat* suffudisset *capi pro:* pudefecisset. *Paulopòst item castigauimus ex MS. Vat. 1.* quasi mortuæ vrbis quæsissetis quibus in ea imperassetis. *Rursum paulopòst ex MS. & vet. exc. addidimus:* penè omnes ciues Christianos habendo. *& deinceps ex MS.* potius quàm erroris humani. *Denique:* raperet, *pro:* eripiet, *secundum exc. vet.*

CAP. XXXVIII.

493. Proinde nec paulò lenius inter licitas factiones.] *Cap. hoc 38. ferè inscribitur:* De cœtu, *sed apertius Vatic. ille cod. MS.* Quod Christianorum cœtus nullam potest proditionis generare suspicionem. *Atqui* factio *&* factiosus *(inquit Festus) initio honesta vocabula erant, vnde adhuc* factiones *histrionum & quadrigarum dicuntur; modò autem nomine* factionis *seditio & arma vocãtur. Hinc fit vt Auctor ad distinctionem* licitas factiones *dicat. Quare cum simpliciter initio seq. cap.* Christianæ factionis *meminit, ex persona aduersariorum loqui vel inde patet, quod in fine eiusdem ca. dicat:* non factio dicenda, sed curia. *& quod mox ca. 40.* factionum nomẽ *in malam partem accipit. Atqui pro:* lenius *vet. exc. & Vat. 1.* leuius; *sed illud placet. Paulopòst ex MS. legimus:* ab omni. *& mox cũ Rhen.* vnam omnium Remp. agnoscimus mundũ *pro:* ac modestiæ

stiæ

ſtia publica, liber Puteani habet; modeſtiæ publicæ.

494. Æquè ſpectaculis veſtris,&c.] De his habes librum integrum infra T.2. ad quẽ Lectorem remittimus.

495. Cum ipſis rebus de quibus tranſiguntur præterſumus.] Cum ita ex cod. Gorz. legeret Rhen. addens eſſe: præterſumus verbum nouum ſiue nouè compoſitum; mirum eſt vnde iterum irrepſerit: præterimus. Addimus autem rurſum ex MS. quod habebãt exc. dictu, viſu, auditu: & cum MS. legimus oblectari nouiſſe nolumus, & ex 1. Vat. ſi fortè noſtra nõ veſtra.

496. Sed licuit Epicureis,&c.] Pulcrè hunc locum ex Cicer. lib. 1. de Fin. explicat in Paraphraſi Zephyrus, vt pluribus non ſit opus.

CAP. XXXIX.

497. Edam iam nunc ipſe ego negotia Chriſtianæ factionis,&c.] Rectè hoc cap. 39 ab omnibus penè inſcribitur; De diſciplina Chriſtianorum; in quo haud dubiè non ſemel D. Iuſtinum Martyrem imitatur in fine Apol. 2. atque adeò, vti ex Leiturgicis meis Latinorum ſatis patet, partim hic, partim lib. de Orat. Miſſam Africanam ſicuti tum celebrabatur deſcribit. Illuc itaque Lectorem, ne hic prolixiùs ſimus, remittimus.

498. Corpus ſumus de conſcientia religionis.] Corpus (inquit Rhen.) pro Collegio vſurpat, ſicuti & ſupra c.29. ſæculum corpus temporum fecit, & lib. de præſcript. adu. hæreſ. T. 3. infra: quibus incunabulis inſtitutum eſt corpus. Quo fit etiam, vt magis placeat, quod habent MS. diſciplinæ vnitate, quam quod alij: veritate.

499. Coimus in cœtum,&c.] Similiter ferè ante Tertullianum D. Iuſt. Martyr: Nos autem, inquit, credentem iam & nobis aſcitum ad fratres qui dicũtur, eò adducimus vbi illi congregati ſunt, ad communes preces & ſupplicationes, tum pro ſeipſis, tum pro illuminato & aliis vbique gentium omnibus animo intẽto peragendas; vt digni idoneique ſimus, qui veritate agnita per opera etiam ipſa boni atque officioſi rerum adminiſtratores, & datorum nobis mandatorum cuſtodes, inueniamur, atque vt ſalute ſaluemur ſempiterna. Quæ ſimilia habet Arnob. adu. Gent. lib. 1. Et vero iam ab Apoſtolis vſitatum hũc cœtum Chriſtianorum patet, vel ex illo Apoſtoli 1. Cor. 11. Conuenientibus vobis in vnum & pluribus aliis: Act. Apoſt. ac veterum Patrum locis, quæ videre eſt 1. Tom. noſt. Leiturgicõn, vbi Miſſa Apoſtolorum latè deſcribitur; latius infra lib. de Orat. num. 1. & aliquid diximus Adnot. in Epiſt. 63. D. Cyprian. ad Cæcil. num. 49.

500. Oramus etiam pro Imperatoribus, &c.] Vide infra lib. ad Scapulam, ex quo confirmatur omnino lectio MS. & vet. exc. pro ſtatu ſæculi; quia ibi dicitur: quamdiu ſæculum ſtabit, imperium ſaluum fore; & eodem pertinet illud: pro mora finis, vt idem velit quod ſupra dixit ca.32. dum clauſulã ſæculi precamur differri, Romanæ diuturnitati fauemus. Verum de hoc infra latius. Alibi haud abſimiliter lib. de Anima infra T.2. moram finis vitæ cuiuſque dixit.

501. Cogimur ad Diuinarum litterarum commemorationem.] Sic iterum cum Rhen. & MS. Vat. 1. cod. pro: Coimus. nam cogere etiam in vnum colligere eſt. Atqui quod Diuinarum ſcripturarum commemoratio initio ſacrificij Chriſtiani vſitata fuerit, repetitur his verbis infra T. 2. lib. 2. ad Vxorem, vbi fomenta fidei de ſcripturarum interlectione; & ſupra etiam adludebatur cap. 22. & nunc etiam Lectionibus reſonantibus. & confirmatur tum ex verbis hiſce D. Iuſtini: Et commentaria (inquit) Apoſtolorum aut ſcripta Prophetarum quoad tempus fert leguntur: tum ex noſtris Leiturg. Latin. T. 1. p. 72. & 73. 90. 98. 118. 124. 126. 177. & 195. vbi in hanc rem adferuntur teſtimonia, ex Can. Apoſt. 9. ſeu 10. Conſtit. Apoſt. D. Clem. lib. 7. cap. 61. & 63. ac lib. 8. cap. 4. & 21. D. Iacobi Apoſtoli Leitur. Albino de Diuin. offic. & Hrab. de Inſtitut. cler. li. 1. c. 32. Philone de Therapeutis; item ex D. Dionyſ. Areop. Eccleſ. Hierarch. c. 3. & 9. Hippol. Port. Orat. de Antichriſto. D. Cypr. epiſt. 24. 33. & 34. D. Optat. adu. Parmen. li. 6. D. Ambroſ. epiſt. 33. ad Marcell. ſoror. Eodem & D. Aug. ac Maximo Fulgentio, Petro Chryſol. in multis ſermonibus. His addantur Græcorum quoque teſtimonia Dionyſij Corinthij apud Euſeb. lib. 4. Eccl. hiſt. cap. 23. & Niceph. lib. 4. ca. 8. Leiturgiæ denique SS. Baſilij & Chryſoſtomi. Quum autem flacceſcente prima illa fidelium deuotionẽ Miſſa prolixior videretur, loco integri alicuius libri veteris ac noui Teſtamenti, cœperunt dumtaxat quædam Lectiones Epiſtolarum & Euangeliorũ in vſu eſſe; quas olim à D. Hieron. in librum, quem Comitem inſcripſit, qui exſtat 2. Tom. noſtr. Leiturgicõn, iuſſu D. Damaſi collectas, in hunc vſque diem Eccleſia frequentat.

502. Et Cenſura diuina, &c.] Locus inſignis aduerſus contemptores Excommunicationis Eccleſiaſticæ à Chriſto inſtitutæ, & à primis Apoſtolorum temporibus vſitatæ, de qua legat Lector Adnot. noſtras in Epiſt. 38. D. Cypr. num. 10. ac epiſt. 62. ad Pomponium, num. 15. Pulcrè autem eam circumloquitur Auctor, quod ea quis relegetur à communicatione orationis & conuentus & omnis ſancti commercij; quibus verbis etiam Sacrificij Chriſtiani periphraſis hauddubiè continetur, vti infra latius adu. Magd. lib. ad Scapulam.

503. Præſident probati quique ſeniores, &c.] Quandoquidem etiam ipſi Magdenburgenſes hunc locũ citant pro ſumma Epiſcoporum (non presbyterorum dũtaxat vti Zephyrus) auctoritate etiã excommunicandi, nolumus diutius immorari, præſertim cum latè hanc materiã tractauerimus Adn. noſtris in D. Cypr. ad epiſt. 55. nu. 8. & 29. ac ad epiſt. 72. nu. 13. & 15. D. Iuſtinus Præpoſitos vocat.

504. Etiam ſiquod arcæ genus eſt, &c.] Veterem hanc conſuetudinem eleemoſynæ colligendæ, etiam Apoſtolorum ætate vſitatam, cõſtat ex illo Apoſt. 1. Cor. 16. De Collectis, inquit, quæ fiunt in ſanctos, ſicuti ordinaui Eccleſiis Galatiæ, ita & vos facite. Per vnam Sabbati vnuſquiſque veſtrum apud ſe ſeponat, recondens quod ei benè placuerit. Iterum autem cum vet. exc. & MS. legimus: congregatur; item addidimus ex MS. & ſi modo velit; quia haud abſimiliter D. Iuſtinus vti ſupra, quem ad verbum ferè imitatur. Ceterum, inquit, qui copioſiores ſunt & volunt, pro arbitrio quiſque ſuo quod viſum eſt contribuunt, & quod ita colligitur, apud Præpoſitum deponitur. Atque ille inde opitulatur pupillis & viduis, & his qui propter morbum aut aliam cauſſam egent, quique in vinculis ſunt; & peregrè aduenientibus hoſpitibus; &, vt ſimpliciter dicam, indigentium is omnium curator eſt. Atqui pro: oneraria ſumma, Vatic. 1. cod. MS. ordinaria. Puteani; honoraria. Item pro: ætatéque domitis ſenibus; MS. quinque, iamq; domeſticis: ac ſi dicat domi manere coactis; quod adeo tanquam elegantius retinendum duximus. Sicuti & paulopòſt cum Rhen. ex MS. & vt pro alterutro mori ſint parati.

505. Sed & quod fratres nos vocamus, &c.] Item hoc ex MS. pro, infamant, liber Puteani; inſaniunt. ac paulopòſt: fratres autem etiam veſtri ſumus. & cum vet. exc. ad vnam lucem expauerint veritatis; pro: expirauerunt. & poſt aliquot lineas: Itaque quia, ac

deinceps: in isto loco. *Porrò* Fratrum *appellationem inter Christianos, tum ex Euangelio, tum ex Epistolis Paulinis ortam constat, cuius nominis Etymologiam pulcrè & latè Auctor hic explicat. Certè D. Iustinus vbi supra, & Athenag. Orat. pro Christianis, eius quoque mentionem faciunt, quorum iste tamen aliam rationem reddit. Quamobrem fit, inquit, vt pro ætatum gradu alios quidem filios & filias agnoscamus, alios autem fratrum & sororum loco habeamus, tum autem ætate prouectioribus patrum matrúmque tribuamus honorem. Eodem pertinet quod habet Clemens Alexandr. lib. 5. Stromat. Fratres nos esse vtpote vnius Dei & vnius magistri, alicubi Plato dicere videtur hoc modo: Qui in ciuitate estis, omninò* fratres *estis. Minutius in Octauio proponit eandem Cæcilij calumniam, sed & respondet iisdem penè verbis quibus Tertullianus*: Fratres *vocamur, vt vnius Dei parentis homines, vt consortes fidei, vt spei cohæredes. Similes sunt loci lib. de Cor. milit. cap.* 1. ceteris constantior fratribus; *ac*: inter tot fratres commilitones solus Christianus. *Item lib.* 3. *adu. Marc.* tunc fratris, dehinc apostatæ.

506. Omnia indiscreta sunt inter nos, præter vxores.] *Athenagoras haud absimiliter: In quibus fratrum, inquit, aut sororum nomina esse nouimus, nihil nobis est, quàm vt eorum ab omni iniuria & contumelia libera & incorrupta permaneant corpora, prius & antiquius. Ac mox: Vxorem namque suam vnusquisque nostrum eam esse reputat, quam legibus nostris duxit, atque illam quidem ad prolificationis præscriptum. Loci elegantes, aduersus promiscuam Anabaptistarum quorundam libidinem.*

507. Græci Socratis.] Socratis *factum Zephyrus paucis explicat; Lactant. verò Instit. diuin. li.* 3. *cap.* 21. & 22. *hanc sententiam* Socratis *de vxorum communione etiam Platoni adscribit, sicuti etiam Theodor. lib. de Græc. affect. curat.*

508. Et Romani Catonis.] *Dissentire (inquit Zephyrus) videtur Auctor à Plutarcho, qui hoc de Vticensi, non de Censorio* Catone *refert. D. August. etsi lib. de Fide & Oper. cap.* 7. *simpliciter id* Catoni *adscribat; lib. de bon. côiug. c.* 19. *etiam* Catonē Romanū *vti Auctor vocat; Zephyrus factum ipsum narrat in Paraphrasi.*

509. Megarenses obsonant quasi crastina die morituri, ædificant verò quasi numquam morituri.] *Posterius hoc membrum, recens ex* 4. *MS. adieci. Diogenem verò sic lusisse in* Megarensium *voracitatem & luxum adnotauit Zephyrus; quod confirmatur ex illo Diogenis Laërtij in vita Diogenis: Ad eum qui pretiosa parabat obsonia, inquit, Nate mihi haud longæuus eris.*

510. Sed stipulam quis in alieno oculo, &c.] *Vide Prolegomena inter Prouerbiales formulas.*

511. Tot tribubus & curiis, & decuriis ructātibus acescit aër.] *Elegans (inquit Rhen.) Hyperbole.* Curias *autē interpretatur Turneb. Aduersar. li.* 12. *c.* 13. Curiales, *qui cum rem diuinam facerent, hilariter operabantur, quorum epulas describunt Dionys. li.* 2. & *Athenæus li.* 5. *Mihi magis placet, eo quod de tribubus quoq; agat &* decuriis, *vt intelligantur* Curiæ, *in quas* 30. *numero populum Romanum à Romulo distinctum esse scribit Festus.*

512. Saliis cœnaturis, &c.] *De Saliis supra diximus cap.* 10. & 26. *quorum luxus ad quem hic alludit, prouerbio occasionem dedit*: Saliares cœnæ *siue* dapes.

513. Herculanarum decimarum pollúctorum sumtus.] *Ita ex coniectura Rhen. & Latinij, pro eo quod alij*: pollinctorum. *Loquitur enim (inquit ille) de diuitibus, qui* decimam *partem bonorum suorum* Herculi pollucebant *epulo votiuo: cuius lautitiam impensarum arguit magnitudo. Putabatur ea res homines fortunatos reddere. Proinde L. Sylla, M. Crassus, & L. Lucullus patrimonia sua* polluxerunt. *Confirmat autem hanc lectionem Varro de ling. Lat. lib.* 4. *agens de* Decuma Herculis. Polluctum *(inquit iuxta castigationem Turnebi) quod à porriciendo est factum; cum enim ex mercibus libamenta porrecta sunt* Herculi *in ara, tum* polluctum *est. Et apertius Plautus in Rudente: Vt* decumam *partem ex voto* Herculi polluceam.

514. Tabularij supputabunt.] *Etiam hoc ex Rhen. & Latinij castigatione, pro*: Stabularij. *cum liber Puteani habeat expressè*; tabularij. *In huiusmodi enim (inquit Rhen.) Herculanarum decimarum sacrificio epulóque, supra quam dici possit lauto, maximis sumtibus opus erat; quos* Tabularij, *id est, qui erāt à* Tabulis *domesticis, cuiusque in diarium domini sui referebant ad expensi titulum* supputabántque. *Confirmatur ea à Latinio tum ex illo Seneca epist.* 13. *cuius patrimonium* Tabularios *lassat, tum quod Arcad. D. de mun. & honor. & Theod. cod. lib.* 8. *cap. vnico. de* Tabulariis *holographis, id est censualibus scribis scribant. Item Theod. cod. lib.* 12. *tit.* 6. *cap.* 2. & *lib.* 10. *tit.* 24. *cap.* 1.

515. Apaturiis Dionysiis mysteriis Atticis.] Apaturia *(inquit Rhen.)* Dionysij sacra *quatuor diebus continuis durabant, quibus sacrificabant & epulabantur Athenienses publicè & priuatim; nomine deducto ab* ἀπάτη, *quod fraudem significat, quam passi sunt Athenienses à Bœotiis.*

516. Ad fumum cœnæ Serapicæ sparteoli excitabuntur.] *Refert hoc Zephyrus ad* Serapidis *Ægyptia sacra, quæ quanto, inquit, luxu frequententur, admonet vis illa* Sparteolorum & *Fiscellarum quæ vndique cōcurrunt. MS. omnes*: Sarapiacæ, *non malè, quia à Græcis, vti ex Suida patet*, Sarapis *dicebatur Ægyptiorū Deus, primò tamen dictus* Soropis. *Nominis autē huius (inquit D. Aug. li.* 18. *de ciuit. Dei c.* 5.) *cur Rex Argiuorum Apis post mortem non Apis, sed* Serapis *appellatus sit, facillimam rationem Varro reddidit. Quia enim arca in qua mortuus ponitur, quod omnes iam* σαρκόφαγον *vocant,* σορὸς *dicitur Græcè, & ibi eum venerari sepultum cœperunt, priusquam templum eius esset exstructum; velut,* Sorosapis Sorapis *primò, deinde vna littera vti fieri assolet cōmutata*, Serapis *dicta est. Eodem verò pertinere puto quod* Sparteoli & Fiscellæ *in arcæ formam his sacris frequentes in vsu essent; immò quantum ex hoc loco apparet, igni contraderentur, atque adeò* fumū *excitarent. Vide plura in Adnot. Lud. Viuis in eum D. August. librum.*

517. Cœna nostra de nomine rationem sui ostendit, vocatur enim ἀγάπη.] *Legimus ex MS.* sui, *pro*: suam. *De Agape autem pauperum videat Lector Adn. nostras in D. Cypr. Testim. li.* 3. *n.* 11. & *infra in li. ad Mart. T.* 2. *Hoc vnum hic dicam, non dubiè significare Tertullianum hoc loco* Cœnam *istam aliam fuisse (contra quā videntur sentire Magdenburgenses, & in lib. de Corona milit. Rhenan.) à sacrificio quod initio huius capitis, & expressius lib. de Orat. infra T.* 2. *describitur. In illo enim* cœtum *dicit* fieri ad orationē, sacrarum litterarum cōmemorationem, exhortationes, castigationes, & cēsuram diuinam, ad communicationem denique orationis & omnis sancti cōmercij. *Itē li.* 2. *ad Vxor.* conuiuium Dominicum & sacrificia nūcupat, vbi Christi inuocatio, vbi diuina benedictio. *Nec dissimiliter li. de Cultu femin. lib. de Orat.* Stationē ad aram Dei

Dei in qua Dominus adoratur & sacrificiorum orationes fiunt. Itē lib. 1. adu. Marc. Gratiarum actiones, ac li. 3. Mundicias sacrificiorum, & lib. de Cor. milit. sic describit, quod in eo Eucharistia etiam antelucanis cætibus de manu præsidentium sumatur. Hanc verò Cœnam li. ad Mart. Agapen fratrum nuncupat, & hic refrigerium inopum, conuiuium denique in quo editur quantum esurientes capiunt, bibitur quantū pudicis est vtile, & ita saturantur, vt meminerint etiam per noctem adorādum Deum. Quæ vel ipsa postrema verba differentiam indicant; vtpote quod Deus in hac cœna; vti in sacrificiis tum nocturnis tum diurnis, non adoretur, sed inuocetur & laudetur dūtaxat. pro, inopes quoq. liber Puteani; inopes quosq.

518. Ordinem disciplinæ de caussa æstimate.] Addidimus denuo ex MS. & vet. exc. de caussa, &: admittit; legimus cum Rhen. pro: admittitur.

519. Post manualem aquam.] Manualem (inquit Zephyrus) dixit, quæ manibus abluendis effundebatur, ad discrimen balinearum quibus ante cœnam vtebantur; qua forma manualē quoque obediētiā Iureconsulti dicunt & manuarium argentū à Gellio ex eodē nomine deriuatum.

520. Prouocatur in medium Deo canere.] Istud aut ad Lucernales orationes & Psalmos seu matutinos hymnos ab Apostolis institutos referri debet, quorum meminit Epiph. sub finē lib. 3. adu. hæres. aut certè ad antelucanos cœtus, quorum Auctor infra T. 2. sub finem lib. de Vel. Virgin. & lib. de Cor. milit. & supra cap. 2. huius Apologetici meminit, in quibus vel Plinio secundo teste epist. 2. lib. 10. canebant Deo & Christo. Quod cum ille, & ipse ethnicus scripserit disertis verbis ad Traianum Imperatorem; iam sæculo amplius ante Tertullianum; mera est calumnia Magdenburgensium, dum adserunt hac tempestate Psalmodiam primam institutam, fortè (vti loquuntur) à Nepote Episcopo Aegyptio iuxta Euseb. lib. 7. c. 22. Meminisse eos oportebat, (vt omittam interpretationem D. Chrys. & Hilarij in illud Matt. 26. ac Marc. 14. de Christo: & hymno dicto Exiit foras) quid Euseb hist. li. 2. c. 16. de hymnis & canticis trimetri generis Therapeutarum ex Philone descripserit; quídve idem li. 5. c. 28. ex libro adducat incerti Auctoris aduersus Aremonem hæreticum de Psalmis & cāticis quæ ab initio à fidelibus conscripta sint. Qui plura desiderat, cōsulat Adn. nostras in D. Cypr. Tractatu de Orat. Dom. n. 6. & Leiturgica nostra Latinorum T. 1. p. 70. 71. 72. 90. 93. 94. 95. 124. 126. 133. vbi reperire est Veterum testimonia qui ante Tertullianum in Ecclesia floruerunt, mediæ item ætatis p. 139. 141. 177. 179. 224. 237. 250. 251. 252. 258. 259. 260. 273. 274. & 275. idque non modo Romanorum Pōtificum quos hac in re excessisse calumniantur Magdenburgenses auctoritate, sed vel maximè D. Hilarij in Galliis, ac D. Ambrosij apud Mediolanum; quo ex partibus Orientalibus Hymnorum & Psalmorum cantum translatum esse, ipse D. Aug. Conf. lib. 9. c. 6. & 7. narrat. Recentiora ibidem reperiet etiam studiosus Lector ne hic prolixiores simus. Græcorum item aliquot eadem de re exēpla à nobis omissa indicasse sufficiat; nempè D. Ignat. epist. 12. ad Romanos, D. Basilij apud Ruffinum li. 2. hist. Eccl. c. 9. D. Athanasij; tum in Apol. tum apud Socratem li. 2. cap. 11. & Theod. li. 2. cap. 13. S. Publiæ & virginum Antiochensium apud Theodor. lib. 3. c. 19. D. Chrysostomi apud Socratem lib. 6. cap. 8. Theodosij Imperat. apud Socratem li. 7 cap. 22. ac 23. & Niceph. lib. 14. cap. 46 Flauiani Antioch. apud eundem Niceph. lib. 18. cap. 51. ac Gennadij Constantinop. apud eundem lib. 15. cap. 23. His licet addere D. Gregorium Nazianzenum in fin. orat. ad sanctum Lauacr. & D. Basilium epist. 63. ad clerum Neocæs. & ipsas Leiturgias DD. Iacobi, Basilij, & Chrysostomi; in quibus expressa cantus fit mentio.

521. Non est factio dicenda sed curia.] Curia paulò alia significatione hic accipi videtur; quàm aut paulò prius vbi pro tribu, aut etiam supra li. de Pallio, vbi pro loco in quo curas publicas gerebant, accipitur; nempè pro Senatu; nam id quoque Curiam significare adnotauit iam olim Cicero lib. 3. de Oratore.

Cap. XL.

522. At è contrario illis nomen factionis accommodandum, &c.] Cap. 40. hic rectius auspicantur MS. cod. quam exc. infra eo loco: Et benè quod siquid aduersi, &c. quia hic incipit Tractatus, qui tam in exc. quam MS. intitulatur: De aduersis vrbium; quem titulum paulò magis expressit 1. Vat. cod. Quod post Christi aduētū pauciores clades Deo parcēte euenerint. Quo in argumento (quod etiam tractat infra lib. ad Scapulam) secuti sunt Tertullianum tum D. Cypr. li. ad Demetr. (Arnob. initio li. 1. adu. gent. & tribus verbis Origen. Tract. 28. in Matth.) tum D. Aug. libris 20. de ciuit. Dei, & Orosius hist. libris 7. multo copiosius, ad suam quisque ætatem vsque. in Puteani libro hic est initium capitis XL. Etiam contra Ethnicam rationem. Atqui magis placet MS. quinque lectio: factionis, quam excus. factionum. Ex iisdem & vet. exc legimus: conclamant, item: Christianos esse caussam. etsi in Puteani est; in causam.

523. Si cœlum stetit.] Eodem modo (vti rectè adnotauit suis ad me missis Scholiis Harrisius) dixit lib. de Ieiun. cum stupet cœlum. Stare itaque & stupere cœlum, idem valere videntur, quod dicit paulopòst Tertull. ab imbribus æstiua hiberna suspendunt, & post eum D. Cypr. apertius & planius extulit: Imbres & pluuias serena longa suspendunt.

524. Tantos ad vnum?] Diasyrtica (inquit Zephyrus) exclamatio cum admiratione pronūciāda, quasi dicat: Quæ vestra mens est, vt vni leoni tanta Christianorum multitudo obiiciatur? temerarium dictum qui fieri poterit vt conficiantur? proinde alia ratio vobis ineunda, quæ odij cæcitate deposita, vestræ melius iniquitati consulat. in Puteani libro est, adclamatur: Tantos ad vnum?

525. Hierapolim.] MS. Belgici & Gallici Hierannapean; Vat. 1. Hieramapeam, alter: Hieramiapæan. Sed retinui: Hierapolim, eo quod iuxta Eusebij chronicon & Oros. lib. 7. cap. 7. tres vrbes Asiæ anno Neronis 3. nempè Hierapolis, Laodicia & Colosse terremotu conciderint; quamquam interim illud scrupulum moueat quod loqui videatur Auctor solum de cladibus quæ ante Tiberium & Christi aduentum contigere.

526. Et Delon & Rhodon.] Aliquando pessum abiisse has insulas & postea denuo alibi apparuisse, vel ex Plinio constat li. 2. c. 88. & 89. in hæc verba. Nascuntur & alio modo terræ ac repentè in aliquo mari emergunt, veluti paria secum faciente natura, quæque hauserit hiatus alio loco reddente. Claræ iampridem Insulæ Delos & Rhodos memoria produntur enatæ. Atqui de Delo idipsum testatur Aristoteles alicubi cum dicit ita dictam eo quod cum mersa esset, subitò apparuerit. De Rhodo in hæc verba scribit Oros. lib. 4. c. 13. & Paulus Diaconus hist. lib. 3. Anno, inquit, ab Vrbe condita D. XVII. magno terræmotu Caria & Rhodus insulæ adeò concussæ sunt, vt labentibus vulgò tectis ingens quoque ille collossus rueret.

527. Et Coon.] Sic ex MS. Vat. 1. cod. pro eo quòd exc. Con; & ceteri MS. Cho. nā teste Eus. in chron. anno Aug. Cæsaris 38. in insula Coo terræmotu plurima conciderit.

528. Memorat & Plato maiorem Asiæ & Africæ terram Atlantico mari ereptam.] *Similiter supra li. de Pallio cap. 2.* &c, (si ille non mendax) Æon in Atlantico, &c. Quæritur nunc. *Meminit etiam his verbis Arnob. li. 1. adu. Gent. Vt ante (inquit) milia annorum decem, ab insula quæ perhibetur Atlantica Neptuni, sicut Plato demonstrat, magna erumperet vis hominum vt innumeras funditus deleret atque extirparet nationes, nos fuimus caussa? Et Plinius nat. hist. lib. 2. cap. 92. In totum abstulit mare terras, primum omnium, vbi Atlanticum mare est, si Platoni credimus, in medio spatio. Platonis verò in Timæo verba sunt ista ad Athenienses. Traditur vestra ciuitas restitisse olim innumeris hostium copiis, quæ eo Atlantico mari profecta propè iam cunctam Europam Asiámque obsederant. Tunc enim erat fretum illud columnarum Herculis nauigabile, habens in ore & quasi vestibulo eius insulam Lybia simul & Asia maiorem; per quam ad alias proximas insulas patebat aditus, atque ex illis ad omnem continentem è conspectu iacentem vero mari vicinam. Pelagus illud verum mare, terra quoque illa verè erat continens. Verùm posthac ingenti terræ motu iugíque vnius diei noctísque illuuione factum est, vt terra dehiscens omnes illos vestros bellicosos homines absorberet, & Atlantis insula sub vasto gurgite mergeretur. Quamobrem innauigabile pelagus illud propter absorptæ insulæ limum relictum fuit. Hactenus ille. Eodem pertinet quod Aristoteles alicubi Oceanum Atlanticum nauigationi ineptum dicat, putans insulam submersam maris vadosi caussas dedisse. Quam narrationē partim veram esse partim fabulam, sicuti ipsa verba Platonis satis indicare videntur, nostra ætate didicimus. Christophorus enim Columbus anno Domini 1492. 3. Non. August. ex Hispaniis soluens, etsi in mari illo per iter dierum aliquot tantam graminis vbertatem classi occurrentem inuenerit, vt tandem tota circumsepta, tanquam in pratis herba virentibus nauigare viderentur; nullos tamen scopulos aut vada offendit, vt nulla videatur vnquam submersa fuisse illic insula. Sed mare illud gramineum tandem superans, post multa pericula, duram famem passus, non nisi 11. die in incognitum Orbem quem nouum vocant adpulsus est. Cuius orbis cum immensa ab vno ad alterum polum spatia necdum penitus sint explorata, semper se noua aliqua regione prodente, patet saltem illud verum esse, quod de Insulæ Atlanticæ magnitudine non modo Plato sed & post eum Auctor libri Mirabilium Auditionum qui perperam Aristoteli adscribitur; ac Diodorus Siculus, memoriæ prodiderunt. Quorum prior eam longa multorum dierum nauigatione tandem à Carthaginiensibus inuentam tradit, Diodorus vero priscis incognitam, à Phœnicibus primò inuentam. Tyrrhenos itaque fama tantæ regionis illectos Coloniam eo deducere molitos esse, verum Carthaginienses obstitisse; partim ne sui eò ciues commigrarent, partim vt in irreparabili aliqua clade refugium haberent, in quo locorum ignorantia à potentiorum vi sua tuerentur. Hæc paulò latius, ad noui seu potius antiqui sed incogniti orbis notitiam maiorem; quæ interim pro maiori parte Hugoni Blotio in Orat. Quotl. & I. Becano Orig. Antuerp. lib. 3. accepta referimus. Siquis coniecturæ locus, potius crediderim discissum hunc nouum orbem à reliqua Europa, quàm insulam fuisse intermediam. Porrò MS. legunt:* vel Africæ, *sed cum constet nouum hunc orbem æqualem esse magnitudine & Asiæ, & Africæ, malui retinere:* &c.

529. Sed & mare Corinthium terræmotus ebibit.] *Plinius lib. 2. cap. 4. Videmus, inquit, hodie mersam Acarnaniam Ambracio sinu Achaiam Corinthio. Et cap. 94. Helicen & Buram sinus Corinthius abstulit, quarum in alto vestigia apparent. Quod etiam narrat Eus. Olymp. 100. & Oros. lib. 3. cap. 3. qui terræmotus expressam mentionem faciunt. An ad illum hic adludat Tertullianus nescio, quippè qui potius videtur de tali terræmotu loqui qui ipsum mare absorbuit.*

530. Et vis vndarum Lucaniam Italiæ abscissam in Siciliæ nomen relegauit.] Sicilia *(inquit Plinius) lib. 3. cap. 8. quondam Brutio agro cohærens mox interfuso mari auulsa* XII. *milium in longitudinem freto. Hinc autem dictam* Siciliam *quasi Sicilitam id est abscectam, cum alij recentiores tum disertis verbis indicat Suidas in voce* σικελίζειν. Lucaniam *vero prius dictam vt Auctor adserit vel hinc fit verisimile, quod scribat Strabo lib. 6. Brutios à quibus* Sicilia *abscissa est,* Lucanorum *fuisse transfugas, & Iustinus hist. lib. 23. Lucanos Brutiorum auctores dicat.*

531. Cataclysmus.] *Similiter Varro de re rustica lib. 1.* κατακλισμὸν *Ogygi dixit pro diluuio quod tempore Ogygis contigit.*

532. Vel vt Plato putauit campestre solummodo.] *Eodem pertinet illud lib. de Pallio cap. 2.* Cupientes Platoni probare etiam ardua fluitasse. *Adludit etiā D. August. lib. 12. de ciuit. Dei cap. 11. cum dicit illos (Platonem interprete Viue & Aristotelem intelligens) putasse alluuiones incendiáque terrarum toto prorsus orbe contingere. pro;* ac fines eius. *liber Puteani;* ad fines eius.

533. Olet adhuc incendio terra, &c.] *Simile est illud supra lib. de Pallio cap. 2.* Hactenus Sodoma & nulla, Gomorrha & ciuis omnia, & propinquitas maris iuxta cum solo mortem bibit.

534. Et siqua illic arborum poma conantur.] *Ita recèns legimus ex 2. Belgicis & Vat. 1. pro eo quod exc.* oriantur, *& Vat. alter:* cernantur; *maximè cum etiam carmine de Sodoma (quod etsi in D. Cypriani edit. nostra exstat, Tertulliani tamen esse censetur) similiter loquatur in hæc verba.*

Tota rogus regio est, hinc atro horrore fauillæ,
Hincque situ cauo cineris incendia signant.
Semiperempta etiam siqua illic iugera lætas
Autumni conantur opes, facilè optima quęque
Promittunt oculis, pira, persica, & omnia mala,
Donec carpantur; nam protinus indice tactum
Soluitur in cinerem, fit vana fauilláque pomū.

Desumpta sunt autem hæc ex Ioseph. de Bell. Iudai. lib. 5. cap. 5. & repetuntur à D. August. de ciuit. Dei lib. 21. cap. 8. Idem scribunt Julius Solinus cap. 48. Tacitus lib. 8. & Egesippus lib. 4. Sed nec Tuscia.] *addit Puteani;* Sed nec Tuscia iam tunc atque Campania de Christianis querebantur.

535. Vulsinios de cœlo.] *Ita hanc cladem describit Iulius obsequens lib. de Prodig. C. Valerio & M. Herennio consulibus,* Vulsiniis, *inquit, prima luce flamma cœlo emicare visa, cum in conum coisset os flammæ ferrugineum ostendit, cœlum visum descendere, cuius hiatu flammæ vertices apparuerunt. Eodem pertinet quod est & supra lib. de Pallio:* deusta Vulsinios; *quod oppidum Tusciæ fuisse notius est quàm vt pluribus sit opus.*

536. Pompeios de suo monte perfudit ignis.] *Sic ex MS. loco:* profudit. *Atqui* Pompeios *Campaniæ oppidū fuisse constat ex Pomponio Mela li. 2. quod quo tempore incendio suo perierit, hactenus reperire non potui. Eodem pertinet illud lib. de Pallio supra:* erepta Pompeios.

537. Cum

537. Cum Annibal apud Cannas,&c.] *Latè hanc describunt pugnam D. August. lib. 3. de ciuit. Dei cap. 19. & Oros. lib. 4. hist. cap. 16. & post eum Paulus Diaconus, & in D. August. Viues. Contigit ea clades anno ab Vrbe condita* v. x l. *L. Æmilio Paulo & P. Terentio Varrone Coss. apud* Cannas *Apuliæ vicum; & Annibal in testimonium victoriæ suæ tres (inquiunt illi) modios annulorum aureorum Carthaginem misit. Eodem pertinet quod Plinius lib. 39. promiscuum fuisse scribit annulorum vsum secundo bello Punico: nam alioqui (inquit) non potuissent trimodia illa annulorum Carthaginem mitti ab Annibale. Liuius interim famam veriorem esse adfirmat de vnico modio. Auctor noster ita hoc loco ambiguè loquitur, vt neutri contradicat sententiæ.*

538. Cum ipsum Capitolium Senones occuparunt.] *Etiam hanc cladem gentibus obyciunt D. August. lib. 2. de ciuit. Dei cap. 22. & Oros. lib. 2. cap. 19. quorum ille interim* Capitolium *quo minus caperetur anseres impediuisse scribit; hic obsidione conclusam quidem in monte* Capitolino *vniuersam reliquam iuuentutem, sed mille libris auri discessionis precium pactos Romanos. oportet itaque vt* occupare *hic accipiatur ab Auctore pro præuenire, siue non opinantem opprimere phrasi Plautina, qui dixit in Rudente:* occupas præloqui; *quale est & illud Varronis Ephebo apud Nonium:* si Actæon occupasset, *& Curtij lib. 3. Cum Darium Regem* occupare *statuisset. Facit autem ad laudem Belgij quod Paulus Diaconus lib. 1. hanc recensens Romanam cladem: Dehinc, inquit, irruptio* Belgicorum, Gallorum *& incen sum Vrbis sequitur; ita explicans, quales fuerint Galli illi Senones, qui duce Brenno Romam occuparunt. Pro quo etiam facit, quod Suidas in voce:* κέλτοὶ, *nuncupet Senones Rheni accolas; sic & Plutarchus in vita ni fallor Camilli illos Senones* Celtas *vocat.*

539. Et bene,&c.] *Hic Puteani ponit. caput* x l i. de aduersis vrbium. *Sic iterum ex MS. & prioribus exc. pro:* Est; *ex quibus cum Rhenan. in Schol. etiam legimus:* inofficiosa eius, quem, cum intelligeret ex parte, non requisiuit; *pro eo quod citra Zephyri editionem legebatur:* in officia eius quemcunque intelligeret. *Pro:* commentata est, *legunt quidam MS. codices:* commenta, *sed perinde est.*

540. Nocentiæ iudicem & exactorem, &c] Nocentiæ *vocabulum (inquit Rhen.) vsurpat etiam lib. 3. Adu. Marc.* Exactorem *punitorem nuncupat. Legimus vero cum MS.* omnibus vitiis & criminibus inoleuit, *pro eo quod erat:* omnibus se vitiis & ceremoniis inuoluit. *Et:* ceterum si requisisset *(id enim desiderabatur)* sequeretur vt cognosceret. *breuius & elegantius Puteani.* si requisisset sequebatur vt cognosceret requisitum & recognitum obscuraret. *Notanda autem phrasis:* cuius ingrata, *pro:* cui.

541. Cum ab imbribus æstiua, hyberna suspendunt,&c.] *sic dicit hic:* æstiua hyberna *(inquit Rhen.) quemadmodũ de Resurr. carn.* Verna & autumna. *Subauditur tempora.* Reuoluũtur, *inquit*, hyemes & æstates & verna, & autumna, cũ suis viribus, moribus, & fructibus. *Sic & lib. de Spect. cap. 9.* verno *&* autumno *neutro genere. Imitatur autẽ hunc locum D. Cypr. lib. ad Demetr. & de Mortalit. Cum eodem Rhen. iterum legimus:* cauponis & lupanaribus operati, *pro eo quod alij:* caponis & lupanaribus operantibus. *Liber Puteani,* cauponiis & lupanaribus operantibus, *& supra;* pransuri, *pro* pransi.

542. Aquilicia Ioui immolatis.] Aquilicia *(inquit Rhen.) dicta ab aquis eliciendis, quod fiebat in magna siccitate. Aquilices siue Aquileges scrutandorum fontium artifices, ab elicibus dicti, qui sunt capita fontium & scaturigines. Seneca lib. 3. Nat. quæst. Sæpè colligitur, inquit, roris modo, tenuis & dispersus liquor, qui ex multis in vnum locis confluit, sudorem aquileges vocant.* Nudipedalia *autem nuncupat, quod nudis pedibus iuberetur in publicis supplicationibus pluuiam inuocare populus. Alludens fortassis ad sacra* Nudipedalia *Iudæorum apud Ioseph. li. 2. de bello Iudaic. sed quæ in honorem Dei fiebant non idolorum, sicuti & apud Christianos nonnunquam in vsu sunt. Atqui pro:* inuidia cœlum tundimus, *adnotata est in prima editione ad marginem alia lectio:* inedia; *sed magis placet vulgata cum MS. consentiens, fortè autem sic dictum (inquit Rhen.) vt illud de fuga in persecut.* Malo inuidiam ei facere per voluntatem ipsius pereundo, quàm bilem per meam euadendo.

CAP. XLI.

543. Vos igitur importuni,&c.] *Optima est hæc MS. Vatic. cod. inscriptio:* Quod merito Deus in genus humanum irasci debuit, cum spernatur, & statuæ adorentur. *Liber Puteani ponit caput xlij. Quod Deus spernitur & statuæ adorantur.*

544. Et indulgens & increpitans,&c.] *Vatic. cod. 2. & Puteani,* increpans, *eligat Lector quod volet. Ex iisdem & aliis MS. & vet. exc. legimus mox:* quia æquitatem, *pro:* qui, *etsi liber Puteani habet,* quia hæc ita didicimus, *&:* vtramque, *pro:* vtrumque; &, *pro:* etiam. Atquin, *pro:* Atqui; vestris meritis, *pro:* veris. *Addidimus item denuo:* quoque; *& restituimus:* prædicationum, *pro eo quod Zephyrus tanquam elegantius:* prædictionum, *ac:* Sin vero, *pro:* Si; in dolore, *pro* dolorem. *Itémque:* quos separare deberent, *pro eo quod mendosissimè substitutum erat:* quàm nos.

CAP. XLII.

545. Sed alio quoque iniuriatum titulo postulamur,&c.] *Placet maximè excusorum veterum huius 42. cap. inscriptio:* Contra eos qui infructuosos dicebant Christianos; *maximè cum aliæ MS. in idem recidant inscriptiones. Iterum autem reposuimus ex MS. quod habebant illi:* infructuosi in negotiis, *pro:* negotio.

546. Brachmanæ.] *Philosophorum Iudæorum qui* Brachmanæ *dicebantur, vitam & instituta describunt Philostratus in vita Apollonij, Strabo in Indiæ descriptione, & Q. Curtius, aliique qui res gestas Alexandri Magni memoriæ prodiderunt. Quos licet Strabo in Vrbibus subinde versari scribat, in syluis tamen pernoctabant, vnde rectè:* syluicolæ *hic nuncupantur.*

547. Indorum Gymnosophistæ.] *Eorundem fit mentio infra T. 3. lib. 1. adu. Marcionem. De iisdem in hac verba D. August. lib. 14. de ciuit. Dei cap. 16. Per opacas quoque Indiæ solitudines, cum quidam nudi philosophentur, vnde* Gymnosophistæ *nominantur, adhibent tamen genitalibus tegumenta, quibus per cetera membrorum carent. Super quo loco latè de his Lud. Viues concordes faciens Diodorum Siculum lib. 4. Philostratum loco citato, & D. Hieronymum epist. ad Paulinum, qui in Æthiopia* Gymnosophistas *repertos scribunt; & Plinium, Solinum, Strabonem, ac Porphyrium (quibus adyciere est nostrum hunc Auctorem & D. August.) qui in India illos collocant, quod origo quidem illorum sit Indica, sed cum reliquis accolis Indi fluminis in Æthiopiam postea commigrarint, ibique iuxta Nilum sedibus positis eam quoque regionem Indiam nuncuparint.*

548. Stabulis.] Stabula, pro diuersoriis accipi, & hic & Luc.11. ac apud D.Cypr. diximus in Adnot. nostris ad epist. eius 67. nu.14.

549. Et militamus.] Adnotandus hic locus contra Erasmum, & Rhenanum ad lib. de Coron. milit. (Vbi de hoc latius) qui omnem militiam illicitam Christianis contendunt.

550. Saturnalibus.] Saturnalia diebus quinque, aut septem iuxta alios, celebrabantur Decembri mense; quibus frequens lotio in vsu fuisse videtur. Atqui: calorem, lego ex MS. Belgicis Puteani & 1. Vat. pro eo quod alij: colorem.

551. Rigere & pallere post lauacrum mortuus possum.] Interpretatur hoc Rhen. de more Christianorum quo lauantur defunctorum corpora, de quo aliquid etiam diximus Adnot. nostris in D. Cyprianum.

552. Non in publico liberalibus discumbo, &c.] Infra T. 2. lib. de Spect. Liberalia Appellat ludos quosdam Scenicos; hic accipi videntur, pro die Libero sacro qui celebrabatur xvj. Kal. Aprileis. De quibus vide Varronem lib. 5. de ling. Lat. & Festum. Atqui placet coniectura Latinij, vt legatur: attamen vbi vbi de copiis tuis cœno. Imitatur autem hunc locum Minutius in fine Octauij. De bestiariis vero satis dictum est supra cap. 9. nu. 127. Lego autem: suprema cœnantibus, secundum Vatic. 1. cod. stylo Tertullianico, pro: supremam. Puteani sub primam.

553. Non emo capiti coronam, &c.] Sic ex MS. & vet. exc. pro: capite; & mox ex Vat. 2. & Puteani coronam naribus nouimus, pro eo quod alij: admouemus. Reliqua quæ de corona hic adferri possent, distulimus ad lib. de Cor. militis infra T. 2. sicuti & de spectaculis ad eiusdem argumenti librum; hoc vno addito, quod magis placet lectio MS. Liberius de propriis locis sumantur; quam Rhenani: fumo. Atqui de Thuris vsu vide supra Adnot. nostras in cap. 30. nu. 442.

554. Sciant Sabæi pluris & carioris suas merces sepeliendis Christianis profligari.] Sic ex MS. & vet. exc. pro: carius. Atqui ritus is mortuos aromatibus condendi, ab Ægyptiis per Patriarcham Ioseph Gen. 50. ad Iudæos translatus est, deinde à Christo adprobatus, qui id de se futurum prædixit, his verbis: Bonum opus operata est in me. Mittens enim hoc vnguentum in corpus meum ad sepeliendum me fecit. Matth. 26. Marc. 14. Luc. 22. Ioan. 11. Atque iam inde à Christianis obseruatus, maximè in sepeliendis sanctorum virorum corporibus.

555. Deis vestris mendicantibus, &c.] Ad intellectum huius faciunt quæ diximus supra cap. 13. nu. 195. Quibus adde quod habet Varro sub finem lib. 4. de ling. Lat. Diis cum thesaureis asses dant, stipem dicunt, vbi pulchrè deducitur à stipando stipem dici, & latius in coniecturis Turnebi & Iosephi Scaligeri.

556. Mendacio vestrarum professionum.] De Professionibus mercium rectè hoc interpretatur Rhen. quæ fiebant apud Acta, quorum etiam meminit Auctor initio lib. 5. adu. Marc. vbi latius ex eiusdem Adnotationibus.

CAP. XLIII.

557. Planè confitebor qui conqueruntur, &c.] Omnium optima hæc est huius cap. 43. inscriptio: Qui de Christianis conquerantur. Ex MS. vero legimus: possint, pro: possunt; & erunt, pro: sunt. In Puteani est caput xliij. de lenocinio.

558. Perductores.] Intelligit Rhen. in Scholiis puellarum productores & fluprorum & adulteriorum conciliatores.

559. Aquarioli.] Lenonum famuli (eodem interprete ex Festo) dicebantur aquarij, nomen adepti ab aqua petenda ad balneum necessaria. Hinc Lampridius de Commodo: Aquam, inquit, gessit, vt lenonum minister; hinc & illud Iuuenalis: Veniet conductus aquarius. Aquarioli autem (vt adnotauit Turneb. Aduersar. lib. 14. c. 12.) per diminutionem, ad contemptum, tanquam omnium vilissimi dicuntur.

560. Dispendium.] Vatic. cod. 1. disperdium. quantos habetis. liber Puteani caput xlv. de exorcismate. &; quanti, pro: quantos.

561. Qui iam de vobis dæmonia excutiant.] Alludit ad Exorcismos Ecclesiasticos, de quibus in Adnot. nostris ad epist. D. Cypr. ad Donatum, nu. 19. & latius ad epist. 76. ad Magnum nu. 55.

CAP. XLIIII.

562. At enim illud detrimentum, &c.] Præ aliis placet etiam hic vet. exc. cod. hæc inscriptio: Quantum incõmodi Respub. patiatur ex morte innocentiũ Christianorum. liber Puteani ponit caput xlv. de custodiis ethnicorum. Atqui: impendi & rogari, pro iisdem, vti sæpè alias, accipit Tertull. nempè pro: occidi.

563. Qui sententiis elogia dispungitis.] Vel ex hoc loco cõfirmatur nostra opinio supra cap. 1. quod elogiis legendum sit, non: eulogiis aut: eclogiis.

564. quis manicularius?] Manticulari (vt adnotat Rhen.) scribit Festus Pompeius esse dolosè agere, deductũ à menticulis quæ peras significent, quas quidam adtrectanẽ vt furentur. Ergo Manticularius fur erit aut nebulo. Vide Ioseph. Scalig. in Festum.

565. Aur lauantium prædo.] Furem balnearum intelligit idem Rhen. eo quod ita loquatur Auctor lib. de fuga in persecut. infra T. 5. Inter tabernarios & fures balnearũ & aleones, & lenones, vbi additur à Rhen. huiusmodi furibus grauiorem infligi pœnam legibus, cuius ipsius caussam reddit Aristoteles in Problematibus.

566. Nisi planè tantum Christianus.] Ac si dicat, nisi inquantum Christianus, vti rectè interpretatur in paraphrasi Zephyrus.

CAP. XLV.

567. Nos ergo soli innocentes, &c.] Optima hæc est vnius Vatic. cod. huius cap. 45. inscriptio: Quòd innocentia solum in Christianis reperiri potest. Puteani, caput xlvj. de innocentia Christianorũ. Atqui pro: dispensatore legunt MS. Belgici & Vatic. 1. & Puteani dispectore; è quibus etiam reposuimus quod habebant vet. exc. æstimatio, pro: existimatio; & paulopòst: ab oculorum solitaria concupiscentia arcere, ex MS. pro eo quod ex coniectura Rhen. legebatur: ab oculis solitariam concupiscentiam. Cum quo & 1. Vatic. cod. legimus deinde: de diuina lege, vt antiquioris formæ, pro: antiquiore forma. Quod tamen habent manuscripti.

568. Diximus iam de Moysi ætate.] Alludit ad cap. 19. supra. Reposuimus autem ex MS. Moysi, pro: Moysis. & partim ex Rhen. partim ex 2. Vat. cod. suppleuimus: illas etsi euadere homini contingat. Reliqua satis explicat Zephyrus in paraphrasi.

569. Sic & Epicurus omnem cruciatum dolorémque depreciat.] Huc pertinet illud Epicuri Diog. Laërtij li. 10 sub finem: Non moratur diutius in carne quod dolet, sed summus dolor minimũ durat. Depreciare autem (inquit Zephyrus) pro negligere atque in nullo

precio

precio habere. Verbum nouum est; quod à Ciceronianis nostris non admitteretur. Similiter tamen dixit Auctor li.4. adu. Marc. infra T.3. Et non erit iam depreciator operum creatoris.

570. Et pro scientiæ plenitudine.] *MS. Belgici, Gallici & Vatic.* 1. & prospicientiæ; *Verum quia bis adhuc in eadem periodo:* pro, *ponitur, vulgata lectio placet magis. Vox autē* plenitudine *(vt adnotat Zephyrus) etsi plerisque doctioribus noua fugiendáque videatur, non ea tamen forma est quæ à Plinio repudietur. Ille enim li.6. Homo, inquit, crescit in longitudinem ad annos vsque ter sextenos, tum deinde ad* plenitudinem.

CAP. XLVI.

571. Constitimus vt opinor aduersus omnium criminum intentationem.] *Etsi ab initio cap. præcedentis ad finem vsque, & exc. vet. & MS. nullam amplius distinctionem capitum faciant; nos pro maiori intellectu, & vt Hyperbaton quoddam euitetur, in capita sex vnicum caput dissecuimus; maximè cum (vti ex nostris inscriptionibus colligere non est difficile) variæ in iis materiæ tractentur. Hoc itaque caput 46. hoc modo inscribimus:* Quod Christiani debeant licentia disciplinæ Philosophis adæquari, maximè cum illi veritatem integrè præstent, quam hi Mimicè affectant. *Ex MS. autem Belgicis, Gallicis & 1. Vatic. legimus:* possimus, *pro:* possumus. *Imitatur autem Athenagoram Orat. pro Christ. Libri manuscripti,* intentarionem, *pro,* intentionem. *quo etiam supra varia adnotauimus.*

572. Dum de bono sectæ huius obducitur, &c.] Obduci *pro conuinci (vt adnotat in Schol. Rhen.) sæpissimè vtitur. Sic & infra T.3. lib. de carn. Christi.* quum adulteratores eius obduxeto; *& de Resurr. carn.* obducti dehinc de Deo carnis auctore. *Rursum etiam hic:* secta *in bonam partem. Cum eodem ex MS. Belgicis & Puteani, iterum reposuimus:* vsui, *ac vocem Tertullianicam:* proinde; *ac addidimus:* nos.

573. Aut lucernas meridie vanas proferre?] *Alludit ad id quod supra dixit c.35.* nec lucernis diem infringimus. *Vbi latius in Adnot. nostris nu.464.*

574. Quinimmo & Deos vestros, &c.] Quinimmo, vtplurimum, intantum *(inquit Zephyrus) & alia id genus, sunt qui dicant à sacris nostris Doctoribus in latinitatem inculcata, parum cautè. quandoquidem in lectionibus antiquorum eiusmodi lectio, eiusmodi dictiones occurrant, si modo Plinius auctor iis videtur classicus. Ille igitur lib.16.* Quinimmo *melior & copiosior fructu in plures dispersa ramos. Idem de oleo. Tribus bonitatibus* vtplurimum *distat.* Intantum *vero, &* intotum, *&* in integrum, *ita passim occurrunt, vt in re manifesta vterer testibus non necessariis, si Ciceronis & aliorum auctoritatem concitarem. Atqui quæ hic adfert de contumeliis Philosophorum in Deos, satis supra probauit cap.14. Quod vero ait,* in Principes lattant, *videantur Plutarchus & Diogenes Laërtius, pro quo Vatic.* 1. *non malè legit:* Principes lacerant.

575. Socratis vox est: Si dæmonium permittat, &c.] *Vide supra Adnot. nostras cap.14. nu.*211. *& c.*22. *nu.*340. *& ipsum Tertull. latissimè initio libri de Anima, ac ibidem Adnot. nostras. Atqui pro eo quod mox sequitur:* odio flagrat veritas, *MS. Belgici & Puteani legunt* odium. *eligat Lector quod volet. Notat etiam Rhen. phrasim Tertullianicam, qua vsurpat* curare *&* procurare *cum datiuo, ex verbis hisce:* qui saluti suæ curant, *cum quo iterum legimus ex MS.* neque de disciplina; *quorum quidam habent:* scientia, *pro:* conscientia, *sed istud placet.*

576. Quid enim Thales ille princeps Physicorum, &c.] Thales *Milesius* princeps Physicorū *vocatur, quod primus (iuxta Lact. lib.3 cap.14.) de natura rerum disputasse traditur; & Crœsi eum vixisse temporibus testatur Diog. Laërtius. De voce autem:* commeatus, *alibi latius. Rhen. adnotat hic intelligi concessas dilationes.* Frustratus, *vero, magis placet, quàm quod habet MS. S. Bau.* frustratur. A Deo. *Puteani; in* Deum.

577. Licet Plato affirmet, factitatorem vniuersitatis.] *Verba Platonis (quæ etiam vt Socratis apud D. Iustinum Mart. recensentur Orat. ad gentil.) in Timæo hæc sunt. Parentem & Opificem vniuersorum neque inuenire facile, neque inuentum in vulgus promulgare tutum est, quæ etiam videre est sub nomine Platonis tum apud Ciceronem lib. de Vniuerso, tum apud Lact. lib.1. Institut. diuinar.*

578. Ceterum si de pudicitia prouocemus.] *Sic ex MS. pro:* prouocemur. *Atqui de sententia in Socratem lata videantur Adnot. nostræ infra Tom.3. ad initium lib. de Anima.*

579. Noui & Phrynen meretricē Diogenis, &c.] Phrynen Diogeni *familiarem fuisse vel inde constat, quod Laërtius scribat auream Venerem Delphis ab illa oblatam ab eo inscriptam: ex intemperantia Græcorum. Ex quo confirmatur illud Arnobij lib.6. adu. Gentes:* Phryne *illa Thespiacà cum in acumine ipso esset pulcritudinis, exemplum fuisse perhibetur cunctarum Venerum.*

580. Audio & quendam Pseusippum de Platonis schola, &c.] Pseusippum *D. August. lib.8. de ciuit. Dei cap.11. Platonis sororis filium dicit: aliud interim eius mortis genus recenset Laërtius.*

581. Democritus excæcando semetipsum, &c.] *Vt certius (inquit idem Laërtius) subtiliúsque secreta naturæ inquireret, seipsum occæcauit.*

582. Diogenes superbos Platonis thoros, &c.] *De hoc sic idem Laërtius. Calcans aliquando Platonis stratum, dixit: Calco Platonis inane studium; ad quem Plato Quanto, inquit, ô Diogenes, fastu tumes, dum superbiam te calcare putas.*

583. Ecce Pythagoras apud Thyrios, Zeno apud Priennenses, &c.] *Sic ex MS. pro:* Thurios, *maximè cum Laërtio teste Tyrrhenum fuisse tradat Aristoxenus; qui etiam addit, à Crotoniatis tyrannidis suspicione in domo Milonis incensum periisse, quo pertinet etiam illud D. Athenagoræ. Pythagoras vna cum aliis 30. (vt legendum putat Langus) viuus igne vstulatus est. Quod vero* Zeno *(seu vt MS. legunt:* Zenon*) apud* Priennenses *tyrannidem affectarit, reperire hactenus non licuit. Apud Laërtium reperiuntur duo* Zenones *Philosophi, Citticus & Eleates, de quorum isto infra latius cap.50. Erat autem* Priene *Thebanorum colonia Laërtio teste in Bione. Atqui pro:* Ædilitatem *(quæ vox Ciceroni etiam vsitata est, pro Ædilium magistratu) legebant vet. exc. & vnus Vatic.* ciuitatem.

584. Lycurgus ἀποχαρτερεῖν optauit.] *Eodem modo dixit lib.1. adu. Marc. vt ἀποχαρτερήσῃ probes te; & quid sibi velit supra cap.4. explicat Auctor his verbis:* Nónne & ipsius Lycurgi leges à Lacedæmoniis emendatæ tantum auctori suo doloris incusserunt, vt in secessu inedia de semetipso iudicatit? *Alibi (vt adsigit etiam post Rhen. Zephyrus) ἀποχαρτερεῖν & ἀποχαρτέρησις non solum de eo intelliguntur qui*

inedia, sed & de eo qui laqueo vitam finit, maximè apud Suidam & Quintil. Instit. Orat. lib. 9. Atqui quod Anaxagoras depositum hostibus denegauerit, *etiam apud Laërtium non inuenitur: an alibi nescio.*

585. Aristoteles familiarem suũ Hermiam, &c.] *Sic ex MS. & vet. exc. pro* Herniam, *quia illud legitur apud Laërtium: vbi latius videre est, quomodo* Hermiam *Acarnensium tyrannum Eunuchum prætextu familiaritatis interfecerit, cuius adeo postea accusatus, seipsum aconito confecerit.*

586. Plato à Dionysio ventris gratia venditatur.] *De* Platone vendito à Dionysio *tyranno etiam videatur Laërtius, & Lact. lib. 3. Diuin. instit. cap. 24.*

587. Aristippus in purpura.] *Etiam* Aristippi *purpuram & luxum celebrat Laërtius, & improperat quoque Tertull. supra lib. de Pallio cap. 4. ac Lact. Instit. diuin. lib. 3. cap 15. de Laide ipsius scorto.*

588. Et Hippias, &c.] *MS. Belgici legunt:* Iethydias, *Vat. 1.* & Hidias, *alter:* Ichtidias, *vti & Puteani. Verum illud seruaui, eo quod Ciceroni & Quintiliano notus fuerit* Hippias *Eleus Philosophus; quorum tamen Cicero lib. 9. epist. ad Attic. 181.* Hippiæ *Pisistrati filio adscribit arma in patriam.*

589. Desinunt tum Christiani haberi penes nos.] *Ex MS. addidimus:* haberi; *& ex iisdem:* veritatis interpolator & integrator, *pro:* & expressor. *Puteani;* & integrator & expressor. *Atqui locum hunc imitatur D. Hieronym. dum Philosophum vocat gloriæ animal & venale rumorum mancipium, epist. ad Pammach. de obitu Paulinæ, ac consol. ad Iulian.*

CAP. XLVII.

590. Antiquior omnibus veritas ni fallor, &c.] *Hoc caput ita ex rei argumento inscribendum duximus:* Quod nemo non Poëtarum & Sophistarum de diuinæ litteraturæ fonte potauerit. *Atqui hic ex MS. suppleuimus vocem:* veritas. *Imitatur autem Iust. Mart. Orat. ad Gentiles, ac Clem. Alexandr. 1. & 5. Stromatum. Auctorem vero similiter D. August. lib. 8. de ciuit. Dei cap. 11. & Euseb. de præpar. Euang. initio lib. 11. & latissimè de Platone, toto lib. 12. ac ad verbum ferè Minutius in Octauio.*

591. Inde opinor à quibusdam quoque Philosophia eiecta est, &c.] *De* Philosophia *à* Thebanis *seu* Thebæis, *vt habet MS. Spartiatis, & Argiuis* eiecta *locus insignis. Certè etiam Roma bis pulsi sunt cum Mathematicis Philosophi (Euseb. teste in Chro.) à Domitiano Cæsare. Puteani liber;* Thebæis, Sparciacis & Argiuis. *Ex MS. autem & partim cum Rhen. in Schol. legimus:* nostra conantur; *pro:* contaminantur, *etsi in lib. Puteani est;* ad nostra conantur, *& in eodem;* digestis ex pro instituto. *pro quo in aliis est;* ex instituto. *& mox:* ad propria opera verterunt, *adiecta voce:* opera *ex MS. è quibus etiam* subnubila, *pro:* sublimia.

592. Vt de qualitate & de natura eius & de sede disceptent.] *Ex iisdem MS. & vet. exc. addidimus iterum:* & de sede; *nam hic non solum recenset opiniones varias Philosophorum* de Dei qualitate & natura, sed etiam de sede eius *extra aut intra mundum. Imitatur autem D. Iustinum Mart. Apol. 1. adu. gentiles, & Iren. lib. 2. cap. 19. Eodem etiam pertinet illud Auctoris lib. 1. adu. Marc.* Indignas substantias Deum (*ita lego pro:* Deos) pronunciauerũt, vt Thales aquam, vt Heraclitus ignem, vt Anaximenes aërem, vt Anaximander vniuersa cœlestia, vt Strato cœlum & terram, vt Zeno aërem & ætherem, vt Plato sidera. *Tertullianum imitantur Arnob. lib. 2. aduers. gentes, Lact. lib. 1. Diuin. instit. cap. 5. Euseb. de præpar. Euang. lib. 14. cap. 6. Pro,* sicut Epicurus, *liber Puteani;* quam Epicurus, *voce Tertullianica. & infra;* alius ex igni.

593. Platonici quidem curantem rerum, &c.] *Idipsum his verbis repetiit Arnob. Alij, inquit, Deos existere neque humana curare (quod etiam Epicuro adscribit Lact. Inst. diuin. lib. 3. cap. 17.) immo alij perhibent (quod Platonicis hic adtribuitur) & rebus interesse mortalium, & terrenas administrare rationes.*

594. Sic & de ipso mundo natus innatúsve sit, &c.] *Similiter lib. de Resurrect. carn. infra Tom. 3.* Planè apud Philosophos habes, qui mundum hunc innatum infectúmque defendant; *cui similia Arnob. vbi supra: Mundum, inquit, quidam ex sapientibus existimant neque esse natum, neque vllo esse in tempore periturum: immortalem nonnulli, quamuis eum conscribant esse natum & genitum; tertiis vero collibitum est dicere, & esse natum & genitum, & ordinaria necessitate periturum.*

595. Sic & animæ statu, &c.] *Varias de anima Philosophorum opiniones tractat latius Auctor, tum lib. hunc sequente de Testimonio animæ adu. idola, tum lib. de Anima T. 3.*

596. Ex horum semine & nostram hanc nouitiolam paraturam, &c.] *Sic alibi dixit Auctor:* de Philosophorum ingeniis omnem hæresim animari; *& adu. Herm.* Hæreticorum Patriarchæ Philosophi; *vbi latius hac de re aduersus Magdenburgenses. Legimus autem ex MS. Belgicis & Puteani:* iudicet veritatem, *pro:* vindicet.

597. Transmissa per comites eius, &c.] *Locus pro traditionibus Apostolicis; de quibus vide Adnot. nostras in lib. de Coro. milit. infra T. 2. cap. 3. Pro,* suborta *elegantiss. liber Puteani;* subornata. *Item:* de similitudine, *pro;* dissimilitudine.

598. Vel eam sibi potius euincerent.] *Sic iterum ex Gorz. & nostris MS. codicibus, pro:* vel etiamsi possent; *quia illud requirit membrum huius periodi secundum:* vel ideò magis, &c. *Pro,* & Philosophis; *Puteani:* nec Philosophis.

599. Tribunal apud inferos ponunt.] *Alludit ad Minoem, Æacum & Rhadamantum, de quibus pulchrè ex Platone, Euseb. de præpar. Euang. lib. 12. cap. 3. & Lact. quoque lib. 7. cap. 22. quò pertinet etiam illud eiusdem Lact. de Socrate: Timuit ne apud Rhadamantum receptorem voti reus fieret ab Æsculapio.*

600. Sic enim & Pyriphlegeton, &c.] *Igneum inferni fluuium intelligit, de quo multa fabulantur Poëtæ, & tractat etiam Minutius Fœlix verbis infra citatis num. 614.*

601. Paradisum, &c. recipiendis sanctorum spiritibus destinatum.] *De hoc Tertull. errore, quem etiam latius deducit lib. de Anima infra T. 3. inter Prolegomena. Legimus autem iterum:* maceria igneæ illius zonæ, *cum MS. & Rhen. pro:* materia; *agit enim de flammeo gladio Cherubin quem collocauit ante paradisum Deus, quem* zonam igneam *vocat ad similitudinem* zonæ flammeæ *seu torridæ cœli.*

602. Elysij campi.] *Notiora sunt quæ de* Elysiis campis *fabulantur Poëtæ, quam vt repetitione sit opus.*

603. Oro vos.] *Phrasis Tertullianica: atqui ex MS. Belgicis & Puteani adiecimus,* si de nostris sacramentis.

CAP.

CAP. XLVIII.

604. Age iam siquis Philosophus,&c.] Caput hoc inscripsimus: De resurrectione seu restauratione corporum, quæ materia cum peculiari libro tractetur infra T. 3. De resurrect. carnis, breues esse nos hic oportuit. Tertull. autem ad verbum ferè imitatur Minutius in Octauio.

605. Vt ait Laberius.] Laberius Poëta fuit Mimographus, cuius meminit Auctor etiam supra lib. de Pallio cap. 1. & Macrob. Satur. lib. 2. ac Gell. lib. 11. cap. 9. de quo plura apud Crinitum in Decio Laberio. Alludit ad eundem Minutius his verbis. Mimi officio digna ista sententia est. Atqui locum ipsum Laberij his verbis expressit idem Crinitus de honest. discipl. lib. 11. cap. 3.

Et audio mala multa etiam ex bonis;
Par illud, vt nos olim mutant philosophi.
Et nunc de mulo hominem, de muliere colubrũ
Faciunt, & ex diuersis diuersa alia.

606. De sententia Pythagoræ,&c.] Ad Metempsychosin Pythagoræ alludit, de qua latius & ex proposito lib. de Anima, infra T. 3. ad quem Lectorem remittimus. Pro, colubrũ habet liber Puteani; colubram. Porrò ex MS. legimus: distorserit, pro: detorserit; ac, consensum mouebit, pro: confessum, & omisimus cum iisdem ac vet. exc. & prandeat.

607. ipsumque de Caio Caium. De hac Iureconsultorum phrasi vide supra cap 3. nu. 37. Legimus autem: Mulris etiam locis ex ocio, cum MS. & Rhen. in schol. pro: & ocio. Item: inquam, pro: vnquam, ex MS. & vet. exc. Pro vidit, Puteani; quis in quam bestiam reformari videretur.

608. Vt eadem qualitas animæ in eandem restauretur conditionem, etsi non effigiem.] Etiam de hoc inter Tertull. errores, quod videatur animæ effigiem adtribuere, aut si de hominis effigie agat, etiam cautè legendum sit, ac si videatur non satis intellexisse eundem hominem in eadem effigie resurrecturum. Seipsum autem explicat paulopòst dum dicit: sed erimus iidem qui & nunc, nec alij post. Eo quod omnino de iudicio Dei pati debent, hæc verba absunt à libro Puteani.

609. Quia neque pati quicquam debet anima sola sine stabili materia, id est, carne.] Manifestum etiam hic esse errorem rectè adnotauit Zephyrus: quare & de hoc in Prolegomenis latius; maximè cum & Magdenburgenses non inter errores, sed inter dogmata Tertulliani contra disertam aliorum Patrum sententiam collocent. Iterum autẽ legimus ex MS. quod habebant vet. exc. & quod omnino de iudicio Dei pati debent animæ, non sine carne meruerunt,&c. & paulopòst: ô homo.

610. Idem nihil factus cum esse desieris.] Cautè etiam legi hic debet & Auctor & Minutius; neque enim nihil fimus aut esse desinimus post obitum, sed ad illud videtur adludere quod mortuus homo non sit homo. Legimus autem bis cum Minutio: de nihilo, ac: eiusdem ipsius; suppleuimus etiam quod omissum erat citra editionem Zephyri: Redde si potes rationem qua factus es, & tunc require qua fies; & rursus legimus: omnium animarum animatore; pro: animantum: item ex MS. reposuimus: in testimonium vobis, pro: nobis.

611. Si intelligas te vel de titulo Pythiæ discens.] Sic iterum ex MS. & Rhen. Qui autem hic Pythia; initio lib. de Anima, Pythius dæmon, & supra cap. 46. Apollo vocatur. Apud alios Apollo, Pythius, & vates Apollinis apud Delphos in tripode Pythia nuncupatur, eo quod fœmina esset. quæ quidem (vt adnotat Vives in c. 11. lib. 4. de ciuit. Dei D. August.) initio virgo fuerit, sed postea vna illarum violata, quæcunque mulier non minor natu annis 50. in virginali habitu. Idque à Pythio dracone qui (Clem. Alexandr. teste Orat ad gent.) in Pythone celebratur. Atqui quod Rhen. refert ad illud γνῶθι σεαυτὸν, rectius Zephyrus ad illud oraculum refert, quo homo pronuntiatus est ab Apolline Dominus omnium morientium & resurgentium.

612. Ad expungendum quod in isto æuo boni seu mali meruit.] Rectè adnotauit Rhen. hanc veram esse lectionem, pro eo quod priores exc. & postea iterum Zephyrus: persoluendum; nam vox illa est Tertullianica expungere, pro: persoluere. Sic legimus secundum eundem ex Gorz. & nostris MS. pendendum, pro eo quod vet. exc. deprehendendum, ac Zephyrus, tametsi elegantius: prehendendum. Est autem hic locus adnotandus pro meritis operum, quales multos in Indice tum huius Auctoris, tum D. Cypriani nostri reperiet Lector. Paulopòst ex MS. legimus: & qui non integri. Puteani; integrè.

613. Nouerunt & Philosophi,&c.] Iisdem penè verbis Minutius. Et tamen admonentur, inquit, doctissimorum hominum libris illius ignei fluminis, & de Stygia palude sæpius ambientis ardoris, quæ cruciatibus æternis præparata, &c. quæ compendij gratia omittimus. Atqui: apparet, interpretatur rectè Rhen. ministrat. Vox est Tertullianica.

614. Non enim absumit,&c.] Ex MS. iterum illud restituimus iuxta Rhen. cod. pro: adsumit. Nam confirmatur etiam his Minutij verbis: Illic sapiens ignis membra vrit & reficit, carpit & nutrit; sicut ignes fulminum corpora tantum tangunt, nec absumunt, sicut ignes Æthnæ montis & Vesuuij & ardentium vbique terrarum flagrant nec erogantur; ita pœnale illud incendium nõ damnis ardentium pascitur, sed inexesa corporum laceratione nutritur. Quæ latius descripsimus, quod locum hunc pulchrè explicent; sicuti etiam Lact. lib. 7. cap. 21. & Pacianus de Pœnit. pag. 188. vti ante me quoque adnotauit Latinius.

CAP. XLIX.

615. Hæc sunt quæ in nobis solis,&c.] Caput hoc pro rei materia inscripsimus: Quòd in Christianis præsumptiones vocentur, quæ in Philosophis summæ sciẽtiæ. In Puteani est; hæ sunt quæ tuentur, & præsumtio.

616. Sed in eiusmodi error, si vtique, irrisioni iudicandum est, non gladiis,&c.] Sic hunc locum restituimus, partim ex exc. partim ex MS. (omissa voce: vindicandus, quã superfluè adiecisse videtur Zephyrus) pro eo quod erat: adiudicandus est; vt cum Datiuo construatur iudicandi vox, more Tertullianico. liber Puteani; sed in eiusmodi enim si vtique inrisui iudicandum est. &; elegimus: pro, eligimus.

CAP. L.

617. Ergo, inquitis, cur quæritimini,&c.] Postremo capiti huic titulum dedimus: De victoria Christianorum in suppliciis, quam etiam paucis prosequitur Minutius in calce sui Octauij. Nemo quippè: liber Puteani; nemo quidem.

618. Sed obducimur,&c.] Rhen. obducimur, hoc est vincimur, quum videlicet pro nomine Christi trucidamur. Zephyrus in Paraph. sic. Illi abiguntur trahuntúrque captiui, si victoriam non obtinuerint, nos cum obtinuimus. Neuter interim mihi satisfacit, eo quod sequitur: denique euadimus, cùm obducimur. Magis itaque placet ea Rhen. interpretatio quam habet in lib. de carn. Christi,

qua obducere *interpretatur inter cetera, pro profligare atque delere, ac si dicat: profligamur & delemur cum obtinuimus; & rursum euadimus, in cælum nempe, cum profligamur.*

619. Sarmentitios & semaxios.] *Cur ita vocarentur Christiani, explicat verbis sequentibus:* quia ad stipitem dimidij axis reuincti sarmentorum ambitu exurimur. *Ita enim constanter legunt MS. omnes tam Belgici, Gallici, quàm Vaticani, & accessit ex coniectura quamproximè Latinius legendum putans:* semiaxarios, *&:* axis; *pro eo quod hactenus exc.* semissarios, *& Crinitus iam olim de hon. disc. lib. 1. cap. 13.* semissios, *ac vterque* dimidij assis. *Confirmat nostram lectionem Latinius, tum his verbis Scorpia. infra T. 3.* & eculeus, axis, *& apertioribus sub fine lib. de Pudicit. T. 5.* puta in axe iam incendio adstricto. *Quare non est recurrendum ad interpretationem Criniti de Semissibus hominibus ex Cicer. ad Vatinium. Vti etiam non placet quod ille legit* sarmentarios; *ita memoria dignum quod adnotat de simili supplicij genere loqui Eusebium ac D. August. Certè de D. Polycarpo tale quid reperitur hist. illius Eccles. lib. 4. c. 15. seu 14. tum de sarmentis in eius combustionem coaceruatis, & adparatu clauorum quibus adfigeretur, cui dubium quin stipiti alicui.*

620. Hæc palmata vestis.] Palmata *tunica ita dicta, quod palmæ illi essent intexta: quæ etiam Liuio lib. 10. nota est, in triumphis.*

621. Mutius, &c.] *Eadem penè omnia reperire est exempla lib. ad Mart. quæ hic recenset Ethnicorum virorum & mulierum. Iisdem penè verbis etiam Minutius: Vos ipsi calamitosos viros fertis in cælum.* Mutium *Scæuolam, qui cum errasset in Regem, periisset in hostibus nisi dexteram perdidisset. Et quot ex nostris non dexteram, sed totum corpus vri pertulerunt? Viros cum* Mutio *vel cum* Attilio Regulo *(de quo paulopòst etiam Auctor) comparo. Pueri & mulierculæ nostræ omnes suppliciorum tericulas inspirata patientia doloris illudunt. Nulla autem est historia (inquit Zephyrus) quæ Scæuolæ dexteram Regulique cruciatum non celebret. De* Empedocle *vide supra Adnot. nostras in lib. de Pallio cap. 4. nu. 83.*

622. Aliqua Carthaginis conditrix, &c. secundum matrimonium, &c.] *Figura (inquit Rhen.) Græca, qui & exclamationes hic omnes rectè Ironicôs interpretandas censet. Historiam ipsam his verbis explicat Tertull. infra T. 5. lib. de Monoga.* Regina Carthaginis profuga, & in alieno solo & tantæ ciuitatis cùm maximè formatrix, cùm Regis nuptias vltrò optare debuisset, ne tamen secundas eas experiretur, maluit ecòtrario vri quàm nubere. *Exstant etiam (teste Zephyro) in laudem Didonis Epigrammata, quæ, ne Hiarbæ coniungeretur, se suo gladio confecit. Fabulas itaque de ea texuit Virgil. 4. Æneid.*

623. Anaxarchus, &c.] Anaxarchi *(inquit idem Zephyrus) patientiam, cum à Nicocreonte tyranno in Cyprum mala fortuna delatus, pistillis in mortario tunderetur, mirantur omnes; & celebrat eandem Laërtius iisdem penè verbis quibus Auctor. Ex quo etiam intelligitur ad quid alludat Auctor cum dicit:* cum prissanæ, *(quod vet. excus. magis placet quàm Zephyri,* ptisanæ*)* pilo tunderetur. *Pro eo enim quod habet Auctor:* Tunde, tunde Anaxarchi follem, *id est vtrem; Græcè est* πτίσσε πτίσσε, *&c.*

624. Attica meretrix, &c.] *Etiam hoc repetitur infra T. 2. lib. ad Mart. & narratur Zephyro teste à Valerio Maximo, ac Cicerone in Tuscul. Rhen. in schol. hæc adfert ex Plin. hist. nat. lib. 24. Et Iphicratis (inquit) leæna celebratur. Scortum hæc lyræ cantu familiaris Harmodio & Aristogitoni; consilia eorum de tyrannicidio, ad mortem vsque excruciata à tyrannis, non prodidit. Quamobrem Athenienses eam in honore habere volentes, ne tamen scortum celebrasse viderentur, animal nominis eius fecere; atque vt intelligeretur caussa honoris, in opere linguam addi ab artifice vetuerunt. Hippiam autem* tyrannum *vocat Zephyrus. Pro* comestam, *liber Puteani;* comesam, *elegantius & vetustius item;* expellit, *pro* expuit. *Sic etiam apud Martialem* expulit *veteres libros habere; pro:* expuit, *monuit Carrio.* Expulit vna duos tussis & vna duos.

625. Zeno Eleates.] *Quid* Zeno Eleates *in tyrannum Dionysium ausus sit, Zephyro teste, etiam videre est apud eosdem. Quibus adde & Laërtium, qui interim non Dionysij, sed Nearchi, seu vt alij, Diomedontis tyranni meminit, & simile prorsus præcedenti de lingua præcisa exemplum illius adfert. Cicero Tuscul. qu. lib. 5. non aliud habet, quàm quod perpessus sit omnia potius quàm conscios delendæ tyrannidis indicaret. Legimus autem ex MS.* impassibilis; *pro eo quod habebant vet. excusi,* impassibilibus, *quod omiserat Zephyrus.*

626. Certè Laconum flagella, &c.] *Vide de hoc latius dictum lib. ad Martyras, & nostras ibidem Adnotationes. Pro* acerbata *putat Latinius legendum:* aceruata; *sed placet vulgata lectio ob illud Claud. lib. 1. Et exiguum stimulando vulnus* acerbat; *vt accipiatur* acerbata *pro atrocius inflicta; maximè cum etiam MS. omnes cod. apud D. Cypr. epist. 42. ad Cornel.* acerbationibus *legant, pro eo quod ante exc.* aceruationibus.

627. Statuas defunditis, &c.] *Sic ex MS. pro:* diffunditis, *vt loquatur de statuis fusilibus. Ex iisdem cum Rhen. & Latinio:* præstatis & ipsi, *pro:* ipsis.

628. Ad lenonem damnando Christianam.] *Rhen. ex Gorz. cod.* clamando. *sed illud aliorum MS. & exc. magis placet, eo quod Præsides alloquitur.*

629. Nec quicquam tamen proficit exquisitior, &c.] *Etiam hoc ex MS. pro:* profuit. *Similia autem videre est & apud DD. Hilarium & Hieron. alicubi, & infra lib. ad Scapulam; latissimè vero apud D. Iustin. Mart. lib. de Verit. relig. Christ. vt verissimum sit illud Epiphonema Auctoris nostri:* Semen est sanguis Christianorum.

630. Cicero in Tusculanis, &c.] *Ciceronis Tusculanæ & Senecæ liber ad Gallionem de remediis fortuitorum passim exstant.*

631. Diogenes.] *Diogenicam tolerantiam interprete Rhen. sub nomine* caninæ æquanimitatis *celebrat etiam Auctor initio lib. de Patient. infra T. 2. & latius Laërtius in eius vita, qui etiam conscriptum refert ab eo librum de morte.*

632. Pyrrhon.] Pyrrho *(qui Græcè* πυῤῥῶν*) Cicer. teste Acad. qu. lib. 2. ne sentire quidem ea sensit sapientem quæ* ἀπαθῆ *nominantur. Fuit autem is Philosophus primò pictor, deinde Anaxarchi discipulus, quem Clemens Alexandr. Strom. lib. 7. contentiosum nuncupat; à quo Pyrrhonij quos Scepticos nuncupant, quibus, inquit idem Clemens Stromat. lib. 8. nihil est firmum aut stabile. Citatur autem* Pyrrhon *iste Eliensis ab Athenæo & Suida.*

633. Callinicus.] *Celebratur à Suida Sophistes Petreius, qui inter cetera scripsit Orationes aliquot, inter quas vti hinc colligitur, vna ad tolerantiam doloris & mortis adhortatoria.*

634. Vt

654. vt omnem veniam ab eo compensatione sanguinis sui expediat.] *Simile est illud D.Cypr epist. 52. ad Antonian. Vbi Martyres dicit statim ad gloriam peruenire, fidei statim & virtutis accipere mercede, statim à Domino coronari. Atque adeò hic locus adnotandus est contra eorum errorem, qui coronam iustitiæ, atque adeò & martyrij, ad diem vsque iudicij differendam dicere non verentur.*

LIBRI DE TESTIMONIO ANIMÆ ADVERSVS GENTES ARGVMENTVM, PER Iacobum Pamelium.

VVM *videret Tertullianus opusculis, quamquam probatissimis atque lectissimis, pro Christianæ fidei defensione editis, fidem non inclinare humanam de incredulitate duritiã: nouum Testimonium Animæ aduersus Gentes aduocat; latiùs prosequutus, quod Apologetici cap.* XVII. *paucis adtigerat.*

I. *Imprimis per prosopopœiam ab anima adhuc rudi, impolita & idiotica Christianorum nomine testimonium flagitans.*

II. *Deinde plures loquendi formulas in medium adducit, quæ omnibus in ore sunt etiam non Christianis exempli gratia:* Quod Deus dederit; Si Deus voluerit; Deus bonus est; Deus benefacit; Benedicat te Deus; Deus videt omnia; Deo commendo; Deus reddet; Deus inter nos iudicabit. *quibus manifestè Deum vnicum & solum, confitentur.*

III. *Porrò & dæmonia, quamuis Chrysippi aliquis assentator illudat, esse ea tamen, & abominationem sustinere, exsecrationes publicas testatum facere; per quas & dæmonium & satanam pronunciare solent.*

IIII. *Quin etiam animæ statum, post vitæ dispunctionem vel inde agnosci; quod quosdam misellos, alios securos nuncupent, dum alicuius defuncti recordantur; quòd defunctis parentent; quòd cineri terram grauem & penes inferos tormentum imprecentur; aut econtrariò refrigerium comprecentur, & vt benè apud inferos requiescant; quòd postremam famam post mortem affectent; quòd denique de iampridèm defunctis occurrat dicere:* Abiit iam & reuerti debet.

V. *Atque omnia animæ Testimonia tanto communia, quanto naturalia; quanto naturalia, tanto diuina; friuola cuiquam non debere videri; cùm sit natura magistra, anima discipula, maximè cùm prior anima quàm littera, sermo quàm liber, sensus quàm stylus, & homo quàm philosophus aut poëta: &, si hæc eloquia de litteris vsurparit, anima potius de diuinis quàm secularibus; quippè quæ has ætate aliqua antecedant, vt suo loco edocuit Auctor, nempè Apologet. cap.* XIX.

VI. *Credendum itaque animæ, atque adeò naturæ & Dei ipsius testimonio; eámque conueniendam cùm Christianus quis timet fieri; præsertim cùm omnium gentium nomen sit vnus homo, vna sit anima; varia vox, vnus spiritus; varius sonus, sed loquelæ communis mater. Deus & Dei bonitas vbique; dæmonium & maledictio eius vbique; atque adeò animæ in die iudicij exprobrandum fore:* Deum prædicabas, & non requirebas; dæmonia abominabaris, & illa adorabas; iudicium Dei appellabas, nec esse credebas; Christianum nomen sapiebas, & persequebaris.

Ceterùm primus hunc librum edidit Gagnæus anno 1545. cum titulo dumtaxat: DE TESTIMONIO ANIMÆ, *qui quum satis obscurus esset, adieci,* ADVERSVS GENTES. *Eundem deinde castigauit compluribus in locis Gelenius, ad Britannicum Lælandi exemplar. Tertulliani autem esse tum stylus difficilis ac sententiis creber, tum dictum Libri argumentum satis conuincunt; ita vt demirer quosdam alioqui eruditos viros contrariam de stylo tenere sententiam: præsertim quum D. Hieronymus plures libros aduersus Gentes conscriptos memoret Epistola ad Magnum; quorum vnum hunc esse censeo. His adde verba ipsius Auctoris libro de carne Christi, infra Tom. 3.* Plenius hæc prosequitur libellus, quem scripsimus de Testimonio Animæ. *Vtinam superesset exemplar MS. vt licuisset emendatiorem in lucem emittere. sed nolui ex solis coniecturis, nisi iis locis, quos Latinus Latinius indicauit, quicquam castigare; è cuius notis non parum etiam confirmatur mea de hoc libro tanquam Tertullianico censura. Nos autem nunc primùm Adnotationes addimus.*

N

Q. SEPTIMII FLORENTIS D
TERTVLLIANI DE TESTIMONIO ANIMÆ
LIBER ADVERSVS GENTES.

Cap. I.

AGNA [1] curiositate & maiore longè memoria opus est ad studendum, si quis velit ex litteris receptissimis quibusque philosophorum vel poëtarum vel quorumlibet doctrina sapientiæ secularis magistrorum testimonia excerpere Christianæ veritatis; vt æmuli persecutorésque eius de suo proprio instrumento, & erroris in se, & iniquitatis in nos rei reuincantur. [2] Nonnulli quidem, quibus de pristina litteratura & curiositatis labor & memoriæ tenor perseuerauit, ad eum modum opuscula penes nos condiderunt, commemorantes & contestificantes in suggillationem & originem & traditionem & sententiarum argumenta, per quæ recognosci possit, nihil nos aut nouum aut portentosum suscepisse; de quo non etiam communes & publicæ litteræ ad suffragium nobis patrocinentur, si quid aut erroris eiecimus, aut æquitatis admisimus. Sed ne suis quidem magistris, aliàs probatissimis atque lectissimis, fidē inclinauit humana de incredulitate duritia, sicubi in argumenta Christianæ defensionis impingunt: tunc vani poëtæ, cùm deos humanis passionibus & fabulis designant: tunc philosophi duri, cùm veritatis E fores pulsant. Hactenus sapiens & prudens habebitur, qui propè Christianum pronunciarit, cùm si quid prudentiæ aut sapientiæ affectauerit, seu ceremonias despuens, seu seculum reuincens, pro Christiano denotetur. Iam igitur nihil nobis erit cum litteris & doctrina peruersæ felicitatis, cui in falso potius creditur, quàm in vero. Viderint si qui de vnico & solo Deo pronunciauerunt. Imò nihil omninò relatum sit, quod agnoscat Christianus, ne exprobrare posit. Nam & quod relatum est, neque omnes sciunt: neque qui sciunt, constare cōfidunt. Tanto abest vt nostris litteris annuant homines, ad quas nemo venit nisi iam Christianus. Nouum testimonium aduoco, imò omni litteratura notius, omni doctrina agitatius, omni editione vulgatius, toto homine maius, id est totum quod est hominis. [3] Consiste in medio anima, seu diuina & æterna res es secundum plures philosophos, eo magis non mentiens: Seu minimè diuina, quoniam quidem mortalis, vt Epicuro soli videtur, eo magis mentiri non debebis, seu de cœlo exciperis, seu de terra conciperis, seu numeris, seu atomis concinnaris, seu cum corpore incœperis, seu post corpus induceris, vnde vnde & quoquo modo hominem facis animal rationale, sensus & scientiæ capacissimum. Sed non eam te aduoco, quæ scholis formata, bibliothecis exercitata, [4] academiis & porticibus Atticis partam sapientiam ructas. Te simplicem & rudem & impolitam & idioticam compello, qualem habent qui te solam F habent, illam ipsam de compito, de triuio, de textrino totam. Imperitia tua mihi opus est, quoniam aliquantulæ peritiæ tuæ nemo credit. Ea expostulo, quæ tecum in hominē infers, quæ aut ex temetipsa, aut ex quocunque auctore tuo sentire didicisti. Non es, quod sciam, Christiana. fieri enim, non nasci solet Christiana. Tamen nunc à te testimonium flagitant Christiani, ab extranea aduersus tuos, vt vel tibi erubescant, quòd nos ob

II. ea oderint & inrideant, quæ te nunc consciam detineant. [[1] Non placemus, Dominum prædicātes hoc nomine vnico vnicum, à quo omnia, & sub quo vniuersa. Dic testimoniū si ita scis. Nam te quoque palam & tota libertate, qua non licet nobis, domi ac foris audimus ita pronunciare, Quod Deus dederit, &, Si Deus voluerit. ea voce & aliquem esse significas, & omnem illi confiteris potestatem, ad cuius spectas voluntatem, simul & ceteros negas deos esse, dum suis vocabulis nuncupas, Saturnum, Iouem, Martem, Mineruā. Nam solum Deum confirmas, quem tantum Deum nominas, vt & cùm illos interdum deos appellas, de alieno & quasi pro mutuo vsa videatis. De natura quoque Dei quem prædicamus, nec te latet: Deus bonus est, Deus benefacit, tua vox est. Planè ea dicis, sed homo malus scilicet, contraria propositione obliquè & figuraliter exprobrans, ideò malum hominem, quia à Deo bono abscesserit. Etiam quòd penes Deum bonitatis & benigni

A nignitatis [6] omnis benedictio inter nos summũ sit disciplinæ & cõuersationis sacramentum, Benedicat te Deus, tam facilè pronuncias, quàm Christiano necesse est. At cùm id maledictum conuertis in benedictionem Dei, perinde dicto omnem super nos potestatem eius consistere secundum nos confiteris. Sunt qui etsi Deum non negent, dispectorem planè & arbitrum, & iudicem non putent: in quo vtique nos maximè reiiciunt, qui ad istam disciplinam metu prædicati iudicij transuolamus: sic Deum honorantes, dũ curis obseruationis, & molestiis animaduersionis absoluunt, [7] cui ne iram quidem adscribunt. Nam si Deus (inquiunt) irascitur, corruptibilis & passionalis est. Porrò quod patitur, quódque corrumpitur, etiam interitum potest capere, quem Deus non capit. At idem alibi animam diuinam & à Deo conlatam confitentes, cadunt in testimonium ipsius animæ retorquendum aduersus opinionem superiorem. Si enim anima aut diuina aut à Deo data est, sine dubio datorem suum nouit. Et si nouit, vtique & timet, vt tantum postremò auctorem. An non timet, quem magis propitium velit quàm iratum? Vnde igitur naturalis timor animæ in Deum, si Deus non nouit irasci? Quomodo timetur, qui nescit offendi? Quid timetur, nisi ira? Vnde ira, nisi ex animaduersione? Vnde animaduersio, nisi de Dei iudicio? Vnde iudiciũ, nisi de potestate? Cuius potestas summa, nisi Dei solius? Hinc ergo tibi anima de conscientia suppetit domi ac foris, nullo B irridente vel prohibente prædicare, Deus videt omnia, & Deo commendo, & Deus reddet, & Deus inter nos iudicabit. [8] Vnde hoc tibi non Christiana? Atque id plerunque & [9] vitta Cereris redimita, & pallio Saturni coccinata, & deæ Isidis linteata. In ipsis denique templis Deum iudicem imploras, sub Æsculapio stans, Iunonem in aëre exorans, Mineruæ calceans furuis galeam formis, & neminem de præsentibus deis contestaris; in tuo foro aliunde iudicem appellas, in tuis templis alium Deum pateris. O testimonium veritatis, quæ apud ipsa dæmonia testem efficit Christianorum. [[10] Enimuerò cur dæmonia adfirmamus esse? sanè quasi non & probemus, qui ea soli de corporibus exigimus. [11] Aliqui Chrysippi adsentator inludit ea, & esse, & abominationem sustinere, execrationes tuæ respondent. [12] Dæmonium vocas, hominem aut immunditia, aut malitia, aut insolẽtia, aut quacũque macula, quam nos dæmoniis deputamus, aut ad necessitatem odij opportunam. Satanam denique in omni auersatione & aspernatione & detestatione pronuncias, quem nos dicimus malitiæ Angelum, totius erroris artificem, totius seculi interpolatorem, per quem homo à primordio circumuentus, vt præceptum Dei excederet, & propterea in mortem datus, exinde totum genus de suo semine infectum, suæ etiam damnationis traducem fecit. Sentis igitur perditorem tuum. Et licet soli illum nouerint Christiani, vel quæcunque apud dominum secta, & tu tamen eum nosti dum odisti. [[13] Iam nunc quod ad necessariorem sententiam tuam spectet, C quantũ & ad ipsum statum tuum tendit, affirmamus te manere post vitæ dispunctionem, & expectare diem iudicij, [14] próque meritis aut cruciatui destinati, aut refrigerio, vtroque sempiterno. Quibus sustinendis necessariò tibi substantiam pristinam, eiusdémque hominis materiam, & memoriam reuersuram, quòd & nihil mali ac boni sentire possis sine carnis passionalis facultate, & nulla ratio sit iudicij sine ipsius exhibitione, qui meruit iudicij passionem. Ea opinio Christiana etsi [15] honestior multò Pythagorica, quæ te non in bestias transfert, etsi [16] plenior Platonica, quæ tibi etiam dotem corporis reddit, etsi [17] Epicurea grarior, quæ te ab interitu defendit: [18] tamen propter suum nomen soli vanitati & stupori, & vt dicitur, præsumptioni deputatur. Sed non erubescimus, si tecum erit nostra præsumptio. Primò enim cùm alicuius defuncti recordaris, misellum vocas eum: non vtique quòd de bono vitæ ereptum, sed vt pœnæ & iudicio iam asscriptum. Ceterùm aliàs securos vocas defunctos. Profiteris & vitæ incommodum, & mortis beneficium. Vocas porrò securos, si [19] quando extra portam cum [20] obsoniis & mattæis tibi potius parentans ad busta recedis, aut à bustis dilutior redis. At ego sobriam tuam sententiam exigo: misellos vocas mortuos, cùm de tuo loqueris, cùm ab eis longè es. Nam in conuiuio eorum quasi præsentibus & conrecumbentibus sortem suam exprobrare non possis, debes adulari propter quod lætius viuis. Misellum ergo vocas qui nihil sentit, quid quòd vt sentienti maledicis, cuius memoriam cum alicuius offensæ morsu facis. [21] Terram grauem imprecaris, & cineri penes inferos tormentum: æquè ex bona parte, cui gratiam debes, ossibus & cineribus eius refrigerium comprecaris, & vt benè requiescat apud inferos cupis.

Si nihil passionis est tibi post mortem, si nulla sensus perseuerantia, si denique nihil es ipsa D
vbi corpus reliquisti: cur mentiris in te, quasi aliquid vltra pati possis? Imò cur in totũ times mortem, si nihil est tibi timendum post mortem, quâ nec experiendũ post mortem? Nam etsi dicere potes, ideò mortem timeri, non vt aliquid minantem, sed vt commodum vitæ amputantem: atquin cùm & incommoda longè plura vitæ pariter excedas, & lucratione grauioris partis metum diluis, nec iam timenda est amissio bonorum, quæ altero bono, id est incommodorum pace, pensatur. Non est timendum quod nos liberat ab omni timendo. Si times vita decedere, quia optimam nosti: certè mortem timere non debes, quam malam nescis. At cùm times, scis malam. Non scires autem malam, quia nec timeres, si non scires aliquid esse post mortem, quod eam malam faciat, vt timeas. Omittamus nunc naturalem formam timendi mortem. Nemo timeat quod euadere nõn potest. Ex altera parte congredior lætioris spei post mortem. Nam omnibus ferè ingenita est famæ post mortem cupido.[22] Longum est retexere Curtios & Regulos, vel Græcos viros, quorum innumera elogia sunt contemptæ mortis propter postumam famam. Quis non hodie memoriæ post mortem frequentandæ ista studet, vt vel litteraturæ operibus, vel simplici laude morum, vel ipsorum sepulchrorum ambitione nomen suum seruet? Vnde anima hodie affectaret aliquid, quod velit post mortem, & tantoperè præpararet quo sit vsura post obitum, si nihil de postero sciret? Sed forsitan de sensu post excessum tui certiores, quàm de resurrectione quandoque, cuius nos præsumptores denotamur. Atquin hoc quoque ab anima prædicatur. Nam si de aliquo iampridem defuncto tanquam viuo quis requirat, præ manu occurrit dicere, Abiit iam, & reuerti debet. E

V. [[23] Hæc testimonia animæ quanto vera, tanto simplicia: quanto simplicia, tanto vulgaria: quanto vulgaria, tanto communia: quanto communia, tanto naturalia: quanto naturalia, tanto diuina. non putem cuiquam friuolum & frigidum videri posse, si recogitet naturæ maiestatem, ex qua censetur auctoritas animæ. Quantum dederis magistræ, tantum adiudicabis discipulæ. Magistra natura, anima discipula. Quicquid aut illa edocuit, aut ista perdidicit, à Deo traditum est, magistro scilicet ipsius magistræ. Quid anima possit de principali institutore præsumere, in te est æstimare de ea quæ in te est. Senti illam, quæ vt sentias efficit: recogita in præsagiis vatem, in omnibus augurem, in euentibus prospicem. Mirum si à Deo data homini nouit diuinare. Tam mirum, si cum à quo data est, nouit. Etiam circumuenta ab aduersario meminit sui auctoris, & bonitatis, & decreti eius, & exitus sui, & aduersarij ipsius. Sic mirum, si à Deo data, eadem canit, quæ Deus suis dedit nosse. Sed qui eiusmodi eruptiones animæ non putauit doctrinam esse naturæ & congenitæ & ingenitæ conscientiæ tacita commissa, decet potius de ventilatis in vulgus opinionibus publicatarum litterarum vsum iam & quasi vitium corroboratum taliter sermocinandi.[24] Certè prior anima quàm littera, & prior sermo quàm liber, & prior sensus quàm stylus, & prior homo ipse quàm philosophus & poëta. Nunquid ergo credendum est ante litteraturam & diuulgationem eius mutos absque huiusmodi pronunciationibus homines vixisse? Nemo Deum & bonitatem eius, nemo mortem, nemo inferos loquebatur: mendicabat sermo, opinor, immò nec vllus esse poterat, cessantibus etiam tunc, sine quibus hodie iam beatior, & locupletior, & prudentior esse non potest, si ea quæ tam facilia, tam assidua, tam proxima hodie sunt, in ipsis quodammodò labiis parta, retrò non fuerunt, antequam litteræ in seculo germinassent,[25] antequàm Mercurius (opinor) natus fuisset. Et vnde ordo ipsis litteris contigit, nosse, & in vsum loquelæ disseminare, quæ nulla vnquam mens conceperat, aut lingua

Rom.11. protulerat, aut auris exceperat? At enim cùm diuinæ scripturæ, quæ penes nos vel Iudæos sunt, in quorum oleastro insiti sumus, multo secularibus litteris non modica tãtùm ætate aliqua antecedant,[26] vt loco suo edocuimus, ad fidem earum demonstrandam: & si hæc eloquia de litteris vsurpauit anima, vtique de nostris credendum erit, non de vestris: quia potiora sunt ad instruendam animam priora, quàm postera, quæ & ipsa à prioribus instrui sustinebant; cùm etsi de vestris instructam concedamus, ad originem tamen principalem traditio pertineat, nostrúmque omninò sit, quodcunque de nostris sumpsisse & tradidisse contigit vobis. Quod cùm ita sit; non multum refert, an à Deo formata sit animæ conscientia, an litteris Dei. Quid igitur vis homo, de humanis sententiis litterarum

VI. tuarum exisse hæc in vsus communis callositatem? [[27] Crede itaque tuis, & de commentariis nostris tanto magis crede diuinis, sed de animæ ipsius arbitrio perinde crede natu-

ræ

A ræ. Elige quàm ex his fideliùs sororem obserues veritatis. Si de tuis litteris dubitas; neque Deus, neque natura mentitur: vt & naturæ & Deo credas; crede animæ, ita fiet vt & tibi credas. Illa certè est, quā tanti facis, quantum illa te facit, cuius es totus; quæ tibi omnia est; sine qua nec viuere potes nec mori; propter quam Deum negligis. cùm enim times fieri Christianus, eam conuenit? cur aliū colens, Deum nominat? cur, cùm maledicendos spiritus denotat, dæmonia pronunciat? cur ad cœlum contestatur, & ad terram detestatur?[28] cur alibi seruit, alibi vindicem conuenit? cur de mortuis iudicat? cur verba habet Christianorum, quos ne auditos visósque vult? cur aut nobis dedit ea verba, aut accepit à nobis? cur aut docuit, aut didicit? Suspectam habe conuenientiam prædicationis in tanta discōuenientia cōuersationis. Vanus es, si huic linguæ soli aut Græcæ,[29] quæ propinquæ inter se habentur, reputabis eiusmodi; vt neges naturæ vniuersitatem. Non Latinis nec Argiuis solis anima de cœlo cadit. omniū gentiū vnus homo nomē est; vna anima, varia vox; vnus spiritus, varius sonus; propria cuique genti loquela, sed loquelæ materia cōmunis. Deus vbique, & bonitas Dei vbique; dæmoniū vbique, & maledictio dæmonij vbique; iudicij diuini inuocatio vbique, mors vbique, & cōsciētia mortis vbiq; & testimoniū vbique. omnis anima suo iure proclamat, quæ nobis ne mutire cōceditur. Meritò igitur omnis anima rea & testis est; intātū & rea erroris, inquātū testis veritatis; & stabit ante aulas Dei die iudicij, nihil habēs dicere. Deū prædicabas, & nō requirebas; dæmonia abominabaris, & illa adorabas; iudiciū Dei appellabas, nec esse credebas; inferna supplicia præsumebas, & non præcauebas; Christianum nomen sapiebas, & Christianum persequebaris.

ADNOTATIONES IACOBI PAMELII IN LIBRVM DE TESTIMONIO ANIMÆ.

CAP. I.

1. MAGNA curiositate, &c.] *Possit inscribi caput hoc primū:* Præfatio. *neque enim aliud quàm beneuolentia captata, totius libri argumentū paucis complectitur. Atqui adnotādæ sunt phrases vocesque Tertullianicæ:* de suo proprio instrumento, *ac:* reuincantur, *pro:* conuincantur.

2. Nōnulli quidē, &c.] *Alludit ad eos, qui ante se aduersus Gentes scripserūt, Græcos præsertim (nam secūdus ab Apollonio Latinorū scriptorū à D. Hier. in Catalogo recensetur) Quadratū dico, Aristidē, Iustinū Philosophū, Anaxagoram, Melitonē, Theophilū Antiochenū, Apollinariū, Tatianum, Irenæum, Clementē Alexandrinū, & Miltiadē quorū quædā ad verbū penè suo Apologetico inspersit, ad quē tacito nomine etiā hic videtur adludere. Adnotatu autē digne hîc Tertullianicæ phrases:* pristina litteratura; cōtestificātes, in suggillationē; si quid erroris eiecimus; fidē inclinauit; humana de incredulitate duritia; propè pronunciarit; pro Christiano denotetur; viderint siqui; neque constare confidunt: *pro,* credunt; Tāto abest; *&* omni editione vulgatius.

3. Cōsiste in medio anima, &c] *Prosopopœia ad Animā, à qua testimoniū aduersus Gētes deposcit, in qua persistit ad finem vsque capitis quarti. Varias autem de quibus hic paucis, Epicuri aliorúmque Philosophorum de Anima opiniones latissimè recēset infrà Tom. 3. lib de Anima. Hoc vnum hic dicam: nondum, quum hæc scriberet, fuisse Auctorem in errore de Anima traduce aut corporea: quem postea incurrit, vti in Prolegomenis nostris latiùs, maximè quum* [illegible] *finem dicat:* anima de cœlo cadit.

4. Academiis & porticibus Atticis, &c.] *Ita castigauit Latinius, pro* Academicis, *ex iam dicto libro de Anima, vbi iisdem prorsus verbis vtitur, quò proinde etiā Lectorem ad Adnotationes nostras remittimus. Rursum autē vide phrasin Auctoris:* de compito, de triuio, de textrino *(voce Ciceroniana)* totam; *& iisdem verbis quibus in dicto Apologetico:* heri enim non nasci solet Christiana. *Item:* vt vel tibi erubescant, *quemadmodum & Q. Curtius l. 5.* erubescere fortunæ.

CAP. II.

5. Nō placemus Dominū *(seu potius meo iudicio:* Deū) prędicātes, &c.] *Inscribi meritò debet hoc caput:* De vnico & solo iudice Deo. *Certè vel hinc patet hunc esse germanū Tertulliani fœtum, quādoquidē & suprà Apol. c. 17. & infrà T. 3. aduersus Marcionē, & de Res. carn. iisdem verbis, quāquā paucioribus, idem inculcet, & idipsum faciēs l. de Carne Christi, nominatim, vt suprà in argumento, hunc librum citet. Imitantur autem Auctorem & Minutius in Octauio, & D. Cypr. l. Quod idola non sint Dij, & Lactāt. cùm l. 2. c. 1. scribit Ethnicos Deū potius quàm Iouē iurasse. Est verò etiā dura vox:* figuraliter, *pro:* figuratè.

6. omnis benedictio inter nos summum sit disciplinæ & cōuersationis sacramentū, &c.] *Eodē modo dixit l. de Pudicitia:* vt sacramēto benedictionis exauctoraretur, *de quo ibi latiùs. Sufficiat addidisse ibi loqui videri Auctorē de Eucharistiæ Sacramēto, hic verò de omnis generis benedictionibus, quib. Ecclesia vtitur. Locus proinde notandus aduersus eos, qui eas calumniantur, quum eas hic appellet* summū disciplinæ Christianæ sacramentū. *Neq; verò de* benedictione *loqui, quæ laus Dei est, patet ex verbis illic adiūctis:* Benedicat te De⁹, *quæ aut ad hominē aut ad creaturas quæ benedicūtur, referre necesse est, et (vti liquet ex T. 2. nostrorū Liturgicōv Latinorū in l. Sacra. D. Gregorij, à p. 259. vsque ad 264. & lib. Sacra. Grimoldi Abbatis c. 1. & à c. 102. vsque ad finē) aut eadē ipsa aut similia* benedictionibus *Ecclesiasticis continētur. Neque etiā recentioribus dūtaxat seculis in vsum venerunt, sed & ante legē, & in lege Moysi (vt naturæ ethnicis inditā omittā cuius hic quoque fit mentio) & noui Testamēti tēpore semper vsitatæ fuerūt. Exēpli gratia: Sic* benedixerūt *Abrahæ Melchisedech. Gen. 14. Heb. 7. Pharaoni Iacob, Gen. 47. Aarō plebi, Leu. 9. Dauid Bersillai Galaditæ, 2. Reg. 19. Simeō Mariæ & Ioseph, Lucæ 2. in cuius locum successit Episcopalis* benedictio. *Sic Noë, Isaac, Iacob, & Mathatias iā morituri filiis suis, Gen. 14. 47. 48. Heb. 11. & 1. Mach. 2. item Moses, Aaron, filij eius, & Iosue populo Israël, post*

completas hostias, Leuit.9. etiā formula præscripta, Num.6. & ante obitum, Deut.28. Iosue 8. Dauid & Salomō cùm complessent sacrificium eidem populo, 2.Reg.6. & 3.Reg.8. Christus denique eleuatis manibus benedicēs discipulos suos, in cœlum ferebatur, Marc.19. Luc.24. Act.1. ad quorū exemplū sub finem sacrificij iam inde ab ætate Apostolorū datur benedictio. Sic sponsæ Isaac, & Tobiæ, Rebeccæ & Saræ, parētes benedictionē impertiti sunt, Gē.24. Tob.7. & 9. vnde mutuata nuptiarū, quas etiā Christus sua præsentia benedixit in Cana Galileæ, benedictio. Sic benedixit Elcanæ & vxori, filióq; Samueli Heli sacerdos, 1.Reg. 2. & pueros Christus cōplexās, imponénsq; manus super illos, benedicebat eos, Mat.19. Luc.10. ex quo orta infantiū in baptismo benedictio. Sic Christus panē & pisces benedixit, Matth.14. Marc.6. Ioan.6. ac Matth.15. Marc.8. quem morē Ecclesia imitatur in benedictione panis, quē benedictū nūcupant, de quo in Leiturgicis. ac ante cibi aut potus sumptionem, Apostolo teste, qua sanctificari dicit creaturā per verbū & orationē, 1.Tim.4. de quo vide Adn. nostras in D.Cyprian. epist.63. ad Cæcilium, n.39. Sic aqua aspersionis, quæ iuxta Alexādri PP. 1. institutionem benedicitur, successit in aspersionē sanguinis & aquæ, qua tū Aaron & filij eius tū vestimenta sacerdotalia & tabernaculū, altare & sanctuarium aspersit Moses, Leuit.7. 16. & Exo.24. Sic fit cineris benedictio feria quarta in capite quadragesimæ ad imitationē Mosis, qui cinere vitulæ asperso omnē sanctificauit cōgregationē Israël, Leuit.16. Heb. 9. De reliquis quoque Ecclesiasticis benedictionibus, ne hic sim prolixior, idē esse iudiciū, vel orationes ipsæ, quibus cerei, palmæ, oleū, chrisma benedicūtur, quas in Ordine Romano reperire est, & dicto Leiturgicωv nostrorū T.2. testatū faciūt. De benedictionibus itē sacramētorū, vtpote aquæ in baptismo, chrismatis in cōfirmatione, panis & vini in Eucharistia, personarū per manuum impositionem, & aliàs, in Pœnitētia, Ordinis, & Matrimonij, olei deniq; extremæ vnctionis Sacramētis, alibi latius. Lego autem rursus ex 1. edit. Gagnæi dispectorē, pro eo quod Gelenius: despectorē, eo quòd adiūgatur: arbitrū & iudicē, quibuscum magis cōuenit dispector, qui diligēter in omnē partē omnia videat & cōsideret, quàm despector qui deorsum videat, maximè cùm sequatur: sic Deū honorantes, dū curis obseruationis, & molestiis animaduersionis absoluūt. Malo etiam legi, At idē, vti erat prius, quàm iidem: quia etiam alibi idem plurali numero vsurpat.

7. Cui ne iram quidem adscribunt, &c.] Fortassis hoc ad errorem Tertulliani vergit, quo Deum corporeum alicubi facit, & proinde passionibus obnoxium, vti latius in Prolegomenis, nisi iram Dei impropriè accipiamus, sicuti alij Patres, pro vindicta Dei. Ad quod videtur spectare illud: vnde ira nisi ex animaduersione? vnde animaduersio nisi de Dei iudicio?

8. Vnde hoc tibi non Christianæ?] Ita castigauit Latinius, pro Christiane. alloquitur enim animam, & manifestè id conuincunt quæ sequuntur.

9. & vitta Cereris, &c.] Vel hinc patet librum hunc Tertulliani esse. Nam sicuti lib. de Pall. c.4. vittā Cereris, Palliū coccineū Saturni sacerdotibus adtribuit; & quod ibi dixit de tenebrica veste, & capite tetrici velleris Bellonæ, hic Mineruā (inquit) calceas furuis galeā formis. Illud explicari potest ex Clem. Alexādrino adu. Gētes, qui ex quinque Mineruis (sicuti & Arnob. l.3.) vltimā facit filiā Pallātis & Titanidis, filiæ Oceani, quæ patre impiè ab ipsa sacrificato, ornata fuit patris pelle tāquā vellere. Istud obscurius est, nisi ex mea coniectura legas, Mineruæ calceās furuis galeā formis: vt calceare accipiatur sicuti illud Act.12. Calcea te caligas tuas; pro, induere; & alludat ad vellus furuum siue tenebricosum, quo tanquā galeæ caput tegebant Mineruæ sacrorum ministri.

CAP. III.

10. Enimuerò cur dæmonia, &c.] Inscripsimus caput hoc: De dęmoniis, quod eiusdē planè est argumēti cū 22. & 23.c. Apologetici, ad quæ Lectorē remittimus, hoc addito, quòd ex iisdē aliquot verbis vtrobique patet Tert. esse hunc librū. Vide eadē apud D. August. l.9. de ciuit. Dei c.19.

11. Aliqui Chrysippi adsentator inludit ea. At esse, &c.] Sic rectè Gelenius. est verò planè Tertullianicū, Aliqui, pro, aliquis. Videtur autē Chrysipp⁹ Philosophus (de quo latius l. de Anima, infrà T.3.) dæmonia illusisse, libro, quātū apparet, de diuinatione, quē citat Lactantius lib.1.

12. Dęmonium vocas, hominē, &c.] Oratio imperfecta, quia dicere oporteret. hominē affectū immūditia, aut simile quid. Reposuimus etiā ex margine editionis Gagnæi, auersatione; pro, vexatione. Et adnotāda vox phrasisq; Tertullianica: interpolatorē, ac dānationis traducē: nā similiter l. de Resurr. car. substantiæ traducem dixit, vti etiam adnotauit Latinius: & secta in bonam partem.

CAP. IIII.

13. Iam nūc quod ad necessariorē sententiā, &c.] Caput hoc De statu animæ post mortē tractatum cōtinet. Atqui similiter infrà T.2. l. de habitu muliebri (quod nō reticuit etiam Latinius) operas necessariores dixit: & T.3. l. de car. Christi: necessarius aliquid. Itē dispunctio vitæ; pro, morte. Auct. frequētiss. est, vt alibi latius.

14. próque meritis, &c.] Locus pro operum meritis, quales alibi complures. En verò rursus vocem obsoletam: passionalis, pro, passioni obnoxiæ.

15. etsi honestior multo Pythagorica, &c.] De hac opinione Pythagoræ latius suprà Apolog. c.48. num.606. & infrà T.3. lib. de Resurr. carn. ac lib. de Anima.

16. etsi plenior Platonica, &c.] De hac sic apertiùs initio l. de Resurr. carn. Platonici (inquit) immortalem animam econtrario reclamant, immò adhuc proximè etiam in corpora remeabilem.

17. etsi Epicurea gratior, &c.] Nihil enim esse post mortē (inquit ibidē) Epicuri schola est. Et proinde magis placet, gratior, quod ex margine in contextum inseruit Gelenius, quàm, grauior, vt habebat 1. editio.

18. tamen propter suum nomen, &c.] Resurrectionis nomen intelligit Gentibus non nouum modò, sed & ridiculum, vti videre est Act.17. cùm Epicurei & Stoici Philosophi cum Paulo differentes, Nouorum (inquiebant) dæmoniorum videtur hic adnuntiator esse; quia Iesum & resurrectionem adnuntiabat eis.

19. siquando extra portam.] Adnotanda consuetudo extra portam busta, seu sepulchra condendi, primum apud Ethnicos, deinde apud Iudæos, vti patet ex Christi sepulchro. Io.19. & mortuo elato adolescente extra ciuitatem Naim, Luc.7. Quæ etiamnum seruatur multis in locis apud Gallias: vbi cœmiteria extra ciuitates plerumque videre est.

20. cum obsoniis & matteis tibi potius parētās ad busta, &c.] similiter initio l. de Resu. car. Et tamē (inquit) defūctis parētāt, & quidē impēsiss. officio, &c. At ego magis ridebo vulgus, tūc quoq; cū ipsos defūctos atrociss. exurit (hinc busta appellata) quos postmodū gulos. nutrit. Mattea enim (Athenæo interprete) dicta pretiosa edulia omnia. hinc Matteolicus Caldorino gulosus dicitur. Improbāt autē eā consuetudinem adhuc ad id vsque temporis in Africa, etiā Christianis vsitatā, DD. Ambrosius in illud Lucæ: Sine mortuos sepelire mortuos

suos, ac Aug. lib. 6. Conf. c. 2. De mor. Eccl. cathol. lib. 1. c. 34. Epist. 64. ad Aurelium, Conc. 1. in Psal. 48. Hodie in locum illarum epularum apud sepulchra successit Agape seu mensa pauperum.

21. Terram grauem imprecaris, &c.] *De prouerbiali hac formula:* Sit tibi terra grauis: *& altera sub huius capitis finem:* Abiit iam, & reuerti debet. *quæ etiamnum vulgo quoque Teutonico in ore est, vide nostra Prolegomena. Sunt autē Tertullianica:* qua nec; atquin, congredior, lætioris spei.

22. Longū est retexere Curtios & Regulos, &c.] *Notior est* Curtiorum *&* Reguli, *qui pro patria mortē oppetierunt, historia, quam vt pluribus sit opus. Meminit autem Auctor* Reguli, *tum vlt. c. Apol. suprà, tum T. 2. l. ad Mart. Atqui quid Auctori* Elogia, *partim suprà diximus c. 2. Apol. nu. 22. & mox ex Rhen. latius l. seq. ad Scapulam.* Postumam famam *verò Metaphoricōs dixit, eam quæ post mortem perdurat.*

CAP. V.

23. Hæc testimonia animæ, &c.] *Titulū dedimus huic capiti:* De auctoritate testimoniorum Animæ. *Vide autem rursus phrasin vocesque Auctoris:* tāto, quāto; prospicem; prouidum: *ac* exitus sui aduersarij ipsius: *quamquam ibi mendum subesse videatur, vt legendum sit,* & aduersarij, *vt referatur* exitus sui *ad statum animæ post mortem, &* aduersarius *ad Sathanam, vti suprà latiùs cap. 2.*

24. Certè prior anima quam littera, &c.] *Locus iste, quandoquidem paulopòst hanc animæ* loquelā, Traditionem *nuncupat, optimè possit adaptari ad Traditionum Eccl. auctoritatē; quippè quæ libris omnibus &* stylo, *id est,* litteratura omni *priores sunt. Quæ voces etiam sunt Tertullianicæ.*

25. antequàm Mercurius (opinor) natus fuisset.] *Mirum esset, quod hic & l. de Cor. mil. c. 8.* Mercurium *litterarum inuentorem faciat, cùm Apol. c. 10. Saturno id inuentum videatur adscribere, sicuti etiam Minutius in Octauio, & D. Cypr. de Idol. van; (vbi aliquid hac de re adnotauimus, nu. 10.) nisi etiam scriptores Ethnici ea in re variarent. Hyginus enim fab. c. 277. variis auctoribus varias adscribit litteras, vti & Plinius sub finem l. 7. nat. hist. Diodorus interim l. 1.* Mercurium *eas in Ægyptū inuenisse scribit: eúmque Ægyptiū quintum eius nominis fuisse, Cicero l. 3. de nat. Deorum, & post eum Arn. l. 3. commemorat, quamquā idem Diodorus paulopòst Ægyptiis primum tribuit earū inuentum. Verum eorum verisimilior est (vti Apol. c. 19. nu. 276. diximus) sententia, qui cū Plinio Assyrias primas arbitrantur litteras, & ab iis ad Phœnices & in Ægyptū delatas, à Phœnicibus verò in Græciam, à Pelasgis in Latium. Quod ipsum de Hebræis intelligitur in Syria etiam ante diluuiū vsitatis. Scribit enim Iosephus Antiq. l. 1. à liberis Seth duabus columnis inscriptam fuisse disciplinam rerum cœlestium, quarum eam quæ lapidea fuit, ad ætatem vsque suā in Syria perdurasse affirmat. Eus. denique de Præpar. Euang. l. 10. c. 2. multis comprobat ab Hebræis primùm litterarum tradita elementa.*

26. vt suo loco edocuimus.] *Alludit haud dubiè ad c. 19. Apol. quo Lectorē ad Adnot. nostras remittimus. Est verò etiam Tertullianicum* multo sæcularibus litteris antecedant: *quod vt contradictionem in se non includat, videtur legi debere:* nō modica tantum ætate: *pro,* vel modica. callositatem *autem pro vetustate accipit, non aliter atque Cicero l. 3. Tusc. qu. callum vetustatis dixit.*

CAP. VI.

27. Crede itaque tuis, &c.] *Caput hoc meritò* Epilogus *inscribitur. Atqui pulcra est paulopòst Antithesis:* Cur ad cœlum cōtestatur, & ad terram detestatur? *Ac si dicat: Deum in cœlum suspiciens testem aduocat, & vultu in terram depresso dæmonia execratur?*

28. cur alibi seruit, alibi vindicē conuenit?] *Alludit ad id quod suprà cap. 2. dixit:* In ipsis denique templis Deum iudicem imploras; *præterquàm quòd hic non solùm vt* iudicem, *sed & vt* vindicem *inuocari ab ipsis Deum insinuat, id est, vt redemptorem & assertorē, quemadmodum ad leges 12. Tabul. hunc locum citans latiùs interpretatur Reynardus noster cap. 8. & 9.*

29. quæ propinquæ inter se habentur, &c.] *Veteres enim Græcas litteras easdem penè fuisse, quæ nunc Latinæ sunt, indicio esse scribit Plinius, vbi suprà, Delphicam tabulam æneam quæ Romæ in palatio Mineruæ adhuc conspiciebatur eius temporibus. Deinde de conuenientia Latinæ & Græcæ linguæ complures scripserunt, nominatim verò Adolphus Meetkerckus noster, l. 1. de vet. & recta pronunt. linguæ Græcæ.*

ARGVMENTVM LIBRI AD SCAPVLAM PER IACOBVM PAMELIVM.

QVVM sub ipsis initiis adhuc quintæ persecutionis, suo Apologetico Romam misso vsque adeò nihil se profecisse videret Tertullianus, vt Scapula Prouinciæ Africæ Præses, Carthagini ceteris crudeliùs in Christianos grassaretur, hunc libellum velut deprecatorium ad illum misit.

Non quòd Christiani tormenta expauescerent, qui magis damnati gaudeant quàm absoluti, sed quòd ipsis timerent qui se persequebantur, quos diligere, & pro quibus orare iubentur. I.

Quare (principio & sub finem) paucis inculcat suorum innocentiā, quam latè prosecutus est dicto Apologetico à c. 28. ad vsque 46. quippè quum nullius hostes sint, nedum Imperatoris, quem scientes à Deo suo constitui, saluum velint cum toto Romano Imperio, quousque sæculum stabit: tam diu enim stabit; pro cuius salute Deo suo & ipsius Imperatoris non orent modò, sed & sacrificent. II.

Verùm dolere se, quòd neque ipse Scapula, neque vlla ciuitas impunè latura sit sanguinis nostri effusionem; maximè quum signa imminentis iræ Dei portenta aliquot præcessissent, tum messis nulla, & imber nimius, tum ignes qui super mœnia Carthaginis proximè pependerant, & solis penè lumen extinctum in conuentu Vticensi; insuper etiam quorundam Præsidum, qui Christianos vexassent, vitæ exitus id adtestarentur. III.

Proinde monet eum μὴ θεομαχεῖν, qui possit & officio iurisdictionis suæ fungi, & humanitatis meminisse, ad instar aliorum multorū, & nominatim ipsius Seueri Imperatoris, patris Antonini; qui Pro- IIII.

culum Christianum, qui se per oleum aliquando curauerat; quem & Antoninus Christiano lacte educatus optimè nouerat, in palatio suo vsque ad mortem eius habuerit, ac clarissimas fœminas & viros sciens huius sectæ esse, testimonio exornarit, & populo furenti in os restiterit. D

V. *Illorum igitur exemplum secutus, parcat Carthagini, quæ alioqui decimanda foret; parcat propinquis suis, & propinquorum amicis; parcat denique Prouinciæ, quæ obnoxia iam facta erit concussionibus militum, maximè quum tunc ædificetur magis hæc Christianorum secta, cùm cædi videtur.*

Ceterùm hic vnus etiam eorum est librorum Tertulliani, quos plures D. Hieronymus Epist. ad Magnum aduersus Gentes commemorat; & eundem imitatur D. Cyprianus ad Demetrianum, Africæ itidem Proconsulem. Recensent eundem Trithemius Abbas script. Catalogo, & Politianus antequam in lucem ederetur: neque quisquam vnquam, quin huius sit Auctoris, dubitauit. Editus est autem primùm à Rhenano, repurgatus ab eodem ex cod. Gorziensi, additis secunda vice Adnotationibus, & deinde ad exemplar Anglicum castigatus à Gelenio: à nobis denique ad Romana tria Vaticana recognitus, & Adnotationibus auctus.

Q. SEPTIMII FLORENTIS TERTVLLIANI [1] AD SCAPVLAM LIBER.

CAP. I. OS [2] quidem neque expauescimus, neque pertimescimus ea quæ ab ignorantibus patimur: [3] cùm ad hanc sectam vtique suscepta conditione eius, pacti venerimus, vt etiam [4] animas nostras autorati in has pugnas accedamus, ea quæ Deus repromittit, consequi optantes, & ea quæ diuersæ vitæ cõminatur, pari timentes. Deniq; cum omni sæuitia vestra concertamus, etiam vltrò erumpentes: magisque damnati quàm absoluti gaudemus. Itaque hunc libellum non nobis timentes misimus, sed vobis & omnibus inimicis nostris, nedum amicis: Ita enim disciplina iubemur diligere inimicos quoque, & orare pro eis qui nos persequuntur: vt hæc sit perfecta & propria bonitas nostra, non communis. Amicos enim diligere omniũ est, inimicos autem solorum Christianorũ. Qui ergo dolemus de ignorantia vestra, & miseremur erroris humani, & futura prospicimus, & signa eorũ cottidie intẽrari videmus, necesse est vel hoc modo erũpere ad proponẽda vobis ea, [5] quę palã nõ vultis audire. E

II. [[6] Nos vnum Deũ colimus, quẽ omnes naturaliter nostis: ad cuius fulgura

Deut. 6. & tonitrua contremiscitis, ad cuius beneficia gaudetis. Ceteros & ipsi putatis deos esse,

Psal. 113. quos nos dæmonas scimus. Tamẽ humani iuris & naturalis potestatis est vnicuiq; quod putauerit colere: nec alij obest, aut prodest alterius religio. [7] Sed nec religionis est cogere religionẽ, quæ spõte suscipi debeat, nõ vi: cùm & hostiæ ab animo libenti expostulentur. Ita etsi nos cõpuleritis ad sacrificandũ, nihil præstabitis diis vestris: ab inuitis enim sacrificia nõ desiderabunt, nisi si cõtentiosi sunt. cõtentiosus aũt Deus non est. Deniq; qui est verus, omnia sua ex æquo, & prophanis, & suis pręstat. Ideóque & iudiciũ cõstituit æternũ de gratis & ingratis. Tamẽ nos, quos sacrilegos existimatis, nec in furto vnquã deprehendistis, nedũ in sacrilegio. Omnes autẽ qui templa despoliãt, & per deos iurãt, & eosdẽ colunt, & Christiani nõ sunt, & sacrilegi tamen deprehendũtur. Longũ est, si retexamus quibus aliis modis & derideantur & contemnantur oẽs dij ab ipsis cultoribus suis. Sic & circa maiestatẽ Imperatoris infamamur, tamẽ [8] nunquã Albiniani, nec Nigriani, vel Cassiani inueniri potuerũt Christiani: sed [9] idem ipsi, qui per Genios eorũ in pridie vsq; iurauerãt, qui pro salute eorũ hostias & fecerãt & vouerãt, qui Christianos sæpè damnauerãt, hostes eorũ sunt reperti. Christianus nullius est hostis, nedũ Imperatoris: quẽ sciẽs à Deo suo cõstitui, necesse est vt & ipsũ diligat, & reuereatur, & honoret, & saluũ velit, cũ F

2. Thess. 2. toto Romano Imperio, quousq; seculũ stabit: [10] tãdiu enim stabit. Colimus ergo & Imperatorẽ sic, quõ & nobis licet, & ipsi expedit, vt hominẽ à Deo secũdũ, & quicquid est, à Deo cõsecutũ, & solo Deo minorẽ. Hoc & ipse volet. Sic enim omnib⁹ maior est, dũ solo

1. Tim. 2. vero Deo minor est. Sic & ipsis diis maior est, dũ & ipsi in potestate sũt eius. [11] Itaq; & sacrificamus pro salute Imperatoris, sed Deo nostro & ipsius: sed quõ præcepit Deus, pura prece. Nõ enim eget Deus cõditor vniuersitatis odoris, aut sanguinis alicuius. Hęc enim dęmoniorũ pabula sũt. Dęmones aũt nõ tãtùm respuim⁹, verũ & reuincimus, & cottidie traducimus, & de hominibus expellimus, sicut plurimis notũ est. Ita nos magis oramus pro salute Imperatoris, ab eo eã postulãtes, qui præstare põt. Et vtiq; ex disciplina patiẽtiæ

A tiæ diuinæ agere nos satis manifestum esse vobis potest, cùm tanta hominum multitudo pars penè maior ciuitatis cuiusque in silentio & modestia agimus, singuli fortè noti magis quàm omnes, nec aliundè noscibiles quàm de emendatione vitiorum pristinorum. Absit enim vt indignè feramus ea nos pati quæ optamus, aut vltionẽ à nobis aliquã machinemur, quam à Deo expectamus. [[12] Tamen (sicut suprà diximus) doleamus necesse III.
est, quòd nulla ciuitas impunè latura sit sanguinis nostri effusionẽ: Sicut & sub [13] Hilariano Præside, cùm de areis sepulturarũ nostrarum adclamassent: Areæ non sint: areæ ipsorum non fuerunt. Messes enim suas non egerunt. Ceterùm & imbre anni præteriti, quid commeruerit genus humanum, apparuit, cataclysmum scilicet & retrò fuisse propter incredulitates & iniquitates hominum: & [14] ignes qui super mœnia Carthaginis proximè pependerunt per noctem quid minati sint, sciunt qui viderunt, & pristina tonitrua quid sonauerint, sciunt qui obdurucrunt. Omnia hæc signa sunt imminentis iræ Dei, quã necesse est quoquo modo possumus, vt & annunciemus, & prędicemus, & deprecemur, interim localem esse. Vniuersalem enim & supremam suo tempore sentient, qui exempla eius aliter interpretãtur. [15] Nam & sol ille in cõuentu Vticẽsi extincto penè lumine adeò portentum fuit, vt nõ potuerit ex ordinario deliquio hoc pati [16] positus in suo hypsomate & domicilio. Habetis Astrologos. Possumus æquè & exitus quorũdam Præsidum tibi proponere, qui in fine vitæ suæ recordati sunt deliquisse quòd vexassent Christianos. [17] Vigellius Saturninus qui primus hic gladiũ in nos egit, lumina amisit. [18] Claudius Herminianus in Cappadocia, cùm indignè ferens vxorem suam ad hanc sectam transisse,
B Christianos crudeliter tractasset, solusq; in [19] prætorio suo vastatus peste cum viuus vermib⁹ ebulisset: Nemo sciat, aiebat, ne spe gaudeãt Christiani. Postea cognito errore suo, quòd tormentis quosdam à proposito suo excidere fecisset, penè Christianus decessit. [20] Cæcilius Capella in illo exitu Byzantino, Christiani gaudete, exclamauit. Sed & qui vidẽtur sibi impunè tulisse, venient in diem diuini iudicij. Tibi quoq; optamus admonitionem solam fuisse, quod cùm [21] Adrumeticũ Mauilum ad bestias damnasses, & statim hæc vexatio subsecuta est, & nunc ex eadẽ causa interpellatio sanguinis. Sed memẽto de cetero. [[22] Nõ te terremus, qui nec timemus: sed velim vt omnes saluos facere possimus IIII.
monendo, μὴ θεομαχεῖν. Põtes & officio iurisdictionis tuæ fungi, & humanitatis meminisse: vel quia & vos sub gladio estis. Quid enim amplius tibi mandatur, quàm nocentes cõfessos damnare, negantes autẽ ad tormenta reuocare? Videtis ergo quomodo ipsi vos contra mandata faciatis, vt confessos negare cogatis. Adeò confitemini innocentes esse nos, quos damnare statim ex confessione non vultis. Si autem contenditis ad elidendos nos, iam ergo innocentiam expugnatis. Quanti autem Præsides & constantiores & crudeliores, dissimulauerunt ab huiusmodi causis? vt [23] Cincius Seuerus, qui [24] Thistri ipse dedit remedium quomodo responderent Christiani vt dimitti possent: vt [25] Vespronius Candidus, qui Christianũ quasi tumultuosum ciuibus suis satisfacere dimisit: vt [26] Asper, qui modicè vexatũ hominem, & statim deiectum, nec sacrificium compulit facere, antè professus inter Aduocatos & Adsessores, dolere se incidisse in hanc causam. [27] Pudens
C etiã missum ad se Christianum, in [28] elogio concussione eius intellecta, dimisit, scisso eodem elogio, sine accusatore negans se auditurum hominem, [29] secundum mandatum. Hæc omnia tibi & de officio suggeri possunt, & ab eisdẽ Aduocatis, qui & ipsi beneficia habent Christianorum, licet adclament quæ volunt. Nam & cuiusdam Notarius cùm à dæmone pręcipitaretur, liberatus est: & quorundam propinquus & puerulus. Et [30] quãti honesti viri (de vulgaribus enim non dicimus) aut à dæmoniis, aut valetudinibus [31] remediati sunt. Ipse [32] etiam Seuerus pater Antonini, Christianorum memor fuit. Nam & [33] Proculum Christianum, qui Torpacion cognominabatur, [34] Euhodeæ procuratorem, qui [35] eum per oleũ aliquando curauerat, requisiuit, & in palatio suo habuit vsq; ad mortem eius: [36] quẽ & Antoninus optimè nouerat, lacte Christiano educatus. [37] Sed & Clarissimas fœminas, & Clarissimos viros [38] Seuerus sciens huius sectæ esse, non modò non læsit, verùm & testimonio exornauit, & populo furenti in os palàm restitit. [39] Marcus quoque Aurelius in Germanica expeditione Christianorum militum orationibus ad Deum factis, imbres in siti illa impetrauit. Quando nõ geniculationibus & ieiunationibus nostris etiam siccitates sunt depulsæ? Tunc & populus adclamans Deo deorum, Et qui solus potens, in Iouis nomine Deo nostro testimonium reddidit. Præter hæc, Depositum nõ abnegamus, Matrimonium nullius adulteramus, Pupillos piè tractamus, Indi-

gentibus refrigeramus, Nulli malum pro malo reddimus. Viderint qui sectam mentiuntur, quos & ipsi recusamus. Quis denique de nobis alio nomine queritur? Quod aliud negotium patitur Christianus, nisi suæ sectæ? [40] quam incœstam, quam crudelem, tanto tempore nemo probauit. Pro tanta innocentia, pro tanta probitate, pro iustitia, pro pudicitia, pro fide, pro veritate, pro Deo viuo, [41] crematur. quod nec sacrilegi, nec [42] hostes publici veri, nec tot maiestatis rei pati solent. [43] Nam & nunc à Præside Legionis, & à [44] Præside Mauritaniæ vexatur hoc nomen, sed [45] gladiotenus, sicut & à primordio mandatum est animaduerti in huiusmodi. Sed maiora certamina, maiora sequuntur præmia. [[46] Crudelitas vestra gloria est nostra. Vide tantùm ne hoc ipso, quòd talia sustinemus, ad hoc solùm videamur erumpere, vt hoc ipsum probemus, nos hæc non timere, sed vltrò vocare. [47] Arrius Antoninus in Asia cùm persequeretur instanter, omnes illius ciuitatis Christiani ante tribunalia eius se manu facta obtulerunt: cùm ille paucis duci iussis, reliquis ait, [48] ὦ δειλοὶ, εἰ θέλετε ἀποθνήσκειν, κρημνοὺς ἢ βρόχους ἔχετε. Hoc si placuerit & hîc fieri, quid facies de tantis millibus hominum, tot viris ac fœminis, omnis sexus, omnis ætatis, omnis dignitatis, offerentibus se tibi? Quantis ignibus, quãtis gladiis opus erit? [49] Quid ipsa Carthago passura est [50] decimanda à te, cùm propinquos, cùm contubernales suos illic vnusquisque cognouerit, cùm viderit illic fortasse & tui ordinis viros & matronas, & Principales quasque personas, & amicorum tuorũ vel propinquos vel amicos? Parce ergo tibi, si non nobis. Parce Carthagini, si non tibi. [51] Parce Prouinciæ, quæ visa intentione tua obnoxia facta est concussionibus & militum & inimicorum suorum cuiusque. Magistrum neminem habemus, nisi Deum solum. Hic ante te est, nec abscondi potest, sed cui nihil facere possis. Ceterùm quos putas tibi magistros, homines sunt & ipsi morituri quandoque. [52] Nec tamen deficiet hæc secta, quam tunc magis ædificari scias, cùm cædi videtur. Quisque enim tantam tolerantiam spectans, vt aliquo scrupulo percussus, & inquirere accenditur, quid sit in causa, & vbi cognouerit veritatem, & ipse statim sequitur.

(Margin: D beside the first line; v. beside "quuntur præmia"; E beside "vel amicos? … Parce Prouin-".)

ANNOTATIONES IACOBI PAMELII IN LIBRVM AD SCAPVLAM.

1. AD Scapulam.] *Hunc de genere Patricio ex familia Corneliorum Scipionum fuisse constat. Anno enim Vrb. cond.* CCCXII. *&* *rursum* CDIIII. *P. Cornelius Scipio Scapula primum rei gerendæ caussa cum Appio Claudio Dictatore, deinde comitiorum habendorum caussa cum Lucio Camillo Dictatore Magister Equitum creatus Anno V. c.* CDXXI. *primus antequàm sellam curulem sedisset Pontifex Maximus iuxta Liuium, denique anno V. c.* CDXXV. *Consulatum gessit cum Plautio Proculo; Liuio & Cassiodoro testibus, quibus fasti consulares consentiunt tam Onuphrij quàm Goltzij.*

Cap. I.

2. Nos quidem neque expauescimus, &c.] *Caput hoc nihil aliud quàm* Præfatio *est.*

3. Cùm ad sectã hanc, &c. pacti venerimus, &c.] *Alludit ad pacta in baptismo, de quibus latiùs infrà Tom. sequenti, libro de Corona militis.*

4. Animas nostras autorati.] *Ac si dicat, obligati, quemadmodum libro ad Martyres:* Ad ignes quidam se autorauerunt: *Vnde (vt illic adnotauit Rhen.)* Autoramentum, *& milites* autorati.

5. Quæ palàm non vultis audire.] *Hinc patet non porrectum hunc librum supplicem, sed missum potius. Est autem similis locus de dilectione inimicorum, tum Apolog. c. 31. tum apud Athenag. orat. pro Christianis.*

Cap. II.

6. Nos vnum Deum colimus, &c.] *Caput hoc inscripsimus:* De Christianorum innocentia: *quippè quam hic proponit iisdem penè verbis, quibus latiss. eandem prosecutus est Apologetici capitibus, in Argumento nostro suprà citatis.*

7. Sed nec religionis est cogere religionem, &c.] *Nequis fortè locum hunc detorqueat ad sectarum licentiam, adnotanda venit Auctoris sententia earundem libertati prorsus contraria initio Scorpiaci Tom. 3. infrà.* Ad officium hæreticos compelli, non illici, dignum est. Duritia vincenda est, non suadenda. *Neque verò mudè eam proponit, sed scripturis iisdem confirmat, quibus probat D. Cypr. De exhortat. Mart. c. 5. Quòd sic idololatriæ indignetur Deus, vt præceperit eos etiam interfici, qui sacrificare & seruire idolis suaserint. Quo loco vide Adnot. nostras num. 27. & latiùs in Epist. eiusdem 52. ad Antonianum nu. 78. Videtur itaque ita Auctor hic intelligendus, quemadmodum loquuntur Doctores Scholastici, dum docent Iudæos aut Turcas ad suscipiendam religionem Christianam violenter & directè cogendos non esse, constanter interim asserentes, hæreticos ad officium debere compelli, & similiter Apostatas ad Iudaismum aut Mahometismum declinantes, non secus atque religionis suæ desertores. Eodem certè pertinent hæc verba Auctoris, vbi suprà:* Nec putem (*inquit*) disceptandum, an dignè Deus quos ab errore superstitionis auulserit, rursus in Ægyptum regredi nolit, an dignè à se non patiatur absistere, quos sibi elegit. Ita nec illud exspectabit retractari à nobis, an obseruari voluerit disciplinam quam voluit instituere, & an meritò vlciscatur

ciscatur desertam, quam voluit obseruatam, quando frustrà instituisset, si obseruari eam noluisset, & frustrà obseruari voluisset, si vindicare noluisset. *Atqui paulopòst, siue legamus*: despoliant *cum exc. & vno Vaticano, siue* dispoliant *cum 2. Vat. perinde est.*

8. Nunquam Albiniani, nec Nigriani, vel Cassiani, &c.] *Similiter Apolog. c. 35.* Vnde Cassij, & Nigri, & Albini. *Atqui (quemadmodum adnotauit Rhen. partim ad hunc, partim ad librum de Pallio) hinc patet & Apologeticum, & hunc Tractatum posteriorem esse libro de Pallio, cùm illic c. 2. plurium Augustorum, quorum Clodius Albinus vnus fuit, concordia celebretur. Qui postea Spartiano teste, aduersus Seuerum Imperatorem rebellis in Gallia victus est die vndecimo Kal. Mart. apud Tiuurtium, & cadauer ante domum eius propriam iam diuisum, in Rhodanum fluuium abiectum est. Non dissimili fato Pescennius Niger à Syriacis legionibus Imperator appellatus contra Seuerum, tandem apud Cyzicum ab eodem est interemptus. At Auidius Cassius ex familia Cassiorum, qui in C. Iulium conspirauerant, L. Vero Imperatori insidias struxit, occisus tandem non iubente illo, sed tamen non vetante. Hinc* Albianos, Nigrianos, & Cassianos *vocat Tertullianus, defensionum istorum conscios. Plura de his in Vita Auctoris, ne hic prolixiores simus.*

9. Sed idem ipsi, qui per Genios eorum iurauerant, &c.] *Ex MS. iterum*, idem *legimus cum vet. exc. pro* iidem. *De iuramento verò per* Genios Cæsarum, *latiùs Apolog. c. 32. nu. 450.*

10. Tamdiu enim stabit.] *Hoc colligitur (inquit Rhen.) ex verbis illis Apostoli, 2. Thess. 2. Qui tenet, nunc teneat, donec de medio fiat. Non aliter autem dixit Auctor Apolog. c. 32.* Est & alia necessitas nobis orandi pro Imperatoribus, etiam pro omni statu Imperij rebúsque Romanis, quòd vim maximam vniuerso orbi imminentem, ipsámque clausulam seculi acerbitates horrendas comminantem Romani Imperij commeatu scimus retardari. *Et Lactantius l. 7. c. 25. Incolumi Roma nihil videtur metuendum: at verò cùm caput illud orbis occiderit, & ῥύμη esse cœperit, quod Sybillæ fore aiunt, quis dubitet venisse iam finem rebus humanis orbíque terrarum? Quod miror ab Antonio Raudensi inter errores deridendos adnotatum. Neque enim ipse tam de vrbe quàm de Romano Imperio loquitur, & dictam scripturam sic interpretantur tum Græci omnes, & D. Ambros. in Comment. tum etiam DD. Hieron. qu. 11. ad Algasiam, & August. c. 19. l. 20. de ciuit. Dei. Legimus autem ex MS.* & solo Deo minorem.

11. Itaque & sacrificamus pro salute Imperatoris, &c.] *Cum Apolog. c. 30. non nisi* inuocationis & orationis *meminerit, hic verò etiam* sacrificij pro Imperatoribus, *videtur hunc librum scribens Presbyter fuisse; quantumuis hunc locum contra Missæ sacrificium detorqueant Magdenburgenses ob verba adiuncta:* sed quomodo Deus præcepit pura prece: *inde colligentes non nisi precum sacrificium debere intelligi. Verùm quid sibi velit, satis colligitur ex eo quod addit:* Non enim eget Deus conditor vniuersitatis (*seu* immensitatis, *ut habent 3. Vat. MS.*) odoris aut sanguinis alicuius. *Opponit enim precem puram odori aut sanguini: & vero nos Deo non sacrificamus aut odore aut sanguine, sed prece pura. nam* sacrificium *non nisi per preces & per inuocationem sacrificatur aut offertur. Verùm de hoc latiùs tum lib. sequ. de Iudæis, & lib. 3. aduersus Marcionem, T. 3. vbi similes loci ab illis in calumniam rapiuntur; tum potissimùm l. de Cultu fœmin. c. 11. vbi verbis disertis:* aut sacrificium offertur (*inquit*) aut Dei verbum administratur. *& l. de Orat. Tom. 2. qui totam rationē Missæ, vti celebrabatur in Africa, continet, in quo ter quater ve nomine* sacrificij *nominatim vtitur.*

CAP. III.

12. Tamen (sicut supra diximus) doleamus, &c.] *Inscriptionem huic capiti dedimus:* Quòd nulla ciuitas impunè latura sit Christiani sanguinis effusionem. *Quam ipsam sententiam iisdem penè verbis prosequitur D. Cypr. ad Demetrianum, vt adnotauit quoque Rhenanus.*

13. Sub Hilariano Præside, cùm de areis sepulturarum nostrarum, &c.] Hilarianus Præses *Africæ videtur fuisse vnus decessorum Scapulæ. De* areis *verò* sepulturarum, *seu cœmiteriis Christianorum, vide Adn. nostras in D. Cypr. epist. 68. nu. 25.* Cataclysmus *autem & suprà in Apolog. & infrà de hab. virg. accipitur pro generali diluuio: & exstat libellus de* Cataclysmo *inter D. August. opera, T. 9.*

14. Ignes qui super mœnia Carthaginis, &c.] *Portentum simile describitur à Iosepho ante excidiū Hierosolymitanum, de bello Iudaico l. 7. c. 12. Hinc etiam constat* Carthagini *habitasse Tertullianum.*

15. Nam & sol ille in conuentu Vticensi, &c.] *De* Vtica *Africæ oppido Carthagini vicino vide Adn. nostras in Concil. Carthag. sub D. Cypriano, ad sent. 41. Apparet autem (inquit Rhen.) distinctam fuisse in* conuentus, *instar Hispaniæ. Quam citeriorem in* conuentus *septem diuisam fuisse Plinius auctor est, sicut Bæticam in quatuor. Eos idem vocat Iuridicos, quòd illic suo quique oppido finitimi disceptarent. Istiusmodi* conuentus *hodie referunt apud Christianos oppida Episcopiis insignia, quantum ad causas attinet Ecclesiasticas. Igitur* conuentum Vticensem *accipe pro toto tractu, qui Iurisdictioni* Vticensium *subiectus erat. Quæ Rhenani interpretatio confirmatur his verbis Orosij lib. 1. cap. 2. Zeugis priùs non vnius* conuentus, *sed totius Prouinciæ nomen fuisse inuenitur, vbi Carthago magna. Vnde patet Prouinciæ Africæ, seu Carthaginis,* conuentum Vticensem *fuisse.*

16. Positus in suo hypsomate, &c.] *Vtitur (inquit idem Rhen.) vocabulis astrologorum, loquēs de Eclipsi quadam solis non ordinaria, sed prodigiosa. Vulgus astrologorum hodie vocat altitudinem & domum. Si autem certi quid ex aliis scriptoribus aut Ephemeridibus haberi posset de hoc prodigio, certiùs liceret iudicare de tempore quo scriptus est hic liber.*

17. Vigellius Saturninus.] *Vaticani tres codices,* M. Gellius. *Ego ex coniectura, quam tamen nolui in textum inducere* Valgius Saturninus. *Quum enim sub Augusto, anno vrbis conditæ 741. Consul Romæ fuerit in locum Messalæ substitutus* C. Valgius. *C. F. Q. N.* Saturninus *Rufus (cuius etiam A. Gellius meminit) quidni alter aliquis* Saturninus *ex eadem familia potuerit Carthagini Præsidem agere, qui primus illic persecutionem mouerit? Certè anno Seueri Cæsaris VI. anno Vrb. Cond. 950. Consul fuit* T. Haterius Saturninus, *qui an alius, an idem, aliis disputandum relinquo.*

18. Claudius Herminianus in Cappadocia, &c.] *Veteres exc.* Lucius Hieronimianus. *3. Vaticani*, Lucius Gerominianus. *Sed placet,* Herminianus, *aut potius,* Herminius: *quòd* Herminia *familia Romæ Consularis fuerit. Vide alicubi hac de re Franc. Balduinum, quippe qui suis ad me litteris meminerit se scripsisse ali-*

quando de Claudio Herminiano, quem locum hactenus reperire non licuit. Colligitur autem hinc iam tum fidem Christianam in Cappadocia viguisse: de quo latius lib. sequenti Aduersus Iudæos.

19. in prætorio.] Prætorium (inquit Rhenan.) villa est vrbana, quæ differt à rustica, propter elegantiam & nitorem. Suetonius in Caio Cæsare; In exstructionibus (inquit) villarum & prætoriorum, omni ratione posthabita nihil tam efficere cupiebat, quàm quod effici posse negaretur. Proinde D. Hieronymus dolium illud versatile Diogenis eleganter prætorium vocat, aduersus Iouinianum lib. 2. Quúmque, inquit, se contorqueret in dolio, volubilem se habere domum iocabatur, & se cum temporibus immutantem. Frigore enim, dolij os vertebat in meridiem; æstate, ad septentrionem; & vtcunque sol se inclinauerat, Diogenis simul prætorium vertebatur. Porrò res ista accidit ruri; alioqui latere non potuisset. Addidi autem ex cod. Vat. MS. spe, ad illud: ne spe gaudeant.

20. Cæcilius Capella in illo exitu Byzantino, &c.] Cæcilius Capella in Fastis Consularibus non reperitur: fortassis fuit de familia C. Cæcilij Q. F. Q. N. Metelli Caprarij Consulis, anno vrb. cond. 638. Quisquis tandem fuerit, Præses fuit Byzantij, & Christianorum persecutor, in Byzantino exitu, id est, exitio (sicuti vicissim, teste Festo, olim exitium vsurparunt pro exitu. Quod ipsum ille in vindictam fieri interpretatus: Christiani gaudete, exclamauit. Contigisse id scribunt Herodianus, Michael Glycas, & Cuspinianus, regnante Seuero Imperatore post triennij obsidionem, eo quòd partes fouisset Pescennij Nigri, mœnibus dirutis, & iuribus ademptis, denique loco ipso iurisdictioni Perinthiorum adsignato. Vnde deinceps (inquit Glycas) vsu obtinuit, vt Episcopi Byzantini confirmatio ad Heracliæ seu Perinthi spectaret Antistitem. Addens Constantinum Magnum, instaurato castro, quod olim à Byza Thracum Rege exstructum fuerat, magnum loci spatium adiecisse, vrbique cognomentum Nouæ Romæ dedisse. Hæc ciuitatis ac Imperij Constantinopolitani initia etiam Nicephorus commemorat Eccl. hist. l. 7. c. 47. qui etiam lib. 8. c. 6. recenset omnes Episcopos Byzantinos à D. Andrea Apostolo ad Constantinum vsque, quorum primi xi. propter infidelium incursiones in oratorio quodam synaxes celebrarint, vt non mirum sit, persecutionem ibi quoque desæuiisse in Christianos.

21. Adrumeticum Mauilum.] Vatic. 3. MS. cod. Adrymeticum Mauilium, sed magis illud placet. Rationem habes in Adnot. nostris ad Concil. Carthag. sub D. Cypr. Sent. 16. Atqui interpellatio sanguinis pro persecutione ponitur.

CAP. IIII.

22. Non re terremus, &c.] Huic capiti titulum damus: Quòd possit Iudex officio iurisdictionis suæ fungi, & humanitatis meminisse. Porrò de Prouerbiali formula, μὴ θεομαχεῖν, vide nostra Prolegomena. Quod verò ait, Confessos negare, hoc amplius (inquit Rhen.) Tertullianus deplorat in Apologetico, & Cyprianus martyr aduersus Demetrianum. Si crimen est (inquit) cur non interficis confitentem? Si crimen non est, quid persequeris innocentem? Torqueri enim debui, si negarem, &c.

23. Cincius Seuerus.] Vat. 1. Cicius. sed illud placet, eo quòd reperiatur apud Romanos familia Cincia plebeia. fortasse idem fuit Cn. Claudius Seuerus, qui Seueri præceptor & Philosophus Consulatum gessit anno vrb. cond. 925.

24. Thistri.] Vat. 1. Thristi. vnde colligere mihi videor veram huius loci lectionem Tiristri, aut Tiristi. nam apud Ptolomæum Tab. 9. Europæ, in Mysia inferiori reperitur, & Tiristre, Græcè Τιριστρὴ, promontorium, & Tiristi ciuitas, Græcè Τιρισὶ πόλις, de qua interim Lectori censuram relinquo.

25. Vespronius Candidus.] Anno v. c. 931. cum Imperatore Commodo hic Consulatu functus legitur, cognomento Verus, cuius etiam Spartianus meminit in Iuliano, ac Cassiodorus, Fasti Græci & Lampridius in Commodo, quemadmodum ante me adnotauit Onuphrius in secundum lib. Fastorum.

26. Asper.] Verisimile est hunc fuisse alterum duorum, qui postea anno vrb. cond. 964. primo post obitum Seueri, Consules memorantur à Cassiodoro, Fastis Græcis & Latinis: ad quos addit Onuphrius, vbi supra, hanc inscriptionem: M. Pompeio M. F. Ani. ASPRO. 7. leg. xv. Apollin. 7. Cos. III. PR. primog. l. III. CYREN. Præf. Castr. leg. xx. Victr. Alimotus Libertus Pullarius fecit. Atqui deiectum rectè interpretatur Rhenan deiecto animo.

27. Pudens.] Seruilius Pudens Consul fuit in bello Marcomannico, sub Cæsaribus Antonino & Vero. Anno vrb. cond 917. & 918. vti patet ex Cassiodoro, & Fastis Græcis ac Latinis.

28. In elogio, &c.] Elogium (inquit idem Rhen.) testificationem de aliquo significat. hic accipit pro charta, qua huiusmodi testimonium continetur. sicut & Suet. in Caligula: Et custodiarum (inquit) seriem recognoscens, nullius inspecto elogio, stans tantummodò intra porticum mediam, à caluo ad caluum duci imperauit. Spartianus in Seuero: Fustibus eum sub elogio eiusdem præconis cæcidit. Legatum P. R. homo plebeius temerè amplecti noli. Sensus est, Ex litteris quas simul cum Christiano captiuo acceperat, intellexisse Præsidem quòd ille priùs à delatore siue milite fuisset spoliatus; & sic misericordia motum, dimisisse hominem, velut antea satis afflictum. Hoc Iurisconsulti vocant, cum elogio mittere reum, quemadmodũ Martianus in l. diuus, De custodia & exhibitione reorum. De quo etiam aliquid diximus Apolog. c. 2. nu. 22.

29. Secundum mandatum.] Hoc est (inquit Rhenan.) secũdum rescriptum Imperiale. Vt antè, Quid enim amplius tibi mandatur; &: Videtis ergo quomodo ipsi vos contra mandata faciatis. Atqui pro, eisdem aduocatis, &c. Vatic. 3. eiusdem. sed quia antea non nisi sub Aspro Aduocatorum facta est mentio, illud placet magis. Notatu autem digna miracula de Notario & puerulo.

30. & quanti viri, &c.] Quanti, pro, quot (inquit idem) & honesti, pro honoratis. Sic paulò antè, Quanti autem præsides & constantiores & crudeliores. Item infrà: Quantis ignibus, quantis gladiis opus erit?

31. remediati sunt.] Hoc verbo (inquit idem) vsus est & in de Resurr. car. Vitiorum (inquit) à domino remediatorum. Item in Præscriptionibus. Vel transmutatione remediaremur. Hinc illud Hieronymi in vita Hilarionis: Igitur post annum doctus ab Æsculapij vatibus, non remediantis animas, sed perdentis. Eodem vtitur rursus in Iouinianum. Quibus adde illud l. 2. adu. Marcion. T. 3. ad remediandos eos. & l. de bapt. c. 10. Item aqua remediatur; &, aquas baptismi ex sese remedians.

32. ipse etiam Seuerus.] Seuerus Imperator intelligitur, cui ad distinctionem Cincij Seueri, addit, Antonini pater, quẽ eundem vocat Apolog. c. 4. Constantis

stantissimum Principum. *Hinc autem confirmatur lectio nostra ibidem c.5.* nullus Seuerus, *quippe qui initio sui Imperij Christianos non sit persecutus, vti ex Orosio & aliis latius in vita Auctoris.*

33. Proculum Christianum, qui Torpacion cognominabatur, &c.] Proculus *iste hauddubiè alius est, quàm ille cuius meminit initio libri adu. Valent. infrà Tom.3. quemadmodum ibi latius: quo fit vt illius cognomen* Torpacion *hic adiiciatur. In Martyrologiis fit mentio Kalendis Decembribus. Ciuitate Narnia S.* Proculi *presbyteri, quod oppidum haud procul Roma distat, & à Seuero frequentatum, quemadmodum ex quibusdam inscriptionibus patet. an idem sit nescio. Videtur interim ex curatione per oleum presbyter etiam iste* Proculus *fuisse.*

34. euhodeæ procuratorem.] *Quum neque Ptolomæo, neque alicui Geographo nota sit aliqua prouincia aut ciuitas hoc nomine* euhodeæ, *conicio Græcè scriptum fuisse à Tertulliano εὐοδίας, aut potius in datiuo εὐοδίᾳ, aut si mauis secundum dialecton Atticam (vti legisse adnotat* euhode, *cod. Gorziensem Rhenan.) εὐοδιῆ. Significat enim εὐοδία, & prosperum iter, & prosperitatem. Vnde illud Esdr. 8. ζητῆσαι εὐοδίαν: pro quo noster interpres vertit, petere viam rectam. Quare non placet coniectura in margine 1. edit. qua legitur,* euboeæ. *maximè propter phrasin Auctoris peculiarem, qua etiam alibi frequenter vtitur vocibus:* procuratio, procurare, procurati, *&* procurans *in datiuo: ac si dicat,* procuratorem prosperitati, *quippè qui Seuero prosperitatem procurarit, reddita per oleum sanitate. Adnotat eiusmodi Rhenanus:* homini procurat, *lib. 1. adu. Marc.* cui procurant: *&* procurantis Euangelio, *lib. 4. adu. Marc.* cui procurent, *de Resurr. car. Tom.3. & de Coron. milit. T.2.* sibi procurauerunt. *& de Cult. fœm.* affectioni procurans. *ac l. 1. ad vxor. cap. 8.* quæ pudori procurat, *& lib. adu. Valent. non semel, ac alibi frequentissimè.*

35. qui eum per oleum aliquando curauerat.] *Moris huius Christianorum, qui morbos* oleo *curabant, meminit etiam B. Hieronymus in vita B. Hilarionis, quòd Agricolæ à serpentibus & venenatis animalibus percussi, accepto* oleo *ab illo benedicto vulnera sua vngentes, pristinæ sanitati fuerint restituti. Idem refert Ruffinus hist. Eccles. lib. 2. cap. 4. de discipulis B. Antonij, & Sulpitius Seuerus in vita S. Martini, de muta & paralytica* oleo *benedicto ab eo curatis, & Palladius de duobus Macariis similia. Vt prætermittam plures alios, quorum miracula per* oleum *recensentur 6. Voluminibus Vitarum Sanctorum Surij, quos ex Indicibus licebit petere.*

36. quem & Antoninus optimè nouerat lacte Christiano educatus.] *Quum plures fuerint* Antonini *Cæsares (de quibus latè Iacobus Reynardus noster Var. lib. 3. cap. 10.) loquitur hic, vti & Rhenanus ad marginem adnotauit, de* Antonino *Caracalla Seueri filio, de quo plura in vita Auctoris. Peculiare autem est Auctori, quòd eum scribat* lacte Christiano, *id est à nutrice Christiana* educatum. *Hinc adeò factum puto, vt mitior in Christianos fuerit, quum econtrariò Neroni tanta crudelitas adscribatur à quibusdam, quòd eam à nutrice hauserit.*

37. Sed & Clariss. fœminas, & Clariss. viros.] Clarissimorum virorum (*inquit Rhenanus*) vxores clarissimæ *erant: nam fœminæ nuptæ mariti dignitate censentur, vt est apud Vlpian. Iureconsul. Senatores quibusdam* clarissimi *fuerunt. Nonnullis hic ordo disponitur, Illustrium, Spectabilium,* Clarissimorum, *& Perfectissimorum. Vide autem formulam* Clarissimatus *apud Cassiodorum, Variarum l.7. epist.63.*

38. Seuerus sciens huius sectæ esse, non modò non læsit, &c.] *De hac Seueri in Christianos initio sui Imperij indulgentia latiùs in vita Auctoris. Atqui pro* & populo furenti in os palàm restitit, *legunt 3. MS. Vatic.* populo furenti in nos, *non malè. Eligat Lector quod volet. vnus eorum,* resistit, *sed illud magis placet.*

39. Marcus quoque Aurelius in Germanica expeditione.] *Vide hac de re Adnot. nostras in Apologet. cap. 5. n. 64. Quibus adde, quòd hæc historia contigerit Pisone & Iuliano Coss. anno Vrb. Cond. 926. aut iuxta alios, anno 927. Gallo & Flacco Coss.*

40. quam incœstam, quam crudelem, &c.] Incœstam *(inquit Rhenan.) propter mendacium Gentilium de promiscuo cum matribus & sororibus concubitu;* crudelem, *propter infanticidium, de quo etiam Christianos calumniabantur. Verùm de hoc latius Apolog. c. 1. 7. & 8.*

41. cremamur, &c.] *De suppliciis Christianorum variis, & nominatim* summa ignium pœna, *vide infrà lib. ad Martyr. c. 4. & Adn ibidem nostras n. 46. item & Apolog. c. vlt. n. 619.*

42. nec hostes publici veri.] *Intelligit (inquit Rhenan.)* hostes *Imperatorum Romanorum & populi Romani, qui insidiarentur saluti eorum. Nam vulgus ipsos quoque Christianos appellabat* hostes publicos: *sed hi* veri hostes *non erant, immò potius amici.*

43. Nam & nunc à Præside Legionis.] *De* Legionis *regno in Hispaniis quàm latè se olim extenderit, vide Adnot. nostras in Epist. B. Cypriani 68. n. 2. Addit autem lib. adu. Iudæos suprà,* Hispaniarum omnes terminos *iam tum ad Christum conuersos. Neque mirum, quum ante Auctorem B. Irenæus l. 1. c. 3. celebret Ecclesias quæ in Hiberio sunt; vbi vide in eandem sententiam Adn. Feuardentij nostri, cap. 4. & nostras in supradictum l. n. 41.*

44. & à Præside Mauritaniæ.] *Quòd* Maurorũ *etiã* multi fines *iam tum fidem Christi susceperant, testatus est Auctor vbi suprà: quo loco vide Adnot. nostras n. 40. Adnotandum autem, quòd* Præsides *vocantur* Legionis & Mauritaniæ, *quum Africæ Præfecti & aliarum Prouinciarum* Proconsules, *nuncuparentur.*

45. sed gladiorenus, &c.] *Eadem phrasi dixit infrà T. 2. lib. de velan. virg. c. vlt.* cerebrotenus. *Atqui quòd* gladio mandatum fuerit à primordio animaduerti *in Christianos, saltem in Africa, patet & ex vita B. Cypriani. De voce autem,* animaduerti, *pro morte puniri, Iureconsf. vsitata, vide Adnot. nostras in eiusdem Cypr. Epist. 69. n. 25. Quod ipsum patet ex epist. eiusdem 82. ad Successum, vbi legit:* Xistum in cœmiterio animaduersum sciatis. *qui quum crucis supplicio martyrium passus sit, patet generale esse* animaduersionis *nomen; quod eo loco mihi in mentem quum non venisset, putaui potiùs crucem pro omni supplicio accipiendam.*

CAP. V.

46. Crudelitas vestra gloria est nostra, &c.] *Titulum huic postremo capiti dedimus:* Quod Christianis parcendum vel ob nimiam multitudinem. *Paucis autem hoc hic deprecatur Auctor; quod latius fuit prosecutus Apolog. c. 44. & 50.*

47. Arrius Antoninus in Asia.] *Fortassis hic idem fuit, qui à Lampridio* Arrius *Præsens, ab aliis Bruttius Præsens appellatur. Consul Romanus anno vrb. cond. 931.*

Atqui ibi, manu facta, manus *pro multitudine accipitur: & ibi*, paucis duci iussis, duci, *pro abduci: alludens fortaßis ad illud Actorum* 12. *inquisitione facta de custodibus*, iussit eos duci.

48. ὦ δειλοὶ, εἰθέλετε ἀποθνήσκειν, κρημνὺς ἢ βρόχους ἔχετε.] *Ad verbum sonant hæc Latinè: O miseri, si cupitis perire, præcipitia aut restes habetis. MS. interim 3. Vatic. legunt*, ὦ λοιποὶ; *quod quum sonet* ô residui, *etiam retineri posset. Rhenano magis placuit* ὦ δειλοὶ, *eo quòd Præses quasi miserans (non dico insaniam, vti ille: neque enim Christianæ fidei zelus insania est) vulgi nimiam multitudinem hoc dixerit. Græcè autem dicere maluit, vtpotè Græcis Asiaticis.*

49. Quid ipsa Carthago.] *Vel hinc patet* Carthagini *egisse Tertullianum, & Scapulam* Carthagini *fuisse præfectum, vtpotè Prouinciæ* Carthaginiensis *Proconsulem: nam mox sequitur)* Parce Carthagini, si non tibi. Parce Prouinciæ. *De* Carthagine *porrò vide lib. de Pall. n.* 1. D

50. Decimanda à te.] *Quid sit* decimare, *indicat his verbis Liuius l. 2. ab Vrb. condita* 254. *Cetera (inquit) multitudo, fortè decimus quisque ad supplicium lectus.*

51. Parce Prouinciȩ.] *De* Prouincia Proconsulari *hauddubiè loquitur, de qua & B. Cypr. epist.* 45. *Sed quoniam latius diffusa est* Prouincia *nostra. Vbi plura de prouinciis sex Africæ Adno. nostris n.* 7.

52. Nec tamen deficiet hæc secta, &c.] *Latiùs idipsum hoc tractauit suprà c. vlt. Apologetici.*

ARGVMENTVM LIBRI ADVERSVS IVDÆOS PER IACOBVM PAMELIVM.

DISPVTATIONE *habita inter Christianum & proselytum Iudæum (de se, quantum apparet, in tertia persona sermonem faciens), Tertullianus, quod per concentum obstrepentium sectatorum minus plenè potuit dilucidari, stylo retractat, pugnans aduersus Iudæos solidiss. rationibus, & ex sacræ scripturæ fundamentis: idque pace Ecclesiæ adhuc durante ante bellum Britannicum, eo tempore quo Mauri à Romanis obsidebantur.* E

I. *Primùm autem etiam Gentibus gratiam Dei vindicat, posse eas ad Dei legem admitti comprobans.*

II. *Quippè quum lex primordialis matrix omnium præceptorum Adæ & Euæ in paradyso data sit; ac legem Moysi scriptam, legis naturalis iustitia in Noë & Abraham, quin & sacerdotium in Melchisedech, præcesserit.*

III. *Et datam quidem Abrahæ circuncisionem carnalem ad tempus, sed in signum, vnde Israël in nouiss. tempore dinosceretur, quando secundum sua merita in sanctam ciuitatem ingredi prohiberetur; nunc verò spiritalem circuncisionem in salutem esse populo obedienti.*

IIII. *Sabbati quoque obseruationem temporalem fuisse, Sabbati æterni figuram; vtpotè quòd neque à prædictis Patriarchis ante legem Moysi, neque post eandem ab omnibus perpetuò obseruatam, exemplis constet Iesu Naue & Machabæorum.*

V. *Quid? quòd etiam ipsa sacrificia terrenarum oblationum Abel & Cain, in Leuitico conscripta, spiritalium sacrificiorum prædicta fuisse ex Malachia & Psalmis manifestum sit.*

VI. *Atque adeò ex prædictis concludi, legem nouam superuenturā; id itaque quærendum, an exspectetur nouæ legis lator, an verò iam venerit.*

VII. *Venisse autem, primùm ex prophetiis commonstrari de regno eius super Gentes, eóque æterno.* F

VIII. *Deinde ex temporibus natiuitatis, Ducis Christi, & Paßionis, & exterminij Hierusalem à Daniele prædictis.*

IX. *Quinetiam prædictionibus variis, quibus à Prophetis nunciata est Christi natiuitas.*

X. *Item ex iis quæ de Paßione Christi in cruce prædicta sunt & figuris eiusdem.*

XI. *Rursum ex cladis Hierusalem prædictione, non modò per Danielem, sed & per Ezechielem prophetam.*

XII. *Insuper & repetitione quorundam scripturæ sacræ locorum de Gentium ad Christum conuersione.*

XIII. *Denique præscriptione aliarum scripturarum, è quibus iam venisse conuincitur.*

XIIII. *Postremò ex abundantia erroris Iudæorum conuinci, ex secundo Christi aduentu in sublimitate post priorem illum in humilitate; circa quem illi decepti sunt, quia non in sublimitate venerit, dum ignorant in humilitate fuisse venturum.*

Ceterùm præterquàm quòd libro tertio aduersus Marcionē iisdem penè verbis repetit Tertullianus nōnihil fusiùs, quæ hîc contractiùs tractet, vnde eiusdem vtrūque Auctoris nemo dubitare poßit; & quod B. Cyp. libris duobus prioribus Testimoniorū ad Quirinum aduersus Iudæos, hunc ita sit imitatus librū, vt multa decerpserit; similiter Iulianus Pomerius lib. tribus contra Iudæos. Certè Eusebius in Chronico sententiā Tertulliani de Natiuitate Christi ex hoc libro nominatim recenset, & Pomerius in librū suum pri-

A *primùm, ac B. Hieronymus bonam 9. capitis partem suo in Danielem Commentario transcripserunt. Disertis item verbis scripti huius meminerunt Vincentius Lirinensis, Abbas Trithemius, & Politianus, locis suprà citatis, antequàm prælo committeretur à Rhenano. Qui & secundam castigatiorem edidit ex Gorziensi codice, additis aliquot scholiis; verùm quod quum in Britannico codice Lelandi non haberetur, à Gelenio non sit recognitus, nondum pristinam faciem receperat. Quare & nobis in eo returando laborandum fuit, ad quod subsidio fuerunt MS. Vaticanum vnum libri istius, & duo libri tertij aduersus Marcionem exemplaria; item dictus B. Hieronymi Commentarius, & loci aliquot à Latinio vtrobique obseruati; vti ex nostris Adnotationibus videre est.*

Q. SEPTIMII FLORENTIS TERTVLLIANI ADVERSVS IVDÆOS LIBER.

ROXIME [1] accidit, disputatio habita est Christiano & proselyto Iudæo. Alternis vicibus contentioso fune vterque diem in vesperam traxerunt. Obstrepentibus etiam quibusdam spectantibus singulorum, nubilo quodam veritas obumbrabatur. Placuit ergo quòd per concentum disputationis minus plenè potuit dilucidari, inspici curiosiùs, & lectionis stylo quæstiones retractatas terminare. Nam occasio quidem defendendi etiam gentibus sibi diuinam gratiam, habuit hinc prærogatiuam, quòd sibi [2] vindicare Dei legem instituerit homo ex gentibus, nec de prosapia Israëlitûm Iudæus. Hoc enim sat esse, posse gentes admitti ad Dei legem, ne Israël adhuc superbiat, quòd gentes velut stillicidium situlæ, aut puluis ex area deputentur. Quanquam habeamus ipsum Deum idoneum pollicitatorem, & fidelem sponsorem, qui Abrahæ promiserat, quòd in semine eius benedicerentur nationes terræ, & quòd ex vtero Rebeccæ duo populi & duæ gentes essent processuræ: vtique Iudæorum, id est Israël; & gentium, id est noster. Vterque ergo populus & gens est appellatus, ne de nominis appellatione priuilegium gratiæ sibi quis audeat defendere. Duos etenim populos & duas gentes processuras ex vnius fœminæ vtero Deus destinauit, nec discreuit gratiam in nominis appellatione, sed in partus editione: vt qui prior esset de vtero processurus, minori subiiceretur, id est posteriori. Sic nãque ad Rebeccã Deus locutus est, dicens: Duæ gentes in vtero tuo sunt, & duo populi de ventre tuo diuidentur, & populus populum superabit, & maior seruiet minori. Itaque cùm populus seu gens Iudæorum anterior sit tẽpore, & maior per gratiam primæ dignationis in lege, noster verò minor ætate temporũ de Rebecca, [3] de duobus populis, intelligitur id posse in vltimo seculi spatio adeptus notitiam diuinæ miserationis, proculdubio secũdum edictũ diuinæ locutionis, prior maior populus, id est Iudaicus, seruiat necesse est minori, & minor populus, id est Christianus, superet maiorem. [4] Nam & secundũ memorias populus Iudæorum, id est antiquior, derelicto Deo, idolis seruiuit, & diuinitate abrelicta simulachris fuit deditus, dicente populo ad Aaron: Fac nobis deos qui nos antecedant. Quod cùm ex monilibus fœminarum & [5] anulis virorum aurum fuisset igne conflatum, & processisset eis bubulum caput, huic figmento vniuersus Israël abrelicto Deo honorem dederunt, dicentes: Hi sunt Dei qui nos eiecerunt de terra Ægypti. Sic namque posterioribus temporibus, quibus reges eis imperabant, & cum Hieroboam vaccas aureas & lucos colebant, & Bahali se mancipabant: vnde probatur eos semper idololatriæ crimine reos designatos ex instrumento diuinarum scripturarum. Noster verò populus minor, id est posterior, relictis idolis quibus antè deseruiebat, ad eundem Deum conuersus est, à quo Israël, vt suprà memorauimus, abscesserat. sic namque populus minor, id est posterior, populũ maiorem superauit, dũ gratiã diuinæ dignationis consequitur, à qua Israël est repudiatus. [[6] Igitur gradũ conferamus, & summam quæstionis ipsius certis lineis determinemus. Cur etenim Deus vniuersitatis conditor, mundi totius gubernator, hominis plasmator, vniuersarum gentium sator, legem per Moysen vni populo dedisse credatur, & non omnibus gentibus.

Margin: B; C; CAP. I.; Rom. 3.; Isai. 40.; Gen. 22.; Gen. 25.; Ibid.; Exod. 32.; 3. Reg. 12.; Iudic. 2.; I I.

„ attribuisse dicatur? Nisi enim omnibus eam dedisset, nullo pacto ad eam etiam proselytos D ex gentibus accessum habere permitteret. sed vt congruit bonitati Dei & æquitati ipsius, vtpotè plasmatoris generis humani, omnibus gentibus eandem legem dedit, quam certis & statutis temporibus obseruari præcepit, quando voluit, & per quos voluit, & sicut voluit. Namque in principio mundi, ipsi Adæ & Euæ legem dedit, ne de fructu arboris plantatæ in medio paradisi ederent: quòd si contrà fecissent, morte morerentur. quæ lex eis sufficeret, si esset custodita. In hac enim lege Adæ data, omnia præcepta cōdita recognoscimus, quæ postea pullulauerunt data per Moysen, id est, Diliges dominum Deū tuum de toto corde tuo, & ex tota anima tua. &, [7] Diliges proximum tibi tanquam te. &, Non occides, non mœchaberis, non fraudaueris, falsum testimonium non dices. Honora patrem tuum & matrem, & alienum non cōcupisces. Primordialis lex est enim data Adæ & Euæ in paradiso, quasi matrix omnium præceptorū Dei. Denique si dominum Deum suum dilexissent, contra præceptum eius non fecissent: si proximum diligerent, id est semetipsos, persuasioni serpentis non credidissent, atque ita in semetipsos homicidium non commisissent, excidendo de immortalitate, faciēdo contra Dei præceptum. à furto quoque abstinuissent, & de fructu arboris clàm non degustassent, nec à cōspectu domini Dei nostri sub arbore delitescere gestissent. Nec falsum asseueranti diabolo participes efficerentur, credendo ei quòd similes Deo essent futuri. Atque ita nec Deum offendissent vt patrem, qui eos de limo terræ quasi ex vtero matris figurauerat. Si alienum non concupissent, de fructu illicito non gustassent. Igitur hac generali & primordiali Dei lege, quā in arboris fructu obseruari Deus sanxerat, omnia præcepta legis posterioris specialiter indita fuisse cognoscimus, quæ suis temporibus ædita germinauerunt? Eiusdē est enim postea docere legem, qui antè præmiserat præceptum: quoniam & ipsius est erudire postea, qui antè iustos formare instituerat. quid enim mirum, si is auget disciplinam qui instituit, si is perficit qui cœpit? Denique ante legem Moysi scriptam in tabulis lapideis, legē fuisse contendo non scriptam, quæ naturaliter intelligebatur, & à patribus custodiebatur. Nam vnde Noë iustus inuentus, si non illum naturalis legis iustitia præcedebat? vnde Abraham amicus Dei deputatus, si non de æquitate & iustitia legis naturalis? vnde Melchisedech sacerdos Dei summi nuncupatus, si non ante Leuiticæ legis sacerdotium Leuitæ fuerunt, qui sacrificia Deo offerebant? sic enim post suprascriptos patriarchas data lex est Moysi, eo tempore posteaquam ab Ægypto excesserunt, post interuallum multorum temporum & spacia. Denique post quadragintos & triginta annos Abrahæ data est lex. Vnde intelligimus Dei legem etiam ante Moysen, [8] nec in Coreb tantùm, aut in Sina & in eremo primùm, sed antiquiorem primùm in paradiso, pòst patriarchis, atq; ita & Iudæis certis temporibus reformatam; vt non iam ad Moysi legem ita attēdamus; quasi ad principalem legem, sed ad subsequentem, quam certo tempore Deus & gentibus exhibuit, & repromissam per prophetas in melius reformauit, & præmonuit futuram, vt sicuti certo tempore data est lex per Moysen, ita temporaliter obseruata & custodita credatur. Nec adimamus hanc Dei potestatem pro temporum conditione legis pręcepta reformantem, in hominis salutem. Denique, qui contendit & sabbatum adhuc obseruādū quasi salutis medelam, & circuncisionem octaui diei propter mortis comminationē; doceat in præteritū iustos sabbatizasse, aut circuncidisse, & sic amicos Dei effectos. Nam si circuncisio purgat hominem, Deus Adam incircuncisum cùm faceret, cur eum non circuncidit, vel postea quàm deliquit, si purgat circuncisio? Certè in paradiso constituens eū incircuncisum, colonum paradisi præfecit. Igitur cùm neque circūcisum, neque sabbatizantem Deus Adam instituerit; consequēter quoque sobolem eius Abel offerentem sibi sacrificia, incircuncisum, nec sabbatizantem laudauit, accepto ferens quæ offerebat in simplicitate cordis, & reprobans sacrificium fratris Cain, eius qui quod offerebat, nō rectè diuidebat. Noë quoque incircuncisum Deus, sed & non sabbatizantem de diluuio liberauit. nam & Enoch iustissimum non circuncisum, nec sabbatizantem de hoc mundo transtulit, qui necdum mortem gustauit, vt ęternitatis candidatus, iam nobis ostenderet, nos quoque sine legis onere Moysi, Deo posse placere. Melchisedech quoq; summi Dei sacerdos incircuncisus, & non sabbatizans, ad sacerdotium Dei allectus est. Et probatus Loth frater Abrahæ, quòd pro meritis iustitiæ sine legis obseruatione de Sodomitarum incendio sit liberatus. [[9] Sed Abraham, inquit, circuncisus est. Sed antè Deo placuit quàm circūcideretur, nec tamen sabbatizauit. Acceperat enim circuncisionem, sed quæ esset

Gen. 2. Deut. 6. Leuit. 19. Exod. 20. Gen. 2. Gen. 3. Gen. 6. Ia. 2. Gen. 14. & Hebr. 9. Exod. 20. Gal. 3. Exod. 33. Exod. 20. Gen. 3. Gen. 4. Gen. 6. 7. & 8. Gen. 5. Gen. 14. Gen. 19. 111. Gen. 17.

A eſſet in ſignum temporis illius, non in ſalutis prærogatiuã. Denique ſequentes patriarchę incircuncisi fuerunt, vt Melchiſedech, vt qui ipſi Abrahæ iam circunciſo reuertenti de prælio, panem & vinum obtulit incircunciſus. Sed & filius, inquit, Moyſi tum ab angelo præfocatus fuiſſet, ſi non Seffora mater eius calculo præputium infantis circuncidiſſet. " Vnde, inquit, circuncisionis maximum periculum eſt, ſi pręputium carnis quis non circũciderit. Et ideò ſi ſalutem circuncisio omni modo adfert, etiam ipſe Moyſes in filio ſuo non intermiſiſſet, quo minus octaua die circuncideret eum, quando conſtet Sefforã coactã ab Angelo id feciſſe in itinere. Conſideremus itaque quòd nõ potuerit vnius infantis coacta circuncisio omni populo præſcribere, & quaſi legem huius præcepti cõdere in ſalutem. Nam prouidens Deus quòd hãc circuncisionem in ſignum, non in ſalutẽ eſſet daturus populo Iſraël, idcircò filium Moyſi ducis futuri inſtigat circuncidi, vt quum cœpiſſet per eum populo dare præceptum circuncisionis, non aſpernaretur populus, vidẽs exẽplum iſtud in ducis filium iam celebratum. Dari enim habebat circũcisio, ſed in ſignum: vnde Iſraël in nouiſſimo tempore dinoſci haberet, quando ſecundum ſua merita in ſanctam ciuitatem ingredi prohiberetur, ſecundum verba prophetarum dicentium: Terra veſtra deſerta, ciuitates veſtræ igni exuſtæ, regionẽ veſtram in conſpectu veſtro alieni comedent, & deſerta & ſubuerſa à populis extraneis, derelinquetur filia Siõ ſicut caſa in vinea, & ſicut cuſtodiariũ in cucumerario, & quaſi ciuitas quæ expugnatur. Et ideò ſubſe-

B quens ſermo prophetæ exprobrat eis dicens: Filios generaui, & exaltaui, ipſi autem ſpreuerunt me. Et iterum: Et ſi extenderitis manus, auertã faciem meã à vobis; & ſi multiplicaueritis preces, nõ exaudiã vos. Manus enim veſtræ ſanguine plenæ ſunt. Et iterum: Væ gens peccatrix, populus plenus peccatis, filij ſcelerati, dereliquiſtis Deum, & in indignationem miſiſtis ſanctum Iſraël. Hæc igitur Dei prouidentia fuit, dandi circuncisionẽ Iſraël in ſignũ, vnde dinoſci poſſet, cùm aduenirct tempus, quo meritis ſuis ſuprà dictis in Hieruſalem admitti prohiberetur: quod & quia futurum erat, nunciabatur, & quia factũ videmus, recognoſcimus. Sicut ergo circuncisiò carnalis, quæ tẽporalis erat, imbuta eſt in ſignum populo contumaci, ita ſpiritalis circuncisio eſt in ſalutem populo obaudienti, dicente propheta Hieremia: Innouate vobis nouitatem, & nolite ſeminare in ſpinis. Circuncidimini Deo, & circuncidite præputiũ cordis veſtri.[10] Et alio loco dicit: Ecce enim dies veniunt, dicit Dominus, & diſponam domui Iudæ, & domui Iacob teſtamentum nouum, non tale quale iam dedi patribus eorum, in die quo eos eduxi de terra Ægypti. Vnde intelligimus & priorem circuncisionem tunc datam ceſſaturam, & nouam legem non talem qualem iam dederat patribus proceſſuram, annunciari, ſicut Eſaias prædicauit dicens: Quod in nouiſſimis diebus manifeſtus futurus eſſet mons Domini, & domus Dei [11] ſuper vertices montium: & exaltabitur, inquit, ſuper colles, & venient ſuper illum omnes gentes, & ambulabunt multi, & dicent: Venite aſcendamus in montem Domini, & in

C domum Dei Iacob; non in Eſau prioris filij, ſed in Iacob ſequẽtis, id eſt populi noſtri, cuius mons Chriſtus eſt ſine manibus concidentium præciſus, implẽs omnem terram, apud Danielem oſtenſus. Denique ex hac domo Dei Iacob, etiam legem nouam proceſſuram ſequentibus verbis annunciat Eſaias dicens: De Sion enim exiet lex, & verbum Domini ex Hieruſalem, & iudicabit inter gentes, id eſt inter eos qui ex gentibus ſumus vocati: & concident, inquit, gladios ſuos in aratra, & lanceas ſuas in falces, & non accipiet gens ſuper gentem gladium, & iam non diſcent præliari. Igitur intelliguntur alij quàm nos, qui noua lege edocti iſta obſeruamus, oblitterata veteri lege, cuius abolitionem futuram actus ipſe demonſtrat? Nam vetus lex vltione gladij ſe vindicabat, & oculum pro oculo eruebat, & vindictam iniuriæ retribuebat. Noua autem lex clementiam deſignabat, & priſtinam ferocitatem gladiorum & lancearum ad tranquillitatem conuertebat, & belli priſtina in æmulos legis, & [12] hoſtis executionem in pacificos actus arandæ & colendæ terræ reformabat. Igitur, ſicut ſuprà oſtendimus, quòd vetus lex & circuncisio carnalis ceſſatura pronunciata eſt, ita & nouæ legis, & ſpiritalis circuncisionis obſeruantia, in pacis obſequia eluxit. Populus enim, inquit, quem non noueram, ſeruiuit mihi, in auditu auris obediuit mihi, prophetæ annunciauerunt. Quis autem populus qui Deum ignorabat, niſi noſter, qui retrò Deum neſciebamus? & quis in auditu auris obediuit ei, niſi nos, qui relictis idolis ad Deum conuerſi ſumus? Nam Iſraël qui Deo fuerat cognitus, quique ab eo in Ægypto exaltatus fuerat, & [13] per Erythræum pelagum tranſuectus eſt, quique in eremo manna cibatus quadraginta annis, ad inſtar æ-

Gen. 14. Exod. 4. Iſai. 1. Ibid. Ibid. Ibid. Hierem. 4. Iſai. 2. Daniel. 2. Iſai. 2. Leu. 24. Pſal. 17. Exod. 14. Exod. 16.

Psal.77. ternitatis redactus, nec humanis passionibus contaminatus, aut seculi huius cibis pastus, D
sed Angelorum panibus mãna cibatus, satísque beneficiis Deo obligatus, Domini & Dei
Exod.32. sui oblitus est, dicens ad Aaron: Fac nobis deos qui nos præcedant. Moyses enim ille, qui
nos eiecit de terra Ægypti, dereliquit nos, & quid illi acciderit, nescimus. Et ideò nos,
qui non populus Dei retrò, facti sumus populus eius, accipiendo nouam legem suprà di-
IIII. ctam, & nouam circuncisionem antè prædictam. [[14] Sequitur itaque, vt quatenus cir-
cuncisionis carnalis, & legis veteris abolitio [15] expuncta suis temporibus demonstratur,
ita sabbati quoque obseruatio temporalis fuisse demõstretur. Dicunt enim Iudæi, quòd
à primordio sanctificauerit Deus diem septimum, requiescendo in eo ab omnibus operi-
Gen.2. Exod.20. bus suis quæ fecit, & inde etiã Moysen dixisse ad populum: Mementote diem sabbatorũ
sanctificare eum. Omne opus seruile non facietis in eo, præterquam quod ad animã per-
tinet. Vnde nos intelligimus magis sabbatizare nos ab omni opere seruili semper debere,
& non tantùm septimo quoque die, sed per omne tempus. Ac per hoc quærẽdum nobis,
quod sabbatum nos Deus vellet custodire. Nam sabbatum æternum, & sabbatũ tempo-
Isai.1. rale scripturæ designant. Dicit enim Esaias propheta: Sabbata vestra odit anima mea. Et
Ezech.22. alio loco dicit: Sabbata mea profanastis. Vnde dinoscimus, sabbatum temporale esse hu-
Isai.66. manum, & sabbatum æternum censeri diuinum, de quo per Esaiam prædicat: Et erit, in-
quit, mensis ex mense, & dies de die, & sabbatum de sabbato, & veniet omnis caro adora-
re in Hierusalem, dicit Dominus. Quod intelligimus adimpletum temporibus Christi, E
quando omnis carò, id est omnis gens, adorare in Hierusalem venit Deum patrem, per
Isai.52. Iesum Christum filium eius, [16] sicut per Prophetam prædicatum est: Ecce proselyti per
me ad te ibunt. Sic igitur ante hoc sabbatum temporale, erat & sabbatum æternum præ-
ostensum & prædictum, quomodo & ante circuncisionem carnalem fuit & spiritalis cir-
cuncisio præostensa. Denique doceant, sicuti iam praeloquuti sumus, Adam sabbatizasse,
Gen. 4. aut Abel hostiam Deo sanctam offerentem, sabbati religione placuisse, aut Enoch trãsla-
Gen.5. tum, sabbati cultorem fuisse, aut Noë arcæ fabricatorem propter diluuiũ immensum, sab-
Gen. 6. batum obseruasse, aut Abraham in obseruatione sabbati, Isaac filium suum obtulisse, aut
Gen. 22. Melchisedech in suo sacerdotio legem sabbati accepisse. Sed dicturi sunt Iudæi, ex quo
Gen.14. hoc præceptum datum est per Moysen, exinde obseruãdũ fuisse. Manifestũ est itaque nõ
æternũ, nec spiritale, sed tẽporale fuisse præceptum, quod quandoque cessaret. Denique
adeò non in vacatione sabbati, id est, diei septimi, hæc solennitas celebranda est, vt Iesus
Iosue 6. Naue suo tempore, quo Hiericho ciuitatem debellabat, præceptũ sibi à Deo diceret, vti
populo mandaret, vt sacerdotes arcam testamenti Dei septem diebus circunferrent in
circuitu ciuitatis: atque ita septimi diei circuitu peracto, spõte ruerẽt muri ciuitatis. quod
ita factum est, & finito spatio diei septimi, sicut prædictum erat, ruerunt muri ciuitatis. Ex
quo manifestè ostenditur, in numero istorum dierum septem incurrisse diem sabbati. Se-
ptem enim dies vndecunque initium acceperint, sabbati diem secum concludant necesse
est, quo die non tantùm sacerdotes sint operati, sed & in ore gladij præda facta sit ciuitas F
ab omni populo Israël. Nec dubium est opus seruile eos operatos, cùm prædas belli age-
1. Mach.2. rent ex Dei præcepto. [17] Nam & temporibus Machabæorum sabbatis pugnando fortiter
fecerunt, & [18] hostes Allophylos expugnauerunt, legémque paternam ad pristinum vitæ
statum pugnando sabbatis reuocauerunt. Nec putem aliam legem eos defendisse, nisi in
qua de die sabbatorum meminerant esse pręscriptum. Vnde manifestum est ad tempus &
præsentis causæ necessitatem conualuisse, vt nõ ad perpetui tẽporis obseruationem hu-
V. iusmodi legem eis Deus antè dedisset. [[19] Sic & sacrificia terrenarum oblationum, &
spiritalium sacrificiorum prædicta ostendimus. Et quidem à primordio maioris filij, id est
Israël, terrena fuisse in Cain præostẽsa sacrificia: & minoris filij Abel, id est populi nostri,
sacrificia diuersa demõstrata. Namque maior natu Cain de fructu terræ obtulit munera
Gen. 4. Deo: minor verò filius Abel de fructu ouium suarum. Respexit Deus in Abel & in mune-
ra eius; in Cain autem & in munera eius non respexit. & dixit Deus ad Cain: quare conci-
dit vultus tuus, quoniam si rectè quidem offeras, non rectè autem diuidas, peccasti, quiesce.
Ad te enim conuersio eius, & tu dominaberis eius. Et tunc dixit Cain ad Abel fra-
trem suum: Eamus in cãpum. & abiit cum eo illic, & interfecit eum. Et tunc dixit Iesus ad
Cain: Vbi est Abel frater tuus? Et dixit: Nescio. Nũquid custos fratris mei sum ego? Et di-
xit ei Deus: Vox sanguinis fratris tui clamat ad me de terra. Propter quod maledicta terra
quæ aperuit os suũ ad excipiẽdũ sanguinẽ fratris tui. [20] Gemẽs & tremens eris super terrã.

Et

A Et dixit Cain ad Dominum: Maius delictum meũ, quàm vt remittatur mihi, & eiicies me hodie à facie terræ, & à facie tua abscondar, & ero gemẽs & tremens super terram, & omnis qui me inuenerit, occidet. Ex hoc igitur duplicia duorum populorum sacrificia præostensa iam nunc à primordio animaduertimus. [21] Denique quũ per Moysen in Leuitico lex sacerdotalis conscriberetur, inuenimus præscriptum populo Israëli, vt sacrificia nullo in loco offerrentur Deo, quàm in terra repromissionis, quã dominus Deus daturus esset populo Israëli & patribus eorum: Et introducto Israël, illic celebrarentur sacrificia & holocausta tam pro peccatis quàm pro animabus, & nusquam alibi nisi in terra sancta. Cur itaque postea per prophetas prædicat spiritus futurum, vt in omni terra, aut in omni loco offeratur sacrificia Deo, sicuti ipse per Malachiã angelum vnum ex duodecim prophetis dicit: Non recipiam sacrificium de manibus vestris, quoniam ab oriente sole vsque ad occidentem nomen meum clarificatum est in omnibus gentibus, dicit Dominus omnipotens. [22] Et in omni loco offeruntur sacrificia munda nomini meo. Item in Psalmis Dauid dicit: Adferte Deo patriæ gentium: Indubitarè quòd in omni terra exire habebat prædicatio Apostolorum. Adferre Deo claritatem & honorem, adferte Deo sacrificia nominis eius. Tollite hostias, & introite in atria eius. Namque quòd nõ terrenis sacrificiis, sed spiritalibus Deo litandum sit, ita legimus vt scriptum est: Cor contribulatum hostia est Dei. Et alibi: Sacrifica Deo sacrificium laudis, & redde altissimo vota tua. Sic itaque sacrificia spiritalia laudis designantur, & cor contribulatum acceptabile sacrificium Deo demon-

Deut. 12. *Malach. 1.* *Psal. 95.* *Psal. 50.* *Psal. 49.*

B stratur. Itaque quomodo carnalia sacrificia reprobata intelliguntur, de quibus & Esaias loquitur, dicens: Quò mihi multitudinem sacrificiorum vestrorum, dicit Dominus? Ita sacrificia spiritalia accepta prædicantur, vt prophetæ annunciant: [23] Quoniam etsi adtuleritis, inquit, mihi similam, vanum est: incensum abominatio est mihi. Et alibi dicit: Holocaustomata & sacrificia vestra, & adipẽ hircorum, & sanguinẽ taurorum nolo. [24] nec si veniatis videri mihi. quis enim exquisiuit hæc de manibus vestris? Spiritalia verò sacrificia de quibus prædictũ est, & sicut suprà dicit: Non est mihi volũtas in vobis, dicit Dominus. Sacrificia nõ accipiam de manibus vestris: quoniã ab oriente sole vsque in occidentem nomen meum clarificatum est in omnibus gentibus, dicit Dominus. De spiritalibus verò sacrificiis, addit dicens: Et in omni loco sacrificia munda offerentur nomini meo, dicit Dominus. [[25] Igitur cùm manifestum sit, & sabbatum temporale ostensum, & sabbatum æternum prædicatum: circuncisionem carnalem prædictam, & circuncisionẽ spiritalem præindicatã: legem quoque temporalem, & legem æternalem denunciatam: sacrificia carnalia, & sacrificia spiritalia præostẽsa: sequitur, vt præcedẽti tempori datis omnibus istis præceptis carnaliter populo Israël, superueniret tempus, quo legis antiquæ & ceremoniarum veterum præcepta cessarent, & nouæ legis promissio, & spiritalium sacrificiorum agnitio, & noui Testamenti pollicitatio superueniret, fulgente nobis lumine ex alto, qui sedebamus in tenebris, & in vmbra mortis detinebamur. Itaque necessitas nobis

Isai. 1. *Ibid.* *Ibid.*

VI. De Sabbatho & circuncisione, & legis veteris & nouæ obseruatione.

C incumbit, vt quoniam prædicatam nouam legem à prophetis prædiximus, & non talem qualis iam data esset patribus eorum, eo tempore quo eos de terra Ægypti produxit; ostendere & probare debeamus, tam legem illam veterem cessasse, quàm legem nouam promissam nũc operari. Et quidem in primis quærẽdum, an expectetur nouæ legis lator, & noui testamenti hæres, & nouorum sacrificiorum sacerdos, & nouæ circũcisionis purgator, & æterni sabbati cultor: qui legem veterem compescat, & nouum testamentum statuat, noua sacrificia offerat, & ceremonias antiquas reprimat, & circuncisionem veterem cum suo sibi sabbato compescat, & nouum regnum quod non corrumpatur, adnunciet. [26] Nam etiam nouæ legis lator, sabbati spiritalis cultor, sacrificiorũ æternorum antistes, regni æterni æternus dominator, quærendum an iam venerit, néc ne. Et si iam venit, seruiendum est illi: si necdum venit, sustinendus est, dummodò manifestus sit aduentus eius, comprimere legis veteris præcepta, & operari debere nouæ legis exordia: & in primis definiendum est non potuisse cessare legem antiquam & prophetas, nisi venisset is, qui per eandem legem, & per eosdem prophetas venturus annunciabatur. [[27] Igitur in isto gradum conferamus, an, qui venturus Christus annunciabatur, iam venerit, an venturus adhuc speretur. quod ipsum vt probari possit, etiam tempora sunt nobis requirenda, quando venturum Christum prophetæ annunciauerunt: vt si in ista tempora recognouerimus venisse eum, sine dubio ipsum esse credamus, quem venturum prophetæ canebant, in quem nos gentes scilicet credituri annunciabamur: & cùm constiterit venisse,

Luc. 1.

VII.

indubitatè etiam legem nouam ab ipso datam esse credamus,& Testamentum nouum ab ipso,& per ipsum nobis dispositum nō diffiteamur. Venturū enim Christum nec Iudæos refutare scimus,vtpotè qui in aduentum eius spem suam porrigant. Nec de isto pluribus quærendum,cùm retrò omnes Prophetæ de eo præcanuerint,vt Esaias dicit: [28] Sic dicit Dominus Deus Christo meo Domino,cuius tenui dexteram,vt exaudiant illum gentes: fortitudines regū disrumpam,aperiam ante illum portas,& ciuitates non claudentur illi. Quod ipsum adimpletum videmus. [29] Cui enim dexteram tenet pater Deus,nisi Christo filio suo? quem exaudierunt omnes gentes,id est cui omnes gentes crediderunt; cuius & prædicatores Apostoli in Psalmis Dauid ostenduntur; In vniuersa,inquit,terra exiit sonus eorum,& vsque ad terminos terræ verba eorum. In quem enim alium vniuersæ gentes crediderunt, nisi in Christum qui iam venit? Cui enim & aliæ gentes crediderunt; [30] Parthi,Medi,Elamitæ; & [31] qui inhabitant Mesopotamiam,[32] Armeniam,[33] Phrygiam, [34] Cappadociam; & incolentes Pontū,& [35] Asiam & Pamphyliam; [36] immorantes Ægyptum, [37] & regionem Africæ quæ est trans Cyrenen inhabitantes; [38] Romani & incolæ, tunc & in Hierusalem Iudæi,& ceteræ gentes,[39] vt iam Getulorum varietates,& [40] Maurorum multi fines; [41] Hispaniarum omnes termini, & [42] Galliarum diuersæ nationes, & [43] Britannorum inaccessa Romanis loca,Christo verò subdita; & [44] Sarmatarum,& Dacorum,& Germanorum,& Scytharum;& abditarum multarum gentium;& prouinciarū & insularum multarum nobis ignotarum,& quæ enumerare minus possumus? In quibus omnibus locis Christi nomen,qui iam venit,regnat:vtpotè ante quem omniū ciuitatum portæ sunt apertæ,& cui nullæ sunt clausæ:ante quē seræ ferreæ sunt comminutæ,& valuæ areæ sunt apertæ. quamquā & ista spiritaliter sint intelligenda,quo præcordia singulorum variis modis à diabolo obsessa,fide Christi sint reserata:attamē perspicuè sunt adimpleta,vtpotè in quibus omnibus locis populus nominis Christi inhabitet. Quis enim omnibus regnare potuisset,nisi Christus Dei filius? qui [45] omnibus in æternum gentibus regnaturus nunciabatur. Nam si Salomon regnauit,sed in finibus Iudæ tantùm,à Bersabeæ vsq; Dan termini eius regni signantur. Si verò [46] Babyloniis & Parthis regnauit Darius,non habuit potestatē vlterius,vltra fines regni sui: non habuit in omnibus gentibus potestatem. Si Ægyptiis Pharao,[47] vel quisq; ei in hæreditate regni successit:illic tantùm potitus est regni sui dominiū. Si Nabuchodonosor cum suis regulis ab [48] India vsque Æthiopiam habuit regni sui terminos. Si [49] Alexāder Macedo nunquam Asiam vniuersam & ceteras regiones postea quā deuicerat,tenuit. Si [50] Germani adhuc vsque limites trāsgredi non sinuntur. Britanniæ intra Oceani ambitum conclusæ sunt. [51] Maurorum gens, & Getulorū barbaries à Rom. obsidentur,ne regionum suarum fines excedant. Quid de Rom. dicam,qui de legionum suarū præsidiis imperium suum muniunt, [52] nec trans istas gentes porrigere vires regni sui possunt? Christi autem regnum & nomen vbique porrigitur,vbique creditur,ab omnibus gētibus suprà enumeratis colitur,vbique regnat,vbique adoratur,omnibus vbique tribuitur æqualiter; nō regis apud illum maior gratia,nō Barbari alicuius imperiosi lætitia,nō dignitatum aut natalium cuiusquam discreta merita,omnibus æqualis,omnibus rex,omnibus iudex, omnibus Deus & Dominus est. Nec dubites credere quod asseueres, cùm videamus fieri. [[53] Itaque requirenda tempora prædicta & futuræ natiuitatis Christi,& passionis eius, & exterminij ciuitatis Hierusalē, id est,vastationis eius. Dicit enim Daniel: & ciuitatē sanctam,& sanctum terminari cum duce venturo,& destrui pinnaculum vsque ad interitū. Venturi itaque Christi ducis sunt tempora requirenda,quæ inuestigauimus in Daniele,quibus cōputatis probabimus venisse eum,etiam ex temporibus præscriptis,& ex signis competentibus,& ex operationibus eius. Quæ probamus,& ex consequentibus quæ post aduentum eius futura adnunciabantur,vt tam adimpleta omnia, quàm perspecta credamus. Sic igitur de eo Daniel prædicauit,vt & quando, & quo in tempore gentes esset liberaturus,ostenderet,& quoniam post passionē Christi ista ciuitas exterminari haberet. Dicit enim sic:In primo anno sub Dario filio Assueri ex semine Medorum,qui regnauit super regnū Chaldæorum, ego Daniel intellexi in libris numerū annorum. Et adhuc me loquente in oratione,ecce vir Gabriel quē vidi in visione in principio,volans,& tetigit me,quasi hora sacrificij vespertini,& intelligere fecit me,& locutus est mecū,& dixit: Daniel,nunc exiui imbuere te intelligentia,[54] in principio obsecrationis tuæ exiuit sermo. Et ego veni vt adnunciem tibi,quia vir desideriorū tu es,& cogita in verbo & intellige in visione. Lxx. hebdomadæ breuiatæ

Marginalia: Isai. 45. — Psal. 18. — Act. 2. — Dan. 7. — De regno Christi æterno. — 3. Reg. 4. — VIII. De Passione Christi,& vastatione Hierusalē. — Dan. 9. — ibidem. — D — E — F

A breuiatæ sunt super plebem tuam, & super ciuitatem sanctam,[55] quoadusque inueteretur delictum, & signentur peccata, & exorentur iniustitiæ, & inducatur iustitia æterna, & vt [56] signetur visio & prophetes, & vt vngatur sanctus sanctorū. Et scies & perspicies & intelliges à profectione sermonis,[57] integrando & reædificādo Hierusalem vsque ad Christum ducem, hebdomadas septem & dimidiam, & LXII. & dimidiam. & [59] conuertet & ædificabitur in [60] lætitiam, & [61] conuallationē, & [62] innouabuntur tempora. & post hebdomadas has LXII. & exterminabitur vnctio, & [63] non erit, & [64] ciuitatem & sanctum exterminabit cum duce adueniente, & concidentur quomodo in cataclysmo vsque [65] ad finem belli, quod concidetur vsque ad interitum. Et [66] confirmabit testamentum multis. Hebdomada vna, & dimidia hebdomadis [67] auferetur meum sacrificium & libatio, & in sancto execratio vastationis, & vsque ad finem temporis consummatio dabitur super hac vastatione. Animaduertamus igitur terminum, quomodo in verbo quas dixit LXX. hebdomadas futuras, in quibus si receperint eum, ædificabitur in latitudinem, & in longitudinem, & innouabuntur tempora. Prouidens autē Deus quid esset futurum, & quoniam non tantùm non recipient eum, verùm & insequentur, & tradent eum morti, & recapitulauit, & dixit: In [68] sexaginta duabus hebdomadibus nasci illum, & vngi sanctum sanctorum. Hebdomades autem VII. & dimidia cùm implerentur, pati habere, & ciuitatem exterminari post vnam & dimidiam hebdomadam, quo scilicet septem & dimidia hebdomadæ completæ sunt. Dicit enim sic: Et ciuitatem & sanctum exterminari cum duce venturo, & concidentur sicut in cataclysmo, & destruet pinnaculum vsque ad interitum.

B Vnde igitur ostendimus quoniam venit Christus intra LXII. & dimidiam hebdomadas? Numerabimus autem à primo anno Darij, quomodo in ipso tempore ostenditur Danieli visio ipsa. Dicit enim: Et intellige, & coniice à profectione sermonis, respondere me tibi hæc. Vnde [69] à primo anno Darij debemus computare, quando hanc visionem vidit Daniel. Videamus igitur anni quoniam impleantur vsque ad aduentum Christi. [70] Darius enim regnauit annis XIX. Artaxerxes regnauit annis XL. Deinde rex Ochus, qui & Cyrus, regnauit an. XXIIII. [71] Argus anno vno. Alius Darius, qui & Melas nominatus est, annis XXII. [72] Alexander Macedo annis duodecim. Deinde post Alexandrum, qui & Medis & Persis regnarat, quos reuicerat, & in Alexandria regnū suum firmauerat, quando & nomine suo eam appellauit. Post eū regnauit illic in Alexandria Soter annis XXXV. [73] cui succedens Philadelphus, regnauit annis triginta nouem. Huic succedit Euergetes, annis XXV. Deinde Philopator annis XVII. Post hunc Epiphanes, annis XXIIII. Item [74] alius Euergetes, an. XXIX. Soter [75] an. XXXVIII. [76] Ptolemæus an. XXXVIII. Cleopatra annis XX. [77] mensibus VI. Item adhuc Cleopatra conregnauit sub Augusto annis XIII. Post Cleopatram Augustus aliis annis XLIII. Nam omnes anni imperij Augusti, fuerunt anni LVI. [78] Videmus autem quoniam quadragesimo & primo anno imperij Augusti, quo post mortem Cleopatræ imperauit, nascitur Christus. Et superuixit idem Augustus, ex quo nascitur Christus, annis XV. Et erunt reliqua tempora annorum in diem natiuitatis Christi & in annum Augusti XLI. post mortem Cleopatræ, anni CCCCXXXVII. menses

C VI. Vnde adimplentur LXII. hebdomadæ & dimidia, quæ efficiunt annos CCCCXXXVII. menses VI. in diem natiuitatis Christi. Et manifestata est iustitia æterna, & vnctus est sanctus sanctorum, id est, Christus, & signata est visio & prophetes, & dimissa sunt peccata, quę per fidem nominis Christi, omnibus in eum credentibus remittūtur. Quid est autem quod dicit, signari visum & prophetiam? Quoniā omnes prophetæ nunciabant de ipso, quòd esset venturus, & pati haberet: igitur quoniam adimpleta est prophetia per aduentum eius, propterea signari visionem & prophetiam dicebat, quoniā ipse est signaculum omnium prophetarum, adimplens omnia quæ retrò de eo prophetæ nunciauerant. Post enim aduentum Christi & passionem ipsius, iam nō visio, neque prophetes est, qui Christum nunciet venturum. Denique hoc si non ita est, exhibeant Iudæi prophetarum post Christum aliqua volumina, angelorum aliquorum visibilia miracula, quæ retrò patriarchæ viderunt vsque ad aduentum Christi, qui iam venit, ex quo signata est visio & prophetia, id est, statuta. Et meritò Euangelista: Lex & prophetę vsque ad Ioannem baptizatorem. Baptizato enim Christo, id est, [79] sanctificante aquas in suo baptismate, omnis *Matth. 10.* plenitudo spiritalium retrò charismatum in Christo cesserunt, signante visionem & prophetias omnes, quas aduentu suo adimpleuit. Vnde firmissimè dicit aduentū eius signare visum & prophetas. Itaque ostendentes & numerum annorum & tempus, LX. duarum &

dimidiæ hebdomadarum adimpletarum, tunc venisse Christum, id est, natum; videamus D
aliæ VII. & dimidia hebdomades, quæ sunt subdiuisæ, in abscisione priorum hebdomadarum, in quo actu sint adimpletæ. [80] Post enim Augustum, qui superuixit post natiuitatem Christi, anni XV. efficiuntur [81] cui successit Tiberius Cæsar, & imperium habuit annis XXII. mensibus septem, diebus viginti. [82] huius quintodecimo anno imperij passus est Christus, annos habens quasi XXX. quũ pateretur. [83] & [84] Itẽ Caius Cęsar, qui & Caligula, annis III. mensibus VIII. diebus XIII. [85] Nero Cæsar annis IX. mensibus IX. diebus XIII. [86] Galba mensibus VII. diebus VI. Otho [87] mensibus III. diebus V. [88] Vitellius mensibus VIII. diebus X. [89] Vespasianus anno primo imperij sui debellauit Iudæos, [90] & fiunt anni numero quinquaginta duo, menses VI. [91] Nam imperauit annis nouem: atque ita in diem expugnationis suæ Iudæi impleuerunt hebdomadas LXX. prædictas à Daniele. Igitur expletis his quoque temporibus, & debellatis Iudæis, postea cessauerunt illic libamina & sacrificia, quæ exinde illic celebrari non potuerunt. Nam & vnctio illic exterminata est post passionem Christi. Erat enim prædictum exterminari illic vnctionem, sicut
Psal. 21. est in Psalmis prophetarum: Exterminauerũt manus meas & pedes. Quę passio huius ex-
Matth. 26. terminij intra tempora LXX. hebdomadarum perfecta est sub Tiberio Cæsare COSS.
Marc. 14. Rubellio Gemino, & [92] Rufio Gemino, mense Martio, temporibus Paschæ, die [93] VIII.
Exod. 12. Calendarum Aprilium, die prima azymorum, quo agnum vt occiderent ad vesperam, à Moyse fuerat præceptum. Itaque omnis synagoga filiorum Israël eum interfecit, dicen- E
Matth. 27. tes ad Pilatum, quũ vellet eum dimittere: Sanguis huius super nos, & super filios nostros.
Ioan. 19. &, Si hũc dimiseris, nõ es amicus Cæsaris: vt adimpleri possent omnia quæ de eo fuerant
Act. 13. scripta. [[94] Incipiamus igitur probare natiuitatem Christi, à prophetis esse nunciatam.
IX. Sic Esaias dicit: Audite domus Dauid, [95] non pusillum vobis certamen cum hominibus,
Item probatio Natiuitatis Christi ex Prophetis. [96] quoniam Deus præstat certamen; propter hoc ipse Deus dabit vobis signum: [97] Ecce virgo concipiet in vtero, & pariet filium, & vocabitis nomẽ eius Emmanuel, quod interpretatur, Nobiscum Deus. Butyrum & mel manducabit. [98] Quoniam prius quàm cognoscat infans vocare patrem aut matrem, accipiet virtutem Damasci, & spolia Samariæ
Isai. 7. aduersus regem Assyriorũ. Itaque dicunt Iudæi, Prouocemus istam prædicationẽ Esaiæ, & faciamus comparationem, an Christo qui iam venit, competat illi primò nomen quod Esaias prædicauit, & insignia eius quę de eo nunciauit. Equidẽ Esaias prædicat eum Emmanuelem vocari oportere, dehinc virtutem sumpturum Damasci, & spolia Samariæ aduersus regem Assyriorum. Porrò, inquiũt, iste qui venit, neque sub eiusmodi nomine est dictus, neq; re bellica functus. At nos econtrariò, admonẽdos eos existimauimus, vti cohærentia quoq; huius capituli recognoscant: subiuncta est enim & interpretatio Emmanuel, Nobiscum Deus, vti non solùm sonum nominis expectes, sed & sensum. [99] Sonus enim Hebraicus, quod est Emmanuel, suæ gentis est. Sensus autem eius, quod est, Deus nobiscum, ex interpretatione communis est. Quæro ergo an ista vox, Nobiscum Deus, F
quod est Emmanuel, exinde quo Christus inluxit, agitetur in Christo: & puto ex toto nõ negabis. Nam qui ex Iudaismo credunt Christo, ex quo in eum credunt, Emmanuel cùm volent dicere, nobiscum Deum esse significant. Atque ita constat iam venisse illum qui prædicabatur Emmanuel, quia quod significat Emmanuel, venit, id est Nobiscum Deus. Æquè & sono nominis inducuntur, cùm virtutem Damasci & spolia Samariæ aduersus regem Assyriorum, sic accipiunt, quasi bellatorem portendant Christum, non animaduertentes quid scriptura præmittat: quoniam prius quàm cognoscat puer vocare patrem aut matrem, accipiet virtutem Damasci, & spolia Samariæ aduersus regem Assyriorum. Antè est enim inspicias ætatis demonstrationem, an virum iam Christum exhibere ista ætas possit, nedum Imperatorem. Scilicet vagitu ad arma esset conuocaturus infans, & signum belli nõ tuba, sed [100] crepitacillo daturus: nec ex equo vel de muro, sed de nutricis & gerulę suę dorso siue collo hostem designaturus; atque ita Damascum & Samariam pro mammis subacturus. Aliud est, si penes vos infantes in præliũ erumpunt, credo ad solem vncti priùs, dehinc pannis armati, & butyro stipendiati, qui antè norint lanceare quàm lancinare. Enimuerò si nusquam hoc natura concedit, antè militare quàm virum facere, antè virtutem Damasci sumere quàm patrem nosse, sequitur vt figuratè pronunciatum videatur. Sed & virginem, inquiunt, parere natura non patitur, & tamen credendum est prophetæ. Et meritò. Præstruxit enim fidem incredibili rei, dicendo, quòd signum esset futurum: Propterea, inquit, dabitur vobis signum, Ecce virgo cõcipiet in vtero, & pariet filium.

A filium. Signum autē à Deo, nisi nouitas aliqua monstruosa fuisset, signum non videretur.
Denique si quando ad deiiciendos aliquos ab hac diuina prædicatione, vel conuertere
singulos simplices quosque gestitis, mentiri audetis quasi non virginem, sed iuuenculam
concepturam & parituram scriptura contineat. Hinc quoque reuincemini, quòd nihil si-
gni videri possit res quotidiana, [101] iuuenculæ scilicet prægnatus & partus. In signū ergo
nobis posita virgo mater meritò creditur, infans verò bellator non æquè. Non enim &
hic signi ratio versatur, sed signo natiuitatis nouę adscripto, exinde post signum alius iam
ordo infantis edicitur, mel & butyrum manducaturi. Nec hoc vtique in signū est, & hoc
enim infantiæ est; sed accepturum virtutem Damasci, & spolia Samariæ aduersus regem
Assyriorum, hoc est mirabile signum. Seruate modum ætatis, & quęrite sensum prædica-
tionis: immò reddite veritati, quæ credere non vultis, & tam intelligitur prophetia, quàm
renuntiatur expuncta. Accepit Christus infans virtutem Damasci, & spolia Samariæ.
[102] Maneant enim orientales illi Magi infantiam Christi, vt regem auro, thure, & myrrha
remunerantes, & accepit infans virtutē Damasci sine prælio & armis. Nam præter quod
omnibus notum est, Oriētis virtutem, id est vires, auro & odoribus pollere solitam, certè
est creatoris, & ex diuinis scripturis virtutem quoque ceterarum gentium aurum consti-
tuere. Sicut per Zachariam dicit: [103] Et Iudas pertendet Hierusalem, & congregabit om- *Zach. 14.*
nem [104] valentiam populorum per circuitum aurum & argentum. Nam de hoc auri mu-
B nere etiam Dauid dixit: Et dabitur illi de auro Arabię. Et iterum: Reges Arabum & Saba *Psal. 71.*
munera afferent illi. Nam & Magos reges ferè habuit Oriens, & Damascus Arabiæ retrò *Ibidem.*
deputabatur, antequàm transscripta esset in Syrophœnicen ex distinctione Syriarū, cuius
tunc virtutem Christus accepit, accipiendo insignia eius, aurum scilicet & odores: spolia
autem Samariæ, ipsos Magos, qui cùm illum cognouissent, & muneribus honorassent, &
genu posito adorassent, quasi Deum & regem sub testimonio indicis & ducis stellę spolia
sunt facti Samariæ, id est, idololatriæ, credentes videlicet in Christo. Idololatriam enim
Samariæ nomine notauit, vt ignominiosæ ob idololatriam, qua desciuerat tunc à Deo
sub rege Hieroboam. nec hoc enim nouum scripturis diuinis, figuratè vti translatione
nominum ex comparatione criminum. Nam & ἄρχοντας Sodomorum appellat archōtas *Isai. 1.*
vestros, & populum vestrū populum Gomorræ vocat: cùm iam olim essent ciuitates istæ
extinctæ. Et alibi per prophetam ad populum Israël dicit: Pater, inquit, tuus Amorreus, *Ezech. 16.*
& mater tua Cethea. Quorum ex genere procreati non sunt, sed ob consimilem impieta-
tem: quos aliquando etiam filios suos dixerat per Esaiam prophetam: Filios generaui & *Isai. 1.*
exaltaui. [105] Sic & Ægyptus nonnunquam totus orbis intelligitur apud illum, supersti- *Isai. 19.*
tionis & maledictionis elogio. [106] Sic & Babylon apud Ioannem nostrum. Romanæ vr- *Apoc. 17.*
bis figuram portat, proinde & magnæ, & regno superbæ, & sanctorum debellatricis. Hoc
itaque modo Magos quoque Samaritanorum appellatione titulauit, & despoliatos quod
habuerant cum Samaritis, vt diximus, idololatriam. Aduersus regem autem Assyriorum,
C aduersus diabolū, qui ad hoc se regnare putat, si sanctos à religione Dei deturbat. Adiu-
uabitur autem hæc nostra interpretatio, dum & alibi bellatorem Christum scripturæ de-
signant, ob armorum quorundam vocabula & eiusmodi verba. Sed ex reliquorum sen-
suū comparatione conuincentur Iudæi: [107] Accingere, inquit Dauid, ensem supra femur. *Psal. 44.*
Sed quid suprà legis de Christo, ὡραῖος τῷ κάλλει, [108] Tempestiuus decore super filios ho-
minum, diffusa est gratia in labiis tuis. Valde autem absurdum est, si quem ad bellum ense
cingebat, ei de tempestiuitate decoris, & labiorū gratia blandiebatur, de quo subiungens,
dicebat: Extende, & prospetare, propera & regna. Et adiecit: Propter lenitatem & iusti-
tiam tuam. Quis ensem accingitur, & non contraria lenitati & iustitiæ exercet? id est, do-
lum & asperitatem & iniustitiam, propria scilicet negocia præliorum. Videamus ergo an *Apoc. 1.*
alius sit ensis ille, cuius est alius actus, [109] id est Dei sermo diuinus, bis acutus duobus te-
stamentis, legis antiquæ, & legis nouæ; acutus sapientiæ suæ æquitate, reddens vnicuique
secundum actum suū. Licuit ergo & Christo Dei in Psalmis sine bellicis rebus ensem ser-
monis Dei præcingi figuratò, cui prædicta tempestiuitas cōgruat cū gratia labiorū, quem
tunc cingebatur super femur apud Dauid, quādo venturus in terras ex Dei patris decre-
to nūciabatur: [110] Et deducet, inquit, te magnitudo dexterę tuæ, virtus scilicet gratię spiri-
talis, de qua Christi agnitio deducitur. [111] Sagittæ tuæ, inquit, acutæ, per volantia vbique *Ephes. 6.*
Dei præcepta, minantes traductionem vniuscuiusque cordis, compungentes & transfi-
gentes conscientiam quamque; populi sub te cadent, vtique adorantes. Sic bellipo-

tens & armiger Christus accipiet spolia non solius Samariæ, verùm & omnium gentium. D
Agnosce & spolia figurata, cuius & arma allegorica didicisti. Atq; ita si tantum Christus qui venit, non fuit bellator, quia nō talis ab Esaia prædicabatur. Sed si Christus, inquiūt, qui venturus creditur à Iudæis & dicitur, non est Iesus, quare is qui venit, Iesus Christus appellatur? [112] Constabit autem vtrumque nomen in Christo Dei, in quo inuenitur etiam Iesus appellatus. Disce erroris tui morē. Dum Moysi successor destinaretur Auses filius
Num. 13. Naue, trāsfertur certè de pristino nomine, & [113] incipit vocari Iesus? Certè, inquis. Hanc priùs dicimus figuram futuri fuisse. Nam quia Iesus Christus secundum populum, quòd sumus nos nationes in sæculi deserto commorantes antea, introducturus esset in terram repromissionis, melle & lacte manantem, id est, in vitæ æternæ possessionem, qua nihil dulcius: idque non per Moysen, id est, non per legis disciplinam, sed per Iesum, id est, per nouæ legis gratiā prouenire habebat circumcisis nobis petrina acie, id est, Christi præce-
1. Cor. 10. ptis (petra enim Christus multis modis & figuris prædicatus est) ideò is vir qui in huius sacramenti imagine parabatur, etiam nominis dominici inauguratus est figura, vt Iesus
Exod. 3. 4. nominaretur. [114] Nam qui ad Moysen loquebatur, ipse erat Dei filius, [115] qui & semper
6. & sequ. videbatur. Deum enim patrem nemo vidit vnquam, & vixit: & ideò constat ipsum Dei
& Leuit. 1. filium Moysi esse locutum, & dixisse ad populum: Ecce ego [116] mitto angelum meum
& sequ. ante faciem tuam, id est, populi, qui te custodiat in itinere, & introducat in terram quam
Num. 1. & seq. præparaui tibi: Intende illi, & audi eum, & ne inobediens fueris ei: [117] non enim cælauit te, quoniam nomen meum super illum est. Populum enim introducturus erat Iesus in
Exod. 33. terram repromissionis, non Moyses. Angelum quidem dixit eum ob magnitudinem vir- E
Exod. 23.
Iosu. 3. 6. 10. tutum, quas erat æditurus (quas virtutes fecit Iesus Naue, & ipsi legitis) & officium prophetæ, nunciantis scilicet diuinam voluntatem, sicuti & præcursorem Christi Ioannem,
Malach. 3. futurum angelum appellat, per prophetam spiritus dicens, ex persona patris: [118] Ecce ego
Matth. 11. mitto angelum meum ante faciem tuam, id est, Christi, qui præparabit viam tuam ante
Marc. 1. te. Nec nouum est spiritui sancto, angelos appellare eos, quos ministros suæ virtutis Deus
Luc. 7. præfecit. Idem enim Ioannes non tantùm angelus Christi vocatus est, sed & lucerna lu-
Psal. 103. cens ante Christum. Paraui enim, inquit, lucernam Christo meo, Dauid prædicat: quare
Psal. 131. ipse Christus veniens adimplere prophetas, dicit ad Iudæos: Ille fuit, inquit, lucerna ar-
Ioan. 5. dens & lucens: vtpotè, qui non tantùm vias eius parabat in eremo, sed & agnum Dei
Ioan. 1. demonstrando, illuminabat mentes hominum, præconio suo; vt eum esse intelligerent
Exod. 12. agnum, quem Moyses passurū nominabat. Sic & Iesus ob nominis sui futurum sacramē-
Num. 13. tum: id enim nomen suum confirmauit, quod ipse ei indiderat, quia non angelū, nec Ausen, sed Iesum eum iusserat exinde vocari. Sic igitur vtrumque nomen competit Christo Dei, vt & Iesus appellaretur. Et quoniam ex semine Dauid, genus trahere deberet virgo, ex qua nasci oportuit Christum, vt suprà memorauimus, euidenter Esaias propheta in se-
Isai. 11. quentibus dixit: Et nascetur, inquit, virga de radice Iesse, quod est Maria, & [119] flos de radice eius ascendet. Et requiescet super illum spiritus Dei, & spiritus sapientiæ & intel- F
lectus, spiritus consilij & virtutis, spiritus agnitionis & pietatis, spiritus Dei timoris implebit illum. Neque enim vlli hominū vniuersitas spiritalium documentorum competebat, nisi in Christum, flori quidem ob gratiam adæquatum, ex stirpe autem Iesse deputatum, per Mariam scilicet inde censendum. Fuit enim de patria Bethlehem & de domo Dauid, sicut apud Romanos in censu descripta est Maria, ex qua nascitur Christus. Expostulo etiam & quia à prophetis prædicabatur ex Iesse genere venturus, & omnem humilitatē & patientiam, & tranquillitatem esset exhibiturus, an venerit, atque ita is homo
Isai. 53. qui talis ostenditur, ipse erit Christus, qui venit. De hoc enim propheta Esaias dicit: Homo in plaga positus, & sciens ferre imbecillitatem: qui tanquam ouis ad victimam ductus
Isai. 41. est, & sicut agnus coram tondente se, non aperuit os suum. Sic neque contendit, neque
Matth. 12. clamauit, neque audita est foris vox eius, [120] qui arundinem contusam, id est quassam Israëlis fidem, non comminuit: qui linum ardens, id est, momentaneum ardorem gentium non extinxit, sed lucernam magis fecit ortu luminis sui. Non potest alius esse quàm qui prædicebatur. Oportet itaque actum Christi eius qui venit, ad scripturarum regulam recognosci. Duplici enim, nisi fallor, operatione distinctum eum legimus, prædicationis & virtutis, sed de vtroque titulo sic disponam: itaq; specialiter [121] dispungamus ordinē cœ-
Isai. 58. ptum, docētes prædicatorem adnunciatum Christum, vt per Esaiam dixit: Exclama, inquit, in vigore, & ne peperceris; exalta vt tuba vocem tuā, adnuncia plebi meæ facinota ipsorum,

A ipsorum, & domui Iacob delicta eorum. Me de die in diem quærunt, & cognoscere vias
meas cupiunt. Quasi populus qui iustitiã fecerit, & iudicium Dei nõ dereliquerit, & re-
liqua. Virtutes autem facturum à patre, Esaias dicit: [122] Ecce Deus noster iudicium retri- *Esai. 35.*
buit, ipse veniet, & saluos faciet nos. Tunc infirmi curabuntur, & oculi cæcorũ videbunt,
& aures surdorum audient, & claudus saliet velut ceruus, & multorum linguæ soluentur
& cetera quæ operatum Christum nec vos diffitemini, vtpotè qui dicebatis, quòd pro- *Ioan. 5.*
pter opera eum non lapidaretis, sed quoniam ista sabbatis faciebat. [[123] De exitu planè x.
passionis eius ambigitis, negãtes passionem crucis in Christum prædicatam, & argumen- Item ne-
tantes insuper non esse credendum, vt ad id genus mortis exposuerit Deus filium suum, gantes Iu-
quòd ipse dixit: Maledictus omnis homo qui pependit in ligno. Sed huius maledictionis dæi pas-
sensum antecedit rerum probatio. Dicit enim in Deuteronomio: [124] Si autẽ fuerit in ali- sionem Christi.
quo delicto, ita vt iudicium mortis sit, & morietur, & suspendetis eum in ligno. Sed & se- *Deut. 21.*
pultura sepelietis eum ipsa die: quoniã maledictus à Deo est omnis qui suspẽsus fuerit in *Gal. 3.*
ligno, & non inquinabitis terram quam dominus Deus tuus dabit tibi in sorte. Igitur nõ
in hanc passionem Christum maledixit, sed distinctionẽ fecit, vt qui in aliquo delicto iu-
dicium mortis habuisset, & moreretur suspensus in ligno, hic maledictus à Deo esset, quia
propter merita delictorum suorum suspenderetur in ligno. Alioquin Christus, qui dolũ *1. Pet. 2.*
de ore suo locutus non est, quíque omnẽ iustitiam & humilitatẽ exhibuit; & vt suprà de *Matth. 5.*
eo prædictum memorauimus, non pro meritis suis in id genus mortis expositus est: sed vt
B ea quæ prædicta sunt à prophetis, per vos ei obuentura implerẽtur, sicut in Psalmis ipse
spiritus Christi iam canebat, dicens: Retribuebãt mihi mala pro bonis; & [125] Quæ non ra- *Psal. 34.*
pueram, tunc exsoluebam. Exterminauerunt manus meas & pedes; &: Miserunt in potũ *Psal. 68.*
meum fel, & in siti mea potauerunt me aceto; &: Super vestem meam miserunt sortem: *Psal. 21.* *Psal. 68.*
sicuti cetera quæ in illum commissuri essetis, prædicta sunt. Quæ quidem omnia ista per- *Psal. 21.*
pessus, non pro actu suo aliquo malo passus est, sed vt scripturæ implerentur de ore pro- *Matth. 26.*
phetarum. Et vtique sacramentum passionis ipsius figurari in prædicationibus oportue-
rat: quantóque incredibile, tantò magis scandalum futurum, si nudè prædicaretur: quan-
tóque magnificum, tanto magis obumbrandum, vt difficultas intellectus gratiam Dei *1. Cor. 1.*
quæreret. [[127] Itaque in primis Isaac quum à patre hostia duceretur, & lignum ipse sibi [126] Itẽ pa-
portaret, Christi exitum iam tunc denotabat, in victimam concessi à patre, lignum pas- triarchæ
sionis suæ baiulantis. Ioseph & ipse Christum figuratus, vel hoc solo, ne cursum demo- ostendunt
rer ipse, quòd persequutionem à fratribus passus est, & venundatus est in Ægyptum, ob figuram
Dei gratiam, sicut & Christus à Iudæis carnalibus fratribus venundatus, à Iuda quũ tra- crucis.
ditur. [128] Nam & benedicitur in hæc verba Ioseph: Tauri decor eius, cornua vnicornis *Gen. 22.*
cornua eius, in eis nationes ventilabit pariter ad summum vsque terræ. Nõ vtique [129] rhi- *Gen. 37.* *Deut. 33.*
noceros destinabatur vnicornis, vel [130] minotaurus bicornis, sed Christus in illo signifi-
cabatur; taurus ob vtranque dispositionem, aliis ferus vt iudex, aliis mansuetus vt salua-
tor: [131] cuius cornua essent crucis extima. Nã & in antenna nauis, quæ crucis pars est, hoc
C extremitates huius cornua vocantur: vnicornis autem media stipitis palus. Hac denique
virtute crucis, & hoc more cornutus, vniuersas gentes & nunc ventilat per fidẽ, auferens
à terra in cœlum, & tunc ventilabit per iudicium, deiiciẽs de cœlo in terram. Idem erit &
alibi taurus apud eandem scripturam, cùm Iacob Simeon & Leui exporrigit benedictio- *Gen. 49.*
nem, de scribis & pharisæis prophetat: ex illis enim deducitur census illorũ. Interpretatur
enim spiritaliter sic, [132] Simeon & Leui perfecerunt iniquitatem ex sua secta, qua scilicet
Christum sunt persecuti. In conciliũ eorũ ne venerit anima mea, & in stationem eorũ ne
incubuerint iecora mea: quoniam in indignatione sua interfecerunt homines, id est, pro-
phetas, in concupiscentia sua subneruauerũt taurũ, id est, Christum, quem post necẽ pro-
phetarum interfecerunt, & neruos eius suffigendo clauis desæuierunt. Ceterùm vanũ, si
post homicidium iam ab eis commissum alicuius bouis ipsis exprobrat carnificinam. Iam
verò Moyses, quid vtique tunc tantũ quum Iesus aduersus Amalech præliabatur, exten- *Exod. 17.*
sis manibus orabat residens; quando in rebus tã attonitis magis vtique genibus positis, &
manibus cædentibus pectus, & facie humi volutata, orationem commendare debuisset?
nisi quia illic vbi nomen Iesu dimicabat, dimicaturi quandoque aduersus diabolum, cru-
cis habitus quoque erat necessarius, per quam Iesus victoriam esset relaturus. Idem rur-
sus Moyses post interdictam omnis rei similitudinem, cur æneum serpentem ligno im- *Num. 21.*
positum, pendentis habitu in spectaculum Israëli salutare proposuit, eo tempore quo à

serpentibus post idololatriam exterminabantur? nisi quòd hic dominicam crucem intẽtabat, qua serpens diabolus publicabatur, & læso cuique ab eiusmodi colubris, id est, angelis eius, à delictorum peccantia ad Christi crucis sacramenta intento, salus efficiebatur. Nam qui in illam tunc respiciebat, à morsu serpẽtium liberabatur. Age nunc, si legisti penes prophetam in Psalmis,[113] Dominus regnauit à ligno; expecto quid intelligas, ne fortè lignarium aliquem regem significari puteris, & non Christũ, qui exinde à passione Christi superata morte regnauit. Proinde & Esaias: Quoniam puer, inquit, natus est nobis, & datus est nobis filius. Quid nouum, si non de filio Dei dicit? & natus est nobis, cuius imperium factum est super humerum ipsius. Quis omninò regum insigne potestati suæ humero præfert, & non aut capite diadema, aut in manu sceptrum, aut aliquam propriæ vestis notam? Sed solus nouus rex seculorum, Christus Iesus nouæ gloriæ & potestatem & sublimitatem suam in humero extulit, crucem scilicet, vt secundum superiorem prophetiam exinde Dominus regnaret à ligno. De hoc enim ligno etiam Deus insinuat per Hieremiam quòd esset is dicturi: Venite, mittamus in panem eius lignum, & conteramus eum à terra viuorum, & nomen illius non memorabitur amplius. Vtique in corpus eius lignum missum est. Sic enim Christus reuelauit,[114] panem corpus suum appellans, cuius retrò corpus in pane prophetes figurauit. Si adhuc quæres dominicæ crucis prædicationem, satis iam poterit tibi facere XXI. Psalmus totam Christi cõtinens passionem, canentis iam tunc gloriam suam,[115] Foderunt, inquit, manus meas & pedes: quæ propria est atrocitas crucis. Et rursus cùm auxilium patris imploraret: Saluum me fac, inquit, ex ore leonis, vtique mortis, & de cornibus vnicornuorum humilitatem meam: de apicibus scilicet Christi crucis, vt suprà ostẽdimus: quam crucem nec ipse Dauid passus est, nec vllus regum Iudæorum, ne putetis alterius prophetari passionẽ, quàm eius qui solus à populo tam insigniter crucifixus est. Nunc & si omnes interpretationes istas respuerit, & inriserit duritia cordis vestri, probauimus sufficere posse mortem Christi prophetatam, vt ex hoc quòd non esset edita qualitas mortis, intelligatur per crucem euenisse, nec alij deputandam fuisse passionem crucis, quàm cuius mors prædicabatur. Nam mortem eius & passionem eius, & sepulturam vna voce Esaias dicit: A facinoribus, inquit, populi mei perductus est ad mortem, & dabo malos pro sepultura eius, & diuites pro morte eius: quia scelus non fecit, nec dolus in ore eius inuentus est, &[116] Deus voluit eximere à morte animam eius, &c. Dicit etiam adhuc: Sepultura eius sublata est è medio, nec sepultus enim est nisi mortuus, nec sepultura eius sublata est è medio, nisi per resurrectionẽ. Quomodo nisi per resurrectionem? Denique subiũgit idem Esaias: Propterea ipse multos in hæreditatem habebit, & multorum diuidet spolia. Quis enim alius, nisi qui natus est, vt suprà ostendimus, pro eo quòd tradita est in mortem anima eius? Ostensa enim causa gratiæ eius pro iniuria scilicet mortis repensandæ, pariter ostensum est hæc illum propter mortem consecuturum; post mortem vtique per resurrectionem consecuturum. Nam quod in passione eius accidit, vt media dies tenebresceret, Amos propheta annunciat, dicens: Et erit, inquit, in die illa, dicit Dominus, occidet sol media die,[117] tenebrescet super terram dies luminis, & conuertam dies festos vestros in luctum, & omnia cãtica vestra in lamentationem, & imponam super lumbos vestros saccum, & super omne caput caluitium, & ponam eum quasi luctum delicti, & eos qui cum illo quasi diem mœroris. Hoc enim & Moyses initio primi mẽsis nouorum facturos vos prophetauit, cùm omne vulgus filiorũ Israël ad vesperam agnum esset immolaturum: & hanc solennitatem diei huius, id est, Paschæ azymorum, cum amaritudine manducaturos præcanebat: & adiecit[118] Pascha esse Domini, id est, passionem Christi. Quod ita quoque adimpletum est, vt prima die azymorum interficeretis Christum, & vt prophetiæ adimplerentur, properauit dies vesperam facere, id est, tenebras efficere: quæ media die factæ sunt: atque ita dies festos vestros conuertit Deus in luctum, & cantica vestra in lamentationem. Post pasionẽ enim Christi etiam captiuitas vobis & dispersio obuenit, prædicata per spiritum sanctum. [Nam & pro istis meritis vestris, cladem vestram futuram Ezechiel nunciat: & nõ solùm in isto seculo quæ iam euenit, sed in die tribulationis quæ subsequetur. Qua clade nemo liberabitur, nisi qui pasione Christi, quam respuitis, fuerit obsignatus. Sic enim scriptum est: Et dixit Dominus ad me, Fili hominis, vidisti quæ seniores Israël faciũt vnusquisque eorum in tenebris, vnusquisque in cubiculo absconso. quoniam dixerunt: Non videt nos Dominus, dereliquit Dominus terram. & dixit ad me: Adhuc conuersus videbis facinora maiora

Marginalia: Psal. 95. — Isai. 9. — Hier. 11. — Psal. 21. — Ibidem. — Isai 53. — Amos 8. — Exod. 12. — Matth. 26. — XI. [119] De vastatione Hierusalẽ post passionem Christi. — Ezech. 8. — D — E — F

A ra maiora quæ isti faciunt. Et introduxit me ad limina ianuæ domus Domini quæ aspicit ad Aquilonem,& ecce illic mulieres sedentes & [140] plangentes Thāmus. & dixit Dominus ad me: Fili hominis, vidisti? Nunquid modica domus Iuda, vt faciāt facinora quæ fecerunt:& adhuc visurus es adfectiones maiores eorum. Et introduxit me in ædem domus Domini interiorē,& ecce in liminibus templi Domini inter mediū clam & inter mediū altaris, quasi vigintiquinque viri posteriora sua dederunt ad templum Domini, & facies suas contra orientem, hi adorabant solem. & dixit ad me: Vides fili hominis? Nūquid pusilla domus Iuda, vt faciāt facinora quæ fecerunt hîc? Quoniam impleuerunt impietates suas,& ecce ipsi quasi subsannantes. Ego faciam cum indignatione mea, non parcet oculus meus, neque miserebor. Et exclamabunt ad aures meas voce magna, non exaudiam eos, sed neque miserebor.[141] Et clamauit in aures meas voce magna dicens: Adproximauit vindicta ciuitatis huius,& vnusquisq; habuit vasa exterminij in manu sua. Et ecce sex viri veniebant à via portæ altæ, quæ respiciebat ad Aquilonem,& vniuscuiusque bipēnis dispersionis erat in manu eius. Et vnus vir in medio eorū indutus podere, & zona saphiri in lumbis eius. Et introierunt,& steterunt in proximis altaris ærei,& claritas Dei Israël ascendit à Cherubin, quæ fuit super eam in subdial domus. Et vocauit hominem qui indutus erat podere, qui habuit super lumbos suos zonā,& dixit ad eum Dominus: [142] Trāsi mediam Hierusalem,& scribe signum Tau in frontibus virorum qui gemunt, & dolent super omnia facinora quæ fiunt in medio eorum. Et in his dixit ad audientē: Ite post eum in ciuitatem & concidite,& nolite parcere oculis vestris, & ne misereamini senioris aut *Ezech. 9.*

B iuuenis, aut virginis,& paruulos & mulieres interficite omnes, vt perdeleantur. Omnes autem super quos est Tau signum, ne accesseritis. Et à sanctis meis incipite. Huius autem signi sacramentum variis modis prædicatum est, in quo vita hominibus præstruebatur, in quod Iudæi non essent credituri.[143] Sicut Moyses antè nunciabat in Exodo dicens: Eiiciemini de terra in quam introibitis, & in nationibus illis non eritis in requiem. Et non erit stabilitas vestigio pedis tui,& dabit tibi Deus cor tædians, & tabescentem animam, & oculos deficientes, vt non videant,& erit vita tua pendens in ligno ante oculos tuos, & non credes vitæ tuæ. Itaque quoniam impleta est prophetia per aduentum eius, id est, per natiuitatem, quam suprà memorauimus,& passionem quam euidenter ediximus, propterea & Daniel signari visionem,& prophetem dicebat, quoniam Christus est signaculum omnium prophetarum, adimplens omnia quæ retrò erant de eo nunciata: post enim aduentum eius & passionem ipsius iam non visio, neque prophetes. Vnde firmissimè dicit aduentum eius signare visum & prophetiam. Itaque ostendentes & numerum annorum,& tempus LXII.& dimidiæ hebdomadarum adimpletarū, probauimus tunc venisse Christum, id est, natum:[144] & septem & dimidiæ hebdomadarum, quæ sunt subdiuisæ in abscisionem priorum hebdomadarum, intra quæ tempora passum ostēdimus Christum: atque ita LXX. hebdomadibus conclusis,& ciuitate exterminata,& sacrificium & vnctionem exinde cessare. Sufficit huc vsque de his interim ordinem Christi decucurrisse, quo talis probatur qualis adnunciabatur, non alius haberi debeat quàm qui illic adnunciabatur, etiam ex ista consonantia scripturarum, qua ex præiudicio maioris partis aduersum *Deut. 28.* *Dan. 9.*

C Iudæos, elocuti sumus. Neque enim in dubium deducant vel negent, quæ scripta proferimus: vt ex hoc quoque paria esse scripturis diuinis negare nō possint: vt quæ post Christum futura præcanebantur, adimpleta cognoscantur. Neque enim dispositio expuncta inueniretur, nisi ille venisset post quem habebant expungi, quæ nunciabantur, quæ completa esse etiam probarentur. [[145] Aspice vniuersas nationes, de voragine erroris humani exinde emergentes ad dominum Deum creatorem,[146] & ad Deum Christum eius. Et si audes, nega prophetatū, statim tibi promissio patris occurrit in Psalmis dicens: Filius meus es tu, ego hodie genui te. Pete à me,& dabo tibi gentes hæreditatem tuam & possessionem tuam terminos terræ. Nec poteris eum magis Dauid filium dicere, quàm Christum: aut terminos terræ Dauid potius promissos, qui intra vnicam Iudæam regnauit, quàm Christo, qui totum iam orbem Euangelij sui fide cepit, sicut per Esaiam dicit: [147] Ecce dedi te in dispositionem generis mei in lucem gentium, aperire oculos cæcorum, vtique errantium, exsoluere de vinculis vinctos, id est, de delictis liberare,& de domo carceris, id est, mortis, sedentes in tenebris, ignorantiæ scilicet. Quę si per Christum eueniunt, non in alium erunt prophetata quàm per quem expuncta consideramus. [[148] Igitur quoniam filij Israël adfirmāt nos errare recipiendo Christum, XIII. *XII.* *Item de claritate Gentium in Christo Iesu.* *Psal. 2.* *Isa. 42.*

qui iam venit: præscribamus eis ex ipsis scripturis, iam venisse Christũ qui prædicabatur. D
Quanuis ex temporibus Danielis prædicantis probauerimus iam venisse Christum, qui
nunciabatur. Nasci enim eum oportuit in Bethlehem Iudæ. sic enim scriptum est in pro-
Mich 5. pheta: Et [149] tu Bethlehem non minima es in ducibus Iuda. Ex te enim exiet dux qui pa-
Math. 2. scat populum meum Israël. Si autẽ adhuc natus nõ est qui processurus dux de tribu Iuda
ex Bethlehem nunciabatur, oportet enim eum de tribu Iuda & à Bethlehem procedere:
animaduertimus autem tunc neminem de genere Israël in ciuitate Bethlehem remãsisse,
& exinde quod interdictum est, ne in cõfinio ipsius regionis demoretur quisquã Iudæo-
Isai. 1. rum, vt hoc quoque esset adimpletum per prophetam: Terra vestra deserta, ciuitates ve-
stræ igni exustæ, id est, quod belli tempore eis euenerit, regionem vestram in conspectu
vestro exteri comedẽt, & deserta & subuersa erit à populis alienis. Et alio loco sic per pro-
Isai 33. phetam dicitur: Regem cum claritate videbitis, id est, Christum facientem virtutes in
gloria Dei patris, & oculi vestri videbunt terram de longinquo: quod vobis pro meritis
vestris post expugnationem Hierusalem, prohibitis ingredi in terram vestram, de longin-
quo eam oculis tantùm videre permissum est. Anima, inquit, vestra meditabitur timorẽ,
scilicet quo tempore excidium sui passi sunt. Quomodo igitur nascetur dux de Iudæa, &
quatenus procedet de Bethlehem, sicuti diuina prophetarum volumina nunciant, cùm
nullus omninò sit illic in hodiernum derelictus ex Israël, cuius ex stirpe possit nasci Chri-
stus? Secundum Iudæos adhuc non venit: Cùm venire cœperit, vnde vngetur? [150] Lex e-
nim præcepit, in captiuitate nõ licere vnctionem chrismatis regalis confici. Si autem iam
Dan. 9. nec vnctio est illis, vt Daniel prophetauit: dicit enim; exterminabitur vnctio: ergo iam nõ E
3. Reg. 1. est illic vnctio; quia [151] nec templum, vbi erat cornu de quo reges vngebantur. Si ergo
non est vnctio, vnde vngetur dux qui nascetur in Bethlehem? aut quomodo procedet de
Bethlehẽ, cùm de germine Israël nullus omninò sit in Bethlehem? Iterato denique ostẽ-
dimus, & venisse iam Christum secundũ prophetas, & passum, & in cœlis iam receptum,
& inde venturum secundum prædicationes prophetarum. Nam post aduentum eius se-
cundum Danielem, quòd ipsa ciuitas exterminari haberet legimus, & ita factũ recogno-
scimus. Dicit enim scriptura: Sic & ciuitatem & sanctũ simul exterminari cum duce, in-
dubitatè, qui de Bethlehẽ & de tribu Iuda esset processurus. Vnde & manifestũ est quòd
ciuitas simul eo tempore exterminari deberet, cùm ducator eius in ea pati haberet,
Isa. 65. [152] secundum scripturas prophetarum dicentium: Expandi manus meas tota die ad po-
pulum contumacem contradicentem mihi. Qui ambulat viam non bonam, sed post pec-
Psal. 21. cata sua. Et in Psalmis dicit: Exterminauerunt manus meas & pedes, dinumerauerũt om-
Psal. 68. nia ossa mea. Ipsi autem contemplati sunt & viderunt me, &: In siti mea potauerunt me
aceto. Hæc Dauid passus non est, vt de se meritò dixisse videatur, sed Christus qui cruci-
fixus est. Manus autem & pedes non exterminantur, nisi eius qui à ligno suspenditur. Vn-
Psal. 95. de & ipse Dauid regnaturum ex ligno Dominum dicebat: nã & alibi propheta ligni hu-
Psal. 66. ius fructum prædicat dicens: Terra dedit benedictiones suas. Vtique illa terra virgo nõ- F
Gen. 2. dum pluuiis rigata, nec imbribus fœcũdata, ex qua homo tunc primùm plasmatus est, ex
Ioel. 2. qua nunc Christus secundum carnem ex virgine natus est. Et lignum, inquit, attulit fru-
Gen. 2. & 3. ctum suum. Non illud lignum in paradiso, quod mortem dedit protoplastis, sed lignum
passionis Christi, vnde vita pendens à vobis credita non est: Hoc enim lignum tunc in sa-
Deut. 28. cramento erat, quo Moyses aquam amaram indulcauit: vnde populus qui siti peribat in
Exod. 15. eremo, bibendo reuixit: sicuti nos qui de sæculi calamitatibus extracti, in quo commo-
rabamur siti pereuntes, id est, verbo diuino propinati, ligno passionis Christi aquam
baptismatis potantes, fide quæ est in eum reuiximus, à qua fide Israël excidit; secundum
Hier. 2. Hieremiam dicentem: [153] Mittite, & interrogate nimis, si facta sunt talia. Si mutabunt
gentes deos suos, & isti non sunt dij. Populus autem meus mutauit gloriam suam, ex
quo nihil proderit eis. Expauit cœlum super isto: Et quomodo & quando expauit?
Amos 8. Indubitatè quando passus est Christus. Et horruit, inquit, plurimum nimis, & sol me-
Math. 27. dia die tenebricauit. Et quando horruit nimis, nisi in passione Christi, cùm terra quo-
Hier. 2. que contremuit, & velum templi scissum est, & monumenta dirupta sunt? Quoniam
duo hæc mala fecit populus. Me, inquit, dereliquerunt fontem aquæ vitæ, & fode-
runt sibi lacus contritos, qui non poterant aquam continere. indubitatè non recipien-
do Christum, fontem aquæ vitæ, lacus contribulatos cœperunt habere, id est, synagogas
in dispersiones gentium, in quibus iam spiritus sanctus non immoratur, vt in præteritum
in templo

A in templo commorabatur ante aduentum Christi, qui est verum Dei templum. Nam &
istam sitim diuini spiritus eos passuros dixerat propheta Esaias dicens: Ecce qui seruiunt *Isai.65.*
mihi, manducabunt, vos autem esurietis. Seruientes mihi potabuntur, vos autem sitietis,
& à contributatione spiritus vlulabitis. [154] Remittetis enim nomen vestrum, in satieta-
tem electis meis, vos autem interficiet Dominus. Eis autē qui seruiunt mihi, nomē nomi-
nabitur nouum, quod benedicetur in terris. Adhuc huius ligni sacramentū in Regnorum
legimus celebratum. Nam cùm filij prophetarum super flumē Iordanem lignum securi- *4.Reg.6.*
bus cæderent, exiliit ferrum, & mersum est in flumine, atque ita Heliseo propheta super-
ueniente petunt ab eo filij prophetarum, vt ferrū flumini quod mersum fuerat erueret.
Atque ita Heliseus accepto ligno, & misso in eum locum vbi submersum fuerat ferrum,
statim supernatauit, & [155] lignum mersum est, quod receperunt filij prophetarum. Ex quo
intellexerunt quod Heliæ spiritus in eum sit repræsentatus. Quid manifestius huius ligni *2.Reg.6.*
sacramento? quòd duritia huius seculi mersa in profundo erroris, & à ligno Christi, id est
passionis eius, in baptismo liberatur, vt quod perierat olim per lignum in Adam, id resti-
tueretur per lignum Christi. Nobis igitur qui successimus in loco prophetarum, ea susti-
nentibus hodie in seculo quæ semper passi sunt prophetæ propter diuinam religionem.
Alios enim lapidauerunt, alios fugauerunt, plures verò ad mortis necē tradiderūt, quod *Matth.21.*
negare non possunt. Hoc lignum sibi & Isaac filius Abrahæ ad sacrificium ipse portabat, *Gen.22.*
cùm sibi eum Deus hostiam fieri præcepisset. [156] Sed quoniam hæc fuerant sacramenta,
quæ temporibus Christi perficienda seruabantur: & Isaac cum ligno reseruatus est, ariete
B oblato in vepre cornibus hærente: & Christus suis temporibus lignum humeris suis por- *Ioan.19.*
tauit, inhærens cornibus crucis corona spinea in capite eius circundata. Hūc enim opor-
tebat pro omnibus gentibus fieri sacrificium, qui tanquam ouis ad victimā ductus est, &
velut agnus coram tondēte se sine voce, sic nō aperuit os suum. Hic enim Pilato interro- *Isai.53.*
gante nihil locutus est: in humilitate enim iudicium eius sublatum est. [157] Natiuitatē au- *Ioan.19.*
tem eius quis enarrabit? quia nullus omninò hominū natiuitatis Christi fuit conscius, in *Isai.53.*
conceptu, quum virgo Maria verbo Dei prægnans inueniretur. Et quia tolleretur à terra *Ibidem.*
vita eius. Cùm vtique post resurrectionē eius à mortuis, quæ die tertia effecta est, cœli *Matth.27.*
eum receperunt, [158] secundum prophetiam Osee emissam huiusmodi: Ante lucem surgēt *Osee 6.*
ad me dicentes, Eamus & reuertamur ad Dominum Deum, quoniā ipse eripiet, & libe-
rabit nos. Post biduum, die tertia, quæ est resurrectio eius gloriosa, de terra in cœlos eum
recepit, vnde & venerat ipse spiritus ad virginem: cuius neque natiuitatem, neque passio- *Luc.2.*
nem Iudæi agnouerunt. [159] Igitur quoniam adhuc contendunt Iudæi, needum venisse
Christum eorum quem tot modis adprobauimus venisse, recognoscāt Iudæi exitum suū,
quem post aduentum Christi relaturi præcinebantur ob impietatē, qua eum & despexe-
runt, & interfecerunt. Primò enim ex qua die, secundum illud dictum Esaiæ, proiecit ho- *Isai.2.*
mo abominamenta sua aurea & argentea, quæ fecerunt adorandis [160] vanis & noctuis: id
est, ex quo gentes nos dilucidata per Christū veritate, proiecimus idola (videant Iudæi)
& quod sequitur, expunctum est. Tulit enim Dominus sabbaoth à Iudæis, & ab Hierusa- *Isai.3.*
C lem, inter cetera, & sapientem architectum, qui ædificat ecclesiam Dei templum, & ciui-
tatem sanctam & domum Domini. Nam exinde destitit apud illos Dei gratia. Et manda-
tum est nubibus ne pluerent imbrem [161] super vineam Sorech, id est, cœlestibus beneficiis *Isai.5.*
ne prouenirēt domui Israël. Fecerat enim spinas, ex quibus Christum coronauerat: & nō *Matth.27.*
iustitiam, sed clamorem, quo in crucem eum extorserat: & ita subtractis charismatis prio- *Matth.11.*
ribus, lex & prophetæ vsque ad Ioannem fuerunt: & piscina Bethsaida vsque ad aduen- *Ioan.5.*
tum Christi, curando inualitudines ab Israël, desiit à beneficiis deinde, ex perseuerantia
furoris sui nomen Domini per ipsos blasphemaretur. Sicut scriptū est: Propter vos no- *Isai.52.*
men Dei blasphematur in gentibus. Ab illis enim incepit infamia, & tempus medium à
Tiberio vsque ad Vespasianum. Quæ cùm ita commisissent, nec intellexissent Chri- *Luc.3.*
stum in tempore suæ visitationis inueniendum, facta est terra eorum deserta, & ciuita-
tes eorum igni exustæ. Regionem ipsorum in conspectu eorum extranei deuorantes: *Isai.1.*
derelicta est filia Sion tanquam specula in vinea velut in cucumerario casula: ex quo
scilicet Israël Dominum non cognouit, & populus eum non intellexit, sed dereliquit
magis, & ad indignationem prouocauit sanctum Israël. Sic & machæræ conditiona-
lis comminatio: Si nolueritis, nec obaudieritis, gladius vos comedet. probauit Christum
fuisse, quem non audiendo perierunt. Qui & in Psalmo dispersionem eius postulat à

Psal. 58. patre dicens: Disperge illos in virtute tua. Qui & rursum per Esaiam exustionem eorum D
Isai. 50. orat: Propter me, inquit, hæc facta sunt vobis, in anxietate dormietis. Hæc igitur cùm pa-
ti prædicarentur Iudæi propter Christum, & passos eos esse inueniamus, & in dispersionē
demorari cernamus, manifestum est propter Christum Iudæis ista accidisse, conspirante
sensu scripturarum cum exitu rerum, & ordinis temporum. Aut si nōdum venit Christus,
propter quem hæc passuri prædicabantur, quum venerit ergo, patientur. Et vbi tunc filia
Sion relinquenda, quæ nulla hodie est? vbi ciuitates exurendæ, quæ iam in tumulis exu-
stæ sunt? vbi dispersio gentis, quæ iam extorris? Redde statum Iudææ quem Christus in-
XIIII. ueniat, & alium cōtende venire. [Discite [161] nunc ex abūdantia erroris vestri ducatum.
Duos dicimus Christi habitus à prophetis demonstratos, totidem aduentus eius præ-
notasse. Vnum in humilitate vtique primum, cùm tanquam ouis ad victimam duci habe-
Isai. 53. bat, & tanquam agnus ante tondentem sine voce, sic non aperuit os suum. Nec [162] aspe-
ctu quidem honestus. Annunciauimus enim, inquit, de illo, sicut puerulus, sicut radix in
terra sitienti, & non erat ei species, neque gloria. Et vidimus eum, & non habebat speciē
neque decorem, sed species eius inhonorata, deficiens citra filios hominū, homo in pla-
Isai. 28. ga, & sciens ferre infirmitatem: scilicet vt positus à patre in lapidem offensionis; & mino-
Psal. 8. ratus ab eo modicum citra angelos: vermem se pronūciat, & non hominem, ignominiam
Psal. 21. hominis, & abiectionem populi. Quæ ignobilitatis argumenta, primo aduentui compe-
Isai. 28. tunt: sicut sublimitatis secundo; cum fiet, iam non lapis offensionis, nec petra scandali;
Psal. 118. sed lapis summus angularis, post reprobationem adsumptus, & sublimatus in cōsumma-
Dan. 2. tionem: & petra sanè illa apud Danielem de monte præcisa, quæ imaginem seculariū re- E
Dan. 7. gnorum comminuet & conteret. De quo secundo aduentu idē Daniel dixit: Et ecce cū
nubibus cœli tanquam filius hominis veniens, venit vsque ad veterem dierum, & aderat
in conspectu eius. Et qui adsistebāt, adduxerūt illum, & data est ei potestas regia, & om-
nes nationes terræ secūdum genus, & omnis gloria seruient illi, & potestas illius æterna,
quæ non auferetur, & regnum eius quod non corrūpetur. Tunc scilicet speciem honora-
bilem, & decorem habiturus est indeficientem supra filios hominum: tempestiuus enim
Psal. 4. decore citra filios hominū. Effusa est gratia, inquit, in labiis tuis, propterea benedixit te
Psal. 8. Deus in secula. Accingere ensem tuū circa femur tuum potens tempestiuitate & pulchri-
tudine tua. cùm & pater postea cùm diminuit illum modicum quid citra angelos, gloria
& honore coronauit illum, & subiecit omnia sub pedibus eius. Et tunc cognoscent eum
Zach. 12. quem pupugerunt. Et cædent pectora sua tribus ad tribum, vtique quod retrò non agno-
uerint eum, in humilitate conditionis humanæ cōstitutū. Hieremias inquit: [163] Et homo
Hier. 17. est, & quis cognoscet illum? quia & Natiuitatem eius, inquit Esaias, quis enarrabit? Sic &
Isai. 55. apud Zacha. in persona ipsius, imò & in ipsius nominis sacramento, verus summus sacer-
Zach. 3. dos patris Christus Iesus duplici habitu in duos aduētus deliniatur. Primò sordidis indu-
tus est, id est, carnis passibilis & mortalis indignitate, cùm & diabolus aduersabatur ei, au-
Ioan. 13. tor scilicet Iudæ traditoris, qui eum etiam post baptismum tentauerat. Dehinc spoliatus F
Matth. 4. pristinas sordes, exornatus podere & mitra, & cidari munda, id est, secūdi aduentus: quo-
niam gloriam & honorem adeptus demonstratur. Nec poteritis eum Iosedech filiū dice-
re, qui nulla omninò veste sordida, sed semper sacerdotali fuit exornatus, nec vnquam sa-
cerdotali munere priuatus. Sed Iesus iste Christus Dei patris summus sacerdos, qui primo
Hebr. 7. aduentu suo humana forma & passibilis venit in humilitate vsque ad passionem; ipse etiā
Ezech. 9. effectus hostia per omnia pro omnibus nobis; qui post resurrectionem suam indutus po-
Psal. 109. dere, sacerdos in æternum Dei patris nuncupatus est. Sic enim & duorum hircorum, qui
Leuit. 16. ieiunio offerebantur, faciam interpretationem. Nōnne & illi vtrunque ordinem nominis
Christi qui iam venit, ostendunt? pares quidem atque cōsimiles, propter eundē Domini
conspectum, quia nō in alia venturus est forma, vt qui agnosci habet à quibus & læsus est.
Vnus autem eorum circundatus coccino, maledictus & cōsputatus, & conuulsus, & cō-
punctus, à populo extra ciuitatem abiiciebatur in perditionem, manifestis notatus insi-
Matth. 26. gnibus Christi passionis; qui coccinea circundatus veste, & consputatus, & omnibus cō-
Hebr. 13. tumeliis afflictus; extra ciuitatem crucifixus est. Alter verò pro delictis oblatis, & sacer-
dotibus tantùm templi in pabulum datus, secundæ repræsentationis argumenta signa-
bat: qua delictis omnibus expiatus, sacerdotes templi spiritalis, id est, ecclesiæ, domini-
cæ gratiæ [164] quasi visceratione quadā fruerentur, ieiunātibus ceteris à salute. Igitur quo-
niam primus aduentus & plurimis figuris obscuratus, & [165] omni inhonestate prostratus
canebatur,

A canebatur, secundus verò & manifestus & Deo condignus: idcircò quem facilè & intel-
ligere & credere potuerunt, eum solum intuentes, id est, secundum qui est in honore &
gloria, non immeritò decepti sunt circa indigniorem, certè obscuriorem, id est, primum.
Atque ita in hodiernum negant venisse Christum suum, quia nō in sublimitate venerit,
dum ignorant in humilitate primò fuisse venturum. Sufficit huc vsque de his, interim
ordinem Christi decucurrisse, quo talis probatur, qualis annunciabatur: vt iam ex ista
consonantia scripturarum diuinarum intelligamus, & quæ post Christum futura prædi-
cabantur, ex dispositione diuina credantur expuncta. Nisi enim ille venisset post quem
habebant expungi, nullo modo euenissent quę in aduentum eius futura prædicabantur.
Igitur si vniuersas nationes de profundo erroris humani exinde emergentes ad Deum
creatorem & Christum eius cernitis, prophetatum non audetis negare: quia etsi nega-
retis, statim vobis in psalmis, sicuti iam prælocuti sumus, promissio patris occurreret, di-
centis: Filius meus es tu, ego hodie genui te, Pete à me, & dabo tibi gentes hæreditatem Psal. 2.
tuam, & possessionem tuam terminos terræ: nec poteritis in istam prædicationem magis
Dauid filium Salomonem vindicare, quàm Christum Dei filium dicere: nec terminos
terræ, Dauid filio promissos, qui intra vnicam Iudæā regnauit, quàm Christo filio Dei,
qui totum iam orbem Euangelij sui radiis illuminauit. Denique & thronus in æuum Psal. 44.
B magis Christo Dei filio competit, quàm Salomoni, temporali scilicet regi, qui soli Israël Isai. 55.
regnauit. Christum enim hodie inuocant nationes, quæ eum non sciebant, & populi
hodie ad Christum confugiunt, quem retrò ignorabant. non potes futurum cōtendere,
quod vides fieri. Hæc autē prophetata nega, quum coràm vidētur, aut adimpleta quum
leguntur: aut si non negas vtrumque, in eo erunt adimpleta, in quem sunt prophetata.

ADNOTATIONES IACOBI PAMELII IN LIBRVM ADVERSVS IVDÆOS.

CAP. I.

1. PRoximè accidit, disputatio habita est Christiano & proselyto Iudęo.] Caput primum inscripsimus (vt omittamus initium quod Prologum continet) De Gentibus ad gratiam & legem Dei admittendis. quod imitatur B. Cyprian. lib. 1. Testim. aduersus Iudæos, cap. 1. & 19. Atqui προσήλυτος apud Iudæos nuncupabatur ex gentibus, nec de prosapia Israëlitarum Iudæus, id est, qui ex gentibus ad ipsorum legem accessisset; voce etiam scripturis vsitata, 1. Paral. 22. & 2. Paral. 2. ac 3. Tob. 1. Isai. 52. sicuti iuxta 70. infrà citatur Ezechiel. 14. Matth. 23. & Act. 2. De prouerbiali autem formula: contentioso fune diem in vesperum trahere, videat Lector nostra Prolegomena. spectātes denique; pro spectatoribus accipi, ad marginem adnotauit Rhenan. Ego verò ex Vaticano cod. lego lectionis stylo, pro: lectionibus.

2. sibi vindicare Dei legem.] Vatic. cod. vendicare perinde est. nam & vindicare, quod à vindiciis deriuatur, est rem controuersam sibi adserere. Ex quo etiam reposuimus paulopòst: Israël, pro: Israëlis, & adiecimus: dicens.

3. de duobus populis intelligitur, &c.] Hyperbaton est locus iste, aut corruptus, cui ex MS. mederi non licuit. Siue autem legamus edictum, siue dictum, vt habebat 1. editio, non refert.

4 Nam & secundum memorias, &c.] Memorias vsurpat pro scripturis sacris, & : abrelicta (vti adnotauit Rhen.) hic & postea, pro: derelicta. Paulopòst MS. legit: deseruiuit, pro: seruiuit, quorum vtrumque placet.

5. & anulis virorum, &c.] Similiter B. Ambros. epist. 56. ad Romulum: Coactus igitur Aaron petit anulos eorum, & inaures mulierum. Quum autem istud neque Græcè hodie legatur, neque Latinè in editione B. Hieronymi reperiatur, oportet diuersam fuisse 70. editionem quibusdam in locis, ab ea quæ nunc exstat; quod confirmatur ex verbis quæ mox ab Auctore citantur: Hij sunt dij qui nos eiecerunt de terra Ægypti, pro eo quod alibi est: Dij tui qui te, &c. quod semel adnotasse sufficiat, quando id ex Indice scripturarum colligere possit Lector. Porrò etiam B. Cyprianus loco priori citato vsurpat: eicere, pro: educere. Nos verò ex Vatic. cod. restituimus: probatur, pro: putabatur, & addidimus paulopòst: Deum.

CAP. II.

6. Igitur gradum conferamus, & summam quæstionis ipsius certis lineis determinemus.] Secūdum huic capiti titulum imposuimus: Quòd lex naturalis lege Mosi sit antiquior, qua vigente neque Sabbatum neque circumcisio obseruata sunt. Atqui de duabus hic formulis prouerbialibus, vide nostra supracitata Prolegomena. Legit verò MS. cod. terminemus: sed illud placet.

7. Diliges proximum tibi.] In MS. est: tuum, quēadmodum & in communi edit. 70. sed illud: tibi, ad mutationem est eius quod Græcè est: τὸν πλησίον σου. Legimus autem ex MS. non concupissent, pro: concupiscerent.

8. nec in Choreb tantùm.] Ita hunc locum restituimus, pro: Oreb. ex vestigiis cod. MS. qui habebat: Chores, quum 70. legant constanter Græcè Χωρὴβ, ח Hebraicum χ, Græco exprimentes. Rectè autem addit Auctor aut in Syna & in eremo primùm, quia priores legis tabulæ Mosi traditæ sunt in monte Syna, poste-

riores, vti constat Exod. 33. in monte Choreb, de quo latius B. Hieronymi lib. de 42. mansionibus. Ex eodem legimus: futuram, pro: futurum. Et paulopòst ex MS. adiecimus: eius. De Enoch vide Adnot. nostras ad lib. de Resurr. carn. Vbi sicut hic, ipsum & Heliam æternitatis candidatos nominat.

CAP. III.

9. Sed Abraham, inquit, circumcisus est, &c.] Titulum huic capiti dedimus: Quòd circumcisio in signum data sit spiritalis circumcisionis, seu vt B. Cyprianum imitemur lib. 1. supracitato cap. 8. Quòd circumcisio prima carnalis euacuata sit, & secunda spiritalis repromissa. Tertullianus, dum cap. præcedenti negat circumcisione hominem purgari, & hic in signum datam dicit, non in salutis prærogatiuam, differentiam insinuat inter circumcisionem & baptismum, aliáque nouæ legis sacramenta, quòd quamquam in circumcisione dabatur salus, & remittebatur originale peccatum, non tamen per circumcisionem sicuti per baptismum, sed solùm ex vi pacti à Deo cum Iudæis initi. Atque adeò intelligendus Auctor adinstar illius ad quod alludit Apostolus Rom. 4. Et signum accepit circumcisionis, signaculum iustitiæ fidei, quæ est in præputio. Atqui illud: inquit, hic & postea refertur ad Iudæum proselytum. Legimus autem: ipsi Abrahæ ex MS. ac paulopòst: in ducis filium, cum 1. editione, pro: iudicis. Perinde verò est, siue legatur: scelerati, vt excusi, siue: scelesti, vti B. Cyprianus & MS.

10. Et alio loco dicit, &c.] Nempe scriptura. Interim hoc ex MS. recens adiecimus, nam alibi reperitur quod sequitur: Ecce dies veniunt. quod ipsum & Hebræo & Græco textui, ac B. Cyprian. vbi supra cap. 11. conforme est, pro quo malè excusi: venient.

11. super vertices montium.] MS. verticem: sed quia infrà lib. 3. aduers. Marcionem transfert super summos montes, magis illud placet, maximè quum Græca Regia Dn. Ariæ Montani Bibliorum editio ἀκρῶν legat, quamquam interim hoc respondeat Hebrææ, & editioni Græcæ Argentoratensi, quæ ἄκρες habet. Atqui rectè Rhen. castigauit ex Gorziensi cod. prioris filij, pro: populi, ac: discent, pro: dicentur, denique: abolitionem, pro: obolitionem. Addidimus autem: Lex, ex MS.

12. & hostis executionem.] Executionem, inquit Rhenan pro persecutione, sicut lib. 1. adu. Marc. Quid denique adulantius quàm delicta non exequi, id est, non persequi. & ibidem paulo antè: executione mali, ac postea: executore delicti, id est, iudice. Qui addit in illius loci commentario; non aliter Pomponium Iureconsultum D. lib. 48. tit. de accus. & inscript. dixisse: mortem exequi, pro, instituere actionem de parricidio perpetrato.

13. per Erythræum pelagum.] Plinium, vti solet, imitatur, qui Erythræum mare nuncupat lib. 6. cap. 23. quod nos Rubrum dicimus, sicuti & Dionys. de situ orbis, ἐρυθραῖον πέλαγος.

CAP. IIII.

14. Sequitur itaque, &c.] Inscriptionem huic capiti dedimus: Quòd & Sabbati obseruatio temporalis fuerit. Tractatur autem idem argumentum iisdem penè verbis lib. 3. & 4. aduers. Marc. T. 3.

15. expuncta.] Id est (inquit Rhenan.) præstita, perfecta, adimpleta. Sic infrà: renuntiatur expuncta. item: expuncta consideramus. rursum: quod sequitur expunctum est. Similiter T. 2. lib. de Patientia: omnem patientiæ speciem expunxit. & lib. ad Mart. expuncti contumelia. Item T. 3. lib. de Resurr. carnis: iudicium resurrectio expunget. lib. 3. ad Marc. iam expunctum. & expungendam putauit. lib. 4. adu. eundem: inueniatur expuncta. ac lib. 5. aduers. eundem: expunxerimus. Metaphoram denique expressit T. 2. lib. de Cor. militis, quum dicit: Expungebantur in castris milites. de qua latius Adnot. nostris in Epist. 38. B. Cyprian. nu. 5. hoc vno addito ex Rhen. in dictum locum lib. de Patient. quòd veteres in Calendariis, quæ cera vt plurimum constabant, verso stylo expungebant nomina seu debita dissoluta. Addidimus autem paulopòst ex MS. ab.

16. sicut per prophetam prædicatum est: Ecce proselyti per me ad te ibunt.] Ex MS. vocem Tertullianicam: prædicatum, substituimus, pro: dictum. Citat autem eandem scripturam infrà dicto lib. 3. adu. Marc. & paulolatiùs explicat, nominatim Isaiæ adscribens, apud quem reperiri iuxta 70. cap. 52. adnotarunt quidam, sed ibidem hactenus nō reperi. Legimus autem paulopòst: Sabbati religione, pro: teligionem.

17. Nam & temporibus Machabæorum, &c.] Quandoquidem Machabæorum hic historiam citet in re fidei, non dubium quin illam pro Canonica scriptura cognouerit. Verùm de hoc latius Adnot. nostris in B. Cypriani c. 18. lib. 3. Testimoniorum. quibus adde, quòd non sit mirum, si in Canone Hebræorum libri illi non habeantur, quandoquidem plusquam seculo post illum ab Esdra editum conscripti sint. Nam inter Cyrum Darij successorem, sub quo Esdras claruit, & Antiochum Epiphanem, sub quo Machabæi, anni intercesserunt vt minimum 180.

18. & hostes Allophylos.] ἀλλοφύλες Græci Bibliorum interpretes (inquit B. Hieron. in Isaiæ c. 2.) sunt interpretati, pro Philistiim, quæ est hodie gens Palæstina: quod ipsum comprobatur & in editione Latina 70. ex titulo Psal. 55. Verùm hic id refert Tertullianus ad Græcos, contra quos Machabæi dimicabant, eo quòd vox Græca alienigenas significet in genere.

CAP. V.

19. Sic & sacrificia, &c.] Istud caput hoc titulo insigniuimus: Quòd & sacrificia terrenarum oblationum figuræ fuerint spiritualium. Cui respondet inscriptio, qua Auctorem imitatur c. 16. lib. 1. Testim. B. Cypr. Quòd sacrificium vetus euacuaretur, & nouum celebraretur. Atqui cum MS. legimus conformiter Hebraico, Græco, & Latino exemplaribus: Vbi est Abel frater tuus? & nunquid custos fratris mei sum ego?

20. Gemens & tremens eris super terram, & omnis qui te inuenerit occidet.] Secundum scripturæ veritatem non sunt hæc Dei verba: quinpotius ille posito in Cain signo cauet, vt non occidat eum omnis qui inuenerit eum; cui correspondet & Iosephus Antiq. lib. 1. cap. 3. quin & ipse Tertull. infrà T. 3. lib. 2. aduers. Marc. in hæc verba: Cain & maledixit, & cupidum morte luere delictum mori interim vetuit. Videtur itaque mutilus iste locus vitio librariorum, qui inter bis repetitum Gemens & tremens super terram, media transilierunt, atque adeò sic supplendus & emendandus: Gemens, & tremens eris super terram. Et dixit Cain ad Dominum: Maius delictum meum, quàm vt remittatur mihi, & eiicies me hodie à facie terræ, & à facie tua abscondar, & ero gemens & tremens super terram, & omnis qui me inuenerit, occidet.

21. Denique quū per Moysen in Leuitico, &c.] Vel ex hoc loco patet subinde memoria lapsum Auctorem in citandis scripturarum locis, quum hoc præscriptum

ptum nusquam in Leuitico *reperiatur, sed Deuter.13. Eodem pertinet quod suprà c.3. dixit*: Et ideò subsequens sermo prophetæ, &c. *quum præcedat ea scriptura illam quæ prius citata est, non subsequatur*: *& infra*: Et alibi dicit, *quum eodem capite contineatur. quod semel adnotasse sufficiat contra sciolos quosdam, qui nolunt admittere in Patribus ἁμάρτημα μνημονικόν. Restituimus autem ex MS.* repromissionis, *pro*: promissionis; *&* terra sancta, *pro*: terram sanctam.

22. Et in omni loco offeruntur, &c.] *Sic ex MS. & hic, & sub finem capitis, conformiter Latino, Græco, & Hebraico textui, pro*: offerentur, *maximè quum sic legat etiam B. Cyprianus vbi suprà, & ipse Auctor infrà Tom.3. lib.3. aduersus Marc. vbi paulo latiùs explicat* sacrificia munda, *seu* spiritalia, *non modò vt intelligantur quemadmodum hic loquitur*, sacrificia laudis, *&*: cor contribulatum, *sed etiam* Gloriæ relatio, & benedictio, & laus, & hymni; *denique*: Ecclesiarum sacramenta, & munditiæ sacrificiorum. *Quare valeant Magdenburgenses, qui ex hoc Tertulliani loco & simili, sub initium lib.4. aduers. Marc. argumentum sumunt aduersus Ecclesiæ sacrificium, quum illud maximè ab Auctore confirmetur verbis illis modo citatis. Vt omittam locos, de quibus suprà l. ad Scapulam, c.2. n.11. & infrà latius lib. de Orat. nu.1. vbi disertis verbis sacrificij Ecclesiæ meminit. Certè ex Liturg. Latin. nostris. T.1. pag.9. & sequ. videre est conformem Patrum loci huius Malachiæ intellectum de Ecclesiæ sacrificio: & nominatim SS. Iustini Mart. Irenæi, Cypriani, Eusebij Cæsariensis, Chrysost. Hieron. August. Theodoreti, & Damasceni.*

23. Quoniam etsi adtuleritis mihi similam.] *Sic vertit quod Græcè est* σεμίδαλιν. *pro qua Latinus interpres*: sacrificium *transtulit.*

24. nec si veniatis videri mihi.] Videri *pro*: apparere. *quod legit dicta Latina editio 70. & haud absimiliter vertit noster interpres ex Hebræo*: cùm veneritis ante conspectum meum.

CAP. VI.

25. De Sabbato & circumcisione, & legis veteris & nouæ obseruatione.] *Quemadmodù haud dubiè titulus hic ex margine (sicuti & sequentes aliquot) in textum irrepserunt; ita putaui iterum in marginem reiiciendum, idque eo magis, quòd cùm hoc caput quædam sit conclusio ex præcedentibus, hic potius titulus conueniat*: Ex præcedentibus concludi legem nouam superuenturam, atque adeò quærendum, an iam nouæ legis lator venerit nécne. *Legimus autem*: præcedenti tempori, *pro*: tempore; *& iuxta MS. cod. omisimus illud*: orietur lumen, *vtpote superfluum, quandoquidem præcedat*: fulgenre nobis lumine.

26. De natiuitate Christi, & aduentu primo.] *Hunc titulum ne quidem ad marginem transcripsimus, quòd huic loco non conueniat. Restituimus etiam quod habebat prima editio*: Nam etiam, *phrasi Tertullianica, pro eo quod tanquam elegantius substitutum fuit*: Hic inquam, *& omisimus*: an, *vbi legebatur*: an necne.

CAP. VII.

27. Igitur in isto gradum conferamus, an, qui venturus Christus adnunciabatur, iam venerit.] *Ita ex MS. & 1. edit: pro eo quod erat*: an qui venturus est Christus. *Titulum autem huic capiti dedimus*: Quòd nouæ legis lator non exspectetur, sed iam venerit, ex Prophetiis de regno eius inter Gentes æterno manifestum fieri. *Atqui de Prouerbiali formula*: Gradum conferre, *videantur nostra Prolegomena. Legimus verò ex MS.* præcanuerint *vocem Tertullianicam, pro*: præcinuerint.

28. Sic dicit Dominus Deus Christo meo Domino.] *De erronea hac lectione, & tamen iam olim inueterata, vide Adnot. nostras in S. Cyprian. lib.1. Testim. adu. Iud cap.21. nu.60.*

29. Cui enim dexteram tenet pater, &c.] *Alludit haud dubiè ad locum scripturæ præcedentem, sicuti etiã in illo*: quem exaudierunt omnes gentes.

30. Parthi, Medi, Elamitæ.] *Comprobans Auctor, quòd iam tum omnes Gentes in Christum crediderant, primùm vtitur verbis scripturæ Act.2. de iis qui, vbi in festo Pentecostes audierant Apostolos suis quibusque linguis loquentes, ad Christum conuersi sunt. Vbi ex instituto videntur coniuncti* Parthi, Medi, *&* Elamitæ, *(non* Ælamitæ*) id est Persæ, sic ab Elam filio Sem (teste Iosepho Antiq. lib.1. cap.7.) nuncupati, eo quòd sibi inuicem vicini sint. Atqui confirmatur Auctoris sententia à B. Sophronio Catal. Græcor. vir. Illustrium inter opera Hieronymi, qui B. Thomam Apostolum prædicasse dicit Euangelium Christi, Parthis, Medis, & Persis; Carmanis quoque, Hircanis, Bactris, & Magis; Indis denique, apud quos in ciuitate Calamina martyrium passus sit.*

31. Et qui inhabitant Mesopotamiam.] *Apud* Mesopotamiam *primi Doctores recensentur ab Epiphanio Archelaus & Marcellus; quam tamen sua cœpit hæresi inficere Bardesanes Valentini sectator, etiam ante Tertullianum.*

32. Armeniam.] *Huius quidem in Actis Apostolorum prouinciæ non fit mentio: sed iam tum etiam Christi fidem apud eos viguisse vel inde manifestum est, quòd non ita multò pòst* Armenij *bellum Maximino tyranno indixerint, antea socij Romanorum, Christianæ fidei & religionis ergò, à qua illos ad idololatriam conabatur abducere. Testis est eius rei Niceph. Eccl. hist. lib.7. cap.28.*

33. Phrygiam.] *Quum* Phrygia *Asiæ minoris sit prouincia, rectius Act.2. coniungitur cum Asia & Pamphylia, quippè quã, vt est Act.16. & 18. etiam peragrauerit B. Apostolus Paulus. Hierapoli autem* Phrygiæ *oppido sepultus fuit, teste Sophronio, vbi suprà, B. Philippus Apostolus cum filiabus. Insuper eadem hac ferè ætate celebrata narrant Iconij & Synadæ Concilia de baptismo hæreticorum, Firmilianus, de quo infra Epist. lxv. quam edidimus inter B. Cypr. opera, & Dionys. Alexandr. Episcopus ad Philemonem apud Euseb. lib.25. cap.6. & Niceph. lib.3. cap.9.*

34. Cappadociam, & incolentes Pontum.] *Ad electos aduenas dispersionis* Ponti, *Galatiæ*, Cappadociæ, Asiæ, *& Bithiniæ suam priorem scripsit Epistolam Canonicam B. Petrus Apostolorum princeps. Deinde persecutionis Christianorum in* Cappadocia *meminit suprà Auctor lib. ad Scapulam cap.3. Cuius sedes Episcopales, Cæsarea, in qua dictus Firmilianus paulopòst Episcopus; Amasis, in qua quondam Phedimus & Larandis, iuxta Eusebium & Niceph. qui etiam Miconij mentionem faciunt.*

35. Asiam & Pamphyliam.] *In* Asia *Apostolicas Ecclesias recenset latè Auctor noster lib. de Præscript. hæretic. Claruerunt autem in ea præter BB. Paulum & Barnabam Apostolos, qui* Asiam *&* Pamphyliam *peragrarunt Act.13.14.15. & 27. scriptores Ecclesiastici iuxta B. Hieron. Catal. vir. Illustrium, iam ante Tertullianum Apollinarius & Papias* Hierapolitani, *Quadratus & Aristides* Athenienses, *Melito* Sardensis, *Dionysius & Bacchilus* Corinthij, *Rhodon* Asianus, *ac Polycrates Ephesius.*

36. immotantes Ægyptum.] Vel sola Alexandrinæ Ægypti metropolis Ecclesiæ à B. Marco Euangelista institutio, de qua latius in nostris Liturgicis Latin pag. 88. & sequent. omnibus, vsqueadeò nota est, vt pluribus non sit opus. His adde antiquiores Hermopolitanam, Nili, Arsenoiten, & Tingitanam.

37. Et regionem Africæ, quæ est trans Cyrenem.] Pentapolim Cyrenaicam (de qua Plin. lib. 5. cap. 5. Pompon. Mela lib. 1. Strabo lib. 17. & Amm. Marcell. lib. 22.) ita periphrasi quadam post B. Lucam delineauit Auctor, cuius Episcopi plures etiam antiquitus celebrãtur. Erant autem in ea ciuitates quinque, Berenice, Apollonia, Ptolemais, quæ & Barce, Arsinoe, & ipsa à qua denominatio Cyrene.

38. Romani & incolæ, tunc & in Hierusalem Iudæi.] Ita prorsus distinguo, vt incolæ iidem sint Auctori qui Act. 2. aduenæ, quandoquidem & Cicero lib. Offic. eadem significatione dixerit: Peregrini atque incolæ officium est nihil præter suum negotium agere. Addit autem: tunc, vt indicet id temporis quidem Iudæos credidisse, sed non sua ætate. Porrò de Romana Ecclesia vide Adnot. nostras in B. Cypr. epist. 45. nu. 6. & 55. nu. 90. ac 91. & in Symbolum nu. 17. infrà quoque T. 3. ad libros Auctoris de Præscript. adu. hæreticos.

39. vt iam Getulorum varietates.] Getuli, qui & Libyes, Africæ populi prope tractum inhabitabilem iuxta Melam Pomponium, qui primi omnium (teste Salustio in Iugurtha) eam regionem tenuerunt, asperi incultique, quibus cibus caro ferina atque humi pabulum vti pecoribus, qui neque moribus neque lege neque imperio cuiusquam regebantur, & vagi palantes quo nox coëgerat, sedes habebant. Vnde & paulopòst Auctor, Getulorum barbaries dixit.

40. & Maurorum multi fines.] Mauritaniæ Ecclesiarum persecutionis meminit Auctor suprà lib. ad Scapulam cap. 4. Atqui Maurorum multi fines, id est: Gentes multæ, à Plinio recensentur hist. natur. lib. 5. cap. 2. & 3. & de Mauritaniis duabus aliquid diximus Adn. nostris in B. Cypr. epist. 45. nu. 7. & 8.

41. Hispaniarum omnes termini.] Videntur hinc Hispaniæ regna omnia iam tum Christi fidem suscepisse, inter quæ Præses Legionis Christianorum hostis recensetur à Tertulliano loco citato, & eiusdem ac Asturica B. Cyprian. epist. 68. vbi vide Adnot. nostras num. 2. Atqui Hispaniarum Apostolus celebratur iuxta B. Isidorum B. Iacobus maior. Testis est etiam B. Ioan. Chrysost. profectionis B. Pauli Apostoli in Hispanias, vbi locum tractat 2. Tim. 4. cui satis consentit B. Hieron. loco supracitato, dum scribit post primam sub Nerone captiuitatem prædicasse illum in partibus Occidentis. Et expressè adtestantur Dorotheus in Synopsi, Athanas. ad Dracont. & Epiphan. alicubi.

42. Galliarum diuersæ nationes.] Vt ne sim prolixior in commemorandis Galliarum diuersis nationibus, Lectori sufficiat hoc loco, quòd primus Galatarum (vti patet ex Epist. ad Titum cap. 4.) atque adeò Gallorum, præsertim Viennensium, Apostolus fuerit B. Crescens, B. Pauli Apostoli discipulus, deinde B. Martialis Lemouicensiũ, Burdegalensium, Agenensium, Cadurcorum, Ruthenensium, Aniciensium, Engolismensium & Mimiatensium, Saturninus Tolosatum, Austronomius Aruernensium, Paulus Narbonensium, Fronto Petragoricorum, Eutropius Xantiēsium, Gatianus Turonensium, Iulianus Cenomannorum, Benignus Lingonensium, BB. Dionysius Areopagita Parisiorum, Aphrodisius & Vrsinus Biturigum, Sauinianus & Potentianus Senonensium, Clemens Metensium, & Belgarum, Valerius Treuirensium, Maternus Coloniensium & Tungrorum, Regulus ac Trophimus Arelatensium, & Sanctinus Carnotensium, Meldensium & Virdunensium Episcopi. Sicuti latè deducit primo Centenario suo Isengrenius, & multorum meminit B. Petrus Cluniacensis adu. hæres. de templis, de quorum adeò Liturgiis testimonia reperire est inter nostra Latinorum Liturgica, pag. 93. & sequentibus.

43. & Britannorum inaccessa Romanis loca, Christo verò subdita.] Gesserunt quidem cum Britannis bella Iulius Cæsar & Claudius Imperator, teste Beda hist. Angl. lib. 1. cap. 2. & inde Britannicus dictus; sed & plurimam Insulæ partem occuparunt. Deinde & Vespasianus, aliique Romani præfecti eam administrarunt. Quinetiam Adrianus, Pertinax, & Albinus Imperatores in eam transmiserunt, teste Polydoro Vergilio Angl. hist. lib. 2. Nemo tamen ante Seuerum integram insulam obtinuit, & Pictones ab eo primùm in montana compulsi sunt, vsqueadeò vt verè asserat Polydorus ad Septentrionales Britanniæ partes priores Cæsares non peruenisse. Atqui adeò rectè Romanis inaccessa loca nuncupat Auctor, vtpotè quum liber iste diu ante expeditionem Seueri Britannicam, sub finem vitæ ab eo susceptam, in qua etiam periit, scriptus sit. Et tamen (quod illa aduersatiua particula: verò, subindicat) Christo subdita, quippè quum (iuxta Bedam & Polydorum) sub Marco Antonino Vero Britannia omnium Prouinciarum prima, rogatu Lucij Regis, & auspiciis Eleutherij Papæ Romani, opera SS. Fugatij & Damiani, publicè tota Euangelium receperit. Imò si Polydoro creditur, iam antea illic fidei fundamenta iacta fuerint à B. Iosepho ab Arimathia: quod confirmat Gildas Britannus, asserens iam inde ab ortu Euãgelij Britannos Christi Religionem suscepisse; quare non placet lectio MS. cod. in accessu Romanorum loca Christo vero subdita.

44. & Sarmatarum, & Dacorum, & Germanorum, & Scytharum.] De his in hæc verba Plin. vbi suprà lib. 4. cap. 12. Ab eo in plenum quidem omnes Scythæ, variè tamẽ littori apposita tenuere; aliàs Getæ, Daci Romanis dicti; aliàs Sarmatæ Græcis Sauromatæ, &c. Superiora verò inter Danubium & Hercynium saltum vsque ad Pannonica Hyberna Carnuti; Germanorúmque ibi confinium campos & plana Iazyges Sarmatæ, montes verò pulsi ab his Daci. Quare rectè Auctor tum hîc, tum libro de Anima infrà T. 3. Gentes has coniungit, easdem paulopòst vno Germanorum nomine comprehendens. Et de parte aliqua singularum harum Prouinciarum intelligendum Auctorem non malè adnotauit Rhenanus. Atqui Titum profectum in Dalmatiam testis est ipse B. Paulus sua 2. ad Tim. Epist. cap. 4. Deinde traditur B. Apollinaris B. Petri Apostoli discipulus, primus Rauennæ Episcopus, etiam Dalmatis & dictis Danubij accolis Euangelium prædicasse. Sunt qui & B. Thomam Germanorum Apostolum faciunt. Scythis autem, Sogdianis & Soccis fidem Christi tradidisse B. Andream Apostolum scribit, vbi suprà, Sophronius; inde profectum in Sebastopolim magnam, vbi interiores incolunt Æthiopes. Ad quos fortassis alludit Auctor adiiciens: & abditarum multarum gentium. Ceterùm legimus paulopòst cum MS. populus nominis Christi inhabitet, pro: Christiani habitet.

45. qui omnibus in æternum gentibus regnaturus nunciabatur.] Addidimus: gẽtibus, ex MS. quia alludere eum ad aliquod scripturæ testimonium de regno

Chri

Chriſti æterno in omnibus gentibus patet ex aduerſatiua illa de regno Salomonis. Sed in finibus Iudæ (*ſic enim lego, pro:* Iudææ) tantùm, *& ſimilibus aliquot, maximè autem illa:* non habuit in omnibus gentibus poteſtatem. *Videtur autem alludere ad illud Danielis 7. quod infrà citatur cap. vlt. & lib. 4. adu. Marc. T. 3.* Et data eſt ei poteſtas regia, & omnes nationes terræ ſecundum genus, & omnis gloria ſeruient ei, & poteſtas illius æterna, &c. *Atqui etiam hic illud:* De regno Chriſti æterno, *ad marginem reiecimus.*

46. Si Babyloniis & Parthis regnauit Darius.] *Agit de* Dario *primo, qui occupauit* Babylonem, *& interfecit Balthaſar regem, qui quum rex Perſarum fuerit, confirmatur noſtra ſententia in cap. 2. lib. de Pallio, quod* Parthi *Auctori noſtro iidem ſint qui Perſæ, & econtrariò.*

47. vel quiſque.] Quiſque, *pro:* quiſquis, *familiare eſſe Tertulliano etiam alibi adnotauimus.*

48. ab India vſque Æthiopiam.] *Huc pertinet imprimis illud Plinij lib. 6. cap. 26. Babylon Chaldaicarum gentium caput diu ſummam claritatem obtinuit in toto orbe, propter quam reliqua pars Meſopotamiæ Aſſyriæq;* Babylonia *appellata eſt. Item quòd habet 24. cap. Plura ſunt ſegmenta mundi, quæ noſtri circulos appellauere, Græci parallelos. Principium habet* Indiæ *pars verſa ad auſtrum. Patet vſque Arabiam & rubri maris incolas. Continentur Gedroſi, Perſæ, Carmani, Elymnei, (qui ſuprà Elamitæ) Parthyæi, Aria, Suſiana, Meſopotamia, Seleucia cognominata* Babylonia, *Arabia ad Petram vſque, Syria Cœle, Peluſium Ægypti. Quibus poſterioribus prouinciis à Meſopotamia ad Peluſium vſque, & poſt debellatam Ægyptum ad* Æthiopes *vſque Ægypto contermin os Nabuchodonoſor cum ſuis Regulis habuit regni ſui terminos. Deinde etiam ſub ſecundo circulo poſt excidium Hieroſolymitanū amplectebatur (vt eiuſdem verbis vtar)* Babylonem, *Idumæam, Samariam, Hieroſolymam, & reliquas Syriæ prouincias ac oppida. Si autem Aſſyriam coniungas, quæ Sogdianos & Sacas complectitur, à meridie terminatur* India *intra Gangem parte Imai montis, quæ ſub illa eſt. Vide de his Tabulam apud Ptolomæum Aſiæ 4. 5. & 10.*

49. Alexander Macedo, &c.] *Vide Q. Curtium.*

50. Si Germani, adhuc vſque limites tranſgredi non ſinuntur.] Germani *à Romanis potius bellum in ætatem vſque Tertulliani paſſi ſunt quàm intulerunt, quòd metuerent illi ne fines ſuos tranſgrederentur, vtpote vaticinantes, quanta poſtea mala Italiæ intulerint Longobardi, Gotthi, Hunni, Vandali, Squadi, & id genus* Germani.

51. Maurorū gens, & Getulorum barbaries, &c.] Barbaries *&* Barbariæ *&* Barbaria *pro regione ſeu regionibus Barbaris vſurpata Tertulliano, tum hic, tum Tom. 2. de Vel. virg. & Tom. 3. lib. 1. aduerſ. Marcion. & alibi.*

52. nec trans iſtas gentes porrigere vires regni ſui poſſunt.] *Cauſam huius rei tradit Joſephus oratione ſua ad Iudæos, lib. 6. de bello Iudaico cap. 11. Quid Romanos effugit, niſi quod propter æſtus & frigora eſſet inutile? Paulopòſt verò rectè caſtigauit Rhen. ex Gorzienſi codice:* Barbari, *pro:* Barbara.

CAP. VIII.

53. Itaque requirenda tempora, &c.] *Titulus huius capitis, quem ad marginem etiam reiecimus, hactenus excuſus erat:* De Paſſione Chriſti, & vaſtatione Hieruſalem. *ſed iſte Auctori magis conformis eſt:* De temporibus aduentus ac paſſionis Chriſti, & exterminij ciuitatis Hieruſalem. *Reſtituimus autem ex MS.* operationibus, *vocem Tertullianicam, pro:* operibus. *Citant porrò Auctor Gloſſæ ordinariæ, Hugo, ac B. Hieron. Comment. in Danielem, magnam huius capitis partem ab eo loco qui incipit:* Vnde ergo oſtendimus, &c. *vſque ad illud:* Igitur expletis his. *Hieronymum autem citat, & hunc locum imitatur B. Proſper, aut quiſquis eſt Auctor librorum de Promiſſ. & Prædict. Dei, part. 2. cap. 35. Imitatur etiam Iulianus Pomerius contra Iud. lib. 1. editus in Bibl. SS. Patrum T. 5. immò nominatim citat, cuius verba ipſa adſerimus, quia multum lucis adferunt: Alij (inquit) à primo Darij anno, quando & Daniel hanc viſionem vidit, vſque ad aduentum Chriſti euolutas fuiſſe* ſexaginta duas & dimidiam hebdomadas *docuerunt, pro eo quod & in ipſa Prophetia Danielis ſic ſubdiuiſæ monſtrantur. Reliquas autem* ſeptem hebdomadas & dimidiam *in Paſſione Chriſti, & expugnatione Iudæorum, quæ per Veſpaſianum deuicti ſunt, completas eſſe definiunt. Alium vtpotè ordinem regnorum (ſic lego, pro:* regnum*) & ſupputationem ſequentes annorū, quàm illi quos præmiſimus, tenuerunt. Sicut Tertullianus in libro quem contra Judæos ſcripſit, præloquitur, cuius iam breuiter verba ponenda ſunt. Sic enim ait:* Vnde igitur oſtendimus, &c. *Si ergo ſecundum Tertullianum has hebdomadas ſupputare velitis, in earum euolutione & natiuitatem, & Paſſionem Chriſti, excidiúmque Hieroſolymorum (ſicut à Propheta prædictum eſt) completum fuiſſe videbitis. Atqui ſcio (vt B. Hieron. verbis vtar, qui diuerſas adfert ſententias Africani, Euſebij, Clementis Alexandr. Apollinarij & Hebræorum) de hac quæſtione variè ab eruditiſſ. viris diſputatum, & vnumquemque pro captu ingenij ſui dixiſſe quod ſenſerat. Sed quia periculoſum eſt de Magiſtrorum Eccleſiæ iudicare ſententiis, & alteram præferre alteri, Lectoris arbitrio derelinquo, cuius expoſitionem ſequi debent; dummodò (iuxta veteres omnes) aduentui Chriſti adaptemus tempora à Daniele prædicta, & perſpicua ſit Auctoris noſtri, prima facie ſubobſcura, ſententia; in qua non parum nos laboraſſe, ex Adnot. noſtris ſequentibus colligi poterit.*

54. In principio obſecrationis tuæ.] *Sic reſtitui hunc locum, pro:* obſeruationis, *ex originalibus fontibus huius ſcripturæ Danielis, non ſolùm Hebræis, ſed & Græcis, ſi non 70. ſaltem Theodotionis editione. Græcè enim eſt* ἐν τῇ ἀρχῇ τῆς δεήσεώς σου. *quæ vox deprecationem vel obſecrationem ſignificat.*

55. quoaduſque inueteretur delictum, & ſignentur peccata, & exorentur iniuſtitiæ.] *Tria etiā membra hæc dumtaxat reperire eſt in Africano apud B. Hieron. ſimiliter & apud B. Proſperum locis citatis; neque verò etiam plura in editione Latina B. Hieron. ex Hebræo. Clemens tamen Alexandrinus Strom. lib. 1. quartum membrum interponit:* & deleat iniquitates. *& Græcè item additur:* καὶ ἀπαλεῖψαι τὰς ἀνομίας, *quod Latinè tranſlatum eſt: & ad delendum iniquitates. Verùm videtur id aliquando ex margine in textum irrepſiſſe ad interpretationem ſecundi membri,* καὶ τοῦ σφραγίσαι ἁμαρτίας. *quod vt ſignentur peccata, veteres omnes verterunt, phraſi ſcripturæ, quæ* ſignari *ſeu* obſignari *accipit, pro adimpleri, finem accipere, & proinde etiam deleri.*

56. & vt ſignetur viſio & prophetes.] *Id eſt, adimpleatur, quod B. Proſper tranſtulit, & B. Hieron. ex Hebræo, iuxta illud: Lex & prophetæ vſque ad Ioannem, quemadmodum etiam infrà interpretatur ipſe Auctor.*

Quum autem etiam varient Graeci cod. legentes aut: προφήτην, aut: προφητείαν, & illud etiam disertis verbis Africanus & Clemens; perinde est, siue hic legatur: Prophetes, siue: Prophetia, maximè quum postea Auctor tam in MS. cod. quàm apud Iulianum Pomerium & alios, modò hoc, modò illud legat. Idem etiã est siue legas hic & postea: à profectione sermonis, quod Graeco & Hebraeo textus magis conforme est, siue: prophetatione, sicuti legunt MS. & Iulianus. Lego verò ex MS. & vt vngatur.

57. integrando & reaedificando.] Quum paulopòst haec verba repetens vertat istud hoc modo: respõdere me tibi, ad verbum ex Graeco: τοῦ ἀποκριθῆναι, puto legi debere in respondendo, maximè quũ Africanus, Clemẽs, Eusebius, Prosper constanter legant: vt respondeatur, seu: vt respondeas, siue: in respondendo. Nolui tamen in textu immutare ob nimiam litterarum distãtiam; eo quòd MS. etiam illud legat. Interpretatur autem illud Glossa interlinearis, intelliges, à profectione sermonis, quo respondebitur vt aedificetur Hierusalem, computationem incipi debere hebdomadarum. Auctor verò noster paulò aliter, ac si dicat angelus, ab exitu sermonis quo tibi respondeo.

58. Hebdomadas septem & dimidiam & LXII. & dimidiam.] Illud septem & dimidiam adiecimus, tum quòd hoc disertis verbis interpretetur & hoc capite, & iterum sub finem II. c. tum quòd illud: hebdomadas septem legant Hebraei, Graeci & Latini codices, & Patres omnes; immò Glossa interlinearis, vbi apud Vulgatum interpretem Latinum paulopòst habetur: Et post lxxij. hebd. occidetur Christus, addit: & septem, sicuti etiam Lyranus. Neque verò obstat quòd primum interpretetur seorsum lxxij. hebdom. & dimidiam, & postea: septem & dimidiam, vt supradictum est nu. 53. quia etsi pleriq; Patrum priùs putent adimpletas septem, & postea lxxij. certè Hebraei, etsi in reliquo absurdè, postremo tamen etiam loco septẽ hebdom. complendas sentiunt, addentes (apud B. Hier in comment.) Nec moueat quòd primũ numerentur vij. hebdom. & postea lxxij. & rursum vna quae in duas partes diuiditur. Est enim hoc idioma sermonis Hebraici & antiquorum sermonis Latini, vt antè minorem numerum supputent, & postea maiorem; vt verbi gratia: Abraham vixit annos quinque & septuaginta & centũ.

59. & conuertet & aedificabitur.] Clemens Alexandr. conuertetur. sed magis illud placet, eo quòd Graecè sit: ἐπιστρέψει. quare etiam ille sic castigandus videtur. Quod Periphrasticῶs sic vertit vetus interpres edit. 70. (seu Theodotionis, secundum cuius editionem editum scribit hunc librum B. Hieron.) & rursum aedificabitur, sicut & Latina ex Hebraica editione.

60. in laetitiam.] Certè si vsquam alibi, tum ex praecedent. tum ex sequentibus in hoc capite, constat verum esse quod scribit B. Ambros. & in vita Auctoris à nobis citatum est, etiam ipsos Graecos diuersos habuisse scripturae sacrae codices, atque hinc quae in Latinis reprehenduntur, inueniri tamen posita à Tertulliano, Victorino, & Cypriano. Est enim prorsus peculiaris haec lectio, & quae cum Graeca voce πλατεῖα, quam legunt Patres reliqui, & interpretantur ex Hebraeo Latini, minimè conueniat, vsque adeò vt legisse debeat εἰς τὴν πλατεῖαν, hoc est, vti paulopòst transtulit: in latitudinem; quo fit vt suspicarer nouam vocem hîc legendam: latitiam, non: laetitiam, nisi ex Varrone scirem lib. 5. de Lat. ling. etiam à latitudine laetitiam dici. Laetari enim (inquit) ab eo quod latius gaudium propter magni boni opinionem diffusum.

61. & conuallationem.] Hoc vicissim Graecae voci περίτειχος magis correspondet, quàm quod alij murum vertunt: quandoquidem Isai. 16. vertatur: circummurale.

62. & innouabuntur tempora.] Sic etiam Clemens Alexandrinus, pro eo quod Graecè est in edit. Basiliensi, καὶ ἐκκενωθήσονται οἱ καιροί. quae adeò lectio magis placet, quàm illa edit. Complut. & Regiae: ἐν στενοχωρίᾳ τῶν χρόνων, mutuata quantum apparet ex Hebraico Latina editione, quae habet: in angustia temporum, maximè quum eadem etiam in hoc mendosa sit quod habet: καὶ μετὰ τὰς ἑβδομάδας ἑξήκοντα τέσσαρας, id est: sexaginta quatuor, sicuti vitiosa est etiam Latina interpretatio, pro eo quod omninò legendum est cum Patribus omnibus, tam Graecis quàm Latinis, sicuti habet edit. Basil. ξβ. id est sexaginta duas.

63. & non erit.] Etiam hic variat ab omnibus aliis, quum Graecè sit καὶ κρίμα οὐκ ἔστι ἐν αὐτῷ. quod verterunt: & iudicium nõ est in eo. & Latini ex Hebraeo: & non erit eius populus qui eum negaturus est.

64. & ciuitatem & sanctum.] Omninò sic legendum, non autem: ciuitatem sanctam, patet tum ex iisdem verbis suprà, & infrà, quae etiam sic olim leguntur à B. Hieron. Pomerio, & Glossa ordinaria, tum ex cod. Graecis, Hebraeis, & Latinis omnibus. Et sanctum pro templo accipitur. Quod autem hic dicit: cum duce adueniente, sicut & Clem. Alexandr. antea & postea dicit conformius Graeco & Hebraeo textui: venturo. Latinè etiam expressit vocem Graecam: κατακλυσμῷ, pro eo quod alij: diluuio.

65. vsque ad finem belli, &c.] Variam etiam lectionem Graecorum codicum commonstrat, quum hic vertit vsque ad finem belli, quod concidetur, iuxta id quod Graecè nunc est: ἕως τέλους πολέμου συντετμημένου, huius verò cap. initio ac infrà verbis bis suprà citatis: & destrui pinnaculum, ac si legerit: πτερυγίου, pro: πολέμου. Paraphrasticῶs etiam extulit: vsque ad interitum, initio & hoc loco Graecum illud: τάξει ἐπὶ ἀφανισμοῖς, seu ἀφανισμῷ. quod ipsum repetitum postea à Daniele vertit paulopòst: dabitur super vastatione. Nec mirum, quum etiam ibi variet Graecorum lectio, quam vtramque, vt mox dicemus, habet editio Basiliensis.

66. Et confirmabit testamentum multis.] Omisimus: in, vti legebatur: in multis. quod neutra illa lectio neque Hebraea id habeat, neque illi veteres aut Graeci aut Latini interpretes.

67. auferetur meum sacrificium & libatio, & in sancto execratio vastationis, & vsque ad finem temporis consummatio dabitur super vastatione.] Illud: meum, habet etiam Clemens Alexandr. Ad verbum autem reliqua transfert, sicuti Graecè est in Complut. & Regia edit. & Basiliensi posteriori. loco: ἀρθήσεται θυσία καὶ σπονδὴ, καὶ ἐπὶ τὸ ἱερὸν βδέλυγμα τῶν ἐρημώσεων ἔσται, καὶ ἕως συντελείας καιροῦ συντέλεια δοθήσεται ἐπὶ τὴν ἐρήμωσιν. Cui etiam conforme est quod legit Latina communis titulo 70. & primo loco Clemens Alexandr. Verùm in edit. Basiliensi primo loco habetur haec lectio: καταπαύσει θυσιαστήριον καὶ θυσίας. Quod vertit in Chro. Eusebij, & Com. in Daniel. B. Hier. cessabit hostia & sacrificiũ: & ad verbum est: cessare faciet, seu destruet altare & sacrificiũ; deinde sequitur καὶ πτερυγίου ἀπὸ ἀφανισμοῦ καὶ ἕως συντελείας, id est (ad quod, vti modò dictum est, allusit Auctor) & pinnaculũ, nempè destruet, vsque ad interitũ & vsque ad finẽ seu cõsummationem, καὶ ἀπωλείας

τάξει

τάξει ἐπὶ ἀφανισμῷ. *quod vertere licet:* & ordinabit super interitu seu desolatione. *Atqui Clemens Alexandrinus posteriori loco addit lectionem hanc nonnihil à præcedentibus diuersam:* καὶ ἥμισυ ἑβδομάδος καταπαύσει θυμίαμα θυσίας, καὶ πτερυγίου ἀφανισμοῦ ἕως συντελείας, καὶ σπονδῆς δίκην ἀφανισμοῦ. *quam sic interpretatur eius interpres.* In medio hebdomadæ cessare faciet thymiama sacrificij, & expansio destructionis vsque ad consummationem, & instar destructionis libaminis. *Atqui vel hinc patet verißimum esse quod præfat. in Comment Danielis asserit B. Hieron. tres fuisse editiones huius Prophetæ, nempè Aquilæ, Theodotionis, ac Symmachi, sed tamen iuxta Theodotionem Ecclesias legere.*

68. in sexaginta duabus hebdomadibus.] *Mendum apertißimum ita correximus, quo legebatur, contra & scripturæ sacræ, & Auctoris sententiam,* LXXII. *Siue autem legas:* ostendimus, *sicut exc. hactenus, Pomerius & Glossa Ordin. siue:* ostendemus, *vti B. Hieron. perinde est; & similiter, an legas:* Numerabimus, *vti vulgò, an* Numeremus, *quod habet Pomerius. Sed legimus paulopòst num. 69. cum B. Hieron. Pomerio & Glossa:* quoniam, *pro* quomodo. *Legit deinde Pomerius:* Intellige prophetationes sermonis huius. *sed placet vulgata lectio:* Et intellige & coniice à profectione; *seu:* Prophetatione (*quod legunt B. Hieron. & Glossa*) sermonis.

69. Vnde à primo anno Darij debemus cōputare. &c.] *Cuius* Darij *annum primū intelligat, explicat mox, cùm adiungit:* Darius enim regnauit annis XIX. *quod propter Reges Persarū seu Medorū sequentes non potest non de* Dario Notho, *aut saltem* Lōgimano *intelligi. Fuit itaque ipse in ea sententia, quòd sub hoc* Dario hanc visionē vidit Daniel. *Quod etsi sit contra omnium aliorū sententiā, & sub nomine Porphyrij impugnet eam B. Hieron. initio huius Prophetiæ; confirmatur tamen ab Abben Esra. qu. in c. 1. Danielis. dicit enim hunc vixisse admodū senē tēporibus Ester. Videamus ergo an ne aliquo modo cū historia poßit consistere, quòd vsque ad hunc* Darium *vixerit Daniel. Imprimis autē (vt hoc semel admoneamus, diuersam hanc 70. hebdomadarū computationem prouenire, partim ex 4. prophetiis de reædificatione Hierusalem, Hierem. 25. Hierem. 29. Daniel. 9 & 1. Esdr. 5. ac 6. partim ex diuersitate Regum, qui* Darij *cognominati sunt, & maximè annorum quibus regnarūt, immò etiam prædictione angeli, 4. Esdr. 7 de reuelatione Iesu post annos 400 & more Christi post tempus illud) Danielis 1. & 13. constat, anno 1. Nabuchodonosor translatum eum in Babylonem (iuxta quosdam, annorum 12. aut ad summum 15.) puerum anno 3 Regni Ioakim Regis Iuda, anno 11. ante euersionem templi Hierosolymæ, quæ contigit anno Nabuchodonosor 12. Porrò à captiuitate Ioachim filij Ioakim eodem anno, aut saltem ab euersione vrbis, vsque ad reditum è captiuitate sub Cyro, anni 70. Ab illo, vsque ad* Darium Nothū (*quem confundūt Hebræi cū* Longimano) *iuxta calculum Genebrardi anni 50. Si itaque idipsum senserit Auctor, fuerit Daniel annorū circiter 140. aut ad summū 150. Quod ipsum quidni persuasum potuerit esse Tertulliano, quū Philo Iesu filio Iosedech attribuat annos ætatis centū triginta, & Neemiæ Turnault lib. 3. de dog. Eccl. annos 140. & alij quidā, Genebrardo teste, asserant Esram & Neemiam ad Alexandrū vsque Magnū vixisse. Ergo Danielem vixisse annos 140. aut circiter dici poßit. Videntur autem in hanc opinionem Auctor & Porphyrius incidisse ex eo, quòd alibi apud Danielem fiat mentio* Darij Medi: *hoc loco autē:* Darij filij Assueri. *& verò* Lōgimanus Assueri filius *ab omnibus scribitur. Si id Lectori nō placet, meminerit etiam hic committi* μνημονικὸν ἁμάρτημα *ab Auctore nostro; sicut & in numeris annorū Regū sequentiū dissentit longè ab aliis Auctoribus.*

70. Darius enim, &c.] *Quandoquidē* hebdomadæ LXII. & dimidia, efficiunt (*vt infra dicit Auctor*) annos quadringentos triginta septem & menses sex, *constat numerū decem annorum Regibus qui sequuntur, aliquot in locis, qui à nobis adnotantur, necessariò supplendum esse, ex B. Hieron. Pomerio, & Glossa ordinaria, quum antea nō computarentur in vulgatis codicibus plures quàm* CCCCXXVII. *anni. Anni autem* CCCCXXXVII. *menses* VI. *Vt semel id hîc dicam, sic conficiuntur. Imprimis* Anni Darij XIX Artaxerxis XL. Ochi XXIIII, Argi I. & alterius Darij XXII. *conficiunt annos* CVI. *Deinde* Alexandri XII. Soteris XXXV. Philadelphi XXXIX. & Euergetis XXV. *fiunt simul anni* CXI. *Item* Anni Philopatoris XVII. Epiphanis XXIIII. Euergetis XXIX. ac Soteris XXXVIII. *faciunt annos* CVIII. *Denique* Anni Ptolomæi XXXVIII. Cleopatræ solius XX. & menses VI. Eiusdem cum Augusto XIII. & Augusti XLI. *computum reddunt annorum* CXII. *Porrò ex his omnibus conficitur summa annorum* CCCCXXXVII. *mensium sex.*

71. Argus anno vno.] *Ab Eusebio nuncupatur iste:* Arses, *à Sulpit.* Arse. *cui interim ab illis aut 4. aut 3. anni tribuuntur, Dario 6. dumtaxat.*

72. Alexander Macedo annis duodecim.] *Ita haudubiè legendum ex B. Hieron. in 11. cap. Daniel. Beroso & Sulpitio Seuero hist sacræ lib. 2. & Glossa ordinaria, pro eo quod antea & hic & apud Pomerium:* decem. *Et possunt concordari cum Eusebij annis sex duntaxat, quia ille successori Ptolomæo Lago (qui hîc & Iosepho Antiq. li. 12. c. 1.* Soter *vocatur) attribuit annos 40. Auctor verò duntaxat 35. ita vt solùm in vno anno differant. Atqui legimus ex tribus illis:* post eum, *pro:* Postea.

73. Cui succedens Philadelphus regnauit annis triginta nouem.] *Etiam hoc ex Pomerio & Glossa, pro eo quod erat:* cui succedit Philadelphus, & regnauit an. triginta octo. *Atque adeò etiam apud B. Hieron. castigandus hic annorum numerus, qui legit non malè:* cui successit regnans. *Atqui omnibus his Ptolomæi nomen fuisse, quos hîc suo cognomine appellat, patet ex Iosephi lib. 2. cōtra Apionē, & maximè Eusebij Chronico sub initium.*

74. Item alius Euergetes annis viginti nouem.] *Sic rectiùs B. Hieron. & Glossa ordinaria, quàm vulgati codices:* viginti septem. *quare etiam sic legendum apud Pomerium, & ibidem bis reponendum:* Euergetes, *pro eo quod est ex librariorum negligentia: Eseptebas.*

75. Soter annis triginta octo.] *In hoc tres illi consentiunt, pro eo quod mendosiss. erat:* triginta quatuor *duntaxat. Atqui pro isto vno recensentur duo apud Eusebium, Ptolomæus Physcon, & Ptolomæus Alexander.*

76. Ptolomæus annis XXXVIII.] *Omninò sic castigandus hic locus etiam apud tres prædictos Auctores, pro:* XXXVII. *Vt constet numerus annorum* CCCCXXXVI. *maximè quū Eusebius Ptolomæo Cleopatræ filio (si mēdosus non sit codex) octo, & Ptolomæo Dionysio triginta annos attribuat, quos duos pro vno & eodē alij cōnumerant.*

77. mensibus sex.] *Ita etiam omninò ex Glossa ordinaria, pro eo quod alij* quinque, *tum hîc, tum postea, & ex tribus illis, de Augusto:* annis quadraginta tribus, *pro:* quadraginta octo. *nam* XIII. *anni cum Cleopatra &* XLIII. *post illum* fuerunt (*vt inquit Auctor*)

anni quinquaginta sex.

78. Videmus autem quoniam quadragesimo & primo anno imperij Augusti, &c. nascitur Christus.] *Magis etiam illud placet Pomerij, quàm quod alij, videamus; maximè cùm Glossa ordinaria habeat:* Scimus. *Atqui quamquam alij plerique 42. Augusti anno Christum natum scribant (sicuti Euseb. Eccl. hist. li. 1. c. 5. & Epiph. hær. 51. in Ancoratu, & lib. de pond. & mensur.) cum Tertulliano sentit Irenæus li. 3. c. 25. qui asserit natum Christum circa annũ Augusti 41. & vtramque sententiam refert Clemens Alexandr. 1. Stromatum, vbi dixit Christum natum anno Augusti 28. post deuictam Cleopatrã (quæ victoria contigit anno imperij eius 13. consensu omniũ) & deinde addit aliorũ sententiam, qui subtilius (inquit) Natali Domini non solùm annum, sed & diẽ addunt, quem dicunt* XXIX. *anno Augusti (sic enim legendum pro eo quod mendosè iterum est 28.) in 25. mensis Pachon (quem nos Decembrem dicimus) natum. Deinde si diligenter excutiatur Epiphanius, ex eo quòd natum dicat Consulatu Augusti & Siluani, patet eandem fuisse illius sententiam. Anno enim vrb. cond. 751. Imperij Augusti 42. Consules fuerunt Imp. Cæsar Diui F. C. N. Augustus* XIII. *& M. Plautius M. F. M. N. Siluanus; qui, si cõputemus ab ipsa occisione Iulij Cæsaris, quæ contigit Idibus Martij, quadragesimus secundus; sin verò ab anni sequentis initio, dum V. Kal. Decẽbris Triumuir Reip. capessendæ constitutus fuit cũ Lepido & M. Antonio, quadragesimus primus dumtaxat. Quare rectè Orosius natũ dicit Christum, anno* XLI. *(sic enim hauddubiè castigandus est) ferè emenso, iã ineunte nempè anno 42. De quo plura vide in Feuardentij Adnotat. nu. 26. in S. Irenæum. Verùm quod hic & paulopòst habet Auctor:* post mortẽ Cleopatræ, *certè ad lapsum memoriæ pertinet, & tamen genuinum esse vel inde patet, quòd cõputatione sequenti annorum* CCCCXXXVII. *cõputet & annos Cleopatræ sub Augusto* XIII. *& præterea Augusti* XLI. *quum reuera solùm debuisset computare (vti Clemens Alexandrinus) annos Augusti post Cleopatram* XXIX. *Atque adeò rursum hallucinatur, quum dicit superuixisse Augustum post natum Christum annos* XV. *qui alioqui secundum priorẽ eius computationẽ nõ potuit vixisse post Cleopatræ an. 13 & suos 41. quàm annos duos; quippè quẽ fatetur iuxta cõmunem omnium sentẽtiam imperasse dũtaxat annos numero* LVI. *Vbi etiam hoc loco, additur vox:* numero, *ex lectione Pomerij, B. Hieronymi ac Glossæ ordinariæ, qui etiam legũt:* & erũt reliqua tẽpora annorũ in diem natiuitatis Christi & in annum Augusti XLI. post mortem Cleopatræ anni CCCCXXXVII. mẽses sex. *rectiùs meo iudicio, quàm vulgati cod.* in diẽ natiuitatis Christi anni XLI. Efficiuntur autem anni CCCCXXXVII. mẽses v. *Sicuti etiã quod habet Pomerius:* remittuntur, *magis placet quàm quod erat:* tribuuntur. *quia impropriè dicerentur* tribui peccata, *pro:* dimitti. *Item:* ipso, *pro:* illo. *ex iisdem legimus,* ipse est signaculum. *Perinde est autem siue legas:* neque Prophetes est qui, *siue:* neque Prophetia est quæ.

79. sanctificante aquas in suo baptismate.] *Simile est illud B. Cypriani Sermon. de Baptismo Christi: Veniebat Christus ad baptismum, non egens lauacro, in quo peccatum non erat, sed vt sacramento perennis daretur auctoritas. Loci adnotãdi contra Caluinum & alios, qui negant aquam in baptismo necessariam; qualis etiam est Epist. 2 B. Cypriani ad Donatum, ad quam Adnot. nostras videat Lector nu. 8 & infrà latius lib. de baptis. num. 3. Ex iisdem autem Auctoribus, & maximè Pomerio, legimus:* videamus (*omisso:* quid *superfluo*) aliæ septem & dimidia hebdomadæ, *pro eo quod legebatur:* dimidiæ. *& retinuimus:* quæ sunt subdiuisæ, *pro eo quod Glossa ordin.* quæ supersunt diuisæ: *quod illud legant B. Hier. & bis Pomerius.*

80. Post enim Augustum, &c. anni XV. efficiuntur.] *Similiter Clemens Alexandrinus disertis verbis Stromat. 1 & confirmatur hæc sententia, atque adeò quòd 41. anno Augusti natus sit, quia Consulatu duorum Sextorum, iuxta Epiphanium & secundum Fastos Cõsulares Goltzij,* ANNO AB VRBE COND. DCCLXVI. AD XIV. K. SEPTEMBR. IMP. CÆSAR DIVI F. AVGVSTVS MORTVVS EST. *ac* TIBERIVS IVLIVS AVG. F. DIVI NEPOS CÆSAR COGNOMEN AVGVSTI CVM IMPERIO ACCEPIT. *Atqui à supradicto anno vrb. cond. 751. vsque ad 766. sunt anni* XV. *Atqui videtur legi debere,* primũ Augusti, *pro:* Post enim Augustũ: *quia isti anni* XV. *ipsius sunt Augusti.*

81. Cui successit (*ita ex Pomerio, pro:* succedit) Tiberius Cæsar, & imperium habuit annis XXII. mẽsibus VII. diebus XX.] *Annos* XXII. *Tiberio adscribit & Clemens Alexandrinus, addens tamen aliorum sentẽtiam de annis 26. Eus. verò annos 24. Epiph. lib. de mens. & ponder. 23. Quare tametsi B. Hieron. Pomerius & Glossa ordin. legunt* XXVIII. *placet tamen vulgata lectio, maximè quum dies Auctor non computet. Nam vti est in dictis Fastis Consularibus,* ANNO AB VRB. C. DCCLXXXIX. AD XVII. KAL. APRIL. TIB. CÆSAR DIVI AVG. F. DIVI IVLII NEPOS AVGVSTVS MORTVVS EST. *A mensẽ autem Augusto supradicto anni v. c. 766. ad mensem vsque Martium anni 789. sunt dumtaxat anni* XXII. *menses* VII.

82. Huius quintodecimo anno Imperij passus est Christus, annos habens quasi XXX. quum pateretur.] *Glossa ordin. legit* baptizatus est, *omittens etiam illud:* quum pateretur; *quantum apparet, existimans Auctorem consentire cum communi sententia, quòd anno* XV. *Tiberij baptizatus sit Christus quasi annorum 30. &* XVIII. *passus. Verum præterquàm quòd correspõdeat iuxta dictos Fastos Consulatus duorum Geminorum, sub quo passionem Christi contigisse mox addit Auctor; & B. Hier. & Pomerius illud constanter legunt. Deinde ipse Auctor lib. 1. aduersus Marc. infrà Tom. 3. asserit;* Dominum à XII. Tiberij Cæsaris anno reuelatum, *hoc est prædicationem suam cœpisse: cui si addantur tres prædicationes eius anni, perueniunt ad* XV. *Denique Euseb. in Chron. disertis verbis: Tertullianus (inquit) in eo libro quem contra Judæos scripsit,* affirmat Christum 41. anno Augusti natum, 15. Tiberij passum esse. *Verùm de hac erronea eius sententia scripturæ contraria Luc. 3. latius inter Auctoris errores, nostris in Prolegomenis.*

83. Item Caius Cæsar, qui & Caligula, annis III. mensibus VIII. diebus XIII.] *Ita Tertullianici codices omnes. Clem. Alexandr. sua quidem sententia* IIII. *aliorum autem (quæ est & Eusebij)* III. annos *adscribit* mens. X. dies VIII. *& comprobatur posterior sententia his verbis Fastorũ Consularium:* AN. V. C. DCCXCIII. AD IX. K. FEBR. C. CÆSAR AVGVSTVS GERMANICVS OCCISVS EST. *Nam à mẽse Martij anni 789. vsque ad mensem Ianuarium an. 793. non possunt cõputari* IIII. *sed dũtaxat* tres anni X. menses VII. dies; *à quibus nonnihil dissentit hic Auctor. Porrò illud:* Tiberius Claudius annis XIII. mensibus VII. diebus

XX.

xx. *desideratur apud B. Hier. Pomer. & Gloss. ordin. & verò omitti debet, vt constet sententia Auctoris de annis dumtaxat* LII. *mensibus* VI. *Videre itaque est vel hinc, pariũ ipsum curiosum fuisse historiæ, fortassis imitatus in hoc Matthæum Euangelistam, qui in libro Generationis Christi, tres generationes prætermisit, vt (interprete B. Hieron.) tres tessaradecades non excederet. Consentit interim satis numerus annorũ cum Clem. Alexandr. & Fastis, quippè qui regnare cœperit mense Ianuario anni* V. C. 793. *& obierit mense Septembri anni* 806.

85. Nero Cæsar annis nouem, mensibus IX. diebus XIII.] *Sic ex B. Hieronymo & Pomerio, pro eo quod erat:* annis vndecim. *neque enim plures requiruntur ad perficiẽdum* LII. *annorum* VI. *mensium numerum. quid? quòd & dierum omnes numeri sint superflui. Atque adeò qui integrum imperium omisit Claudij, quatuor annos prætermittit Neronis, fortè quia postremis illis annis persecutionem in Christianos mouit, sicuti B. Matthæus Euangelista tres impios Reges de sanguine Iesabelis præteriit. Imperauit enim Nero à* 3. *Idus Octobres dicti anni* 806. *ad* 4. *Idus Iunias anni* 820. *annis* XIII. *mensibus* VIII. *die* I. *quem etiam numerum annorũ allegat Clemẽs Alexand. vbi suprà, & accedunt quàproximè Euseb. & Epiph. vno solo mense differentes. Qui autem* XIIII. *illi annos attribuunt, vt ipse Clemens & Martyrol. integrum annum pro maiori parte anni computant.*

86. Galba mensibus VII. diebus sex.] *Illi tres & I. editio:* diebus viginti octo. *sed illud placet, quia imperauit dumtaxat* VII. *mensibus & diebus paucissimis, nempè à* IIII. *Idus Iunias, vsque ad* XVIII. KAL. *Febr. Et consentit Clemens Alexandrinus in secundo suo computo, nec dissentit vbi suprà Epiph. in mensibus.*

87. Otho mensibus tribus, diebus quinque.] *Imperium occupauit* M. Saluius Otho Cæsar *à dicto die* XVIII. *Kal. Febr. vsque ad* XII. *Kal. Maias, quod tempus* tres *ferè* menses *continet. quare non rectè secundo loco Clemens (si emendatus sit codex) quinque menses numerat. Cum Tertull. consentit Epiphan.*

88. Vitellius mensibus octo, diebus decem.] A. Vitellius *imperauit à dicto die* 12. *Kal. Maias vsque ad* 9. *Kal. Ianuar. quo die occisus est, & illi successit* Vespasianus, *nempè* mensibus octo & diebus aliquot. *quare magis placet etiã illud:* decẽ, *quàm quod alij:* XXVIII. *maximè quũ consentiant cum eo numero Epiph & Clemens.*

89. Vespasianus anno primo Imperij sui debellauit Iudæos.] *Quum Ioseph. de bell. Iudaic. li.* 7. *c.* 18. *disertis verbis tradat captã Hierosolymam secũdo anno* Vespasiani, 8. *Septembris: Auctor istud refert ad* debellatam Iudæam *præter solam Hierosolymam.*

90. Et fiunt anni numero quinquaginta duo menses sex.] *Antea legebatur corruptiss.* quadraginta duo, *quia* hebdomadæ septem, annos LII. mẽses sex *constituunt. Et verò sic legunt constanter B. Hieron. Pomerius & Glossa ordin. Ex quibus iterum addidimus:* numero, *& legimus:* à Daniele, *pro:* in. *Porrò* anni quinquaginta duo menses sex, *sic colliguntur.* Augusti post natiuitatem Christi anni XV. Tiberij anni XXII. mẽses 7. Caij anni III. menses VIII. Neronis anni IX. menses IX. Galbæ menses VII. Othonis menses III. Vitellij menses VIII. Vespasiani an. I.

91. Nã imperauit annis vndecim.] *Ita constanter B. Hieronymus, Pomerius & Glossa ordin. sed videtur legi tantũ debere:* nouẽ. *Neque enim amplius quàm nouẽ anni & menses quinque aut circiter reperiri possunt à* IX. *Kal. Ian. anni* V. C. DCCXXI. *quo die occisus fuit Vitellius, vsque ad* VIII. *Kal. Iulij anni* DCCXXXI. *quũ Vespasianus mortuus est: & ad summũ, si computemus initiũ à tẽpore quo in Iudæa Imperator appellatus, anni* IX. *menses* X. *& dies aliquot, quemadmodum illi attribuit Euseb. in Chronicis.*

92. & Rufio Gemino.] *In Fastis Cõsularibus Goltzij vocatur* C. Fufiius Gemin⁹. *Seuerus Sulpitius* Fufiũ *nũcupat, hist. sacræ li.* 2. *vbi Auctoris hãc sententiã sequitur.*

93. die VIII. Kal. Aprilium, die prima azymorum, quo agnum vt occiderent ad vesperã, à Mose fuerat præceptum.] *Hinc imprimis confirmatur eorũ Patrum sententia, qui eodẽ die, nempè* VIII. Kal. April. *passum scribunt Christũ, quo B. Virgini annunciatum. deinde Latinorũ omniũ conformis expositio Euangelistarum triũ, Matth.* 26. *Marc.* 14. *& Luc.* 22. *quod* XIIII. *luna* primo azymorum *die iam vesperi incipiente, celebrarit Pascha Christus cum discipulis, & eo ipso die ipse tanquam verũ Pascha immolatus & passus sit; cõtra Euthymij & recẽtiorum Græcorum opinionem non probabilem, qua volunt Christũ Pascha anticipasse. de qua difficultate videat Lector, ne hic prolixiores simus, D. Cornelij Iansenij Gandauensis piæ memoriæ Episcopi Comment. ad Concord. Euãg. Ex quo comprobatur etiam receptiss. Ecclesiæ Romanæ dogma, quòd in pane azymo Eucharistiæ sacramẽtum Christus instituerit, quippè quum Exod.* 12. *quisquis iis diebus fermentatũ panem manducasset, peritura diceretur anima illa de Israel; qua de re exstat insignis tractatus B. Anselmi Cantuariensis contra Græcos.*

CAP. IX.

94. Incipiamus igitur probare, &c.] *Titulus huius capitis, quem iterum ad marginem adiecimus, est iste:* ITEM PROBATIO NATIVITATIS CHRISTI, *cui addimus:* EX PROPHETIS. *Atqui magnam huius capitis partem ab eo loco:* Porrò (inquiunt) iste qui venit, &c. *post paginas aliquot penè ad finẽ vsque paucis omissis, & quibusdã lineis subinde interpositis, descripsit Auctor infra T.* 3. *adu. Marc. lib.* 3. *Et eum imitatus est B. Cyp. Test. li.* 2. *adu. Iudæos c.* 9. 10. 12. *&* 13.

95. non pusillum vobis certamen cum hominibus.] *Vide Adnot. nostras dicto loco in B. Cyprian. n.* 48.

96. quoniam Deus præstat certamen.] *B. Cypr. legit:* agonem, *tum ibi, tum epist.* 9 *de Mappalico, quo loco vide Adnot. nostras n.* 15.

97. Ecce virgo cõcipiet in vtero, & pariet filiũ.] *Sic cõstanter vbique Tertull. tum paulopòst & loco citato, tum etiam Tom.* 3. *li. de carn. Christi. quare addidimus:* in vtero, *maximè quum legatur etiam à B. Cypriano vtroque loco mox citato, de quo latius ibidem in Adn. nostris ad Epist.* 9. *n.* 16. *& li.* 2. *adu. Iud. n.* 49. *Sicut & de lectionẽ tum Tertullianica:* & vocabitis nomen eius, *tum Cyprianica ac* 70. & vocabis, *tum denique Chrysost.* & vocabitur. *Restituimus etiam ex dicto lib.* 3. *adu. Marcionem hic & vbique postea:* Emmanuel, *iuxta Græcos & Hebræos codices, pro:* Emanuel.

98. Quoniam priusquã, &c.] *Periodum hic nouam necessariò distinximus, quia hoc non Isai.* 7. *vti præcedẽtia, sed habentur Isai.* 8. *cap. Ad verbum autem pro eo quod est Græcè apud* 70. λήψεται δύναμιν Δαμασκοῦ, *trãstulit:* accipiet virtutem Damasci, *pro eo quod transtulit B. Hieron. auferetur fortitudo Damasci, & Hector Pintus ex Hebræo: auferet virtutẽ Damasci. Verùm quandoquidẽ hic & infrà sæpius, & li.* 3. *adu. Marc. legit constanter:* aduersus Regẽ Samariæ, *videtur legisse* ἐναντίον, *pro eo quod ibidem Græcè legitur:* ἔναντι, *& Latinè corã, siue, in conspectu, sicuti legit Auctor Oper. Imperfect. hom.* 2. *in Matth. B. Chrys. adscripti, qui interim ibidẽ legit:* accipiet fortitudinẽ Damasci, *cõformiter Auctori; cuius etiam interpretationem sequitur, intelligens per*

virtutem Damasci, *Magos illos Orientales Arabas. Verum de hoc & aliis omnibus quæ infra repetuntur, latius in adn. nostris in dictum 3. lib. adu. Marc. ne fortè hîc prolixiores simus, adnotatis interim locis, quos subinde castigauimus.*

99. Sonus enim Hebraicus, quod est Emmanuel suæ gentis est, &c.] *Prætermisimus quod in medio interjiciebatur:* id est, Nobiscum Deus. *eo quòd sequatur:* Sensus autem eius, quod est: Nobiscum Deus, &c. *maximè quum lib. 3. adu. Marc. non habeatur, & quòd adiectum esse ex editione Paterniac. adnotarit Rhenanus. Alludit verò ad illud Matth. 1.* Et vocabunt nomen eius Emmanuel, quod est interpretatum: Nobiscũ Deus. *Legimus autẽ ex MS.* Quæro, *pro:* Quære; *ac:* Æquè &. *Item repetimus ex præcedentibus ac sequentibus:* aduersus Regem Assyriorum, *pro:* & regnum.

100. crepitacillo.] Crepitacillum *(inquit Rhenan.) ex ludicris puerilibus est, forma diminutiua à Crepitaculo deductum, sicut à speculo specillum. Aptè verò diminutio vtitur, de infantulo loquens.*

101. iuuenculæ scilicet prægnatus.] *Sicut adnotat Rhen* prægnatus *pro impragnatione. Legimus autem ex lib. 3. adu. Marc.* Nõ enim & hîc signi ratio versatur, *pro:* & hîc enim; *Itẽ:* Nec hoc vtique in signũ est, & hoc enim infantiæ est, *pro:* Et hoc vtique in signum est infantiæ. *Rursum cũ MS.* & tam intelligitur prophetia, quàm renuntiatur expuncta.

102. Maneant enim Orientales illi magi in infantiam Christi.] Maneant, *pro:* *exspectent. quo significatu Terentius Phorm.* mansurus *patruum dixit. Emendauimus autem ex eodem:* creatoris, *pro:* creatori, *ac:* ceterarum gentium, *pro:* certarum.

103. Et Iudas pertendet Hierusalẽ, &c.] *Sic ex lib. 3. adu. Marc. pro:* prætendet, *eo quod Græcè sit* παρατάξεται, *quod quum propriè significet:* in acie stabit, *seu:* pugnabit, *vt habet Latina editio 70. magis conuenit illud.* Pertendere *enim, non item:* prætendere, *inter alia significat* cõtendere. *Sic Cicero pro Corn. Balbo: cum fœderibus* pertendemus. *Item:* obstinatè agere, *Propertio li. 2. Eclog. & Varroni de ling. Lat. initio lib. 4 cùm pertinaciam à* pertendendo *scribit deduci. Imò fortassis Auctor ipsam vocẽ Græcã sic interpretatur, pro:* extendet, *eo quod* παρατατικὸν *Grãmaticis dicatur Præteritum imperfectũ, ac si dicãt extensiuũ in rem quæ agebatur nondum perfectã. Quod confirmatur ex eo, quòd omissa vbique præpositione:* in *(quod 70. etiam habent) legat:* pertendet Hierusalem, *pro:* extendet, *seu:* dilatabit, *maximè quum instituto magis illud conueniat.*

104. valentiam populorum.] *Est ea vox noua* valentia, *pro:* robur, *quod habent Lat. edit. 70. alludens fortassis ad illud Solini ca. 2. qui Romã, Græcè* ῥώμην, *Latinè* Valentiam, *ab Euandro nuncupatam scribit, ab vrbis nimirum & iuuentutis Latinæ robore, quod etiam ipsa vox Græca* ῥώμη *significat. Paulopòst autem restituimus ex libro sæpe citato:* Deum & Regem, *pro:* Dominum Regem: *Item:* qua desciuerat, *pro:* quæ.

105. Sic & Ægyptus nonnunquam totus orbis intelligitur apud illũ.] *Alludit fortasse ad Isai. cap. 19. in quo quum pleraque ad Ægyptum pertineant, quædam tamen non solùm veteres, sed & Iudæi, interpretantur de mundo Ægyptiis tenebris inuoluto, & nominatim illud de Ecclesia per totum mundum dispersa: In illa die erit altare Domini in medio terræ Ægypti.*

106. Sic & Babylon, &c.] *Expungenda quæ ad marginem adscripta fuit adnotatio:* Babylon Roma. *quòd hauddubiè ab hostibus Romanæ Ecclesiæ adiecta sit, quippè quum hunc locũ contra eam detorquere non vereantur, qui tamẽ non de Ecclesia, sed de vrbe Roma agit, eáque eo tempore, quo sanctorum debellatrix in Christianos persecutionem mouebat per suos Antistites seu Idolorũ Pôtifices, sicuti suprà initio Apologetici Auctoris allegauimus Adn. nostris nu. 2. Verum de hoc latius infrà ad dictum lib. 3. adu. Marc. vbi idem scholion adiectum est. In eo autem quod sequitur:* despoliatos quod habuerãt, *Synecdochen adnotauit Rhen. Omisimus verò quod infra omittitur:* aduersus Dominũ, *cùm omnis idololatria sit aduersus Dominum.*

107. Accingere (inquit Dauid) ensem supra femur.] *Magis placet:* ensem, *quàm quod alibi habet:* ense, *eo quòd Græcè sit:* τὴν ῥομφαίαν. *Placet etiam vt legatur:* supra, *pro eo quod est alibi:* super. *nam vox:* ἐπὶ *etiã* supra *significat, vnde est illud Homeri Iliad. β.* πέτονται ἐπ' ἄνθεσι.

108. Tempestiuus decore, super filios hominũ.] *Videtur Græcum illud expressisse* ὡραῖος τῷ κάλλει, *vt probetur sua ad verbum versio:* Tẽpestiuus decore, *pro eo quod alij:* decorus *specie, seu speciosus forma; vnde & ex Græco etiam transtulit vocem antiquam:* Tempestiuitate, *vsitatã etiam Ciceroni li. de Senectut. De qua aliquid etiam diximus Adnot nostris ad B. Cypr. li. 2. adu. Iud. ca. 29. nu.* 134. *Atqui quod hîc est:* super filios hominis, *infra legit:* præter, *&:* super. *vtrumque significat dictio* παρὰ, *quod alij plerique vertunt:* præ filiis. *Correximus autem ex eo loco:* labiis tuis, *pro:* eius, *quod erat contra omnium codicum fidem. Legimus etiam vti illic:* & prosperare, *&:* propera, *magis consonum voci Græcæ* κατευοδοῦ, *quod alij rectè verterunt: prosperè procede.*

109. id est Dei sermo diuinus bis acutus.] *Loco sæpissimè citato interserit ipsam scripturam Apocalypsios Apostoli Joannis, ad quam hîc alludit, Apoc. 1. Iuxta quem etiam omissa voce:* vt *superflua, legimus:* bis acutus duobus testamentis.

110. Et deducet te magnitudo dexteræ tuæ.] *Sic ex MS. 1 huius lib. & 2. li. 3 adu. Marc. pro:* deducit. *nam præterquàm quod præmittit:* venturus nuntiabatur, *etiã Græcè est:* καὶ ὁδηγήσει σε. *Et illic quod legit conformiter cum editionibus omnibus:* Mirificè dextera tua, *propria est Auctori Psalmorum editio ab aliis diuersa, sicuti etiam alibi adnotauimus.*

111. Sagittæ tuæ acutæ, per volantia vbique Dei præcepta.] *Sic omninò legendum tum hîc, tum alibi, pro:* peruolantia. *Placet autem magis quod hîc est:* minantes traductionem vniuscuiusque cordis & compungentes & transfigentes, *quàm quod ibi est,* & minæ, & traductiones cordis compungentes & transfigentes (*vnde interim lego:* conscientiam quamque) *pro eo quod hîc erat:* conscientiam. Namque. *Dixit enim & Lucanus lib. 1. triste* minantes.

112. Constabit autem vtrumque, &c.] *Hæc iterũ paucis interpositis repetit Auctor dicto lib. 3. adu. Marcion. præterquàm quòd ibi* Christum creatoris, *hîc verò:* Christum Dei *nominat.*

113. & incipit vocari Iesus.] *Ita ex MS. & prædicto loco. Alludit autẽ ad id quod habetur Num. 13. iuxta editiones Latinas, 12. verò iuxta Græcã quæ hodie exstat:* καὶ ἐπωνόμασε μωυσῆς τὸν αὐσὴ υἱὸν ναυὴ ἰησοῦν, *quod transtulit B. August. lib. 16. contra Faustum cap. 19.* & cognominauit Moyses Ausen filium Naue, Iesum. *pro quo proinde malè editio Lat. adscripta 70. interpretibus:* Osee filium Nun Iosue; *Est enim hæc vulgata B. Hieron. ex Hebræo lectio. Castigauimus autem:* in seculi deserto, *pro:* seculo; *& ex MS. vtrobique:* in sacramenti huius imagine, *pro:* imagines.

114. Nam

114. Nam qui ad Moysen loquebatur, ipse erat filius Dei,&c.] *Istud non repetitur infrà lib.3.adu.Marc. Sed similiter lib.2.adu.Iud.c.5.habet hunc titulum B.Cypr.* Quòd idē angelus & Deus Christus, *idipsum scripturis iisdem confirmās. Vbi vide Adnot.nostras n.22.& 23.*

115. qui & semper videbatur.] *Videtur hoc pertinere etiam ad errores Tertull. quasi senserit idem quod Maximinus Arrianus:* filium Dei semper visum esse hominibus, *contra quem latè disputat B.Aug.lib.3.cap.26. Verùm de hoc latiùs inter eius errores. Porrò quod sequitur,* Deum enim Patrem nemo vidit vnquam, & vixit, *similiter etiam prorsus lib.adu.Praxeam, vbi latiß.hoc argumentum tractat, ad quem adeò Lectorem remittimus, sicuti & ad lib.de Trinit.Tomo 5.*

116. Ecce ego mitto angelum meum,&c.] *Adiecimus:* ego *ex MS. tum hic, tum postea. nam legitur in plerisque Græcis, Hebræis, Latinísque codicibus. Retinemus verò:* Intende illi, & audi eum, & ne inobediens fueris ei. *quæ omnia plurali numero efferuntur lib.3.adu. Marc. quia illud Græco textui 70. conforme est, imò & Hebræo & Latino.*

117. non enim celauit te.] *Græcè est:* ὐ γὰρ μὴ ὑποςείλητχί σε. *quare rectius hic* celauit, *quàm adu. Marc.* celaui. *& similiter legitur Act. 20.* ὐδὲν ὑπεςειλάμην τῶν συμφερόντων, *quòd vertit interpres Latinus: nihil subterfugi vtilium. Quare patet Latinum interpretem 70. legisse* ἀποςείλητχι, *aut simile quid, quum sic vertit: Non enim dimittet te, ac B.Cypr. aliud, quippe qui legit: Et non deerit tibi. Ita hinc iterum probatur Græcorum codicum varietas.*

118. Ecce ego mitto angelum meū ante faciem tuam, qui præparabit viam tuam ante te.] *Citat testimonium hic Malachiæ, sicut ab Euangelistis Matthæo, Marco, & Luca. Nam apud Prophetam Græcè est* πρὸ προσώπυ μυ, *id est:* ante faciem meam. *Paulopòst autem legimus ex MS.* Quare ipse Christus, *pro eo quod corruptiß. legebatur:* quem.

119. & flos de radice eius ascendet, & requiescet super illum,&c.] *Sic locum hunc Isaiæ 11. mutilum ex lib.adu.Marc. suppleuimus cōformiter editionibus omnibus. Transposuimus etiam cum iisdem, vti oportet, verba illa:* spiritus consilij & virtutis, spiritus agnitionis & pietatis; *vbi ex MS. correximus illud:* virtutis, *pro eo quod erat malè:* veritatis; *nam & lib.3.adu.Marc.trāstulit:* vigoris; *& lib.5. legit:* valentiæ. *Vulgata etiam ex Latino editio:* fortitudinis; *quæ omnia in idem recidunt cum eo quod Græcè est:* ἰσχύος. *Legimus autem vti illic est:* flori quidem ob gratiam adæquatum, *pro eo quod erat:* floridum quidem ob gloriam, ob gratiam, adæquatum. *videtur namque illud:* ob gloriam *ad marginem pro varia primùm lectione adnotatum, postea in textum irrepsisse. Siue autem mox:* dicit *legas, siue:* dixit, *secundum MS. cod. perinde est.*

120. qui arundinem contusam, id est, quassam Israëlis fidem,&c.] *MS.* concussam. *verùm vox Græca Isa.42.* συντεθλασμένον, contusam *significat. Auctor etiam interim Latinè reddit & interpretatur:* quassam, *quod Græcè est Matth.12.* συντετριμμένον. *quare ex lib.adu.Marc.id adiecimus. Legit etiam secundum 70.* ὐ συντρίψει, *id est:* comminuet, *pro eo quod Matth.* ὐ κατεάξει, *& redditur per Latinum interpretē:* non confringet. *Item apud Isaiam est:* λίνον καπνιζόμενον *apud Matth.* τυφόμενον, *quod vtrumque reddi potest:* ardens *siue accensum, &:* fumigans. *Sequitur interim initio huius scripturæ Matth. qui habet:* ὐκ ἐρίσει ὐδὲ κραυγάσει, *id est:* non contender neque clamabit, *quum Isai. habeat saltem hodie* ὐ κεκράξεται ὐδὲ ἀνήσει, *quod interpretatur Lat. 70. interpres:* non clamabit neque dimittet. *Atqui* παραφραςικῶς *interpretatur illud,* ἀναλάμψει, *id est:* splendebit, *quum addit:* sed lucernā magis fecit ortū luminis sui. *Legimus autem ex lib.3. adu.Marc.* de vtroque titulo sic disponam, *pro eo quod erat:* de vtroque populo sic dispositam. *Eodem autem modo hanc scripturam interpretatur B. Hieronym.in suo Commentario.*

121. dispunganius.] *Rhenanus interpretatur:* absoluamus, *& rectè, quemadmodū adnotauimus ad epist 38. B. Cypr. num.5. & in carm. de Sodoma, nu.23. quod tunc quidem B. Cyprian. adscripsimus, sed interea Tertulliani esse deprehendimus. Similis phrasis est Tom.2. lib de Patientia:* eodem exitu dispungetur, *vbi idem Rhen. illud Vlpiani citat:* Dispungere *est conferre accepta & data. ff. de verb signific. sumpta translatione à ceratis tabulis, in quibus quæ dissoluta sunt nomina, graphio* dispūgantur. *Verùm magis placet distinctio Calij Calcagnini lib. de verb. signif. vbi dicit illud propriè dici:* expungere *(sicut & nos suprà adnotauimus cap.4. nu.15.) sed* dispungere *maiorem, inquit, vim habet. inde dictu: quòd rationibus puncta præfigebantur, quæ deinde in dati & accepti computatione, quum subtraherentur,* dispungi *dicebantur. Nam fuit mos veterū, vt iis quæ sibi constabant, puncta adscriberent. Sic milites præscriptis punctis in albo signabantur, qui siquando exautorarentur,* expuncti *dicebantur. Sic suffragatores, Candidatis quibus fauebant, puncta præfigebant: vnde Horatianum illud in prouerbiū abiit, de iis quibus fœliciter cuncta proueniunt:*

Omne tulit punctum qui miscuit vtile dulci.

122. Ecce Deus noster iudicium retribuit,&c.] *Rursum hic variat Auctor ab editione vulgata 70. Græca & Latina: nam imprimis omittit quod superfluè illic repeti videtur:* καὶ ἀνταποδώσει; & retribuet. *Deinde addit:* infirmi curabantur, *quod ibi non exstat. Transposuimus conformiter 70.* & claudus saliet velut ceruus, & mulrorum linguæ soluentur,&c.

CAP. X.

123. De exitu planè passionis,&c.] *Caput hoc inscribebatur his verbis, quæ ad marginē reiecimus:* ITEM NEGANTES IVDÆI passionem Christi in cruce; *& postea in subdiuisione eiusdem cap. vti in margine etiā reperire est.* ITEM PATRIARCHÆ ostendunt figuram crucis. *Sed quum non placerent, malui hunc titulum præfigere:* De passionis Christi prædictione, ac crucis figura. *Atqui etiam istud caput paucis interpositis, & quibusdam omißis, descripsit iterū Tertull. ferè ad verbum dicto lib.3.adu.Marc. ex quo multa castigauimus. Imitantur autem B.Cypr. sæpedicto Test.li.2. adu.Iud.c.13.14.15.20.21.22.& 23. Item Iulian. Pomerius lib. supradicto, & B.Prosper de prædict. & pronunt.*

124. Si aurē fuerit in aliquo delicto.] *Ita ex MS. pro:* delictum. *eo quòd postea illud iterum legatur. Addidimus ex eodem:* eum, *& legimus:* in sorte, *quod Græcè est, pro eo quod* in sortē. *Item:* quia propter, *pro:* qui. *Hæc autem non habentur infrà vsque ad illum locum:* Et vtique sacramentum.

125. &: Quæ non rapueram,&c.] *Locum hunc ita distinximus per varias cōiunctiones, eo quòd ex diuersis, non autem vno Psalmo desumpta sint, quemadmodum ad marginem adnotauimus. de quibus latiùs infra cap.13.*

126. Item Patriarchæ,&c.] *Si iste titulus, & reliqui præcedentes & sequentes essent Tertullianici, haberentur*

etiam infrà lib.3. adu.Marc.atque adeò mea confirmatur opinio,quòd ex margine in textū irrepserint vti suprà dixi.

127. Itaque imprimis Isaac,&c.] Hunc locum ex illo castigantes, legimus: & lignum ipse sibi portaret, pro: portans; item conformiter MS. Christum figuratus,pro:figurauit,phrasi Tertullianica;denique:à Iudæis carnalibus fratribus, pro: ab Israel à fratribus.

128. Nam & benedicitur in hæc verba Ioseph: Tauri decor,&c.] Prætermisimus:à patre. Neque enim hæc est patris super Ioseph benedictio, sed Moysi, Deut.33. qua benedixit tribus Ioseph. Transtulit autem ventilabit, pro κερατιεῖ. quod magis propriè vertit Latinus 70. interpres: cornu petet.

129. rhinoceros vnicornis.] De hoc ita Plin. Nat. hist.lib.8.cap.20. Iisdem ludis (nempè Pompey Magni) & Rhinoceros vnius in nare cornu, qualis sæpè visus. Alter hic genitus hostis Elephanto,longitudo ei par, crura multo breuiora,color buxeus. Ego verò hunc Auctorem citandum duxi, contra eorum opinionem, qui putant Rhinocerotem vnico cornu nusquam in rerum natura fuisse, quum aliquot eorum cornua exstent insignia apud S.Dionysium iuxta Parisios in thesauris Regiis.

130. vel Minotaurus bicornis.] Fabulam tractat Diodorus Siculus lib.5.cap 13.

131. cuius cornua essent crucis extima.] De figuris, imò & imagine crucis, Lector videat suprà Adnot. nostras ad cap.16. Apol. nu.238. Atqui partim ex MS. tum hic,tum lib.3.adu Marc. partim ex exc.castigauimus: crucis extima siue extrema, pro:æstimata; & suppleuimus:cornua vocantur;item legimus:stipitis, pro:stipite; & deiiciens de cœlo, pro: descendens.

132. Simeon & Leui perfecerunt iniquitatem ex sua secta, &c.] Ad verbum transtulit illud quod Græcè est ἐξ αἱρέσεως αὐτῶν,pro eo quod Latina 70.editio: sui propositi. Legimus etiam ex MS. hic & exc. infrà: In concilium eorum ne venerit anima mea,&c.pro: veniat,eo quòd sequatur vtrobique:& in stationē(Græcè ἐπὶ τῇ συστάσει) eorum ne incubuerint iecora mea, quod malo, quàm: viscera, eo quòd Græcè sit τὰ ἥπατά μου. Legimus etiam inde paulopòst: alicuius bonis ipsis exprobrat carnificinam, pro eo quod erat: aliis & non ipsis,ac:tunc tantùm,&:vbi nomen Iesu dimicabat, pro: dicebatur. Item: diabolus publicabtur,pro:designabatur. Siue autē legas:facie humi volutata, vti hic; siue:volutāte, sicuti infrà,perinde est.

133. Dominus regnauit à ligno.] Sic ex MS.hic & ex exc. infrà,pro:regnabit. nā illud legitur Græcè & Latinè.Sicuti etiam illud: à ligno,rectè additur ab Auctore tum hic, & iterum c.13. tum lib.3.adu.Marc. non modo in editione Romana, ex qua versus ille Paschalis in Ecclesia decantatur, sed etiam Gallica, saltem iuxta emendatiores codices Latinos, & inter ceteros Donatianicum Bibliorum MS. quem Aureum vocat Erasmus, ob aureas capitales litteras. Et aly veteres idipsum legunt nominatim, inter Græcos Iustinus Martyr contra Tryphonem; & ex Latinis Auctor lib.de Monte Syna & Syon inter opera B.Cypr. Arnobius in Psal. ac Theodul. car. de passion. in hæc verba:

Dauid fideli carmine, dicens:

In nationibus regnauit à ligno Deus.

Quomodo legit MS. hoc loco nempè:Deus, sed illud:Dominus, retinuimus. Vsqueadeò vt non possim adsentiri Iac.Fabro Comment.in quintuplex Psalteriū,qui putat paraphrasticōs tantùm esse adiectū pro pia alicuius deuotione:sed econtrariò sentio genuinā esse lectionē,maximè quū etiā ipse eā lectionē agnoscat in veteri Psal.editione ante B. Hier.ætatem: Nec quid obstat quòd in Hebræis codicibus nō legatur,quia potuit à Iudæis expungi sicuti multa alia, quemadmodum latiùs prosequitur Reuerendiss. longéque eruditiss. D. Guil. Lindanus Episcopus Ruremundensis. Atqui legimus ex MS. & exc.infrà: aliquam propriæ vestis notam,pro:aliqua proprietate vsus noua;&: nouæ gloriæ, pro:nouam gloriam; item:superiorem prophetiam, pro:priorem. Denique: in corpus eius, pro: corpore, quod habet Lugdun. editio.

134. panē corpus suū appellans.] Videtur alludere ad verba illa Euāgelistarū & B. Pauli: Accepit Iesus panē,&c. & ait: Accipite & comedite. Hoc est corpus meum. Quare magis vera esset marginalis adnotatio ista:panē corpus suum appellat,quàm quæ nescio à quo irrepsit: corpus in panem;maximè quum illud: in panem,meritò dubitet quis an genuinum sit,quin potius legi debeat in pane, seu vti MS. infrà lib.3. adu.Marc. pani; ex quo correximus:figurauit, pro:nunciauit: Vbi etiam plura de hoc loco, hoc addito, quòd confirmet dictis verbis veritatem corporis Domini in Eucharistia. Legimus autem paulopòst,sicut infrà,prædicationē,pro:prædicationes.

135. Foderūt(inquit)manus meas & pedes.] Latinius censet legendū sicuti suprà c.8. & hoc ipso cap. & infrà c.13.Exterminauerunt.Verū quia MS. & exc.omnes tum hic,tum lib.3.adu.Marc.constanter legunt.Foderunt, retinuimus,eò quòd videatur modò hoc,modò illud legisse, fortassis (vti idem Latinius adnotauit) quòd in quibusdam exemplaribus legisset ὤρυξαν,quod est: foderunt,& in aliis ἐξώρισαν,id est exterminauerūt,maximè quū etiam B.Cypr.lib.2.Testim.adu.Iud.c.20.legat:Effoderunt. Legimus etiam ex MS.de cornibus vnicornuorum, secūdum editionem Romanam,eo quòd alibi videar mihi meminisse similis Tertull.lectionis, pro eo quod erat elegātius: vnicorniū: & infrà lib.3.adu.Marc.vnicornis. Alludit autem ad id quod suprà dixit:extremitates cornua vocantur,vnicornis autem media stipitis palus.

136. & Deus voluit à morte eximere animā eius, &c.] Istud Paraphrasticōs transtulit ex iis quæ sequuntur. nam primū habetur Græcè & Latinè apud 70. & Dominus vult mundare eum à plaga. & paulopòst: Et vult Dominus in manu eius cōferre dolorē animæ eius. Plagā itaque & dolorē,mortē interpretatur. Atqui paulopòst suppleuimus ex MS. Sic & ex exc. infrà: Nec sepultus enim est nisi mortuus,nec sepltura eius sublata est è medio nisi per resurrectionē. quas duas voces vltimas iterū paulopòst legimus,nēpè per resurrectionē,pro:post.

137. & tenebrescet super terram dies luminis.] Videtur legisse:ἡ ἡμέρα φωτὸς,eo quod hodie legitur:ἐν ἡμέρᾳ φωτὸς sicuti & Latina 70.translatio legit:in die luminis,qui interim malè omittit: super terram.

138. Pascha esse Domini,id est passionē Christi.] Videtur Pascha interpretari à πάσχειν id est: pati. Alij malūt ex Hebræo Phase deriuatum, vti latiùs prosequitur Reuer. D. Iansenius in Comment. Concord.Euang. Legimus autem paulopòst ex 1.edit. & MS.& vt (pro:vt &) prophetiæ implerentur,properauit,&c.

CAP. XI.

139. DE VASTATIONE HIERVSALEM post passionem Christi.] Verum hunc huius cap. titulum ad marginem cum præcedentibus reiecimus,incipientes ab eo loco: Nam & pro meritis,&c.

140.& plangētes Thāmus.] Ita & Græcè est,pro quo Latinus ex Hebr. interpres vulgatus vertit: Adonidem. Videtur autem bis legisse,quum in Græcis hodie exemplaribus semel dumtaxat reperiatur.Deinde hic & paulopòst

vbi

Vbi legitur: Nunquid modica (*seu, vt mox loquitur,* pusilla, *Græcè μὴ μικρὰ*) domui Iudæ; *quum Græcè legatur, malui sequi lectionem MS.* domus; *qui etiam cõstanter legit,* Iuda, *bis, pro eo quod semel hic erat:* Iudæ, *& Græcè est:* ἰσραήλ. *Porrò etiam illud ex Græco ad verbū:* inter medium ἔλαμ, *pro eo quod B. Hiero.* vestibulum. *Legimus etiam secundum 70. & 1. edit.* viginti quinque viri, *pro* viginti; *nam & Hebraicæ veritati respondet. Item:* quæ fecerunt hic. Quoniam impleuerunt, *pro eo quod erat:* quæ fecerunt hi? *& in MS.* quæ fecerunt hic quoque. Impleuerunt. *Denique:* & exclamabunt. *Atqui neque in fontibus exstat illud:* sed neque miserebor.

141. Et clamauit in aures, &c.] *Continuatio quidem est verborum Ezechielis prophetæ, sed noui capitis initium. Rectiùs autem transfertur ab Auctore:* bipennis, *pro:* πέλυξ, *sed hodie Græcè non exstat,* dispersionis, *seu quod vertit Latinus 70. interpres:* exterminationis, *& B. Hieron. ex Hebræo:* interfectionis. *Legimus autem vtrobique cum Græcis & MS.* podere, *pro:* poderem, *&* in subdiual, *pro:* subdiuali, *eo quod Græcè est* εἰς τὸ αἴθριον. Cherubin *autem videtur fœminino genere, vsurpare, si vera sit lectio:* super eam.

142. Transi mediam Hierusalem.] *Citat etiam scripturam illam de signo* Tau *infrà lib. 3. adu. Marc. Vbi de illo latiùs, quomodo & suprà Adnot. nostr. in Apolog. citatis cap. præcedent. & imitatur in eodem illum B. Cypr. lib. 2. Testim. adu. Iud. cap. 22. hoc titulo:* Quòd in hoc signo crucis salus sit omnibus qui in frontibus notantur. *Quo loco vide Adnot. nostras nu. 105. Cum Cypr. autem, MS. & Græca edit. 70 maluimus legere dumtaxat:* Transi mediam Hierusalem, *omissa voce:* per, *quàm quod habet infrà adu. Marc.* Pertransi in medio portæ, in medio Hierusalem. *Illud verò* Tau *habent MS. vnus hîc, & 2. infrà, sicuti & excusi omnes. De vera etiam sequẽtium verborum lectione vide Adnot. nostras in lib. eiusdem Cypria. ad Demetr. nu. 52. & 53.*

143. Sicut Moses antè nuntiabat in Exodo.] *Quum non* in Exodo, *sed Deuteron. 28. habeantur scripturæ verba quæ citat, etiam hic lapsus est memoria Tertullian. aut legendum contra codicum omnium fidem:* in Deuteronomio. *Certè legimus:* vestigio, *pro:* vestigij, *quòd illud Græcè sit. Mirum etiam quòd legant:* in ligno *MS. & excusi codices, quum in fontibus nusquam neque apud B. Cypr. lib. 2. Testim. adu. Iud. cap. 20. aut apud B. August. lib. 16. contra Faustum cap. 22. illud legatur: genuinum tamen esse videtur ex eo quod dicit Auctor infrà cap. 13.* sed lignum passionis Christi, vnde vita pendens à vobis credita non est.

144. & septem & dimidiæ hebdomadarum.] *Nempè tempus. Ita verò necessariò legendum, non* & quatuor, *sicuti corruptissimè legebatur, plus satis manifestum fit suprà cap. 8. non semel: secundum quod etiam legimus conformiter MS.* in abscisione, *pro:* abscisionem. *Item paulopòst ex lib. 3. adu. Marc. & calce huius libri, vbi iisdem verbis penè ea repetuntur, quæ sequuntur, suppleuimus:* quo talis probatur qualis adnuntiabatur, non alius haberi debeat quàm qui illic adnuntiabatur, *pro eo quod erat dumtaxat:* quo talis probatur qualis adnuntiabatur. *& iterum:* Neque enim dispositio expuncta inueniretur, nisi ille venisset. *Castigauimus etiam:* quæ completa esse probatentur, *pro:* quæ completa sunt.

CAP. XII.

145. Aspice vniuersas nationes, &c.] *Rectè hoc caput inscribitur hoc titulo in marginem reiecto (nam genuinum non esse constat ex sæpedicto 3. lib. adu. Marc.)* ITEM DE CLARITATE GENTIVM IN CHRISTO IESV, *quamquam hic paucisś. dumtaxat id tractet, quod initio & rursum cap. sequ. multa habeat eodem pertinentia, sicut & latissimè B. Cypr. Testim. lib. 1. adu. Iud. cap. 21. hoc titulo:* Quòd gentes magis in Christum crediturae essent.

146. & ad Deum Christum eius.] *Sic ex sæpedicto lib. 3. adu. Marc. pro eo quod erat dumtaxat:* & Christum eius. *Porrò de* Christo *quòd Deus fuerit, aut illic aut alibi dabitur latius tractandi occasio contra quosdam nostræ tempestatis sectarios, qui id negare non verentur. Inde etiam legimus:* & si audes, nega prophetatum, *pro:* negare. *Quod autem paulopòst hic & ibi dũtaxat dicit:* Dauid filium, *in calce libri* Salomonem *exprimit.*

147. Ecce dedi te in dispositionem gentiũ, &c.] *In eandem sententiam ex Isai. cap. 42. priora hæc verba allegarunt BB. Paulus & Barnabas Act. 13. Conformiter sequentibus Græco more legimus:* aperire oculos cæcorum, *sicuti loco citato, pro:* vt aperias.

CAP. XIII.

148. Igitur quoniã filij Israël, &c.] *Caput hoc rectè sic intitulauimus:* Quòd omnes prædictæ Prophetarũ prædictiones iam adimpletæ sint. *Est enim quasi Epilogus quidam præcedentiũ iam inde à sexto cap. Multis autem easdem scripturas hunc Auctorem imitatus transscripsit B. Cypr. in lib. Test. 2. adu. Iud. locis mox citandis.*

149. Et tu Bethleem non minima es in ducibus Iuda.] *Sic ex MS. & Græcis B. Matth. fontibus, pro:* Iudæ, *quemadmodum etiam:* pascat, *pro:* pascet. *Græcè enim est* ποιμανεῖ. *Quod quum vertat Latinus vet. interpres* regat, *illic, & eandem vocem idem Ioannis vltimo, sicuti hic Auctor; patet antiquitus acceptam à Patribus:* pascere, *pro* regere. *Quod adnotatu dignũ contra eos, qui omnem regendi potestatem ab Ecclesia tolli volunt. Videtur autem in eo quod sequitur Hyperbaton. Sine autẽ:* exteri, *legas paulopòst, vt excusi, siue* externi, *vt MS. perinde est, suprà enim vertit;* alieni.

150. Lex enim præcepit, in captiuitate non licere vnctionem chrismatis regalis confici.] *Nescio ad quem locum alludat, nisi fortè ad cap. 28. Deuteronomij, vt Paraphrasticàs ex aliquot commatis hanc sententiam de more suo decerpserit, aut fortassis alia etiam editione aut Aquilæ aut Theodotionis sit vsus, quo casu oporteret accipi:* præcepit, *pro:* prædixit. *Illic legitur: Et oleo non vngaris, quia defluet oliua tua, Græcè* καὶ ἔλαιον οὐ χρίσῃ, ὅτι ἐκρυήσονται ἡ ἐλαία σου. *& deinde subiungitur: Filios & filias generabis, & non erunt tibi. Ducentur enim in captiuitatem. Videtur itaque legisse Auctor:* Et oleo non vngeris, quia defluet vnctio tua, quia in captiuitatem ducentur. *Verùm hoc coniectura est. Siquis alius melius sentiat, per me licet. Nisi malit quis locum hunc per sequentia interpretari. Quod quum in captiuitate non fuerit templum, atque adeò nec cornu olei quod in tabernaculo adseruari solebat, non licuisse proinde* vnctionem chrismatis regalis confici, *quia non superat cornu quo continebatur, nec permissum erat aliud oleum consecrari, quàm Moyses consecrauerat, Leuit. 8. Est autem elegantiss. locus de* vnctione Regali *apud Lact. lib. 4. cap. 7. Erat (inquit) Iudæis antè præceptum, vt sacrum conficerent vnguentum, quo perungi possent ij qui vocabantur ad Sacerdotium, vel ad Regnum. Et sicut nunc Romanis indumentum purpuræ insigne est Regiæ dignitatis adsumptæ; sic illis Vnctio sacri vnguenti nomen ac potesta-

tem regiam conferebat. Ob eam causam nos eum Christum appellamus, id est Vnctum, qui Hebraicè Messias dicitur.

151. nec templum, vbi erat cornu de quo vngebantur reges.] *Alludit ad illud 3. Reg. 21. Sumpsitq. Sadoc sacerdos* cornu *olei de tabernaculo, & vnxit Salomonem; Vnde colligitur in templo obseruatum fuisse. Atqui* ducator *vertitur, pro:* dux, *iuxta vocem Græcam:* ἡγέμενος.

152. secundum scripturas Prophetarum, &c.] *Rursum scripturas adfert, quibus prædictum est (vti B. Cyprian. hunc locum imitatus scribit lib. 2. adu. Iud. cap. 20.) Quòd cruci illum fixuri essent Iudæi. Paulopòst autem ex MS. correximus:* à ligno, *pro:* in ligno, *eo quòd magis scripturæ quam citat, correspondeat. Item:* à vobis credita non est, *pro:* credi non est.

153. Mittite, & interrogate, &c.] *Quum Græcè sit* νοήσατε, *quod rectè vertit Lat. 70 interpres: considerate, videtur hic etiam aliam vocem Auctor legisse. Illud autem (quod inter verba Hierem. interserit:* Et sol media die tenebricauit; *ita enim legimus ex MS. pro:* tenebrificauit) *reperitur Amos 8. Quamquam obiter etiam hoc citauerit suprà cap. 10. sicuti & B. Cypr. lib. dicto cap. 23. Legimus etiam ex MS. conformiter ipsis fontibus:* duo mala fecit, *pro:* malè. *De illa autem lectione:* qui non poterant continere aquam, *vide Adnot. nostras in B. Cypr. lib. 1. adu. Iudæos cap. 3.*

154. Remittetis enim nomen vestrum, &c.] Remittetis *vsurpat, pro:* Dimittetis, *seu* derelinquetis, *quia Græcè est:* καταλείψετε. *Legit etiam:* in terris, *pro eo quod est:* ἐπὶ τῆς γῆς, *id est*, in terra.

155. & lignum mersum est.] *Paraphrasticὼs hoc addidit Auctor, ex eo quòd habeatur:* supernatauit ferrum; *alioquin apud 70. & Hebræos non legitur, sicut & illud:* quod receperunt filij Prophetarum, *quum solùm vnius ex illis fiat mentio.*

156. Sed quoniam hæc fuerāt sacramenta, &c.] *Similiter hanc scripturam paucis interpretatur B. Cypr. & ipse infrà T. 2. Tertull. lib. de patientia.*

157. Natiuitatem autem eius quis enarrabit?] *Non dubium quin ita legendum sit iuxta editiones Isaiæ omnes, non autem:* enarrauit, *maximè quum illud etiam legat B. Cypr. lib. 2. adu. Iud. cap. 15. & infrà lib. 3. adu. Marc. Tertull.*

158. secundùm Prophetiam Osee.] *Istud econtrariò contra omnium codicum fidem legimus, pro:* Isaiæ, *propter vocis similitudinem, quia non apud Isaiam, sed apud Osee prophetam inuenitur.*

159. Igitur quoniam contendunt, &c.] *Sequentia etiam descripsit infrà lib. 3. adu. Marc. paucis interpositis, ex quo legimus:* Christum eorum, *& paulopòst nu. 160.* dilucidata per Christum veritate, *pro:* dilucidata pectora per Christi veritatem.

160. adorandis vanis & noctuis.] *Ex eodem castigauimus:* adorandis; *pro:* adorare, *& ex edit. 70.* noctuis, *pro:* nociuis; *quod corruptiss. legebatur mutato t in i. nam & Græcè est:* νυκτερίσι, *quod vespertiliones significat, quas Auctor* noctuas *nuncupat, quasi nocturnas, eo quòd Lucifuga nocte volitet, quemadmodum etiam B. Hieron. hunc locum interpretatur in Comment.*

161. super vineam Sorech.] *Sic castigauimus ex 2. MS. infrà lib. 3. adu. Marc. pro:* Soreth; *nam & Hebraicè & Græcè illud legitur, pro quo B. Hieron. transtulit:* vineam electam. *Illa interim vox amplius significat, nempè vitem optimam, cuius vuæ non habent acinos. Castigauimus autem ex MS.* charismatis prioribus, *pro:* charismatum roribus, *& legimus:* ex perseuerantia, *ac non multò pòst:* Regionem, *pro:* Regiones; *ac:* derelicta est. *Rursum:* Sic & machæræ conditionalis comminatio, &c. probauit Christum fuisse, *pro:* Sicut, *&c.* ex quo probamus machæram Christum fuisse. *Denique,* prædicarentur, *pro:* prædicerentur. *Item:* Et vbi tunc filia Syon.

CAP. XIIII.

161. Discite nunc ex abundantia erroris vestri ducatum.] *Id est, interprete Rhenano, quid vos in errorem inducat. Caput hoc autem hinc incipi debere patet ex sæpedicto lib. 3. adu. Marc. multo ante ea quæ priùs allegauimus haud procul à principio, vbi iterum iisdem penè verbis idipsum repetit, ad quem locum præcipua quæque distulimus. Atqui inscribitur titulo, quem cum aliis ad marginem reiecimus:* DE SECVNDO ADVENTV CHRISTI, *quippè qui ex illo errorem Iudæorum conuincat. Imitatur B. Cypr. sæpedicto lib. 2. adu. Iud. cap. 10. 13. 26. 28. 29. & 30. Legimus autem inde:* prænotasse, *pro:* prænotatos; *& ex MS.* os suum.

162. Nec aspectu quidem honestus.] *Ita etiam ex MS. pro:* Ne. *Sunt autem verba Auctoris, quæ comprobat scriptura sequente:* Annunciauimus enim de illo, sicut puerulus, &c. *In qua siue legas:* citra filios hominum, *vt hic, siue:* supra, *vt paulopòst, siue:* circa, *vt MS. lib. 3. adu. Marc. siue:* præter, *vt B. Cypr. lib. 2. adu. Iud. cap. 13. (vbi vide Adnot. nostras, nu. 62.) perinde est; omnia enim illa significat* παρὰ *vox Græca. Legimus autem ex MS. hic & infrà:* De quo secundo aduentu idem Daniel, *pro:* eiusdem, *eo quòd præcessit:* apud Danielem.

163. Et homo est, & quis cognoscit illum?] *Sic ex sæpedicto lib. infrà, tum quòd ita sit apud 70. tum quòd similiter legat B. Cypr. lib. 2. adu. Iud. cap. 10. Qui eodem modo hunc locū interpretatur, sicuti Lact. etiam lib. 4. c. 13. Ambr. Instit. virg. c. 16. & Aug. lib. 3. cōtra Faustum c. 11. Rursum autem castigauimus:* Natiuitatem eius quis enarrabit? *pro:* enarrauit. *Item:* verus summus sacerdos, *pro:* veriss. sacerdos; *&* Christus Iesus, *pro:* Christus ipsius; *ac:* sordidis indutus, *pro:* sordibus. *& rursum:* Dei summus sacerdos; *pro:* summi. *Item nō multopòst:* manifestis notatus insignibus, *pro;* notis.

164. quasi visceratione quadam.] Visceratio *(vti ad marginem adnotauit Rhenanus) distributio erat carnis, quæ fieri solebat, vel in sollemni sacrificio, vel in funere excellentis alicuius.*

165. & omni inhonestate.] Inhonestatem *(inquit tum hic, tum infrà lib. 3. adu. Marc. Rhen.) accipit pro deformitate, sicuti paulò priùs* honestus *pro formoso. Supra autem lib. ad Scapulam quum dixit:* quanti honesti viri, *honoratos viros intelligi ibidem ibi adnotauit. Suppleuimus verò ex MS.* Christum suum, *& legimus postea:* nullo modo euenissent, *pro:* venisset; *& omittimus:* quod, *superfluum, secuti ipsum Auctorem supra sub finem cap. 11. ad quod alludit his verbis:* sicuti iam prælocuti sumus.

FINIS TOMI PRIMI OPERVM Q. SEPTIMII Florentis Tertulliani Carthaginiensis.

Q. SEPTIMII FLORENTIS

TERTVLLIANI

CARTHAGINIENSIS

PRESBYTERI OPERVM.

TOMVS SECVNDVS.

IN QVO HABENTVR LIBRI PARÆNETICI SIVE ADMONITORII AD CHRISTIANOS, ARGVMENTIS etiam nouis & Adnotationibus aucti.

IACOBI PAMELII DE SECVNDI TOMI LIBRORVM ORDINE AD LECTOREM PRÆFATIO.

QVò, pro instituto nostro, etiam huius SECVNDI TOMI Librorũ Ordinis rationem reddam, primo loco collocati sunt octo numero, quos ante hæresim, immò errorem omnem, cõscriptos constat. Quorũ quum de quatuor prioribus quis altero priùs sit editus, certò dici nequeat: in paria duo, vtpotè similis argumenti distinximus. Priores sunt, LIBRI DE POENITENTIA & DE ORATIONE, quippè qui Sacramenti Pœnitentiæ & Eucharistiæ sacrificij quis vsus tum in Africa fuerit, non obscurè significent. Hos sequuntur AD MARTYRAS & DE PATIENTIA LIBRI, initio quintæ persecutionis sub Seuero publicati. Deinde quos DE SPECTACVLIS & DE IDOLOLATRIA lucubrauit, quantum adparet, anno circiter XII. Seueri, quum iam indicti essent Ludi sæculares octaui: quorum prior, posteriori citatur libro c. XIII. Quum etiam eiusdem de Spectaculis opusculi mentionem faciat LIBER DE HABITV MVLIEBRI, post illum meritò subiicitur, atque adeò etiam alter eiusdem prorsus materiæ DE CVLTV FOEMINARVM. Post quos, quatuor, qui Romæ scripti videntur, à nobis digesti sunt. Et primò AD VXOREM LIBRI DVO; quòd etsi secundas nuptias in iis dissuadeat, nondum tamen omninò damnare videatur, dummodò in Domino, id est, cum Christianis contrahant. Deinde qui etiam libri de Spectaculis Græcè conscripti meminit LIBER DE CORONA MILITIS, quòd de fuga in persecutione & Paracleto sobriè magis loquatur, quàm in eo quem postremum posuimus, DE VIRGINIBVS VELANDIS LIBRO: quem germanum esse fœtum (quod ipsum de prioribus profitemur) ipse Auctor hoc Epiphonemate significat, CVM SEPTIMIO TERTVLLIANO, cuius hoc opusculum est. Ceterùm ad intellectum Auctoris hunc Ordinem facere non parum, sat scio, mecum iudicabis, Lector studiose. Vale itaque, & siquid profeceris, Deo Opt. Max. vnà mecum gratias agito.

Q. SEPTIMII FLORENTIS TERTVLLIANI CARTHAGINIENSIS PRESBYTERI LIBRI PARÆNETICI SEV admonitorij, ad Christianos.

ARGVMENTVM LIBRI DE POENITENTIA, PER IACOBVM PAMELIVM.

PACE Ecclesiæ adhuc vigente ante persecutionem sub Seuero, quum talentum sibi à Domino concreditum nollet abscondere Tertullianus in terram, sed fructum facere, ipse (vti loquitur sub finem) peccator, ac proinde nulli rei nisi Pœnitentiæ natus, super illa tacere nolens, hunc Librum de POENITENTIA *edidit, paræneticorum quantum apparet primum.*

Principio autem eam definitionem Pœnitentiæ legitimam esse negat, qua definiebant Gentiles, passionem animi quandam, quæ veniat de offensa sententiæ prioris, quam etiam in bonis factis suis adhibeant. I.

Verùm eam veram esse Pœnitentiam, quæ malorum sit & delictorum ex metu Dei ad salutem; vtpotè quam Deus in semetipso dedicarit, rescissa sententia irarum pristinarum, & Ioannes per intinctionem in Pœnitentiam præministrarit; cuius Deus acceptator & remunerator; quum bonum factum Deum habeat debitorem sicut & malũ. II.

Pœnitentiæ proinde deputanda esse delicta, non carnalia modò siue quæ facto, sed & spiritalia, ac quæ animo seu voluntate fiunt. Siquidem & caro & spiritus, alia manu eius expressa, alia adflatu eius consummata; ac proinde quodcumque eorum deliquerit: ex pari Dominum offendat. Quid? quòd voluntas vsque adeò facti origo sit, vt præter ea quæ casui aut necessitati aut ignorantiæ imputantur, non nisi voluntate delinquatur. III.

Amplexetur itaque peccator Pœnitentiam, vt naufragus alicuius tabulæ fidem: maximè quum non præcipiat tantùm Deus, sed etiam præmio ad eam inuitet. IIII.

Pœnitentia autem delictorum functus, non se rursus in delicta restituat: quum enim ignorantes, Dominum nulla exceptio tueatur à culpa, cognita despici periculosum esse. Neque verò satis Deum habere, si corde & animo suscipiatur, licet actu minus fiat: atque adeò qui saluo metu & fide peccare se dicunt, salua venia in gehennam detrudendos. V.

Etsi denique inituris aquam intinctionis seu baptismi omni modo saluum sit beneficium abolitionis delictorum: non tamen ob id Audientes seu Catechumenos Pœnitentiam renuere debere: quòd peccator ante veniam deflere se debeat, antequàm tantam mercedem, perennis scilicet vitæ, concedat. VI.

VII. *Absit autem vt Pœnitentiam secundam post baptismum tabulam ita aliquis interpretetur, quasi eo sibi pateat ad delinquendum locus, quia & ad pœnitendum: & nemo idcircò deterior sit, quia Deus melior, totiens delinquendo quotiens ignoscitur.*

VIII. *Quippè qui hanc clementiæ suæ profusionem multis scripturæ testimoniis demonstrauerit.*

IX. *Porrò actum Pœnitentię, qui magis Græco vocabulo* ἐξομολόγησις *exprimitur, prosternendi & humilificandi hominis disciplinam esse: quæ mandet sacco & cineri incubare, corpus sordibus obscurare, animum mœroribus deiicere, illa quę peccauit tristi tractatione mutare: plerumque verò ieiuniis preces alere, ingemiscere, lacrymari, presbyteris aduolui, caris Dei adgeniculari, omnibus fratribus legationes deprecationis suę mittere.*

X. *Neque verò publicationem sui suffugere, aut de die in diem differri debere, ne velut illi qui in partibus verecundioribus corporis contracta vexatione conscientiam medentium vitant, ita cum erubescentia sua pereant.*

XI. *Multo minus reformidanda corporis incommoda, quum neque pigeat neque pudeat illos, qui ambitu obeunt capessendi magistratus, propter vnius anni volaticum gaudium, omnibus etiam contumeliis eniti.*

XII. *Postremò si de Exomologesi retractet aliquis, gehennam in corde suo consideret, & pœnæ magnitudinem imaginetur ignis æterni. Immò & ceruum & hirundinem imitando, medicinam sibi diuinitus adtributam in tempore agnoscat, adinstar Regis Babylonij, quem Pœnitentia in regnum restituit.*

Ceterùm præterquàm quòd librum hunc cum ceteris iam olim MS. reperit Trithemius, antequàm prælo committeretur, disertis verbis eius meminit in hæc verba: B.Pacianus Barcinonensis Episcopus Ad Sympronianum contra Nouatianos: Tertullianus (inquit) post hæresim vester est: nam multa inde sumpsistis. Ipsum Epistola sua (Epistolas vocat, sicuti veteres, Tractatus omnes, & nominatim quoque B.Cyp. Librũ de lapsis, & ea ipsa quam Catholicus edidit) audies confitentem: posse Ecclesiam peccata dimittere. Quid? quod lib. de Pœnitent. & Confess. (quem illic etiam Epistolam vocat) & lib. 2. ad eundem Sympron. locis infrà citandis (iuxta quod me monuerunt Latinus Latinius & Ioannes Harrisius) ipsa verba Tertulliani transscripsit. Sicuti etiam illud de ceruo & hirundine suprà allegatum B.Hieron. in c. 7. Ecclesiasticæ, ac de secunda post naufragium tabula, Epistolis ad Eustoch. de Virg. & ad Saluin. de Viduit. sicuti etiam Ambros. ad virg. lapsf. Denique B.Cyprian. sub finem l. de Lapsf. Actum Pœnitentię hinc decerpsit, eundem etiam ibi in reliquis imitatus. Quę loca si animaduertissent Erasmus & Rhenanus, nullam habuissent dubitandi caussam, quin germanus sit iste Tertulliani fœtus, maximè quum ipse Rhenanus plures hîc phrases vocésque Tertullianicas (de quibus infrà) adnotauerit, quàm vsquam alibi: qui eundem secunda editione ex Gorziensi cod. & Paterniacensi non paucis in locis emendauit. Certè Tertulliani titulo agnoscunt MS. tres Vaticani codices, ad quos à me iam postremùm emendatus prodit: cum Antidoto ad eiusdem Rhenani Adnotationes, & quibusdam nostris.

A

Q. SEPTIMII FLORENTIS TERTVLLIANI DE POENITENTIA LIBER.

OENITENTIAM, [1] hoc genus hominum, quod & ipsi retrò fuimus, cæci, sine Domini lumine, natura tenus, norunt, passionem animi quandam esse, quæ veniat de offensa sententiæ prioris. Ceterùm à ratione eius tantum absunt, quantum ab ipso rationis auctore: [3] quippè res Dei ratio. Quia Deus omnium conditor, nihil non ratione prouidit, disposuit, ordinauit; nihil non ratione tractari intelligique voluit. Igitur ignorantes quique Deum, rem quoque eius ignorēt necesse est; quia nullus omninò thesaurus extraneis patet. Itaque vniuersam vitæ conuersationem sine gubernaculo rationis transfretantes, imminentem seculo procellam vitare non norunt. Quàm autem in pœnitentiæ actu irrationabiliter deuersentur, vel vno isto satis erit expedire, cum illam etiam in bonis factis suis adhibent. Pœnitet fidei, amoris, simplicitatis, patientiæ, misericordiæ, [4] prout quid in ingratiam cecidit; Semetipsos execrantur, quia benefecerint; eámque maximè pœnitentiæ speciem quæ optimis operibus irrogatur, in corde figunt: meminisse curantes ne quid boni rursus præstent; contra pœnitentiam malorum leuiùs incubant. Denique faciliùs per eandem delinquunt, quàm per eandem rectè faciunt. [Quòd si Dei ac per hoc rationis quoque compotes agerēt, merita primò pœnitentiæ expenderent, nec vmquam eam ad augmentum peruersæ emendationis adhiberent; modum denique pœnitendi temperarent, quia & delinquendi tenerent, [6] timentes Dominum scilicet. Sed vbi metus nullus, emendatio proinde nulla, vbi emendatio nulla, pœnitentia necessariò vana; quia caret fructu suo, cui eam Deus seuit, id est, hominis saluti. Nam Deus post tot ac tanta delicta humanæ temeritatis à principe generis Adam auspicata, post condemnatum hominem cum seculi dote, post eiectum paradiso, mortíque subiectum; quū rursus [7] ad suam misericordiā maturauisset: iam inde in semetipso [8] pœnitentiam dedicauit, rescissa sententia irarū pristinarū ignoscere pactus operi & imagini suæ. Itaque & populū sibi cōgregauit, & multis bonitatis suæ largitionibus fouit, & ingratissimum totiens expertus, ad pœnitentiā semper hortatus est, & prophetando, vniuersorum prophetarum emisit ora: mox gratiā pollicitus, quam in extremitatibus temporum per spiritū suum vniuerso orbi illuminaturus esset, [9] præire intinctionem pœnitentiæ iussit, vt quos per gratiam vocaret ad promissionē semini Abraham destinatam, per pœnitentiæ subsignationem antè componeret. Non tacet Ioannes: Pœnitentiā inirote dicens: iam enim salus nationibus appropinquabit, Dominus scilicet afferens, secundū Dei promissum. Cui præministrans, pœnitentiā destinabat purgandis mētibus præpositā: vti quicquid error vetus inquinasset, quicquid in corde hominis ignorantia contaminasset, id pœnitentia verrens & radens, & foras abiiciens, mundam pectoris domum superuenturo spiritui sancto paret, quo se ille cum cœlestibus bonis libens inferat. Horum bonorum vnus est titulus, salus hominis, criminū pristinorum abolitione præmissa. Hæc pœnitētiæ causa: hæc opera negotium diuinæ misericordiæ curans: quod homini proficit, Deo seruit. Ceterùm ratio eius quā cognito Domino discimus, certam formā tenet, ne bonis vmquam factis cogitatísve, quasi violentia aliqua, manus iniiciatur. Deus enim reprobationem bonorum ratam nō habens, vtpotè suorū; quorum quū auctor & defensor sit, necesse est proinde & acceptator. Si acceptator, etiā

Marginalia: CAP. I. — " " — B — RATIO. — II. — C — Gen. 3. — Ibidem 8. & 9. — Ibid. 12. — Matth. 3.

remunerator. Viderit ergo ingratia hominũ, si etiam bonis factis pœnitẽtiã cogit. Viderit & gratia, si captatio eius ad benefaciendum incitamento est. Terrena, mortalis vtraque. D
Quantulum enim compendij, si grato benefeceris? vel dispendij, si ingrato? Bonum factum Deum habet debitorem, sicut & malũ: quia iudex omnis remunerator est causæ. At cùm iudex Deus iustitiæ charissimæ sibi exigendæ tuẽdæque præsideat, & in eam, omnẽ summã disciplinę suæ sanciat, dubitandũ est, sicut in vniuersis actibus nostris, ita in pœnitentiæ quoque causa iustitiam Deo præstandam esse? quod quidem ita impleri licebit, si peccatis solummodò adhibeatur. Porrò peccatum, nisi malum factum dici non meretur, nec quisquam benefaciẽdo delinquit: quòd si non delinquit,[10] cur pœnitentiam inuadit delinquentium? priuatum cur malitiæ officium bonitati suæ imponit? Ita euenit, vt cùm
III. aliquid vbi non oportet, adhibetur, illic vbi oportet, negligatur. [[11] Quorum ergo pœnitẽtia iusta & debita videatur, id est, quæ delicto deputãda sint, locus quidem expostulat denotare, sed otiosum videri potest. Domino enim cognito, vltrò spiritus à suo auctore respectus, emergit ad notitiam veritatis, & admissus ad dominica præcepta, ex ipsis statim eruditur: id peccato deputandum, à quo Deus arceat. Quoniam cùm Deum grande quid boni constet esse: vtique bono nisi malum non displiceret, quòd inter contraria sibi nulla amicitia est. Perstringere tamen non pigebit, delictorum quædam esse carnalia, id est, corporalia, quædam verò spiritalia. Nam cùm ex hac duplicis substantiæ congregatione confectus homo sit, non aliundè delinquit, quàm vnde constat. Sed non eo inter se differunt, quòd corpus & spiritus duo sunt: alioqui eo magis paria sunt, quia duo vnum efficiunt: ne quis pro diuersitate materiarum peccata eorum discernat, vt alterum E
Gen. 2. altero leuius aut grauius existimet. Siquidem & caro, & spiritus, Dei res: [12] alia manu eius expressa, alia adflatu eius consummata. Cùm ergo ex pari ad Dominum pertineant, quodcunque eorũ deliquerit, ex pari Dominum offendit. An tu discernas actus carnis & spiritus? quorum & in vita, & in morte, & in resurrectione, tantum communionis atque
Ioan. 5. consortij est: vt pariter tunc aut in vitam, aut in iudicium suscitentur: quia scilicet pariter aut deliquerint, aut innocenter egerint. Hoc eo præmiserimus, vt nõ minorem alteri quã vtique parti, si quid deliquerit, pœnitentiæ, necessitatem intelligamus impendere. Communis reatus amborum est, communis & iudex, Deus scilicet: communis igitur & pœnitentiæ medela. Exinde spiritalia & corporalia nominãtur, quòd delictum omne, aut agitur, aut cogitatur: Vt corporale sit quod in facto est: quia factum, vt corpus & videri & contingi habet: Spiritale verò, quod in animo est, quia spiritus neque videtur, neque tenetur. Per quod ostenditur, non facti solùm, verùm & voluntatis delicta vitanda, & pœnitentia purganda esse. Neque enim si mediocritas humana factis solùm iudicat, quia voluntatis latebris par non est: idcircò crimina eius etiam sub Deo negligamus. Deus in omnia sufficit. Nihil à conspectu eius remotum, vnde omninò delinquitur. Quia non ignorat, nec omittit, quominus in iudicium decernat. Dissimulator & præuaricator perspicaciæ suæ non est. Quid? quòd voluntas facti origo est? [13] Viderint enim, si qua casui aut necessitati, aut ignorãtiæ imputantur, quibus exceptis, iam non nisi voluntate delinquitur. Cùm ergo facti origo est, non tanto potior ad pœnam est, quanto principalis F
ad culpam? quæ ne tunc quidem liberatur, cùm aliqua difficultas perpetrationem eius intercipit. Ipsa enim sibi imputatur, nec excusari poterit per illam perficiendi infælicitatem, operata quod suum fuerat. Denique Dominus, quemadmodum se adiectio-
Matth. 5. nem legis superstruere demonstrat, nisi & voluntatis interdicendo delicta? quum adulterum, non eum solum definit, qui cominus in alienũ matrimonium cecidisset, verum etiam illum, qui aspectus concupiscentia contaminasset: adeò quod prohibetur administrare, satis periculosè animus sibi repræsentat, & temerè per voluntatem expungit effectum. Cuius voluntatis cùm vis tanta sit, cur non, solatium sui saturans, pro facto cedat? pro facto ergo plectetur. Vanissimum est dicere: volui, nec tamen feci. Atquin perficere debes, quia vis: aut nec velle, quia nec perficis. Sed ipse conscientiæ tuæ confessione pronuncias. Nam si bonum concupisceres, perficere gestisses: porrò sicut malũ non perficis, nec concupiscere debueras. Quàque te constitueris, crimine astringeris:
IIII. quia aut malum volueris, aut bonum non adimpleueris. [[14] Omnibus ergo delictis, seu
Ezech. 18. carne, seu spiritu, seu facto, seu voluntate commissis, [15] qui pœnam per iudicium destinauit, idem & veniam per pœnitentiam spopondit, dicens ad populum: [16] Pœnitere, & saluum faciam te. Et iterum: Viuo, inquit, Dominus, & : [17] Pœnitentiam malo quàm mor

A mortem. Ergo pœnitentia vita est, quum præponitur morti. Eam tu peccator, mei similis (imò me minor; [18] ego enim præstantiam in delictis meam agnosco) ita inuade, ita amplexare, [19] vt naufragus alicuius tabulæ fidem. Hæc te peccatorum fluctibus mersum perlauabit, & in portum diuinæ clemētiæ [20] protelabit. Rape occasionem inopinatæ fœlicitatis: vt ille tu, nihil quondam penes Deum, nisi stilla situlæ, & areæ puluis, & vasculum figuli; arbor exinde fias illa quæ penes aquas seritur, & [21] in foliis perennat, & tempore suo fructus agit; quæ nō ignem, non securim videbit. Pœniteat errorum reperta veritate, pœniteat amasse quæ Deus non amat; quando ne nos quidem ipsi, seruulis nostris ea quibus offendimur, non odisse permittimus. Obsequij enim ratio in similitudine animorum constituta est. De bono pœnitentiæ enumerando, diffusa & per hoc magno eloquio committenda materia est. Nos verò pro nostris angustiis vnū inculcamus, bonum atque optimum esse quod Deus præcipit. Audaciam existimo de bono diuini præcepti disputate. Neque enim quia bonum est, idcircò auscultare debemus, sed quia Deus præcepit. Ad exhibitionem obsequij, prior est maiestas diuinæ potestatis. Prior est auctoritas imperantis, quàm vtilitas seruientis. Bonum est pœnitere, an non? Quid reuoluis, Deus præcipit. At enim ille non præcipit tantùm, sed etiam hortatur. Inuitat præmio salutem; iurans, etiam: Viuo, dicens, cupit credi sibi. O beatos nos, quorum causa Deus iurat. O miserrimos, si nec iuranti Domino credimus. Quod igitur Deus tantoperè commendat, quod etiam humano more sub deieratione testatur, summa vtique grauitate &

Isai. 40. Dan. 2. Psal. 1. Hier. 19. Matth. 3. Ezech. 33.

B aggredi & custodire debemus; vt in asseueratione diuinæ gratiæ permanentes, in fructu quoque eius & emolumento proinde perseuerare possimus. [[22] Hoc enim dico, pœnitentiam quæ per Dei gratiam ostensa & indicta nobis, in gratiam nos Domino reuocat, semel cognitam atque susceptam, nunquam posthac iteratione delicti resignari oportere. Iam quidem [23] nullum ignorantiæ prætextū tibi patrocinatur; quòd Domino agnito præceptisque eius admissis, denique pœnitentia delictorum functus, rursus te in delicta restituis. Ita, inquantum ignorantia segregatis, intantum contumaciæ adglutinaris. Nam si idcircò te deliquisse pœnituerat, quia Dominū cœperas timere; cur quod metus gratia gessisti, rescindere maluisti, nisi quia metuere desiisti? Neque enim timorem alia res quàm contumacia subuertit. [24] Cùm etiam ignorantes Dominum nulla exceptio tueatur à pœna (quia Deum in aperto constitutum, & vel ex ipsis cœlestibus bonis comprehensibilem ignorari non licet) quanto cognitum despici periculosum est? Despicit porrò qui bonorum ac malorum intellectum ab illo consecutus, quod intelligit fugiendum, quódque iam fugit, resumens, intellectui suo, id est, Dei dono contumeliam facit: respuit datorem, cùm datum deserit; negat beneficium, quum beneficium non honorat. Quemadmodum ei potest placere, cuius munus sibi displicet? Ita in Dominum non modò contumax, sed etiam ingratus apparet. Ceterùm non leuiter in Dominum peccat, qui quum æmulo eius diabolo pœnitentia renunciasset, & hoc nomine illum Domino V.

C subiecisset, rursus eundem regressu suo erigit, & exultationem eius seipsum facit; [25] vt denuò Malus, recuperata præda sua aduersus Dominum, gaudeat. Nónne, quod dicere quoque periculosum est, sed ad ædificationem proferendum est, diabolum Domino prçponit? Comparationem enim videtur egisse, qui vtrumque cognouerit; & iudicatò pronunciasse, eum meliorem cuius se rursus esse maluerit. [26] Ita, qui per delictorum pœnitentiam instituerat Domino satisfacere, diabolo per aliam pœnitentiæ pœnitentiam satisfaciet; eritque tanto magis perosus Deo, quanto æmulo eius acceptus. [27] Sed aiunt quidam: Satis Deum habere, si corde & animo suspiciatur, licet actu minus fiat. Itaque, se saluo metu & fide peccare; hoc est, salua castitate, matrimonia violare; salua pietate, parenti venenum temperare. Sic ergo & ipsi, salua venia, in gehennam detrudentur; dum saluo metu peccant. Primum exemplum peruersitatis; quia timent, delinquunt; opinor non delinquerent, si non timerent. Igitur qui Deum nolit offensum, nec reuereatur omninò, si timor offendendi patrocinium est. Sed ista ingenia de semine hypocritarum pullulare consuerunt, quorum inuidia cum diabolo amicitia est, quorum pœnitentia nunquam fidelis. [[28] Quicquid ergo mediocritas nostra ad pœnitentiam semel capessendam & perpetuò continendam suggerere conata est, omnes quidem deditos Domino VI.
spectat, vt omnis salutis in promerēdo Deo petitores; sed præcipuè [29] nouitiolis istis imminet; qui, cùm maximè incipiūt diuinis sermonibus aures rigare, quíque catuli infantiæ adhuc recētis, nec perfectis luminibus incerta reptant; & dicunt quidem pristinis renun-

ciare,& pœnitentiam assumunt, sed[30] includere eam negligunt. Interpellat enim illos ad desiderandum ex pristinis aliquid,ipse finis desiderandi: velut poma,cùm iam in acorem vel amaritudinem senescere incipiunt, ex parte aliqua tamen adhuc ipsi gratiæ suæ adulantur. Omne præterea cunctationis & tergiuersationis erga pœnitentiam vitium, [31] præsumptio intinctionis importat. Certi enim indubitatæ veniæ delictorum,medium tempus interim furantur; & [32] commeatum sibi faciunt delinquendi,quàm eruditionem non delinquendi. Quàm porrò ineptum; quàm pœnitentiam non adimplere,& veniam delictorum sustinere?hoc est,pretium non exhibere,ad mercem manum emittere. Hoc enim pretio Dominus [33] veniam addicere instituit; hac pœnitentiæ compensatione redimendam proponit impunitatem. Si ergo qui venditant,priùs nummum quo paciscuntur examinãt,ne scalptus,néve rasus,ne adulter:etiam Dominum credimus,pœnitentiæ probationem priùs inire; tantam nobis mercedem,perennis scilicet vitæ, concessurum. Sed differamus tantisper pœnitentiæ veritatem. [34] Tunc opinor emẽdatos liquebit,cùm absoluimur. Nullo pacto. Sed cum pendẽte venia,pœna prospicitur:cùm adhuc liberari nõ meremur,vt possimus mereri:cùm Deus cõminatur,nõ cùm ignoscit. Quis enim seruus,[35] postea quàm libertate mutatus est,furta sua & fugas sibi imputat?Quis miles,postquam castris suis emissus,pro notis suis satagit?Peccator ante veniã deflere se debet,quia tempus pœnitentiæ,idem quod periculi & timoris. Neque ego renuo,diuinum beneficium, id est, [36] abolitionem delictorum, inituris aquam omni modo saluum esse; sed vt eò peruenire contingat,elaborandum est. Quis enim tibi tam infidæ pœnitentiæ viro, [37] asperginem vnam cuiuslibet aquæ commodabit?Furto quidem aggredi,& propositum huius rei asseuerationibus tuis circumduci facile est. Sed Deus Thesauro suo prouidet, nec finit obrepere indignos. Quid denique ait? Nihil occultum quod non reuelabitur. Quantascunque tenebras factis tuis superstruxeris,Deus lumen est. Quidam autem sic opinantur; quasi Deus necesse habeat præstare etiam indignis,quod spopondit,& liberalitatem eius faciunt seruitutem. Quòd si necessitate nobis [38] symbolum mortis indulget,ergo inuitus facit.Quis enim permittit permansurum,id quod tribuerit inuitus?non enim multi postea excidunt?non à multis donum illud aufertur? Hi sunt scilicet,qui obrepunt; qui pœnitentiæ fidem aggressi,super arenas domum ruituram collocant. Nemo ergo sibi aduletur,quia [39] inter Auditorum tyrocinia deputatur,quasi eo etiam nunc sibi delinquere liceat. Dominũ simul cognoueris,timeas simul inspexeris,reuerearis. Ceterùm quid te cognouisse interest,cùm iisdẽ incubas quibus retrò ignarus? Quid autẽ te à perfecto Dei seruo separat? An alius est intinctis Christus,alius Audientibus? Num spes alia,vel merces;alia formido iudicij,alia necessitas pœnitentiæ?[40] Lauacrũ illud obsignatiò est fidei,quæ fides à pœnitentiæ fide incipitur & commendatur. Non ideò abluimur, vt delinquere desinamus; sed quia desiimus,quoniam iam corde loti sumus. Hæc enim prima Audientis intinctio est,metus integer. Exinde quoad Dominum senseris,fides sana conscientia semel pœnitentiam amplexata. Ceterùm si ab aquis peccare desistimus; necessitate,non sponte innocentiam induimus.Quis ergo in bonitate pręcellens?cui nõ licet,an cui displicet malo esse?qui iubetur,an qui delectatur à crimine vacare?Ergo nec à furto manus auertamus,nisi claustrorum duritia repugnet;nec oculos à stupri cõcupiscentiis refrenemus,nisi à custodibus corporũ obstructi:si nemo Domino deditus delinquere desinet,nisi intinctione alligatus. Quòd si qui ita senserit,nescio an intinctus magis contristetur,quòd peccare desierit, quàm lætetur quòd euaserit. Itaque Audientes, optare intinctionem, non præsumere,oportet. Qui enim optat, honorat; qui præsumit, superbit. In illo verecundia,in isto petulantia apparet. Ille satagit,hic negligit. Ille mereri cupit,at hic vt debitum sibi repromittit. Ille sumit,hic inuadit.Quem censeas digniorem,nisi emendatiorem?quem emendatiorẽ,nisi timidiorem,& idcircò vera pœnitentia functum? Timuit enim adhuc delinquere,ne non mereretur accipere. At ille præsumptor,cùm sibi repromitteret,securus scilicet,timere non potuit:sic nec pœnitentiam impleuit, quia instrumento pœnitentiæ,id est, metu caruit. Præsumptio inuerecundiæ portio est, inflat petitorem,despicit datorem. Itaque decipit nonnunquam. Antè enim quàm debeatur repromittit, quo semper is qui est præstaturus,offenditur. [[41] Hucusque Christe Domine, de pœnitentiæ disciplina seruis tuis dicere vel audire contingat, quousque etiam delinquere non oportet Audientibus; vel nihil iam de pœnitentia nouerint, nihil eius requirant. Piget secundæ, imò iam vltimæ spei subtexere men-

Margin: D (line 1); E (line "asperginem"); Luc. 8. (line "nec finit"); F (line "na conscientia"); VII. (line "quàm debeatur").

A tionem; ne retractantes de residuo auxilio pœnitendi, spacium adhuc delinquendi demõ-
strare videamur. Absit vt aliquis ita interpretetur, quasi eo sibi etiam nũc pateat ad delin-
quendum, quia patet ad pœnitendum; & redundantia clementiæ cœlestis, libidinem fa-
ciat humanæ temeritatis. Nemo idcircò deterior sit, quia Deus melior est, totiens delin-
quendo, quotiens ignoscitur. Ceterùm finem vtique euadendi habebit, cùm offendendi
non habebit. Euasimus semel, hactenus periculosis nosmetipsos inferamus, etsi iterum
euasuri videmur. Plerique naufragio liberati exinde [42] repudium & naui & mari dicunt;
& Dei beneficium, salutem suam scilicet, memoria periculi honorant. Laudo timorem,
diligo verecundiam; nolunt iterum diuinæ misericordiæ oneri esse; [43] formidant videri
inculcare, quod consecuti sunt; bona certè sollicitudine iterum experiri vitant, quod se-
mel didicerunt timere. Ita modus temeritatis, testatio est timoris. Timor autem hominis,
Dei honor est. Sed enim peruicacissimus hostis ille, nunquam malitiæ suæ otium facit.
Atquin tunc maximè sæuit, cùm hominem plenè sentit liberatum; tunc plurimum accẽ-
ditur, dum extinguitur. Doleat & ingemiscat necesse est, venia peccatorum permissa, tot
in homine mortis opera diruta, tot titulos damnationis retrò suæ erasos. Dolet, quòd
ipsum & angelos eius, Christi seruus ille peccator iudicaturus est. Itaque obseruat, oppu-
gnat, obsidet; si quâ possit aut oculos concupiscẽtia carnali ferire, aut animum illecebris
secularibus irretire, aut fidem terrenę potestatis formidine euertere; aut à via certa [44] per-
uersis traditionibus detorquere: non scandalis, non tentationibus deficit. Hæc igitur ve-
B nena eius prouidens Deus; clausa licet ignoscentię ianua, & [45] intinctionis sera obstructa,
aliquid adhuc permisit patere. Collocauit in vestibulo pœnitentiam secundam, quæ pul-
santibus patefaciat; sed iam semel, quia iam secundo; sed amplius nunquam, quia proxi-
mè frustra. Non enim & hoc semel satis est? Habes quod iam non merebaris; amisisti
enim quod acceperas. Si tibi indulgẽtia Domini accommodat vnde restituas quod ami-
seras; iterato beneficio gratus esto, nedum ampliato: maius est enim restituere, quàm da-
re; quoniã miserius est perdidisse, quàm omninò non accepisse. Verùm non statim succi-
dendus ac subruendus est animus desperatione, si secundæ quis pœnitentię debitor fue-
rit: pigeat sanè peccare rursus, sed rursus pœnitere nõ pigeat; pigeat iterum periclitari, sed
non iterum liberari. Neminem pudeat. [46] Iteratæ valetudinis, iteranda medicina est. Gra-
tus in Dominum extiteris, si quod tibi Dominus offert, non recusaueris. Offendisti, sed
reconciliari adhuc potes. Habes cui satisfacias, & quidem volentem. [Id si [47] dubitas, VIII.
euolue quæ spiritus ecclesiis dicat: Desertam dilectionem Ephesiis imputat; Stuprum & Apoc. 2.
idolothytorum esum Thyatirenis exprobrat; Sardos non plenorum operum incusat; 3.
Pergamenos docentes peruersa reprehendit; Laodicenos fidentes diuitiis obiurgat: &
tamen omnes ad pœnitentiam commonet, sub comminationibus quidem. Non commi-
naretur autem non pœnitenti, si non ignosceret pœnitenti. Dubium, si non & alibi hanc
clementiæ suæ profusionem demonstrasset. Non [48] ait, qui ceciderit, resurget, & qui Hier. 8.
C auersatus fuerit, conuertetur? Ille est scilicet, ille est [49] qui misericordiam mauult quàm Osea 6. &
sacrificium. [50] Lætantur cœli, & qui illic angeli, pœnitentia hominis. Heus tu peccator Matth. 9.
bono animo sis; vides vbi de tuo reditu gaudeatur. Quid illa similitudinum Dominica-
rum argumenta nobis volunt? Quòd mulier drachmam perdidit, & requirit, & repperit,
& amicas ad gaudium inuitat; nónne restituti peccatoris exemplum est? Errat & vna pa-
storis ouicula, sed grex vna carior non erat; vna illa conquiritur, vna pro omnibus desi-
deratur, & tandem inuenitur, & humeris pastoris ipsius refertur; multum enim errando
laborauerat. Illum etiam mitissimum patrem non tacebo; qui prodigum filium reuocat,
& [51] post inopiam pœnitentem libens suscipit, immolat vitulum præopimum, conuiuio
gaudium suum exornat. Quidni? filium enim inuenerat quem amiserat, cariorem sen-
serat quem lucrifecerat. Quis ille nobis intelligendus pater? Deus scilicet. Tam pater
nemo; tam pius nemo. Is ergo te filium suum, etsi acceptum ab eo prodegeris, etsi nu-
dus redieris, recipiet, quia redisti: magísque de regressu tuo quàm de alterius sobrietate
lætabitur. Sed si pœniteat ex animo, si famem tuam cum saturitate mercenariorum pa-
ternorum compares, si porcos immundum relinquas pecus, si patrem repetas vel offen-
sum: Deliqui, dicens, pater, nec dignus ego iam vocari tuus. Tantum releuat confessio
delictorum, quantum dissimulatio exaggerat. Confessio enim satisfactionis consi-
lium est, dissimulatio contumaciæ. [[52] Huius igitur pœnitentiæ secundæ & vnius, quã- IX.
to in arcto negotium est, tanto operosior probatio est; vt non sola conscientia præfera-

tur,ſed aliquo etiam actu adminiſtretur. Is actus qui magis Græco vocabulo exprimitur D
& frequentatur, [53] exomologeſis eſt, [54] qua delictum Domino noſtrum confitemur,non
quidem vt ignaro,ſed quatenus ſatisfactio confeſſione diſponitur,confeſſione pœniten-
tia naſcitur,pœnitentia Deus mitigatur. Itaque exomologeſis proſternendi & humilifi-
candi hominis diſciplina eſt,conuerſationem iniungens miſericordiæ illicem. De [55] ipſo
quoque habitu atque victu mandat, [56] ſacco & cineri incubare,corpus ſordibus obſcura-
re, [57] animũ mœroribus deiicere,illa quæ peccauit triſti tractatione mutare:ceterùm,pa-
ſtum & potum pura noſſe,non ventris ſcilicet, ſed animæ cauſa:plerumque verò ieiuniis
preces alere,ingemiſcere,lacrymari,& mugire dies noctéſque ad Dominũ Deum tuum,
[58] presbyteris aduolui, & caris Dei adgeniculari,omnibus fratribus legationes depreca-
tionis ſuæ iniungere. Hæc omnia exomologeſis,vt pœnitentiam commendet,vt de pe-
riculi timore Dominum honoret, vt in peccatorem ipſa pronuncians pro Dei indigna-
tione fungatur, & temporali afflictione æterna ſupplicia non dicam fruſtretur, ſed ex-
pungat. Cùm igitur prouoluit hominem,magis releuat:cùm ſqualidũ facit,magis mun-
datum reddit:cùm accuſat,excuſat:cùm condemnat,abſoluit. In quantum nõ peperce-
X. ris tibi,intantum tibi Deus,crede,parcet. [[59] Pleroſque tamen hoc opus vt publicatio-
nẽ ſui aut ſuffugere,aut de die in diem differre, præſumo,pudoris magis memores quàm
ſalutis:velut illi,qui in partibus verecundioribus corporis contracta vexatione,cõſcien-
tiam medentium vitant,& ita cum erubeſcentia ſua pereunt. Intolerandum ſcilicet pu-
dori,Domino offenſo ſatisfacere,ſaluti prodactæ reformari. Næ tu verecundia bonus,
ad delinquendum expandens frontem,ad deprecandum verò ſubducens.Ego rubori lo- E
cum non facio,cùm plus de detrimento eius acquiro,cùm ipſe hominem quodammodo
exhortatur:Ne me reſpexeris dicens,pro te mihi melius eſt perire. Certè periculum eius
tunc ſi fortè oneroſum eſt, cùm penes inſultaturos in reſiloquio conſiſtit,vbi de alterius
ruina alter attollitur, vbi proſtrato ſuperſcenditur. Ceterùm inter fratres atque conſer-
uos,vbi communis ſpecies, metus,gaudium, dolor, paſſio (quia communis ſpiritus de
communi Domino & patre) quid tuos aliud quàm te opinaris? [60] Quid cõſortes caſuum
tuorum,vt plauſores fugis? Non poteſt corpus de vnius membri vexatione lætum agere:
condoleat vniuerſum, & ad remedium conlaboret,neceſſe eſt. In vno & altero Eccleſia
eſt,Eccleſia verò Chriſtus. Ergo cùm te ad fratrum genua protendis,Chriſtum contre-
ctas,Chriſtum exoras.Æquè illi cùm ſuper te lacrymas agunt,Chriſtus patitur,Chriſtus
patrem deprecatur.Facilè impetratur ſemper,quod filius poſtulat. [61] Grande planè emo-
lumentum verecundiæ,occultatio delicti pollicetur. Videlicet ſi quid humanæ notitiæ
ſubduxerimus,proinde & Deum cælabimus. Adeóne exiſtimatio hominum & Dei con-
ſcientia comparantur? An melius eſt damnatum latere, [62] quàm palàm abſolui? Miſerum
eſt ſic ad exomologeſin peruenire. Malo enim ad miſeriam peruenitur:ſed vbi pœniten-
dum eſt,deſinit miſerum,quia factum eſt ſalutare. Miſerum eſt ſecari & cauterio exuri,
& pulueris alicuius mordacitate cruciari: Tamen quæ per inſuauitatẽ medẽtur,& emo-
lumento curationis offenſam ſui excuſant,& præſentem iniuriam ſuperuẽturæ vtilitatis F
XI. gratia commendant. [[63] Quid ſi præter pudorem quem potiorem putant, etiam in-
commoda corporis reformident,quòd illotos,quòd ſordulentos, quòd extra lætitiam
oportet deuerſari, in aſperitudine ſacci, & horrore cineris, & oris de ieiũnio vanitate?
Num ergo in [64] Coccino, & [65] Tyrio pro delictis ſupplicare nos condecet? Cedò acum
crinibus diſtinguendis, & puluerem dentibus elimandis, & biſulcum aliquid ferri vel
æris vnguibus repaſtinandis: [66] ſi quid ficti nitoris,ſi quid coacti ruboris,in labia aut ge-
nas vrgeat:præterea exquirito balneas lætiores hortulani maritimíve ſeceſſus:adiicito ad
ſumptum: conquirito altilium enormem ſaginam, [67] defæcato ſenectutem vini:quúm-
que quis interrogarit,cur animæ largiaris: Deliqui dicito in Deum,& periclitor in æter-
num perire: itaque nunc pendeo,& maceror, & excrucior,vt Deum reconciliem mihi
quem delinquendo læſi. [68] Sed enim illos qui ambitu obeunt capeſſendi magiſtratus,ne-
que pudet, neque piget incommodis animæ & corporis,nec incommodis tantùm, ve-
rum & contumeliis omnibus eniti in cauſa votorum ſuorum. Quas nõ ignobilitates ve-
ſtium affectant? quæ non atria nocturnis & crudis ſalutationibus occupant? ad omnem
occurſum maioris cuiuſque perſonæ decreſcentes, nullis conuiuiis celebres,nullis co-
meſſationibus cõgreges,ſed exules à libertatis & lætitiæ fœlicitate:idq; totum [69] propter
vnius anni volaticum gaudium.Nos quòd [70] ſecurium virgarúmve petitio ſuſtinet,in pe-

riculo

A riculo æternitatis tolerare dubitamus? & castigationem victus atque cultus offenso
Domino præstare cessabimus, quæ Gentiles nemine omnino læso sibi irrogant? Hi
sunt de quibus scriptura commemorat: Væ illis qui delicta sua velut procero fune ne-
ctunt. [[71] Si de exomologesi retractas, gehennam in corde considera, quam tibi exo- CAP. XII.
mologesis extinguet: & pœnæ priùs magnitudinem imaginare, vt de remedij adeptio-
ne non dubites. Quid illum thesaurum ignis æterni æstimamus, quum [72] fumariola
quædam eius tales flammarum ictus suscitent, vt proximæ vrbes aut iam nullæ extent,
aut idem sibi de die sperent. Dissiliunt superbissimi montes [73] ignis intrinsecus fœta. Et
quod nobis iudicij perpetuitatem probat, cùm dissiliant, cùm deuorentur, nunquam
tamen finiuntur. Quis hæc supplicia interim montium non iudicij minantis exempla-
ria deputabit? quis scintillas tales non magni alicuius & inæstimabilis foci missilia quæ-
dam & exercitoria iacula consentiet? Igitur cùm scias aduersus gehennam post prima
illa intinctionis Dominicæ monimenta, esse adhuc in exomologesi secunda subsidia,
cur salutem tuam deseris? Cur cessas aggredi, quod scias mederi tibi? Mutæ quidem
animę & irrationales, medicinas sibi diuinitùs attributas in tēpore agnoscunt. [74] Ceruus
sagitta transfixus vt ferrum & irreuocabiles moras eius de vulnere expellat, scit sibi
dictamno medendum. Hirundo si excæcauerit pullos, [75] nouit illos oculare rursus de
B sua chelidonia. Peccator restituendo sibi [76] institutam à Domino exomologesin sciens,
præteribit illam, quæ Babylonium regem in regna restituit? Diu enim Pœnitentiam Dan. 4.
Domino immolarat, septenni squalore exomologesin operatus, [77] vnguium aquilinum
in morem efferatione, & capilli incuria horrorem leoninum præferente. Prò malæ
tractationis! Quem homines perhorrebant, Deus recipiebat. Contrà autem Ægyptius Exod. 14.
Imperator, qui populum Dei aliquando afflictum diu Domino suo denegatum perse-
cutus, in prælium irruit, post tot documenta plagarum, discidio maris, quod soli popu-
lo peruium licebat, reuolutis fluctibus perit. Pœnitentiam enim & ministerium eius
exomologesin abiecerat. Quid ego vltra de [78] istis duobus humanæ salutis quasi Pharis,
stili potius negotium quàm officium conscientiæ meæ curans? Peccator enim omnium
notarum cùm sim, nec vlli rei nisi pœnitentiæ natus, non facilè possum super illa tacere,
quam ipse quoque & stirpis humanę & offensę in Dominum princeps [79] Adam, exomo-
logesi restitutus in paradisum suum, non tacet.

ANNOTATIONES IACOBI PAMELII
IN LIBRVM DE POENITENTIA.

1\. DE POENITENTIA.] *Scripserunt* de Pœnitentia *aduersus Montanum hunc librum Tertullianus; contra Nouatian. verò B. Cyprian. Epistolam ad Antonian. ac libros de Lapsis & ad Nouatianum, item Pacianus lib. & duas Epistolas ad Sympronianum, ac de Pænit. & confess. seu Paran. ad Pænitentiam, & B. Ambr. lib. 2. de Pænit. Chrysost. homilias 10. & sermonem de Pænit. Ephrem lib. & serm. de Pænit. Fulgentius lib. 2. de remiss. peccatorum ad Euthymium, Gregorius Nyssenus Orationem de Pænitentia, Basilius homil. vnam postremam Variarum. Denique insignem etiam librum de pænit. medicina B. August. quem etsi alibi id neget germanum esse illius, confitetur Erasmus, vbi loco vltimo eum edidit inter Homil. 50. Qui omnes ad libri huius intellectum faciunt. Etsi autem in genere agat de Pænitentia sub initium ferè ad cap. 8. vsque, certè postmodùm agit de* Pœnitentia publica, *quam Exomologesin vocat. Atque adeò fallitur Rhenanus in argumento, dum errorem non ipsi modò, sed & permultis veteribus adscribit, immò & ipsi B. August. de vnica post Baptismum Pænitentia. Fateor equidem has Auctoris sententias:* semel cognitum atque susceptum; secundæ, immò iam vltimæ spei; sed iam semel, quia iam secundò, sed amplius nunquam, quia proximè frustrà; *Item:* secundæ & vnius Pœnitentiæ. *Verùm loqui eum de publica Pænitentia & infrà patebit cap. 10. & iam nuper adtigimus Adnot. nostris in B. Cyprian. lib. de Laps. num. 99. Atqui semel dumtaxat vnicuique permissam pænitentiam publicam testantur disertis verbis Orig. homil. 15. in 25. cap. Leuit. ac BB. Ambros. lib. 2. de Pænit. cap. 10. & Augustin. epist. 54. ad Macedonium Præsidem. Qui etiam caussa illius statuti addita, nihilominus desperandum adhuc de illis negat, in hæc verba: Quamuis (inquit simili assertioni Macedonij respondens) cautè & salubriter prouisum sit, vt locus illius humillimæ pænitentiæ semel in Ecclesia concedatur, ne medicina vilis minus vtilis esset ægrotis, quæ tanto magis vtilis est, quanto minus contemptibilis fuerit, quis tamen audeat Deo dicere: Quare huic homini, qui post pænitentiam primam rursus se laqueis iniquitatis obstringit, adhuc iterum parcis? Alioqui certè non Origenes modò, Ambrosius & Augustinus frequentem pænitentiam agnoscunt etiam in culpa mortali (vt*

verbis Origenis vtar) quæ in sermonis vel morum vitio consistit, sed & ipse Tertullianus hisce verbis 8. cap. quæ & Pacianus transcripsit: Nemo idcirco deterior sit, quia Deus melior est; totiens delinquendo, quotiens ignoscitur. Porrò indigebat quidem Antidoto Rhenani illa in eodem Argumento adnotatio (qua, vti ipse diuinauit, multum fallitur) dum Confessionem secretam ex publica illa originem sumpsisse existimat. Verùm tam latè contrarium docuimus dictis Adnotat. nostris in lib. B. Cyprian. de Lapsi. num. 98. & 99. quòd nempè publica pœnitentia confessionem priuatam coniunctam habuerit, vt foret actum agere: quare illuc Lectorem remittimus. Itaque hoc loco sufficiant hæc ipsa Rhenani verba: Confessionem secretam rem (inquit Admonit. de Tertull. dogmatis) antiquissimam, qua hodie conscientiam nostram sacerdoti detegimus, vsque ad circumstantiarum omnium minutias, saluberrimam esse nemo potest inficiari, si morositatem & scrupulositatem nimiam auferas. Quid enim per Deum immortalem, vtilius habere possit Ecclesia ad continendam disciplinam, quid commodius quàm priuatam istam confessionem ad populum in necessariis erudiendum? Vbi horulæ spatio plus proficit laicus quàm triduana concione. Nam dum è suggestu declamat sacerdos, perpauci diligenter auscultant, multi aliorsum cogitando distrahuntur, quidam iuxta prouerb. ὄνοι λύρας, vel propter obtusitatem ingenij, vel ob materiæ sublimitatem, cuius non sunt capaces, etiamsi curiosè auscultent, non tamen percipiunt quod dicitur. At hic cùm rei ipsius, tum sacerdotis reuerentia adtentum reddit hominem. Et doctrina quam illic cum petente communicat, ad eius captum adtemperatur. Quòd si in ludis litterariis frustrà præceptor scholasticis prælegit, nisi illud idem paulopòst ex eis exigat, & vt reddant cogat: haud aliter quantumcunque publicis concionibus instituatur populus, nisi isto pacto examinetur, longè minus proficient auditores. Itaque quod D. Cyprianus Disciplinæ encomium pronuntiat, mihi libet accommodare confessioni, vt dicam eam, retinaculum fidei, ducem itineris salutaris, fomitem ac nutrimentum bonæ indolis, magistram virtutis. Enimuerò non probauerim quòd tanta res iuuenibus quibuslibet committitur, necessitatem semper excipio. Quin potius moribus & ætate grauis Theologus ad hoc officium in singulis Ecclesiis paulò celebrioribus, quarum hodie tanti sunt reditus & obuentiones, deputari deberet; id quod Lutetiæ Parisiorum fieri vidimus aliquando apud Nostræ Dominæ (sic enim vulgò vocant) in æde nunc Archiepiscopali, vbi statis rei diuinæ horis, senex quidam venerabilis, Pœnitentiarium ipsi nominant, semper præstò erat. Quod autem apud illum deinde sequitur de libro Pœnitentiali, quem vt sacerdotes probè calleant, seuerè iubent suis Legibus, Pipinus, Carolus Magnus, Ludouicus & Lotharius, eò pertinet, vti scirent presbyteri quam deberent infligere pœnitentiam publicam pro delictorum qualitate. Quod ex verbis Venerab. Bedæ, quæ deinceps allegat, manifestum est. Per idem tempus (inquit ille in Chronicis) id est sub Dagoberto rege, Theodorus Archiepiscopus & Abbas Adrianus doctiss. à Vitelliano Papa missi sunt in Britanniam, plurimásque Ecclesias Anglorum doctrinæ Ecclesiasticæ fruge fœcundarunt. E quibus Theodorus Archiepiscopus peccantium iudicia, quantis scilicet annis pro vnoquoque peccato quis pœnitere debeat, mirabili & discreta ratione describit. Neque enim aliquot annorum pœnitentia aliis quàm publicè pœnitentibus vnquam fuit inflicta. Eodem pertinent, quorum partim etiam meminit Rhenanus, similes multóque antiquiores BB. Basilij Cæsariensis & Petri Alexandrini, aliorúmque Græcorum, qui apud Balsamonem exstant Canones. Item Betani, seu potius eiusdem Bedæ, Hrabani & aliorum veterum in simili argumento lucubrationes, quæ passim exstant MS. in antiquis Bibliothecis, non indignæ (vel ipso Rhenano teste) quæ legantur, præsertim ab eis qui sunt curiosi vetustatis indagatores. E quibus nunc exstat excusus liber Pœnitentialis Bedæ, operum eius Tom. 8. & penes me MS. habentur plures Hrabani eiusdem argumenti, ac nominatim tres illi, quos Anonymos citat Rhenanus, & commendat, vbi de erroribus agit Tertulliani, quorum primus de Pœnitentia & pœnitentibus, criminibus, atque iudiciis, secundus de accusatis & accusatoribus ac testibus, tertius de sacerdotum ordinibus, quos deperiisse iniuria temporum & hominum ille conqueritur præter Præfationem solam, quam in meis MS. cod. quum desideraretur, ex illo adiiciendam censui. Eiusdem sunt argumenti etiam Constitutiones aliquot tunc ab eodem desideratæ, nunc autem editæ, Concilij Moguntini sub eodem Hrabano, fortassis ex eodem quem ille vidit codice, quia etiam non integræ, quales nec ego reperire potui. Neque interim confirmant illi Rhenani opinionem, tanquam publicæ illi pœnitentiæ primùm successerit secreta confessio, quæ fit hodie sacerdoti; quin potius contrariam nostram, quòd adnexa hæc fuerit illi sollemni. Præterquàm enim quòd omnes illi (vel ipso Rhenano teste) non Deo solùm, sed & sacerdoti confessionem fieri iubeant, quippè qui alioqui non potuisset pro peccatorum modulo pœnitentiam publicam imponere, etiam secretò fieri solitam fatetur infrà Rhenanus, & ipsum Nectarij factum quod allegat, conuincit, nempè de abrogato Pœnitentiali presbytero, non autem (vti ille falsò interpretatur) de abrogata confessione, quemadmodum pulcherrimè deducit libello ad hoc vnum conscripto Joannes Hasselius, à me quoque apud B. Cyprianum citatus. Quod ipse Rhenanus animaduertisset, si æquè priora atque posteriora in medium eius historiæ verba protulisset. Quæ (ne quid desideret Lector) sic habent. Ab illo tempore (inquit Socrates Ecclesiast. hist. lib. 5. cap. 19.) quo Nouatiani se ab Ecclesia seiunxerant, Ecclesiarum Episcopi Canoni (nempè Pœnitentiali) adiunxerunt, vt in singulis Ecclesiis presbyter quidam præesset, vt qui post Baptismum lapsi fuissent, coram presbytero ad eam rem designato (secretorum tenace, vt addit Zozom. lib. 7. cap. 16.) peccata sua confiterentur. Episcopi verò (addit postea) qui iam præsunt, quamuis ad longinquum tempore spatium hoc tenerent institutum, tamen temporibus Nectarij immutarunt, propter eiusmodi facinus, quod tum fortè fortuna in Ecclesia admissum est. Mulier quædam nobilis ad presbyterum Pœnitentiarium accedit; peccata quæ post Baptismum admiserat particulatim (vide hic etiam particularem confessionem) confitetur. Presbyter mulieri mandatum dat vt ieiuniis & precibus se dederet. Mulier diutiùs eam ob causam in templo morata (vti apertiùs iterum Zozomenus) se à Diacono constupratam prodidit. Ob quod facinus hoc modo patefactum, Diacono ab Ecclesia eiecto, tumultus populi concitatus est. Nam indignabantur. non solùm de commisso facinore, verumetiam quòd inde grauis nota Ecclesiæ inusta esset.

Itaque

Itaque Eudæmon quidam Ecclesiæ Alexandrinæ presbyter, Episcopo Nectario consilium dedit, presbyterum pœnitentiarium tolleret. Quamquam interim ipsi illi Zozomenus & Socrates adtestantur, quòd antea minora fuerint perpetrata peccata, tum ob verecundiam, tum ob seueritatem eorum qui iudices erant constituti, quippè qui peccata sic sibi priuatim confessa populo publicare fuerint soliti, & sic cogere ad publicam pœnitentiam; quæ, sublato pœnitentiali presbytero, eadem opera fuisse sublata videtur. Atque hoc est (inquit idem Rhenan. Admon. de Tertull. dogmatis, sub finem suæ editionis, vbi suam sententiam mitigat) quod nonum caput Agathensis Concilij præcipit, & refertur etiam à Gratiano dist. 50. Est autem tale. In capite Quadragesimæ omnes publicè pœnitẽtes, qui publicã suscipiũt aut susceperũt pœnitentiã, ante fores Ecclesiæ se repræsentent Episcopo ciuitatis, sacco induti, nudis pedibus, vultibus in terram prostratis, reos se esse ipso habitu & vultu proclamantes. Ibi adesse debent Decani, id est, Archipresbyteri, presbyteri paræciarum, & presbyter pœnitentum, qui eorum conuersationem diligenter inspicere debent, & secundum modum culpæ pœnitentiam per præfixos gradus iniungant. Post hæc Episcopus in Ecclesiam eos introducat, & cum omni clero septem pœnitentiæ Psalmos in terram prostratus, cum lacrymis pro eorum absolutione decantet. Tunc resurgens ab oratione, iuxta quod Canones iubent, manus eis imponat, aquam super eos benedictam spargat, cinerem priùs mittat, deinde cilicio capita eorum cooperiat, & cum gemitu & crebris suspiriis eis denunciet, quòd sicut Adam proiectus est de paradiso, aut & ipsi ab Ecclesia pro peccatis suis abijciuntur. Post hæc iubeat ministris, vt eos extra ianuas Ecclesiæ expellant. Clerus verò prosequatur eos cum Responsorio: In sudore vultus tui vesceris, & cæt. Vt videntes sanctam Ecclesiam pro facinoribus suis tremefactam atque commotam, non parui pendant pœnitentiam. In sacra autem Domini cœna rursum ab eorum Decanis & presbyteris Ecclesiæ liminibus repræsententur. Hactenus Decretum Agathensis Concilij retulimus. Porrò de secreta ista confessione re longè saluberrima, qua hodie Ecclesia vtitur, Decretum Vormaciensis Concilij reperi in hunc modum: Siquis pro aliquo criminali peccato ad nos pœnitentiam acturus vel suscepturus accesserit, oportet nos imprimis rei veritatem ad liquidum interrogando discutere. deinde si fidem rectam & Christianam crudelitatem fideliter pronuntiet, id est: Pater noster, &: Credo in Deum, quam statim coram nobis memoriter canere compellatur. Et si talis persona est quæ non intelligat, neque etiam illam benè memoriter teneat, exponemus illi prout tunc necesse est; & vt melius statuto die reddat, præcipiemus. Præterea studiosè perscrutandum, an diuersis erroribus sit implicitus; sicut quidam increduli, lapides, lucos, arbores, & huiusmodi vanitates relicta Ecclesia venerantur, & vanissimam phantasiæ deceptionis illusionem in somniis obseruant. Inquirendum etiam ab eo, si velit pro Christi amore omnem iracundiam dimittere illi cui inimicus est. Aut si habeat quis aliquid aduersus eum, vnde reconciliari debeat, sicut Dominus in Euangelio docet: Si ergo offers munus tuum ad altare, & cæt. Et alibi ait: Sic & pater meus faciet vobis, si non remiseritis, &c. Et ideò in oratione quotidie dicimus: Dimitte nobis debita nostra, sicut & nos dimittimus debitoribus nostris. Et de aliis vitiis quantum ei Deus dederit posse, deinceps se emendaturum promiserit, tunc cum omni deuotione ante absidem suscipi debet ad pœnitentiam. Atque tale quidem est Vormaciense Decretum. Quòd verò in capite Quadragesimæ fieri confessio debeat, aliud Decretum reperi, cuius Synodi sit nescio, nam titulo carebat, estque huiusmodi: Presbyteri admonere debent plebem sibi subiectam, vt omnis qui se sentit mortifero peccati vulnere sauciatum, feria quarta ante Quadragesimam, cum omni festinatione recurrat ad viuificatricem matrem Ecclesiam; vbi quod malè commisit, cum omni humilitate & contritione cordis simpliciter confessus, suscipiat remedia pœnitentiæ, secundum modum canonicis auctoritatibus præfixum. Non solùm autem ille qui mortale aliquid commisit, sed etiam omnis homo, quicunque se recognoscit immaculatam Christi tunicam, quam in Baptismo accepit, peccati macula polluisse, ad proprium sacerdotem festinet venire; cum puritate mentis omnes transgressiones, omnia peccata, quibus Dei offensam se incurrisse meminit, humiliter confiteatur, & quicquid à sacerdote fuerit iniunctum, ac si ab ipso omnipotentis Dei ore esset prolatum, ita diligenter adtendat, & cautissimè obseruet. Consentit cum hoc quod in Pœnitentiario Romano legitur in hunc modum: Hebdomada priori ante ieiunium Quadragesimæ, presbyteri plebeium ad se conuocent populum, & discordantes canonica auctoritate reconcilient, & omnia iurgia sedent. Et tunc primùm confitentibus peccata dent pœnitentiam, ita vt antequàm caput ieiunij veniat, omnes confessi pœnitentiam acceptam habeant, vt liberiùs dicere possint: Dimitte nobis debita nostra, sicut & nos dimittimus debitoribus nostris. Huc vsque ex Pœnitentiario. Ceterùm non solùm apud Tertullianum, sed etiam apud eos qui multis seculis pòst vixerunt, fit mentio de Exomologesi, id est actu pœnitentiæ, quam confessio criminum necessariò præcedebat, siue publicè fieret de publicis flagitiis, siue priuatim de priuatis. De Exomologesi complures etiam elegantissimi sermones exstant Cæsarij illius Arelatensis, inter quos eminet ille, cuius initium, Quotiescunque, & cæt. Quin ipse Ioannes Chrysostomus, quamquam pluribus locis suam de exomologesi & pœnitentia sententiam indicat, vix tamen alibi id vel magis ingenuè vel apertius testatur, quàm in sermone cui titulus est: περὶ μετανοίας καὶ ἐξομολογήσεως, *quem ego nuper inter alia eius opera nondum versa reperi, vbi sic scribit de exomologesi:* Νυνὶ δὲ ὅτι ἀνάγκη παρόντων μαρτύρων ἐξομολογήσασθαι. παρὰ τοῖς λογισμοῖς γενέσθω τῶν πεπλημμελημένων ἡ ἐξέτασις. ἀμάρτυρον ἔσω τὸ δικαστήριον. ὁ θεὸς ὁράτω μόνος ἐξομολογούμενον. *Et paulopòst.* Ἐνταῦθα ἀμάρτυρον ἐστὶ δικαστήριον, καὶ σὺ αὐτὸς δικάζεις ὁ ἡμαρτηκώς. *Porrò tametsi in collectaneis quibusdam Græcis multa compererim de exomologesi & pœnitentia, partim ex Veteribus Basilio, Chrysostomo, Maximóque, partim ex Iunioribus, Nilo, Climace, Isaaco, & Thalassio monachis desumpta; placuerunt tamen in primis quæ nuper ex codice quodam vetustiori excerpsi, in libello de Medicina pœnitentiæ, qui Augustino inscribitur, & aliunde etiam, per studiosum quempiam sublecta. Nam à Gratiano variis locis variis titulis citantur, ad quem librum Lectorem, ne hîc prolixiores simus, remittimus. Atqui confessionem secretam & antea & postea in vsu fuisse, immò etiam sub præcepto, satis commonstrauimus dict. Adnot. nostris ad B. Cypr. de Lapsis, & infrà cap. 9. respondebimus ad argumenta, quæ ex Patribus hîc in argumento adfert Rhenanus, de confessione soli Deo facienda, & consilio dunta-*

xat à sacerdotibus petendo. Idque ad verba illa cap. 9. Exomologesis est, &c. aduolui presbyteris, caris Dei adgeniculari, *&, quæ eodem pertinent*: Cùm igitur prouoluit hominem, magis releuat; cùm accusat, excusat; cùm condemnat, absoluit. *& illud cap.* 10. Videlicet siquid humanæ notitiæ subduxerimus, proinde & Deum celabimus. An melius damnatum latere, quàm palàm absolui? *Quæ pro nostra sententia facere quis dubitet.*

CAP. I.

2. Pœnitentiam, hoc genus hominum, &c.] *Caput hoc primùm inscripsimus*: Quòd de bonis factis non sit pœnitentia. *Atqui, vti adnotat Rhenanus, Gentiles hîc intelligit, iuxta quod & in Apolog. dixit*: & de vestris fuimus. *Sicut autem hîc*: naturatenus, *sic & alibi aduers. Marc. dixit*: scilicet animatenus saluos.

3. quippè res Dei ratio, &c.] *De* ratione Dei (*inquit Rhenan.*) *quòd videlicet omnia quæ Deus facit, sint naturalia, habes in superioribus libris sæpenumerò. Vt aduers. Marc. lib.* 2. Bonitas Dei & ratio eius, huic quoque instituto patrocinabuntur, in omnibus conspirantes apud Deum nostrum. Nec ratio enim sine bonitate ratio est, nec bonitas sine ratione bonitas. *Item*, & hoc bonum sine dubio & rationale. *Legimus autem ex MS.* 2. nihilque non. *Metaphoram verò esse adnotauit Rhenan. à nauigante sumptam, vbi legitur*: sine gubernaculo rationis transfrerantes. *Ego verò lego paulopòst*: deuersentur, *pro*: diuersentur, *tum quòd infrà legatur, tum quòd phrasis sit Tertullianica, de qua latiùs lib. aduers. Valentin.*

4. prout quid in ingratiam cecidit.] *Nos* (*inquit Rhenan.*) *attento quòd alibi etiam* ingratiæ *vocabulo vtatur pro ingratitudine, scripsimus*, prout quid in ingratiam cecidit. *Sic infrà in hoc ipso libro*: viderit ergo ingratia hominum, si etiam bonis factis pœnitentiam cogit. Viderit & gratia, si captatio eius ad benefaciendum incitamento est. *Vbi vides* ingratiam *opponi gratiæ. Qui etiam reposuit rectè*: pœnitentiæ speciem, *pro*: patientiæ spectem, *ex Gorziensi cod. quamtumuis legant*: patientiæ *MS.* 3. *cod. neque enim hîc vlla patientiæ mentio. Eidem etiam acceptum debemus*: contra pœnitentiam malorum, *pro*: patientiæ malum. Iucubandi *autem verbo* (*inquit*) *& in præced. & in sequ. vtitur, de quo videat Lector ad lib. de Patientia Adnotationes nostras.*

CAP. II.

5. Quòd si Dei, &c.] *Titulum capiti huic dedimus*: De vera delictorum pœnitentia. *Atqui adnotandum hîc illud*: merita pœnitentiæ. *Item*: Si acceptator, etiam remunerator, *denique*: Bonum factum Deum habet debitorem, sicut & malum; quia iudex omnis remunerator est causæ. *Item illud cap.* 6. mercedem perennis vitæ, *ac*: vt possimus mereri; *idque contra negantes operum bonorum merita, de quo loco communi latiùs libris ad Mart. & de Patientia. Hîc sufficiat illud Paciani locum hunc imitantis ad Sympronianum contra Nouatianos: Pœnitentium venia, meritum confitentis.*

6. timentes Dominum scilicet.] *Pertinet hoc ad primam Pœnitentiæ partem, quæ est contritio, cuius initium timor Domini, sicuti infrà Auctor cap. 5. docet disertis verbis, & B. Aug. lib. de Pœnit. medic. contra quam sentiunt nostri aduersarij, dicentes, vti Lutherus, optimam pœnitentiam esse nouam vitam, neque vlla contritione opus esse, aut* (*sicuti Melancthon*) *non nisi seruili quodam timore qui metum incutiat. Certè illa necessariò conuincitur vel ex illo Isai. 26. secundum 70. A timore tuo Domine concepimus, & quasi parturiuimus, & peperimus spiritum salutis.*

7. ad suam misericordiam maturauisset.] *Hoc est* (*inquit Rhenan.*) *maturè se recepisset & in tempore. Sic Cyprianus gratiam* maturantem *eleganter ad Donatum dixit*: *Accipe* (*inquit*) *quod sentitur antequàm discitur, nec per moras temporum longa agnitione colligitur, sed compendio gratiæ* maturantis *hauritur.*

8. pœnitentiam dedicauit.] Dedicandi *verbo* (*eodem Rhenano teste*) *libenter vtitur Tertullianus, de nouis rebus loquens, vt aduers. Marc. lib.* 1. vt imperio eius diuina bonitas in terris dedicaretur, *& lib. de Carn. resurrectione*: De materia potius subiacenti volunt ab illo vniuersitatem dedicatam. *Cyprianus de Aurelio: Interim* (*inquit*) *vobis hac die auspicatus est pacem, dum* dedicat *lectionem. Vide & Adnotat. nostras in B. Cypr. Epist. 33. num. 9.*

9. præire intinctionem pœnitentiæ.] Intinctionem *vocat Baptismum* (*inquit Rhenan.*) *vt infrà*: Erga pœnitentiam vitium, præsumptio intinctionis importat. *Item*: Hæc enim prima audientis intinctio est, metus integer. *Sic aduersus Praxeam*: Et nouissimè mandans vt tingerent in patrem & filium & spiritum sanctum, non in vnum. Nam non semel, sed ter, ad singula nomina in personas singulas tingimur. *Ita loquitur & Cyprianus. Expone* (*inquit Rhenan.*) præire pœnitentiæ, *hoc est præcedere pœnitentiam. Qui ex Gorziensi cod. castigauit*: antè componeret, *pro*: anteponeret, *& ibi*: Dominus scilicet afferens, *subaudi*: salutem. *Est autem significantius quod legitur*: pœnitentia vertens & radens, *quàm quod habet* 1. *editio, MS.* auertens & tradens; *item placet*: foras, *quod habent excusi, magis quàm*: foris, *quod MS. Atqui* opera (*inquit rectè Rhenan.*) *pro labore. Legimus denique cum Latinio & MS.* ne bonis vnquam factis, *pro*: ne nobis.

10. cur pœnitentiam inuadit delinquentium? priuatum.] *Sic distinximus iuxta Latinij notas. Atqui* inuadere (*ait Rhenan.*) *verbum vsurpatum sæpè Tertulliano ad Vxorem lib.* 2. De cibo, de poculo inuadere, desiderare, in mente habere? *& in hoc lib. infrà*: Eam tu peccator, mei similis ita inuade.

CAP. III.

11. Quorum ergo pœnitentia iusta, &c.] *Huius capitis inscriptio hæc est ex verbis ipsis Auctoris*: Quòd etiam carnalium delictorum pœnitentia iusta sit, *qui hanc materiam latiùs tractat, ne quis fortè in calumniã vertat quod præmisit*: Peccatum, nisi malum factum, dici non meretur. *Legimus autem paulopòst cum MS.* peccata eorum discernat, *pro*: earum. *nam de corpore & spiritu loquitur.*

12. alia manu eius expressa, alia adflatu eius consummata.] *Alludit ad illud Genes.* 2. *secundum* 70. *Formauit Deus hominem, puluerem accipiens de terra; &* adflauit *in faciem eius spiritum vitæ. Pertinere interim videtur quod carne formata paraphrasticõs adijcit,* manu

manu Dei, ad errorem eius, quo corporeum Deum putauit, ac quod de spiritu dicit adflato spiritu Dei, ad eius opinionem alteram paradoxam, quòd animæ omnes ex prima illa traducuntur; de quibus latius inter errores in nostris Prolegomenis.

13. Viderint enim siqua casui, &c. Simile est istud illi quod alicubi habet B. Augustinus, peccatum adeò debere esse voluntarium, vt nisi voluntarium, peccatum non sit. Rectè autem dicit: Viderint, tamquam definire nolens, an sicuti casus & necessitas, ita & ignorantia à peccato excuset. nam hoc eodem libro contrarium sustinet de ignorantia cap. 5 Atqui adnotat rursus phrases Tertullianicas Rhenanus: quanto principalis, tum hic, tum antea, & mox: quemadmodum, pro: Quomodo, interrogatiuè; qui etiam ex Gorziensi collatione primus legit: adulterum eum, pro: ad vltimum reum, &: cur non, solatium sui saturans, pro facto cedat, ex coniectura quæ mihi placet, pro: vt non eis, sine interrogatione.

Cap. IIII.

14. Omnibus ergo delictis, &c.] Aliud nihil hoc capite tractatur, quàm Ad pœnitentiam ex scripturis adhortatio. quod imitatur Cyprian. lib 3. Testimon. cap. 114. hoc titulo: Dum in carne est quis, exomologesin facere debere. Quum autem prius dixerit, non facti solùm, sed & voluntatis delicta pœnitentia purganda esse, & hic repetat: Omnibus delictis seu carne, seu spiritu, seu facto, seu voluntate commissis; faciunt hi loci pro particulari pœnitentia, atque adeò & confessione omnium & singulorum peccatorum grauiorum. Quò pertinet etiam locus B. Cypriani lib. de Lapsis: Videt Deus corda & pectora singulorum, & iudicaturus est non tantùm de factis, sed & de verbis & de cogitationibus nostris, &c. Quanto itaque fide maiores & timore meliores sunt, &c. qui quoniam de hoc vel cogitauerunt, hoc ipsum apud sacerdotes Dei dolenter & simpliciter confitentur. Similiter Origenes lib. 3. in cap. 16. Leuit. Pronuntiet, inquit, peccatum quod peccauit, etiam de cogitationum secretis. Et expressiùs B. Chrysost. homil. 46. ad pop. Antiochenum: Dic tua per species peccata. Ac homil. 9. in Epist. ad Hebr. Si dicat, peccator sum, non autem ad peccatorum species descendat, dicens quia hoc & hoc peccaui, numquam, &c. D. verò Augustin. etiam circumstantias considerandas monet lib. de Vera & falsa pœnitentia cap. 14. Consideret (inquit) qualitatem criminis, in loco, in tempore, in perseuerantia, in varietate personæ, & quali hoc fecerit tentatione, & de ipsius vitij multiplici executione. Non malè ergo & B. Thomas Aquinas similia docet, quamtumuis repugnet Rhenanus in huius libri argumento.

15. qui pœnam per iudicium destinauit.] Destinare hic propriè accipitur, pro: deputare, cuius & alteram significationem habes infrà lib aduers. Valentin.

16. Pœnitere, & saluum faciam te.] Hanc scripturam hoc modo citatam nusquam reperire potui, sed eius loco apud B. Cyprian. epist. 28. & lib. de Lapsis hanc: Cùm conuersus gemueris, tunc saluaberis, & scies vbi fueris. Similiter B. Hieron. epist. ad Sabinian. ac Rusticum, & B. Augustin. de Pœnitent. medicin. quemadmodum adnotauimus illic Adnotat nostris ad priorem locum num. 2. & ad posteriorem num. 110. Auferentes etiam illic, locum hunc desumptum ex Ezechiele, partim 18. partim 33. cap. Similiter Cæsarius Arel. lib. 50. de Letan. & Ambros. in Psal. 37. Pacianus verò ad Sympron. contra Nouat. Isaiæ illud ipsum adscribit, alludens fortassis ad illud cap. 43. Dic tu prior iniquitates tuas, vt iustificeris. Hanc autem lectionem nusquam quidem reperi, sed magis accedit ad illud Ezechiel. 18. Conuertimini, & viuetis. Atqui Pœnitere, pro pœnitentiam age, noua vox est, sicuti etiam apud vulgatum interpretem Pœnitemini, Marc. 1. & Act. 3.

17. & pœnitentiam malo quàm mortem.] Etiam hoc paucioribus verbis contraxit Auctor. nam Ezechiel. 33. pluribus idipsum habetur. Imitati sunt autem illum B Pacianus vbi suprà, & B. Cyprian. dicto lib. 3. Testim. cum lib. de Bono patient. legat: Nolo mortem morientis, quantum vt conuertatur & viuat. Et lib. ad Nouatian. Nolo mortem peccatoris, sed desidero vt auertatur à via sua pessima, & viuat.

18. ego enim præstantiam in delictis meis agnosco] Similiter sub finem: peccator enim omnium notarum quum sim. Vnde videtur nondum presbyter fuisse cùm hunc librum scriberet, & eodem tempore scriptus liber de Baptismo, vbi sub finem: Tertulliani, inquit, peccatoris memineritis. Atqui adnotat Rhenanus præstantiam hic in malam partem accipi.

19. vt naufragus alicuius tabulæ fidem.] Ambrosius (inquit Rhenan.) ad Virginem lapsam: Sed tu quæ iam ingressa es agonem pœnitentiæ, insiste misera fortiter, inhære tamquam naufragus tabulæ. Hieronymus ad Demetriadem de Pœnitentia loquens: Illa, inquit, quasi secunda post naufragium miseris tabula. quod ipsum repetit in cap. 3. Esaiæ. Ambo sunt hunc locum imitati. Quibus adiice Paciani verba infrà citata cap. 8. vbi de hoc latius etiam Auctor. Legimus autem ex 2. MS. perlauabit, pro eo quod erat: proleuabit, maximè cùm 3 codex legat: prolauabit.

20. protelabit.] Hoc est (vt interpretatur Rhenan.) ad portum vsque quamlibet distantem producet. Aduers. Marc. lib. 4. dixit: Nec quinque circiter, sed sexcenta millia hominum protelauit, pro eo quod est, vitam eorum exhibito victu produxit sustentauitque.

21. & in foliis perennat.] Perennat (inquit Rhenan.) pro perenniter durat. Aliter dixit Suetonius, non perennauit, pro eo quod est, non vixit anno integro. Alludit autem ad verba Psalmi primi. Adnotauerat idem ad lib. de Resurr. carn. vbi legitur: dentes incorruptos perennare. Mirum verò quòd 3. MS. legant: securem, pro: securim; qui etiam legunt: pro hoc, vbi est: per hoc. sed priorem lectionem vtrobique retinuimus.

Cap. V.

22. Hoc enim dico, &c.] Titulum huic capiti imposuimus: De peccato post pœnitentiam non iterando, & iis qui saluo metu & fide peccare se dicunt. Meminerit autem Lector eum de pœnitentia publica loqui, vti initio diximus.

23. nullum ignorantiæ prætextum.] Quemadmodum adnotat Rhenan. vsurpat prætextum neutro genere, sicut in Valentinianis: Sed enim, inquit, sub prætexto dilectionis in partem, æmulatio superabat. & infrà lib. de Cult. fœm. prætexto necessitatis.

24. Cùm etiam ignorantes Dominum nulla exceptio tueatur à culpa.] *Facit locus iste contra nouos istos Euangelicos, qui ab Apostolorum tempore maiores nostros in ignorantia perpetua vixisse dicunt, & tamen à culpa excusatos. Imprimis autem pro sententia Auctoris faciunt frequentiss. illa sacrificia, immolari iussa pro peccatis ignorantiæ, Leuit. 4. & 5. ac Num. 15. de quibus & Hebr. 9. Deinde & in nouo Testamento Act. 2. B. Petrus ad illos, quos sciebat per ignorantiam peccasse: Pœnitemini, inquit, & conuertimini, vt deleantur peccata vestra. Hinc Patrum omnium conformis est sententia, quòd ignorantia, quam crassam moderni Theologi vocant, neminem à culpa excuset, qualis illa haud dubiè fuisset, si verum illi dicerent.*

25. vt denuò Malus.] *Rectè ad marginem adnotauit Rhenan.* Malus *diabolus, tum hîc, tum lib. de Patient. non semel. Similiter Patres quidam interpretantur illud Orat. Dominicæ: Sed libera nos à malo. ad quod alludere videtur Auctor.*

26. Ita, qui per delictorum pœnitentiam statuerat Domino satisfacere.] *Similiter Auctor infrà sub finem cap. 7.* Habes cui satisfacias. *cap.* 8. Confessio satisfactionis consilium est. *& c. 9.* Sed quatenus satisfactio confessione disponitur, confessione pœnitentia; Deus mitigatur. *& cap.* 10. Domino offenso satisfacere. *Loci adnotatu certè digniss. pro* satisfactione *peccatorum, quæ tertia est Pœnitentiæ pars, quam hîc agnitam à Tertulliano Magdenburgenses Centuriatores negare non audent, sed vti calumniantur, à Montanisante. Verùm redarguit eos loco in arg. suprà citato B. Pacianus, qui ante hæresim conscriptum hunc librum asserit. Deinde B. Cyprianus Tertulliani errores nusquam secutus, certè in hoc loquendi genere ipsum imitatur frequentissimè Epistolis, nempè 8. 9. 10. 11. 12. 26. 27. 40. 52. 55. 59. 64. 65. & 69. item libris de Lapsis, de Vnitate Ecclesiæ, ac de Oper. & eleemosynis, quibus locis non semel* satisfactione *etiam necessitatem vrget. Nec absimiliter B. Pacianus Paræn. ad Pœnitent. ac Epist. ad Sympron. ac lib. aduers. Nouatian. & post eos BB. Basilius Orat. 1. de ieiunio, Ambros. ad Virg. laps. cap. 8. & in Psalm. 37. August. Enchirid. cap. 70. & hom. 50. cap. 11. ac 15. Leo item Papa Epist. 91. Quin quòd locum illum Matth. 3. Facite fructus dignos pœnitentiæ, de* satisfactione *interpretantur Chrys. & Hieron. in Comment. ac Basil. Reg. breuiorum cap. 288. Quò pertinet etiam quod suprà cap. 2. dixit Auctor:* Bonum factum Deum habet debitorem, sicuti & malum; quia iudex omnis remunerator est causæ. *Et pulcherrima illa c. sequ. comparatio inter emptorem & venditorem, precium & mercem, ac Deum & pœnitentem, veniam & pœnitentiam. Dènique illud Epiphonema B. Cyprian. lib. de Laps. Qui sic, inquit, Deo* satisfecerit, &c. *non eam solam Dei veniam merebitur, sed coronam. Neque verò hæc* satisfactio *peccatorum quicquam repugnat* satisfactioni *Christi. Quia (Basilio teste dict. Reg. breu. qu. 2.) Deus, pro remissione peccatorum nostrorum demisso vnigenito suo, quantum in se est, ea iam antea omnibus condonauit. Quoniam autem misericordiam & iudicium sanctus vir canit, & testatur Deum misericordem esse & iustum, necesse est vt quæ à Prophetis & Apostolis de Pœnitentia dicta sunt, ea à nobis præstentur.*

27. Sed aiunt quidam, &c.] *Adnotatu dignus etiam iste locus aduers. nouam quorumdam hæresim (à qua nec Caluinistæ abhorrent) qui sibi sufficere arbitrantes, si corde & animo suam religionem retineant, quamuis Catholicorum contrariæ sibi religionis exercitiis ac mysteriis se immisceant, immò & communicent.* Sed ista (*inquit Auctor*) ingenia de semine hypocritarum pullulare consuerunt.

Cap. VI.

28. Quicquid ergo mediocritas nostra, &c.] *Inscripsimus hoc caput:* Quòd etiam Audientes seu Catechumeni pœnitentiam agere debeant. *Idipsum autem inculcant Auctor infrà lib. de Baptismo, August. epist. 48. & 118. ac homil. 39. & 50. & latiùs de Vtilit. pœnitent. libro, Chrysost. in illud supradictum Matth. 3. Facite fructus dignos pœnitentiæ, & illis antiquior Origenes hom. 2. in Leuit. addẽtes interim multo fuisse grauiorem & luctuosiorem eorum, qui post Baptismum peccarunt, pœnitentiam. Legimus autem ex MS.* omnis salutis, *pro:* omnes.

29. nouitiolis istis.] *Catechumenos intelligi adnotauit Rhenan. & simili appellatione vocari* Nouitios *fratres initio suæ conuersionis non malè diuinauit. Est autem pulcherrima Metaphora, qua eos vocat* catulos infantiæ recentis, qui necdum perfectis luminibus incerta reptant (*vbi Hellenismus est*) *alludens (vti ille adnotauit) ad prouerbium: Canis festinans cæcos parit catulos.*

30. sed includere eam negligunt.] *Translatio (inquit ille) à rebus, quas si non* includas, *statim amittas.*

31. præsumptio intinctionis.] Intinctionem *Latinè expressit Auctor, quod Græci βαπτισμὸν vocant, sicuti & paulopòst:* intinctos, *pro: Baptizatos. Vide suprà num. 9.*

32. & commeatum sibi faciunt delinquendi.] Commeatus (*inquit Rhenan.*) *est venia quæ militi datur, vt possit ad tempus abesse à castris, vel negotiorum vel valetudinis causa. Adnotauimus plus semel. Cyprianus in Epistol. quadam Ad martyres & confessores; Hæc (inquit) lætior accepto post gloriam* commeatu, *in Ecclesia laude florere. Idem de Mortalitate: Cùm quidam de collegis & consacerdotibus nostris iam infirmitate defessus, & de appropinquante morte solicitus,* commeatum *sibi precaretur. Vtitur etiam eadem voce B. Cyprian. Epist. 34. vbi vide Adnotat. nostras num. 2. Accipitur etiam illud:* quàm eruditionem, *pro: potius quàm. Item* mercem *singulari numero, pro:* merces.

33. veniam addicere instituit.] Addicere (*inquit idem*) *venditoris est, verbum Iuris.*

34. Tunc opinor emendatos licebit.] Opinor (*adnotauit idem Rhenan.*) *& hîc* licebit, *dictum pro:* liquebit, *fallente fortassis pronuntiatione. Nam lib. de Carne Christi, indicauimus in vetustis exemplaribus* licuit *scriptum pro: liquuit, à liquet:* Quamquam licuit iam & de nomine hominis, de statu qualitatis, & de sensu tractationis, & de exitu passionis humanam constitisse. *Ita, ni fallor, hoc loco* licebit, *pro liquebit positum. Infrà habes:* discidio maris, quod soli populo peruium licebat.

35. postquàm libertate mutatus est.] Mutare (*inquit idem*) libertate; *Tertullianicum est. Sic & lib. de Resurr. carn.* Oro te, si famulum tuum libertate donaueris. Notatum *verò nomine, ignominias intelligit, & non ita multo pòst:* circumduci *vsurpat, pro: fallaciis obtegi. Legimus autem ex MS.* quia

tempus

tempus pœnitentiæ idem, *pro*: id est.

36. abolitionem delictorum omni modo inituris aquam, &c.] *Quòd baptismus* omni modo abolitio fit delictorum, *habet etiam B. Cyprian. dum ab omni fæce contagionis antiquæ, lauacri vitalis sanctificatione purgari nos dicit, lib. de Disc. & hab. virg. & Epist. 2. ad Donatum vocat baptismum, mortem criminum. Vbi latius contra Lutheranos hanc esse & aliorum veterum sententiam comprobauimus Adnotat. nostr. n. 8. & 14. & infrà aliquid dicemus lib. de Baptismo: Eodem pertinet quod habet*: cùm hominem sentit plenè liberatum, &; tot in homine mortis opera diruta, tot titulos damnationis erasos.

37. aspérginem vnam, &c.] *Videtur alludere ad baptismum qui per aspersionem fiebat, quem etiam verum esse B. Cyprian. indicat Epist. 76. ad Magnum, vbi videat Lector Adnot. nostras n. 44. Etsi autem in qualibet aqua celebrari possit baptismus in necessitate, aquam tamē prius consecrari oportere non semel idem B. Cyprian. docet & nominatim etiam in concil. Carthag. Sedatus Episcopus: Aqua (inquit) sacerdotis prece in Ecclesia sanctificata, abluit delicta.*

38. symbolum mortis.] *Baptisma intelligi rectè adnotauit Latinius: in eo enim Christo commorimur (Apostolo teste) & consepelimur.*

39. inter Auditorum tyrocinia.] *Eleganter dictū probè adnotauit Rhenan. Nam* Auditores, *& vt mox appellantur* Audientes (*quos ea ætas vocabat Catechumenos) nihil aliud erant quàm tyrones fidei Christianæ. Similiter B. Cyprian. Epist. 13. & 24. de quo vide Adnot. nostras, priori loco num. 4. & posteriori n. 7. quibus adde ex Rhenano, quòd sicut* Audientium *doctorem Optatum Cypr. sic Demetrius Episcopus Origenem Adamantium constituit Magistrum Catechumenorum apud Alexandriam. Quo officio primus post Apostolos apud Alexandriam Pantænus, secundus per ordinem Clemens, tertius functus est Origenes Clementis discipulus. Auctor Euseb. Eccl. hist. lib. 6. c. 3. Legimus autem cum MS. 3.* Quid autē te à perfecto Dei verbo separat, *pro*: Dei seruo.

40. Lauacrum illud obsignatio est fidei.] *Econtrariò infrà si mendosi non sint codices lib. de Baptismo*: Fides (*inquit*) obsignatio baptismi, & baptismus vestimentum fidei. *de quo ibi latius. Legimus autem mox cum Latinio*: an cui displicet, *pro*: aut. *Atqui pro eo quod excusi legunt*, à custodibus corporum obstructi (*qua paraphrasi intelligit Eunuchos, qui etiamnum apud Italos & Hispanos matronas custodiunt*) *legunt MS. 2.* abstracti, *& vnus*: abstructi, *sed illud placet.*

Cap. VII.

41. Huc vsque Christe Domine, &c.] *Prosopopœia hæc ad Christum, initium esto huius capitis, cuius titulus*: De secunda post baptismum pœnitentia: *Quod imitatur BB. Pacianus epist. 1. ad Sympron. vbi de pœnitentia tractare incipit, & August. hom. 27. qui dicit Paganorum fuisse eam obiectionem quam proponit,* quasi pateat ad delinquendum locus, quia patet ad pœnitendum. *Ironia autem videtur illud*: Euasimus semel, hactenus periculosis (*seu quod malim,* periculis) nosmetipsos inferamus.

42. repudium & naui & mari dicunt.] *Nam (inquit Rhen.) vt est apud Publium Mimographum: Improbè Neptunum accusat, qui iterum naufragium facit. Venustius verò sermo, cùm inquit*: Repudium & naui & mari dicere, *translatione sumpta ab his qui vxori libellum repudij mittunt. Similiter infrà lib. de Hab. mul. cap. 4. repudium cœli dixit.*

43. Formidant videri inculcare.] *Aliter hîc*: inculcare *accipit, quàm suprà cap. 4. cùm diceret*: Nos verò pro nostris angustiis vnum inculcamus. *Ibi enim propriè, hîc verò pro*: conculcare, *aut proculcare. Similiter dixit etiam Pacianus aduers. Nouatian. ad Sympron. Vides non* inculcari *à nobis sententiam Domini, sed probari. Est autem phrasis Tertullianica, qua & lib. de Patientia dixit*: tentationes inculcat: *: imò & Cyprianica, quemadmodum adnotauimus lib. ad Demetrian. n. 3.*

44. peruersis traditionibus.] *MS. tres*: conditionibus. *Illud tamen magis placet, vt agat contra Montanistas, qui peruersis* traditionibus *suis de nulla post baptismum pœnitentia, à via certa fideles detorquebant. Eo autem quòd addit* peruersis, *patet non omnes ab Auctore* Traditiones *impugnari. Verùm de his latius infrà lib. de Cor. militis, vbi multas Ecclesiæ* Traditiones *probat.*

45. intinctionis sera obstructa.] *Pulcrè: nam baptismum iterari non licere. Verùm de hoc latius lib. de Baptismo contra Anabaptistas. Atqui non multo post, vbi legitur*: pigeat iterum periclitari, sed non iterum liberari, *Pacianus vbi suprà, qui verba præcedentia & hæc imitatur, sic legit*: pudeat periclitari, sed non pudeat liberari; *nos tamen illud cum MS. retinuimus.*

46. Iteratæ valetudinis iteranda medicina est.] *Adnotauit Latinius*: valetudinem *pro morbo accipi.*

Cap. VIII.

47. Id si dubitas, euolue quæ spiritus Ecclesiis dicat, &c.] *Caput hoc titulo insigniuimus*: Quòd ad veniam propensus sit Deus. *Imitatur autem & hunc locum Pacianus, tum ad verbum dicta epist. 1. ad Sympron. tum etiam Paræneſi de Pœnitent. & partim contra Nouatian. ad eundem Sympron. qui vbique scripturam eandem Apocalypseos citat, & proinde postremo loco castigandus, sicuti alibi & verè legit*: age pœnitentiam, *pro eo quod est*: patientiam. *Item priori supracitato loco debet legi*: Pergamenos docentes peruersa, *pro*: diuersa. *Et econtrariò cum Paciano lego hîc*: Sardos, *pro*: Sardios, *quum illud Græcè & Latinè legatur.*

48. Non ait, qui ceciderit, resurget, &c.] *B. Pacianus 2. prioribus locis iam dictis legit*: Nónne. *B. Cyprianus*: Numquid, *lib. Testimon. 3. c. 114. & idipsum significat Hebræa & Græca vox apud Hieremiam. Sed meminerit Lector Tertul. vsurpare solere*: Non, *pro*: Nónne. *Sic infrà Exhort. castit. Tom. 5.* Non illud dicendum erit? *Atqui si vera est lectio*: auersatus, *quod legit hîc Auctor & Pacianus Paræn. ad pœnitent. oportet vt Actiuum passiuè accipiatur more Tertullianico, pro*: auersus, *quod altero loco legunt Pacianus & B. Cyprian. & editiones Latinæ omnes: nam Græcè est ὁ ἀποστρέφων. Quod ipsum Cypriano non infrequens esse adnotauimus ad lib. 1. Testim. aduers. Iudæos num. 15.*

49. qui misericordiam mauult quàm sacrificium. *Sic ex 3. MS. pro*: sacrificia. *nam illud & Osee 6. & Matth. 9. in omnibus editionibus legitur.*

50. Lætantur cœli, &c.] *Hunc quoque Luc. 16. locum latiss. Auctorem imitatus prosequitur B. Pacianus, tum Parænesi ad pœnitent. tum epist. 1. ad Sympron. qui priori loco legit*: vides vbi de tuo reditu gaudeatur. *quare & hîc adiecimus* reditu.

51. post inopiam.] *Latiùs Pacianus ad Sympron. post prodacta omnia bona, & cum meretricibus & fornicariis nepotata; quod paucioribus Euangelista (vt etiam adnotauit Rhenan.) δαπανήσαντος δὲ αὐτοῦ πάντα. nam luxus comes solet esse* inopiæ. *MS. autem cod. 3. legunt hic*: vitulum præoptimum, *sed magis correspondet contextui*: præopimum. *Legimus autem iterum cum 3. MS.* Tantum releuat confessio delictorum, *pro eo quod substituerat Rhen.* delictum.

CAP. IX.

52. Huius igitur pœnitentiæ secundæ, &c.] *Caput hoc pertractat* De pœnitentiæ actu publico, *quod ipsum ad verbum imitantur & B. Cyprian. sub finem lib. de Lapsf. & B. Pacianus Parænesi ad pœnit. seu lib. de Pœnit. & confess.*

53. Exomologesis est, &c.] *Hoc diligenter (inquit Rhenan.) obseruandum quod hic dicit*, Exomologesin actum esse, quo pœnitentia administratur, & ministerium pœnitentiæ, *quemadmodum infrà docebit. Id quod rectè intellectum, multum conferet ad capiendam mentem veterum Ecclesiæ scriptorum. Hinc illud Cypriani epistol. ad Antonianum; Apud inferos dum confessio non est, nec* exomologesis *illic fieri potest. Discimus autem ex eiusdem sanctissimi martyris scriptis hunc olim in Ecclesia seruatum ordinem, vt primùm fieret confessio criminum apud sacerdotes Dei: hanc sequebatur pœnitentia, quæ & præcesserat. Pœnitentiam excipiebat* exomologesis, *quam subsequebatur impositio manus Episcopi aut cleri. Hac facta, dabatur Eucharistia sic reconciliato. Atque hoc est quod Cyprian. epist. 14. tertij libri (iuxta nouam editionem num. x.) dicit. Nondum pœnitentia facta, nondum* exomologesi *finita (vbi vides apertam distinctionem) nondum manu eis ab Episcopo aut clero imposita, Eucharistia illis datur. Et præcedit: Quum in minoribus peccatis agant peccatores pœnitentiam iusto tempore, & secundum disciplinæ ordinem ad* exomologesin *veniant, & per manus impositionem Episcopi aut cleri ius communicationis accipiant. Hæc illic. Ergo* exomologesis *actus ipse pœnitentiæ fuit illic coniunctus. Idem epist. 16. lib. 3. (seu iuxta nouam editionem n.* xii.) *Nam quum in minoribus (inquit) delictis quæ non in Deum committuntur, pœnitentia agatur iusto tempore, &* exomologesis *fiat, inspecta vita eius qui agit pœnitentiam, nec ad cõmunicationem quis venire possit, nisi prius illi ab Episcopo aut clero manus fuerit imposita. Et reliqua. Itẽ in sermone (seu potius libro) de Lapsf. Denique, inquit, quanto & fide maiore & timore meliore sunt, qui quamuis nullo sacrificij aut libelli facinore constricti, quoniam tamen de hoc cogitauerunt, hoc ipsum apud sacerdotes Dei dolenter & simpliciter confitentur;* exomologesin *conscientiæ faciunt, animi sui pondus exponunt, salutarem medelam paruis licet & modicis vulneribus exquirunt. Enimuerò liquere potest ex citatis Cypriani locis, occultorum scelerum* exomologesin *etiam fuisse secretam, quam etiamnum retinet Ecclesia, dum sacerdos pro modo delicti, certum ieiunium, eleemosynam, aut precationes confitenti iniungit. Vnde & in Ecclesiis præsertim Occidentis antiquitas confessionis secretæ stabiliatur, quæ disciplinæ Ecclesiasticæ columen est, si anxietatem demas, & restituas libertatem. Amissa autem disciplina, corruant omnia necesse est. Habemus de disciplina Romanæ Ecclesiæ valde insignem epistolam presbyterorum & diaconorum vrbis Romæ, ad Cyprianum, cuius initium: Quamquam bene sibi conscius animus. lib. 2. quæ nunc est, n. 31. Rectè quidem meo iudicio, quemadmodum latius Adnot. nostris in B. Cyprianum lib. de Lapsf. num. 99. vbi etiam interim adnotaui subinde aliter* exomologesin *accipi, & propriè, pro omni confessione pœnitentiali. Benè autem habet quod etiam Rhenan. hic fateatur primùm in Actu sollemni pœnitentiæ confessionem apud sacerdotes Dei etiam secretè fieri solitam, idque post pœnitentiam quæ præcesserat, quã nos contritionem vocamus, de qua mox latius, vt non sit necesse pluribus eius opinionem conuellere, de qua suprà num. 1. nisi eatenus, quatenus sentire videtur sacerdotes solùm in consilium adhiberi, de quo cap. sequ. latius, remittentes interim Lectorem ad meas Adnot. n. 98. in lib. B. Cypr. de Lapsis. hoc vno hic addito, quod disertis verbis confessionem secretorum peccatorum agnoscat lib de baptismo, infrà in hæc verba*: Impressuros baptismum orationibus crebris, ieiuniis & geniculationibus, & peruigiliis orare oportet, & cum confessione omnium retro delictorum, &c. Nobis gratulandum est, si non publicè confitemur iniquitates aut turpitudines nostras.

54. qua delictum Domino nostrum confitemur.] *Pertinet hoc ad primam confessionem, quæ Deo fit antequàm sacerdotes accedamus, dum conterimur de peccatis commissis: verùm hanc non solam sufficere ex sequẽtibus manifestius est, quàm vt pluribus sit opus. Itaque eodem modo intelligendi sunt loci B. Chrysost. in argumento citati, quos perperam adducit Rhenanus, vt probet soli Deo confitendum (cui tamen hic contradicit, comprobans etiam sacerdoti, vti modò dictum, eam fieri solitam) neque enim vspiam addit vocem: soli. & vbi dicit: Non dico vt confitearis conseruo tuo, addit: vt exprobret. Deinde de pœnitentia publica illum agere, quæ iam à prædecessore suo Nectario sublata erat, patet ex his verbis: Nec apud alios accusa, vt te prodas in publicum, & similia. Et verò contrarios locos Chrysostomi partim in Cypr. adnotauimus, partim sequenti capite, quibus expressiss. docet (& maximè lib. 3. de sacerdot.) etiam sacerdotibus confitendum. De Ambrosio (quamquam ille locum non adferat) eadem est ratio. Bedam denique & Hesychium etiam de publica pœnitentia loqui manifestum est, quæ eorum ætate solis hæreticis & schismaticis infligebatur, non aliis, quantumuis grauiss. peccatoribus. Pulcher est hac de re August. locus hom. 49. Nemo sibi dicat: Occultè ago pœnitentiam, apud Deum ago, in corde ago. Ergo sine causa dictum est: Quæ solueritis, &c.*

55. De ipso quoque habitu atque victu mandat, &c.] *Deerat hic (inquit Rhen.) verbum* mandat, *quod nos reposuimus ex Gorziẽsi collatione.* De ipso quoque habitu atque victu mandat, sacco & cineri incubare, *subaudi Exomologesis. Nam cùm* exomologesis sit actus pœnitentiæ, & disciplina hominis humilificandi, conuersationem iniungens misericordiæ illicem; *exponit, quidnam sit illud, aut quænam conuersatio, quæ Dei misericordiam & Ecclesiæ illiciat inuitetque.*

56. Sacco & cineri incubare, &c.] *Rursum hic habet (inquit idem) verbum* incubare, *vt paulo antè*: Cum iisdem incubas quibus retrò ignarus? *In libro de Patientia*: Quòd si hic patientiæ incubabo. *Hieronymus ad Demetriadem: Meliúsque est hoc facere; quàm repositis opibus* incubare. *Porrò similia* exomologeseos *opera describit nobis Cyprianus in sermone (seu libro) de Lapsis: Orare, inquit, oportet impensiùs, & rogare, diem luctu transigere, vigiliis noctes ac fletibus ducere, tempus omne lacrymosis lamentationibus occupare, stratos solo,*

os solo, adhærere cineri, in cilicio volutari & sordibus, post indumentum Christi perditum nullum iam velle vestitum, post diaboli cibum malle ieiunium, iustis operibus incumbere quibus peccata purgentur, eleemosynis frequenter insistere quibus à morte animæ liberentur. Atqui iisdem penè verbis Pacianus loco mox citato: Cilicio corpus inuoluere, cineri incubare, ieiunia sera meditari, perditam vitam sordida veste lugere.

57. animum mœroribus deiicere, &c.] Idipsum mox latius dixit: ingemiscere, lacrymari, & mugire dies noctésque ad Dominum Deum tuum. Similiter & Pacianus: Flere in conspectu Ecclesiæ & lugere. & B. Cypr. præter verba paulo antè citata eodem lib. de Lapsis. Pœnitentiam criminis veris doloribus exprimentes, Dei misericordiam deprecemini. Illi se anima prosternat, illi mæstitia satisfaciat. Reuertimini, inquit, ad me ex toto corde vestro, simúlque & ieiunio & fletu & planctu. Iram eius igitur & offensam ieiuniis, fletibus & planctibus, sicut admonet ipsa, placemus. Quæ omnia quum fiant ob peccata commissa, cui dubium hæc ad Contritionem pertinere, primam pœnitentiæ partem, maximè quum addat Auctor animum deiicere, & proinde non solùm exteriori habitu, sed ex animo velit ista fieri? Certè præterquàm quòd fundamẽtum sit huius doctrinæ illud Psal. 50. Cor contritum & humiliatum Deus non despicies; manifestè dolorem illum ob commissa peccata ad pœnitentiam necessarium esse docent Patres omnium sæculorum, tum in Comment. eius loci, tum etiam alibi, plerumque etiã vtentes contritionis voce aut compunctionis, & ad eam rem comprobandam scripturis Psal. 6. 37. 55. ac 118. Hierem. 31. Ioel. 2. 1. Corinth. 2. & 2 Corinth 7. Nominatim verò BB. Basil homil. in Martyr. Iulittam, ac Regul breu. qu. 22. & 288. Chrysost. homil. 5. de Pœnit. ac 34. in cap. 12. ad Hebræos, & 46. ad popul. Antioch. item Parænesi ad Theodor. Monach. ac lib. duobus de compunct. cord. Ephrem similibus eodem titulo libris duobus. Ambros. in Psal. 37. & conc. 17 in Psal. 118. Aug. Enchirid. cap. 65. ac serm. 1. 2. 3. de Nat. Domini, ac de nat. boni contra Manich. cap. vlt. Theodoretus denique Epit diu. decret. cap. de Pœnitentia. Eodem etiam pertinere adnotauit Illustriss. eruditissimúsque Cardinalis nostri sæculi Stanisl. Hosius Confession. Polonica cap. 46. illud Auctoris infra lib. 2. adu Marc. Nam & in Græco sono (nempè μετανοίας) Pœnitentiæ nomen, non ex delicti confessione, sed ex animi demutatione compositum est. Quæ autem (inquit ille) potest esse animi demutatio, vbi ea quæ priùs placuerunt, non displicent?

58. presbyteris aduolui, caris Dei adgeniculari.] Sic hunc locum restitui ex 3. MS. Vaticanis codicibus, qui constanter legunt: caris Dei, pro eo quod excusi hactenus: aris Dei; quã adeò lectione Rhen. colligebat suis Adnot. & ego similiter in Liturgicis Latinorum meis, ad aras siue ad altare Dei adgeniculationes iam tum vsitatas fuisse: verùm quòd huic loco non conueniat, remittimus eius rei tractatum ad illum lib de Orat. si ad aram Dei steteris. Hic enim re penitius examinata legi non potest: aris Dei. nam Pœnitentes ne ad Pastophoria quidem virorum aut mulierum, multominus intra septa cleri, aut ad aras vsque venire permittebantur, sed ante fores Ecclesiæ illis locus assignabatur, sicuti patet ex iis quæ suprà de publicæ pœnitentiæ ritibus ex Rhenano descripsimus. Quibus adiicere licet illud, quod in argumento huius libri habet idem Rhenanus. Ex tripartita, inquit, historia (quæ habet id ex Zozomeno loco supracitato) veterem Pœnitentium ritum libet referre, quando conferet id ad Tertullianum intelligendum, quamquam nonnihil diuersum fuisse puto. Sunt autem hæc verba: Stant enim rei, & velut in Lamentationibus constituti. Dum enim sacra celebratio fuerit adimpleta, illi communionem non percipientes, cum gemitu & lamentatione semetipsos in terram prosternunt. Ad quos concurrens Episcopus, & ipse cum lacrymis & gemitu spirituali prosternitur, & omnis Ecclesiæ plebs fletibus inundatur. Post hoc autẽ prior surgit Episcopus, & eleuat iacentes à terra. Tunc competenter pro pœnitentibus facta oratione, dimittit omnes. At illi afflictionibus sponte vacantes aut ieiuniis, ab abstinentia lauacri, aut suspensione ciborum, aut rebus aliis quæ iubentur, expectant communionis tempus, quod decernit Episcopus. Constituto verò tempore, velut quoddam debitum exsoluentes, afflictione peccatorum curati cum populo communione participantur. Hactenus illius historiæ verba retulimus. Hic mos adhuc obseruatur in quibusdam Ecclesiis in die Dominica cœnæ, haud dubiè natus ab illa exomologesi, id est, actu pœnitentiæ, cuius Tertullianus meminit; immò fieri potest, vt ab illius ætate quasi per manus in hæc vsque tempora sit traditus, pauculis ceremoniis adiectis. Exomologesin Fabiolæ D. Hieronymus his verbis describit: Quis (inquit) hoc crederet, vt post mortem secundi viri, in semet reuersa (quo tempore solent viduæ negligentes, iugo seruitutis excusso agere se liberiùs, adire balneas, volitare per plateas, vultus circumferre meretricis) saccum indueret, & errorem publicè fateretur, vt tota vrbe spectãte Romana ante diẽ Paschæ in basilica quondam Laterani, qui Cæsariano truncatus est gladio, staret in ordine pœnitentium, Episcopo, presbyteris, & omni populo collacrymãtibus, sparsum crinem, ora lurida, & squalidas manus, sordida colla submitteret? Quæ peccata fletus iste non purget? Quas inueteratas maculas hæc lamenta non abluant? Hæc Hieronymus. Et verò quòd aduolui, seu prouolui, seu prosterni presbyteris, & caris Dei adgeniculari soleant confitentes, iam ab Apostolicis temporibus patet, ex Epistola B. Dionysij Areopagitæ ad Demophilum, Epist. 8. vbi illum increpat, quòd sacerdotem ad sacerdotis genua procidentem calce abiecisset. Eodem pertinet quod B. August. dict. homil. 49. contra eos agit, qui erubescebant genu flectere sub benedictione Dei, ita illic absolutionem nuncupans, eò quòd sacerdos absoluens, benedictione quadam vtatur, vti infrà latiùs cap. sequ. Atqui & antea & hîc voces sunt Tertullianicæ: expungit, & frustratur.

CAP. X.

59. Plerosque tamen hoc opus, &c.] Inscripsimus hoc caput De iis quos pudor à Pœnitentia deterret. Imitatur autem etiam hîc Tertullianum penè ad verbum Pacianus Parænesi ad Pœnit. Prudentes, inquit, ægri medicos non verentur, ne in occultis quidem corporum partibus etiam secaturos, &c. Similiter vulnerum apertioni confessionem comparare solent alij Veteres, & nominatim Origenes & Ambrosius locis infrà citatis, Basil. Reg. Breu. qu. 229. & Chrysost. hom. 3. ad populum Antioch. Quum autem qui curari cupit sua vulnera, necesse sit vt omnia & singula medico seu chirurgo patefaciat, certè facit & ista comparatio pro particulari peccatorum confessione, de qua suprà initio cap. 4. Est etiam Tertullianicum: saluti prodactæ, pro: profligatæ, & Næ, Græcum adfirmandi aduerbium. Item: offensam sui.

60. Quid consortes casuum tuorum, &c.] Locum hunc sic expressit B. Pacianus: Consortes casuum vestrorum timere nolite. Nullum corpus membrorum suorũ vexatione lætatur, immò pariter dolet, & ad remediũ collaborat. In vno & altero Ecclesia est, Ecclesia verò Christus. Atqui adeò qui fratribus peccata sua non tacet, Ec-

clesiæ lacrymis adiutus, Christi precibus absoluitur.

61. Grande planè emolumentum, &c.] *Ironiam esse rectè adnotauit Latinius: nam id patet ex eo quod sequitur,* videlicet (*quod vsurpat pro Scilicet*) impetratur, &c.

62. quam palàm absolui.] *Quandoquidem qui à Deo solo absolueretur, non posset dici:* palàm absolui, *facit istud magnoperè ad absolutionem Pœnitentis in Ecclesia per sacerdotes: De qua sic pulchrè B.Cypr. de Laps. Confiteantur singuli quæso delictum suum, dum adhuc qui deliquit in sæculo est, dum admitti confessio eius potest, dum satisfactio* & remissio facta per sacerdotes *apud Dominum grata est. Et expressius epist.* 52. *ad Anton. contra Nonatianos, Per sacerdotes eius pacem posse cócedi. Item epist.* 54. *ad Cornel. Quando permiserit ipse qui legem dedit, vt ligata in terris, etiam in cœlis ligata essent, solui autem possent illic, quæ hic in Ecclesia soluerentur. Neque verò aliter illam scripturam Matth.* 18. *& aliam similem Ioan.* 20. *interpretantur (præter eos quos adnotauimus ad epist. iam dictam* 52. *nu.* 86. *& ad epist.* 54. *nu.* 17.) *BB. Cyril. in cap.* 12. *Ioan. tractat.* 56. *Leo Papa epist.* 91. *August. de verbis Domini ser.* 11. *ac de Ciuit. Dei lib.* 20. *cap.* 19. *Hier. Comment. in* 16. *cap. Matth. Ambr. in Psal.* 38. *& lib. de Pœnit.* 2. *cap.* 2. *Chrys. hom.* 5. *de verbis Isaiæ, Vidi Dominũ. Basil. constit. Monast. cap.* 23. *& epist.* 3. *ad Amphil. cap.* 73. *Athanas. denique sermon. in illud: Profecti in pagum. Ex quibus omnibus patet non solùm consilij gratia adiri solitos sacerdotes à Pœnitentibus, sed potiùs absolutionis gratia, cuius vel ipsam formam expressit Ambros. lib. de Spiritu sancto cap.* 19. *Non in suo, inquiens, sed in Patris & Filij & Spiritussancti nomine sacerdotes peccata dimittere. Quò pertinet adeò etiam illud quod suprà ex August. adduximus, vbi Benedictionem Dei appellat hîc sacramentum. Plerique etiam Veterum interpretantur sic illud Ioã.* 11. *de Lazaro, vbi Apostolis Christus dixit: Soluite eum, & sinite abire. Denique quòd ipsi sacerdotes peccata remittant, express. verbis præterea reperire est apud Chrysost lib. tribus de sacerd. & Origenem hom.* 2. *in Psal.* 37. *& hom.* 2. *in Leuit. B. autem Pacianus epist.* 1. *ad Sympron. etiam argumentis aduersariorum nostrorum respondet in hæc verba: Solus hoc, inquies, Deus poterit.* Sed & quod per sacerdotes suos facit, ipsius potestas est. *Nam quid est illud quod Apostolis dixit: Quæ ligaueritis in terris, &c. Cur hoc,* si ligare aut soluere hominibus non licebat? *An tantùm hoc solis Apostolis licet? Ergo & baptizare solis licet, & Spiritum sanctum dare solis, & solis gentium peccata purgare, quia totum hoc non aliis quàm Apostolis imperatum est, &c. Denique & Episcopi Apostoli nominantur, sicut de Epaphrodito Paulus edisserit: Fratrem & commilitonem, inquit, meum, vestrum autem Apostolum. Si ergo & lauacri & chrismatis potestas maiorum longè charismatum ad Episcopos inde descendit,* & ligandi quoque ius adfert & soluendi. *Quod & si nos id ob nostra peccata temerariè vindicamus, Deus tamen illud vt sanctis & Apostolorum cathedram tenentibus non negabit. Cui similia habet etiam Anastasius Nicenus qu.* 6. *in script. hoc titulo. Sit ne bonum confiteri peccata viris spiritalibus: vbi latiss. tractat quidquid huc pertinet. Quæ verba eo lubentius adduximus, tum quòd rarus sit liber, tum vt eadem opera respondeatur similibus argumentis, quæ infrà iam Montanisans adfert Auctor mutata priori sententia Catholica, lib. de Pudicitia T.* 5. *Atqui paulopòst pro eo quod erat:* pulueris alicuius mordacitate anxiari, *substituimus ex* 3. *MS. c.* cruciari.

CAP. XI.

63. Quid si præter pudorem, &c.] *Agit c. istud:* De iis qui corporis incommodis deterrentur à Pœnitentia. *In quo eundem imitatur tum B. Cyprian. sub finem lib de Laps. Lamẽtari eũ putamus ex toto corde, &c. Item B. Pacianus dicta Paranesi ad pœnit. Quid dicitis (inquit) Pœnitentes? Vbi est vestræ carnis interitus? An quod in ipsa pœnitentia, &c. reliqua vtriusque loci omittentes, ne fortè prolixiores simus. Sunt autem iterum hic Tertullianicæ voces & phrases:* deuersari; otis de ieiunio vanitate.

64. in coccino.] *Per* coccinum (*inquit Rhenanus*) *intelligit vestem cocco infectam. Martialis:*

Coccina formosæ donas & Ianthina mœchæ.

Coccum vulgo granum vocant, Latinè reddentes Græcum τῆς κόκκου *vocabulum. Apud Hieronymum ad Fabiolam de veste sacerdotali, Coccus igni &ætheri deputatur.*

65. & Tyrio.] Tyrium (*inquit idem*) *appellat vestimentum ex purpura* Tyria *constans. Ouidius:*

Siue erit in Tyriis, Tyrios laudabis amictus.

Qui etiam adnotat Cedo *hîc accipi pro:* da, *aut:* date.

66. Siquid ficti nitoris, &c.] *Ad hunc fucum (inquit Rhen.) mulieres cerussa vtuntur,* coactum *verò* ruborem *purpurisso efficiunt; vsum autem explicat clariùs B. Pacianus: Siquid (inquit) ferruginei pulueris in supercilio fulguret, aut* ficti nitoris *in genas rutilet, aut* coacti ruboris *in labia desudet. Verùm de his latiùs infrà lib. de hab. muliebri.*

67. defæcato senectutem vini.] *Similiter B. Pacianus: Et exquisitius* vinum & defæcatio senectutis. *Veteres enim vt* vinum defæcarent, *& liquidius redderent, minúsque nocens fractis viribus, ante quàm biberent, colo transmittebant, vti ante me adnotauit Turnebus Aduers. lib.* 11. *cap.* 28.

68. Sed enim illos qui ambitu obeunt capessendi magistratus, &c.] Obire (*inquit Rhen.*) *absolutè pro obambulare, quod Cicero obire comitia dixit. Molestiæ autem & labores eorum qui Consulatum vrbis Romæ vel alios* magistratus *quondam ambiebant, graphicè hîc depinguntur. Sed eandem rem elegantissimè describit Cypr. ad Donatum: Qui amictu clariore conspicuus fulgere sibi videtur in purpura, quibus hoc sordibus emit vt fulgeat? quos arrogantiam fastus priùs non pertulit? quas superbas fores matutinus salutator obsedit? quot tumentium contumeliosa vestigia stipatus clientium cuneis antè præcessit; vt ipsum etiam salutantum comes postmodùm pompa præcederet, obnoxia non homini, sed potestati? & reliqua. Atqui per vocem* decrescentes *significat gestum sese demittentis in reuerentiam alterius, iuxta quod idem adnotauit; & voce* congreges *vtitur, propter schema quod est in vocibus* celebres *&* exules.

69. propter vnius anni volaticum gaudium.] *Nam Consulatus (inquit idem Rhenan.) erat magistratus annuus. Item alia quædam functiones annuæ. Cyprianus: Eant nunc magistratus, & Consules siue Proconsules annuæ dignitatis insignibus, & duodecim fascibus glorientur. Est verò antiqua vox* volaticum, *pro inconstanti, etiã Ciceroni vsitata lib.* 3. *ad Attic. & de Arusp. cap.* 43.

70. securium virgarúmve.] Secures & virgæ *præferebantur Consulibus in publicum prodeuntibus, quas vno fascium nomine comprehendit dicta Epist. ad Donatum B. Cyprianus.*

CAP. XII.

71. Si de Exomologesi retractas, &c.] *Capiti huic titulum*

titulum dedimus: Quòd omnia hæc metus gehennæ æternæ superare debeat. Imitatur etiam hunc locum B.Pacianus iisdem penè verbis vbi suprà, ex quo & MS. 3. correximus: exomologesis extinguet, pro: extinguit. Ex censura item Ioan. Harrisij legimus: adeptione, pro: adoptione.

72. quum fumariola quædam.] Alludit (inquit Rhen.) ad Vesuuium Campaniæ montem. Quod autẽ deinde adiungit, apertiùs exponit lib. de Pallio, quum inquit, Ex huiusmodi nubilo & Tuscia Vulsinios pristinos deusta, quo magis de montibus suis Campania speret erepta Pompeios. Vbi vtrobique figura Græca vtitur: nam oppidorum nomina sunt. In altero loco etiam speret, pro timeat posuit, sicut & hic sperent, pro timeant. Idem narrat in Apologetico his verbis: Sed nec Tuscia iam tunc atque Campania de Christianis querebantur, quum Vulsinios de cœlo, Pompeios de suo monte profudit ignis. Similiter Pacianus: Æstuant indefessis flammarum globis, Æthna & Ianiculus (sic enim lego) & Vesuuius Campanus.

73. ignis intrinsecus fœta.] Figura (vti adnotauit Rhenan.) Græca, hoc est secundum eas partes quæ igni fœtæ sunt, siue fœtæ ignis, vt ipse loquitur, per genitiuum.

74. Ceruus sagitta transfixus, &c.] Imitantur iisdem penè verbis & hunc locum B. Pacianus, vbi suprà, & B. Hieronym. in cap. 7. Ecclesiastæ. verùm Capris, seu potius Capreis, illi tribuunt, quod Auctor Ceruo tribuit. Cui consentit Plin. lib. 8. in hæc verba (vti etiam Rhen. citat.) Dictamnum herbam extrahendis sagittis cerui demonstrauere, percussi eo telo, pastúque eius herbæ eiecto. Auctor Plin. lib. 8. cap. 27. Mentionem eius herbæ facit Virgil. lib. Æneid. 12.

Tum Venus indigno nati concussa dolore
Dictamnum genitrix Cretæa carpit ab Ida,
Puberibus caulam foliis & flore comantem
Purpureo. Non illa feris incognita capris
Gramina, quum tergo volucres hæsere sagittæ.

Irreuocabiles moras verò interpretatur idem Rhen. difficulter reuocabiles: nam ferrum teli facilè eximi non potest.

75. nouit illos oculare tursus, &c.] Hic habes (inquit Rhenan.) oculare, cuius contrarium exoculare tritius verbum. De Chelidonia Plinius: Chelidoniam, inquit, visus saluberrimam hirundines monstrauere, vexatis pullorum oculis illa medentes. Vtitur autem eadem voce & Pacianus & Hieronymus.

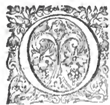
76. institutam à Domino Exomologesin sciẽs.] Rectè etiam hic Rhenanus adnotat, Traditum à Domino & institutum istum pœnitentiæ actum & ministerium, qui adeò quum etiam confessionem vel ipso teste (vti supradiximus cap. 9.) coniunctam habuerit, necesse est vt & illam à Domino institutam credamus, maximè illis verbis supracitatis cap. 10. Quorum retinueritis peccata, &c. atque adeò malè rursum hic adnotat secretam confessionem ex publica exortam. Benè interim habet, quòd nolit abrogari, sed emendari adhibitis sacerdotibus (iuxta B. Cyprian.) ætate & fide integris, sacra lectione instructis.

77. vnguium aquilinum in morem esferatione, & capilli incuria horrorem leoninum præferente.] Ita hunc locum castigauimus ex Paciano, qui eum imitatus ad verbum, ferè sic habet: Leonum in illo iubas impexa cæsaries, & barbarum horrorem exuperat, & longè incuruis vnguibus manus horrentes aquilas mentiuntur. Antea erat vnguium leoninum in morem, & horrorem aquilinum. Verùm repugnat etiam ipsa aquilæ & leonis effigies, quorum ille vnguibus, hic verò capillis horret. Ex MS. autem tribus legimus, vti verè legendum est: Pro, pro: Proh. Item: discidio maris, pro: dissidio, quam etiam lectionem comprobauimus in Cyprian. Adnotat. nostris ad epist. 44. num. 4.

78. de istis duobus humanæ salutis quasi Pharis.] Alludit ad turrim Pharon, quæ in insula Pharo inter orbis miracula (quibus comparat Reges duos Nabuchodonosor & Pharaonem: quo fit vt legamus cum MS. cod. duobus, pro: duabus) à Plin. lib. 36. cap. 13. & Strabone lib. 17. recensetur.

79. Adam exomologesi restitutus in Paradisum.] Hoc contra Tatianum hæreticum, cuius erat hæresis, Adam salutem consequi non potuisse, vti patet ex lib. de Præscript. adu. hæres. infrà T. 3. vbi de hoc latius.

ARGVMENTVM IACOBI PAMELII IN LIBRVM DE ORATIONE.

RATIONEM *Dominicam explicaturus Tertullianus, eadẽ opera Orationibus sacrificiorum quomodo interesse debeamus explicat.*

Principio, tum ab auctore Christo, qui eam Discipulis noui Testamenti determinauit, commendat, tum etiam quòd ea Breuiarium quoddam totius Euangelij disciplinæ comprehendatur. I.

Præfatiuncula autem illa: Pater noster qui in cælis es, Deum orari docet, & fidem commendari. II.

Petitionem primam hoc continere, vt sanctificetur in nobis nomen Domini. III.

Secundam, vt fiat voluntas Dei per omnia in nobis tam spiritu quàm carne, & vt salui simus & in cælis & in terris. IIII.

Tertiam, vt adueniat nobis regnum Dei, & cum illo regnemus. V.

Quartam, tum vt terrenis quoq; nostris necessitatibus prouideat Deus, tũ vt corpori VI.

Domini, quòd illis verbis: Hoc est corpus meum, in pane censetur, communicemus.

VII. *Quintam esse Exomologesin delicti, & veniæ petitionem, vti euadamus iudicium exactionis ad soluendum nouiss. quadrantem.*

VIII. *Sextam, vt nō de remittendis tantùm, sed & de auertendis delictis supplicaremus, petendo ne nos induci patiatur in tentationem, sed vti indicat interpretans clausula, nos euehat à malo.*

IX. *Porrò addit, ex eo quod dixit Dominus: Petite & accipietis, etiam ius nobis esse superstruendi & alias petitiones, quas, sub finem, sacrificiorum Orationes nuncupat, nos Collectas Missarum dicimus.*

X. *Ita tamē vt præceptorum Dei memores, non priùs ad Dei altare accedamus, quàm omni & ira & animi confusione vacui: neque enim agnosci poterit à spiritu sancto spiritus inquinatus.*

XI. *Alioqui rationi non esse consonum, manibus ablutis, spiritu verò sordente, orationē obire, (improbans quibusdam vsitatum morem lauandi totius corporis) quas, inquit, non attollimus tantùm, sed etiam expandimus Dominica passione modulantes.*

XII. *Deinde & alia quædam denotat, quæ non religioni, sed superstitioni deputāda sunt; vel eo coërcenda, quòd gentilibus adæquent; vti sunt depositis penulis orationem facere, & adsignata oratione assidendi mos: siquidem irreuerens sit assidere sub conspectu Dei viui, angelo adhuc orationis astante.*

XIII. *Atqui & cum modestia & humilitate adorandum, manibus temperatè ac probè elatis, nec vultu in audaciam erecto, neque clariore voce, ne proximis obstrepamus.*

XIIII. *Denique eos item reprehendit, qui ieiunantes, præterquàm sub Pascha, habita oratione cum fratribus osculum subtrahunt; quale enim sacrificium, à quo sine pace receditur. Item illos qui stationem seu ieiunium solui putabāt accepto corpore Domini: accepto enim corpore Domini & reseruato, vtrumque saluum esse, & participationem sacrificij, & executionem officij.*

Ceterùm meminit huius libri S. Hilarius in Matth. cap. 5. De Orationis autem sacramenti necessitate commentandi (ita lego, pro: commendandi) Cyprianus vir sanctæ memoriæ nos liberauit; quamquam & Tertullianus huic volumen aptiss. scripserit; sed consequens error hominis detraxit scriptis probabilibus auctoritatem. Quæ eius verba adduximus, vt agnoscat vel ipso adtestante Lector, quòd ante hæresin Liber hic conscriptus sit, vt ne quis (quod facere solent Magdenburgenses) quæ hîc de sacrificio & corpore Domini tam luculenter expressit, ad errorem Montanistarum referat. Intelligit autem Librum S. Cypriani de Oratione Dominica, in quo ad verbum ferè, vti solet, hūc imitatur, & verba etiam quædam ex vltimo capite, de quibus infrà, transscripsit Hrabanus noster lib. de Instit. cler. 2. c. 3. Quorum duorum testimonia, etsi vel sola sufficere debeant, certè non modò Ioan. Gagnæus, qui primus in editione Parisiensi edidit, sed & Lælandus MS. hunc librum vidisse se testatur, atque adeò ad MS. Anglicanum exemplar Gelenius castigauit. Ego, quum quod optassem, nullum nancisci potuerim, saltem Adnotationibus, quæ ad confirmationem Christiani sacrificij faciunt, illustraui.

A Q. SEPTIMII FLORENTIS TERTVLLIANI DE [1] ORATIONE LIBER.

EI [2] spiritus, & Dei sermo, & Dei ratio, sermo rationis, & ratio ser- CAP. I.
monis & spiritus. Vtrumque Iesus Christus Dominus noster no- Math. 6.
uis discipulis noui Testamenti nouam orationis formam determi- & Luc. 11.
nauit. Oportebat enim in hac quoque specie nouum vinum nouis Math. 9.
vtribus recondi, & nouam plagulam nouo assui vestimento. [3] Cete-
rùm quicquid retrò fuerat, aut demutatum est, vt circuncisio: aut
suppletum, vt reliqua lex: aut impletum, vt prophetia: aut per-
fectum, vt fides ipsa. Omnia de carnalibus in spiritalia renouauit
noua Dei gratia superducto Euangelio expunctore totius retrò vetustatis. In quo & Dei
spiritus, & Dei sermo, & Dei ratio approbatus est Dominus noster Iesus Christus: Spi-
ritus quo valuit, sermo quo docuit, ratio quo venit. Sic oratio à Christo constituta ex
tribus constituta est. Ex sermone, quo enunciatur: ex spiritu, quo tantum potest: ex ra-
tione, qua docetur: Docuerat & Ioannes discipulos suos adorare. sed omnia Ioãnis Chri-
sto præstruebantur, donec ipso aucto (sicut idem Ioannes prænuntiabat, illum augeri Ioan. 3.
B oportere, se verò deminui) totum præministri opus cum ipso spiritu transiret ad Domi-
num. Ideò nec extat in quæ verba docuerit Ioannes adorare, quòd terrena cœlestibus
cesserint. Qui de terra est, inquit, terrena fatur; & qui de cœlis adest, quæ vidit, ea loqui-
tur. Et quid non cœleste, quod Domini Christi est? vt hæc quoque orandi disciplina.
Consideremus itaque benedicti cœlestem eius sophiam, in primis de præcepto secretè Math. 6.
adorandi: quo & fidem hominis exigebat, vt Dei omnipotẽtis & conspectũ & auditũ sub
tectis & in abditis etiam adesse confideret: & modestum fidei desiderabat, vt quem vbiq;
audire & videre fideret, ei soli religionem suam offerret. Sequẽte sophia in sequenti præ-
cepto proinde pertineat ad fidem & modestiam fidei, si non agmine verborũ adeundum
putemus ad Dominum, quem vltrò suis prospicere certi sumus. Et tamen breuitas ista,
quòd ad tertiũ sophiæ gradum faciat, magnæ ac beatæ interpretationis substantia fulta
est: quantúmque substringitur verbis, tantum diffunditur sensibus. Neque enim propria
tantùm orationis officia complexa est, venerationem Dei, aut hominis petitionem, sed
omnem penè sermonem Domini, omnem commemorationem disciplinæ, vt reuera in
oratione breuiarium totius Euangelij comprehendatur. [[4] Incipit à testimonio Dei & II.
merito fidei, quum dicimus, *Pater qui in cœlis es*. Nam & Deum oramus, & fidem commẽ-
damus, cuius meritum est hæc appellatio. Scriptum est, Qui in eum crediderint, dedit Ioan. 1.
eis potestatem vt filij Dei vocentur. Quamquam [5] frequentissimè Dominus patrem no- Matth. 6. 7.
bis pronunciauit Deum. Immò & pręcepit, ne quem in terris patrem vocemus, nisi quem 10. 16. 21.
C habemus in cœlis. Itaque sic adorantes etiam præceptum obimus. Fœlices qui patrem Matth. 23.
agnoscunt. Hoc est quod Israëli exprobratur, quod cœlum ac terrã spiritus contestatur,
[6] Filios dicens genui, & illi me non agnouerunt. Dicendo autem patrem, Deum quoque Isai. 1.
cognominamus. Appellatio ista & pietatis & potestatis est. Item in patre filius inuo-
catur. Ego enim, inquit, & pater vnum sumus. [7] Ne mater quidem Ecclesia præteri- Ioan. 10.
tur. Siquidem in filio & patre mater recognoscitur, de qua constat & patris & filij no-
men. Vno igitur genere aut vocabulo & Deum cum suis honoramus, & præcepti me-
minimus, & oblitos patris denotamus. [[8] Nomen Dei patris nemini proditum fue- III.
rat: etiam qui de ipso interrogauerat Moyses, aliud quidem nomen audierat. Nobis re- Gen. 32.
uelatum est in filio. [9] Iam enim filius nouum patris nomen est. Et apertiùs, *Nomen tuum* Exod. 3.
manifestaui hominibus. id ergo vt *sanctificetur* postulamus. Non quòd deceat homines Matth. 11.
benè Deo optare, quasi sit & aliud de quo ei possit optari, aut laboret nisi optemus. Planè Ioan. 17.
benedici Deum omni loco ac tempore condecet ob debitam semper memoriam benefi- Psal. 34.
ciorum eius ab omni homine. Sed & hoc benedictionis vice fungitur. Ceterùm quando
non sanctum & sanctificatum est per semetipsum nomen Dei, cùm ceteros sanctificet ex
semetipso? Cui illa angelorũ circumstantia non cessat dicere Sanctus, Sanctus, Sanctus. Isai. 6. &
Proinde igitur & nos [10] angelorum si meruerimus candidati iam hinc cœlestem illam in Apocal. 4.

Deum vocem,& officiũ futuræ claritatis ediſcimus.Hoc quantum ad gloriam Dei. Alioquin quantum ad noſtram petitionem,cùm dicimus, Sanctificetur nomen tuum,id petimus vt ſanctificetur in nobis,qui in illo ſumus:ſimul & in ceteris quos adhuc gratia Dei D
Math. 5. expectat,vt & huic præcepto pareamus,[11] orãdo pro omnibus,etiam pro inimicis noſtris. Ideoq; ſuſpenſa enunciatione non dicentes, Sanctificetur in nobis,in omnibus dicimus.
IIII. [[12] Secundum hanc formam ſubiungimus; [13] *Fiat voluntas tua in cœlis & in terra*, non quòd aliquis obſiſtat quo minus voluntas Dei fiat,& ei ſucceſſum volũtatis ſuæ oremus,ſed in omnibus petimus fieri voluntatem eius.[14] Ex interpretatione enim figurata carnis & ſpiritus nos ſumus cœlum & terra. Quamquam etſi ſimpliciter intelligẽdum eſt:idem tamẽ eſt ſenſus petitionis,vt in nobis fiat voluntas Dei in terris,vt [15] poſſit ſcilicet fieri & in cœlis. Quid autem Deus vult quàm incedere nos ſecundum ſuam diſciplinam? Petimus ergo ſubſtantiam & facultatem voluntatis ſuæ ſubminiſtret nobis,vt ſalui ſimus & in cœlis & in terris, quia ſumma eſt voluntatis eius ſalus eorum quos adoptauit. Eſt [16] & illa Dei voluntas,quam Dominus adminiſtrauit prædicando,operando,ſuſtinẽdo. Sic enim ipſe
Ioan. 6. pronunciauit,non ſuam, ſed patris facere ſe voluntatẽ: ſine dubio quæ faciebat, ea erant voluntas patris,ad quæ nunc nos velut ad exemplaria prouocamur,vt & prædicemus,& operemur,& ſuſtineamus ad mortem vſque. Quæ vt implere poſſimus,opus eſt Dei voluntate. Item dicẽtes, Fiat voluntas tua,vel eo nobis benè optamus,quòd nihil ſit mali in Dei voluntate,etiã ſi quid pro meritis cuiuſque ſecus irrogatur. Iam hoc dicto ad ſufferentiã noſmetipſos præmonemus. Dominus quoq; cùm ſubſtãtia paſſionis infirmitatem E
Luc. 22. carnis demõnſtrare iam in ſua carne voluiſſet,[17] Pater,inquit,transfer poculum iſtud. Et recordatus,niſi quòd mea non,ſed tua fiat voluntas. Ipſe erat voluntas & poteſtas patris,
V. & tamen ad demonſtrationem ſufferentiæ debitæ voluntati ſe patris tradidit. [[18] *Veniat* quoque *regnum tuum*,ad id pertinet quòd & fiat voluntas tua,in nobis ſcilicet. Nam Deus
Prou. 21. quando non regnat,in cuius manu cor omnium regnum eſt? Sed quicquid nobis optamus,in illum auguramur,& illi deputamus quod ab illo expectamus. Itaque ſi ad Dei voluntatem & [19] ad noſtram ſuſpenſionem pertinet regni dominici repræſentatio, [20] quomodo quidam pertractum quendam in ſeculo poſtulant? quum regnum Dei,quod vt adueniat oramus,ad cõſummationem ſeculi tendat, optamus maturiùs regnare,& nõ diutiùs ſeruire. Etiam ſi præfinitum in oratione nõ eſſet,de poſtulando regni aduentu,vltrò eam vocem poſtulaſſemus,feſtinantes ad ſpei noſtræ complexum. Clamãt ad Dominum
Apocal. 6. in viſu animæ martyrum ſub altari: Quònam vſq; non vlciſceris,Domine,ſanguinem noſtrum de incolis terræ? [21] Nam vtiq; vltio illorum à ſeculi fine dirigitur. Immò quàm celeriter veniat Domine regnum tuum. Votum Chriſtianorum,cõfuſio nationum,exulta-
VI. tio angelorum,propter quod conflictamur,immò potius propter quod oramus. [[22] Sed quàm eleganter diuina ſapientia ordinem orationis inſtruxit? vt poſt cœleſtia,id eſt poſt Dei nomen,Dei voluntatem,& Dei regnũ terrenis quoq; neceſſitatibus petitioni locum
Math. 6. faceret? nam & edixerat Dominus: Quærite priùs regnum,& tunc vobis etiam hæc adiicientur. Quamquam *Panem noſtrum quotidianum da nobis hodie*,ſpiritaliter potiùs intelliga- F
Ioan. 6. mus. Chriſtus enim panis noſter eſt,quia vita Chriſtus,& vita panis. Ego ſum,inquit,panis vitæ. Et paulò ſuprà: Panis eſt ſermo Dei viui,qui deſcendit de cœlis. [23] Tum quòd & corpus eius in pane cenſetur: Hoc eſt corpus meum. Itaq; petendo panem quotidianum, perpetuitatẽ poſtulamus in Chriſto,& indiuiduitatem à corpore eius. Sed & quia carnaliter admittitur iſta vox,nõ ſine religione poteſt fieri & ſpiritalis diſciplinæ. Panem enim peti mandat,[24] quod ſolum fidelibus neceſſarium eſt: cetera enim nationes requirunt. Ita
Math. 6. & exemplis inculcat,& parabolis retractat,cùm dicit, Nunquid panem filiis pater auferet,
Math. 15. & canibus tradit? Item, Nunquid filio panẽ poſcenti lapidem tradit? Oſtendit enim quid
Math. 7. à patre filij expectent. Sed & nocturnus ille pulſator,panem pulſabat. Meritò autem adie-
Luc. 11. Math. 6. cit; Da nobis hodie,vt qui præmiſerat; Nolite de craſtino cogitare quid edatis. Cui rei pa-
Luc. 12. rabolam quoque accommodauit illius hominis, qui prouenientibus fructibus ampliatio-
VII. nem horreorum & longæ ſecuritatis ſpatia cogitauit, is ipſa nocte moritur. [[25] Conſequens erat,vt obſeruata Dei liberalitate,etiam clementiam eius precaremur. Quid enim alimenta proderunt,ſi illis reputamur reuera quaſi taurus ad victimam?[26] Sciebat Dominus ſe ſolum ſine delicto eſſe. Docet itaque, *petamus* [27] *dimitti nobis debita noſtra*. [28] Exomo-
Ezech. 33. logeſis eſt petitio veniæ,quia qui petit veniam,delictum confitetur. Sic & pœnitentia demõſtratur acceptabilis Deo,quia vult eam quàm mortem peccatoris. [29] Debitum autem in

A in scripturis delicti figura est, quòd perinde iudicio debeatur, & ab eo exigatur, nec eua-
dat iustitiã exactionis, nisi donetur exactio, sicut illi seruo dominus debitũ remisit. Huc *Matth. 18.*
enim spectat exemplum parabolæ totius. Nam & quod idẽ seruus à domino liberatus, nõ
per inde parcit debitori suo, ac propterea delatus penes dominum tortori delegatur ad
sol uendum[30] nouissimum quadrantem, id est modicum vsque delictũ, eò competit, quod *Matth. 5.*
rem ittere nos quoq; profitemur debitoribus nostris. Iam & alibi ex hac specie orationis:
Rem ittite, inquit, &[31] remittetur vobis. Et cùm interrogasset Petrus, si septies remittẽdũ *Luc. 6.*
esset fratri: Immò, inquit, septuagies septies; vt legẽ in melius reformaret, quòd in Genesi *Matth. 18.*
de Cain septies, de Lamech autẽ septuagies septies vltio reputata est. [[32] Adiecit ad ple- *Gen. 4.* CAP. VIII.
nitudinem tam expeditæ orationis, vt non de remittendis tantùm, sed etiam de auerten-
dis in totũ delictis supplicaremus, *Ne nos inducas in tentationem*, id est, ne nos patiaris induci,
ab eo vtique qui tẽtat. Ceterùm absit vt Dominus tentare videatur, quasi aut ignoret fidẽ *1. Thess. 3.*
cuiusque, aut deiicere sit consentiẽs. Diaboli est & infirmitas & malitia. Nam & Abrahã *Iacob. 1.*
non tentãdæ fidei gratia sacrificare de filio iusserat, sed probãdæ, vt per eũ faceret exẽplũ *Gen. 22.*
præcepto suo, quo mox præcepturus erat, neque pignora Deo chariora habenda. Ipse à
Diabolo tentatus præsidem & artificem tentationis demõstrauit. Hunc locum posterio-
ribus confirmat: Orate dicens, ne tentemini. Adeò tentati sunt Dominum deserẽdo, qui *Matth. 4.*
somno potius indulserant quàm orationi. Eò respondet clausula interpretãs quid sit, Ne *Ibidem 26.*
nos inducas in tentationem. Hoc est enim,[33] *Sed euehe nos à malo.* [[34] Compendiis pauco- CAP. IX.
rum verborum, quot attinguntur edicta Prophetarum, Euangeliorum, Apostolorũ, ser-
B mones Domini, parabolæ, exempla, præcepta, quot simul expungũtur officia Dei, honor
in patre, fides, testimonium in nomine, oblatio obsequij in voluntate, cõmemoratio spei
in regno, petitio vitæ in pane, exomologesis debitorum in deprecatione, sollicitudo tẽta-
tionum in postulatione tutelæ. Quid mirum? Deus solus docere potuit, vt se vellet orari.
Ab[35] ipso igitur ordinata religio orationis, & de spiritu ipsius iam tunc cùm ex ore diuino
ferretur, animata suo priuilegio ascendit in cœlum commendans patri quæ filius docuit.
Quoniam tamen Dominus prospector humanarum necessitatum seorsum post traditam
orandi disciplinam, Petite, inquit, & accipietis, & sunt quæ petantur pro circũstantia cu- *Ioan. 16.*
iusque, præmissa legitima & ordinaria oratione quasi fundamento, accidentiũ ius est de-
sideriorum, ius est superstruendi extrinsecus petitiones. [[36] Cum memoria tamen præ- CAP. X.
ceptorũ, ne quantũ à præceptis, tãtũ ab auribus Dei longè simus. Memoria præceptorum
viam orationibus sternit ad cœlum, quorum præcipuum est: Ne priùs ascẽdamus ad Dei
altare, quàm si[37] quid discordiæ vel offensæ cũ fratribus cõtraxerimus, resoluamus. Quid
est enim ad pacem Dei accedere sine pace? ad remissionem debitorum cum retentione?
Quomodo placabit patrem iratus in fratrem,[38] cùm omnis ira ab initio interdicta sit no-
bis? Nam & Ioseph dimittens fratres suos ad perducendum patrem, Et ne, inquit, irasca- *Gen. 4.*
mini in via, nos scilicet monuit. Aliàs enim via cognominatur disciplina nostra. Tũ ne in *Gen. 45.*
via orationis constituti ad patrem cum ira incedamus. Exinde apertè Dominus amplians *Psal. 118.*
legem, iram in fratrem homicidio superponit, ne verbo quidem malo permittit expungi; *Matth. 5.*
C etiam si irascendum est, non vltra Solis receptum, vt Apostolus admonet. Quàm autẽ te-
merarium est aut diẽ sine oratione transigere, dum cessas fratri satisfacere, aut orationem *Ephes. 4.*
perseuerante iracundia perdere. Nec ab ira solummodò, sed omni omninò confusione
animi libera debet esse orationis intentio, de tali spiritu emissa, qualis est spiritus ad quem
mittitur.[39] Neque enim agnosci poterit à spiritu sancto spiritus inquinatus, aut tristis à læ- *Sap. 1.*
to, aut impeditus à libero. Nemo aduersarium recipit, nemo nisi comparem suum admit-
tit. [[40] Ceterùm quæ ratio est manibus quidem ablutis, spiritu verò sordente orationem CAP. XI.
obire? quãdo & ipsis manibus spiritales munditiæ sint necessariæ, vt à falso, à cæde, à sæ-
uitia, à veneficiis, ab idololatria, ceterisque maculis quæ spiritu cõceptæ manuum opera
transiguntur, puræ alleuentur. Hæ sunt veræ munditiæ, non quas plerique superstitiosè
curant, ad omnẽ orationem etiam cum lauacro totius corporis aquam sumentes. Id cùm
scrupulosè percontarer & rationem requirerem, comperi commemorationem esse in
Domini deditionem. Nos Dominum adoramus, nõ dedimus, imò & aduersari debemus
deditoris exemplo, nec propterea manus abluere, nisi quòd conuersationis humanæ in-
quinamentum conscientiæ causa lauemus. Ceterùm satis mundæ sunt manus, quas cum
toto corpore in Christo semel lauimus. Omnibꝰ licet membris lauet quotidie Israël, nun- *Isai. 1.*
quam tamen mundus est. Certè manus eius semper immundæ sanguine Prophetarum &

ipsius Domini cruentatæ in æternum. Et ideò [41] conscientia patrum hæreditarij rei nec D
attollere eas ad Dominum audēt, ne exclamet aliquis Esaias, ne exhorreat Christus. Nos
vero non attollimus tantùm, sed etiam expandimus, & dominica passione modulātes, &
Cap.xii. orantes confitemur Christo. [[42] Sed quoniam vnum aliquod attigimus vacuæ obseruationis, non pigebit cetera quoque denotare, quibus meritò vanitas exprobranda est, [43] siquidem sine vllius aut Dominici aut Apostolici præcepti auctoritate fiunt. huiusmodi enim nō religioni, sed superstitioni deputātur, affectata & coacta & curiosi potius quàm rationalis officij, certè vel [44] eò coërcenda quòd gētilibus adæquēt. Vt est quorundam [45] positis penulis orationem facere: sic enim adeunt ad idola nationes. Quod vtique si fieri
1. Cor. 11. oporteret, Apostoli qui de habitu orandi docent, cōprehendissent; nisi si qui putant Pau-
2. Tim. 4. lum penulam suam in oratione penes Carpum reliquisse. Deus scilicet non audiat penu-
Dan. 3. latos; qui tres sanctos in fornace Babylonij regis orantes [46] cum sarabaris & tyaris suis exaudiuit. Item quòd adsignata oratione [47] assidendi mos est quibusdā, nō perspicio rationem, nisi si [48] Hermas ille, cuius scriptura ferè Pastor inscribitur, transacta oratione non super lectum assedisset, verùm aliud quid fecisset, id quoque ad obseruationē vindicaremus. Vtique nō. Simpliciter enim & nūc positum, Cùm adorassem & assedissem super lectum, ad ordinem narrationis, nō ad instar disciplinæ. Alioquin nusquam erit adorandū nisi vbi fuerit lectus. Imò cōtra scripturā fecerit, si quis in cathedra, aut subsellio sederit. Porrò cùm perinde faciāt nationes [49] adoratis sigillaribus suis residendo, vel propterea in E
nobis reprehēdi meretur quod apud idola celebratur. Eò apponitur & irreuerētiæ crimē etiam ipsis nationibus, si quid saperent, intelligendū. Siquidem irreuerens est assidere sub cōspectu cōtráque conspectum eius, quem cùm maximè reuerearis ac venereris: quanto
Luc. 1. magis sub conspectu Dei viui [50] angelo adhuc orationis astante factum istud irreligiosissi-
Cap.xiii. mum est, nisi exprobramus Deo quod nos oratio fatigauerit. [[51] Atqui cum modestia & humilitate adorantes magis commendamus Deo preces nostras, ne ipsis quidē manibus sublimiùs elatis, sed temperatè ac probè elatis. Ne vultu quidem in audaciam erecto. Nā
Luc. 18. ille publicanus, qui non tātùm prece, sed & vultu humiliatus atque deiectus orabat, iustificatior Pharisæo procacissimo discessit. [52] Sonos etiam vocis subiectos esse oportet, aut quantis arteriis opus est si pro sono audiamur? Deus autem non vocis, sed cordis auditor est sicut conspector. [53] Dæmonium oraculi Pythij: Et mutum, inquit, intelligo, & non lo-
Jon. 2. quentem exaudio. Dei aures sonum expectant? Quomodo ergo oratio Ionæ de vētre ceti per tantæ bestiæ viscera ab ipsis abyssis per tantam æquoris molem ad cœlum potuit euadere? Quid amplius referēt isti qui clariùs adorāt, nisi quòd proximis obstrepunt? Imò
Cap.xiiii. prodendo petitiones suas, quid minus faciunt quàm si in publico orent? [[54] Alia iā consuetudo inualuit, ieiunantes habita oratione cum fratribus subtrahunt [55] osculum pacis, quod est signaculum orationis. Quando autem magis conferenda cum fratribus pax est, nisi cùm oratione commendabilior ascendit, vt ipsi de nostra operatione participent, quā auderent de sua pace fratri trāsigere? Quæ oratio cum diuortio sancti osculi integra, quē F
Domino officium facientē impedit pax? [56] Quale sacrificiū est, à quo sine pace receditur? Quæcunque ratio sit, non erit potior præcepti obseruatione, quo iubemur ieiunia nostra celare. Iam enim de abstinentia osculi agnoscimur ieiunātes. Sed & si qua ratio est ne tamen huic præceptor tu sis, potes domi fortè inter quos latere ieiunium in totum non datur, differre pacem. Vbicunque autem alibi operationem tuam abscondere potes, debes meminisse præcepti: ita & disciplinæ foris, & consuetudini domi satisfacies. Sic [57] & die Paschæ quo communis & quasi publica ieiunij religio est, meritò deponimus osculum, nihil curantes de osculando quod cum omnibus faciamus. [58] Similiter de stationum diebus, non putant plerique sacrificiorum orationibus interueniendum, quòd statio soluenda sit accepto corpore Domini. [59] Ergo deuotum Deo obsequium eucharistia resoluit, an magis Deo obligat? Nónne solemnior erit statio tua, si & ad aram Dei steteris? [60] Accepto corpore Domini & reseruato vtrunque saluum est, & participatio sacrificij, & executio officij. Si statio de militari exemplo nomen accipit (nam & militia Dei sumus) vtique nulla lætitia siue tristitia obueniens castris, stationes militum rescindit. Nam lætitia libentiùs, tristitia sollicitiùs administrabit disciplinam.

A D-

ANNOTATIONES IACOBI PAMELII IN LIBRVM DE ORATIONE.

1. DE Oratione.] Etsi initio Orationis vox à Tertulliano accipiatur in genere, post nihilominus explicationem Orationis Dominicæ ferè vsurpatur pro Oratione mystica, seu sacrificio Christiano, vt illi sint idem Oratio & Sacrificium; quare existimaui huc loco potiùs conuenire quæ Rhenanus adnotauit in lib. de Coron. militis, de Sacrificio seu Missæ Christianæ per ipsum Christum institutione, & vsu continuo iam inde ab Apostolis ad nostram ætatem vsque. Quam antiquitatem quum nudè ferè ille proponat, nos etiam Tertulliani testimonio comprobabimus, vt non sit difficile hinc intelligere, qualis tum Missa Africana fuerit, idque verbis quàm poterit fieri paucioribus, remittentes Lectorem ad Liturgica nostra Latinorum pag. 161. & sequ. vbi locos ipsos, sicuti se habent, reperire est, & ex aliis Patribus similia licet colligere.

Missam (inquit Rhenan. Adnotat. in 3. lib. adu. Marc. idipsum paucis repetens vbi suprà) dixit ea ætas pro missione. Vnde Sacrificio id vocabulum accommodatum ex hac occasione. Catechumeni in templo manebant donec Euangelium exposuisset Episcopus, similiter Energumeni, Illuminandi, & Pœnitentes. Tum clamabat Leuita (iuxta B. Dionys. Areopag. libr. de Hierarch. Eccles. & Clement. Rom. de const. Apostol. Tertull. quoque de præscript. aduers. hæret.) post benedictionem singulorum ab Episcopo factam: Catechumeni (& sic de reliquis) exeunto in pace. Ab hac itaque dimissione, non vulgus modo (vti ille) sed & Ambros. epist. 35. & B. August. serm. 227. de tempor. Missæ appellationem sacro tribuerunt. Hoc antiquitatis mysterium in Isidori Lexico legitur. Alij Missam deriuant à dimissione populi in fine sacri. quum (non hodie dumtaxat, vti ille, sed iam ab initio) Diaconus pronunciat; Ite Missa est. Quò alludere adnotauimus B. Cyprian. lib. de Spectat. Adnot. nostris num. 7. quum dicit: Qui festinans ad spectaculum dimissus, & adhuc gerens secum, vt adsolet, Eucharistiam. Eodem etiam pertinet quod habet Auctor Tom. sequ. l. de Anima, Post transacta sollemnia dimissa plebe. Hinc duplicem fuisse Missam, aliam Catechumenorum, aliam fidelis populi rectè adnotauit Claudius de Sainctes Præfat. in Liturgias Græcorum, cui interim magis placet, vt ab Hebræa voce Missach deriuationem accipiat vox Missæ: quam sententiam & nos probabilem adnotauimus dict. Liturg. nostrorum pag. 36. Tertullianus interim (sicut & de aliis Patribus tam Græcis quàm Latinis adnotauimus in Epist. S. Cyprian. ad Cæcil. num. 49.) aliis appellationibus diuersis Missam circumscribit. Apologetici enim cap. 39. vocatur coitio Christianorum, communicatio orationis & conuentus & omnis sancti commercij: & plurali numero: cœtus & congregationes. ac: mysteria & diuina eiusdem lib. cap. 6. ac lib. de Coron. militis: antelucani cœtus. Item l. 2. ad Vxorem: nocturnæ conuocationes, sollemnia, conuiuium Dominicum, &: Dei cœna. conuentus etiam & sollemnia, ac: Orationes diuinæ, lib. de Anima & de Ieiun. Denique lib. dicto ad Vxorem de Monog. & de Cor. militis; ac hic sub finem: oblatio, seu: oblationes, ac de Cast. oblatio per sacerdotem. Immò verò hoc libro sacrificium, sacrificij participatio, sacrificiorum orationes, ac lib. ad Vxorem 2. sacrificia sine scrupulo. Eodem pertinent quæ habet in Apolog. coire in cœtum & congregationem, vt ad Deum precationibus ambiamus orantes. & lib. de Fuga in persecut. Colligere & collectas facere, ac infrà hoc libro: Habere orationem cum fratribus, de oratione & operatione participare; ac sacrificiorum orationibus interuenire. Item: Oblationes reddere, offerre, & commemorare per sacerdotem, lib de Exhort. cast. Per noctem Deum adorare, orare, precari. In Apolog. Et quæ respectiuè officia sunt: Episcopi, Presbyteri, Diaconi, libro hoc infrà: Adsignare & transigere Orationem, Dominicum officium facere. In Apolog. Deum inuocare æternum, Deum verum, Deum viuum. l. de Cor. milit. & de Vel. virg. Offerre & Oblationes facere. Ad Scapulam: sacrificare quomodo præcepit Deus pura prece. lib. de Monogam. corpus Domini initiare. denique impersonaliter de Cult. fœmin. Sacrificium offerri, & l. 1. adu. Marc. carmine conscripto: offerri calicem. Quæ omnia eo latiùs adduximus contra Magdenburgenses, qui ex Tertulliano sacrificium Ecclesiæ oppugnare nituntur, sed perperam, siquis omnes has eius phrases diligentiùs perpendat, vti supra etiam adnotauimus in lib. ad Scapulam.

Porrò in Ecclesiis Missæ sacrificium, aut locis ad eam rem deputatis fieri consueuisse, rectè ex illo Hier aduers. Iouinian. quare non ingrediuntur Ecclesias, colligit idem Rhenan. vbi suprà, immò & ex illo Apostoli 1. Cor. 11. An Ecclesiam Dei contemnitis; nam interpretationem veterum talem reperire est & in nostris Liturgicis pag. 55. & sequent. Neque id solùm in die Paschæ, seu Cœnæ Domini (vti ille) sed quando per tyrannos licebat singulis diebus Dominicis, vti latiùs adnotauimus ad l. B. Cypr. de Opere & Eleemosynis n. 32. Quibus adde Tertulliani locum l. de Spectaculis: Quale est de Ecclesia Dei ad diaboli Ecclesiam tendere? & illud aduers. Valentinian. Nostræ, inquit, columbæ domus, simplex etiam in æditis semper & apertis ad lucem; amat enim figuram Spiritussancti, & Orientem Christi figuram. Alios item similes locos reperire est in Adnot. nostris ad lib. de Idolol. c. 7. n. 29.

Atqui etiam ad altare (quod omisit Rhenanus) celebratum sacrificium, vt omittam quæ adduxi testimonia Liturg. nostrorum p. 66. & deinceps, certè etiam Tertullianus agnouit, tum hoc libro c. 11. ne priùs (inquiens) ascendamus ad altare, &c. & 14. c. si ad aram Dei steteris, tum etiam Exhort. castit. quomodo audebit orationem dicere ad altare.

Videtur etiam ad vsum luminariorum pertinere illud Apologetici: post aquam manualem & lumina.

Vasorum item sacrorum vsum, calicum & patenarum, antiquum indicat lib. de Pudicitia. Præcedant ipsæ picturæ calicum vestrorum. Quos ipsos & vitreos fuisse ex eo quod sequitur ibidem: At ego pastoris eius picturam haurio, quæ non potest frangi. Cui consentit Zepherinus Papa, qui testibus Damaso, Vualafrido & Radulpho, in patenis vitreis Missas celebrari constituit, vsque adeò vt verissimum sit quod habet vbi

suprà Rhenanus: Sed & vasorum, quibus in sacrificando vtimur, magnam reperio fuisse diuersitatem, dū primùm ligneis, mox vitreis, tandem argenteis & aureis locus factus est.

Rursum quòd non oporteat per laicum, sed per sacerdotem offerri sacrificia, *præter locum illum supradictum Exhort. ad castit. disertis verbis id significat Auctor, vbi l. de Præscript. hær. de illis conqueritur*, & laicis sacerdotalia munera iniungunt, & quòd alius illis Episcopus hodie, cras alius, hodie Diaconus qui cras Lector, hodie Presbyter qui cras Laicus. *Quò etiam pertinet illud Apolog.* Præsident probati quique seniores, *& illud libr. de Cor. milit.* Eucharistiam, &c. nec nisi de manu præsidentium sumimus. *vti rectè etiam adnotauit Rhenan. eo loci addens, & illud ex libr. de Castit.* Ecclesię auctoritatem constituisse differentiam inter ordinem & plebem & honorem per ordinis consensum sanctificatum à Deo. *De quo plura lib. de Cor. milit. c. 3. n. 35. & dict. lib. de Præscript. adu. hær.*

Fallitur autem Rhenanus, dum pro diuersitate narrat, quòd alij lac vini loco offerebant, alij vuas tantum, quibus plebem communicabant, alij pannum lineum musto intinctum per totum annum reseruabant, & in tempore sacrificij cum aliqua parte eius lauabant, & sic offerebant. Quidam denique intinctam Eucharistiam populo dabant, fortaßis propter intinctam illam buccellam quam Iudæ Christus tradidit. Nam ad sacrificij abusum spectant illa, non vsum: atque adeò variis Conciliis damnata, sicuti alibi dicendi erit locus in Assertione Communionis sub altera specie. Et nostris Adnot. in epist. S. Cyp. ad Cæcil. n. 2. ostendimus, in calice sanctificando & populo offerendo non posse nos vti nisi vino aqua mixto.

De cantu autem & ante & post sacrificium vsitato, præter ea quæ reperiet Lector in Leiturgicis nostris pag. 71. & frequenter postea, admonuit quidem etiam Rhenanus ex Tertulliani l. 2. ad Vxorem. Verum fallitur, quòd non nisi in mensa communi illum agnoscat, & vel de piorū fœlicitate, vel impiorum cruciatibus dumtaxat; quum etiam ad Psalmorum & hymnorum cantum referri debere ostenderim illud Auctoris: prouocatur aliquid in medium canere, *Adnotat. nostris in cap. 39. Apolog. num. 520. Certè aut cantum aut lectionem Psalmorum initio sacrificij vsitatum fuisse conuincit vel illud Apostoli 1. Cor. 14. Cùm conuenitis vnusquisque vestrum, Psalmum habet, &c. vti adnotauimus in lib. de Orat. Dominic. B. Cyprian. num. 6. In quorum locum breuitatis ergò posmodum ex Psalmis illis, qui integri canebantur, versus aliquot (vti etiam Rhenan. adnotauit) cātari cœperunt tempori congruentes ad Introitum, Graduale, Offertorium, & Communionem, vti posteriores scriptores nuncupant. Eodem pertinet quod legitur Tom. sequ. lib. de Anima:* aut Psalmi canuntur.

Iam verò ad Precationes ex vetustate relictas, quas vulgò Collectas vocant: eo quòd populo collecto recitentur, rectè adnotauit pertinere illud ex Apolog. Tertull. Oramus pro Imperatoribus, pro ministris eorum & potestatibus, pro statu seculi, pro rerum quiete, & mora finis. *de quo vide etiam Adn. illic nostras n. 449. & 500. De iisdem est illud Auctoris l. de Anima:* aut petitiones delegantur.

Legebatur ne (inquit ibidem Rhen.) aliquid ex sacris litteris in congregatione Christianorum? Etiam. siquidem pergit Tertullianus: Coimus (*seu potius, vti castigauimus:* cogimur) ad litterarum diuinarum cōmemorationem, &c. *in quorum locum ibidem latius Adnot. nostris num. 51. ostendimus successisse quæ hodie cantantur, Epistolam & Euangelium. Pertinent eodem hæc verba libri supracitati de Anima:* prout scripturæ leguntur.

Ex iis autem quæ sunt intermedia: Kyrie eleison, &c. *Græci addiderunt (vti idem Rhenan. adnotauit:) siquidem hi sacra sua à Kyrie eleison solebant auspicari, qui mos adhuc obseruatur in feriis Paschalibus. Hymnus:* Gloria in excelsis, *non ab illis, vti opinatur, sed à Telesphoro Papa est additus, initio sumpto ex Euangelio Luc. 1. nam apud Græcos non reperitur, vti videre licet in nostris Leiturgicis pag. 142.* Alleluya *ab Ecclesia Hierosolymitana mutuati sumus.*

De sermone ad populum Missæ tempore, intelligitur illud Auctoris, dicto libro de Anima: aut adlocutiones proferuntur.

Post Euangelij lectionem & Concionem (inquit idem Rhenan.) foras missis Catechumenis Symbolum *legebatur. Initio quidem Symbolum Apostolicum, vt ex Missa S. Iacobi patet, quod paulatim auctum fuit: quò pertinere videtur quod suprà ex Apolog. cap. 39. adduximus:* Deum inuocamus, Deum verum, Deum viuum, &c. *ex quo proinde etiam sumptum videtur illud Symboli Constantinopolitani: Deum verum de Deo vero, sicuti etiam Apolog. cap. 2.* Deum de Deo, lumen de lumine.

Et mox (addit idem) fiebat variarum rerum oblatio, quas sacerdos benedicebat non tam in priuatum cuiusque vsum, quàm in communem pauperum refocillationem. Quod ex parte verum est de nummis qui offerebantur in arcam: nam huc pertinet illud Apolog. cap. 39. Modicam quisque stipem menstrua die, vel cùm velit, & si modo velit, & si modò possit apponit; nam nemo compellitur. hæc quasi deposita pietatis sunt; nam inde dispensatur egenis alendis, &c. *Verumtamen & alia offerri solere ad sacrificium necessaria, immò & quædam solius benedictionis ergò, latè demonstrauimus Adnot. nostris ad lib. B. Cypr. de Opere & eleemos. num. 33. Quemadmodum etiam in eo fallitur quòd ad eiusmodi oblationes refert illud Tertull. lib. de Cult. fœmin.* aut sacrificium offertur, *quum ita intelligi eum locum prohibeat quod subiungitur:* aut verbum Dei prædicatur. *Vnde & mos (inquit idem) aquam & salem benedicendi nobis etiamnum durat, sed extra sacrificium, quinpotius à prima institutione per Alexandrum Papam ante sacrificium.*

Deinceps adnotandum ex Rhenano illud quod primo ferè loco ponitur, sed hîc magis quadrat: Eucharistiam *(inquit) quam quidam bonam gratiam interpretantur (cui & ego consentire me indicaui Adnotat. in B. Cyprian. de Laps. n. 94.) videtur Tertull. à gratiarum actione dictam putauisse, quòd dicat 1. l. adu. Marc.* super alienum panem alij Deo gratiarum actionibus fungitur. *Vnde & sacerdos consecraturus, Christum imitando, dicit:* Gratias agamus Domino Deo nostro, *& mox:* Verè dignum & iustum est, æquum & salutare, nos tibi semper & vbiq; gratias agere, Domine sancte pater omnipotens, æterne Deus. Per Christum Dominum nostrum. *Quibus verbis quidam putant (quod & nos verum esse comprobauimus Adn. in l. B. Cypr. de Orat. Domin. n. 85.) Apostolos & antiquos λειτουργίαν auspicari consueße, quam nos Missam vocamus, quasi præmonito populo per præcedentem exhortationem:* Sursum

sum corda. *Quale illud olim in Romanorum sacrificiis sollemne: Hoc age, si modò licet sacris prophana comparare. Et arbitrantur quidem illi* Missam (*eam nempè quæ fidelium dicebatur*) *incepisse dicente sacerdote*: Dominus vobiscum (*cuius etiam meminimus Adnotat. nostris in B. Cyprian. lib. de Exhortat. Mart. num.* 32.) *& mox*: Sursum corda. *deinde*: Gratias agamus, &c. *vti suprà. Post quæ verba putant illum statim subdidisse*: Qui pridie quàm pateretur, &c. *Nam Canonem*: Te igitur, &c. *à quodam conscriptum aiunt, cui Scholastico cognomen, & indicat D. Gregorius hoc paulo ante suam ætatem factum, & alium habet Ambrosius. Id quod verum arbitror (inquit ille, & rectè mea quidem sententia) quoad priorem illius partem. Nam posteriores inuocationis & benedictionis partes, ipsiss. antiquitatem præ se ferunt, & admirabilem spirant sanctitatem.*

Enimuerò (inquit idem Rhenan. & rectè) Inuocationis *in gratiarum actione, sic enim Eucharistiæ consecrationem vocat, obiter meminit Ireneus (loco nempè ab Epiphan. citato hær.* 32.) *& in* Æonas Æonum, *id est in* secula seculorum, *in eum qui in Gratiarum actionibus est, panem & calicem, ab orthodoxis dici tradit, id est adhuc obseruat Ecclesia. Huic simile est illud Tertulliani lib. de Spectaculis*: Ex ore quo Amen in sanctum protuleris, gladiatori testimonium reddere; εἰς αἰῶνας, alij omninò dicere nisi Deo & Christo. *Qui notanter addit illud*: in Sanctum, *eo quòd antiquitùs post verba consecrationis populus respondebat*: Amen; *nisi fortè illic in ipsum sacerdotem stomachetur. nam illud*: in secula seculorum *non reperi vsquam à populo responsum.*

Quoniam verò (pergit idem Rhenan.) Pontifex quidam Romanus (Sixtus I.) *instituit ante consecrationem* Sanctus Sanctus Sanctus *à populo cantari (ad quod alludit etiam Auctor hoc lib. cap.* 3.) *fuit opus aliquid Præfationi (quam agnouit etiam B. Cyprian. de nomine vbi suprà) addere, quod quasi viam pararet, & ad quod responderet canticum illud. In hoc itaque post verba illa*: Per Christum Dominum nostrum, *adiectum volunt*: Per quem maiestatem tuam, *& quæ sequuntur. hactenus ille.*

Quibus adiungendum (præter varias periphrases Consecrationis, quas commemoraui in sæpedictam 63. epist. B. Cyprian. ad Cæcil. num. 39.) *quod Tertulliano hac in re non modò nota sit vox supracitata*: gratiarum actionis, *pro consecratione, sed etiam nuncupetur lib.* 2. *ad Vxorem*: Christi inuocatio, diuina benedictio, *& lib. de Pudicit.* Sacramentum benedictionis, *denique lib. de Ieiunio*, consecratio, *in hæc verba*, Nobis omnis dies etiam vulgata, consecratione celebratur.

Neque verò hîc prætermittenda tum fidelium astantium, tum sacerdotis, quæ post consecrationem fit Adoratio. *Huc enim pertinere non dubito, quod toties in hoc libro eius fiat mentio: nos compendij gratia illud adferimus cap.* 11. Nos Dominum adoramus. *Item vbi etiam modum indicat*: Atqui cùm modestia & humilitate adorantes magis commendamus Deo preces nostras, ne ipsis quidem manibus sublimiùs elatis, sed temperatè & probè elatis. *Item illud Apologet. vbi suprà*: vt qui meminerint etiam per noctem adorandum Deum sibi esse. *Denique quod habet lib. de Idolol.* attollere ad Deum patrem manus, matres idolorum his manibus adorare. *Geniculari autem in adorando, quod vocat Tertull. cap.* 3. *de Coron. milit.* de geniculis adorare, *adnotat Rhenanus pœnitentis esse. Qui stans autem (inquit) adorat, tanquam iam veniam consecutus gratias agit.*

Iam verò sequitur ipsum sacrificium, *quod interpretantur illis verbis fieri Officiorum Ecclesiasticorum scriptores, vbi dicitur*: Vnde & memores, &c. offerimus præclaræ maiestati tuæ, &c. *Quò pertinent quæcunque initio de* oblatione *&* sacrificio *ac* Sacrificiorum orationibus, *ex hoc Auctore adduximus. Item & illud lib.* 3. *aduer. Marc. vbi prophetam Malachiam explicat*: sacrificium mundum gloriæ scilicet relatio & benedictio & laus & hymni. *De qua re etiam aliquid diximus in eandem epist. B. Cypriani ad Cæcil. Quin quod Tertullianus ceremoniam, qua sacerdos offerens ad imitationem Christi in cruce vtitur, his verbis hîc explicat*: Nos verò manus non tantùm attollimus, sed etiam expandimus diuina passione modulantes. *Ad quod etiam alludit l.* 1. *adu. Marc.* Ad alienum *(inquit)* cœlum alij Deo expanditur, in aliena terra alij Deo sternitur. *& l. de spect.* Illas *(inquit)* manus quas ad laudandum Dominum extuleris.

De sanctorum & defunctorum commemoratione *videantur Missæ & Leiturgiæ SS. Iacobi, Clementis Romani, Dionysij Areopagitæ, Basilij & Chrysostomi, aliáque Patrum testimonia in nostris Leiturgicis pag.* 77. 78. *ac* 79. *de defunctis nominatim, ex institutione Apostolica.*

Redeamus ad Rhenanum. Post consecrationem (inquit) dicebatur Oratio Dominica, *quam Christus (Auctore Hieronymo lib.* 3. *adu. Pelag.) docuit vt ea in corporis illius sacrificio quotidie vterentur. Ad id alludere etiam videtur Auctor infrà cap.* 9. *his verbis*: præmissa legitima & ordinaria Oratione quasi fundamento, accidentium ius est desideriorum, ius est superstruendi extrinsecus petitiones.

Hic interserendum Osculum pacis, *quod Rhenano excidit, de quo ante communionem vsitato latè infrà Auctor cap.* 14. *cuius hæc verba hîc sufficiant*: Quæ oratio cum diuortio sancti Osculi integra? quem Domino officium facientem impedit pax? Quale sacrificium est, à quo sine pace receditur?

Addit Rhenanus: Deinde populus communicabat: Vnde adhuc in hunc vsque diem vltimo cantico Communionis *nomen mansit; dum enim communicaret populus, versus aliquot è Psalmis Dauidicis cantabantur. Quorum vtrumque ex Leiturgicis scriptoribus notius est, quàm quod probatione indigeat. Nos hîc dumtaxat adseremus, quòd variè videatur Tertulliani ætate communicatum: Nonnunquam sub vtraque specie, quò pertinent illa lib.* 2. *ad Vxorem*: De cibo, de poculo inuadere, *&*: De cuius manu desiderabit? de cuius poculo participabit? *Nonnumquam etiam sub altera specie, quò illud spectat eiusdem libri*: Non sciet maritus quid secretò ante omnem cibum gustes, & si sciuerit, panem non illum credit esse qui dicitur. *Item illud lib. de Monog.* Et illi planè dabunt viros & vxores, quomodo buccellas. *& illud huius lib. vlt. c.* quòd statio soluenda sit accepto corpore Domini. *Item* accepto corpore Domini & reseruato. *De qua re aliquid diximus in Epist. Cyprian. ad Cæcil. num.* 2. *& Deo fauente latiùs dicta Assertione Communionis sub altera specie iam nuper à nobis promissa; ad quem etiam Tractatum differimus, quæ habet Rhenanus de cannia*

seu fistulis argenteis, quibus solent laici haurire sanguinem Domini, & quæ de Oblatione intincta adfert ex Concilio Turonensi.

Hic occasione illius: de cibo, de poculo inuadere; & illius: accepto corpore Domini & reseruato, obiter facienda est mentio consuetudinis Ecclesiæ antiquioris, sublatæ in Concil. Rotomagensi, qua in manus tradebatur Eucharistia, de qua tractauimus Adnotat. in lib. B. Cyprian. de Laps. num. 82. & alterius, qua domum deferebatur, cuius meminit & Rhenanus, & nos ibidem n. 92. & in l. de Spect. n. 7. Quæ adeò posterior conseruandi corporis Domini consuetudo contra eos facit, qui solum in vsu huius sacramenti corpus Domini agnoscunt, atque adeò conseruari nefas putant. Mitius paulo sentit Rhenanus, qui abusus taxans, vsum tamen comprobat, Canone Conc. Turonensis, qui exstat apud Burchardum (Vuormatiensem, non sicuti malè habent libri excusi, Borbotomagensem) qui sic habet: Vt omnis presbyter habeat pixidem, & vas tanto sacramento dignum, vbi corpus Dominicum diligenter recondatur ad viaticum recedentibus à sæculo. Et paulopòst: Sempérque sit obserata sub altari propter mures & nefarios homines. Et de septimo in septimum diem semper mutetur, id est, à presbytero illa sumatur, & alia quæ eodem die consecrata est, in locum eius subrogetur, ne fortè diutius obseruata, muscida, quod absit, fiat. Quanquã interim adhuc variet anceps suam sententiam, dũ ait, quòd vetustissimus Clementis Pontificis Canon apud eundẽ Burchardum, prohibeat veterem Eucharistiam adseruari; quare & illius sensus genuinus à nobis hic explicandus est, differendo confirmationem huius consuetudinis vsque ad dicti libelli nostri Deo fauente editionem. Imprimis autem grauiter hallucinatur ille hoc asserẽs, quum Magdenburgenses ea potiss. de caussa Epist. S. Clementis Romani ad Orthod. reyciant, quòd reliquias corporis Dominici asseruari velit. Et certè id priora illa verba à Rhenano citata indicant: Cũ timore clerici reliquias corporis Dominici debent custodire fragmẽtorum, ne qua putredo in sacrario inueniatur, ne quũ negligenter agitur, (quod nescio an sciens ille omisit) portioni Corporis Dominici grauis inferatur iniuria. Et si negligenter agendo pro portione corporis Domini nostri Iesu Christi, presbyter minora non curat admouere officia, graui anathemate percussus digna humiliationis plaga feriatur. Cui simile est illud Constit. Apostol. lib. 8. Postquàm omnes communicauerint, inferant Diaconi reliquias quæ supersunt, in παστοφόριον (quod nos appellamus tabernaculum.) Si dixisset Rhenanus Clementem vetuisse diu reseruari, non esset reprehensione dignus. Nam hoc est quod apud illum subycitur: Certè tanta in altario holocausta offerantur, quanta populo sufficere debeant: quòd si remanserint, in crastinũ nõ reseruentur, sed cum timore & tremore clericorum diligentia cõsumantur. Qui autem residua corporis Domini (ergo etiam extra vsum) quæ in sacrario relicta sunt, consumunt, non statim ad communes accipiendos cibos conueniant, ne putent sanctæ portioni cõmiscere cibum, qui per aqualiculum digestus in secessum funditur. Et tamẽ reliquias non omnes consumi solere, sed quasdam relinqui in sacrario disertis verbis indicat, dum iterum postea repetit: A principio Epistolæ hunc locum de sacramentis delegaui bene intuendum, vbi non murium stercora inter fragmenta Dominicæ portionis appareant, neque putrida per negligentiam remaneant clericorum, & conuenientes (pro quo fortè legendum communicantes) qui accipere sibi medicinam desiderant, putrida cùm viderint, magis cum fastidio videantur accipere.

Denique post hæc omnia celebrabatur Agape pauperum, quam distinctam fuisse (contra quàm sentit Rhenanus) ab ipso sacrificio, ostendimus sæpedicto Apolog. 39. c. num. 517.

His addendum ex eodem Rhenano, solere à ieiunis Eucharistiam sumi, excepto vno anniuersario die Cœnæ Domini, quod & postea sublatum apud Christianos. Intellige conuiuium illud in die Cœnæ Domini, vti adnotauimus ad Epistolam illam sæpedictam B. Cypriani ad Cæcil. n. 45. etiam ex illo Tertull. supràcitato lib. ad Vxorem: quid secreto ante omnem cibum gustes. quibus adde quæ hic habet de ieiunantibus cap. vlt. pulcrè etiam ostendens corpore Domini non solui ieiunium: nam id Stationis nomine intelligit. Quod adeò mirè faciat ad astruendam veritatẽ corporis & sanguinis Domini in Eucharistia, de qua latiùs infrà cap. 6. & lib. 3. adu. Marc. sicuti & multi loci hic citati eandem confirmant.

Deinde etiam hic adnotandum, quod cap. 9. huius libri docet Auctor & ab ira & ab omni animi confusione animum debere esse liberum: quippè quo confirmetur catholicorum sententia de præmittenda confessione ante Eucharistiam: de qua aliquid etiam diximus ad l. de Laps. B. Cypriani n. 64.

Postremò quod hic adfert ex Concilio Triburiensi Rhenanus de Missarum numero, latiùs tractauimus in Epist. B. Cypriani ad Cæcil. n. 48. Quid verò sentiendum de illis qui Eucharistiam mortuis in os inserebant, quod prohibetur Concil. Carth. can. 6. alibi erit dicendi locus, dum & de Baptismo mortuorum agemus, ibidem (vti adnotat Rhenan.) prohibito initio libri de baptismo.

CAP. I.

2. Dei spiritus & Dei sermo, &c.] Caput hoc inscripsimus: De orationis Dominicæ auctoritate & substantia. Nouè autem & hic & paulopòst, Christus Dei spiritus dicitur, quod videtur pertinere ad errorem Veterum, qui etiam Spiritum sanctum illum vocabant, de quo latiùs in Prolegomenis. Imitatur autem finem huius c. ad verbum ferè Cypr. lib. de Oratione Dominica ante expositionem eiusdem. Lego autem: nouis, pro: nobis.

3. Ceterùm quicquid retrò fuerat, &c.] Pulcherrimè distinguit legem nouam à vetere, quòd per hanc Circumcisio mutata, Lex suppleta, Prophetia impleta, & fides perfecta sit. Atqui paulopòst vbi dicitur: Ex sermone, quo enunciatur: ex spiritu, quo tantum potest, desideratur hauddubiè tertium membrum: ex ratione, qua docetur: quare & in contextu id addendum putauimus. Pertinet autem ad phrasin Tertullianicam Benedicti, item: modestum fidei breuiarium, pro compendio.

CAP. II.

4. Incipit à testimonio Dei & merito fidei, &c.] Tractat cap. hoc: De interpretatione illius, Pater noster qui in cœlis es. In quo rursum eum imitatur B. Cyprian. item & Venantius Fortunatus de Orat. Domin. iisdem penè verbis, quum dicit: In hac confessione & Deum veneramur, & mandata sequimur, & fidem nostram exponimus, & eos qui patrem in cælis abnegant, refutamus.

5. frequentiss. Dominus Patrem nobis pronunciauit Deum.] Loci quibus Christus Dominus patrem nostrum pronunciauit Deum, sunt Matth. 5. 6. 7. 10. 16. & 23. Luc. 12. & Ioan. 8.

6. filios genui.] Siue sic legas, siue: generaui, vti legitur suprà lib. adu. Iud. & lib. 3. adu. Marc. infrà, perinde est. Quod autem alibi legit S. Cypr. spreuerunt, seu reiecerunt

cerunt, hic transfert, non agnouerunt, paraphrasticos.

7. Ne mater quidem Ecclesia præteritur.] Sic cum Gagnæo, pro eo quod irrepserat: Ecclesiã, in editione saltem Lugdunensi. Atqui alludere videtur ad hunc locum B. Cyprian. lib. de Vnitate Eccles. quum dicit: Deum habere non potest patrem qui Ecclesiam non vult habere matrem. Vide similem locum infrà l. ad Mart. c. 1. nu. 5.

CAP. III.

8. Nomen Dei Patris, &c.] Istud cap. hoc titulo insigniuimus: De sanctificatione Dei nominis in nobis. Et verò etiam hoc imitatur B. Cypr. & Venantius Fortunatus vbi suprà.

9. Iam enim filius nouum Patris nomen est.] Gagnæus habebat: non, sed istud rectiùs Gelenius ex Anglico cod. Explicatur enim quid velit his verbis à B. Cypr. Quod nomen (Filij inquam) nemo nostrum in Oratione auderet attingere, nisi ipse nobis sic permisisset orare.

10. angelorum si meruerimus candidati.] Iterum sic lego cum Gagnæo, pro eo quod Gelenius substituerat: si meminerimus. neque enim hoc vllum sensum habet, & illud optimè conuenit: candidati angelorum si meruerimus: quippè qui alioqui ad angelorum honorem, quem (vti candidati apud Romanos Consulatus) petimus, peruenire non possimus nisi mereamur, quemadmodum rectè interpretatur Rhenanus illud: candidatus æternitatis, ac restitutionis candidatos, l. 2. adu. Marc. Simili etiam phrasi à contrario sensu dixit Auctor: candidatis diaboli, lib. de Cor. militis, & candidatus timoris, lib. de Fuga in persecut.

11. orando pro omnibus, &c.] Fortunatus hunc locum imitatus paulo clarius. Quia ipsa oratione non continetur expressum: in nobis sanctificetur nomen tuũ, iubemur (sic enim lego, pro: videmur) non tantummodò pro nobis optare, sed & pro illis, qui necdum ad baptismi meruere gratiam peruenire; nam in Christi plenisſ. caritate docemur etiam pro inimicis orare.

CAP. IIII.

12. Secundum hanc formam subiũgimus, &c.] Inscripsimus hoc caput, De verbis: Fiat voluntas tua in cœlis & in terra. In quo etiam imitantur hunc B. Cypr. & Fortunatus, præterquam quòd iuxta ordinem Orationis Dominicæ, secũdam petitionem: Veniat regnũ tuum, huic præponat. Auctor videtur ea de caussa ordinem mutasse, quòd eodem ferè pertineat quò præcedẽs, quemadmodum etiam illis verbis indicat: Secundum hanc formam.

13. Fiat voluntas tua in cœlis & in terra.] Etsi codices omnes Græci & Latini qui hodie exstant, addant: sicut, quia tamen in contextu nulla illius comparationis explicatæ mentio, retinuimus hanc lectionem; quod in B. Cypr. non fecimus, quia disertis verbis ibidem illud: sicut explicat.

14. Ex interpretatione enim figurata, &c.] Clariùs sic B. Cypr. Vt in vtroque, id est, corpore & spiritu voluntas Dei fiat, oramus.

15. vt possit scilicet fieri & in cœlis.] Quod obscurè dicit, potest sic explicari, vt dum voluntatem Dei facimus in terris, eandem & postea faciamus in cœlis.

16. Est & illa Dei voluntas, &c.] Istud sic explicat Fortunatus: Fiat voluntas tua. Patris voluntas erat, quod filius prædicauit, quod passus & mortuus est, & resurrexit, sicut ait: Non veni, &c. Ergo orandum est vt nos similiter mereamur dicere (sic lego, pro: ducere) agere sustinere, & in ipso resurgere, vt possimus cum ipso regnare.

17. Pater, inquit, transfer poculum istud.] Latinè dixit, quod Græcè est Luc. 22. τὸ ποτήριον τοῦτο, pro quo noster interpres: calicẽ istum. & nisi quid, iuxta quod Latinius adnotauit, pro: πλὴν ἀλλά.

CAP. V.

18. Veniat quoque regnum tuum, &c.] Titulus huius cap. De illo: Veniat regnum tuum, in quo etiam Auctorem sequuntur B. Cypr. & Venantius Fortunatus, quorum ille iisdem verbis: Regnum etiam nobis Dei repræsentari petimus, id est, præsens facere, sicuti & alibi diximus.

19. & ad nostram suspensionem, &c.] Suspensionem accipi pro: suspensa exspectatione, vel ex eo patet quod præcedit: quod ab illo exspectamus. Quod sic expressit Fortunatus, qui omnem spem in futuri regni facultate plantamus.

20. quomodo quidam pertractum, &c.] Et hic nouè pertractum pro prolongatione accipit, sicuti & Plin. pertrahere vitam dixit l. 28. c. 1. Clarius sic reddidit Fortunatus: Agnoscitur his verbis eos increpare personas, qui sæculi istam vitam diutius volunt protrahere.

21. Nam vtique vltio illorum à sæculi fine dirigitur.] Malim legere ad sæculi finem; sed etiam illud non displicet. Eodem autem modo explicat istud Apocal. S. Cypr. Vt differatur vltio ad consummationem vsque temporum, lib. de Bono patient.

CAP. VI.

22. Sed quàm eleganter diuina sapientia, &c.] Caput hoc tractat De petitione: Panem nostrum quotidianum da nobis hodie. In quo etiã illum imitantur qui suprà, quorum vterque ad quotidianam istud communionem refert, de qua latius Adnot. nostris in B. Cypr. lib. de Orat. Dominic. nu. 48.

23. Tum quod & corpus eius in pane censetur: Hoc est corpus meum.] Librum hunc vel ipsi Magdenburgenses adserunt, vt doceant in Sacramento Eucharistiæ corpus & sanguinem Christi, verè & substantialiter distribui. Pro quo facit tum locus iste, & quod mox subiungit: indiuiduitatem à corpore eius, tum sub finem apertiores: accepto corpore Domini, &: Accepto corpore Domini & reseruato. Item illud ex lib. adu. Iud. Sic enim Christus reuelauit panem corpus suũ appellans. Et ex lib. 4. adu. Marc. acceptum panem & distributum discipulis corpus suum illum fecit. & quod ibidem paulopòst sequitur: Ita & nunc sanguinem suum in vino consecrauit. Ne quis interim calumnietur, non ignoro ibidem legi: Hoc est corpus meũ, dicendo, id est figura corporis mei, sed eius loci interpretationem illuc reiecimus, ne hic prolixiores simus. Certè id etiam Magdenburgenses à dicta sententia sua non auertit, maximè quum legissent & alium locum apertiorem lib. de Pudicitia: atque ita exinde opimitate Dominici corporis vescitur, Eucharistia scilicet. Restat etiam omnium apertiss. quem illi non videntur animaduertisse lib. de Resurr. carn. Caro corpore & sanguine Domini vescitur, vt & anima de Deo saginetur. Verùm hîc vnus restat scrupulus, quòd fatentur quidem illi veritatem corporis & sanguinis Domini in distributione, verùm sub pane (inquiunt) & vino; allegantes ad hoc tum hunc locum quem tractamus, tum in quibus panis fit mentio, aliquot iam adductis testimonia. Verùm alia illa testimonia, vbi panis nulla mentio, tam sunt aperta, vt non videatur alium sensum locus ille accipere posse, quàm in pane censetur, hoc est sub specie panis. Alioqui enim non dixisset, panem

corpus suum fecit, sed in pane, vel sub pane: item cùm dicit: opimitate corporis Domini, addit Eucharistia scilicet, non autem pane. Certè quòd non maneat communis panis in Eucharistiâ, apertè indicat l. 2. ad Vxorem: Non sciet maritus, quid secretò ante omnem cibum gustes, & si sciuerit panem, non illum credit esse qui sumitur. Nec obstat quòd addat loco supradicto: panem corpus suum appellans, quia si id intelligas vti debet: panem appellans corpus, non mirum: quia panem corpus suum fecit, imò verò etiamsi accipias vt illi: corpus appellans panem, interpretantur similem Apostoli locum 1. Cor. 11. vbi panem Eucharistiam vocant SS. Ambr. & August. quia initio panis fuit, sicuti in Exodo, virga in serpentem mutata adhuc virga vocatur. Deinde loquuntur Patres iuxta morē scripturarum, quæ res quales apparent, solet appellare: vti Gen. 18. viri appellantur angeli in specie virorum apparentes. Denique quia panis cœlestis est, sicuti eum vocat S. Cypr. quum penè iisdem verbis locum hunc interpretatur. Qui si dumtaxat in pane, vel sub pane intellexisset corpus Domini contineri, non dixisset ibidem: Qui corpus eius contingimus, &c: à Christi corpore separemur, ac: dum quis abstentus separatur à Christi corpore, & iterum: qui corpus eius adtingunt, & Eucharistiam iure communicationis accipiunt, quemadmodum paucis ibidem adnotauimus nu. 47. 48. 49. & in Epist. eius ad Cæcil. plura, num. 12. Reperiet etiam locos similes innumeros Lector in nostris Liturgicis Latinorum, qui non solum ad veritatem corporis & sanguinis Domini, sed etiam ad Transsubstantiationem pertinent: quò pertinere videtur & Auctoris illud supracitatum acceptum panem, &c. corpus suum fecit. Si enim corpus suum fecit, ergo iam non amplius panis est. Apertior est locus serm. De Cœna Domini inter S. Cypr. opera. Panis iste, quem Dominus discipulis suis porrigebat, non effigie, sed natura mutatus, omnipotentia verbi factus est caro, &c. Qua voce: mutationis vtuntur etiam SS. Gregor. Nyss. Oratione Catechetica, & de Vita Moys. Chrysost. in Liturgia, & hom. de prod. Iudæ, Ambros. de iis qui myst. init. cap. 9. ac Damasc. lib. 4. cap. 14. Similiter dixit S. Cyrill. Hierosol. Catech. mystag. 4. οἶνον μεταβάλλειν εἰς αἷμα, quod transmutare rectè vertit interpres. Transformationem item transfigurationem, transitum, seu conuersionem agnoscunt Theophil. in c. 26. Matth. & 14. Marc. Ambr. lib. 4. de fide ad Gratianum cap. 5. Euseb. Emisen. hom. 5 de Pascha, Isid. lib. 1. de offic. & lib. de sacram. corp. Domini. Fulbertus Epist. ad Deodatum, & Algerus de hoc sacramento. Denique Concil. Lateranense sub Innocentio 3. etiam Transsubstantiationem agnoscit, sicuti & postea Concil. Florent. tract. de Sacram. & Tridentinum, vtpotè quâ clarius exprimitur vnius substantiæ in alteram substantiam transmutatio, sicuti iam olim & Trinitatis & Homousij voces in Ecclesiam introduxere Veteres aduersus Arrianos. Porrò antiqua vox est: indiuiduitas, pro perpetua adhæsione; sic autem hunc locum explicat S Cypr. ne dum abstenti, & non communicantes, à cœlesti pane prohibeamur, à Christi corpore separemur.

24. Quod solum fidelibus necessarium est] Alludit ad illud quod priùs dixit: Quærite primùm regnum Dei, & reliqua adiicientur vobis. Nam cùm Dei sint omnia (inquit S Cypr.) habenti Deum nihil deerit, si ipse Deo non desit: quod ipsum latius & exemplis & scripturis explicat.

CAP. VII.

25. Consequens erat.] Huius cap. inscriptio hæc à nobis posita est: De peccatorum remissione. nec verò minus hîc illi duo Tertullianum imitantur.

26. Sciebat Dominus se solū sine delicto esse.] Sanè intelligendus locus, sicuti & similes scripturæ sacræ loci, vti aliubi adnotauit S. August. ne excludatur beata Virgo Deipara, quam sine omni delicto vixisse ille asserit.

27. dimitti.] Similiter lib. 4. aduers. Marc. Quis mihi delicta dimittet? quod adnotandum pro veteri nostro interprete contra Erasmū, qui contendit debere legi: Remitte; sicuti etiam adnotauimus ad supradictum lib. B. Cypr. de Orat. Domin. num. 16.

28. Exomologesis est petitio veniæ, &c.] Hic pro ipsa Confessione delictorum Exomologesis, suprà pro toto actu pœnitentiæ accipiebatur, lib. eiusdem argumenti.

29. Debitum autem in scripturis delicti figura est.] Figura hîc pro significatione accipitur. Addit autem: in scripturis, quia sic accipitur debitum pro delicto, Matth. 6. & 18. non autem apud scriptores prophanos. Rationem autem etiam reddit Fortunatus, hunc locum explicans: Quia & debentur peccata, & requirenda sunt. Nam sicut debitor à creditore requiritur, ita peccatum à Deo in die iudicij necesse est exigatur.

30. nouissimum quadrantem.] Alludit ad locum Matth. 5 De quo latius Adnot. nostris in B. Cypr. Epist. ad Antonian num. 59. & in lib. de laude Mart. num 31. & infrà lib. de Anima.

31. & remittetur vobis.] Etiam hîc videtur aliam versionem secutus. Nam Græcè hodie habetur: καὶ ἀπολυθήσεσθε, id est, & dimittemini.

CAP. VIII.

32. Adiecit ad plenitudinem, &c.] Tractat hoc caput: De petitione illa: Et ne nos inducas in tentationem, sed libera nos à malo. In qua etiam illum imitatur S. Cyprian. in eo quòd omnia hæc pro eadem petitione habeat, qui interim vel August. teste legit: & ne nos patiaris induci, quemadmodum ibi adnotauimus num. 17.

33. Sed euehe nos à malo.] Gagnæus: deuehe, sed Græcæ voci ῥῦσαι magis illud conuenit.

CAP. IX.

34. Compendiis paucorum verborum, &c.] Inscribitur hoc c. in excusis codicibus: Ἀνακεφαλαίωσις; sed quum multa sequantur in hoc libro, nisi adiiciamus Orationis Dominicæ, minus conuenit. Interim magis placet alter titulus quasi noui capitis: Posse nos superadiicere & alias Orationes; quem vtrumque, vti & sequentes, sicuti ex margine in textum irrepserunt, iterum ad marginem reiecimus, & aliam distinctionem quàm in excusis erat, secuti sumus.

35. Ab ipso igitur, &c. de spiritu ipsius iam tūc cùm ex ore diuino, &c.] Quamquam initio, vti diximus, etiam Christum spiritum Dei dicat, hîc certè pro distinctis posuit: Ab ipso, nempè patre; de spiritu ipsius, sancto equidem, vti cap. sequ dicit: &, ex ore diuino, Christi. Atque adeò facit hic locus pro Trinitate personarum.

CAP. X.

36. Cum memoria tamen præceptorum, &c.] Titulum huius capitis ex duorum excusorum codicum in vnum sic contraximus: Orantes ab omni ira & animi confusione vacuos esse debere. Atqui vel ex hoc

hoc contextu: Quorum præcipuum est, ne priùs ascendamus ad Dei altare, &c. *patet titulum illum intermedium:* Ne orans patrem fratri irascaris, *ex margine in textum irrepsisse. Atqui latiùs multo istud prosequitur B. Cypr. explicans illud:* sicut & nos dimittimus debitoribus nostris.

37. Siquid discordiæ vel offensæ cum fratribus contraxerimus, resoluamus.] *Paraphrasticôs interpretatur illud: Si frater tuus habet aliquid aduersum te, vade reconciliari, &c.*

38. cùm omnis ira ab initio interdicta sit.] *Alludit ad illud Gen. 4. Quare iratus es, &c. sed sub te erit appetitus tuus, & tu dominaberis illius.*

39. Neque enim agnosci poterit à spiritu sancto spiritus inquinatus.] *Hic haud dubiè allusit ad illud Sapientiæ 1. Spiritus sanctus disciplinæ effugiet fictum: atque adeò confirmatur eiusdem libri auctoritas. Verùm de ea latiùs lib. 3. adu. Marc.*

CAP. XI.

40. Ceterùm quæ ratio est, &c.] *Hoc caput inscripsimus cum hactenus excusis:* De lauatione manuum. *In quo non simpliciter illam improbat, sed quòd* manibus ablutis, spiritu verò sordente orationem obirent. *Item quòd eam facere se dicerent tanquam* commemorationē in Domini dedirionem, *vtpotè quum Pilatus Christum dedens Iudæis, manus priùs lauerit*; neque enim (*inquit*) Christum dedimus, sed adoramus. *Alioqui permittit* manus abluere, dummodò & conuersationis humanæ inquinamentum conscientiæ caussa lauemus, *improbans maximè* totius corporis lauacrum ad omnem orationē. *Certè in cœtu Christianorum* manualem aquam *agnoscit Auctor Apolog. 39. cap.*

41. conscientia Patrum hæreditarij rei.] *Iudæos ita circumscribit, quos reprehendit quòd manus non attollant in suis sacrificiis; quippè qui in terram proni orare plerumque soleant, saltem in hac sua excæcatione citra Christi passionem. De more autem Christianorum latiùs ipse Auctor infrà cap. 13.*

CAP. XII.

42. Sed quoniā vnum aliquod attigimus, &c.] *Huius capitis optima erit ea inscriptio:* De aliis aliquot obseruationibus superstitiosis.

43. siquidem sine vllius aut Dominici aut Apostolici præcepti auctoritate, &c.] *Cautè legendus hic locus, ne contra Traditiones Ecclesiasticas facere videatur, quas ita defendit Auctor lib. de Cor. milit. Vt pluribus non sit opus; hoc vno addito, non recipiendas quidem obseruationes sine* præcepto aut Dominico aut Apostolico; *sed & Traditiones non aliud esse quàm* Apostolica præcepta, *viua voce ab iis edita, iuxta illud S. August. epist. 118. Siquid vniuersa celebrat Ecclesia, ab Apostolis ortum habuisse credendum est.*

44. vel eo coërcenda quòd Gentilibus adæquent.] *Istud contra eos facit, qui omnium penè ceremoniarum Ecclesiasticarum à Gentilismo deriuant originem.*

45. positis penulis, &c.] *Haud absimiliter infrà lib. de Cor. milit.* grauissimas penulas posuit. *hic agit de consuetudine* ponendi penulas, *quum* adeunt ad idola nationes.

46. cum sarabaris & tiaris.] *Quum lib. de Resurrect. carn. infrà Tom. 3. eædem voces ex Daniele citentur, illuc earum tractatum distulimus, quamquam & de* Sarabara *aliquid dixerimus suprà Tom. 1. lib. de Pallio, cap. 4. num. 81. Illic etiam aliquid dicturi sumus de auctoritate huius historiæ trium puerorum in fornacem missorum.*

47. assidendi mos, &c.] *Quem impugnet hic morem, non perinde constat, maximè ob verba illa:* assignata seu transacta oratione, *& illa:* cùm adorassem & sedissem. *quæ videntur indicare loqui eum de fine sacrificij; & aliis verbis quæ videntur significare sessionem ipsius sacrificij tempore, quum dicit:* irreuerens esse, sedere sub conspectu Dei viui, angelo orationis adhuc astante. *Abusum itaque peculiarem quendam suæ Ecclesiæ significet oportet, alibi non vsitatum, maximè cùm non improbet:* siquis in cathedra aut subsellio sederit, *sicuti iam olim Episcopi & Cantores in Ecclesiis cathedralibus.*

48. Hermas ille, cuius scriptura ferè Pastor inscribitur.] *Confirmat hic locus lectionem nostram in Symbolo Rufini inter opera S. Cypr. qua Adnot. nostrarum num. 158. comprobaui, quod* Hermas *auctor fuerit libri Pastoris, non* Hermes: *vbi etiam de eius libri auctoritate non satis probata latiùs. Atqui verba illa:* Cùm adorassem & sedissem super lectum, *desumpta sunt ex prooemio lib. 2.* Hermæ, *qui* Pastor *inscribitur, vbi interim hodie paulò aliter legitur:* Cùm orassem domi, & consedissem super lectum. *Prior eiusdem liber Ecclesia inscribitur, posterior Similitudinum, & exstat in Orthodoxographia.*

49. adoratis sigillaribus suis, &c.] Sigillaria *dicebantur paruæ imagines fictilibus descriptæ, tanquam parua signa, de quibus vetus quidam Auctor: Quinimò Deos esse* sigillaria *ipsa censetis; nomen nunc non occurrit. Vtitur autem Ironicè eadem voce singulari numero lib. adu. Valentinian.* vt autem (*inquit, de factitio ipsorum Deo, vti Rhenan. illic adnotauit, loquens*) tantum sigillarium intrinsecus quoque exornassent. *Atqui adorationis ritum, quo vtebantur Gentiles, explicat Plin. nat. hist. lib. 28. cap. 2. In adorando (inquit) dexteram ad osculum referimus, totúmque corpus circumagimus, quod ad læuam fecisse Galliæ religiosiùs credunt. Illud autem* adoratis sigillaribus residendo, *confirmatur ex Plutarcho, qui Numæ Pompilio adscribit: Vt Deos adoraturi sedeant. quod & vice Prouerbij vsurpatur.*

50. angelo adhuc orationis astante.] *Alludit quidem ad illud Luc. 1. Apparuit illi angelus stans ad dexteram altaris incensi; verùm referri potest etiam (vt indefinitè loqui semiatur) quemadmodum Patres SS. Ambros. Augustinus, & Chrysostomus, dum ex eo loco colligunt sacrificio nostro Christiano interesse angelorum frequentiam. Immò verò hinc confirmatur ea pars Canonis, qua post consecrationem petimus: Supplices te rogamus omnipotens Deus, iube hæc perferri* per manus sancti angeli tui in sublime altare tuum, &c. *quod pluraliter expressit in suæ Missæ Canone Ambros. per manus angelorum tuorum, lib. 4. de Sacram. cap. 6.*

CAP. XIII.

51. Atqui cum modestia, &c.] *Loco trium diuersarum inscriptionum vnicam hanc substituimus:* De modo adorationis Christianorum. *De quo adeò plura reperiet Lector Adnot. nostris ad Apolog. hæc verba:* Illuc in cœlum suspicientes Christiani, manibus expansis, quia innocuis, capite nudo, quia non erubescimus; denique sine monitore, quia ex pectore. *item ad similia verba B. Cypr. lib. de Orat. Dominic. nu. 6. 7. & 9.*

52. Sonos etiā vocis subiectos esse oportet, &c.]

Ad verbum etiam hæc transscripsit loco dicto B.Cypr. verùm ibidem mentem vtriusque indicauimus, loqui eos de oratione fidelium priuata in sacrificio, non autem de oratione publica, quam clara voce pronunciatam, immò & decantatam ibidem ostendimus nu.6. & Apolog.cap.39. num.520.

53. Dæmonium oraculi Pythij,&c.] *De Pythij dæmonis* oraculis *vide initium lib. de Anima infrà Tom.3. Cur etiam* Pythius *dictus idem, qui Delphicus, diximus Adnot.nostris in Apolog. cap.22. num.351.*

CAP. XIIII.

54. Alia iam cõsuetudo inualuit,&c.] *Inscriptionem hanc habet cap. istud:* De osculo pacis & communione corporis Domini non omittendis à ieiunantibus.

55. osculum pacis,&c.] *Istud obseruatũ fuisse iam ab ipsis Apostolorum temporibus manifestius est ex nostris Latinorum & Græcorum Leiturgiis, quàm vt confirmatione sit opus: quare illuc Lectorem remittimus.*

56. Quale sacrificium, &c.] *Initio huius capitis plures adduximus Tertulliani locos de sacrificio.*

57. Sic & die Paschæ.] *Quum ipso Dominico die* Paschæ, *immò nec tota Pentecoste ieiunare permissum fuerit, oportet vt* diem Paschæ, *diem passionis Domini hîc intelligat, iuxta quod suprà lib. adu. Iudæos:* Pascha enim passio Domini est. *ac lib. 4. adu. Marc.* Quo pateretur Paschæ diem elegit Dominus. *Eo enim die* communis & publica est ieiunij religio, & meritò osculum deponimus. *cuius postremæ ceremoniæ omissæ rationem reddunt, qui de diuinis scribunt officiis (eo quòd osculo Christum tradiderit Iudas.) Si quis velit & ad feriam quintam referre, qua die institutum est sacrificium, oportet vt eo tempore nondum introducta fuerit in Africa consuetudo, qua post cœnam communicabant, de qua latius egimus in Epist. B. Cypr. ad Cæcil. nu. 45.& 48. vbi & generalem Ecclesiæ contrariam consuetudinem, quòd etiam eo die ieiunij communicarent fideles, commonstrauimus.*

58. Similiter de stationum diebus,&c.] Stationes *longè aliter accipiuntur ab Auctore, tum hîc, tum lib. de Cor.milit. & de Ieiunio adu. Psychicos, quàm à B. Cypriano; ille enim accipit pro conuentu Ecclesiastico (vti adnotauimus ad epist.41.nu.10.) Auctor verò (quantum re diligentiùs quàm tunc examinata ex Hrabano nostro nunc tandem deprehendo) pro statis ieiuniorum diebus. Eò enim pertinet illud:* quòd statio soluenda sit. *Deinde illud lib.de Cor.milit.* Stationes aut alij magis faciet quàm Christo, aut & Dominico die, quando nec Christo. *Nam Dominico die ieiunia non permittebantur, quemadmodum illic dicemus latiùs. Denique apertiùs lib.de Ieiunio:* Quartæ (*inquit*) sextæque feriæ Stationes. *Agnoscunt & hanc significationem hoc loco Magdenburgenses, sed peculiarem illam appellationem dicunt ieiuniorum Montanistarum. Si id verum est, ergo Montanista fuit Hermas Apostoli Pauli discipulus (quem certè in hoc imitatus est Tertullian.) apud quem lib.3.cap.5. interrogat Pastor: Quid est* Statio? *& respondet ipse: Ieiunium. Montanista fuit & S. Ambros. qui etiam rationem nominis explicat Serm.25. in hæc verba:* Stationes *vocantur (inquit) ieiunia, quòd stantes & commorantes in eis inimicos insidiantes repellimus; vbi quum loquatur disertè de indicto à Christo Quadragesimæ ieiunio, quod* resoluere (*voce Tertullianica vtens*) *non liceat (neque enim hoc genus dæmoniorum eiicitur nisi in ieiunio & oratione) atque adeò id comparet ad 42. mansiones filiorum Israël,* stationum *instar, confirmatur nostra iam dicta sententia, quòd quum priùs simpliciter de ieiunantibus, hîc de ieiuniorum statis diebus Auctor loquatur. Sicuti etiam iam olim distinguendum putauit Hrabanus noster (minimè etiam Montanista) de Instit. cleric. lib.2. cap.18. Ieiunium (inquit) &* statio *dicitur.* Statio autem de militari exemplo,&c. *quæ ad verbum sumpsit ex hoc ipso loco. Discernunt autem quidam (inquit idem Hrabanus) inter ieiunium &* Stationem. *Nam ieiunium indifferenter cuiuslibet diei est abstinentia, non per legem, sed secundum propriam voluntatem:* Statio, *obseruatio statutorum dierum vel temporum; dierum, vt quarta & sexta feria, de qua* statione *in Euangelio dixit ille: Ieiuno bis in sabbato; temporum autem, vt ieiunium quarti, quinti, septimi & decimi, vel sicut in Euangelio dies illi in quibus ablatus est sponsus, vel sicut obseruatio Quadragesimæ, quæ in vniuerso orbe institutione Apostolica obseruatur. Neque verò etiam illud pro Magdenburgensibus facit, quòd videatur loqui hîc de* stationibus *seu ieiuniis quæ in vesperam producebantur, quia neque S.Hieronym. epist.ad Marcellum, neque Philastrius, Augustinus, Theodoretus, Damascenus, libris de hæresibus, inter errores Montani illum morem recensent, vtpotè qui scirent iam ab initio Ecclesiæ vbique ferè & ad sua vsque tempora vsitatum illum etiam apud Catholicos, quemadmodum ex Paulino patet Nolano, Natali 7. Felicis, & latiùs infrà T. 5. supradicto libro de Ieiuniis. His adde, quòd, vti sub finem Argumenti diximus, teste Hilario, ante hæresin hic liber scriptus sit.*

59. Ergo deuotum Deo obsequium,&c.] *Adnotanda est hæc ieiunij paraphrasis contra illius obtrectatores; de quo etiam latiùs vbi suprà.*

60. Accepto corpore & reseruato.] *Confirmatur hoc loco* Reseruatio corporis Domini, *de qua latè huius libri initio num. 1.*

ARGVMENTVM LIBRI AD MARTYRAS, PER IACOBVM PAMELIVM.

AD Martyras in carcere constitutos in ipsis Persecutionis quintæ Christianorum sub Seuero initiis librum hunc misit Tertullianus, beneuolentiam captans ab exemplo idiotarum, quorum dictata etiam perfectiss. gladiatoribus subinde profuerint.

1. *Imprimis verò ad pacem & concordiam adhortatur, vtpotè quam ipsam quidam in Ecclesia non habentes à Martyribus exorare consueuerint.*

Deinde vt non eos conseruet, quòd segregati sunt à mundo; quippe qui carcer sit grauior, quíque iudicia non Proconsulis, sed Dei sustineat; cuíque etiam extra carcerem Christianus renunciauit, in quo etiam caro non amittit quæ iusta sunt per Agapen fratrum, & quòd hoc illis carcer præstet, quod eremus Prophetis. II.

Etsi autem molestus sit, vocatos esse nos ad militiam Dei viui, cùm in sacramenti, baptismi nempè, verba respondimus. Militum itaque exemplo agonem subeant, in quo Agonothetes Deus, Xystarches Spiritussanctus, corona æternitatis brabium, Epistates Christus Iesus, qui eos spiritu vnxerit, & ad hoc scamma produxerit. III.

Neque sibi blandiantur, quia caro infirma est. addidit enim Dominus spiritum promptum esse debere; qui proinde, timeat licet caro, gladium, crucem, rabiem bestiarum, & summam ignium pœnam, contraponat sibi, acerba licet ista, à multis tamen nec viris tantùm, sed & fœminis æquo animo accepta, immò & vltrò appetita famæ & gloriæ caussa; exempli gratia, Lucretiæ, Mutij, Heracliti, Empedoclis, Peregrini, Didonis, vxoris Hasdrubalis, Reguli, Cleopatræ meretricis Atheniensis & Lacedæmonum. IIII.

Immò & affectationis morbo à gladiatoribus omnia sæuitiæ & cruciatus certamina conculcari, qui Christianos confundent in die iudicij, si reformident pati pro veritate in salutem. V.

Denique conuertantur ad ipsam conditionis humanæ contemplationem, in qua constanter adeunda sunt, quæ etiam inuitis accidere solent, incendij, ferarum, latronum pericula; maximè iis ipsis temporibus, quibus hominis (nempè Imperatoris) caussa, inopinatos natalibus, dignitatibus & ætatibus exitus multi referebant. VI.

Ceterùm librum hunc more suo imitatus est B. Cyprianus Epistolis ad Martyras & Confessores varios 7. 9. 16. 25. 56. 77. & 81. tum libris de Exhortatione & de Laude Martyrij. Immò verba quædam transscripserunt ex v. capite, & B. Cyprian. Epist. 2. ad Donatum, & S. Hieronymus Epistolis ad Demetriadem de Virginit. ac ad Saluinam de Viduit. atque ad Heliodorum verba cap. 3. & 4. & alibi alia, vti infrà latiùs. Denique iam olim tanquam Tertulliani visus & lectus est à Trithemio & Politiano, & editus à Rhenano ex Paterniacensi ac Gorziensi primùm cod. cum Scholiis, deinde & Adnotationibus. Quibus nunc & nostras adiecimus, & ex tribus exemplaribus Vaticanis postremùm castigauimus.

Q. SEPTIMII FLORENTIS TERTVLLIANI AD [1] MARTYRAS LIBER.

INTER [2] carnis alimenta [3] benedicti [4] Martyres designati, quæ vobis & [5] domina mater Ecclesia de vberibus suis, & singula fratres [6] de operibus suis propriis in carcerem subministrant, capite aliquid & à nobis, quod faciat ad spiritum quoque educandum. Carnem enim saginari, & spiritum esurire non prodest. Imò si quod infirmum est, curatur: æquè quod infirmius est, negligi non debet. Nec tantus ego sum, vt vos alloquar. Veruntamen & [7] Gladiatores perfectissimos non tantùm magistri & præpositi sui, sed etiam idiotæ, & superuacuè quique adhortãtur de longinquo, vt sæpè de ipso populo [x] dictata suggesta profuerint. In primis ergo benedicti, nolite contristare Spiritum sanctum, qui vobiscum introiit carcerem. Si enim non vobiscum nunc introisset, nec vos illic hodie fuissetis. Et ideò date operam, vt illic vobiscum perseueret: ita vos inde perdu- CAP. I. Ephes. 4.

cat ad Dominum. Domus quidem diaboli est & carcer, in qua familiam suã cõtinet. Sed D vos ideò in carcerem peruenistis, vt illum etiam in domo sua conculcetis. Iam enim foris congressi conculcaueratis. Non ergo dicat: In meo sunt, tentabo illos vilibus [9] odiis, affectionibus, aut inter se dissensionibus. Fugiat conspectum vestrum, & [10] in ima sua delitescat, contractus & torpens, tanquam coluber excantatus, aut effumigatus. Nec illi tam benè sit in suo regno, vt [11] vos committat: sed inueniat munitos, & concordia armatos: quia pax vestra bellum est illi. Quam pacem quidam in ecclesia non habentes, à [12] martyribus in carcere exorare consueuerunt. Et ideò eam etiam propterea in vobis habere, &

Cap. II. fouere, & custodire debetis: vt si fortè & aliis præstare possitis. [[13] Cetera æquè animi impedimenta vsque ad limen carceris deduxerint vos, quousque & [14] parentes vestri. Exinde segregati estis ab ipso mundo. Quanto magis à seculo rebúsque eius? Nec hoc vos consternet, quòd segregati estis à mundo. Si enim recogitemus ipsum magis mundũ carcerem esse, exisse [15] vos è carcere, quàm in carcerem introisse intelligemus. Maiores tenebras habet mundus, quæ hominum præcordia excæcant. Grauiores catenas induit mundus, quæ ipsas animas hominum constringunt. Peiores immunditias expirat mundus, libidines hominum. Plures postremò mundus reos continet, scilicet vniuersum hominum genus. Iudicia denique non [16] Proconsulis, sed Dei sustinet. Quo vos benedicti de carcere in [17] custodiarium si fortè translatos existimetis. [18] Habet tenebras, sed lumen estis ipsi. Habet vincula, sed vos soluti Deo estis. [19] Triste illic expirat, sed vos odor estis sua- E

Sap. 3. uitatis. Iudex expectatur de iudicibus, sed vos estis de iudicibus ipsis iudicaturi. Contristetur illic, qui fructum seculi suspirat. [20] Christianus etiã extra carcerem seculo renunciauit, in carcere autem etiam carceri. Nihil interest vbi sitis in seculo, qui extra seculum estis. Et si aliqua amisistis vitæ gaudia, negotiatio est aliquid amittere vt maiora lucreris. Nihil adhuc dico de præmio, ad quod Deus martyres inuitat. Ipsam interim cõuersationem seculi & carceris comparemus, si [21] non plus in carcere spiritus acquirit, quàm caro amittit; imò & quæ iusta sunt, caro non amittit [22] per curam Ecclesiæ, & [23] agapen fratrũ: & insuper quæ semper vtilia fidei, spiritus adipiscitur. [24] Non vides alienos Deos, non imaginibus eorum incurris, [25] non solennes Nationum dies ipsa commixtione participas, non nidoribus spurcis verberaris, non [26] clamoribus spectaculorum, atrocitate, vel furore, vel impudicitia celebrantium cæderis: [27] non in loca libidinum publicarum oculi tui impingunt: vacas à scandalis, à tentationibus, à recordationibus malis, iam & à per-

Marc. 1. secutione. Hoc præstat carcer Christiano, quod eremus Prophetis. Ipse Dominus in
Luc. 4. secessu frequentius agebat, vt liberiùs oraret, vt seculo cederet. Gloriam denique suam
Matth. 17. discipulis in solitudine demonstrauit. Auferamus carceris nomen, secessum vocemus.
Marc. 9. Etsi corpus includitur, etsi caro detinetur, omnia spiritui patent. Vagare spiritu, spatiare
Luc. 2. spiritu, & non stadia [28] opaca aut porticus longas proponens tibi, sed illam viam quæ ad
1. Pet. 1. Deum ducit. Quotiens eam spiritu deambulaueris, totiens in carcere non eris. Nihil [29] crus sentit in neruo, quum animus in cœlo est. Totum hominem animus circumfert, F

Matth. 6. & quò velit transfert. Vbi [30] autem erit cor tuum, illic erit & thesaurus tuus. Ibi ergo sit

Cap. III. cor nostrum, vbi volumus habere thesaurum. [Sit [31] nunc benedicti carcer etiam Christianis molestus. Vocati sumus ad militiam Dei viui, iam tunc, cùm [32] in sacramenti verba respondimus. [33] Nemo miles ad bellum cũ deliciis venit, [34] nec de cubiculo ad aciem procedit, sed de [35] papilionibus expeditis & substrictis: vbi omnis duritia, & [36] imbonitas, & insuauitas constitit. Etiam in pace, labore & incommodis bellum pati iam ediscũt: in [37] armis deambulando, campum decurrendo, fossam moliendo, [38] testudinem desiccando. Sudore omnia constant, ne corpora atque animi expauescant: De vmbra ad solem, & sole [39] ad cœlum, de [40] tunica ad loricam, de silentio ad clamorem, de quiete ad tumultum. [41] Proinde vos Benedictæ, quodcunque hoc durum est, ad exercitationem virtutem animi & corporis deputate. Bonum agonem subituræ estis, in quo [42] Agonothetes Deus viuus est: Xystarches Spiritus sanctus: [43] corona æternitatis, brabium, angelicæ substantiæ politia in cœlis, [44] gloria in secula seculorum. Itaque Epistates vester

Psal. 83. Christus Iesus, qui vos spiritu vnxit, & ad hoc scamma produxit, voluit vos ante diem agonis ad duriorẽ tractationem à liberiore conditione seponere, vt vires corroborarentur in vobis. Nempè enim & athletæ segregantur ad strictiorem disciplinam, vt robori ædificando vacent: continentur à luxuria, à cibis lætioribus, à potu iucundiore. Coguntur, cruciantur, fatigantur; quanto plus in exercitationibus laborauerint, tanto plus de victoria

A ria sperant. Et illi, inquit Apostolus, vt coronam corruptibilem consequantur. Nos æternam cõsecuturi, carcerem nobis pro palæstra interpretemur, vt ad stadium tribunalis benè exercitati incommodis omnibus producamur: quia virtus duritia extruitur, mollitiâ verò destruitur. [[45] Scimus ex Dominico præcepto, quòd caro infirma sit, spiritus promptus. Non ergo nobis blandiamur, quia Dominus consensit, carnem infirmã esse. Propterea enim prædixit spiritum promptum esse, vt ostẽderet quid cui debeat esse subiectum, scilicet, vt caro seruiat spiritui, infirmior fortiori, vt ab eo etiam ipsa fortitudinem assumat. Collocatur spiritus cum carne, de communi salute, nec iam de incommodis carceris, sed ipso agone & prælio cogitãs. [46] Timebit forsitan caro gladium grauem, & crucem excelsam, & rabiem bestiarum, & summam ignium pœnã, & omne carnificis ingenium in tormentis. Sed spiritus contraponat sibi & carni, acerba licet ista, à multis tamen æquo animo excepta, imò & vltrò appetita, famæ & gloriæ causa, nec à viris tantùm, sed etiam à fœminis, vt vos quoque benedictæ sexui vestro respondeatis. Longum est si enumerem singulos qui se gladio confecerint, animo suo ducti. De fœminis ad manum est [47] Lucretia, quæ vim stupri passa, cultrum sibi adegit in conspectu propinquorum, vt gloriam castitati suæ pareret. [48] Mutius manum suam dexteram in ara cremauit, vt hoc factum eius fama haberet. Minus fecerunt Philosophi, [49] Heraclitus, qui se bu-
B bulo stercore oblitum exussit. Item [50] Empedocles, qui in ignes Ætnæi montis dissiluit, & [51] Peregrinus qui non olim se rogo immisit: cùm fœminæ quoque contempserint ignes. [52] Dido, cùm post virum dilectissimum nubere cogeretur: Item [53] Asdrubalis vxor, quæ iam ardente Carthagine maritum suum supplicem Scipionis videret, cum filiis suis in incendium patriæ deuolauit. [54] Regulus dux Ro. captus à Carthaginensibus, cùm se vnum pro multis captiuis Carthaginensibus compensari noluisset, maluit hostibus reddi, & in arcæ genus stipatus, vndique extrinsecus clauis transfixus, tot cruces sensit. Bestias fœmina libens appetiit, & vtique horridiores aspides serpentes, tauro, vel vrso, quas [55] Cleopatra immisit sibi, ne in manus inimici perueniret. Sed mortis metus non tantus est, quantus tormentorum. Itaque cessit carnifici [56] meretrix Atheniensis, quæ conscia coniurationis cùm propterea torqueretur à tyranno, & non prodidit coniuratos, & nouissimè linguam suam comestam in faciem tyranni expuit: vt nihil agere se sciret tormẽta, etsi vltra perseuerarent. [57] Nam quæ hodie apud Lacedæmonas solennitas maxima est διαμαστίγωσις, id est flagellatio, non latet. In quo sacro ante aram nobiles quique adolescentes flagellis affliguntur astantibus parentibus, & propinquis, & vti perseuerent adhortantibus. Ornamentum enim & gloria deputabitur maiore quidem titulo, si anima potius cessetit plagis, quàm corpus. Igitur si tantum terrenæ gloriæ licet de corporis & animi vigore, vt gladium, ignem, crucem, bestias, tormenta contemnant sub præmio laudis humanæ, possum dicere, modicæ sunt istæ passiones ad consecutionem gloriæ cœlestis & diuinæ mercedis. [58] Tanti vitreum? quanti verum margaritum? Quis ergo non li-
C bentissimè tantum pro vero habeat erogare, quantum alij pro falso? [[59] Omitto nunc gloriæ causam. Eadem omnia sæuitiæ & cruciatus certamina, iam apud homines affectatio quoque & morbus quidam animi conculcauit. Quot ociosos affectatio armorum ad gladium locat? Certè ad feras ipsas affectatione descẽdunt, & de morsibus & de cicatricibus formosiores sibi videntur. [60] Iam & ad ignes quidam se autorauerunt, vt certum spatium in tunica ardente conficerent. Alij inter venatorum taureas scapulis patientissimis inambulauerunt. Hæc benedicti non sine causa Dominus in seculum admisit, sed ad nos & nunc exhortandos, & in illo die confundendos, si reformidauerimus pati pro veritate in salutem, quæ alij affectauerunt pro vanitate in perditionem. [[61] Sed hæc exempla constantiæ omittamus de affectatione venientis. Conuertamur ad ipsam conditionis humanæ contemplationem, vt & illa nos instruant, si quã constanter adeunda sint, quæ & inuitis euenire consueuerunt. Quotiens enim incendia viuos cremauerunt? quotiens feræ & in syluis suis & in [62] mediis ciuitatibus elapsæ caueis, homines deuorauerunt? quot à latronibus ferro, ab hostibus etiam cruce extincti sunt, torti priùs, imò & omni cõtumelia expuncti? Nemo non etiam hominis causa pati potest, quod in causa Dei pati dubitat. Ad hoc quidem vel præsentia nobis tempora documenta sint, [63] quantæ qualésque personæ inopinatos natalibus, & dignitatibus, & corporibus, & ætatibus suis, exitus referunt, hominis causa: aut ab ipso, si cõtra eum fecerint, aut ab aduersariis eius, si pro eo steterint.

1. Cor. 9.
CAP. IIII.
CAP. V.
CAP. VI.

ANNOTATIONES IACOBI PAMELII IN LIBRVM AD MARTYRAS.

1. AD MARTYRAS.] Sic legimus ex tribus Vaticanis codicibus, pro eo quod erat MARTYRES. Porrò non iis solis (inquit Rhenanus in Argumento huius libri) Martyrum appellationem accōmodabat ea ætas, qui iam toleratis suppliciis pro Christo mortem obierant, sed & illis qui in confessione nil tormentorum atrocitate moti firmiter perstiterant, etiam si adhuc in carcere detinerentur, de quibus intelligit Cyprianus, quum scribit: Fecerunt ad nos de quibusdam beati Martyres litteras. Item: Si qui libello à Martyribus accepto de seculo excederent. Sicque nō modò Cyprianus Martyras appellare solet, sed & Tertullianus hoc loco. Verùm scitè addit, designati. Quin eos etiam hoc nomine solitos vocari indicat, qui dimissi fuissent; vt quum de Valentino inquit: Sed alium ex Martyrij prærogatiua loci potitum indignatus. & de Praxea: Insuper de iactatione martyrij inflatus, ob solum & simplex & breue carceris tædium. Nec aliter Cyprianus dixit in Epistola, qua Celerinum in ordinē cleri significat adscitum: Commeatum dando nobis cōfessoribus suis & Martyribus gloriosis. Vbi commeatū accipit pro liberatione & dilatione, qua vita captiuo & mori parato cōceditur. Equidem in sanctis quibusdā, vt ipse alibi scribit, nequaquam fuit minor confessionis virtus, sine testimonio passionis. Neque enim in confessoribus Christi dilata Martyria meritum confessionis minuere, sed magnalia diuinæ protectionis ostendere, docet ad Luc. Romanum Pont. scribens. Confessoris nomen in ista significatione quam exposuimus, Cypriano familiare, recentior ætas etiā nec carcerem nec tormenta perpessis attribuit. Ille verò ad Mosen & Maximum presbyteros scribens: Beatum, inquit, facit prima & vna confessio. Vos totiens confitemini, quotiens rogati vt de carcere recedatis, carcerem fide & virtute prælegitis. Hactenus Rhenanus. Cuius sententiæ nos quoque accedere quod ad Martyras adtinet, de Confessoribus non item, latiùs commonstrauimus Adnot. nostris in S. Cypr. Epist. 9 quæ Martyribus & Confessoribus inscribitur num 8. In Epist. quoque 30. num. 7. Et verissima est illa mea interpretatio quoad S. Cyprianum: verum vel ex solo isto titulo patet Martyras appellari Tertulliano, non solùm eos qui aut torti essent & tormenta perpessi, siue viui, siue defuncti, sed & eos, qui vt torquerentur, inclusi erant, quos peculiariter S. Cyprianus Confessores nuncupat. Neque enim toto hoc libro vlla tormentorum iam perpessorum mentio, sed dumtaxat carceris & metus pœnarum.

CAP. I.

2. Inter carnis alimenta, &c.] Caput hoc primum post captatam beneuolentiam Martyrum, non aliud est quàm: Ad pacem & concordiam exhortatio, in qua imitatur Auctorem S. Cypr. sub finem Epist. 7. ad Rogatianum & alios Confessores, & insuper alibi locis infrà citatis. Ad intellectum autem huius loci facere adnotauit Rhenanus in Adnotationibus quod inferius dicit: Imò & quæ iusta sunt, caro non amittit per curam Ecclesiæ, & agapen fratrum. Sanè D. Cyprianus epist. 37. seu 6. lib. 3. admonet presbyteros & diaconos, vt gloriosa voce Domino confessis, omnis diligentia præbeatur. Ibidem mox Tertullum quendam ab hoc pio officio laudat, quòd videlicet circa curam corporum captiuis Christianis non desit.

3. benedicti.] id est laudandi (inquit Rhenan.) Hoc Epitheto Martyres ornat Tertullianus, vt paulopòst: Imprimis, ergo benedicti. Et infrà ad mulieres: Proinde vos benedictæ. Quod Eleutherio Pont. Rom. & martyri iam defuncto lib. de præscr. adu. hæres. cap. 30. etiam adtribuit. Cyprianus Fortissimos & beatissimos subinde vocare solet, quodam loco Fortissimos & fidelissimos.

4. Martyres designati.] Designati (inquit idem) id est, futuri martyres. Metaphora ab electis magistratibus sumpta, qui designati dicuntur, quum eliguntur. Suetonius in vita Claudij Cæsaris in fine: Nam & quum Consules designaret, neminem vltra mensem, quo obiit, designauit. Porrò quos alloquitur Tertullianus, nondum Martyrium tulerant, siue fecerant, vt Cyprianus loquitur, sed exspectabant, vt est apud eundem, quotidie læti profectionis suæ salutarem diem, & iam iámque de saeculo recessuri ad Martyrum munera & domicilia diuina properabant.

5. & domina mater Ecclesia.] Obserua (vt ibidem Rhenan.) quòd matrem Ecclesiam pulcrè dominam vocat. Addit verò: de vberibus suis. nam præcessit: mater; quibus significat thesauros Ecclesiæ. Vide suprà lib. de Orat. c. 2. num. 7.

6. de operibus suis propriis.] Docet enim (inquit idem) Paulus ad Ephesios scribens, etiam propriis manibus laborandum, vt habeas quod indigenti communices. Ergo pistor panem missitabat, calcearius calceos, telam textor, hanc fullo gratis curabat, consuebat vestiarius. Alius pecuniam mittebat, diurno labore collectam. Vide autem quantum prisci Martyribus tribuerint.

7. Gladiatores, &c.] Quod hîc habet tam de Gladiatoribus, quàm eorum Magistris & Præpositis, diffusimus vsque ad librum de Spectaculis.

8. dictata.] Dictata (eodem interprete) non solùm ludi magistrorum sunt litteras docentium. Sic & Suetonius in vita Iulij Cæsaris, de gladiatoribus loquens: Tyrones, inquit, neque in ludo, neque per lanistas, sed in domibus per equites Romanos, ac etiam per Senatores armorum peritos erudiebat, precibus enitens, quod epistolis eius ostenditur, vt disciplinam singulorum susciperent, ipsíque dictata exercentibus darent. Et Iuuenalis,

– Donec peragat dictata magistri
Omnia. –

9. tentabo eos vilibus odiis, affectionibus, &c.] Ita ex MS. 2. Vaticanis, pro eo quod erat: vilibus inediis, defectionibus, quæ substituta videntur ab illis qui putabant non posse competere in Martyras odia; verùm quandoquidem sequitur: aut inter se dissensionibus, illud magis conuenit, maximè quum etiam S. Cypriano contentiones, æmulationes, conuitia & maledicta in confessoribus reprehendat, vbi suprà.

10. & in ima sua delitescat.] Non dissimilis est (vti adnotat Rhen.) sententia ei quæ in Valentinianis legitur. Abscondat se itaque serpens quantum potest, totámque prudentiam in latebrarum ambagibus torqueat, altè habitet, in cæca detrudatur, &c. Alludit autem Auctor ad Serpentes, qui excantationibus fugari solent aut suffumigationibus; atque hoc est quod dicit: excantatus vel effumigatus. Nam Plinio teste

teste lib. 8. *cap.* 32. *accensis cornibus cerui odore fugantur, & maximè ßiratis, vti est apud eundem lib.* 10. *c.* 70. *Incantationis autem aspidis fit mentio Psal.* 57.

11. vt vos committat.] *Sæpè (inquit Rhenan.) iam diximus* committendi *verbum ad contentionem & certamen referri, vnde gladiatores propriè* committuntur. *Metaphoricῶς Iuuenalis:* Committit vates. *Cypr. epist.* 14. *lib.* 3. (*quæ est in nostra editione* x.) *Et gloriosos seruos Dei cum Dei sacerdote* committunt. *Est autem hæc etiam Iureconsultorum vox:* committere, *pro, ad certamen prouocare. Hinc Vlpianus ad legem Aquiliam Digest. lib.* 9. *Planè, inquit, si cadentem vulnerauit, erit Aquiliæ locus, nisi domino* committente *hoc factum sit. Aliam remotiorem huius vocis significationem etiam Iureconsultorum habes infrà lib. de Cor. militis cap.* 2. *num.* 22. *De vtraque eodem loco infrà Tom.* 3. *lib. de Præscrip. adu. hær. cap.* 24. *num.* 193.

12. à martyribus in carcere exorare consueuerunt] *Alludit (inquit idem Rhenan.) ad consuetudinem eius temporis, quæ etiam ætate Cypriani in vsu fuit, quemadmodum ex eius viri scriptis colligitur. Siquidem lapsi, id est, qui sacrificauerant idolis, aut necessitatem sacrificandi pecunia apud magistratum redemerant, accepta securitatis syngrapha, quò reciperentur in Ecclesiam ante confessionem exomologesínque & pœnitentiam, ante impositionem manus Episcopi & cleri, solebant à* Martyribus & Confessoribus in carcere constitutis libellum extorquere deprecatorium, *per quem in Ecclesiam recipi iuberentur. Sic enim lapsi quidam importuniùs precibus Martyres & Confessores fatigabant, corrumpebántque. Vocabant autem veteres:* Dare pacem, *recipere in ius communicationis. In hunc igitur sensum accipi debet quod hîc Tertullianus scribit:* Quam pacem quidam in Ecclesia non habentes. *Item:* vt si fortè & aliis præstare possitis. *Vide quanta fuerit olim Martyrum etiam dum viuentium auctoritas. Sanè Cyprianus epist.* 15. *lib.* 3. (*quæ est in nostra editione* xi. *in libello quorundam Martyrum pro lapsis scripto hoc insertum paulo incautius fuisse testatur: Communicet ille cum suis. Nam addi debebat quinam sui. Proinde idem sanctißimus vir scribit sub antecessoribus suis id semper obseruatum, vt Diaconi ad carcerem commeantes, martyrum desideria consiliis suis & scripturarũ præceptis gubernarent: his enim illic verbis vtitur. Nos ad dictam* xi. *epist. S. Cypr. quæ Confessoribus & Martyribus inscribitur, addidimus; pertinere istam* pacem, *quam* lapsi à Martyribus in carcere exorabant, *ad vsum Indulgentiarum in Ecclesia iam tum cœptum, immò & ab Apostolo Paulo in Corinthium illum, ídque integris illic Adnotationibus nostris.*

Cap. II.

13. Cetera æquè animi impedimenta, &c.] *Caput hoc inscripsimus:* De comparatione carceris cum mundo. *In quo etiam locos infrà citatos imitatur S. Cyprianus.*

14. parentes vestri.] Parentum (*inquit Rhenan.*) *vocabulo, ni fallor, quoslibet cognatos intelligit, quemadmodum & hodie vulgus Italorum & Gallorum loquitur. Planè autem ita esse patet ex lib. de Carne Christi, vbi de matre & fratribus sic loquitur:* cùm indignatio parentes non neget, sed obiurget.

15. exisse vos è carcere, quàm in carcerem introisse.] *Simile sermonis (inquit Rhenan.) schema est in Valentinianis:* Vbi superindui potuit quàm despoliari. *Inspice quod illic adnotauimus. Faustus Manichæus apud Aurel. Augustinum: Ex Iordane nobis erit factus Iesus Dei filius,* quàm *natus ex vtero mulieris. Ammian. Marcellinus lib.* 27. *de ingratitudine populi in Symmachum præfectum vrbi sub Valentiniano & Gratiano Aug. loquens: Quidam plebeius (inquit) finxerat illum dixisse sine indice vllo vel teste, libenter se vino proprio calcarias extincturum,* quàm *id venditurum pretiis quibus sperabatur. Item alibi Ambrosius in lib. de Viduis: Vitem facilis tondere* quàm *premere. Tametsi aduerbium Magis quod præcedit, hic repeti potest, id quod in hoc scriptore nouum non est, vt plus semel monuimus. Atqui pro:* grauiores cathenas induit mundus, *MS. tres legunt:* imbuit, *sed illud placet.*

16. Proconsulis.] *Ex hoc loco (inquit idem Rhen.) licet animaduertere Martyres istos, ad quos scribit Tertullianus, vel in ipsa Carthagine, vel in aliquo oppido vicino captiuos fuisse detentos, certè in prouincia Carthaginiensi. Nam Carthagine* Proconsulem *fuisse declarat Pontius Diaconus in vita B. Cypriani martyris, cùm inquit: Denique comprehensus à ministris Paterni* Proconsulis *Carthaginiensis. Et Paternus* Proconsul *dixit. Item Galerius* Proconsul *dixit. Is mortuo Paterno successerat. Erátque* Proconsulum *magistratus olim annuus. Vnde illud Cypriani: Eant (inquit) nunc magistratus & Consules siue* Proconsules *annuæ dignitatis insignibus, & duodecim fascibus glorientur. Neminem verò lateat administrationes Prouinciarum subinde mutatas fuisse pro libidine Cæsarum. Equidem in libro, cui titulus Notitia Occidentis, nominatim fit mentio* Proconsulis Africæ, *sub cuius dispositione fuerit Prouincia Consularis, & legati eius duo. Is, vt videtur, apud Carthaginem tamquam Metropolim habitabat. Vnde & Carthaginiensis Africa dicitur eodem libro. Atqui ex his probatur esse verissimum, quod S. August. tradit (ni fallor lib. de Grammatica) tam veteribus vsitatam fuisse vocem:* Proconsul, *atque* Pro consule. *Eius verba sunt: Ab E littera vocali nullum Latinum, nisi iuncta præpositione, Masculinum inuenitur, vt* Pro consule, *Pro Prætore. Ergo iuncta præpositione fiunt Latina, vt dixi: Pro Prætore, Pro Quæstore. Nam veteres Nominatiuo casu:* Proconsul *dicebant, attendentes nullum nomen Latinum exire in E litteram, Nominatiuo casu generis Masculini.*

17. in custodiarium.] *Eodem modo legit lib. adu. Iud. cap.* 4. *illud Isaiæ* 1. sicut custodiarium in cucumerario, *quod ibidem cap.* 13. *vertit:* casula, *seu:* specula; *à custodia illud deriuans.*

18. Habet tenebras, &c.] *Rectè adnotauit similes locos Rhenanus ex S. Cypriani Epist.* 81. *ad Rogatianum iuniorem & ceteros Confessores, ac* 16. *ad Moysem, Maximum & ceteros Confessores: O beatum carcerem (inquit) quem illustrauit vestra præsentia. O beatum carcerem, qui homines Dei mittit ad cœlum. O tenebras lucidiores sole ipso, & luce hac mundi clariores, vbi modò constituta sunt Dei templa, & sanctificata diuinis confessionibus membra vestra. Et alibi: Illuminabat mundum sol oriens & luna decurrens, sed vobis idem qui solem fecit & lunam, maius in carcere lumen fuit, & in corde ac mentibus vestris Christi claritudo resplendens, horribiles carceris atque funestas pœnalis loci tenebras æterna illa & candida luce radiauit.*

19. Triste illic exspirat.] Triste (*inquit Rhenan.*) *id est res tristis, graueolentia videlicet, illic exspiras,*

si accipias verbum exspirat, vt sit absolutum. Atqui quod sequitur: de iudicibus ipsis iudicaturi, etiam imitatur S. Cypr. epist 81.

20. Christianus etiam extra carcerem seculo renunciauit.] Verissima est (inquit idem Rhenan.) Cypriani sententia de Habitu virginum: Ceterùm quæcunque terrena sunt, in sæculo accepta, & hic cum sæculo remansura, tam contemni debent, quàm mundus ipse contemnitur; cuius pompis & deliciis iam tunc renunciauimus, quum meliore transgressu ad Dominum venimus. Verùm de hac renunciatione in Baptismo facta, latiùs infrà T. 3. lib. de Baptismo.

21. si non plus, &c.] Emendauimus (inquit Rhenanus) ex Gorziensi, si non plus in carcere spiritus acquirit, quàm caro amittit. Si acquirit, pro: An acquirat. Similem locutionem habes in Apologetico: Cõstet igitur prius, si isti, quibus sacrificatur, salutem imperatoribus vel cuilibet homini impertiri possunt. pro: An isti possint.

22. per curam Ecclesiæ, &c.] Meminit huius consuetudinis Origenes hom. 11. in Leuiticum. Exstat etiam hac de re Epist. S. Cypr. 37. hoc titulo: Ad clerum, vt Confessoribus in carcere consistentibus omnis humanitas præbeatur. Cui consentiunt quæ hîc adnotat Rhenanus partim ex eadem epistola in hæc verba: Veteres non solùm externam curam corporibus Martyrum impendebant, sed & spiritum eorum & sanctum animi propositum precibus adiuuabant, quum publicè in sacrificio, quam nos hodie Missam dicimus, tum priuatim in secessu Deum comprecantes. Sic enim D. Cyprianus epist. 16. ad Confessores & Martyres captiuos scribit: Et nos quidem (inquit) vestri diebus ac noctibus memores, & quando in sacrificiis precem cum pluribus facimus, & quum in secessu priuatis precibus oramus, coronis ac laudibus vestris plenam Domini fauentiam postulamus. Hactenus ille. Verùm enimuerò vt adhuc in carne constituti Martyres veteribus illis Christianis curæ erant, sic nec defunctos negligebant. Diebus enim quibus excesserant, commemorationes eorum inter memorias Martyrum celebrabant; nec id semel, sed singulis quibusque annis factitabant, cùm videlicet is dies recurrisset, aut statum commemorandarum passionum tempus aduenisset. Hoc nos docet Sanctiss. Cyprianus epist. 6. num. 7. nunc 37. in hunc modum scribens: Denique & dies eorum (inquit) quibus excedunt adnotate, vt commemorationes eorum inter memorias Martyrum celebrare possimus. Quamquam Tertullus fidelissimus & deuotissimus frater noster inter cetera solicitudinem & curam suam cum fratribus in omni obsequio operationis impartit, qui nec illic circa curam corporum deest (sic enim eam periodum legendam arbitror) scribat ac significet mihi dies, quibus in carcere beati fratres nostri ad immortalitatem gloriosæ mortis exitu transeunt, vt & celebrentur hîc à nobis Oblationes & sacrificia ob commemorationes eorum, quæ citò vobiscum Domino prosperante celebrabimus. Rursum epistola 34. hoc idem adtestatur: Sacrificia pro eis (inquit) semper vt meministis, offerimus, quoties Martyrum passiones & dies anniuersaria commemoratione celebramus. Hæc ille. Ceterùm quod dicit sacrificia pro Martyribus offerri, sic accipiendum, ni fallor, vt pro eis, idem valeat quod pro commemoratione eorum (nam id prioris loci mox citati verba apertè continent.) veluti passione siue commemoratione passionis occasionem oblationibus & sacrificiis dante. Quæ res inde nata videtur, quod in sacrificio iuxta ritum veteris Ecclesiæ (quemadmodum in Adnotationibus libri de Cor. milit. ex Magno Dionysio obiter indicauimus) post Symbolum decantatum, & mutuam pacis consalutationem, nomina piè defunctorum conscripta in scheda, quam in altari ponebant, recitabantur, non sine laude & præconio virtutum quæ in viuentibus eluxerant. Quo honore, bone Deus, qui digniores, quàm qui pro Christo sanguinem suum fudissent? Hanc Ecclesiæ consuetudinem indicat Aur. August. lib. de Virgin. Perhibet enim (inquit) præclarissimum testimonium Ecclesiastica auctoritas, in qua fidelibus notum est, quo loco Martyres, & quo defunctæ Sanctimoniales ad altaris Sacramenta recitentur. Hactenus ille. Gratulatoriæ ergo preces erant potius, quibus quum Deo gratias agebant, qui Martyribus eam gratiam & tantum dignationis contulisset; tum simile donum cælitùs sibi dari concordibus votis flagitabant, ceu adhuc canit Ecclesia, Gaudeamus in Domino, & reliqua. Id confirmat idem Aur. August. Tractatu 84. in Euangelium Ioannis, de Martyribus & altari disputans, his verbis: Ideò quippè ad ipsam (inquit) mensam, non sic eos commemoramus, quemadmodum alios qui in pace requiescunt, vt etiam pro eis oremus, sed magis vt orent ipsi pro nobis, vt eorum vestigiis adhæreamus. Hæc August. Aliter pro Lapsis qui iam reconciliati essent, offerebatur, qui post confessionem criminis & factam pœnitentiam, exomologesinque finitam, post manus impositionem Episcopi & cleri hoc consequebantur, vt facta pro eis oblatione & precatione Eucharistiam acciperent. Id ea ætas etiam vocabat Offerre nomen alicuius, fortasse quòd eius nomen recitaretur commendandum communibus Ecclesiæ precibus, descriptum in scheda, atque in altari positum. Quod monere libuit, vt locum Cypriani intelligas in epist. 10. lib. 3. cùm dicit: Ad communicationem admittuntur, & offertur nomen eorum. Porrò huiusmodi memoriæ Martyrum siue commemorationes pepererunt nobis postea festos dies plerosque, quibus hodie Christiani feriantur. Sanè ipsum Commemorationis vocabulum Ecclesia retinuit, sacrificiis nostris non ignotum. Nos verò eadem adnotauimus, & multo plura, tum secundo loco ad epist. 37. de Commemoratione Martyrum quotidiana in Martyrologio, num. 7. tum tertio quoque ad Epist. 34. de sacrificiis in anniuersariis Martyrum, ac quotidiana eorundem commemoratione in sacrificio, num. 12. & 13. tum denique ad epist. x. quarto loco hic citatam de sacris διπτύχοις, n. 9. ad quos locos compendij gratia Lectorem remittimus.

23. & agapen fratrum.] Intelligit (inquit Rhenan.) eleemosynam, quòd ex caritate cum egente debeat fieri communicatio. Hinc legimus apud Cyprianum lib. 3. ad Quirinum: Agapen & dilectionem fraternam religiosè & firmiter exercendam. Vtitur Latino vocabulo Tertullianus, adu. Marc. lib. 1. De alienis bonis (inquit) ob alium Deum nomine eleemosynæ & dilectionis operatur. Hieron. ad Eustochium, loquens de illis qui laudem humanam eleemosynis largiendis venantur: Cùm manum (inquit) egenti porrexerint, buccinant; quum ad agapen vocauerint, præco conducitur. Huiusmodi Agapen Germani Spendam vocant. Erat & cœnæ genus pro pauperibus resocillandis, qualis apud Gentiles sportula, à qua sportulantes fratres dixit Cyprianus nouo verbo. Tertullianus Apolog. cap. 39. Cœna nostra (inquit) de nomine rationem suam ostendit. Vocatur Agape id quod dilectio penes Græcos est. quantiscunque sumptibus constet, lucrum est pietatis nomine facere sumptũ. Siquidem inopes

quosque

quosque refrigerio isto iuuamus. *Et reliqua. Porrò* fratrum nomine Christianos *intelligi sæpe iam monuimus. Tertull. in Apolog. cap. mox citato de Christianis loquens:* Quanto dignius (*inquit*) fratres & dicuntur & habentur, qui vnum patrem Deum agnouerunt, qui vnum spiritum biberunt sanctitatis, qui de vno vtero ignorantiæ eiusdem ad vnam lucem expauerint veritatis. *Vnde* fraternitas *pro collegio fratrum siue Ecclesia, Cypriano, Hieron. Ambr. & etiam nostro Tertulliano. Videat autem Lector eadem quoque de re Adnot. nostras ad lib. 3. Testimon. num.* 11. *& Apolog.* 39. *cap. num.* 517.

24. Non vides alienos Deos.] *Nam (vt etiam adnotauit Rhen.) ætate Tertulliani adhuc vigebat Paganismus.*

25. non sollemnes Nationum dies.] *Hic etiam rectè adnotat, qui* dies sollemnes Nationum *vocantur, hoc pacto describi l. de Cor. milit. Sollemnitates, postulatrices, falsa vota; vbi de his latiùs, quemadmodum etiam Apologetici cap.* 35. *num.* 461. *Hic sufficiat quod Rhenanus adnotat aptè dici ab Auctore:* non nidoribus spurcis verberaris, *eo quòd in* sollemnibus *Cæsarum* Gentiles (*vti est loco dicto Apolog.*) focos & choros in publicum educebant, vicatim epulabantur, ciuitatem tabernæ habitu abolefaciebant. *Huc facit quod ad Vxorem l. 2. de dispari coniugio loquens, vbi videlicet mulier Christiana Gentili marito nupta est:* Moratur (*inquit*) Dei ancilla cum laribus alienis. Et inter illos, omnibus honoribus dæmonum, omnibus sollemnibus Regum, incipiente anno, incipiente mense, nidore thuris agitabitur.

26. non clamoribus spectaculorum, &c.] *Etiam ea quæ hîc adnotauit Rhenanus, ad lib. de Spectaculis adiecimus.*

27. non in loca libidinum publicarum.] *Similiter (adnotante Rhenan.) Hieronymus ad Gerontiam: Vt in eo se putet esse laudabilem, si scortis melior sit, si* publicarum libidinum victimas *superet. Tertull. lib. de Pallio:* Lupas popularium libidinum nundinas *vocat.*

28. stadia opaca aut porticus, &c.] Stadia (*vti rectè adnotauit Rhen.*) *hoc est exercitij loca domestica ad gestationem, cursum & deambulationem apta, reddebāt* opaca *syluæ, quæ inter* porticus *in ædificiis veterum cōsitæ erant; nempe nunc platanones, nunc daphnones, hoc est plataneta & laureta, in quibus etiam prodeambulare solebant veteres. Eráque* stadium *viridario coniunctum. De huiusmodi* stadio *sentit Tertullianus lib. de Cor. milit. cùm ait:* Susannam in stadio mariti non velatam deambulasse. *Quo loco de* stadiatis porticibus *Vitruuium facere mentionem scripsi lib.* 5.

29. Nihil crus sentit in neruo.] *Similiter S. Cyprianus dicta epist.* 81. *Positus in* neruo, *ac ferro fuit, sed solutus ac liber spiritus mansit. Vbi & quid* neruus, *tractauimus in Adn. num.* 7.

30. Vbi autem erit cor tuum, &c.] *Auctor verba Euangelistæ transponit, vti melius instituto seruiant. nam apud Matthæum est:* Vbi thesaurus tuus, ibi & cor tuum.

CAP. III.

31. Sic nunc Benedicti, &c.] *Capiti huic titulum dedimus:* De carceris molestiis æquanimiter sustinendis coronæ æternitatis ergò. *In quo etiam illum S. Cyprianus imitatur locis mox citatis. Atqui (vti adnotat Rhen.) illud:* Sit, *hic concedentis est, non imprecantis. Vt illud lib. de Car. Christi:* Sit planè stultum, si de nostro sensu iudicemus Deum.

32. cùm in Sacramenti verba respondimus.] *De responso ad* verba Sacramenti *Baptismi, seu* Sacramento, *id est, iureiurando in eodem præstito, tractatum ad lib. de Baptis. Tom. 3. differimus.*

33. Nemo miles ad bellum, &c.] *Hunc totum locum (vti adnotat Rhenan.) imitatus est B. Hieronymus, cùm epistolam illam ad Heliodorum scriberet. Inquit enim: Quid facis in paterna domo delicate* miles? *Vbi vallum? Vbi fossa? vbi hyems acta sub pellibus?*

34. nec de cubiculo in aciem.] *Hieronymus ibidem: Et tu mihi* de cubiculo ad aciem, *tu de vmbra egrederis ad solem.*

35. sed de papilionibus expeditis & substrictis.] Expediuntur (*inquit Rhenan.*) *tentoria inuoluta, quum in castris extenduntur, & funiculis ad palos terræ infixos* substringuntur, *alligantúrque, ne vento disturbante corruant.*

36. & imbonitas.] Imbonitatis (*inquit Rhenan.*) *vocabulo rursus vtitur in libro de Exhort. castit.* Alioquin res (*inquit*) & viris & fœminis eadem imbonitate ad matrimonium & stuprum commixtio carnis licitandum. *Porrò eadem forma dixit* imbonitatem, *quā* inalienum, *pro* non alieno, *l. 4. adu. Marc. Rectè autem paulopòst restituit idem ex Gorziensi cod.* Etiam in pace, labore & incommodis.

37. in armis deambulando.] *Vegetius (secundum quod idem citat) penult. c. l. 1. Præterea vetus (inquit) consuetudo permansit, & Diui Augusti atque Adriani constitutionibus præcauetur, vt in mense tam equites quàm pedites educantur* ambulatum. *Hoc enim verbo hoc exercitij genus nominant, & decem millia passuum armati instructíque omnibus telis pedites militari gradu ire ac redire iubebantur in castra, ita vt aliquam itineris partem cursu alacriore conficerent. Rursum lib. secundo: Iuniores quidem (inquit) & noui milites manè ac post meridiem ad omne genus exercebātur* armorum. *Veteres autem & eruditi, sine intermissione semel in die exercebantur* in armis. *Ibidem docet tempestate vel ventis aëre turbato milites sub tecto, quod ex cannis, vlna, vel culmo constabat,* armis *erudiri solitos. Ceteris autem & hybernis diebus si niues pluuiæque cessarent, exerceri cogebantur in campo; ne intermissa consuetudine, animi militum debilitarentur & corpora. Syluam cædere, onera portare, fossas transilire, in mari vel in fluminibus natare, gradu pleno* ambulare, *vel etiam* armatos *cum sarcinis suis currere frequentissimè conuenit, vt quotidiani vsus laboris in pace, difficilis non videatur in bello.*

38. testudinem desiccando.] *Rectè quidem Rhen. De materia (inquit) ac tabulatis* testudo *contexitur, quæ ne exuratur incendio, coriis vel ciliciis, centonibúsque vestitur. Auctor Vegetius. Robustiora fiunt ligna, dum exiccantur. Sed his adijciendum, quòd* Testudo *instrumentum fuerit bellicum simile penè* arieti, *de quo libro de Pallio, dicta à similitudine reptilis, quod* Testudinem *dicimus, eo quòd trabem funiculis suspensam, quæ falx dicebatur modò, sicut suum caput reptile, nunc exerat, nunc reducat. Addunt autem MS. 3.* desudando. *sed videtur loco huic non conuenire.*

39. & sole ad cœlum.] *Adnotat Rhenan. accipi hîc* cœlum *pro vento seu aëre frigidiore; alioqui (inquit) possit etiam legi:* gelu. *Ego verò magis crediderim accipi pro aëre crasso seu obscuro, iuxta illud Ciceronis l. 2. de Diuin. De* cœlo *aëris crassitudo; & quod*

apertius idem habet Tuscul. qu. lib. 1. Cœlum *hoc, in quo nubes, imbres, ventíque aguntur, quod & humidum & caliginosum est propter exhalationes terræ. Quò pertinere videtur & illud Virgilij Aeneid.* 1.

- Cœlúmque *serenat.*

40. de tunica ad loricam.] *Hieron. (vti ab eodem citatur) ad Heliodorum: Corpus adsuetum* tunicis, loricæ *onus non fert. Atqui de* Tunica *vide lib. de Pallio cap.* 1. *& ibidem Adnot. nostras num.* 4.

41. Proinde vos Benedictæ.] *Inter captiuos (inquit Rhen.) istos Christianos erant & mulieres, quas nunc compellat,* benedictas *vocando. Eodem fœminas vocabulo ornat lib. de Cultu fœmin. c.* 4. 5. 9. & 13. *Sic Cyprianus in epistola quadam ad Martyres: Beatas autem fœminas (inquit) saluto, quæ vobiscum sunt in eadem confessionis gloria constitutæ; & reliqua. Idem in sermone de Lapsis: Cum triumphantibus viris (inquit) & fœminæ veniunt, quæ cum seculo dimicantes sexum quoque vicerunt.*

42. Agonothetes Deus viuus, &c.] *Vel ex eo quod hic & Deum viuum agnoscit, Patrem nempè, & mox* Spiritum sanctum, *& deinde* Christum Iesum, *atque adeò tres in Trinitate personas, patet hunc librum conscriptum priusquàm in Montani hæresim laberetur, quippe qui Hieron. teste contrarium senserit, vti lib. de Trinitate latiùs infrà Tom.* 5. *Atqui quid officij habuerint* Agonothetes, Xystarches, & Epistates, *ex Rhenano & aliis infrà latiùs lib. de Spectaculis. Sicut & de* Brabio & Athletarum *tum* vnctione, *tum* strictiori disciplina. *Huic loco sufficiũt similes S. Hieronymi loci, alter ad Lucinii: Non est inuidus* Agonotheta *noster. alter lib. ad Pammach contra errores Ioannis Hierosolymitani: Cur ergo ista quæruntur (inquit) cur tu omissis super quibus pugna est de* scammate *& loco certaminis egrediens, in peregrinis & longè alienis disputationibus immoraris?*

43. corona æternitatis, brabium, &c.] *Siue* brabium *legas ad imitationem Græca vocis, siue* brauium, *vti habent* 3. *MS. periade est. Similiter autem S. Cyprian. epist.* 9. *ad Martyres & Confessores de Mappalico, explicãs illud Psalm.* 115. *Pretiosa est in conspectu Domini mors iustorum eius. Pretiosa (inquit) mors hæc est, quæ emit immortalitatem pretio sanguinis sui, quæ accepit* coronam *de consummatione virtutis. Et sub finem eiusdem Epistolæ: Sed & ipse (Dominus nempè) luctatur in nobis, ipse congreditur, ipse in certamine agonis nostri & coronat pariter & coronatur. Latiùs autem idipsum repetit Tertull. sub finem lib. de Coron. milit. allegans & scripturas, quæ* coronam *vitæ promittunt & repræsentant, Apocalyps.* 3. 4. 6. 10. *ac* 2. *Tim.* 4. *Loci adnotãdi cõtra modernos aduersarios, qui vitam æternam non nisi gratiã esse volunt, nõ* coronã *aut mercedem. Item contra eos qui merita sanctorum Martyrum negant, quia correlatiua sunt merita & merces, certamen legitimum &* corona, *quemadmodum adtigimus lib. de Pænit. & latiùs tractabimus lib. sequenti de Patientia.*

44. gloria in sæcula sæculorum.] *Alludit ad illud Psal.* 83. *In sæcula sæculorum laudabunt te.*

CAP. IIII.

45. Scimus ex Dominico præcepto, &c.] *Inscriptionem huius capitis fecimus:* Quòd animari debeant Martyres exemplis eorum, qui famæ & gloriæ solius caussa multa perpessi sunt. *in quo multa eadem repetit, quæ suprà videre est Apologetici cap. vlt. Atqui ex MS.* 3. *legimus:* spiritum promptum esse, *& ex coniectura Ioannis Harrisij:* nec iam de incommodis carceris. *Vbi* esse, &c: de, *recens adiecimus.*

46. Timebit forsitan caro gladium grauem, & cæt.] *Cyprianus (inquit Rhenan.) aduersus Demetrianum genera tormentorum enumerans, quibus ille Christianos affligeret: Innoxios (inquit) iustos, Deo caros, domo priuas, patrimonio spolias, cathenis premis, carcere includis,* gladio, *bestiis, ignibus, punis. Rursùm lib de Lapsis: Sed cùm durissimi iudicis recrudescente sæuitia, iam fatigatum nunc flagella scinderent, nunc contunderent fustes, nunc equuleus extenderet, nunc vngula effoderet, nunc flamma torreret, caro me in colluctatione deseruit, infirmitas viscerum cessit. Idem aliis multis locis supplicia Christianorum commemorat. Videat ibidem Lector Adnotat. nostras ad posteriorem librum num.* 52. *item in Tertull. Apolog. alicubi, vbi & vlt. cap. etiam supplicij meminit, ob quod* Sarmentitij *ac* Semaxij *dicebantur, eo quòd* ad stipitem dimidii axis reuincti Sarmentorum ambitu exurerentur. *Qui lib. ad Scapulam cap. vlt. indicat primùm dumtaxat* gladiotenus animaduersum in Christianos, *quamquam ab illo etiam cremarentur.*

47. Lucretia.] *Exemplum hoc notius quàm vt explicari debeat. Repetit idipsum sub finem libr. de Castit.*

48. Mutius.] *De hoc vide Adnot. nostras in Apolog. cap. vlt. num.* 621.

49. Heraclitus.] *Is (vti adnotat Rhenan.) laborabat morbo aqua intercutis, & cùm obscuris sermonibus assuetus homo, quærendum è medicis iussisset; Num ex imbre siccitatem facere possent, & ab illis ludis se putantibus fuisset neglectus, tandem ipsi sibi subuenire volens, bubulis excrementiis oblini corpus suum inflatum, fecit. Est apud Laërtium.*

50. Empedocles.] *De hoc vide Adnot. nostras in lib. de Pallio cap.* 4. *num.* 83. *Meminit item eiusdem infrà Tom.* 3. *lib. de Anima.*

51. Peregrinus, &c.] *Hæc lectio (inquit Rhenan.) mihi non displicet. Nam auctor est Eusebius Cæsariensis in Chronicis, quæ nobis vertit Hieronymus, anno Imperij Marci Antonini Veri quinto, si non fallit numerus,* Peregrinum *Philosophum apud Pisas, rogo quem ex lignis composuerat incenso, semet superiecisse. Rectè ergo Tertullianus dixit:* non olim, *ad antiqua exempla, quæ præmisit, respiciens; cùm ipse vixerit sub Seuero, qui post Marcum Antoninum anno* 33 *regnare cœpit.* Peregrini *vitam descripsit Lucianus in libello cui titulus: De morte* Peregrini. *Qui se testatur interfuisse spectaculo, cùm in ignem se Proteus iniceret, hoc pacto gloriam aucupaturus; id enim vocabuli sibi indiderat impostor ille. Ammianus Marcellin. lib.* 29 *loquens de crudelitate Valentis Augusti; Ducti vniuersi (inquit) flebiliter iugulantur præter Simonidem; quem solum sæuus ille sententiæ lator, efferatus ob constantiam grauem, inserat flammis exuri; qui vitam vt dominam fugitans rabidam, ridens subitas momentorum ruinas, immobilis conflagrauit,* Peregrinum *illum imitatus Protea cognomine Philosophum clarum, qui cùm mundo digredi statuisset, Olympiæ quinquennali certamine sub Græciæ conspectu totius, ascenso rogo quem ipse construxit, flammis absumptus est. Aul. Gellius Noct. Attic. lib.* 12. *Philosophum (inquit) nomine* Peregrinum, *cui postea cognomentum* Proteus *factum est, virum grauem*

grauem atque constantem vidimus, cùm Athenis essemus, diuersantem in quodam tugurio extra vrbem, & reliqua.

51. Dido.] *Vide de hac Adnot. nostras in vlt. cap. Apolog. nu. 622.*

53. Asdrubalis vxor.] *Refert hoc Liuius lib. 51. ad* vxorem Asdrubalis *illius, qui tertio bello Punico à Scipione Æmiliano victus est.*

54. Regulus.] *Carthaginienses Attilium* Regulum *(vti adnotat Rhenan.) palpebris resectis dolio inclusum, quo vndique acuti stimuli eminebant, necauerunt. Ex Valerio Max. L. Florus de* Regulo: *Nec vltimo sue carceris seu crucis supplicio deformata maiestas. Seneca compluribus locis crucem* Reguli *commemorat.*

55. Cleopatra.] *Hæc historia notior est quàm vt commentario sit opus De regno eius cum Augusto vide lib. adu. Iud. c 8. Adnotat autem Isidorus Etymol. lib. 12. cap. 5. quòd perierit Cleopatra genere aspidis quæ Ipsalis dicitur, eò quòd somno necet, atque adeò quòd in mortem quasi somno soluta sit.*

56. meretrix Atheniensis.] *Exemplum hoc* meretricis Atticæ *habes etiam suprà, Apolog. c. vlt. & in Adnot. nostris ibidem nu. 624.*

57. Nam quæ hodie apud Lacedæmonas, &c.] *Sic ex MS. pro:* Nam quod. *Atqui (vti adnotauit ad c. vlt. Apolog. hìc citatum à Rhenano Franciscus Zephyrus)* διαμαστίγωσιν *illam Spartanorum puerorum celebrauit Cicero in Tusculanis. Alludit ad eandem illud Stratonici Apophthegma apud Athenæum Quod siquis hominum (inquit) delinquat, plagis afficiatur* Lacedæmonij. *Cui addit Eustathius interpres. Hoc obiter dictum festiuius est, ob* διαμαστίγωσιν *Spartanis sollemnibus etiam festis celebrem.*

58. Tanti vitreum, quanti verum margaritum?] *Prouerbij huius explicationem ad Prolegomena nostra distulimus, ne hìc prolixiores simus.*

CAP. V.

59. Omitto nunc gloriæ caussam, &c.] *Hoc caput inscripsimus:* De exemplis illorum qui affectatione quadam omnia tormenta conculcant. *quod quum de Gladiatoribus agat, id etiam distulimus ad librum de Spectaculis.*

60. Iam & ad ignes quidam se autorauerunt.] Autorare *(vti rectè adnotauit Rhen.) obligare est, vnde* autoramentum, *& milites* autorati. *Atqui alludere videtur ad Herculem, de quo S. Cyprian. lib. Quòd idola non sint Dij, sic loquitur: Hercules vt hominem exuat, Oeteis ignibus concrematur. Quod confirmatur etiam Festi testimonio, qui eum dicit astrologum eo die se flammis iniecisse, quo solis erat obscuritas futura. Quod quum fecerit, vt opinio suæ diuinitatis confirmaretur, rectè* adfectationi *tribuit Auctor. Qui præterea istud recenseant, citaui Adnotat. nostris in dictum locum nu. 6. & exstat eius rei historia apud Philostratum in Heroicis c. 16. Planè autem ad loci huius intellectum facit, quod suprà habet Auctor Apol. cap. 16.* & qui viuus ardebat, Herculem induerat.

CAP. VI.

61. Sed hæc exempla, &c.] *Vltimum hoc caput inscripsimus:* De conditionis humanæ contemplatione. *Quem etiam locum alicubi imitatur S. Cyprianus.*

62. & in mediis ciuitatibus elapsæ caueis.] *Hic venit mihi (inquit Rhen.) in mentem duarum sæuarum Vrsarum, quas Valentinianus Augustus alebat, earum* caueas *iuxta cubiculum suum locare solitus. Alteri Micæ aureæ nomen erat, alteri Innocentiæ. Multos illæ mortaleis laniarunt, ridente & hac sæuitia delectato principe. Auctor Ammian. Marcellinus lib. 39.*

63. quantæ qualésque personæ, &c.] *Rectè illud* hominis caussa *interpretatur Rhenanus de Imperatore: nam alludit ad* exitus, *seu occisiones eorum, qui contrariis partibus Seueri Imperatoris fuerant, de quibus in hæc verba Apolog. cap. 35.* Sed & qui nunc scelestarum partium socij aut plausores quotidie reuelantur, post vindemiam parricidarum racematio superstes. *de quibus ibidem latiùs nu 478. & 479. Hoc vnum hìc adiiciam, hinc apparere eodem ferè tempore scriptum hunc librum, quo Apologeticus.*

ARGVMENTVM IACOBI PAMELII IN LIBRVM DE PATIENTIA.

PATIENTIÆ *encomium descripturus Tertullianus, post captatam Lectoris beneuolentiam, non aliis modò, sed sibi potissimùm eam exoptans, suspirans & inuocans.*

Primùm deducit, etiam eos qui cæca viuunt Philosophos, omnem sapientiæ ostentationem de Patientia præ se ferre. I.

Deinde Deum ipsum Patientiæ nobis exemplum esse debere, vsqueadeò vt plures Dominum idcircò non credant, quia sæculo iratum tamdiu nesciunt. II.

Item & Christum Dominum inter homines in terris, qui etsi homo, nihil tamen de impatientia hominis imitatus est. III.

Quid? quòd & obsequij disciplina, quam nobis alij exhibent, quámque nos Deo debemus, commendationem & præscriptionem Patientiæ in se contineat. IIII.

V. *Imò quantum sit bonum Patientia, ex contrario impatientiæ malo magis illuminari; cuius natales in ipso diabolo deprehenduntur, qui quia patienter hominem non tulerat, angelus perditionis factus est, & eundem hominem primò conuenta & infecta muliere in crimen aduocauit. Qui antea innocens vbi semel impatientiæ succidit, desiit Deo sapere, ex qua proinde matrix facta est in omne delictum.*

VI. *Porrò Patientiam eam esse, quæ fidem antecedat & subsequatur, exemplo Abrahæ comprobat, & Christi, quum gratiam legi superduxit, fidem Patientia ira prohibita composuit.*

VII. *Atque adeò contemptum diuitiarum, & cupiditatum detruncationem, Patientiæ exercitationem esse.*

VIII. *Eadem quoque fieri, vt minoribus delictis, vtpotè maledicti, & linguæ amaritudinis non lædamur, quum æquanimiter iniuriam patimur.*

IX. *In amissione item nostrorum Patientia dolorem temperari.*

X. *Ultionis item libidinem aut gloriæ aut malitiæ caussa, nunquã non Domino odiosam, qui sibi vindictam arrogat, Patientia excludi.*

XI. *Multiplicia præterea mali spiritus incitamenta & domi & foris nostra æquanimitate eludi, & insuper eius officij dignam esse mercedem, fœlicitatem scilicet regni cælorum.*

XII. *Quum præterea omnem speciem salutaris disciplinæ gubernet Patientia, etiam pacis & pœnitentiæ ministram esse, solitæ lapsis subuenire; item fidei, spei & dilectionis.*

XIII. *Neque verò in animo tantùm constitutam Patientiam, sed & in corpore demerendo Domino multipliciter adlaborare, tum afflictatione corporis per ieiunia, tum continentia carnis, in viduis, virginibus, voluntariis spadonibus, tum denique in persecutionibus, seu fuga vrgeat, seu carcer præueniat, seu denique verbera, ignẽ, crucem, bestias, gladium constantiß. tulerit.*

XIIII. *Exemplo esse, qui hîc Patientiæ viribus subnixi sunt, Isaiam, Stephanum, & fœliciß. illum Iob, qui omnem Patientiæ speciem aduersus omnem diaboli vim expunxit.*

XV. *Denique Patientiam Deum habere debitorem, quòd omnibus eius mandatis interueniat, & fidelem delectet, Gentilem inuitet, in omni ætate, in omni sexu formosa sit, vti vel ex effigie habitúque Patientiæ, quã paulo latiùs prosequitur, comprehendere est.*

XVI. *Ita tamen vt de cælesti, vera, Christiana Patientia hæc omnia intelligantur; non de Patientia Gentium falsa & probrosa, quam diabolus æmulatus & suos docuit.*

Ceterùm præterquàm quòd nemo de hoc libro Tertulliani vnquam dubitauerit, pro more suo ad instar huius S. Cyprianus librum scripsit: De bono Patientiæ, in quem multa etiam ipse verba transscripsit. Viderunt etiam Manuscriptum Trithemius & Politianus ante omnem editionem, quæ multo pòst facta est per Rhenanum, ex Paterniacensi primùm, deinde & Gorziensi codice, & initio scholiis, postea & Adnotationibus egregiè aucta, vt non magnoperè nouo commentario sit opus. Nos interim aliquot additis nostris Adnotationibus, iterum ex tribus Vaticanis codicibus MS. hunc librum repurgauimus.

A Q. SEPTIMII FLORENTIS TERTVLLIANI PRESBYTERI, DE PATIENTIA LIBER.

ONFITEOR [1] ad Dominum Deum satis temerè me, si non etiam impudenter, de patientia componere ausum, cui præstandæ idoneus omninò non sim, vt homo nullius boni: quando oporteat demonstrationem & commendationem alicuius rei adortos, ipsos priùs in administratione eius rei deprehendi, & constantiam commonendi propriæ conuersationis auctoritate dirigere, ne dicta factis deficientibus erubescant. Atque vtinam erubescere istud remedium ferat, vti pudor non exhibendi, quod aliis suggestum imus, exhibendi fiat magisterium: nisi quod bonorum quorundam sicuti & malorum, intolerabilis magnitudo est: vt ad capienda & præstanda ea, sola gratia diuinæ inspirationis operetur. Nam quod maximè bonum, id maximè penes Deum, nec alius id quàm qui possidet dispensat, vt cuique dignatur. Itaque velut solatium erit disputare super eo [2] quod frui non datur, vice languentium, qui cùm vacent à sanitate, de bonis eius tacere non norunt. Ita miserrimus ego, semper æger caloribus impatientiæ, quam non obtineo, patientiæ sanitatem, & suspirem & inuocem & perorem necesse B est, cùm recordor, & in meæ imbecillitatis contemplatione digero, bonam fidei valetudinem, & dominicæ disciplinæ sanitatem, non facilè cuiquam, nisi patientia adsideat, prouenire. Ita proposita Dei rebus est, vt nullum præceptum obire quis, nullum opus Domino complacitum perpetrare extraneus à patientia possit, bonum eius, etiam [3] qui cæca viuunt, summæ virtutis appellatione honorent. Philosophi quidem, qui alicuius sapientiæ animalia deputantur, [4] tantum illi subsignant, vt cùm inter sese variis sectarum libidinibus & sententiarum æmulationibus discordent, solius tamen patientiæ in commune memores, huic vni studiorum suorum commiserint pacem. In eam conspirant, in eam fœderantur, illi in adfectatione virtutis vnanimiter student, omnem sapientię ostentationem de patientia præferunt. Grande testimonium eius est, cùm etiam vanas seculi disciplinas ad laudem & gloriam promouet. Aut nunquid potius iniuria cum diuina res in secularibus artibus volutatur? Sed viderint illi, quos mox sapientię suæ cum seculo destructæ ac dedecoratæ pudebit. [[5] Nobis exercendæ patientiæ auctoritatem, non **Cap. I.**

II. [6] affectatio humana caninæ æquanimitatis [7] stupore formata, [8] sed viuæ ac cœlestis disciplinæ diuina dispositio delegat, Deũ ipsum ostendens patientiæ exemplum: iam primum qui [9] florem lucis huius super iustos & iniustos æqualiter spargit: qui temporum officia, *Matth. 5.* elementorum seruitia, [10] totius genituræ tributa dignis simul & indignis patitur simul occurrere, sustinens ingratissimas nationes, ludibria artium & opera manuum suarum adorantes, [11] nomen cum familia ipsius persequentes, luxuriam, auaritiam, iniquitatem, C malignitatem quotidie insolescentem, vt sua sibi patientia detrahat: plures enim Dominum idcircò non credunt, quia seculo iratum tamdiu nesciunt. [Et [12] hæc quidem diuinæ patientiæ species quasi de longinquo, fors vt de supernis æstimetur. Quid illa autem

III. quæ inter homines palàm in terris quodammodò manu apprehensa est? [13] Nasci se Deus in vtero patitur matris, & expectat, natus adolescere sustinet, & adultus non gestit agnosci, sed cõtumeliosus insuper sibi est, & à [14] seruo suo tinguitur, & tentatoris congressus solis verbis repellit. Cùm de domino fit magister; docens hominem euadere mortem, ob salutem [15] scilicet venire offensa patientia eruditus, non contendit, non reclamauit, nec *Isai. 42.* quisquam in plateis vocem eius audiuit, arundinẽ quassatam non fregit, linum fumigans non restinxit. Nec enim mentitus fuerat Propheta, imò ipsius Dei contestatio, spiritum suum in filio cum tota patientia collocantis. Nullum volentem sibi adhærere non susce- *Ioan. 13.* pit: nullius mensam tectúmve despexit. [16] Atquin ipse lauandis discipulorum pedibus mi- *Matth. 9.* nistrauit. Non peccatores, non publicanos aspernatus est. Non illi saltem ciuitati quæ *Luc. 9.* eum recipere noluerat iratus est, cùm etiam discipuli tam contumelioso oppido [17] cœ- *Luc. 17.* lestes ignes repræsentari voluissent. Ingratos curauit, insidiatoribus cessit. [18] Parum hoc, *Matth. 14.* si non etiam proditorem suum secum habuit, nec constanter denotauit. Cùm verò tradi- *Matth. 26.* tur, cùm adducitur, vt pecus ad victimam (sic enim non magis aperit os, quàm agnus sub *Isai. 53.* *Matth. 26.*

Ioan. 18. tondentis potestate) ille cui legiones angelorum, si voluisset, vno dicto de cœlis affuissent, D
Matth. 26. [19] ne vnius quidem discentis gladium in vltorem probauit: patientia Domini in Malcho vulnerata est. [20] Itaque & gladij opera maledixit in posterum, & sanitatis restitutione ei,
Matth. 27. quem non ipse vexauerat, satisfecit per patientiam, misericordiæ matrem. Tacco [21] quod
Marc. 15. figitur. in hoc enim venerat. Nunquid tamen subeundæ morti etiam contumeliis opus
Luc. 23. fuerat? Sed saginari voluptate patientiæ discessurus volebat. Despuitur, verberatur, deri-
Ioan. 19. detur, fœdis vestitur, fœdioribus coronatur. Mira æquanimitatis fides. Qui in hominis figura proposuerat latere, nihil de impatiẽtia hominis imitatus est. Hinc vel maximè Pharisæi Dominum agnoscere debuistis, patiẽtiam huiusmodi nemo hominum perpetraret. Talia tantaq; documenta, quorum magnitudo penes nationes quidem detrectatio fidei est, [22] penes nos verò ratio & structio, satis apertè non sermonibus modò in præcipiendo, sed etiam passionibus Domini sustinendo probant his quibus credere datum est, patien-
IIII. tiam Dei esse naturam effectam, & præstantiam ingenitæ cuiusdam proprietatis. [[23] Igitur si probos quosque seruos & bonæ mentis, pro ingenio dominico conuersari videmus (siquidem artificium promerendi, obsequium est: obsequij verò disciplina, morigera subiectio est) quantò magis nos secũdum Dominũ moratos inueniri oportet? Seruos scilicet Dei viui, cuius iudiciũ in suos, [24] non in compede, aut pileo vertitur, sed in æternitate aut pœnæ, aut salutis. Cui seueritati declinãdæ, vel liberalitati inuitandæ, tanta obsequij diligẽtia opus est, quãta sunt ipsa quæ aut seueritas comminatur, aut liberalitas pollicetur. Et E
tamẽ nos nõ de hominibus modò [25] seruiture subnixis, vel quolibet alio iure debitoribus obsequij, verùm etiam de pecudibus, etiam de bestiis obedientiam exprimimus, intelli-
Gen. 1. & 9. gentes vsibus [26] nostris eas à Domino prouisas traditásque. Meliora ergo nobis erunt in obsequij disciplina, quę nobis Deus subdit? agnoscũt deniq; quę obediũt. nos cui soli subditi sumus, Domino scilicet, auscultare dubitamus? At quàm iniustũ est, quã etiã ingratũ quod per alterius indulgentiã de aliis cõsequaris, idẽ illi per quẽ cõsequeris, de temetipso non rependere? Nec pluribus de obsequij exhibitione debita à nobis Domino Deo. Satis enim agnitio Dei quid sibi incũbat, intelligit. Ne tamen vt extraneũ de obsequio videamur interiecisse, ipsum quoq; obsequiũ de patiẽtia trahitur. Nũquã impatiẽs obsequitur, aut patiens quis obluctatur. Quàm ergo Dominus omniũ bonorũ & demõstrator & acceptor, Deus in semetipso circumtulit, quis de bono eius latere retractet? cui item dubiũ sit omne bonũ, quia ad Deum pertineat, pertinentibus ad Deum tota mente sectandũ? Per quæ in [27] expedito & quasi in præscriptionis cõpendio & commendatio & exhortatio de
V. patientia constituta est. [[28] Veruntamẽ procedere disputationem de necessariis fidei nõ est otiosum, quia nec infructuosum. Loquacitas in ędificatione nulla turpis, si quãdo turpis. Itaque si de aliquo bono sermo est, res postulat contrariũ quoq; boni recẽsere. Quid enim sectãdũ sit, magis illuminabis, si quod vitandũ sit proinde digesseris. Consideremus igitur de impatiẽtia: an sicut patientia in Deo, ita aduersaria eius in aduersario nostro nata atq; cõperta sit: vt ex isto appareat, quàm principaliter fidei aduersetur. Nam quod ab F
æmulo Dei conceptũ est, vtiq; non est amicum Dei rebus. Eadem discordia est rerũ quæ & auctorũ. Porrò cùm Deus optimus, diabolus ecõtrariò pessimus, ipsa sui diuersitate testantur [29] neutrũ alteri facere, vt nobis non magis à malo aliquid boni, quàm à bono aliquid mali editũ videri possit. Igitur [30] natales impatiẽtiæ in ipso diabolo deprehendo, iam
Gen. 1. tunc cùm dominum Deum vniuersa opera quę fecisset, imagini suæ, id est, homini subiecisse impatienter tulit. Nec enim doluisset, si sustinuisset: nec inuidisset homini, si non doluisset. Adeò decepit eũ, quia inuiderat. Inuiderat autẽ, quia doluerat. Doluerat, quia patienter vtique non tulerat. Quid primùm fuerit ille angelus perditionis, malus an impatiens, contemno quærere: palàm cùm sit, impatientiam cum malitia, aut malitiam [31] ab impatientia auspicatam; deinde inter se conspirasse, & indiuiduas in vno patris sinu ado-
Gen. 3. leuisse. At enim quam primus senserat, per quam delinquere intrauerit, de suo experimẽto quid ad peccandum adiutaret structus, eandem impingendo in crimen homini aduocauit. conuenta statim illi mulier, non temerè dixerim per colloquium ipsum eius afflata est spiritu impatientia infecto. vsqueadeò nunquam omninò peccasset, si diuino [32] interdicto patientiam perseruasset. Quid quòd non sustinuit sola conuenta, sed [33] apud Adam nondum maritum, nondum aures sibi debentem, impatiens etiam tacendi est? ac [34] traducem illum eius quod à malo hauserat, facit. Perit igitur & alius homo per impatientiam alterius: perit mox & ipse per impatientiam suam vtrobique commissam, & circa Dei

A Dei præmonitionem,& circa [35] diaboli circumscriptionem : illam seruare,hanc refutare
non sustinens. Hinc prima iudicij,vnde delicti origo : hinc Deus irasci exorsus,vnde of-
fendere homo inductus. Inde in Deo prima patientia,vnde indignatio prima. Qui tunc
maledictione sola contentus,ab animaduersionis impetu in diabolo tẽperauit. Aut quod
crimen ante istud impatientiæ admissum homini imputatur? [36] Innocens erat,& Deo de
proximo amicus,& paradisi colonus.[37] At vbi semel succidit impatientiæ,desiuit Deo sa-
pere,desiuit cœlestia sustinere posse. Exinde homo terræ datus,& ab oculis Dei eiectus,
facilè [38] vsurpari ab impatientia cœpit in omne quod Deum offenderet. Nam statim illa
semine diaboli concepta,malitiæ fœcũditate iram filium procreauit: editum suis artibus
erudiit. Quod enim ipsum Adam & Euam morti immerserat,docuit & filiũ ab homici-
dio incipere.Frustrà istud impatientiæ adscripserim,si Cain ille primus homicida,& pri- *Gen. 4.*
mus fratricida,oblationes suas à Domino recusatas æquanimiter nec impatienter tulit:si
iratus fratri suo non est,si neminem denique interemit. Cùm ergo nec occidere potuerit
nisi iratus,nec irasci nisi impatiens,demonstrat quod per iram gessit,ad eam referendum,
à qua ira suggesta est,per hæc [39] impatiẽtiæ tunc infantis quodammodò incunabula.Ce-
terùm quanta mox incrementa?nec mirum. Nam si prima deliquit,cõsequens est vt quia
prima, idcircò & sola sit matrix in omne delictũ , defundens de suo fonte varias criminũ
venas.De homicidio quidem dictum est.Sed ira editum à primordio,etiam quascunque
postea causas sibi inuenit,ad impatientiam vt ad originem sui cõfert.Siue enim quis ini-
micitiis,siue prædæ gratia id scelus cõficit, prius est vt aut odij aut auaritiæ fiat impatiẽs.
B Quicquid compellit,sine impatientia sui nõ est,vt perfici possit.Quis adulterium sine li-
bidinis impatientia subiit? Quòd & si pretio in fœminis cogitur venditio illa pudicitiæ,
vtique impatientia contemnendi lucri ordinatur.[40] Hæc vt principalia penes Dominum
delicta.Nam vt compendio dictum sit,omne peccatũ impatientię adscribendum.Malum
impatientia est boni.Nemo impudicus non impatiens pudicitiæ,& improbus probitatis,
& impius pietatis,& inquietus quietis.Vt malus vnusquisque fiat,bonus perseuerare non
poterit.Talis igitur excetra [41] delictorũ:cur non Dominum offendat improbatorem ma-
lorum? An non ipsum quoque Israël per impatientiam semper in Deum deliquisse mani- *Exod. 16.*
festum est? exinde quũ oblitus brachij cœlestis quo Ægyptiis afflictationibus fuerat ex-
tractus,de Aaron sibi deos duces postulat,quum in idolum auri sui collationes defundit:
tam necessarias enim Moysi cum Domino congredientis impatienter exceperat moras.
Post [42] mannæ escatilem pluuiam, post petræ aquatilem sequelam desperãt de Domino, *Exod. 17.*
tridui sitim non sustinendo. nam hæc quoque illis impatientia à Domino exprobratur.
Ac ne singula peruagemur,nunquã non per impatientiam delinquendo perierunt.Quo- *Act. 8.*
modo autẽ prophetis manus intulerunt,nisi per impatientiam audiendi? Domino autem *Sap. 2.*
ipsi,per impatientiã etiã videndi.Quòd si patientiã iniissent,liberarẽtur. [Ipsa [43] adeò est, CAP. VI.
quæ fidẽ & subsequitur,& antecedit. Deniq; Abraham Deo credidit,[44] & iustitiæ depu- *Gen. 15.*
tatus ab illo est:sed fidẽ eius patientia probauit,quũ filiũ immolare iussus est,ad fidei non *Gen. 22.*
tentationẽ dixerim,sed typicam cõtestationem.Ceterùm Deus quem iustitię deputasset,
C sciebat. Tam graue præceptũ quod nec Domino perfici placebat,patienter & audiuit,&
si Deus voluisset,impleſſet. Meritò ergo benedictus,quia & fidelis:meritò fidelis,quia &
patiens.Ita fides patientia illuminata,quum in nationes seminaretur,per semen Abrahæ, *Gal. 3.*
quod est Christus,& gratiã legi superduceret,ampliandæ adimplendæq; legi adiutricem
suã patientiã præfecit,quòd ea sola ad iustitiæ doctrinã retrò defuisset.Nam olim & ocu- *Exod. 21.*
lum pro oculo,& dentẽ pro dente repetebãt,& malũ malo fœnerabant:nondũ enim pa- *Deut. 19.*
tientia in terris,quia nec fides : scilicet interim impatientia occasionibus legis fruebatur.
Facile erat absente domino patiẽtię & magistro.Qui postquàm superuenit,& gratiã fidei
patientia cõposuit,iam nec verbo quidẽ lacessere,nec fatue quidem dicere [45] sine iudicij *Matth. 5.*
periculo licet.Prohibita ira,restricti animi,compressa petulantia manus,exemptũ linguę
venenũ plus lex quàm amisit,inuenit:dicente Christo:Diligite inimicos vestros,& male-
dicẽtibus benedicite:& orate pro persecutoribus vestris,vt filij sitis patris vestri cœlestis.
Vides quem nobis patrem patientia acquirat? Hoc principali pręcepto vniuersa patiẽtiæ
disciplina succincta est,[46] quãdo ne linguę quidem malefacere cõcessum est. [Iam [47] verò CAP. VII.
percurrentibus nobis causas impatientiæ , cetera quoq; præcepta suis locis respondebũt.
Si detrimento rei familiaris animus concitatur, omni penè in loco de contemnendo se-
culo scripturis dominicis commonetur : nec maior ad pecuniæ contemptum exhortatio

subiacet, quàm quòd ipse Dominus in nullis diuitiis inuenitur. Semper pauperes iustificat, diuites prædamnat. [48] Ita detrimentum patientiæ, fastidium opulentiæ præministrauit, demonstrans per abiectionē diuitiarum, [49] læsuras quoque earum computandas non esse. Quod ergo nobis appetere minimè opus est, quia nec Dominus appetiuit, detruncatum vel etiam ademptum non ægrè sustinere debemus. Cupiditatem omnium malorum radicem spiritus Domini per Apostolum pronunciauit. Eam non in cōcupiscentia alieni tantùm constitutam interpretemur: nam & quod nostrum videtur, alienum est: nihil enim nostrum, quoniam Dei omnia, cuius ipsi quoque nos. [50] Itaque si damno affecti impatienter senserimus, non de nostro amissum dolentes, adfines cupiditatis deprehendemur. Alienum quęrimus, quum alienū amissum dolentes ægrè sustinemus. Qui damni impatientia concitatur, terrena cœlestibus anteponendo, de proximo in Deum peccat. Spiritum enim quem à Domino sūmpsit, secularis rei gratia concutit. Libentes igitur terrena amittamus, cœlestia tueamur. Totum licet seculum pereat, dum patientiam lucrifaciam. Iam qui minutum sibi aliquid aut furto, aut vi, aut etiam ignauia, non constanter sustinere constituit: nescio an facilè, vel ex animo ipse rei suæ manum inferre posset in causa eleemosynæ. Quis enim ab alio secari omninò non sustinens, ipse ferrum in corpore suo ducit? Patientia in detrimentis exercitatio est largiendi & communicandi. Non *Matth. 5.* piget donare eum, qui non timet perdere. Alioquin quomodo duas habens tunicas, alte- *Luc. 16.* ram earum nudo dabit, nisi idem sit, qui auferendi tunicam, etiam pallium offerre possit? Quomodo amicos de mammona fabricabimus nobis, si eum in tantum amauerimus, vt amissum non sufferamus? Peribimus cum perdito. Quid hic inuenimus, vbi habemus amittere? Gentilium est omnibus detrimentis impatientiam adhibere, qui rem pecuniariam fortasse animæ anteponant. Nam & faciunt cùm lucri cupiditatibus quæstuosa pericula mercimoniorum in mari exercent: cùm pecuniæ causa [51] etiam in foro nihil damnationi timendum aggredi dubitant: [52] cùm denique ludo & castris sese locant, cùm per viam in mores [53] bestiarum latrocinantur. Nos verò secundum diuersitatem, qua cum illis sumus, non animam pro pecunia, sed pecuniam pro anima deponere conuenit; seu

VIII. sponte in largiendo, seu patienter in amittendo. [[54] Ipsam animam, ipsúmque corpus in seculo isto expositum omnibus ad iniuriam gerimus, eiúsque iniuriæ patientiam subimus: [55] minorum deliberatione lædemur? Absit à seruo Christi tale inquinamentum, vt patientia maioribus tentationibus præparata in friuolis excidat. Si manu quis tentauerit *Matth. 5.* prouocare, præstò est Dominica [56] monela, Verberanti te, inquit, in faciē, etiam alteram genam obuerte. Fatigetur improbitas, patientia tua. [57] Quiuis ictus ille sit dolore & contumelia constrictus, grauius à Domino vapulat. Plus improbum illum cædis sustinendo. Ab eo enim vapulabit, cuius gratia sustines. Si linguæ amaritudo, maledicto siue cōuicio *Ibidem.* eruperit, respice dictum: Quum vos maledixerint, gaudete. [58] Dominus ipse maledictus *Deut. 21.* in lege est, & tamen solus est benedictus. Igitur dominum serui consequamur, & maledi- *Gal. 3.* camur patienter, vt benedicti esse possimus. Si parum æquanimiter audiam dictum aliquod in me proteruum aut nequam, reddam & ipse amaritudinis vicem necesse est, aut cruciabor impatientia muta. Quum ergo percussero maledicto, quomodo secutus inue- *Marc. 7.* niar doctrinam Domini qua traditum est, [59] non vasculorum inquinamentis, sed eorum *Matth. 12.* quæ ex ore promuntur, hominem communicari. Item: Manere nos omnis vani & superuacui dicti reatum? Sequitur ergo vt à quo nos Dominus arcet, idem ab alio æquanimiter pati admoneat, hic iam de patientiæ voluntate. Nam omnis iniuria, seu lingua, seu manu incussa, cùm patientiam offenderit, eodem exitu dispungetur, quo [60] telum aliquod in petra cōstantissimæ duritiæ libratum & obtusum. Concidet enim ibidem irrita opera & infructuosa, & nonnunquā repercussum in eū qui emisit, reciproco impetu sæuiet. Nempè idcircò quis te lædit vt doleas: quia fructus lædentis in dolore læsi est. Ergo cùm fructum eius euerteris nō dolendo, ipse doleat necesse est amissione fructus sui: tunc tu non modò illæsus ibis, quod etiam solum tibi sufficit, sed insuper aduersarij tui & frustratione

IX. oblectatus, & dolore defensus. Hæc est patientiæ vtilitas & voluntas. [[61] Ne illa quidem impatiētiæ species excusatur in amissione nostrorum, vbi aliqua doloris patrocinatur as- *1. Thess. 4.* sertio. Præponendus est enim respectus denunciationis Apostoli, qui ait: Ne cōtristemini dormitione cuiusquam, sicut nationes quæ spe carēt. Et meritò. [62] Credentes enim resurrectionem Christi, in nostram quoque credimus, propter quos ille & obiit & resurrexit. Ergo cùm constet de resurrectione mortuorū, vacat dolor mortis, vacat & impatiētia dolo

A doloris. Cur enim doleas, si periisse non credis? Cur impatienter feras subductum interim, quem credis reuersurum? Profectio est quam putas mortem. Non est lugendus qui antecedit, sed planè desiderandus. Id quoque desiderium patientia temperandum. Cur enim immoderatè feras abisse, quem mox subsequeris? Ceterùm impatientia in huiusmodi, & spei nostræ malè ominatur, & fidem præuaricatur. Et Christum lædimus, cùm euocatos quosque ab illo, quasi miserandos non æquanimiter accipimus. [65] Cupio, inquit Apostolus, recipi iam, & esse cum Christo. quantò melius ostendit votum Christianorum. Ergo votum si alios consequutos impatienter dolemus, ipsi consequi nolumus. Philip. 1.

[[64] Est & alius summus impatientiæ stimulus, vltionis libido, negorium curans aut gloriæ aut malitiæ. Sed & gloria vbique vna, & malitia nunquam non Domino odiosa, hoc quidem loco maximè, quum ab alterius malitia prouocata, superiorem se in exequenda vltione constituit, & remunerans nequam duplicat quod semel factum est. Vltio penes errorem solatium videtur doloris, penes veritatem certam redarguitur malignitatis. Quid enim refert inter prouocantem & prouocatum, nisi quòd ille prior in maleficio deprehenditur, at ille posterior? Tamen vterque læsi hominis Domino reus est: qui omnem nequam & prohibet & damnat. Nulla in maleficio ordinis ratio est: nec locus secernit, quod similitudo coniungit. Absolutè itaque præcipitur malum malo non repen- Cap. x. Rom. 12.

B dendum. Par factum, par habet meritum. Quomodo id obseruabimus, si fastidientes in fastidio vltionis non erimus? Quem autem honorem litabimus domino Deo, si nobis arbitrium defensionis arrogauerimus? Nos putres vasa fictilia, seruulis nostris assumentibus sibi de conseruis vltionem, grauiter offendimur: eósque qui nobis patientiam obtulerint suam, vt memores humilitatis, seruitutis, ius dominici honoris diligentes, non probamus modò, sed ampliorem quàm ipsi sibi præsumpsissent, satisfactionem facimus. Id nobis in Domino tam iusto ad æstimandum, tam potenti ad perficiendum periclitatur? Quid ergo credimus iudicem illum, si non & vltorem? Hoc se nobis repromittit, dicens: Vindictam mihi, & ego vindicabo. id est, Patientiam mihi, & ego patientiam remunerabo. Cùm enim dicit, Nolite iudicare, ne iudicemini, nónne patientiam flagitat? Quis enim non iudicabit alium, nisi qui patiens erit non defendendi? quis idcircò iudicat, vt ignoscat? Ac si ignoscet, tamen iudicantis [65] impatientiam cauit, & honorem vnici iudicis, id est, Dei abstulit. Quantos verò casus huiusmodi impatientia incursare consueuerat? Quotiens pœnituit defensionem? [66] quotiens instantia eius deterior facta est causis suis? Quoniam nihil impatientia susceptum, sine impetu transigi nouit: nihil impetu actum, aut non offendit, aut corruit, aut præceps abiit. Iam si leuiùs defendaris, insanies: si vberiùs, oneraberis. Quid mihi cum vltione, cuius modum regere non possum per impatientiam doloris? [67] Quòd si patientiæ incubabo, non dolebo: si non dolebo, vlcisci non desiderabo. Deut. 32. Matth. 7.

[Post [68] has principales impatientiæ materias, vt potuimus regestas, quid inter ceteras euagemur, quæ domi, quæ foris? Cap. xi.

C Lata atque diffusa est operatio mali. Multiplicia spiritus incitamenta iaculantis, & modò paruula, modò maxima. Sed paruula de sua mediocritate contemnas, maximis pro sua exuberantia cedas. Vbi minor iniuria, ibi nulla necessitas impatientiæ. At vbi maior iniuria, ibi [69] necessarior iniuriæ, medela patientiæ. Certemus igitur [70] quæ à malo infliguntur sustinere, vt hostis studium, æmulatio nostræ [71] æquanimitatis eludat. Si verò quædam ipsi in nos, aut imprudentia, aut sponte etiam superducimus, æquè patienter obeamus, quæ nobis imputamus. Quòd si à Domino nonnulla credimus incuti, cui magis patientiam quàm Domino præbeamus? Quin insuper gratulari & gaudere nos docet, dignatione diuinæ castigationis. Ego, inquit, quos diligo, castigo. O seruum illum beatum, cuius emendationi Dominus instat: cui dignatur irasci, quem admonendi dissimulatione non decipit. Vndique igitur adstricti sumus officio patientiæ administrandæ. Quia qua ex parte, aut erroribus nostris, aut Mali insidiis, aut admonitionibus Domini [72] interuenimus, [73] eius officij magna merces, fœlicitas scilicet. Quos enim fœlices Dominus nisi patientes nuncupauit dicendo: Beati pauperes spiritu, illorum est enim regnum cœlorum. Nullus profectò spiritu pauper, nisi humilis. Quis enim humilis nisi patiens? quia nemo subiicere sese potest, sine prima patientia subiectionis ipsius. Beati, inquit, flentes atque lugentes. Quis talia sine patientia tolerat? [74] Itaque talibus & aduocatio & risus promittitur. Beati mites. Hoc quidem vocabulo: impatientes non licet omninò censeri. Item quum pacificos eodem titulo fœlicitatis notat, & filios Dei nuncupat, nunquid Matt. 5. Ibidem. Luc. 6. Matth. 5.

impatientes pacis affines? Stultus hęc senserit. Quum verò gaudete & exultate dicit, quotiens vos maledicent & persequentur:[75] merces enim vestra plurima in cœlo: id vtique non exultationis impatiētiæ pollicetur: quia nemo in aduersis exultabit, nisi antè ea contempserit: nemo contemnet, nisi patientiam gesserit. [[76] Quod pacis gratissimæ Deo adtinet disciplinam, quis omninò impatientiæ natus, vel semel ignoscet fratri suo? non dicam septies, sed septuagies septies? Quis ad iudicem cum aduersario suo dirigēs negotium [77] conuenientia soluet? nisi priùs iam doleret, duriciam, amaritudinem, venena scilicet impatiētiæ amputaret? Quo modo remittes, & remittetur tibi, si tenax iniuriæ per absentiam patientiæ fueris? Nemo conuulsus animū in fratrem suum, munus apud altare perficiet, nisi priùs reconciliando fratri reuersus ad patientiā fuerit. Sol super iram nostrā si occiderit, periclitamur. Non licet nobis vna die sine patiētia manere. Atenim cùm omnem speciem salutaris disciplinæ gubernet, quid mirum quod etiam pœnitentiæ ministrat, solitæ lapsis subuenire,[78] cùm disiuncto matrimonio, ex ea tamen causa, qua licet seu viro, seu fœminæ ad viduitatis perseuerantiam sustineri, hæc expectat, hæc exoptat,[79] hæc exorat pœnitentiam, quandoque inituris salutem. Quantum boni vtrique confert, alterū adulterum non facit, alterum emendat. Sic & illis dominicarum similitudinum exemplis de patientia sanctis adest. Erroneam ouem patientia pastoris requirit & inuenit. Nam impatientia vnam facilè contemneret. Sed laborem inquisitionis patientia suscipit, & humeris insuper aduehit baiulus patiens peccatricem derelictam. Illum quoque prodigum filium patientia patris & recipit, & vestit, & pascit, & apud impatientiam irati fratris excusat. Saluus est igitur qui perierat, quia pœnitentiam iniit. Pœnitentia non perit, quia patientiam inuenit. Nam dilectio summum fidei sacramentum, Christiani nominis thesaurus, quam Apostolus totis viribus sancti spiritus commendat, cuius nisi patientiæ disciplinis eruditur? Dilectio,[80] inquit, magnanimis est: ita patientiam sumit. Benefica est: malum patientia non facit. Non æmulatur: id quidem patientiæ proprium est. Nec proteruum sapit: modestiam de patientia traxit. Non inflatur, non proteruit: non enim ad patientiam pertinet. Nec sua requirit, suffert sua, dum alteri prosit: nec incitatur. Ceterùm quid impatientiæ reliquisset? Idcò, inquit, dilectio omnia sustinet, omnia tolerat. vtique quia patiens. Meritò ergo nunquam excidet: nam cetera euacuabuntur, consummabuntur. Exhauriuntur linguæ, scientiæ, prophetiæ: permanent fides, spes, dilectio. Fides, quam Christi patientia induxit: spes, quam hominis patientia expectat: dilectio, quam Deo magistro patientia comitatur. [[81] Vsque huc de patientia tandem simplici & vniformi, & tantùm in animo constituta: quum eadem etiam in corpore,[82] demerendo Domino multipliciter [83] adlaboret:[84] vtpotè quæ ab ipso Domino in corporis quoque virtute edita est, siquidem rector animus facilè communicat spiritus inuecta cum habitaculo suo. Quæ igitur negotiatio patiētiæ in corpore? In primis adflictatio carnis hostia Domino placatoria per humiliationis sacrificium, quum sordes cum angustia victus Domino libat, contenta simplici pabulo puróque aquæ potu, quum ieiunia coniungit, quum cineri & sacco inolescit. Hæc patiētia corporis precationes cōmendat, deprecationes affirmat: hæc aures Christi Dei aperit, seueritatem dispergit, clementiam elicit. Sic ille rex Babylonius offenso Domino cum squalore & pædore septenni ab humana forma exulasset, immolata patientia corporis sui, & regnum recuperauit, & quod optabilius homini est, satis Deo fecit. Iam si altiores & fœliciores gradus corporalis patientiæ digeramus, eadem sanctitati quoque procurat continentiam carnis.[85] Hæc & viduam tenet, &[86] virginem adsignat, &[87] voluntarium spadonem ad regna cœli leuat. Quod de virtute animi venit, in carne perficitur, carnis patientia in persequutionibus denique præliatur. Si fuga [88] vrgeat, incommoda fugæ caro militat. Si & carcer præueniat, caro in vinculis, caro in ligno, caro in solo, & in illa paupertate lucis, & in illa patientia mundi. Quum verò producitur, ad experimentum fœlicitatis, ad [89] occasionem secundæ intinctionis, [90] ad ipsum diuinæ sedis ascensum, nulla plus illic quàm patientia corporis. si spiritus prōptus, sed caro sine patiētia infirma, vbi salus spiritus & carnis ipsius. At quū hoc Dominus de carne dicit infirmam pronuncians, quid ei firmandæ opus sit ostendit, patientia scilicet [91] aduersus omnem subuertendæ fidei, vel puniendæ paraturā, vt verbera, vt ignem, vt crucē, bestias, gladium constantissimè toleret, quæ Prophetæ, quæ Apostoli sustinēdo vicerunt. [[92] His patientiæ viribus secatur Esaias, & de Domino nō tacet. [93] Lapidatur Stephanus, & veniam hostibus suis postulat.[94] O fœlicissimum illum quoque,

Margin notes: Cap. XII. Matth. 18. Matth. 5. Luc. 6. Matt. 5. Ephes. 4. Luc. 15. Ibidem. 1. Cor. 13. Cap. XIII. Dan. 4. Matth. 19. Matth. 26. Cap. XIIII. Act. 7.

Margin letters: D E F

A que, qui omnem patientiæ speciem aduersus omnem diaboli vim expunxit. Quem non abacti greges, non illæ in pecore diuitiæ, non filij vno ruinæ impetu adempti, non ipsius *Iob. 1.*
denique corporis in vulnere cruciatus, à patientia (fide Domino dedita) exclusit, quē diabolus totis viribus frustrà cęcidit. Neque enim à respectu Dei tot doloribus auocatus ille est, sed constitit nobis in exemplum & testimonium, tam spiritu quàm carne, tàm animo quàm corpore, patientiæ perpetrandæ: vt neque damnis secularium, nec amissionibus charissimorum, nec corporis quidem conflictationibus succidamus.[95] Quale in illo viro feretrum Deus de diabolo exstruxit? Quale vexillum de inimico gloriæ suæ extulit, quū ille homo ad omnem acerbum nuntium nihil ex ore promeret, nisi Deo gratias, cùm *Iob. 2.*
vxorem iam malis delassatam, & ad praua remedia suadentem execraretur? Quid? ridebat Deus: quid? dissecabatur Malus, quum Iob immundam vlceris sui redundantiam magna æquanimitate[96] distringeret,[97] cùm erumpentes bestiolas inde, in eosdem specus, & pastus foraminosæ carnis ludendo reuocaret. Itaque operarius ille victoriæ Dei, retusis *Iob. 17.*
omnibus iaculis tentationum, lorica clypeóque patientiæ, & integritatem mox corporis à Deo recuperauit, & quæ amiserat reduplicata possedit.[98] Et si filios quoque restitui voluisset, pater iterum vocaretur. Sed maluit in illo die reddi sibi tantum gaudij: securus sic *Iob. vlt.*
de Domino, distulit. Sustinuit tam voluntariam orbitatem, ne sine aliqua patientia viueret.

B [99] Adeò satis idoneus[100] patientiæ sequester Deus. Si iniuriam deposueris penes *Cap. XV.*
eum, vltor est: si damnū, restitutor est: si dolorem, medicus est: si mortem, resuscitator est. Quantum patientiæ licet, vt Deum habeat debitorem? Nec immeritò. Omnia enim placita eius tuetur:[101] omnibus mandatis eius interuenit. Fidem munit, pacem gubernat, dilectionem adiuuat, humilitatem instruit, pœnitentiam expectat, exomologesin adsignat, carnem regit, spiritum seruat, linguam frēnat, manum continet, tentationes inculcat, scādala pellit, martyria consummat: pauperem consolatur, diuitem temperat,[102] infirmum non extendit, valentem non consumit, fidelem delectat, gentilem inuitat, seruum domino, dominum Deo commendat, fœminam exornat, virum approbat: amatur in puero, laudatur in iuuene, suspicitur in sene: in omni sexu, in omni ætate formosa est.[103] Age iam si & effigiem, habitúmque eius comprehendamus. Vultus illi tranquillus & placidus, frōs pura, nulla mœroris aut iræ rugositate contracta: remissa æquè in lætum modum supercilia, oculis humilitate, non infœlicitate deiectis. Os taciturnitatis honore signatum. Color qualis securis & innoxiis. Motus frequens capitis in diabolum, & minax risus. Ceterùm amictus circum pectora candidus, & corpori impressus: vt qui nec inflatur, nec inquietatur. Sedet enim in throno Spiritus eius mitissimi & mansuetissimi, qui non turbine glomeratur, non nubilo liuet, sed est teneræ serenitatis, apertus & simplex, quē[104] tertiò vidit Helias. Nam vbi Deus, ibidem & alumna eius, patiētia scilicet. Cùm ergo spiritus Dei *Matth. 17.*
descendit, indiuidua patientia comitatur eum. Si[105] nos cum spiritu admiserimus, in nobis morabitur semper: imò nescio an diutius perseueret sine sua comite ac ministra. Omni
C loco ac tempore tangatur necesse est: quodcūque inimicus eius inflixerit, solus sustinere non poterit, carens instrumento sustinendi.

[106] Hæc patientiæ ratio, hæc disciplina, hæc *Cap. XVI.*
[107] opera cœlestis & vera, scilicet Christiana, non vt illa patiētia gentium terræ, falsa, probrosa. Nam vt in isto quoque Domino[108] diabolus æmularetur, quasi planè ex pari (nisi quòd ipsa diuersitas mali & boni æqualiter[109] magnitudinis par est) docuit & suos patientiam propriam: illam dico, quæ maritos dote venales, aut[110] lenociniis negotiantes vxorum potestatibus subiicit.[111] Quæ aucupandis orbitatibus omnem coacti obsequij laborem mentitis adfectionibus tolerat:[112] quæ ventris operarios, contumeliosis patrociniis subiectione libertatis, gulæ addicit. Talia Nationes patientiæ studia nouerunt: & tanti boni nomen, fœdis operationibus occupant: patientes riualium & diuitum & inuitatorum, impatientes solius Dei viuunt.[113] Sed viderint suam sui[114] Præsides,[115] quam patientia subter ignis expectat. Ceterùm nos amemus patientiam Dei, patientiam Christi: rependamus illi,[116] quam pro nobis ipse dependit. Offeramus patientiam spiritus, patientiam carnis, qui in resurrectionem carnis & spiritus credimus.

ADNOTATIONES IACOBI PAMELII IN LIBRVM DE PATIENTIA.

CAP. I.

1. Confiteor ad Dominum Deum, &c.] *Præter Præfatiunculam quandam caput hoc tractat, sicuti & inscripsimus:* De affectata Philosophorum Patientia. *De qua adeò etiam S. Cyprianus lib. de Bono Patientiæ cap. 1. & ipse Auctor rursum ult. cap. Est autem Tertullianicum* Confiteor ad Dominum, *pro*: Confiteor Domino. *Item*: suggestum imus. *Legimus verò paulopòst ex tribus MS. Vaticanis cod.* non sim, *pro*: non sum.

2. quod frui non datur.] *Dicimus (inquit Rhenanus) vtrumque, &* fruor *hanc rem, &* fruor *hac re. Tertulliano etiam non satis est dicere:* Vacent sanitate, *nisi præpositionem* à *addat, quod perpetuò ferè facit.*

3. etiam qui cæca viuunt.] *Hic (vt adnotat idem Rhenanus) elegantiam Græcam affectat: nam solent illi aduerbia pluratiuè nominum instar vsurpare. Expone ergo* cæca, *pro*: cæcè. *Non prorsus dissimilis apud Cyprianum locutio est, quum inquit, de bono Patientiæ: Qui non loquimur magna, sed viuimus. Simile est Lucretianum illud: Acerba tuens, pro acerbè. Quum autem hîc nominatim* bonum patientiæ *appellet, hinc natus titulus libri citati S. Cypriani.*

4. tantum illi subsignant.] *Hoc est (inquit Rhenanus) tanti Patientiam faciunt, tantum ei tribuunt.* Subsignare, *pro subscribere & fauere. Aduersus Marcion. lib.* 1. In vobis est, si velitis, illi obsequium subsignare.

CAP. II.

5. Nobis exercendæ Patientiæ, &c.] *Capiti huic titulum dedimus*: De Dei Patientia. *quam etiam celebrat iisdem penè verbis S. Cyprianus dicti libri cap.* 2.

6. non affectatio humana, &c.] *Sic ex* 3. *MS. pro*: affectio; *nam haud absimiliter S. Cyprian. etiam citante Rhenano: Apparet (inquit) non esse illic veram patientiam, vbi sit insolens* affectatæ *libertatis audacia, & exerti ac seminudi pectoris inuerecunda iactantia qui etiam rectè interpretatur* caninam æquanimitatem, *de Cynica seu Diogenica tolerantia.*

7. stupore.] *Pro arrogantia, vti hîc, accipi videtur. S. Cypriano vox est familiaris, vti adnotauimus ad Epistol. eius* 41. *num* 21. *& ad lib. de Vnitat. Ecclesi. num.* 56.

8. sed viuæ ac cœlestis disciplinæ diuina dispositio delegat.] *Legimus cum Latinio ex* 3. *MS.* viuæ, *pro*: viua. *Atqui (inquit Rhenanus) pro*: diligat, *quod prima habebat editio, putauimus aliquando nobis scribendum esse*, dirigat. *Nunc in*: delegat *mutauimus, non malè, vt putamus. Est* delegare, *iniungere seu committere aliquid. Sic lib.* 2. *aduers. Marc.* Nec cautionem eius delegasset sub metu mortis. *Porrò* cœlestem disciplinam *vocat à Christo misso cœlitùs institutam. Quam magisteriis cœlestibus discimus, inquit Cyprianus lib. de Bono Patientiæ, veluti declarans quod hîc dixit Tertullianus*: Cœlestis disciplinæ diuina dispositio.

9. qui florem lucis huius, &c.] *Et hunc locum (inquit Rhenanus) suauiter edisserens Cyprianus: Qualis verò in Deo (inquit) & quanta patientia, qua in contumeliam suæ maiestatis & honoris instituta ab hominibus profana templa, & terrena figmenta & sacra sacrilega patientissimè sustinens, super bonos & malos æqualiter facit diem nasci, & lumen solis oboriri; & cùm imbribus terram rigat, nemo à beneficiis eius excluditur, quo minus iustis similiter & iniustis indiscretas pluuias largiatur? Videmus inseparabili æqualitate patientiæ nocentibus & innoxiis, religiosis & impiis, gratias agentibus & ingratis, Dei nutu tempora obsequi, elementa famulari, spirare ventos, fontes fluere, grandescere copias messium, fructus mitescere vinearum, exuberare pomis arbusta, nemora frondescere, prata florere, &c. Qui etiam Rhenanus rectè explicat*: temporum officia, *quia ver suo tempore fruges prolicit, æstas calore concoquit*; elementorum seruitia. *refrigerat enim aër, calefacit ignis, irrigat aqua, terra fructificat.*

10. totius genituræ tributa.] *Per* tributa genituræ *(inquit idem Rhenanus) conceptum nutricationémque fœtus in vtero & partum ipsum intelligit. Animalium, inquam, omnium, non solius hominis. Nam* genitura *Auctori natiuitas est. Quod ipsum ab eo repetitur, ad illud de Resurrectione carnis*: à benedictione genituræ, *& ibidem ad illud*: concubitus genituram, *& ad illud lib.* 4. *aduers. Marc.* genitura peruersa est. *Quamquam paulò aliter accipiatur lib aduers. Valentin. quemadmodum ibi latiùs. Atqui hîc ex MS.* 3. *legimus*: patitur, *pro eo quod malè legebatur*: patiatur.

11. nomen cum familia ipsius persequentes.] *Ita tres MS. pro eo quod erat*: nomen, familiam. *Sic autem accipit*: nomen *(vti rectè adnotauit Rhenan.) vt in lib. de Resurrect. carn.* cùm pro nominis fide in medium extracta; *& Lactantius lib.* 5. *de Philosopho quodam loquens: Tres (inquit) libros euomuit contra religionem noménque Christianum. Cyprianus: Illos* nominis *sui semper inimicos. Nempè pro professione Christiana, vti ad marginem eius libri idem Rhenanus adnotauit, & nos quoque ad illud S. Cypriani Epistol.* 52. *etsi occisus propter* nomen *postmodum fuerit, num.* 50. *Similiter etiam Auctor libro secundo ad Vxorem cap.* 5. obiectione nominis, *& l. de Cor. milit. c.* 1. *infrà*: nomini negocium fecerit.

CAP. III.

12. Et hæc quidem diuinæ patientiæ, &c.] *Inscripsimus caput hoc*: De Christi patientia. *quam etiam iisdem penè verbis inculcat Sanctus Cyprianus vbi suprà cap.* 3. *Addidimus autem*: quidem *ex* 3. *Manuscriptis.* fors *verò pro forte accipitur aduerbialiter.*

13. Nasci se Deus, &c.] *Hæc (eodem Rhenano adnotante) Cyprianus copiosè explicat: Omnes denique actus eius ab ipso statim aduentu patientia comite signantur. Quòd primum de illa sublimitate cœlesti ad terrena descendens, non aspernatur Dei filius carnem hominis induere.*

14. & à seruo suo tinguitur.] *Sic ex MS. pro* tin

tingitur: *nam Tertulliani phrasin esse patet vel ex illo lib. aduers. Marc. I. vbi similiter dixit:* oleum quo suos vnguit; *maximè quod etiam Plinius, quem libenter imitatur, dixerit lib. 35. cap. 6. cum purpuris pariter* tinguitur. *Atqui hoc sic expressit loco citato S. Cyprianus: Dominus baptizatur à seruo; sicuti & id quod sequitur his verbis: Cum diabolo tentante congreditur, & inimicum tantùm vicisse contentus, nil vltra verba conatur.*

15. absolutè scilicet veniam offensæ patientiæ eruditus.] *Interpretatur Rhenanus, quam videlicet offensa patientia dare solet, hoc est ignoscētiam. Verùm hic scholio opus non erit, si legamus cum tribus MS.* ob salutem scilicet venire offensa patientia eruditus. *Quæ etiam lectio magis placet. nam ita loqui solet Tertullianus:* venire eruditus.

16. Atquin.] Atquin *(inquit Rhenan.) vsurpat perpetuò, pro:* atqui. *quod semel adnotasse sufficiat. Talia multa Librarij vetustis exemplaribus inuexerunt. Sic &* alioquin *recepit vsus, pro* alioqui.

17. cœlestes ignes repræsentari.] *Vide infrà lib. primum aduers. Martion. ad illa verba:* panem quo ipsum corpus suum repræsentat.

18. Parum hoc, si non etiam proditorem, &c.] *Cyprianus (adnotante Rhenano) his verbis sententiam istam circumloquitur: Nec mirandum (inquit) quòd circa obediētes talis exstiterit, qui Iudam potuit vsque ad extremum longa patientia sustinere, cibum cum inimico sumere, hostē domesticum scire, nec palàm ostendere. Ergo quod Tertullianus dicit:* denotare, *id velut explicans Cyprianus dixit: ostēdere. Qua ipsa significatione dixit infrà lib. de Vel. virg. cap. 9.* in Ecclesia denotaretur. *Alibi ferè pro:* arguere *ab Auctore accipitur, vti patet lib. de Pall. suprà n. 3.*

19. ne vnius quidem discentis.] Discentem *(inquit Rhenan.) vocat discipulum compluribus locis, sicut* audientes, *auditores, in lib. de Pœnitentia; & lib. de Vera carne Christi. Sed quid iam (inquit)* discentes Pontici illius. *In lib. de Præscript. adu. hæreticos: c. 3.* Nónne ab ipso Domino quidam discentium scandalizati deuerterunt. *c. 20.* siue discentibus seorsum, *c. 22.* Discentibus missum. *Et,* Discentibus *(inquit)* meis eadem ad vos prædicare mandauetam. *Intelligit autem hic Petrum. Eodem item libro:* Etiam proprij *(inquit)* discentes & successores eorum. *Sic etiā lib. adu. Marc. 4.* tres de discentibus.

20 Itaque & gladii opera maledixit in posterum.] *Quum frequentissimè (vti lib. de Spectaculis n. 1. latiùs gladiatores impugnet, contra eos propriè hoc dictum videtur; de quo interim latiùs lib. de Corona Militis.*

21. Taceo quod figitur, &c.] Figitur *accipit Auctor pro:* cruci figitur. *Atqui pro:* subeundæ morti, *MS. 3.* subiendæ, *quod nescio si ita antiquitus vsurpatum sit. Paulò autem latiùs S. Cyprianus hoc prosequitur, additis pulcherrimis antithetis ab eo loco: Sub ipsa autem passione, &c.*

22. penes nos verò ratio & structio.] *Alludit ad illud 1. Cor. 1. Verbum enim crucis pereuntibus quidem seu gentibus stultitia, nobis autem Dei virtus est. Etsi autem MS. 3. legant:* instructio, *magis tamen placet* structio. *Nam (sicut Rhenanus adnotat)* structionem *vsurpat, pro:* instructione, *vt l. de Cult. fœm. c. 11.* structius *comparatiuum, pro:* instructius; *&:* structus, *pro:* instructus, *vt in hoc libro paulòpòst:* De suo experimento *(inquit)* quid ad peccatum adiutaret structus: *in libro de Resurr. carn.* Quot steriles, *inquit,* vtriusque naturæ infructuosis genitalibus structi.

Cap. IIII.

23. Igitur si probos quosque seruos, &c.] *Inscriptionem capiti huic dedimus:* De patientia obsequij, quam vicissim Deo debemus. *Accipit autem* ingenium dominicum, *pro:* ingenio dominorum. *Legūt autem MS. 3.* secundum Dominum morigeros, *pro eo quod excusū:* moratos. *quod adeò in textum reposui, quia nusquam repperi* moratos, *pro:* morigeros.

24. non in compede, aut pileo.] *Prius illud vti rectè adnotauit Rhenan.) seruitutem & pœnam, posterius manumissionem libertatémque respicit. Virgilij interpres Seruius auctor est, seruos in Feroniæ templo olim raso capite* pileum *accipere solitos. Erat enim insigne libertatis* pileum. *Hinc illud: Ad* pileum *vocare seruos, passim apud Auctores obuium. Eodem pertinet numisma Bruti,* pileo *duobúsque pugionibus insignitum, nam ex his (inquit Dion histor. lib. 47.) Brutus significabat à se & Cassio patriam seruitute liberatam. De aliis quoque libertatis insignibus vide T. 3. l. de Præscript. aduers. hæreses.*

25. seruiture subnixis.] *Sic Cyprianus alicubi (citante Rhen. de Lucifero loquens lib. de Zelo & liuore. Ille (inquit) dudum angelica maiestate* subnixus, *ille Deo acceptus & carus. Quamquam ibi aliter videatur accipi, nempè pro eo qui nitebatur maiestate, & nimium ea sibi confidebat; hic verò pro:* subiectis.

26. vsibus nostris eas à Domino prouisas.] *Alludit ad illud Gen. 1. Dominamini piscibus maris, &c. item quod est Genes. 9. Terror & tremor vester sit super omnia animantia, &c. Atqui pro eo quod sequitur non ita multò pòst:* quis de bono eius latere retractet, *MS. 3. legunt:* tractet, *sed non placet, quia videtur propriè hic:* retractet *accipi, non sicuti alibi, pro* tractare, *quemadmodum lib. adu. Praxeam T. 3. latius.*

27. in expedito.] *Phrasis Iureconsultorum* in expedito esse. *Hinc illud Vlpiani l. Si dubitet. ff. De fideiuss. quum numeratio totius debiti non* sit in expedito. *Similiter & illud:* in præscriptionis compendio. *Verùm de eo latiùs in Adnot. nostris ad lib. de Præscript. adu. hæreses n. 1.*

Cap. V.

28. Verumtamen procedere disputationem, &c.] *Titulus huius capitis haud immeritò inscribitur:* De impatientia. *de qua non Auctor modò, sed & S. Cypr. lib. supracitatis c. 7. tractant latissimè, multis iisdem penè verbis etiam vtens.*

29. neutrum alteri facere.] *Videtur (inquit Rhenan.) dictum à Tertulliano:* Neutrum alteri facere, *pro eo quod est, neutrum cum altero facere, id est: neutrum alteri consentire.*

30. natales impatientiæ.] *Appellat (inquit Rhenan.)* impatientiæ natales, *originem siue initium impatientiæ. Sic lib. 1. adu. Marc.* natales *agnitionis dixit:* Idcircò *(inquit)* à Pentateucho natales agnitionis supputabuntur. *Et in lib. de Pallio:* natales mundi: Ab ipsius *(inquit)* mundi natalibus compotes sumus.

31. malitiam ab impatientia auspicatam.] *Frequenter adnotat Tertullian. hic participio passiuè vti. Similiter autem infrà lib. de Cor. milit.* reuelari auspicatus, *vbi idem:* Auspicari *(inquit) vsurpat pro simpliciter incipere. Atqui pro:* quid ad peccandum adiutaret, *legunt MS. 3.* adiuuaret, *perinde est.*

32. si diuino interdicto patientiam perseruasset.] *Sic ex 3. MS. pro eo quod erat:* præseruasset. *De* diuino *autem illo* interdicto *latiùs lib. de Ieiunio T.* 5.

33. apud Adam nondum maritum.] *Idem est quod alicubi contra Iouinian. habet Hier.* Adam *quamdiu in paradiso fuit, virginem fuisse.*

34. ad traducem.] *Quamquam obscurè, videtur tamē ad peccatum originale alludere. Verùm de eo latiùs lib. de Baptis. T. 3. Latinius censet legendum*, ac traducem: *meo quidem iudicio rectè.*

35. & circa diaboli circumscriptionem.] *Deceptionem (vti adnotauit & Rhenan.) intelligit, qua diabolus Euam circumuenerat. Hanc refutare debebat Adam.* Circumscribere, *decipere significat; & Ciceroni* circumscribere *senatum, est auctoritate senatum priuare; tracta à fabris aut chirurgis Metaphora, qui quæ præcisuri sunt, priùs* circumscribunt. *Et reuera primi parentes nostri à diabolo sunt* circumscripti, *cuius astu de paradiso sunt eiecti, atque exsilio damnati, omni iure possessionis sibi adempto. Eodem pertinet illud Cornificij: Ne omninò Patres Conscripti* circumscripti *putentur.*

36. Innocens erat.] *De Adami* innocentia *ante lapsum, pleni sunt libri S. August. Aduersus Pelagianos, ad quos Lectorem remittimus.*

37. At vbi semel succidit impatientiæ.] *MS. 3.* succubuit; *Verùm illud placet, eo quòd alibi frequenter* succidere *accipiat Auctor pro:* succumbere; *Vt exempli gratia lib. de Cor. milit.* vanitati succidisse, *& infrà huius lib. cap.* 14. conflictationibus succidamus.

38. vsurpari.] Vsurpant *(inquit Rhenanus) ad quos ius possessionis spectat. Sic impatientia veluti iam possidens hominem, facilè eum ad quiduis traxit, quod Deum offenderet. Est etiam hæc Iureconsultorum vox. Non multo autem pòst legimus ex MS.* 3. *cum Latinio:* si iratus fratri suo non est.

39. impatientiæ tunc infantis, &c. incunabula.] *Elegāter (inquit Rhenanus) vir vndequaq; doctissimus Tertullianus* incunabula impatientię *vocat prima exordia ac quasi rudimenta. Alioqui* incunabula *pro natalibus & origine sumere solent Auctores. Iustinus lib.* 12. *Si non solum tyrocinia, verùm etiam* incunabula, *in ipsis castris posuisset. Idem lib.* 31. *Contra Romanos auitos lares &* incunabula *maiorum templáque, ac Deorum simulacra inexplebile desiderium videndi tenebat. Aptè verò addit* infantis. *Similiter dixit Auctor lib. de Præscript. adu. hæreses:* quibus incunabulis institutum est corpus.

40. Hæc vt principalia penes Dominum delicta.] *Haud absimiliter S. Cyprian. lib. de Bono patient. cap.* 5. *Adulterium, fraus, homicidium, mortale crimen est, super quo aliquid diximus nostris adnotat. num.* 36. *Hoc interim hic notandum, quòd quum S. August. & alij recentiores* delicta *accipiant pro peccatis minoribus, Tertull. in genere accipiat pro omni genere peccatorum; Vbi autem de grauioribus agit, addit* principalia, capitalia, mortalia. *Verùm de hoc latiùs lib.* 4. *adu. Marc.*

41. excetra delictorum.] *Magis placet hæc lectio postremæ editionis Basiliensis, quàm ea quam habent Lugdunensis & aliæ quædam, quámque interpretatur Rhenanus*, exhedra, *eo quòd plus habeat energiæ dicere impatientiam* excetram, *id est:* hydram, *quàm dumtaxat:* exhedram, *id est sedem delictorum. Maximè quum etiam S. Hieron. (vti iam olim ad me scripsit Ioan. Harrisius, hanc comprobans) epist. 37. ad Iulianum Diaconū eodem significatu* excetram *accipiat, & multi scriptores hydram ab Hercule superatam, eodem appellent nomine.*

42. Post mannæ escatilem pluuiam.] *MS.* 3. manna. *Verùm illud placet, tum quòd sequatur:* petræ aquatilem sequelam, *tum quòd lib. aduers. Iud. cap.* 3. *ablatiuo casu vtens dicat:* manna cibauit, *& in accusatiuo aduers. Marc. lib.* 4. legi manna. *Atqui (vti adnotauit Rhenanus) hîc audis Scholasticam phrasin eius temporis.*

CAP. VI.

43. Ipsa adeò est, &c.] *Vel ipsum initium huius capitis titulum indicat:* Quòd Patientia fidem antecedar & subsequatur. *quod ex parte etiam imitatur S. Cypr. vbi suprà c.* 4.

44. & iustitiæ deputatus est ab illo, &c.] *Omittenda est hîc marginalis suspecta adnotatio, In Abraham typica fidei contestatio. Neque enim illud ad fidem aliam quàm viuam pertinere, ipse Auctor hîc indicat, dum subijcit:* sed fidem eius Patientia probauit; *& paulò pòst,* fides patientia illuminata. *Cui similem planè habes locum apud S. Cypr. Epist.* 63. *Vti & nos ibidem adnotauimus num.* 13. *Facit pro eodem quod paraphrasticῶς vertit illud:* & iustitiæ deputatus est ab eo, *id est:* iustus deputatus est, *pro eo quod legitur Gen.* 22. Et deputatum est ei ad iustitiam.

45. sine iudicij periculo licet.] *Istud non tam pertinet ad illud:* nec fatue (*quod Græcè est μωρὲ*) quidem dicere; *quia hoc prohibet Christus sub pœna gehennæ, quàm ad id quod præcedit:* nec verbo quidem lacessere; *quia sic legitur Matth.* 5. *Quia omnis qui irascitur fratri suo, reus erit* iudicio. *Nisi dicamus* iudicium *hîc ab Auctore in genere accipi, tam pro concilio, quàm pro gehenna. Atqui in iis quæ sequuntur, rursus Cyprian. Auctorem imitatur sub finem 2. cap.*

46. quando ne linguæ quidem malefacere concessum est.] *Adnotatu digna hæc ex 3. MS. restitutio, quæ:* linguæ *legimus, pro:* dignè; *Vt non sit opus nos torquere cum Rhenano in huius sententiæ explicatione.*

CAP. VII.

47. Iam verò percurrentibus nobis, &c.] *Capitis huius titulus rectè hîc poni possit:* Quòd contemptum sæculi Patientia operetur. *In quo iterum Auctorem imitatur S. Cyprianus de Bono patient. cap.* 5.

48. Ita detrimentum patientiæ, &c.] *Obscura (inquit Rhenanus) sententia. Videtur sic intelligenda distinguendáque.* Ita Dominus præministrauit patientiæ detrimentum, *subaudi rei familiaris,* fastidium opulentiæ, *hoc est, contemptum diuitiarum, Appositiuè; vt sit sensus, Dominus primus ostendit patientiæ tolerandum esse detrimentum rei familiaris, dum docet diuitias esse contemnendas. Sic aptè cohærebit clausula quæ sequitur.*

49. Læsuras quoque earum computandas non esse.] Læsuras (*interpretatur idem*) *vocat detrimenta siue dispendia, quum aliquid de re familiari nostra amittitur. Potuisset dicere, iacturas; sed placuit nouum vocabulum. Sic lib. de Resurr. carn.* Præssuras enim & læsuras quibus corrumpitur homo exterior. *Eodem lib.*

lib. ex læſuris & animæ & carnis obueniunt.

50. Itaque ſi damno affecti impatienter ſenſerimus.] *Iterum hoc ex MS. 3. restituimus, quum phraſis ſit Tertullianica, pro eo quod Rhenanus ſuum, ut fatetur, iudicium ſecutus:* impatientes erimus. *Cum quibus etiã veteres ſequimur legendo:* adfines, *pro:* affines. *& ſupplemus illud:* quum alienum amiſſum dolentes ægrè ſuſtinemus. *& mox* Libentes, *pro eo quod tanquam elegantius erat ſubſtitutum:* Libenter.

51. etiam in foro.] *Iſtud videtur referendum ad* forum *iudiciarium, ut agat contra aduocatos, qui pecuniæ gratia nihil damnationis timentes, quiduis adgredi dubitant.*

52. quum denique ludo & caſtris ſeſe locant.] Ludum *(inquit Rhenan.) gladiatorium intelligit, cuius præfectus Laniſta dicebatur; per* caſtra *militiam. de quibus latiùs partim lib. de Spectac. partim lib. de Cor. milit.*

53. in mores beſtiarum.] *Hoc iterum reſtitui, pro eo quod tanquam elegantius legebatur:* more beſtiarum. *Nam ita legiſſe Tertullianum (Rhenano teſte) codex Paterniacenſis apertè oſtendit, ut ſit:* in mores, *pro:* in morem, *pro quo quidam offenſi ea lectione legebant, ſed vitioſè:* immemores.

C A P. VIII.

54. Ipſam animam, ipſúmque corpus, &c.] *Quum à detrimentis temporalibus ad iniuriarum patientiam tranſeat, rectè hoc caput inſcripſimus:* De iniuriarum Patientia. *In quo partim illum imitatur S. Cypr. vbi ſuprà.*

55. minorum deliberatione lædemur, &c.] *Similiter dixit Auctor lib. adu. Marc. 4.* non decem menſium cruciatu deliberatus. *Ad quem locum Rhenanus,* deliberatus, *inquit, pro:* liberatus, *& mox locum hunc ſic explicat:* minorum deliberatione, *hoc eſt dum ſolliciti ſumus vt à minoribus periculis liberemur. Idem autem illud lib. adu. Valentinianos:* animale mediæ ſpei deliberatum, *longè aliter interpretatur, pro:* adiudicatum, *ac ſi diceret:* delibratum, *citans Feſtum Pompeium, qui deriuat:* deliberare, *à libella qua quid perpenditur. Ego quomodo loci illi intelligendi ſint, illuc Lectorem remittens, hîc exiſtimo ſimpliciter accipi debere pro ſimplici* deliberatione, *quæ minimùm à cogitatione differt, vt ſit ſenſus: Minorum iniuriarum deliberata cogitatione lædemur, qui ad maiores iniurias integrum corpus expoſitum gerere debemus?*

56. monela.] *Sic* monelam *(inquit Rhenanus) vſurpat à monendo, pro monitione, ſicut à ſequendo, ſequelam. Paulo antè:* Poſt petræ aquatilem ſequelam ſperant de Domino. *Sic lib. adu. Marc. 5.* Imò *(inquit)* noſtri monela de cœlo.

57. Quiuis ictus.] *Dixit (inquit Rhenanus)* Quiuis, *pro: Quantuſcunque.*

58. Dominus ipſe maledictus in lege eſt.] *Neceſſariò hoc referri debet ad illud Deuter. 21. Maledictus à Deo omnis qui pendet in ligno. Item ad locum Gal. 3. vbi poſt eam ſcripturam citatam, addit: Vt in Gentibus benedictio Abrahæ fieret in Chriſto Ieſu. hoc eſt enim quod addit:* & tamen ſolus benedictus. *Quod quum & Patri tribuatur frequentiſſimè, ſanè debet intelligi vt pater non excludatur, ſicuti econtrariò filius non excluditur, quum de Patre dicitur: Soli Deo honor & gloria.*

59. non vaſculorum inquinamentis, &c. hominem communicari.] *Sic omninò legendum, pro:* communicare, *patet tum ex MS. Anglico cod. infrà lib. de Ieiuniis, tum ex MS. 3. Vatic. & 1. editione, & excuſ. illic qui legunt:* coinquinari. *Quod adeò etiam placeret, niſi conſtaret citari ab Auctore hic non Matthæum (vti opinatur Rhenanus) ſed Marcum cap. 7. cuius interpres hac voce:* communicare, *pro:* coinquinare *vtitur; vtpote apud quem, non verò apud Matthæum, recenſentur à Chriſto Baptiſmata calicum; cui reſpondet quod hîc habet Auctor:* non vaſculorum inquinamentis. *Plura illic videat Lector.*

60. telum, &c. libratum.] Librare *hîc pro magna vi conycere accipit, imitatus illud Virgilij Æneid. 9.*

- Summa telum librabat *ab aure.*

Alioqui ſignificatio propria longè alia eſt, pro ponderare.

C A P. IX.

61. Ne illa quidem Impatientiæ ſpecies, &c.] *Titulus huius capitis à nobis ponitur:* Quòd patientia luctum etiam temperet. *Quod imitatur S. Cyprian. ſub finem libri de Mortalitate.*

62. Credentes enim Chriſti reſurrectionẽ, &c.] *Paraphraſticῶs explicat quod ſequitur apud Apoſtolum 1. Theſſ. 4. Si enim credimus quòd Ieſus mortuus eſt & reſurrexit, &c. Atqui paulopòſt legimus ex 3. MS.* Cur enim doleas, *pro:* Cur ergo.

63. Cupio, inquit Apoſtolus, recipi iam & eſſe cum Chriſto.] *Ita ex MS. 3. pro:* eſſe cum Domino. *nam Græcè* σὺν χριστῷ *legitur. Videtur autem etiam hîc aliam quàm hodie exſtet, editionem ſecutus: nam pro eo quod habet:* recipi, *Græcè eſt:* ἀναλῦσαι, *quod rectè vertit noſter interpres, diſſolui; & tamen eodem modo legit infrà, & lib. de Spectac. cap. 28. & lib. 1. ad Vxorem, cap. 5.*

C A P. X.

64. Eſt & alius ſummus impatientiæ ſtimulus, &c.] *Hoc caput inſcribimus:* Quòd Patientia vltionis libidinem excludat. *In quo iiſdem penè verbis imitatur Auctorem S. Cyprian. de Bon. Patient. cap. vlt. multo latius, quò Lectorem remittimus compendij gratia.*

65. tamen iudicantis impatientiam cauit.] *Synecdochica (inquit Rhen.) locutio huic Auctori familiariſſima, vt præpoſitionem* κατὰ *ſubintelligamus, ſecundum, vel per* impatientiam. Cauere *autem iuris verbum.* Cauet *ſibi aliquis ab aliquo. Hic itaque erit ſenſus Auctoris, ac ſi dicat: Tamen per iudicantis* impatientiam *de hoſte ſuo ſibi cauit, id eſt (vti in verbis iuris perſiſtamus) ſatis accepit, quod alij ſatisfecit dicerent. Legimus autem cum eodem Rhenano:* incurſare conſueuerat, *pro:* incuſare.

66. quotiens inſtantia eius deterior facta eſt cauſſis ſuis?] *Etiam (inquit Rhenan.)* inſtantia *Iuris vox eſt. quare miror à quo poſtea ſit ſubſtitutum:* quoties impetu eius, *nullo planè ſenſu. Reperitur enim hæc vox leg. finali, De pignorat. action.*

67. Quòd ſi patientiæ incubabo.] Incubare *(inquit Rhenan.) pro indormire, tranſlatione ſumpta à rebus caris, quas ne perdamus etiam cùm dormimus, nobis ſupponimus cuſtodiæ cauſa. Cyprian. in lib. de Eleemoſyna: Quid diuitiis tuis ſolus* incubas? *Sic in lib. de Præſcr. adu. hæreſ. Tertull.* Pectori eius *(inquit)* incubantem *dixit: & in lib. de Reſurr. car.* Et de iſto *(inquit)* cœlo, quod nobis incubat. *Nam cùm Maro cecinit:*

- Ponto nox incubat atra,

rem incommodam violentámque voluit exprimere. Sanè Plinius aliter loquitur in initio lib. 2. de Natura agens: Aut ſi vna omnes incubaret, *hoc eſt foueret, ab ambus*

fœtificantibus sumpta Metaphora. Similem autem locum S.Hieron.adfert idem Rhenan.ad illud lib.de Pœnit. sacco & cineri incubare, *Vbi dixit ad Demetriadem:* repositis opibus incubare.

CAP. XI.

68. Post has principales, &c.] *Inscriptio huius capitis hæc est:* Quòd præterquàm quòd reliqua eludat mali spiritus incitamenta, etiam pro mercede æternam fœlicitatem recipiat.

69. necessarior.] *Comparatiuum (inquit Rhenan.) insitatum. Sic* necessarius *dixit in neutro, in lib. de Car. Christi.* Quasi *(inquit)* necessarius aliquid adferrent, eò quod ille tum maximè agebat. *Similiter autem dixit etiam lib.4.adu.Marc.* maius & necessarius lumen, *& lib.de Habit.mulier.* operas plures & necessariores.

70. quæ à Malo infliguntur.] *Similiter suprà:* vt nobis non magis à Malo, *& infrà cap.14.* dissecabatur Malus. *Vtrobique autem (vti adnotauit Rhen.)* Mali *nomine diabolum intelligit. Hunc quoque* malignum *Vocat in lib. de Fuga in persecut.* Sed erue nos *(inquit)* à maligno, *id est, ne nos induxeris in tentationem, permittendo nos maligno. Sic enim* πονηρὸν *Vertit. Paulopòst rursum:* Aut Mali insidiis. *Similiter infrà lib.de Cult.fœm.* Christianus à Malo illo. *cap.5. Et lib. 2. ad Vxorem cap.6.* à Malo immissa, *ac cap.7.* vbique Malo se inferunt, *item:* à Malo conciliatur, *denique cap.Vlt.* ibi & Malus non est.

71. æquanimitatis.] *Non semel & antea & postmodùm* æquanimitatem *accipit Auctor pro* patientia.

72. interuenimus.] Interuenimus *(inquit Rhen.)* erroribus nostris aut mali insidiis, *cùm nos illis opponimus non consentiendo, sed euitando potius. Sic enim olim Tribunus Senatusconsultis intercedebat: at* admonitionibus Domini interuenimus, *cùi illis obsequimur. Sic infrà:* Omnibus mandatis eius interuenit.

73. eius officij magna merces, fœlicitas scilicet.] *Similes loci à nobis sunt adnotati, & lib.de Pœnit. complures, & aliquot libro ad Martyras. Et imitatur hunc in hoc S. Cyprianus de Bono Patient. c. 4. in hæc verba: Tot denique Prophetæ interfecti, tot Martyres gloriosis mortibus honorati, qui omnes ad cœlestes* coronas *patientiæ laude Venerunt. Neque enim potest accipi dolorum & passionum* corona, *nisi præcedat in dolore & passione patientia. Deinde etiam libro de Exhortat. Martyrii c.12. cui hunc dedit titulum: Quæ spes &* merces *maneat iustos & Martyras post conflictationes huius temporis; Vbi de hoc adfert complura scripturarum testimonia, & inter ceteras eam quæ hic citatur:* Merces enim vestra copiosa est in cœlis. *Vt omittamus alios eius locos qui in Indice nostro citantur. Quæ ipsa rursum ab eodem repetuntur Testim.l.3. ad Quir.c.16. & 17. Eodem pertinet quod ex persona Dei dixit cap.præced.* Ego patientiam remunerabo. *& quod habet lib. 4. adu. Marc.* Pro differentia mercedum, operarum quoque credenda distantia est. *Quum autem* merces *sit correlatiuum meriti, locus erat etiam de illo hîc aliquid tractandi: sed de eo latiùs infrà cap.13. contra huius temporis sectarios. Hic sufficiat hæc adnotasse contra eos, qui quum Catholici censeri velint, tamen omnes passiones Martyrum pœnas esse peccatorum dicere non Verentur.*

74. Itaque talibus & aduocatio & risus promittitur.] Aduocationis *(inquit Rhenanus) Vocabulo consolationem accipit; nam sic Vertit Græcam dictionem* παράκλησιν. *Similiter dixit lib.adu.Marc.3.* aduocare lãguentes; *pro consolari, seu* aduocatum *languentiũ agere, quem paulopòst illic vocat:* aduocatorem. *Atqui his Verbis non modo interpretatur illud Matth.5. Quoniam ipsi consolabuntur, sed & id quod habet Lucas:* Beati qui nunc fletis, *quia ridebitis.*

75. merces enim vestra plurima in cœlo.] *Græcè est & apud Matth. & apud Lucam,* ὁ μισθὸς ὑμῶν, *pro quo Latinè ab omnibus Vertitur* merces. *Atqui* merces, *teste Varrone lib. 3. de ling. Lat. à merendo dicta. Siquid (inquit) datum pro opera aut opere,* merces *à merendo. Itidem* μισθὸς *Græcè apud nullos vnquam Auctores reperietur alia significatione quàm* mercedis, *stipendij, præmij. Quæ adnotaui diligentiùs, vt ne quisquam euadere possit, siquis Vitam æternam* mercedem *negare ausus fuerit. Quibus addo, quòd etiam aliis locis scripturæ sacræ* merces *Vita æterna appelletur. Ruth 2. Ecclesiastici 11. 18. 36. ac 50. Sapient. 5. & 10. Matth. 10. 1.Cor.3. Hebr. 2. 2.Ioan.1. & Apocal. 11. Item &* præmium, *Tob.4. Sap.4. Item* brauium, *1.Cor.9. Philipp.3. Denique* remuneratio, *2.Cor.6. Hebr.10. & 11. Græcè quoque locis citatis* μισθὸς, βραβεῖον, ἀντιμισθία, μισθαποδοσία. *Quæ omnia eodem pertinere perspicuum est ei qui Græcè nouit. Neque obstat quod Vno loco Rom.6. Vocetur Gratia Vita æterna, quia non esse simpliciter Gratiam patet ex illo 1.Ioan. Gratiam pro gratia.*

CAP. XII.

76. Quod pacis gratiss. Deo adtinet disciplinam, &c.] *Titulum huic cap.dedimus:* Quòd & paci quoque & pœnitẽtiæ ministret patientia. *Imitatur hic etiam Auctorem S. Cypr. c.6. de Bon. Patient. Atqui (Vti adnotat Rhenan.)* Adtinere disciplinam *dicit, pro disciplinæ seu ad disciplinam adtinere.*

77. conuenientia.] Conuenientiam *(inquit idem Rhenan.) Vsurpat substantiuè, pro conuentione & pacto. Quia interest. Alludit ad illud Matth.5. Esto citò consentiens aduersario tuo. ego potius puto pro: consensu & beneuolentia accipi. Sic enim legit lib.de Orat. & adu.Marc. l.3. vbi de hoc latiùs. Adnotat idem figuratam locutionẽ, Vbi legitur* conuulsus animum, *pro quo MS.2.* animi. *sed perinde est. lib.de Orat.c.10. sic istud circumloquitur:* siquid discordiæ vel offẽsæ cũ fratre tuo cõtraxeris.

78. cum disiuncto matrimonio.] *Loqui videtur (Vti rectè Rhenanus adnotauit) de Christianis, seu Viris, seu fœminis, qui se ethnicis in matrimonio cõiungunt. Hic aliquando contingebat, Vt Vxor Christiana marito ethnico tandem continentiam persuaderet, quam amplexus ille seruabat; mulier Verò pœnitentiam agebat, atque priùs factum expiabat apud Ecclesiam iuxta ritum eius temporis. Atque hoc est quod sequitur:* Quantum boni vtrique confert, alterum adulterũ non facit, alterum emẽdat. *Consentit quod infrà dicit:* Pœnitẽtiam exspectat, exomologesin adsignat.

79. hæc exorat pœnitentiam.] *Ita hunc locum restituimus, pro:* exhortatur, *partim ex Paterniacensi cod. qui (iuxta quod adnotat Rhenanus) legit:* exortat, *& Gorziensi qui habebat:* etortat; *partim verò ex MS. 3. Vatic. qui habent:* & orat. *Neque placet quod putat legendum Rhenan.* extortat, *vel:* etortat, *forma frequentatiua, ac si diceret:* extorquet, *quia apud alios Auctores neutrum illud reperitur.*

80. Dilectio, inquit, magnanimis est, &c.] *Paulinum (inquit Rhenanus) Verbum* μακροθυμεῖ *Vertit Tertullianus,* magnanimis est, *quod Vocabulum Latinis insolens est. Sed suo more loqui solet. Cyprianus æmulator Tertulliani, sed styli purioris, Caritas (inquit)* magna

magnanima est. Idem μακροθυμίαν, magnanimitatem reddidit in lib. de Eleemosyna. Aliis magis placet longanimis & longanimitas. Vertit etiam: benefica, pro eo quod S.Cyprian. & alij plerique: benigna. quod postremum magis conuenit voci Græcæ χρηστεύεται. Illud vicissim: Nec proteruum sapit, correspondet voci Græcæ περπερεύεται; nam & Erasmus vertit: non est procax, & quædam Græca scholia eodem teste interpretantur extolli & ostentare se. Similiter Auctor vertit: proteruit, pro eo quod Græcè est ἀσχημονεῖ, & noster interpres vertit: non est ambitiosa. Item: Nec incitatur, pro eo quod noster interpres, nec irritatur. Nos autem id quod est intermedium: offert sua, dum alteri prodest, pro: suffert sua, quod nullo sensu legebatur, debemus Dn. Latinio. Placeret etiam magis: Meritò ergo nunquam excidit. quòd ita Græcè sit & Latinè apud Apostolum; sed noluimus immutare, eo quòd sic legant & MS. Et proinde tum vt constet sensus, tum vt correspondeat Apostolo, legimus: euacuabuntur, consummabuntur, exhaurientur, non exhaurietur. Atqui etsi contrario ordine hîc subiiciantur, tamen iuxta Apostolum sic intelligendus est Auctor: euacuabuntur prophetiæ, consummabũtur linguæ; nam Græcè est παύσονται, exhaurientur, (vbi repetitur vox: καταργηθήσονται) scientiæ. nam plurali numero γνώσεις legisse videtur.

Cap. XIII.

81. Vsque huc de Patientia tandè simplici, &c.] Tractat hoc caput & ita inscribitur: De Patientia corporis tam in ieiuniis & continentia, quàm in subeundis Martyriis. De qua etiam S.Cyprian. lib. de bon. Patient. cap. penult.

82. demerendo Domino.] Similes locos adnotauimus de meritis Pœnitentiæ & Martyrum lib. præced. de Pœnit. & Ad Martyras, eósque vtrobique complures; hîc habes merita ieiunij & continentiæ. Alibi in genere quoque: Pro meritorum nomine (inquit) ordo resurgentium disponetur, & lib. adu. Marc. 2. quoniam & aliâs positum hominem sub iudicio Dei oportebat iustum illum efficere de arbitrij sui, id est liberi, meritis: ceterùm nec boni nec mali merces iure pensaretur ei, qui aut bonus aut malus necessitate fuisset inuentus, non voluntate. Denique Scorpiaco aduersus Gnosticos: Aut quomodo (inquit) multæ mansiones apud Patrem, si non pro varietate meritorum. Apud S. Cyprian. in nostro Indice similes locos reperire est numero XVII. Vt ne hîc in citando prolixiores simus. Similiter merita Martyrum concelebrant SS. Chrysost. hom. 42. in Genes. 2. in Psalm. 50. in Matth. 27. ad popul. Antioch. 77. & ea quam scripsit post reditum prioris exsilij; item lib. 3. adu. vituper. Vit. Monast. ac Sermone de Pœnit. & Confess. Ambros. Serm. 91. & 93. Ephrem de laudibus SS. Mart. in fine. August. lib. qui super Exod. cap. 149. lib. 16. de Ciuit. Dei cap. 36. ac lib. 18. cap. vlt. lib. item de Cura pro mort. cap. 5. & lib. 1. de cons. Euangel. cap. 10. Paulinus Nat. 8. Felicis, Lucianus presbyt. epist. ad vniuers. Eccles. Maximus Serm. de Nazar. & Celso, Sophron. Serm. de Assumpt. B. Mariæ, & Leo Papa. 1. Serm. 1. & 3. de ieiunio mens. Sept. Neque verò etiam scripturæ desunt. Inter quas occurrit imprimis illa Hebr. 13. Talibus enim hostiis promeretur Deus. & Ecclesiast. 16. Omnis misericordia faciet locum vnicuique, secundum meritum suum. Atqui meritum correspondere mercedi suprà ex Varrone dictum cap. 11. num. 75. Eodem pertinet vox Græca εὐαρέστηται, siue εὑρήσει, vbi legitur loco citato Eccles. 16. ἕκαστος κατὰ τὰ ἔργα αὐτοῦ εὑρήσει, quæ promereri significat. A qua etiam deriuatur vox, qua vtitur Apost. Hebr. 13. τοιαύταις (inquiens) γὰρ θυσίαις εὐαρεστεῖται ὁ Θεός. Sufficiunt hæc contra eos qui merita Martyrum aut bonorum operum negat, quia carta deficiet, siquis omnia tum sacræ scripturæ, tum Patrum loca eò pertinentia velit producere. Quid? quòd & milites (inquit Isidor. Etym. lib. 10.) vt stipendia accipiant, mereri dicuntur. Quare rectè Auctor infrà cap. 15. Quantum (inquit) patientiæ licet, vt Deum habeat debitorem.

83. adlaboret.] Adlaborandi verbo (inquit Rhen.) Horatius quoque vsus est Odarum lib. 1.

Simplici myrtho nihil adlabores.

84. vtpotè quæ ab ipso Domino, &c.] In prima editione non aliud legebatur quàm: vtpotè quæ ab ipso Domino in Apostolis sustinendo vicerit; neque etiã aliud legunt 3. MS. Vaticani codices. Verùm ex vetusto codice quæ deerant, suppleuit Gagnæus sua editione per lineas 24. quæ etiam genuina esse Tertulliani stylus satis indicat, tum etiam quòd nullus sit sensus in verbis illis prioribus, & probè constet sententia quum legitur: vtpotè quæ ab ipso Domino in corporis quoque virtute edita est, & sub finem huius Adpendicis iterum in hæc verba: quæ prophetæ, quæ Apostoli sustinendo vicerunt. Sunt autem voces hæ & phrases Tertullianicæ: negotiatio Patientiæ; adflictatio carnis; squalore septenni; altiores gradus patientiæ digerere; sanctitati procurat, virginem adsignat, incommoda militat, aliáque de quibus nostræ subiiciuntur Adnotationes. Est interim adhuc Hyperbaton, & corruptus seu mutilus locus, vbi legitur initio huius Adpendicis: siquidem rector animus facilè communicat spiritus inuecta cum habitaculo suo.

85. Hæc & viduam tenet.] De viduarum continentia infrà libris duobus ad Vxorem. S.Cypr. de Bon. Patient. cap. 9. sic mentem Auctoris expressit: in viduis laboriosam castitatem, in virginibus tuetur beatam integritatem. Atque hoc est quod subiungitur.

86. & virginem adsignat.] Similiter infrà cap. 15. exomologesin adsignat. Est autem adsignare etiam vox Iureconsultis vsitata. Sic enim adsignare libertum Modestinus vsurpat de Verb. signific. quamquam vti videtur paulò alia significatione. Atqui de virginum continentia infrà lib. de Virginibus velandis.

87. voluntarium spadonem ad regna cœli leuat.] De continentia spadonum voluntariorum, seu virorum Ecclesiasticorum, infrà lib. Exhortat. ad castit. Tom. 5. & latiùs infrà lib. de Cultu fœm. c. 9. nu. 51.

88. Si fuga vrgeat, &c.] Cùm hîc fugam in persecutione non improbet, patet scriptum hunc librum ante hæresin, atque adeò ante eius tituli librum, quem habemus, infrà Tom. 5. vbi ea de re latiùs.

89. ad occasionem secundæ intinctionis.] Ita Baptismum sanguinis seu Martyrium nuncupat, de quo libro de Baptismo Tom. 3. vbi eadem phrasi illud circumscribit.

90. ad ipsum diuinæ sedis ascensum.] Simile est illud S. Cypriani Epist. 52. ad Antonian. vbi Martyres dicit ad gloriam peruenire, statim fidei & virtutis accipere mercedem, omnia peccata passione purgare, statim à Domino coronari. Idque iuxta illud Apostoli supracitatum cap. 9. Cupio iam recipi, & esse cum Christo. Adnotatu profectò digni loci ad diluendum, quod Au-

ctori quidam impingunt, quasi senserit animas Martyrum non ante iudicium in cœlum recipi. de quo latius inter eius errores in nostris Prolegomenis.

91. aduersus omnem subuertendæ fidei, vel puniendæ paraturam.] *Sic omninò legendum censeo, pro eo quod erat:* paratum; *quòd Auctori frequentissima sit vox* paratura, *pro apparatu, quemadmodum alibi latius.*

CAP. XIIII.

92. His patientiæ viribus secatur Isaias.] *Inscriptionem capitis hanc ipse contextus innuit:* De exemplis patientiæ Isaiæ, Stephani & Iob. *Atqui quòd* Isaias secatus sit, *testantur Epiphanius, Dorotheus, & Isidorus de Vitis Prophetarum.*

93. Lapidatur Stephanus, &c.] *Locum hunc imitatus S. Cyprianus lib. de Bono Patient. cap. 6. sicuti & apud Rhenan. tacito citatur nomine: Non poteris (inquit) ista perferre, nisi tolerantiæ & patientiæ teneas firmitatem. quod factum videmus in* Stephano, *qui quum à Iudæis vi &* lapidibus necaretur, *non sibi vindictam, sed intercessoribus veniam postulabat, dicens: Domine, ne statuas illis hoc peccatum. Sic esse oportuit primum Martyrem Christi, qui Martyres sequuturos gloriosa morte præcurrens, non tantùm Dominicæ prædicator esset passionis, sed & patientissimæ lenitatis imitator.*

94. O fœliciss. illum quoque, &c.] *De Iob haud-dubiè loquitur, vti manifestum est ex S. Cypr. vbi suprà.*

95. Quale in illo viro feretrum, &c.] *Inter instrumenta triumphi (inquit Rhenan.)* feretrum *est, in quo pompa fertur. Intellige in quo diabolus triumpharetur, Deo tropheum statuente. Nam Iob per diuinam gratiam diabolum vicit, impatientiæ neutiquam succumbens; quasi dicat: Quale trophæum de diabolo Deus erexit? Olim circumferebantur arma deuictarum gentium in pompa, mox suspendebantur. Aptè ergo sequitur:* Quale vexillum.

96. distringeret.] *Basiliens. editio:* destringeret. *Perinde est vtrum legas, quum vtrumque abradere significet. Alludit enim ad illud Iob 2. quòd testa saniem radebat.*

97. quum erumpentes bestiolas, &c.] *Mirum est vnde hoc habeat Tertullianus. nam in libro Iob, de* bestiolis *non alia mentio, quàm quod habetur cap. 17. Putredini dixi: Pater meus es, mater mea & soror mea vermibus. Existimo autem hoc exemplo motum S. Franciscū; de quo simile quid legitur, quale hic narrat Auctor. Atqui rectè meo iudicio restituit Rhenan.* foraminosæ, *pro eo quod erat aut* refossæ, *aut* reforatæ; *magis enim refert phrasin Africanam.*

98. Et si filios quoque restitui voluisset, &c.] *Si vnquam aliàs, certè hic est in Auctore ἁμάρτημα μνημονικὸν, aut non vidit extremam partem vltimi capitis. nam ibi in editione non Latina modò, sed & Græca, & eiusdem versione, manifestè legitur fuisse Iob filios septem & filias tres, & quòd viderit filios suos & filios filiorum suorum in quartam generationem. Verùm de hoc latius inter errores eius in Prolegomenis.*

CAP. XV.

99. Adeò satis idoneus, &c.] *Inscripsimus hoc caput:* Quòd omnibus Dei mandatis interueniat, ac de effigie patientiæ. *In cuius priori parte Auctorem S. Cypr. imitatur cap. 9. & similiter Prudentius in Psychomachia his verbis:*

Omnibus vna comes virtutibus associatur,
Auxiliúmque suum fortis patientia miscet.
Nulla anceps luctamen init virtute sine ista:
Virtus nam vidua est, quā non Patiētia format.

100. patientiæ sequester.] *Elegantissimè (inquit Rhenan.) dictum à viro vndequaque doctissimo.* Sequester *est, Modestino Iureconsulto definiente, apud quem plures eandem rem, de qua controuersia est, deponunt. sic dictus, auctore Lauinio, quem citat Aulus Gellius, quòd eius vtraque pars fidem sequatur. Eandem significationem indicat etiam Auctor lib. de Resurr. car. infrà Tom. 3.* Sequester *(inquit de Christo loquens)* Dei & hominum appellatus, ex vtriusque partis deposito commisso sibi.

101. omnibus mandatis eius interuenit, &c.] *Simile (inquit Rhenan.) Patientiæ Encomium non omisit æmulator Tertulliani S. Cyprian. lib. de Bon. Patient. Patientia est (inquit) quæ nos Deo & commendat, & seruat. Atqui de vocibus:* Exomologesi, & inculcat, *pro* conculcat, *vide lib. de Pœnitentia.*

102. infirmum non extendit, valentem non consumit.] *Quum Impatientia infirmitates præ cholera soleat augere, & valetudinem bonam consumere, eò certè Auctor videtur alludere: Patientia* infirmum non extendit, *hoc est non prorogat eius infirmitatem, &* valentem non consumit, *id est, rectè* valentem non consumit.

103. Age iam si & effigiem, &c.] *Locum hunc partim imitatus est in Psychomachia sua Prudentius, dum in pugna Patientiæ & Iræ sic illam describit:*

Ecce *modesta* graui stabat *Patientia vultu,*
Per medias immota acies, variósque tumultus,
Vulneráque, & rigidis vitalia peruia pilis
Spectabat *defixa oculos, & lenta* manebat.

104. quem tertiò vidit Helias.] *Quandoquidem agit Metaphoricōs de throno Patientiæ posito,* nō in turbine aut nubilo, sed qui sit teneræ serenitatis, apertus & simplex, *videtur mihi alludere ad nubē lucidam, quæ obumbrauit Christum, Moysen & Heliam in transfiguratione Domini, Matth. 17. ídque eo magis, quòd ibi de Christi passione, qui Patientiæ primarium fuit exemplar, sermocinarentur. Atqui* tertiò vidisse *nubem talem* Helias *dicitur, quia primum 3. Reg. 18. legitur, puero suo ostendisse nubeculam paruam quasi vestigium hominis ascendentem de mari, deinde 4. Reg. 2. per turbinem in nube ignea raptus in cœlum, tertiò denique cum Christo in nube lucida, serena, aperta & simplici apparuit.*

105. Si nos cum spiritu, &c.] *Hic (inquit Rhen.) variis aliàs coniecturis distracti sumus. Verùm simplicius videtur, si pro:* non, *legamus:* nos, *hoc modo:* Si nos cum spiritu admiserimus, in nobis morabitur semper. *Aut si cum spiritu. Nam pro:* morabitur, *legere:* inorabitur, *pro in extremitate versabitur, ab ora deducto verbo, prorsus durum & absurdum videtur, quamquam in lib. de Resurr. carn. sic loqui videtur.* At enim & calix benè sibi conscius, & de diligentia ministerij commendatus, coronis quoque potatoris sui inorabitur, *pro eo quod est, in ora siue extremitate cingetur, vt illic indicauimus. Vti autem illa placet restitutio, ita cum omnibus excusis retineo illud:* solus sustinere non poterit, *eo quòd ad spiritum id referatur, non autem (vti Rhenan. opinatur) ad patientiam, vtpotè de qua sequitur:* carens instrumento sustinendi.

CAP. XVI.

106. Hæc patientiæ ratio, &c.] *Caput vltimum insigniuimus hoc titulo:* De falsa ethnicorum Patientia, *de qua & suprà aliquid dixit cap. 1. & latiùs etiam*

additis scripturis tractat S. Cyprian. initio sui libri de Bono Patientiæ.

107. hæc opera cœlestis & veræ.] *Hic iterum non placet coniectura Rhenani, qua legendum censet:* veræ, *&* opera, *neutro genere in plurali accipit; quia vox vel ipso teste, frequenter:* opera *fœminino genere & singulari numero à Tertulliano pro opere accipitur, vti ipse adnotauit ad illud lib. adu. Hermog.* Vbi & opera & operæ operator.

108. Domino diabolus æmularetur.] Æmulari *(vti rectè adnotauit Rhenan.) cum Datiuo construit. Iustinus lib. 7. Siquidem amisso cui æmulari consueuerant, in segnitiem torporémque resoluti. Sic & Fabius loquitur. Sic etiam dixit lib. de Præscript. adu. hæres.* æmulæ fidei, *& lib. adu. Marc. 5.* Christo æmulæ, *& lib. de Coron. mil. cap. 11.* signum æmulum Christo.

109. magnitudinis par.] *Tres quidem MS. legunt:* magnitudine. *Verùm (vti ante me adnotauit Rhenan.)* par *cum Genitiuo iungere solet. Sic in lib. de Præscript. adu. hæret.* A diabolo, scilicet *(inquit)* cuius sunt pares. *& adu. Marc. lib. 5.* Dicimus *(inquit)* circumferri ab Apostolo aut creatorem, aut (quod nolit Marcion) parem creatoris. *Id in plerisque vocibus adiectiuis facit, pro Datiuo Genitiuum vsurpans. Similiter dixit lib. adu. Marc. 3* par creatoris, *ac:* quorum & ipse par sit. *Item lib. 5.* parem creatoris.

110. lenociniis negotiantes.] *Etiam hæc phrasis est Iureconsultorum. nam teste Vlpiano, de iis qui notantur infamia l. Athletas:* lenocinium facit, *qui quæstuaria mancipia habuerit, sed & qui in liberis (adde ex sententia Auctoris vxorem) hunc quæstum exercet.*

111. Quæ aucupandis orbitatibus.] *Notat (inquit Rhenanus) testamentorum captatores, quos Satyra 12. redarguit Iuuenalis: contra quos etiam alicubi, maximè clericos, S. Hieronymus.*

112. quæ ventris operarios, &c.] *Appellat (inquit Rhenanus)* operarios ventris, *quum parasitos & alienarum mensarum assectas, quibus nihil aliud magis est curæ, quàm vt ventri satisfiat; tum eos qui se in diuitum clientelam tradunt, quibus illi postea abutantur. Nam* contumeliosorum patrociniorum *nomine, patronos contumeliosos intelligit, quibus tamen ob ventrem replendum clientes, imò propudiosa mancipia, nusquam non obsequantur. Huiusmodi partim satyra quinta, partim nona notat Iuuenalis. Ordinabis sic verba:* Quæ, *subaudi Patientia,* operarios ventris addicit gulæ, *hoc est, venundat, siue in nexum dat gulæ: (nam vtrumque significat* addicere*)* subiectione libertatis contumeliosis patrociniis, *hoc est subiiciendo libertatem contumeliosis patrociniis. Parasitos & ventris mancipia Græci γχςρὶ δουλεύοντας appellant; & in Sympos iacis Plutarchus, non minus eleganter quàm verè,* τῷ γαςρὶ, ὁ τῷ ψυχῷ σωλεἰπνες *vocat.*

113. Sed viderint suam.] *Sic ex coniectura Dn. Latinij; patientiam namque. Atqui de vsu verbi illius:* viderint, *&:* viderit, *vide Adnot. nostras in S. Cypr. epist. 2. num. 53.*

114. sui Præsides.] Sui *(inquit Rhenan.) dixit pro:* eorum.

115. quam patientia subter ignis exspectat.] Quam *(inquit Rhenan.) subaudi patientiam Gentilium,* subter, *id est in inferno,* patientia ignis exspectat, *id est, æterna damnatio.*

116. quam pro nobis ipse dependit.] *Ex coniectura Ioannis Harrisij Angli, & Dn. Latini Latinij Itali, substituimus:* dependit, *pro:* defendit; *eo quòd alibi quoque sic loquatur Auctor:* cùm caro & anima dependitur.

ARGVMENTVM LIBRI DE SPECTACVLIS, PER IACOBVM PAMELIVM.

*Q*VVM *iam anno xij. Seueri Romæ indicti essent Ludi (de quibus latiùs in vita Auctoris) seculares octaui, quos & imitari solebant reliquæ prouinciæ, atque adeò & apud Carthaginem superstitiosa illa (quorum meminit Auctor Scorpiaco aduersus Gnosticos) certamina Græcarum religionum & voluptatum iam celebrari inciperent, in quibus omnis generis Spectacula exhiberi consueuerant, ne aut ignorando aut dissimulando quis peccaret, librum hunc ea occasione scripsisse videtur Tertullianus.*

Primùm autem recenset ethnicorum argumenta duo, tum quòd nihil dicebant religioni obstrepere oculorum solatia, cuius contrarium maximè se demonstrare paratum; tum etiam quòd Christianus Spectaculis erudiretur, quò faciliùs vitam contemneret, quasi verò pigeret propter Deum mori. I.

Item & iis respõdet, qui prætendebant omnia à Deo instituta, & bona omnia, atque adeò & ea ex quibus Spectacula instruuntur; nempè non hoc solum respiciendum, quo omnia sint instituta, sed à quo interpolatore, diabolo nempè, in corruptelam conuersa; alioqui omnes malorum species, quum ex operibus Dei constent, prohibendas non esse. II.

Iam verò & ad suorum argumentum respondet, qui per scripturas non nominatim denuntiari dicebant, hãc Spectaculorum abdicationem, ad hanc speciem pertinere primam illam Dauid vocem: Fœlix qui non abiit in concilium impiorum, &c. III.

Nequis autem argumentari illum putet, conuertitur ad principalem auctoritatem IIII.

signaculi nostri, cùm aquam ingressi, & Christianam fidem in legis suæ verba professi, renuntiasse nos diabolo & pompis & angelis eius ore nostro contestamur; eo quòd ex idololatria vniuersa Spectaculorum paratura constet.

V. *Quod comprobat, primùm ex Ludorum origine, qui religionis nomine inter ceteros ritus superstitionum instituti sint, & diebus festis & templis Deorum reputabantur.*

VI. *Deinde ex eorũ titulis, per quos signatum est, cui idolo & cui superstitioni vtriusque generis Ludi notarentur, tum sacri, tum funebres.*

VII. *Ex Apparatibus item eorundem, maximè Circensium; præcedente pompa, de simulacrorum serie, de imaginum agmine, quos præcedant etiam, intercedant, succedant sacra & sacrificia; in quibus moueantur collegia, sacerdotia, officia.*

VIII. *Ex locis denique, quippè quum Circus Soli principaliter consecratus sit, & singula ornamenta eius, singula templa sint; Non quidem quòd loca nos contaminent, atque adeò extra Spectaculorum tempus adiri possint, sed quæ in locis fiunt.*

IX. *Nunc si particulatim Circenses ludos quis discutiat, Diis deputari, vel elementis; & verò etiam elementorum damnatam idololatriam.*

X. *Theatri etiã Apparatibus qui ad Scenam spectãt, à templis ac aris auspicari, & Veneris ædem à Pompeio superpositã; itaque & Liberi domum esse: quæ verò voce, modis, organis & lyris trãsiguntur, Apollines, Musas, Mineruas, Mercurios habere mãcipes.*

XI. *Agones & ipsos sacros, vel funebres, aut Diis Nationum, aut mortuis fieri; apparatus item illorum idololatria conspurcari. Stadio Circum æmulari, & Gymnicas artes Castorum esse, Herculum, Mercuriorum.*

XII. *Munus denique ab officio dictũ quod mortuis faciebant, quos humano sanguine propitiari creditũ erat, quum impietatẽ postea placuit voluptate adumbrare; postea prouecti ad tantam crudelitatem, vt & feris humana corpora dissiparentur, in quorum idolis dæmonia consistebant. Acerbioribus item Amphitheatrũ consecrari dæmonibus.*

XIII. *Non quòd idolum sit aliquid, sed quòd quæ faciunt, dæmonibus faciant, atque adeò tum & mortui & Dij vnum sint, vtraque idololatria abstinere debere Christianos.*

XIIII. *Atqui nõ solùm idololatriæ, sed & cõcupiscẽtiæ sæculi nomine, interdici Spectacula.*

XV. *Deinde Spiritui lenitatis non posse cum Spectaculis conuenire, vbi per æmulationem, furor, bilis, ira & dolor.*

XVI. *Furorem enim maximè in Circo præsidere, populo iam de sponsionibus concitato, vnde & in discordias itur.*

XVII. *Impudicitiæ etiam consistorium, quam amoliri iubemur, esse Theatrum, in quo etiam Tragœdiæ, & Comœdiæ, scelerum & libidinum nutrices.*

XVIII. *Stadium etsi in scripturis nominetur, quæ in eo geruntur, indigna cõspectui nostro, & diaboli negotia esse.*

XIX. *Amphitheatri denique repudium de scripturis peti, si sæuitiam, impietatem, feritatem consideremus.*

XX. *Atque ita responsum illis, qui abstinentiam Spectaculorum specialiter in scripturis non determinari argumentantur, sicuti & illis, qui à Sole & Deo Spectacula conspici argumentantur, nec contaminari, quum alioqui in illum scelus damnatum conferetur.*

XXI. *Aliam esse ethnicorum rationem, qui pro libidine interpretantur alibi bonum, quod alibi malum, & econtrariò.*

XXII. *Atque adeò ab ipsis Auctoribus Spectaculorum manifestè artifices damnari capitis diminutione, & arceri honoribus omnibus.*

Quanto

Quanto magis diuina iustitia in huiusmodi artifices animaduertet, maximè quum faciant quæ scripturæ fieri vetant. XXIII.

Sed & præterquàm quòd in baptismo pompam diaboli eiurauimus, ipsorum ethnicorum testimonio Spectacula Christianis interdicta esse, eo quòd Christianum factum intelligant ex repudio eorundem. XXIIII.

Neque verò de Deo cogitare posse illic vbi nihil est de Deo, & quale est de Ecclesia Dei in diaboli Ecclesiam tendere? illas manus quas ad Dominum extuleris, postmodùm laudando histrionem fatigare? ex ore quo Amen protuleris, gladiatori testimonium reddere? εἰς αἰῶνας alij dicere, nisi Deo & Christo? XXV.

Atque adeò non mirum esse, si eiusmodi dæmoniis penetrabiles fiant, vti duobus exemplis comprobat. XXVI.

Cùm illic nomen Dei blasphemetur, illic quotidiani leones in Christianos expostulentur, inde persecutiones decernantur. XXVII.

Saginentur itaque voluptatibus ethnici, lugeant Christiani, quorum voluptas non in seculo, sed in cælo esse debeat. XXVIII.

Neque verò etiam hîc voluptatibus carere Christianos multo iocundioribus; Quibus pro Ludis Circensibus intueri liceat seculi cursum, pro scenica doctrina satis sit canticorum, pro pugillatu & luctatu agones quibus coronantur; sanguis denique Christi, si sanguinis aliquid velint. XXIX.

Postremò, quale Spectaculum Aduentus Domini in proximo, cùm tanta sæculi vetustas vno igne haurietur, tot Reges cum ipso Ioue in imis tenebris congemiscentes cernentur; item Præsides persecutores sæuioribus quàm ipsi sæuierunt flammis liquescentes; denique qualia illa, quæ nec oculus vidit, nec auris audiuit, nec in cor hominis ascenderunt. XXX.

Ceterùm libri huius nominatim meminit ipse Tertullianus lib. de Habitu muliebri. Nam (inquit) & omnes istæ prophanæ Spectaculorum secularium voluptates, sicut de ipsis suum volumen edidimus, ipsa etiam idololatria ex rebus Dei constat. Non tamen ideò Circi furoribus, aut harenæ atrocitatibus, aut Scenæ turpitudinibus Christianum adfici oportet; quia Deus & Equum & Pantheram, & vocem homini dedit. Sic etiam lib. de Coron. militis, non Latino modo, sed & Græco stylo, se de Spectaculis scripsisse disertis verbis significat, quæ in Tomum quintum differimus. Hinc est quòd Abbas Trithemius, etsi non vidisset, alioqui initium libri sicuti aliorum descripturus, tamen inter opera Tertulliani librum hunc recenset. Et iam olim ex illo multa descripserunt B. Isidorus Etymol. lib. 18. cap. 16. 27. 28. 29. 34. 35. 37. 42. 43. 53. ac 61. Hrabanus noster De Naturis rerum. Quare optimè de Republ. meritus est Gagnæus, qui primus in editione Parisiens. in lucem edidit; quippè quum ad intellectum faciat liber iste omnium priscorum Auctorum, non sacrorum modò, sed & prophanorum, sicubi de Spectaculorum aliquo genere mentionem faciunt. Castigatus fuit deinde per Sigismundum Gelenium multis in locis ex Lelandi Britannico codice; denique nunc postremùm emendatur, partim ex Isidoro & Hrabano & coniecturis quibusdam Latinij, in totum autem ex codice Anglico, piæ memoriæ Dn. Doct. Ioannis Clementis, viri longè eruditissimi: Adiectis nunc primùm & Argumento & Adnotationibus nostris, quibus illustrantur obscuriores loci quamplurimi; vsqueadeò vt alio de Spectaculis commentario præter librum hunc posthac non sit opus.

Q. SEPTIMII FLORENTIS D
TERTVLLIANI DE SPECTACVLIS LIBER.

Cap. I. VI [2] status fidei, quæ ratio veritatis, quod præscriptum disciplinæ inter
cetera seculariũ errorum etiam spectaculorum voluptates adimat, Dei
serui cognoscite, qui cum maximè ad Deum acceditis, recognoscite qui
iam accessisse vos testificati & confessi estis, ne aut ignorando aut dissi-
mulando quis peccet. Tanta est enim vis voluptatum, vt & ignorantiam
protelet in occasionem, & conscientiam corrumpat in dissimulationem,
aut vtrunque. Adhuc forsan alicui opiniones ethnicorum blandiuntur, quæ in ista causa
aduersus nos ita argumentari consueuerunt: Nihil obstrepere religioni in animo & con-
scientia tua tanta solatia extrinsecus oculorum vel aurium: nec verò Deum offendi oble-
ctatione hominis, qua [3] saluo erga Deum metu & honore, suo in tempore & suo in loco
frui scelus non sit. Atquin hoc cum maximè paramus demonstrare, quemadmodum ist-
hæc non competant veræ religioni & vero obsequio erga Deum verum. Sunt qui existi-
ment Christianum expeditum morti genus ad [4] hanc obstinationem abdicatione volu-
ptatum erudiri, quo faciliùs vitam contemnant amputatis quasi retinaculis eius, ne desi-
derent quam iam superuacuam sibi fecerint: vt hoc consilio potius & humano prospectu E
non diuino præscripto definitum existimetur. Pigebat scilicet etiam perseuerantes in
tantis voluptatibus propter Deum mori. Quanquam & si ita esset, tam apto consilio, tan-
II. tæ obstinatio disciplinæ debebat obsequium. [[5] Iam verò nemo est, qui non hoc quo-
Gen. I. que prætendat, omnia à Deo instituta, & homini attributa (sicut prædicamus) & vtique
bona omnia, vt boni auctoris: inter hæc deputari vniuersa ista, ex quibus spectacula in-
struuntur, Circum verbi gratia, & [6] leonem, & vires corporis, & vocis suauitates. Igitur ne-
que alienum videri posse, [7] neque inimicum Dei, quod de conditione constet ipsius: ne-
que cultoribus Dei vitandum, quod Dei non sit inimicum, quia nec alienum. Planè &
ipsæ extructiones locorũ, quòd saxa, quòd cæmẽta, quòd marmora, quòd colũnę Dei res
sint, qui ea ad instrumentũ terræ dedit: sed & ipsi actus sub cœlo Dei trãsiguntur. Quàm
sapiens argumentatrix sibi videtur ignorantia humana, præsertim cũ aliquid eiusmodi de
gaudiis & de fructibus seculi metuit amittere. Plures denique inuenias, quos magis peri-
culum voluptatis quàm vitæ, auocet ab [8] hac secta. Nam mortem etiam stultus vt debitã
non extimescit, [9] voluptatem etiam sapiens vt tantam non contemnit, cùm alia non sit &
stulto & sapiẽti vitæ gratia, nisi voluptas. Nemo negat, quia nemo ignorat quod vltrò na-
tura suggerit, [10] Deum esse vniuersitatis conditorem, eámque vniuersitatem tam bonam
quàm homini mãcipatã. Sed quia non penitus Deum norunt, nisi naturali iure, nõ etiam F
familiari, de longinquo, nõ de proximo, necesse est ignorẽt, qualiter administrari aut iu-
beat aut prohibeat quæ instituit, simul quis sit æmulus ex diuerso, adulterãdis vsib⁹ diui-
næ conditionis, quia neque voluntatem, neque aduersarium noueris eius, quẽ minus no-
ueris. Non ergo hoc solum respiciendum est, quo omnia sint instituta, sed à quo cõuersa.
Ita enim apparebit cuius vi sint instituta, si appareat cuius nõ sint. Multum interest inter
corruptelam & integritatem, quia multum est inter institutorem & interpolatorem. Ce-
terùm omnes species malorum, quæ etiam ethnici indubitatè & prohibent & defen-
dunt, ex operibus Dei constant: Vis homicidium ferro, veneno, [11] magicis deuinctio-
nibus perfici. Tam ferrum Dei res est quàm herbæ, quàm angeli. Nunquid tamen in ho-
minis necem auctor ista prouidit? Atquin omnem homicidij speciem vno & principali
Exod. 20. præcepto interemit: Non occides. Proinde aurum, æs, argentum, ebur, lignum, & quæ-
cunque fabricandis idolis materia captatur, quis in seculo posuit, nisi seculi auctor Deus?
Nunquid tamen vt hæc aduersus ipsum adorentur? Atquin summa offensio penes illum
idololatria est. Quid non Dei est quod Deum offendit? sed cùm offendit, Dei esse de-
siit, & cùm desiit, offendit. Ipse homo omnium flagitiorum actor, non tantùm opus
Dei, verumetiam imago est: & tamen & corpore & spiritu desciuit à suo institutore.
Neque enim oculos ad concupiscentias sumpsimus, neque linguam ad maliloquium, &
aures ad exceptaculum maliloquij, & [12] gulam ad gulæ crimen, & ventrem ad gulæ satie-
tatem

A tatem,& genitalia ad excessus impudicitiæ,& manus ad vim, & gressus ad vagam vitam, [13] aut spiritus ideò insitus corpori, vt insidiarũ,& fraudum, & iniquitatum cogitatorium fieret,non opinor. Nam si omnem malignitatem,& si tantã malitiam excogitatam Deus exactor innocentiæ odit,indubitatè quæcunque condidit, non [14] in exitum operum constat condidisse quæ damnat,licet eadem opera per ea quæ condidit administrentur,quãdo hæc sit tota ratio dãnationis peruersa administratio conditionis à conditis.Nos igitur qui Domino cognito etiã æmulum eius inspicimus, qui institutore comperto etiã interpolatorem vnà deprehẽdimus,neque mirari neque dubitare oportet,cùm ipsum hominẽ opus & imaginem Dei totius vniuersitatis possessorẽ illa vis interpolatoris & æmulatoris angeli ab initio de integritate deiecerit,vniuersam substantiam eius pariter cum ipso in peruersitatem demutatam aduersus institutorem:vt quã doluerat homini concessam nõ sibi,in ea ipsa & hominem reum Deo faceret,& suam dominationem conlocaret.[[15] Hac CAP.III. conscientia instructi aduersus opiniones ethnicorum,conuertamur magis ad [16] nostrorũ detractatus.Quorundã enim fides aut simplicior,aut scrupulosior, ad hãc abdicationem spectaculorum de scripturis auctoritatem exposcit,& se in incertũ constituit,quòd nõ significanter neque nominatim denũtietur seruis Dei abstinẽtia eiusmodi.Planè nusquam inuenimus quemadmodũ apertè positum est,[17] Non occides,nõ idolum coles,non adul- *Exod.20.*

B terium,non fraudem admittes:ita exertè definitum,non in Circũ ibis, non in theatrum, agonem,munus non spectabis.Sed inuenimus ad hãc quoque speciẽ pertinere illam primam vocẽ Dauid,Fœlix,inquit,qui non abiit in concilium impiorũ, & in via peccatorũ *Psal. 1.* non stetit,& in cathedra pestium non sedit.Nam etsi iustum illũ videtur prędicasse,quod in concilio & in consessu Iudæorum de Deo denegando consultantium non cõmunicauit,latè tamen semper scriptura diuina diuiditur,vbicunque secũdũ præsentis rei sensum etiam disciplina munitur,vt hîc quoque nõ sit aliena vox à spectaculorum interdictione. Si enim pauculos tunc Iudæos impiorũ concilium vocauit,quanto magis tantũ conuentum ethnici populi:ni pij ethnici,minus peccatores,minus hostes Christi,quàm tunc Iudæi,quò & cetera congruunt.Nam apud spectacula & in via statur. [18] Vias enim vocant cardines balteorum per ambitum,& discrimina popularium per procliuum.[19] Cathedra quoque nominatur ipse in anfractu ad cõsesũ situs.Itaque cõtrariò infœlix qui in quodcunque conciliũ impiorũ abierit,& in quacũque via peccatorũ steterit,& in quacunque cathedra pestium sederit,generaliter dictum intelligamus,cùm quid etiam specialiter interpretari capit.[20] Nam & specialiter quædã pronunciata,generaliter sapiunt.Cùm Deus Israëlitas admonet disciplinæ vel obiurgat,vtique ad omnes habet:cùm Ægypto & Æ- *Exod.12.* thiopiæ exitium cõminatur,in omnẽ gentem peccatricem præiudicat. Sic omnis gens *Isai. 14.* vocatur Ægyptus & Æthiopia, à specie ad genus. Quemadmodum etiam de origine *& alibi.* spectaculorum omne spectaculum concilium vocat impiorum, à genere ad speciem.

C [[21] Ne quis argumentari nos putet,ad principalem auctoritatem conuertar ipsius signa- CAP.IIII. culi nostri.Cùm aquam ingressi Christianam fidem in legis suæ verba profitemur,renũciasse nos diabolo & pompæ & angelis eius ore nostro contestamur. Quid erit summum ac præcipuum,in quo diabolus & pompæ & angeli eius censeantur, quàm idololatria? ex qua omnis immundus & nequam spiritus, vt ita dixerim, quia nec diutius de hoc. [22] Igitur si ex idololatria vniuersam spectaculorum paraturam constare constiterit,indubitatè præiudicatum erit etiam ad spectacula pertinere renunciationis nostræ testimonium in lauacro, quæ diabolo & pompæ & angelis eius sint mancipata, scilicet per idololatriam.Commemorabimus origines singulorum,quibus incunabulis in seculo adoleuerint:exinde titulos quorundam, quibus nominibus nuncupentur : exinde apparatus,quibus superstitionibus instruantur:tum loca, quibus Præsidibus dicentur: tum artes, quibus auctoribus deputentur.Si quid ex his non ad idolum pertinuerit, id neque ad idololatriam, neque ad nostram eierationem pertinebit. [[23] De originibus quidem CAP. V. vt secretioribus & ignotis penes plures nostrorum altiùs, nec aliundè inuestigandum *Vnde Ludi dicti.* fuit,quàm de instrumentis ethnicarum litterarum. [24] Exstant auctores multi, qui super ista re commentarios ediderunt.Ab his Ludorum origo sic traditur. [25] Lydos ex Asia transuenas in Hetruria consedisse, vt [26] Timæus refert, duce Tyrrheno, qui fratri suo cesserat regni contentione.Igitur in Hetruria inter ceteros ritus superstitionum suarum,spectacula quoque religionis nomine instituunt.[27] Inde Romani accersitos artifices mutuatur, tempus,enunciationem,[28] vt ludi à Lydis vocarentur. [29] Sed & si Varro ludos

à ludo, id est à lusu interpretatur,[30] sicut & Lupercos ludos appellabant, quòd ludendo D
discurrãt: tamen eum lusum iuuenum & diebus festis, & templis, & religionibus reputat.
Nihil iam de causa vocabuli, cùm rei causa idololatria sit. Nam & [31] cùm promiscuè ludi
Liberalia vocarentur, honorem Liberi patris manifestè sonabant. Libero enim à rusticis
primò fiebant ob beneficium quod ei adscribunt [32] pro demonstrata gratia vini. [33] Exin-
de ludi Consualia dicti,[34] qui initio Neptunum honorabant. Eundẽ enim & Consum vo-
cabant.[35] Dehinc, Equiria Marti Romulus dixit: [36] quanquam & Consualia Romulo de-
fendunt, quòd ea Conso dicauerit Deo, vt volunt, consilij: eius scilicet, quo tunc Sabi-
narum virginum rapinam militibus suis in matrimonia excogitauit. Probũ planè consiliũ
& [37] nunc quoque apud ipsos Romanos iustum & licitum, ne dixerim penes deum. Facit
etenim ad originis maculam, ne bonum existimes, quod initium à Malo accepit, ab im-
pudẽtis violentiæ alio Deo, à [38] fratricida institutore, à filio Martis: & nunc [39] ara Conso
illi in Circo defossa est ad primas metas sub terra, cum inscriptione huiusmodi, CONSVS
CONSILIO, [40] MARS DVELLO. [41] LARES COMITIO POTENTES. Sacrificant
apud eam nonis Iuliis [42] sacerdotes publici, xij. [43] Kalen. Septembres [44] flamen Quirina-
lis, & virgines. Dehinc idem Romulus [45] Ioui Feretrio ludos instituit in Tarpeio, [46] quos
Tarpeios dictos & Capitolinos Piso tradidit.[47] Post hunc Numa Pompilius Marti & Ro-
bigini fecit. Nam & Robiginis deam finxerunt. [48] Dehinc Tullus Hostilius. [49] Dehinc
Ancus Martius, & ceteri quoque per ordinem. Et quibus idolis ludos instituerũt, positũ
est [50] apud Suetonium Tranquillum, vel à quibus Tranquillus accepit. Sed hæc satis erũt
ad originis de idololatria reatum.

Cap. vi. De Titulis.

[[51] Accedit ad testimonium antiquitatis subsecuta E
posteritas, formam originis de titulis huius quoque temporis præferens, per quos signa-
tum est cui idolo, & cui superstitioni vtriusque generis ludi notarentur, [52] Megalenses &
[53] Apollinares, item [54] Cereales & [55] Neptunales, & [56] Latiares, & [57] Florales in commu-
ne celebrantur: reliqui ludorum, de natalibus & solẽnitatibus regum, & publicis prospe-
ritatibus & [58] municipalibus, fastis superstitionis causas originis habẽt. Inter quos etiam
priuatorum memoriis legatariæ editiones parentant, id quoque secundũ institutionis an-
tiquitatẽ. Nam & à primordio bifariã ludi censebantur, [59] sacri & funebres, id est diis Na-
tionũ & mortuis. Sed de idololatria nihil differt apud nos sub quo nomine & titulo, dũ
ad eosdẽ spiritus perueniat, quibus renunciamus, licet mortuis, licet diis suis faciant. Pro-
inde mortuis suis vt diis faciant, vna conditio partis vtriusque est, vna idololatria, vna re-
nunciatio nostra aduersus idololatriam.

Cap. vii. De Apparatibus.

[[60] Communis igitur origo ludorũ vtriusque ge-
neris, cõmunes & tituli, vt de communibus causis, proinde apparatus communes habeãt
necesse est de reatu generali idololatriæ conditricis suæ.[61] Sed Circensium paulo pompa-
tior suggestus, quibus propriè hoc nomen pompa, præcedit, quorum sit in semetipsa pro-
bans, de [62] simulacrorum serie, de imaginũ agmine, de [63] curribus, de thensis, de [64] arma-
maxis, de sedibus, de coronis, de exuuiis, quãta præterea sacra, quãta sacrificia præcedãt,
intercedant, succedãt, quot collegia, quot sacerdotia, quot officia moueantur, sciunt ho- F
mines [65] illius vrbis in qua dæmoniorũ conuentus consedit. Ea si minore cura per prouin-
cias pro minoribus viribus administrãtur, tamẽ omnes vbique Circenses illuc deputãdi,
vnde & petũtur, inde inquinantur, vnde sumũtur. Nam & riuulus tenuis ex suo fonte, &
surculus modicus ex sua fronde, qualitatem originis cõtinet. Viderit ambitio siue fruga-
litas eius quo Deum offendit: qualiscũque pompa Circi, & si pauca simulacra circũferat,
in vno idololatria est: & si vnam thensam trahat,[66] Iouis tamẽ plaustrum est: quæuis ido-
lolatria sordidè instructa, vel modicè locuples, splendida est censu criminis sui.

Cap. viii. De Loco.

[[67] Vt &
de locis, secundum propositum exequar, [68] Circus soli principaliter consecratur: cuius
ædes medio spatio, & effigies de fastigio ædis emicat, quòd non putauerint sub tecto
consecrandum, quem in aperto habent. [69] Quod spectaculum primum à Circe ha-
bent. Soli patri suo, vt volunt, editum adfirmant: ab ea & Circi appellationem argumen-
tantur. Planè venefica eis vtique negotium gessit hoc, nomine quorum sacerdos erat,
dæmoniis & angelis scilicet. Quot igitur in habitu loci ipsius idololatrias recognoscis,
singula ornamenta Circi, singula templa sunt. [70] Oua [71] honori Castorum adscribunt,
qui illos ouo editos credendo de cygno Ioue non erubescũt.[72] Delphinos Neptuno vo-
uent,[73] columnas sessias à sementationibus, messias à messibus, tutelinas à tutelis fructuũ,
sustinent. ante has tres aræ, trinis diis parent, magnis, potentibus, valentibus. Eos-
dem [74] Samothracas existimant.[75] Obelisci enormitas, vt Hermateles adfirmat, Soli pro-
stituta

A ſtituta: ſcriptura eius, vnde & cenſus, de Ægypto ſuperſtitio eſt. Frigebat dæmonũ concilium ſine ſua [76] matre magna; ea [77] itaque illic præſidet euripo. Conſus (vt diximus) apud metas ſub terra delitêſcit. [78] Murtias quoque idolum fecit. Murtiam enim deam amoris volunt, cui in illa parte ædem vouere. Animaduerte Chriſtiane, quot nomina immunda poſſederint Circum. Aliena eſt tibi religio, quam tot diaboli ſpiritus occupauerunt. de locis quidem locus eſt retractandi ad præueniendam quorundam interrogationem. Quid enim inquis, ſi alio in tempore Circũ adiero, periclitabor de inquinamẽto? Nulla eſt præſcriptio de locis. Nam non ſola iſta conciliabula ſpectaculorum, ſed etiã tẽpla ipſa ſine periculo diſciplinę adire ſeruus Dei poteſt vrgẽte cauſa ſimplici dũtaxat, quę non pertineat ad propriũ eius loci negotiũ vel officium. [79] Ceterùm & plateæ, & forũ, & balneæ, & ſtabula, & ipſæ domus noſtræ ſine idolis omninò nõ ſunt; totum ſeculũ ſatanas & angeli eius repleuerũt. Nõ tamẽ quod in ſeculo ſumus, à Deo excidimus, ſed ſi quid de ſeculi criminibus attigerimus. [80] Proinde ſi Capitolium, ſi Serapeum ſacrificator & adorator intrauero, à Deo excidam: quemadmodũ Circum vel theatrum ſpectator. Loca nos non contaminãt per ſe, ſed quæ in locis fiũt, à quibus & ipſa loca cõtaminari altercati ſumus: de contaminatis contaminamur. Propterea autem cõmemoramus quibus eiuſmodi loca dicẽtur, vt eorũ demonſtremus eſſe, quæ in his locis fiunt, quibus ipſa loca dicantur.

B [[81] Nunc de artificio quo Circenſes exhibentur. [82] Res equeſtris retrò ſimplex de dorſo agebatur, & vtique communis vſus reus non erat. Sed cùm ad ludos coactus eſt, trãſiit à Dei munere ad dæmoniorum officia. [83] Itaque Caſtori & Polluci deputatur hæc ſpecies, quibus equos à Mercurio diſtributos Steſichorus docet. [84] Sed & Neptunus equeſtris eſt, quẽ Græci ἵππιον appellant. De [85] iugo verò quadrigas ſoli, bigas lunæ ſanxerunt. Sed & — CAP. IX. De arte Circi.

[86] *Primus Ericthonius currus & quatuor auſus*
Iungere equos, rapidúſque rotis inſiſtere victor.

Ericthonius Mineruæ & Vulcani filius, & quidem de caduca in terram libidine, portẽtũ eſt dæmonicũ, imò diabolus ipſe, nõ coluber. Si verò [87] Trochilus Argiuus auctor eſt currus, [88] primò Iunoni id opus ſuũ dedicauit. Si Romæ Romulus quadrigã primus oſtendit, puto & ipſe inter idola conſcriptus, ſi [89] idem eſt Quirinus. Talibus auctoribus quadrigæ productæ, meritò & aurigis coloribus idololatriã veſtierũt, & ab initio duo ſoli fuerunt, [90] albus & ruſſeus. Albus hyemi, ob niues cãdidas: ruſſeus æſtati, ob ſolis ruborẽ voti erãt. Sed poſtea tam voluptate, quàm ſuperſtitione prouecta, [91] ruſſeum alij Marti, alij [92] album Zephyris conſecrauerũt: [93] Praſinum verò terræ matri vel verno: Venetum cœlo & mari, vel autumno. Cùm autẽ omnis ſpecies idololatriæ damnata ſit à Deo, vtique etiã illa dãnatur, quæ elementis mundialibus profanatur. [[94] Tranſeamus ad ſcenicas res, quarum & originem communẽ, & titulos pares ſecundũ ipſam ab initio ludorũ appellationẽ & adminiſtrationẽ coniunctam cũ re equeſtri iam oſtendimus. Apparatus etiã ex ea parte cõ- — CAP. X. De Theatro, & artibus Scenicis.

C ſortes, quæ ad ſcenam ſpectãt: nam à templis & aris, & illa [95] infœlicitate thuris & ſanguinis [96] inter tibias & tubas itur, duobus inquinatiſſimis arbitris, funerũ & ſacrorum, [97] deſignatore & haruſpice. Ita cùm de originibus ludorum ad Circenſes trãſimus, inde nunc ad ſcenicos ludos dirigimus, à loci vitio. [98] Theatrum propriè ſacrarium Veneris eſt. Hoc denique modo id genus operis in ſeculo euaſit. [99] Nam ſæpè cenſores renaſcentia cùm maximè theatra deſtruebant, moribus conſulentes, quorum ſcilicet periculũ ingẽs de laſciuia prouidebant, vt iam hinc ethnicis in teſtimonium cedat ſententia ipſorum nobiſcum faciens, & nobis in exaggerationẽ diſciplinæ etiam humanæ prærogatiua. [100] Itaque Pompeius Magnus ſolo theatro ſuo minor, cùm illam arcem omnium turpitudinum extruxiſſet, veritus quandoque memoriæ ſuæ cenſoriã animaduerſionem, [101] Veneris ædem ſuperpoſuit, & ad dedicationem edicto populum vocans, non theatrũ, ſed Veneris templum nuncupauit, cui ſubiecimus, inquit, gradus ſpectaculorum: ita damnatum & damnandum opus templi titulo prætexuit, & diſciplinam ſuperſtitione deluſit. ſed Veneri & Libero conuenit. Duo iſta dæmonia conſpirata & coniurata inter ſe ſunt, ebrietatis & libidinis. Itaque theatrum Veneris, Liberi quoque domus eſt. Nam & alios ludos ſcenicos Liberalia propriè vocabant, præter quàm Libero deuotos, [102] quod ſunt Dionyſia penes Græcos, etiam à Libero inſtitutos. Et eſt planè in artibus quoque ſcenicis Liberi & Veneris patrocinium, quæ priuata & propria ſunt ſcenæ, de geſtu & corporis fluxu. Nam mollitiam Veneri & Libero immolant: illi per ſexum, illi per fluxum, diſſoluti. [103] Quæ verò voce & modis & organis & lyris trãſiguntur, [104] Apollines & Muſas & Mi-

neruas & Mercurios mancipes habet. oderis Christiane, quorum auctores non potes non odisse. Iam nunc volumus suggerere de artibus, & de his, quorum auctores in nominibus execramur. Scimus nihil esse nomina mortuorum, sicut nec ipsa simulacra eorum. Sed non ignoramus, qui sub istis nominibus & institutis simulacris operentur & gaudeant, & diuinitatem mentiantur, [105] nequam spiritus scilicet dæmones. Videmus igitur etiam artes eorum honoribus dicatas esse, qui nomina incolunt auctorum earum, nec ab idololatria vocare, quarum institutores etiam propterea dij habentur. Imò quod ad artes pertinet, altius præscripsisse debemus, dæmonas ab initio prospicientes sibi inter cetera idololatriæ etiam spectaculorum inquinamenta, quibus hominem à Deo auocarent, & suo honori obligarent, eiusmodi quoque artium ingenia inspirasse. Neque enim ab aliis præoccupatum fuisset, quod ad illos peruenturum esset. Nec per alios tunc homines edidissent, quàm per ipsos, in quorum nominibus & imaginibus & historiis fallaciam consecrationis sibi negotium acturæ constituerant. [[106] Vt ordo peragatur, ineamus etiam agonum retractatum. Origo istis de ludorum propinquitate est. Inde & ipsi sacri vel funebres instituti, aut diis nationum aut mortuis fiunt. [107] Proinde Tituli [108] Olympia Ioui, quæ sunt Romæ capitolina. Item [109] Herculi Nemæa, [110] Neptuno Isthmia, ceteri mortuorum varij agones. Quid ergo mirum, si apparatus agonum idololatria conspurcat de coronis profanis, de [111] sacerdotalibus Præsidibus, de collegiariis ministris, de ipso postremo boum sanguine, vt de loco suppleam. vt de loco communi pro collegio artium musicarum & mineruralium, & apollinarium, etiam martialium, per duellum, per tubam, [112] vt stadio Circum æmulētur, quod vtique templum est, & ipsum eius idoli cuius solennitates agit. [113] Sed & gymnicas artes Castorũ & Herculum & Mercuriorum disciplinæ prodiderunt. [[114] Superest illius insignissimi spectaculi acceptissimi recognitio. Munus dictum est ab officio: [115] quoniam officium etiam Muneris nomen est. Officium autem mortuis hoc spectaculo facere se veteres arbitrabantur, posteaquàm illud humaniore atrocitate temperauerunt. Nam olim quoniam animas defunctorum humano sanguine propitiari creditum erat, [116] captiuos vel malo ingenio seruos mercati in exequiis immolabant. Postea placuit impietatem voluptate adumbrare. Itaque quos parauerant armis, quibus tunc & qualiter poterant eruditos, tantùm vt occidi discerent: mox edicto die [117] Inferiarum apud tumulos erogabant: Ita mortem homicidiis consolabantur. Hæc Muneris origo, sed paulatim prouecti ad tantam gratiam, ad quantam & crudelitatem, quia ferrum voluptati satis non faciebat, [118] nisi & feris humana corpora dissiparentur. [119] Quod ergo mortuis litabatur, vtique parentationi deputabatur. Quæ species proinde idololatria est, quoniam & idololatria parentationis est species. Tam hæc quàm illa mortuis ministrat. In mortuorum autem idolis dæmonia consistunt, vt & titulos consideremus: licet transierit hoc genus editionis ab honoribus mortuorum ad honores viuentium, [120] quæsturas dico & [121] magistratus & [122] flaminia & sacerdotia: cùm tamen nominis dignitas idololatriæ crimine teneatur, necesse est quidquid dignitatis nomine administratur, communicet etiam maculas eius, à qua habet causas. Idem de apparatibus interpretabimur in ipsorum honorũ suggestu deputandis, [123] quòd purpuræ, quòd fasciæ, quòd vittæ, quòd coronæ, quòd denique [124] conciones & edicta, & [125] pultes pridianæ sine pompa diaboli, sine inuitatione dæmonum nõ sunt. Quid ergo de horrido loco perorem, quẽ nec periuria sustinent? pluribus enim & asperioribus nominibus [126] amphitheatrum consecratur, quàm [127] capitolium omnium dæmonum templum est. Tot illic immundi spiritus considunt, quot homines capit. Vt & de artibus concludam, [128] Martem & Dianam vtriusque ludi Præsides nouimus. [[129] Satis, opinor, impleuimus ordinem, quot & quibus modis spectacula idololatriã committant, de originibus, de titulis, de apparatibus, de locis, de sacrificiis, quo certi sumus, nulla ex parte competere nobis ea, qui idolis renunciauimus: Non quòd idolum sit aliquid (vt Apostolus ait) sed quòd quæ faciunt, dæmoniis faciunt, consistentibus scilicet in [130] consecrationibus idolorum siue mortuorum, siue (vt putant) Deorum. Propterea igitur, quoniã vtraque species idolorum conditionis vnius est, dum mortui & dij vnum sunt, vtraque idololatria abstinemus: nec minus templa, quàm monumenta despuimus: neutram aram nouimus, neutram effigiem adoramus: non sacrificamus, non parentamus, sed neque de sacrificato & [131] parentato edimus, quia non possumus cœnam Dei edere, & cœnam dæmoniorum. Si ergo gulam & ventrem ab inquinamentis liberamus, quanto magis augustiora nostra, oculos

Margin notes: Cap. XI. De Agonibus. — Cap. XII. De Munere. — Cap. XIII. — 1. Cor. 8. — Act. 20. 1. Cor. 10. — D — E — F

A oculos & aures ab [132] idolothytis & necrothytis voluptatibus abstinemus, quæ non intestinis transfiguntur, sed in ipso spiritu & anima digeruntur: quorum munditia magis ad Deum pertinet, quàm intestinorum. [[133] Nunc interposito nosse de idololatria, quod XIIII. solum subiectum sufficere deberet ad abdicationem spectaculorum, alia iam ratione tractemus ex abundanti: propter eos maximè qui sibi blandiuntur, quòd non nominatim abstinentia ista præscripta sit, quasi parum etiã de spectaculis pronuncietur, cùm [134] concupiscentiæ seculi damnantur. Nam sicut pecuniæ, vel dignitatis, vel gulæ, vel libidinis, 1. Ioan. 2. vel gloriæ: ita & voluptatis concupiscentia est. Species autem voluptatis etiam spectacula (opinor) generaliter [135] nominatæ concupiscentiæ continent in se & voluptates: Æquè generaliter intellectę voluptates specialiter & in spectacula differuntur. Ceterùm retulimus suprà de locorum conditione, quòd non per semetipsa nos inquinent, sed per ea quæ illic geruntur, per quæ simul inquinamentum combiberint, tunc & in alteros respuunt. [[136] Viderit ergo, vt diximus, principalis titulus idololatriæ, reliquas rerum XV. ipsarum qualitates contrariis omnes feramus. [137] Deus præcepit spiritum sanctum, vtpotè pro naturæ suæ bono tenerum & delicatum, tranquillitate & lenitate, & quiete & pa- Ephes. 4. ce tractare, non furore, non bile, non ira, non dolore inquietare. Huic quomodo cum spectaculis poterit conuenire? Omne enim spectaculum sine concussione spiritus nõ est. Vbi enim voluptas, ibi & studium, per quod scilicet voluptas sapit. Vbi studium, ibi & æmulatio, per quam studium sapit. Porrò & vbi æmulatio, ibi & furor & bilis, & ira & [138] dolor, & cetera ex his quæ cum his non competunt disciplinæ. Nam & si qui modestè

B & probè spectaculis fruitur, pro dignitatis vel ætatis, vel etiam naturæ suæ conditione: non tamen immobilis animi est sine tacita spiritus passione. Nemo ad voluptatem venit sine adfectu, nemo adfectum sine casibus suis patitur. Ipsi [139] casus incitamenta sunt adfectus. Ceterùm si cessat adfectus, nulla est voluptas, & est reus iam ille vanitatis eò conueniens, vbi nihil consequitur. Puto autem etiam vanitas extranea est nobis. Quid quòd & ipse se iudicat inter eos positus, quorum se similem nolens vtique detestatorem confitetur? Nobis satis non est, si ipsi nihil tale faciamus, nisi & talia facientibus non conferamur. Si furem, inquit, videbas, concurrebas cum eo. Vtinam ne in seculo quidem Psal. 49. simul cum illis moraremur: sed tamen in secularibus separamur, quia seculum Dei est, secularia autem diaboli. [[140] Cùm ergo furor interdicitur nobis, ab omni spectaculo au- XVI. ferimur, etiam à Circo, vbi propriè furor præsidet. Aspice populum ad id spectaculum iam cum furore venientem, iam tumultuosum, iam cæcum, [141] iam de sponsionibus concitatum. [142] Tardus est illi Prætor, semper oculi in vrna eius cum sortibus voluntantur. Dehinc ad signum anxij pendent, vnius dementiæ vna vox est. Cognosce dementiam de vanitate: Misit [143] dicunt, & nunciant inuicem quod simul ab omnibus visum est. Teneo testimonium cæcitatis, non vident missum quid sit, mappam putant: sed est diaboli ab alto præcipitati figura. Ex eo itaque itur in furias & animos & discordias, & quidquid non licet sacerdotibus pacis. Inde maledicta, conuicia sine iustitia, odij etiam suffragia sine merito amoris. Quid enim consecuturi suum illic agunt, qui sui non sunt? nisi fortè

C hoc solum, per quod sui non sunt: de aliena infœlicitate contristantur, de aliena fœlicitate lætantur. Quidquid optant, quidquid abominantur, extraneũ ab illis est. ita & amor apud illos ociosus, & odium iniustum. Et forsitan sine causa amare liceat, quàm sine causa odisse. Deus certè etiam cum causa prohibet odisse, qui inimicos diligi iubet. Deus Matth. 5. etiam cum causa maledicere non sinit, qui maledicentes benedici præcipit. Sed Circo Marc. 7. quid amarius, vbi ne [144] principibus quidem aut ciuibus suis parcunt? Si quid horum Rom. 13. quibus Circus furit, [145] alibi competit sanctis, etiam in circo licebit. Si verò nusquam, ideò nec in Circo. [[146] Similiter impudicitiam omnem amoliri iubemur. Hoc igitur mo- XVII. do etiam à theatro separamur, quod est priuatum consistorium impudicitiæ, vbi nihil probatur, quàm quod alibi non probatur. Ita summa gratia eius de spurcitia plurimùm concinnata est, [147] quam Atellanus gesticulator, [148] quam Mimus etiam per mulieres repræsentat sexum pudoris exterminans, vt faciliùs domi quàm in scena erubescant. Quam [149] denique Pantomimus à pueritia patitur in corpore, vt artifex esse possit. Ipsa etiã prostibula publicæ libidinis hostiæ in scena proferuntur, plus miseræ in præsentia fœminarum, quibus solis latebant, pérque omnis ætatis, omnis dignitatis ora transducuntur, locus, [150] stipes, elogium, etiam quibus opus non est, prædicatur. Taceo de reliquis, ea quæ in tenebris & in speluncis suis delitescere decebat, ne diem cõtaminarent. Erubescat

senatus, erubescant ordines omnes. Ipsæ illæ pudoris sui interemptrices de gestibus suis D ad lucem & populum expauescẽtes semel anno erubescunt. Quòd si nobis omnis impudicitia execranda est, cur liceat audire quæ loqui non licet? Cum etiam scurrilitatem & omne vanum verbum iudicatum à Deo sciamus, cur æquè liceat videre, quæ facere flagitium est? Cur quæ ore prolata communicant hominem, ea per oculos & aures admissa non videantur hominem communicare: [151] cùm spiritui appareant aures & oculi, nec possit mundus præstari, cuius apparitores inquinantur? Habes igitur & theatri interdi-
XVIII. ctionem, de interdictione impudicitiæ. [[152] Sin & doctrinam secularis litteraturæ vt stultitiæ apud Deum deputatam aspernamur, satis præscribitur nobis & de illis speciebus spectaculorum, quæ seculari litteratura [153] lusoriam vel agonisticam scenam dispungunt: quòd sint tragœdiæ & comœdiæ scelerum & libidinum auctrices, cruẽtæ & lasciuæ, impiæ & prodigæ. Nullius rei aut atrocis, aut vilis commemoratio melior est: quod in facto reiicitur, etiam in dicto non est recipiendum. [154] Quòd si & stadium contendas in scripturis nominari, sanè obtinebis. Sed quæ in stadio geruntur, indigna conspectui tuo non negabis, pugnos & calces & colaphos & omnem petulantiam manus, & quamcunque humanioris, id est, diuinæ imaginis depugnationem. [155] Non probabis vsquam vanos cursus & iaculatus & saltus vaniores, nusquam tibi vires aut iniuriosæ aut vanæ placebunt, sed nec cura factitij corporis, [156] vt plasticam Dei supergressæ propter ocium
Gen. 3. Græciæ altiles homines oderis. Et [157] palæstrica diaboli negotium est. [158] Primos homines diabolus elisit. Ipse gestus colubrina vis est tenax ad occupandum, tortuosa ad obligandum, liquida ad elabendum. Nullus tibi coronarum vsus est, quid de coronis volu- E
XIX. ptates aucuparis? [[159] Expectabimus nunc vt & Amphitheatri repudium de scripturis
Gen. 9. petamus. Si [160] sæuitiam, si impietatem, si feritatem permissam nobis contendere possu-
Exod. 20. mus, eamus in amphitheatrum. Si tales sumus quales dicimur, delectemur sanguine hu-
Math. 6. mano. Bonum est cùm puniuntur nocentes. Quis hoc nisi nocens negabit? Et tamen innocens de supplicio alterius lætari non potest, cùm magis competat innocenti dolere, quòd homo par eius tam nocens factus est, vt [161] tam crudeliter impendatur. Quis autem mihi sponsor est, nocentes semper vel ad bestias vel ad quodcunque supplicium decerni, vt non innocentiæ quoque inferatur, aut vltione iudicantis, aut infirmitate defendentis, aut instantia quæstionis? Quàm melius ergo est nescire cùm mali puniuntur, ne sciam & quum boni pereunt, si tamen bonũ sapiunt. [162] Certè quidem gladiatores innocentes in ludum veniunt, vt publicæ voluptatis hostiæ fiant. Etiam qui damnantur in ludum, quale est vt de leuiore delicto in homicidas emendatione proficiãt. Sed hæc ethnicis respondi. Ceterùm absit vt de istius spectaculi auersione diutius discat Christianus: quamquam nemo hæc omnia pleniùs exprimere potest, nisi qui adhuc spectat. malo non
XX. implere quàm meminisse. [Quàm [163] vana igitur, immò desperata argumentatio eorum, qui sine dubio tergiuersationem admittendæ voluptatis ostendunt. Nullam eius abstinentiæ mentionem specialiter vel localiter in scripturis determinari, quæ directò prohi- F beant eiusmodi conuentibus interesse seruum Dei. Nouam proximè defensionem [164] suauiludij cuiusdam audiui. Sol (inquit) imò etiam ipse Deus de cœlo spectat, nec contaminatur. Planè sol & in cloacam radios suos defert, nec inquinatur. Vtinam autem Deus nulla flagitia hominum spectaret, vt omnes iudicium euaderemus. Sed spectat & latrocinia, spectat & falsa, & adulteria, & fraudes, & idololatrias, & spectacula ipsa. Idcircò ergo nos non spectabimus, ne videamur ab illo qui omnia spectat. Compares homo reum & iudicem: reum, qui quia videtur, reus est: iudicem, qui quia videt, iudex est. Nunquid ergo & extra limites circi furori studemus, & extra cardines theatri impudicitiæ intendimus, & insolentiæ extra stadiũ, & immisericordię extra amphitheatrum, quòd Deus etiam extra cameras, & [165] gradus, & [166] apulias oculos habet. Erramus, nusquam & nunquam excusatur quod Deus damnat. Nusquam & nunquam licet, quod semper & vbique non licet. Hæc est veritatis integritas, & quæ ei debetur disciplinæ plenitudo & æqualitas timoris, & fides obsequij, non immutare sententiam, nec variare iudicium. Non potest aliud esse, quod verè quidem est bonum seu malum. Omnia autem penes ve-
XXI. ritatem Dei fixa sunt. [[167] Ethnici, quos penes nulla est veritatis plenitudo, quia nec doctor veritatis Deus, malum ac bonum pro arbitrio ac libidine interpretantur, alibi bonum quod alibi malum, & alibi malum quod alibi bonum. Sic ergo euenit, vt qui in publico vix necessitate vesicæ tunicam leuet: idem in circo aliter non exultet, nisi totum pudorem

A ctorem in faciem omnium intentet. & qui filiæ virginis ab omni spurco verbo aures tue-
tur, ipse eam in theatrum ad illas voces gesticulationésque deducat, & qui in plateis li-
tem manu agentem aut compescit, aut detestatur, idem in stadio grauioribus pugnis suf-
fragium ferat. Et qui ad cadauer hominis communi lege defuncti exhortet, idem in am-
phitheatro derosa & dissipata, & in suo sanguine squalentia corpora patientissimis oculis
desuper incumbat. Imò qui propter homicidæ pœnam probandam ad spectaculum ve-
niat, idem [168] gladiatorem ad homicidium flagellis & virgis compellat inuitum. Et qui
insigniori cuique homicidæ leonem poscit, idem gladiatori atroci [169] petat rudem, &
pileum præmium conferat. Illum verò confectum etiam amoris spectaculo repetat, li-
bentiùs recognoscens de proximo, quem voluit occidere de longinquo, tanto durior si
noluit. [[170] Quid mirum de inæquata ista hominum miscentium & commutantium sta- XXII.
tum boni & mali per inconstantiam sensus & iudicij varietate? [171] Etenim ipsi auctores
& administratores spectaculorum, quadrigarios, scenicos, xysticos, harenarios illos amã-
tissimos, quibus viles animas fœminæ, aut illi etiam corpora sua substernunt, propter
quos in ea committunt, quæ reprehendunt, ex eadem parte quam magnificiunt, depo-
nunt, & deminuunt, imò [172] manifestè damnant ignominia & [173] capitis minutione,
[174] arcentes curia, rostris, senatu, equite, ceterisq; honoribus omnibus simul ac ornamen-
tis. Quibus quanta peruersitas. Amant quos multant, depreciant quos probant. Artem
magnificant, artificem notant. Quale iudicium est, vt ob ea quis offuscetur, per quæ
promeretur? Imò quanta confessio est malæ rei, quatum auctores, quum acceptissimi
B sint, sine nota non sunt. [[175] Quum igitur humana recordatio etiam obstrepente gra- XXIII.
tia voluptatis damnandos eos censeat ademptis bonis dignitatum in quendam scopulum
famositatis, quanto magis diuina iustitia in eiusmodi artifices animaduertit? An Deo pla-
cebit auriga ille tot animarum inquietator, tot furiarum minister, tot statuum, vt sacer-
dos coronatus, vel [176] coloratus vt leno, quem curru rapiendum diabolus aduersus He-
liam exornauit? Placebit & ille, qui [177] vultus suos nouacula mutat infidelis erga faciem
suam, [178] quam non contentus Saturno & Isidi & Libero proximam facere, insuper [179] cõ-
tumeliis alaparum sic obiicit, quasi de præcepto Domini ludat? Docet scilicet & dia-
bolus verberandam maxillam patienter offerre: [180] Sic & tragœdos cothurnis extulit, *Matth.6.*
quia nemo potest adiicere cubitum vnum ad staturam suã, mendacem facere vult Chri- *Luc.12.*
stum. Iam [181] verò ipsum opus personarum, quæro an Deo placeat, qui omnem simili-
tudinem vetat fieri, quanto magis imaginis suæ. Non amat falsum auctor veritatis: adul- *Exod.20.*
terium est apud illum omne quod fingitur. Proinde vocem sexus, ætates mentientem,
amores, iras, gemitus, lacrymas adseuerantem non probabit, qui omnem hypocrisin
damnat. Ceterùm cùm in lege præscribit, [182] maledictum esse qui muliebribus vestietur, *Deut.22.*
quid de Pantomimo iudicabit, qui etiam muliebribus curatur? Sanè & ille artifex pu-
gnorum impunitus ibit? Tales enim cicatrices cæstuum, & callos pugnorum, & [183] au-
rium fungos à Deo cum suo plasmate accepit. Ideò illi oculos Deus plasmauit, vt vapu-
lando deficiant. Taceo de illo, qui hominem leoni præ se opponit, ne parùm sit homici-
C da, quàm qui eundem postmodum iugulat. [[184] Quot adhuc modis perorabimus, ni- XXIIII.
hil ex his quę spectaculis deputantur, placitum Deo esse, aut congruens Dei seruis, quod
Domino placitum non sit, si omnia propter diabolum instituta, & ex diaboli rebus in-
structa monstrauimus: nihil enim non diaboli est, quidquid Dei non est, vel Deo displi-
cet: hoc erit pompa diaboli, [185] aduersus quam in signaculo fidei eieramus. Quod autem
eieramus, neque facto, neque dicto, neque visu, neque prospectu participare debemus.
Ceterùm nónne eieramus & rescindimus signaculum, rescindẽdo testationẽ eius? Nun-
quid ergo superest vt ab ipsis ethnicis responsum flagitemus? Illi iam nobis renuncient,
an liceat Christianis spectaculo vti. Atquin hinc vel maximè intelligũt factum Christia-
num, de repudio spectaculorum. Itaque negat manifestè, qui per quod agnoscitur, tol-
lit. Quid autem spei superest in huiusmodi homine? nemo in castra hostium transit, nisi
proiectis armis suis, nisi destitutis signis & sacramentis principis sui, nisi pactus simul per-
ire. [[186] An ille recogitabit eo tempore de Deo, positus illic vbi nihil est de Deo? pacem XXV.
opinor habebit in animo contendens pro auriga, pudicitiam ediscet, attonitus in mi-
mos. Imò in omni spectaculo nullum magis scandalum occurret, quàm ipse ille mulie-
rum & virorum accuratior cultus: ipsa consensio, ipsa in fauoribus aut conspiratio aut
dissensio inter se de commercio [187] scintillas libidinum conflabellant. Nemo denique in

spectaculo ineundo priùs cogitat, nisi videri & videre. Sed tragœdo vociferāte exclamationes ille alicuius prophetę retractabit. Inter effœminationis modos Psalmū secum cōminiscetur, & cùm athletæ agent, ille dicturus est repercutiendum non esse; poterit & de misericordia moueri defixus in morsus vrsorum, & [188] spongias retiariorum. Auertat Deus à suis tantam voluptatis exitiosæ cupiditatem. Quale est enim de ecclesia Dei in diaboli ecclesiam tendere? de [189] cœlo (quod aiunt) in cœnum? illas [190] manus quas ad Dominum extuleris, postmodum laudando histrionem fatigare? ex [191] ore quo Amen in sanctum protuleris, gladiatori testimonium reddere, εἰς αἰῶνας alij omninò dicere nisi Deo Christo? [Cur [192] ergo non eiusmodi etiam dæmoniis penetrabiles fiant? Nam & exemplum accidit Domino teste, eius mulieris quæ theatrum adiit, & inde cum dæmonio rediit. [193] Itaque in exorcismo cùm oneraretur immundus spiritus, quòd ausus esset fidelem adgredi: constanter & iustissimè quidem (inquit) feci, in meo eam inueni. Constat & alij linteum in somnis ostensum eius diei nocte, qua tragœdum audierat, cum exprobratione nominato tragœdo, nec vltra quintū diem eam mulierem in seculo fuisse. Quo vtique & alia documenta cesserunt de his qui cum diabolo apud spectacula cōmunicando à Domino exciderunt. Nemo enim potest duobus dominis seruire. Quid luci cum tenebris? quid [194] vitæ & morti? [[195] Odisse debemus istos conuentus & cœtus ethnicorum, vel quòd illic nomen Dei blasphematur, illic [196] quotidiani in nos leones expostulantur, inde persecutiones decernuntur, inde tentationes emittuntur. Quid facies in illo suffragiorum impiorum æstuario deprehensus, non quasi aliquid illic pati possis ab hominibus, nemo te cognoscit Christianum, sed recogita quid de te fiat in cœlo. Dubitas enim illo momento, quo in diaboli ecclesia fueris, omnes angelos prospicere de cœlo, & singulos denotare, quis blasphemiam dixerit, quis audierit, quis linguam, quis aures diabolo aduersus Deum administrauerit? Non ergo fugies sedilia hostium Christi, illam cathedram pestilentiariā, ipsumq; aërem qui desuper incubat, scelestis vocibus constupratum? Sint dulcia licet & grata & simplicia, etiā honesta quædam. Nemo venenum temperat felle & elleboro, sed conditis pulmentis & [197] benè saporatis, & plurimùm dulcibus id mali iniicit: ita & diabolus lethale quo conficit, rebus Dei gratissimis & acceptissimis imbuit. omnia illic seu fortia, seu honesta, seu sonora, seu canora, seu subtilia, proìnde habe ac si stillicidia mellis de [198] libacunculo venenato: nec tanti gulam facias voluptatis, quanti periculum. [[199] Per suauitatem saginentur eiusmodi dulcibus conuiuæ sui, & loca & tempora & inuitator ipsorum est. Nostræ cœnæ, nostræ nuptiæ, nondum sunt. non possum cum illis discumbere, quia nec illi nobiscum. Vicibus disposita res est. Nunc illi lætantur, nos conflictamur. Seculum (inquit) gaudebit, vos tristes eritis. Lugeamus ergo dum ethnici gaudent, vt quum lugere cœperint, gaudeamus, ne pariter nunc gaudentes, tunc quoque pariter lugeamus. Delicatus es Christiane, si & in seculo voluptatē concupiscis, immo [200] nimiū stultus, si hoc existimas voluptatem. [201] Philosophi quidē hoc nomen quieti & tranquillitati dederunt, in ea gaudent, in ea auocantur, in ea etiā gloriantur. Tu mihi [202] metas & scenas & puluerē & harenas suspiras. Dicas velim. Non possumus viuere sine voluptate, qui mori cum voluptate debebimus? Nam quod est aliud votum nostrum, quàm quod & Apostoli, exire de seculo, & recipi apud Dominū? Hæc voluptas, vbi & votum. [[203] Iam nunc si putas delectamentis exigere spatium hoc, cur tam ingratus es, vt tot & tales voluptates à Deo contributas tibi satis nō habeas, neq; recognoscas? Quid enim iocundius, quàm [204] Dei patris & Domini reconciliatio, quàm veritatis reuelatio, quàm errorum recognitio, quàm tantorum retrò criminum venia? quæ maior voluptas, quàm fastidium ipsius voluptatis, quàm seculi totius contemptus, quàm vera libertas, quàm conscientia integra, quàm vita sufficiens, quàm mortis timor nullus, [205] quòd calcas deos Nationum, quòd dæmonia expellis, quòd medicinas facis, quòd reuelationes petis, quòd Deo viuis? Hæ voluptates, hæ spectacula Christianorum, sancta, perpetua, gratuita: in [206] his tibi ludos Circenses interpretare, cursus seculi intuere, tempora labentia dinumera, metas consummationis expecta, societates Ecclesiarum defende, ad signum Dei suscitare, ad tubam angeli erigere, ad martyrij palmas gloriare. Si [207] scenicæ doctrinæ delectant, satis nobis litterarum est, satis versuum est, satis sententiarum, satis etiam canticorum, satis vocum, nec fabulæ, sed veritates, nec strophæ, sed simplicitates. Vis [208] & pugillatus & luctatus? præstò sunt, non parua, sed multa. Aspice impudicitiam deiectam à castitate, perfidiam cæsam à fide, sæuitiam à miseri

Marginalia (left): Matth. 5. — XXVI. — Matth. 6. — 2. Cor. 6. — Eccles. 33. — XXVII. — Psal. 1. — XXVIII. — Ioan. 16. — Philip. 1. — XXIX.
Marginalia (right): D — E — F

A ſericordia contuſam, petulantiam à modeſtia obumbratam, & tales ſunt apud nos agones, in quibus ipſi coronamur. Vis [209] autē & ſanguinis aliquid? habes Chriſti. [[210] Quale autem ſpectaculum in proximo eſt aduētus Domini iam indubitati, iam ſuperbi, iam triumphantis? Quæ illa exultatio angelorum, quę gloria reſurgentium ſanctorum? quale [211] regnum exinde iuſtorum? qualis ciuitas noua Hieruſalem? At enim ſuperſunt alia ſpectacula, ille vltimus & perpetuus iudicij dies, ille nationibus inſperatus, ille deriſus, cùm tanta ſeculi vetuſtas, & tot eius natiuitates vno igni haurientur. Quæ tunc ſpectaculi latitudo? quid admirer? quid rideam? vbi gaudeam, vbi exultem, ſpectans tot ac tantos Reges, qui in cœlum recepti nuntiabantur, cum ipſo Ioue & ipſis ſuis teſtibus in imis tenebris congemiſcentes? item Præſides, perſecutores Dominici nominis ſæuioribus quàm ipſi flammis ſæuierunt, inſultantibus contrà Chriſtianis, liqueſcentes? quos præterea ſapientes illos Philoſophos coram diſcipulis ſuis vnà conflagrantibus erubeſcentes, quibus nihil ad Deum pertinere ſuadebant, [213] quibus animas aut nullas, aut non in priſtina corpora redituras adfirmabant, etiam poëtas [214] non ad Rhadamanti, nec ad Minois, ſed ad inopinati Chriſti tribunal palpitantes? Tunc magis tragœdi audiendi, magis ſcilicet vocales in ſua propria calamitate. Tunc hiſtriones cognoſcendi ſolutiores multò per ignem: tunc ſpectandus auriga, in flammea rota totus rubens: tunc xyſtici B contemplandi non in [215] gymnaſiis, ſed in igne iaculati, niſi quòd nec tunc quidem illos velim viſos, vt qui malim ad eos potius conſpectum inſatiabilem conferre, qui in Dominum deſæuierunt. Hic [216] eſt ille (dicam) fabri aut quæſtuarij filius, ſabbati deſtructor, Samarites & dæmonium habens. Hic eſt quem à Iuda redemiſtis, hic eſt ille arundine & colaphis diuerberatus, ſputamentis dedecoratus, felle & aceto potatus. Hic eſt quem clàm diſcentes ſubripuerunt, vt reſurrexiſſe dicatur, vel [217] hortulanus detraxit, ne lactucæ ſuæ frequentia commeantium læderentur. Vt talia ſpectes, vt talibus exultes, quis tibi Prætor aut Conſul, aut Quæſtor, aut ſacerdos de ſua liberalitate præſtabit? & tamen hæc iam quodammodò habemus per fidem ſpiritu imaginante repræſentata. Ceterùm qualia illa ſunt quæ nec oculus vidit, nec auris audiuit, nec in cor hominis aſcenderunt? Credo, Circo & [218] vtraque cauea & omni ſtadio gratiora.

(Right margin, beside line 2: XXX.)

ADNOTATIONES IACOBI PAMELII IN LIBRVM DE SPECTACVLIS.

1. DE Spectaculis.] *Vti ne ſæpius infrà eadem repetenda ſint, initio tum de iis quæ* Spectaculis *omnibus cōmunia ſunt, tum de* Spectaculorum *variis generibus præfari viſum eſt operæpretium, quo fiet, vt reliqua ei fiant dilucidiora, qui hæc memoriæ ſuæ inculcauerit. Imprimis autem Auctori ſunt eadem* Spectacula, Ludi, Certamina, *in genere. Deinde ad omnis generis* Spectacula *referuntur quæ cap. v. vj. vij. & viij. tractat de* Ludorum Origine, Titulis, Apparatibus, *&* Locis. *Item ad omnia generatim pertinet, quam cap. xiiij. impugnat*, concupiſcentia, vel pecuniæ, vel dignitatis, vel gulæ, vel libidinis, vel gloriæ aut voluptatis. *Præterea illud cap.* 15. vbi voluptas eſt, ibi & ſtudium; vbi ſtudium, ibi & æmulatio; porrò vbi æmulatio, ibi & furor, & bilis, & ira, & dolor; denique (*vti addit cap. ſequ.*) amor ocioſus, & odium iniuſtum.

Atqui quatuor genera Spectaculorum *improbantur, non à Tertulliano tantùm, ſed & à BB. Cypriano, Epiphanio, Iſidoro & Hrabano; nempè* Ludi Circenſes in Circo, Artes ſcenicæ in theatro, Agones in ſtadio, & Munera, venationes, ſeu gladiatorij Ludi in Amphitheatro. *De quibus quidem ſingulis Tertull. ſingulariter eodem ordine tractat cap. ix. x. xi. & xij. & rurſum xvi. xvij. xviij. ac xix Verùm alibi quicquid in illis quatuor fieri ſolet, vno quidem faſce & eadē ſerie coniungit, exceptis tribus locis, quos ad eundem ordinem reduximus, idque non modò in hoc libro, ſed & in Apologetico, & lib. ad Martyr. ac adu. Marcionem, quos hîc adnotandos duximus, quia magnoperè ad intellectum totius libri faciunt. Loci ſunt iſti libri huius; cap.* 2. Circum (*inquit*) *verbi gratia*, vocis ſuauitates, vires corporis, & leonem. *Cap.* 3. *Non in* Circum *ibis, non in* theatrum; Agonem, munus *non ſpectabis. Cap.* 20. *Nunquid ergo* extra limites Circi furori *ſtudemus*, extra cardines theatri impudicitiæ, inſolentiæ extra ſtadium, immiſericordiæ extra Amphitheatrum? *Cap.* 21. *Sic ergo euenit*, vt in Circo totum pudorem in faciem omnium intentet, filiam in theatrum ad voces geſticulationéſque deducat; in ſtadio grauioribus pugnis ſuffragium ferat; in Amphitheatro deroſa & diſſipata, & in ſuo ſanguine ſqualentia corpora patientiſſ. oculis deſuper incumbat. *Cap.* 22. Quadrigarios ſcenicos, xyſticos, harenarios. *Cap.* 23. *An Deo placebit* Auriga curru rapiendus? *ſic* & Tragœdos cothurnis extulit; *ſanè & ille artifex* pugnorum *illæſus abibit? taceo de illo*

qui hominem leoni præ se opponit. Cap. 25. pacem opinor habebit in animo contendens pro Auriga; Tragœdo vociferante exclamationes alicuius Prophetæ retractabit; cùm Athletæ agent, ille dicit non esse repercutiendum, poterit & de misericordia moneri defixus in morsus vrsorum & spongias retiariorum. Cap. 28. Tu mihi Metas, scenas, puluerem, & harenas suspiras. Cap. 29. In his tibi Ludos Circenses interpretare; si Scenicæ doctrinæ delectant; vis pugillatus & luctatus; vis autem & sanguinis aliquid? Cap. vlt. Tunc spectandus Auriga in flammea romphæa totus rubens; histriones cognoscendi multo solutiores per ignem. Xystici contemplandi non in gymnasiis, sed in igne iaculati; nec tunc quidem illos velim visos, qui in Dominum desæuierunt. Denique ibidem in ipsa calce libri: Credo (inquit) Circo & vtraque cauea (theatro nempè & Amphitheatro) & stadio gratiora. Item Apologet. cap. 38. Nihil nobis est (inquit) cum insania Circi, cum impudicitia theatri, cum xysti vanitate, cum atrocitate harenæ. Et iisdem penè verbis lib. 1. aduers. Marc. Nihil est nobis dictu, visu, auditu cũ insania Circi, &c. vt priùs. Postremò libro ad Martyras cap. 2. Non clamoribus Spectaculorum, vel impudicitia, vel furore, vel atrocitate celebrantium cæderis. Haud absimiliter D. Cyprianus quatuor enumerat Spectaculorum species libro quo Auctorem imitatur de Spectaculis, & de singulis eorum singula habet capita, nempè III. IIII. V. & VI. sed alio ordine. Primùm enim reprehendit cruenta Spectacula, ad quæ rabida fera nutritur in deliciis ad pœnam hominis; deinde Circensia certamina, lites in coloribus, contentiones in curribus, inde scenæ sales inuerecundos, &c. denique Græca certamina, & fœda illa luctamina. Quorum duo Gladiatorios & scenicos Ludos etiam redarguit epist. 2. ad Donatum, & postremum Epistol. 62. ad Histrionem. Nec dissentit Epiphanius, qui sub finem operis aduersus hæreses: Ecclesia (inquit) prohibet Ludos equestres, Theatra, Musicos item & venatores. Eodem pertinent quæ ipsis Tertulliani verbis habet Isidorus vbi suprà cap. 62. Proinde (inquit) nihil debet esse Christiano cum Circensi insania, cum impudicitia theatri, cum Amphitheatri crudelitate, cum atrocitate harenæ, cum luxuria ludi (seu sicut legendum censeo, xysti.) Quæ ipsa cap. 16. clarius explicans: Ludus autem (inquit) aut Circensis est, aut Scenicus, aut Gymnicus, aut gladiatorius. Et eadem repetit Hrabanus vbi suprà.

Porrò deferuente illo priori feruore Christianismi, quum vbique ferè vanitatem xysti appellet Auctor dumtaxat, & apud Græcos propter numerum Olympiacum, quæ dicebantur ab Agonibus Olympiis quinto quoque anno celebratis, tolerandum videtur tertium illud genus spectaculorum; posteriores scriptores, Arnobius, Lactantius, Hieronymus tres tantùm reliquas species impugnarunt, fortassis retento quarto illo, vti iuxta Apostolum exemplo eorum sic currerent Christiani vt apprehenderent, & meminissent quòd nisi legitimè certauerint, coronari non possint, & quòd multi currunt, vnus autem accipit brauium, maximè sublatis vti videtur impudicis illis in xysto meretricum colluctationibus. Arnobius quidem de Amphitheatris lib. 2. paulo post medium, in quibus (inquit) mũdi homines cernerent & bestiarum laniatibus dissipari, interficere se alios nullius ob meriti causam, sed ingratam voluptatem confessorum; ipsósque illos dies, quibus tantum committeretur nefas, in gaudiis communibus ducerent, & festa hilaritate sacrarent. Idem de Circensibus, quum aliquid adtigisset lib. 4. tractat de origine eorundem latißimè lib. 7. aliquot ante finem paginis. Denique de Theatralibus ludis sub finem lib. 4. aduersus Gentes. Lactantius verò latißimè de singulis horum trium generum verbis infrà citandis tractat lib. 6. cap. 20. ita tractatum suum concludens: Et primitùs quidem venationes, quæ & Munera vocantur, Saturno adtributæ sunt; Ludi autem Scenici Libero; Circenses Neptuno; paulatim verò & ceteris diis idem honos tribui cœpit, singulique Ludi eorum nominibus consecrati sunt, sicut Sisinnius Capito in libris Spectaculorum docet. Cui similia repetuntur Epitome eiusdem cap. 6. B. Hieronymus denique partim Tertullian. imitatus in vita Hilarionis: Non (inquit) Circi furoribus, non theatri luxuria, non harenæ sanguine delectabatur. Et ad Marcellam: Habeat sibi Roma suos tumultus, Circus insaniat, theatra luxuriet, harena sæuiat.

Ex quo adeò loco constat, etsi (Eusebio lib. 4. de vita eiusdem capite 28. & Zozom. lib. 1. histor. Ecclesi. testibus) Constantinus Gladiatorios ludos lege lata sustulerit, quæ exstat lib. 2. Cod. de Gladiatoribus, adhuc tamen Romæ non in vniuersum abolitos fuisse. Quod ipsum satis etiam constat ex lib. 2. de Gladiat. Cod. Theodosiani per Constantium lata, quæ Munerarios prohibet esse Auctoratos milites, aut Palatinæ præditos dignitate. Item ex lib. 2. de Spectacul. eiusdem Cod. Theodosiani, vbi inter cetera dumtaxat interdicitur Magistratibus per Gratianum, Valentinianum & Theodosium, alio tempore ferarum cursibus vacare, quàm quo die aut nati aut Imperij sceptra Principes susceperint. Rursum ex B. Augustino lib. 6. Confess. cap. 8. vbi meminit Gladiatorij ludi Romæ in sua adolescentia celebrati. Denique ex Prudentio ad finem lib. 2. ad Symmachum, qui Honorium Imperatorem hortatur vti illos tollat his verbis:

> Tu mortes miserorum hominum prohibeto litari, &c.

Qui certè tantum profecit, vt omninò Gladiatorum ludum interdixerit occasione cuiusdam Telemachij Monachi, qui quum Amphitheatrum ingressus pugnantes separare niteretur, à populo lapidibus fuit obrutus, quemadmodum à Theodoreto memoriæ proditum est Eccles. hist. lib. 5. cap. 26.

Verùm enimuerò permissa sunt reliqua duo Spectaculorum genera à Cæsaribus, quamuis Christianis, quantumuis repugnantibus Episcopis, ne (vti loquuntur Arcadius & Honorius) nimia tristitia in populo generaretur, interdicta dumtaxat Maiumæ fœdo & obscœno spectaculo, vti patet ex l. vlt. ff. de Maiuma in Cod. Theodos. Vnde & multos subinde subortos tumultus docent historiæ Ecclesiasticæ Aurigarum Agitatorúmque factionibus. Hinc factum vt BB. Chrysost. & Augustinus, dum frequentißimè aduersus Spectacula scribunt, non tam aliorum meminerint quàm eorum quæ in Circo aut Theatro fiebant. Chrysostomus quidem Circensium hom. 31. in Ioan. Scenicorum homil. 2. 6. & 69. in Matth. & vtrorumque in Psal. 50. & hom. de Kalendis. Augustinus verò lib. 2. de Symbolo c. 2. & l. 2. de Ciuit. Dei c. 6. Circensium. Lib. verò 1. de consensu Euangelist. c. 37. & dict. l. 2. de Ciuit. Dei cap. 4. 5. 6. 7. 8. 10. 11. 12. 13. ac 14. Scenicorum. Hoc interim effecerunt suis Declamationibus sancti illi viri, vt saltem omnis Theatrorum atque Circensium voluptas per vniuersa

uersas Vrbes prohibita sit Dominicis diebus, & Festis Natalis, ac Epiphania Domini, Pascha item, & per totam Pentecosten. l. Dominico. de Spectaculis. in Cod. Theodos. quæ data est Kalend. Februarij, Constantinopoli, Theodos. XI. & Valentiniano Cæsar. Coss. vti rectè ante me adnotauit quisquis Auctor est libri Obseruationum diuini & humani Juris, à quo non parum hac in re me adiutum ingenuè fateor. Qui interim rectè & illud adnotauit Constantinopoli postea inoleuisse ludos illos Gladiatorios, ex eo quòd exstet lex vlt. Cod. de feriis, qua Zeno Imperator interdicit (non simpliciter, sed Dominico dumtaxat die) Scenam Theatralem, Circense certamen, & ferarum lacrymosa spectacula. Ego verò existimo aut non permissa nisi de Maleficis, qui ad bestias subinde condemnabantur, aut certè non nisi ferarum inter se certamina, quæ tamen subinde lacrymosa facta sunt, si quando (vt Tertulliani verbis vtar lib. ad Martyras) feræ in mediis ciuitatibus elapsæ caueis, homines deuorauerunt. Certè etiam Circense, aut aliquod aliud Spectaculum Dominico die fieri interdictum est 6. Synodi in Trullo celebrata, can. 66. Quod vtinam etiamnum obseruaretur, quum videamus plerumque Dominicis & Festis diebus Spectacula exhiberi, nec modò Comœdiarum aut Tragœdiarum veterum honestiorum dramata, sed & lubrica subinde & pudenda, etiam ad mediam noctem vsque.

Ceterùm post absolutas dudum huius libri Adnotationes, vti Lector æquus facilè colliget, tandem nactus Circi Maximi descriptionem Romæ à Bolognino Zalterio formis editam, auctore Pyrrho Ligorio Pictore Neapolitano, eandem à nobis subinde castigatam nouis formis excusam, in Lectorum gratiam simul edi, & superiori folio adiungi iussimus.

CAP. I.

2. Qui status fidei, quæ ratio veritatis, &c.] Præter Præfatiunculam quandam hoc caput hanc meretur inscriptionem: De responso ad duo ethnicorum argumenta pro Spectaculis. Atqui scriptum hunc librum non ad iam Christianos tantùm, sed & Catechumenos, quos Auctor Audientes solet nuncupare, patet tum ex verbis istis: Dei serui cognoscite, qui maximè ad Deum acceditis, quæ ad catechumenos, tum ex illis: recognoscite qui iam accessisse vos testificati & confessi estis, quod ad iam Baptizatos, qui fidei testificationem in Baptismo reddiderant, pertinet, vti infrà lib. de Baptismo latius.

3. saluo erga Deum metu & honore.] Hoc ipsum argumentum in causa simili dilutum reperire est lib. de Pœnitent. cap. 5. Quantum autem præstiterit Gelenius, vel ex loco licet deprehendere, vbi rectè legit; nec verò Deum offendi, pro: nec verbo; & qua, pro: quo. item paulopòst: definita, pro: descripta.

4. ad hanc obstinationem.] Familiaris est Auctori vox obstinatio in bonam partem, pro constantia, sicuti & apud Tacitum lib. 19. obstinatio fidei. quare non placet quod paulopòst pro: obstinatio disciplinæ, MS. codex Anglicus habeat: obseruatio. Atqui ex coniectura Latinij legimus: quam iam superuacuam sibi fecerint, pro: superuacuum.

CAP. II.

5. Iam verò nemo est, &c.] Titulum similem huic capiti dedimus: De tertio ethnicorum argumento, quòd ideò permissa sint Spectacula, quia ex rebus constent à Deo institutis & homini adtributis. Quod in simili iterum soluit Auctor infrà lib. de Habitu muliebri, haud procul à fine, quemadmodum ex verbis suprà in argumento allegatis constat.

6. Leonem.] Auctor loco citato Pantheram recenset, pro eo quod hîc leonem; non enim leones dumtaxat, sed & Pantheras omnis generis in Amphitheatrum adduci ad venationem solitas ex Plinio manifestum est, hist. nat. lib. 8. cap. 16. & 17. Leonum (inquit) plurium pugnam princeps Romæ dedit Q. Scæuola P. filius in Curuli Ædilitate. Centum autem iubatorum primus omnium L. Sylla, qui postea Dictator fuit, in Prætura. Post eum Pompeius Magnus in Circo DC. in iis Iubatorum CCCXV. Cæsar Dictator DCCC. Vbi certè Circus pro Amphitheatro Pompeij accipiendus, de quo infrà. De Pantheris verò Senatusconsultum (inquit) vetus fuit, ne liceret Africanas in Italiam aduehere. Contrà hoc tulit ad populum Cn. Aufidius Tribunus plebis, permisitque Circensium gratia importare. Primus autem Scaurus Ædilitate sua varias CL. vniuersis dedit; dein Pompeius Magnus CCCCX. Diuus Augustus CCCCXX.

7. inimicum Dei.] Sic ex MS. cod. pro: Deo; nam Tertullianicum esse, vt Adiectiua cum Genitiuo construat, adnotauimus vlt. cap. li. de Patient. & mox idipsum etiam in excusis legitur. Ex quo etiam restitui: neq; cultoribus Dei vitandū, pro eo quod corruptiss. legebatur putandū.

8. ab hac secta.] Rursum in bonam partem accipitur secta, pro Christiana religione.

9. voluptatem etiam sapiens vt tantam non contemnit.] Locus obscurus & fortassis corruptus, quia Lactantius vbi suprà, tum ex Cicerone in Catone maiore, tum aliunde, adstruit Philosophos voluptatem oculorum sustulisse, dicentes multo præclarius esse cælum, quàm cælata intueri; ad quod etiam Spectaculum adhortatur B. Cypr. vlt. cap. lib. de Spectac.

10. Deum esse vniuersitatis conditorem.] Zenonis & aliorum Philosophorum sententias hac de re videre est apud Iustinum Martyrem, Apol. 2. & Anaxagoram eiusdem argumenti lib. Item suprà Apol. cap. 21. qui vniuersitatis artificem & factitatorem Deum seu Rationem dicunt, de quo latiùs Lact. lib. 4. verbis ibidem citatis, nu. 310. & 311. Pro eo autem quod erat: quæ sit æmula ex diuerso, legimus & melius, quis sit æmulus, quia mox sequitur: aduersarium, & Interpolatorem, & postea: æmulum.

11. magicis deuinctionibus.] Deuinctiones accipi pro ligaturis, de quibus latiùs lib. de Anima. Et hîc verò pulcra est Gelenij castigatio: in hominis necem Auctor pro: in nece est auctor. Ex MS. paulopòst lego: flagitiorum actor, pro: auctor; neque enim homo, sed Diabolus interpolator illorum est auctor.

12. gulam ad gulę crimen.] Gulę crimen solummodò Ecclesiasticis notum pro gulę intemperantia seu gulositate, prophanis non item. Similiter dixit lib. de Ieiuniis: Adam salutem gula vendidit, & li. 1. adu. Marc. co-

mitibus gulæ, libidini scilicet atque luxuriæ. Siue autem legas: gulæ satietatem cum excusis, siue societatem cum MS. perinde est.

13. aut spiritus ideò insitus corpori.] Videtur hoc pertinere ad eius errorem de anima traduce, de quo inter Prolegomena.

14. non in exitum operum constat condidisse quæ damnat.] Locus adnotandus contra Caluinum, qui Instit. lib. 3. cap. 22. 23. & 24. astruit, quòd Deus creauit maximam partem mundi ad damnationem & perditionem simplici decreto voluntatis suæ, quemadmodum ipsi ab Helueticis obiectum est. Verùm de hoc latiùs lib. de Habitu virginum. Hic sufficiat quod subiungit: quando hæc sit tota ratio damnationis, peruersa administratio conditionis à conditis. Legimus autem: neque mirari neque dubitare, ex coniectura Ioan. Harrisij Angli, pro: dubitari, & cum Gagnæo: illa vis interpolatoris & æmulatoris angeli ab initio de integritate deiecerit, pro eo quod irrepserat: illi interpolatoris, &c. deiecerint.

CAP. III.

15. Hac conscientia instructi, &c.] Caput hoc inscripsimus. Quòd etsi non expressè, tacitè saltem in Scripturis Spectacula prohibeantur. In quo Auctorem imitatur B. Cypr. lib. de Spect. cap. 1. & Chrysost. hom. 62. ad popul. Antioc. vbi de Spectac. interpretatur illud Psalmi primi: Fœlix qui non abiit in concilium impiorum, &c.

16. ad nostrorum detractatus.] Similiter li. ad Vxorem 2. detractata & exerta sententia est; vbi Rhenanus: Nouus (inquit) huius verbi vsus: detracto. Sic & de Virgin. velandis: Nec detractamus, quare non & puerum nominarit. Compositum pro simplici. Atque legimus iterum cum Gagnæo: ad hanc abdicationem spectaculorum, pro: ab hac abdicatione. Est autem etiam hæc Iureconsultorum vox.

17. Non occides, non idolum coles, &c.] Non fuit hic ordinis curiosus Auctor; nam alioqui oporteret coniungere, sicuti alibi facit: Non occides, non adulterium, non fraudem facies, & præponere illud: Non idolum coles, quod ipsum Paraphrasticωs citat. Verùm de his latiùs alicubi adu. Marc.

18. Vias enim vocant cardines balteorum per ambitum, &c.] Facit ad huius loci intellectum quod habet Nonius Marcellus. Neutro (inquit) genere nempè, Varro rerum diuinarum lib. 11. Tragica vincula Baltea sunt. Accius Διδασκαλικῶν lib. 8. Actoribus manuleos, baltea, macharas. Dicit itaque Auctor vias vocari cardines, id est qua patebat ingressus, balteorum siue singulorum è corio bullis ornatorum (nam ita balteum definit idem Varro lib. 4. de ling. Lat.) quibus theatrum concludebatur. Alludere autem videtur ad Theatra duo pensilia C. Curionis, quæ (teste Plinio hist. natur. lib. 36. cap. 15.) fecit amplissima ex ligno cardinum singulorum, versatili suspensa libramento. In quibus vtrisque antemeridiano ludorum spectaculo edito inter se auersis, ne inuicem obstreperent Scenæ, & repentè circumactis vt contra starent; postremo iam die descendentibus tabulis & cornibus inter se coeuntibus faciebat Amphitheatrum, & Gladiatorum Spectacula edebat; ipsum magis auctoratum populum Romanum circumferens. Quid enim miretur quisque in hoc primum? inuentorem, an inuentum? artificem, an auctorem? ausum aliquem hoc excogitare, an suscipere? parere, an iubere? Super omnia erit populi furor, sedere ausi tam infida instabilique sede. & paulopòst. Ecce populus Romanus vniuersus velut duobus nauigiis impositus binis cardinibus sustinetur, & seipsum depugnantem spectat, periturus, mouente aliquo laxatis machinis. Variauit (inquit paulopòst) hanc suam magnificentiam fessis turbatisque cardinibus, & Amphitheatri forma custodita, nouissimo die duabus per medium scenis Athletas edidit, raptisque econtrariò repentè pulpitis, eodem die victores è Gladiatoribus suis produxit. Vide infrà cap. 8. num. 68. verba Cassiodori huc pertinentia, & totius Circi descriptionem Catagraphicam, quam Adnotationibus huius libri ad maiorem intellectum vnà excudi suprà iussimus.

19. Cathedra quoque nominatur ipse in anfractu ad consessum situs.] Anfractum, siue, vt legit Varro lib. de ling. Latin. anfractum, intelligit theatri totius circuitum flexuosum. Est autem & illa phrasis Tertullianica: interpretati capit, de qua latiùs lib. 5. aduers. Marc.

20. Nam & specialiter quædam pronunciata, generaliter sapiunt.] Regula ad intellectum scripturæ sacræ adprimè vtilis. Atqui quod hic dicit omnibus dictum quod Israëlitis dicebatur, non vno in loco adnotauit B. Hieronymus in Prophetas; quod addit de Ægypto & Æthiopia, iisdem penè verbis habes supra lib. adu. Iud. cap. 9. & infrà lib. 3. adu. Marc. (vbi de hoc latiùs) præterquàm quòd vtatur his vocibus: omnis gens, pro eo quod ibi: totus orbis.

CAP. IIII.

21. Nequis argumentari, &c.] Inscriptio capitis huius hæc est: Quòd in baptismo cùm Diabolo & pompæ & angelis eius renuntiauimus, etiam Spectaculis renuntiauerimus. In quo etiam Auctorem imitatur B. Cypr. li. de Spectaculis cap. 2. & idipsum repetit Auctor infrà cap. 5. & 24. Eodem pertinet quod habet Isidorus Etymol. lib. 18. cap. 62. Deum (inquit) negat, qui talia præsumit: fidei Christianæ præuaricator effectus est, qui id denuò appetit, cui (ita enim lego, pro: quod) in lauacro iampridem renuntiauit: id est, Diabolo, pompis, & operibus eius. De qua renuntiatione etiam latiùs infrà Tom. 3. lib. de Baptismo, sicut & de Christianæ fidei in eo professione.

22. Igitur si ex idololatria, &c.] Iisdem penè verbis B. Cyprianus: Omnia ista spectaculorum genera (inquit) damnauit, quando idololatriam sustulit, ludorum omniū matrem, &c. quæ compendij gratia omittimus. Atqui de hac Metaphora Auctoris, quibus incunabulis adoleuerit, vide lib. præcedent. de Patientia, cap. 5.

CAP. V.

23. De originibus quidem, &c.] Veterem titulum huius capitis retinuimus, sed ad marginem reiecimus: Vnde ludi dicti, pro quo MS. etiam non malè: De origine ludorum. Cuius ipsa verba pleraque repetuntur ab Isidoro Etymol. lib. 18. cap. 17. & quædam etiam à B. Cypriano cap. 2. vbi suprà.

24. Exstant Auctores multi, &c.] Auctores qui de Spectaculis scripserint, citantur hic ab Auctore, Timæus, Varro, Piso, Suetonius Tranquillus, Hermateles & Stesichorus, de quibus infrà latiùs: at verò à Lactantio vnicus Sigisinnius, seu Sisinnius Capito.

25. Lydos ex Asia transuenas in Hetruria consedisse, &c.] De hoc ita Plinius li. 3. c. 5. Patet ora Liguriæ inter amnes Varū & Macrum CCXI. M. pass. Adnecti

nectitur septima, in qua est Hetruria *ab amne Macro ipsa, mutatis sæpè nominibus; Inde Vmbros exegere Pelasgi, hos* Lydi; *à quorum Rege* Tyrrheni, *mox à sacrificij ritu lingua Græcorum* Thusci *sunt cognominati. Eodem pertinet quod habet Auctor lib. de Pallio cap. 1. de Toga à Pelasgis ad* Lydos, *à* Lydis ad Romanos, *de quo ibi in Adnot. nostris num.* 14.

26. vt Timæus refert.] Timæus *Siculus Historicus recensetur à Plutarcho in Nicia, & à Diodoro Siculo, & à Cicerone lib. 2. de Orat. & Epist. ad Lucceium lib. epist.* 12.

27. Inde Romani accersitos artifices, &c.] Ludiones *(inquit Liu. lib. 7. Decad. 6.)* ex Hetruria acciti *ad tibicinum modos saltantes.*

28. vt ludi à Lydis vocarentur.] *Huc pertinet quod habet Nonius Marcellus:* Ludios *Romani* Lydios *vocabant, vt est in lib. 1 Varronis de vita populi Romani.*

29. Sed etsi Varro Ludos à ludo, &c.] *Quum priorem sententiam ex modò citatis verbis videatur M. Varro secutus, nec etiam reperiatur hodie apud Varronem de ling. Latina, fortassis non ad M.* Varronem, *sed ad* Varronem Attacinum, *quem sæpè citat Plinius, referendum, aut certè in libris Varronis de Scenicis originibus, qui non exstant, id legebatur. Certè* Varroni *etiam istud adscribit Isidorus vbi suprà.* Varro *autem (inquit) dicit* Ludos *à* Luso *vocatos, seu potius* Lusu, *quemadmodum hinc est castigandus.*

30. sicut & Lupercos ludos, &c.] Lupercalia *dicta (inquit Varro de ling. Lat. lib. 5.) quòd in* Lupercali Luperci *sacra faciunt. & paulopòst: Nam &* Lupercalia *Februario, vt in Antiquitatum libris demonstraui. Atqui iis festis etiam* ludos Lupercos *exhiberi solitos alibi idem Varro testatur, in quibus nudi discurrebant iuuenes, idque in honorem primum Panis, qui &* Lupercus *ab Arcadibus, deinde à Romanis in honorem Lupæ Romuli matris. Vide item Adn. nostras in Apolog. cap. 26. num* 419.

31. & cùm promiscuè ludi Liberalia vocarentur, &c.] *Idipsum repetitur infrà c. 10. Pertinet autem eodem quod suprà ex Lactantio citauimus,* Ludos Scenicos Libero adtributos; *quod ipsum etiam repetit vbi suprà Isidorus, & Alexander ab Alexandro, Genial. dier. lib. 6. cap. 19. Apertissimè autem B. Cyprianus: Ceterùm dum vrbem fames occupasset, ad aduocationem populi acquisiti sunt* ludi Scenici, *& Cereri & Libero dicati; qui per agros fiebant Athenis mense Posideone.*

32. pro demonstrata gratia vini.] *Quòd demonstrator vini dumtaxat* Liber *fuerit, non inuentor, dixit Auctor suprà Apo. c. 11. vbi vide Adn. nostras n.* 167.

33. Exinde ludi Consualia dicti, &c.] Consualia *(inquit Varro de ling. Lat. lib. 5.) dicta à* Conso, *quòd tum feriæ publicæ ei Deo, & in Circo ad aram eius ab sacerdotibus fiant* Ludi illi, quibus virgines Sabinæ raptæ.

34. qui initio Neptunum honorabant, &c.] *Hunc imitatus Lactantius,* Neptuno *adtributos scribit ludos Circenses, vbi suprà. Nam eundem &* Consum *vocatum tradunt Liuius, Dionys. & Plutarchus (quem infrà cap. 9. huius libri Auctor* Neptunum equestrem *dicit) cuique fuerit templum ædificatum ab Arcadibus ante Romulum & Remum. Halicarnasseus interim videtur lib. 6. eam magis probare sententiam, quòd* Ludi equestres Neptuno *fiebant, at ara constructa fuerit alteri Genio arcano, quem* Consum *ab arcanis consiliis nuncuparunt.*

35. Dehinc Equiria Marti Romulus dixit.] Equiria *(inquit Varro vbi suprà) ab equorum cursu. Eo enim die currunt equi in campo Martio. & iisdem Auctoris verbis Festus (ex quo adeò desumpsisse videtur)* Equiria ludi, quos Romulus Marti instituit *per equorum cursum, qui in campo Martio exercebantur. Ea autem (vti adnotauit Gyraldus, hist. Deorum Syntag. 17.) duplicia Ouidius commemorat Martio & Aprili mensibus.*

36. quamquam & Consualia Romulo defendunt.] *Præterquàm quòd apertissimè id habeat B. Cypr. & li. de Idol. vanitate, & lib. de Spectaculis, idipsum habent Auctores mox citati: quippè qui scribunt eius Dei consilio vsum Romulum in rapiendis Sabinis. Certè etiam Arnobius lib. 3. & August. lib. 4. de Ciuitate Dei cap. 11.* consilij Deum, Consum *nuncupant, & latiss. historiâ recenset Liuius lib.* 1.

37. & nunc quoque apud ipsos Romanos, &c. licitum, &c.] *Ironia est; nam multis legibus ante Christianæ fidei notitiam, raptus virginum (vel ipso Auctore teste alicubi) seuerè est prohibitus. Lego autem:* ab impudentis violentiæ alio Deo, *pro* impudentia, *vt correspondeat ei, de quo prius, Consilij Deo,* Conso *nempè, qui etiam* violentiæ Deus *sit; aut loquitur de ipso Romulo: nam & (vti inquit B. Cypr. lib. de Idol. vanitate) Romulus peierante Proculo Deus factus est; de quo ibi Adnot. nostris num.* 19.

38. à fratricida institutore, à filio Martis.] *Sic Romulum nuncupat, quòd fratrem Remum interfecerit, sicuti passim narrant historiæ. Et teste Quintiliano lib. 3. c. 7. Romulus* Martis filius, *educatúsque à Lupa dicitur.*

39. & nunc ara Conso illi in Circo defossa est, &c.] Aræ Consi *fit mentio apud Varronem lib. 5. de ling. Latin. & Dionys. Halicarnasseum lib. 2. Plutarchus in Romulo, dicit repertam ab eo* aram conditam sub terra in Circo, *eique Deo nomen indidisse* Conso, *à consilio;* arámque *ipsam reliquis latere temporibus, in equestribus verò certaminibus aperiri. Quod postremum videtur quidem prima facie repugnare cum eo quod dicit infrà cap.* 8. Consus, vt diximus, Deus apud Metas sub terra delitescit; *sed quum hîc ipsam inscriptionem* Aræ *recitet, quæ videri non potuit, nisi aperiretur, consentire cum Plutarcho videtur. Atqui de Metis infrà latiùs cap. 28. Porrò habes etiam* Aram Consi consilij Dei *in Circi descriptione* apud Metas *à parte Septentrionali; cui etiam P. Victor adsentitur.*

40. Mars dvello.] Duellum *(inquit Varro lib. 6. de ling. Lat.) id postea bellum; ab eadem caussa facta* Duellona Bellona. *Idem itaque hæc vetus inscriptio significat, quod aliis dicitur* Mars Bellipotens.

41. Lares comitio potentes.] *De Laribus vide Adnot. nostras in Apolog. cap. 13. nu.* 188. *Atqui an propterea* Comitio potentes, *quòd ædes Larium ab Æmilio Rugillo Prætore dedicata fuerit in campo Martio, in quo fiebant* comitia, *an verò legendum* Compitalitio potentes; *quippè in quorum honorem celebrari soleant Compitalitij ludi. Habes &* Larium aram *in Circi descriptione, iuxta* Metas; *item &* Aras potentium ac valentium. Deorum *De quibus etiam infrà num.* 74.

42. sacerdotes publici.] *Quod Varro vbi suprà ad* Sacerdotes *in genere refert, Auctor restringit ad* sacerdotes publicos. *Quod verisimile interim facit ibidem Varro, qui mox subiungit, quòd Opeconsiua die in Deæ Opeconsiuæ (fortè ab Ope & Conso in vnum idolum conflatæ) sacrarium præter virgines Vestales &* sacerdo-

tem publicum *introeat nemo.*

43. XII. Kal. Septembres.] *Quum Gyraldus scribat, vbi de Conso agit, raptas fuisse Sabinas* XVII. Kalend. Septembres, *fortè ita & hîc legendum, nisi apud illum numerus correctione indigeat, vtpote qui nullum Auctorem citet.*

44. Flamen Quirinalis.] Flamines *dicti* (*teste Varrone lib. 4. de ling. Lat. quòd licio in apice velati erant semper, ac caput cinctum habebant filo. Qui quum omnes sint à singulis Deis cognominati* (*vti idem inquit lib. 6.*) *in quibusdam apparent Etyma, vt cur sit Martialis, Quirinalis, &c. in aliis latent origines.*

45. Ioui Feretrio ludos instituit, &c.] *Post pompam triumphi* (*inquit Dionys. Halicarnass. lib. 2. hist.*) *& sacrificium, Romulus exstructo templo in vertice montis Capitolini* (*qui & antiquitùs Tarpeius dicebatur*) Ioui, *quem* Feretrium *Romani vocant, Ceninensium in eo Regis sua manu interfecti spolia consecrauit.*

46. quos Tarpeios dictos & Capitolinos Piso tradidit.] Ludos Capitolinos *recenset etiam Alexander ab Alexand. Genial. dier. lib. 6. cap. 19.* L. Pisonis *autē de Annalibus libros frequenter citat Plinius, ad quem allusisse Auctorem est verisimile vel ex loco infrà citato.*

47. Post hunc Numa Pompilius Marti & Robigini fecit, &c.] Robigalia (*inquit Varro de ling. Lat. lib. 5.*) *dicta ab* Robigo. *Secundum segetes huic Deo sacrificatur, ne rubigo occupet segetes. Atqui & fœminino genere* Robiginem *appellat Lactantius lib. 1. cap. 20. item August. de Ciuit. Dei lib. 4. cap. 22. Nec Dea* (*inquit*) Robigo. *Atqui Plinium hic imitatur Auctor, qui lib. 18. cap. 29.* Rubigalia (*inquit*) Numa constituit *anno regni sui* XI. *quæ nunc aguntur ad* VII. *Kal. Maij, quoniam tunc ferè segetes rubigo occupat. In iis igitur & ludos institutos Auctor adfirmat.*

48. Dehinc Tullus Hostilius.] L. Piso (*inquit Plinius lib. 28. cap. 2.*) *primo Annalium, auctor est* Tullum Hostilium *Regem ex* Numæ *libris, eodem quo illum sacrificio, Iouem cælo deuocare conatum, quoniam parum ritè fecisset quædam, fulmine ictum; quod refert B. August. de Ciuit. Dei. lib. 3. cap. 15. Attribuit autem huic etiam ludos quosdam ad imitationem Numæ sui prædecessoris.*

49. Dehinc Ancus Martius, & ceteri quoque per ordinem.] *Quos ludos* Ancus Martius *instituerit, nondum reperire licuit. A Seruio Tullio verò institutos Ludos Compitalitios, & postmodum renouatos per dictum Lucium Pisonem, auctor est, vbi suprà, Alexander ab Alexandro. Macrobius item Satur. lib. 1. narrat restitutos fuisse Laribus & Maniæ ludos Compitalitios à Tarquinio Superbo ex responso Apollinis, cum sacrificio quo pueri mactabantur; quod Junius Brutus Coss. pulso Tarquinio, mutarit in capita papaueris pro capitibus puerorum.*

50. apud Suetonium Tranquillum.] *Videtur librum peculiarem de ludis scripsisse* Suetonius Tranquillus, *idem cuius exstant historiæ Cæsarum, & libri de Claris Grammaticis & Oratoribus.*

CAP. VI.

51. Accedit ad testimonium antiquitatis, &c.] *Etiam hîc titulum veterem seruauimus, ad marginem tamen:* De titulis ludorum. *Atqui dum dicit;* vtriusque generis ludi, *refert ad Scenicos & Circenses; quippè de quibus solis egit cap. præced.*

52. Megalenses.] Megalesia (*inquit Varro lib. 5. de ling. Lat.*) *dicta à Græcis, quòd ex libris Sibyllineis accersita ab Attalo Rege Pergami Pessinunte, vbi Megaleston templum eius Deæ* (*magnæ inquam matris Deûm*) *vnde aducta Romam. Hinc & Ludi* Megalenses, *de quibus in hæc verba B. August. de Ciuit. Dei lib. 2. cap. 4. Veniebamus nos etiam aliquando adolescentes ad spectacula ludibriáque sacrilegiorum, spectabamus arreptitios, audiebamus symphoniacos, ludis turpissimis qui Diis Deabúsque exhibebantur, delectabamur. Cælesti virgini & Berecynthiæ matri Deorum omnium talia per publicum cantitabantur à nequiss. Scenicis, qualia non dico matrem Deûm, sed matrem quorumcumque Senatorum, vel quorumlibet honestorum virorum; immò verò qualia nec matrem ipsorum Scenicorum deceret audire. Liuius li. 29. dicit celebrari solitos pridie Idus Apriles, & lib. 35.* primos scenicos *hos fuisse scribit, à Marco Iunio Bruto primùm exhibitos. Alludit ad eosdem Auctor Apolog. cap. 15. his verbis:* Cybele pastorem suspirat fastidiosum, non erubescentibus vobis. *& paulopòst:* Vidimus aliquando castratum Atyn illum Deum ex Pessinunte, *de quo latiùs ibi adnotat. nostrarum num. 221.*

53. & Apollinares.] *De* Apollinaribus *ludis infrà latiùs lib. de Baptis.*

54. item Cereales.] Cerealia (*inquit Varro li. 5. de ling. Lat.*) *à* Cerere: *ita & ludi* Cereales, *quos factos narrat Liuius 16. anno secundi belli Punici ex Senatusconsulto à Dictatore Gn. Seruilio Gemino, & Magistro Equitum Ælio Pato. Deinde primus Æditilatis inita caussa eosdem C. Memmius Ædil. Cur. fecit eos in Circo celebrari. Neque tamen propterea iidem sunt cum Circensibus: in quo hallucinantur Politianus & Alexander ab Alexand. quippè multo antiquiores à Romulo primùm instituti, & in honorem* (*vti infrà Auctor cap. 4.*) *Neptuni equestris, non* Cereris.

55. & Neptunales.] Neptunalia (*inquit Varro vbi suprà*) *à* Neptuno: *eius enim Dei feriæ.* Neptunales *autem* ludos *eosdem esse existimo cum Circensibus,* Neptuno *equestri sacris.*

56. & Latiares.] *Quod Latinus Rex* (*inquit Festus in Oscillo*) *prælio quod ei fuit aduersus Mezentium Caritum Regem, nusquam paruerit, iudicatúsque sit* Iupiter *factus* Latiaris; *itaque per sex eos dies feriatos, liberos seruósque requirere eum, non solum in terris, sed etiam qua videretur cælum posse adiri per oscillationem, &c. quæ compendij gratia hic omittentes, Lectorem remittimus ad Adnotat. nostras in lib. de Pallio cap. 1. num. 17. Hi ergo sex dierum Auctori ludi* Latiares *dicti, Macrobio verò:* Latiar, *quòd in honorem fierent Iouis* Latiaris *seu* Latialis, *vti legunt Lactantius & Minutius locis citatis Apologet. 8. capit. num. 126. vbi Auctor:* Ecce in illa religiosiss. vrbe Æneadarum piorum est Iupiter quidam, quem ludis suis humano proluunt sanguine. Sed bestiarij, inquitis. Hoc opinor minus quàm hominis, &c. *Ex quo loco patet fuisse hos Gladiatorios ludos.*

57. & Florales.] *De* Flora (*quam meretricem vocat Minutius in Octauio, & Tatianus aduersus Gentes*) florum *vti loquebantur Dea, tractat Lactantius lib. 1. cap. 20. Augustin. de Ciuit. Dei. lib. 4. cap. 8. vbi adnotat Viues quibusdam eandem esse* Floram, *quæ Acca Larentina, matrem Romuli.* Floralia *autem* (*teste Plinio li. 18. ca. 29.*) IIII. *Kal. Maias instituerunt, vrbis anno 516. ex Oraculis Sibyllæ, vt omnia benè deflorescerent. Hunc diem Varro determinat* (*inquit ibidem*) *Sole Tauri*

partem

partem quartamdecimam obtinente. Atqui de Ludis Floralibus in hac verba B. August. de consens. Euangel. lib. 1. cap. 37. Cicero (inquit) sibi Floram matrem Ludorum celebritate placandam ait. In quibus Ludis tanta turpitudo exhiberi consueuit, vt in eorum comparatione ceteri honesti sint.

58. & municipalibus Fastis superstitionis.] Sic denuo cum Gagnao, pro eo quod erat mendosè superstitionibúsque. Quemadmodum enim Fastorum superstitionis Romanæ scripsit 12. libros (quorum sex perierunt) Ouidius, sic & singula Municipia suos Fastos habebant. Fastos autem circa forum in albo propositos à Flauio scribit Liuius prope finem lib. 9. vt quando agi lege posset, sciretur.

59. sacri & funebres.] Sacri erant, de quibus paulo antè Magnæ matri Deûm, Apollini, Cereri, Neptuno, Latiari, Ioui, & Floræ dicati: funebres verò, de quibus infrà cap. 12.

CAP. VII.

60. Communis igitur ludorum origo vtriusque generis, &c.] Nihil etiam hîc in titulo immutauimus, sed caput hoc ad marginem inscripsimus: De apparatibus Ludorum. Atqui placet magis illud excusorum cod. de reatu generali, quàm quod habet MS. genitali.

61. Sed Circensium paulo pompatior suggestus.] Suggestus pro apparatibus vel ornamentis frequenter accipitur ab Auctore; eleganter autem pompatior nouam vocem formauit à pompa; nam & sequitur: quibus propriè hoc nomen pompa præcedit. At si dicat propriè pompam dici Circensium ludorum, ac inde etiam ad vsum communem venisse. Hinc Varro lib. 4. vnã reddit rationem cur Circus dicatur, quòd ibi circum Metas pompa feratur. Huc pertinet illud Ciceronis lib. 1. Offic. Cauendum ne tarditatibus vtamur in gressu mollioribus, vt pomparum ferculis similes esse videamur: & illud Ouidij Fastorum supradictorum lib. 4.

Circus erit pompa celebris.

62. de simulacrorum serie, de imaginum agmine.] Ad intellectum facit quod citatur à Gyraldo hist. Deorum, syntag. 7. ex Plutarcho de simulacro Apollinis Heliopolitani: Vehebatur (inquit) ferculo, velut deuehebantur in pompa ludorum Circensium imagines Deorum.

63. de curribus, de thensis.] Currus, prophana, thensæ, sacra erant vehicula. Thensam enim (teste Festo) ait vocari Sinnius (seu, vti legendum ex Lactantio patet, Sisinnius) Capito vehiculum, quo exuuiæ Deorum ludicris Circensibus in Circum ad puluinar vehuntur, & ex ebore, vt apud Titinium in Barbato, & ex argento. Quæ ipsa Festi verba maluimus ponere, quàm quod habebat Rhenanus partim ex illo, partim ex Padiano in illud Tertulliani lib. de Coron. milit. quas (nempè coronas, de quibus ibi latiùs) ad deducendas thensas cum palmatis togis sumunt. Ex quo interim illud Ciceronis etiam adnotandum: Omnésque Dij, qui vehiculis thensarum sollemnes cœtus ludorum ire iussistis.

64. de armamaxis.] ἁρμάμαξα, vehiculi genus, de quo Herod. lib. 7. ἐκ τοῦ ἅρματος ἐς ἁρμάμαξαν, quod vertit interpres, ex curru in essedum. Valla putat esse virorum vehiculum, ὡς ἀνδρομάξα. sed pro curru, quo mulieres vehuntur, clausis vndique tabernaculis, accipit Plutarchus in Themistocle. Plinius lib. 34. cap. 13. narrat esseda, vehicula, petorita etiam argento ornari solere; quod ad pompam Circensium pertinere puto.

65. illius vrbis, &c.] Rectè in margine Gagnæus adnotauit Romam intelligi. Est autem de vinea intelligendum quod dicit: & surculus modicus ex sua fronde; neque enim ex frondibus aliarum arborum, sed ex trunco aut radice surculi oriuntur.

66. Iouis tamẽ plaustrum est.] Quum Deorum omnium exuuiæ (vti mox diximus) thensa veherentur, maximè certè, Iouis Deûm patris supremi. Ceterùm ex coniectura Latinij, omissa particula: sed, legimus in huius capitis calce: vel modicè locuples, splendida est censu criminis sui.

CAP. VIII.

67. Vt & de locis secundum propositum exequar, &c.] Retinuimus etiam hîc titulum priorem ad marginem: De ludorum locis. Multa autem ex hoc capite descripsit Isidor. lib. 18. Etymol. cap. 28. & post eum Hrabanus vbi suprà.

68. Circus Soli principaliter consecratur, &c.] Primus (teste Cassiodoro Variarum lib. 3. Epist. 51.) hoc spectaculum apud Helidem Asiæ ciuitatem Oenomaus fertur edidisse. Quod postea Romulus in raptu Sabinarum necdum fundatis ædificiis ruraliter ostentauit Italiæ. Deinde (Liuio teste lib. 1.) Tarquinius Priscus Romæ Circum primus instituit, in quo ludos opulentius instructiúsque quàm ceteri Reges fecit. Postea mundi dominus (inquit ibidem Cassiodorus) ad potentiam suam opus extollens, mirandam etiam Romanis fabricam in vallem Martiam tetendit Augustus; vt immensa moles firmiter præcincta montibus (Palatino nempè & Auentino, iuxta Pomponium Lætum de Antiquit. Rom.) contineret, vbi magnarum rerum iudicia clauderentur. Bisseна quippè ostia ad duodecim signa posuerunt. Hæc ab Hermulis, funibus demissis (quò alludit hauddubiè suprà Auctor, quum loquitur de cardinibus balteorum per ambitum) subita æqualitate panduntur. Quod sic explicat sua descriptione Pyrrhus Lygorius, ac si vnico ictu ostia duodecim panderentur. Rationem autem reddit Auctor, & post eum Isidorus (cum quibus etiam conuenit Circi catagraphica sæpè dicta descriptio) quòd ædes Solis medio spatio Circi, & effigies de fastigio ædis emicet. In eo autem quod habet Auctor, Solem non sub tecto fuisse consecratum, sed in aperto, imitatur Vitruuium, vbi de templorum situ tractat. Qui Joui fulguri (inquit) & cœlo & soli & lunæ ædificia sub diuo hypæthráque construuntur. horum enim deorum & species & effectus in aperto mundo & lucenti præsentes videmus. Quamquam tamen ille ibidem Herculi, non Soli, ædem ad Circum collocari iubeat, vbi non fuerint gymnasia neque amphitheatra. Est autem Circus (teste Isidoro) omne illud spatium quod circuire equi solent. Atqui quum Varro lib. 4. de ling. Lat. faciat mentionem Circi maximi, Circi intimi, & Circi Flaminij: videtur primùm, iuxta quod habet Isidorus dicti lib. cap. 27 locus ille idem, qui Circus dicitur, ensibus dumtaxat circundari solitus, deinde & balteis per ambitum conclusus (vti suprà cap. 3. Auctor subindicat) postremùm spectaculis (vti Varro loquitur) circumædificatus. Et intimus Circus, id est interior pars ad Murtiũ vocatus, siue à Murcis, quòd is locus esset inter figulos, siue à Murteto, siue à sacello Murtiæ Veneris, de qua paulopòst auctor. Deinde quũ amplior factus esset, Circus Maximus appellatus sit. Nã (inquit Plin. lib. 36. c. 15.) Circum

Maximum à Cæsare Dictatore exstructum longitudine stadiorum trium, latitudine vnius, sed cum ædificiis iugerum quaternûm, ad sedem CCLX. milium inter magna opera dicimus. Postremum & Circus Flaminius dicitur, qui ædificatus est circa campum Flaminium; qui an idem sit, an alius, dispiciant alij. Exstant interim diuersæ quidem vtriusque descriptiones, sed quæ in multis consentiant.

69. Quod spectaculum primum à Circe habent.] Ad concordiam huius loci cum Varrone, faciunt verba hæc Isidori vbi suprà. Romani (inquit) dictum putant à circuitu equorum, eo quòd ibi circum metas equi currant. Græci verò à Circe, filia Solis, quæ patri suo hoc genus certaminis instituit, asserunt nuncupatum, & ab ea Circi appellationem argumentantur. Fuit autem Maga & venefica & sacerdos dæmonum, in cuius habitu & opere Magicæ artes & cultus idololatriæ recognoscuntur. Atqui quintum hunc Solem fuisse, qui Colchis Æetam & Circen procreauerit, testatur Cicero lib. 2. de nat. Deorum; ad quem alludit Arnob. lib. 4. adu. Gentes: Quintus (inquit) Sol Scythici Regis & versipellis habetur Circes pater nempè.

70. Oua.] Spatia curriculorum in Circo ouis notata fuisse ex Liuio, Dione, & Cassiodoro primus adnotauit Alciatus lib. 4. Parergon cap. vlt. Quò etiam alludit Varro de re Rustica lib. 1. ca. 2. quum dicit apud illum Agrius: Nō modò illud ouum sublatum est, quod Ludis Circensibus nouissimi curriculi finem facit quadrigis, sed ne illud quidem ouum vidimus, quod in Cereali pompa solet esse primum. De his ita vbi suprà Cassiodorus: Nec illud irritum putetur, quòd Metarum circuitus ouorum erectionibus exprimatur; quando actus ipse, multis superstitionibus grauibus, oui exemplo, geniturum se aliqua profitetur. Atqui ad huius loci intellectum etiam facit dicta descriptio. Vide etiam num. 72.

71. honori Castorum adscribunt.] Explicatiùs paulo Isidorus: Castoris & Pollucis, quippè qui nomine Castorum antiquitùs vocentur. Hinc apud Trebellium Pollionem & Capitolinum, Ædes Castorum. Arnobius similiter. Tindaridæ Castores (inquit) vnus equos domitare consuetus, alter pugillator bonus. Castori interim singulari numero vsurpat etiam Auctor infrà lib. 4. aduers. Marc. vbi de eorum patre latiùs, & cap. sequent. Itaque Castori & Polluci deputatur hæc species.

72. Delphinos Neptuno voueut.] Gagn. Delphines. Perinde est. Delphinos autem vocat Auctor columnas Delphinis inscriptas, de quibus citat Alciatus loco citato Dionem lib. 49. qui tradit Marcum Agrippam, quum in ἱπποδρόμῳ (quod nos Circum dicimus) videret plerosque errantes in numero, dum duorum stadiorum circuitionem cursúmque minus rectè obseruarent, iußisse fieri τούς τε δελφῖνας καὶ ᾠοειδῆ δημιουργήματα (pro quo interpres vertit machinas seu phalas in oui formam, quas Metas dicimus,) quibus viarum circuitus certiùs demonstrarentur. Atque eò alludere Iuuenalem hoc versu.

Cōsulit ante Phalas Delphinorúmque colūnas.

Atqui tum ad has, tum ad eas quæ sequuntur columnas, refertur illud Seueri & Antonini hac tempestate rescriptum: Si columnas Circensibus promisisti, &c. l. 1. §. denique. ff. de pollicit. Atqui comprobatur Auctoris sententia, quod habet Hyginus in Delphino: Qui Neptuno (inquit) simulacrum faciunt, Delphinum aut in manu aut sub pede eius constituere videmus, quod Neptuno gratiss. esse arbitrantur. Atque adeò in dicta descriptione super Columnas Delphino sacras oportet superius adsculpi Delphini.

73. columnas sessias à sementationibus, messias à messibus, tutelinas à tutelis fructuum.] Religione veteri constitutum fuit (si Cælio Rhodigino Antiqu. lect. lib. 1. cap. 30. creditur) vt qui Salutem Semoniam, Setiam Segestam, Tutelinam inauspicatò nominasset, is ferias obseruasset. Quod habere illum ex Macrobio testatur Turnebus Aduer. lib. 20. cap. 36. vbi & citat locum Plinij similem lib. 18. cap. 2. Seiam (inquit) à serendo, Segestam à segetibus appellabant, quarum simulacra in Circo sunt, tertiam ex iis nominare sub tecto religio est. Hanc postremam Macrobius lib. 1. Saturn. cap. 16. vocat, quemadmodum & hic Auctor, Tutelinā; atque adeò quum adnotet Turnebus in MS. Plinio legi: Seriam, ego ex vicinitate literarum puto legendum Setiam, quamquam interim Macrob. Seiam vocet; & eandem rectè adnotat Turneb. hic vocari Sessiam. Ego verò etiam existimo eandem esse Plinij Segestam, Macrobij Segetiam, & Tertulliani Messiam. Quæ tria explicatiùs distinguuntur à Petro Crinito de honest. discipli. lib. 25. cap. 11. & B. August. de Ciuit. Dei. lib. 4. cap. 8. Seia (inquit) quæ satis frumentis opitulatur, antequam è solo existant; Segetia, cui segetes ipsæ commendantur; Tutulina collectis atque reconditis, seu potius (vti & apud Varronem & Nonium Marcellum & omnes scriptores) legendum censeo, quòd à Tutela deriuetur, Tutelina. fuit namque ei & ara dicata, in Auentino, ad tutelam populi Romani. Habes Columnas Sessias, Messias & Tutelinas etiam in dicta descriptione.

74. Eosdem & Samothracas existimant.] Imitatur hic Auctor Varronem lib. 4. de ling. Lat. Terra enim (inquit) & cælum, vt Samothracum initia docent, sunt Dei Magni, & hi quos dixi multis nominibus. Nam neque quas Samothracia (sic enim lego, pro eo quod alij Ambracia, vel Imbrasia) duas viriles species aheneas Dei Magni, neque vt volgus putat, hi Samothracij Dij, qui Castor & Pollux; sed hi mas & fœmina, & hi quos Augurum libri scriptos habent sic: Diuipotes (hoc est enim quod addit Auctor: potentibus, valentibus) & sunt pro illis, qui in Samothrace θεοὶ δυνατοί. Habes vbi suprà etiam Aras Deorum Potentium & Valentium, de quibus & num. 41.

75. Obelisci enormitas, vt Hermateles adfirmat, &c.] De hoc Plinius lib. 36. cap. 9. Is autem Obeliscus (inquit) quem Diuus Augustus in Circo magno statuit, excisus est à Rege Semneserteo, quo regnante Pythagoras in Ægypto fuit, centum viginti quinque pedum & dodrantis præter basim eiusdem lapidis. Is verò qui est in campo Martio, nouem pedibus minor, à Sesostride. Inscripti ambo, rerum naturæ interpretationem Ægyptiorum (atque hinc est quod addit Auctor: Scriptura eius, vnde & census, de Ægypto superstitio est) opera Philosophiæ continent. An autem legendum sit cum Gelenio: Hermateles, an cum Gagnæo: Termateles, poterit iudicare Lector, vbi aliquid de alterutro Auctore inuenerit. Atqui Cassiodorus vbi suprà duos in Circo Obeliscos ponit: Obeliscorum (inquit) prolixitates ad cæli altitudinem subleuantur; sed potior Soli, inferior Lunæ dicatus est. Vbi sacra priscorum Chaldaicis signis (pro eo quod Tertull. & Plinius de Ægypto) quasi litteris indicantur. Eosdem reperire est in supradicta descriptione.

76. matre magna.] Ita Tellurem nuncupatam manifestū est, ex eo quod infrà cap. sequ. Terrę matri, inquit, qua

quæ Euripo præsidebat, *sicuti ex dicta descriptione constat, leoni insidens, iuxta illud:*

Sedibus in curru bijugos agitare leones.

77. ea itaque illic præsidet Euripo.] *Plinius similiter lib.8.cap.7. post Suetonium, vbi de Elephantis agit, qui ne erumperent, circundati erant clathris, seu vti alij legunt, clostris ferreis. Qua de causa (inquit) Cæsar Dictator postea simile spectaculum editurus,* Euripis harenam circundedit, *quos Nero Princeps sustulit. Super quo loco Hermolaus:* Euripi, *fossæ in ludis circundatæ pro sepibus, quorum loco temporaria prius clostra fuerunt. Eodem pertinet quod habet Spartianus in Heliogabalo:* Euripis *vino plenis nauales Circenses exhibuit. De eodem Cassiodorus in hæc verba vbi suprà. Euripus maris vitrei reddit imaginem, vnde illuc* Delphini *equorei aquas interfluunt.*

78. Murtias quoque idolum fecit. Murtiam enim, &c.] *Sic omninò legendum, non* Mortiam, *tum quòd præcedit* Murtias, *tum quòd omnes veteres Auctores* Murtiam, *seu* Murceam, *hanc Deam nuncupent. Atqui quòd apud* Metas *coleretur, indicat illud Apuleij lib.6. cùm dixit* Metas Murtias, *tum quòd P.Victor in* XI. *regione vrbis Ædem* Murciæ *constituit, sicuti & Circum. Quòd autẽ* Murtia *Dea amoris vocata sit, patet ex Plinio lib.15. Quin (inquit) & ara vetus fuit Veneri* Myrteæ, *quam nunc* Murtiam *vocant. Aliunde interim deriuat eam hîc Auctor à* Murtia, *qui idolum primus fecerit. Plinio partim consentit Varro de ling. Lat. li.4. loco suprà citato, deriuans aut à Murteto, seu Myrteto, vt Plinius, in quo sacellum erat ædificatum* Murtiæ Veneri, *aut à Murcis, id est figulis. Atqui in dicta Circi descriptione visitur etiam* Æd. Murtiæ.

79. Ceterùm & plateæ, & forum, & balneæ, & stabula, & ipsæ domus nostræ sine idolis nõ sunt.] Platearum, *siue Compitalitios Deos suprà cap.5. Lares esse diximus. Mercurio Vitruuius in* foro *templum construi vult. In balneis & in stabulis & in domibus Dij penates constitui solent. Eodem pertinent, de quibus libro sequ. Ostiorum dij.*

80. Proinde si Capitolium, si Serapeum.] *De* Capitolio *infrà cap.12.num.127. de* Serapeo *suprà Apolog. cap.18. num.271.*

CAP. IX.

81. Nunc de artificio quo Circenses exhibentur, &c.] *Caput hoc ad marginem adnotauimus eodem titulo quo prius:* De arte Circi. *quod integrum ferè descripserunt Isidorus & Hrabanus vbi suprà.*

82. Res equestris retrò, &c.] *Hunc locum ad verbum penè transcripsit Isid. lib.18. cap.27. de ludis Circensibus. vbi quod Auctor* retrò *dixit, ipse:* antea. *item* & vtique cõmunis vsus huius reatus non erat, *pro:* communis vsus reus non erat; *&:* translatus est, *pro eo quod Auctor:* transiit, *iuxta MS. non enim rectè legebatur* transit. *Rectè autem Tertullianus; nam & ab equis Hippodromos Græcis* Circus *dicebatur.*

83. Itaque Castori & Polluci deputatur hæc species.] *Isidorus:* deputantur hæ species; *sed illud placet, eo quòd præcedat:* res equestris de dorso agebatur. *Huc autem pertinet imprimis quod habet Arnobius lib.8. Testes equestrium fratrum in lacu sicut se ostenderant, statuæ consecratæ, qui anheli spumantibus equis atque fumantibus de Perse victoriam eadem die qua fecerant, nuntiauerunt. Ad quod alludit Prudentius adu. Symmachum his verbis:*

Nocturnique equites celsæ duo Numina Romæ.

Legit etiam Isidorus: quibus equos à Mercurio distributos historiæ docent, pro eo quod nos: Stesichorus docet; *qui si exstaret, aliquid hac de re adnotari posset. Fortassè id habet libro quem scripsit de vituperatione Helenæ; de quo* Stesichoro *inquam, Poëta insigni, Quintil. lib.16. cap.1. & Horatius lib.4. Carm.*

84. Sed & Neptunus equestris, &c.] *Vicissim hîc castigandus est Isidorus omissa voce* ludus, *& ita vt legatur* ἵππιον, *non Hippon. Atqui de* Neptuno equestri *latiss. Gyraldus histor. Deorum syntag.5. ex Dionysio Halicarnassæo, Pausania in Achaicis & Arcadicis, Diodoro Siculo, Valerio Probo, Festo, Phurnuto, Artemidoro 1. Onirotticon. Qui ferè in hoc consentiunt, quòd equitationis inuentor fuerit, vt fabulas omittamus, quódque primus equos domuerit. Atqui Isidorus hîc addit:* Sed & Marti & Ioui in ludis equi sunt consecrati. *cui correspõdet, quòd legatur etiam Hippius Mars, & Hippia Iuno. quare videtur apud illum potius legi debere* & Iunoni, *quum nusquam Iupiter Hippius legatur aut equestris.*

85. De iugo verò quadrigas Soli, bigas Lunæ, &c.] *Isidorus vbi suprà cap.36. de equis quibus currunt:* Quadrigæ *(inquit) &* Bigæ *& trigæ, & seiugæ, à* numero equorum *&* iugo *dictæ. Ex quibus* Quadrigas Soli, Bigas Lunæ, *trigas inferis, seiugas Ioui; desultores Lucifero & Hespero sacrauerunt.* Quadrigas *ideò* Soli, *quia per quatuor tempora annus vertitur, ver, æstatem, autumnum, & hyemem.* Bigas lunæ, *quoniam (sic enim lego, pro: quo) gemino cursu cum* Sole *contendit, siue quia nocte videtur & die; iungunt enim vnum equum nigrum, alterum candidum. Vide infrà latiùs num.90.*

86. Primus Erichthonius currus & quatuor ausus Iungere equos, rapidisq; rotis insistere victor, &c.] *Ita hunc locum restituimus, iuxta quod admonuit Harrisius, tum ex Virgilio Georg.3. ex quo sumpti sunt hi versus, tum ex Isidoro vbi suprà cap.34. qui addit* Erichthonium, *quod res est, Athenis regnasse, & legit* portentum dæmoniacum, *pro eo quod excusi Tertulliani cod.* dæmonicum. *sed istud placet, eo quòd & Lactantio* dæmonicæ *fraudes appellentur. Atqui ad huius loci intellectum facit, quod habet in dictum Virgilij locum Seruius: Vulcanus (inquit) impetrato à Ioue Mineruæ coniugio: illa reluctante effectum libidinis proiecit in terram. Inde natus est puer draconteis pedibus, qui appellatus est* Erichthonius, *quasi de terra & luto procreatus. Hic ad tegendam pedum fœditatem iunctis equis vsus est curru. Porrò his consentit etiam Plinius lib.7. cap.56.* Bigas *(inquit) primum iunxit Phrygum natio,* Quadrigas Erichtonius.

87. Trochilus Argiuus, &c.] *Hinc ita castigandus & supplendus Isidorus:* Si verò Trochilus Argiuus auctor est currus, primò *(sic enim & hîc lego, pro eo quod erat* primæ) Iunoni currum dedicauit. *Lego enim iuxta emendationem Leopardi lib.1. cap.15.* Trochilus. *pro eo quod hîc antea erat* Acrophilus, *iuxta Gelenium & Gagnæum, aut* Prophilus *in margine apud Gagnæum. Adducitur autem auctoritate Theonis in hæc verba:* οἱ δὲ μυθολόγοι τὸν ἡνίοχον λέγουσιν εἶναι ἔλλαλον ἢ βελλεροφόντου, ἢ τροχίλου τῆς καλλιθέας παιδὸς, *&c. Item Pausaniæ in Atticis* ὕστερον *(inquit)* δὲ τρόχιλον τὸν ἱεροφάντην φυγόντα ἐξ ἄργους, *&c. Quare eodem modo etiam legẽdum est apud Eusebium in Chronicis: Primus quadrigas iunxisse fertur* Trochilus, *non autem vti hactenus:* Arogilus, *seu* Proclyrus, *& apud Hyginum. Nonnulli etiam qui de syderibus scripserunt, hunc natione Argeum,* Trochilum

(non autem Orsilochum) nomine, primum inuentorem quadrigarum esse dixerunt, & pro inuentione syderum locum possedisse.

88. primò Iunoni id opus suum dedicauit.] An quia Argiua Iuno, an verò quòd dedicator eius currus, quo de more ad sacra persiciunda pergebat, duobus fratribus currum subeuntibus, vti narrant Palæphatus in Incred. hist. Herodotus & Valerius Maximus, si creditur Gyraldo vbi suprà syntag. 3.

89. si idem est Quirinus.] Vide Adnotat. nostras in Cypr. lib. de Idol. vanit. nu. 19. & suprà cap. 6. nu. 37.

90. albus & russeus.] Pro eo quod hîc, & bis postea: russeus legitur, Gagnæus legebat & similiter Isidorus: roseus. verùm nostram veram esse lectionem patet vel ex his verbis: russeus æstati ob Solis ruborem. Quum enim duo Soli adscribantur equi à Martiali, Xanthus & Æthon, & ξανθὸς Græcè rufeum significet flauum, & proinde etiam russeum. Eodem pertinent ferè quatuor nomina equorum apud Ouidium, Pyrois, Eous, Æthon, & Phlegon, & quæ sunt apud Fulgentium Mythol. lib. 1. Erythræus, Actæon, Lampos, & Philogeus. Nam Pyrois & Erythræus, russeum etiam significat, si Græcam deriuationem spectemus. Certè etiam Cato Orig. lib. 7. russea facie dixit, de qua latiùs lib. de Hab. mulieb. Similiter castigandus Cassiodorus lib. 3. Variarum epist. 34. Colores autem in vicem temporum quadrifaria diuisione funduntur. Prasinus virenti verno; Venetus nubilæ hyemi, russeus æstati flammeæ, albus pruinoso autumno dicatus est.

91. russeum alij Marti.] Etiam hinc confirmatur dicta lectio. Q. enim Calaber Paralip. in Homer lib. 8. inter quatuor Martis equos, Phlogium etiam enumerat, ab igne, cuius color russeus.

92. album Zephyris.] Imprimis Phœnicen Vsonem Taauto templa posuisse, & illi sacra fecisse narrat Eusebius lib. de Præparat. Euang. vbi de Phœnica theologia tractat, si Gyraldo creditur, syntag. 5. Virgilius verò Æneid. 8. inducit pecudem albam Zephyris fœlicibus immolasse. Reddit rationem Isidorus vbi suprà cap. 42. quia sereni ferè Zephyri.

93. prasinum terræ matri.] Huius rationem reddit etiam ibidem Isidorus, quia terra viridis; & similiter Veneti, quod mari tribuebatur, quia cærulei est coloris.

Cap. x.

94. Transeamus ad Scenicas, &c.] Hic ex tribus titulis in vnum caput coniunctis, vnicum hunc in margine adnotauimus: De Theatro & Artibus Scenicis. Imitatur autem etiam hîc, & quædam ad verbum describit vbi suprà Isidorus cap. 43. cuius hoc ad intellectum huius capitis & 17. facit. Scena (inquit) erat locus infra Thearrum in modum domus constructa cum pulpito, qui pulpitus orchestra dicebatur; vbi cantabant Comici, Tragici; atque saltabant Histriones & Mimi. Dicta autem Scena, Græca appellatione, eo quòd in speciem domus erat instructa: vnde & apud Hebræos Tabernaculorum dedicatio à similitudine domiciliorum Scenopegia dicebatur. In Orchestra autem (vti addit cap. 44.) etiam Poëtæ, Comœdi & Tragœdi ad cantum cõscendebant, hísque canentibus alij gestus edebant. Officia Scenica, Tragœdi, Comœdi, Themelici, Histriones, Mimi, & Saltatores.

95. infœlicitate thuris & sanguinis.] Vide Adnotat. nostras in Apolog. cap. 30. num. 442. & 444.

96. inter tibias & tubas.] Tibiæ (inquit Gyraldus hist. Deor. syntag. 17.) quibus in sacris vtebantur, ex buxo fuerant; quæ autem in ludis, ex tibiæ asininæ osse, aut ex argento confectæ erant. Vbi etiam citat latiorem hac de re tractatum suum in Poëtarum historia de Scena. Desumpsit ille id ex Plinio lib. 16. cap. 36. Qui etiam lib. 7. cap. 56. Obliquam (inquit) tibiam Midas in Phrygia, geminas tibias Marsyas in eadem gente inuenit. Vbi & paulo priùs Æneam tubam Piseum Tyrrhenum inuenisse tradit.

97. designatore & haruspice.] Sic omninò lego, pro eo quod erat: dissignatore. Ex eo verò quod præcedit: funerum & sacrorum, videtur Auctor loqui de funerum designatore, & sacrorum haruspice. de hoc infrà latiùs lib. de Idololatria, & de Anima. Designator autem, etsi Budæo qui funebri pompæ præerat, & ab Auctore Pollinctor appellatur Apolog. cap. 13. vti ibi adnotauimus num. 198. Verùm quia ibi quo differt (inquit) ab haruspice pollinctor, nam & haruspex mortuis apparet; verisimilius est & ad funera, & ad sacra referri ab Auctore Designatorem & haruspicem: immò & ad Ludos. Nam Vlpianus l. Athletas. ff. De his qui notantur infamia. Designatores nominat, quos Græci βραβευτὰς appellant, qui ministerium, non autem artem ludicram exercent. βραβευτὴς autem is erat, qui distribuebat βραβεῖα.

98. Theatrum propriè sacrarium Veneris est.] Quum Agricultores feriatis diebus (inquit Cassiodorus Variarum lib. 4. epist. 52.) sacra diuersis numinibus per lucos vicósque celebrarent Athenienses, primum agreste principium in vrbanum spectaculum collegerunt. Theatrum Græco vocabulo visorium nominantes, quòd eminus astantibus turba conueniens sine aliquo impedimento videatur. Frons autem Theatri Scena dicitur, ab vmbra luci densiss. vbi à pastoribus inchoante verno diuersis sacris carmina cantabantur, ibi & actus musicus & prudentiss. sæculi dicta claruerunt. Theatrũ verò ἀπὸ τοῦ θεῶμαι, id est, à spectando. Clariùs Tertullianum explicans Isidor. dicti lib. cap. 42. Theatrum erat (inquit) quo Scena includebatur, semicirculi figuram habens, in quo stantes (immò postea etiam sedentes) omnes inspiciunt. Cuius forma primùm rotũda erat, sicut & Amphitheatri, postea ex medio Amphitheatro Theatrum factum est. Cur verò Veneris sacrarium, infrà hinc & cap. 17. apparet. De theatris verò pensilibus Curionis, suprà ex Plinio diximus cap. 3. De Theatro M. Scauri ibidem paulo priùs: Hic (inquit) fecit in Ædilitate sua opus maximum omnium quæ vnquam fuere humana manufacta, non temporaria mora, verumetiam æternitatis destinatione. Theatrum hoc fuit. Scena ei triplex in altitudine CCCLX. columnarum, in ea ciuitate quæ sex Himettias nõ tulerat sine probro ciuis ampliss. Ima pars Scenæ è marmore fuit, dimidia è vitro: inaudito etiam postea genere luxuriæ. Summa tabulis inauratis, vt diximus, ima duodequadragenum pedum. Signa ærea inter columnas fuerunt tria milia numero. Cauea ipsa cepit LXXX. hominum milia. Meminit item idem Theatri Marcelli ab Augusto dedicati lib. 8. cap. 17.

99. Nam sæpè Censores renascentia cum maximè theatra destruebant.] Quum plures eiusmodi Censorum edicta aduersus Theatra passim occurrant in Liuio, de Nasica Scipione sic scribit B. August. lib. 2. de ciuitate Dei cap. 5. de simulacro agens, & ludis Deûm matris. Absit (inquit) vt Senator populi Romani, ea mente præditus, qua Theatrum ædificari in vrbe fortium

tium virorum prohibuit, sic coli vellet matrem suam, vt talibus Deæ sacris propitiaretur, qualibus matrona verbis offenderetur. Atqui videtur Auctor pro eodem habere: in testimonium, & : in exaggerationem.

100. Itaque Pompeius Magnus solo theatro suo minor, &c.] Tertullianum imitatus videtur his verbis vbi suprà Cassiodorus: Hos ritus (inquit) Romani sicut ceteras culturas ad suam remp. trahentes, ædificium alta cogitatione conceptum magnanimitate mirabili condiderunt. Vnde non immeritò creditur Pompeius hinc potius Magnus fuisse vocitatus. De hoc etiam vbi suprà Plinius. Pompeij Amphitheatri cauea toties multiplicata vrbe, tantoque maiore populo, sufficiat largè XL. milibus. Fortaßis fuit duplex Theatrum, quale suprà Curionis, atque hinc à Plinio Amphitheatrum dictum. Aut potius, quod colligi potest ex variis Plinij locis, tum antea, tum postea hoc libro citatis, patet pro eisdem vsurpasse Plinium & Circum & Theatrum, & Amphitheatrum, vbi de variis animantibus Romæ exhibitis agit.

101. Veneris ædem superposuit, &c.] Tractat latius istud Plutarchus in vita Pompeij, quòd iuxta Porphyrionem, victrici Veneri ædes superposita sit in theatro Pompeij. Meminit & Plinius lib. 8. Pompeij (inquit) altero Consulatu dedicatione templi Veneris victricis pugnauere in Circo XX. aut vt quidam, XVII. elephanti, Getulis ex aduerso iaculantibus, mirabili vnius dimicatione, qui pedibus confoßis repsit genibus in cateruas, arrepta scuta iaciens in sublime, quæ decidentia voluptate spectantibus erant in orbem circumacta, veluti arte, non furore belluæ iacerentur.

102. quòd sunt Dionysia penes Græcos.] De Liberalibus suprà cap. 5. Eadem fuisse appellata à Græcis Dionysia vel inde patet, quòd eundem fuisse & Liberum, & Bacchum, manifestius sit quàm quod probatione indigeat, atque Bacchum Dionysum à Græcis appellatum tradit Euseb. de Præparat. Euang. lib. 2. cap. 2. eo quòd ad speluncam Nisæ, quæ inter Phœniciam & Nilum sita est, puer à Mercurio transmissus sit, ibidem à Nymphis educatus. Quibus addit quod huic loco maximè conuenit. Satyri (inquit) eum secuti dicuntur, qui saltando & Tragicè canendo voluptatem ei adferebant. Ab hoc primùm Theatrum & Musicam fuisse harmoniam inuentam. Atqui hîc omisimus illud: DE ARTIBVS SCENICIS, & quod non ita multopòst erat: DE ARTIBVS, quia ex margine in textum irrepserant. Deinde ex MS. & Isidor. dicti lib. cap. 51. legimus: quæ priuata & propria sunt Scenæ de gestu & corporis fluxu, non: flexu, eo quòd sequatur, iuxta quod castigauimus ex eodem: Nam mollitiam (seu molliciem) Veneri & Libero immolant, illi per sexum, illi per fluxum dissoluti, pro quo corruptè legebatur: dissolutis.

103. Quæ verò voce & modis & organis & lyris transfiguntur.] Ita etiam ex eodem, pro eo quod erat: organis & litteris; nam & Poëta lyris sua concinebant carmina: hinc Lyrici dicti. Si interim ad Mercurios postremum illud referatur, posset retineri litteris, vtpotè quarum inuentum illi tribuit Auctor infrà de Coron. militis. Veruntamen ibidem: Sed etsi neruos (inquit) idem in sonum strinxit, non negabo: quorum quum vsus sit etiam in lyris, placet magis hæc lectio. Conuincitur denique ea lectio ex B. Cypriano lib. de Spect. cap. 2. vbi Auctorem imitatus; Græca (inquit) certamina vel in cantibus, vel in fidibus, vel in vocibus, vel in viribus præsides suos habent varia dæmonia.

104. Apollines & Musas & Mineruas & Mercurios mancipes habent.] Vel hinc confirmatur præcedens lectio: nam & Apollinis simulacro lyra adiungebatur, & Musis tribuebatur lyra septichordis, quemadmodum & Musica ab eis ita cognominata, atque adeò omnis generis & vocum modi & organa instrumenta reliqua. Rectè etiam & Mineruis & Mercuriis eadem tribuuntur, eo quòd artium omnium illi parentes tradantur. Plura vide apud Gregorium Gyraldum de Diis Gentium, de Apolline & Musis syntag. 7. de Mineruis syntag. 11. & de Mercuriis syntag. 9. Ex quo opere multa me paßim fateor descripsisse his in hunc librum Adnotationibus, eóque magnoperè me adiutum, quippè qui multum lucis addere poßit scriptoribus omnibus. Porrò quid mancipes dij, vide Apolog. cap. 11. num. 164.

105. nequam spiritus scilicet dæmones.] De his vide peculiariter capita integra 22. 23. & 27. Apologetici, & Adnotat. ibidem nostras. Atqui lego in calce capitis: constituerant ex MS. pro: constituerunt.

CAP. XI.

106. Vt ordo peragatur, ineamus etiã agonum retractatum.] De titulo priori nihil immutauimus, præterquàm quòd ad marginem reiecerimus, qui est: De Agonibus. Atqui nemo exactiùs omnis generis Agones describit quàm Auctor ipse. Imprimis infrà in Scorpiaco: Agonas (inquit) istos, contentiosa sollemnia, & superstitiosa certamina Græcarum & religionum & voluptatum, quanta gratia sæculum celebret, etiam Africæ liquuit. Adhuc Carthaginem singulæ ciuitates gratulando inquietant, donatam Pythico agone post Stadij senectutem. Ita ab æuo (alludens quantum apparet ad Ludos sæculares, de quibus in Argumento) digniß. creditum est, studiorum experimentum committere artes, corporum & vocum præstantiam expendere, præmio indice, spectaculo iudice, sententia voluptate; qua nulla sunt prælia, nonnulla sunt vulnera, pugni quassant, calces arietant, cæstus dilaniant, flagella dilacerant; nemo tamẽ Agonis Præsidem suggillauerit, quòd homines violentiæ obiectet. Iniuriarum actiones extra Stadium: sed quantum liuores illi & cruores & vibices negotiantur intendit, coronas scilicet, & gloriam, & dotem, priuilegia publica, stipendia ciuica, imagines, statuas, & qualem potest præstare sæculum de fama æternitatem, de memoria resurrectionem. Pyctes ipse non quæritur, dolere se non vult; corona premit vulnera, palma sanguinem obscurat; plus victoriarum est quàm iniuriarum. Hunc tu læsum existimabis, quem vides lætum? Sed nec victus ipse, de Agonotheta casum suum exprobrabit. Deinde Metaphoricῶs Christus ab Auctore cap. 3. lib. ad Martyras vocatur Agonothetes, Xystarches & Epistates, vbi rectè exponitur per Rhenanum Agonothetes, qui certamen instruit præmiis propositis, Xystarches, Xysti præses, loci (inquam) in quo per hyemem exercebantur, & Epistates, Athletarũ magister; addens apud Athenienses, qui decem viris diurno præerat imperio, ἐπιστάτην dictum Demostheni, Metaphora accepta ab iis qui in acie ἐπιστάται & παραστάται apud Ælianum appellantur, quos rectè Thessalonicensis Gaza transtulit Substites & Astites. Adijcit ibidem Rhenanus apud Græcos olim luctaturos Athletas ceromate, id est oleo cerato perfundi solitos, quibus sic vnctis puluis inspergebatur; hinc vnctores Ceromatistas dictos, atque adeo Christum suos athletas spiritu vngere. Deinde locum certaminis, in quo athletæ cõgrediun-

tur, σκάμμα Græcis dictum, quòd is fossa cingi soleret, παρὰ τὸ σκάπτω, atque adeò prouerbialiter dixisse ibidem Tertull. ad hoc Scamma produxit, de quo latius inter Prouerbiales formulas in nostris Prolegomenis. Denique Et Athletas ad strictiorem disciplinā segregari solere, & ibidem Tertull. & epist.2. ad Donatum tradit B. Cyprianus, de quo videat ibi Lector Adnot. nostras num. 23. & infrà quoque, vbi de Gladiatoribus agemus; nam idipsum in illos competit.

107. Proinde Tituli.] Illud: Tituli ex MS. adiecimus; nam eodem ordine & de reliquis agit, primùm ab origine, deinde à Titulis, ab apparatibus & à locis.

108. Olympia Ioui quæ sunt Romæ Capitolina.] Hercules (inquit Plinius lib.7.cap.56.) Olympiæ Athleticam instituit, ab his quòd quinto quoque anno fierent Olympiades, de quibus sic Euseb. in Chronicis: Æschyli (inquit) Iudicis Atheniensium anno 2. prima Olympias acta, qua erat Agon Gymnicus, in quo Chorabus Heliensis exstitit victor. Helij enim agunt quinquennale certamen quatuor annis in medio expletis, in quibus principes annui constituuntur quatuor: quam Olympiadem Iphitus filius Praxonidis siue Hæmonis primus construxit: idque anno 3. Phaceiæ regis Israël. Cui correspondet illud Pomponij Melæ: in Achaia quondam Pisa Oenomai Elis, & nomen delubrúmque Olympij Iouis, certamine Gymnico, ipso simulacro, quod Phidiæ opus est maximè celebre.

109. Herculi Nemæa.] Nemæa (inquit Rhenanus in lib. de Cor. milit.) celebrabantur in honorem Herculis, qui in Nemæa sylua leonem occidit. Ludi instituti propter Archemorum.

110. Neptuno Isthmia.] Ludos Gymnicos (inquit vbi suprà Plinius) in Arcadia Lycaon, funebres Acastus in Iolco, post eum Theseus in Isthmo. Hinc & Strabo lib. 8. In Isthmo (inquit) Neptuni, quem Isthmium vocant, templum eminet, picearum arborum luce circumclusum, vbi ludos Isthmios decertatos Corinthij celebrare solent. Legimus autem cum MS. ceteri mortuorum varij agones, pro eo quod erat: mortuarij.

111. de sacerdotalibus præsidibus, de Collegiariis ministris.] Similiter suprà dixit cap.7. Quot collegia, quot sacerdotia, quot officia. Atqui Sacerdotum Collegij meminit Cicero aduers. Verrem, & mox Auctor Collegij artium Musicarum, Minerualium, Apollinarium, & Martialium per duellum, per tubam. Atqui Numa Pompilius plura in ciuitate (vt Plutarchus scribit) Collegia constituit, quæ per artes singulas distinxit. Ea L. Iulio & C. Mario Coss. Senatusconsulto sunt sublata, quum aduersus Remp. esse viderentur. Post nouem deinde annos quàm sublata fuerant, P. Clodius (vt est apud Padianum) legem tulit de Collegiis restituendis, nouísque in ciuitate instituendis. Vnde Cicero: Collegia (inquit) non solùm quæ Senatus tulerat restituta, sed innumerabilia quædam ex omni fæce vrbis ac seruitio concitata; idque ad varios Deorum honores. Dehinc Iulius Cæsar (Suetonio teste cap.42.) cuncta Collegia præter antiquitùs constituta detraxit. Quod ipsum testatur etiam in Octauij cap.31. idem refert in Claud. c.21. quòd in cooptandis per Collegia sacerdotibus, neminem nisi iuratus nominauit.

112. vt stadio Circum æmulentur.] στάδιον iuxta Gell. lib.1. cap. 1. ἀπὸ τῆς στάσεως, id est à statione, quòd Hercules eo spatio vno spiritu confecto, constitisset. Institutum quippè ab Hercule Stadium tradunt, eúmque pedibus suis metatum esse id Stadium, quod est Pisis apud Iouem Olympicum, fecisséque longum pedes sexcentos. Atqui Domitianus Romæ inter cetera etiam Stadium exstruxit. Hinc Iulio Firmico Stadiodromus, qui stadium præcurrit; item & Plinio lib.34. cap.8. Leontius (inquit) fecit Stadiodromum Astylon, qui Olympiæ ostenditur. Neque enim Astylos, loci ipsius nomen, vt quidam volunt, sed Athletæ. Legimus verò cum MS. & ipsum eius idoli, ex quo adiecimus; eius.

113. Sed & Gymnicas artes Castorum, &c. disciplinæ prodiderunt.] Sic iterum cum Gagnæo, pro eo quod irrepserat Gymnicæ. Gymnicus autem ludus (inquit Isidor. vbi suprà cap.17.18.19.20.21.22. & 23.) est velocitatis aut virium gloria. Antea certantes cincti erant ne nudarentur: post relaxato cingulo repentè prostratus & exanimatus est quidam cursor, quare ex consilij decreto tunc Archon, id est Xystarches, Hippomenes, vt nudi deinceps omnes exercitarentur, permisit. Ex illo γυμνικὸς dictus est (sic enim legendum ibi censeo, non Gymnasium, de quo priùs egerat) quòd iuuenes nudi exerceantur in campo, vbi sola tantùm pudenda operiantur. Genera autem Gymnicorum quinque, Saltus, cursus, iactus, virtus, atque luctatio. Atqui teste Plinio lib.7. cap.56. ludos Gymnicos instituit in Arcadia Lycaon.

CAP. XII.

114. Superest illius insigniss. spectaculi acceptiss. recognitio. Munus, &c.] Etiam hic priorem titulum retinuimus, at in margine reiecimus istum: De Munere. Quod ipsum ita pulchrè quid sit explicat, vt commentario magno non sit opus, vti etiam adtigimus epist.2. B.Cypr. ad Donatum, num.27. ad illud: Et spectaculi licet pretium largior Muneris apparatus amplificet. Eodem pertinent phrases Iurisconsultorum, Munus dare, l. Mortuo. & Munus edere, l. Charidemus. De pollicit. Quòd autem Auctor hic & Apolog. cap. 4. non vno in loco Cicero simpliciter Munus, Sueton. in Cæsar. cap.39. Munus gladiatorium dixit. Munerarium autem (inquit Quintilian. lib. 8. cap. 3.) Augustus primus dixit: eodem appellat nomine & Suetonius Domitianum cap.10. cùm ferarum spectaculum seu Gladiatorum ludum exhiberet. Cuiusmodi, quando, & à quibus exhibiti sint ludi, mox dicemus latius. suprà etiam aliquot adnotauimus nu.77. 98 & 101. Atqui B. quoque Irenæus lib. adu. hæres.1. cap.1. hæreticis inter cetera impingit, quòd non abstinerent, quod est apud Deum & homines odiosum (sic enim lego pro: ociosum) Muneris homicidiale spectaculum.

115. quoniam officium etiam Muneris nomen est.] Huc pertinet quòd Veteres Officium munúsque ferè coniungere soleant. Hinc Cicero lib.1. de Diuin. Officium & munus oculorum, & lib.4. de Finibus: Officiū munúsque sapientiæ; quamquam interim Auctor Officium accipere magis videatur pro Officio mortuorum, quod postremum officium Tacito lib.5. & Q. Curtio lib.3. dicitur.

116. captiuos vel malo ingenio seruos mercati in exequiis immolabant.] Habet idipsum Alexander ab Alexandro Genial. dierum lib. 6. addens apud Athenienses vsum obtinuisse, vt Imperatore vita functo duodecim captiui ad sepulchrum iugulati vnà tumularentur.

117. edicto Inferiārum die apud tumulos erogabant.] Inferiæ (inquit Festus) sacrificia quæ diis Manibus inferebant. Facit autem pro Auctore illud Virgilij 10. Æneid.

Viuentes rapit inferias quos immolet vmbris.

Atqui etiam huius secundò introductæ consuetudinis meminit Alexander ab Alexandro, adyciens ad id certamen

tamen, non modò Gladiatores à Lanistis eruditos prodiisse, sed & à Nerone exhibitos ad ferrum Senatores CCCC. *& Equites* DC. *Et Domitiani quoque temporibus nō modò Nobiles ad virtutis specimen ostendendum, in arenam prodiisse, sed & mulierum pugnas illum commisisse, donec cautum fuit, ne Equites Romani Ludo arenæ pollüerentur. Primùm autem & Iunium Brutum, in honorem patris munus edidisse Gladiatorium testis est Liuius in Periochæ. Legimus autem ex MS. cod.* quia ferrum voluptati satis non faciebat, *pro eo quod erat:* ferarum voluptati satis non fiebat; *alioqui enim repetitio fieret superuacanea in eo quod subiungitur.*

118. nisi & feris humana corpora dissiparentur.] *Valerius Max. lib. 2. tradit Appium Claudium & Fulvium Coss. primos in foro Boario Gladiatores cum feris commisisse. De hoc in hæc verba Isid. vbi suprà cap. 58.* Ferarum pugna *erat, missas bestias iuuenes excipere, & pugnare aduersus eas, vltroneo funere certare, non crimine, sed furore.*

119. Quod ergo mortuis litabatur, vtique parentationi deputabatur.] *Alludere videtur ad illud Ciceronis pro L. Flacco.* Litemus *igitur Lentulo*, parentemus *Cethego.* Parentare *enim primùm accipiebatur pro parentibus iusta celebrare, deinde & ad alios translatum. Ad institutum autem nostrum pertinet illud Senecæ epist. 123.* Mortuis *certè viui* parentantur.

120. Quæsturas dico.] *De* Quæstoribus *aliquid diximus in epist. 2. ad Donatum B. Cypr. num. 42. Atqui huc pertinet quod habet vbi suprà Alex. ab Alex. Quum antea* Gladiatorij Ludi *Imperatorum* munus *forent, Claudius princeps vt pecunia* Quæstorum *fieret, cauit edicto.*

121. & Magistratus.] Magistratus *(teste Festo) qui per imperia potentiores sunt quàm priuati. Hac itaque appellatione intelligit Auctor* Ædilitatem, Præturam, Consulatum *ac* Dictaturam. *Nam apud Plinii lib. 8. hist. natur. legitur, in* Ædilitate Curuli *Claudij Pulcri primùm Romæ pugnasse Elephantos, deinde & Lucullorum, cap. 7. Leonum plurium pugnam Romæ primùm edidisse Q. Scæuolam P. filium, cap. 16. M. Scaurum 150. Pantheras & 5. Crocodilos, cap. 17. & 26. Domitium denique Ænobarbum Vrsos Numidicos 100. & totidem venatores Æthiopas, cap. 36. In* Prætura *verò centum iubatorum Leonum pugnam primum omnium L. Syllam, qui postea Dictator fuit, cap. 16. In* Consulatu *Pompej altero Elephantos 20. & Leones 60. Cæsaris Dictatoris tertio Elephantos etiam 20. ac Leones 400. cap. 7 & 16. Denique Dictatoris Cæsaris Ludis Circensibus primùm visam Camelopardalim, cap. 18.*

122. Flaminia & sacerdotia.] *Fortassis ob* Flamines *&* sacerdotes, *qui Munerum editionem præter morem vsurparent, Tiberio imperante, cautum fuit (vti scribit Alexander vbi suprà) ne quis* Gladiatorum munus *daret, cui minus quadringentis milibus census esset.*

123. quòd purpuræ, quòd fasciæ, quòd vittæ, quòd coronæ.] *Ita omnino lego, pro eo quod irrepserat corruptiss.* fasces. *neque enim* fasces *in Gladiatorio munere vsurpabantur, sed* fasciæ. *Vide autem de* purpuris *&* vittis *Adnotat. nostras ad cap. 15. Apolog. nu. 231. De coronis verò, quarum hoc lib. frequentiss. mentio, lib. de Cor. milit. penè integrum, & ibidem de tæniis seu fasciis. cap. 18.*

124. conciones & edicta.] *Similiter loquitur Liu. lib. 2.* Concione *(inquit)* edicto *fecit fidem, ne quis ciuem Romanum vinctum aut clausum teneret. Videntur itaque ante editionem Muneris Gladiatorij aut inter sacrificandum, aut paulopòst, variè fuisse vsurpatæ* conciones & edicta *(vt cum Tacito loquar) in populum; quæ plerumque etiam edicebantur contra Christianos, vti infrà latiùs cap. 23.*

125. & pultes pridianæ.] Pultium *& liborum solitos Deorum victus irridet Arnob. lib. 7. dicens se opinari propterea illis vino opus esse in sacrificiis, quo putrefiat facilius, & percoquatur cibus. Et multo antè eodem lib. Quid fritilla (sic enim lego à frit, pro* fitilla) quid frumen; *quid gratilla, catumeum, consbolum, cunibala, ex quibus duo quæ priora sunt,* pultium *nomina, sed genere & qualitate diuersa, series verò quæ sequitur liborum significantias continet.*

126. Amphitheatrum.] Amphitheatrum *(inquit Isidorus, vbi suprà, cap. 52.) locus est spectaculi, vbi pugnant Gladiatores, ita dictum, quòd ex duobus theatris sit factum: nam rotundum est, theatrum verò semicirculi figuram habet. Huc pertinet illud Suetonij in Neron. Hos Ludos spectauit è Proscenij fastigio, munere quod in Amphitheatro dedit. Addit Cassiodorus Var. lib. 5. epist. Theodorici Regis ad Maximum: Oui specie (sic enim castigo) eius arenam concludens.*

127. Capitolium omnium dæmonum templum est.] Capitolium *non modò Romæ, sed & aliis in locis atque ciuitatibus erectum fuisse ex Sidonio patet, qui & Narbonensis, & Rauennatis, & Tolosani* Capitolij *meminit, in Vitis sanctorum Apollinaris & Saturnini; atque adeò & Carthagini fuisse* Capitolium *patet ex Cypriani epist. 55. & lib. de Lapsis. Atqui de Romano* Capitolio *clariss. omnium scribit Arnobius adu. Gentes lib. 4. Nónne (inquit) vides in* Capitoliis *omnibus virginales esse species Mineruarum? & lib. 6. Regnatoris (inquit) in populi* Capitolio *quis est hominum qui ignoret, Toli esse sepulcrum Vulcentani? Quis est, inquam, qui non sciat, ex fundaminum sedibus caput hominis euolutum, non ante plurimum temporis, aut solum sine partibus ceteris (hoc enim quidam ferunt) aut cum membris omnibus humationis officia sortitum? Quod si planum fieri testimoniis postulatis Auctorum; Sammonicus, Granius, Valerianus vobis & Fabius indicabunt, cuius Toli filius fuerit, gentis & nationis cuius, vt à germani seruulo vita fuerit spoliatus & lumine, quid de suis commeruerit ciuibus, vt ei sit abnegata telluris patriæ sepultura. Condiscetis etiam (quamuis nolle istud publicare se fingant) quid sit capite resecto factum, vel in qua parte fuerit curiosa obscuritate conclusum, vt immobilis videlicet atque fixa obsignati ominis perpetuitas staret. Quod quum opprimi par esset, & vetustatis obliteratione celari, compositio nominis iecit in medium, & cum suis causis per data sibi tempora inextinguibili fecit testificatione procedere; nec erubuit ciuitas maxima & numinum cunctorum cultrix, cùm vocabulum templo daret, ex Toli capite* Capitolium, *quàm ex nomine Iouis nuncupare.*

128. Martem & Dianam, &c.] *Vtrumque Ludum intelligit, opinor, tum eum qui per solos Gladiatores* Marti, *tum eum qui cum feris fiebat* Dianæ *consecratis: Dianæ (inquam) Scythicæ, vti tradit Theodoricus Rex epist. ad Maximum, Variarum Cassiodorus lib. 5.*

CAP. XIII.

129. Satis, opinor, impleuimus ordinem, &c.] *Titulum huic capiti dedimus:* Præcedentium Epilogus; *quo nempè concluditur ab omnium 4. generum spectaculis, tanquam ab idololatria abstinendum.*

130. in consecrationibus idolorum siue mortuorum, siue (vt putant) Deorum.] *Vide Adnot. in Apolog.cap.12.nu.176. De* consecrationis *ritu, & quòd Dij non sint, sed homines mortui, integris duobus capitibus tractat Auctor eiusdem Apolog.cap.*10.*&* 11. *De* idolis *etiam, quòd nihil sint, libro sequenti de Idololatria.*

131. de parentaio edimus.] *De abusu obsoniorum* parentantium *ad busta, vide Adnot. nostras suprà ad lib. de Testim. animæ, cap.*4. *num.*20.

132. ab idolothytis & necrothytis voluptatibus.] *Quemadmodum* εἰδωλόθυτα *in scripturis sacris appellantur quæ idolis immolantur, ita & eadem deriuatione dixit Auctor* νεκρόθυτα, *mortuis immolata.*

Cap. XIIII.

133. Nunc interposito nosse de idololatria, &c.] *Capitis huius titulus à nobis attributus est:* Quòd concupiscentiæ nomine interdicantur Spectacula. *Legimus autem omninò:* nosse de idololatria, *ac si dicat: Postquam* interposuimus notitiam de idololatria, *quòd nempè ad* idololatriam *pertineant spectacula. Et mox cum MS.* quasi parum etiam de spectaculis pronuncietur, *pro:* de litteris.

134. cùm cōcupiscentiæ sæculi damnantur, &c.] *Alludere videtur ad illud* 1. *Ioan.*2. *Omne quod est in sæculo, concupiscentia carnis est, & concupiscentia oculorum, & superbia vitæ, quæ non est ex patre, sed ex sæculo est, & sæculum transit, & concupiscentia eius.*

135. nominatæ concupiscentiæ.] *MS.* nomina concupiscentiæ. *sed neutrum satisfacit; integra periodus hæc aut mutila est, aut corrupta.*

Cap. XV.

136. Viderit ergo, vt diximus, principalis titulus idololatriæ, &c.] *Caput hoc inscripsimus:* De furore, bile, ira, & dolore. *Porrò etiam hic corruptus est locus, cui sine MS. codicum plurium ope mederi non possumus.*

137. Deus præcepit Spiritum sanctum, &c. trāquillitate, &c. tractare, &c.] *Alludit haudubiè ad illud Ephes.*4. *Nolite contristare* spiritum sanctum *Dei, in quo signati estis, in die redemptionis. Omnis amaritudo, & ira, & indignatio, & clamor, & blasphemia tollatur à vobis cum omni malitia; indicans per posteriora illa verba explicari præcedentia.*

138. & dolor.] *Insigne huius rei exemplum recitat Plinius lib.*8.*cap.*7. *Vniuersi (inquit) Pompeiani elephanti eruptionem tentauere, non sine vexatione populi, circundati clathris ferreis. Sed amissa fuga spe misericordiam vulgi inenarrabili habitu quærentes, supplicauere, quadam sese lamentatione complorantes.* Tanto populi dolore, *vt oblitus Imperatoris, ac munificentiæ honori suo exquisitæ, flens vniuersus consurgeret,* dirásque *Pompeio quas ille mox luit,* pœnas *imprecaretur. Atqui siue legas* immobilis animi, *cum excusis, siue:* immobili animo, *cum MS. perinde est.*

139. Ipsi casus incitamenta sunt adfectus.] *Huius quoque experientiam videre est apud D. August. Confess. lib.*6. *cap.*8. *de Alypio. Quum (inquit) auersaretur & detestaretur talia, quidam eius amici & condiscipuli, cùm fortè de prandio redeuntibus obuius esset, recusantem vehementer & resistentem, familiari violentia* duxerūt in Amphitheatrum, crudelium & funestorum Ludorum diebus, *hæc dicentem: Si corpus meum in illum locum trahitis, & ibi constituitis, nunquid & animum & oculos meos in illa spectacula potestis intendere? Adero itaque absens, & sic & vos & illa superabo. Quibus auditis illi nihilosecius eum abduxerunt secum, idipsum explorare cupientes, vtrum posset efficere: Quò vbi ventum est, &* sedibus quibus potuerunt locati sunt, *feruebant omnia* immanissimis voluptatibus. *Ille clausis foribus oculorum, interdicit animo, ne in tanta mala procederet; atque vtinam & aures obturasset. Nam quodam* pugnæ casu, *quum ingens clamor populi totius vehementer eum pulsasset, curiositate victus, & quasi paratus quicquid illud esset, etiam visum contemnere & vincere, aperuit oculos. Et percussus est grauiore vulnere in anima, quàm ille in corpore quem videre concupiuit, ceciditque miserabilius, quàm ille quo cadente factus est clamor. Porrò post aliquot lineas, pro eo quod excusi legunt:* nisi & talia facientibus non conferamur, *MS.* factitantibus. *eligat alterutrum Lector.*

Cap. XVI.

140. Quum ergo furor interdicitur nobis, &c.] *Huic capiti titulum dedimus:* De furoribus Circi. *In quo imitatur illum B. Cypr. locis suprà citatis, præterquàm quòd hîc pulcherrimè explicat morem Sponsionum in populo committendorum Gladiatorum, iuxta sortes in vrna volutatas, & similia, de quibus mox latiùs.*

141. iam de sponsionibus concitatum.] Sponsiones *(inquit Turnebus Aduers. lib.*8. *cap.* 4.*) intelligit depositis pignoribus aut pecunia de alicuius Gladiatoris victoria factis. Eodem pertinet illud Martialis:*

Sed cum *sponsio* fabulæque lassæ
De scarpo fuerint & incitato.

142. Tardus est illi Prætor, &c.] *Eodem istud pertinet cum eo quod mox sequitur:* Dehinc ad signum anxij pendent. *Nam* Prætor *(vti adnotat Turnebus lib. Aduers.*18. *cap.*33.*)* signum quadrigis mittebat, *vt è carceribus exirent.* Missus *autem seu emissio quadrigarum sorte mittebatur, &* Prætor *qui Ludis præerat, ex vrna eas educebat; hoc est enim quod habet Auctor:* Semper oculi in vrna eius cum sortibus volutantur. *Hæc ille. His adde quod adnotat Politianus, agens de Ludis sæcularibus in suis Miscellaneis: Centum* missus *solere fieri in Circensibus; proinde Domitiani Ludis, quò facilius totidem peragerentur, singulos à septenis spatiis ad quina ab eo fuisse correptos. Deinde alludit huc haudubiè Auctor suprà lib. de Pallio cap.*1. *his verbis:* At quum sæcularium sortium variauit vrna, *vbi aliquid de eo more* sortium in vrnam *mittendorum diximus num* 9. *Certè etiam in Scenicis spectaculis sorte emitti solere citharœdos, patet ex illo Suet. de Nerone cap.*21. *Nomen suum (inquit) in albo profitentium citharœdorum iussit adscribi, sorticuláque in vrnam demissa cum ceteris, intrauit ordine suo.*

143. Misit dicunt, &c. non vident missum quid sit, Mappam putant.] Mappam *(inquit Quintil. lib.*1. *cap.* 9.*) vsitatum nomen Circo, Pœni sibi vendicant. Super quo loco intelligit interpres* Mappam *victori Aurigæ à Prætore mitti solitam. Verùm magis placet Budæi sententia, qui tradit signum fuisse committendorum aurigarum, quam sequitur & Turnebus vbi suprà, eo quòd sequatur:* Ex eo itur in furias & animos & discordias, &c. Odij etiam suffragia. *Si enim mappa victoriæ signum erat post brauium seu coronam datam, frustrà fiebant suffragia. Confirmatur idipsum ex Suetonio, qui de Nerone cap.*22. *ita scribit: Vniuersorum (inquit) se oculis in Circo Maximo præbuit, aliquo liberto mittente* mappam,

mappam, Vnde magistratus solent. In qua sententia Cassiodorum fuisse adnotat in Suetonium Sabellicus, allegans ibidem similes locos, Martialis lib. 12.

Cretatam Prætor quum vellet mittere mappam,
Prætori mappam surripit Hermogenes.

Et Iuuenalis Satyr. 22.

Interea Megalesiacæ spectacula mappæ.

Certè nostram sententiam veriorem esse conuincit dictus Cassiodorus Variarum lib. 3. epist. 51. suprà citata ad Faustum Præpositum: Mappa (inquit) quæ signum dare solet Circensibus, tali casu fluxit in morem. Quum Nero prandium protenderet, & celeritatem, vt assolet, auidus spectandi populus flagitaret, ille mappam, qua tergendis manibus vtebatur, iussit abijci per fenestram, vt libertatem daret certaminis postulati. Hinc tractum est, vt ostensa Mappa certa videatur esse promissio Circensium futurorum. Atqui inde Prouerbium ortum indicat Auctor lib. adu. Valentin. infrà Tomo sequenti: Sed (inquit) mappa, quod aiunt, missa. Vbi postmodum eadem multa apud Rhenanum reperi. Atqui illud: sed est diaboli ab alto præcipitati figura, etiam confirmat nostram sententiam, eo quòd post mappam missam incipiant diaboli instinctu furiæ & discordiæ, &c. Est autem Tertullianicum illud: quam sine caussa odisse, pro: potius quàm.

144. vbi ne Principibus quidem suis aut ciuibus parcunt.] Præterquàm quòd suprà eius rei exemplum posuimus, certè idipsum habet suprà Auctor sui Apolog. cap. 35. Ipsos (inquit) Quirites, ipsam vernaculam septem collium plebem conuenio, an alicui Cæsari suo parcat illa lingua Romana? Testis est Tiberis & scholæ bestiarum. Huc pertinet illud Suetonij in Domitiano: Patremfamiliàs quod Thracem Myrmilloni parem, munerario (Imperatori nempè) imparem dixerat, detractum è Spectaculis in harenam, canibus obiecit cum hoc titulo: Impiè locutus Parmularius. Quare & has iniurias Theodoricus Rex epist. 27. 30. 31. & 32. lib. 1. Variarum Cassiodori edicto vetuit. Atque ideò (inquit epist. 30.) Edictali programmate definimus, vt si atroces iniurias in quempiam Senatorum vox iniusta scripserit, nouerit se à Præfecto Vrbis legibus audiendum, &c. ne prolixiores simus. Idipsum de Scena ibidem subiungens, quamquam paulo obscurius, clariùs autem B. August. de Comœdia, & Ciceronis lib. 4. de Republica, mentionem faciens de lege XII. Tabul. contraria lib. 2. de Ciuit. Dei, cap. 9. & 12.

145. aliubi.] MS. & Gagnæus: alicubi. verùm illud placet: nam similiter Plinius lib. 11. cap. 14. Aliubi (inquit) faui cera spectabiles gignuntur, vt in Pelignis, Sicilia; aliubi mellis copia, vt in Creta, Cypro, Africa; aliubi magnitudine; vt in Septentrionalibus.

Cap. XVII.

146. Similiter impudicitiam omnem amoliri iubemur.] Dedimus huic titulum capiti: De Theatri impudicitia. In quo illum disertis verbis imitantur B. Cyprian. epist. 2. & lib. de Spectaculis, cap. 5. Lactantius lib. 6. cap. 20. & August. lib. 2. de Ciuitate Dei cap. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. & 13. Alludit autem hîc Auctor ad illud Marci 7. de quo reliqua citat sub finem huius capitis: Quæ de homine exeunt, illa communicant hominem. Ab intus enim de corde hominum malæ cogitationes procedunt, adulteria, fornicationes, &c. impudicitiæ, &c. Omnia hæc ab intus procedunt, & communicant hominem. Fortassis & ad illud Roman. 13. Non in cubilibus & impudicitiis.

147. Atellanus gesticulator.] Ita omninò legendum cum Latinio, pro: gesticulatur. Atella Ptolomæo & Stephano oppidum Oscorum, vbi grande & egregium Amphitheatrum; hinc Atellani ludi, Liuio teste lib. 7. quod genus ludorum (inquit ille) ab Oscis acceptum tenuit iuuentus, nec ab histrionibus pollui passa est.

148. quam Mimus etiam per mulieres repræsentat.] Ita omninò legendum, pro eo quod antea corruptiss. minus. nam iisdem pene verbis & B. Cyprianus epist. 2. & Lact. & August. de Mimis loquuntur, de quibus aliquid diximus ad dictam Cyprian epist. num. 30. Alludit huc etiam Isidorus, quum dicit: Theatrum etiã lupanar vocatum & prostibulum, eo quòd post ludos exactos meretrices ibi prosternerentur. Quod ipsum iam diu antea reprehendit Chrysost. hom. 6. in Matth.

149. Quam denique Pantomimus.] Similiter distinguit Arnobius lib. 4. Quid Pantomimi vestri, quid Histriones, quid illa Mimorum atque exoleti generis multitudo? Dicebatur autem Pantomimus tamquam personarum omnium imitator effictórque. Hinc Cassiodorus vbi suprà lib. Variar. 4. epist. vlt. Pantomimo (inquit) à multifaria imitatione nomen est. Idem corpus Herculem designat & Venerem (cui similia Auctor Apolog. cap. 19.) fœminam præsentat & marem, Regem facit & militem, senem reddit & iuuenem, vt in vno credas esse multos, tam varia imitatione discretos.

150. Stipes, elogium.] Alludere videtur ad ludos Scenicos Matris Deum Cybeles, de quibus potiss. August. valdè obscœnis; nam edicto cauebantur (vti adnotauit Alexand. ab Alex. vbi suprà.) Præter Ideæ matris familiàs, eásque iustis diebus ne quis stipem cogito. Qua ipsa de re plura videat Lector in Apolog. cap. 13. nu. 195. & 42. cap. num. 555. De elogio vero lib. ad Scapulam cap. 4. num. 26.

151. cùm spiritui appareant aures & oculi.] Similiter dixit lib. de Resurr. carnis: apparete animæ, super quo loco Rhenanus: Apparere (inquit) est ministrare, famulari, inseruire. Et est, vt Asconius docet, minoris ad maiorem. Vnde & Apparitores dicti Viatores, qui iudicibus præsto sunt, & iussa, nutúsque eorum expectant. Quo sensu & hic accipi patet, vel ex eo quod de iisdem oculis & auribus subiungitur: cuius apparitores inquinantur. Eodem etiam significatu dixit Auctor lib. de Præscript. adu. hæres. & apparitio deuota.

Cap. XVIII.

152. Sin & doctrinam sæcularis litteraturæ.] Inscripsimus hoc caput, De stadij & palæstricæ vanitatibus. In quo imitatur Auctorem B. Cyprian. lib. de Spectac. cap. 7. & Lanctantius vbi suprà, ac Arnob. lib. 7. Alludit autem ad illud 1. Cor. 3. Sapientia huius sæculi stultitia est apud Deum.

153. lusoriam vel Agonisticam scenam.] Quamquam prima facie pertinere istud adhuc videatur ad Theatrum, certè & in Olympiis, ac quinquenniorum certaminibus quæ in stadio fiebant, more Græcorum (quò pertinet illud propter Græciæ otium) cœperunt tandem etiam Comœdiæ & Tragœdiæ celebrari. Quod imprimis indicat illud B. Cyprian. lib. de Spectac. cap. 2. Græca illa certamina, vel in cantibus, vel in fidibus, vel in vocibus, vel in viribus; præsides suos habent diuersa dæmonia:

atque adeò etiam Comicas & inutiles curas, & Tragicæ vocis insanias cap. 6. inter Græciæ oblectamenta recenset. Deinde Alexand. ab Alexand. vbi suprà: Fuit præterea (inquit) quinquennale ludicrum, in quo tam versu quàm prosa oratione Græcè Latinéque (en secularem, *de qua hîc Auctor*, litteraturam) *tum Musica per citharœdos & citharistas, tum Gymnicis ludis certabatur. Quos Nero Cæsar primus ad morem Græci certaminis ex Græcia Romam deduxisse, Iouíque Capitolino dicasse, atque singulis quinquenniis magno animorum certamine celebrasse legitur apud Suetonium, iam intermissos ducentis annis à Lucij Memmij triumpho, qui primus hoc Spectaculi genus in Vrbe præstitit. C. Caligula verò horum instar, miscellos Lugduni fecit, Græciæ Latinæque facundiæ experimento; in quo lege sancitum erat, vt victi victoribus hoc præmij darent, vt ipsorum laudes tanquam obnoxij carmine celebrarent. Postea à Domitiano triplex institutum ferunt eidem Capitolino Ioui, Musicum, Equestre, & Gymnicum, in quo Publius Mimographus palmam tulisse fertur.*

154. Quòd si & stadium contendas in scripturis nominari.] *Hunc locum imitatur B. Cyprian. lib. de Spectacul. cap. 2. De stadiis (inquit) Apostolus sumit exempla; coronæ quoque collocat præmia. Cur ergo homini fideli Christiano non liceat spectare, quod licuit diuinis litteris scribere? Respondet autem: Argumentum est excitandæ virtutis, non permissio siue libertas spectaculorum. Alludit vterque ad illud 1. Cor. 9. Nescitis quòd ij qui in stadio currunt, omnes quidem currunt, sed vnus accipit brauium? Omnis autem qui in agone contendit, ab omnibus se abstinet; & illi quidem vt corruptibilem coronam accipiant, nos autem incorruptam.*

155. Non probabis vsquam vanos cursus & iaculatus, &c.] *Huc pertinet illud Isidori libri sæpedicti cap. 26.* Agonum *genera, immensitas* virium, cursus *celeritas, sagittandi peritia, standi patientia, ad citharam quoque vel tibias incedendi modus; de moribus quoque, de forma, de cantandi modulatione, terrestris quoque & naualis prælij perpetiendorúmque suppliciorum certamina.*

156. vt plasticam Dei supergressæ propter ocium Græciæ altiles homines oderis.] *Si hoc modo legatur, constabit aliquis sensus; alioqui Hyperbaton est, si legatur* supergressæ propter Græciæ ocium. *De* Plastica *infrà lib. de Cultu fœmin. Porrò* altiles homines *pulcherrima metaphora vocat Athletas, qui ad instar* altilium, *id est animantium, quæ inclusa aluntur vt pinguescant, saginabantur. De quibus in hæc verba B. Cyprianus epist. 2. ad Donatum: Impletur in succum cibis fortioribus corpus, & aruinæ toris membrorum moles robusta pinguescit, vt saginatus in pœnam carius pereat. Alebantur autem & instituebantur Rauennæ Gladiatores à lanistis, Strabone teste.*

157. Et Palæstrica diaboli negotium est, &c.] Palæstram (*inquit Isidorus vbi suprà cap. 24.*) *vel* ἀπὸ τῆς πάλης (*sic enim suppleo quod desiderabatur*) *id est, à luctatione, vel* ἀπὸ τοῦ πάλλειν, *id est à motu ruinæ fortis, nominatam dicunt, scilicet quòd in luctando, cùm medios arripiant, ferè quatiant, idque apud Græcos* πάλλειν *vocatur. Et rectè quidem ille, non secus atque alij qui deriuant* ἀπὸ τοῦ πάλλειν, *id est à motu vrnæ, eo quòd ducta sorte luctabantur. Nam* πάλλειν *& vibrare, & concutere, & sortiri significat. Addit ibidem: Quosdam opinari artem luctandi Vrsorum contentione monstratam; namque inter ceteras feras eos solos & erigi congressos, & subsidere celeriter ac reuerti; ac modò manibus tentare inuicem, modò complexu abigere (seu potius, vti lego, subigere) sese more luctantium, dicunt.*

158. Primos homines diabolus elisit, &c.] *Metaphoricè istud adaptat ad lapsum* primi hominis, *instinctu* diaboli *in forma colubri seu serpentis, Gen. 3. ad quod Auctor potius referre videtur luctæ originem. Quod verò* Christiano nullus coronatum visus, *latiss. tractat integro libro de Corona militis.*

Cap. xix.

159. Exspectabimus nunc, vt & Amphitheatri repudium de scripturis petamus.] *Dedimus titulum huic capiti:* De Amphitheatri sæuitia. *Imitantur autem Auctorem B. Cyprian. & Lactantius locis sæpè citatis, ac Arnobius libr. 2. verbis initio huius libri citatis, & Theodoricus Rex epist. 42. ad Maximum, lib. 5. Variarum Cassiodori, vbi diuersissima hominum cum feris certamina quasi ad oculum verbis aliquanto obscurioribus depingit, quò Lectorem compendij gratia remittimus. Idem epist. 49 lib. 3. meminit ruinarum* Amphitheatri *Catanensis, vnde patet etiam in aliis ciuitatibus erecta fuisse. Suetonius verò in Augusto cap. 29.* Theatrum *scribit exstructum à Cornelio Balbo,* Amphitheatrum *à Statilio Tauro. Fuisse & ligneum* Amphitheatrum *erectum, testis est Suetonius in Nerone, cap. 12.* Amphitheatrum *autem maius Augustus destinauit, Vespasianus exstruxit, Titus dedicauit.*

160. Si sæuitiam, si impietatem, si feritatem permissam nobis, &c.] *Alludit ad scripturas interdicentes* sæuitiam, impietatem, feritatem. *Quales sunt imprimis illa Gen. 9. Qui effuderit sanguinem hominis, pro sanguine hominis eius effundetur. Deinde præceptum Decalogi Exodi 20. Non occides: illique correspondet sermo Domini in monte, Matth. 6. & complures alij. Lego autem paulopòst:* Et tamen innocens de supplicio alterius lætari non potest, *pro eo quod irrepserat citra editionem Gagnæi:* nocentes & non oportet, *eo quòd sequatur:* cùm magis competat innocenti.

161. vt tam crudeliter impendatur.] Impendi *hîc accipit Auctor pro:* morte consumi.

162. Certè quidem Gladiatores innocentes in Ludum veniunt, &c.] *Iisdem penè verbis hæc repetuntur ab Auctoribus initio huius capitis allegatis, & ipso Tertulliano suprà lib. ad Martyras.* Gladiatorum *autem genera plura ex Rhenano, libro ad Martyras recensuimus in dictam 2. epist B. Cypriani ad Donatum num. 22. De Retiariis infrà latiùs cap. 25. Certè initio (vt scribit Senatui Vrbis Romæ Rex Theodoricus, Variarum Cassiodori lib. 1. epist. 30.) non erant armata certamina, sed pugnis se quamlibet feruida lacessebat intentio; vnde & Pugnæ nomen accepit. Postea Belus ferreum gladium primus produxit, à quo & Bellum placuit nuncupari. Consilium atrox deinde crudele præsidium,* ferina certatio. *Non permittatis igitur à famulis vestris fieri in ciuibus, quod adhuc debet in hostibus accusari.*

Cap. xx.

163. Quàm vana igitur, immò desperata, &c.] *Caput hoc inscripsimus:* Quòd alia sit ratio hominis & Dei in adspectu Spectaculorum. *Est verò Tertullianicum illud:* specialiter vel localiter.

164. suauiludij cuiusdam.] *Eodem modo dixit:*

Suaui

Suauiludios nostros lib. de Coron. militis, quos rectè Rhenanus ibi interpretatur, eos qui ex Christianis Spectaculorum adhuc oblectamentis, seu suauitate ludorum delectabantur. Paulopòst MS. legit: Planè sol & in cloacam radios suos deflectit; sed placet magis quod vulgatum est: radios suos defert. Lego verò: Compares homo reum & iudicem, pro eo quod erat: Comparas.

165. extra gradus. In Circo gradus fuisse patet ex Suetonio. Hinc lex illa Othonis, Liuio, & Plin. testibus, ne quis nisi cui 400. essent sestertia, ex XIIII. gradibus spectaret: quam legem Iuliam theatralem alicubi Plinius nuncupat.

166. & apulias.] Vox est Græca, composita ex ἀ, καὶ πύλη, quæ idem significat quod extra portas. Simile Aristophani dicitur στόμα ἀπύλωτον, pro effrenato ore, ac si dicas sine foribus. Sin mauis extra columnas, quum πύλη etiam columnam significet, vt alludat ad Circum. Si apeleas legeretur, posset intelligi de locis à Sole remotis, voce composita ab ἀπὸ & ἕλη. Denique eodem pertinet, quod confusiss. ac solutiss. spectandi morem correxerit Augustus, vt primus subselliorum ordo vacaret Senatoribus, Legati in secundo subsellio collocarentur. Militem etiam secreuit à populo: maritis è plebe proprios ordines adsignauit: prætextatis cuneam suam proximam pædagogis: fœminis, ne Gladiatores quidem nisi ex superiori aliquo loco spectare concessit. Solis Vestalibus locum in Theatro separatum contra Prætoris tribunal dedit, vti patet ex Suetonij Octauio cap. 41. 42. & 43. Item quòd Nero Cæsar Circensibus Equiti loca secreta à ceteris tribuisse legitur apud Sueton. cap. 11. Hinc confirmatur mea coniectura libri ad Scapulam, quòd subinde Auctor ex duabus vocibus Græcis vnam nouam componat, vbi tractauimus illud Euhodè procuratorem num. 34. cap. 4. Vt vt sit, confirmatur etiā hinc Meetkerchi de pronunt. ling. Græcæ sententia, quòd υ Græcum Latini per V. literam reddere soleant. Paulopòst legit MS. quod verè quid est, pro: quidem; & penes vos veritate defixa sunt, pro: penes veritatem Dei fixa. sed placet excusorum codicum lectio.

Cap. XXI.

167. Ethnici quos penes nulla est veritatis plenitudo, &c.] Inscriptionē huius capitis dedimus: Quòd Ethnicis alibi sit malum, quod in Spectaculis bonum dicunt. Porrò qui alibi Latini Gentes aut Gētiles plerumque, hîc & lib. de Resurr. carn. Ethnici vocantur secundum Græcos. Si autem vsquam alibi, certè hîc multum valet Sigismundi Gelenij castigatio, vti ex collatione cum editione Gagnai colligere est.

168. Gladiatorem ad homicidium flagellis & virgis compellat inuitum.] Huc imprimis pertinere videtur quod de Cæsare scribit Suetonius cap. 27. quòd Gladiatores, sicubi infestis spectatoribus dimicarent, vi rapiendos reseruandósque mandauit. Certè sentit Auctor Gladiatores à lanistis. siquando tardiores essent in pugna, flagellis compulsos.

169. rudem petat, & pileum præmium conferat.] Rudem petere dixit eodem significatu, quo Cicero 2. Philip. Tam bonus (inquit) gladiator tam citò rudem accepisti, id est, dimissus es à munere: quæ cessatio indicabatur virga rudi, quæ dimissis dabatur; vnde & Rudiarij dicti, eo quòd tantùm Rudibus batuere (iuxta quod & Turnebus vbi suprà adnotauit) cogerentur. quod confirmat Lampridius in Commodo, quum eum ait Rudibus in harena inter cubiculares Gladiatores depugnasse. Porrò de Pileo libertatis insigni, vide suprà lib. de Patient. cap. 4.

Cap. XXII.

170. Quid mirum de inæquata ista hominum, &c. varietate, &c.] Caput hoc inscripsimus: Quòd capitis diminutione damnati fuerint quadrigarij, Scenici, Xystici, & harenarij. Porrò omninò hoc modo legendum, pro eo quod erat corruptiss. Quid mirum, inæquata ista, &c. varietatem. Accipitur autem: inæquata, pro: inæquali.

171. Etenim ipsi auctores & administratores.] Iterum ex MS. pro eo quod erat mendosè: actores; nam agit de Auctoribus seu datoribus munerum Imperatoribus, quos alij vocabant Munerarios; & inter ceteros Suetonius, loco supracitato num. 144. Administratores verò Prætores intelligi constat, tum ex cap. suprà 16. tum ex Edicto Prætoris, ad quod mox alludit.

172. manifestè damnant ignominia.] Eodem pertinet quod initio cap. sequentis, eos damnatos dicit (vti castigat, de quo infrà, Petrus Faber) in quendam scopulum famositatis. Alludit hauddubiè ad Edictum Prætoris (quem Spectaculorum Administratorem diximus) quod exstat lib. 3. Digest. Tit. 2. De his qui notantur infamia. lib. 1. quo inter cetera continetur: Infamia notatur, qui artis ludicræ pronuntiandi've caussa in Scenam prodierit. Ad quod Edictum lib. 6. ita rescripsit Vlpianus ibidem l. 2. §. vlt. Eos enim qui quæstus caussa in certamina descendunt, & omnes propter præmium in Scenam prodeuntes, famosos esse Pegasus & Nerua filius responderunt. Atque adeò etiam intelligi debet locus hic Tertulliani de iis, qui quæstus gratia in Circum quadrigarij, in Scenam Scenici, in Xystum Xystici, aut in harena prodibant harenarij. Nam Ministros ludorum sacrorum, qui à quibusdam etiam appellabantur generali nomine Agitatores, Thymelici, Xystici, ignominiosos non haberi respondisse Sabinum & Cassium idem Vlpianus eodem lib. tradit leg. 4. tituli supradicti.

173. & capitis minutione.] Hæc quoque phrasis est Iureconsultorum, apud quos est Digest. lib. 4. Tit. 5. De capite diminutis. Atqui quum teste Paulo lib. 2. ad Sabinum, vti illic legitur l. vlt. Capitis diminutionis tria sint genera, maxima, media, minima; tria enim esse quæ habemus, libertatem, ciuitatem, familiam; quæ quum omnia amittimus, maximam esse capitis diminutionem; cùm etiam amittimus ciuitatem, mediam; cùm familia tantùm mutatur, minimam: Videtur hîc impropriè accipi capitis minutio ab Auctore, pro: famæ diminutione, atque hinc vocari à Cassiodoro Variarum lib. 7. cap. 35. famæ diminuti. Nam neque ciuitate pulsi sunt nisi ad tempus ab Augusto (vti est apud Suetonium Octauij cap. 41.) neque in seruitutem redacti, Senatu tamen moti & omnibus honoribus, vt sequitur, quia infames.

174. arcentes curia, rostris, Senatu, Equite, ceterisque honoribus omnibus simul ac ornamētis. Quibus quanta peruersitas.] Ita omninò legendum, pro eo quod erat mendosè: ac ornamentis quibusdam. Quanta peruersitas. Quòd autem Senatu arcerentur, patet ex Suetonio in Cæsare cap. 39. Munere (inquit) in foro dimicauit A. Calpenus Senator quondam; ac si dicat, antea quidem Senator, at nunc minimè. Clarius item ex eiusdem Octauio capite 43. de Equite. Ad Scenicas (inquit) & Gladiatorias

operas, *& Equitibus Romanis aliquando vsus est*; verùm prius quàm Senatusconsulto interdiceretur. *Vnde patet sub Augusto tale Senatusconsultum editum, ad quod haudduhiè Auctor alludit. De quo plura apud Petrum Fabrum Præsidem Tholosatem Semestrium lib.1. cap.20.si non fallit memoria. nam nunc ad manum non erat liber. Atqui de* Curia *vide Adnot. nostras in Apolog. cap.39. num.511. & de* Rostris *in B. Cyprian. sæpedictam Epist. 2. num.5. Reliqua notiora sunt.*

CAP. XXIII.

175. Quum igitur humana recordatio, &c.] *Titulum huic capiti dedimus:* Quod si humana, multo magis diuina iustitia in Spectaculorum artifices animaduertat. *Et comprobat idipsum aptè singulis scripturis.*

176. coloratus vt leno.] *De coloribus equorum in ludis Circensibus suprà affatim diximus cap.9. Hic indicat etiam* Aurigas *seu moderatores equorum (nam vtroque nomine appellantur à Cassiodoro Variarum lib.2. cap. 9.) etiam diuersis coloribus vsos, & à coloribus singulas nomen suum habuisse factiones, diuisas in partes & populos. Huc pertinet illud eiusdem Cassiodori lib.3.epist.51. Transit* Prasinus,*pars populi mœret; procedit (nam sic lego, pro eo quod erat:præcedit)* Venetus, *& potior turba ciuitatis affligitur. similiter* de russeo & albo aurigæ *dicere licuit. Quin quod etiam Scenicos Pantomimos diuersis iisdem coloribus vsos significet idem Cassiodorus li.1.epist.2. 27. & 33.* Patris (*inquit*) Prasini *insinuatione comperimus*(quoniam hoc introductum est, vt populi de colore vocitentur)*seditiones turbulentas (sic enim corrigo, pro: turbulenta) à quibusdam sceleratiss. incitari, & causam lætitiæ publicæ ad furoris certamina prorupisse. Quapropter, &c. à vobis* Prasini *Pantomimus constituatur, &c. Eodem pertinet illud Antonini Imperatoris in vita sua:* τὸ μητὲ πρά σινος, μητὲ βενετιανὸς, μητὲ παρμυλάριος: *intelligens eos qui factioni fauebant* Prasinæ *aut* Venetæ. *Item* Prasini *agitatoris meminit Suetonius in Nerone cap. 22. & Spartianus, qui Neronem* Prasinæ *factioni fauisse tradit. Item quòd Domitianus duas Circensibus gregum factiones aurati purpureique panni ad quatuor pristinas addidit; apud eundem cap.7.*

177. qui vultus suos nouacula mutat, &c.] *De his abundè lib. de Pallio suprà cap. 44. num. 62. Quod autem addit:* infidelis erga faciem suam, *latiùs explicat B. Cyprian. de Disc. & habit. virg. tanquam peccetur contra Dei similitudinem, ad quam nos factos Gen. 1. scriptura dicit.*

178. quam non contentus Saturno & Isidi & Libero proximam facere.] *Significat Auctor depingi solere imberbes* Saturnum, Isidem, & Liberum, *quod ex diuersis Numismatibus Goltzij est animaduertere. De Saturno idipsum confirmatur à Gyraldo, libello suo De facie in orbe lunæ apparente, quòdque castratus à Ioue filio tradatur, cuiusmodi carere barba solent. De* Iside, *quòd Dea fuerit, nihil difficultatis. Alludit fortasse etiam ad eius sacerdotes, qui non barbam modò, sed & caput solent rasitare.* Liberi *denique simulacrum (Macrobio teste) partim puerili, partim iuuenili ætate pingebatur: ad qua Auctor respicit: nam rariora erant barbata specie.*

179. insuper contumeliis alaparum sic obiicit, &c.] Mimi *enim (vti adnotat loco supracitato Turnebus) in Theatralibus spectaculis quum dabantur, alios* Mimos *ad risum excitandum* alapis *cadere solebant. Alludit autem ad præceptum Domini, seu monelam, vti commodiùs lib. de Patient. cap.8. loquitur (de quo alibi latiùs.) Verberanti te in faciem etiam alteram genam tribue.*

180. Sic & Tragœdos cothurnis extulit.] *De cothurnis diximus aliquid in Epist. B. Cypriani 2. num. 29. Formam verò eiusmodi calceorum tradit Cassiodorus Variarum lib. 4. epist. vlt.* Tragœdia (*inquit*) *ex vocis vastitate nominatur, quæ concauis repercussionibus roborata, talem sonum videtur efficere, vt penè ab homine non credatur exire. Erigitur autem in* hircinos pedes, *quia si quis inter pastores tali voce placuisset, capri munere donabatur.*

181. Iam verò ipsum opus personarum, &c.] Persona *(inquit Plin. lib.12. cap.14.) adiicitur capiti, densusve reticulus. Huc autem pertinent quæ suprà dixi num. 149.*

182. maledictum esse qui muliebribus vestietur.] *Hunc locum imitatus est B. Cypr. epist.61. ad Euchratium de Histrione, vbi facit ad intellectum eius quod hic dicitur:* qui etiam muliebribus curatur, *quòd ibi legitur; sed & gestus quoque turpes & molles & muliebres magisterio impudicæ artis exprimere. quo fit vt corruptum putem illud:* cutatur, *& legendum censeam:* cutat. *nam Plautus Trinummio,* curare *rebus publicis dixit; deinde Auctori vsitatum* procurare *cum Datiuo ostendimus li. ad Scapulam cap. 4. num. 34. &* curare *similiter, Apolog. cap. 46. num. 575.*

183. & aurium fungos.] Fungum *adnotat vbi suprà Turnebus, appellari à similitudine in* auribus *pugilum tuber prominens ex ictibus cæstuum.*

CAP. XXIIII.

184. Quot adhuc modis perorabimus, &c.] *Inscripsimus hoc caput simili quo 4. cap. supra titulo:* Quòd in Baptismo Spectacula eierauimus, & Christiani agnoscamur de repudio eorumdē; *nam idipsum latiùs hic repetit. quod & facit eum imitatus B. Cyprian. sæpedicta epist. 2. Nos autem omninò legimus:* Quot modis, *pro eo quod corruptiss. legebatur* Quod, *in Lugdunensi editione.*

185. aduersus quam in signaculo fidei eierasmus.] *Latiùs hac de re lib. de Baptismo. Vox autem:* eierare *vsitata est ab Auctore, pro:* abiurare; *& lib. de Pallio cap. 4. & Apolog. & de Cor. militis, vbi:* eierare patrem & matrem *dicit. Ad quem locum rectè Rhenanus:* Eierare *siue* eiurare, *renuntiare est & abdicare. Vnde illud apud Tacitum:* Eiurato magistratu. *Sic etiam paulo inferiùs:* semel iam in sacramenti testatione eierati. *Cui simile est quod hic subiungit:* Ceterùm nónne eieramus & rescindimus signaculum, rescindendo testationem eius? *Quam* Contestationem *nuncupat suprà cap. 4.* qua renuntiasse nos diabolo & pompæ & angelis eius ore nostro contestamur. *Pertinet etiam huc illud B. Hieronymi ad Gerontiam, de Monogamia. Hierophanta apud Athenas eierat (seu, vt alij legunt: eiurat) virum. Qua de re vide etiam infrà Tom. 3. lib. de Præscript. adu. hær. cap. 33. num.185. Atqui de Prouerbialibus formulis:* Proicere arma, & destituere signa & sacramenta, *vide nostra Prolegomena.*

CAP. XXV.

186. An ille recogitabit eo tempore de Deo, &c.] *Huius capitis titulum scribimus:* Quòd de Deo cogitare non possit in Spectaculis positus.

187. scintillas libidinum conflabellant.] *Elegans compositio vocis:* conflabellant, *metaphora sumpta ab iis,*

ab iis, qui flabello scintillas quamtumuis exiguas in ignem excitant.

188. & spongias Retiariorum.] Spongiis (inquit Turnebus vbi suprà) Retiarij ad siccandum vulnerum sanguinem & reprimendum vtebantur, cùm sæpenumerò vsu veniret, vt cum Vrsis alijsque bestiis, aut cum Myrmillonibus depugnantes vulnerarentur, vtpotè non satis aduersus eos muniti, cùm toti in reti iaciendo intenti essent. Retiarius autem (Isidoro teste vbi suprà cap. 54.) ita dictus ab eo armaturæ genere, quod in Gladiatorio ludo contra alterum pugnantes occultè ferebāt, rete, quod iaculū appellatur, vt aduersarium cuspide insistente (seu potius infixo) operirent, implicitúmque viribus superarent; quæ armatura pugnabat Neptuno Tridentis causa. Inseruit Caius Cæsar etiam cateruas Afrorum Campanorúmque pugilum, vti est apud Sueton. cap. 8. Secutor verò (vti idem habet Isidorus cap. 55.) ab insequendo Retiarium dictus. Gestabat enim cuspidem & massam plumbeam, quæ aduersum iaculum impediret, vt antequam ille feriret rete, iste superaret. Hæc armatura sacrata erat Vulcano; ignis enim semper insequitur, ideóque cum Retiario componebatur, quia ignis & aqua semper inter se inimica sunt. Atqui eundem fuisse cum Secutore Myrmillonem patet, ex illo Quintiliani lib. 6. cap. 3. Et Pedo (inquit) de Myrmillone qui Retiarium consequebatur, nec feriebat, Viuum, inquit, capere vult. Thrax econtrariò videtur idem fuisse cum Retiario, ex illo Ciceronis de Prouinc. consul. Rex (inquit) Ariobarzanes Consulem vestrū ad cædem faciendam tanquam aliquem Thracem conduceret, quippè qui occultè (vt modò diximus) ferire soleant. Addit autem ibidem Isidorus (vt omnia perstringam eadē opera Gladiatorum genera) Equestrem ludum cap. 53. qui Marti ob duellum sacrabatur, quale per Thessalos equites exhibuit Claudius apud Sueton. cap. 21. & c. 56. Laqueatorum pugnam addit Isidorus, quorum erat fugientes iniecto laqueo impeditos prosternere, (nam sic lego, pro: prostrare) amictos vmbone pelliceo. Denique c. 57. Velitum, qui vltrò citróque tela obiectabant. sic dictorū siue à velitatione, siue à ciuitate Hetruscorum Velite.

189. de cœlo (quod aiunt) in cœnum.] Vide inter Prouerbiales formulas Prolegomena nostra.

190. illas manus quas ad Dominum extuleris.] De manibus ad Dominum extolli consuetis in sacrificio Christiano, vide lib. de Orat. cap. 3. & Adnotat. nostras ibidem num. 1. & 51.

191. ex ore quo Amen in sanctum protuleris, &c.] Eo quod additur: εἰς αἰῶνας alij dicere quàm Christo, videtur loqui de Sacerdotibus, quos non pudebat Spectacula frequentare; quod etiam confirmatur ex præcedentibus verbis: exclamationes ille alicuius Prophetæ retractabit, ac: Psalmum secum comminiscetur, quæ magis in illos quàm Laicos competunt. Atqui similem locum Irenæi quoque de illo εἰς αἰῶνας adnotauimus ad dictum lib. de Oratione num. 1. vbi de reliquis Missæ ceremoniis latissimè.

Cap. XXVI.

192. Cur ergo non eiusmodi, &c.] Inscriptionem huic capiti dedimus; Quòd dæmoniis fiant penetrabiles qui Spectacula adeunt.

193. Itaque in exorcismo, &c.] De Exorcismo vide infrà lib. de Baptismo, qui etiam præmitti iam ab initio Ecclesiæ consueuit. Est autem exemplum, quòd meritò à Spectaculis deterrere debeat, sicuti etiam id quod sequitur, de linteo in somnis ostenso.

194. quid vitæ & morti.] Quum istud non addatur apud Apostolum, videtur alludere ad illud Ecclesiastici 33. Contra mortem vita. Vide idipsum infrà lib. de Idol. cap. 13. num. 85.

Cap. XXVII.

195. Odisse debemus istos conuentus, &c.] Titulum dedimus huic capiti: Quòd odisse debeamus istos conuentus, in quibus nomen Dei blasphematur.

196. quotidiani in nos Leones expostulantur.] Qua de re aliquid diximus Apolog. cap. 40. num. 524. ad illud: Christianos ad leonem. Quod ipsum iisdem verbis repetitur lib. de Resurr. carnis. Paulopòst lego ex MS. Sint dulcia licet, pro eo quod erat corruptè: licebit.

197. & benè saporatis.] Similiter alicubi Ammianus: In vita (inquit) inuenti sunt asperi, vt neque igni neque saporatis indigeant cibis, sed radicibus herbarum agrestium, & semicruda cuiusuis pecoris carne vescantur. Atque adeò accedit sententiæ Turnebi Aduers. lib. 28. cap. 45. vt similiter legi debeat apud Maronem:

Melle saporatam & medicatis frugibus offam.

Melle enim (vti ille rectè adnotauit) veteres in omni opere dulciario vti soliti, quum saccarum prisci non nouerint: pro quo etiam facit Auctor, eo quòd paulopòst sequatur stillicidia mediis. Legimus autem: Ita & diabolus lethale quo conficit, pro: quod.

198. de libacunculo venenato.] Ego sic omninò scribendum existimo, pro: liuacunculo; vt à libaudo deriuetur vox noua.

Cap. XXVIII.

199. Per suauitatem saginentur eiusmodi, &c.] Caput hoc tali titulo inscribimus: Quòd à Christianis nulla debeat in hoc sæculo concupisci voluptas.

200. immò nimium stultus, si hoc existimas voluptatem.] Paulò aliter, sed in eandem sententiam (quādoquidem etiam Philosophorum auctoritate nitatur) Lactant. lib. 6. cap. 20. Deus (inquit) idcirco virtutem dedit, vt expugnaret ac vinceret voluptatem, eámque egredientem, fines sibi datos infrà præscriptum coërceret; ne hominem suauitatibus delinitum & captum ditioni suæ subiiceret, ac sempiterna morte mulctaret. Voluptas oculorum varia & multiplex est, quæ capitur ex aspectu rerum quæ sunt in vsu hominum, vel natura, vel opere delectabiles. Hanc Philosophi (Architas nempè, Cato, Cicero) rectiss. sustulerunt. Aiunt enim multo esse præclarius, & homine dignius, cœlum potius quàm cœlata intueri.

201. Philosophi quidem hoc nomen quieti & tranquillitati, &c.] Fortassis alludit ad Epicureos, qui quum summum bonum voluptatem dicerent, eam interpretatur Auctor Apolog. cap. 38. animi æquitatem ex Cicer. li. 1. de Fin. bonorum. Eodem pertinet quod habet Lactantius lib. 3. cap. 7. Epicurus summum bonum è voluptate animi esse censet; item illud cap. sequ. apud eundem: Sapiēs ergo non fuit, qui summum bonū credidit voluptatem, quoniam siue illa securitas (quam Auctor quietem & tranquillitatem vocat) siue gaudium, communis est omnibus.

202. Metas.] Septem Metis (inquit Cassiodor. Variarum lib. 3. cap. 51.) omne certamen peragitur, in similitudinem hebdomadis reciprocæ. Ipsæ verò Metæ secundum Zodiacos decanos ternas obtinent summitates, quas adinstar Solis celeres Quadrigæ peruagantur. Ars erat proinde (vti adnotauit Viues ad B. August. lib. 2. de Ciuit. Dei, cap. 6.) non parua in equis rotísque flectendis ad finem Metarum, ne posterior dexteritate flectendi priorem anteuerteret. Atque adeò huc pertinet illud Propertij:

Haud priùs infecto deposcit præmia cursu,
Septima quàm Metam tulerit antè rota.

Et illud Suetonij in Domitiano cap. 4. supracitato: Circensium (inquit) die, quò faciliùs centum missus peragerentur, singulos à septenis spatiis ad quina corripuit. Qui etiam tradit in Claudio cap. 21. quòd Circum Maximum marmoreis carceribus (erant carceres, quibus equi coërcebantur ne longiùs progrederentur, Isidoro teste sæpedicto lib. ca. 32. iique XII. numero, vti ex supradicta Circi descriptione manifestum est) auratisque Metis, quæ vtraque & tophina (id est ex vili topho lapide) & lignea antea fuerant, excoluerit. Quò hauddubiè spectat illud B. Cyprian. lib de Spectac. cap. vlt. Quod Theatrum (inquit) humanis manibus exstructum operibus Dei poterit comparari? Magnis licet lapidum molibus exstruatur, crusta sunt montium, & auro licet tecta lacunaria refulgeant, astrorum fulgore vincetur. Sũt autẽ qui scribunt (& consentit dicta descriptio) Metas exstructas fuisse in formam coni, seu struis alicuius in acuũ tendentis; ita dictas, quòd in dimenso spatio sint constitutæ. Atqui septem hæc spatia circum Metas (teste Isidoro vbi suprà cap. 37.) creta signabantur. Atque hoc est quod dicit Plinius lib. 36. cap. 17. Est vilissima creta, qua Circum producere ad victoriæ notam instituerunt maiores. Quod quomodo factum, Cassiodorus loco citato memorat: Alba (inquit) linea nõ longè ab ostiis in vtrumque podium quasi regula directa producitur, vt quadrigis progredientibus inde certamen oriretur, ne dum semper properè conantur elidere spectandi voluptatem, viderentur populis abrogare. Qui Podium vtrumque vocat locum spectaculis accommodatum instar pulpiti exporrecti, vt commodiùs spectare liceret.

CAP. XXIX.

203. Iam nunc si putas, &c.] Contrarium præcedenti titulum hic posuimus: Quòd longè maiores voluptates à Deo cõtributas habeamus. quale quid habet etiam B. Cypr. vlt. cap. lib. de Spectacul. præterquàm quòd alias voluptates recenseat, quas licet carpere ex sæculi huius cursu longè latiùs.

204. quàm Dei patris & Domini reconciliatio, &c.] Ista periodus ad beneficia Baptismi pertinet, de quibus omnibus latiùs lib. de Baptismo.

205. quòd calcas Deos nationum, &c.] Istud ad Gratiarum diuisiones pertinet, de quibus Apostol. 1. Cor. 12. Alij quidem datur per spiritum sermo sapientiæ, quo calcat (vt Tertull. inquit) Deos gentium: alij fides siue operatio virtutum in eodem spiritu, qua dæmonia expellit; alij gratia sanitatum, qua medicinas facit; alij prophetia, qua reuelationes petit; alij discretio spirituum, qua Deo viuit.

206. in his tibi ludos Circenses, &c.] Pulcrè hic ad mores Christianos accommodat ea quæ ad Circenses ludos spectant, cursus, tempora, metas, societatis signum, tubam, & palmam denique. de quibus omnibus alicubi suprà, exceptis temporibus. Quò pertinere videtur illud Cassiodori Variarum lib. 3. epist. 51. Nec vacat (inquit) quòd viginti quatuor mensibus conditio huius certaminis expeditur, vt diei noctisque horæ tali numero clauderentur. Quod ipsum quum obscurum sit, videtur sentire quòd singulis viginti quatuor mensibus renouari solent ludi Circenses.

200. Si Scenicæ doctrinæ delectant, &c.] De his suprà latè num. 153. Hic præterea exprimit in Scenis vsitata, litteras, versus, sententias, cantica, voces, fabulas, & strophas, & econtrariò exhortatur ad cantica Ecclesiastica, quemadmodum etiam B. Chrysost. hom. 2. in Matth. de quibus aliquid diximus initio libri de Oratione num. 1. & plura Apolog. cap. 39. num. 520. quemadmodum & de sacrarum litterarum commemoratione ibidem num. 501.

208. Vis & pugillatus & luctatus? &c.] Plurali numero vsurpat vtrumque. Pugillatus autem voce vtitur & Plautus Captiuis, & Luctatus Plinius lib. 8. cap. 12. & lib. 32. cap. 2. Est autem similis locus apud B. Chrys. hom. 31. in Ioannem, & in Psychomachia Prudentij, vbi aspicere est, impudicitiam seu libidinem à castitate seu pudicitia deiectam; perfidiam siue idololatriam cæsam à fide; sæuitiam iræ nomine à misericordia, quam patientiam ille vocat, confusam: petulantiam denique luxuriæ titulo, à modestia, quæ & sobrietas obumbratam. Sic enim lego prorsus pro eo quod erat: adumbratam.

209. Vis autem & sanguinis, &c.] Sanguinis à Christo effusi memoriam obiicit sanguinariis voluptatibus.

CAP. XXX.

210. Quale autem Spectaculum in proximo est, &c.] Postremum hoc caput inscripsimus: Quòd multo ampliora Spectacula sint Christianis iudicij die expectanda. Quem quomodo Tertullianus in proximo esse dicat, alibi, ni fallor, libris aduersus Marcionem latiùs, ne hic prolixiores simus. B. Cypr. sub finem libri de Spectaculis, hortatur Christianos ad Spectacula miraculorum conditi & redempti mundi, nisi quòd etiam addat postremo loco, diabolum illum, qui totum detriumphauerat mundum, sub pedibus Christi iacentem spectandum iri; quod hic etiam infrà insinuat.

211. quale regnum exinde iustorum? qualis ciuitas noua Hierusalem?] Istud fortassis ad errorẽ Millenariorum pertinet, de quo latiùs inter errores Tertulliani nostris in Prolegomenis, quemadmodum & illud quod subiicit: de tot sæculi natiuitatibus.

212. item Præsides, persecutores Dominici nominis, &c.] Tum ex hoc loco, tum ex superiori, de quo suprà num. 146. patet, librum hunc in ipsa persecutione Christianorum conscriptum fuisse. Legimus autem ex MS. insultantibus contrà Christianis, pro eo quod erat corruptiss. Christianos.

213. quibus animas aut nullas, &c.] De duobus his Philosophorum erroribus latiùs lib. de Anima, & de Resurr. carnis; aliquid etiam diximus de postremo, Apolog. integro capite 48.

214. non ad Rhadamanti, nec ad Minois.] De his etiam diximus Apolog. cap. 23. num. 368. vbi similis est locus.

215. non in gymnasiis.] Gymnici ludi locus (inquit lib. 18. suprà dicto Isid. cap. 17.) Gymnasium dicebatur, vbi exercebantur Athletæ, & cursorum velocitas comprobabatur: ita dictum, quòd iuuenes nudi exercerentur. Hinc accidit, vt omnium propè Artium exercitia Gymnasia dicantur. Sic & Cassiodorus Variarum lib. 5. epist. 23. Ostentent (inquit) iuuenes nostri bellis, quod in Gymnasio didicere virtutis: Schola Martia mittat examina.

216. Hic est ille (dicã) fabri aut quæstuarij filius.] Omninò sic lego, pro: quæstuariæ. Neque enim legitur vsquam Christus nisi fabri filius, nempè Matth. 13. vbi vox Græca non modò fabrum, sed & quæstuarium significat. Atqui de Discentibus, pro discipulis, alibi.

217. vel hortulanus detraxit, ne lactucæ suæ frequentia commeantium læderentur.] Ironia hæc videtur

videtur irridere aliquem illorum hæreticorum, qui Christum verè passum negant, Marcionem nempè, Cerdonem eius magistrum, & ante eos Basilidem, & Simonem Magum.

218. & vtraque cauea.] *Intelligit caueam & Theatri, & Amphitheatri. De cauea Theatri Scauri meminit & Plinius lib.36. cap.17. & mediæ caueæ mentionem facit Sueton. in Claudio cap.21. & Virgilius dixit: totum caueæ consessum. Qui omnes videntur accipere caueam pro altiori parte Theatri, in qua erat consessus spectantium; & similiter Cassiodorus lib.4. Variarum epist.51. his verbis; Caueas illas saxis pendentibus absidatas, ita iuncturis absconditis in formas pulcherrimas conuenisse, vt cryptas magis excelsi montis crederes, quàm aliquid fabricatum esse iudicares. Sic etiam Cicero lib. de Senect. de eo qui in prima cauea spectat, & eo qui in vltima. Verùm Auctor hoc loco & Chrysost. hom. de Kalendis, item August. lib.1. de Consens. Euang. cap.37. Caueam accipiunt pro area in medio Theatri aut Amphitheatri, ad imitationem caueæ ferarum vndique clausæ, primùm clostris seu claustris ligneis, deinde ferreis, denique & euripis, vti suprà diximus cap.8.*

ARGVMENTVM LIBRI DE IDOLOLATRIA, PER IACOBVM PAMELIVM.

OST *librum de Spectaculis æditũ (vti infrà patet cap.xiiij.) quantumuis adhuc durante persecutione, cupiens Tertullianus etiam reliquas Idololatriæ species in vniuersum tollere, hunc sibi conscribendum putauit, ne diutiùs Christiani ignorantia crassa laborarent, existimantes in solo Idolorum cultu Idololatriam consistere.*

Imprimis autem docet omnia crimina in Idololatriæ crimine, & in omnibus Idololatriam deprehendi. I.

Deinde in multas venas eam defundi, & multifariam seruos Dei subuertere. II.

Ita ad originem Idololatriæ, & interpretationem vocabuli descendens, Idola esse ostendit habenda, non solùm hominis effigie consecrata, sed quæcunque simulacra. III.

Agens deinde aduersus confectores Idolorum Christianos, ostendit tam fieri quàm coli prohibita Idola. IIII.

Neque se excusare illos posse prætextu operationis manuũ ab Apostolo præscriptæ, quæ intelligitur de Artibus quas Ecclesia Dei recipit, neque à Deo sunt prohibitæ. V.

Maximè quòd renuntiantes Diabolo & angelis eius, illis repudiũ dixerimus; quippè quibus plures Deos, eósque falsos facto confiteantur, atque adeò eosdem colant, qui faciunt vt coli possint. VI.

Quòd denique Zelus fidei prohibeat Christianum ab Idolis in Ecclesiam venire, adtollere ad Deum Patrem manus matres Idolorum, his manibus adorare, eásque admouere corpori Domini quæ Dæmoniis corpora conferunt; multò verò magis in Ordinem Ecclesiasticum adlegi artifices Idolorum, quorum manus potius amputandæ, quibus quotidie corpus Christi lacessunt, quibus Domini corpus scandalizatur. VII.

Eandem esse rationem fabricæ templi, aræ, ædiculæ, domus, in honorem Idolorum, siue expreßionem in bractea, aut insignibus eorundem. VIII.

Deinceps Professiones Astrologorum, Mathematicorum, Magorum, Idololatriæ obnoxias esse tradit. IX.

Item & Ludimagistros, ceterósque litterarum professores adfines esse multimodæ Idololatriæ, qui eorundem sollemnia obseruent, quum etiam fidelium sit magis discere quàm docere litteras. X.

Quin etiam negotiationes mercium earum, quæ ad Idololatriam pertinent. XI.

Et verò neceßitates humanas minimè prædicta omnia excusare, quòd fidei semel obsignatæ sint contraria, atque adeò propter Dominum derelinquenda Apostolorum exemplo. XII.

XIII. *Porrò non solùm à sacrificiis & sacerdotiis Idolorum & Spectaculis (de quibus alio volumine) sed & à festis illorum diebus abstinendum, etiam extraordinariis.*

XIIII. *Neque in his placere nos ethnicis posse, vt eos lucrifaciamus, quòd nomẽ Dei blasphemetur, quando Saturnalia, Ianuaria, idque genus alia à Christianis frequentantur; quum ipsi econtrariò non octauo quoque die Dominicum diem, non Pentecosten, immò nullam Christianorum sollemnitatem obseruent.*

XV. *Immò neque sollemnibus Cæsarum tabernas, seu ianuas Christianorum lucernis ornandas, aut laureis coronandas, tum quòd omnis Idololatria ab hominum cultura cœperit, & ipsos Deos Nationum homines retrò fuisse constet, tum quòd & Ostiorum dij varij apud Romanos, tum denique quòd Magistratibus subditos quidem esse oporteat, sed intra limites Christianæ disciplinæ.*

XVI. *Aliud esse iudicium de communibus aut priuatis sollemnitatibus & sponsalium, & nuptiarum, nisi quis intersit illorum Idolorum sacrificiis.*

XVII. *Neque verò etiam seruis licere ministros esse Idololatriæ.*

XVIII. *Omnem item superfluum vestium ornatum & honorum apparatum, maximè qui Idololatriæ dicatus sit, ab initio in diaboli pompa damnatum esse.*

XIX. *Item & militiam, cui necessitas sit immolationum vel capitalium iudiciorum, eámque in qua militandum sit sub signo diaboli, cui non conuenit cum signo Christi.*

XX. *Quum autem conuersatio diuinæ disciplinæ etiam verbis periclitetur, ne Idola Deos vocemus interdictum; item & deierationem omnem; exempli gratia; Me Hercule, Me Dius fidius, & similia.*

XXI. *Perinde etiam esse, siue iuret quis per Idola, siue ab alio adiuratus adquiescat, siue per litem dicat, Iupiter tibi sit iratus, siue respondeat: Immò tibi.*

XXII. *Æquè etiam benedici per Deos Nationum Christo initiatum non debere permittere; exempli gratia, si eleemosynam accipiens Deos suos propitios ethnicus imprecetur, respondendum, Dei caussa id factum esse.*

XXIII. *Postremò neque pecuniam ab ethnicis mutuantes Christianos iuratos cauere posse, quum æquè stylo & scripto, etiam alio dictante, atque verbo Christus negetur.*

XXIIII. *Epilogo denique breui concludit, inter hos scopulos, inter hæc vada & freta Idololatriæ, velificare debere fidem Dei tutam & securam.*

Ceterùm hunc librum verè Tertullianicũ esse, vel ex eo constat, quòd his verbis citet supradictũ Spectaculorũ librũ c. xiij. De Spectaculis autem & voluptatibus eiusmodi suum iam volumen impleuimus. *Viderunt etiam iam olim B. Cypr. qui adinstar conscripsit librum de Idolorum vanitate, & B. Isidorus, qui Etymol. lib. 8. ca. vlt. verbis ipsis vtitur cap. 3. huius libri, vbi agit de vocabuli Idoli interpretatione. Quòd itaque Trithemius & Politianus hunc præterierint, hinc factum, quòd nuspiam exemplar MS. reppererint. Certè Gagnæus sua editione ex MS. Gallico codice illum edidit, & post illum ex Britannico Lælandi codice quàm accuratiss. per Sigismundum Gelenium castigatus est, vsqueadeò vt vix vllus hiatus, aut corruptus supersit locus. De qua eius diligentia tanto magis nobis congratulandum, quòd nullus etiam mihi MS. codex contingere potuerit. Nostris interim Adnotationibus haud parum illustratus, Deo fauente, nunc primùm prodit.*

A

Q. SEPTIMII FLORENTIS TERTVLLIANI DE IDOLOLATRIA LIBER.

RINCIPALE[1] crimen generis humani, summus seculi reatus, tota causa iudicij, Idololatria. Nam etsi suã speciem tenet vnumquodque delictum, & si suo quoque nomine iudicio destinatur, in Idololatriæ tamen crimine expungitur. Omitte titulos, operas recognosce, Idololatres, idem homicida est. Quæris quem occiderit? si quid ad elogij ambitionem facit, non extraneum nec inimicum, sed seipsum. Quibus insidiis? erroris sui. Quo telo? offensa Dei. Quot plagis? quotquot Idololatriis. Qui negat Idololatrem perisse, is negabit Idololatrem homicidium fecisse. Proinde adulterium, & stuprum in eodem recognoscas: nam qui falsis deis seruit, sine dubio adulter est veritatis, quia omne falsum adulterium est. Sic & in stupro mergitur. Quis enim immundis spiritibus operatus, non conspurcatus & constupratus incedit? Cap. I.

B [2] Atque adeò scripturæ sanctæ stupri vocabulo vtuntur in Idololatriæ exprobratione. Ezech. 23.

Fraudis conditio ea est opinor, si quis alienum rapiat, aut alij debitum deneget, & vtique ergo hominem admissa fraus maximi criminis nomen est. At enim Idololatria Deo fraudem facit, honores illi suos denegans, & conferens aliis, vt fraudi etiam contumeliam coniungat. Quòd si tam fraus quàm stuprum atque adulterium mortem [3] adferunt, iam in his æquè Idololatria de homicidij reatu non liberatur. Post talia crimina, tam exitiosa, tam deuoratoria salutis, cetera quoque ad aliquem modum, & seorsum proinde disposita, in Idololatria conditionem suam repræsentant. In illa & concupiscentiæ seculi. Quæ enim Idololatriæ solennitas sine ambitione cultus & ornatus? In illa lasciuiæ & ebrietates, cùm plurimùm victus & ventris & libidinis causa frequentantur. In illa iniustitia. Quid enim iniustius ea, quæ iustitiæ patrem nescit? In illa etiam vanitas, quum tota eius ratio vana sit: in illa mendacium, quum tota substantia eius mendax sit. Ita fit, vt omnia in Idololatria, & in omnibus Idololatria deprehendatur. Sed & aliàs quum vniuersa delicta aduersus Dominum sapiant, nihil autem quod aduersus Dominum sapiat, non dæmoniis & immundis spiritibus deputetur, quibus Idola mancipantur: sine dubio Idololatriam admittit, quicunque delinquit: id enim facit quod ad Idolorum [4] mancipes pertinet. [Sed [5] vniuersa nomina criminum discedant in operum suorum proprietates, remaneat Idololatria in eo quod ipsa est: sufficit sibi tam inimicum Deo nomen, tam locuples substantia criminis, quæ tot ramos porrigit, tot venas defundit, vt de hoc II.

C cùm maximè materia suscepta sit, quot modis nobis præcauenda sit Idololatriæ latitudo. Quoniam multifariam seruos Dei nec tantùm ignorata, sed etiam dissimulata subuertit. Plerique Idololatriam simpliciter existimant his solis modis interpretandam, Si quis aut incendat, aut immolet, [6] aut polluceat, aut sacris aliquibus aut sacerdotiis obligetur: quemadmodum si quis existimet adulterium in osculis, & in amplexibus, & in ipsa carnis congressione censendum: aut homicidium in sola sanguinis profusione, & in animæ ereptione reputandum. At enim Dominus quàm extensiùs ista disponat certi sumus, cùm adulterium etiam in concupiscentia designat, si oculum quis impegerit libidinosè, & animam commouerit impudicè: cùm [7] homicidium etiam in verbo maledicti vel conuicij iudicat, & in omni impetu iræ, & in negligentia charitatis in fratrem. Sicut Ioannes docet homicidam esse qui oderit fratrem. Alioquin in modico consisteret, & diaboli ingenium de malitia, & Dei Domini de disciplina, qua nos aduersus diaboli altitudines munit, si in his tantùm delictis iudicaremur, quæ etiam nationes decreuerunt vindicanda. Quomodo abundabit iustitia nostra super Scribas & Pharisæos, vt Dominus præscripsit, nisi abundantiam aduersariæ eius, id est iniustitiæ perspexerimus? Quòd si caput iniustitiæ Idololatria est, prius est vti aduersus abundantiam Idololatriæ præmuniamur, dum illam non solùm manifestis recognoscimus. [Idolum [8] aliquamdiu retrò non erat. Prius quàm huius monstri artifices ebulissent, sola [9] templa & vacuæ ædes erant, sicut in hodiernum quibusdam locis vetustatis vestigia permanent. Tamen Idolo- III.

Marginal notes: Matth. 5. (at "certi sumus"); Ibidem. (at "maledicti"); 1. Ioan. 3. (at "consisteret"); Matth. 5. (at "Domi-nus")

latria agebatur, nō in isto nomine, sed in isto opere. Nam & hodie extra templum & sine D
Idolo agi potest. At vbi artifices statuarum & imaginum, & omnis generis simulacrorum
diabolus seculo intulit, rude illud negotiū humanæ calamitatis, & nomen de Idolis con-
sequutum est, & profectū. Exinde iam caput facta est Idololatriæ ars omnis quæ Idolum
quoquomodò edit. Neque enim interest, [10] an plastes effingat, an cælator exsculpat, an
Phrygio detexat: quia nec de materia refert, an gypso, an coloribus, an lapide, an ære, an
argēto, an filo formetur Idolum. Quando enim & sine Idolo Idololatria fiat: vtique cùm
adest Idolum, nihil interest quale sit, qua de materia, qua de effigie, ne qui putet id solum
Idolum habendum, quod humana effigie sit cōsecratum. Ad hoc necessaria est vocabuli
interpretatio. εἶδος [11] Græcè formam sonat; ab eo per diminutionem εἴδωλον deductum,
æquè apud nos formulam fecit. Igitur omnis forma vel formula Idolum se dici exposcit:
Inde Idololatria omnis circa omne Idolum famulatus & seruitus. Inde & omnis Idoli
artifex, eiusdem & vnius est criminis: nisi parū Idololatriam populus admisit, quia [12] simu-
IIII. lacrum vituli, & nō hominis sibi consecrauit. [[13] Idolum tam fieri quàm coli Deus pro-
Exod. 32. hibet. Quanto præcedit vt fiat quod coli possit, tanto prius est ne fiat si coli non licet.
Propter hanc causam, ad eradicandam scilicet materiam Idololatriæ, lex diuina procla-
Ibidem 20. mat: Ne [14] feceritis Idolum. Et coniungens, Neque similitudinem eorum quæ in cœlo
sunt, & quæ in terra, & quæ in mari. Toto mundo eiusmodi artibus interdixit seruis Dei.
[15] Antecesserat enim hoc prædicens Enoch omnia elementa, omnem mundi sensum, quę
cœlo, quæ mari, quæ terra continentur, in Idololatriam versuros dæmonas, & spiritus
desertorum angelorū, vt pro Deo aduersus Dominum consecrarentur. Omnia igitur co- E
lit humanus error, præter ipsum omnium conditorem. Eorum imagines Idola, [16] imagi-
num consecratio Idololatria. Quicquid Idololatra committit, in artificem quemcunque
& cuiuscunque Idoli deputetur necesse est. Denique idem Enoch simul & cultores Idoli
& fabricatores in cōminatione prædamnat. Et rursus: Iuro vobis peccatores, quòd in diē
sanguinis perditionis pœnitētia parata est. Qui seruitis lapidibus, & qui imagines facitis
aureas, & argenteas, & ligneas, & lapideas, & fictiles, & seruitis phantasmatibus, & dęmo-
niis, & spiritibus infamibus, & omnibus erroribus nō secundum scientiam, nullum ab iis
Isai. 44. inuenietis auxilium. Esaias verò: Testes, ait, vos estis, si est Deus absque me. Et non erant
tunc qui fingunt & exsculpunt, omnes vani qui faciunt libita sibi, quæ illis non prode-
runt. Et deinceps tota illa pronunciatio, qua in artifices, qua in cultores detestatur, cuius
clausula est, [17] Cognoscite quòd cinis sit cor illorum, & errant, & nemo animam suam li-
Psal. 113. berare possit. Vbi æquè Dauid, Et [18] tales fiant, inquit, qui faciūt ea. Et quid ego modicæ
memoriæ homo vltrà quid suggeram, quid recolam de scripturis, quasi aut non sufficiat
vox spiritus sancti, aut vltrà deliberādum sit, an maledixerit atque damnauerit Dominus
V. ipsos priùs artifices eorum, quorum cultores maledicit & damnat? [[19] Planè impensiùs
respondebimus ad excusationes huiusmodi artificum, quos nunquam in domum Dei ad-
» mitti oportet, si quis eam disciplinā norit. Iam illa obiici solita vox: Non habeo aliud quo F
» viuā: districtiùs repercuti potest, Viuere ergo habes. Quid tibi cū Deo est? si tuis legibus.
1. Cor. 7. Tum quod & de scripturis audent argumētari: dixisse Apostolum, vt [20] quisque fuerit in-
uētus, ita & perseueret: possumus igitur omnes in peccatis perseuerare ex ista interpreta-
tione. Nec enim quisquam nostrûm non peccator inuentus est, cùm Christus non alia ex
1. Cor. 4. causa descenderit, quàm peccatorum liberandorum. Item: eundem præcepisse dicunt se-
1. Thess. 4. cundum suū exemplum, vt manibus vnusquisque operetur ad victum. Si hoc præceptum
ab omnibus manibus defendatur, credo & [21] fures balnearios manibus suis viuere, & ipsos
latrones manibus agere quo viuant. Item falsarios vtique non pedibus, sed manibus ope-
rari malas litteras. Histriones verò non manibus solis, sed totis membris victum elabora-
re. Pateat igitur Ecclesia omnibus, qui manibus, & suo opere tolerātur, si nulla exceptio
est artium quas Dei disciplina non recipit. Sed ait quidam aduersus similitudinis inter-
Num. 21. dictę propositionem, [22] Cur ergo Moses in eremo simulacrum serpentis ex ære fecit? Seor-
sum figuræ quæ dispositioni alicui arcanæ præstruebantur, non ad erogationem legis, sed
ad exemplarium causæ suæ. Alioquin si hæc vt aduersarij legis interpretemur, nunquid
& nos, quod & Marcionitæ, inconstantiam adscribimus omnipotenti, quem illi hoc
modo destruunt vt mutabilem, dum alibi vetat, alibi mandat? Si quis autem dissimulat il-
lam effigiem ærei serpentis suspensi in modum, [23] figuram designasse Dominicæ crucis à
serpentibus, id est ab angelis diaboli liberaturæ nos, dum per semetipsam diabolum, id est
serpen-

A serpẽtem interfectum suspendit, siue quę alia figuræ istius expositio dignioribus reuelata
est, dummodò Apostolus affirmet omnia tũc figuratè populo accidisse: benè quod idem 1. Cor. 10.
Deus qui lege vetuit similitudinem fieri, extraordinario præcepto serpentis similitudinẽ
interdixit. Si eundem Deum obseruas, habes legem eius, Ne feceris similitudinem. Si &
præceptum factæ postea similitudinis respicis, & tu imitare Moysen, Ne facias aduersus Exod. 20.
legem simulacrũ aliquod, nisi & tibi Deus iusserit. [[24] Si nulla lex Dei prohibuisset Ido- VI.
la fieri à nobis, nulla vox spiritus sancti fabricatoribus Idolorum non minus quàm culto-
ribus comminaretur: de ipso sacramento nostro interpretaremur nobis aduersas esse fidei
eiusmodi artes. Quomodo enim renunciauimus diabolo & angelis eius, si eos facimus?
Quod repudium diximus his, non dico cum quibus, sed de quibus viuimus? Quam di-
scordiã suscepimus in eos, quibus [25] exhibitionis nostræ gratia obligati sumus? Potes lin-
gua negasse, quod manu cõfiteris? Verbo destruere, quod facto struis? Vnum Deum præ-
dicare, qui tantos efficis? Verum Deum prædicare, qui falsos facis? Facio (ait quidam) sed
non colo. quasi ob aliam causam colere non audeat, nisi ob quam & facere non debeat,
scilicet ob Dei offensam vtrobique. Imò tu colis, qui facis vt coli possint. Colis autem nõ
spiritu [26] vilissimi nidoris alicuius, sed tuo proprio: nec anima pecudis impensa, sed anima
tua. Illis ingenium tuum immolas, illis sudorem tuum libas, illis prudentiam tuam accẽ-
dis. Plus es illis quàm sacerdos, cùm per te habeant sacerdotem. Diligentia tua numen il-
B lorum est. Negas te quod facis colere? Sed illi non negant, quibus hanc saginatiorem &
[27] auratiorem & maiorem hostiam cædis, salutem tuam. [[28] Tota die ad hanc partem ze- VII.
lus fidei perorabit ingemens Christianum ab [29] Idolis in Ecclesiam venire, de aduersaria
officina in domum Dei venire, [30] attollere ad Deum patrem manus matres Idolorum, his
manibus adorare quæ foris aduersus Deum adorantur, eas [31] manus admouere corpori
Domini, quæ dæmoniis corpora conferunt. Nec hoc sufficit. Parum sit, si ab [32] aliis mani-
bus accipiant quod contaminant, sed etiam ipsæ tradunt aliis quod contaminauerunt.
[33] Adleguntur in ordinem Ecclesiasticum artifices Idolorum. Prò scelus! Semel Iudæi
Christo manus intulerunt, isti [34] quotidie corpus eius lacessunt. O manus præcidendæ!
Viderint iam an per similitudinem dictum sit, Si te manus tua scandalizat, amputa eam.
Quæ magis amputandæ, quàm in quibus Domini corpus scandalizatur? [[35] Sunt & aliæ VIII.
complurium artium species, quæ etsi nõ contingunt Idolorum fabricationem, tamen ea
sine quibus Idola nil possunt, eodem crimine expediunt. Nec enim differt, an extruas vel
exornes, si templum, si aram, si ædiculam eius instruxeris, si bracteam expresseris, aut insi-
gnia, aut etiam domum fabricaueris. Maior est eiusmodi opera, quæ nõ effigiem confert,
sed auctoritatẽ. Si ita necessitas exhibitionis extenditur, habent & alias species, quæ sine
exorbitatione disciplinæ, id est, sine Idoli confectura opem victus præstent. Scit [36] alba-
rius tector & tecta sarcire, & tectoria inducere, & [37] cisternam liare, & [38] cymatia disten-
dere, & multa alia ornamẽta præter simulacra parietibus incrustare. Scit & pictor & mar-
C morarius, & ærarius, & quicunq; cælator, latitudines suas vtiq; multò faciliores. [39] Nam
qui signũ describit, quanto faciliùs abacum linit? [40] Qui de tilia Martem exsculpit, quan-
to citiùs armarium compingit? Nulla ars non alterius artis, aut mater, aut propinqua est.
Nihil alterius vacat. Tot sunt artiũ venæ, quot hominum concupiscentiæ. Sed de [41] mer-
cedibus & manuspretiis interest. Proinde interest & de labore. Minor merces frequẽtio-
re actu repensatur. Quot parietes signa desiderant? Quot templa & ædes Idolis ædifican-
tur? Domus verò & prætoria & balnea & insulę quantæ? [42] Soccus & baxa quotidie deau-
rantur, Mercurius & Serapis non quotidie. Sufficiant ad quæstum artificiorum, frequen-
tiores omni superstitione luxuria & ambitio. [43] Lances & scyphos faciliùs ambitio, quàm
superstitio desiderabit. Coronas quoq; magis luxuria, quàm solemnitas erogat. Cùm igi-
tur ad hæc artificiorum genera cohortemur, quæ Idolum quidem, & quæ Idolo compe-
tunt, non attingant, sint autem & hominibus communia sæpè quæ & Idolis, hoc quoque
cauere debemus, ne quid sciẽtibus nobis ab aliquibus de manibus nostris in rem Idolo-
rum postuletur. Quòd si concesserimus, & non remediis tam vsitatis egerimus, non puto
nos à cõtagio Idololatriæ vacare, quorum manus non ignorantium in officio vel in ho-
nore & vsu dæmoniorum deprehenduntur. [[44] Animaduertimus inter Artes etiam pro- IX.
fessiones quasdam obnoxias Idololatriæ. [45] De Astrologis ne loquendum quidem est.
Sed quoniam quidam istis diebus prouocauit defendens sibi perseuerantiam professio-
nis istius, paucis vtar. Non allego quòd Idola honoret, [46] quorum nomina cœlo inscripsit,

quibus omnem Dei potestatem addixit: quòd propterea homines non putant Deum re- D
quirendum, præsumentes stellarum nos [47] immutabili arbitrio agi. Vnum propono, An-
Gen. 6. gelos esse illos desertores Dei, [48] amatores fœminarum, [49] proditores etiam huius curiosi-
tatis, propterea quoque damnatos à Deo. O diuina sentẽtia vsque ad terram pertinax, cui
etiam ignorantes testimonium reddunt. [50] Expelluntur Mathematici sicut angeli eorum.
[51] Vrbs & Italia interdicitur Mathematicis, sicut cœlum & angelis eorum. Eadem pœna
est exilij discipulis & magistris. [52] Sed Magi & Astrologi ab Oriente venerunt. Scimus
Matth. 2. Magiæ & Astrologiæ inter se societatem. Primi igitur stellarum interpretes natum Chri-
„ stum annunciauerunt, primi munerauerunt. Hoc nomine Christum (opinor) sibi obliga-
uerũt. Quid tum? Ideò nunc & Mathematicis patrocinabitur illorum Magorum religio?
[53] De Christo scilicet est mathesis hodie, stellas Christi, non Saturni & Martis & cuiusq;
ex eodem ordine mortuorũ obseruat & prædicat. At [54] enim scientia ista vsque ad Euan-
gelium fuit concessa, vt Christo edito nemo exinde natiuitatem alicuius de cœlo inter-
pretetur. Nam & thus illud & myrrham & aurum ideò infanti tunc Domino obtulerũt,
quasi clausulam sacrificationis & gloriæ secularis, quã Christus erat adempturus. Quod
iisdem Magis somnium sine dubio ex Dei voluntate suggessit, vt irent in sua, sed alia non
qua venerant via, id est ne pristina secta sua incederent: ne illos Herodes persequeretur,
qui nec persecutus est etiam ignorans alia via digressos, quoniam & qua venerãt ignora-
bat. Adeò viam rectam & disciplinam intelligere debemus. Itaque magis præceptum, ex- E
inde aliter incederent. Sic [55] & aliam illam speciem Magię quę miraculis operatur, etiam
Exod. 7. aduersus Moysen æmulata, patiẽtia Dei traxit ad Euangelium vsque. Nam exinde & Si-
Act. 8. mon Magus iam fidelis, quoniam aliquid adhuc de [56] circulatoria secta cogitaret, vt scili-
cet inter miracula professionis suæ etiam spiritum sanctum per manuum impositionem
enundinaret, maledictus ab Apostolis de fide eiectus est: & alter Magus qui cum Sergio
Ibidem 17. Paulo, quoniam iisdem aduersabatur Apostolis, luminum amissione multatus est. Hoc &
Astrologi retulissent credo, si quis in Apostolos incidisset. Attamen cùm Magia punitur,
cuius est species Astrologia, vtique & species in genere damnatur. Post Euangelium nus-
quam inuenias [57] aut sophistas, aut Chaldæos, aut incantatores, aut coniectores, aut Ma-
1. Cor. 1. gos, nisi planè punitos. Vbi sapiens, vbi [58] litterator, vbi conquisitor huius æui? Nónne in-
fatuauit Deus sapientiam huius seculi? Nihil scis Mathematice, si nesciebas te futurum
Christianũ. Sin sciebas, hoc quoque scire debueras nihil tibi futurum cum ista professio-
Act. 8. ne. Ipsa te de periculo suo instrueret, quę aliorũ [59] climacterica præcauit, Non est tibi pars
neque sors in ista ratione. Non potest regna cœlorum sperare, [60] cuius digitus aut radius
X. abutitur cœlo. [[61] Quærendum autem est etiam de ludimagistris, sed & ceteris professo-
ribus litterarũ. Imò non dubitandum affines illos esse multimodæ Idololatriæ. Primùm
quibus necesse est Deos Nationum prædicare, nomina, genealogias, fabulas, ornamenta
honorifica quæque eorum enunciare, tum solennia festáque eorundem obseruare, vt
quibus vectigalia sua suppetant. Quis ludimagister, si [62] nõ tabularia Idolorum, quinqua- F
tria tamẽ frequentabit? Ipsam [63] primam noui discipuli stipem Mineruæ & honori & no-
mini consecrat, vt etsi nõ prophanatus alicui Idolo, verbotenus de Idolothyto esse dica-
tur, pro Idololatra vitetur. quid minus est inquinamẽti eo quod prę stat quæstus & nomi-
nibus & honoribus Idolo nuncupatus? [63] tam Mineruália Mineruæ, quàm [64] Saturnalia
Saturni, quæ etiam seruiculis sub tempore Saturnalium celebrari necesse est. Etiam stre-
næ captandæ, & [65] septimontium, & brumæ, & caræ cognationis honoraria exigenda
omnia, flore scholæ coronandæ. [66] Flaminicæ & [67] ædiles sacrificant Cereri, [68] schola ho-
noratur feriis. Idem fit Idoli natali, omnis diaboli pompa frequentatur. Quis hæc com-
petere Christiano existimabit, nisi qui putabit cõuenire etiam non magistro? Scimus di-
ci posse, Si docere litteras Dei seruis nõ licet, etiam nec discere licebit. Et quomodo quis
institueretur ad prudentiam interim humanam, vel ad quemcunque sensum vel actum,
cùm instrumẽtum sit ad omnem vitam litteratura? Quomodo repudiamus secularia stu-
dia, sine quibus diuina nõ possunt. Videamus igitur necessitatem litteratorię eruditionis,
respiciamus ex parte eã admitti non posse, ex parte vitari, fideles magis discere quàm do-
cere litteras capit. Diuersa est enim ratio discendi & docendi. Si fidelis litteras doceat in-
sertas Idolorũ prædicatione, sine dubio dum docet, cõmendat: dum tradit, affirmat: dum
Exod. 23. commemorat, testimonium dicit. [69] Deos ipsos hoc nomine obsignat, [70] cùm lex prohi-
Exod. 20. beat (vt diximus) deos pronunciari, & [71] nomẽ hoc in vano collocari. Hinc prima diabolo
fides

A fides ædificatur ab initiis eruditionis. Quære an Idololatriam cōmittat,[72] quid de Idolis catechizat. At cùm fidelis hæc discit, si iam sapit qui sit, neq; recipit, neq; admittit, multo magis si nondum sapit. Aut vbi cœperit sapere, priùs sapiat oportet quod priùs didicit, id est de Deo & fide. Proinde illa respuet nec recipiet. Et erit tam tutus quàm qui sciens venenum ab ignaro accipit, nec bibit. Huic necessitas ad excusationem deputatur, quia aliter discere non potest. Tāto autem facilius est litteras non docere quàm nō discere, quāto & reliqua scholarū de [73] publicis propriis solennitatibus inquinamenta faciliùs discipulus fidelis non adibit, quàm magister non frequētabit. [[74] Degenerabimus, si cetera delictorum recogitemus, in primis cupiditatē radicē omnium malorum,[75] qua quidā irretiti, circa fidē naufragiū sunt passi: quamuis & Idololatria ab eodē Apostolo dicta sit cupiditas, tū mendaciū cupiditatis ministrum. Taceo de periurio, quādo ne iurare quidē liceat. Negotiatio seruo Dei apta est? Ceterū si cupiditas abscedat, quæ est causa adquirēdi: cessante causa adquirendi, non erit necessitas negotiandi.[76] Sit nunc aliqua iustitia quæstus secura de cupiditatis & mendacij obseruatione, in crimē offendere Idololatriæ eā opinor, quæ ad ipsam Idolorum animam & spiritū pertinet, quæ omne dæmoniū saginat. an non illa principalis Idololatria viderint si eædē merces, [77] thura dico & cetera peregrinitatis sacrificium Idolorum. Etiam hominibus ad pigmenta medicinalia, [78] nobis quoq; insuper ad solatia sepulturæ vsui sunt. Certè cùm pompæ, cùm sacerdotia, cùm sacrificia Idolorum de periculis, de damnis, de incommodis, de cogitationibus, de discursibus negotiationibúsve instruuntur, quid aliud quàm procurator Idolorum demonstraris? Nemo cō- XI.

B tendat posse hoc modo omnibus negotiationibus controuersiam fieri. Grauiora delicta quæque pro magnitudine periculi diligentiam extendunt obseruationis, vt nō ab his tātùm abscedamus, sed & ab iis per quæ fiunt. Licet enim ab aliis fiat, non interest si per me. In nullo necessarius esse debeo alij, cùm facit quod mihi nō licet. Ex hoc quod vetor facere, intelligere debeo curandum mihi esse ne fiat per me. Denique in alia causa non leuioris reatus præiudicium istud obseruo. Nam quòd mihi de stupro interdictum sit, aliis ad eam rem nihil aut operæ aut conscientiæ exhibeo. Nam quòd ipsam carnem meam à lupanaribus segregaui, agnosco me neque lenociniū, neque id genus luctū alterius causa exercere posse. Sic & homicidij interdictio ostendit mihi [79] lanistam quoque ab [80] Ecclesia arceri: nec per se non faciet quod faciendum aliis subministrat. Ecce magis proximum præiudicium. Si publicarum victimarum redēptor ad fidem accedat, permittes ei in eo negotio permanere? Aut si iam fidelis id agere susceperit, retinēdū in Ecclesia putabis? Nō opinor, nisi si quis & de thurario dissimulabit. scilicet ad alios peruenit procuratio sanguinis, ad alios odorū. Si antequàm Idola in seculo essent, his mercibus adhuc informis Idololatria transigebatur, si & nunc ferè sine Idolo opus Idololatriæ incendiis odorum perpetratur, ecquid maioris operæ & erga dæmonia thurarius: nam faciliùs sine Idololatria quàm sine thurarij merce. Ipsius fidei conscientiam perrogemus, quo ore Christianus thurarius si per templa transibit, quo ore fumantes aras despuet, & [81] exsufflabit quibus ipse prospexit? Qua constantia exorcizabit alumnos suos, quibus domum suam cellariam præstat? Ille quidem si excluserit dæmonium, non sibi placeat de fide. Neque

C enim inimicum exclusit. Facilè debuit de eo impetrare quē quotidie pascit. Nulla igitur ars, nulla professio, nulla negotiatio, quæ quid aut instruēdis aut formandis Idolis administrat, carere poterit titulo Idololatriæ: nisi si aliud omninò interpretemur, Idololatriā, quàm famulatum Idolorum colendorum. [[82] Malè nobis de necessitatibus humanæ exhibitionis supplaudimus, si [83] post fidem obsignatam dicimus, Non habeo quo viuam. Iam hîc enim pleniùs illi abruptæ propositioni respondebo, Serò dicitur. Antè enim fuit deliberandum ex similitudine prouidentissimi [84] ædificis illius, qui priùs sumptus operis cum viribus suis supputat, ne vbi cœperit defunctus postea erubescat. Sed & nunc habes dicta Domini exempla adimentia tibi omnem causationem. Quid enim dicis? Egebo. Sed fœlices egenos Dominus appellar. Victum non habebo: Sed [85] nolite, inquit, cogitare de victu. Et vestitus habemus exemplum lilia. Substantia mihi opus erat: Atquin omnia vēdenda sunt, & egentibus diuidenda. Sed filiis & posteritati prouidendum. Nemo aratro manum imponens & retrò spectans aptus est. [86] Opera & conditionalis eram. Nemo duobus dominis seruire potest. Si vis Domini discipulus esse, crucem tuam tollas, & Dominum sequaris necesse est, id est, angustias & cruciatus tuos, [87] vel corpus solum, quod in domum Christi est. Parentes, coniuges, liberi propter Deum relin- XII. *Matth. 5.* *Matth. 6.* *Ibidem.* *Matth. 9.* *Luc. 9.* *Matth. 6.* *Ibidem 16.* *Marc. 10.*

quendi erunt. De artibus & negotiationibus, & de professionibus etiam liberorũ & pa- D
Matth.4. rentum causa dubitas. Iam tunc demõstratũ est nobis & pignera, & artificia, & nego-
Matth.9. tia propter Dominum derelinquenda, cùm Iacobus & Ioãnes vocati à Domino & patrẽ
Matth.8. nauémque derelinquunt. Cùm Matthæus de teloneo suscitatur. Cùm etiam sepelire pa-
Rom.8. trem tardum fuit fidei. Nemo eorum quos Dominus allegit, Non habeo dixit quo viuã.
Fides famem non timet. Scit etiam famem non minus sibi contemnendam propter Deũ,
Luc.18. quàm omne mortis genus. Didicit non respicere vitam, quanto magis victum? Quotus-
quisque hæc adimpleuit? Sed [88] quæ penes homines difficilia, penes Deum facilia. Sic ta-
men nobis de mansuetudine & clementia Dei blandiamur, vt non vsque ad Idololatriæ
XIII. affinitates necessitatibus largiamur. [[89] Sed omnem adflatum eius vice pestis etiam de
longinquo deuitemus, non in his tantùm quæ præmisimus, sed in vniuersa serie humanæ
superstitionis, siue deis suis, siue defunctis, siue regibus mancipatæ, vt ad eosdem spiritus
immundos pertinentis, modò per sacrificia & sacerdotia, modò per spectacula, & hoc ge-
nus, modò per festos dies. Sed de sacrificiis & de sacerdotiis quid loquar? De [90] Spectacu-
lis autẽ & voluptatibus eiusmodi suum iam volumen impleuimus. Hoc loco retractari
oportet de festis diebus, & aliis extraordinariis solẽnitatibus, quas interdum lasciuiæ, in-
terdum timiditati nostræ subscribimus aduersus fidei disciplinam [91] communicantes na-
tionibus in Idolicis rebus. De hoc quidem primo cõsistam, an cum ipsis quoque nationi-
Rom.12. bus communicare in huiusmodi seruus Dei debeat, siue habitu, siue victu, vel quo alio
genere lætitiæ earum. Gaudere cum gaudentibus, & lugere cum lugentibus, de fratribus
2.Cor.6. dictum est ab Apostolo ad vnanimitatem cohortãte. Ceterùm ad hæc, nihil communio- E
Joan.16. nis est lumini & tenebris, [92] vitæ & morti: aut scindimus quod est scriptum: Seculum gau-
debit, vos verò lugebitis. Si cum seculo gaudemus, verendum est ne cum seculo & lugea-
Luc.16. mus. Seculo autẽ gaudẽte lugeamus, & seculo postea lugente gaudebimus. Sic [93] & Laza-
rus apud inferos in sinu Abrahæ refrigerium consecutus, contrà diues in tormento ignis
constitutus, alternas malorum & bonorum vices æmula retributione compensant. [94] Sũt
quidem dies munerũ, quæ apud alios honoris titulum, apud alios mercedis debitum ex-
pungunt. Nunc ergo, inquis, recipiam meum, vel rependam alienum: si hunc morem sibi
homines de superstitione consecrauerunt, tu extraneus ab omni eorum vanitate, [95] quid
participas Idolothyta solennia, quasi tibi quoque præscriptum sit de die, quo minus id
quod homini debes, vel tibi ab homine debetur, citra diei obseruationem luas, vel reci-
pias, da [96] formam in quam velis agi tecum. Cur enim & lateas, cùm ignorantia alterius
tuam conscientiam contamines, si non ignoraris quòd sis Christianus, tentaris. Et contra
conscientiam alterius agis, tanquam non Christianus. Enimuerò etsi simulaueris, tẽtatus
Matt.10. addictus es. Certè siue hac, siue illac, reus es confusionis in Deo. Qui autem confusus su-
Luc.12. per me fuerit penes homines, & ego confundar super illo, inquit, penes patrem meũ, qui
XIIII. est in cœlis. [[97] Sed enim plerique iam induxerunt animo ignoscendum esse quandoque
his quæ ethnici faciunt, ne [98] nomẽ blasphemetur. Porrò blasphemia quæ nobis omninò
deuitanda est, hæc opinor est. Si quis nostrum ad iustã blasphemiam ethnicum deducat,
aut fraude, aut iniuria, aut cõtumelia, aliáve materia dignæ querelæ, in qua nomẽ meritò F
percutitur, vt meritò irascatur & Dominus. Ceterùm si de omni blasphemia dictum est:
vestri [99] causa nomẽ meũ blasphematur, perimus vniuersi cùm totus Circus scelestis suf-
fragiis nullo merito nomẽ lacessit, desinamus, & nõ blasphemabitur. Imò dũ sumus, blas-
phemetur in obseruatione non in exorbitatione disciplinæ, dum probamur, non dum re-
probamur, ob blasphemiã martyrij, affinẽ, quæ tunc me testatur Christianũ, cùm propter
Gal.1. eam detestatur. benedictio est nominis, maledictio custoditæ disciplinę. Si [100] hominibus
inquit, vellem placere, seruus Christi nõ essem. Sed idem alibi iubet, omnibus placere cu-
1.Cor.10. remus. Quemadmodũ ego, inquit, omnibus per omnia placeo. Nimirum [101] Saturnalia &
[102] Kalẽdas Ianuarias celebrãs hominibus placebat, an modestia & patiẽtia, an grauitate,
an humanitate, an integritate. Proinde cùm dicit, Omnia omnibus factus sum, vt [103] om-
nes lucrifaciam, nũquid Idololatris Idololatres, nunquid ethnicis ethnicus, nunquid se-
cularibus secularis? Sed etsi non prohibet nos conuersari cum Idololatris & adulteris
1.Cor.5. & ceteris criminosis dicens, Ceterùm [104] de mundo exissetis: non vtique eas habenas
conuersationis immutat, vt quoniã necesse sit & conuiuere nos & cõmiscere cum pecca-
toribus, ideò & cum eis peccare possimus. Ibi est commercium vitæ, quod Apostolus cõ-
cedit: hic peccare, quod nemo permittit. Licet cõuiuere cum ethnicis, commori non li-
cet.

A cet. Conuiuamus cum omnibus: cõlætemur ex communione naturæ, non superstitionis.
Pares anima sumus, non disciplina: compossessores mũdi, nõ erroris. Quòd si nobis nul-
lum ius est cõmunionis in eiusmodi cum extraneis; quãto scelestius est hæc inter fratres
frequẽtare? Quis hoc sustinere aut defẽdere potest? Iudæis dies suos festos exprobrat spi-
ritus sanctus.[105] Sabbata, inquit, vestra & neomenias & ceremonias odit anima mea. No- Isai.1.
bis quibus sabbata extranea sunt & neomenia & feriæ à Deo[106] aliquãdo dilectæ, Satur-
nalia, & Ianuariæ, &[107] Brumæ, &[108] Matronales frequẽtãtur, munera cõmeant, strenæ
consonãt, lusus, cõuiuia constrepunt. O melior fides nationum in suã sectam: quæ nullã
solennitatem Christianorũ sibi vindicat,[109] non Dominicũ diem, nõ[110] Pentecostẽ. etiã
si nossent, nobiscum nõ cõmunicassent; timerẽt enim ne Christiani viderentur. Nos ne
ethnici pronũciemur, nõ veremur. Si quid & carni indulgẽdũ est, habes nõ dicã tuos dies
tãtùm, sed & plures. Nam ethnicis semel annuus dies quisq; festus est: tibi octauo quoq;
die. Excerpe singulas solennitates nationum, & in ordinem texe, Pentecostẽ implere nõ
poterũt. [[111] Sed luceant, inquit, opera vestra. At nunc luceant tabernæ & ianuæ nostræ: XV.
plures iam inuenies ethnicorum fores sine lucernis & laureis quàm Christianorũ. De ista Matth.5.
quoq; specie quid videtur? Si Idoli honor est, sine dubio Idoli honor Idololatria est. Si
hominis causa est,[112] recogitemus omnẽ Idololatriã in hominis causã esse. Recogitemus
omnẽ Idololatriã in homines esse culturã, cùm ipsos Deos nationũ homines retrò fuis-
se, etiam apud suos constet. Itaq; nihil interest superioris, an huius seculi viris superstitio
B ista præstetur. Idololatria nõ propter personas quæ opponuntur, sed propter officia ista
dãnata est: quæ ad dæmones pertinẽt. Reddẽda sunt Cæsari quæ sunt Cęsaris. benè quod Matt.22.
apposuit, & quæ sunt Dei Deo. Quæ ergo sunt Cæsaris? scilicet de quibus tũc cõsultatio Luc.20.
mouebatur, præstandúsne esset census Cæsari, an nõ. Ideò & monetã ostendi sibi Domi-
nus postulauit, & de imagine cuius esset requisiuit. Et cùm audisset, Cæsaris, Reddite, ait,
quæ sunt Cæsaris Cæsari, & quæ sunt Dei Deo, id est imaginẽ Cæsaris Cæsari, quę in nũ-
mo est, & imaginẽ Dei Deo, quæ in homine est: vt Cæsari quidem pecuniã reddas, Deo
temetipsũ. Alioquin quid erit Dei, si omnia Cæsaris? Ergo, inquis, honor Dei est, lucer-
næ pro forib⁹, & laurus in postibus? nõ vtiq; quod Dei honor est, sed quod eius qui pro
Deo huiusmodi officiis honoratur quãtũ in manifesto est, salua operatione quæ est in oc-
culto, ad dæmonia peruenies. Certi enim esse debemus, si quos latet per ignorantiã litte-
raturæ secularis, etiã[113] ostiorũ Deos apud Romanos,[114] Cardeam à cardinibus appella-
tam, &[115] Forculum à foribus, & Limentinum à limine, &[116] ipsum Ianum à ianua: & vti-
que scimus, licet nomina inania atque cõficta sint, cùm tamen in superstitionẽ deducũ-
tur, rapere ad se dæmonia & omnem spiritum immundũ per consecrationis obligamẽtũ.
Alioquin dæmonia nullũ habent nomen singulatim, sed ibi nomen inueniunt, vbi & pi-
gnus. Etiam apud Græcos[117] Apollinem θυραῖον, &[118] Antelios dæmonas ostiorum præsi-
des legimus. Hæc igitur ab initio præuidẽs spiritus sanctus, etiam ostia in superstitionem
C ventura præcecinit per[119] antiquissimum propheten Enoch.[120] Nam & alia ostia in bal-
neis adorari videmus. Si autẽ eorum sunt quæ in ostiis adorẽtur, ad eos & lucernæ & lau-
reæ pertinebunt. Idolo feceris quicquid ostio feceris. Hoc in loco ex auctoritate quoq;
Dei contestor, quia nec tutũ est subtrahere quodcũq; vni fuerit ostẽsum, vtique omniũ
causa. Scio[121] fratrem per visionem eadem nocte castigatum grauiter, quòd ianuam eius
subitò annũciatis gaudiis publicis serui coronassent. Et tamen non ipse coronauerat aut
præceperat,[122] nã antè processerat, & regressus reprehenderat factum: adeò apud Domi-
num in huiusmodi etiã disciplina familiæ nostræ æstimatur. Igitur quod attineat ad ho-
nores regum vel imperatorum, satis præscriptum habemus, in omni obsequio esse nos
oportere, secũdum Apostoli præceptum subditos magistratibus & principibus & pote- Rom.13.
statibus. Sed intra limites disciplinæ, quousq; ab Idololatria separamur. Propterea enim
& illud exemplum trium fratrum præcucurrit, qui aliàs obsequentes erga regem Nabu- Dan.3.
chodonosor, honorem imaginis eius constantissimè respuerint,[123] probantes Idololatriã
esse quicquid vltra humani honoris modum ad instar diuinæ sublimitatis extollitur.
Sic & Daniel cetera Dareio subnixus, tamdiu fuit in officio, quamdiu à periculo disci- Dan.6.
plinæ vacaret. Nam id ne subiret, non magis leones regios timuit, quàm illi regios ignes.
Accendãt igitur quotidie lucernas quibus lux nulla est, adfigãt postibus lauros postmo-
dùm arsuras, quibus ignes imminẽt; illis competunt & testimonia tenebrarum, & auspi- Matth.5.
cia pœnarum. Tu lumen es mundi, & arbor virens semper. Si templis renũciasti, ne fece- Psal.1.

ris templum ianuā tuā. Minus dixi: si lupanaribus renūciasti, ne indueris domi tuæ faciē D
XVI. noui lupanaris. [[124] Circa officia verò priuatarum & communiū solēnitatū, vt [125] togæ puræ, vt spōsalium, vt nuptialium, vt [126] nominalium, nullum putem periculum obseruari de flatu Idololatriæ quæ interuenit: causæ enim sunt cōsiderādæ quib9 præstatur officiū. Eas mūdas esse opinor per semetipsas, quia neq; vestitus virilis, neq; anulus aut cōiūctio maritalis, de alicuius Idoli honore descēdit. Nullū deniq; cultum à Deo maledictum inuenio, nisi muliebrē in viro. Maledictus enim, inquit, omnis qui muliebrib9 induitur. Toga verò etiam appellatione virilis est. Nuptias quoq; celebrari non magis Deus prohibet quàm nomē imponi.[127] Sed his accōmodantur sacrificia. Si in [128] vocatu nec in sacrificiis sit titulus officij, & operæ meç expūctio, quid tū? si libet. Vtinā quidē nec videre possimus quæ facere nobis nefas est. Sed quoniā ita malis circūdedit seculū Idololatria, licebit adesse in quibusdā, quæ nos homini nō Idolo officiosos habēt. Planè ad sacerdotiū & sacrificiū vocatus nō ibo (propriū enim Idoli officiū est) sed neq; cōsilio neq; sumptu, aliáve opera in eiusmodi fungar. Si propter sacrificiū vocatus adsistā, ero particeps Idololatriæ:

Deut. 22.

XVII. si me alia causa cōiungit sacrificāti, ero tātū spectator sacrificij. [[129] Ceterùm quid faciēt „ serui vel liberi fideles, [130] itē officiales sacrificātib9 dominis vel patronis vel prçsidibus suis „ adhçrētes? Sed si merū quis sacrificāti tradiderit, imò si verbo quoq; aliquo sacrificio necessario adiuuerit, minister habebitur Idololatriæ. Huius regulç memores etiā magistratibus & potestatibus officiū possumus reddere secūdum patriarchas & ceteros maiores, qui regibus Idololatris vsq; ad finē Idololatriæ apparuerūt. Hinc [131] proximè disputatio suborta est, an seruus Dei alicuius dignitatis aut potestatis administrationē capiat, si ab E omni specie Idololatriæ intactū se aut gratia aliqua, aut astutia etiā præstare possit: secūdū quod & Ioseph, & Daniel mūdi ab Idololatria, & dignitatē & potestatē administrauerunt, in [132] ornamēto & purpura extitere totius Ægypti siue Babyloniæ. Credamus itaque succedere alicui posse vt in quoquo honore, vt in solo honoris nomine incedat, neq; [133] sacrificet, neq; sacrificiis auctoritatem suam accommodet, non hostias locet, nō curas templorum deleget, nō vectigalia eorum procuret, nō spectacula edat de suo aut de publico, aut edendis præsit: nihil solemne pronunciet vel edicat, ne iuret quidem. Iam verò quæ sunt potestatis, [134] neq; iudicet de capite alicuius vel pudore (feras enim de pecunia) neque damnet neq; prædamnet, neminem vinciat, neminē recludat, aut torqueat; si hæc

Gen. 41.
Dan. 2. & 7.

XVIII. credibile est fieri posse. [Iam [135] verò de solo suggestu & apparatu honoris retractandum: proprius habitus vniuscuiusque est, tā ad vsum quotidianum, quàm ad honorē & dignitatē.[136] Igitur purpura illa & aurum ceruicis ornamētum eodē more apud Ægyptios & Babylonios insignia erant dignitatis, quo more nunc prætextæ, vel trabeæ, [137] vel palmaræ, & coronæ aureæ sacerdotū prouincialiū, sed nō eadē cōditione. Tantū enim honoris nomine cōferebatur his qui familiaritatem regum merebantur. Vnde & purpurati regū vocabātur à purpura, sicut apud nos à [138] toga candida candidati: sed non vt suggestus ille sacerdotiis quoq; aut aliquibus Idolorum officiis adstringeretur. Nam si ita esset, vtique tātæ sanctitatis & cōstātiæ viri statim habitus inquinatos recusassent, statimq; apparuisset Danielē Idolis non deseruisse, nec Belē nec draconē colere, quod multo postea apparuit. Simplex igitur purpura illa, nec iā dignitatis erat, sed [139] ingenuitatis apud Barbaros insigne. Quēadmodū enim & Ioseph qui seruus fuerat, & Daniel qui per captiuitatē statū verterat, ciuitatē Babyloniā & Ægyptū sunt cōsecuti per habitū barbaricæ ingenuitatis: sic penes nos quoq; fideles si necesse fuerit, [140] poterit & pueris prçtexta cōcedi, & puellis stola, natiuitatis insignia, nō potestatis: generis, nō honoris: ordinis, nō superstitionis. Ceterùm purpura vel cetera insignia dignitatū & potestatū, insertç dignitati & potestatibus Idololatriæ ab initio dicata, habēt profanationis suæ maculam: cùm præterea ipsis etiā Idolis in quantū [141] prætextæ & trabeæ & laticlaui, fasces quoque & virgæ præferātur, & meritò. Nam dæmonia magistratus sunt seculi huius, vnius collegij insignia fasces & purpuras gestant. Quid ergo proficies, si suggestu quidem vtaris, opera verò eius non administres? Nemo immūdis mundus videri potest. Tunicam si induas inquinatam per se, poteris forsitan illam nō inquinare per te, sed tu per illam mundus esse nō poteris. Iam nunc quid de Ioseph & Daniel argumentaris, scito nō semper comparanda esse vetera & noua, rudia & polita, cœpta & explicita, seruilia & liberalia. Nam illi etiā serui cōditione erant: tu verò nullius seruus in quātum solius Christi, qui te etiam captiuitate seculi liberauit, & forma Dominica agere debebis. Ille Dominus in humilitate & ignobilitate

F

Dan. 12.
Gen. 41.
Dan. 7.
Gen. 41.
Dan. 7.

A tate inceſſit domicilio incertus:Nam filius,inquit,hominis non habet vbi [142] caput ſuum *Luc. 9.*
collocet,veſtitu incultus.neque enim dixiſſet,Ecce qui teneris veſtiũtur,in domibus re- *Matth. 11.*
gum ſunt.Vultu [143] deniq; & aſpectu inglorius,ſicut & Eſaias pronũciauetat. Si poteſta- *Iſai. 53.*
tẽ quoque nullã ne in ſuos quidẽ exercuit,quibus [144] ſordido miniſterio functus eſt: ſi re-
gẽ ſe deniq; fieri,conſcius ſui regni,refugit,pleniſſimè dedit formã ſuis dirigendo omni *Ioan.13.*
faſtigio & ſuggeſtu tã dignitatis quàm poteſtatis.Quis enim magis his vſus fuiſſet quàm *Ioan.6.*
Dei filius,quales & quanti eum faſces producerẽt,qualis purpura de humeris eius flore-
ret,quale aurum de capite radiaret,niſi gloriã ſeculi alienã & ſibi & ſuis iudicaſſet?Igitur
quæ noluit reiecit,quæ reiecit damnauit,quæ damnauit in pompa diaboli deputauit.Nõ
enim damnaſſet,niſi non ſua:alterius autẽ eſſe non poſſent,niſi diaboli quæ Dei nõ ſunt.
[145] Tu ſi diaboli pompam eieraſti,quicquid ex ea attigeris,id ſcias eſſe Idololatriã;vel hoc
te cõmonefaciat,omnes huius ſeculi poteſtates & dignitates nõ ſolùm alienas, verùm &
inimicas Dei eſſe,quòd per illas aduerſus Dei ſeruos ſupplicia conſulta ſunt,per illas &
pœnæ ad impios paratæ ignorãtur.Sed & natiuitas & ſubſtãtia tua moleſtæ tibi ſunt ad-
uerſus Idololatriã,ad euitãdũ remedia deeſſe nõ poſſunt;cùm etſi defuerint,ſuperſit vni-
cũ illud quo fœlicior factus nõ in terris magiſtratus,ſed in cœlis.[[146] Poſſet in iſto capitu- x i x.
lo etiã de militia definitũ videri,quæ inter dignitatẽ & poteſtatẽ eſt.At nunc de iſto quę-
ritur,an fidelis ad militiã cõuerti poſſit,& an militia ad fidem admitti [147] etiã caligata,vel
inferior quæq; cui nõ ſit neceſſitas immolationũ vel capitaliũ iudiciorum. Non cõuenit *Matth.22.*
B ſacramẽto diuino & humano,ſigno [148] Christi & ſigno diaboli,caſtris lucis & caſtris te- *Exod.3.*
nebrarũ:non poteſt vna anima duobus deberi,Deo & Cæſari.Et [149] virgã portauit Moy- *Exod.28.*
ſes:[150] fibulã & Aarõ;cingitur loro & Ioãnes;agmẽ agit & Ieſus Naue;bellauit & popu- *Matth 3.*
lus,ſi placet ludere.Quomodo autem bellabit,imò quomodo etiã in pace militabit, ſine *Exod.17.*
gladio;quẽ Dominus abſtulit?Nã & ſi adierant milites ad Ioãnem, & formã obſeruatio- *Luc.3.*
nis acceperant;ſi etiam cẽtutio crediderat;omnẽ poſtea militẽ Dominus in Petro exar- *Matth.8.*
mãdo diſcinxit.nullus habitus licitus eſt apud nos illicito actui aſſcriptus. [[151] Sed enim *Matth. 26.* x x.
cũ cõuerſatio diuinæ diſciplinæ nõ factis tantũ,verumetiam verbis periclitetur,(nã ſicut *Matth.12.*
ſcriptũ eſt,[152] Ecce homo & facta eius,ita:Ex ore tuo iuſtificaberis)meminiſſe debemus
etiã in verbis quoque Idololatriæ incurſum præcauẽdum,aut de conſuetudinis vitio aut *Exod. 23.*
timiditatis.Deos Nationũ nominari lex prohibet,nõ vtiq; ne nomina eorum pronũcie-
mus,quæ nobis vt dicamus cõuerſatio extorquet.Nã id plerũque dicendum eſt, In [153] tẽ-
plo Æſculapij illum habes,& vico Iſidis habito,& ſacerdos Iouis factus eſt,& multa alia
in hunc modum,quãdo & hominibus hoc genus nomina inducũtur. Neq; enim Satur-
nũ honoro,ſi ita vocauero eum ſuo nomine;tã nõ honoro quã Marcũ,ſi vocauero Mar-
cũ.ſed ait:Nomen aliorũ deorũ ne cõmemoremini,neque audiatur de ore tuo.Hoc prę- *vbi ſuprà.*
cepit,ne Deos vocemus illos.Nã & in prima parte legis,Nõ ſumes, inquit, nomẽ Domi- *Exod. 20.*
ni Dei tui in [154] vano,id eſt Idolo.Cecidit igitur in Idololatriã,qui Idolum nomine Dei
honorauerit.Quòd ſi Deos dicẽdum erit,adiiciẽdum eſt aliquid,quo appareat, quia nõ
C ego illos Deos dico.[155] Nã & ſcriptura Deos nominat;ſed adiicit ſuos,vel:nationũ. Sicut
Dauid cùm Deos nominaſſet,vbi ait:Dei autem nationũ dæmonia.Sed hoc mihi ad ſe- *Pſal. 113.*
quentia magis præſtructum eſt:ceterùm conſuetudinis vitium eſt [156] me Hercule dicere,
me Dius fidius,accedẽte ignorantia quorundam,qui ignorant iuſiurandũ eſſe per Her-
culem.[157] Porrò quid erat deieratio per eos quos eieraſti, quàm præuaricatio fidei cum
Idololatria?quis enim per quos deierat,non honorat? [[158] Timiditatis eſt autem,cùm te x x i.
alius per Deos ſuos obligat iuratione vel aliqua teſtificatione, & tu ne intelligaris quie-
ſcis.nã æquè quieſcendo confirmas maieſtatem eorum,cuius cauſa videberis obligatus.
Quid refert Deos nationum dicendo Deos, an audiendo confirmes? iures per Idola,
an ab alio adiuratus acquieſcas? Cur non agnoſcamus verſutias ſatanæ, qui quod ore
noſtro perficere non poteſt, id agit vt ſuorum ore perficiat, per aures inferens nobis
Idololatriam? Certè quiſquis ille eſt, aut amica aut inimica congreſſione adſtringit.
Si inimica,iam ad pugnam vocaris,& ſcis tibi dimicandum eſſe.Si amica, quanto ſecu-
riùs in Dominũ transferes reſponſionem tuam,vt diſſoluas obligationem eius,per quem
te Malus honori Idolorum,id eſt,Idololatriæ quærebat annectere. Omnis patiẽtia eiuſ-
modi Idololatria.Honoras eos,quibus impoſitis obſequium præſtitiſti.Scio quendã cui
Dominus ignoſcat,quum illi in publico per litem dictum eſſet,Iupiter tibi ſit iratus, re-
ſpondiſſe,Immò tibi.Quid aliter feciſſet ethnicus,qui Iouẽ Deum credidit?etiamſi non

per eundẽ retorsisset maledictũ,nec per vllum Iouis similem,cõfirmauerat Iouem Deũ, D
per quem se maledictum indignè tulisse demõstrauerat remaledicens. Ad quid enim in-
digneris per eum quẽ scis nihil esse? Nam si insanis,iam esse confirmas,& erit Idololatriæ
professio timoris tui:quanto magis cùm per ipsum remaledicis,codẽ Iouis honorem fa-
cis,quo & ille qui te prouocauit?fidelis autem in eiusmodi ridere debet,nõ insanire. Imò
secundum præceptum ne per Deum quidẽ remaledicere,sed planè benedicere per Deũ,
XXII. vt & Idola destruas,& Deũ prædices,& adimpleas disciplinam. [[159] Æquè benedici per
Deos Nationum Christo initiatus non sustinebit,vt semper reiiciat immũdam benedi-
ctionem,& eam sibi in Deum conuertens emũdet. Benedici per Deos Nationum, male-
dici est per Deum. Si dedero eleemosynam,vel aliquid præstitero beneficij, & ille mihi
Deos suos vel [160] coloniæ genium propicios imprecetur, iam oblatio mea vel operatio
Idolorum honor erit,per quæ benedictionis gratiam compensant. Cur autẽ nõ sciat me
Dei causa fecisse,vt & Deus potius glorificetur,& dæmonia non honorẽtur in eo quod
propter Deum feci. Deus videt quoniam propter ipsum feci: pariter videt quoniã pro-
pter ipsum fecisse me nolui ostẽdere,& præceptum eius Idolothytum quodãmodò feci.
Multi dicunt,Nemo se debet promulgare:puto autem nec negare: [161] negat enim quicũ-
que dissimulat in quacunque causa pro ethnico habitus. Et vtique omnis negatio Idolo-
XXIII. latria est,sicut omnis Idololatria negatio,siue in factis,siue in verbis. [[162] Sed est quædã
eiusmodi species in facto & in verbo,bis acuta & infesta vtrinq;,licet tibi blãdiatur,qua-
si vacet in vtroque dum factum nõ videtur,quia dictum nõ tenetur. pecuniam de ethni-
cis mutuantes sub [163] pignoribus fiduciati, [164] iurati cauent,& sic negant. Scire volunt sci- E
licet tempus persecutionis,& locum tribunalis,& personam præsidis. [165] Præscribit Chri-
stus,non esse iurandum. Scripsi,inquit,sed nihil dixi;lingua, nõ littera occidit. Hîc ergo
naturam & consciẽtiam aduoco:naturam,quia nihil potest manus scribere, etiamsi lin-
gua in dictitando cessat immobilis & quieta,quod nõ anima dictauerit, quanquã & ipsi
linguæ anima dictauerit,aut à se cõceptũ,aut ab alio traditũ. Iam ne dicatur,alius dicta-
uit,hîc consciẽtiam appello,an quod alius dictauit anima suscipiat,& siue comitãte siue
residẽte lingua ad manum transmittat.& benè quod in animo & cõsciẽtia delinqui Do-
Matth.5 minus dixit? Si, [166] inquit,cõcupiscentia vel malitia in cor hominis ascenderit, pro facto
teneris. Cauisti igitur quod in cor tuum planè ascẽdit, quod neque ignorasse te conten-
dere potest,neque noluisse. Nã cùm caueres,scisti: cùm scires,vtique voluisti, & es tã in
facto quàm cogitatu,nec potes leuiore crimine manus excludere,vt dicas falsum planè
effici cauẽdo quod nõ facis. Tamẽ non negaui,quia non iuraui. Imò etsi nihil tale fecis-
ses,tamẽ dicereris deierare si consenseris. Non valet tacita vox in stylo,& mutus in litte-
Luc.1. ris sonus. At enim Zacharias temporali vocis orbatione mulctatus,cũ animo collocutus
linguam irritam transit,manibus suis à corde dictat,& nomẽ filij sine ore pronunciat,lo-
quitur in stylo,auditur in cera manus omni sono clarior,littera omni ore vocalior. quære
an dixerit,qui dixisse cõpertus est. Dominum oremus, ne qua nos eiusmodi contractus
necessitas circumsistat. Et si ita euenerit,det fratribus [167] operãdi copiam,vel nobis abrũ- F
pendæ omnis necessitatis constãtiam,ne illæ litteræ negatrices vicariæ oris nostri in die
iudicij aduersus nos proferantur signatæ signis,non iam aduocatorum, sed angelorum.
XXIIII. [[168] Inter hos scopulos & sinus, inter hæc vada & freta Idololatriæ velificata [169] spiritu
Dei fides nauigat,tuta si cauta,secura si attonita. Ceterùm inenatabile excussis profun-
dũ est,inextricabile impactis naufragiũ est, [170] irrespirabile deuoratis hypobrichium in
Idololatria: [171] quicũque fluctus eius offocãt, omnis vertex eius ad inferos desorbet. Ne-
mo dicat,quis tam tutò præcauebit?exeundum de seculo erit. quasi non tanti sit exire,
quàm Idololatren in seculo stare: Nihil esse facilius potest, quàm cautio Idololatriæ, si
timor eius in capite sit. quæcunque necessitas minor est periculo, tanto comparata. [172]
Act. 15. Propterea spiritus sanctus consultantibus tunc Apostolis vinculum & iugum nobis re-
laxauit,vt Idololatriæ deuitandæ vacaremus. Hæc erit lex nostra quo expedita,hoc ple-
niùs administranda,propria Christianorum,per quam ab ethnicis agnoscimur & exami-
Isai. 34. namur:hæc accedentibus ad fidem proponenda,& ingrediẽtibus in fidem [173] inculcãda
Math.7. est,vt accedentes deliberent,obseruantes perseuerent, non obseruantes renuncient sibi.
Philip.3. [174] Viderimus enim si secundum archetypum & coruus & miluus & lupus & canis &
Luc.10. serpens in Ecclesia erit, certè Idololatres in archetypo non habetur. Nullum animal in
Gen.7. Idololatren figuratum est: [175] quod in arca non fuit, in Ecclesia non sit.

AD

ADNOTATIONES IACOBI PAMELII IN LIBRVM DE IDOLOLATRIA.

Cap. I.

1. PRincipale crimen generis humani, &c.] Caput hoc primum inscripsimus: Quòd in Idololatria crimen omne, & in omni crimine Idololatria deprehendatur. Atqui de Elogio vide librum ad Scapulam cap.4 num.26. Legimus autem cum Gagnæo: Proinde, vocem Tertullianicam, pro eo quod substitutum erat: Perinde. Porrò etiam summum delictũ Idololatriam nuncupat B. Cyprian. epist. 10.11.12. 26. ac 30. libro item de Laps. & de Idolor. vanit. & similiter Auctore Chrysost. in Psalm.113. Nihil est (inquit) aliud in Idolorum festis quàm libido, impudicitia, intemperantia, ebrietas, crudelitas, inhumanitas, cædes.

2. Atque adeò Scripturæ sanctæ stupri vocabulo vtuntur in Idololatriæ exprobratione.] Alludit inter cetera ad Ezech. cap.23. vbi & fornicationem & stupra populo Israël, & in Ægypto, & suo tempore exprobrat; quòd de Idololatriis loquatur. Eodem pertinet quod Clemens Alexandr. lib.7. Stromatum, tertiam fornicationis speciem Idololatriam faciat.

3. mortem adferunt.] Ita describit quæ vulgo dicuntur, mortalia peccata, & ipse mox vocat: exitiosa, & deuoratoria salutis. Lego autem non ita multo pòst: frequentantur, pro: frequententur.

4. idolorum mancipes.] Eodem modo dixit lib. de Spectac. cap.10. Apollines & Musas, & Mineruas, & Mercurios mancipes habent. Hîc autem dæmonia intelligit & immundos spiritus, quibus idola mancipantur. De simili B. Cyprian. loco, vbi mancipem pro Præfecto accipit, vide Adnot. nostras ad Epist. eius 69. num.21. & in Apolog. cap.11. nu.164.

Cap. II.

5. Sed vniuersa nomina criminum, &c.] Titulum huic capiti indidimus: De variis Idololatriæ modis.

6. aut polluceat.] Rectè sic legendum adnotauit Harrisius, pro eo quod erat: proluceat; addens pollucere, ad sacra pertinere, ac si dicas, vouere vel dedicare, aut, vt alij (inquit) volunt, Herculi libamenta in aram proijcere. Nam & nos cum Rhenano & Latinio ita castigauimus illud Apologet. cap. 39. Herculanarum decimarum polluctorum sumtus. vbi plura hic de re num.513.

7. cùm homicidium etiam in verbo maledicti vel conuitij iudicat, &c.] Largè interpretatur illud: Audistis quoniam dictum est antiquis, Ego autem dico vobis, quia omnis qui irascitur fratri suo, reus erit iudicij, &c. tanquam etiam ira & maledictum, homicidij sint species. Rectè proinde Doctores Theologi in illo præcepto Decalogi: Non occides, comprehendi iram tradunt, & maledictum, aliáque eiusmodi.

Cap. III.

8. Idolum aliquamdiu retrò non erat, &c.] Inscriptionem huic capiti dedimus: De origine Idolorum. in qua Auctorem imitantur partim B. Cypr. initio lib. de Idol. vanit. partim Isidorus lib.8. Etym. cap. vltimo.

9. sola templa & ædes vacuæ erant, &c.] Similiter dixit Apologet. cap.25. Nam etsi à Numa concepta est curiositas superstitionum, nondum tamen aut simulacris aut templis diuina res apud Romanos agebatur, &c. de quo ibi latiùs num 406. & 407. Hic autem amplius dicit: etiam aliquamdiu sola templa sine idolis fuisse. Atque hoc est quod Plutarchus ibidem citatus tradit in vita Numæ Pompilij: In prioribus (inquit) centum septuaginta annis templa quidem ædificabant, sacráque tuguria erigebant, simulacrum verò nullum corporeum dedicabant. Quod ipsum etiam habet Dionys. Halicarnass. addens Tarquinium Priscum vanitate & stultitia Græcarum Religionum Hetruscarúmque domi imbutum, Romanos docuisse simulacra diis ponere. Atque adeò sic etiam intelligi debent verba Varronis similia Plutarcho, à B. Augustino citata lib.4. de Ciuit. Dei cap. 31. quemadmodum adnotauit ibidem Ludouic. Viues, citans in eandem sententiam Clementem Alexandrinum & Eusebium, locis interim non indicatis, qui ibidem etiam rectè interpretatur eodem pertinere illud vbi suprà Tertull. nondum enim tunc ingenia Græcorum atque Tuscorum fingendis simulacris vrbem inundauerant. Quos ipsos etiam hîc artifices statuarum & imaginum appellat.

10. an plastes effingat, an cælator exsculpat, an Phrygio detexat.] Tria genera artificum hîc recensentur; Plastes, qui gypso effingit; Cælator, qui in lapide aut ære aut argento illud exsculpit; Phrygio, qui filo format idolum. Quia autem etiam addit: an coloribus, fortaßis legi debet: an Plastes aut pictor effingat. Rectè autem ordine Plasten præponit, quia Plinio teste lib.34. cap.7. Plastica prior fuit quàm statuaria; & quemadmodum idem tradit lib.36. cap.5. Ars in marmore exsculpendi vetustior etiam est, quàm statuaria aut pictura. Atque hoc est quod Core Corinthia (vti tradit post Plinium lib.35. cap.12. Athenagoras Apolog. pro Christ.) eam, quæ dicitur Coroplastice, primam inuenisse, traditur. Quum enim amore cuiusdam viri teneretur, circumlineauit eius dormientis in pariete vmbram; puta deinde eius similitudine nihil euariante delectata, circumscriptionem eiusmodi effictam tum latè adimpleuit. Quò respexit & Epiphan. in principio Panar. oper. dum per figlinam scientiam primùm imagines effictas scribit. Vide vtrobique plura de primis statuarum auctoribus, quorum inuentores Græcis & Tuscis antiquiores facit Epiphan. Ægyptios, Babylonios, Phryges & Phœnices, immò à Thare, qui in Cappadocia primus Aram sui filij ante defuncti imaginem fieri iusserit, deducit originem: à quo non multum aberrant, qui à Nino primam Beli filij sui statuam effictam testantur; nam eodem vixit tempore. Isidorus interim vbi suprà, scribit Ismaël primum simulacrum de luto fecisse: Gentiles verò id Prometheo tribuére, & apud Græcos Cecropi. Adnotanda est autem paulopòst phrasis Tertullianica: ne qui putet, pro: ne quis.

11. εἶδος Græcè formam sonat, &c.] Hunc locum quum transcripserit Isidorus loco citato, ego eum sic castigandum censeo: Idolum est simulacrum, quod quanis (pro eo quod est: humana) effigie factum & consecratum est, iuxta vocabuli interpretationem: εἶδος enim Græcè formam sonat, & ab eo per diminutionem εἴδωλον deductum, æquè apud nos formulam facit (quomodo etiam hîc lego, pro: fecit.) Igitur omnis forma vel formula Idolum se dici exposcit. Inde Idololatria, omnis circa omne idolum famulatus & seruitus. Quidam verò Latini (nam & sic lego pro:

Latinè) ignorantes Græcè, imperitè dicunt Idolum ex dolo sumpsisse nomen, quòd diabolus creaturæ cultum (aliquid deest, fortè: in iniuriam) diuini nominis innexit.

12. simulacrum vituli, &c.] *Patet hinc vera lectio lib. adu. Iud. cap. 1. vbi legitur:* bubulum caput; *& similiter apud B. Cyprian. lib. de Patient. bono, pro eo quod quidam etiam MS. cod.* bubalum; *nam* vitulus *censetur habere caput* Bubulum.

CAP. IIII.

13. Idolum tam fieri quàm coli Deus prohibet, &c.] *Inscripsimus hoc caput:* De interdicto ne fiant Idola.

14. Ne feceris Idolum, &c.] *Ad verbum transtulit cum vulgato interprete 70. quod Græcè est* εἴδωλον, *quemadmodum & B. Cyprian. cap. 1. lib. de Exhort. martyr. qua versione explicatur verus huius loci sensus, de quo Auctor latiùs lib. 2. adu. Marc. vbi locum huius scripturæ interpretatur de imaginibus Idololatriæ substantiam continentibus. Vno autem verbo transtulit,* & quæ in mari, *pro eo quod ex Græco alij rectè transferunt: & quæcunque in aquis sub terra.*

15. Antecesserat enim hoc prædicens Enoch.] *Rectè adnotauit Harrisius hic adijciendam vocem:* Enoch, *eo quòd paulopòst sequatur:* Denique idem Enoch, *maximè quòd similem etiam eiusdem locum infrà citet cap. 15. De Ostiorum Diis. Quum autem varij loci communes citentur à Patribus ex libro* Enoch, *certè peculiare est Tertulliano, quòd eum citet hîc, & infrà contra Idololatriam, nisi fortè dicamus istud etiam pertinere ad comminationem iudicij Dei, de quo prophetasse eum testis est Apost. Iudas epist. Canonica, eo quòd mox subiungat:* quòd in diem sanguinis perditionis pœnitētia parata est. *De aliis eiusdem libri* Enoch *locis, &* angelis desertoribus, *latiùs infrà lib. de Habit. muliebri, vbi eius auctoritatem probat Auctor. Hic sufficiat quòd prophetasse septimum ab Adam* Enoch *tradat Apostolus Iudas, ad intellectum illius* hoc prædicens, *eo quòd paulopòst sequitur:* in comminatione prædamnat; *item quòd infrà legitur cap. 15.* Hæc igitur ab initio præuidens Spiritussanctus, etiam Ostia in superstitionem ventura præcecinit per antiquissi. Propheten Enoch. *Quæ omnia diligenter adnotanda sunt ob Ludou. Viuem in August. de Ciuit. Dei, qui si diis placet, de Apostolica veritate dubius, dicit incertum esse, an debeat illud eiusdem* Enoch *à Iuda citatum huic* Enoch *adscribi, quòd Moysi corporis meminerit, qui illo multo fuit posterior; quippè qui id prophetiæ spiritu scripserit.*

16. imaginum consecrario Idololatria.] *De hac aliquid adnotauimus ad illud Apolog. cap. 12.* quasi fatum consecratione mutantes, *num. 176. Atqui pro:* spiritibus infamis, *putat legendum Latinius:* infamibus, *Harrisius:* infernis; *illud magis placet.*

17. Cognoscire quòd cinis sit cor illorum, & errant.] *Sic omninò restituendus est hic locus, pro eo quod corruptiss. legebatur:* & terra. *nam magna dictionum vicinitas ob easdem litteras, & Græcè est:* καὶ πλανῶνται.

18. Et tales fiant (*inquit*) qui faciunt ea.] *Quum repetitio alioqui esset eiusdem supervacanea, omisimus* factores. *nam lib. adu. Gnosticos, non aliud legit quàm:* Similes erunt illis qui ea faciunt.

CAP. V.

19. Planè impensiùs respondebimus, &c.] *Huic capiti titulum damus:* Aduersus eos qui idola facientes, peccare se non existimant.

20. vt quisque inuentus fuerit, ita & perseueret.] *Sic transtulit Auctor, eo quòd interpretes alij conformes Græco textui:* vnusquisq; in quo vocatus est, in hoc permaneat. *Legimus autem:* Nec enim quisquam nostrum, *sensu hoc exigente.*

21. fures Balnearios.] *Hos præ aliis commemorat, quòd scribat Vlpianus* fures balnearios *extra ordinem puniendos: cuius rei caussam adfert Aristoteles in Problematis, vti adnotauit Rhenanus ad illud lib. de Fuga in persecutione:* & fures balnearum & aleones & lenones.

22. Cur ergo Moses in eremo simulacrum serpentis ex ære fecit, &c.] *Locus obscurus, sed qui explicandus venit tum ex lib. adu. Iud. suprà cap. 10. lib. 3. adu. Marc. vbi eadem iisdem verbis repetit, tum maximè ex lib. 2. contra Marc. vbi respondetur ad obiectionem Marcionis eandem, de qua hîc:* Alioqui (*inquit*) si hæc vt aduersarij Legis interpretemur, nunquid & nos, quod Marcionitæ, inconstantiā adscribimus omnipotenti, &c. *Et certè plenius multo quàm hîc, vtpotè ad institutum magis.* Proinde (*inquit*) & similitudinem vetans omnium quæ in cœlo & in terra & in aquis, ostendit & caussas, Idololatriæ scilicet substantiam cohibentes. Subiicit enim: Non adorabiris ea neque seruietis illis. Serpentis autem ænei effigies postea præcepta Moysi à Domino, non ad Idololatriæ titulum pertinebat, sed ad remediandos eos qui à serpentibus infestabantur. Et: taceo de figura remedij. Sic & Cherubin & Seraphin aurea in arcæ figurarum exemplum, certè simplex ornamentum, accommodata suggestui, longè diuersas habendo caussas ab Idololatriæ conditione, ob quam similitudo prohibetur, non videntur similitudinum prohibitarum legi refragari; non in eo similitudinis statu deprehensa, ob quem similitudo prohibetur. *Quare nihil facit Tertullian. pro Eiconoclastis, quum sententia eius clara sit, cur prohibitæ sint imagines, sicuti latiùs deduximus Adnot. nostris in Apolog. cap. 12. num. 184. Sunt autem Tertullianica:* præstruebantur, *&:* exemplarium.

23. figuram gessisse Dominicæ crucis, &c.] *Latiùs hoc tractat lib. adu. Iud. vbi suprà. & lib. 3. adu. Marc. Nos etiam de* figura Dominicæ crucis *latè tractauimus Apolog. cap. 16. num. 238. Atqui paulopòst cum Latinio legimus:* quod idem Deus qui lege vetuit, &c. *pro eo quod erat:* & lege vetuit; *alioqui enim nullus sensus commodus elici poterat.*

CAP. VI.

24. Si nulla lex Dei prohibuisset, &c.] *Titulus huius capitis à nobis ponitur:* Quòd in baptismo eiusmodi artibus repudium diximus. *Atqui de renuntiatione, qua* diabolo & angelis eius renuntiauimus, *latiùs infrà lib de Baptismo, & de phrasi illa:* repudium dicere, *suprà lib. de Pœnit. cap. 7. num. 42.*

25. exhibitionis nostræ gratia.] *Quod capite præcedenti* ad victum *dixit, hîc ita circumloquitur; in qua significatione eadem voce vtitur infrà cap. 8. & 12. Auctor, & iterum lib. de Corona milit. cap. 8. vbi dicit:* instrumenta humanæ exhibitionis. *& etiam B. Cyprian. dum & lib. de Orat. & Testim. ad Quirin. lib. 3. cap. 61. transfert ex Græco illud Apost. 1. Tim. 6.* Habentes exhibitionem, *pro eo quod vulgatus interpres:* Habentes victum. *Est autem etiam hæc vox Iureconsultorum: nam* exhibuisse, *pro alimēta suppeditasse, vsurpat Paulus l. Nesennius. ff. de neg. gest. Lego autem cum Latinio paucis interiectis:* quasi ob aliam caussam, *pro:* ob aliquam.

26. vilis.

26. viliss. nidoris alicuius.] De nidore Dæmonibus grato vide Apolog. cap.22. num. Adnot. nostr.347. & cap.23.num.359.

27. auratiorem & maiorem hostiam cædis.] Hostia (inquit Festus) dicta ab eo, quod est hostire, ferire. Alij ab Hostibus deriuant, quòd post victoriam immolari soleant, sicuti & ipse Festus alibi. Alludit autem ad eas Hostias, quæ auro ornabantur; quas proinde auratas vocat: solent enim subinde boum cornua deaurari, qui immolabantur.

CAP. VII.

28. Tota die ad hanc partem zelus fidei perorabit, &c.] Hoc caput insigniuimus isto titulo: Quòd zelus fidei idipsum prohibeat.

29. ab idolis in Ecclesiam venire, &c.] Quam hîc Ecclesiam, mox domum Dei vocat. Neque verò est alius apertior locus apud Tertullianum de Christianorum Ecclesiis, siue domibus Dei; quare etiam hîc ea de re tractatus habendus. Diximus quidem aliquid in librum de Oratione, & in librum de Eleemosynis B. Cyprian. ad illud: Quæ in Dominicum (ita appellat Domini domum) sine sacrificio venis, num.32. & Veterii, de Ecclesiis, Apostolorum ætate, plura testimonia ante Tertull. prolixiùs citata reperire est Leiturgicon Latinorum nostrorum Tom.1. pag.55. & sequentibus, item pag. 80. 81. 83. 84. 85. 88. 92. 93. 95. 96. 124. 139. 145. 150. 152. Post ipsum sunt eadem tam frequentia, vt omnibus sint obuia. Quibus nunc addimus, iam ab initio mundi loca cultui Dei dicata exstitisse, eáque variis nominibus appellata. Sic legitur legis naturæ tempore, Gen.8. altare seu θυσιαστήριον, Gen.28. ac 35. Domus Dei, & porta cœli. Post legem Moysi, Sanctuarium, Exod. 25. ac Deuter.12. οἶκος προσευχῆς, Isai. 56. Sanctum, Daniel. 7. ac Amos 4. Dei templum, 2. Machab. 14. Templum Domini, ac: Domus Dei, seu Domini, vbique tam in libris omnibus Octateuchi, quàm Psal. & Eccles. ac Prophetarum omnium: Tabernaculum Domini, 2. Paral. 1. & Psal. 131. 144. Deinde à Christo: οἶκος τοῦ θεοῦ, καὶ οἶκος τοῦ πατρὸς, Ioan.2. Domus orationis, Marc.11. Denique ab Apostolo Paulo 1. Corinth. 11. Ecclesia Dei, quemadmodum etiam hîc ab Auctore, & infrà lib.2. ad Vxorem cap.9. his verbis: In Ecclesia Dei pariter. Idque per Synecdochen, qua loco applicatur congregationis nomen, quomodo etiam iam antea Deut.23. Iudith 6. Thren.1. Quo ferè etiam nomine appellatur plerumque tam à Latinis quàm à Græcis Patribus, vnde vox Gallica Ecclise, siue vti vulgò loquuntur, Eglise. Nec absimiliter infrà lib. de Virgin. veland. vbi cap. 3. Trahantur (inquit) virgines sanctæ in Ecclesiam; notabilis & insignis introëat. Denique cap.13. Certè virginitatem suam in Ecclesia abscondant, quam extra Ecclesiam cælant. ac: constanter audeant & in vicis virgines videri, sicuti audent in Ecclesiis. Item lib. de Coron. milit. cap. 3. Aquam adituri ibidem, sed & aliquanto prius in Ecclesia sub manu Antistitis. Ab Auctore verò etiã Domus columbæ, his verbis initio lib. adu. Valent. Nostræ columbæ domus, simplex, etiam in æditis semper & apertis ad lucem. Amat enim figuram spiritussancti, amat Orientem Christi figuram. A Philone Iudæo lib. de Therapeutis, apud Euseb. cap.16. & 17. lib.2. hist. Eccl. σεμνεῖον καὶ μοναστήριον. A quibusdam, Oratorium. Ab Anacleto Papa, loca sancta. A Græcis verò Patribus aliis quoque diuersis nominibus. A posterioribus denique, Concilio Gangr. ac SS. Ambrosio, Hieronymo, Augustino, notæ etiam basilicæ martyrum. Primus autem qui contempsit Ecclesias χειροποιήτους, id est manufactas, fuit Eustathius ille, contra quem congregatum Concil. Gangrense can. 5. anathematizauit eum, qui domos Dei contemnendas diceret. Quem errorem postea renouarunt (iuxta quod scribit Hugo Ferrariensis) anno Christi 1200. Patareni hæretici, contra quos exstant Constit. Honorij Papæ III. & Frederici II. Imperatoris, Cod. de hæret. vlt. cap. §. Gazaros. Quos imitati postea Valdenses, Vvicleuistæ, Hussitæ, & Taboritæ, circiter ann.1420. Verùm in ventum, vt ita loquar, abijt interea hæc hæresis, præterquàm apud quosdam Anabaptistas, qui etsi allegare soleant illud Apostoli Pauli ad Athenienses, Act. 17. Deus in manufactis templis non habitat, facilis est ex eo ipso loco responsio, ex eo quod additur: Indigens aliquo, quum ipse det omnibus; ac si dicat, Sic Deo templa non constitui, tanquam illis indigeret. quemadmodum haud absimiliter Irenæus lib.4. cap.34. Offerimus (inquit) ei non quasi indigenti, sed gratias agentes. & mox: Quemadmodum enim Deus non indiget eorum quæ à nobis fiunt, sic nos indigemus aliquid offerre ei. Non aliter enim nos quoque Ecclesiis indigemus, ad conuentus, in gratiarum actionem, tum sacrificiorum, tum orationum, tum etiam concionum, agendos. Siqui autem Patrum vetustissimorum, vti Minutius, Arnobius, Lactantius, videantur templa nulla agnoscere, aut de templis Idolorum expressè loquuntur, aut si sua aduersus Gentes defenderent, κακοζηλίαν metuebant: quare admodum sobriè illorum meminerunt; deinde Templa, vocabant Idolorum, Ecclesias, Christianorum; vti patet infrà cap.11. Christianus (inquit) thurarius, si per templa transibit, quum paulò priùs dixerit, Lanistam ab Ecclesia arcendum. Quibus adde, quòd perdurantibus illis primis Christianorum persecutionibus, vix permissum fuerit Ecclesias ædificare; quò pertinent quæ de antelucanis cœtibus Apolog. 39. cap. & alibi frequenter ab Auctore recensentur.

30. attollere ad Deum Patrem manus matres idolorum, his manibus adorare.] Locum hunc pro Adoratione in sacrificio Christiano facere adnotauimus initio lib. de Orat. num 1. Synecdochicῶs autẽ addit: quæ foris aduersus Deum adorantur, eo quòd opera iis manibus facta adorentur.

31. manus admouere corpori Domini.] Pertinet hic locus ad eam consuetudinem, qua in manus tradebatur Eucharistia, cuius meminimus loco mox citato, & latiùs in lib. de Laps. B. Cypr. num.82.

32. si ab aliis manibus accipiant, &c.] Hîc iterum insinuatur alia consuetudo, qua (sicuti loquitur Iustinus Martyr Apolog. pro Christianis) Eucharistia de manibus præsidentium sumitur, vtpotè à sacerdotibus corpus Domini, & à Diaconis calix Dominicus, quamdiu administrari fidelibus solet, quorum illud manifestius est quàm vt probatione sit opus. Hoc verò à nobis comprobatum est in epist. B. Cypr. 65. num.14. & in lib. de Laps. num. 88.

33. Adleguntur in Ordinem Ecclesiasticum.] Quem hîc Ordinem Ecclesiasticum, infrà lib. de Præscript. adu. hæres. sacerdotalia munera appellat, vbi de Sacramento Ordinis, & singulis eius gradibus latiùs B. Cyprian. epist. 33. & 68. Ordinationes clericas seu clericorum vocat. Græci cum Apostolo Paulo ad Timoth. & Titum χειροτονίας, seu manus impositiones.

34. isti quotidie corpus eius lacessunt.] Similiter

paulopòst: in quibus corpus Domini scandalizatur. quibus adeò locis, & eo quo præcessit, manus admouere corpori Domini, mirè probatur veritas corporis Dominici in Eucharistia, de qua aliquid adtigimus lib. de Oratione cap.6. num.23. & plura dicturi infrà lib.4. adu. Marc.

CAP. VIII.

35. Sunt & aliæ complurium artiū species, &c.] Capiti huic inscriptionem damus: Quòd etiam Idololatria sit, Idolorum templa, aras, ædiculas, aut insignia fabricare, vel exornate. Legimus autem intersectis aliquot lineis cum Latinio: sine idoli confectura, pro eo quod erat: confictura.

36. albarius tector.] Terra Chia (inquit Plin.lib.35. cap.16.) lacte diluta, tectoriorum albaria interpolantur: & lib.36.cap.23. Contrà in albario opere, vt macerata calx seu glutinum hæreat. Ex quibus locis colligitur, recta albario opere confecta dici, quæ calce sarciuntur, & quibus proinde tectoria induuntur: nam eadem voce vides etiam vsum Plinium.

37. & cisternam liare.] Albarij tectoris etiam hîc opificium esse posteriori loco citato indicat idem Plinius: Et cisternas (inquit) harenæ puræ & asperæ quinque partibus calcis quàm vehementissimè duabus construi conuenit, fragmentis silicis non excedentibus libras. Atqui ego quidem existimo legendum prorsus: ligare, quàm liare; verùm nolui immutare veterem lectionem, si fortè, vti multa alia, vox sit Tertulliano peculiaris, iam obsoleta.

38. & cymatia distendere.] Videtur cymatia nuncupare arcus ipsos templorum seu tectorum, creta incrustatos, voce deriuata à κυματίξ, id est illuuie aquarum, quòd illi arcus pluuiarum illuuiem impediant. Atque adeò malim legi paulopòst: parietibus incrustare, quàm incrispare: quòd incrustare parietes calce albarij tectores soleant. Verùm neque hic temerè aliquid immutandum putaui.

39. Nam qui signum describit.] Signum hîc vocat quod suprà: insignia. Agit autem contra signa Deorum imaginibus insignita, à quorum missione Sigillaria dies festi Saturnalibus additi nuncupantur à Macrobio Saturn. lib.1. cap 10 seu potius quæ parietibus solent adfigi, eo quòd paulopòst sequitur: Quot parietes signa desiderant?

40. Qui de tilia Martem exsculpit.] Quum non ex omni ligno (vti in prouerbio est) Mercurius aut cetera Deorum simulacra fieri soleant, sed iuxta Pausaniam, ex ebore, cupresso, cedro, quercu, smilace, loto, buxo, quibus Theophrastus oleam addit, quippè quæ Plinio teste lib.16. cap.40. cariem vetustatémque non sentiant (quibus ipse alicubi vitim adycit, ex qua Iouis in Populonia simulacrum vetustissimum) maximè autem ex Thya arbore (si Gyraldo in historia Deorum creditur Syntag.16.) quam contra vitia omnia incorruptam tradit idem Plinius lib.13. cap.16. ego prorsus hîc legendum censeo de Thya; sed neque hîc coniecturæ meæ nimium tribui velim, quippè qui per Ironiam ita locutus videri possit, quòd Plinius lib. 16. cap.40. tiliam inter ceteras arbores aptissimam dicat scutis faciendis: Mars verò armipotens & armiger dicatur, atque adeò etiam cum scuto aliquando pingatur, maximè quum subiungat: quanto citiùs armarium compingit. fieri enim solent armaria ex tilia, quòd & mollissima sit, & tamen tenacissima, Plin. ibidem teste.

41. mercedibus & manusfretiis.] Similiter hæc duo coniuncta sunt à Varrone lib.4. de ling. Lat. Merces (inquit) à merendo. Quod manufactura erat, & datum pro eo Manupretium, à manibus & pretio. Perinde enim est, siue Manusfretium, siue Manupretium dicas.

42. Soccus & baxa quotidie deaurantur.] Soccus (iuxta quod Rhenanus adnotauit in lib. adu. Valentinianos) Comœdorum erat calceus, sicuti cothurnus Tragœdorum: Baxa seu baxea Philosophorum, vti diximus lib. de Pall. cap.4. num.82. ad illud: Si Philosophis in purpura, cur non & in baxea Tyria, nisi aurum minimè Græcaros decet. Ex quo adeò etiam constat deaurari baxeam, solere, quod de socco hîc scribit Auctor.

43. lances & scyphos faciliùs ambitio, &c.] Hauddubiè alludit ad lances centenarias & quinquagenarias, de quibus Apolog. cap.6. & lib. de Pallio cap. 5. num.102. & 103. De coronis latiùs lib. de Coron. milit.

CAP. IX.

44. Animaduertimus inter Artes, &c.] Titulum huius capitis scripsimus: Quòd Astrologi & Magi Idololatriæ etiam sint obnoxij.

45. De Astrologis ne loquendum quidem.] Eodem modo coniungit Apologetici cap.35. Astrologos, aruspices, augures & Magos. item cap.43. ariolos, aruspices, Mathematicos; vnde & ex sequentibus patet, per Astrologos accipere Auctorem Genethliacos (non Astronomos, de quibus alia est ratio) quippè qui stellarum sint interpretes, stellas Saturni & Martis obseruent, & aliorum climacterica nuncient, quorum denique digitus aut radius abutitur cœlo. de quibus suis quibusque locis infrà latiùs. Porrò contra hos non solùm disputant ex Christianis Bardesanes Syrus, Origenes, aliique ab Eusebio citati contra fatum, lib. de Præpar. Euang.6. cap. 2. August. pluribus locis: sed ipsi etiam ethnici, Phauorinus apud Gellium lib.14. cap.19. aliique Philosophi apud Euseb. lib. citat. cap.6. denique & Plinius saltem eas artes Mathematicas, quæ cum Magia coniunctæ sunt, lib.30. cap.1.

46. quorum nomina cœlo inscripsit.] B. August. lib.7. de Ciuit. Dei integro cap.15. de stellis tractat (septem Planetis nempè) quas Pagani Deorum suorum nominibus nuncuparunt. Addit Isidorus lib.5. Etym. cap.30. à Diis, quorum nomina Romani syderibus sacrauerunt, etiam dies appellatos. Primum enim (inquit) diem à Sole appellauerunt, Secundum à Luna, Tertium à stella Martis, Quartum à stella Mercurij, Quintum à stella Iouis, Sextum à stella Veneris, Septimum à stella Saturni. Quibus nomina hæc (inquit Beda lib. de rat. temporum cap.4.) Gentilitas indidit, habere se credentes à Sole spiritum, à Luna corpus, à Marte sanguinem, à Mercurio ingenium & linguam, à Ioue temperãtiam, à Venere voluptatem, à Saturno tarditatem.

47. immutabili arbitrio.] Ita fatum describit, quod agnoscendum non esse Christianis adnotauimus Apolog. cap.1. num.17.

48. amatores fœminarum.] De hoc errore Tertulliani latiùs inter Prolegomena.

49. proditores etiam huius curiositatis.] Disertis verbis Dæmonum nequitia inuentam fuisse Astrologiam, aruspicinam, augurationem, oracula, & ipsam artem Magicam, tradit Lactant. lib.2. cap.17. Neque obstat illud Arnobij: Quando syderum motus aut ratio cœpta est Genethliaca sciri, nunquid post Theutin Ægyptium, aut post Atlantem, vt quidam ferunt? Nam, si

Vius

Viuū creditur in lib. 8. *de Ciuit. Dei B. August. cap.* 26. *Theut dæmonem illum vocat Phædrus in Platone. Quinetiam etsi cum Plinio lib.*30.*cap.*1. *& Epiph. initio oper. Panarij, Zoroastrem (qui & Ero Pamphilius) primum inuentorem faciamus Astrologiæ, non dubium quin instinctu dæmonum primùm inuenta sit, maximè si Auctorem sequamur in eo, quòd sub fine capitis dicit:* Astrologiam Magiæ speciem esse. *Vide infrà lib. de Hab. mul. cap.*2. *num.*22.

50. expelluntur Mathematici.] *Etsi* μάθησις *pro disciplina in bonam partem accipiatur subinde, à qua* Mathematicæ *disciplinæ, Geometria, Gnomonica, Musica, Arithmetica, Astronomia: tamen* Mathematici *ferè in malam partem accipiuntur pro Genethliacis, Astrologis seu Chaldæis, quomodo etiam hîc ab Auctore & paulopòst* Mathesis: *quò pertinet etiam illud Iuuenalis Sat.* 14.

Nota *Mathematicis* genesis tua.

*Atqui in eandem sententiam B. August. lib.*7. *de Ciuit. Dei cap. vlt. tradit, Has artes etiam ante Saluatoris nostri aduentum in ipsis ciuitatibus Gentium legibus solere prohiberi, & pœna seuerissi. vindicari. Qui etsi præcipuè agat de Hydromantia & Necromantia, tamen idipsum hîc de* Mathematicis *videtur affirmare Auctor, nisi fortè istud referatur ad id quod sequitur.*

51. Vrbs & Italia interdicitur Mathematicis.] *De hoc in hæc verba Suetonius in Vitellio cap.* 14. *Nullis infensior quàm vernaculis &* Mathematicis, *vt quisque deferretur, inauditum capite puniebat. Exacerbatus, quòd post Edictum suum, quo iubebat intra Kal. Octobris* Vrbe Italiáque Mathematici excederent, *statim libellus est propositus, & Chaldæos dicere, Bonum factum est, ne Vitellius intra eundem Kalendarum diem vsquam esset. Vide eadem de re Origenem hom.*6 *in Iosue, &* 3. *in Hieremiam. Tradit etiam Tacitus à Vespasiano pulsos Vrbe* Mathematicos.

52. Sed Magi & Astrologi ab Oriente venerunt, &c.] *De iisdem inquit suprà Auctor lib. adu. Iud. cap.*9. Nam & Magos Reges Oriens habuit. *alludit enim, quantum apparet, ad illud Plinij loco supracitato. Ita* Magia *possessis hominum sensibus triplici vinculo* (Magiæ *nempe, Medicinæ, & Mathematices) in tantum fastigij adoleuit, vt hodie etiam in magna parte Gentium præualeat, & in* Oriente Regum Regibus *imperet.*

53. De Christo scilicet est Mathesis hodie, &c.] *Ironiam esse patet ex ipso contextu, quare non est quòd quisquam hinc opinioni suæ suffragari putet Tertullianum, siquis etiam Christi genesim ex stellarum cursu metiri ausus fuerit. Legimus autem post num.*54. *omissa negatione* non *superflua:* ne illos Herodes persequeretur. *Atqui de* Saturno quadrato & Marte trigono *vide infrà Tom.*3.*lib.*1. *adu. Marc.*

54. At enim scientia ista vsque ad Euangelium, &c.] *Hæc causa fuit Constantino primo Christiano Imperatori legem edendi contra hanc scientiam, Cod. lib.*9. *tit.*19. *Nemo (inquit) Aruspicem consulat, aut* Mathematicum, *aut Ariolum: Augurum & Vatum praua confessio conticescat. Chaldæi & Magi, & ceteri, quos maleficos ob facinorum magnitudinem vulgus appellat, nec ad hanc partem aliquid moliantur. Sileat omnibus perpetuò diuinandi curiositas; etenim supplicium capitis feret gladio vltrò prostratus, quicunque nostris iussis obsequium denegauerit.*

55. Sic & aliam illam speciem Magiæ, &c.] *Etiam hoc necessariò legimus, pro eo quod incongruè legebatur:* alia illa species. *Atqui de* Magia quæ miraculis operatur, *id est signis mirandis, latè tractauit Auctor suprà Apolog. cap.*23. *integro, & latiùs infrà Tom.*3. *lib. de Anima; & nos vtrobique Adnotationibus nostris: Lactantius etiam loco supracitato latissimè.*

56. de circulatoria secta.] Circulatorias præstigias *vocat in Apol. vbi vide Adnot. nostras num.*356.

57. aut sophistas, aut Chaldæos, aut incantatores, aut coniectores, aut Magos.] *De horum inter se differentia, infrà etiam latiùs lib. de Anima, ne hîc prolixiores simus.*

58. vbi litterator.] *Ita transtulit vocem Græcam* γραμματεὺς *(pro eo quod interpres vulgatus:* vbi scriba) *more suo, quum eodem significatu sit illi vsitata:* litteratura *cap. sequenti, & lib. de Anima.* Æuum *etiam hîc, quod mox:* sæculum, *interpretatur vocem* αἰῶνος.

59. climacterica.] Climacterica *vsurpat substantiuè, pro* climacteres, *quas Chaldæi vocant pericula vitæ, fortunarúmque hominum, quæ Marcus Varro (teste Gellio lib.*3.*cap.*10.*) grauissima fieri septenariis, præcipuè autem anno ætatis* 63. *scribit. Quò pertinet illud Augusti epist. ad Caium nepotem suum, apud eundem Gell. lib.* 15. *cap.*7. *Spero (inquit) lætum & bene valentem celebrasse quartum & sexagesimum Natalem meum. nam vt vides,* κλιμακτῆρα *communem seniorum omnium, tertium & sexagesimum annum euasimus. Verùm fides penes illos esto: nouit enim Christianus nihil illis tribuendum.*

60. cuius digitus aut radius abutitur cœlo.] *Quemadmodum enim de* Radio Geometrico *dixit Virgil.*

Descripsit *radio* totum qui gentibus orbem;

ita etiam alibi de radio Astrologico *dixit, describere* radio cœli *meatum. Est autem ferreum instrumentũ, aut aneum, quo lineas indicant aut terrarum, aut cœli.*

CAP. X.

61. Quærendum autem etiam est, &c.] *Inscriptionem dedimus huic capiti:* De ludimagistris Idololatris.

62. si non tabularia Idolorum, Quinquatria tamen frequentabit.] Tabularia *fuisse suspicor festum aliquem diem, quo* tabulas litterarias *Idolis dedicabant.* Quinquatria, *qui &* Quinquatris, *dies festus, ita dictus iuxta Festum, non à numero dierũ, sed quòd post diem quintum Iduum celebraretur. Mineruæ autem dicatum existimant, quòd eo die ædes eius in Auentino consecrata sit. Varro de ling. Lat. lib.*5. *etiam* Quinquatrus minores *narrat, in quibus Idibus Iuniis ab similitudine maiorum tibicines feriati per Vrbem vagabantur, & conueniebant ad ædem Mineruæ.*

63. Ipsam noui discipuli primam stipem Mineruæ, &c.] Minerual *intelligit: ita enim nuncupabant* primam stipem, quam magistris noui discipuli dabant. *Hinc illud Varronis lib.*3. *de re Rustica. Axius: Merula mi (inquit) recipe me quæso discipulum, &c. Ille: Quin, simul ac promiseris* Minerual, *incipiam, id est, cœnam. Meminit etiam B. Hieron. in epist. ad Ephesios, & innuunt Horatius & Ouidius alicubi, quemadmodum primus adnotauit Politianus. Lego autem mox:* Quid minus est inquinamenti eo quod præstat, *pro:* inquinamento quod. *Hoc autem:* verbotenus de Idolothyto, *confirmat illud Varronis, quòd* Mineruał *ferè cœna fuerit, quam hîc proinde* verbotenus Idolothytum *nuncupat. Infrà autem latiùs cap.*13. *de* Idolothytis.

63. tam Minerualia Mineruæ.] *Siue* Minerualia *plu rali numero accipiamus cœnam prædictam, siue* Mineruæ *festa, perinde est. Nam & Quinquatria Mineruæ mox diximus dicata, & Oschophoria Athenis celebrabantur, quorum Plutarcho crebra mentio, in quibus pueri ingenui pubescentes eligebantur, qui ferrent ὄσχας, id est, ramos ac palmites cum suis racemis, in templum Mineruæ Sciriados. Item &* Panathenæa *in Mineruæ honorem singulis quinque annis celebrabantur, in quibus, teste Aristophane & Suida, pueri tantùm certabant, & victori ex olea corona præmium dabatur.*

64. Saturnalia Saturni, quæ etiam seruiculis.] *De* Saturnalibus *latè infrà cap.13. vbi particulatim agit de festis Idolorum, quemadmodum & de* strenis *& de* Brumiis honorariis. *Hic sufficiat adnotatum, quòd sicut à Latinis in* Saturnalibus, *ita & apud Græcos in Anthisteria celebritate (vti adnotat Gyraldus hist. Deorum synt. 17. ex quo etiam præcedentia) serui, quos hic diminutiuè* seruiculos *dicit, conuiuiis liberalibus excipiebantur.*

65. & septimontiũ.] Septimontium *(inquit Festus) appellabant diem festum, quòd in septem locis faciebant sacrificium Palatio, Velia, Fagutali, Suburra, Cælio, Oppio, & Cispio, de quo plura Plutarchus, si Gyraldo creditur, in Caussis Romanis. Quod confirmat his verbis Varro lib.5. de ling. Lat. Dies* septimontium *nominatus ab his septem montibus, in quibus sita Vrbs est. Qui quidem li.4. meminit etiam montium Cælij, Cispij, & Oppij, item regionum Palatinæ & Suburranæ, & luci Fagutalis & Veliarum. Quare operæpretium foret duos hos Auctores in cõcordiam de istis montibus reducere, verùm ad alia properandum. Atqui de* scholis flore coronandis, *lib. de Cor. militis.*

66. Flaminicæ.] *De his lib. de Monogamia ad illud:* Flaminica semel nubit.

67. & Ædiles.] Ædilis *(inquit Varro de ling. Lat. cap.4.) qui ædes sacras & priuatas procuraret, hic verò* Ædiles *pro* Flamines *accipi videtur.*

68. schola honoratur feriis.] *Non importunè etiam* ferias *Idololatriæ adscribit Auctor; nam* Feria *(inquit Festus) à feriendis victimis appellata. Cui addit:* Ferias *antiqui Festas vocabant: & aliæ erant sine die festo, vt nundinæ; aliæ cum festo, vt Saturnalia. Quibus adde ad institutum Auctoris,* Cerealia, *&* Idolorum natales.

69. Deos ipsos hoc nomine obsignat.] *Accipit* obsignat, *pro eo quod immediatè dixit:* testimonium dicit, *metaphora sumpta ab iis qui obsignatione sua fidem faciunt. Similiter infrà num.78.*

70. cùm prohibeat Lex (vt diximus) Deos pronuntiari.] *Hauddubiè intelligit illud Exodi 23. Et nomen aliorum Deorum non memorabitis, neque audietur ex ore vestro, iuxta 70. pro eo quod noster interpres ex Hebr. Per nomen externorum Deorum non iurabitis. Nam idipsum repetens infrà cap.20. sic reddit:* Præcepit ne Deos vocemus eos.

71. & nomen hoc in vano collocari.] *Apertiùs infrà ibidem:* Non sumes *(inquit)* nomen Domini Dei tui in vano, id est, in Idolo. *Quod quum B. Cypr. accipiat de non iurando, lib.3. Testim. ad Quirinum cap.12. pulchrè idipsum Tertull. etiam interpretatur de Iureiurando per Deos; atque adeò in idem recidit vtraque scripturæ præcedentis translatio.*

72. qui de Idolis catechizat.] *Hinc apparet Auctoris sententia, quòd in præcedentibus non loquitur de nuda Deorum ac nominum eorundem pronuntiatione, sed catechizatione & prædicatione, ac honorifica mentione, vt id nemo contra nos detorqueat, qui fortassis quibusdã videbor in his explicandis prolixior; sed meminerit Lector me non doctis, sed potiss. rudibus has Adnotationes conscribere, vt necubi hæreant. Atqui κατηχεῖν & κατηχίζειν, instituere & erudire est; à quo translatum à Christianis ad eruditionem fidei, vti latiùs infrà To.3. lib. de Præscr. hæret. ad illud:* quis catechumenus, quis fidelis, incertum est. *Similiter etiam & apud Antiquos, potissimùm in sacris, vsitata vox ab ἠχεῖν, quod est voce sonare, eo quòd apud priscos Ægyptios moris esset, vt mysteria voce tantùm, non scripto ad posteros transferrentur.*

73. de publicis propriis sollemnitatibus.] *Opinor illum de illis loqui, de quibus suprà:* Tabulariis, Quinquatriis, & Minerualibus.

CAP. XI.

74. Degenerabimus, si cetera delictorum recogitemus.] *Titulus huius capitis ponitur à nobis:* De negotiatione mercium quæ ad Idololatriam pertinent. *Prorsus autem legimus:* Degenerabimus, *pro eo quod nullo sensu legebatur:* De generationibus.

75. qua quidam irretiti, circa fidem naufragium sunt passi.] *Posterius istud etiam legit B. Cypr. tum lib. de Laps. (vbi aliquid diximus Adnot. nostris nu. 47.) tum libris de Orat. Domin. De oper. & eleemos. & Testim.3. ad Quir. cap.61. Tertullianum opinor hoc libro imitatus; qui etiam paraphrasticòs potius & metaphoricè vertit quam de verbo, id quod Græcè est: ἥς τινὲς ὀρεγόμενοι ἀπεπλανήθησαν ἀπὸ τῆς πίστεως, pro quo reddidit noster interpres, Quam quidam appetentes errauerunt à fide, fortassis allusit ad illud cap.1. eiusdem epist. ad Timoth.* naufragauerunt à fide. *Lego autem mox:* Ceterùm si cupiditas abscedat, *(omisso* dat *superfluo)* quæ est caussa adquirendi?

76. Sit nunc aliqua iustitia quæstus secura, &c.] *Huc pertinet illud Sapientis: Non iustificabitur caupo à peccatis labiorum. Vnde & lib. de Patientia, vocat:* mercimoniorum pericula quæstuosa. *Non diffitetur interim aliquam negotiationem de iustitia securam, maximè quum paulopòst subdat:* Nemo contendat posse hoc modo omnibus negotiationibus cõtrouersiã fieri.

77. thura dico & cetera peregrinitatis.] *De his vide suprà Apologet. cap.30. num.442. de* Pompis *verò lib. de Spectac. cap.7. num.61.*

78. nobis quoq; insuper ad solatia sepulturæ vsui sũt.] *Eodẽ modo dixit Apolog. c.42.* Si Arabiæ queruntur, sciant Sabæi pluris & cariùs suas merces Christianis sepeliẽdis profligari, quàm diis fumigãdis.

79. lanistam.] Lanista *(vti ex Rhenano lib. ad Martyras diximus) præfectus erat Gladiatorum.*

80. ab Ecclesia arceri.] *Similiter paulopòst dixit contrarium huius,* retinere in Ecclesia. *Quum autem faciat hoc pro Excommunicatione Ecclesiastica, locus erat hic de ea tractandi, nisi id iam olim fecissemus Adnotat. nostris in B. Cypr. ad Epist.35. nu.8. ac 29. & ad epist.72. nu.13. & 15. quemadmodum etiam ad illud Apolog. c.39.* Præsident probati quique seniores, &c.

81. & exsufflabit.] *Alludit ad* exsufflationem *dæmonum, quæ fit in Exorcismis ante baptismum. vnde & subiungit:* qua constantia exorcizabit alumnos suos. *De quibus omnibus latiùs lib. de Baptismo infrà T.3.*

CAP. XII.

82. Malè nobis de necessitatibus humanæ exhibitionis, &c.] *Tractat hoc caput:* Quòd non oporteat post fidẽ prætexere vitæ necessitates ad Idololatriam. *Quam quidem obiectionem fecit sibi suprà c.6. sed hic ait* se pleniùs respondere.

83. post

83. post fidem obsignatam.] *Alludit ad testificationem fidei, quæ fit ante Baptismum, de qua etiam lib. de Baptismo.*

84. ædificis illius, &c.] Ædifex *pro Ædificatore non ædium dumtaxat, sed cuiusuis structuræ; & mox:* defunctus, *non pro mortuo, sed pro eo qui ab opere cœpto defungitur.*

85. nolite cogitare de victu.] *Vno verbo exprimit quod alibi ad verbum ex Matthæo: Nolite cogitare de crastino, quid edatis aut bibatis.*

86. Opera & conditionalis erã.] *Videtur* Opera *accipi pro Operario:* cõditionalis *verò pro eo, cuius officiũ aliquid condere, què paulopriùs* Ædificẽ *vocauit; nã simili intellectu & li. de Cor. milit. & li. de Resurr. carnis,* cõditio *ab Auctore vsurpatur, pro:* te condita *seu creata.*

87. vel corpus solũ, quod in domũ Christi est.] *Corruptus aut mutilus locus, cui sine MS. cod. mederi non licuit, nisi fortè ex coniecturis parum probabilibus.*

88. Sed quæ penes homines difficilia, penes Deũ facilia.] *Similiter li. de Baptis.* Prædifficilia penes homines, facilia penes Deum. *Ita transferens quod Græcè est Luc. 18.* τὰ ἀδύνατα παρὰ ἀνθρώποις, δυνατὰ ἐστὶ παρὰ τῷ θεῷ. *pro quo vertit interpres noster:* impossibilia, &: possibilia. *vtrique rectè.*

Cap. XIII.

89. Sed omnem adflatum eius, &c.] *Capiti huic titulum imposuimus:* De festis & extraordinariis aliis sollemnitatibus Idolorum.

90. De Spectaculis autem, &c.] *Vel hinc patet librum hunc posteriùs scriptũ libro de* Spectaculis, *& authenticum quoque esse, ac germanum Tertulliani fœtum.*

91. communicantes nationibus in Idolicis rebus.] *Pulcher locus, quòd saltem* cum nationibus communicare non possimus in rebus Idolicis, *id est quæ idolis consecratæ sunt; & proinde quod subdit* de habitu, siue victu, vel quo alio genere lætitiæ earum, *ita intelligendum quatenus ad Idololatriam pertinent; alioqui iuxta Apost. Paulum, mundum exire oporteret, sicuti infrà ipse Auctor allegat cap. sequenti.*

92. vitæ & morti.] *De simili loco vide lib. de Spectac. c. 26. num. 194. vbi & sequens scriptura citatur cap. 27.*

93. Sic & Lazarus, &c.] *Omninò sic lego, pro eo quod tanquam elegantius substitutum erat:* Eleazar. *nam illud & Græcè & Latinè legitur tum apud Lucam, tum apud interpretes veteres omnes, & nominatim etiam à B. Cypr. epist. 55. ac lib. 3. Testim. ad Quirin. cap. 61. immò ab ipso Tertulliano infrà lib. de Anima:* Et quid (*inquit*) illic Lazari nomen, si non in veritate res est.

94. Sunt quidem Munerum dies.] Muneta *hic pro donis accipit, non vt suprà lib. de Spectac. pro ludo Gladiatorio, aut vt alibi, pro:* officio. *Alludit autem tum ad Quinquatrus minores, de quibus suprà num. 61. quæ* Minusculæ *(seu iuxta quod Gyraldus adnotat vbi suprà) à quibusdam* Munusculæ *à mittendis vltro citróque muneribus dicebantur: item de Strenarum diebus, de quibus ibidem & cap. sequ. in* Saturnalibus *seu* Ianuariis Kalendis, *aut* Brumæ tempore.

95. quid participas Idolothyta sollemnia.] Idolothyta *propriè accipit pro omni eo quod idolis sacratum est; alioqui in scripturis sacris & Auctoribus Christianis, tam Græcis quàm Latinis, propriè ad cibos Idolis immolatos pertinet.*

96. da formã in quam velis agi tecũ.] *Pertinet etiã hoc ad phrasin Iureconsultorũ, & maximè quod sequitur:* Enimuerò etsi simulaueris *(ita lego pro:* & dissimulaberis) tentatus addictus es. *ac si dicat, quodammodò Idolis iam venditus; nam* addicere *venditionis est, quemadmodum rectè adnotauit Rhenanus ad illud lib. de Pœnit. cap. 6.* Hoc enim pretio Dominus veniam addicere instituit.

Cap. XIIII.

97. Sed enim plerique iam induxerunt animo, &c.] *Hoc caput inscripsimus:* De iisdem, & quod non sit ignoscendum iis quæ ethnici faciunt.

98. ne nomen blasphemetur.] *Eodem modo paulopòst:* in qua nomen meritò percutitur. &: cùm totus Circus scelestis suffragiis nullo merito nomen lacessit. *Denique:* benedictio est nominis. *De significatione autem* Nominis *vide lib. de Patient. cap. 2. num. 11. Et de clamoribus* Circi: Christianum ad leonem, *lib. de Spect. cap. 27. num. 196.*

99. Vestri caussa nomen meum blasphematur.] *Sic omninò lego cum Gagnæo, pro eo quod erat:* væ cuius caussa. *Alludit enim ad illud Isai. 52. Admiramini & vlulate, (hoc explicans vnica voce* væ:) *Hæc dicit Dominus: Propter vos* nomen meum *semper* blasphematur *in Gentibus. Quod ipsum repetitur ab Apostolo Rom. 2. nisi quòd legatur ibi:* Per vos.

100. Si hominibus placere vellem.] *De hac lectione Tertulliano & B. Cypriano familiari, pro eo quod hodie legitur tam Græcè quàm Latinè:* Si hominibus placerem, *vide Adnotat. nostras in eiusdem Cypriani lib. de Hab. & discipl. virg. num. 21.*

101. Saturnalia.] *De his aliquid diximus in Apolog. c. 42. num. 550. & suprà hoc lib. num. 64. Quibus adde ex Varrone lib. 4. Quòd cœlum principium (sit rerum) ab satu dictus est Saturnus, & quòd ignis sit generationis principium,* Saturnalibus *cerei superioribus mittuntur. Hinc illud infrà hoc eodem capite:* Saturnalia, *in quibus* munera commeant. *Plura vide apud Gyraldum hist. Deorum synt. 3.*

102. & Kalendas Ianuarias.] *Mox simpliciter vnica voce vocantur* Ianuariæ, *in quibus* strenæ consonant; *quod ipsum quum etiam hodie à gentilitate permanserit in consuetudine, pluribus non est opus; reliquæ interim insolentiæ, contra quas scripsit Chrysost. inter serm. ad pop. Antiochenum de Kalendis, iam penè interierunt.*

103. vt omnes lucrifaciam.] *Quum hoc loco habeatur 1. Cor. 9. vt omnes saluos faciam, Græcè enim est* ἵνα πάντως τινὰς σώσω: *videtur memoria lapsus, aut hic posuisse, quod bis terve repetitum fuit ibidem,* ἵνα κερδήσω.

104. Ceterùm de mundo exissetis.] Ceterùm *accipit, pro: Alioquin, &* exissetis, *pro: exisse debueratis; nam vulgato interpreti correspondet veritas Græca. Legimus autem non multo pòst:* Quòd si nobis nullum ius est communionis, *cum Gagnæo.*

105. Sabbata (*inquit*) vestra & Neomenias & ceremonias, &c.] *Quum alibi solùm duo legat priora Auctor, hic etiam* ceremonias *addit, vt hinc constet sensum dumtaxat, tum hic, tum alibi, Prophetæ citasse, & breuioribus verbis. Nam Isai. 1. sic legitur iuxta 70.* Neomenias *vestras &* Sabbata *& diem magnum non feram. Ieiunium & otium &* Neomenias & festiuitates vestras odio habet anima mea, *pro quo noster sic:* & ceremonias. *Græcè est,* τὰς ἑορτὰς. *quare mirum est quòd non transtulerit aut:* festa, *aut* sollemnitates, *maximè quum huic loco magis fuissent accommoda.*

106. à Deo aliquando dilectæ.] *Præceperat enim Deus obseruationem* Sabbati, *Exodi 20.* Neomeniarum, *Num. 28. & Ezech. 45.*

107. & Brumæ.] *De his Gyraldus Syntag. 8. hist.*

Deorum. Βρόμιος. Vt tradit Proclus in Hesiod. comment. de re Rustica, Dionysius est, Vnde Brumalia, celebritas quæ in Bruma, atque adeò mense Lenæone agebatur, tum in nostro Decembri, tum Januario. Huic autem celebritati videntur conuenire lusus quos hîc adnotat.

108. & Matronales.] Matronalia (inquit ibidem synt. 1.) Kalendis Martiis agebantur, vt Horatius, Ouidius, & Acron ostendunt, & Plutarchus & Festus, qui interim non nisi de Matralibus agit, Matris matutæ festis. De quibus sic etiam Varro: Libum testuatium, quod in testa calida coquebatur, vt etiam nunc Matralibus faciunt Matronæ. Hinc opinor & Matronalia dicta; ad quæ adeò aptare videtur Auctor illud: cõuiuia cõstrepunt.

109. non Dominicum diem.] Huius etiam meminit lib. de Cor. militis, dum dicit: Dominico die ieiunium nefas ducimus. & Apol. cap. 16. eundẽ intelligit, quum dicit: Æquè si Solis diem lætitiæ indulgemus, &c. Vbi de eo latiùs Adnot. nostrarum nu. 248. Auctor autem paulo inferiùs etiam diem octauum vocat, ac B. Cypr. epist. 59. ad Fidum, primum post Sabbatum.

110. non Pentecosten.] Intelligere Auctorem non solùm Pentecostes festum, sed etiam (vti loquitur de Cor. milit.) tempus illud integrum à die Paschæ in Pentecosten, patet ex eo quod mox sequitur: excerpe singulas sollemnitates nationum, & in ordinem texe, Pẽtecosten implere non poterunt. Eodẽ modo & B. Hier. libris aduersus Montanum & Luciferianos: per omnem Pentecosten dixit; & B. August. epist. 119. ad Ianuarium; item Irenæus Orat. de Pascha, citata à Justino Martyre, quæst. & respons. ad Orthod. cap. 115. & Epiphan. in Epit. cathol. fid. Nicenum denique Concil. can. 20. & Basil. de Spiritusancto, cap. 27.

CAP. XV.

111. Sed luceant (inquit) opera vestra.] Inscribimus huius capitis titulum: De sollemnibus Cæsarum etiam non obseruandis. Neque verò hîc primùm, sed etiam Apolog. capite integro id tractauit Auctor, quò Lectorem ad Adnotationes nostras remittimus, potissimum. 461. 463. & 464. quo postremo loco tractat de lucernis tabernarum, & laureis januarum. Atqui etiam hîc non integra scripturæ verba citat, sed id quod ad institutum pertinebat, quomodo etiam lib. de Cultu fœmin. Neque enim dumtaxat legitur Matth. 5. Luceant opera vestra, sed sic: Luceat lux vestra coram hominibus, vt videant opera vestra bona.

112. recogitemus omnem Idololatriam in hominis caussam esse, &c.] Hoc ipsum tractauit Apol. toto c. 11. hoc titulo: Cur quum homines essent, facti sint ab hominib. Dij, caussas vanissimas esse. & c. præced. Quòd Saturnus, Iupiter, & alij Dij, homines fuerint, & non verè Dij. Vbi vide Adnot. nostras: item & ad illud einsdẽ li. 34. cap. Maledictũ est ante ἀποθέωσιν Deũ Cæsarem nuncupare. Habet etiam B. August. simili titulo integrum caput lib. 8. de Ciuit. Dei cap. 26. Quòd omnis religio Paganorum circa homines mortuos impleta sit. Denique B. Cyprian. qui hîc omninò Auctorem imitatur, lib. Quòd Idola non sint Dij.

113. etiam ostiorum Deos.] Similes loci Auctoris sunt infrà. Prior li. de Coron. milit. At enim Christianus nec ianuam suã laureis infamabit, si norit quantos Deos etiã ostiis diabolus adfinxerit, Ianũ à ianua, Limentinum à limine, Forculum & Cardã à foribus & cardinibus, & apud Græcos Thyræũ Apollinẽ & Antelios dæmonas. Alter Scorpiaco adu. Gnosticos, T. sequ. Quas mihi (inquit) potestates ianitrices adfirmas iuxta Romanã superstitionem, Cardum quendã (siue vti legendum puto, Cardeam quãdam) & Forculũ, & Limentinũ; quas à cãcellis ordinas potestates? De quorum singulis mox plura, quòd propriè ad hunc librum pertineant, atque adeò eosdem etiam nominet B. Cyprian. libro supracitato de Idolorum vanitate.

114. Cardeam à cardinibus.] De hac Adnot. nostris in eum Cypr. lib. num. 30. Eadem autem est, quam alij libentius Carnam vocant.

115. Forculum à foribus, & Limentinum à limine.] Ibidem de his Diis num. 29. Sic Arnob. lib. 4. Limentinum & Limum, custodiam liminum gerere dicit, & ianitorum officia sustinere.

116. & ipsum Ianum à ianua.] Hinc (inquit Rhenan.) in lib. de Cor. milit. illud Septimij Afri, non nostri Septimij Tertulliani, sed Septimij poëtæ:

Iane pater, Iane tuens, diue biceps, biformis,
O care rerum sator, ô principium Deorum,
Stridula cui limina, cui cardinei tumultus,
Cui reserata mugiunt aurea claustra mundi.

117. Apollineum Thyræum.] Græci (inquit ibidem Rhenanus) θυραῖον vocant, quicquid foribus adiacet, & extra fores est. Vnde & saxo Cyclopis, quo speluncam suã claudebat, nomen. Siquidem θύραν illi ianuam dicunt. Faciunt autem einsdem mentionẽ Macrobius & Nigidius, si Gyraldo creditur, cuius aræ ante fores statuebantur.

118. & Antelios dæmonas.] Rhenanus vbi suprà: Antelij Græcis Dij sunt, qui pro foribus dedicantur. Sic enim aras, vel Deorum statuas, vocabant subdiuales, vt quæ soli forent expositæ. nempè ab ἀντὶ καὶ ἥλιος) Hinc Hesychius: Ἀντήλιοι θεοὶ οἱ πρὸ τῶν πυλῶν ἱδρυμένοι. Et rursus: Ἀντήλιος, ὁ ἀντικρὺ ἡλίου ἱδρυμένος βωμὸς ἢ θεός.

119. per antiquiss. Prophetam Enoch.] De hoc suprà num. 15.

120. Nam & alia ostia in balneis adorari videmus.] Balneorum Deos intelligit in ostiis balneorum insculptos Genios aut Lares.

121. Scio fratrem per visionem, &c.] Similẽ visionẽ recensuit suprà li. de Spectac. c. 27. de eo cui linteum in somnis ostensum eius diei nocte, qua Tragœdum audierat; quales complures etiam apud B. Cypr. reperire est nostro in illum Indice (ne hîc prolixiores simus.) Quod adnotandum contra eos, qui fabularum loco omnes visiones existimant, & ea de caussa Dialogos B. Gregorij Papæ calumniantur. Recensetur etiã altera reuelatio angeli in somnis mulieri facta c. vlt. li. de Velãd. virg. & lib. de Anima sic legitur: Est soror apud nos reuelationũ charismata sortita, quas in Ecclesia inter Dominica sollemnia per exstasin in spiritu patitur, conuersatur cum angelis, aliquando etiam cum Domino, & videt & audit sacramenta, & quorundam corda dignoscit, & medicinas desiderantibus sumit.

122. nam antè processerat.] An hoc ad Processiones Christianorum pertineat, liberum esto Lectori; certè de illis latius lib. de Cor. milit. & libris ad Vxorem.

123. probantes Idololatriam esse quicquid vltra humani honoris modum adinstar diuinæ sublimitatis extollitur.] A cõtrario ergo sensu licet omnẽ eum honorem sanctis Dei, tam in hac vita quàm in gloria cælesti existentibus, immò & imaginibus eorum exhibere, qui humani honoris modum non excedit.

CAP. XVI.

124. Circa officia verò priuatarũ & cõmunium sollemnitatum, &c.] Tractat hoc caput: De priuatis sollemnitatibus, quòd Idololatriæ non sint obnoxij, nisi quis harum occasione sacrificiis intersit.

125. vt

125. vt togæ puræ.] *Quam hic intelligat, mox tum his verbis manifestat:* vestitus virilis, *tum illis:* Toga verò etiam appellatione virilis est; *quam nempè depositâ prætexta assumebant pueri anno ætatis* XVII. *Quæ & pura nuncupatur (Budæo teste) quòd nec picta esset nec triumphalis, nec prætexta. Meminit eiusdem Cicero lib. 9. Epist. ad Atticum, quum scribit Ciceroni suo se* puram togam *dedisse.*

126. vt nominalium.] *Eam sollemnitatem intelligit, qua (vti paulopòst dicit)* nomen imponi *consueuit. De qua Cicero 13. Philip. Ego (inquit) eum, vt quod à patre accepi filio reddā, mea* nominatione *cooptabo. Hinc:* gentilitate nominali *dixit Varro de ling. Lat. lib. 7. quippè quòd* Nomen *gentis esset, vti pulcrè & latissimè deducit Onuphrius, vbi agit de Prænominibus, Nominibus Cognominibus veterum Romanorum. Quò pertinet illud eiusdem Varr. lib. 8. In seruis gentilitia* (nominum *nempè*) *natura non est in vsu, in nostris* nominibus, *qui sumus in Latio & liberi, necessaria. Itaque ibi apparet analogia, ac dicitur Terentius vir, Terentia fœmina, Terentia gens: (nam sic lego, pro Terentium genus.) In Prænominibus ideò non fit idem, quòd hæc instituta ad vsum singularia, quibus discernerentur* nomina gentilitia, *vt à numero, Prima, Secunda, Tertia, Quarta, vt Quintus, Sextus, Decimus, &c. ne prolixiores simus.*

127. Sed his accommodantur sacrificia.] *An de solis nuptiis loquatur, incertum, maximè quòd pueri quū Bullas deponerēt, Laribus eas suspendere sint soliti, & Toga in conspectu Deorum assumi soleat, iuxta illud Propertij:*

Mox vbi bulla rudi demissa est aurea collo,
Matris & ante Deos *libera* sumpta *toga.*

Certè celebrantur à Gyraldo Gamelia sacra nuptialia, in quorum illis Iuno Gamelia colebatur mense Ianuario. Anacalypterica item, sed quantum apparet, sine sacrificio. Dies erat festus post nuptias, cùm sponsa reuelabatur, cui tum munera exhiberi solent.

128. Si in vocatu.] Vocatus *pro vocatione accipit, imitatus opinor illud Ciceronis 3. de Orat. Senatus frequens,* vocatu *Drusi in curiam venit.*

CAP. XVII.

129. Ceterùm quid facient serui, &c.] *Titulo hoc insigniuimus caput istud:* Quòd seruis fidelibus non liceat ministros esse Idololatriæ.

130. item Officiales.] Officialium coronas *simili phrasi dixit Auctor de Cor. milit. vbi rectè Rhenan. interpretatur eas, quæ eorum sunt, qui in aliquo sunt publico vel priuato officio; qua significatione etiam dixit Apuleius: Iussit potestas* Officialem *suum magna seueritudine coërceri. quam significationem quoque indicat Auctor, quum* seruos *dicit,* adhærentes dominis, liberos patronis, Officiales Præsidibus suis.

131. Hinc proximè disputatio, &c.] *Definit hic Auctor exemplo Ioseph & Danielis,* posse seruū Dei alicuius dignitatis aut potestatis administrationē apud ethnicos capere, si ab omni specie Idololatriæ aut gratia aliqua aut astutia intactū se præstare possit. *Locus qui videtur hac tempestate aptari posse in iis regionibus, vbi nullū est exercitiū Catholicæ religionis.*

132. in ornamento & purpura extitere totius Ægypti siue Babyloniæ.] *Respectiuè, vt ita loquamur, præferendum est* ornamentū, *nempè torques aureus, & stola byssina cū administratione totius Ægypti, ad Ioseph; &* purpura *ac* Imperium Babyloniæ *ad Danielem.*

133. neque sacrificet, &c.] *Speciem Idololatriæ hac habere tradit Auctor:* sacrificare (*quod sacerdotum est*) sacrificiis auctoritatem (*præsentia sua*) accōmodare (*quod summorum Pontificum est*) hostias locare, curas templorū delegare, ac vectigalia eorū procurare, (*quod æditorū est*) spectacula ædere, *aut* ædēdis præesse (*quod Ædilium Curulium & Prætorū est*) sollemne aliquid pronuntiare vel edicere, *quod Augurū est; denique* iurare, *quod apud ethnicos non nisi in Deorum fit nomine, vti infrà latius cap. 20.*

134. neque iudicet de capite alicuius vel pudore.] *Tum hinc, tū c. 19. videtur in ea fuisse sententia,* Christiano non fuisse licita capitalia iudicia, *etiamsi in potestate seu magistratu constitutus esset; fortassis ea de caussa, quòd communia essent iudicia criminalia, tam in Christianos quàm in ethnicos. Quò pertinere videtur illud quod habet infrà lib. de Cor. mil. c. 11. n. 127.* Et vincula & carcerem, & tormenta, & supplicia administrabit.

CAP. XVIII.

135. Iam verò de solo suggestu & apparatu honoris, &c.] *Agit hoc caput, atque adeò & titulū habet:* Quòd nec vestiū ornatus sit licitus, qui cū Idololatria cōmune quid habet. *Nā* suggestus, *pro ornatu frequētiss. est Auctori, cuius distinguit duplicē habitum, &* ad vsum quotidianū, &ad honorem seu dignitatē.

136. Igitur purpura illa, &c.] Purpuræ *inuentum tale tradit Pollux lib. ad Cōmod. 1. Tyrij ferunt captū amore Herculem Nymphæ cuiusdā indigenæ, cui nomen Tyro, quē canis eius secutus irreptantē scopulis* purpurā *conspicatus, peresa caruncula, sua sibi labra puniceo cruore infecerit. Quum igitur ad puellam Hercules adiisset, delectata illa insueta tinctura, quam ceu florentem in eius canis labris aspexisset, affirmauit sibi cum illo posthac nihil fore, nisi ad se vestem afferret etiam canis illius labris splendidiorē. Quocirca Hercules inuenta animante, collectóque sanguine; munus puellæ detulit, primus (vt illi dictitabant) puniceæ infecturæ auctor.*

137. vel trabeæ vel palmatæ, &c.] Trabearū *tria genera, teste Seruio, iuxta Suetoniū li. de genere vestiū. Vnū quod Diis sacratur, tantùm purpura factū; aliud Regum (de quo hic) quod purpureum quidē est, habet tamē aliquid albi; tertium Augurale, ex purpura & cocco mistū. Erat autē vestis togata purpurea circundata subtemine puniceo, quem aureæ fibulæ nectebant: ita dicta, quòd trabes pannorū haberet. De* Palmatis, *quæ triumphantiū vestes erant; vide Apolog. cap. vlt. nu. 620. De* Coronis *autem* sacerdotum Prouincialium aureis, *lib. de Cor. milit.*

138. à toga candida candidati.] Toga candida *erat quam petitores Magistratuum induebant, à qua* Candidati; *ab illis ad alios traducta Metaphora, frequenter ea voce vsus est Tertullianus, quemadmodum adnotasse nos putamus alicubi.*

139. sed ingenuitatis apud Barbaros insigne.] *Adnotatu hoc dignum* de purpura. *Porrò omninò legimus:* Quemadmodum enim Ioseph, &c. *pro eo quod erat, ex litterarum vicinitate:* Quodammodò; *nam correspondet illud:* sic penes nos quoque, &c.

140. poterit & pueris prætexta concedi, & puellis stola.] *Paulopriùs etiam* prætextæ *ab Auctore commemoratæ sunt, genus Toga, ita dicta, quòd purpura prætexerentur, qua vtebantur (vti suprà dictū est) pueri, ad 17. annum vsque.* Stolam *Nonius Marcellus etiam virilem describit, sed postea ferè pro sola muliebri Veteres vsurparunt. Quare rectè puellis* stola *hic ab Auctore tribuitur; quò pertinet etiam illud lib. de Pallio cap. 4.* & stolam & supparum & crepidulum.

141. prætextæ & trabeæ & laticlaui, fasces quoq;

& virgæ.] *De his ita Plinius lib.9.cap.39.* Purpuræ *vsum Romæ semper fuisse video, sed Romulo in* trabea. *Nam* Toga prætexta & latoclauo, *Tullij Hostilij è Regibus primum fuisse vsum Hetruscis deuictis satis constat. Fuisse autem* Latumclauum *non Senatorium modò, sed & sacrificum ex Silio patet; quare non malè eam Idololatriæ adtribuit Auctor. Idipsum Orat. sua Liuius lib. 4.* de prætexta *his verbis indicat:* Prætextati *in magistratibus & sacerdotiis. De* Trabeis *idem habes suprà num.137. De* fascibus *(quorum mentio per nos facta Adnot. nostris in epist.16.B.Cyprian.num.10.) videtur etiam hoc Auctor sentire, nam mox subiungit:* vnius collegij insignia, fasces & purpuras gestant; *Quanquam putem potius legi debere:* fascias, *sicuti lib. de Spectaculis.*

142. vbi caput suum collocet.] *Apud Gagnæum desiderabatur* suum: *quod etsi Græcè hodie non sit, in MS. tamē cod. Latinis legitur. Atqui:* collocet *vertit, pro: reclinet, & mox:* qui teneris vestiuntur, *pro: qui mollibus.*

143. vultu denique & aspectu inglorius.] *Alludit ad illud Isai.53. secundum 70. Auersa est facies eius despecta, & non est reputata. Accedit autem magis ad nostrum interpretem, qui legit: Et quasi absconditus vultus eius & despectus.*

144. quibus sordido ministerio functus est.] *Nempè dum pedes discipulorum lauit.*

145. Tu si diaboli pompam eierasti.] *Vide lib. de Baptis. infrà Tom. sequ.* de renuntiatione pompæ diaboli, *& alicubi de* eieratione.

CAP. XIX.

146. Posset in isto Capitulo, &c.] *Titulus huius capitis est:* neque militiam licitam, quæ aliquid cum Idololatria commune habet. *De quo latiùs infrà lib. de Cor. milit. hic paucula quædam adnotabimus, quorum ibi non fit mentio.*

147. etiam caligata.] *Et hæc phrasis Iureconsultorū est. Vlp. enim tit. De his qui infamia notantur; Dimissum (inquit) accipere debemus militem* caligatum. *& Venuleius, l. Militibus. Dig. de Custod. & exhib. reor. Is qui exercitum acceperit, etiam ius animaduertendi in* milites caligatos *habet. Ita verò dicti milites Manipularij, à* Caliga *militum, iuxta Suetonium Caij Cæs. cap. 9. qui ideò dictum scribit Caium Cæsarem* Caligulam, *quod inter Manipularios milites natus.*

148. signo Christi.] *De* signo Crucis Christi, *quod fronti imprimitur, vide lib. de Baptismo, Tom. sequ.*

149. Et virgam portauit Moses.] *Alludit ad Ducis militum officia, qui* virgam *præfert, qua milites in officio continet: qui subinde* fibulis *aureis (iuxta Liuium lib. 7.) eos donare consueuit antiquitus, qui* loris *seu corrigiis gladios cingi solet, qui* agmen *agit, &* bellat, *seu bellum auspicatur.*

150. fibulam & Aaron, &c.] *Vncinos aureos intelligit, quibus colligabantur Superhumerale & Rationale, quemadmodum* lori *nomine, Ioannis Baptistæ zonam pelliceam.*

CAP. XX.

151. Sed enim quum conuersatio diuinæ disciplinæ, &c.] *Inscriptionem huius capitis damus:* Etiam verbis abstinendum ab Idololatria.

152. Ecce homo & facta eius, &c.] *Scripturæ hunc locum hactenus reperire non potui: quærat diligens Lector alicubi in editione 70. Habet eandem B. Aug. Medit. cap. 39. sed sine adscriptione loci.*

153. in templo Æsculapij, &c.] *De* Æsculapio *vide Adnotat. nostras ad lib de Pallio cap.1.n.6. & Apol. cap.14.n.209. ac c.23.n.361. De* Iside *infrà lib. de Cor. milit. De* Ioue *Apolog. c.10.n.152. De* Saturno *denique Apolog. eodem capite num. 159.160.161. & 162.*

154. in vano, id est, idolo.] Vanum *pro:* idolo *etiam accipitur ab interprete B. Hieronymo, 1. Reg. 12. Nolite declinare post* vana, *quæ non proderunt vobis, neque eruent vos, quia* vana *sunt: pro eo quod ex Græca 70. edit. transtulit alter interpres: Non declinetis post eos qui nihil sunt, qui perficient nihil, & non eruent, quia nihil sunt. Et rursum Act. 14. Annunciantes vobis, ab his* vanis *conuerti ad Deum viuum. vbi Græcè est:* ἀπὸ τούτων τῶν ματαίων; *eadem nempè vox quæ hic habetur. Videtur autem Auctor respicere ad illud 1. Corinth. 8. citatum suprà c.13. lib. de Spect. Non quòd idolum sit aliquid; pro quo vertit idē noster interpres: Scimus quia* nihil est idolum *in mundo; de quo etiam Auctor cap. sequenti,* per cū quem scis nihil esse. *Porrò hoc argumentum latiss. tractat B. Cypr. lib. de* vanitate Idolorum, *siue: Quòd Idola Dij nihil sint. Et Auctor Apolog. cap. 12. integro.*

155. Nam & scriptura Deos nominat; sed adiicit: suos, vel: nationum.] *Locos ad quos alludit, videre est separatim in Oeconomia methodica Cōcordantiarū S. Scripturæ Georgij Bulloci. Neque interim sola adiectione prædicta vtitur scriptura, sed vocat* Deos *alienos, aureos, Ægypti, tuos, meos, conflatiles, Gentium, quos ignorabant patres eorum, Amorrhæorum, Syriæ, Sidonis, ac Moab, montium, terrarum, populorū, terræ, filiorum Seir, Edom, regum Syriæ, Damasci, patrum suorum, opera manuum, Iuda, quos fecisti, illorum, falsi, lignei, qui non vident, denique muti, & qui natura non sunt Dij. Legimus autem cum Gagnæo:* Sicut Dauid; *pro:* Sic &.

156. me Hercule.] *Idem paulopòst reddit:* me Dius fidius, *& deinde:* per Herculem. *Veriss. autem id esse patet ex his verbis Varronis lib. 4. de ling. Lat. Sub dio (inquit) &* Dius filius. *Itaque inde eius perforatum tectum, vt videatur diuum, id est, cœlum. Ælius Gallus* Dius filius *dicebat, Diouis filius, vt Græci* Διόσκουρον *Castorem. Et putabant hunc esse Sancum ab Sabina lingua, &* Herculem *ab Græca. Super quo loco Scaliger: Dionysius (inquit)* πίστιον *Græcè reddit, quod* fidius *Latinè, in quo multi errarunt, qui id non animaduerterunt, qui etiā legendum censet apud Ouidium,*

Quærebam Nonas, Sanco *fidione* referrem,
An tibi Semo pater.

Nam Semonem eundem cum Sanco facit T. Liuius lib. 8. quamquam interim fateatur in Inscriptione Reatina legi: Semipatri Sanco. Atque adeò magis placet, vt sicuti legitur: me Hercule, *sic etiam legatur:* me Dius fidius, *pro eo quod alij:* medius fidius. *Nam etsi Festus scribat compositum id & videri, & significare Herculem, idem tamen addit, quosdam existimare iusiurandum esse per Diui (Herculis nempè) fidem. Cui accedens noster Auctor, priorē sententiā refutat dicens:* accedente quorundā ignorantia, qui ignorāt esse iusiurandū per Herculem.

157. Porrò quid erat deieratio per eos quos eierasti, &c.] *Ita legimus cum Latinio, omissa voce,* si; *alioqui enim oporteret iuxta coniecturam Harrisij legere:* Porrò quid erat deieratio, si per eos deierasti, quos eierasti. *Sed illud magis placet. Eodē autem modo dixit Auctor Apolog. cap. 32.* Dæmonas, *id est, genios,* adiurare solemus, nō deierare, vt illis honorē diuinitatis tribuamus. *Similiter Lactantius Socratē* deierasse *dicit per canē & anserem. Ita enim acceptum antiquitùs patet etiam ex Varrone vbi suprà. Quidā (inquit) negant sub tecto per hunc* (Dium fidium) deierare *oportere; & apertiùs*

ex Donato

ex Donato in Terentium, qui interpretatur Deierare, *per Deos iurare. Porrò de* Eietatione *vide adnot. nostras suprà lib. de Spectac. cap. 24. num. 185.*

CAP. XXI.

158. Timiditatis est autem, quum te alius per Deos suos obligat iuratione, &c.] *Huic capiti titulum dedimus:* Quòd idem sit, siue iures per Idola, siue per alios adiuratus adquiescas. *Atque adeò etiam iuxta editionem Gagnai lego illud:* iures, *pro eo quod irrepserat:* iuret. *Sine autem legas:* quanto securius in Dominum transferes responsionem tuam, *siue vt Gagnaus:* sponsionem, *perinde est.*

CAP. XXII.

159. Æquè benedici per Deos nationum, &c.] *Notus est hinc huius capitis titulus:* Quòd neque benedici per Deos nationum Christianus sustinere debeat. *Lego autem:* vt semper reiiciat immundam benedictionē, *omissa negatione* non, *quæ alioqui contrarium sonabat.*

160. vel coloniæ genium.] *De* Geniis *sic Tertull. suprà Apolog. cap. 32.* Nescitis genios dæmonas dici; *cui similis est & paulo prolixior locus Lactantij lib. 2. ibidem Adnot. nostris citatus num. 451. Eos singulis hominibus adtribui patet lib. de Anima, vbi de iis latiùs. Atqui quemadmodum Martianus lib. 2. de nuptiis Mercurij & Philologi, dicit etiam* populi Genio *supplicasse Veteres, ita videtur hic vsurpasse Auctor* coloniæ Genium, *qui coloniis præsit.*

161. negat enim quicunque dissimulat.] *Locus insignis contra* simulatores, *& quodammodò libellaticos huius ætatis in Belgio, qui excusari se credunt, si loco iuramenti, quod contra fidē & religionem Catholicam exigitur,* simulatione *quapiam aliud præstent, longè dissimiles Eleazaro, qui (vt habetur 2. Machab. 6.) Non ætati nostræ (inquit) dignum est* fingere, *vt multi adolescentes arbitrantes Eleazarum 90. annorum transisse ad vitam alienigenarum, vt ipsi propter meam* simulationem, *& propter modicum corruptibilis vitæ tempus, decipiantur.*

CAP. XXIII.

162. Sed est quædam eiusmodi species in facto & in verbo, &c.] *Hic tractatur:* Quòd neque scripto etiam iurare per Deos liceat.

163. sub pignoribus fiduciati.] *Etiam hæc phrasis Iureconsultorum est.* Fiduciatos *verò appellare videtur eos, qui* pignus *seu* fiduciam *dederant recepturi vbi soluissent.* Fiduciam *enim accepisse dicitur (vti interpretatur Boëtius in Topica Ciceronis) cuicunque res aliqua ea lege mancipatur, vt mancipanti aliquando remancipet.*

164. iurati cauent.] *Item & istud Iureconsultis familiare est:* cauere, *pro cautionē syngrapha præstare. quod ipsum bis térve hoc capite repetit.*

165. Præscribit Christus, non esse iurandū.] *Nō intelligere Auctorem omni iuramento simpliciter abstinendum patet vel ex Apolog. c. 32. vbi:* sed & iuramus *(inquit)* sicut non per Genios Cæsarū, ita per salutē eorū: *de qua iurandi formula ibidē latiùs nu. 450. Deinde frequentiss.* Iureiurandi *seu* Sacramenti *meminit, quod in Baptismo præstatur, de quo lib. eiusdē tituli latiùs Tom. seq. Sanè itaque secundum huius capitis institutum intelligi istud debet. Videatur Chrysost. in cap. 5. Matth. vbi præcipuè iuramēta illa forēsia corā ethnicis magistratibus improbat.*

166. Si (*inquit*) concupiscentia, &c.] *Quum ipsa hæc verba in S. Scripturis reperire hactenus non potuerim, videtur mihi in compendium contraxisse istud Ecclesiastici 5. Ne sequaris in fortitudine tua* concupiscentiam *cordis tui, & ne dixeris: Quomodo potui, aut quis me subiiciet propter* facta mea? *Deus enim vindicans vindicabit. Aut potius illud sæpe citatum alludit Matth. 5. Qui viderit mulierem ad concupiscendum eam, mœchatus est eam in corde suo.*

167. operandi copiam.] Operari *hic accipitur pro eleemosynam facere, quemadmodum & à B. Cypr. titulo libri:* De opere & eleemosynis, *& alibi frequenter, de quo ibidem Adnot. nostrarum num. 4.*

CAP. XXIIII.

168. Inter hos scopulos & sinus, &c.] Epilogus totius huius libri *hoc caput inscribitur. Videat autem Lector Prolegomena nostra de his Prouerbialibus formulis:* Inter scopulos & sinus, inter vada & freta nauigare.

169. velificata spiritu Dei.] *Hæc vox Auctori nostro peculiaris, inter cetera effecit, vt Sixto Senensi adsentiar, quod Carmina illa Genesis & Sodoma, quæ à me post Morelium & Fabricium B. Cypriano adscripta sunt Tom. 3. operum eius, Tertulliani sint, vbi legitur, quamquam satis obscurè;*

Qua spiritus igni est, *velificauit* apex.

Vtitur eadem voce infrà Tom. 3. lib. adu. Gnost. cap. 1. Austro (*inquit*) & Africo sæuitia velificat.

170. irrespirabile deuoratis hypobrychiū.] *etiā de hoc latiùs inter Prouerbiales formulas, sicuti & de mox præcedentibus:* inenatabile excussis profundum, *&;* inextricabile impactis naufragium. *Atqui vocē* hypobrychium *deriuauit à voce Græca* ὑποβρύχιος, *quod submersum significat, ac si dicat, ipsam submersionē.*

171. quicunque fluctus eius offocant.] Offocare, *pro præfocare vsurpat etiam Florus lib. 2. cap. 11. Quum* offocandas *(inquit) inuicem fauces præbuissent.*

172. Propterea Spiritussanctus consultantibus tunc Apostolis, &c.] *Alludit ad Constitutionem illam primam Apostolorum in Concilio Hierosolymitano Act. 15. Visum est Spiritui sancto & nobis, nihil vltrà imponere vobis oneris (quòd hic Auctor* vinculum & iugum *dixit) quàm hæc necessaria, vt* abstineatis vos ab immolatis simulacrorum, &c. *hoc est enim quod addit:* vt Idololatriæ deuitandæ vacaremus.

173. inculcanda est.] *Hic propriè rursum accipitur:* inculcare, *quum aliquando accipiatur ab Auctore pro:* conculcare.

174. Viderimus enim si secundum Archetypum & coruus, &c. in Ecclesia erit.] *Illud:* Viderimus, *Tertullianicum & Cyprianicum est. Quod quum Ironiam sonet, hæc videtur Auctoris sententia:* Sit ita vt in Ecclesia sint secundum Archetypum (*Esaiæ nempè 34.*) coruus & miluus, *id est, mali Catholici,* & lupus & canis & serpens, *id est (iuxta scripturas Matth. 7. Philipp. 3. & Luc. 10.) hæretici quamdiu nondum publicati sunt,* certè idololatres in Archetypo non habetur. *neque enim in Ecclesiam admissi sunt vnquam ethnici Idololatræ. quod explicat Auctor, dum addit:* Nullum animal in Idololatrem figuratum est.

175. Quod in arca non fuit, in Ecclesia non sit.] *Epiphonema istud prioribus longè est obscurius. Hoc interim velle videtur. Quum in arca Noë fuerint omnis generis animalia, munda septena & septena, immunda verò duo & duo; exclusi verò fuerint Idololatræ omnes; consequitur vt quod in Arca non fuit, in Ecclesia non sit. Eam enim Ecclesiæ figuram gessisse tradit Auctor lib. de Baptismo, infrà Tom. sequ. vbi de ea latiùs.*

ARGVMENTVM LIBRI DE HABITV MVLIEBRI, PER IACOBVM PAMELIVM.

ONSIDERATO *excessu Habitus muliebris tam in cultu, quàm in ornatu, librum hunc Paræneticum scripsit Tertullianus.*

I. *Primùm autem docet lugere potius, pœnitere, & omni satisfactionis habitu ignominiam primi Euæ delicti expiare, debere mulierem quàm ornari, si ad mercedem respiciat quæ exspectatur in cœlis.*

II. *Deinde angelis desertoribus, qui & metallorũ opera nudauerint, & incantationum vires prouulgauerint, & omnem curiositatem vsque ad stellarum interpretationem designauerint, propriè & peculiariter adtribui debere omne instrumentum muliebris gloriæ, quibus tamen in lauacro renunciauimus.*

III. *Quod quum ex libro Enoch comprobetur; eam scripturam, etsi in armarium Iudaicum non admittatur, fortasse quòd non putauerint eam post cataclysmum saluam esse potuisse, tamen à Noë illius abnepote æquè potuisse in spiritu reformari, atque per Esdram omne instrumentum Iudaicæ litteraturæ restauratum, maximè, quum etiam de Domino prædicarit, & apud Iudam Apostolum testimonium possideat.*

IIII. *Porrò etsi illis non imputetur, rerum tamen ipsarum cultum (seu mundum muliebrẽ) qui in auro & argento, & gemmis, & vestibus, consistit, ad ambitionem pertinere; ornatum verò (quem immundum muliebrem conuenit dici) qui in cura capilli & cutis & earum partium corporis quæ oculos trahunt (de quo sequenti libro latiùs) ad prostitutionẽ.*

V. *Auri verò & argenti, ac ferri & æris parem esse conditionem, & ex istis necessariores operas exhiberi rebus humanis.*

VI. *Gemmas item non aliud esse quàm aut lapillos & calculos, aut maris conchas; aut denique de frontibus draconum erui solitas, vt sic etiam de serpente cultior fiat mulier.*

VII. *Hæc omnia sola raritate & peregrinitate gratiam possidere; quòd apud Barbaros, vbi vernaculum est, aurum; & apud Parthos & Medos, gemmæ fastidio sint; apud Tyrios etiam vilior sit purpura quàm rubrica.*

VIII. *Non placere quoque Deo colores, quos non ipse produxit; atque adeò intelligi à diabolo esse interpolatore naturæ, neque excusari quòd materiæ ipsæ ex Deo sint, quum etiam rebus Dei Idololatria constet.*

IX. *Denique ad ambitionem pertinere hæc omnia, quæ inde nomen habet, quòd concupiscentia apud animum ambiente nascatur ad gloriæ votum.*

Ceterùm genuinum esse hunc Tertulliani fœtum conuincit, quòd libri de Spectaculis nominatim mentionem faciat. Imitantur autem illum ad verbum penè locis infrà adnotatis BB. Cyprianus libris de Habit. & discipl. Virg. ac de bono Pudicitiæ, & Hieronymus in vita Pauli Eremitæ & Marcellæ, ac Epist. ad Lætam. Meminerunt etiam Trithemius & Politianus locis initio Apologetici citatis. Edidit verò primùm ex cod. MS. Hirsaugiensi & Paterniacensi, cum Scholiis, deinde & cum Adnotationibus Rhenanus; castigauit rursum ex Britannico Lælandi codice Gelenius. Nos denique iterum repurgauimus ex tribus Vaticanis MS. codicibus, & nostris quoque Adnotationibus auximus.

A

Q. SEPTIMII FLORENTIS TERTVLLIANI DE HABITV MVLIEBRI LIBER.

I [1] tanta in terris moraretur fides, quanta merces eius expectatur in coelis, nulla omninò vestrum, Sorores dilectissimæ, ex quo Deum viuum cognouisset, & de sua, id est, de fœminæ conditione didicisset, lætiorem habitum, ne dicam gloriosiorem appetisset, vt non [2] magis in sordibus ageret, & squalorem potius affectaret, ipsam se circumferens Euam lugentē & pœnitentem, quo pleniùs id [3] quod de Eua trahit (ignominiam dico primi delicti, & inuidiam perditionis humanæ) [4] omni satisfactionis habitu expiaret. [5] In doloribus & anxietatibus paries mulier, & ad virum tuum cōuersio tua, & ille dominabitur tui, & Euam te esse nescis? Viuit sententia Dei super sexū istum in hoc seculo, viuat & reatus necesse est. Tu es diaboli ianua, tu es arboris illius resignatrix, tu es diuinæ legis prima desertrix, tu es quæ eum suasisti quem diabolus aggredi non valuit. Tu imaginem Dei, hominem, tam facilè elisisti. Propter tuū meritum, id est, mortem, etiam filius Dei mori habuit: & adornari tibi in mente est, [6] super pelliceas tuas tunicas? Age nunc si ab initio rerū & [7] Milesij oues tonderent, & [8] Seres arbores nerent, & [9] Tyrij tinguerent, & [10] Phryges insuerent, & [11] Babylonij intexerent, & [12] Margaritæ canderent, & [13] Ceraunia coruscarent, si ipsum quoque Aurum iam de terra cum cupiditate prodisset, si iam & [14] Speculo tantùm mentiri liceret: hæc Eua concupisset, de paradiso expulsa, iam mortua opinor? Ergo nec nunc appetere debet, aut nosse, si cupit reuiuiscere, quæ nec habuerat, nec nouerat, quando viuebat. Ideò omnia ista damnatæ & mortuæ mulieris [15] impedimenta sunt, quasi ad pompam funeris constituta. [[16] Nam & illi qui ea constituerunt, damnati in pœnam mortis deputantur: illi [17] scilicet angeli, qui ad filias hominum de cœlo ruerunt, vt hæc quoque ignominia fœminæ accedat. Nam cùm & materias quasdam [18] benè occultas, & artes plerasque nō benè reuelatas, seculo multò magis imperito prodidissent (siquidem & [19] metallorum opera nudauerant, & [20] herbarum ingenia traduxerant, & [21] incantationum vires prouulgauerant, & omnem curiositatem vsque [22] ad stellarum interpretationem designauerant) propriè & quasi peculiariter fœminis instrumentū istud muliebris gloriæ contulerunt: lumina lapillorum, quibus monilia variantur: & circulos ex auro, quibus brachia artantur: & medicamenta ex fuco, quibus lanæ colorantur: & illum ipsum nigrū puluerem, quo oculorum exordia producuntur. Hæc qualia sint, interim iam ex Doctorum suorum qualitate & cōditione pronunciari potest, quòd nihil [23] ad integritatem peccatores, nihil ad castitatem adamatores, nihil ad timorem Dei desertores spiritus aut monstrare potuerunt, aut præstare. Si doctrinæ dicendæ sunt: mali magistri malè docuerint necesse est. Si mercedes pro libidine: nullius rei turpis, merces decora est. Quid autem tanti fuit ista monstrare siue conferre? vtrúmne mulieres sine materiis splendoris, & sine ingeniis decoris placere non possent hominibus, quę adhuc incultæ, & incōpositæ, & (vt ita dixerim) crudæ ac rudes, angelos mouerant? Anne [24] sordidi, & per gratuitum vsum contumeliosi amatores viderentur, si nihil fœminis in connubium allectis contulissent? [25] Sed hæc non capit æstimare. Nihil plus desiderare poterant quæ angelos possidebant, magno scilicet nupserant. Enimuerò qui vtique interdum cogitabant vnde cecidissent, & post libidinum vaporata momenta cœlum suspirabant, illud ipsum bonum fœminarū naturalis decoris vt causam mali, sic remunerauerunt, ne eis profuisset fœlicitas sua, sed vt deuectæ de simplicitate & sinceritate, vnà cum ipsis in offensam Dei peruenirent. Certi erant [26] omnē & gloriā & ambitionem & affectionem per carnem placendi, Deo displicere. Hi sunt nempè angeli, quos iudicaturi sumus: hi sunt angeli, quibus in lauacro renunciamus. Hæc sunt vtique, per quę ab homine iudicari meruerunt. Quid ergo faciunt apud iudices suos res eorum? Quod est commercium damnaturis cum damnandis? opinor quod [27] Christo & Beliæ. Qua constantia tribunal illud ascēdimus, decreturi aduersus eos quorum munera appetimus? Nam & vobis eadem tunc [28] substantia angelica repromissa, [29] idem sexus qui & viris, eandem iudicandi dignationem pollicetur. Nisi

Margin: CAP. I. — Gen. 3. — B — II. — Gen. 6. — C — Gal. 6. — 1. Cor. 6. — 2. Cor. 6. — Matth. 22.

ergo hîc iam præiudicauerimus res eorum prædamnando, quas in illis tunc damnatu- D
III. ri sumus, illi potius nos iudicabunt atque damnabunt. [[30] Scio scripturam Enoch,
[31] quæ hunc ordinem angelis dedit, non recipi à quibusdam, quia [32] nec in armarium Iu-
daicum admittitur. Opinor non putauerunt illam ante cataclysmum æditam, post eum
casum orbis omnium rerum abolitorē, saluam esse potuisse. Si ista ratio est, recordentur
pronepotem ipsius Enoch fuisse superstitem cataclysmi Noë, qui vtiq; domestico nomi-
ne & hæreditaria traditione audierat & meminerat de proaui sui penes Deū gratia, & de
omnibus prædicatis eius: cùm Enoch filio suo Matusalæ nihil aliud mandauerit quàm vt
notitiam eorum posteris suis traderet. Igitur sine dubio potuit Noë in prædicationis de-
legatione successisse, vel quia & aliàs non tacuisset, tam de Dei conseruatoris sui disposi-
tione, quàm de ipsa domus suæ gloria. Hoc si non tam expeditè haberet, illud quoque as-
sertionem scripturæ illius tueretur: proinde potuit abolefactam eam violētia cataclysmi,
in spiritu rursus reformare: quemadmodū & Hierosolymis Babylonia expugnatione de-
letis, [33] omne instrumentum Iudaicæ litteraturæ per Esdram constat restauratum. [34] Sed
cùm Enoch eadem scriptura etiā de Domino prædicarit, à nobis quidem nihil omninò
reiiciendum est, quod pertinet ad nos. Et legimus omnem scripturam ædificationi habi-
lem, diuinitùs inspirari, à Iudæis postea iam videri propterea reiectam, sicut & cetera ferè
quæ Christum sonant. Nec vtique mirum hoc, si scripturas aliquas non receperunt de eo
Iuda 1. locutas, quem & ipsum coràm loquentem non erant recepturi. Eò accedit quòd Enoch
IIII. apud Iudam Apostolum testimonium possidet. [[35] Nulla nunc muliebri pompæ nota
inusta sit prædamnationis de exitu auctorū. Nihil angelis illis imputetur præter repudiū E
cœli, & [36] matrimonium carnis. Rerum ipsarum qualitates examinemus, vt consilia quo-
que concupiscentiæ earū deprehendamus. Habitus fœminæ duplicem speciem circum-
fert, [37] cultum & ornatū. Cultum dicimus, quem mundum muliebrem vocant: Ornatū,
quem immundum muliebrem conuenit dici. Ille in auro, & argento, & gemmis, & vesti-
bus deputatur: Iste in cura capilli, & cutis, & earum partiū corporis quæ oculos trahunt.
Alteri ambitionis crimē intendimus, alteri prostitutionis: vt iam hinc prospicias, Dei an-
cilla, quid ex his disciplinæ tuæ conueniat, quæ de diuersis institutis censearis, scilicet hu-
V. militatis & castitatis. [[38] Aurum & argentum principes materiæ cultus secularis assint
necesse est, vnde sunt: Terra scilicet planè gloriosior, quoniam in maledictorū [39] metallo-
rum feralibus officinis [40] pœnali opere deplorata nomen terræ in igni reliquit, atque ex-
inde de [41] tormentis in ornamenta, de suppliciis in delicias, de ignominiis in honores,
[42] metalli refuga mutatur. Sed & ferri & æris, & aliarū vilissimarum materiarum par con-
ditio est, & terreni generis, & metallici operis: quo nihilo generosior iudicari possit auri
& argenti substantia penes naturā. Quòd si de qualitate vsus, gloria est auro & argento:
atquin magis ferro & æri: quorum ita disposita est vtensilitas, vt & proprias operas plures
& necessariores exhibeant rebus humanis, & nihilominus auri & argenti de sua vice ac-
commodent iustioribus causis. [43] Nam & annuli ferro fiūt. quædam esui & potui vascula F
ex ære adhuc seruat memoria antiquitatis. Viderit si etiam ad spurca instrumenta auri &
argenti demens copia deseruit. Certè nec ager auri opere paratur, nec nauis argenti vigo-
re contexitur. Nullus bidens aurum demergit in terram, [44] nullus clauus argentum inti-
mat tabulis. Taceo totius vitæ necessitates ferro & æri innixas: cùm illæ ipsæ diuites ma-
teriæ, & de metallis refodiendæ, & in quocunq; vsu producēdæ, sine ferri & æris operario
vigore nō possint. Iam igitur æstimandū est vnde obueniat tanta dignitas auro & argen-
to, cùm & consanguineis quantū ad genus, & potioribus quantum ad vtensilitatem ma-
VI. teriis præferantur. [[45] Sed & Lapillos istos qui cum auro superbiam iungunt, quid aliud
interpreter quàm lapillos & calculos, eiusdem [46] terrę minutalia: nec tamē aut fundamē-
tis demandandis, aut parietibus moliendis, aut fastigiis sustinendis, [47] aut tectis densandis
necessaria? Solum hunc [48] mulierum stuporem ædificare nouerūt: quia tardè teruntur vt
niteant, & subdolè substruuntur vt floreant, & anxiè forantur vt pendeāt, & auro lenoci-
nium mutuum præstant. [49] Sed si quid de mari Britannico aut Indico ambitio piscatur,
conchæ genus est, non dico conchylio, aut ostreo, sed nec [50] peloride gratius de sapore.
Ad hoc [51] enim conchas nouerim maris poma. Quòd si concha illa aliquid intrinsecus
pustulat, vitium eius magis debet esse quàm gloria. Et licet margaritum vocetur, nō aliud
tamen intelligendum, quàm conchæ illius aliqua dura & rotunda verruca. [52] Aiunt & de
frontibus draconum gemmas erui, sicut & in piscium cerebris lapidositas quædam est.
Hoc

A Hoc quoque deerit Christianæ, vt de serpēte cultior fiat. Sic calcabit diaboli caput, dum
de capite eius, ceruicibus suis aut ipsi capiti ornamenta struit? [[53] Hæc omnia de rari- VII.
tate & peregrinitate sola, gratiam possident. Denique intra terminos suos patrios, non
tanti habentur. Semper abundantia contumeliosa in semetipsa est. Apud Barbaros quos-
dam, quia [54] vernaculum est aurum & copiosum, [55] auro vinctos in ergastulis habent, &
diuitiis malos onerant, tanto locupletiores, quanto nocentiores. Aliquando reuera in-
uentum est, quomodo & aurum nō ametur. Gemmarum quoque nobilitatem [56] vidimus
Romæ de fastidio Parthorum & Medorum ceterorúmque gentilium suorū, coram ma-
tronis erubescentem, nisi quòd nec ad ostensionem ferè habentur. [57] Latent in cingulis
smaragdi, & [58] cylindros vaginæ suæ solus gladius sub sinu nouit, & in [59] peronibus vnio-
nes emergere de luto cupiunt. Denique iam gemmatum habent quod gemmatum esse
non debet, si non comparet: aut ideò comparet, vt neglectum quoque ostendatur.
[[60] Proinde & vestium de coloribus honorem, serui etiam eorum terunt. Sed & parietes VIII.
[61] Tyriis & hyacinthinis, & illis regiis velis, quæ vos operosè resoluta transfiguratis, pro
pictura abutuntur. Vilior est apud illos purpura, quàm [62] rubrica. Quis enim est vestium
honor iustus, de [63] adulterio colorum iniustorum? Non placet Deo quod non ipse pro-
duxit, nisi si non potuit [64] purpureas & cærinas oues nasci iubere. Si potuit, ergo iam no-
luit: quod Deus noluit, vtique non licet fingi. Non ergo natura optima sunt ista, quæ à
Deo non sunt auctore naturæ. Sic à diabolo esse intelliguntur, ab interpolatore naturæ.
B Alterius enim esse non possunt, si Dei non sunt: quia æmuli sint necesse est, quæ Dei non
sunt. alius autem præter diabolum & angelos eius, æmulus Dei non est. Ceterùm [65] ma-
teriæ ex Deo sunt. non statim & huiusmodi fructus latere in omnibus quæritur, & vnde
sint conchæ, & qua dispositione decurrant, & vbi collocentur. Nam & omnes istæ pro-
phanæ spectaculorum secularium voluptates, [66] sicut de ipsis suum volumen ædidimus,
ipsa etiam Idololatria ex rebus Dei constat: non tamen ideò Circi furoribus, aut harenæ
atrocitatibus, aut scenæ turpitudinibus, Christianū affici oportet: quia Deus & equum,
& pantheram, & [67] vocem homini dedit: nec ideò Idololatriam impunè faciet Christia-
nus, quia Dei conditio est & thus, & merum, & ignis qui vescitur, & animalia quæ victi-
mæ fiunt, cùm & ipsa materia quæ adoratur, Dei sit. Sic ergo & circa actum materiarum
census à Deo descendens, propterea excusatus. Deo extraneum vt reum scilicet gloriæ
seculum. [[68] Nam vt quæque rerum, per singulas quasque terras & vnamquamque re- IX.
gionem, materiis à Deo distributa sunt, inuicem sibi peregrina apud exteros, mutuò rara,
apud vos, iure, si vtique vel appetuntur, vel negliguntur, quia non tantus est in illis feruor
gloriæ inter domesticos frigidæ. Sed enim ex [69] possessionum distributione, quam Deus
vt voluit ordinauit, raritas & peregrinitas apud extraneos semper gratiam inueniens, de
simplici causa non habendi quę Deus alibi collocauit, concupiscentiam concitat haben-
di. Ex hac vitium aliud extenditur, immoderatè habendi: quod & si fortè habendum sit,
C modus tamen debetur. Hæc erit ambitio, [70] vnde & nomen eius interpretandum, quòd
concupiscentia apud animum ambiente nascatur ad gloriæ votum: grande scilicet vo-
tum, quod (vt diximus) non natura, nec veritas, sed vitiosa animi passio concupiscentia
commendauit, & alia vitia ambitionis & gloriæ: sic & pretia rebus inflammauit, vt se
quoque accenderent. [71] Non tanto maior fit concupiscentia, quanto magno fecit quod
concupiit? [72] Breuissimis loculis patrimonium grande profertur. [73] Vno lino decies sester-
tium inseritur. [74] Saltus & insulas tenera ceruix fert. Graciles aurium cutes [75] Kalenda-
rium expendunt, & [76] sinistra per singulos digitos de saccis singulis ludit. Hæ sunt vires
ambitionis, tantarum vsurarum substantiam vno & muliebri corpusculo baiulare.

ADNOTATIONES IACOBI PAMELII IN LIBRVM DE HABITV MVLIEBRI.

CAP. I.

1. SI tanta in terris,&c.] *Caput hoc inscripsimus:* Quòd lugere potius quàm ornari mulier debeat. *Maluimus autem legere* in terris; *quàm illud Trithemij, quum initium huius libri citat:* in terra.

2. vt non magis in sordibus ageret.] *Describit (inquit Rhenanus) exemplum hominis exomologesin facientis, & actum pœnitentiæ exequentis; de quo latiùs suprà lib. de Pœnitent.*

3. id quod de Eua trahit,&c.] *Adnotandus locus, quòd* primum delictum *seu peccatum originale, de* Eua trahi *dicit; quum quidam vsqueadeò ab Adamo illud propagatum dicant, vt si Adam non peccasset, in posteros deriuatum non fuisset.*

4. omnis satisfactionis habitu.] *De* Satisfactione *suprà latè tractauimus lib. de Pœnit. cap. 5. nu. 26.*

5. In doloribus & anxietatibus paries, &c.] *Quum Rhenanus ex eo quod priùs legebatur:* paris, *collegerit legendum:* dominatur; *ego econtrariò quum iuxta editiones omnes tam Hebraicas quàm Græcas & Latinas constet legendum cum MS. 3. Vatic. cod.* dominabitur, *lego etiam:* paries; *maximè quum similiter legat B. Cyprianus, & lib. de Hab. virg. & lib. Test. 3. cap. 32. Verùm autem illud,* & erit ad virum tuum conuersio tua *ex Græco,* καὶ πρὸς τὸν ἄνδρα σου ἡ ἀποστροφή σου: *pro quo B. Hieronymus apertiùs ex Hebræo:* & sub viri potestate eris.

6. super pelliceas tuas tunicas.] *Similiter B. Chrysostomus homil. 18. in Genes. ornatum vestium hac scriptura impugnat.*

7. Milesij oues tonderent.] *D. Hieronymus (inquit Rhenanus) enarrans Ezech. cap. 27. auctor est, ex Mileto lanas præcipuas solitas Tyrum deferri, vt non sine causa libuerit interpretibus 70. apud eum Prophetam vertere, & lanas de* Mileto, *quum tamen* Mileti *vocabulum in Hebræo nusquam inueniatur. Nos etiam hac de re aliquid diximus ad illud lib. de Pallio:* Nec de ouilibus dico Milesiis *nu. 54.*

8. & Seres arbores nerent.] *Apud Seras (teste eodem Rhenano) Scythicam gentem in arboribus lanugo reperitur, quam aqua perfusam depectunt.* Seras *lanitio syluarum nobileis vocat Plinius lib. 6. cap. 17.*

9. & Tyrij tinguerent.] *Idem Plinius (inquit Rhenan.) Phœnicem describens:* Tyrus *(inquit) quondam insula, prædalto mari septingentis passibus diuisa, nunc verò Alexandri oppugnantis operibus continens. Olim partu clara vrbibus genitis, Lepti, Vtica, & illa Romani Imperij æmula, terrarum orbis auida, Carthagine, etiam Gadibus extra orbem conditis. Nunc omnis eius Nobilitas conchylio atque purpura constat.*

10. & Phryges insuerẽt.] *Pictas (inquit idem) vestes acu facere Idæi* Phryges *inuenerunt, ideóque* Phrygiones *appellati sunt, ex eodem Plin. Eodem pertinet quod suprà dixit Auctor lib. de Idolol. cap. 3.* an Phrygio detexat; *&:* an filo formetur.

11. & Babylonij intexerent.] *Colores (inquit Rhenan.) diuersos pictura intexere* Babylon *maximè celebrauit, & nomen imposuit. Eiusdem Plinij verba sunt: Vnde* Babylonicæ *vestes & stragula dicta. Ad explicationem verò facit illud B. Cypr. lib. de bono Pudic. Vestibus aurum* intexere, *quasi pretio est vestes corrumpere. quid inter fila flaminum delicata rigida faciunt metalla?*

12. & margaritæ canderent.] *Et hoc (inquit Rhenan.) docente Plinio,* margaritarum *dos omnis, in* candore, *magnitudine, orbe, leuore, & pondere. Hinc placet magis hæc lectio, quàm quod habet 1. Vatic. cod. MS.* margarita.

13. & Ceraunia coruscarent.] *Fulgur (inquit Rhenan.) propriè* coruscat, *& à fulmine nomen habet* Ceraunia *gemma. Siquidem fulmen Græci* κεραυνὸν *appellant. De hac gemma Plinius quoque lib. 37. cap. 9. Est (inquit) inter candidas & quæ* Ceraunia *vocatur, fulgorem syderum rapiens; ipsa crystallina splendoris cærulei in Carmania nascens. Albam esse Zenothemis fatetur, sed habere intus stellam concursantem. Meminit & alterius cuiusdam* Ceraunia, *Parthorum Magis quæsitæ, sed raræ admodum, quoniam non alibi inueniatur quàm in loco fulmine icto. Flammas* Cerauniis *tribuit Hieronymus, quum ad Demetriadem scribens: Vt taceam (inquit) de inaurium pretiis, candore* margaritarum, *rubri maris profunda testantium, Smaragdorum virore,* Cerauniorum *flammis, Hyacinthorum pelago. Ad quæ ardent & insaniunt studia matronarum.*

14. Si iam & Speculo tantùm mentiri liceret.] *Huc alludit B. Cyprian. libro citato in hæc verba: Quid postremò* Speculum *consulitur, nisi quia ne ipsa sit timetur?*

15. impedimenta.] Impedimentorũ *(inquit idem Rhenan.) nomine sarcinas accipimus. Ita rursum libro sequenti,* Et reliqua compositionis vestræ impedimenta. *Item lib. ad Martyr. suprà cap. 2.* Cetera æquè animi impedimenta, *& infrà lib. 1. ad Vxor. cap. 5.* filiorum impedimenta. *Alludit autem hîc ad pompam triumphalem, qua reduces Imperatores pop. Rom. rebus benè gestis vrbem ingrediebantur variis ostentaculis prælatis. Siue potius ad funebrem Triumphalium virorum pompam, in qua similia deferebãtur. Nam sequitur:* quasi ad pompam funeris constituta.

CAP. II.

16. Nam & illi qui ea constituerunt,&c.] *Titulum huic capiti dedimus:* Quòd angelis desertoribus debeatur quicquid ad instrumentum muliebris gloriæ pertinet.

17. illi scilicet angeli, qui ad filias hominum de cœlo ruerunt.] *Pertinet hoc ad errorem Tertulliani, etiã Veteribus aliis, & ipsi B. Cypr. communem. de quo aliquid diximus ad lib. eius de Discipl. & hab. virg. num. 54. & latiùs inter Auctoris errores in nostris Prolegomenis.*

18. benè occultas.] *Hoc est (Rhenano interprete) vtiliter* occultas, *vt mox:* non benè reuelatas, *id est, quas expediebat non esse reuelatas.*

19. metallorum opera.] *Intelligit (vti Rhenanus adnotauit) de fodinis auri & argenti. Id quod in sequenti libro aliis verbis explicat.* Qui *(inquit)* & materias eiusmodi illecebras detexerunt. *Cyprianus in Demetrianum: Minus argenti & auri opes suggerunt iam exhausta* metalla *& pauperes venæ.*

20. herbarum ingenia traduxerant.] *Hoc est (inquit Rhenan.) herbarum vim atque naturam publicauerant.*

rant. *Eodem autem modo dixit lib. de Fuga in persecutione infrà T.5.* non traditus autem traduci habebat : *id est (Vti idem ibidem) exponi omnium oculis, seu publicari.*

21. & incantationum vires prouulgauerant.] *MS. 3. Vatic. cod.* promulgauerant. *Perinde esse, indicat Festus his verbis:* Promulgari *leges dicuntur, quum primùm in vulgus eduntur, quasi:* prouulgari. *Atqui de* incantationibus *infrà, Tomo sequenti, lib. de Anima.*

22. vsque ad stellarum interpretationem.] *Similiter dixit Auctor sub finem libri de Pallio:* & qui stellarem coniectat. *Vtrumque autem pertinere iudico non ad* Astronomiam, *quæ de cursu certo* stellarum *agit, sed ad* Astrologiam, *de qua latiùs suprà lib. de Idolol. cap. 9. & Adnot. ibidem nostris. Nisi quis malit istud referre ad* stellarum *nomina, de quibus Origene teste, homil. 28. in Numer. plurima in libellis, qui appellantur Enoch, secreta continentur & arcana, de cuius scriptis latiùs sequenti capite.*

23. nihil ad integritatem peccatores.] *Quantumuis repugnantibus MS. 3. Vatic. qui legunt:* pectoris, *assentiens Rhenano lego:* peccatores, *vt oratio tribus membris constet, maximè quòd libro sequenti legatur:* per angelos peccatores demonstrata sunt. *Lego interim cũ 1. edit. in marg.* ista monstrare siue conferre, *pro:* sicut conferre.

24. Anne sordidi, & per gratuitum vsum contumeliosi.] *Posterioribus verbis priora explicantur. nam (vti adnotauit etiam Rhenanus)* sordidos *pro auaris accipit., &* gratuitum vsum *intelligit, eum qui caret præmio.*

25. Sed hæc non capit æstimare.] *Et hîc (inquit Rhenan.) vt in aliis libris sæpè:* non capit, *pro eo quod Græci dicunt:* οὐκ ἐνδέχεται, *hoc est, non licet, fieri non potest, vt res sic æstimetur. Similes loci sunt suprà lib. de Spectacul. cap. 4.* interpretati capit. *lib. de Præscript. hæret.* Alia capit opinari. *Item adu. Marc. lib. 1.* si depræciari capit *lib. 2.* capit etiam imaginem spiritus dicere flatum. *lib. 3.* Id enim intelligi vel non intelligi capit. *lib. 4.* separatio per coniunctionem capit de qua fit. *& lib. 5.* animale dici capit, *&c:* absque qua nec corpus aliud dici capit. *Denique:* Quòd si non capit alterius omnia ista deputari.

26. omnem, &c. affectionẽ per carnem placendi.] *Alludit haudubiè ad illud Galat. 6. Quicunque volunt placere in carne, &c. de quo latiùs lib. aduers. Marc. 5. Legimus autem ex 3. MS. Vatic. cod.* Quid ergo faciunt, *pro:* facient.

27. Christo & Beliæ.] *Peculiare est hoc Auctori tum hîc, tum lib. de Cor. milit. infrà cap. 10.* Beliæ, *pro eo quod Græcè* βελίαρ, *& tum 2. Cor. 6. tum frequenter in veteri Testamento ex Hebræo interpres Latinus:* Belial. *Quod esse proprium diaboli etiam adnotauit Cyrillus Orat. de exitu Animæ, & à 70. interpretibus vertitur Deuter. 13.* ἄνομος, *quod iniquum seu peruersum, aut* λοιμικός, *vti 1. Reg. 1. 2. 10. & 25. quod pestilentem sonat. B. verò Hieron. Iudic. 19. interpretatur filij* Belial, *sine iugo.*

28. substantia angelica.] *Pertinet hoc ad alterum Auctoris errorem, quo corporis substantiam angelis tribuebat; de quo etiam inter Prolegomena.*

29. idem sexus qui & viris.] *Hoc addit, quia legitur Matth. 22. Neque nubent neque nubentur, sed sunt sicut angeli Dei in cœlis. de quo latiùs lib. de Resurrect. carn. Tom. sequent.*

CAP. III.

30. Scio scripturam Enoch, &c.] *Huius capitis inscriptio seipsam prodit:* De scripturæ Enoch auctoritate. *Porrò præterquàm quòd Prophetiam* Enoch *citarit Auctor suprà Apolog. cap. 22. & lib. de Idolol. cap. 4. & 15. vbi aliquid adiecimus Adnot. nost. & infrà quoque lib. de Cultu fœminarum; hîc etiã auctoritatem eius vindicat quatuor potissimùm rationibus. Primùm contra eos, qui non putauerint eam post cataclysmum saluam esse potuisse, quòd pronepos* Enoch *Noe potuerit eam, si non scripto, saltem hæreditaria per Mathusalem filium eius traditione posteris sua prædicatione delegasse, aut iam abolefactam in spiritu rursus reformare, quemadmodum ab Esdra instrumentum litteraturæ Iudaicæ restauratum est. Deinde quòd omnis scriptura ædificationi habilis diuinitùs inspirata credatur; quæ ratio etiam allegari possit contra eos, qui hodie hagiographos libros Apocryphos censent, vti sunt Tobiæ, Iudith, Sapientiæ, & Ecclesiastici, ac Machabæorum libri. Item quòd à Iudæis reiecta sit, eo quòd de Domino prædicarit, quemadmodum & antiqui & hodierni hæretici scripturas multas reiecerunt, eo quòd hæresi suæ contrarientur; de quo latiùs libris aduersus Marcionẽ. Denique quòd apud Iudam Apostolum testimonium possideat. Neque mirum, quum etiam Irenæus, Iustinus Martyr, Clemens Alexandrinus, & Athenagoras Tertulliano antiquiores tanti fecerint dictam* Enoch *Prophetiam, vt inde errorem suum hauserint (de quo in Prolegomenis nostris latiùs) de angelis malis, qui adsumptis corporibus ex filiabus hominum Gigantes susceperint, imò & post eum Methodius Martyr, B. Cyprianus, Lactantius, Seuerus Sulpitius, Proclus denique & Psellus, Philosophi Christiani. Verùm B. Hieron. vsqueadeò in contraria est sententia, vt lib. de Eccles. script. asserat, propterea Epistolam Iudæ à quibusdam Ecclesiasticis Patribus fuisse reiectam, quòd apocryphum librum Enoch citet. De quo tamen Apostolum Iudam excusat in Comment. epist. ad Titum, quòd vti liceat parte libri, etiamsi totum librum quis non adprobet. Similiter Chrysost. in Comment. ad Gen. cap. 6. fabulas nũcupat* Enoch *libri dictam sententiam, & apertiùs D. August. lib. 15. de Ciuit. Dei cap. 23. Scripsisse quidem nonnulla diuina* Enoch *septimum ab Adam negare nõ possumus, cùm hoc in Epistola canonica Apostolus Iudas dicat, sed non sunt in canone scripturarum. Vnde illa quæ sub nomine eius proferuntur, & continent fabulas illas de Gigantibus, quòd non habuerint homines patres, rectè à prudentibus iudicantur non ipsius esse credenda. Cui similia ab eodem repetuntur, ne hîc prolixiores simus, lib. 18. de Ciuit. Dei cap. 38. Idem sensisse videtur Epiphanius, vbi agit de hæresi Marcionis, qui quum* Enoch *mentionem fecisset, addit: Sed nondum exstabat lex scripta, verùm naturalis tantùm illa ex mente & traditione per successionem patrum ad filios; quod tamen ipsum accedit ad primam rationem suprascriptam Auctoris.*

31. quæ hunc ordinem angelis dedit.] *De hoc lib. sequ. de Cultu fœminar.* Iidem *(inquit)* angeli, qui & materias huiusmodi illecebras detexerunt, aurum dico & argentum illustrium, & opera eorum tradiderunt, etiam calliblepharum vellerúmque tincturas inter cetera docuerũt, damnati à Deo sunt, vt Enoch refert. *Reliqua nunc diximus ex August. & reliquis Veteribus, de quibus latiùs Sixtus Senensis, Bibliothecæ sanctæ lib. 2. de* Henoc.

32. quia in armarium Iudaicum admittitur.] *Canonem scripturarum Iudaicum intelligit, qui (B. Augustino teste vbi suprà) seruabatur in templo Hebræi po-*

puli, succedentium diligentia sacerdotum. De cataclysmo verò pro diluuio alibi aliquid diximus. Proauum item Noe fuisse dictum Enoch patet, quia Enoch genuit Mathusalem, ex illo Lamech, cuius filius Noe.

33. omne instrumentum Iudaicæ litteraturæ per Esdram constat restauratum.] Similiter Ireneus lib.3. adu. hæres. cap. 25. In ea (inquit) captiuitate populi, quæ facta est à Nabuchodonosor corruptis scripturis, & post 70. annos Iudæis descendentibus in regionem suam, & post deinde temporibus Artaxerxis Persarum Regis, inspirauit Deus Esdræ sacerdoti tribus Leui præteritorum Prophetarum omnes rememorare sermones, & restituere populo eam legem, quæ data esset per Moysen. Hinc etiam B. Hieron. lib. aduersus Heluidium, Esdram restauratorem Pentateuchi nuncupat: & alibi scribit, quòd scripturas sacras iam dispersas eodem spiritu, quò antè scriptæ erant, restituit. Eodem pertinet illud B. Isidori Etym. lib. 6. cap. 1. Hebræi (inquit) vetus Testamentum Esdra Auctore iuxta numerum litterarum sacrarum in 22. libris accipiunt, diuidentes eos in tres ordines, Legis scilicet, Prophetarum, & Hagiographorum, &c.

34. Sed quum Enoch eadem scriptura etiam de Domino prædicarit.] Verba ipsa prædicationis Enoch de Domino reperire est in Testamento duodecim Prophetarum, quod frequenter citatur ab Origene & Procopio. In Testamento enim suo Simeon: Vidi (inquit) in charactere scripturæ Enoch, &c. quoniam Deus corpus adsument, & comedens cum hominibus, saluabit homines. Et nunc filioli mei, obedite Leui, & in Iuda liberabimini, & non efferemini super duas tribus has, quoniam ex ipsis orietur nobis salutare Dei. Suscitabit enim Dominus ex Leui principem sacerdotum, & ex Iuda Regem Deum & hominem, ita saluabit omnes Gentes. Haud absimiliter etiã Leui: Innocens (inquit) ego sum ab omni impietate vestra & transgressione, quam facietis in consummatione sæculorum, in saluatorem mundi impiè facientes, & suscitantes ei mala magna à Domino, & iniquè facietis cum Israel, vt non subsistat Hierusalem à facie malitiæ vestræ, & scindetur velum templi, &c. quemadmodum continet liber Enoch iusti.

Cap. IIII.

35. Nulla nunc muliebri pompæ nota iniusta sit, &c.] Inscriptionem huic capiti dedimus: De cultu & ornatu muliebri.

36. & matrimonium carnis.] Etiam hoc ad suprascripti cap. 3. errorem pertinet.

37. cultum & ornatum, &c.] Alludere videtur Auctor ad illud Varronis: Mundus muliebris dicitur à munditia, Ornatus, quasi ab ore natus. Hinc enim maximè sumitur, quòd eam deceat. itaque ob id paratur speculum; hoc est enim quod dicit: Ornatum in cura cutis & capilli consistere, quem adeò eleganter à contrario sensu, immundum muliebrem vocat.

Cap. V.

38. Aurum & argentum principes materiæ cultus, &c.] Insigniuimus caput istud hoc titulo: De auri & argenti qualitatibus. In quo imitatur ex parte Plin. Nat. hist. lib. 33. Proœmium.

39. metallorum feralibus officinis.] MS. 3. ferialibus: sed illud placet. Nam (vti rectè adnotauit Rhenanus) metallorum operibus addicebantur damnati, inque his sæpè Christiani. De quibus 25. epist. lib. 3. quæ nunc est 77. Cyprianus Martyr: Non fouetur (inquit) in metallis lecto & culcitris corpus. Humi iacent fessa laboribus viscera. Squalent sine balneis membra situ & sorde deformia. Panis illic exiguus. Vestis algentibus deest. Semitonsi capitis capillus horrescit, & reliqua. Proinde non frustrà hic dicit feralibus officinis. Apud Cypr. legimus: feralibus cibis pollui, violarique.

40. pœnali opere.] Ita (inquit idem Rhenanus) B. Cyprianus horribiles carceris atque funestas pœnalis loci tenebras dixit. Item: Squalorem carceris ac receptaculi pœnalis horrorem. Et ad Donatum: Pergit pœnalibus cumulis pertinaciter adhærere.

41. de tormentis in ornamenta.] Eleganter (inquit idem) hic coniungit contraria, quorum hoc primum membrum commendat Prosonomasia. Hinc illud Ambrosij: Vos verò beatæ virgines, quæ talia tormenta potius quàm ornamenta nescitis.

42. metalli refuga.] Nam (eodem adnotante) mutat nomen. Vocatur enim armilla aut torques. Est autem & hæc phrasis Iureconsultorum. Vlpianus enim l. Aut damnum. D. De pœnis. Quique (inquit) refugæ ex opere metalli in metallum damnantur. Hinc & Marcellus l. Milites. D. De re militari: custodiæ refuga dixit. Ibi autem: & nihilominus auri & argenti, subaudi, operas, ídque iustioribus, id est probatioribus causis.

43. Nam & annuli ferro fiunt.] Triumphantibus (vti adnotat Rhenanus) olim corona ex auro Hetrusca sustinebatur à tergo, annulus tamen in digito ferreus erat. Hi quoque qui ob legationem acceperant aureos, in publico tantùm vtebantur; intra domos verò, ferreis. Quo argumento etiam nunc sponsæ annulus ferreus mittitur, ísque sine gemma. Ex Plinio. Nos aliquid etiam adtigimus in cap. 6. Apolog. nu. 79. Rectè autem ex coniectura restituit Rhenanus: Nullus bidens, pro: videns; nam correspondent MS. cod. 3. Vatic.

44. nullus clauus argentum intimat tabulis.] Simili Metaphora dixit lib. de Resurrect. carnis: Siquidem Ephesiis scribens Apostolus, in interiorem hominem habitare Christum, sensibus vtique intimandum Dominum significauit. vt intimare accipiatur, pro: inserere.

Cap. VI.

45. Sed & lapillos istos qui cum auro superbiam iungunt, &c.] Tractat hoc caput: De gemmarum qualitatibus. De quibus latiss. Plinius hist. nat. toto libro 37. & ad institutum lib. 9. cap. 35. quem imitari etiam hic videtur.

46. terræ minutalia.] Minutias (inquit Rhenan.) intelligit. Minutalibus regnis dicit adu. Marc. lib. 1. Adiectiuè. Vulgus hodie mineralia vocat.

47. aut tectis densandis.] Loqui adnotauit Rhenanus Auctorem de tectis Africanis, & Orientalium regionum, quibus apud nos pergulæ similes sunt, Germani Tarras vocant, quasi Terracium.

48. mulierum stuporem ædificare.] Stuporem accipit pro cultu, cuius aspectum stupent viri. Ædificandi verò verbo (inquit Rhenanus) per translationem vti solet. Ita in Martyribus, vt robori ædificando vacent.

49. Sed siquid de mari Britannico aut Indico ambitio piscatur, conchæ genus est, &c. licet Margaritum vocetur, &c.] Pulcherrimè describit originem margariti, quod nunc neutro genere dixit, quum 1. cap. fœminino margaritæ dixisset. Non dubium autem quin Plinium (vti ferè semper in eiusmodi) imitetur, cuius hæc verba ad loci ampliorem intellectum scribenda putaui, ex lib. 9. Nat. hist. cap. 35. Principium culménque omnium rerum pretij Margaritæ tenent. Indicus maximè has nutrit Oceanus. Origo atque genitura conchæ est haud

mul

multum ostrearum conchis differens. Has vbi genitalis anni stimulauerit hora, pandentes sese quadam oscitatione impleri roscido conceptu tradunt, grauidas postea eniti, partúmque concharum esse margaritas, pro qualitate roris accepti; si purus influxerit, candorem (hinc suprà dixit Auctor: margaritæ canderent) conspici: si verò turbidus, eandem pallere. Sani quidem partus multiplici constant cute, non improprié callum: quod vocatur ab Auctore dura & rotunda verruca, & dicitur concha aliquid intrinsecus pustulare, vti rectè castigabat ex hoc loco Rhen. pro postulare) vt existimari corporis possit, itaque purgantur & à peritis. In Britannia quoque paruos ac decolores (vniones nempè, qui pro eodem habentur; vt cap. sequenti dicetur) nasci certum est, quoniam D. Iulius thoracem, quem Veneri genitrici in templo eius dicauit, ex Britannicis margaritis factum voluerit intelligi.

50. Peloride.] Inter testacea seu concharum genera (inquit Rhenan.) Peloridem quoque Plinius recenset, & aluum emollire scribit, lib. 32. cap. 9.

51. Ad hoc enim conchas nouerim maris poma.] Sensus est (inquit Rhenan.) Non ad fastum, sed ad saporem & esum nouerim conchas, veluti poma quædam maris, quibus assimilantur. In profundo maris enim iacentia ab vrinatoribus colliguntur, velut:

Strata iacẽt passim sua quęque sub arbore poma.

quorum figuram repræsentant.

52. Aiunt & de frontibus draconum gemmas erui, &c.] Draconites, siue Draconrias (vti adnotauit etiam Rhenanus, Plinio teste lib. 37 cap. 10.) è cerebro fit Draconum, sed nisi viuentibus abscisso nunquam gemmescit, inuidia animalis mori se sentientis. Igitur mos est vt dormientibus animalibus caput amputent. Sotacus, qui visam eam gemmam apud regem scripsit, bigis vehi quærentes tradit: & viso Dracone, spargere somnifica medicamenta, atque ita præcidere. Esse autem candore translucido, nec postea poliri, aut artem admittere.

CAP. VII.

53. Hæc omnia de raritate & peregrinitate sola, &c.] Inscriptio est huius capitis: Quòd apud Barbaros hæc prædicta, sint fastidio. Est autem planè simile id quod repetit lib. seq. de Cultu fœmin. & imitatur Auctorem B. Cyprian. lib. de Hab. virgin. quum sub finem dicit: Sint à compedibus aureis pedes liberi.

54. vernaculum est aurum.] Tanquam illic natum (vti adnotat Rhen.) Similiter Paula & Eustochium in epistola ad Marcellam: Totum mysterium nostrum istius prouinciæ vrbísque vernaculum est.

55. auro vinctos in ergastulis habent.] Sic lib. seq. Quanquam & aurum ipsum cuidam Genti ad vincula seruire referunt Gentium litterę, atque adeò rectè addit: diuitiis malos onerant. quanto enim quisque sceleratiss. tanto censetur ex aureis vinculis ditissimus. Apud Æthiopes autem hunc morem fuisse adnotauit Theodorus Canterus Variar. Lec. lib. 1. c. 5 ex Plutarcho in Erotico, & Dione Chrysost. in Orat. περὶ πλούτου.

56. vidimus Romæ de fastidio Parthorum & Medorum.] Rectè adnotauit Rhenanus Parthos Romę visos ab Auctore, quum legatione fungerentur apud Seuerum Imperatorem, aut in eius triumpho de Parthis, Medis & Adiabenis, qui quo anno eius imperij contigerit, latiùs in vita Auctoris.

57. Latent in cingulis Smaragdi.] De Smaragdis vide Plin. lib. 37. c. 5. qui tertiam ambitionem illis tribuit, & Persicos (quibus Parthi contribuuntur, vt sæpè diximus) tradit non translucidos, sed iucundi tenoris visum implere, quem non admittunt, felium pantherarúmque oculis similes.

58. & cylindros.] De Cylindris ex Smaragdis confectis, ita ibidem Plinius: Indi (inquit) mirè gaudent longitudine eorum, solósque gemmarum esse prædicant, qui carere auro malint, ob id perforatis Elephantorum setis religant. Et alios conuenit non oportere perforari, quorum sit absoluta bonitas, vmbilicum statim ex auro capita comprehendentibus. Ideò Cylindros ex iis facere malunt, quàm gemmas, quoniam est summa commendatio in longitudine. Sunt autem Cylindri, teretes gemmæ & oblongæ instar Cylindri, id est, columnæ lapideæ rotatiles, qua vtuntur rei rusticæ cultores æquandis areis.

59. & in peronibus vniones.] Auctor est Seruius (inquit Rhenanus) peronem esse rusticum calciamentum, quo vocabulo vsus est Virgilius lib. 6. Æneidos:

-Crudus tegit altera pero.

Et Iuuenalis:

Nil vetitum fecisse valet, quem non pudet alto
Per glaciem perone tegi.

Et quidem hîc propriè locutus est, de Barbaris faciens sermonem. Meminit & peronum in lib. de Pallio, quum inquit. Magnum incessui munimentum sutrinæ venereæ prospexere perones effœminatos; vbi vide Adnotat. nostras nu. 91. Scribit autem eadem de re Plin. li. 9. c. 35 in hæc verba: Nulli duo reperiuntur indiscreti; vnde nomen vnionum Romanæ scilicet imposuere deliciæ. Nam id apud Græcos non est, ne apud Barbaros quidem eius inuentores aliud, quam margaritæ. Et paulopòst: Hoc & pedibus, nec crepidarum tantum obstragulis, sed totis socculis addunt. Neque enim gestare iam margaritas, nisi calcent, ac per vniones etiam ambulent, satis est. Legimus autem cum 2. MS. Vatic. cod. Denique iam gemmatũ, pro eo quod erat: denique tantum, maximè quòd 1. edit. & 1. Vatic. legant: tam.

CAP. VIII.

60. Proinde & vestium de coloribus honorem, &c.] Ipsa hæc verba titulum huius capitis indicant: De vestium coloribus adulterinis.

61. Tyriis & hyacinthinis, & illis regiis velis.] Per Tyria vela purpurea intelligit, quippè quum purpura illis maximè nota sit, vti patet ex Plinio, lib. 9. cap. 36. 37. 38. 39. 40. & 41. Inde & subiungit: vilior est apud illos purpura, &c. Regia autem vela intelligit Rhen. Attalica aulæa, quæ tamen ipsæ mulieres id temporis operosè, id est filatim resoluta transfigurabant, id est aliter retexebant. De his ita Plinius lib. 8. cap. 48. Aurum intexere in Asia inuenit Attalus Rex, vnde nomen Attalicis.

62. rubrica.] Milton significat (inquit Rhenan.) siue colorem rubrum. De variis autem rubricæ generibus vide Plinium lib. 35. cap. 6.

63. de adulterio colorum iniustorum.] Harrisius censuit legendum: inustorum, sed placet: iniustorũ, eo quòd addat: adulterio. Imitatur autem hunc locum B. Cyprian. lib. de Pudic. his verbis: Adulterium fidelis nec in coloribus nouerit.

64. purpureis & earinas oues, &c.] Huc alludit idem B. Cyprianus lib. de Discipl. & hab. virg. Neque enim Deus coccineas aut purpureas oues fecit, (aut herbarum succis, id est virides seu earinas) & conchyliis tingere & colorare lanas docuit. Vtrumque autem imitatus est B. Hieronym. in vita B. Marcellæ. In hunc autem locum pulcrè sic commentatur Rhenan. Gorziensis codex

habet : arinas : *nec refert, vtrumque Græcis vernum significat; quod tu hic pro viridi interpretare. Ambo vocabula coniuncta habes in illo lepidissimo Epigrammate de Luscinia, quæ cicadam corripuerat, quod legitur titulo in Aues, Epigrammatum Græcorum lib.* I.

τὸν ξένον ἁ ξείνα, ἀεινὸν ἠαρινά.

65. materiæ ex Deo sunt, &c.] *Etiam hunc locum benè explicat his verbis Rhenan. Sensus est* : Materiæ ex Deo sunt, *sed tamen iste vsus materiarum nequaquam secundum diuinam voluntatem, quasi qui illic ideò lateat,* quæritur, *videlicet* vnde sint conchæ, *hoc est ex quo mari, Indico, aut Britannico*, & qua dispositione decurrant, *scilicet in monilibus & murenulis mulierum*, & vbi collocentur.

66. sicut de ipsis suum volumen ædidimus.] *Haud dubiè librum de Spectaculis intelligit, vbi de Pantheris aliquid adnotauimus, cap. 2. num. 6.*

67. & vocem homini dedit, &c.] *Hunc locum ad verbum ferè imitatur vbi suprà B. Cypr. num. 43.*

CAP. IX.

68. Nam vt quæque rerum, &c.] *Postremum hoc caput inscripsimus* : Quòd omnis iste ornatus ad ambitionem pertineat.

69. ex possessionum distributione, &c.] *Adnotatu dignus locus contra eos, qui* possessiones *omnes omnibus communes esse volunt, quippè quum* distributionem *earum à Deo ordinatam adserat. Siue autem mox legas* : concupiscentiam concitat *cum excuso, siue* excitat *cum 2. MS. Vatic. cod. perinde est. ad posteriorem lectionem alludit magis tertius cod. MS. legens*: excutat.

70. vnde & nomen eius interpretandum, &c.] *Elegans definitio* ambitionis.

71. Non tanto maior, &c.] Non (*inquit Rhenan.*) *pro* : An non, *seu* Nónne. *Eodem modo dixit Exhort. ad castit.* Non dicendum erit.

72. Breuiss. loculis, &c.] *Intelligit (inquit Rhenan.) repositoria, in quibus monilia magnum patrimonium æquantia seruantur, aut ipsa monilia, quæ vice* loculorum *sunt*.

73. Vno lino, &c.] *Summa hæc (inquit idem) vicies quinquies mille aureorum coronatorum. Hoc imitatus D. Hieron. in vita Pauli Eremitæ dixit, Qui vno filo villarum insuunt pretia. Atqui de* Sestertiis *vide nostras Adn. in B. Cypr. epist.* 60. *ad Episcopos Numidas num.* 5.

74. Saltus & insulas, &c.] *Hoc est (inquit Rhenan.)* saltuum *&* insularum *pretia. Sunt autem etiam* insulæ *domus, quæ non communibus parietibus coniunguntur cum vicinis, auctore Festo. Atqui in illo* tenera ceruix, *emphasis est in* tenera, *quemadmodū est in eo quod mox sequitur*: Graciles aurium cutes. *Similiter autem etiam B. Cypr. lib. de Bono pudic. Mirum negotium, mulieres ad omnia delicatæ, ad vitiorum sarcinas fortiores sunt viris.*

75. Kalendarium expendunt.] Kalendarium *hîc (eodem adnotante) significat eas tabulas domesticas, quæ non singulos dies, sed menses singulos respiciunt. In his vsuræ perscriptæ erant ad* Kalendas *exigendæ. Seneca epist.* 88. *Diuitem (inquit) illum putas, quia aurea supellex etiam in via eum sequitur, quia in omnibus prouinciis arat, quia magnus* Kalendarij *liber voluitur. Signanter autem dixit* expendunt, *hoc est in extima auris pellicula appendunt. De pretiosis inauribus loquitur. Exponit autem seipsum, quum inquit*: Hæ sunt vires ambitionis, tantarū vsurarum substantiam vno & muliebri corpusculo baiulare. *Similiter autem dixit B. Cypr. lib. de bono pudic. quorum pretia etiam sine artibus* Kalendarium *cuiusuis excedunt. vbi etiam aliquid adnotauimus nu.* 47.

76. & sinistra per singulos digitos de saccis singulis ludit.] *Ita ex coniectura Latini, omissa voce*: in, *superflua. Similiter B. Cypr. lib. de Bono pudic. Quid quum* digiti *tali auro onerati nec intrare possunt, nec egredi? vtrum vsus expositur, an patrimonium (quæ per* saccos *pecuniarios intelligit hîc Auctor) inanis pompa monstratur? Plin. li. 33. cap. 2. vbi integram annulorum materiam latiss. tractat, inter cetera hæc habet, quæ ad loci huius intellectum facere putaui. Manus (inquit) & prorsus* sinistræ *maximam auctoritatem conciliauere auro. Et pag. sequ. Multis hoc modis vt cetera omnia luxuria variauit, gemmas addendo exquisiti fulgoris, censúque opimo* digitos *onerando. &*: Singulis *primò* digitis *annulos geri mos erat qui sunt minimis proximi; postea pollici proximo induere; deinde iuuit & minimo dare; Galliæ Britanniæque in medio dicuntur vsæ; hic nunc solus excipitur; ceteri omnes onerantur; atque etiam priuatim articuli minoribus aliis. Sunt qui tres vni minimo congerunt, iam alij pondera eorum ostentant.*

ARGVMENTVM LIBRI DE CVLTV FOEMINARVM, PER IACOBVM PAMELIVM.

EIVSDEM *penè argumenti est liber iste cum præcedenti, præterquàm quòd hîc curam capilli & cutis magis peculiariter reprobet.*

I. *Primùm verò pudicitiam, quæ ancillas Dei deceat, non in sola docet consistere carnis integritate, sed & cultus ac ornatus, vt à Gentilibus differant, simplici munditie.*

II. *Deindè quòd studium placendi per decorem non de integra conscientia veniat, quippè quod & tentationibus viam aperiat, & spectatoribus sit periculo.*

III. *Quòd item laude formæ frui ad gloriam, pertineat in carne; in qua non gloriandum, nisi quum propter Christum lacerata durauerit, vt spiritus in ea coronetur.*

IIII. *Neque verò in maritorum gratiam id fieri debere, quum fidelis maritus formam non spectet, infidelis suspectam habeat.*

Maximè autem delinquere, quæ cutem medicaminibus vnguunt, genas rubore maculant, oculos fuligine collinunt, reprehendentes artificem Deum quum emendant. V.

Eas etiam quæ croco, vti Germanæ & Gallæ, capillum vertunt, malè sibi flammeo capite auspicantes, & cerebro perniciem reseruantes. VI.

Nec minus illas, quæ nescio quas enormitates sutilium atque textilium capillamentorum alieni capitis, nunc in galeri modum vertici adfigunt, nunc collyridas quasdam ceruicibus astruunt. VII.

Magis adhuc, proprias formæ præstigias in viris improbari, vt fœminis placeant. VIII.

Quinuerò & circa vestitum curãdam esse impedimentorũ amputationem; & si quas diuitiarũ nataliũ vel dignitatum ratio compellat põpaticas progredi, sic agant quasi nõ vtantur; non secus atque multi faciunt, spadonatui se adsignantes propter regnũ Dei. IX.

Nimirùm à Deo non esse vestium colores & officinas, aurique opera & lapillos, sed ab angelis peccatoribus; & etiamsi Esaias nullum cultum interdixisset, abstinere tamen debere quòd non ædificet. X.

Nullam enim esse causam structiùs prodeundi, quum procedendi omnis caussa sit tetrica: aut enim imbecillus aliquis visitandus, aut sacrificium offertur, aut verbum Dei administratur; ac si necessitas Gentilium amicitiarum eas vocet, esse debere inter ancillas Dei & diaboli discrimen. XI.

Præsertim quum lenocinia formæ magis conueniant; immò nunquam non, prostitutis corporibus coniuncta esse & debita ex Scripturis constet. XII.

Denique lucere debere opera earum, & discutiendas delicias, quibus fidei virtus effœminari potest; quum tempora Christianorum, tunc vel maximè ferro transigerentur. XIII.

Ceterùm librum hunc Tertulliani patet esse, tum ex eo quòd iisdem subinde verbis repetat quæ præcedenti libro, tum quòd ad verbum quædam hinc B. Cyprianus desumpserit lib. de Discipl. & habitu virgin. Quare rectè eum agnouerunt pro fœtu germano adhuc Manuscriptum Trithemius & Politianus vbi suprà. Ædidit primùm ex Paterniacensi ac Hirsaugensi, deinde & ex Gorziensi codicibus Frobenius; castigauit Sigismundus Gelenius ex Anglico Lelandi codice; nos denique iterum restituimus ex tribus libris MS. Vaticanis, auctiorem quoque nostris, ad Rhenani adiunctis, Adnotationibus.

Q. SEPTIMII FLORENTIS
TERTVLLIANI DE CVLTV
FOEMINARVM LIBER.

NCILLÆ Dei viui, conseruæ & sorores meæ, quo iure deputor vobiscum, postremissimus omnium, qui de meo iure conseruitij & fraternitatis audeo ad vos verba ista facere, non vtique affectationi, sed affectioni procurans in causa vestræ salutis. Ea salus nec fœminarum modò, sed etiam virorum, in exhibitione præcipuè pudicitiæ statuta est. Nam cùm omnes templum simus Dei illato in nos & consecrato spiritu sancto, eius templi æditua & antistes pudicitia est, quæ nihil immundum nec prophanum inferri sinat, ne Deus ille qui inhabitat, inquinatã sedem offensus derelinquat. Sed modò nõ de pudicitia, cui indicendæ & exigendæ sufficiunt instãtia vbique diuina præcepta, verùm de pertinentibus ad eandem, id est qualiter vos incedere oporteat. Pleræq; enim (quod ipsum, mihi reprehendendo in omnibus reprehendere Deus permittat) aut ignorantes simpliciter, aut dissimulantes audacter, ita ingrediũtur, quasi pudicitia in fo- CAP. I. 1. Cor. 3.

la carnis integritate,& stupri auersione consistat,nec quicquam extrinsecus opus sit, de D
cultus dico & ornatus dispositione.Sed enim perseuerant in pristinis studiis formę & nitoris sui,eandem sui circumferentes quam fœminæ Nationum,à quibus abest cōscientia veræ pudicitiæ:quia nihil verum in his quæ Deum nesciunt præsidem & magistrū veritatis.[7] Nam etsi qua in Gentilibus pudicitia credi potest,vsqueadeò eam imperfectam & inconditam constat,vt licet animo aliquatenus tenax sui agat,in habitus tamen licentia sese dissoluat propter veritatem Gentiliū,solatium appetēdo cuius rei deuitat effectum. Quota denique est quæ nec placere quidem extraneis concupiscat,quæ nō velit idcircò se [8] expingere,vt neget appetitum. Quanquam & hoc Gentili pudicitiæ familiare sit, nō delinquere,attamen velle vel etiam nolle,attamen non denegare, mirum:quia peruersa sunt omnia quæ à Deo nō sunt. Videant igitur quæ totum bonum non obtinendo,facilè & quod obtinent,malo permiscent. Vos ab illis, vt in ceteris,incessu quoque deuertere necessarium est:quoniam perfectæ esse debetis,sicut pater vester qui est in cœlis. [[9] Per-
II. fectæ autem,id est Christianæ pudicæ,appetitionē sui non tantùm non appetendam,sed etiam execrandam vobis sciatis:primò quòd nō de integra conscientia venit studiū placēdi per decorem,quem naturaliter inuitatorem libidinis scimus. Quid igitur in te excitas malū istud?quid inuitas,[10] cuius te profiteris extraneā?Tum quòd tentationibus viam aperire non debemus,quæ nonnunquam(quod Deus à suis abigat) instando perficiunt, certè vel spiritu scandalum permouent. Debemus quidē ita sanctè & tota fidei substātia incedere,vt cōfessæ & securæ simus de conscientia nostra,optantes perseuerare id in nobis,non tamē præsumere. Nam qui præsumit,minus veretur, minus præcauet,plus peri- E
clitatur. Timor,fundamentum salutis est:Præsumptio,impedimētum timoris. Vtilius ergo si [11] speremus nos posse delinquere:sperando enim timebimus,timēdo cauebimus, cauendo salui erimus:contrà si præsumamus neque timendo,neque cauendo,difficilè salui erimus. Qui securus agit,nō est sollicitus,non possidet tutam & firmam securitatem. At qui sollicitus est,is verè poterit esse securus. Et de suis quidē seruis Dominus pro misericordia sua curet:etiā præsumere illis de bono suo fœliciter liceat. Quid autem alteri, pe-
Math.5. riculo sumus?quid illis alteri cōcupiscentiam importamus?quam si Dominus ampliādo legem à facto stupri nō discernit in pœna,nescio an impunè abeat qui alicui fuerit causa perditionis. Perit enim ille simul in tua forma si cōcupierit,& admisit iā in animo quod cōcupiuit,& facta es tu gladius illi. Vt à culpa vaces,ab inuidia nō liberaberis. Vt cùm in alicuius agro latrociniū gestum est,crimen quidē dominum non constringit:dum res tamē eius ignominia notatur,ipse quoque infamia aspergitur. Expingamus nos [12] vt alteri
Math.19. pereant:vbi est ergo,[13] Diliges proximū tuum sicut teipsum?Nolite vestra curare, sed alterius. Nulla enunciatio spiritus sancti,ad præsentem tātùm materiam, & nō ad omnem vtilitatis occasionē dirigi & suscipi potest. Cùm igitur & nostra & aliorū causa versetur in studio periculosissimi decoris,iam non tantùm cōfictæ & [14] elaboratæ libidinis suggestum recusandum à vobis sciatis,sed etiam naturalis speciositatis oblitterādū, dissimula- F
tione & incuria,vt proinde oculorum incursibus molestum. Nam etsi accusandus decor non est,vt fœlicitas corporis,[15] vt diuinę plasticæ accessio,vt animæ aliqua vestis vrbana,
Gen.12.& 20. timendum tamen est vel propter iniuriam & violentiā spectatorum, quæ etiam pater fidei Abraham in vxoris suæ specie pertimuit,& [16] sororem mentitus Sarā, salutem cōtu-
III. melia redemit. [[17] Nunc non sit timenda dignitas formæ,vt nec possidētibus grauis,nec appetētibus exitiosa,nec coniunctis periculosa,nec exposita tētationibus,non circūda-
1. Cor.11. tā scādalis existimetur:sufficit [18] quòd angelis Dei non est necessaria. Nam vbi pudicitia, ibi vacua pulchritudo;quia propriè vsus & fructus pulchritudinis corporis,luxuria,nisi si quis aliàs esse decorem arbitratur. Ille sibi formositatem & datam extendāt, & non datā conquirant,quæ quòd ab illa flagitatur,sibi quoque præstare se putant,quum alteri præstant. Dicet aliquis,Quid ergo,non est exclusa luxuria admissa castitate? Laude formæ sola frui,& de bono corporis gloriari licet. Viderit quē iuuat de carne gloriari. Nobis autē nullū gloriæ studiū:quia gloria,exaltationis ingenium est. Porrò exaltatio non congruit professionib9 humilitatis ex præceptis Dei. Dein si omnis gloria vana & stuporata, quanto magis quæ in carne?Nobis duntaxat. Nam etsi gloriandum est,in spiritus bono, non in carnis placere velle debemus,quia spiritualiū sectatores sumus. In quibus operamur,in illis & gaudemus. De his gloriā capimus,de quibus salutem speramus. Planè gloriabitur Christianus in carne,sed quum propter Christū lacerata durauerit,[19] vt & spiri-
tus in

A tus in ea coronetur, nō vt oculos & suspiria adolescentiū post se trahat. Ita quod ex omni parte in vobis vacat, meritò & non habentes fastidiatis, & habētes negligatis. Sancta fœmina sit naturaliter speciosa, non adeò sit occasioni. Certè si fuerit, non ignorare; sed etiā impedire se debet. [[20] Quasi Gentilibus dicam, Gentiles communionū præceptis alloquens, Vos solis maritis vestris placere debetis. In tantū autē placebitis eis, in quantū alteris placere non curaueritis. Securæ estote benedictæ. Vxor nulla deformis est marito suo. Satis placuit cùm electa est, seu moribus, seu forma commendata. Ne quæ vestrum putent, si temperauerint à compositione sui, odium & auersionem maritorum prosecuturas. Omnis maritus castitatis exactor est. Formam verò fidelis non expectat, quia non iisdem bonis quæ Gentiles putant, capimur. Infidelis contrà etiam suspectam habet, vel [21] propter illam sceleratam in nos opinionem Gentiliū. Cui ergo pulchritudinem tuam nutrias, si fidelis non exigit, si Gentilis nō credit? quid gestias aut suspecto, aut non desiderāti placere? [[22] Hæc vtique non ad crudam in totum & ferinam habitudinem insinuandā vobis suggeruntur, nec de bono corporis squalorem, sed de pudoris suademus, sed de modo & cardine, & iustitia corporis excolendi. Non supergrediendum vltrà quàm quod simplices & sufficientes munditię concupiscūt, vltra quàm Domino placere. In illū enim delinquunt, quæ [23] cutem medicaminibus vnguunt, genas rubore maculant, oculos fuligine collinunt. Displicet illis nimirùm plastica Dei: in ipsis redarguunt, reprehendūt artificem omnium. Reprehendunt enim cùm emendant, cùm adiiciunt, vtique ab aduersario artifice sumentes additamenta ista, id est diabolo. Nam quis corpus monstraret mutare, nisi qui & hominis spiritum malitia transfigurauit? ille indubitatè huiusmodi ingenia concinnauit, vt in nobis quodammodò manus Deo inferret. Quod nascitur, opus Dei est. Ergo quod fingitur, diaboli negotium est. Diuino operi, satanæ ingenia superducere quàm scelestū est? Serui nostri ab inimicis nostris nihil mutuātur, milites ab hoste Imperatoris sui nihil cōcupiscūt. De aduersario enim eius in [24] cuius manu sit, aliquid vsui postulare transgressio est. Christianus à Malo illo adiuuabitur? nescio an hoc nomen ei perseueret. Erit enim eius, de cuius doctrinis instrui concupiscit. Quantū autem à nostris disciplinis & professionibus aliena sunt, quàm indigna nomine Christiano, faciem fictā gestare, quibus simplicitas omnis indicitur: effigiem mentiri, quibus lingua non licet: appetere quod datum non sit, quibus alienum abstinendum: speciem exercere, quibus studium pudicitiæ est? Edite benedictæ, quomodo præcepta Dei custodietis, liniamenta non custodientes? [[25] Video quasdam & capillum croco vertere. Pudet eas etiam nationis suæ, quòd nō [26] Germanæ aut Gallę sint procreatæ, ita patriam capillo transferunt. malè ac pessimè [27] sibi auspicantur flāmeo capite, & decorū putant quod inquināt. Atqui & detrimētum crinibus medicaminū vis inurit, & cerebro perniciē etiam cuiuslibet synceri humoris assiduitas reseruat, tū solis animādo simul & siccādo capillo exoptabilis ardor. Quis decor cum iniuria? quę cum immunditiis pulchritudo? Crocum capiti suo mulier Christiana ingerit vt in aram. [28] Quodcunque enim immūdo spiritui excremari solet, id nisi probis & necessariis & salubribus vsibus adhibeatur, ad quod creatura Dei est prospecta, sacrificium videri potest. Sed enim Dominus ait, Quis [29] vestrum potest capillum atrum ex albo facere, aut album ex atro? Hæ quæ reuincunt Deum. Ecce, inquiunt, pro albo [30] velatro, flauum facimus gratiæ faciliorem: quamuis & atrum ex albo conantur facere, quas pœnituit ad senectam vsque vixisse. Prò temeritatem! Erubescit ætas exoptata votis, furtum confitetur, adolescentia in qua delinquimus suspiratur, occasio prauitatis interpolatur. Absit à sapientiæ filiabus stultitia tanta. Senectus cùm plus occultari studuerit, plus detegetur. Hæc est æternitas nostra, de capitis iuuentute. Hanc incorruptibilem [31] habemus semper induere ad domum Domini, [32] quam ἀχαχία pollicetur. Benè properatis ad Dominum, benè festinatis excedere de isto iniquissimo seculo, quibus in fine appropinquare deforme est. [[33] Quid enim tanta ornādi capitis onerositas salutem subministrat? Quid crinibus vestris quiescere non licet modò substrictis, modò relaxatis: modò suscitatis, modò elisis? Aliæ gestiūt in cincinnis coërcere, aliæ vt vagi & volucres elabantur nō bona simplicitate. [34] Affigitis prætere nescio quas enormitates sutiliū atq; textiliū capillamētorū, nūc in galeri modū, quasi vaginā capitis & operculū verricis, nūc in ceruicem retrò suggestū. Mirū quòd cōtra Domini præcepta cōtenditur. Ad [35] mensuram neminem sibi adiicere posse pronunciatū est. Vos planè adiicitis ad pondus, [36] collyridas quasdam, scutorum vmbilicos, ceruicibus astruē-

Marginalia: IIII. (beside "Quasi Gentilibus"); VI. (beside "Hæc vtique"); B (beside "tificem omnium"); VII. (beside "Video quasdam"); C (beside "dor. Quis decor"); Psal. 83. (beside "Hanc incorruptibilem"); VII. (beside "Quid enim tanta"); Math. 6. (beside "Vos planè")

do. Si non puder enormitatis, pudeat inquinamenti: ne exuuias alieni capitis forsitan immūdi, forsan nocentis & gehennæ destinati sancto & Christiano capiti [37] suppares. D
Immò hāc ornatus seruitutem à libero capite propellite. Frustrà laboratis ornatæ videri, frustrà peritissimos quosque structores capillaturæ adhibetis. Deus vos velari iubet. Credo ne quarundam capita videantur. Atque vtinā miserrimus ego, in illo die Christianæ exultationis, vel inter calcanea vestra caput eleuem, videre, an cum [38] cerussa, & purpurisso, & croco, & in illo ambitu capitis resurgatis: an taliter expictam, [39] angeli in nubila subleuent obuiam Christo. Si nunc bona & Dei sunt, tunc quoque occurrent resurgētibus corporibus, & sua loca agnoscent. Sed non potest resurgere nisi caro ac spiritus solus ac purus. Damnata sunt igitur quæ in carne & spiritu non resurgunt, quia Dei non sunt.

1. Thess. 4.

Cap. VIII. Damnatis hodie abstinete. Hodie vos Deus tales videat, quales tunc videbit. [[40] Videlicet nūc & vir & sexu æmulus fœminas à suis depello. An & nobis quædam respectu obediendæ grauitatis propter metum debitum Domino, detrahuntur? Siquidem & viris propter fœminas, & fœminis propter viros vitio naturæ ingenita est placendi voluntas. Propriásque præstigias formæ, & hic sexus sibi agnoscit, barbam acriùs cædere, interuellere, [41] circundare capillum, disponere, etiam [42] colorare canitiem, primā quamque subducere totius corporis lanuginem, pigmēto quoque muliebri distinguere, cetera pulueris cuiusdam asperitudine leuigare, tum speculū omni occasione consulere, anxiè inspicere: cùm tamen cognito Deo adempta placendi voluntate, per luxuriæ vacationem, omnia illa vt ociosa, vt hostilia pudicitiæ recusantur. Nam vbi Deus, ibi pudicitia, ibi grauitas adiutrix & socia eius. Quo ergo pacto pudicitiam sine instrumēto eius, id est sine grauitate tractabimus? Quomodo autem grauitatem administrādæ pudicitiæ adhibebimus, nisi & in facie, & in cultu, & in totius hominis contemplatione, seueritas circunferatur? E

Cap. IX. [[43] Quamobrem erga vestitū quoque & reliqua compositionis vestræ impedimenta, proinde vobis curanda est amputatio, & decussio redundantioris nitoris. Nam quid prodest, faciem quidem frugi & expeditam & simplicitate condignā diuinæ disciplinæ exhibere, cetera verò corporis, [44] laciniosis pomparum & deliciarum ineptiis occupare? Hæ pompæ quàm de proximo curent luxuriæ negotium, & obstrepāt pudicitiæ disciplinis, dinoscere in facili est, quòd gratiam decoris cultus societate prostituant: adeò si desint irritam & ingratam reddunt, velut [45] exornatam & naufragam. Contrà si forma defecit, adminiculum nitoris quasi de suo gratiam supplet. Ætates denique requietas iam & in portum modestiæ subductas splendor & dignitas cultus auocant, & seueritatem appetitionib. inquietant, compensantibus scilicet habitus irritamento pro frigore ætatis. Ergo benedictæ, primò quidem vt lenones & prostitutores vestitus & cultus ne in vos admiseritis, tum si [46] quas vel diuitiarum suarum vel natalium, vel retrò dignitatum ratio compellit, ita pōpaticas progredi: vt sapientiam consecutæ, temperare saltem ab huiusmodi curate, ne totis habenis licētiam vsurpetis prætexto necessitatis. Quomodo etenim humilitatem quam Christiani profitemur, implere poterimus, non [47] repastinantes diuitiarum vestrarum vel elegantiarum vsum, quæ ad gloriam faciunt? Gloria autem [48] reconsueuit. [49] Non enim vtemur nostris? Quis autem prohibet vti? Secundum Apostolum tamen, qui nos vti monet mundo isto, [50] quasi non abutamur. Præterit enim, inquit, habitus huius mundi. Et qui emunt, inquit, sic agant quasi non possidentes. Cur ita? quoniam præmiserat dicens: Tempus in collecto est. Si ergo vxores quóque ipsas sic habendas demonstrat, tanquam non habeantur, propter angustias temporum, quid de vanis his instrumentis earum? Non enim & ita multi faciunt, & se [51] spadonatui assignant, propter regnum Dei tam fortē & vtique permissam voluptatem sponte ponentes? Quidam ipsam Dei creaturā sibi interdicunt, abstinentes vino, & [52] animalibus exulātes, quorū fructus nulli periculo aut sollicitudini adiacent, sed humilitatem animæ suæ in victus quoque castigatione Deo immolant. Satis igitur vsæ estis diuitiis atque deliciis, satis dotum vestrarum fructū cæcidistis. Vnde notitia salutarium disciplinarum, nos sumus in [53] quos decucurrerunt fines seculorum. Nos destinati à Deo ante mundum in æstimationem temporum, tanquam castigando & castrando (vt ita dixerim) seculo erudimur à Domino. Nos sumus circuncisio omnium, & spiritalis & carnalis, nam spiritu & carne secularia circuncidimus. F

1. Cor. 7.

Math. 19.

1. Cor. 10.

Philip. 3.

Cap. X. [[54] Nimirùm enim Deus demonstrauit succis herbarum & concharum alueis incoquere lanas. Exciderat illi cùm vniuersa nasci iuberet, purpureas & coccineas oues mandare. Deus & ipsarum vestium officinas commentus, quo leues & exiles, solo pretio graues essent: Deus & auri tanta

A tanta opera produxit contemplandis & distinguendis lapillis: Scrupulosa Deus auribus vulnera intulit: & tanti habuit vexationem operis sui, & cruciatus infantię tunc primùm dolentis, vt ex illis ad [55] ferrum nati corporis cicatricibus, grana nescio quæ penderent, quæ planè Parthi per omnia quæque sua [56] bullarum vice inserunt. Quanquam & aurum ipsum, cuius vos gloria occupat, cuidam genti ad vincla seruire referunt Gentilium litteræ. Adeò non veritate bona sunt, sed raritate. Per angelos autem peccatores demõstrata sunt, qui & ipsas materias prodiderunt, & [57] operositas cum raritate commissa pretiositate, ex ea libidine possidendæ pretiositatis fœminarum. Quod iidem angeli, qui & materias huiusmodi illecebras detexerunt, [58] aurum dico & argentum illustriũ, & opera eorum tradiderunt, etiam [59] callıblepharum vellerúmque tincturas inter cetera docuerunt, damnati à Deo sunt, vt Enoch refert. Quomodo placebimus Deo, gaudentes rebus illorum qui iram & animaduersionem prouocauerunt? Nunc Deus ista prospexerit, Deus permiserit, [60] nullam de cõchylio vestem Esaias increpet, nullas lunulas reprobet, nullum botronatum retundat: tamen non vt Gentiles, ita nos quoque nobis adulemur, institutorem Deum solummodò existimantes, non etiam [61] despectorem institutorum suorum. Quanto enim meliùs & cautiùs egerimus, si præsumamus omnia quidem à Deo prouisa tunc, & seculo posita, vti nunc esset in quibus disciplina seruorum eius probaretur: vti per licentiam vtendi, continentiæ experientia procederet? Nónne sapientes [62] patresfamiliæ de industria quædam seruis suis offerunt atque permittunt, vt experiantur B an æqualiter pe[illegible]is vtantur, si probè, si modestè? Quanto autem laudabilior qui abstinuerit in totum, qui timuerit etiam indulgentiam Domini? Sic igitur & Apostolus: [63] Omnia, inquit, licent, sed non omnia ædificant. Quanto faciliùs illicita timebit, qui licita verebitur? [[64] Quæ autem vobis causa est str.ctiùs prodeundi, quum remotæ sitis ab his quæ ad aliud indigent? Nam nec templa circuitis, nec spectacula postulatis, nec festos dies Gentilium nostis. Propter ipsum enim conuentum, & mutuum videre ac videri omnes pompæ in publicum proferuntur, aut vt luxuria negotietur, aut gloria insolescat. Vobis autem nulla procedendi causa non tetrica. Aut imbecillis aliquis ex fratribus visitandus, aut [65] sacrificium offertur, aut Dei verbum administratur. Quoduis horum, grauitatis & sanctitatis negotium, & cui opus nõ sit habitu extraordinario, & [66] cõposito, & soluto. Ac si necessitas amicitiarum officiorúmque Gentilium vos vocat, cur non vestris armis inductæ proceditis, tanto magis, quanto ad extraneas fidei? vt sit inter ancillas diaboli & Dei discrimen: vt exemplo sitis illis, vt ædificentur in vobis: vt (quomodo ait Apostolus) [67] magnificetur Deus in corpore vestro. Magnificatur autem, si per pudicitiam, vtique & per habitum pudicitiæ competentem. Sed enim dicitur à quibusdam, Ne [68] blasphemetur nomen in nobis, si quid de pristino habitu & cultu detrahamus. Non auferamus ergo nobis & vitia pristina, simus & moribus iisdem, si & superficie eadem: & tunc verè non blasphemabunt Nationes. Grandis blasphemia, si qua dicatur, ex quo facta est Christiana, pauperiùs incedere. Timebit pauperior videri, ex quo locu- C pletior facta est, & sordidior, ex quo mundior. Secundum Gentilium, an secundum Dei placitum incedere Christianos oportet? [[69] Optemus tantummodò, ne iustæ blasphemationis causa simus. Quanto autem blasphemabile est, si quæ sacerdotes pudicitiæ dicimini, impudicarum ritu procedatis cultæ, aut expictæ? Aut quid minus habent infœlicissimæ illæ [70] publicarum libidinum victimæ? quas si [71] quæ leges à matronis & matronalibus decoramentis coërcebant, iam certè seculi improbitas quotidie insurgens honestissimis quibusque fœminis vsque ad errorem dinoscendi coæquauit: quamquam lenocinia formæ nunquam non prostituto corpori coniuncta & debita, etiam scripturæ suggerunt. Illa [72] ciuitas valida, quæ super septem montes & plurimas aquas præsidet, quum prostitutæ à Domino appellationem meruisset, quali habitu appellationi suæ comparata est? Sedet certè in purpura cum coccino, & auro, & lapide pretioso, quæ maledicta sint, sine quibus non potuit maledicta & prostituta describi. [73] Thamar illa, quia se expinxerat & ornauerat, idcircò Iudæ suspicioni visa est quæstui sedere, adeò, quia sub velamento latebat, habitus qualitate quæstuariam mentiente, & fecit vt quæstuariam, & voluit, & compellauit, & pactus est. Vnde addiscimus aduersus congressus etiã, & suspiciones impudicas prouidendum omni modo esse. Quid enim castæ mentis integritas in alterius suspicione maculatur? quid speratur in me quod auersor? cur non mores meos habitus pronunciat, ne spiritus per aures ab impudentia vulneretur? Liceat vi-

Gen. 6.
Isai. 3.
1. Cor. 10.
X I.
Philip. 1.
Rom. 2.
X I I.
Apoc. 17.
Gen. 38.

XIII. deri pudicam, certè impudicam non licet. [[74] Aliqua forsan dicat : Non est mihi ne- D
1.Reg.16. cessarium hominibus probari : nec enim humanum testimonium requiro. Deus con-
spector cordis est. Scimus omnes, quum tamen quid idem per Apostolum dixerit recor-
Philip.4. demur : [75] Probum vestrum coram hominibus appareat. Ad quid, nisi vt malitia ad vos
accessum omninò non habeat, & vt malis & exemplo & testimonio sitis? Aut quid est,
Matth.5. Luceant opera vestra? [76] Aut quid nos Dominus lumen terræ vocauit? quid ciuitati su-
pra montem constitutę comparauit, si non relucemus inter tenebras, & [77] extamus inter
dimersos? Si lucernam tuam sub modium abstruseris, in tenebris relictæ à multis incu-
seris necesse est. Hæc sunt quæ nos [78] luminaria mundi faciunt, bona scilicet nostra.
Bonum autem dumtaxat verum & plenum non amat tenebras, sed gaudet videri, & ipsa
[79] denotatione sui exultat. Pudicitiæ Christianæ satis non est esse, verùm & videri. Tanta
enim debet esse plenitudo eius, vt emanet ab animo in habitum, & eructet à conscien-
tia in superficiem, vt & foris inspiciat quasi supellectilem suam, vt conueniat fidei con-
tinendæ in perpetuum. Discutiendæ enim sunt deliciæ, quarum mollitia & fluxu fidei
virtus effœminari potest. Ceterùm nescio an manus [80] spathalio circumdari solita, in
duritia catenæ stupescere sustineat. Nescio an crus de [81] periscelio in neruum se patiatur
artari. Timeo ceruicem, ne margaritarum & smaragdorum laqueis occupata, locum
[82] spathæ non det. Quare benedictæ meditemur duriora, & non sentiemus: relinquamus
lætiora, & non desiderabimus. Stemus expeditè ad omnem vim, nihil habentes quod E
relinquere timeamus. Retinacula ista sunt spei nostræ. Proiiciamus ornamenta terrena,
Exod.32. si cœlestia optamus. Ne dilexeritis aurum, in quo prima delicta populi Israëlis denotan-
tur. Odisse debetis quod Iudæos perdidit, quod derelinquentes Deum, adorauerunt:
Iam tunc aurum ignis est esca. Ceterùm tempora Christianorum semper & nunc vel
maximè, non auro, sed ferro transfiguntur: stolæ [83] martyriorum præparantur, Angelis
Apocal.6. baiulis sustinentur. Prodite vos iam medicamentis & ornamentis exstructæ Apostolo-
rum, sumentes de simplicitate candorem, de pudicitia ruborem, depictæ oculos vere-
cundia, & spiritus taciturnitate, inserentes in aures sermonem Dei, annectentes ceruici-
bus iugum Christi. Caput maritis subiicite, & satis ornatæ eritis. Manus lanis occupate,
pedes domi figite, & plus quàm in auro placebunt. Vestite vos serico probitatis, byssino
sanctitatis, purpura pudicitiæ. [84] Taliter pigmentatæ, Deum habebitis amatorem.

ADNOTATIONES IACOBI PAMELII IN LIBRVM DE CVLTV FOEMINARVM.

1. DE Cultu.] *Etsi lib. praeced. cap.4. & infrà, non semel* cultum ab ornatu *distinxerit, hic certè in titulo confundi ab Auctore patet, quòd* De Cultu, *inscripserit hunc librum, quum tamen maximè de* ornatu, *quemadmodum ibi interpretatus est, agat, vtpotè de cura capilli & cutis, seu de fucis & capillorum tinctura. Hinc paulopòst vtrumque coniungit*: de cultus dico & ornatus dispositione. *Cap. interim 9. rursum de vestitu agens propriè*: quòd gratiam (*inquit*) decoris cultus societate prostituant; *ac paulopòst*: prostitutores vestitus & cultus; *item cap.* 11. de pristino habitu & cultu. *Similiter etiam* ornatum *propriè accipit cap.7. his verbis*: tanta ornandi capitis onerositas: *ac cap.*12. Thamar illa, quia se expinxerat & ornauerat.

CAP. I.

2. Ancillæ Dei viui, &c.] *Caput hoc inscripsimus*: Quòd pudicitia etiam in cultu ornatúque consistat. *In quo vel maximè imitatur Auctorem B. Cyprianus libro in Argumento citato de Disc. & hab. virgin.*

3. postremissimus.] *Superlatiuum est (inquit Rhen.) superlatiui. Significare vult plusquam summam animi demissionem. Quò alludit his verbis B. Cyprian. vbi suprà, num.16. Ad has loquimur, has adhortamur* affectione *potius quàm potestate. Non quòd nos extremi & minimi, & humilitatis nostræ admodum conscij, &c. Hoc est enim quod addit Auctor*: non vtique affectationi, sed affectioni.

4. Nam quum omnes templum simus Dei, &c.] *Ex 3. MS. Vatic. cod. adiecimus*: Dei, *quippè quod habeat Apostolus, & B. Cypr. Auctorem imitatus, vbi ita loquitur*: *scientes quòd* templa Dei sint *membra nostra, &c. Eorum* templorum *cultores &* Antistites sumus. *Similiter etiam lib. de Pudicitia Auctor. Ex quibus etiam legimus*: & consecrato spiritusancto, *pro*: conseruato. *itē*: æditua & Antistes pudicitia, *pro*: ædituus. *Quid verò significet* Antistes, *initio Apologet. diximus num.2. & de* Æditius, *lib. de Idolol.*

5. quæ nihil immundum, &c.] *Similiter B. Cypr. nequid* immundum *& profanū templo Dei* inferatur, *ne* offensus sedem *quam* inhabitat, derelinquat.

6. cui indicendæ, &c. sufficiūt instantia vbique diuina præcepta.] *Quibus scripturis* indicta sit pudicitia, *videre est. lib. de* Pudicitia, *tum Auctoris, tum B. Cypriani. Atqui illud*: mihi reprehēdendo, *dandi casu dictum esse adnotat Rhenan. hoc est, digno qui reprehendar. Ego verò ex MS. 3. Vatic. lego*: Sed enim perseuerant, *pro*: perseuerent, *&*: formæ & nitoris sui, *cum*

Lati

Latinio, eandem *nempè formam* circumferentes, &c.

7. Nam & siqua in Gentilibus pudicitia credi potest.] *Correctio est eius quod præmisit*: nihil verum, &c. *contra eos qui virtutes in Gentilibus peccata autumant, quum hîc Auctori sufficiat* imperfectam pudicitiam *illis adscribere. Adnotat autem Ironicè dictũ Rhenan.* propter veritatem Gentilium. *Ego malim legere, quod in* 1. *edit. ad marginem adnotatur*: vanitatẽ, *nisi refragarentur MS. codices. Ex quorum vno lego*: deuitat effectum, *pro*: affectum; *& iuxta* 1. *edit. in marg. cum Latinio*: Quota denique est, *pro eo quod alij*: Tota.

8. expingere.] *Eodem modo dixit capite sequ.* Expingamus nos, *& cap.*12. Thamar illa, quia se expinxerat & ornauerat; *ex quo patet hac voce ornatum intelligi. De voce autem Tertullianica*: deuertere, *alibi latius.*

CAP. II.

9. Perfectæ autem, id est, Christianæ pudicæ, &c.] *Inscriptionem huic capiti damus.* Quòd studium placendi per decorem de integra conscientia non veniat. *In quo similiter Auctorem B. Cyprian. imitatur de Discipl. & hab. virg. his verbis*: *Ceterùm si te sumptuosiùs comas, &c.*

10. cuius te profiteris extraneam.] *Extraneus cum Genitiuo, quales etiam locos tum hîc, tum alibi adnotat Rhenan. lib. de Resurr. carnis*: extranea gloriæ, *lib.* 2. *adu. Marc.* Quis mali extraneus; *& lib.* 5. *adu. eundem*: extranei sacramenti, *id est, à sacramento.*

11. si speremus non posse delinquere.] Sperare (*inquit idem*) *pro timere, vt hîc mox*: Sperando enim timebimus; *& in superioribus libris sæpè. Terētius*: *Nam quod tu speras, propulsabo facilè. Sic etiam suprà lib. de Pœnitent.* aut idem sibi de die sperent; *& lib. de Pallio*: Campania speret. *Legimus autem mox cum Latinio*: etiam præsumere illis, *pro*: illi. *Qui superfluum putat*: illis, *ibi*: quid alteri concupiscentiam importamus? *Verùm Rhenanus mox non malè explicat*: illis, subaudi, *formæ studiis. Paulopòst retinemus cum excus.* crimen quidem dominum non constringit, *pro eo quod Vat. MS.* 2. crimine.

12. vt alteri pereant.] Alteri *plurali numero, pro*: *alij. Quemadmodum etiam infrà cap.*4. Alteris placere. *Cui similiter Cicero lib.* 6. *epist. ad Torquatum epist.* 3. alteri *dimicant*, alteri *victorem timent.*

13. Diliges proximum tuum sicut teipsum.] *In MS.* 3. *deest*: tuum; *sed legitur apud Matth. & Græcè & Latinè.*

14. elaboratæ libidinis suggestum.] *MS.* 3. cupidinis, *perinde est. Rectè autem Rhenan.* suggestum *interpretatur adparatum, cùm etiam alibi frequenter in ea significatione vtatur Auctor.*

15. vt diuinæ plasticæ accessio.] *Similiter infrà Auctor cap.* 5. Displicet illis nimirùm plastica Dei. *& B. Cyprian. lib. de Habit. virg. quòd opus Dei & facturæ & plastica adulterari nullo modo debeat.*

16. & sororem mentitus Saram.] Mentiri *hîc accipit pro simulare, quemadmodum & Plinius lib.* 35. *cap.*6. *Color ille chrysocoloram* mentitur. *Neque enim ego existimo aliud sensisse Auctorem, quàm Origenem hom.*6. *in Genes. qui Allegoricè interpretatur, aut B. Chrysost. hom.*32. *in Gen. qui fictionem nuncupat, aut B. August. qui latiss. à* mendacio *Abraham excusat lib.* 22. *adu. Faustum, cap.* 33. 34. *&* 35. *& lib. contra* mendac. *ad Consent. Non enim dixit (inquit) Non est vxor mea, sed dixit, Soror mea est; quòd erat reuerà tam propinquâ genere, vt soror non mendaciter diceretur, &c. Aliquid ergo veri tacuit, non falsi aliquid dixit, maximè quum pro iis etiam faciat, quòd illud Gen.*12. *Et benè mihi sit propter te, quidam recentiores ex Hebræo vertant, In inuolutione, siue in fictione tua. Latiss. autem de tota hac materia* mendacij *idem tractat, tum eo libro, tum præced. ad eundem Consentium, quem de* Mendacio *inscripsit.*

CAP. III.

17. Nunc non sit timenda, &c.] *Titulum huic capiti dedimus*: Quòd quum in carne gloriandum non sit, nec proinde etiam in laude formæ.

18. quòd angelis Dei non est necessaria.] *Videtur alludere ad illud* 1. *Cor.*11. *Ideò debet mulier potestatem habere supra caput propter angelos. De quo latiùs lib. sequ. de Vel. virg. Paulopòst autem iuxta* 1. *edit. ex* 3. *Vat. MS. cod. legimus*: professionibus humilitatis, *pro*: professoribus. *Siue autem legas*: Dein *cum excus. siue*: Deinde *cum MS. perinde est. Eadem est ratio vtrum legas*: Nobis dumtaxat, *an*: vobis. *Atqui de* stupore, *pro ornatu, à quo deducta vox*: stuporata, *lib. præced. diximus.*

19. vt & spiritus in ea coronetur.] *Pertinet hoc ad* coronam *seu mercedem bonorum operum, de qua suprà lib. ad Martyr. cap.*3. *nu.*43. *Illud autem in calce huius capitis*: non ignorare, *accipitur, pro non tantùm ignorare. Simile est illud B. Cyprian. Epiphonema lib. de Hab. virg. Cùm virginitas in vobis cœperit* coronari.

CAP. IIII.

20. Quasi gentilibus dicam, &c.] *Breui capiti breuem titulum adscribimus*: Quòd mariti caussâ componere se mulier non debeat. *B. Cyprian. quasi aliud agens, eiusdem meminit lib. de Hab. virg. vbi num.*61. *documus ex Ambros. & August. nuptias fucum excusare non posse. Rectè autem interpretatur Rhenan. Ironiam esse in verbis illis*: vos solis maritis vestris placere debetis, *& alloqui illas Auctorem, iuxta quod præmittit*: Quasi gentiles, *hoc est paulo indulgentiùs, oblitum disciplinæ seuerioris. Vix enim vxoribus permittit vt propriis maritis placeant.*

21. vel propter illam sceleratam, &c.] *Quòd videlicet Christiani (inquit Rhenan.) cum matribus & sororibus incestam exercerent libidinem in conuenticulis suis, de qua latiùs Apologet. cap.* 7. 8. 9. *& Adnotat. nostris ibidem.*

CAP. V.

22. Hæc vtique non ad crudam, &c.] *Inscriptio huius capitis est*: De fuco quo cutem vnguunt. *Rectè autem Auctor (vti adnotat Rhenan.) nam matronas Christianas decet neglecta mundicies, vt est apud D. Hieronymum.*

23. quæ cutem medicaminibus vnguunt, &c.] *Ita ex* 3. *MS. pro*: vngunt. *Quod autem hîc dicit*: genas rubore maculare, *& infrà cap.*7. cum cerussa & purpurisso, *B. Cyprian. de Hab. virg.* genas *mendacio* ruboris *inficere dixit*: *& quod hîc*: oculos fuligine collinere, *ac suprà lib. præced. cap.*2. nigro puluere oculorũ exordia producere; *ibidem Cyprian.* oculos *circumducto* nigrore *fucare*; *& rursum*: nigro puluere vel rubore *aut quolibet denique liniamenta natiua corrumpente medicamine adulterare*; *& lib. de Pudicit.* oculorum *extremitates suffuscare. Qui etiam idipsum apostatis Angelis tribuit. De quo vide Adnot. nostras in priorem lib. num.*55. *ad postremum, num.*44.

24. in cuius manu sit.] *Iuris (inquit Rhenan.) sermo*

est. hoc est, in cuius potestate sit, necdum manumissus: cuius mancipium sit. Domini periphrasis est. De significatione Mali, pro diabolo, vide suprà lib. de Patient. num. 70. Legimus autem: à nostris disciplinis, pro vestris: & paulopòst: Edite benedictæ, ex castigatione Harrisij, pro: Credite. Pro iisdem denique Auctor accipit: faciem fictam gestare, effigiem mentiri, speciem exercere.

Cap. VI.

25. Video quasdam & capillum croco vertere.] Similis huius capitis titulus: De capillorum colore immutato. De eodem mox: crocum capiti suo mulier Christiana ingerit; & cap. sequ. an cum croco, &c. resurgatis. Quid autem croco fieret, paulopòst indicat, flauum facimus. Hinc & flaui coloris meminit B. Cyprian. lib. de Hab. virg.

26. Germanæ aut Gallæ.] Equidem (inquit Rhenanus) ita suam Bissulam Sueuam, puellam natam in Martiana sylua ad Danubij fontem, celebrat Ausonius:

Sic Latiis mutata bonis, Germana maneret
Vt facies, oculos cærula flaua comas.

Præter ea D. Hieronymus de Gothis loquens, qui postea primi ex Germanis Romanorum Reges fuere: Getarum (inquit) rutilus & flauus exercitus, ecclesiarum circumfert tentoria. Idem in vita Hilarionis eremitæ, de Nobili quodam qui agebat in aula Constantij Aug. Rutilus (inquit) coma, & candore corporis indicans prouinciam.

27. pessimè sibi auspicantur flammeo capite.] Croceus (inquit idem) color & flammeus dicitur. Alludit autem ad flammam ignis inferni. Hunc locum imitatus Cyprianus martyr dixit: Audaci conatu & sacrilego contemptu crines tuos inficis, malo præsagio futurorum, capillos iam tibi flammeos auspicaris. Et Hieronymus ad Letam, de Institutione filiæ: Nec caput (inquit) gemmis oneres, nec capillum irrufes, & ei aliquid de gehennæ ignibus auspiceris.

28. Quodcumque enim immundo spiritui excremari solet, &c.] De croco hauddubiè loquitur, quẽ fortassis pauperiores loco thuris cremabant, si illud ad manus non esset: vt eò pertinere posse videatur etiam illud Arnobij lib. 7. Et odoris alicuius tuam concremet glebulam.

29. Quis vestrum potest capillum atrum, &c.] Periphrasticῶs citat illud Matth. 5. Non potes vnum capillum album facere aut nigrum.

30. pro albo velatro.] Vox noua, composita à velando, pro velamine capillorum. Atqui illud: gratiæ faciliorem, interpretatur Rhenan. ad gratiam.

31. habemus semper induere.] Sic illud lib. sequ. de Vel. virgin. Quum habet delitescendum; & lib. de Monogamia: decurrere habebat. Similiter B. Cypr. epist. 27. rescribere habeam; quales eius item sunt loci epist. 47. & ad Cæcil. item alibi etiã apud Tertullianum.

32. quam ἀκακίᾳ pollicetur.] Videtur alludere (inquit Rhenan.) ad locum illum 83. Psalmi: Non priuabit bonis eos qui ambulant in innocentia. Porrò probum est vocabulum ἀκακία, pro puritate à vitiis, & simplicitate. Eo vtitur etiam Dionysius, quem Areopagitam vocant: καὶ ἰδὼ ὡς ἀκακίας ἐχόμενος ἐδικαιοῦτο. Ego verò eo quòd præcedit ad domum Domini, magis puto respicere Auctorem ad illud Psalmi 23. Quis ascendet in montem Domini, aut quis stabit in loco sancto eius? Innocens, &c.

Cap. VII.

33. Quid enim tanta ornandi capitis, &c.] Tractat hoc caput, De capillamentis adsutitiis. In quo etiam imitatur Auctorem B. Cyprian. lib. sæpecitato. Mox MS. 3. cod. Vat. legunt: modò substructis. Verùm magis placet: substrictis, eo quòd opponatur: relaxatis; &, Aliæ gestiunt in cincinnis, id est: tortis crinibus, coërcere.

34. Adfigitis præterea nescio quas enormitates sutilium, &c.] MS. 3. cod. Vat. legunt: subtilium, sed illud placet. Galericulum autem (inquit Rhenan.) intelligit, id est, comam adulterinam, simpliciter capillamentum dictam Tranquillo in C. Caligula, Capillamento celatus. De his scripsit Hieronymus ad Marcellam scribens: Quæ capillis (inquit) alienis verticem struunt. Porrò Galeri vocabulo Tertullianus capitis tegmen accipit, siue pileolum. Quibus adde quæ habet Iunius lib. de Coma, cap. 7. de vsu fœminis olim recepto in fastigiando, & crinem aggestum in turrim quodammodò primore in capitis parte exstruendo: cuiusmodi structuram Tutulum vocari auctor est Sextus Pompeius, & de lingua Latina Varro, eo quòd tuendi capilli gratia fieret. De qua etiam ibidem citantur Papinius Epithal. Violantillæ, Iuuenalis Satyr. 6. Gregorius quoque Nazianzenus hoc versiculo:

Ne caput ædifices adsuto fœmina crine.

Apertior est autem Lucani illud citatum à Iosepho Scaligero in Varronem:

Turritáque gerens frontem matrona corona.

Neque interim apud Christianas quicquam profecit & Tertulliani & Gregorij Nazianzeni, & B. Hieronymi, aliorúmque Patrum reprehensio, quippè qui videamus antiquas picturas per totum Belgium fœminarum eo capitis ornatu, & nominatim per Artesiam, Cameracesium, Tornacesium, & Pontacum, quippe contra quem anno 1428. magnoperè inuectus fuerit (iuxta quod tradit Meiierus in Flandriæ Annalibus) Fr. Thomas Cometa genere Brito, à quo tempore paulatim dissuescere cœpit.

35. Ad mensuram neminem sibi adiicere posse pronunciatum est.] Mensuram pro statura accipere videtur; nam apud Matth. est, Quis potest adiicere ad staturam suam cubitum vnum?

36. collyridas quasdam, scutorũ vmbilicos, &c.] Verum quidem est quod scribit Rhenan. Collyris à collyra per diminutionem deductum, paruus panis est de farina puriore. Quidam frixam farinam esse putant. Nominantur collyrides, Leuitici 7. & 8. & 6. cap. lib. 2. Regum. Verùm hîc alio significatu metaphoricῶs accipi existimo, pro ornatu capitis, qui placentæ seu collyridarum in morem ceruicibus astruebatur. Quum autem placentæ etiam scutorum formam rotundam habeant, eo magis assentior eruditiss. viro Dn. Latino Latinio, qui censuit legendum: scutorum vmbilicos, pro eo quod antea erat nullo sensu: sputorum, quos vmbilicos vocans, indicat in medio eius ornatus lapillos quosdam preciosos vmbilicorum instar, illi ornamento adiunctos fuisse. Atqui particulam: vel, adijciunt MS. 3. Vatic. verùm omisi cum excus. vt posterior interpretatio sit prioris clausula.

37. suppares.] Supparandi verbum (inquit Rhen.) frequens est Tertull. Hinc illud in Valentinianis: Quantum lupæ fœminæ formã quotidie supparare sollemne est, id est, sufficere, substituereq́. Et lib. de Resurr. carn. neque generis supparatura. Vbi etiam significationem indicat. Nam supparatur genus, dum sobolem substituimus, seu, vti loquitur B. Cyprian. epist. 2. ad Donatum, subicimus.

38. cerusa & purpurisso.] Prius illud (inquit) idem candoris est, posterius ruboris medicamentũ. Vide Adnot. nostras

nostras in lib. de Pœnit. num. 66.

39. angeli in nubila subleuent.] *Transtulit Auctor illud εἰς ἀέρα, in nubila. est enim aër ferè nubilus: addens* subleuationem *illam seu raptum, factum iri ab Angelis.*

CAP. VIII.

40. Videlicet nunc & vir, &c.] *Inscribitur hoc caput à nobis:* De studio formæ in viris. *Atqui pro:* obediendæ grauitatis *conjicit Latinius legendum:* obeundæ; *at placet magis illa lectio cum interpretatione Rhenani:* cui obediri debeat. *Legimus autẽ cum 3. MS.* An & nobis, &c. detrahunt, *pro eo quod erat:* detrahuntur.

41. circundare capillum, disponere.] *Propriè contra eos agere videtur, quibus adinstar Philosophorum quorumdam (sicuti testatur Strabo lib. 15. ex auctoritate Clitarchi) moris erat μιτροῦσθαι τὰς κόμας, id est, implexos crines in modum tiaræ circumdare. Plura hac de re, ne prolixiores simus, videat Lector apud Iunium, Comment. de Coma, cap. 7. ex Lucano, Homero, Philostrato, & Suida. Eodem pertinere* crobylos barbaricos, cicadas Atheniensium, *&* cirros Germanorum, *infrà ostendemus lib. sequ. de Velandis virg.*

42. etiam colorare canitiem.] *Similiter Hier. lib. ad Eustoch. de Virgin. vitari vult Comatos clericos, quibus fœmineæ contra Apostolum crines; alludens ad illud Apost. 1. Cor. 11. Natura docet comam non decere virum. Vnde & Hilarionem tradit semel in anno ad Pascha capillum totondisse.*

CAP. IX.

43. Quamobrem erga vestitum quoque, &c.] *Titulum huic capiti dedimus:* De vestitus pompa. *In quo vel maximè Auctorem imitatur B. Cypr. vbi suprà.*

44. laciniosis pomparum & deliciarũ ineptiis.] *MS. 3. Vatic. cod.* lasciuiosis; *sed magis illud placet, pro variis & redundantibus, vt interpretatur Rhenanus, eo quòd lib. sequ. simili significatione dixerit:* sermo laciniosus, *& adu. Marc. initio lib. 4.* à legis laciniosis oneribus expeditum, *id est iis quæ homines occupationibus distinebant, sicut impedit gressum vestis* laciniosa.

45. Velut exornatam.] Exornatam (*inquit Rhenan.*) *vsurpat, sicut dicimus exarmatam, hoc est ornatu spoliatam & destitutam. Similiter dixit Terentius in Phormione: Adeò* exornatum *dabo, adeò depexum, vt dum viuat, meminerit semper mei. Ibi autem:* & in portum modestiæ subductas, *Translatio est à nauibus, quæ in tutam stationem ex alto mari subducuntur.*

46. Tum siquas vel diuitiarum suarum vel natalium vel retrò dignitatum, &c.] *Locum hunc latiùs explicat B. Cyprian. vbi suprà: Locupletem (inquit) te dicis &* diuitem, *&c. adserens testimonia 1. Timoth. 2. & 1. Petri 3. de cultu atque ornatu iusto fine moderando. Hoc est enim quod dicit Auctor:* ne totis habenis licentiam vsurpetis. *Verùm de hoc argumento, quibus cultus moderatior sit licitus, aliquid ibidem diximus, nu. 36. & 37.*

47. repastinantes.] *Hoc est (inquit Rhenan.) euellentes, repurgantes, eruentes. Metaphora ab eo sumpta, qui solum futuro nouali præparat, inutilibus omnibus resectis. In lib. de Pœnit. legimus:* Et bisulcum aliquid ferri vel æris vnguibus repastinandis, *hoc est refodiendis, perpurgandisque.)*

48. reconsueuit.] *Vsurpare (inquit idem) videtur, quando consentiunt exemplaria,* reconsueuit, *pro: consueuit respondere siue regerere.*

49. Non enim vtemur nostris?] Non, *pro:* Nónne. *& similiter paulopòst:* Non enim & ita multi faciunt?

50. quasi non abutamur, &c.] *Ad verbum expreßit quod Græcè est ὡς μὴ καταχρώμενοι. Quemadmodum enim χρῶμαι vti, καταχρῶμαι abuti significat. Eodem pertinet illud lib. de Coron. milit. cap. 10.* Nobis autem abuti apud Apostolũ non licet, facilius non vti docentem. *Accipitur autem & ab Auctore hic & infrà lib. de Pudic. Tom. 5. & à B. Cyprian. vbi suprà,* habitus huius mundi, *pro figura.*

51. & se spadonatui adsignant propter regnum Dei.] Spadonatui se adsignare *accipit pro eo quod B. Cypr. vbi suprà, & Hieron. sua editione vulgata, Castrare verterunt. Eosdem* voluntarios spadones *nuncupat infrà lib. 1. Ad vxorem. Similiter etiam B. Cyprian. quum alibi frequenter, Testim. lib. 3. ad Quirin. locum hunc Matth. 19. de bono virginitatis & continentiæ interpretatur. De his etiam in hanc sententiam B. Iustinus Martyr: Permulti profectò sexus vtriusque & 60. & 70. nati annos, qui à pueris disciplinam Christi sunt adsectati, incorrupti & cælibes perdurant. Et Athenagoras Orat. pro Christ. Virginitas & Eunuchismus propius nos ad Deum adducit. Quos ad verbum ferè imitatus Auctor suprà Apolog. cap. 9.* Quidam (*inquit*) multò securiores totam vim huius erroris, virgine continentia depellunt, senes, pueri. *Et infrà lib. sequ.* Viri (*inquit*) tot virgines, tot spadones voluntarij, &c. *& paulopòst:* etiam continentiæ nomine masculos honorari. *Similia reperire est etiam de continentia Clericorum ab vxoribus apud Euseb. de Demonstr. Euãg. lib. 1. cap. 9. Arelat. 2. Synod. cap. 2. & 3. Elibert. Conc. cap. 33. Hieron. lib. 1. contra Iouin. & Apol. pro iisdem lib. & contra Vigilant. Sixtum Pap. 3. lib. de Cast. Ambros. adscriptum comment. in epist. 1. ad Timoth. cap. 3. Ipsum Ambrosium epist. ad Ecclesiam Vercellensem, Origen. hom. 23. in Num. 11. cap. & lib. 8. adu. Celsum. Denique Innocent. Papam epist. ad Victricium cap. 9. Latißimè autem apud Epiphanium adu. hæresim Cataph. disertis verbis adserentem, quòd Apostoli talem Ecclesiastici sacerdotij Canonem constituerint. Similiter etiam aduersus Catharos. Quin quòd Apostolus Paulus ad Titum 1. non solùm pudicum vult esse Episcopum, atque adeò & Presbyteros ac Diaconos, sed etiam continentem, Græcè ἐγκρατῆ. Neque verò obstare illud eiusdem Apostoli Hebr. 13. Honorabile coniugium in omnibus; aut illud 1. Cor 7. Si non se continent, nubant, pulchrè prosequitur Euseb. vlt. lib. de Demonstr. Euang. cap. vlt. dicens ea dici de non sacratis, aut qui sponsionem cum Deo non fecerint. Loci adnotandi aduersus Magdenburgenses, qui continentiam sacerdotum, aliorũmque Ecclesiasticorum impugnant. Immò etiam illud:* se spadonatui adsignant, *& quod infrà est lib. 1. Ad vxorem* Qui statim à lauacro carnem suam obsignant, *ad votum continentiæ hauddubiè pertinet virorum (nam de Sanctimonialibus lib. de Vel. virg. latiùs) de quo videas Lector Adnotat. nostras in B. Cyprian. epist. 62. ad Pompon. nu. 16. & lib. de Disc. & hab. virg. num. 18. Nominatim etiam Origenes lib. de Singularit. Cler. inter opera eiusdem Cyprian. Omne (inquit) quod voti est, etiam in actu* signãdum *est, ne aliud vota commendent, & aliud actus insinuent. & paulopòst: Dantes simplices animos ad castitatis vota seruanda. & hom. 24 in Num. Qui in castitate viuit, corpus suum vouit Deo. Hilarius item in Psalm. 64. Deo (inquit) ergo vouenda sunt, contemptus corporis,*

castitatis custodia, &c. B. Augustini postremò tot sunt loci huc pertinentes, vt pagina illis recensendis non sufficiat: quare ad Indicem eius operum Lectorem remittimus.

52. animalibus exulantes.] MS. 3 exolentes. sed illud magis placet, quia similibus phrasibus alibi vtitur, vti (Rhenano etiam adnotante) suprà lib. de Pœnit. exules à libertatis & lætitiæ fœlicitate, & lib. de Resur. carn. To. 3. exules carnis. Qui etiam rectè adnotat, Translationem à lignatoribus sumptam, quum subiungitur: satis dotium vestrarum fructum cæcidistis.

53. in quos decucurrerunt fines sæculorum.] Ad verbum vertit ex Græco illud: κατήντησαν, pro eo quod noster interpres, deuenerunt. Est autem decurrere eodem significatu frequens Tertulliano.

CAP. X.

54. Nimirùm enim Deus, &c.] Capiti huic titulum dedimus: Quòd vestium colores non à Deo, sed à desertoribus angelis mõstrati sint. Siue autem legas: monstrauit cum 3 MS. Vatic. siue: demonstrauit cum excusis, perinde est. Lectorem autem remittimus ad lib. præced. cap 8. De vestium coloribus, & eiusdem cap. 7. De lapillis qui anxiè perforantur vt pendeant ab auribus, nempe quemadmodum hic latius, & eiusdem cap 2. De Angelis peccatoribus.

55. ad ferrum nati corporis.] Humanum corpus (inquit Rhenanus) intelligit, quod in illa protoplasti Adami maledictione ad laborem & agrorum culturam, quæ ferro potissimùm exercetur, ipso Deo pronuntiante sententiam, damnatum est. Notus est locus Gen 3. ad quem hic alludit. Ceterùm emphasis est in vocabulo: ferrum. q.d. Non ad aurum, non ad argentum. Etsi quoniam hic de barbaris loquitur, & Parthorum mox fit mentio, posset aliquis etiam ad ferrum exponere, pro eo quod est ad militiam; sed prius illud magis placet.

56. bullarum vice, &c.] Apud Romanos (inquit idem) ornamentum puerile erat bulla aurea, & prætexta purpurea. Auctor Plutarchus. Quod quum à pectore pendere soleret, eò alludit Auctor, quum dicit: per omnia quæque iva

57. & operositas cum raritate, &c] Sensus est (inquit Rhenan.) Et operositas cum raritate, commissa est cum pretiositate, id est prouocauit & accendit pretium, ex ea libidine possidendæ pretiositatis fœminarum. Hoc est, cùm omnes expeterent id possidere quod merces & pretium fuisset fœminarum, quæ cum Angelis illis libidinem exercuerant. Veluti magni quid esset quod Angeli suis amasiis contulissent pro mercede stupri.

58. aurum dico & argentum Illustrium.] Hoc est (inquit idem) aurum & argentum, quo hodie Illustres matronæ vtuntur; nam quemadmodum Vlpianus docet, fœminæ nuptæ mariti dignitate censentur, vt illustribus (qui summus est dignitatis gradus) nuptæ sint illustres, quæ spectabilibus spectabiles, quæ clarissimis clarissimæ, perfectissimæ quæ perfectissimis. Erant autem illustres, qui senatoris ornamentis præditi erant. Tradit Isidorus primos ordines senatorum dici illustres, secundos spectabiles, tertios clarissimos. Viri illustris titulo primos illos veterum Francorum Reges contentos fuisse, tabellæ vetustæ quæ exstant, aliunde testantur. Exstat formula Illustratus vacantis apud Cassiodorum Variar. lib. 6. epist 11.

59. calliblepharum.] καλλιβλέφαρον (inquit Rhenan.) medicamentum est oculorum, præsertim palpebris venustandis seu fucandis seruiens. Non solum autem ex foliis vstis rosarum confici docet Plinius lib. 21. cap. 19. sed etiam ex nucleis palmarum, lib. 27. cap. 4. sed & ex medulla bubula calliblephara modò fuligo temperatur. Denique & ex Ampilliti, vti est apud eundem lib. 35. cap. 16. De libris autem Enoch vide libri præcedentis cap. tertium.

60. nullam de conchylio vestem Esaias increpet.] Alludit ad verba Esaiæ 3. quibus inter cetera mulierum ornamenta reprehendit, aut hæc: καὶ τὰ περιπόρφυρα, καὶ τὰ μεσοπόρφυρα, quæ vertit vulgatus interpres 70. interpretum: & circumpurpuream & clauatam vestem, aut illa: καὶ τὰ βύσσινα καὶ τὰ ὑακίνθινα, καὶ κόκκινα, id est: & byssina & hyacinthina & coccinea. Atqui de lunulis & botronatu videat Lector Adnotat. nostras ad sæpedictum B. Cyprian. librum num. 49. & 51.

61. despectorem institutorum suorum.] Despector (inquit Rhenan.) vt & antè plus semel, pro: despectore, qui curam habeat & considerationem institutorum suorum. Sic & lib. de Velandis virg. Sed nec inter consuetudines (inquit) despicere voluerunt illi sanctissimi antecessores. Legimus autem cum 3. MS. vti nunc esset.

62. patresfamiliæ] Istud vsurpat Auctor, contra quàm sentit Varro lib. 7. Vbi dicere debuisset Patresfamiliás. Eodem modo Mart. lib. 1. Patresfamiliæ versu est Quirinalis.

6.. Omnia (inquit) licent, sed non omnia ædificant. Similiter locum hunc citat B. Cyprian. & lib. sæpecitato, & lib. 3. Testim. ad Quirin. cap. 92. Contra tamen Apostoli exemplar, omittitur particula: mihi, quæ Græcè & Latinè est vbique.

CAP. XI.

64. Quæ autem causa vobis est structiùs prodeundi, &c] Titulo hoc caput insigniuimus: Quòd nulla sit caussa ornatiùs prodeundi. hoc enim significat structiùs, de qua phrasi suprà lib. de Patient. nu. 22. Si uti de templis Idolorum Apolog. cap. 15. num. 233. & de fratribus, id est Christianis, eiusdem lib. cap. 39. nu. 505. De Spectaculis item, toto eius argumenti libro, & de festis Gentilium, integris 13. & 14. cap. libri de Idololatria. Procedere denique pro eodem accipit, quod priùs prodire dixit.

65. aut sacrificium offertur.] Siquis alius, iste certè locus adnotandus pro Oblatione sacrificij Christiani. De quo latiùs suprà lib. ad Scap. num. 11. lib. adu. Iudæos nu. 19 & 22. lib. de Orat. num. 1. & Adnot. nostris in B. Cyprian. epist 34. num. 12. & epist. 63. ad Cæcil. num. 3. 44. 45. 46. 48. ac 53. item lib. 1. Testim. adu. Iud. nu. 44. Quibus adde Synonyma eodem pertinentia ex Patrum testimoniis inter nostra Latinorum Liturgica, pag. 80. & sequent. præter ea quæ in dictis epist. ad Cæcil. num. 49. recitauimus. Vocantur enim à Clemente Romano: holocausta altaris, oblationes Domini, sacrificatio, item sacrificij oblatio, oblatio, Eucharistiæ sacrificium, mysticum sacrificium, consecratio, & oblatio corporis & sanguinis Domini. A Philone de Therapeutis (vti vertit Ruffinus) sacerdotalia officia, Orationis oblatio. A S. Potentiano: Sacrificium laudis. A B. Martiale: Sacrificium, & Oblatio munda. A B. Dionysio Areop. mystica hostia. Ab Anacleto Papa, & Marcello & Iulio, Aniceto, Sotere, Calixto, & Eutychiano, Alexandro ac Euaristo: sacrificium, & Oblationes. A B. Hippolyto Oblatio, & à S. Fabiano: sacrificium, & Oblationes. A B. Cornelio & Stephano Papis & Conc. Africano, de Lapsis vtroque: sacrificium. A B. Lucio Papa: holocausti oblatio. A B.

Sixto Papa 2. sacrificium hostiæ puræ & immaculatæ. *A B. Laurentio:* sacrificij oblatio. *A B. Euseb. Papa:* sacrificium altaris. *A Conc. Arelat.* 1 oblatio *&* sacrificatio. *A Licinio tyranno:* oblatio hostiarum, immolatio sacrificij. *A B. Sylvestro Papa:* oblatio incruenta *&* sacrificium. *A B. Optato Mileuitano:* oblatio *&* sacrificium. *A B. Ambrosio:* sacrificium, oblatio, sacrificij celebratio, sacrificij ad altare oblatio, Christi oblatio, Christi immolatio. *A Mario Victorino Afro:* oblatio Eucharistica. *A B. Syricio Papa, & Conc. Romano:* sacrificij oblatio, *&* sacrificiū. *A Côc. Carthag.* 2. *Prudētio & Rufino:* sacrificiū, *&* sacrificij celebratio. *A Côc. Carthag.* 4. *&* 5. sacrificiū, oblatio, oblationis consecratio. *A B. Hieronymo:* sacrificiū, sacrificij ad altare celebratio, Christi immolatio, oblatio. *Ab Innocentio Papa:* oblatio, sacrificiū; *similiter à Concilio Tolet.* 1. *A B. Paulino Nolano:* hostiæ immolatio, *&* celebratio, sacra litatio. *A B. Augustino denique:* sacrificij ad altare oblatio, sacrificia, benedictio *seu* consecratio eius quod oblatū est, Christi immolatio, sacrificiū laudis, eius quod oblatū est distributio, oblatio. *Atqui B. Irenæi hac de re sententiam videat Lector studiosus latè tractatam à Feu-ardentio nostro eiusdem l. 4. c. 31. n. 7. & deinceps. Itē c. 33. n. 1. & c. 34. n. 1. ac deinceps. Porrò Græcorum Patrum similia Epitheta in alium locum differimus, ne hîc prolixiores simus. Legimus autem cum MS. 3. Vatic.* Quoduis horum grauitatis & sanctitatis, *pro:* aut.

66. & composito.] *Sic &* compositionē (*inquit Rhenan.*) *vsurpauit antè:* Ne quæ vestrum putent, si temperauerint à compositione sui, odium & auersionem maritorum prosecuturā. *Rursum paulopòst:* Et reliqua compositionis vestræ impedimenta.

67. magnificetur Deus in corpore vestro.] *Ad alios adplicat quod de se dixit Apostolus:* & nunc magnificabitur Christus in corpore meo.

68. Ne blasphemetur nomen in nobis.] *Cum 3. MS. omisimus particulam* eius, *quia non semel adnotauimus* nomen *simpliciter accipi tum ab Auctore, tum à Cypriano, pro nomine Christiano, præsertim verò ad librum de Patientia, num. 11.*

CAP. XII.

69. Optemus tantummodò, &c.] *Tractatur hoc capite,* Quòd lenocinia formæ magis prostitutis conueniant.

70. publicarum libidinū victimæ.] *Similiter ferè dixit lib. de Pallio, vbi etiam vestitus ornatum superfluum taxat, c. 4.* Aspice lupas popularium libidinum nūdinas, &c. *& mox:* ab eiusmodi propudiis occisæ in publico castitatis. *quare non places quod habent 3. MS. Vatic.* impudicarum libidinum.

71. si quæ leges à matronis & matronalibus decoramentis coercebant.] *Ad eundem modum dixit Auctor Apolog. c. 6.* Video & inter matronas atque prostibulas nullum de habitu discrimē relictum.

72. Illa ciuitas valida, &c.] *Hunc locum ad verbum ferè imitatur B. Cyprian. l. de Disc. & hab. virgin. Sic (inquit) in scripturis sanctis describitur* ciuitas *meretrix, &c. & mulier illa amicta erat Pallio* purpureo & coccineo, *& adornata erat* auro & lapidibus pretiosis. *Quod ipsum iterum citat ad idem institutum Testim. lib. 3. cap. 36.*

73. Thamar illa, &c. visa est quæstui (*id est, ad quæstum*) sedere, &c.] *Etiam hanc scripturam posteriori loco citat B. Cypr. vt ostendat mulierem ornari seculariter non debere, in hæc verba:* Thamar *cooperuit se pallio (quod appellat & B. Hieronymus theristrum) &* adornauit, *& cùm adspexisset eam* Iudas, *visum est ei meretricem esse. Illud autem:* & voluit, *accipere videtur Auctor, pro: concupiscentia eius exarsit.*

CAP. XIII.

74. Aliqua forsan dicat, &c.] *Postremo capiti dedimus titulum:* Quòd quum lucere debeant bona opera coram hominibus, persecutionis temporibus non conueniat ornatus.

75. Probum vestrum coram hominibus appareat.] *Ad verbum expressit quod Græcè est* apud Apostolum (*quo nomine vbique S. Paulum Apostolum intelligit*) Philipp. 4. τὸ ἐπιεικὲς ὑμῶν, *pro quo noster vulgatus interpres Paraphrasticῶς, Modestia vestra.*

76. Aut quid nos Dominus lumen terræ vocauit?] *Quum apud Matth. Græcè legatur* τὸ φῶς τοῦ κόσμου, *nusquam autem* κόσμος *pro terra vsurpetur, etiam hîc videtur memoria lapsus Auctor, eo quòd paulò antè præcessit:* sal terræ, *quum alioqui debuisset dicere:* lumen mundi, *quemadmodum mox:* luminaria mundi.

77. & exstamus inter dimersos.] *Exstamus (inquit Rhen.) id est, eminemus, proprio verbo vsus. Atqui etsi Rhen. & 3. MS. Vatic. cod. legant:* diuersos, *magis placet quod Gelenius haud dubiè ex Anglico codice substituit:* dimersos, *vt metaphoricè loquatur, comparans Christianos* ciuitati constitutæ supra montem, *quæ proinde* exstat inter dimersos, *siue* demersos *(nam ea variatio Auctori frequens) hoc est persistenti in Metaphora, inter eos qui montis comparatione videntur* dimersi *in paludibus circumiacentibus.*

78. luminaria mundi.] *Etiam hîc variat ab Apostolo, qui dixit Philipp. 2.* ἐν κόσμῳ.

79. denotatione sui.] *Quum alibi accipiat Auctor:* denotare, *pro reprehendere, hîc accipit* denotationem, *pro: ostensione, quemadmodum etiam suprà lib. de Patient. cap. 3.* proditorem suum nec denotauit. *de quo ibi Adnot. nost. num. 18.*

80. manus spathalio circumdari solita.] Spathalium (*inquit Rhenan.*) *muliebre est ornamentum,* ἀπὸ τοῦ σπαθᾶν, *quod deliciari significat. De eodem Plinius l. 13. c. 25. qui ad intellectum facit eius quòd* manum circumdari solitam *dicat Auctor. Iuba tradit circa Troglodytarum insulas fruticem in alto vocari Isidos plocamon corallio similem, sine foliis; præcisum colore mutato in nigrum durescere, quum cadat, frangi. Item alium qui vocetur charitoblepharon, efficacem in amatoriis.* Spathalia *eo facere & monilia fœminas. Alludit itaque ad armillas ex eo genere corallij nigri.*

81. de Periscelio.] Periscelide, *siue* Periscelio (*inquit Rhenan.*) *crura vel tibiæ exornabantur.* σκέλος *Græci crus vocant. De* neruo *autem diximus lib. ad Martyras, num. 29.*

82. Spathæ] *Vegetius de re milit. gladios maiores* spathas *vocari dicit. Est autem Græca vox* σπάθη *eodem significatu.*

83. stolæ martyriorum.] *Alludit ad illud Apocal. 6. Et datæ sunt illis singulæ* stolæ *albæ.*

84. Taliter pigmentatæ.] *Metaphoricῶς* pigmentatæ *dixit, voce composita à pigmento, quod vnguenti genus esse ad venustandam faciem tradit Plinius lib. 16. cap. 43.*

ARGVMENTVM LIBRI PRIMI AD VXOREM, PER IACOBVM PAMELIVM.

I. TERTVLLIANVS *iamdudum Presbyter, ad Vxorem pari inter se consensu continentiæ ergò à se separatam, humanæ conditionis memor, si fortè (persecutione nempè Ecclesiæ adhuc durante) de seculo prior euocaretur, admonitionis hoc fideicommissum (fortassis Romæ) conscripsit, quo vt post excessum suum nuptiis renuntiet, adhortatur.*

II. *Non abnuens coniunctionem viri & fœminæ benedictam & permissam à Domino, sed (sua quidem sententia, verùm erronea) vnam tantùm.*

III. *Et quamtumuis nuptias prohiberi nusquam legamus (quod inter cetera peruersitatum suarum volebat Marcion) tamen abstinentiam præferri ab Apostolo, & fœlicem illum, qui Pauli similis exstiterit.*

IIII. *Disiunctis enim matrimonio duas quidem species humanæ imbecillitatis necessarias nuptias facere, concupiscentiam carnis, & concupiscentiam seculi; sed vtramque repudiandam à seruis Dei; exemplo earum quæ malunt Deo nubere, & in viduitate apud Deum subsignata perseuerare.*

V. *Deinde penes Christianos etiam odiosas esse caussas nuptiarum de sollicitudine posteritatis, & liberorum amarissima voluptate; quos quum habemus, præmittere optamus ad Dominum.*

VI. *Quod si difficile videatur, recenseri tot voluntarios spadones, qui statim à lauacro carnem suam obsignant, qui consensu pari inter se matrimonij debitum tollunt, Gentiles etiam Satanæ suo & virginitatis, & viduitatis sacerdotia perferre.*

VII. *Nobis autem continentiam à Domino demonstratam, cuius voluntate defungitur matrimonium; maximè quum disciplina Ecclesiæ & præscriptum Apostoli digamos non sinat præsidere, & viduam adlegi in Ordinationem, nisi vniuiram, non concedat.*

VIII. *Viduarum denique honoribus, quibus Deus benedicit, moueatur: nam licèt in virginibus tota sit sanctitas, de proximo visura faciem Dei, viduam habere aliquid operosius: in illis gratiam, in istis virtutem coronari.*

Ceterùm præterquàm quòd multa huius libri ad verbum ferè descripserit, non minus continentiæ fauens, B. Hieronymus locis infrà citatis; Tertulliano iam olim adscripserunt, & MS. viderunt Trithemius & Politianus vbi suprà. Editus est etiam inter primos ex Paterniacensi, ac Hirsaugiensi, deinde ex Gorziensi codicibus à Rhenano, primùm scholiis, postea & Adnotationibus illustratus. Nunc verò à nobis denuò castigatus extribus MS. Vaticanis, & aliquot Adnotationibus auctior.

Q. SEPTIMII FLORENTIS TERTVLLIANI AD [1] VXOREM LIBER PRIMVS, DE VNIS NVPTIIS.

CAP. I. DIGNVM [2] duxi, dilectissima mihi in Domino conserua, quid tibi sectandum sit post discessum de seculo meum, si prior te fuero vocatus, iam hinc prouidere, vt prouisum obserues mandare fidei tuæ. [3] Nam secularibus satisagentes sumus, & vtrique nostrum consultum volumus. Si talibus ordinamus, cur non magis de diuinis atq; cœlestibus, posteritati nostræ prospicere debeamus, & [4] legatum quodammodò prælegare, admonitionem & demonstrationem eorum, quæ ex bonis immortalibus, & de hæreditate cœlorum deputantur? Tu modò [5] vt solidum capere posis

A possis hoc meæ admonitionis [6] fideicommissum, Deus faciat, [7] cui sit honor, gloria, *Apocal.5.*
claritas, dignitas, potestas nunc & in secula seculorum, Amen. Præcipio igitur tibi, *& 7.*
quanta continentia potes, [8] post excessum nostrum [9] renuncies nuptiis, nihil mihi isto
nomine collatura, nisi quod tibi proderis. Ceterùm Christianis seculo digressis nulla re-
stitutio nuptiarum in diem resurrectionis repromittitur, [10] translatis scilicet in angelicam *Matth. 22.*
qualitatem & sanctitatem. Proinde sollicitudo nulla quæ de carnis zelo. Vel Domini sen-
tentia, illa quam septem fratribus per successionem nupsisse voluerunt, neminem tot ma-
ritorum resurrectionis die offendet, nec quisquam [11] illam confusurus expectat. Quæ-
stio Sadducæorum cessit sententiæ Domini. Ne me putes propter carnis tuæ integrita-
tem mihi reseruandam, de contumeliæ dolore suspectum insinuare iam hinc tibi consi-
lium viduitatis: nihil tunc inter nos dedecoris voluptuosi resumetur. Nec enim tam fri-
uola, tam spurca Deus suis pollicetur. Sed an tibi vel cuicunque alij fœminæ ad Deum
pertinenti proficiat quod suademus, licet retractare. [[12] Non quidem abnuimus con- *Cap. ii.*
iunctionem viri ac fœminæ benedictam à Domino, vt sciremus generi humano, & re-
plendo orbi, & instruendo seculo, excogitatam, atque exinde permissam, vnam tamen.
Nam & Adam vnus Euæ maritus, & Eua vna vxor illius, vna mulier, vna costa. Sanè a-
pud veteres nostros, ipsósque Patriarchas, non modò nubere, sed [13] etiam plurifariàm ma- *Gen. 16.*
trimoniis vti fas fuit. [14] Erant & concubinæ. Sed licet figura tum in Synagogam & Ec- *Gen. 30.*
clesiam cesserit, vt tamen simpliciter interpretemur, necessarium fuit instituere, quæ po-
stea aut amputari, aut temperari mererentur. Superuentura enim lex erat. Oportebat le-
B gis adimplendæ causas præcucurrisse. Eidem mox legi succurrere habebat Dei sermo,
circuncisionem inducens spiritalem. Igitur per licentiam tunc passiuam, materiæ subse-
quentium emendationum præministrabantur, quas Dominus Euangelio suo, dehinc
Apostolus in extremitatibus seculi aut excidit redundantes, aut composuit inconditas.
[[15] Sed non ideò præmiserim de libertate vetustatis, & posteritatis castigatione, vt præ- *Cap. iii.*
struam Christũ separandis matrimoniis & delendis coniunctionibus aduenisse, quasi iam
hinc finem nubendi præscriptã viderint, [16] qui inter cetera peruersitatum suarum disiun-
gere docent carnẽ de duobus vnam, negãtes eum qui fœminã de masculo mutuatus, duo
corpora ex eiusdem materiæ consortio sumpta, rursus in se matrimonij cõpactione cõpe-
git. Denique prohiberi nuptias nusquam omninò legimus, vt bonum scilicet. Quid tamẽ
bono isto melius sit, accipimus ab Apostolo, permittẽte quidem nubere, sed abstinẽtiam *1. Cor. 7.*
præferente: illud propter insidias tentationũ, hoc propter angustias temporũ. Qua ratio-
ne vtriusq; pronunciationis inspecta, facilè dinoscitur necessitate nobis cõcessam esse nu-
bẽdi potestatẽ. quod autem necessitas præstat, depreciat ipsa. Quod denique scriptũ est, *Vbi suprà.*
Melius est nubere quàm vri: quale hoc bonũ est, oro te, quod mali comparatio cõmẽdat?
vt ideò melius sit nubere, quia deterius est vri. At enim quanto melius est neque nubere,
neque vri? [17] Sed etiã in persecutionibus melius est ex permissu fugere de oppido in oppi-
dum, quàm cõpressum & distortũ negare. at quæ ista beatitas est, ideò ne qui neget, beati
C testimonij cõfessione excidere? Possum dicere, quod permittitur, nõ est bonũ. quid enim
necesse est mori mihi? si ploro, bonũ est: si timeo. Quod permittitur, suspectam habet per-
missionis suæ causam: quod autem melius est, nemo permisit, vt indubitatũ & sua since-
ritate manifestũ. Non propterea appetenda sunt quædam, quia non vetantur: etsi quo-
dammodò vetantur, cùm alia illis præferũtur. Prælatio enim superior [18] dissuasio est infi-
morum. Non ideò quid bonũ est, quia malum nõ est: ideò malum non est, quia nõ obest.
Porrò planè bonum hoc antecedet, quod non modò nõ obest, sed insuper prodest. Itaq;
malle debes quod prodest, quàm quod non obest. Ad primum enim locum certamen
omne contendit: secundus solatium habet, victoriam non habet. Quòd si Apostolo au- *Philip. 3.*
scultamus, obliti posteriorum, extendamur in priora, & [19] meliorum donationum secta- *1. Cor. 12.*
tores simus. Si nobis laqueum non imponit, quid vtilitatis sit ostendit, dicens: Innupta de *1. Cor. 7.*
dominicis cogitat, vti corpore & spiritu sancta sit. Nupta verò sollicita est quomodo cõ- *Ibidem.*
iugi suo placeat. Ceterùm nusquam ita nuptias permittit, vt non potius ad suum exem-
plum nos eniti malit. [20] Fœlicem illum, qui Pauli similis extiterit. [[21] Sed carnem legimus *Vbi suprà.* *Cap. iiii.*
infirmam, & hinc nobis adulamur impensiùs. [22] Legimus tamen & spiritum firmum. Nã
in vno sensu vtrunque positum est. Caro terrena materia est, spiritus verò cœlestis. Cur *Matth. 26.*
ergo ad excusationem proniores, quæ in nobis infirma sunt, opponimus: quæ verò for-
tiora, non tuemur? Cur cœlestibus terrena non cedant? Si spiritus carne fortior, quia

& generosior, nostra culpa infirmiora sectamur. Nam disiunctis matrimonio, duæ species D
1. Ioan. 2. humanæ imbecillitatis necessarias nuptias faciunt. Prima quidem potentissima, quæ venit de concupiscentia carnis: Sequens, de concupiscentia seculi. Sed vtraque repudianda est à seruis Dei, qui & luxuriæ & ambitioni renunciamus. Carnis concupiscentia [23] ætatis officia defendit, decoris messem requirit, gaudet de contumelia sua: dicit virum necessarium sexui, vt auctoritatis & solatij causa, vel vt à malis rumoribus tuta sit. Et tu aduersus consilia hæc eius, adhibe [24] sororum nostrarum exempla, quarum nomina penes Dominum, quæ nulla formę vel ætatis occasione pręssæ, maritis sanctitatem anteponunt: [25] malunt enim Deo nubere. Deo speciosæ, Deo sunt puellæ: cum illo viuunt, cum illo sermocinantur: illum diebus & noctibus tractant: orationes suas velut dotes, Domino adsignant: ab eodem dignationem velut munera maritalia quotiescunque desiderant, consequuntur. Sic æternum sibi bonum Domini occupauerunt, ac iam in terris non nubendo,
Math. 22. de familia angelica deputantur. Talium exemplis fœminarum ad æmulationem te continentiæ exercens, spiritali affectione carnalem illam concupiscentiam humabis, temporalia & [26] volatica desideria formæ, vel ætatis inimicantium bonorum, compensans delenda. Ceterùm secularis concupiscentia causas habet, gloriam, cupiditatem, ambitionem, insufficientiam, per quas necessitatem nubẽdi subornat: Videlicet cœlestia repromittẽs: dominari in aliena familia, in alienis opibus incũbere, cultum de alieno extorquere sumptu, quem non sentias cedere in te. Hæc procul à Fidelibus, quibus nulla cura tolerandæ
Math. 6. vitæ, nisi si diffidimus de promissis Dei, & cura, & prouidentia: qui lilia agrestia vestit, qui E
volatilia cœli nullo ipsorum labore pascit, qui [27] prohibet de crastino, victúque curari, respondens scire se quid cuique seruorum suorum opus sit: non quidem monilium pondera, non vestium tædia, [28] non Gallicos vultus, nec [29] Germanicos baiulos, quæ nuptiarum gloriam accendunt, sed sufficientiam, quæ modestiæ & pudicitiæ apta est. Præsume, oro te, nihil tibi opus esse, si Domino appareas: imò omnia habere, si habeas Dominum: cuius omnia cœlestia recogita, & terrena despicies. Nihil viduitati apud Deum subsignatæ
CAP. V. necessarium est quàm perseuerare. [[30] Adiiciunt quidem sibi homines causas nuptiarum de sollicitudine posteritatis, & liberorum amarissima voluptate. Sed id quoq; penes nos odiosum est. Nam quid gestiamus liberos serere, quos cùm habemus, præmittere optamus, respectu scilicet imminentium angustiarũ, cupidi & ipsi iniquissimo isto seculo exi-
Philip. 1. mi, & recipi ad Dominum? quod etiã Apostolo votum fuit. Nimirùm necessaria soboles seruo Dei. Satis enim desunt nostra: securi sumus vt liberis vacemus: quærẽda nobis onera sunt, quæ etiam à Gentilium prophanis vitantur, [31] quæ legibus locantur, quæ parricidiis expugnantur: nobis quidem plurimùm importuna, quantum fidei periculosa. Cur
Math. 24. enim Dominus, Væ prægnantibus & nutricantibus, cecinit, nisi quia filiorũ impedimenta testatur, in illa [32] die expeditionis incommodũ futura? vtique nuptias imputaturus. Tũ autem ad viduas non pertinebit: ad primam angeli tubam expeditè prosilient. Quamcũque pressuram persecutionémque liberè perferẽt: nulla in vtero, nulla in vberibus æstuãte sarcina nuptiarum. Igitur siue carnis, siue seculi, siue posteritatis gratia nubet, nihil ex F
istis necessitatis Dei seruis, vt non satis habeam semel alicui carum succubuisse, & vno matrimonio omnem concupiscentiam huiusmodi expiasse. Nubamus quotidie, & nu-
Gen. 19. bentes à die illo deprehendamur, vt Sodoma & Gomorrha. Nam illic non vtique nu-
Math. 24. ptias & mercimonia solummodò agebant: sed [33] cùm dicit, Nubebant & emebant, insigniora ipsa carnis & seculi vitia definit, quæ à diuinis disciplinis plurimùm auocent: alterum per lasciuiendi voluptatem, alterum per acquirendi voluntatẽ. [34] Etenim illa tunc cæcitas longè à finibus seculi habebatur. Quid ergo fiet, si quæ olim detestabilia sunt
1. Cor. 7. penes Dominum, ab his nos nunc arceat? Tempus, inquit, in collecto est. superest, vt
CAP. VI. qui matrimonia habent, tanquam non habentes, agant. [[35] Quòd si habentes oblitterare debent quod habent, quãto magis non habentes prohibentur repetere quod non habẽt: vt cuius maritus de rebus abiit, exinde quietem sexui suo nubendi abstinentia iniungat: quam pleræque Gentilium fœminarum [36] memoriæ charissimorum maritorum parcant. Cùm quid difficile videtur, difficiliora alios obeuntes recenseamus. [37] Quot enim sunt qui statim à lauacro carnem suam obsignant? [38] Quot item qui consensu pari inter se matrimonij debitum tollunt? Volũtariis spadonibus pro cupiditate cœlesti [39] saluo matrimonio abstinentia toleratur, quanto magis adempto? Credo enim difficiliùs saluum derelinqui, quàm amissum non desiderari. Durum planè & arduum satis, continentia sancta, fœminæ

A minæ post viri excessum, Dei causa, cùm Gẽtiles Satanæ suo & virginitatis, & viduitatis sacerdotia perferant? [40] Romæ quidem quæ ignis illius inextinguibilis imaginem tractant, auspicia pœnæ suæ cum ipso dracone curantes, de virginitate censentur. [41] Achææ Iun oni apud Ægium oppidum virgo sortitur: & [42] quæ Delphis insaniunt, nubere nesciunt. [43] Ceterùm viduas Africanæ Cereri assistere scimus, durissima quidem obliuione matrimonij adlectas. Nam manentibus in ęternum viris non modò thoro decedunt, sed & alias eis vtique ridentibus loco suo insinuant, adempto omni contactu vsque ad osculum filiorum: & tamen durante vsu perseuerant in tali viduitatis disciplina, quæ pietatis etiam sanctæ solatia excludit. Hæc diabolus præcipit, & auditur: prouocat nimirùm Dei seruos continentia suórum, quasi ex æquo. O continentiam gehennæ sacerdotem. Nam inuenit quomodo homines etiam boni sectationibus perderet: & nihil apud eum refert, alios luxuria, alios continentia occidere. [[44] Nobis continentia ad strumentum æternitatis demonstrata est à Domino salutis Deo, ad testimonium fidei, ad commendationem carnis istius exhibendæ superuenturo indumento incorruptibilitatis, ad sustinendam nouissimè voluntatem Dei. Super hæc enim recogites moneo, neminem, nisi ex Dei voluntate de seculo duci, si nec folium quidem ex arbore sine Dei volũtate dilabitur. Idem qui nos mundo infert, idem & educat necesse est. Igitur defuncto per Dei voluntatem, etiam matrimonium Dei voluntate defungitur. Quid tu restaures, cui finẽ Deus posuit? Quid libertatẽ collatam tibi, iterata matrimonij seruitute fastidis? Obligatus es, inquit, matrimonio, ne quæsieris absolutionem. Absolutus es matrimonio, ne quæsieris obligationem. [45] Nam etsi non delinquas renubendo, carnis tamen pressuram subsequi dicit. Quare facultatem continentiæ, quantum possumus, nõ diligamus? quãprimùm obuenerit, imbibamus: vt quod in matrimonio non valemus, in viduitate sectemur. Amplectenda occasio est, quæ ademit quod necessitas imperabat. Quantum fidei detrahant, quantum obstrepant sanctitati nuptiæ secundæ, disciplina Ecclesiæ & præscriptio Apostoli declarat, [46] cùm digamos non sinit præsidere, [47] cùm viduam adlegi in Ordinationem, nisi vniuiram, non concedit: aram enim Dei mundam proponi oportet. Tota illa Ecclesia, candida de sanctitate describitur. Sacerdotium viduitatis, & celebratum est apud Nationes pro diaboli scilicet æmulatione. [48] Regem seculi Pontificẽ Maximum rursus nubere, nefas est. Quantum Deo sanctitas placet, cùm illam etiam inimicus adfectat: non vtique vt [49] alicuius boni adfinis, sed vt Dei domini placita cum contumelia adfectans? [[50] Nam de viduitatum honoribus apud Dominum vno dicto eius per Prophetam expeditum: [51] Iustè facite viduæ & pupillo, & venite disputemus, dicit Dominus. Duo ista nomina inquantum despectui humano, intãtum diuinæ misericordiæ exposita, suscepit tueri. Pater omnium vide quàm ex æquo habetur, qui viduæ benefecerit. Quanti est vidua ipsa, [52] cuius adsertor Dominus disputabit? Non tantùm virginibus datum opinor, licet in illis integritas solida & tota sanctitas de proximo visura sit faciem Dei. Tamen vidua habet aliquid operosius: quia facile est non appetere quod nescias, & auersari quod desideraueris nunquam. Gloriosior continentia quæ ius suum sentit: quæ quid viderit, nouit. [53] Poterit virgo fœlicior haberi, at vidua laboriosior. Illa quod bonum semper habuit, ista quod bonum sibi inuenit. In illa gratia, in ista virtus [54] coronatur. Quædam enim sunt diuinæ liberalitatis, quædam nostræ operationis. Quæ à Domino indulgentur, sua gratia gubernantur: quæ ab homine captantur, studio perpetrantur. Stude igitur ad virtutem continentiæ, modestiæ, quæ pudori procurat: sedulitati, quæ nugas non facit: frugalitati, quæ seculum spernit. [55] Conuictum atque commercia Deo digna sectare, memor illius versiculi, sanctificati per Apostolum:

Margin: VII. (at "[Nobis continentia"); 1. Cor. 7. (at "Absolutus es matrimonio"); B (at "quæsieris obligationem"); 1. Timot. 2. / 1. Timot. 5. (at "cùm viduam adlegi in Ordinationem"); VIII. (at "[Nam de viduitatum"); C (at "sura sit faciem Dei")

[56] *Bonos corrumpunt mores congressus mali.* 1. Cor. 15.

Loquaces, otiosæ, vinosæ, curiosæ contubernales, vel maximè proposito viduitatis officiunt. Per loquacitatem inrepunt verba pudoris inimica: per [57] otium se veritate deducunt: per vinolentiam quiduis mali insinuant: per curiositatis æmulationem libidines conuehunt. Nulla huiusmodi fœminarum de bono Vniuiratus loqui nouit: Deus enim illis (vt ait Apostolus) venter est, ita & quæ ventri propinqua. Hæc tibi iam hinc commendo, conserua charissima, post Apostolum quidem ex abundanti retractata, sed tibi etiam solatio futura, quòd meam memoriam, si ita euenerit, in illis frequentabis.

ADNOTATIONES IACOBI PAMELII IN LIBRVM PRIMVM AD VXOREM.

1. AD Vxorem.] *Locus hic requirebat tractatum de coniugio Sacerdotum, eo quòd Tertullianus, quum Presbyter esset,* ad vxorem *hunc & sequentem librum scripserit: verùm differre maluimus ad lib. de Exhort. ad castitatem, Tom. 5. eo quòd non hunc, sed illum librum pro se (quamquam perperàm) allegent Magdenburgenses. Hoc hic sufficiat adserere, quòd etsi multi coniugati in ordinem Presbyterorum adlegerentur, numquam tamen, ne apud Græcos quidem, iam Presbytero permissum fuisse vxorem ducere; immò disertis verbis interdictum Canone Apost. 27. Eodem pertinent quæ suprà lib. de Cultu fœminarum cap. 9. num. 51. de continentia Clericorum adnotauimus.*

CAP. I.

2. Dignum duxi, dilectiss. mihi in Domino conserua, &c.] *Caput hoc primum non aliud est quàm libri totius Argumentum, quippè quo* suadet, vt post excessum suum renuntiet nuptiis: *atque adeò rectè etiã inscribi posset liber hic,* De Monogamia ad Vxorem. *Aliquãto autem agit hic modestiùs quàm in posterioribus libris de Castitate & Monogamia, Tom. 5. verùtamen omninò ab errore excusari non potest. Et fortaßis si coniecturæ aliquis sit locus, hic liber in caussa fuit, non secus atque B. Hieronymo simile scriptum quoddam, cur Roma Tertulliano discedendum fuerit, quòd errorem hunc mordicus vellet defendere. Verùm de eo latiùs tum dictis libris duobus, tum in Prolegomenis inter errores Tertulliani. Atqui & Trithemius & Paterniacensis ac Hirsaugiensis codices hoc huius libri initium collocarunt:* Dilectiss. in Domino conserua, &c. *Verùm ex Gorziensi codice suppleui quod deerat:* Dignum duxi.

3. Nam secularibus satisagentes sumus.] *Hoc est (vti adnotat Rhen.) in secularibus negotiis anxij & curiosi sumus.* Satisagentes, *pro:* satagẽtes; *quo verbo etiã alibi vtitur, imitatione Iureconsultorum, qui dicunt satis accipere, & satis præstare, & satis dare. Simili phrasi mox dixit:* Si talibus ordinamus, *id est (inquit idem) de tam leuibus & friuolis rebus* ordinamus.

4. & legatum quodammodò prælegare.] Prælegare *(inquit idem) pro priùs legare, dum videlicet adhuc sumus in vita. Iureconsultorum verbis vtitur, agens de hæreditate quæ morte relinquitur. Qui rectè etiam adnotauit Appositiuè legi debere:* admonitionem; *nam sequitur,* hoc meæ admonitionis fideicommissum.

5. vt solidum capere possis.] *Alludit (inquit Rhenan.) ad hæreditatis diuisionem in partes duodecim. Siquidem cui ex asse contingebat hæreditas, is* solidam *capiebat hæreditatem, hoc est totam & integram, nec vlla sui parte diminutam. At inter hæredipetas & captatores, quidam etiam dextante, hoc est decima parte, nonnulli deunce, hoc est vndecima parte hæreditatis, cogebantur esse contenti. Similiter dixit Tom. 5. lib. de Monogamia sub finem:* ex testamento Dei solidum nõ posse capere.

6. Fideicommissum.] Fideicommissum *(inquit idem) Iureconsulti vocant, vltimæ voluntatis executionẽ, quæ per verba deprecatoria amico iniungatur, qualia sunt, Peto, cupio, rogo, & similia. A fide hæredis cui committitur, nomen habet. Vnde* fideicommissarij *dicti. Hæreditas* fideicommissaria *etiam fiduciaria appellatur Vlpiano. De discrimine* fideicommissorum *& legatorum, prolixa apud Iureconsultos disputatio. Libros certè tres videre est in Digestis seu Pandectis Iustiniani 30. 31. & 32. Titulo de* legatis & fideicommissis, *ad quos in Paratitlis adnotauit Cuiacius hanc vtriusque differentiam: Quòd* Legatum *donatio sit testamento hæredi mandata,* fideicommissum *verò liberalitas, quæ verbis precariis, vel alio quocunque indicio voluntatis precariæ, in aliquem confertur etiam ex intestato.*

7. cui sit honor, gloria, &c.] *Rursum hîc more suo ex duobus locis Apocalypsis 5. & 7. istud desumpsit. Nam priori loco legitur:* honor, gloria, potestas; *posteriori:* claritas *& virtus, pro quorum postremo hîc legitur:* dignitas; *nam & magistratum vox Græca* δύναμις *significat. Addit etiam aliunde:* nunc, *fortaßis ex Epistola Iudæ, qui subdit;* nunc, & in secula seculorum. Amen.

8. post excessum nostrum.] Excessum *rectè Rhenanus mortem interpretatur. Sic enim & infrà cap. 6.* post viri excessum; *& lib. adu. Valentin. Tom. seq.* vbi post excessum omninò non nubitur. *Quo loco adnotauit, etiam Suetonium sic loqui solitum. Adde & B. Cyprianum epist. 4. ac 31. & lib. ad Demetr.*

9. renunties nuptiis.] *Asconius Pedianus (inquit Rhenan.) docet* renunciationem *esse recusationem eius rei, quæ in placito & promißione venerat. Sic dixit Hospitium* renuntiare *Cicero. Hinc illud nostrum:* Renuntiamus *diabolo & pompis eius. Et illud ipsius Auctoris infrà cap. 5. lib. de Coron. milit.* contestamur nos renũtiare diabolo & pompæ & angelis eius. *de quo interim latiùs infrà Tom. seq. lib. de Baptismo. sic & infrà cap. 4.* quia & luxuriæ & ambitioni renuntiamus.

10. translatis scilicet in angelicam qualitatẽ, &c.] *Ita (inquit Rhenan.) & lib. de Habitu muliebri:* Nam & vobis eadẽ tunc substantia angelica repromissa. *Respicit locum qui est Matth. 22. cap. integer locus sic habet. In resurrectione autem neque nubunt neque nubentur; pro quo dixit:* nulla restitutio nuptiarum in diem resurrectionis repromittitur, *sed erunt sicut Angeli Dei; quò pertinet quod præmissum est. Occasionem autem quæstionis Sadducæorum proponit, quum dicit:* illa quam septem fratribus per successionem nupsisse voluerunt, *tamquam de fide eorum dubitans.*

11. illam confusurus.] *De simili phrasi habes Adnot. nostras in B. Cyprian. Epist. 63. nu. 47. vbi tractatur illud Marci 8. Qui me* confusus *fuerit*, confundetur eum, &c. *Porrò de errore Tertulliani, quo Digamiam vocat hîc* confusionem, *& mox cap. 4.* contumeliam, *item* dedecus voluptuosum, *&* tam sputca, *in Prolegomenis nostris inter eius errores. Eodem pertinet quod infrà cap. 5. dicit:* Nubebant & emebant, insigniora ipsa carnis & seculi vitia; *item:* quæ olim detestabilia sunt apud Dominum.

CAP. II.

12. Non quidem abnuimus, &c.] *Secundo huic capiti inscriptionem damus:* Quòd secundas nuptias videatur scriptura non adprobare; *in quo interim vel maximè Montanizat, Monogamiæ (vel Rhenano etiam teste) patronum agens, dum scribit* coniunctionem viri & fœminæ à Deo permissam, vnam tamen; *adserens argumentum ex Genesi, quòd* Adam vnus Euæ maritus, & Eua vna illius vxor, vna mulier, vna costa; *de cuius vero & sano intellectu latiùs libris supracitatis, aut in Prolegomenis.*

13. sed

13. sed etiam plurifariam matrimoniis vti fas fuit.] *De hoc ita B. August. lib. de Bon. coniugali cap. 15. Antiquis iustis non fuit peccatum, quòd* pluribus fœminis vtebantur; *nec contra naturam hoc faciebant, quum non lasciuiendi caussa, sed gignendi hoc facerent; nec contra morem, quia eo tempore ea fiebant; nec contra præceptum, quia nulla lege erat prohibitum. Intelligit autem Abraham & Iacob Patriarchas.*

14. Erant & concubinæ.] *Quòd propriè* concubinæ *nõ fuerint, sed secundariæ vxores, Abrahæ Agar, & Iacob Bala & Zelpha, BB. Chrysostomus & Augustinus disertis verbis comprobant, vel ex illo Genes. 16. Et dedit eam viro suo vxorem. & Gen. 30. Deditque illi Balam in coniugium. De* concubinis *Salomonis Regis alia ratio; nam in peccatum illi eas imputat B. August. lib. 5. Locutionum, in illud Deuter. 17. Non habebit Rex vxores plurimas, quæ alliciant animam eius; faciens vim in voce: plurimas. nam plures etiam Dauid vxores habuerat. Atqui* passiuam licentiam, *omnibus vsurpatam intelligit more suo, de quo latiùs infrà Tom. sequ. sub finem lib. de Carne Christi.*

CAP. III.

15. Sed non ideò præmiserim de libertate vetustatis, &c.] *Titulum huius capitis scripsimus:* Quòd etsi bonum sit matrimonium, continentia tamen maius sit bonum. *Tractat autem id argumenti multo latiùs ex eadem Apostoli scriptura infrà T. 5. lib. de Exhort. castit. quò Lectorem remittimus.*

16. qui inter cetera peruersitatum suarum, &c.] *Hauddubiè Marcionem notat (vti etiam adnotauit Rhenanus.) Apud illum enim, vt scribit lib. 1. ad eundem:* Non tinguitur caro, nisi virgo, nisi vidua, nisi cœlebs, nisi diuortio baptisma mercata. *Vbi de nuptiis nusquam prohibitis latiùs.*

17. Sed etiam in persecutionibus, &c.] *Facit hoc ad initium erroris Tertulliani, de quo scripsit librum* De fuga in persecutione: *sed paulo mitiùs hic loquitur quàm lib. de Coron. milit. Vnde mihi fit verisimile, hunc & sequentem librum illo priùs conscriptos, maximè quum nulla in istis mentio* Paracleti. *Non malè autem Rhenan. interpretatur* compressum *in tormentis, &* distortum *in equuleo: Qui etiam rectè illud:* Quid enim necesse est mori mihi? *sic distinguit, vt quæsitiuè legatur. Nam obiectio est fugientis in persecutione; quasi dicat: Christus neminem ad hoc cogit vt moriatur, qui dixit: Fugite de ciuitate in ciuitatem. Quemadmodum & illud:* Si ploro, bonum est, si timeo, *sic interpretatur:* Si *instante persecutione* deploro *propriam imbecillitatem, quòd corpus videlicet non sufficiat tormentis sustinendis,* bonum est. Si timeo, *subaudi tormenta, ne scilicet propellar ad negationem,* bonum est. *nam vt antè dixi, priores clausulas plerumque repetere oportet.*

18. dissuasio est infimorum.] *Ita lego ex 1. cod. MS. Vatic. pro eo quod Rhenan.* infirmorum; *ac si infirma voce minus bona atque imperfecta. Item ex 2. Vatic.* Porrò planè bonum, *pro:* plenè, *quòd illud Auctori in eodem etiam significatu magis sit vsitatum.*

19. & meliorum donationum sectatores simus.] *Contra quàm solet verti Latinè* donationes; *quod noster interpres 1. Corinth. 12. retenta voce Græca* charismata.

20. Fœlicem illum, qui similis Pauli exstiterit.] *Locus contra illos, qui Paulum Apostolum coniugatum fuisse adserere nõ verentur: sed quia apertiùs istud 1. Cor. 7. exponit infrà lib. de Exhort. ad cast. eodem Lectorem remittimus, idque eo magis, vt constet de vera Auctoris sententia, quod ad coniugium Sacerdotum adtinet, & maximè ad lib. de Monogamia, vbi disertis verbis præter Petrum:* ceteros (*inquit*) Apostolos aut spadones intelligi necesse esse aut continentes.

CAP. IIII.

21. Sed carnem legimus infirmam, &c.] *Inscriptionem huic capiti damus:* Quòd neque carnis, neque seculi necessitas ad nuptias cogat.

22. Legimus tamen & spiritum firmum.] Firmum *vertit Matth. 26. pro eo quod* promptum *noster interpres, Græcè* πρόθυμον, *ad cuius significationem iste magis accedit.*

23. ætatis officia defendit.] *Sic (inquit Rhenan.) etiam alibi sæpè loquitur, nonnunquam cum Datiuo. Vt in lib. de Resurr. carn.* Corruptionem (*inquit*) perpetuam veteri defendat.

24. Sororum nostrarum.] *Hoc est (inquit idem) Christianarum. Similiter lib. de Anima, T. sequ.* Soror quædam reuelationum charismata sortita.

25. malunt enim Deo nubere.] *Potest hoc & de Viduis, & de Virginibus intelligi, quemadmodum latiùs infrà lib. de Velandis Virg. nu. 1.*

26. volatica desideria.] *Similiter alibi dixit Auctor:* propter vnius anni volaticum gaudium. Compensans *autem (inquit Rhenan.) veluti pensatione facta æternorum bonorum cum mundanis istis & transitoriis. Qui etiam adnotat illud:* videlicet, *ironicum esse, nempè pro: Scilicet. Item* tolerandæ vitæ *accipi, pro:* sustinendæ, *seu potiùs* sustentandæ.

27. qui prohibet de crastino victúque curare.] *Paucis expressit illud Matth. 6. Nolite solliciti esse, dicentes: Quid manducabimus, aut quid bibemus, aut quo operiemur? nam omnia illa* victus *nomine intelligit, tum hic, tum suprà lib. de Idolol. cap. 12. vbi pro:* curare, *transtulit:* cogitare.

28. non Gallicos vultus.] *Propter candorem (inquit Rhen.) præsertim si cum Græcis, Syris, Hispanis, aut etiam Italis hodie comparentur. D. Hieron. ad Furiam: Nec candidulus & rubicundus assecla adhæreat lateri tuo. Et ad Demetriadem: Eunuchorum quoque tibi (inquit) & puellarum & seruulorum mores magis eligantur quàm* vultuum *elegantia. Idem ex Lactantio docet:* Gallis *nomen obuenisse Galatis à candore corporis, ad quod alluserit Maro, cùm caneret:*

-Tum lactea colla
Auro innectuntur. -

Potuisset enim alioqui dicere, candida. Sed & Amm. Marcellinus: Celsioris (inquit) staturæ & candidi penè Galli *sunt omnes, & rutili, luminúmque toruitate terribiles, auidi iurgiorum, & sublatiùs insolentes. Intelligit itaque* Gallos *assectas seu famulos. Prima editio in margine habebat:* mulos, *pro:* vultus, *quòd magis placet, eo quòd lib. sequ. cap. 8. nu. 57. legatur:* & mulabus & cinerariis peregrinæ proceritatis. *quem similem huic locum esse Rhen. adnotauit. Nihil tamen in contextu immutaui, eo quòd 3. MS. Vatic.* vultus *legant.*

29. nec Germanicos baiulos.] *Hoc est (inquit idem) lecticarios seruos, qui in lectica aut sella gestent. Ad hanc operam ob staturæ proceritatem,* Germanis *vtebantur, olim etiam Syris: Vnde Iuuenalis,*

Nec quæ longorum vehitur ceruice Syrorum.

Aiunt antiquitatis periti lecticam istiusmodi gestatoriam non absimilem sandapilæ fuisse, qua mortui hodie efferuntur, sed obductilem velis, si ita res postulasset, adfixis etiam

infernè sustentaculis, quæ nunc suspendi, nunc demitti possent, siquando baiulos interquiescere necessitas coëgisset, denos plerumque vel duodenos, quibus etiam recentes succedebant Vicarij. Nam non per vrbem modò, verùm etiam per agros magna itinera huiusmodi gestatione conficiebantur. Seneca epist. 80. Idem quoque de istis licet omnibus dicas, quos supra capita hominum, supra quamque turbã delicatos lectica suspendit. Idem alibi: Non faciet (inquit) te beatum turba seruorum lecticam tuam per itinera Vrbana aut peregrina portantium. Et rursum alio loco: Quotiens occurrit domus splendida, cohors culta seruorum, lectica formosis imposita calonibus. Porrò Romanus Pontifex vsum lecticæ ex antiquitate retinuit, vt alia multa, fauentibus & concedentibus hoc Imperatoribus, Flauio Constantino Magno, & ceteris qui hunc insecuti sunt. Nam de vehiculo, siue sella curuli, clarum testimonium habemus ex Ammiano Marcellino. Denique Romæ baiulos agunt hodiéque Germani, Pontificij corporis gestatores ex cohorte illa stipatorum Palatina, quam à multis iam annis Romani Pontifices alunt.

CAP. V.

30. Adiiciunt quidem sibi homines caussas, &c.] Inscripsimus hoc caput: Quòd nec liberorum procreatio necessaria sit. Quamquam autem paulopòst malit legere Rhenan. ociosum est, nos: odio sum retinuimus cum MS. & excusis codicibus. Pro eo autem quod est: isto seculo eximi, legunt MS. 3. Vat. cod. excuti. sed pro priori lectione facit illud suprà lib. de Spectac. cap. 28. exire de seculo. Ibi denique, Nimirùm necessaria, rursum ironiam esse adnotauit Rhenanus.

31. quæ legibus locantur.] Vtitur hîc (inquit Rhenan.) Metaphora locantis aliquid vt fiat, velut is facit qui domum construendam alicui locat, qui conducere dicitur, & redimere. Quemadmodum verò locator conductori re perfecta pactam mercedem exoluit, sic & leges patribus ob filios procreatos præmium conferunt. q. d. Nisi inuitaret homines propositum præmium, nemo liberos tolleret. Quod magis placet, quàm quod Adnot. suis in lib. de Exhor. cast. censet legendum: cogantur, eo quòd illic similiter dicat: ad quos suscipiendos legibus compelluntur homines. Inter quas (præter eas, de quibus suprà Apolog. cap. 4 num. 52.) erat illa xij. Tabularum: Censores, cœlibes esse prohibunto. Item illa Platonis lib. 6. de Leg. qua eos qui annis XXXV. peractis coniuges nec haberent, nec habere vellent, pecuniis & honoribus mulctauit. Vide autem etiam de pœnis cœlibum infrà Tom. 5. sub finem lib. de Monogamia.

32. in illa die expeditionis.] Dies expeditionis, vti ad marginem adnotauit Rhenanus, dies vltimi iudicij. Siue autem paulopòst legas: posteritatis gratia nubet, cum excusis, siue: nubebit, cum MS. 3. Vatic. perinde est.

33. sed quum dicit, Nubebant & emebant.] Etiam hîc memoria lapsus videtur Auctor, dum Sodomæ & Gomorrhæ adscribit, quod Christus narrat de diebus Noë, Matth. 24. quamquam etiam ibi non dicatur quicquam de iis qui emebant. Rectiùs lib. de Monog. T. 5. infrà sub finem. omissa emptione: Nubant (inquit) huiusmodi in finem, vsque, vt in ista confusione carnis, sicut Sodoma & Gomorrha & diluuij dies, ab illo vltimo exitu seculi deprehendantur.

34. Etenim illa tunc cæcitas, &c.] Illa (inquit Rhenan.) cæcitas, videlicet non curantium Deum, sed nubentium & ementium, accidit ante tot secula, mundo adhuc propemodum recenti, in cuius finem nos incidimus. hoc vult dicere. Pertinet etiam hoc ad errores Tertulliani.

CAP. VI.

35. Quòd si habentes, oblitterare debent, quod habent, &c.] Huic capiti titulum facimus: Quòd imitari debeant & Christianarum & Gentilium fœminarum continentiam.

36. memoriæ chariss. maritorum parcant.] Parcant (inquit Rhenan.) hoc est seruent. Translatione sumpta ab hominibus frugi, qui rebus suis parcè vtuntur, malentes quod habent seruare, quàm inutiliter prodigere. Ipse cũ Accusatiuo construit, vt sit parcant, pro: comparcant, nisi mauis parentant.

37. Quot enim sunt qui statim à lauacro carnem suam obsignant] Siquis alius, certè hic locus, antiquiss. Votum continentiæ significat, de quo latiùs suprà li. de Cultu fœminarum, cap. 6. nu. 51. & infrà lib. de Velan. virg. nu. 1. Simile est illud lib. de Patientia suprà cap. 13. Spadonem voluntarium ad regna cœli leuat.

38. Quot item qui consensu pati inter se matrimonij debitum tollunt.] Simile est illud infrà lib. de Veland. virg. cap. 10. Siue qui ex consensu contumeliam communem iam recusauerunt. Istud autem pertinet ad continentiam coniugum, quam pari inter se consensu in primitiua Ecclesia vouentes, ita debitum matrimonij sibi mutuò remittunt, & quodammodò tollunt. Atque id imprimis vsitatum fuit in iis, qui ad sacros adlegebantur ordines, iam antea coniugati; atque adeò & de Tertulliano vt idipsum credam, facit quod ad Vxorẽ haudubiè à se absentem, hos duos libros scripserit: maximè quum constet in Ecclesia Latina id iam ab ætate Apostolorum etiam ex præcepto obseruatum fuisse. Quò pertinet imprimis illud Decretum Clement. Romani Papæ I. Quòd si post ordinationem ministro altaris contingat proprium inuadere cubile vxoris, sacrarij non intret limina. & quæ in illud commentatus est Franciscus Turrianus li. 5. pro Epist. Pontific. cap. 12. nominatim ex B. Sixto Papa 3. lib. de Castit. De quo vide plura suprà lib. de Cultu fœminar. cap. 9. nu. 51. vbi etiam de Spadonibus voluntariis.

39. saluo matrimonio.] Facit hoc pro altera Ecclesiæ sententia, quæ etiam matrimonium saluum agnoscit in B. Virgine & Ioseph, etiamsi in abstinentia seu continentia perpetua vixerint, atque adeò etiam in reliquis consensu pari continentibus. Ibi autem: Durum planè & arduum, Ironiam iterum adnotauit Rhenanus, qui quamquam malit legere: continentia sanctę fœminæ, mihi id non placet. facit enim magis ad institutum illud: continentia sancta, fœminæ post viri excessum, Dei causa.

40. Romæ quidem quæ ignis illius inextinguibilis, &c.] Aliis verbis hoc expressit sub finem libri de Monogamia mox citati: Sunt & quæ de tota continentia indicent nos virgines Vestæ, & Iunonis Achaicæ, & Apollinis Pythij. Item lib. de Exhort. castit. Noueram virgines Vestę apud Achaię ganeum, & atrocis apud Delphos. Atqui de Vestalibus vide suprà Apolog. cap. 26. num. 420.

41. Acheæ Iunoni apud Ægium oppidum virgo sortitur.] Antea erat: Aceæ (inquit Rhenan.) nos scripsimus: Acheæ. Nam Ægium oppidum est Achaiæ, vbi colebatur Iuno. Auctor Plinius & alij. Huius Iunonis ex hoc loco facit mentionem Hieronymus in Epist. ad Gerontiam, apud quem legitur in peruulgatis editionibus, Iunonisque Achiuę. Gyraldus hist. Deorum syntag. 3. legit, & probat lectionem: Acreæ Iunoni. Verùm placet

cet magis Rhenani lectio, quòd non solùm excusi, sed & MS. cod. legunt, lib. de Exhort. castit. Iunonis Achaicæ, *sicuti etiam apud B. Hieronymum retinendum puto:* Achiuæ, *pro eo quod Erasmus legendum censet:* Argiuæ. *Idem quidem ab illo repetitur adu. Iouin. lib. 1. sed dumtaxat:* Iunonis virgines *vocat.*

42. & quæ Dephis insaniunt.] Antistites *has vocat lib. de Monog.* Apollinis Pythij. *Vbi de iis latius.*

43. Ceterùm viduas Africanæ Cereri, &c.] *Similiter lib. de Exhort. castit. paulò clariùs:* Fœminas verò Cereris Africanæ, cui etiam sponte abdicato matrimonio, adsenescunt, exinde adempto contactu masculorum, vsque ad oscula filiorum. *& paucioribus lib. de Monog.* Cereris sacerdotes viuentibus etiam viris & consentientibus, amica separatione viduantur. *Ex quo loco constat etiam hic legendum:* eis vtique viuentibus, *pro:* ridentibus. *Atqui quum & hic & locis duobus modò citatis nominatim legant codices omnes* Cereri, *etsi non placeat coniectura eruditiss. D. Pithæi (de qua suprà Apolog. cap. 24. nu. 383.) qua legendum censet:* cœlesti; *tamen in hoc ei assentior, vt* Deam cœlestem *existimem eandem, quæ hic* Africana Ceres *nũcupatur. Siue autem legas paulopòst:* pietatis sanctæ solatia *cum excus. siue.* sancta *cum 3. MS. Vatic. cod. perinde est.*

Cap. VII.

44. Nobis continentia ad strumentũm æternitatis demonstrata est, &c.] *Inscriptionem huic capiti damus:* Quòd etiam Scriptura videatur dehortari secundas nuptias. Strumentum *autem (inquit Rhenan.) pro instrumento, etiam alibi vsurpatum, vt* structus *pro* instructus, *&* structiùs *aduerbialiter, pro:* instructiùs.

45. Nam etsi non delinquas renubendo, &c.] *Hinc patet nondum omninò Montanistam fuisse Tertullianum, quum hæc scriberet, sed amore continentiæ vehementiùs scripsisse: quemadmodum etiam B. Hieron. Epist. modò citata ad Gerontiam de Monogamia. Quamuis enim adludat ad verba Apostoli, tamen adsertiuè dicta verba pronuntiat, addendo de Apostolo:* carnis tamen pressuram subsequi dicit. *Omninò tamen illud ab errore excusari non potest quod subdit:* Quantum fidei detrahant, quantum obstrepant sanctitati nuptiæ secundæ, &c. *ad quæ, aliáque eiusce modi respondebimus infrà, aut libris supracitatis, aut inter Prolegomena.*

46. quum digamos non finit præsidere.] Præsidebant *(inquit Rhenan.) Presbyteri & Episcopi: vnde* Præsidentes *dicti. Tertull. lib. de Coron. milit. loquens de Eucharistia:* Nec de aliorum (*inquit*) manu quàm Præsidentium sumimus. *Adludit autem ad locum qui est ad Titum cap. 1. Vnius vxoris vir. Vide similem locum Apolog. cap. 34.* Præsident quique probati seniores; *vbi de auctoritate Episcoporum latius num. 503. Atqui de hoc scriptura loco latius infrà dictis libris de Cast. & Monogamia.*

47. quum viduam adlegi in Ordinationẽ, &c.] *Quod hic* Ordinationem *vocat (inquit Rhenan.) in lib. de Veland. virg. vocat* sedem. Ad quam *(inquit)* sedem præter annos sexaginta non tantùm vniuiræ, *id est* nuptæ aliquando eliguntur. *Respicit autem locum qui exstat ad Timoth. priore epist. cap. 5. Quod autem hic* Ordinationem, *illic:* Viduatum *vocat, &* sedem viduarum. *Verùm de hoc etiam vbi suprà, lib. de Castit. erit dicendi locus ad illud sub finem:* Quanto igitur & quæ in Ecclesiis ordinari solent.

48. Regem seculi Pontificem Maximum, &c.] *Idem repetit dicto lib. de Exhort. cast. vbi hac de re tractabitur, & aliquid etiam dicetur Tomo sequ. lib. de Præscrip. adu. hæres. cap. 40. nu. 241.*

49. vt alicuius boni adfinis.] *Ita suprà lib. de Patientia:* Nunquid impatientes pacis adfines, *& T. seq. lib. adu. Hermog.* boni & mali adfinem.

Cap. VIII.

50. Nam de viduitatum honoribus, &c.] *Postremo huic capiti titulum imposuimus:* De Viduitatis honoribus.

51. Iustè facite viduæ & pupillo.] *Vtrique adscribit quod Isai. secundo loco ponitur* δικαιώσατε. *nam apud illum sic legitur:* Iudicate pupillo, & iustificate viduam. *Legimus autem mox ex 3. Vat. cod.* qui viduæ benefecerit, *pro:* benefecit.

52. cuius adsertor Dominus.] Asertor *(inquit Rhenan.) vindex est, qui aliquem vindicat in libertatem. Hic pro patrono, qui hominem tuendum suscipit. Ita lib. 1. in Marc.* talis adsertor etiam damnaretur in seculo, nedum plagiator.

53. Poterit virgo fœlicior haberi, at vidua laboriosior, &c.] *His & præcedentibus ac sequentibus verbis indicat, quo sensu infrà dicat lib. de Veland. virg. cap. 10.* Non enim & continentia virginitati antistat, &c. *Vbi de hoc latiùs nu. 83. Similis etiam locus est suprà lib. de Patient. c. 13. nu. 85. & B. Hieronymi complures.*

54. virtus coronatur.] *Pertinet hoc ad coronam seu præmium* virtutum, *de qua suprà lib. de Patient. cap. 11. nu. 73. & 75. & lib. ad Martyras cap. 3. nu. 43.*

55. Conuictum atque commercia, &c.] *Similiter (vti etiam adnotat Rhenan.) B. Hieronym. ad Eustochium: Eas autem (inquit) virgines & viduas, quæ ociosè & curiosæ domos circumeunt matronarum, quæ rubore frontis abstrito, parasitos vincunt mimorum, quasi quasdam pestes abiice.* Corrumpunt bonos mores confabulationes pessimæ. *Nulla illis nisi ventris cura est, & quæ ventri sunt proxima. Istiusmodi hortari solent, & dicere: Mi catella, rebus tuis vtere, & viue dum viuis, & nunquid filiis tuis seruas? Vinosæ atque lasciuæ quiduis mali insinuant, ac ferreas quoque mentes ad delicias emolliunt.*

56. Bonos corrumpunt mores.] *Hunc Menandri versum* sanctificatum *(vti loquitur Auctor) per Apost. 1. Cor. 15. sic citat in Tractat. de Simpl. Prælat. seu de Vnitate Ecclesiæ B. Cyprian. martyr.* Corrumpunt ingenia bona confabulationes pessimæ. *Et in sequ. lib. rursum Tertull.* Bonos corrumpunt mores confabulationes malæ.

57. per otium se veritate deducunt.] *Sic iterum legimus ex 3. MS. Vatic. ac si dicat:* se à veritate deducunt, *pro eo quod substituit ex collatione Gorziensi Rhen.* securitatem inducunt.

ARGVMENTVM LIBRI SECVNDI AD VXOREM PER IACOBVM PAMELIVM.

CRIPTO *ad Vxorem Libro præcedenti, respectu humanæ infirmitatis ad secunda consilia conuersus, hunc quoque Librum ad eam scripsit, quo vti saltem à matrimonio cum Gentilibus abstineat, adhortatur.*

I. *Atque imprimis id ex Apostoli præcepto vrget, qui nubendi disciplinam præscribendo, non suadet, sed iubet, vt tantùm in Domino nubant.*

II. *Neque verò sibi quemquam blandiri debere de illo eiusdem Apostoli: Siquis frater infidelem habet vxorem, & illa matrimonio consentit, ne dimittat eam, &c. quia manifestũ est eos fideles designari, qui in matrimonio Gentili à gratia Dei inuẽti fuerint.*

III. *Proinde fideles Gentilium matrimonia subeuntes, stupri reos esse, & arcendos ab omni communicatione fraternitatis.*

IIII. *Maximè, quum Gentili iuncta fœmina Domino pro disciplina satisfacere nõ possit, si statio facienda sit, si ieiunia obseruanda, si procedendum erit. Quis enim coniugem suam nocturnis conuocationibus aut sollemnibus Paschæ abnoctantem substinebit? quis ad conuiuium Domini, cùm quod infamant, sine suspicione dimittet?*

V. *Et vt aliqui nostra sustineant, hoc esse delictum, quòd Gentiles nostra nouerunt? Quomodo enim latebis (inquit) cùm lectulum, cùm corpusculum tuum signas, cùm etiã per noctem oratum consurgis? Nec sciet maritus, quid secretò ante omnem cibum gustes? & si sciat, panem non illum credit esse qui dicitur.*

VI. *Deinde, quum moretur Dei ancilla cum Laribus alienis, de cuius manu desiderabit, de cuius poculo participabit? Quid maritus suus illi, aut illa quid marito suo cantabit? quæ Christi inuocatio? quæ fomenta fidei de scripturarum interlectione? vbi diuina benedictio?*

VII. *Aliam verò esse rationem, si hæc eis quoque euenire possint, quæ in matrimonio Gentilis fidem adeptæ sunt: quia faciliùs tales lucrifiunt, eo quòd ratum sit apud Deum matrimonium.*

VIII. *Quid? quòd etiam Iure serui foras nubere interdicantur; & censeantur seruituti vindicandæ, quæ cum alienis seruis post dominorum denuntiationem in consuetudine perseuerauerunt.*

IX. *Fœlix econtrariò esse matrimonium, quod Ecclesia conciliat, confirmat oblatio, duorum fidelium; qui simul orant, simul ieiunia transigunt; vbi sacrificia sine scrupulo, non furtiua signatio, non muta benedictio.*

Ceterùm, præterquàm quòd præcedentis libri nominatim hîc fiat mentio, & non semel imitetur Auctorem, verbis penè iisdem B. Hieronymus locis infrà citatis, etiam hunc viderunt MS. iam olim Trithemius & Politianus. Æditus verò fuit primùm cum Scholiis, deinde & Adnotationibus à Rhenano; at nunc & denuò castigatus ad tria MS. Vaticana exemplaria, & Adnotationibus auctus.

A

Q. SEPTIMII FLORENTIS TERTVLLIANI AD VXOREM, DE MATRIMONIO CVM GENTILIBVS, Liber secundus.

PROXIME tibi, dilectissima in Domino conserua, quid foeminæ sanctæ, matrimonio quacunque sorte adempto, sectandum sit, vt potui, prosecutus sum. Nunc ad secunda consilia conuertamur, respectu humanæ infirmitatis, quarundam exemplis admonentibus, quæ diuortio, vel mariti excessu, oblata continentiæ occasione, non modò abiecerunt opportunitatem tanti boni, sed ne in nubendo quidem rursum disciplinæ meminisse voluerunt, vt in Domino potissimùm nuberent. Itaque mihi confusus est animus, ne qui te nuper ad vniuiratus & viduitatis perseuerantiam hortatus sum, nunc mentione nuptiarum, procliuum tibi labendi ab altioribus faciam. Quòd si integrè sapis, certè scis id seruandum tibi esse, quod sit vtilius. Quod verò difficile est, & non sine necessitatibus & hoc maximum propositum vitæ supremi præsidij, nec mihi de isto quoque referendi ad te causæ fuissent, nisi grauiorem meam sollicitudinem comprehendissem. Nam quanto grandis est cōtinentia carnis, quæ viduitatem ministrat, tanto si nō sustineatur, ignoscibilis videri potest. difficilium enim facilis est venia. Quanto autem nubere in Domino perpetrabile est, vti nostræ potestatis, tanto culpabilius est non obseruare quod possis. Eò accedit, quod Apostolus de viduis quidem & innuptis, vt ita permaneant suadet, cùm dicit: Cupio autem omnes meo exemplo perseuerare. De nubendo verò in Domino, cùm dicit, Tantùm in Domino, iam non suadet, sed exertè iubet. Igitur in ista maximè specie nisi hoc sequimur, periclitamur: Quia suasum impunè quid negligas, quàm iussum, quòd illud de consilio veniat, & voluntati proponatur: hoc autem de potestate descendat, & necessitate obligetur: illic libertas, hic contumacia delinquere videatur. [Igitur cùm quædam istis diebus nuptias suas de Ecclesia tolleret, id est, Gentili coniungeretur: idque ab aliis retrò factum recordarer, miratus aut ipsarum petulantiam, aut consiliariorum præuaricationem, quòd nulla scriptura eius facti licentiam proferrent, Nunquid, inquam, de illo capitulo sibi blandiuntur, primæ ad Corinthios, vbi scriptum est: Si quis frater infidelem habet vxorem, & illa matrimonio consentit, ne dimittat eam. Similiter mulier fidelis, infideli nupta, si consentaneum maritum experitur, ne dimiserit eum: Sanctificatur enim infidelis vir à fideli vxore, & infidelis vxor à fideli marito: ceterùm immundi essent filij vestri. Hanc monitionem fors fidelibus iniunctis simpliciter intelligēdam putent, etiam infidelibus nubere licere, qui ita interpretantur. Absit vt sciens se circumscribat. Ceterùm manifestum est scripturam istam eos fideles designare, qui in matrimonio Gentili inuenti à Dei gratia fuerunt, secundum verba ipsa: Si quis inquit, fidelis vxorē habet infidelem. nō dicit, vxorē ducit infidelem: ostendit iam in matrimonio agētem mulieris infidelis, mox gratia Dei cōuersum perseuerare cum vxore debere: scilicet propterea, ne qui fidem cōsecutus, putaret sibi diuertendum esse ab aliena iam & extranea quodammodò foemina. Adeò & rationem subiicit in pace nos vocari à Domino, & posse infidelem à fideli per vsum matrimonij lucrifieri. Ipsa etiā clausula hoc ita intelligendum esse confirmat, Vt quisque, ait, vocatur à Domino, ita perseueret: vocantur autē Gentiles, opinor, nō fideles. Quòd si de fideli ante matrimonium pronunciasset absolutè, permiserat sanctis vulgò nubere. Si verè permiserat, nunquam tam diuersam atque contrariam permissui suo pronunciationem subdidisset, dicens: Mulier defuncto viro libera est, cui vult nubat, tantùm in Domino. Hic certè nihil retractandum est: nam de eo quod tractari potuisset, Apostolus cecinit: ne, quod ait, cui velit nubat, malè vteremur, adiecit, tantùm in Domino, id est, in nomine Domini, quòd est indubitatè Christiano. Ille igitur Apostolus sanctus, qui viduas innuptas integritati perseuerare mauult, qui nos ad exemplum sui hortatur, nullam aliam formam repetundarum nuptiarum nisi in Domino præscribit, huic soli conditioni continentiæ detrimenta concedit: Tantùm, inquit, in Domino. Adiecit pondus legi suæ, Tantùm. Quo sono & modo enuncia-

Marginalia: CAP. I. — 1. Cor. 7. — B — Vbi suprà. — 11. — 1. Cor. 7. — C — Ibidem. — Vbi suprà. — Ibidem.

ueris dictum istud, onerosum est: & iubet & suadet, & præcipit & hortatur, & rogat & cō- D
minatur.[16] detractata & exerta sententia est, & ipsa sui breuitate fœcūda. Sic solet. Diuina,
vxor, statim obserues. Quis enim alius possit pericula multa, & vulnera fidei in huiusmodi
nuptiis quas prohibet Apostolus prouidisse: & primò quidē carnis sanctæ in carne Gen-
tili inquinamentū præcauisse? Hoc loco dicet aliquis, Quid ergo refert inter eum qui in
matrimonio Gentilis à Domino allegitur, & olim, id est, ante nuptias fidelem, vt non
proinde carni suæ caueāt? alter arceatur à nuptiis infidelis, alter in his perseuerare videa-
tur: cur si à Gentili inquinamur, non & ille disiungitur, quemadmodū iste non obligatur?
Respondebo si spiritus dederit, ante omnia allegans Dominum magis ratum habere ma-
trimonium nō contrahi, quàm omninò disiungi: denique diuortium prohibet, nisi stupri
causa, continentiam verò commendat. Habet igitur ille perseuerandi necessitatem, hic
porrò etiam non nubendi potestatem. Tum si secundum scripturam qui in matrimonio
Gentilis à fide deprehenduntur, ac propterea nō inquinantur, cum ipsis alij quoque san-
ctificantur: sine dubio isti, qui ante nuptias sanctificati sunt, si extraneæ carni cōmiscean-
tur, sanctificare eam non sint deprehensi. Dei autē gratia illud sanctificat, quod inuenit.
Ita quod sanctificari non potuit, immundum est: quod immundum est, cum sancto non
habet partem, nisi vt de suo inquinet & occidat. [[17] Hæc cùm ita sint, fideles Gentilium
III. matrimonia subeuntes, [18] stupri reos esse constat, & [19] arcendos ab omni cōmunicatione
1. Cor. 5. fraternitatis, ex litteris Apostoli dicentis, cum eiusmodi nec cibum sumendum. At nun-
quid [20] tabulas nuptiales de illo apud tribunal Domini proferemus? Et matrimoniū ritè E
1. Cor. 3. contractum allegabimus quod vetuit ipse? Non adulterium est quod prohibetur? nō stu-
1. Cor. 6. prum est extranei hominis admissio? Minus templum Dei violat? minus membra Christi
Ibidem. cum membris adulteræ commiscet? Quod sciam, non sumus nostri, sed pretio empti: &
quali pretio? sanguine Dei. Lædētes igitur carnem istam, cum lędimus. De proximo quid
sibi voluit ille qui dixit, delictum quidem esse extraneo nubere, sed minimum, cùm aliàs
deposita carnis iniuria ad Dominum pertinentis, omne delictum voluntarium in Domi-
no grande sit? Quanto enim potestas vitandi fuit, tanto contumaciæ crimen oneratur.
Recenseamus nunc cetera pericula & vulnera, vt dixi, fidei ab Apostolo prouisa, nō car-
nis tantùm, verùm etiā ipsius spiritus, molestissima. Quis enim dubitet oblitterari quoti-
1. Cor. 15. die fidem commercio infideli? Bonos corrumpunt mores, confabulationes malæ: quanto
magis [21] coniunctus, & indiuiduus vsus. Quæuis mulier fidelis Dominum obseruet ne-
Matth. 6. cesse est. Et quomodo potest duobus dominis deseruire, Domino, & marito, adde Gen-
tili? Gentilem enim obseruando Gentilia exhibebit, formam, [22] extructionem, munditias
seculares, blanditias turpiores, ipsa etiam matrimonij secreta maculosa: non vt penes san-
ctos officia sexus, cum honore ipsius necessitatis, tanquam sub oculis Dei modestè & mo-
IIII. deratè transiguntur. [[23] Sed viderit qualiter viro officia pendat. Domino certè non po-
test pro disciplina satisfacere habens in latere diaboli seruum, procuratorem Domini sui
ad impedienda fidelium studia & officia. Vt [24] si statio facienda est, maritus de die condi-
cat ad balneas: si ieiunia obseruāda sunt, maritus eadem die conuiuium exerceat: si [25] pro- F
cedendum erit, nunquam magis familiæ occupatio adueniat. Quis enim sinat coniugem
suam [26] visitandorum fratrum gratia, vicatim aliena & quidem pauperiora quæque tugu-
ria circuire? Quis nocturnis conuocationibus, si ita oportuerit, à latere suo eximi libenter
feret? Quis denique [27] Solennibus Paschę abnoctantem securus sustinebit? Quis ad [28] cō-
uiuium Dominicum illud, quod infamāt, sine sua suspicione dimittet? Quis in carcerem
ad [29] osculanda vincula martyris reptare patietur? iam verò alicui fratrum ad osculum cō-
uenire? aquam sanctorū pedibus offerre? de cibo, de poculo inuadere, desiderare, in mēte
habere? Si & peregrè frater adueniat, quod in aliena domo hospitium? Si cui largiendum
V. erit, horreum, [30] proma, præclusa sunt. [[31] Sed aliqui sustinent nostra, nec obstrepunt.
Hoc est igitur delictum, quòd Gentiles nostra nouerunt, quòd sub cōscientia istorum su-
Matth. 5. mus: quòd beneficiū eorum est, si quid operamur. Non potest se dicere nescire, qui susti-
2. Cor. 9. net: aut si cælatur quia non sustinet, timetur. Cùm autem scriptura vtrumque mandet; &
[32] sine alterius conscientia, & sine nostra pressura operari Domino: nihil interest in qua
parte delinquas, aut in cōscientia mariti, si sit vt patiens: aut in conflictatione tui, dum vi-
tatur impatiens. Nolite, inquit, margarita vestra porcis iactare, ne cōculcent ea, & [33] con-
Matth. 7. uersi vos quoq; euertant. Margarita vestra, sunt quotidiana cōuersationis insignia. Quā-
to curaueris ea occultare, tanto suspectiora feceris, & magis cauenda Gentili curiositati.
Late

A Latebis ne tu, cùm [34] lectulum, cùm corpusculum tuum signas, cùm aliquid immundum flatu expuis, cùm etiam per noctem exurgis oratum, & [35] non magiæ aliquid videberis operari? Non sciet maritus [36] quid secretò ante omnem cibum gustes? Et [37] si sciuerit, panem, non illum credit esse qui dicitur. Et hæc ignorans quisque, rationē simpliciter sustinebit, sine gemitu, sine suspicione panis an veneni? Sustinēt quidē, sed vt inculcent, vt inludant huiusmodi fœminis: quarum arcana in periculum quod credunt seruent, si fortè lædantur, ipsi sustinent: quarum dotes, obiectione nominis, mercedem silentij faciant, scilicet apud arbitrum spiculatorem litigaturi. Quod pleræque non prouidentes, aut re excruciata, aut fide perdita recensuerunt. [[38] Moratur Dei ancilla cum Laribus alienis, & inter illos omnibus honori- VI.
bus dæmonum, omnibus sollennibus regum incipiente anno, incipiente mense, nidore thuris agitabitur. Et procedit de ianua laureata & lucernata, vt de nouo consistorio libidinum publicarum. Discumbit cum marito in [39] sodalitiis, sæpè in popinis. Et ministrabit nonnunquam iniquis, solita quondam sanctis ministrare. Et non hinc præiudicium damnationis suæ [40] adcognoscet? Eos obseruabit quos erat iudicatura. De [41] cuius manu desiderabit? de cuius poculo participabit? Quid maritus suus illi, vel marito quid illa cantabit? Audiat sanè, [42] audi[illegible] aliquid Dei cœna, de taberna, de gehenna. Quæ Dei mentio? quæ Christi inu[illegible]tio? vbi [43] fomenta fidei de scripturarum interlectione? vbi spiritus refrigerium? vbi diuina benedictio? Omnia extranea, omnia inimica, omnia damnata [44] adterendæ saluti, à Malo im-
B missa. [[45] Hæc si eis quoque euenire possint quæ in matrimonio Gentilis fidem ad- VII.
eptæ morantur, tamen excusantur, vt in ipsis deprehensæ à Deo, & iubentur perseuerare, & sanctificantur, & spem lucrationis accipiunt. Si ergo ratum est apud Deum matrimonium huiusmodi, cur non prosperè cedat, vt & à pressuris, & angustiis, & impedimentis, & inquinamentis non ita lacessatur, iam habens ex parte diuinæ gratiæ patrocinium? Nam & ad aliquam virtutem cœlestem documentis dignationis alicuius vocata, terrori est Gentili, quo minus sibi obstrepat, minus sciat, minus speculetur. Sensit magnalia, vidit experimenta. Scit meliorem factam; sic & ipse [46] candidatus est timoris. Ita faciliùs huiusmodi lucrifiunt, in quos Dei gratia consuetudinem fecit. Ceterùm aliud est, vltrò & sponte in prohibita descendere. Quæ Domino non placent, vtique Dominum offendunt, vtique Malo se inferunt. 1. Cor. 7.
Hoc [47] signi erit vt solis quòd solis Petitoribus placet nomen Christianum. ideò inueniuntur qui tales non exhorreant, vt [48] exterminent, vt arripiant, vt à fide excludant. Habes causam, qua non dubites, nullum huiusmodi matrimonium prosperè decurri. à Malo conciliatur, à Domino verò damnatur. [Ad [49] hoc quæramus an iure, quasi VIII.
reuera [50] despectatores diuinarum sententiarum. Nónne [51] quique domini & disciplinæ tenacissimi seruis suis foras nubere interdicunt; scilicet ne in lasciuiam excedant, officia deserant, dominica extraneis promant? Nónne insuper censuerunt [52]
C seruituti vindicandas, quæ cum alieno seruo post dominorum denunciationem in cōsuetudine perseuerauerunt? Seueriores habebuntur terrenæ disciplinæ cœlestibus præscriptis? vt Gentiles quidem extraneis iunctæ, libertatem suam amittant: nostræ verò diaboli seruos sibi coniungant, & in statu suo perseuerent. [53] Scilicet negabunt sibi à Domino per Apostolum eiusdem denunciatum. Quam huius amentiæ causam de- 1. Cor. 6.
tineam, nisi fidei imbecillitatem pronam semper in concupiscentiam secularium gaudiorum? Quod quidem plurimum in lautioribus deprehensum est. Nam [54] quanto diues aliqua est commatrona nomine inflata, tanto capacem domum oneribus suis requirit, campum in quo ambitio decurrat. Sordent talibus Ecclesiæ. [55] Difficilè in domo Dei diues, ac, si quis est, difficilè cœlebs. Quid ergo faciant? Vnde nisi à diabolo maritum petant [56] bonum exhibendæ sellæ, & [57] mulabus, & [58] cinerariis peregrinæ proceritatis? Christianus ista etiam diues fortasse non præstet. Quæso te, Gentilium exempla proponas tibi. Pleræque & genere nobiles, & re beatæ, pessimis de ignobilibus & mediocribus simul, coniunguntur, aut ad luxuriam inuentis, aut ad licentiam expetitis. Nonnullæ se libertis & seruis suis conferunt, omnium hominum existimatione despecta, dummodò habeant à quibus nullum impedimentum libertatis suæ timeant. Christianam fidelem fideli re minori nubere piget, locupletiorem futuram in viro paupere? Nam si pauperum sunt regna cœlorum, quia diuitum non sunt, plus diues in Matth. 5.

paupere inueniet maiore dote. Sit illa ex æquo in terris, quæ in cœlis forsitan non erit.
IX. [[59] Dubitandum, & inquirendum, & identidem deliberandum est, an ideò sit inuestis dotalibus cui Deus censum suum credidit. Vnde sufficiam ad enarrandam fœlicitatem eius matrimonij [60] quod Ecclesia conciliat, & [61] confirmat oblatio & obsignatum angeli renunciant, pater rato habet? [62] Nam nec in terris filij sine consensu patrum ritè & iure nubent. Quale iugum Fidelium duorum vnius spei, vnius voti, vnius disciplinæ, eiusdem seruitutis? Ambo fratres, ambo conserui, nulla spiritus carnísve discretio. Atquin verè duo in carne vna. Vbi caro vna, vnus & spiritus. Simul orant, simul volutantur, & simul ieiunia transigunt, alterutro docentes, alterutro hortantes. In [63] Ecclesia Dei pariter, in connubio Dei pariter. In angustiis, in refrigeriis, neuter alterum cælat, neuter alterum vitat, neuter alteri grauis est. Liberè æger visitatur, indigens sustentatur. Eleemosynæ sine tormento, [64] Sacrificia sine scrupulo, quotidiana diligentia sine impedimento. Non furtiua signatio, non trepida gratulatio, non muta benedictio: sonant inter duos Psalmi & Hymni, & mutuò prouocant quis melius Deo suo canet. Talia Christus videns & audiens gaudet. His pacem suam mittit. Vbi duo, ibi & ipse;
Matth. 18. vbi & ipse, ibi & Malus non est. Hæc sunt quæ [65] Apostoli vox illa sub benignitate
1. Cor. 7. intelligenda nobis reliquit. Hæc tibi suggere, si opus fuerit. His te ab exemplis quarundam reflecte. Non licet aliter fidelibus nubere: & si liceret, non expediret.

ADNOTATIONES IACOBI PAMELII IN LIBRVM AD VXOREM SECVNDVM.

1. DE MATRIMONIO CVM gentilibus.] *Istud titulo adiunximus, vt norit Lector libri argumentum. Cui similem locum etiam habet B. Cyprianus lib. Testimon. 3. ad Quirin. cap. 62. hoc titulo:* Matrimonium cum Gentilibus non iungendum; *vbi & adlegat tum locum 1. Corinth. 7. quem hic vrget Auctor*, Tantùm in Domino, *tum & alias scripturas Tob. 6. Genes. 24. 1. Esdræ 10. Reg. 3. cap. 11. Epistol. 1. & 2. Corinth. 6. Qui etiam lib. de Lapsis, inter crimina collocat:* Iungere cum infidelibus vinculum matrimonij; *ad quem locum Patrum similes sententias adnotauimus num. 21. infrà adhuc aliquot citaturi. cap. 1. & 3. aduersus Magdenburgenses, qui perperam inter errores Tertulliani collocare non verentur, quod dicat:* stupri reos fideles Gentilium matrimonia subeuntes.

CAP. I.

2. Proximè tibi, dilectissima in Domino conserua, &c.] *Caput hoc primum inscripsimus:* Quòd tantùm in Domino, id est Christiano, nubendum præcipiat Apostolus. *Quem locum 1. Corin. 7. non modò ita interpretantur Tertullianus hîc & infrà lib. de Monogam. & B. Cyprianus vbi suprà, verumetiam B. Ambrosius & reliqui Latinorum in eius loci commentariis, B. Hieronymus lib. 1. aduers. Iouinianum hunc locum imitatus. Vbi etiam adlegat 2. Corin. 6. Nolite iugum ducere cum infidelibus; & præter scripturæ loca mox citata etiam locum Malachiæ: Polluit enim sanctum Domini, & dilexit, & habuit filiam Dei alieni. Ex eo autem quòd hoc capite Tertullianus permittit viduæ secundas nuptias*, dummodò in Domino, id est Christiano, *nubat, colligunt rectè Magdenburgenses, quum hunc librum scriberet, nondum incidisse in hæresim de damnata Digamia.*

3. fœminæ sanctæ.] *Hoc est (inquit Rhenanus) Christiana, vt infrà capite 2.* Permiserat sanctis vulgò nubere. *Item:* carnis sanctæ in carne Gentili inquinamentum; *& in lib. præcedente: cap. 6.* durum planè & arduum continentia sanctæ fœminæ. *Nam olim Christiani vocabantur* sancti. *Vnde* sanctissimi *dicti Episcopi. Quem titulum ex antiquitate retinuit Pontifex Romanus. Similiter iterum infrà cap. 3.* & penes sanctos *dixit, ac cap. 6.* sancti sanctis ministrare. *Appellatione hauddubiè desumpta ex illo 1. Corinth. 7. Alioqui filij vestri immundi essent, nunc verò* sancti *sunt, iuxta interpretationem BB. Chrysost. & Ambrosij in Commentariis, quos Auctor lib. de Anima infrà Tom. sequ.* sanctitatis candidatos *quàm aptiss. appellat, vtpotè quum Apostolus etiam de nondum baptizatis loquatur.*

4. diuortio, vel mariti excessu.] *Sanè hic locus intelligendus, quippè quum suam sententiam explicet infrà his verbis lib. de Monogam. Tom. 5.* Repudiatis non permitteret nubere aduersus pristinum præceptum. *Vbi, & libr. 4. aduers. Marc. Tomo sequent. hac de re latiùs, contra eos qui errorem hunc Tertulliano impingunt, quasi ille censuerit licitum repudiatis nubere potissimum in Domino.*

5. procliuum tibi labendi ab altioribus faciam.] Procliuum *(inquit Rhenan.) hoc est procliuitatem, id est, ansam ruinæ præstem.*

6. & hoc maximum propositum.] *Videtur esse (inquit idem) figurâ Græca, hoc est, secundum* maximum propositum, *id est, spem quæ posita est in matrimonio, tanquam in supremo præsidio vitæ commodiùs transigendæ, quum maritus sit auctoritatis & solatij causa mulieri necessarius.*

7. quæ viduitatem ministrat.] *Similiter dixit Apologet. c. 2.* quæ vos aduersus formam, &c. ministret.

stret. Vbi aliquid de hac phrasi diximus, Adnot. nostris num. 29.

8. perpetrabile.] In bonam partem & propriè hic accipitur perpetrabile. Nam (teste Festo) Perpetrat, qui peragit, perficit. Hinc Pacuuius in Teucro: Perpetrare precibus imperia.

9. de viduis quidem & innuptis.] Omninò sic hoc restituimus, tum quòd infrà cap. 2. hunc ipsum locum citans dicat: Ille igitur Apostolus sanctus, qui viduas innuptas integritati perseuerare mauult; tum quòd non modò Latinè legatur. Dico autem non nuptis & viduis, bonum est illis, si sic permanserint: sed & Græcè τοῖς ἀγάμοις καὶ ταῖς χήραις, maximè quum infrà lib. de Cast. Tom. 5. etiam sic legat. Alioqui enim nihil ad institutum faceret.

10. exertè iubet.] Exertè (inquit Rhenan.) id est, clarè & expressè. Sic paulopòst etiam c. 2. exerta sententia. Qui addit eo loci: Quia suasum impunè quid negligas quàm iussum, subaudiri: magis. Cuiusmodi locutiones multas congestas ab eodem habes suprà lib. ad Martyras cap. 2. num. 15.

Cap. II.

11. Igitur quum quædam, &c.] Capiti huic titulum damus: Quid sibi velit Apostolus vbi de viro agit infideli, & vxore fideli. Quem adeò Apostoli locum pulcherrimè explicat, in quo eum imitantur plerique Græcorum & Latinorum Commentarij, & B. Hieronym. lib. 1. aduers. Iouinian. Ignoscit (inquit) Apostolus infidelium coniunctioni, quæ habentes maritos, in Christum postea crediderunt; non his quæ quum Christianæ essent, nupserunt Gentilibus. Atqui nuptias de Ecclesia tollere, pro eodem habet ac Gentili coniungi, eo quòd fidem alteri, nempè Gentili, dando, Christianis eripere videamur.

12. Siquis frater infidelem habet vxorem, &c.] Quod hîc: frater, mox ab Auctore vertitur fidelis, de quo plura Apolog. cap. 39. Atqui ibi: & illa matrimonio consentit; Paraphrasticῶs reddit quod ad verbum ex Græco vertit noster Interpres: & hæc consentit habitare cum illo. cum quo magis conuenit quod mox reciprocè de viro subditur: si cōsentaneum maritum experitur. Qui interim illi cōformiter legit: Similiter mulier fidelis; Vnde apparet olim etiā Græcè lectum fuisse, καὶ γυνὴ πιστὴ pro eo quod nunc dumtaxat: καὶ γυνὴ. Accipit denique ceterùm, pro alioquin, more Iureconsultorum, & nominatim Vlpiani, l. Si finita. §. postea. D. De damno infecto. Paulopòst accipitur ceterùm propriè ab Auctore, pro: verò, de quo diximus ex Zephyro suprà ad Apologet. cap. 1.

13. Hanc monitionem, fors fidelibus iniunctis.] Fors, pro fortè, hic accipitur ab Auctore. Atqui etsi 1. edit. legat: inuinctis, magis placet vulgata confirmata MS. cod. Vat. 3. iniunctis, vt accipiatur pro: non iunctis.

14 ne qui.] Pro: ne quis (inquit Rhenan.) quemadmodum alibi frequentiss.

15. Mulier defuncto viro.] Etiam hoc Paraphrasticῶs transferens defungi, pro dormire, quod & Græcè & Latinè est apud Apostolum his verbis: Quòd si dormierit vir eius; familiariss. scripturæ phrasi, vti ex Concordantiis Bibliorum manifestissimum est.

16. detractata & exerta sententia est.] Nouus (inquit Rhenan.) huius verbi vsus detractata. Sic lib. de Virgin. veland. Nec detractamus, quare non & puerum nominarit. Compositum pro simplici.

Cap. III.

17. Hæc quum ita sint, fideles Gentilium matrimonia subeuntes, &c] Inscriptionem huic capiti fecimus: Quòd arcendi sint à communicatione fraternitatis, matrimonia cum infidelibus contrahentes.

18. stupri reos.] Perperàm hoc inter errores Tertulliani recensent Magdenburgenses, vti etiam suprà adnotauimus num. 1. Nam haud absimiliter B. Hieron. lib. 1. aduers. Iouinian. At nunc (inquit) pleraque contemnentes Apostoli iussionem iunguntur Gentilibus: & templa Christi idolis prostituunt, nec intelligunt se corporis eius esse partem, cuius & costæ sunt. Sic etiam B. Ambrosius alicubi.

19. & arcendos ab omni communicatione fraternitatis.] Ita excommunicationem Ecclesiasticam circumscribit, de qua videat Lector Adnotat. nostras in B. Cyprian. Epistol. 38. num. 10. & suprà Apolog. cap. 39. Quæ quid præterea iniungat, addit ex litteris Apostoli, 1. Cor. 5. nempè: cum eiusmodi nec cibum sumere.

20. tabulas nuptiales.] Syngraphas (inquit Rhenan.) intelligit. Sic Cicero de Oratore: Nam pro tabulis, & contra tabulas. & pro testibus, vel contra testes, vel separatim dicere solemus, vel de genere vniuerso. Porrò Tertullianus hîc vtitur translatione actionum siue caussarum forensium. Siue autem paulopòst legamus: ab Apostolo prouisa, cum excusis, siue: præuisa, cum 3. Vatic. MS. cod. perinde est.

21. coniunctus & indiuiduus vsus.] Quum sic legant MS. dicti cod. 2. & ipse Rhenan. in Adnotat. probet, magis placet, quàm quod ille in 1. edit. substituerat, conuictus, &c.

22. exstructionem.] Sic vocat (inquit Rhenan.) exornationem, siue expolitionem, quam & expictionem appellare solet.

Cap. IIII.

23. Sed viderit qualiter viro officia pendat, &c.] Caput hoc inscripsimus: Quòd Deo satisfacere Gentili viro nupta non possit.

24. Vt si statio facienda est.] Stationem plerumque pro stato ieiunij die accipi ab Auctore, suprà satis ostendimus lib. de Orat. cap. 14. num. 58. & de Cor. milit. num. 11. Hîc tamen eo quòd illi opponatur condicere ad balneas, videtur accipi sicuti à Rhenano accipitur, & à B. Cyprian. epistol. 41. num. 10. & 42. num. 11. A militia (inquit hic Rhenan.) Romana tractum & vsurpatum hoc vocabulum, vt alia multa, hæsit in vsu Christianorum. Faciebant stationem milites, præsidium certo loco agitantes. Vnde & stationarij dicti. Christiani, nunc in hac Basilica, nunc in alia conuenientes, nonnumquam apud Martyria, hoc est, Martyrum sepulchra, Deum stantes & adtenti precabantur. Stationis vocabulum in hoc sensu non ignotum Vrbi Romanæ, ex antiquitate relictum, ipsa etiam obseruatione veteri per manus tradita ac retenta.

25. si procedendum erit.] Similiter (quemadmodum adnotat & Rhenanus) B. Hieronym. ad Eustochium: Martyres tibi quærantur in cubiculo tuo, numquam caussa deerit procedendi, si semper, quando necesse est, processura sit. Porrò Processionum ceremonias antiquas esse vel ex hoc loco colligere potes, certè non contemnendas, si cum adtentione animi & puritate precum peragantur. Quibus adde quod habet idem Rhenan. in argumento, quòd processiones Ecclesiasticæ rese-

runt Iudaicum populum obuiam Christo factum, & Apostolos exeuntes in mundum vniuersum, cùm Christus in cœlos ascenderet. Hæc paulò prolixiùs contra Magdenburgenses, qui Processionum ritum ad Montani ceremonias referunt; quod quàm non rectè, vel inde colligere est, quòd fateantur alibi librum hunc ante hæresim à Tertulliano conscriptum, vti suprà adnotaui num. 2.

26. visitandorum fratrum gratia, &c.] Similiter dixit suprà lib. de Cultu fœmin. cap. 11. Aut imbecillus aliquis ex fratribus visitandus. Atqui ex vtroque loco hæc colligit Christianorum veterum officia Rhenanus in lib. de Coron. milit. & hîc in argumento, Stationes; ieiunium; processionem; visitationem fratrum, hoc est Christianorum ægrotantium; conuocationem nonnumquam nocturnam, sollemnia Paschæ, Dominicum conuiuium, consolationem Martyrum in vinculis detentorum, exosculationem fratrum, ablutionem pedum, peregrinorum susceptionem, communionem Eucharistiæ; Signum crucis, precationem nocturnam; Eucharistiæ primum ante omnem cibum degustationem; faciam Christianorum cantillationem.

27. sollemnibus Paschæ.] De his vide infrà lib. de Coron. milit. cap 3. De peruigilio verò Paschæ adnotat hunc locum B. Hieron. in argumento Rhenan. Vnde reor (inquit) & Traditionem Apostolicam permansisse, vt in die Vigiliarum Pascha ante noctem dimidiam populos dimittere non liceat, exspectantes aduentum Christi (quem Iudæi tradunt media nocte venturum in similitudinem Ægypti temporis) & postquam illud tempus transierit, securitate præsumpta festum cunctis agentibus diem. Habet id ille Comment. in Matthæum, ni fallor, ad illud cap. 24. Nescitis qua hora dominus vester venturus sit. Quod hausisse videtur ex Lactant. lib. 7. cap. 13 vbi inter cetera: Et hæc est nox (inquit) quæ à nobis propter aduentum Regis ac Dei nostri peruigilio celebratur. Quæ ipsa verba paucis immutatis iterum transscripsit B. Isidorus Etymolog. lib. 6. cap. 16. Eiusdem diei sollemnis vigiliarum Paschæ meminit Euseb. histor. Ecclesi. lib. 6. cap. 25. ac 34. à quo vocatur, ἡ μεγάλη τοῦ πάσχα διανυκτέρευσις: & ἡμέρα τῆς ὑστάτης τοῦ πάσχα παννυχίδος. Eodem pertinet quod Gregor. Nazianz. sermone de Pascha, & Orat. funebri in patrem, scribit de nocte diem festum Paschæ præcedente luminibus & flammis coruscantem. Item B. Gregor. Nyss. Orat. de Pascha, & Ausonius:

Ad temet properant vigilarum conuenientes,
Nox lucem referet funalibus anteferendâ, &c.

28. conuiuium Dominicum illud quod infamant.] De conuiuio Dominico, seu Missa Christianorum, vide suprà Adnotationes nostras, lib de Orat. num. 1. De calumniis verò, quibus illud Gentes infamabant, totis capitibus sexto & septimo Apologetici.

29. ad osculanda vincula martyris reptare.] Quòd martyr dicebatur Auctori etiam qui carcere adhuc includebatur, paratus ad martyrium, suprà ostendimus lib. ad Martyras, num. 1. Atqui adnotanda hæc non noua Ecclesiæ ceremonia, tum de osculandis vinculis martyrum, tum de reptatione ad eadem, vt nemo similes hodie ceremonias contemnat, quæ fiunt ad reliquias martyrum. Quas etiam antiquissimas esse ostendunt, qui earundem mentionem faciunt Patres à nobis citati Adnotat. nostris in epistol. 37. B. Cypriani, num. 4. Quibus adde Theodor. de curat. Græc. affect. lib. 8. B. Cyrill. lib. 6. & 10. contra Iulianum, B Augustin. epistol. 43. contra Max. Madaurensem, ac lib. 20. contra Faustum, capite 4. & 21. Eodem pertinent Epitheta Reliquiis Sanctorum adtributa, quibus appellantur Sanctæ BB. Hieronymo & Ambrosio, Suscipiendæ cum omni honore & amplectendæ, à Basilio Ancyrano Syn. 7. Act. 1. Honorandæ à B. Hieronymo aduers. Vigil. Venerandæ à Rufino, Eccles. hist. lib. 2. cap. 28. Quas qui ornant, tuentur, venerantur, propinqui sanctorum dicuntur à Gregor. Nyss. Orat. in S. Theodor. quas adtingere eiusmodi donum, vt supremo voto nihil magis optari possit, eodem teste ibidem; quásque omnes cum summo gaudio circumstant, benedici cupientes, ac secum referre animæ corporísque remedia, & perinde ac viuæ essent, amplectuntur, & ore deosculantur, sicuti idem ibidem. Cur enim non honorent (inquit Ambros. serm. 93.) fideles, quas reuerentur dæmones? Quis ergo nobis det (inquit Chrysost. homil. 32. in epistol. ad Roman.) circumfundi corpori Pauli, &c. Eadem enim possunt (inquit Gregorius Nazianzenus orat. contra Iulianum) tactæ sine veneratæ, quæ animæ eorum sanctæ: Quas qui contingit (Basilio teste in Psal. 115.) quandam sanctificationis societatem assumit.

30. proma, præclusa sunt.] Intelligit (inquit Rhenan.) cellas promas siue promptuaria, in quibus esculenta reponuntur, & vnde tum ortus est, per promum condam depromuntur. Lib. de Resurr. carnis, apud Esaiam cap. 26. legit: Populus meus introite in cellas promas; pro quo nos in veteri Bibliorum versione habemus: Vade populus meus, intra in cubicula tua. Eúmque locum exponens: Sepulchra (inquit) erunt cellæ promæ. & addit: Cur cellarum promarum potius vocabulo vsus est, & non alicuius loci receptorij, nisi quia in cellis promis caro salita & vsui reposita seruatur, depromenda illinc suo tempore? Hæc ille. Vides igitur quid hîc intelligat per proma.

CAP. V.

31. Sed aliqui sustinent nostra, nec obstrepunt, &c.] Inscriptionem huic capiti dedimus: Quòd Gentiles non expediat nostra nosse.

32. & sine alterius conscientia, & sine nostra pressura operari Domino.] Prioribus verbis videtur adludere ad illud Matth 6. Attendite ne iustitiam vestram faciatis coram hominibus. Posterioribus verò ad illud, 2. Cor. 9. Non ex tristitia aut necessitate.

33. & conuersi vos quoque euertant.] Ad verbum transtulit quod Græcè est: καὶ στραφέντες ῥήξωσιν ὑμᾶς, pro eo quod noster interpres paraphrasticas addita voce: canes; & canes conuersi dirumpant vos, saltem iuxta posteriores editiones: nam in antiquioribus non habetur. Certè nec B. Cyprianus legit, bis eandem scripturam citans, lib. aduers. Demetr. & li. 3. Testimon. ad Quirin. cap. 50. hoc titulo: Sacramentum fidei non esse prophanandum. Qui etiam modò legit: ne fortè conculcent pedibus suis, modò: inculcent. Auctorem hoc loco imitatus. Nam inculcare eodem significatu accipi adnotauimus eiusdem Cyprian. lib. ad Demetr. num 3. & similiter suprà lib. de Patientia dixit Auctor: tentationes inculcat. cap. 15.

34. quum lectulum, quum corpusculum tuum signas.] De more hoc cruce signandi antiquis etiam Christia-

stianis vsitato, vide infrà Adnotat. nostras in cap. 3. lib. de Coron. milit. Ergo (inquit Rhenanus) quod loco citato dixit: cubilia, hìc lectulum vocat. Simile est etiam illud Auctoris infrà sub finem: non furtiua signatio.

35. & non Magiæ aliquid videberis operari.] Hoc addit ob id quod præmittitur: etiam per noctem exsurgis. quippe quod vsitatum sit & Magis, & maximè Maleficis mulieribus, de quibus latiùs infrà Tomo sequ. lib. de Anima.

36. quid secretò ante omnem cibum gustes.] Quamquam rectè adlegat tanquam similem locum Rhenanus ex lib. de Coron. milit. in hoc tamen fallitur, quod pro eodem habeat: ante omnem cibum, & quod ibi dicitur: tempore victus; quippè quum hoc potius significet prandij seu cœnæ tempus; verùm correspondet potius illud quod ibidem subijcitur: antelucanis cœtibus. Atqui de more hoc Eucharistiam domum portandi, & secretò gustandi, vide Adnot. nostras suprà lib. de Orat. nu. 1.

37. Et si sciuerit panem, non illum credit esse qui dicitur.] Facit etiam hic locus ad confirmationem veritatis corporis Domini in Eucharistia, (de qua suprà dicto lib. de Orat. cap. 6. num. 23. & infrà li. 4. adu. Marc.) quia hinc patet non esse panem communem, sed iuxta quod est Matth. 6. supersubstantialem.

CAP. VI.

38. Moratur Dei ancilla cum Laribus alienis, &c.] Titulum huic capiti damus: Quòd non possit non Gentilium sollemnia obseruare Gentili viro iuncta. Atqui de Laribus vide Adnotat. nostras Apolog. num. 188. cap. 13. De sollemnibus Regum siue Cæsarum (nam etiam Regum nomen Cæsaribus tribuit alicubi, si Rhenano credendum, B. Hieronymus) ibidem nu. 461. ac de ianuis laureatis & lucernatis, num. 464. De quibus etiam tractat Auctor lib. de Idolol. cap. 15.

39. in sodalitiis.] Collegia (inquit Rhenan.) Gentilium innuit. Eadem mensa sodales vtuntur, vnde & Græcis συσσίτια dictæ sodalitates. Cato apud Ciceron. lib. de Senect. Sodalitates autem (inquit) me Quæstore constitutæ sunt sacris Idæis Magnæ matris acceptis. Epulabar igitur cum sodalibus. Porrò Licinia lex olim aduersum sodalitia lata est ad vitandam popularium suffragiorum corruptelam.

40. adcognoscet.] Hoc verbo (inquit idem) etiam in aliis libris vsus est Auctor.

41. De cuius manu desiderabit?] Facit ad huius intellectum quod habet infrà cap. 3. de Coron. milit. Sacramentum Eucharistiæ non nisi de manu Præsidentium sumimus; vbi ea de re plura.

42. audiat aliquid Dei cœna, &c.] De more hoc cantandi præsertim in Ecclesia, & tempore cœnæ Dei seu sacrificij (non vt perperam Rhenan. cœnæ Christiani hominis: nam indicatur illud infrà sub finem, dum dicit: sacrificia sine scrupulo.) vide suprà Tom. 1. Adnotat. nostras ad illud Apologet. cap. 39. num. 520. Prouocatur in medium Deo canere. Quid autem caneretur, indicat, infrà sub finem: Sonant (inquit) inter duos Psalmi & hymni, & mutuò prouocant quis melius Deo suo canet.

43. vbi fomenta fidei de scripturarum interlectione? vbi spiritus refrigerium? vbi diuina benedictio?] Non pertinere istud dumtaxat (vti adnotat Rhenan.) ad Psalmos & Hymnos, patet ex eiusdem Apolog. verbis istis: eodem enim multo antè: Coimus ad scripturarum diuinarum commemorationẽ, &c. tum & ex illis infrà Tom. sequent. lib. de Anima: Iam verò prout scripturæ leguntur, aut Psalmi canuntur, aut adlocutiones proferuntur, aut petitiones delegantur. Pertinent enim illa omnia ad diuersas Missæ partes, prout etiam adnotauimus lib. de Oration. num. 1. Atque adeò: diuina benedictio referri debet potius ad consecrationem Eucharistiæ, quàm ad benedictionem Dei, quæ fit per Psalmos & Hymnos.

44. adterendæ saluti.] Sic ex MS. 3. & partim 1. edit. quæ habebat: adterrendæ; pro eo quod substituit Rhenanus: adterrandæ.

CAP. VII.

45. Hæc si eis quoque euenire possint, quæ in matrimonio Gentilis fidem adeptæ morantur, &c.] Huic capiti inscriptionem dedimus: Quòd alia sit ratio earum quæ cum Gentili matrimonio ante baptismum iunctæ sunt. Nam plurali numero hæc lego cum Latinio, eo quòd sequitur: excusantur, iubentur, sanctificantur, accipiunt. Siue autem legas cum 1. edit. vidit expedimenta, siue cum excusis aliis, & MS. experimenta, perinde est.

46. candidatus est timoris, &c.] Hoc est (inquit Rhenan.) paulatim imbibit & appetere discit timorem Domini, qui initium est sapientiæ iuxta Psalmographum. Est autem elegantiss. dictum: candidatus timoris, translatione sumpta ab ambientibus olim Romæ magistratum, indutis candida veste. Atque hæc est caussa, cur Apostolus nolit deseri maritum Gentilem. Ex cohabitatione enim & ipse paulatim fiet Christianus.

47. Hoc signi erit vt solis, &c.] Hoc est (inquit Rhenan.) hac re peculiariter sunt insignes & notabiles. Agit autem de procis matronarum Christianarum, quos ipse Petitores vocat. Quia ipse interim mihi non satisfacit, mecum cogitet Lector Antiquarius, quomodo locus, quem corruptum patet, possit restitui; nam ex MS. 3. mederi non licuit. Fortassis accipit illud: vt solis, ac si dicat: sole clariùs. Verùm si omittatur illud: vt solis, constabit sensus.

48. vt exterminent.] exterminare (inquit Rhenan.) propriè est extra terminos & fines territorij siue possessionis aliquem eiicere & propellere. Sic lib. de Velandis virgin. dixit: mulierem ream esse angelorum exterminatorum, eiectos illos sentiens de sedibus cœlestibus ob amorem & libidinem mulierum. Hieronym. ad Eustochium: Explosis igitur & exterminatis his quæ nolunt esse virgines, sed videri. Vbi exterminatis plus est quàm explosis. Exterminare est, quod Germani sua lingua vocant: verbannen, id est, extra bannum eiicere, quam vocem Ausegisus Abbas Francicarum legum interpres, quas de Germanico sermone in Latinum vertit: Forbannire reddidit. Vnde Forobanniti in legibus Longobardorum & Alemannorum & reliquarum gentium nominis Germanici. Tum sensus erit, vt exterminent, hoc est, vt de possessione fidei Christianæ deijciant. Qui etiam rectè adnotat: decurri verbum esse Tertulliani. Nam iterum cap. sequ. dixit: in quo ambitio decurrat.

CAP. VIII.

49. Ad hoc quæramus an iure, quasi reuera, &c.] Caput hoc inscribimus: Quòd etiam de iure eiuscemodi matrimonia rata non sint. ac si dicat: Si sententias diuinas despiciamus, quæramus an vel de iure liceant eiuscemodi matrimonia.

50. Despectatores.] Hoc est (inquit Rhenan.) contemptores. Sic enim vsurpat: despectare, vt paulopòst: omnium hominum existimatione despectandum.

51. Nónne quique domini, &c.] *Quum hoc peculiariter iure interdictum non reperiatur, videtur pertinere ad SC. Claudianum, de quo mox.*

52. seruituti vindicandas, quæ cum alieno seruo, &c.] *Planè sic castigandus hic locus, pro:* vindicandos, qui, *ex coniectura & Francisci Balduini, suis ad me missis litteris, & Latini; eo quòd Senatusconsultum Claudianum, ad quod alludit, sciamus id non nisi de mulieribus censuisse. Conuincitur eadem castigatio necessario etiam ex verbis sequentibus:* vt Gentiles quidem extraneis iunctæ, libertatem suam amittant. *Antiquatum fuit SC. illud à Iustiniano Imperatore Cod. lib. 7. titul. De Senatusconsulto Claudiano tollendo, cap. 24. & Institut. De success. libert. sublat. quæ fieb. per SC. Claudian. §. fin. Vbi interim indicat, non modò* dominorum denunciationem, *sed & Iudicum sententias prærequisitas fuisse, antequàm* seruituti vindicarentur. *Vlpianus tamen consentiens Tertulliano, solùm* denunciationis dominorum *meminit, Fragm. titul. 11. Sic enim habet: Maxima (inquit) capitis diminutio est, per quam & ciuitas & libertas amittitur, veluti* quum mulier alieno seruo se iunxerit denuntiante domino, *& ancilla facta fuerit ex Senatusconsulto Claudiano. Disputatur autem inter doctiores à quo SC. Claudianum dictum, an à Claudio Imperatore, an verò à Pallante Claudij liberto, nomine patroni, Claudio appellato, quem eius relationis Auctorem fuisse Tacitus scribit lib. 12. Vt vt sit, videtur primùm in vsu fuisse tempore Vespasiani, de quo sic scribit Suetonius cap. 11. Libido atque luxuria nullo coërcente inualuerat. Auctor itaque Senatui fuit, vt* quæ se alieno seruo iunxisset, *ancilla haberetur. Sed de his satis, quæ accepta me debere fateor eruditiss. I. C. D. Hadriano Puessio, primo apud Duacenses Iuris Ciuilis Antecessori.*

53. Scilicet negabunt sibi à Domino per Apostolum eiusdem denunciatum.] *Ironiam esse rectè adnotauit Rhenanus. Nam hauddubiè adludit ad illud supracitatum ex B. Hieronym. 2. Corinth. 6. Nolite iugum ducere cum infidelibus. Quæ enim participatio iustitiæ cum iniquitate, aut quæ societas luci ad tenebras? Quæ autem conuentio Christi ad Belial (quò pertinet illud quod paulò antè dixit:* nostræ verò diaboli seruos sibi coniungant) *aut quæ pars fideli cum infideli?*

54. Nam quanto diues est aliqua commatrona.] *Sic iterum lego ex 1. edit. cum 3. MS. Vatic. cod. pro eo quod substituerat Rhenan. &* matrona, *vt sit vox Tertulliano peculiaris, fortassis eodem significatu, quo à Plauto in Casina vocatur, Commaritus, qui vicem mariti supplet. loquitur enim de ea, quæ nondum* matrona *erat, id est, nondum matrimonio data, sed quæ se pro matrona gerebat.*

55. Difficilè in domo Dei diues; ac, si quis est, difficilè cœlebs.] *Adludit ad cap. 19. Matthæi, vbi non modò dicitur:* Diues difficilè *intrabit in regnum cælorum; sed præterea etiam de* cœlibatu: *Non omnes capiunt verbum hoc.*

56. bonum exhibendæ sellæ.] *Id est (inquit Rhenan.) idoneum ad* exhibendam sellam, *in qua vel à baiulis gestetur, vel iumentis ducentibus vehatur. Vlpianus De legatis tertio: Lecticarij qui solùm matremfamiliàs portabant, continentur legato rerum vxoris caussa paratarum; item iumenta, vel lectica, vel* sella, *vel burdones. Plura autem vide suprà de sellis, vel lecticis, libi præced. cap. 4. ad illud:* nec Germanicos baiulos. *num. 29.*

57. & mulabus.] *Repete (inquit idem)* bonum, *id est, aptum & sufficientem exhibendis* mulabus. *Vtebantur autem ad vehicula* mulabus *prisci. Seneca epistol. 88. Vehiculum in quo positus sum, rusticum est.* mulæ *se viuere ambulando testantur. Eadem epist. paulopòst, de sumptuoso homine loquens: Quid (inquit) ad rem pertinent* mulæ *saginatæ, vnius omnes coloris? quid ista vehicula cælata? Lampridius in Commod. Antonino: Dedit & vehicula, cum* mulabus, *& mulionibus, & iuncturis argenteis, vt ita à conuiuio redirent. Atqui hinc confirmatur mea lectio, quam amplexus sum loco libri præcedentis citato, vt legam:* Gallicos mulos, *pro eo quod alij:* Gallicos vultus.

58. & cinetariis] *Acron (inquit Rhenan.) Grammaticus exponens illud Horatianum primo Sermonum, satyra secunda:*

- Multæ tibi tum officient res,
Custodes, lectica, ciniflones, parasitæ;

Ciniflones (inquit) & cinetatij *eadem significatione apud Veteres habebantur, ab officio Calamistrorum, id est verum in cinere calefaciendorum, quibus matronæ capillos crispabant. Cuius rei & Virgilius meminit dicens: Vibratos calido ferro. Dicti autem Ciniflones, ab eo quòd in cinerem flant ad ferrum calefaciendum; quos* Cinerarios *appellant. Hæc ille. Cæterùm quia hîc additur* peregrinæ proceritatis, *intelligo quos suprà dixit:* baiulos Germanos. *Eorum enim Gentile fuit capillum in cirros torquere. Hinc lib. de Velan. virg. infrà cap. 10. nu. 81.* aut cirros Germanorum.

Cap. ix.

59. Dubitandum & inquitendum, &c.] *Postremum hoc caput hoc titulo insigniuimus:* De matrimonio Christiano. *Atqui:* inuestis, *vox Tertulliano visitata & lib. de Pallio, & alibi frequenter. Translatione (inquit Rhenan.) sumpta ab impubere, qui propriè* inuestis *dicitur.*

60. quod Ecclesia conciliat, &c.] *Locus insignis contra matrimonia clandestina; vnde iuxta quod optabat Rhenanus, dicens verba hæc aureis litteris scribenda, & interpretans illud:* quòd pater ratò habet, *de patre cælesti: rectè Concilio Tridentino damnata sunt Sess. 24. Reform. matrim. cap. primo, his verbis: Qui aliter, quàm præsente Parocho, vel alio sacerdote; de ipsius Parochi, seu Ordinarij licentia, & duobus, vel tribus testibus, matrimonium contrahere attentabunt: eos sancta Synodus ad sic contrahendum omninò inhabiles reddit; & huiusmodi contractus irritos, & nullos esse decernit, prout eos præsenti Decreto irritos facit & annullat. Atqui etiam hoc Tertullianicum esse:* ratò habere, *adnotauit Rhenanus.*

61. & confirmat oblatio.] *Præterquàm quòd hoc ad sacrificij Christiani probationem pertinet, etiam hinc manifesta est antiqua Christianorum consuetudo, qua sacrificio confirmabantur nuptiæ. Hinc etiam Euaristus Papa epist. ad episc. Africæ, ad quam mihi videtur adludere (quod adeò facit ad eius epistolæ auctoritatem:) Aliter (inquit) legitimum non fit coniugium, nisi ab his qui super ipsam fœminam dominationem habere videntur, & à quibus custoditur vxor petatur, & à parentibus & à propinquioribus sponsetur, & legibus dotetur, & suo tempore* sacerdotaliter, vt mos est, cum precibus & oblationibus à sacerdote benedicatur, &c. *Quod ipsum transcripsit in suum Decretum Gratianus 30. qu. 5. cap. Aliter. Vbi etiam de* benedictione sacerdotali

cita

citatur Concil. Carthag. 4. cap. Sponsus. Quin quòd Traditionis eam esse Apostolicæ significet his verbis consequentibus Euaristus: Aliter enim, vt à Patribus accepimus, & à sanctis Apostolis, corúmque successoribus traditum inuenimus, non fit matrimonium.

62. Nam nec in terris, filij fine consensu patrum ritè & iure nubent.] *Leges huc pertinentes reperire est Digest. lib. 23 tit. 2. De ritu nuptiarum, cap. Nuptiæ, Si nepos, Si ita pater, Oratione, Nuptiæ & filiusfamiliâs. Quorum saltem* 11. & 18. *Iuliani, & Papiniani* 35. *sunt Tertulliano antiquiores, & l. Oratione, Diui Marci meminit, qui etiam Auctorem præcessit. Quin quòd antiquiorem fuisse hanc legem Seuero & Antonino Imperatoribus, sub quibus vixit Tertullianus, patet ex l. ibidem, Qui liberos. Cod. lib. 5. tit. 4. De nuptiis. l. 1. Quippè qui leges priores interpretando decreuerunt requirendum arbitrium Præsidis prouinciæ, si liberos in potestate habentes, iniuria prohibuerint vxorem ducere, aut nubere, vel dotem dare noluerint, aut denique inter tutorem, matrem, & propinquos, de eligendo matrimonio non conuenit. Quas interim omnes intelligi de filiisfamiliâs nondum emancipatis conuincitur l. Filius emancipatus. d. Digestorum titulo.*

63. In Ecclesia Dei pariter.] *Hoc pertinet ad confirmationem eius, quòd etiam tum Christiani* Ecclesias *habuerint, de quo suprà lib de Idolol. cap. 7. num. 19.*

64. Sacrificia sine scrupulo.] *Hoc similiter ad confirmandum Christianum sacrificium, de quo suprà lib. de Orat. nu. 1. & de Cultu fœmin. cap. 11. num. 65.*

65. Apostoli vox illa sub benignitate intelligenda.] *Quum videlicet (inquit Rhenan.) indulgenter loquens* mulier (*inquit*) defuncto viro libera est, cui vult nubat, tantùm in Domino. *Ceterùm vel ex hoc etiam loco patet Librum hunc scriptum ante errorem Montanistarum de Monogamia.*

ARGVMENTVM LIBRI DE CORONA MILITIS, PER IACOBVM PAMELIVM.

*Q*VVM (*Romæ, quantum ex libri calce apparet*) *facta esset liberalitas,* I. *Donatiui dispensatione Militibus facta, præstantiss. Impp. Cæsarum L. Septimij Seueri patris, & M. Aurelij Antonini Caracallæ filij, fortassis ob sollemnia Cæsarum votis decemnalibus; Miles Christianus Tribunum accedens, qui Donatiuum singulis ex ordine erogabat, Lauream castrensem manu gestabat, quam ceteri in capite. Caussam expostulatus, quum Christianum se respondisset, non licere sibi coronatum incedere; russatus suo sanguine in carcerem rapitur. De quo quum variæ essent sententiæ, quasi qui solus videretur inter tot fratres commilitones Christianus, Tertullianus coronari capite Christianos prohibitum, hoc libro latissimè deducit.*

Atque imprimis obseruationem eam esse satis auctoratam consensus patrocinio, in II. *quam committere delictum sit, quum laudetur fides, quæ antè credit obseruandum esse quàm didicit.*

Traditiones enim etiam non scriptas debere recipi, exemplo esse obseruationes sine vl- III. *lius scripturæ instrumento, in Baptismate; Eucharistiæ Sacramento; Oblationibus pro defunctis, pro natalitiis; de non ieiunando die Dominico, de Crucis signaculo in fronte.*

Harum & aliarum eiusmodi disciplinarum traditio (inquit) auctrix, cõsuetudo con- IIII. *firmatrix, fides obseruatrix, quibus & ratio patrocinatur. Atque adeò his exemplis renunciari, posse etiam non scriptam traditionem defendi, confirmatam cõsuetudine, idonea teste ex perseuerantia obseruationis; quæ etiam in ciuilibus rebus pro lege suscipitur.*

Deinde hanc Christianam obseruationem etiam naturâ defendi. V.

Naturalem autem legem, Dei esse in naturalibus tabulis scriptam. VI.

Et verò ex origine ipsa, Coronarum vsum interdictum, quum Claudius Saturninus VII. *libro de Coronis, ab iis significet ortas, quos seculum Deos credidit.*

Neque obstare quòd multa alia ab iis prolata, in nostris tamen vsibus, & in Dei VIII. *rebus deprehendantur; quia meras illa vtilitates necessariis necessitatibus vitæ humanæ procurent; at quæ hunc ordinem excesserint, non conuenire vsibus nostris.*

Quis denique (inquit) Patriarches, Prophetes, Leuites, Sacerdos, ἄρχων seu Iudex, vel IX. *postea Apostolus, Euangelizator, aut Episcopus inuenitur coronatus? neque ipsum Dei templum, nec arca, nec tabernaculum, nec altare, nec candelabrum. Quæ omnia portende-*

bant homines Dei coronari non debere; nisi fortè sicuti Christus coronatus est.

X. *Proinde quum mortuorum sit coronari & Idolorum, apud quæ ipsæ fores, hostiæ, aræ, & sacerdotes coronantur; Christianis non licere.*

XI. *Iam vt ad caussas coronarum veniatur, militiam imprimis in castris æmulis Christi non conuenire Christianis.*

XII. *Deinde vt liceat certè caussam coronarum contra eos facere, seu Laurea ista coronẽtur, seu Myrto, siue Olea; idque siue in Donatiui dispensatione, siue in triumpho, siue in sollemnibus Cæsarum, Castrensibus vel Munificis coronis coronentur milites.*

XIII. *Eiusdem esse generis coronas Laureas publicorum ordinum, Aureas Magistratuũ, siue Hetruscas, aut Prouinciales; item eas quibus publici equi coronantur, aut vulgus in Principalibus & Municipalibus sollemnitatibus, aut sponsæ in nuptiis, aut serui manumissi; denique & Agonisticas, & quibus coronantur Lupanaria, pistrina, carcer, Ludus, Amphitheatra, spoliaria, ipsæque Libitinæ.*

XIIII. *Nullo itaque modo capiti inferendas Idololatriæ manus, maximè quum Christus sertum ex spinis pro vtroque sexu subierit.*

XV. *Quinpotius coronam vitæ exspectet, ad quam ille inuitat, quam Apostolus repositam sibi meritò confidit, ac victoriæ quam accepit in visione angelus vt vinceret; qua sedent Protopresbyteri coronati, & ipse Filius hominis supra nubem micat.*

Ceterùm Tertulliani esse hunc Librum, vel ex eo manifestum est, quòd Librum citet de Spectaculis Græco quoque stylo à se conscriptum, cuius alibi frequenter meminit. Deinde multa iisdem penè verbis repetat, quibus suprà in Apologetico, & Libris de Idololatria, ac de Velandis virginibus. Imitantur etiam eundem BB. Hieron. & Basilius locis infrà citatis, & ex cap. 4. locum integrũ transscripsit B. Isidorus Etym. lib. 5. cap. 3. Viderunt proinde etiam Manuscriptos Trithemius & Politianus. Primus autẽ edidit Rhenanus non semel castigatum ex Paterniacensi, Hirsaugiensi, & Gorziensi codicibus; & initio Scholiis, deinde & Adnotationibus, quibus Traditiones Ecclesiasticas non scriptas mirè confirmat, illustrauit. Nos easdem (paucis immutatis, in quibus hallucinabatur) partim hîc retinuimus, partim suprà, quæ nempè ad Missæ sacrificiũ pertinent, Libro de Oratione; partim infrà, quæ Baptismi Sacramentum concernunt, libro de Baptismo, nostris Adnotationibus inseruimus; & iam postremùm ex tribus MS. Vatic. codicibus denuò castigauimus, & ex Plinio integram Coronarum materiam ita deduximus, vt posthac alio Commentario eius argumenti non sit opus.

Q. SEPTIMII FLORENTIS TERTVLLIANI DE CORONA MILITIS LIBER.

CAP. I. ROXIME [1] facta est liberalitas [3] præstantissimorum Imperatorum. [4] Expungebantur in castris milites laureati. Adhibetur quidam illic magis Dei miles, ceteris constantior fratribus, qui se duobus dominis seruire non posse præsumpserat, solus libero capite, coronamento in manu ocioso. [5] Vulgata iam & ista disciplina Christianorum relucebat. Denique, singuli designare, eludere eminus, infrendere cominus in nostrum. [6] Tribuno defertur, & persona iam ex ordine accesserat. Statim Tribunus, Cur, inquit, tam diuersus habitu? Negauit ille cum ceteris sibi licere. Causas expostulatus, Christianus sum, respõdit. [7] O militẽ in Deo gloriosum! [8] Suffragia exinde, & res [9] apud Acta, & reus apud Præfectos. Ibidem [10] grauissimas penulas posuit

[11] reuelari

A [11] reuelari auspicatus. [12] speculatoriam morosissimam pedibus absoluit, terræ sanctæ insi-
stere incipiens: gladium nec dominicæ defensioni necessarium reddidit: laurea & de ma- *Exod. 3.*
nu claruit. Et nunc russatus sanguine suo, [13] spe calceatus, de Euāgelij paratura succinctus *Matth. 26.*
acutiore verbo Dei, totus de Apostolo armatus, & de [14] martyrij candida, laurea meliùs *Ephes. 6.*
coronatus, donatiuum Christi in carcere expectat. Exinde sententiæ sūper illo, nescio an
Christianorum, non enim aliæ Ethnicorum, vt de abrupto, & præcipiti, & mori cupido, „
qui de habitu interrogatus nomini negotium fecerit, solus scilicet fortis, [15] inter tot fra- „
tres commilitones solus Christianus. Planè superest [16] vt etiam martyria recusare medi- „
tentur, qui prophetias eiusdem spiritus sancti respuerūt. [17] Mussitant denique tam bonam
& lōgam sibi pacem periclitari. Nec dubito quasdam scripturas emigrare, sarcinas expe-
dire, fugæ accingi de ciuitate in ciuitatem. Nullam enim aliam Euangelij memoriam cu-
rant. Noui & Pastores eorum in [18] pace leones, in prælio ceruos. Sed de [19] quæstionibus
confessionum alibi docebimus. At nunc quatenus illud opponunt: Vbi autem prohibe- „
mur coronari? Hanc magis localem substantiam causæ præsentis aggrediar, vt & qui ex „
sollicitudine ignorantiæ quærunt, instruantur: & qui in defensione delicti cōtendunt, re-
uincantur ([20] ipsius vel maximè exemplo) Christiani laureati, quibus in solatium quæstio
est, quasi aut nullum aut incertum saltem haberi posset delictum quod patiatur quæstio-
nem. Nec nullum autem nec incertum, hinc interim ostendam. [[21] Neminem dico fi- II.
B delium coronam capire nosse aliâs extra tempus tentationis eiusmodi. Omnes ita obser-
uant à catechumenis vsque ad confessores, & martyres, vel negatores. Viderint vnde au-
ctoritas moris, de qua cum maximè quæritur. Porrò cùm quæritur cur quid obseruetur,
obseruari interim constat. Ergo nec nullum nec incertum videri potest delictum, [22] quod
committitur in obseruationem suo iam nomine vindicandam, & [23] satis auctoratam con-
sensus patrocinio. Planè, sic tamen vt ratio quærenda sit. sed salua obseruatione, [24] nec in
destructionem eius, sed in ædificationem potius, quò magis obserues cùm fueris etiam de *2. Cor. 13.*
ratione securus. Quale est autem vt tunc quis in quæstionem prouocet obseruationem,
cùm ab ea excidit? & tunc requirat vnde habuerit obseruationē, cùm ab ea desiit? quando
etsi ideò velit videri ad quæstionem vocare, vt ostendat se non deliquisse in obseruatio-
nis destitutione, nihilominus deliquisse eum constet retrò in obseruationis præsumptio-
ne. Si enim non deliquit hodie suscepta corona, deliquit aliquando recusata. Et ideò non
ad eos erit iste tractatus, quibus nō competit quęstio, sed ad illos qui studio discendi, non
quæstionem deferunt, sed consultationem. Nam & semper quæritur de isto, & [25] laudo fi- *Isai. 7.*
dem quæ antè credit obseruandum esse quā didicit. Et [26] facile est statim exigere, vbi scri-
ptum sit, ne coronemur. At enim vbi scriptū est, vt coronemur? Expostulantes enim scri-
pturę patrocinium in parte diuersa, præiudicant suæ quoque parti scripturę patrocinium
adesse debere. Nam si ideò dicetur coronari licere, quia nō prohibeat scriptura, æquè re-
torquebitur ideò coronari non licere, quia scriptura non iubeat. Quid faciet disciplina?
C vtrumque recipiet, quasi neutrum prohibitum sit? An vtrumque reiicier, quasi neutrum
præceptum sit? Sed quod nō prohibetur, vltrò permissum est. Imò prohibetur, quod non
vltrò est permissum. [[27] Et quamdiu [28] per hanc lineam serram reciprocabimus, haben- III.
tes obseruationem inueteratam, [29] quæ præueniendo statum fecit? Hanc si nulla scriptura
determinauit, certè consuetudo corroborauit, quæ sine dubio de traditione manauit.
Quomodo enim vsurpari quid potest, si traditum priùs non est? Etiam in traditionis ob-
tentu exigenda est, inquis, auctoritas scripta. Ergo quęramus an & traditio non scripta nō
debeat recipi? Planè negabimus recipiendam, si nulla exempla præiudicent aliarum ob-
seruationum, quas sine vllius scripturæ instrumento, solius traditionis titulo, exinde con-
suetudinis patrocinio vindicamus. [30] Denique vt à baptismate ingrediar, Aquam adituri,
ibidem, sed & aliquāto priùs in Ecclesia sub antistitis manu contestamur nos renunciare
diabolo, & pompæ, & Angelis eius. Dehinc ter mergitamur, amplius aliquid responden-
tes, quàm Dominus in Euangelio determinauit. Inde suscepti, lactis & mellis cōcordiam
prægustamus. Exq; ea die, lauacro quotidiano per totam hebdomadam abstinemus.
[31] Eucharistiæ Sacramentum & [32] in tempore victus, & [33] omnibus mandatum à Domi-
no, [34] etiam antelucanis cœtibus, [35] nec de aliorum manu quàm præsidentium sumimus.
[36] Oblationes pro defunctis, [37] pro natalitiis, annua die facimus. [38] Die Dominico ieiu-
nium nefas ducimus, vel de geniculis adorare. Eadem immunitate à die Paschæ in Pen-
tecosten vsque gaudemus. [39] Calicis aut panis etiā nostri, aliquid decuti in terram anxiè

patimur. Ad [40] omnem progressum, atque promotum, ad omnem aditum, & exitum, ad D
vestitum, & calceatum, ad lauacra, ad mensas, ad lumina, ad cubilia, ad sedilia, quacunq;
IIII. nos conuersatio exercet, frontem crucis signaculo terimus. [[41] Harum & aliarum eiusmodi disciplinarum si legem expostules scripturarum, nullam inuenies: traditio tibi prætendetur auctrix; consuetudo confirmatrix, & fides obseruatrix. Rationem traditioni, consuetudini, fidei, patrocinaturã aut ipse perspicies, aut ab aliquo qui perspexerit disces. Interim nonnullam esse credes cui debeatur obsequium. Adiicio vnum adhuc exemplum, quatenus & de veteribus docere conueniat. [42] Apud Iudæos tam solenne est fœ-
1. Cor. 15. minis eorum velamen capitis, vt inde noscantur. Quæro legem. Apostolum differo. Si
Gen. 24. Rebecca conspecto procul sponso velamen inuasit, priuatus pudor legem facere non potuit, aut causæ suæ fecerit. Tegantur virgines solæ, & hoc nuptum venientes, nec ante-
Dan. 13. quàm cognouerint sponsos. Si & [43] Susanna in iudicio reuelata, argumentum velatę præstat, possum dicere, & hic velamen arbitrij fuit. Rea venerat, erubescens de infamia sua, meritò abscondens decorem, vel quia timens iam placere. Ceterùm in [44] stadio mariti nõ putem velatam deambulasse, quæ placuit. Fuerit nunc velata semper. In ipsa quoque legem habitus requiro, vel in quacunque alia. Si legem nusquam reperio, sequitur vt traditio consuetudini morem hunc dederit, habiturum quandoque Apostoli auctoritatem ex interpretatione rationis. His igitur exemplis renuntiatum erit, [45] posse etiam non scriptam traditionem in obseruatione defendi, confirmatam cõsuetudine, idonea teste probatæ tunc traditionis ex perseuerantia obseruationis. [46] Consuetudo autem etiam in ciuilibus rebus pro lege suscipitur, cùm deficit lex: nec differt scriptura an ratione consistat, quando & legem ratio commendet. Porrò si lex ratione constat, lex erit omne iam quod ratione constiterit à quocunque productum. [47] An non putas omni fideli licere concipere & constituere, dumtaxat quod Deo congruat, quod disciplinæ cõducat, quod
Luc. 12. saluti proficiat, dicente Domino: Cur autem non & à vobis ipsis quod iustum est iudicatis? vt non de iudicio tantùm, sed de omni sententia rerum examinandarum. Dicit &
Philip. 3. Apostolus. Si [48] quid ignoratis, Deus vobis reuelabit: Solitus & ipse consilium subministrare, cùm præceptum Domini non habebat: & quædam edicere à semetipso, [49] sed &
Joan. 16. ipse spiritum Dei habens deductorem omnis veritatis. Itaque consilium & edictum eius diuini iam præcepti instar obtinuit, de rationis diuinæ patrocinio. Hanc nunc expostula, saluo traditionis respectu, quocunque traditore censetur: nec auctorem respicias, sed auctoritatem: & in primis consuetudinis ipsius, quæ propterea colenda est, ne non sit rationis interpres: vt si & hanc Deus dederit, tunc discas cur nam obseruanda sit tibi consue-
V. tudo. [[50] Sed cur maior exigitur ratio Christianarum obseruationum, cùm illas etiam natura defendit, quæ prima omnium disciplina est? Ideóque hæc prima præscribet coro-
Gen. 1. nam capiti non conuenire. Puto autem naturæ Deus, noster est, [51] qui figurauit hominẽ: & fructibus rerum appetendis, iudicandis, cõsequendis, certos in eo sensus ordinauit, per propria membrorum quodammodò organa; [52] Auditum in auribus fodit, visum in oculis accendit, gustum in ore conclusit, odoratum in naribus ventilauit, contactum in ma- F
nibus æstimauit. Per hæc exterioris hominis ministeria, interiori hòmini ministrãtia, fructus munerum diuinorum ad animam deducuntur à sensibus. Quis igitur fructus ex floribus? [53] substantia enim propria, certè præcipua coronarum, flores agri. Aut odor, inquis, aut color, aut pariter vtrunque. Qui erũt sensus coloris, odoris? visus opinor & odoratus. Istos sensus quæ membra sortita sunt? oculi, nisi fallor, & nares. Vtere itaque floribus visu & odoratu, quorum sensuum fructus est. Vtere per oculos & nares, quorũ sensuum membra sunt. Substantia tibi à Deo tradita est, habitus à seculo: quamquam nec habitus extraordinarius ordinario vsui obstrepit. Hoc sint tibi flores & [54] inserti & innexi, & in filo, & in scirpo, quòd liberi, quòd soluti: spectaculi scilicet, & spiraculi res. [55] Coronã si fortè fascem existimas florum per seriem comprehensorũ, vt plures semel portes, vt omnibus pariter vtaris: iam verò & in sinum conde, si tanta munditia est: in lectulum sparge, si tãta mollitia est: in poculum crede, si tanta innocentia est. Tot modis fruere, quot & sentis. Ceterùm in capite quis sapor floris? quis coronæ sensus nisi vinculi tantùm? Quia neque color cernitur, neque odor ducitur, nec teneritas commẽdatur. Tam contra naturam est florem capite sectari, quàm cibum aure, quàm sonum nare. Omnẽ autem quod cõtra naturam est, monstri meretur notam penes omnes, penes nos verò etiam elogium sacrile-
VI. „gij, in Deum naturæ dominum & auctorem. [[56] Quæres igitur Dei legem, habẽs com-
munem

A munem istam in publico mũdi, in naturalibus tabulis, ad quas & Apostolus solet prouo- 1. Cor. 11.
care: vt cùm in velamine fœminæ: Nec natura vos, inquir, docet? Vt cùm ad Romanos: Rom. 1.
Natura facere, dicens, Nationes ea quæ sunt legis: & legem naturalem suggerit, & natu-
ram legalem.[57] Sed & in priore Epistolæ, naturalem vsum conditionis in non naturalem
masculos & fœminas inter se demutasse affirmãs, ex retributione erroris in vicem pœnæ,
vtique naturali vsui patrocinatur. Ipsum Deũ secũdum naturam priùs nouimus,[58] Deum
appellantes Deorum, bonum præsumentes, & iudicem inuocantes. Quæris, an[59] condi-
tioni eius fruendæ natura nobis debeat præire, ne illâ rapiamur, quâ Dei æmulus vniuer-
sam conditionẽ certis vsibus homini mancipatam, cum ipso homine corrupit. Vnde eam
& Apostolus inuitam ait vanitati[60] succidisse, vanis plurimùm vsibus, tùm turpibus, & Rom. 8.
iniustis, & impiis, subuersam. Sic itaque & circa voluptates spectaculorum infamata con-
ditio est, ab eis, qui naturâ quidem, Dei omnia sentiunt, ex quibus spectacula instruun-
tur, scientia autem deficiunt. Illud quoque intellige, omnia à diabolo esse mutata.[61] Sed
& huic materiæ propter suauiludios nostros Græco quoque stylo satisfecimus. [[62] Pro- VII.
inde coronarij isti agnoscant interim naturæ auctoritatem, communis parentis nomine,
quâ homines, & propriç religionis pignora, quâ Deũ naturç proximo colentes: atque ita,
velut ex abundanti, ceteras quoque rationes dispiciant, quæ nostro priuatim capiti coro-
namentis & quidem omnibus interdicunt. Nam & vrgemur à communione naturalis
disciplinæ, conuerti ad proprietatem Christianæ totam iam defendendam, per ceteras
B quoque species coronarum, quæ aliis vsibus prospectæ videntur, vt ex aliis substantiis
structæ; ne quia non ex floribus constant, quorũ vsum natura signauit (vt ipsa hæc[63] Lau-
rea militaris) non credantur admittere sectæ interdictionem, quia euaserint naturæ præ-
scriptionẽ. Video igitur & curiosiùs & pleniùs agẽdum ab originibus vsque ad profectus
& excessus rei: Litteræ ad hoc seculares necessariæ. De suis enim instrumentis secularia
probari necesse est: quantulas attigi, credo sufficient. Si[64] fuerit aliqua Pandora, quam
primam fœminarũ memorat Hesiodus, hoc primum caput coronatum est à Charitibus,
cùm ab omnibus muneraretur: vnde Pandora. Nobis[65] verò Moyses Propheticus, non
Poëticus pastor, principem fœminam Euam faciliùs pudenda foliis quàm tempora flori-
bus incinctam, describit. Nulla ergo Pandora. Sed & de mendacio erubescenda est coro-
næ origo. Iam nunc & de veritatibus suis. Certè enim ceteros fuisse constat auctores rei
vel illuminatores.[66] Saturnum Pherecydes ante omnes refert coronatum,[67] Iouem Dio-
dorus post deuictos Titanas hoc munere à ceteris honoratũ. Dat &[68] Priapo tænias idẽ,
&[69] Ariadnæ sertum ex auro & Indicis gemmis: Vulcani opus, Liberi munus: post & si-
dus.[70] Iunoni vitem Callimachus induxit. Ita & Argis signum eius palmite redimitum,
subiecto pedibus eius corio Leonino, insultantem ostentans nouercam de exuuiis vtrius-
que priuigni.[71] Hercules nunc populum capite præfert,[72] nunc oleastrũ,[73] nunc apium.
Habes[74] tragœdiam Cerberi, habes Pindarum, atque Callimachum,[75] qui & Apollinem
memorat interfecto Delphico dracone, lauream induisse quâ supplicem.[76] Erant enim
C supplices coronarij apud veteres.[77] Liberum, eundem apud Ægyptios Osirin,[78] Harpo-
cration industria[79] hederatum argumentatur, quòd hederæ natura sit cerebrum ab[80] he-
luco defensare. Sed & aliàs[81] Liberum principem coronæ planè laureæ, in qua ex Indis
triumphauit, etiam vulgus agnoscit, cùm[82] dies in illum solennes Magnam appellat cõ-
ronam. Si &[83] Leonis Ægyptij scripta euoluas, prima[84] Isis repertas spicas capite circun-
rulit, rem magis ventris. Plura quærentibus omnia exhibebit præstantissimus in hac quo-
que materia cõmentator[85] Claudius Saturninus. Nam est illius de Coronis liber, & ori-
gines, & causas, & species, & solennitates earum ita edisserens, vt nullam gratiam floris,
nullam lætitiam frondis, nullum cespitem, aut palmitem,[86] non alicui capiti inuenias cõ-
secratum. Quo satis instruamur, quàm alienum iudicare debeamus coronati capitis insti-
tutionem, ab eis prolatam, & in eorum deinceps honorem dispensatam, quos seculum
Deos credidit. Si enim mendacium diuinitatis diabolus operatur, in hac etiam specie, à
primordio mendax, sine dubio & eos ipse prospexerat, in quibus id mendacium diuinita-
tis ageretur. Quale igitur habendũ est apud homines veri Dei, quòd à candidatis diaboli
introductum, & ipsis à primordio dicatum est, quódque iam tunc Idololatriæ initiabatur
ab idolis, & id idolis adhuc viuis? non quasi aliquid sit idolum, sed quoniam quæ[87] idolis 1. Cor. 10.
alij faciunt, ad dæmones pertinent. Porrò si quæ alij idolis faciunt, ad dæmones pertinẽt,
quãto magis quòd ipsa sibi idola fecerunt cùm aduiuerẽt? Ipsi scilicet sibi procurauerunt

VIII. dæmones, per eos in quibus esurierant, antequàm procurauerant. [88 Tene interim hanc D
„ fidem, dum in cursum quæstionis excutio. Iam enim audio dici: Et alia multa ab eis pro-
„ lata, quos seculum Deos credidit: tamē in nostris hodie vsibus, & in pristinorū sanctorū,
„ & in Dei rebus, & in ipso Christo deprehendi, non aliàs scilicet hominem functo quàm
„ per communia ista instrumenta exhibitionis humanæ. Planè ita sit, nec antiquius adhuc in originem disceptabo.[89] Primus Mercurius litteras enarrauerit; necessarias cōfitebor & commercij rebus, &[90] nostris erga Deū studiis.[91] Sed etsi neruos idem in sonum strinxit, non negabo & hoc ingenium[92] cum sanctis fecisse, & Deo ministrasse, audiens Dauid.

Isai. 38. [93] Primus medelas Æsculapius explorauerit;[94] memini & Esaiā Ezechię languēti aliquid *1. Tim. 5.* medicinale mādasse. Scit & Paulus stomacho vinū modicū prodesse. Sed & Minerua *Ionæ 1.* prima molita sit nauē; videbo nauigantē Ionam & Apostolos. Plus est quòd & Christus *Luc. 8.* vestietur: habebit etiā penulam Paulus. Si & vniuscuiusq; supellectilis & singulorum vascu- *Act. 13. & deinceps.* lorū aliquem ex diis seculi auctorē nominaris, agnoscā necesse est & recumbētem in le- *2. Tim. 4.* ctulo Christū, & cùm peluem discipulorū pedibus offert, & cùm aquā ex vrceo ingerit, & *Ioan. 13.* cùm linteo circūstringitur,[95] propria Osiridis veste. Huiusmodi quæstioni sic vbique respōdeo, admittens quidem vtensilium communionē, sed prouocans eam ad rationaliū & irrationalium distinctionem,[96] quia passiuitas fallit obumbrās corruptelam conditionis, *Rom. 8.* quâ subiecta est vanitati. Dicimus enim ea demum & nostris, & superiorum vsibus, & Dei rebus, & ipsi Christo competisse, quæ meras vtilitates, & certa subsidia, & honesta solatia E necessariis necessitatibus vitæ humanæ procurēt: vt ab ipso Deo inspirata credantur propiore prospectore, & instructore, & oblectatore si fortè hominis sui. Quæ verò hunc ordinem excesserint, ea non conuenire vsibus nostris, præsertim quæ propterea scilicet nec apud seculum, nec in Dei rebus, nec in conuersationibus Christi recognosci est.

IX. [97 Quis denique Patriarches, quis Prophetes: quis Leuites, aut Sacerdos,[98] aut ἄρχων quis vel postea Apostolus aut Euangelizator, aut Episcopus inuenitur coronatus? Puto nec ipsum Dei templum, nec arca testamenti,[99] nec tabernaculū martyrij, nec altare, nec *3. Reg. 6. & 8.* candelabrū: quibus vtique & in prima dedicationis solennitate, & in secunda restitutionis gratulatione competisset coronari, si dignum Deo esset. Atquin si figuræ nostræ fue- *1. Esdr. 7.* runt ([100] nos enim sumus & templa Dei, & altaria, & luminaria, & vasa) hoc quoque figu- *1. Cor. 10.* ratè portendebant, homines Dei coronari non oportere. Imagini veritas respondere de- *1. Cor. 3.* bebit. Sed forsitan oppones ipsum Christum coronatum. Ad hoc breuiter interim au- *Zachar. 9.* dies. Sic & tu coronare, & licitum est. Tamen nec illam impietatis contumeliosæ coro- *Philip. 2.* nam[101] populus consciuit. Romanorum militum commentum fuit, ex vsu rei secularis, *Rom. 9.* quem populus Dei nec publicæ vnquam lætitiæ, nec ingenitæ luxuriæ nomine admisit; *Matth. 27.* faciliùs cum tympanis & tibiis & psalteriis reuertens de captiuitate Babyloniæ, quàm *1. Esdr. 2. & 3.* cum coronis: & post cibum & potum exurgens ad ludendum sine coronis. Nam neque lætitiæ descriptio, neque luxuriæ denotatio, de coronæ decore, aut dedecore tacuisset: *Exod. 32.* adeò & Esaias, Quando, inquit, cum tympanis & tibiis & psalteriis bibunt vinum: dictu- F *Isai. 15.* rus esset etiam cum coronis, si vnquam hic vsus fuisset & in Dei rebus.

X. [102 Ita cùm id-
„ circò proponis: Deorum secularium commenta etiam apud Deum deprehendi, vt inter
„ hæc coronam quoq; capitis communi vsui vindices; ipse tibi iam præscribis non haben-
„ dum in communione vsus apud nos, quod non inueniatur in rebus Dei. Quid enim tam dignum Deo, quàm quod indignum idolo? Quid autem tam dignum idolo, quàm quod & mortuo?[103] Nam & mortuorum est ita coronari:[104] vel quoniam & ipsi idola statim fiunt & habitu & cultu consecrationis, quæ apud nos secunda idololatria est. Igitur qui sensu careant, illorum erit proinde vti ea re, cuius sensu carerent æquè, si abuti vellent, si sensu non carerent. Nulla verò distantia est abutendi, cùm veritas cessat vtendi, ces- *1. Cor. 7.* sante natura sentiendi; quâve quis abutatur, cùm non habeat quâ vtatur.[105] Nobis autem abuti apud Apostolum non licet, faciliùs non vti docentem, nisi quòd nec abutuntur quinihil sentiunt: sed vacat totum, & est ipsum quoque opus mortuum, quantum in *Psal. 113.* idolis: viuum planè quantum in dæmoniis, ad quæ pertinet superstitio. Idola Nationum, inquit Dauid, argentum & aurum: Oculos habent, nec vident: nares habent, nec odorantur: manus, nec contrectabunt. Per hæc enim floribus frui est. Quòd si tales edicit futuros, qui idola fabricantur, tales iam sunt qui secundum idolorum ornatum *Tit. 1.* „ quid vtuntur. Omnia munda mundis; ita & immunda omnia immundis: nihil autem immundius idolis. Ceterùm substantiæ mundæ vt Dei res, & hac sua cōditione communes

A nes vsui:sed [106] ipsius vsus administratio interest. Nam & ego mihi gallinaceum macto, nō [107] minus quàm Æsculapio Socrates:& si me odor alicuius loci offenderit, [108] Arabiæ aliquid incendo,sed non eodem ritu,nec eodem habitu,nec eodem apparatu,quo agitur apud idola.Si enim verbo nudo conditio polluitur,vt Apostolus docet: Si [109] quis autem dixerit,hoc idolothytum est,non cōtigeris:multo magis cum habitu, & ritu, & apparatu idolothytorum contaminatur.Ita & corona idolothytorū efficitur.Hoc enim ritu, & habitu,& apparatu,idolis immolatur auctoribus suis:quorū eo vel maximè proprius est vsus,ne in communionem possit admitti quod in Dei rebus non inuenitur.Propterea Apostolus inclamat:[110] Fugite idololatriam:omnem vtique & totam. Recogita syluam, & quantæ latitant spinæ.Nihil dandum idolo,sic nec sumendum ab idolo. [111] Si in idolio recumbere alienum est à fide,quid in idoli habitu videri?Quæ communio Christi & Beliæ?& ideò fugite.Longum enim diuortium mandat ab idololatria, in nullo proximè agendum.[112] Draco etiam terrenus de longinquo non minus spiritu absorbet alites. Ioannes:[113] Filioli,inquit,custodite vos ab idolis : non iam ab idololatria quasi ab officio , sed ab idolis,id est,ab ipsa effigie eorum. Indignum enim vt imago Dei viui , imago idoli & mortui fiat. Vsque adhuc proprietatē istius habitus & ex originis censu,& ex superstitionis vsu idolis vendicamus,ex eo præterea, quòd dum in rebus Dei nostri non refertur, magis magísque illorum deputatur , in quorum & antiquitatibus, & [114] solennitatibus, & [115] officiis [116] conuenitur.[117] Ipsæ denique fores,[118] ipsæ hostiæ & [119] aræ , [120] ipsi ministri & sacerdotes eorum coronantur.Habes omnium collegiorum sacerdotalium coronas [121] apud Claudium.Sed & illam interstruximus distinctionem differentiæ rationalium & irrationalium;eis occurrentem,qui communionem in omnibus de quorundam exemplorum occasione defendūt.Ad hanc itaque partem causas iam ipsas coronarias inspici superest,vt dum ostendimus extraneas,immò & contrarias disciplinæ,nullam earum rationis patrocinio fultam probemus,quòd posset habitus eiusmodi quoque communioni vindicari:sicut & quidam,quorū exempla nobis obiectantur. [[122] Etenim vt ipsam causam coronæ militaris aggrediar,puto priùs conquirendum,an in totum Christianis militia conueniat. Quale est alioquin de accidentibus retractare,cùm à præcedētibus culpa sit? [123] Credimúsne humanum sacramentum diuino superduci licere,& in alium dominū respondere post Christum,& [124] eierare patrem ac matrem,& omnem proximum , quos & lex honorari & post Deū diligi præcepit?Hos & Euangeliū solo Christo pluris nō faciēs,sic quoq; honorabit?Licebit in gladio conuersari,[125] Domino pronūciante : Gladio peritur ū,qui gladio fuerit vsus?Et prælio operabitur filius pacis,[126] cui nec litigare cōueniet?[127] Et vincula & carcerē,& tormenta,supplicia administrabit,[128] nec suarū vltor iniuriarū?[129] Iā & stationes aut alij magis faciet quàm Christo?aut & dominico die , quādo nec Christo?Et excubabit pro tēplis [130] quibus renunciauit?[131] & cœnabit illic vbi Apostolo nō placet?Et [132] quos interdiu exorcismis fugauit,noctibus defensabit, [133] incumbēs & requiescens super luncho,quo perfossū est latus Christi?Vexillū quoq; portabit æmulū Christi?& signū postulabit à principe,qui iam à Deo accepit?[134] Mortuus etiā tuba inquietabitur æneatoris,qui excitari à tuba angeli expectat?[135] Et cremabitur ex disciplina castrēsi Christianus,cui cremare nō licuit,cui Christus merita ignis indulsit? Quāta alia in delictis circūspici possunt castrensiū munium,transgressioni interpretanda? Ipsum de castris lucis in castra tenebrarū nomē deferre,trāsgressio est.Planè si quos militia præuētos fides posterior inuenit,alia cōditio est,[136] vt illorum quos Ioānes admittebat ad lauacrū;vt [137] Centurionū fidelissimorū,quem Christus probat,& quē Petrus catechizat : dū tamē suscepta fide atq; signata aut deserēdū statim sit,vt multis actū:[138] aut omnibus modis cauillādū,ne quid aduersus Deū cōmittatur,quæ nec ex militia permittūtur;aut nouissimè perpetiendū pro Deo,[139] quod æquè fides pagana condixit. Nec enim delictorū impunitatem,aut [140] Martyriorum immunitatem militia promittet. Nusquam Christianus aliud est. Vnum Euangelium,& idem Iesus:negaturus omnem negatorem, & cōfessurus omnem confessorē Dei:& [141] saluam facturus animā pro nomine eius amissam,perditurus autem de contrario aduersus nomen eius lucri habitā. [142] Apud hunc tam miles est,paganus fidelis:quàm paganus est,miles infidelis. Non admittit status fidei,allegationē necessitatis. Nulla est necessitas delinquendi,quibus vna est necessitas nō delinquēdi. Nam & ad sacrificandum & directò negandum,necessitate quis premitur tormentorum siue pœnarum:[143] tamen nec illi necessitati disciplina conniuet : quia potior est necessi-

Margin: 1.Cor.10. — 1.Cor.10. — 2.Cor.6. — 1.Ioan.5. — Baruch.6. — B — XI. — Exod.20. — Leuit.19. — Matth.26. — 1.Cor.6. — Matth.5. — 1.Cor.8. — Ioan.19. — C — Luc.3. — Matth.8. — Act.10. — Matt.10.

tas timendæ negationis & obeundi martyrij, quàm euadendæ passionis & implendi offi- D
cij. Ceterùm subuertit totam substantiam sacramenti causatio eiusmodi, vt etiam volun-
tariis delictis [144] fibulam laxet. Nam & voluntas poterit necessitas contendi, habens scili-
cet vnde cogatur. Vel ipse hæc præstruxerim, & ceteras officialiũ coronarũ causas, qui-
bus familiarissima ista [145] ducatio necessitatis: cùm idcircò aut officia fugienda sint, ne
[146] in delictis incidamus, aut & martyria toleranda sint, vt officia rumpamus. De prima
specie quęstionis etiam militiæ ipsius illicitę, plura non faciunt, vt secunda reddatur. Nisi
omni ope expulero militiam, frustrà iam de corona militari prouocarim. Puta deniq; li-
XII. cere militiam, vsque ad causam coronæ. [[147] Sed & de corona priùs dicam. Laurea ista
[148] Apollini vel Libero sacrata est: illi vt [149] Deo telorum, [150] huic vt Deo triumphorum,
sic docet Claudius. [151] Quanquã ex myrto ait milites redimiri solere. Veneris enim myr-
tum matris Æneæ, non laurum, etiam amiculæ [152] Martis, per Iliam & Romulos Roma-
ni. Sed ego Venerem non credo ex hac parte cum Marte Romanam, quâ pellicis dolor
est. [153] Quin & olea militiam coronari à Minerua, [154] non solùm artium, sed armorũ quo-
que dea: & pacem cùm Neptuno iniisse, ex hac arbore coronatam. In his erit serti milita-
ris superstitio vbique polluta, & polluens omnia, quæ iam polluantur & causis. [155] Ecce
annua votorum nuncupatio quid videtur? Prima in principiis, secunda in Capitoliis. Ac-
cipe post loca, & verba, Hunc tibi Iupiter bouem cornibus auro decoratis vouemus esse
futurum. Cuius sententiæ vox est? vtique negationis. Etiamsi tacet illic Christianus ore,
coronatus capite respondit. [156] Eadem laurea in Donatiui dispensatione denunciatur.
Matth. 26. Planè non gratuita idololatria, aliquibus aureis venditans Christum, vt argenteis Iudas. E
Matth. 6. Hoc erit: Non potestis Deo seruire & mammonæ: mammonæ manum tradere, & à Deo
Matt. 22. absistere. Hoc est reddere quæ sunt Cæsaris Cæsari, & quæ Dei Deo: nec hominem Deo
reddere, & denarium Cæsari auferre. [157] Triumphi laurea foliis struitur. [158] hinc aduer-
bis [159] lemniscis, [160] inauratur lamnulis, vnguentis delibuitur à lacrymis coniugum &
matrum, fortassè quorundam & Christianorum: & [161] apud Barbaros enim Christus. Qui
hanc portauerit in capite causam, nónne & ipse pugnauit? Est & [162] alia militia regiarum
familiarum. [163] Nam & castrenses appellantur, [164] munificæ & ipsæ solennium Cæsarea-
norum. Sed & tu proinde miles ac seruus alterius es: & si duorum, Dei & Cæsaris, certè
XIII. tunc non Cæsaris cùm te Deo debes, etiam in communibus credo potiori. [[165] Coro-
nant & publicos ordines laureis publicæ causæ: [166] Magistratus verò insuper aureis, vt
Athenis, vt Romæ. [167] Præferuntur etiam illis Hetruscæ. Hoc vocabulum est coronarũ,
quas gemmis & foliis ex auro quercinis ob Ioue insigneis, ad deducẽdas tensas cum pal-
matis togis sumũt. [168] Sunt & prouinciales aureæ, imaginũ iam nõ virorum, capita maio-
ra quærentes. Sed tui ordinis, & tui magistratus, & [169] ipsum Curiæ nomen, Ecclesia est
Philip. 4. Christi. [170] Illius es, cõscriptus [171] in libris vitæ. Illic purpuræ tuæ, sanguis Domini: & cla-
Apoc. 13. uus latus in cruce ipsius; illic [172] securis ad caudices arboris posita; illic virga ex radice Ies-
Matth. 17. se. [173] Viderint & publici equi cum coronis suis. Dominus tuus, vbi secundum scripturam
Matth. 3. Hierusalẽ ingredi voluit, nec asinũ habuit priuatũ. Isti in curribus, & isti in equis, [174] nos
Isai. 11. *Matth. 21.* autẽ in nomine Domini Dei nostri inuocabimus. [175] Ab ipso incolatu Babylonis illius in F
Psal. 19. Apocalypsi Ioannis submouemur, nedũ à suggestu. Coronatur & vulgus nũc ex [176] Prin-
Apoc. 18. cipaliũ proprietatũ exultatione, nũc ex Municipalium solẽnitatũ proprietate: & est om-
nis publicæ lætitię luxuria captatrix. Sed tu peregrinus es mũdi huius, ciuis supernę Hie-
Philip. 3. rusalem. [177] Noster, inquit, municipatus in cœlis. Habes tuos cẽsus, tuos Fastos: nihil tibi
Ioan. 16. cum gaudiis seculi; immò cõtrarium debes. Seculũ enim gaudebit, vos verò lugebitis. Et
Matth. 5. puto, fœlices, ait, lugẽtes, non coronatos. [178] Coronant & nuptiæ sponsos: & [179] ideò non
nubimus ethnicis, ne nos ad idololatriã vsque deducãt, à qua apud illos nuptiæ incipiũt.
Gen. 24. [180] Habes legem à Patriarchis quidem, habes Apostolum in Domino nubere iubentem.
1. Cor. 7. [181] Coronat & libertas secularis. Sed tu iam redemptus es à Christo, & quidẽ magno. Ser-
uum alienum, quomodo seculũ manumittet? Et si libertas videtur, sed & seruitus videba-
Gal. 3. tur. Omnia imaginaria in seculo, & nihil veri. Nan & tunc liber homini eras redemptus à
1. Cor. 7. Christo: & nunc seruus es Christi, licet manumissus ab homine. Si verã pures seculi liber-
tatem, vt & coronã cõsignes, redisti in seruitutem hominis, quam putas libertatem: ami-
sisti libertatẽ Christi, quã putas seruitutẽ. [182] Nunquid & Agonisticæ causę disputabũtur,
[183] quas statim tituli sui damnãt, & sacras & funebres scilicet. hoc enim superest vt Olym-
pius Iupiter, & Nemæus Hercules, & [184] misellus Archemorus, & [185] Antinous infœlix in
Christiano

A Christiano coronentur, vt ipse spectaculum fiat, quod spectare non debeat. Vniuersas (vt
arbitror) causas enumeramus, nec vlla nobiscum est: omnes alienæ, prophanæ, illicitæ,
[186] semel iam in sacramenti testatione eieratæ. Hæ enim erant pompæ diaboli & angelorum eius, officia seculi, honores, solennitates postulatrices, falsa vota, humana seruitia,
laudes vanæ, gloriæ turpes: & in omnibus istis idololatria in solo quoque censu coronatum, quibus omnia ista redimita sunt. Præfabitur quidem Claudius etiam [187] cœlum syderibus apud Homeri carmina coronatum, certè à Deo, certè homini: igitur & homo
ipse à Deo coronandus est.[188] Ceterùm à seculo coronantur & lupanaria, & latrinæ, &
pistrina, & carcer, &[189] ludus, & ipsa [190] amphitheatra, & ipsa spoliaria, [191] ipsæque libitinæ.
Quàm sacer sanctus, quámque honestus ac mundus sit habitus iste, noli de vno poëtico
cœlo, sed de totius mundi commerciis æstimare.[192] At enim Christianus nec ianuam suã
laureis infamabit, si norit quãtos Deos etiam hostiis diabolus affinxerit, Ianum à ianua,
Limentinum à limine, Forculum & Cardam à foribus & cardinibus, & apud Græcos
Thyreum Apollinem, & Antelios dæmones. [[193] Tanto abest vt capiti suo manus in- XIIII.
ferat idololatriæ immò iam dixerim Christo, siquidem viri caput Christus est, tam libe- *1.Cor. 11.*
rum quàm & Christus, ne velamento quidem obnoxium, nedum obligamento. Porrò
& quod obnoxium est velamenro caput fœminæ, iam hoc ipso occupatum non vacat
etiam obligamento. Habet humilitatis suæ sarcinam. Si nudo capite videri non debet
B propter angelos, multo magis coronato: forsassè tunc illo coronato scãdalizauerit. Quid *1.Cor. 11.*
enim est capiti fœminæ corona, quàm formæ lena, quàm summa lasciuiæ nota, extrema
negatio verecundiæ, conflatio illecebrę? Propterea non ornabitur operosiùs mulier ex *1.Tim. 2.*
[194] Apostoli prospectu, vt nec crinium artificio coronetur. Qui tamen & viri caput est, &
fœminæ facies, vt Ecclesiæ Christus Iesus, quale, oro te, sertum pro vtroque sexu subiit? *Matth. 27.*
ex spinis opinor & tribulis, in figuram delictorum, quę nobis protulit terra carnis: abstulit autem virtus crucis, omnes aculeos mortis in Dominici capitis tolerantia obtundens. Certè pręter figuram contumelia in promptu est, & turpitudo & dedecoratio, & *Isai. 52.*
his implexa sæuitia, quæ tunc Domini tempora & fœdauerunt & lancinauerunt: vti tu
nunc laurea & myrto, & olea, & illustriore quaque fronde, & quod magis vsui est, [195] centenariis quoque rosis ex horto Midæ lectis, & vtrisque liliis, & omnibus violis coroneris,
etiam gemmis forsitan & auro: vt & illam Christi coronam æmuleris, quæ postea ei ob- *Psal. 23.*
uenit: quia & [196] fauos post fella gustauit; nec antè rex gloriæ à cœlestibus salutatus est, *Matt. 27.*
quàm rex Iudæorum proscriptus in crucem; minoratus primò à patre modicum quid *Psal. 8.*
citra angelos, & ita gloria & honore coronatus. Si ob hæc caput ei tuum debes, tale si
potes ei repende, quale suum pro tuo obtulit: aut nec floribus coroneris, si spinis non
potes: quia non floribus potes. [[197] Serua Deo rem suam inattaminatam. Ille eam si vo- XV.
let, coronabit. Immò & vult. Denique inuitat: [198] Qui vicerit, inquit, dabo ei coronam *Apocal. 2.*
vitę. Esto & tu fidelis, ad mortem. Decerta & tu [199] bonum agonem, cuius coronam & *& 3.*
Apostolus repositã sibi meritò confidit Accipit & angelus victoriæ coronam procedens *2.Timot. 4.*
in candido equo, vt vinceret. Et alius Iridis ambitu ornatur cœlesti. [200] Protosedẽt & *Apocal. 6.*
C Presbyteri coronati: [201] eodémq; auro & ipse Filius hominis supra nubem micat. Si tales *Apoc. 10.*
imagines in visione, quales veritates in repræsentatione? Illas aspice, illas odorare. Quid *Apoc. 4.*
caput [202] strophiolo aut dracontario damnas, diademati destinatum? [203] Nam & reges *Apoc. 14.* *Apocal. 1.*
nos Deo & patri suo fecit Christus Iesus. Quid tibi cum flore morituro? Habes florem *Isai. 11.*
ex virga Iesse, super quem tota diuini spiritus gratia requieuit, florem incorruptum, immarcescibilem, sempiternum: quem & [204] bonus miles eligendo, in cœlesti dignatione,
ordinatione profecit.[205] Erubescite Romani commilitones eius, iam non ab ipso iudicandi, sed [206] ab aliquo Mithræ milite. Qui quum initiatur [207] in spelæo in castris verè tenebrarum, coronam interposito gladio sibi oblatam [208] quasi mimum martyrij, dehinc
capiti suo accommodatam, monetur obuia manu capite depellere, & in humerum si fortè transferre, dicens Mithram esse coronam suam. Atque exinde nunquam coronatur:
id quod in signum habet ad probationem sui, sicubi tentatus fuerit de Sacramento: statímque creditur Mithræ miles, si deiecerit coronam, si eam in Deo suo esse dixerit.
Agnoscamus ingenia diaboli, idcircò quædam de diuinis affectantis, vt nos de suorum
fide confundat & iudicet.

ADNOTATIONES IACOBI PAMELII IN LIBRVM DE CORONA MILITIS.

1. DE Corona Militis.] *Facit magnoperè ad Libri huius totius intellectum, quod habet de* Coronis *Plinius lib. 21. cap. 2. & 3. Tenuioribus (inquit) vtebantur antiqui,* strophia *appellantes; vnde nata* Strophiola. *Quin & vocabulum ipsum tardè communicatum est, inter sacra tantùm & bellicos honores* coronis *suum nomen vindicantibus. Cùm verò è floribus fierent* serta, *à serendo, serièue appellabantur. Quod apud Græcos quoq; nō ita antiquitùs placuit. Arborū enim ramis* coronari *in sacris certaminibus mos erat primùm, postea variari cœptum mistura versicolori; florúmque inuicem odores coloresque accendere Sicyonij: Idque factum est post Olympiadem centesimam. Sic* coronis è floribus *receptis, paulò mox subiere quæ vocantur* Ægyptiæ, *ac deinde* Hybernæ, *cùm terra flores negat, ramento è cornibus tincto. Paulatímque & Romæ subrepsit appellatio*, corollis *inter initia propter gracilitatem nominatis; mox &* corollariis, *postquàm è lamina ærea tenui inaurata aut inargentata dabantur. Crassus diues, primus* argento auróque *folia imitatus, ludis suis* coronas *dedit. Accesserúntque &* lemnisci, *quos adiici ipsarum* coronarum *honos erat, propter* Hetruscas, *quibus iungi nisi* aurei *non debebant. Puri diu fuere ij. Cælare eos primus instituit. P. Claudius Pulcher, bracteásque etiam* Philyræ *dedit. Deinde etiã huc pertinent quæ habet idem de* coronis militum, *lib. 16. cap. 4. Hinc (inquit)* ciuicæ coronæ, militum *virtutis insigne clariss. Cedunt his* murales vallarésque, & aureæ, *quamquam pretio antecedentes. Cedunt &* rostratæ. *Item lib. 22. cap. 3.* Corona *quidem nulla fuit* graminea *nobilior in maiestate populi terrarū Principis, præmiis* gloriæ. Gemmatæ *&* aureæ, vallares, murales, rostratæ, ciuicæ, *triumphales post hanc fuere, súntque cunctæ magno interuallo magnáque differentia. Ceteras omnes, singuli & Duces ipsi Imperatorésque* militibus *aut aliquando Collegis dedere. Ceteras Imperatores*, gramineam *solam* Miles *Imperatori. Eadem vocatur* Obsidionalis.

CAP. I.

2. Proximè facta est LIBERALITAS, &c.] *Caput hoc primum meritò inscribitur:* Libri de Corona Militis argumentum. *Atqui legunt quidem MS. 3. Vatic. codices:* Liberalitate; *verùm magis placet lectio Gorziensis codicis secundum Rhenanum* LIBERALITAS, *vt alludat Auctor ad Numismata, quæ etiamnum exstant apud Goltzium & alios, in quibus ex vno latere inscribitur:* IMP. CÆS. L. SEPT. SEV. PERT. AVG. *ex altero verò:* LIBERALITAS AVGG. S C. *hoc est Imperatori Cæsari Lucio Septimio Seuero Pertinaci Augusto; &: Liberalitas Augustorum, Senatusconsulto. Quam adeò rectè interpretatur Rhenanus de* Donatiuo *Militibus dato; nam eò adludens Auctor paulopòst dicit:* Donatiuum Christi in carcere exspectat. *de quo interim latiùs infrà cap. 12 vbi loquitur de* Laurea in Donatiui dispensatione. *Eodem etiam adludit lib. de Præscript. adu. hæret. c. 2. his verbis:* Quis *(inquit)* miles ab infœderatis, ne dicam ab hostibus regibus, Donatiuum & stipēdium captat, nisi planè desertor & transfuga, & rebellis?

3. præstantiss. IMPERATORVM.] *Videlicet (vti & adnotauit Rhen.)* L. Sept. Seueri patris, & M. Aurel. Antonini Caracallę filij, sub quibus Tertullianum floruisse D. Hieron. auctor est in Illustribus Ecclesiæ viris. *Porrò ornat eos honorifico epitheto, cùm dicit* præstantissimorum. *Sanè etiam tum angustioribus rebus Christianis honorificentissimè locuti sunt de* Imperatoribus *veteres scriptores; vt cùm ad Scapulam Præsidem scribens Tertullianus:* Colimus ergo *(inquit)* & Imperatorem sic, quomodo & nobis licet, & ipsi expedit, vt hominem à Deo secundum, & quicquid est, à Deo consecutum, solo Deo minorem. *At iam prouectioribus parciùs loquuntur, Hieronymus, Ambrosius, Augustinus & alij.*

4. Expungebantur in castris milites Laureati.] *Ex supradictis num. 2. manifestum est rectè subaudiri à Rhenano:* Donatiuo. *Hoc est:* Donatiuum *promissum militibus sollemniter exsoluebatur, siue præstabatur. Indicauimus in scholiis librorum præcedentium, huius vsum verbi declarantes, Metaphoram hinc deductam videri, quòd in perscriptionibus siue libellis debita continentibus, eorum nomina quibus satisfactum est, puncto notentur. De quo vide suprà lib. adu. Jud. cap. 4. num. 15. Legimus autem ex 3. MS. Vatic. cod.* qui se duobus dominis seruire non posse præsumpserat. *nam si, vti antea, affirmatiuè legeretur, magis conueniret coniectura nostra, & Latinij:* præsumpserant.

5. Vulgata iam & ista disciplina Christianorum, &c.] *Huc pertinet illud Apologetici cap. 42. Tom. 1.* Non emo capiti coronam, &c. *& quod suprà lib. de Spect. cap. 11. dixit:* idololatria conspurcat de coronis profanis. *Item quod habet B. Iustinus Martyr Apolog. ad Antoninum. Sed neque victimis multis & florum* coronis *colimus, &c. Illud quoque B. Cypriani lib. de lapsis: Frons cum Dei signo pura diaboli* coronam *ferre non potuit. Denique Auctorem imitatus Minutius in Octauio (qui liber perperàm Arnobij Octauus liber à quibusdam appellatur) Sanè quod* caput non coronamus, *ignoscite. Auram boni floris naribus ducere, non occipitio capillísve solemus haurire, &c. quæ infrà suo loco citabimus. Porrò iterum legimus ex MS. 3. Vatic. quod habebant priores excusi, & Paterniacensis ac Hirsaugiensis codices:* eludere eminus, infrendere cominus, *& deinde nūc primùm:* in nostrum, *nempè militem.* Tribuno defertur, *id est: accusatur, pro eo quod ex Gorziensi substituerat Rhenanus:* eludere eminus, infrendere. Continuò murmur. Tribuno defertur. *Infinitiua autem verba:* designare, illudere, infrendere, *exponi debent pro Præteritis imperfectis Indicatiui, id est: designabant, eludebant eminus, infrendebant cominus. Aut certè verbum Cœperunt subaudiendum.*

6. Tribuno.] Tribunum Militum *intelligit, qui pro more habebat (iuxta quod Seuerus narrat in vita S. Martini, adnotante etiam Rhenano) vt singulis ex ordine vocatis* Donatiuum *erogaret; quò pertinet illud:* & persona iam ex ordine accesserat.

7. O militem in Deo gloriosum.] *Adludit (inquit Rhenanus) ad illud Apostoli: Qui gloriatur, in Domino glorietur.*

8. Suffragia exinde.] *Nam (inquit idem) res in consultationem venerat, quid esset de eo faciendum.*

9. apud Acta.] Acta *(inquit Rhenan.) commentarij sunt*

sunt, quos conficit Respublica. Hoc declarat Tertullianus lib. in Marc.5. sic scribens: Planè profiteri potest semetipsum quis. Verùm professio eius alterius auctoritate conficitur; alius scribit, alius subscribit, alius obsignat, alius Actis refert. *Ergo significat hic etiam rem istam in Acta relatam.*

10. grauissimas penulas.] Penula (*inquit idem*) *qua & lacerna, vestimenti genus itinerarium & arcendæ pluuiæ accommodatum, apud Veteres, teste Ælio Lampridio.*

11. reuelari auspicatus.] *Auspicari (eodem adnotante) vsurpat pro simpliciter incipere. Similiter dixit suprà lib. de Patientia*: malitiam ab impatientia auspicatam. *Accipitur autem propriè* reuelari, *pro detegi, tum hîc, tum cap.4. vbi legitur*: Susanna in iudicio reuelata.

12. speculatoriam morosissimã.] Caligam *militarem rectè interpretatur Rhenanus. Hinc &* militia caligata *apud Auctorem, lib. de Idolol. cap.19. num.147. Alludit autem ad diuinã visionem, quæ Moysi apparuit.*

13. spe calceatus, de Euangelij paratura, &c.] *Paraphrasticos expressit quod est ad Ephes.6.* calceati *pedes in præparationem* Euangelij; *item*: succinctus acutiore verbo Dei, *pro illo*: succincti *in veritate gladio spiritus, quod est* verbũ Dei. *&*: totus de Apostolo armatus, *alludens ad illud: Accipite totam armaturam Dei; saltem quemadmodum legit B. Cypr. ad verbum ex Græco πανοπλίαν, sicuti etiam adnotauimus ad illam epist. 56. num. 30 Similiter etiam dixit lib. de Fuga in persecut. Tom.5.* tam plenè ab Apostolo armatus.

14. Martyrij candida.] *Huc alludere videntur BB. Ambros. & August. in illo Cantico: Te Deum laudamus: te* Martyrum candidatus *laudat exercitus. B. Cyprian. alicubi Martyribus purpuream, Virginibus* candidam *coronam adscribere mauult.*

15. inter tot fratres commilitones.] *Ergo (vti rectè adnotauit Rhen.) & Christiani militabant. Hoc non mirum; nam ex militibus multi conuertebantur ad Christum, ceu de Diuo Martino legimus. Qui locus diligenter notandus contra eos, qui ex cap.11 infrà perperàm colligunt nullam militiam Christianis licitam, atque adeò contra Erasmi librum de Bello.*

16. vt etiam Martyria recusare, &c.] *Pertinet hoc ad errorẽ Tertull. de quo latiùs lib. de Fuga in persecut.*

17. Mussitant denique, &c.] Mussitant (*inquit idem*) *id est, occultè conqueruntur. Sic Hieronym. ad Rufinum: Tu qui in Latinis* mussitas, *& testudineo gradu moueris potius quàm incedis. Et ad Hedibiam: Et taciti me iure reprehendunt, quòd audeam ad stirpem generis sui quippiam* mussitare. Periclitari *autem, id est, in periculum vocari, tanquam ea bona ac longa pace non sint vsuri diutiùs.*

18. in pace leones, in prælio ceruos.] *Sapiunt hæc prouerbialem formulam, de quibus latiùs inter nostra Prolegomena.*

19. de quæstionibus confessionum.] *Loquitur (inquit idem) de* confessionibus *nominis Christiani. Sic adu. Praxean*: Nisi spiritus Dei sit in nobis, qui & loquitur de nobis, quæ sunt confessionis. *Legimus autem cum Paterniacensi, Hirsaugiensi, & 3. Vatic. MS. cod. iterum*: At nunc quatenus illud opponunt, *pro eo quod ex Gorziensi restituerat Rhenanus*: At nunc quia maximè, *eo magis quòd sequatur.*

20. ipsius vel maximè exemplo.] *Subaudi (inquit idem)* Militis, *qui maluit exautorari & supplicio addici, quàm coronam in capite gestare. Sensus istorum verborum est & ordo, Vt &* Christiani laureati, *id est quos laureã in capite ferre non pudet, &* quibus in solatium quæstio *ista* est, qui in defensione delicti contendunt; reuincantur, *ipsius vel maximè exemplo, hoc est ipsius militis de quo nunc loquimur.*

Cap. II.

21. Neminem dico fidelium coronam capite nosse, &c.] *Titulum huic capiti dedimus*: Quod coronam capite nosse contra obseruationẽ Christianã, atque adeò delictum sit. *Atqui de* Catechumenis *infrà Tom.3 lib. de Præscript. adu. hæres. de* Confessoribus *&* Martyribus *suprà, lib. ad Martyras num.1.*

22. quod committitur in obseruationem.] *Accipitur hîc* committi *pro delinquere, eadem significatione, qua Iureconsulti* in commissum cadere *dicunt: quò pertinet etiam titulus, De publicis vectigalibus &* commissis. *De alia significatione etiam Auctori vsitata, vide suprà lib. ad Mrtyras num.11.*

23. satis auctoratam.] *Etiam hîc alia significatione (quàm eodẽ lib. ad Mart. nu.60.)* auctoratam *vocat auctoritate præditam & confirmatam, siue authenticam.*

24. nec in destructionem eius, sed in ædificationem.] *Alludit ad illud Apostoli 2. Cor.13.* in ædificationem, non in destructionem.

25. & laudo fidem quę antè credit obseruandum esse quàm didicit.] *Respicere videtur ad illud Isai. 7. iuxta 70. Nisi credideritis, non intelligetis; quemadmodum non semel citatur à B. Cyprian. Locus insignis contra eos, qui fidem sensu aut scientia metiri volunt.*

26. Et facile est statim exigere: vbi scriptum est, &c.] *Locus alter adnotandus contra eos, qui nihil hodie volunt recipere, nisi quod scriptum est: contra quos pulcherrimè scribit Vincentius Lirinensis, lib. de Prophan. hæres. nouitate. Verùm eodem etiam pertinet integrum sequens caput.*

Cap. III.

27. Et quamdiu, &c.] *Inscriptionem capiti huic fecimus*: Quòd debeat recipi Traditio etiam nõ scripta. *In quo imitantur Auctorem non solùm BB. Basilius & Hieronymus locis infrà citatis, & Origenes homil. in Numeros, sed vel ipse etiam B. Cyprianus, quamtumuis alij pro se illum citent in contrarium, vti deduximus in Epist. eius 74. ad Pompeium, num.7 Quo loco etiam videre est conformem Veterum tam ante quàm post Tertullianum,* de Traditionibus non scriptis *consonantiam, quorum quosdam locos ad institutum nostrum propiùs accedentes infrà quoque citabimus. Vnde patet non aliud esse quàm calumniam, qua Magdeburgenses volunt hanc suam de* Traditionibus non scriptis *sententiam hausisse Tertullianum ex Montano, quum econtrariò (teste Euseb. hist. Eccles. lib.5. cap.16.) primus Montanus legatur noua quadam ingessisse* Traditioni *contraria; maximè quum etiam lib. de Præscript. adu. hæres. Auctor* Traditionum *præscriptione vtatur: idque ante omnem hæresim, ad quam postquàm cœpit declinare, ipse etiam sicuti Montanus, consuetudines antiquas minoris cœpit æstimare, vti patet lib. sequ. cap.1. num. 2. & 3. Qui adeò manifesti erroris conuincuntur infrà, quum de singulis exemplis demonstrabimus; etiam ante Tertullianum & Montanum vsitatas fuisse, quas hoc capite recenset, ceremonias Ecclesiasticas. Certè de* Traditionibus *in genere apertiores sunt loci apud B. Irenæum li.3. c.1.2.3. & 4. qui Montanum præcessit; in quem pulcherrimè etiam & exactissimè commentatus est noster Feu-ardentius, quò, vt pluribus*

non sit opus, Lectorem remittimus.

28. per hanc lineam serram reciprocabimus.] Quia hoc habet Prouerbij specimen, latiùs de eo inter nostra Prolegomena.

29. quæ præueniendo statum fecit?] Simili phrasi dixit lib. 4. adu. Marc. statum scripti & voluntatis. Sed & Quintil. vsurpatur statum facere, lib. 3. cap. 6.

30. Denique vt à Baptismate ingrediar, &c.] Multa hîc pulcrè Rhenanus de Baptismatis ceremoniis. Verùm ad Librum de Baptismo differimus; Magdenburgensibus verò, qui omnes has ceremonias hîc enarratas Montanicas calumniantur, hoc vnum respondemus, dictum Librum conscriptum fuisse à Tertulliano ante omnem hæresim, quemadmodum ibi in Argumento latiùs; atque adeò quum eadem illic aut aliis certè libris eodem tempore conscriptis recenseantur ab Auctore planè conuinci, non à Montano, sed à primitiua Ecclesia profectas. Perinde est autem siue legas: per totam hebdomadam cum exc. siue hebdomadem cum 3. Vat. MS. cod.

31. Eucharistiæ Sacramentum.] De Eucharistia, quòd Sacramentum sit, etsi nemo est qui dubitet, ostendemus infrà Tom. sequ. ad lib. 4. adu. Marc. ex definitione Sacramenti, quemadmodum ab Ecclesia peculiariter accipitur. Deinde huius Sacramenti, quatenus & sacrificium est, ceremonias (quas plerasque hîc recenset Rhenan.) eo quòd propriè magis eò pertinent. suprà recensuimus, & ex Tertulliani aliis locis comprobauimus lib. de Oratione num. 1. ordine quidem alio, sed magis congruenti.

32. & in tempore victus, &c.] Videtur ad locum hunc alludere B. Cyprianus Epist. 63. ad Cæcilium, sub finem, his verbis: At enim (inquit) non manè (quod hîc dixit antelucanis cœtibus) sed post cœnam (id enim esse videtur: in victus tempore) mixtum calicem obtulit Dominus. Numquid ergo Dominicum post cœnam celebrare debemus, vt sic mixtum calicem frequentandis Dominicis offeramus? Cui respondet: Christum offerre oportebat circa vesperam diei, &c. Nos autem resurrectionem Domini manè celebramus. Idem itaque est, ac si dicat: Christus præcepit in victus, id est cœnæ, tempore, Eucharistiæ Sacramentum sumi, & tamen nos etiam antelucanis cœtibus ieiuni, & ante omnem cibum (vti loquitur lib. 2. ad Vxorem suprà) illud gustamus. De quo vide plura initio Adnot. nostrarum in dictum lib. de Orat. & maximè in dictam epist. B. Cypr. num. 46.

33. & omnibus mandatum à Domino, &c.] Similiter hîc, ei quod dicit: omnibus, correspondet quod subiungitur: nec de aliorum manu quàm præsidentium; ac si dicat: Etsi Christus instituens hoc Sacramentum, dixerit omnibus, Accipite & manducate: tamen non nisi de manu præsidentium sumimus. Locus alter, quo comprobatur, de modo sumendæ Eucharistiæ nihil certi præscriptum fuisse à Christo, iuxta illud B. August. epist. 129. ad Ianuar. Neque enim (inquit) præcepit Christus, quo deinceps ordine sumeretur hoc sacramentum, vt Apostolis, per quos Ecclesias dispositurus erat, seruaret hunc locum. Nam si ille hoc monuisset (quod propriè ad id quod præcedit pertinet) vt post alios cibos semper sumeretur, credo quòd eum morem nemo variasset. Proinde etiam ibi mandatum à Domino, non debet Mandare, accipi pro præcipere, sed propriè pro, agendum committere: qua significatione dixit etiam Auctor initio lib. 3. adu. Marc. quem nunquam mandator designauit, id est (vti interpretatur etiam Rhenanus) qui aliquid agendum committit.

34. etiam antelucanis cœtibus.] Plinij Secundi hac de re epistolam ad Traianum, quam hîc Rhenanus citat, reperire est apud ipsum quoque Tertullianum, ne hîc prolixiores simus, Apolog. cap. 2. Atque adeò non potest istud ad nouam Montani institutionem pertinere, quemadmodum calumniantur Magdenburgenses, quum ab initio Ecclesiæ, immò ab Apostolis ipsis vsuati fuerint antelucani cœtus, quibus ieiuni communicabant fideles, vti modò dictum est.

35. nec de aliorum manu quàm præsidentium.] Ad eosdem pertinet quod priùs dixit, de Baptismo loquens: sub Antistitis manu; & illud (vti rectè adnotauit Rhenanus) Apolog. cap. 39. Præsident probati quique seniores. Loquitur autem non solùm de Episcopo, sed & Presbyteris & Diaconis vtrobique, de quibus latiùs lib. de Præscript. adu. hæres. Tom. sequ. cap. 41. Atqui etiam hanc traditionem Apostolicam fuisse, non Montanisticam, præterquàm quòd etiam agnoscant Magdenburgenses, confitentes (tum ex hoc loco, tum ex eo lib. de Cast. Tertull. quòd Ecclesiæ auctoritas differentiam constituerit inter Ordinem & plebem in administratione Sacramentorum. Certè (vt obuiemus Caluinistis id negantibus) ante omnem suspicionem hæreseos, lib. de Præscrip. adu. hæres. iam dicto, hæreticis improperat Auctor: Nam & laicis sacerdotalia munera iniungunt. Deinde iisdem penè verbis (quem adeò hîc imitatus auctor videtur) B. Iustinus Martyr 2. Apolog. ad Antoninum Pium: Præsidens verò (inquit) postquàm gratiarum actionem perfecit, & populus vniuersus apprecatione læta eam adprobauit, qui apud nos vocantur Diaconi atque Ministri, distribuunt vnicuique præsentium, vt participet eum in quo gratiæ actæ sunt, panem, vinum & aquam, & ad absentes perferunt. Porrò alimentum hoc apud nos vocatur Eucharistia, quod nulli alij participare licitum est, quàm veram esse doctrinam credenti, & lauacro propter remissionem peccatorum & regenerationem abluto, & ita vt Christus tradidit viuenti. Eodem pertinet quòd punitum scribat B. Cyprian. lib. de Lapsis, quendam: Qui maculatus (idololatria nempè) sacrificio à sacerdote celebrato, partem cum ceteris ausus est latenter accipere; sanctum enim Domini edere & contrectare non potuit; cinerem ferre se apertis manibus inuenit. Qui iis verbis significant propterea institutum ab Ecclesia, non de aliorum quàm Præsidentium manu sumere, vt ne indignis administretur Eucharistia, iuxta illud Apostoli (vbi iuxta B. Aug. morem communicandi huius Sacramenti præscripsit) 1. Cor. 11. Probet autem seipsum homo, & sic de pane illo edat, & de calice bibat.

36. Oblationes pro defunctis, &c.] Simile est illud lib. de Monog. infrà Tom. 5. Pro anima eius (nempè mariti) oret, & refrigerium interim adpostulet ei, & in prima resurrectione consortium; & offerat annuis diebus dormitionis eius. Item lib. de Exhort. ad castit. Etiam repete apud Deum, pro cuius spiritu postules, pro qua oblationes annuas reddas. Stabis ergo ad Deum cum tot vxoribus, quot illa oratione commemoras; & offeres pro duabus, & commemorabis illas duas per sacerdotem (quod adnotandum, vti constet Auctorem de oblationibus, quæ per sacerdotē Deo sacrificantur, etiam hîc loqui) de monogamia, ob pristinum de virginitate sancitum, circundatum virginibus & vniuiris, & ascendet sacrificiū tuum libera frōte. Vnde (vel teste etiam Rhen.) Anniuersariorum cum eleemosynis origo, quæ apud nos perpetuò instituuntur. Sed respondēt Magdenburgenses, has oblationes pro defunctis originem habere à Montano.

no. Quibus imprimis oppono consuetudines seu obseruationes Ecclesiasticas hic præmissas, quas penè omnes pro legitimis agnoscunt (*Vti suo loco latiùs*) *de* Baptismate *&* *de* Sacramento Eucharistiæ, *& ea quæ subsequuntur de* ieiunio vetito in die Dominico, ac à die Paschæ in Pentecosten; *denique & de* signaculo crucis qua frontem terimus. *Quidni ergo etiam agnoscant* oblationes annuas pro defunctis, *&* pro Natalitiis? *Verùm familiare est illis, quod de reliquis hæreticis profitetur Auctor lib. de Præscript. adu. hæres. Tom. sequent.* Ista hæresis non recipit quasdam scripturas (*addere licet ad institutum* & traditiones) & si quas recipit, adiectionibus & detractionibus ad dispositionem instituti sui interuertit; & si recipit, non recipit integras. At (*Vti ibidem mox subiungit*) vbi apparuerit veritas disciplinæ & fidei Christianæ, illic erit veritas & scripturarum, & expositionum, & traditionum Christianarum, &c. *Ex quo recta consequentia cõstabit, hanc esse Traditionem legitimam, si ab Apostolis ipsis profectam ostenderimus. Huc pertinet imprimis quod disertis verbis Patres veteres adtestantur,* commemorationem defunctorum in sacrificio, *Apostolicam esse, quemadmodum videre est Letturgicôn nostrorum Latinorum Tom. 1. pag. 77. 78. & 79. Est enim eiusdem rationis, commemorationem defunctorum in Missa facere, &* Oblationes pro defunctis facere. *Quid? quòd etiam id Apostolum Petrum præcepisse locuples testis B. Clemens Papa 1. epist. 1. Vt celebrentur exequiæ mortuorum hymnis, precibus, & Lectionibus sacris. Deinde etiam Letturgiam* pro defunctis *reperire est, tum apud eundem Clementem, Constitutionum Apostolicarum lib. 8. tum apud Dionysium Areopagitam sub finem lib. de Hierarch. Eccles. Quam adeò latè cõtra Magdenburgenses vindicat Frãciscus Turrianus lib. 5. Defensionum pro Canonibus Apostolorum & Epistolis primorum Pontificum; & Commentariis suis in dictas Constitutiones Apostolicas, vt pluribus non sit opus. Duos dumtaxat locos rariores ex illo, (à Garetio non visos in libro suo quem scripsit: Mortuos iuuari viuorum precibus) Lectori hic indicabimus. Alter est Eusebij Alexandrini hom. ἐς τὴν κυριακήν. Memento* (*inquit*) *in* oblatione (*Græcè* προσκομιδῇ) *etiam eorum qui iam de vita decesserũt,* προαπελθόντων, *parentum ac fratrum; hoc si feceris, magnam eis requiem præbes. Alter Ephrem Syri, in sermone de sua morte; vbi ex illa Iudæorum consuetudine, de qua Apostolus 1. Cor. 15. Vt quid baptizantur pro mortuis; infert, multo magis posse sacerdotes noui Testamenti* ἐν προσφοραῖς λιτρειῶν, *id est* oblationibus *& precibus, debitum mortuorum dissoluere. His adde B. Cypriani locum epist. 66. qui tam suo quàm Concilij Carthaginiensis nomine, scribens ad Episcopos Antecessores, refert statutum, vt si quis frater clericum tutorem nominasset, non* offerretur pro eo, nec sacrificium *pro dormitione eius celebraretur. Vbi vide Adnotat. nostras nu. 13. Iam verò de defunctorum Anniuersariis, pro quo dicit Auctor* oblationes defunctorum annua die fieri, *videre est B. Ambrosium de Obitu fratris, Orat. 2. vbi etiam de die depositionis defuncti, tertio, trigesimo, & quadragesimo, Orat. de obitu Theodosij.*

37. pro Natalitiis annua die.] *Hallucinari hic grauiter Rhenanum, quòd locum hunc intelligit de* Natalitiis *cuiusque, more ethnicorum, qui natalem diem, quo quis natus erat, geniali lætitia celebrabant. quin potiùs intelligendum de* Natalitiis Martyrum (*quæ ipsa partim hîc, partim suprà lib. ad Mart. nu. 22. agnoscit*) *latissimè deduximus in epist. B. Cypriani 34. num. 13. ad illud*: quoties martyrum passiones & dies anniuersaria commemoratione celebramus. *Quum citentur autem à nobis loco citato de Festis Natalitiis martyrum multo antiquiores Tertulliano, Smyrnensis in pass. B. Polycarpi, & dictus Clemens Papa 1. certè constat* (*vt omittam Martyrologiorum ad eam rem per eundem Clementem institutionem, quæ* Fastos Ecclesiæ *infrà vocat Auctor cap. 13.*) *non à Montano primùm ortas oblationes in Natalitiis, quemadmodum calumniantur Magdenburgenses. Quibus hîc licet addere testimonium citatum in nostris Letturgicis p. 476. B. Hieron. lib. 2. in epist. ad Galat. cap. 4. super, Dies obseruatis; vbi pulcrè eum locum explicat aduersus nostri seculi Aristarchos, quo approbat etiam conuentum ad sacrificia Festis diebus Martyrum. Omitto Origenem de celebrãdo Natali SS. Innocentum, & Præfationes & Collectas in Festis complurium Sanctorum Martyrum eorundem, quas reperire est vbi suprà, in Missa Ambrosiana: item BB. Augustin. & eiusdem ac Chrysostomi, Ephrem, Athanasij, aliorúmque Veterum Homelias, Tractatus & Sermones, qui passim exstant in Sanctorum Natalitiis. Addam dumtaxat dicti Eusebij Alexandrini alterum testimonium ex homil. eius de Sanctis colendis, citatum ab eodem Turriano, vbi idem argumentum tractat supradicti operis lib. 5. cap. 17. Ob hanc igitur caussam præcepit nobis* memorias Sanctorum, *Græcè* Τῶν ἁγίων μνείας, *vt acceptis hymnis, & auditis laudibus, benignum Deum exorent, vt preces nostras caducas admittant.*

38. Die Dominico ieiunium nefas ducimus, &c.] *Integrum hunc locum Tertulliani B. Hieronym. adu. Luciferianos* (*Vti etiam ante me adnotauit Rhenanus*) *videtur æmulatus, his quidem verbis: Nam & multa alia, quæ per traditionem* (*inquit*) *in Ecclesiis obseruantur, auctoritatem sibi scriptæ legis vsurpauerunt, velut in* lauacro ter *caput* mergitare, *deinde egressos,* lactis & mellis prægustare concordiam, *ad infantiæ significationem*; die Dominico, *& per* omnem Pentecosten, *nec de* geniculis adorare, *&* ieiunium *soluere; multáque alia quæ scripta non sunt, rationabilis sibi obseruatio vindicauit. Item quod ad* ieiunium *adtinet, idem lib. adu. Montanum: Non quo* (*inquit*) *& per totum annum*, excepta Pentecoste (*id est, vti Auctor*: à die Paschæ in Pentecosten) ieiunare non liceat. *Qui & dicta* Traditionis *rationem reddit Proleg. Comment. in epist. ad Ephesios*: Pentecosten (*inquit*) *tempus lætitiæ atque victoriæ, quo non* genua flectitur, *nec curuamur, sed cum Domino ad cœlorum alta sustollimur. Cui non absimiliter B. August. epist. 119. ad Ianuar. cap. 15. Propter hoc* (*inquit*) ieiunia relaxamus, & stantes oramus, *quod est signum resurrectionis. Vnde etiam* omnibus diebus Dominicis *ad altare id obseruatur. & cap. 17. Vt autem* stantes in illis diebus & omnibus Dominicis oremus, *vtrum vbique seruetur, ignoro; tamen quid in eo sequatur Ecclesia, dixi, vt potui; & arbitror esse manifestum. Et latiùs paulò B. Maximus Taurinensis Episcopus, hom. 1. de Pentecoste; ac Isidorus lib. 1. Offic. Eccles. cap. 33. denique Hrabanus noster lib. 2. de Instit. Cleric. cap. 42. Quid? quòd & Niceni Concilij can. 20. idipsum iam ante hos tres Patres constitutum est, quòd hanc Traditionem non mandasset obseruari, si à Montano profecta esset. Cuius certè contrarium probatur de genuflexione ex B. Iustino Martyre, Respons. ad Orthod. cap. 115. & de ieiunio, ex cap. 64. Can. Apostol. Porrò de* die Dominico *vide Adnot. nostras in Tertull. Apolog. cap. 16. nu. 248. & in epist. B. Cyprian 33. n. 7. De eodem, &* Pentecoste, *id est tempore* à die Paschæ in Pentecosten, *lib. de Idolol. suprà cap. 14. nu. 109.*

& 110. E quibus quum constet & Dominicum diem, & Pascha, & Pentecosten, ab Apostolis instituta, non possunt non & hos dies Festos adprobare, non Magdenburgenses modò, sed & Caluini asseclæ, & Aristarchi huius temporis omnes. De Paschæ denique sollemnibus suprà latiùs lib. 2. ad Vxorem.

39. Calicis aut panis etiam nostri.] Quod addit: etiam nostri, facit ad distinctionem Eucharistiæ Sacramenti, in quo non panis & calix communes proponuntur, sed ipsum corpus & sanguis Christi, quæ in terram decuti nefas esset. Locus adeò faciens ad veritatem corporis & sanguinis Christi in Eucharistia, de qua latiùs suprà lib. de Orat. cap. 6. nu. 23. & infrà lib. 4. adu. Marc.

40. Ad omnem progressum, &c. frontem crucis signaculo terimus.] Locus maximè insignis de vsu signaculi crucis apud Christianos antiquissimo, quem adeò omittere maluerunt Magdenburgenses quàm recensere, dumtaxat negantes ea ætate in Baptismo adhibitum fuisse signum crucis. Verùm non solùm Patres posteriores, sed etiam ante Tertullianum B. Iustinum Martyrem id agnouisse ostendimus Adnotat. nostris in B. Cyprian. epist. 56. num. 31. Etsi enim vbi de Baptismo agit, expressè non meminerit, certè eadem Apologia dicit nihil sine hac figura crucis administrari. Cui adde B. Dionysium Areopagitam lib. de Eccles. Hierarch. qui crucis signaculi vsum in Baptismo, & consecratione Chrismatis, toties nominatim recenset. BB. Ignatij quoque & Martialis testimonia, etiam Origenis apud Euseb. lib. 6. cap. 43. quæ breuitatis gratia omitto; quare calumniantur, dum ad Montani ceremonias id referunt. Certè morem, quo crucis signaculo frontem terimus ad omnem progressum, ad omnem promotum (vbi promotus, sicuti & calceatus, iuxta quartam inflexionem, pro calceatione capi adnotauit Rhenanus) ad omnem aditum & exitum, ad vestitum & calceatum, ad lauacra, ad mensas, ad lumina, ad sedilia, ad cubilia, quacumq; nos conuersatio exercet: Magdenburgenses quum ipsi vtantur cum ceteris Lutheranis, non diffitentur antiquissimum. Eundem interim (contra Caluinistas) etiam omnibus Veteribus vsitatum fuisse comprobauimus ex aliis in B. Cyprian. Adnotat. nostris in epist. 63. nu. 39. & lib. 3. Test. ad Quirin. cap. 22. nu. 105. Quibus si addidero alios locos Tertulliani, finem fecerim. Est alter suprà lib. aduers. Iud. Tom. 1. cap. 11. vbi postquàm de signo Tau adtulit scripturam Ezech. 9. addit: Huius autem signi sacramentum variis modis prædicatum est. Quod ipsum explicat lib. 3. adu Marc. Ipsa est enim littera Tau, nostra autem T. species crucis, quam portendebat futuram in frontibus nostris apud veram & catholicam Hierusalem. Denique adhuc apertior lib. 2. ad Vxorem: Latebísne (inquit) tu, cùm lectulum, cùm corpusculum tuum signas?

CAP. IIII.

41. Harum & aliarum eiusmodi disciplinarum si legem expostules, &c.] Quum caput hoc eiusdem sit argumenti cum præcedenti, titulo nouo non est opus. Atqui contra calumnias Magdenburgensium has Traditiones à Montano originem sumpsisse calumniantium, vel iste locus imprimis facit, quòd addat Auctor: Traditio tibi prætendetur auctrix, cõsuetudo confirmatrix, & fides obseruatrix. Si enim noua essent Montani institutiones, iam in consuetudinem non abiissent, & proinde nec Traditiones dicerentur. Nam, vti loquitur cap. præced. consuetudo sine dubio de traditione manauit. Quomodo enim vsurpari quid potest, si traditum priùs non est? Legunt autem MS. 3. Vatic. & fidei confirmatrix, pro: fides, sed non placet; nam tria membra fecisse Auctorem patet ex eo, quòd mox tria illa à se mutuò distinguit, cùm subdit: traditioni, consuetudini, fidei. Porrò (inquit Rhenan.) in volumine Decretorum, quod Burchardus VVormatiensis Episcopus ante Gratianum congessit, repperi caput quoddam sub Basilij nomine (nempe libro de Spiritusancto) cum hoc Tertulliani loco consentiens. Id est quinti libri, qui de Vniuersali Ecclesia inscribitur CCXXIII. Sic autem habet: Ecclesiasticarum (inquit) institutionum quasdam scripturis, quasdam verò Apostolica auctoritate Traditiones, per successiones, in ministerio confirmatas accepimus. Quibus par virtus, & idem vtrisque pietatis affectus quin sit, quotus quisque vel aliquantum sacrarum expertus scripturarum hæsitauerit? Si enim adtentauerit consuetudines Ecclesiæ, non scripturas (opinor legendum, non scriptas) à Patribus traditas nihil æstimare, quantum religio detrimenti latura sit, dispicientibus liquidò constabit. Quæ enim, vt iam inde ordiamur, scriptura salutiferæ crucis signaculo fideles docuit insigniri? Quæ multifariam digesta super panem & calicem prolixæ orationis & consecrationis verba commendauit? Nam non modò quod in Euangelio continetur, vel Apostolo, in Secretis dicimus, sed & alia complura adijcimus, magnam quasi vim consummãdis accommodantia mysteriis. Quæ Orientẽ versus nos orare litterarũ forma præstituit? Benedicimus fontẽ Baptismatis, oleũ vnctionis. Huc accedit quòd ter immergimus quos baptizamus, oleo vngimus, verbis abrenunciare satanæ & angelis eius informamur. Vnde & hæc & alia in hunc modum non pauca, nisi quia tacita ac mystica traditione à Patribus Ecclesiastico more, reuerentiori diligentia, sunt in mysteriis obseruata silentio, quàm publicata scripto? Hactenus ille. Porrò non me fugit idem caput à Gratiano repetitum esse distinct. xj. Verùm quia mendosissimè legitur in vulgatis Decretorum codicibus, indubiè studio deprauatum ac mutatum, volui sinceram lectionem hîc proponere. Itaque per Christum te rogo, Lector, vt cum excusis libris conferas. Videbis quàm corruptè multa apud Gratianum legantur. Quasi enim parum fuisset præter innumeras clausulas vitiatas, pro adtentaueris scribere, adtenderimus; pro multifariam, trifariam; pro accommodantia, commendantia; ausus est tandem deprauator, quicumque ille fuit, quod erat: Huc accedit quòd ter immergimus quos baptizamus, oleo vngimus, sic immutare: Huc accedit quòd ter oleo inungimus quos baptizamus: propterea quòd pro trina illa Veterum mersione, cuius Tertullianus quoque meminit, Ecclesia simplam induxerit: & rectè quidem, ne videamur apud nos, qui tertiò mergunt, hæreticorum probare assertionem, dum sequimur morem, quemadmodum ad Leandrum Episcopum scribit Gregorius Pontifex. Adtende quantum sibi quidam permittant in inuertendis Veterum scriptis, cùm tamen vnusquisque liber non aliter sit legendus, quàm ab ipso Auctore est suo seculo proditus. Quis verò non rideat Gratiani glossematarium, deprauatas hoc loco dictiones & sententias insulsè exponentem? Hæc Rhenanus, haud immeritò de corruptissimo Gratiani Decreto: quare summoperè desideratur ab omnibus noua, quam adornari iussit Sanctiss. Dn. noster Gregorius Papa xiij. eiusdem recognitio. Porrò addit ibidem Rhenanus: De ceremoniis & Ecclesiasticis quibusdam ordinationibus post primordia nascentis Christianismi institutis absque scriptura hauddubiè, meminit & Hrabanus Maurus in Epistola quadam ad Regenbaldum, quemadmodum citat idem Burchardus sexto libro, qui

est

est de Sacramentis, in hæc verba: Igitur, vt B. Ambrosius testatur, postquàm omnibus locis Ecclesiæ sunt constitutæ, & officia ordinata, est aliter composita res quàm cœperat. Primùm enim omnes docebant, & omnes baptizabant, quibuscunque diebus & temporibus fuisset occasio. Nec enim Philippus tempus quæsiuit aut diem quo Eunuchum baptizaret, neque ieiunium interposuit. Neque Paulus & Silas tempus distulerunt, quo custodem carceris baptizarent cum omnibus eius. Neque Petrus clericos habuit, aut diem quæsiuit, quando Cornelium cum omni domo sua baptizauit. Nec ipse, sed iussit fratribus, qui cum illo erant apud Cornelium in Ioppe. Adhuc enim præter septē diaconos nullus fuerat ordinatus. Vt ergo cresceret plebs & multiplicaretur, omnibus inter initia concessum est & Euangelizare, & baptizare, & scripturas in Ecclesia explanare. At vbi omnia loca circūplexa est Ecclesia, conuenticula cōstituta sunt, & rectores, & cetera officia in Ecclesia sunt ordinata, vt nullus de clero auderet, qui ordinatus non esset, quod sciret non sibi creditum vel concessum. Et cœpit alio ordine & prouidentia gubernari Ecclesia, in qua si omnes eadem possent, irrationale esset, & vulgaris res & vilissima videretur. Hinc est ergo vnde nunc neque Diaconi in populo prædicant, neque ceteri vel laici baptizant, neque quocunque die credentes tinguntur nisi ægri. Ideò non per omnia conueniunt scripta Apostoli, ordinationi quæ nunc in Ecclesia est: quia hæc inter initia sunt scripta. Nam & Timotheum Apostolum à se creatum, Episcopum vocat, quia primi Presbyteri Episcopi appellabantur, vt recedente eo sequens ei succederet. Denique apud Ægyptum Presbyteri consignant, si præsens non sit Episcopus. Sed quia cœperunt sequentes Presbyteri indigni inueniri ad primatus tenendos, immutata est ratio, prospicientis consilio, vt non ordo, sed meritum crearet Episcopum, multorum sacerdotum iudicio constitutum, ne indignus temerè vsurparet & esset multis scandalum. Hæc Hrabanus noster.

42. Apud Iudæos tam sollemne est, &c.] De velandis fœminis omnibus cuiuscunque generis, ordinis, conditionis, dignitatis, ætatis, ex Apostolo, exstat integer liber Auctoris, quem suspicor hoc posteriorem, eo quòd hic subdat: Quæro legem, Apostolum differo. nam illic id potissimum probat auctoritate Apostoli Pauli 1. Corin. 11. Vbi etiam adfert Rebeccæ exemplum c. 11. Legimus autem ex 3. MS. Nec antequam cognouerint sponsos, pro: cognouerunt.

43. Si & Susanna in iudicio reuelata, argumentum velatæ præstat.] Paraphrasticώs explicat quod legitur Danielis 13. At iniqui iusserunt discooperiri eam; erat enim cooperta. Atqui vel hinc comprobatur auctoritas huius historiæ de Susanna, quanquam Græcè dumtaxat legatur. Sed & à B. Cypriano citata est epist. 40. ac lib. de Bono pudicit. item ab Origene lib. de singularitate Clericorum, qui & librum integrum de eius auctoritate contra Africanum scripsit. Ab aliis quoque Veteribus, quemadmodum adnotauimus ad librum eiusdem de Orat. Domin. n. 59. Quibus adde, quòd à Theodotione Ephesio Græcè ea descripta sit ex exēplari Græco, quòd fortassis ad manum non esset Hebræum, atque adeò etiamnum in exēplaribus Græcis primo loco collocetur, eo quòd Daniele adhuc puero contigerit: quē ordinem etiā non nouum esse patet ex Synopsi scripturarum B. Athanasij, vbi initium Prophetiæ Danielis ab hac historia recenset: καὶ ἦν ἀνὴρ οἰκῶν ἐν βαβυλῶνι, quemadmodum ante me quoque adnotauit eruditiss. vir Sixtus Senensis, Biblioth. sancta lib. 1. Qui etiam lib. 8. hæres. 6. latiss. omnia in contrarium argumēta dissoluit, quam adscribit Anabaptistis, de Manichæorum fontibus haustam; & inter ceteros etiam B. Ignatiū citat epist. ad Magnesianos. Meminerunt præterea eiusdem historiæ BB. Irenæus lib. 4. cap. 44. Dionys. Areopag. cap. 7. de Diuin. nom. & alij post B. Hieronym. Patres omnes.

44. in stadio mariti.] Similiter lib. ad Martyr. c. 2. stadia opaca aut porticus, dixit. Accipit autem (adnotante Rhenano) stadij nomine, hypæthrā, hoc est, subdiualem ambulationem, quam & xystum nuncupat Vitruuius, quemadmodum ibi latiùs diximus. Adnotat. nostris n. 28. Græcè est apud Danielem παράδεισος, quod Latinus vulgatus interpres Pomarium vertit, & alij Hortum. Xenophonti quoque Viridarium significat.

45. posse etiam non scriptam traditionem.] Cū Tertulliano (inquit Rhenanus) mirè faciunt ea quæ D. Hieron. ad Lucinium scribit, qui quæsierat de Sabbato, vtrum ieiunandum esset: & de Eucharistia, an accipienda quotidie. Nec verò solùm Tertulliano consentiunt, verùm etiam ad sedandos horum temporum tumultus nonnihil conducunt. Sic autem eius verba habent: Sed ego illud te breuiter admonendum puto, traditiones Ecclesiasticas, præsertim quæ fidei non officiunt, ita obseruandas, vt à maioribus traditæ sunt: Nec aliorum consuetudinem aliorum contrario more subuerti. Atque vtinam omni tempore ieiunare possimus, quod in Actibus Apostolorum diebus Pentecostes, & die Dominico Apostolum Paulum, & cum eo credentes fecisse legimus; nec tamen Manichææ hæreseos accusandi sunt, cùm carnalis cibus præferri non debuerit spirituali, Eucharistiam quoque absque condemnatione nostri, & pungente conscientia, semper accipere, & Psalmistam audire dicentem: Gustate & videte, quoniam suauis est Dominus; & cum eo canere: Eructauit cor meum verbum bonum. Nec hoc dico, quòd Dominicis diebus ieiunandum putem, & contextas sexaginta diebus ferias auferam, sed vnaquæque prouincia abundet in sensu suo, & præcepta maiorum leges Apostolicas arbitretur.

46. Consuetudo autem etiam in ciuilibus rebus pro lege suscipitur, cùm deficit Lex, &c.] Locum hunc transscripsit integrum B. Isidorus (quemadmodum primus mihi indicauit Latinius) Etym. lib. 5. c. 3. & ex illo Gratianus Decret. dist. 1. c. Consuetudo, præterquàm quòd legant: dumtaxat quod religioni congruat, quod disciplinæ conueniat, pro eo quod nos: quod Deo congruat, quod disciplinæ conducat. Exstant verò etiam in Iure ciuili leges de Consuetudinibus.

47. An non putas omni fideli licere, &c.] Verba hæc omissa sunt à B. Isidoro, aut quòd ad institutum consuetudinis non facerent, aut quòd etiam ipse indicaret sanè locum hunc intelligendum, quum alioqui sibi contrariari videretur Auctor: neque enim etiam de Iure ciuili particulari personæ licet aliquid nouum concipere & statuere, quod postea pro consuetudine habeatur. Aut certè inter errores eius reponendum, de quibus inter nostra Prolegomena.

48. Siquid ignoratis, Deus vobis reuelabit.] Noua est lectio: Siquid ignoratis, & differens etiam ab eo quod Græcè est: ἔτι ἑτέρως φρονεῖτε, quod rectè vertitur à nostro interprete: siquid aliter sapitis. At rectè legit: reuelabit, cum codicibus Apostoli emendatioribus, pro eo quod vulgati: reuelauit. nam Græcè est: ἀποκαλύψει.

49. sed & ipse spiritum Dei habens deductorem omnis veritatis.] Etiam hinc colligere est, scriptum hunc librum ante illum de Veland. virginib. nam ibi in

solo Montano agnoscit completum illud Ioan.16. Quum venerit ille spiritus veritatis, deducet vos in omnem veritatem: *hic verò in Apostolo Paulo eundem spiritum Dei agnoscit. Ita miser paulatim ex vno errore in alium, ac demum in hæresin lapsus est, de quo latiùs in vita Auctoris. Placet autem quòd Rhenanus censuit legendum:* cõsilium & edictum eius, *eo quòd præcesserit:* & quædam edicere.

CAP. V.

50. Sed cur maior exigitur, &c.] *Caput hoc inscripsimus:* Quòd natura ipsa præscribat coronam ex floribus, capiti non conuenire.

51. qui figurauit hominem.] *Quod hic:* figurauit, *vertit lib. de Resurr. carnis:* finxit, *& lib. 1. adu. Marc.* fecit. *B. autem Cypr. epist. 74. ad Pompeium:* plasmauit, *noster interpres Gen. 1.* creauit, *Gen. 2.* formauit. *Latinus denique 70. interpres, modò:* fecit, *modò:* formauit. *Græcè priori loco est:* ἐποίησεν, *posteriori:* ἔπλασεν.

52. Auditum in auribus fodit, &c.] *Pulcra est circumscriptio ex ipsis organis membrorum quinque sensuum hominis.*

53. substantia enim propria, certè præcipua coronarum, flores.] *Facit ad loci huius intellectum quod suprà nu. 1. de* coronis, *seu* sertis *è* floribus, *ex Plinio allegauimus.*

54. & inserti & innexi, & in filo, & in scirpo.] *Duo genera* sertorũ *significat, quorum altero flores* scirpo inserti, *altero* filo *erant* innexi.

55. Coronam si fortè fascem existimas florum per seriem comprehensorum.] *Hinc confirmatur mea in Plinium ibidem castigatio; qua censui suprà legendum:* Cùm verò fieret è floribus serta, à serendo, seriéve appellabantur, *pro eo quod corrupt. legebatur:* seruiæ. *maximè quòd Varro de ling. Latin. lib. 5.* serta *à* serie *deriuet: præsertim quum fateatur Turnebus legi in vetis & fugientibus libris:* seriue, *pro quo ipse putat legendum:* satiuæ. *sed illud puto magis germanum. Atqui illud:* si tanta innocentia est, *rectè interpretatur Rhenan. si flores tam sint innoxij & salubres.*

CAP. VI.

56. Quæres igitur Dei legem, habens, &c] *Inscribimus hoc caput:* Quòd natura legis Dei auctoritatem obtineat. *Cui simile est illud lib. 5. adu. Marc. Tom. sequ.* ipsa natura quæ legis est instar ignorantibus legem. *Vbi explicat eandem scripturam Apostoli Rom. 2.* Natura faciũt quæ sunt legis, *pro quo noster interpres:* naturaliter.

57. Sed & in priore Epistolæ.] *Sic lego ex MS. cod. 1. Vat. Et verò necessariò ita legendum, vt subintelligatur:* parte, *seu* capite, *quum præmiserit:* ad Romanos; *vna verò dumtaxat sit* Apostoli ad Romanos Epistola. *Addit interim ibi Auctor:* conditionis, *quod non est apud Apostolum.*

58. Deum appellantes Deorum.] *De naturali hac Dei cognitione latius suprà T. 1. lib. de Test. Anima, c. 2. præsertim de talibus vocibus etiam Ethnicorum,* Deus bone, Deus iudicabit, *quibus & bonum & iudicem Deum confitemur. De appellatione item,* Deum Deorũ *infrà T. sequ. lib. 1. adu. Marc.*

59. conditioni.] Conditio *& paulo antè, & mox ibi,* vniuersam conditionem, *item paulopòst:* infamata conditio est, *rectè adnotauit Rhenan. accipi pro rebus creatis seu creatione; nam etiam alibi id Auctori frequens est. Sic lib. de Resurr. carn.* homini addicta conditione; *& iterum:* ipsam conditionem colentes aduersus conditorem. *Atqui legunt quidem 2. MS. Vatic. cod.* certis vsibus hominum mancipatam. *sed placet magis Tertullianica phrasis:* homini mancipatam.

60. succidisse.] *Id vsurpat (inquit Rhen.) vt in aliis libris sæpenumerò, pro;* succubuisse, *vel:* subiectũ esse, *vti trãstulit noster interpres Rom. 8. Legimus autem paulopòst iterum ex 3. MS. Vatic. cod. Paterniacensi, ac Hirsaugiensi:* qui natura quidem, Dei omnia sentiunt. *nam:* Dei, *sustulerat Rhenanus.*

61. Sed & huic materiæ, &c.] *Alludit hauldubiè ad librũ* Spectaculorum, *non modò Latino, sed & Græco stylo à se scriptum.*

CAP. VII.

62. Proinde coronarij isti agnoscant, &c.] *Titulum huic capiti damus:* Quòd vel ex origine Idololatrica, reliquarum coronarum eas interdictas constet.

63. Laurea militaris.] *Ita circumscribit ad distinctionem aliarum* laurearum *coronarum, de quibus infrà cap. 12.*

64. Si fuerit aliqua Pandora, &c.] Πανδώρα *ab omnibus (inquit Rhenan.) omnium Deorũ donis nomen habet; ad quod alludit hîc Tertullianus, cui hoc peculiare est, quòd à* Charitibus caput eius coronatum *dicit. Atqui:* primam fœminarum *non modò* Hesiodus memorat, *qui libro qui inscribitur: Opera & dies, latè eius ortum describit, sed etiam Pausanias in Atticis. Vide Palephatum lib. Incredibilium. Similiter autem inter ea quæ multis constructa sunt,* Pandorã Hesiodi, *recenset Auctor infrà Tom. sequent. l. adu. Valent. imitatus Iren. l. 2. cap. 19.*

65. Nobis verò Moyses Propheticus, non Poëticus pastor.] Mosen pastorem *fuisse (inquit Rhenan.) indicant Exodi verba c. 4.* Moyses *autem pascebat oues Ietro soceri sui sacerdotis Madian. Cùmque minasset gregem ad interiora deserti, venit ad montem Dei Oreb. Porrò per* Poëticum pastorem *intelligit* Hesiodum, *qui ad Heliconem paternarum ouium custodem agens, cùm Musas conspexisset, & ab eis ad Hippocrenen, id est, Cabalinum fontem deductus fuisset, statim excellentissimus* Poëta *factus est. Vnde illud Ouid.*

Non mihi sunt visæ Clio Cliúsve sorores,
Seruanti pecudes vallibus Ascra tuis.

Adnotauit idem: ceteros, *Gentiles intelligi paulopòst.*

66. Saturnum Pherecydes ante omnes refert coronatum.] Pherecydes *(quantum colligo) Syrius citatur ab Auctore, cuius Theogoniam* 10. *libris descriptam citat Clemens Alexandrinus 5. Stromatum, scribens eum fuisse obscurum & ænigmaticum. De quo latiùs infrà lib. de Anima, sequ. Tomo.*

67. Iouem Diodorus, &c.] *Rerum (inquit Rhenanus) forsan antiquarum lib. 3. c. 5. Nam illic Iouis & Titanum certamen descripsit. Hic autem variam historiam libris 40. conscripsit, quam Bibliothecam nominat. Floruit Augusti temporibus: 30. annis Asiam & Europam peragrauit. de quo Iustinus Martyr & Eusebius plura. Vide Adn. nostras ad cap. Apolog. 10. n. 154.*

68. Dat & Priapo tænias idem.] Ταινίαι *(inquit Rhenan.) vittæ sunt & ligamenta capitis. Quod ad verbũ habet ex B. Hier. in c. 4. Isai. Auctor hîc abutitur ea voce, pro sertis ad instar vittarum. Citat autem & istud ex* Diodoro. *Coronabatur autem* Priapus *(si Gyrald. creditur) ex iis quæ hortensia erant.*

69. & Ariadnæ sertum, &c. post & sydus.] *Cum Hir-*

Hirsaugiensi (inquit Rhenanus, cui adiicio etiam 3. MS. Vat.) codice consentiens & Gorziensis, quemadmodum docet collatio, habet Thesidus. Pro quo corrupto vocabulo, meũ secutus iudicium, posui in contextu: post & sidus. Nam qui de signis cœlestibus apud nos scripsere, Iul. Hyginus, & innominatus Interpres fragmenti Phænomenon Arati, citant Auctorem qui Cretica prodiderit, referentem, cùm liber ad Minoem regem venisset, vt Ariadnen filiam eius duceret vxorem, coronam dono Ariadnæ dedisse, Vulcani opere factam ex auro & gemmis pretiosis. Ea talis fulgoris fuit, vt Thesea ex labyrintho liberaret, quæ post mortem Ariadnes astris à Libero est adfixa. Commemoratur id & ab Arato in Phænomenis his carminibus:

Αὐτῦ κἀκεῖνος σέφανος, τὸν ἀγαυὸς ἔθηκε
Σῆμ᾽ ἔμεναι διόνυσος, ἀποιχομένης ἀριάδνης.

Quæ Germanicus Cæsar, nisi fallit titulus, sic vertit:

Clara Ariadnea propiùs stant signa coronæ:
Hunc illi Bacchus thalami memor addit honorem.

Rufus Fest. Auienius sic.

Aspice ceu rutilis vibret lux Gnosia flammis,
Hæc quondam Bacchi monumentum fulget amoris:
Hæc Ariadnæi capitis testatur honorem.

Ceterùm quia corrupta lectio Thesidus habet, & tradunt eius coronæ beneficio, quæ propter gemmas vsque adeò fulserit, à labyrintho Theseum liberatum, putaui aliquando legendum: post Thesei dux, quòd videlicet illud sertum sua luce eduxerit Theseum. Verumenimuerò maius coronæ Ariadnææ præconium est, quòd in cœlum inter astra fuerit translata, quàm quòd Theseo è labyrinthi tenebris educendo dux fuit. Idcircò maluimus in contextu scribere: post & sidus.

70. Iunoni vitam Callimachus induxit, &c.] Apud Græcos (teste Plinio lib. 21. cap. 3.) de Coronis priuatim scripsere Mnesitheus atque Callimachus Medici. Ex quibus etiam multa transcripsisse se libro eodem indicat in suo Indice, & deinde multa etiã ad Medicinam pertinentia libris 23. 24 25. 26. 27. & præterea ex Callimacho lib. 30. Citat autem hunc locum Gregorius Gyraldus hist. Deorum Syntag. 3. explicans illud: de exuuiis vtriusque priuigni, Bacchi scilicet & Herculis. De Hercule id manifestum est: de Baccho nescio an ipse alicubi pingi soleat cum leoninis exuuiis.

71. Hercules nunc populum capite præfert.] Populum Herculi dicatam lib. 12. cap. 1. Plinius tradit, & Macrobius illud Vergilij de Saliis eius sacerdotibus explicat, Saturn. lib. 3.

Populeis adsunt euincti tempora ramis.

72. nunc oleastrum.] Olympiæ (inquit Plinius lib. 16. cap. 14.) Oleaster ex quo primus Hercules coronatus est, & nunc custoditur religiosè.

73. nunc Apium.] Apio (inquit idem lib. 19. cap. 8.) honos in Achia, coronare victores sacri certaminis Nemeæ. Quum autem illud in honorem Herculis fieret, non mirum si & Hercules apium capite præferat.

74. Habes Tragœdiam Cerberi, &c.] Videtur Tragœdia illa Cerberi meminisse coronæ populeæ; Pindarus oleastri, Callimachus apij. Exstant autem Pindari Olympia, Pythia, Nemæa, Isthmia.

75. qui & Apollinem memorat.] Videtur hoc referri ad Callimachum. Attamen videat curiosus Lector, num & Pindarus habet idipsum in suis Pythiis. Atqui Apollini sacram Laurum scribit Plinius lib. 12. c. 1. atque adeò adsuetos Reges Romanos Laurum Delphicam illi dono mittere lib. 15. cap. 30.

76. Erant enim supplices coronarij apud Veteres.] Piæ memoriæ eruditiss. vir Alanus Copus, qui Vaticanos codices MS. meo nomine cum excusis contulit, ad intellectum huius loci adnotauit, ex Aristophanis Pluto ad marginem; quòd coronam capite gestabant qui supplicabant, id est qui Diis litabant.

77. Liberum, eundem apud Ægyptios Osirin.] Idipsum pluribus prosequitur Plutarchus, & ante eum Diodorus Siculus lib. 1. vnde & Hedera, de qua mox, Cynosiris dicta. Similiter Euseb. de Præparat. Euang. lib. 2. cap. 1. Asserunt (inquit) Ægyptij, &c. regnum aliquando obtinuisse Saturnum, qui sorore Cybele in vxorem ducta, Osirin & Isin genuit; aut, vt plurimi dicunt, Iouem & Iunonem. Hos vniuersum orbem imperio subiugasse, ac quinque Deos procreasse aiunt: Osirin, Isin, Typhona, Apollinem, ac Venerem. Osirin, Dionysium (quem hic Liberum vocat Auctor) Isin, Cererem esse autumant. Quos matrimonio coniunctos, cùm regno successissent, plurimùm generi hominum contulisse. Quæ verba ea de caussa in medium adducere libuit, vt concordia ineatur inter Lactantium lib. 1. c. 21. Lucanum, ac alios qui Osirin Isidis filium, & Diodorum, eósque, qui Osirin Isidis maritum & fratrem tradiderunt; quum priores de filio, posteriores de patre loquantur. Meminit certè Osiridis quoque filij Auctor lib. 1. aduers. Marc. Sic & Osirin, quòd semper sepelitur, & in viuis quæritur, & cũ gaudio inuenitur (iuxta illud Lucani:

Nunquámque satis quæsitus Osiris.).

reciprocatum frugum, & viuidorum elementorum, & recidiui anni fidem argumentantur.

78. Harpocration.] Ego eum Auctorem puto intelligi, cuius exstat Romæ in Vaticano MS. Liber περὶ φυσικῶν δυνάμεων; quippè quum ad Physicam rationem referatur id quod sequitur.

79. hederatum.] Plinius (quemadmodum etiam Rhenanus adnotauit) lib. 16. cap. 4. Ferúntque primum omniũ Liberum patrem imposuisse capiti suo ex hedera. Item cap. 34. Alexandrum verò ob raritatem ita coronato exercitu, victorem ex India rediisse, exemplo Liberi patris, cuius Dei & nunc adornant thyrsos, galeásque etiam & scuta in Thracia populis, sollemnibus sacris.

80. ab heluco.] Significat helucus (inquit Rhenan.) auctore Sexto Pompeio languidum, & semisomnum, & hesterno vino languentem; sic dictum ab hiatu oris & oscitatione. Quamquam Tertullianus pro ipsa potiùs affectione capitis videtur vsurpare, qua proclines in somnum reddimur, quam Græci καρηβαρίαν appellant. De hederæ vi frigorifica, multa sunt apud Auctores. Porrò tradit Athenæus eos qui profusiùs biberent apud Veteres, fasciis primùm circumligare caput solitos. Deinde vt aliquid ornatus accederet, alios postea corollas excogitasse. Sed & pectora cinxisse coronis vnguentatis quosdam. Fortassis eodem alludit Plinius lib. 24. cap. 10. quum de 20. generibus hederarum loquens: Capitis (inquit) dolorem sedant, præcipuè cerebro continentique cerebrum membranæ vtiliter mollibus impositis foliis.

81. Liberum Principem coronæ planè Laureæ, in qua ex Indis triumphauit, &c.] Ad victoriam Indicam pertinet, quod habet vbi suprà Euseb. In India multas Liberum vrbes construxisse. De eodem Plinius lib. 8. c. 2. Romæ iuncti Elephantes primùm subiere currum, Pompeij Magni Africano triumpho; quod priùs India victa triumphante Libero Patre memoratur. Atqui Laurus (inquit idem lib. 15. cap. 30.) triumphis propriè

dicatur, ut nemo miretur posthac, si etiam Laurea Libero *detur.*

82. Dies in illum sollemnes Magnam appellat coronam.] *Peculiare est hoc Auctori,* dies Liberi sollemnes, Magnam coronam *appellari à vulgo.*

83. Leonis Ægyptij.] *Ego eundem hunc esse existimo* Leonem *citatum à Clemente Alexandrino lib.* 1. *Stromat. qui tractauit De diis qui sunt in Ægypto.*

84. prima Isis repertas spicas capite circumtulit.] *Hinc etiam comprobatur, de quo suprà num.* 77. *Cererem eandem fuisse, quæ* Isis *ab Ægyptiis dicebatur; quippè cui ab omnibus inuentio spicarum adtribuatur. Atqui ex* spicis, *siue spiceam coronam, omnium primam apud Romanos in honore fuisse tradit Plinius lib.*18.*cap.*2.

85. Claudius Saturninus. Nam est illius de Coronis liber.] *Peculiare est & hoc Auctori, quòd* Claudij Saturnini librum de Coronis *memoret.*

86. non alicui capiti inuenias consecratum.] *De quorum* capite *loquatur, indicat verbis sequentibus:* in eorum honorem deinceps dispensatam, quos seculum deos credidit. *Quod ipsum indicat Plinius his verbis lib.* 16. *cap.* 5. *Post* Liberum Patrem *Deorum honori sacrificantes sumpsere, victimis simul consecratis. Atqui paulopòst pro:* aduiuerent, *legendum putat Latinius:* adhuc viuerent. *sed illud magis placet, quia Tertullianicam phrasim redolet.*

87. quæ Idolis alij faciunt.] *Non placet hîc mihi interpretatio Rhenani: sed puto* alios *hîc intelligi Gentiles, quemadmodum suprà* ceteros. *Illud autem:* in quibus esurierant, *interpretatur Rhenanus, in quibus esuriem passi fuerant, significans idolothytorum deuoratores.*

Cap. VIII.

88. Tene interim hanc fidem, &c.] *Non aliud est hoc caput quàm* Obiectionis cuiusdam solutio, de aliis rebus quæ in vsu sunt Christianis, habentibus tamen suam ab Idolis originem.

89. Primus Mercurius litteras enarrauerit.] *Vide suprà lib. de Testim. Animæ, cap* 5.*nu.*25. *Hîc vnum addam Tertull. conforme testimonium Cassiodori Variarum lib.*8. *epist.*12. *Litteras (inquit)* primùm, *vt frequentior tradit opinio,* Mercurius *reparator Artium multarum, volatu Strymoniarum auium collegisse memoratur. Nam & hodie grues, quum classe conficiantur, Alphabeti formas natura imbuente describunt. Quem in ordinem decorum redigens, vocalibus consonantibúsque congruenter admixtis, viam sensualem repperit, per quam alta petens, ad penetralia prudentiæ mens possit velocissimè peruenire.*

90. & nostris erga Deum studiis.] *Magna sanè (inquit Rhenanus) litterarum laus, dum Christo etiam inseruiunt. Adtendant hoc qui contra litteras & disciplinarum cognitionem oblatrant.*

91. Sed & si neruos idem in sonum strinxit.] *Idipsum adtestantur commentatores in Homeri Odysseam, quum non modò litteras, sed & Musicam eius inuentum faciunt.*

92. cum sanctis fecisse.] *Quemadmodum (inquit Rhen.) perquàm eleganter dicimus Chrysostomum facere cum Hieronymo, significare volentes eum consentire cum illo, sic Tertullianus dicit,* cum sanctis fecisse, *quòd sanctos adiuuit, siue sanctis in vsu fuit. Hoc loquendi modo & in præcedentibus libris vsus est.*

93. Primus medelas Æsculapius explorauerit.] *Vide Adnotat. nostras in Apolog. cap.*14. *num.*209. *& cap.*23. *nu.*361.

94. memini & Esaiam, &c.] *Locus est (vti etiam adnotauit Rhenan.) Esai.*38. *Et iussit* Esaias *vt tollerent massam de ficis, & cataplasmarent super vulnus eius, & sanaretur.*

95. propria Osiridis veste.] *Auctor est (inquit idem) Herodotus, nefas apud Ægyptios fuisse laneas vestes in ædes sacras inferre: proinde lineis vtebantur.*

96. quia passiuitas fallit.] Istud *ex margine in contextum substitui, quia frequentissima est vox Tertulliano;* passibilitas *autem rarissimè, aut nunquam vsitata.*

Cap. IX.

97. Quis denique Patriarches, &c.] *Inscriptionem huic capiti damus:* Quòd nemo in scripturis coronatus legitur præter Christum, quem adeò imitari liceat in corona spinea. *Atqui de Hierarchia Ecclesiastica, quam hîc adtingit, latiùs infrà Tom. sequ. lib. de Præscript. adu. hæreses.*

98. aut Ἄρχων.] Ἄρχων *(inquit Rhenanus) princeps: vt de Iairo Lucæ* 8. καὶ αὐτὸς ἄρχων τῆς συναγωγῆς ὑπῆρχε: *& de Nicodemo Ioan.*3. ἄρχων τῶν Ἰουδαίων.

99 nec tabernaculum martyrij.] Μαρτυρίου *voce Græca vtitur, pro eo quod Latinè vocatur* tabernaculum testimonij.

100. nos enim & templa Dei sumus.] *Alludit ad scripturas, Apostoli ad Corinthios:* Templum enim Dei estis vos. *Osee* 9. *Et replebuntur vt phialæ & cornua* altaris. *Item illud: sicuti* luminaria in mundo lucentia; *&: Aliud quidem fecit Deus* vas *in honorem, &c.*

101. populus consciuit.] *Id est (inquit Rhenan.) decreuit, siue communi sententia statuit. Hoc enim* consciscere *significat. Liuius: Quod Senatus populi Romani Quiritium censuit, consensit,* consciuit, *vt bellum priscis Latinis fieret, &c. Alibi: Itaque consentio* consciscóque. *Non aliter autem hîc dicit:* Nec illam impietatis contumeliosæ coronam populus consciuit, *quàm Liuius,* consciscere *facinus.*

Cap. X.

102. Ita quum idcircò proponis, &c.] *Caput hoc inscripsimus:* Quòd quum mortuorum aut Idolorum corona sit, Christianos non deceat. *Siue autem* vendices *legas cum* 1. *MS. Vat. cod. siue:* vindices *cum reliquis tam exc. quàm MS. perinde est.*

103. Nam & mortuorum est ita coronari, &c.] *Quòd aut mortuis aut Diis consecrabantur corona, in hæc verba (ad quæ etiam alludit Rhenanus) habet Plinius lib.*21. *cap.*3. *Primùm ex lege xij. Tabularum his verbis: Quis ergo honos? Vt ipsi* mortuo, *parentibúsque eius dum intus positus esset, forisve ferretur, sine fraude esset imposita. Vbi alluditur ad eum morem, quo & intus positum, & elatum funus, & seipsos coronis ornabant. Eodem pertinet illud eiusdem capitis: Coronæ Deorum honos erant, & Larium publicorum priuatorúmque, ac sepulcrorum ac Manium.*

104. vel quoniã & ipsi Idola statim fiunt.] *Quòd ex mortuis hominibus Dij fiunt, tractauit latè Auctor suprà Tom.*1. *Apolog. cap.*10. *&* 11. *& nominatim etiam* de habitu & cultu consecrationis, *cap.*12. *de quo ibidem in Adnot. nostris nu.*176.

105. Nobis autem abuti apud Apostolum non licet.] *Alludit ad illud Apostoli:* Sic vtamur mundo isto,

isto, quasi non abutamur, *de quo suprà lib. de Cult fæmin. cap. 9. num. 50.*

106. sed ipsius vsus administratio interest.] Interest (*inquit Rhenan.*) *pro differt.*

107. non minus quàm Æsculapio Socrates.] *Hoc iussit (inquit Rhenan.) quum in carcere esset, paulopòst bibiturus venenum. Quam ipsam historiam latè prosequitur Auctor initio lib. de Anima, infrà Tom. sequenti.*

108. Arabiæ aliquid incendo, &c.] *De hoc vide suprà T. 1. in Apol. cap. 30. Adn. nostras num. 442.*

109. Siquis autem dixerit: hoc Idolothytum est, non contigeris.] *Istud ex Apost. 1. Cor. 10. vbi retinuit vocem Græcam* εἰδωλόθυτον, *pro eo quod noster interpres vertit:* immolatum Idolis. *Mirum est autem quomodo legat:* non contigeris, *quum Græcè sit:* μὴ ἐσθίετε *quod non aliter potest transferri quàm sicuti noster interpres,* ne manducaris.

110. fugite Idololatriam.] *Etiam hìc vocem Græcā retinuit* εἰδωλολατρείαν, *pro qua propriè transtulit Latinus interpres Idolorum culturam.*

111. Si in Idolio recumbere, &c.] *Alludit ad illud eiusdem Apostoli eiusdem epist. cap. 8. Si enim quis viderit eum qui habet scientiam,* in Idolio recumbentem.

112. Draco etiam terrenus, &c.] Draco *hìc ab Auctore pro Basilisco vsurpatur; de quo scribit B. Isidorus Etymol. lib. 12. cap. 4.* Βασιλίσκος *Græcè, Latinè interpretatur Regulus, eo quòd rex serpentium sit. Ad eius adspectum nulla auis volans, illæsa transit, sed quamuis procul sit, eius ore consusa deuoratur. Quod eleganter expressit Auctor his verbis:* de longinquo spiritu absorbet alites.

113. Filioli (*inquit*) custodite vos ab Idolis.] *Etiam hìc retenta ab Auctore vox Græca* εἰδώλοις, *pro eo quod noster interpres Latinè vertit: simulacris; quod ipsum explicat, quum subiungit:* Id est, ab ipsa effigie eorum.

114. sollemnitatibus.] *De* Idolorum sollemnitatibus *aliquid diximus suprà lib. de Idolol. cap. 13. & 14.*

115. & officiis.] *Similiter dixit dicto li. c. 16.* Circa officia verò priuatarum & communium sollēnitatum. officia *autem (inquit Rhenan. vocat ministeria, quæ Gentilium sacris, aut ipsis alioqui Gentilibus impenduntur, vt infrà:* Et implendi officij. *Eadem significatione infrà cap. 11.* Officiales coronas *dixit, id est vti idem interpretatur, quas Christiani gestabant ex* officio, *quo Gentilibus erant obligati; vt quum militarent, aut in similibus rebus. Quod indicatur his verbis ibi sequentibus:* quum idcircò aut officia fugienda sint. *Nec absimiliter lib. de Spectacul. cap. 7.* quot officia moueantur. *Simili phrasi etiam* officia militaria *dixit sub finem lib. de Fuga in persecut. infrà Tomo 5.*

116. conuenitur.] *Pro inuenitur (inquit Rhenan.) vt li. adu. Marc. 2.* Cum vtrumque conueneris in creatore, *hoc est: deprehenderis; & lib. 4.* hæc conueniemus. *Quibus adde & illud eiusdem lib.* quemcumque conueneris in via.

117. Ipsæ denique fores.] *De coronatis* foribus *seu ianuis apud ethnicos latè Rhen. Apol. c. 35. Vbi vide Adnot. nostras nu. 464. Hìc tamen propriè videtur agere de* Templorum foribus, *iuxta illud Maronis:*

- & festa fronde reuinctum.

118. ipsæ hostiæ.] *Apud Persas (inquit Gyraldus de nat. Deorum, Syntag. 17.) non modò qui sacrificabat, sed & hostia, & qui sacris intererant, festa fronde coronabantur. Indis contrà; nam ipsis coronatus sacrificabat nemo.*

119. & aræ.] *Super aras (inquit idem) sacra facturi, cespites ex gramine siue verbenas apponere soliti erant. Ipsas etiam* aras, *quoniam & hæ peculiares Diis fuere, vt etiam victimas (quas priùs* hostias *dixit) suorum numinum frondibus ornare par erat; vt Ioui, esculo; Apollini, lauro; Mineruæ, olea; Veneri, myrto; Herculi, populo; Baccho, hedera. Hinc illud Maronis 3. Æneid.*

-Ramis tegerem vt frondentibus *aras.*

120. ipsi ministri & sacerdotes, &c.] *Huc pertinet illud Plinij suprà etiam citatum cap. 17. Deorum honori sacrificantes sumpsere,* victimis *simul coronatis.*

121. apud Claudium.] Claudium *Saturninum intelligit, de quo suprà cap. 7. Legimus autem ex 3. MS. Vati. cod.* Sed & illam interstruximus, *pro:* instruximus; *magis enim conuenit cum sequentibus:* distinctionem differentiæ.

CAP. XI.

122. Etenim vt ipsam caussam coronæ militaris, &c.] *Titulum huic capiti dedimus:* De militia quæ Christianis sit licita, aut illicita. *Cui similis fuit Tractatus suprà li. de Idol cap. 19. hoc titulo:* Neque militiam licitam, quæ cum Idololatria aliquid commune habet. *Eligat etiam hìc Lector eundem si velit titulum, quum vtriusque loci idem sit argumentum, quamquam prima facie etiam omnem militiam nimiò metu Idololatriæ, videatur improbare. Eam verò esse Auctoris lib. de Idol. sententiam patet vel ex illo Epiphonemate:* Nullus habitus licitus est apud nos, illicito actui astrictus. *Iam verò quis ille* illicitus actus, *nempè cum Idololatria coniunctus, antea dixit:* Non conuenit (*inquit*) sacramento diuino & humano signo Christi & diaboli, castris lucis & castris tenebrarum. *Cui similia etiam hìc:* credimúsne humanum sacramentum diuino superduci licere? *Eodem pertinent illa, vtpotè* Idololatria contaminata: Et excubabit pro templis quibus renuntiauit, & cœnabit illic vbi Apostolo non placet: Et quos interdiu exorcismis fugauit, noctibus defensabit? vexillum denique portabit æmulum Christi? *Et rursum iisdem penè verbis quibus alibi:* Ipsum de castris lucis in castra tenebrarum nomen deferre, transgressio est. *Denique non alienus à communi sententia sic concludit:* Puta denique licere militiam vsque ad caussam coronæ; *ac si dicat, vsque ad habitum aliquem Idololatriæ, qualis est corona. Et verò primo capite suprà dixit plures fuisse* commilitones, Christianos, *quos non reprehendit de Militia, sed de corona solummodò. Deinde & lib. Apolog. ca. 5. & ad Scapulā, c. 4.* Germanicam suam Christianorum Militū precationibus ad Deū factis impetrato imbri discussā contestatur. *Quorum haud dubiè orationes non tanti momenti apud Deum fuissent, si illicita omninò fuisset in totum Militia Christianis. Certè Scorpiaco aduersus Gnost. c. 2. non omnem Militiam à se improbari, vel ex hoc indicat, quòd adferat exempla complura veteris Testamenti, quibus bellum indicitur à Domino aduersus ciuitates quæ Idololatriam commiserint. Quas ipsas etiam scripturas allegat B. Cyprianus ad idem institutum, lib. de Exhortat. Mart. cap. 5. addens præterea: Quòd si*

ante aduentum Christi circa Deum colendum & idola sternenda hæc præcepta seruata sunt, quanto magis post aduentum Christi seruanda sunt? Hinc & Lactantio li. 6. c. 19. Bella quidem reprehenduntur, sed quæ contra iustitiam nata sunt. Hinc etiam B. August. quum innumeris penè locis de iure Christiani belli scripserit, certè ex professo id fecit Epist. 5. ad Marcellinum, & 50. ad Bonifacium Comitem, denique contra Faustum Manichæum (nam & Manichæorum erat hic error) lasiss. li. 22. à cap. 74. vsque ad 79 Quando itaque tales loci apud primos illos Veteres reperiuntur, quibus videntur prima facie contrà sentire, intelligendi sunt aut de militia sub Imperatoribus ethnicis, aut de bello iniusto, quale initio Ecclesiæ existimabatur, si Christiani in Imperatores suos persecutores insurrexissent; à qua calumnia se purgare nitebantur; sed vbi Christiani facti sunt ipsi Imperatores, ab eo tempore longè aliam rationem fuisse, latè deducit B. August. dicta epist. 50. Quæ omnia eo latiùs, quòd hîc Rhenanus & alij quidam omnem militiam Christiano illicitam velint prætendere, maximè autem Erasmus in cap. 22. Lucæ, comment. 11. Qui quum pro suo errore perperàm citet BB. Chrysostomum & Ambrosium, putaui operæpretium locos eorum adferre, qui pro nobis faciunt. Chrysost. itaque homil. 21. in Act. Apostol. agens de Cornelio Centurione, eius exemplo milites adhortatur vt in pietate & timore Dei illum smitentur, ac de iusto (non iniusto) lucro eleemosynas faciant. Deinde apertiùs homil. contra Iud. Gentil. & hæret. Tom. 3. de altero Centurione agens, cuius mentio Matth. 8. Militiam (inquit) prætexis, & dicis, Non possum esse pius. Centurio nónne miles erat, de quo Iesus ait: Neque in Israël tantam fidem inueni? Nihilque nocuit illi militia sua. Ambros. verò præterquàm quòd Offic. lib. 1. cap. 4. à virtute bellica commendet Iesum Naue, Gedeonem, Ionatham & Machabæos, serm. 7. Non enim militare (inquit) delictum est, sed propter prædam militare. Propterea enim prouidentia diuina militibus stipendia sunt constituta, ne dum sumptus quæritur, prædo grassetur. Quod ipsum ibi comprobat adhortatione B. Ioannis Bapt. Lucæ 3. Estote contenti stipendiis vestris. Et (ne fortè quis obijciat illum Sermonem Ambrosij non esse, sed Maximi) eadem illa postrema verba reperire est apud illum. Porrò paulopòst legimus ex 3 MS. Vat. quum à præcedentibus culpa sit.

123. Credimúsne humanum sacramentum diuino superduci licere, &c.] Adludit ad Sacramentum & responsionem siue contestationem fidei in Baptismo factam, de quibus suprà cap. 3. & infrà latiùs initio lib. de Bapt. Tom. sequenti.

124. & eierare patrem & matrem, &c.] Adludit ad verba Sacramenti, quo se milites obstringebant (teste Vegetio de Re militari lib. 2.) nunquam deserturos militiam pro Rep. Romana; atque adeò eierabant, id est, renuntiabant seu abdicabant (quemadmodum suprà diximus alicubi) patrem & matrem & proximum.

125. Domino pronuntiante; Gladio periturum qui gladio fuerit vsus?] Similiter dixit suprà li. de Idol. Quomodo autem bellabit, &c. sine gladio quê Dominus abstulit. Verùm disertis verbis adserit B. Hilarius Can. 32. in Matth. id non intelligi de iis qui gladio aut iudicij officio aut resistendi latronibus necessitate fuerint vsi. Quem adeò sensum etiam Apostolus Paulus satis insinuat, quum ea Christi prædictione non obstante, Rom. 13. inquit: Non enim sine caussa gladium portat, Dei enim minister est, vindex in iram, ei qui malè agit. Quò adludens Auctor suprà Tom. 1. lib. ad Scapulam, cap. 4. vel quia & vos (inquit) sub gladio estis.

126. cui nec litigare conueniet?] Adludit ad illud 1. Cor. 6. Iam quidem omninò delictum est, quòd iudicia habetis inter vos. Quare non magis iniuriam accipitis? Atque adeò non malè interpretatur Rhenanus: litigare vocem Iureconsultorum, Actionem vel in personam vel in rem apud iudicem suscipere Verùm aduertendum quod continuò subiungit ibidem Apostolus: Sed vos iniuriam facitis, & fraudatis; vti videatur magis de iniustis litibus agere.

127. Et vincula & carcerem, &c. & supplicia administrabit.] His verbis indicat se non de simplici Milite agere, sed etiam de eo, qui (vti adnotauit etiam Rhen.) commentariensem aut carnificem agat. Vide suprà lib. de Idolol. cap. 17. num. 134.

128. nec suarum vltor iniuriarum.] Si adludat ad illud Matth. 5. Ego dico vobis, non resistere aduersus malum, &c. respondet B. August. li. 22. contra Manich. ca. 76. Intelligunt (inquit) hanc præparationem non esse in corpore, sed in corde. Nam (vti subdit postea) & Christiani Imperatores, de inimicis sacrilegis, qui spem suam in sacramentis Idolorum dæmoniorúmque posuerant, gloriosiss. victoriam retulerunt.

129. Iam & Stationes aut alij magis faciet quàm Christo] Exstat lib. 12. Codicis Iustiniani Tit. de Curiosis & Stationariis. Loci verò huius intellectus haberi potest suprà ex ca. vlt. lib. de Oratione: Si Statio (inquit) de militari exemplo nomen accipit (nam & militia Dei sumus) vtique nulla lætitia siue tristitia obueniens castris, Stationes militum rescindit. Vbi vide Adnot. nostrarum aliam longè nu. 38. sententiam de Stationibus, quàm Rhenani hoc loco, aut nostram priorem ad epist. 41. B. Cypr. nu. 10. nempè quòd Stationes & ibi, & hîc, & li. de Ieiunio infrà T. 5. accipiantur, non de conuentibus Ecclesiasticis, in quibus ferè stantes orabant, sed de statis ieiuniorum diebus; metaphora à militibus orta, quòd quamdiu in statione erant, ieiunare eos oportebat. Et verò hîc aliter accipi non posse, manifestum est ex verbis sequentibus: aut & die Dominico, quando nec Christo. Nam vti suprà locutus est ca. 3. Die Dominico ieiunium nefas dicimus, ergo nec Christo fiebant die Dominico ieiunia; & econtrariò magis diebus Dominicis fiebant Stationes, id est à stantibus officia diuina, iuxta illud eiusdem cap. 3. Die Dominico, &c. nefas, vel de geniculis adorare.

130. quibus renuntiauit.] Vtpotè in baptismo, quum diabolo & pompis eius renuntiauit. quod alia phrasi infrà repetiuit cap. 13. semel iam in sacramenti testatione eieratæ. De quo etiam infrà latiùs Tomo sequent. lib. de Baptismo.

131. & cœnabit illic vbi Apostolo non placet.] Adludit ad illud Apostoli, quod sic cap. præced. expressit. Si in Idolio recumbere alienum est à fide, vti etiam adnotauit Rhenanus.

132. Et quos interdiu exorcismis fugauit.] Adtende (inquit idem Rhen.) exorcismorum antiquitatem; de quibus etiam latiùs dicto li. de Baptismo. Hoc autem vult, quòd excubando pro templis Idolorum, dæmones defensabit, quos interdiu exorcismis fugauit.

133. incumbês, &c. super luncho, quo perfossũ est latus Christi.] λόγχας (vti ad marginê etiam adnotauit Rhen.) castrensis vox ἀπὸ τῦ λόγχη, qua vsus est ipse quoque Euangelista Ioãnes c. 19. & lanceã rectè vertit Latinus inter

interpres; vbi adeò castigandos censeo vulgatos codices Græcos, qui legunt λόγχει, *quum legendum potius sit* λόγχῃ.

134. Mortuus etiam tuba.] *Innuit (inquit Rhenan. morem castrensem, quo* mortui *milites tubicinis cantu, quem hîc* æneatorem *vocat, deplorabantur. Nostrates milites ad canina pellis, hoc est tympani pulsum efferuntur, vt habet vulgaris cantio iocans in milites.*

135. Et cremabitur ex disciplina castrensi.] *Hinc illud (inquit idem Rhenan.) Tom. sequ. lib. de Resur. car. in principio.* At ego magis ridebo(*inquit*) vulgus tunc quoque quum ipsos defunctos atrocissimè exurit. *& mox:* cùm crematis, cremat. *Plinius li. 7. c. 54. Ipsum* cremare *apud Romanos non fuit veteris instituti, terrâ condebantur. At postquàm longinquis bellis obrutos erui cognouere, tunc institutum. Probat autem econtrariò Auctor eodem libro eum Ecclesiæ morem (de quo ibi latiùs)* quo mausoleis & monumentis sequestrantur corpora.

136. vt illorum quo Ioannes admittebat ad lauacrum.] *Idem exemplum citauit suprà lib. de Idol. Certè non modò B. Ambrosius, vbi suprà, sed & B. Aug. ex hoc loco scripturæ, de militibus à B. Ioanne Baptista baptizatis, Militiam non interdictam adstruit his verbis, lib. 22. suprà citato contra Faustum, c. 74. Alioquin (inquit) Ioannes, quum ad eum baptizandi Milites venirent, dicentes: Et nos quid faciemus? responderet eis: Arma abijcite, militiam istam deserite, neminē percutite, vulnerate, prosternite neminem. Sed quia sciebat, eos, quum hæc militando facerent, non esse homicidas, sed ministros legis, & non vltores iniuriarum suarum, sed salutis publicæ defensores, respondit eis, Neminem concusseritis, &c. ne prolixiores simus. Quod ipsum etiam in suum Decretum transscripsit Gratianus nobiscum sentiens, 23. qu. 1. cap. Paratus. in fine.*

137. vt Centurionum fidelissimorum.] *Alterum intelligit Archisynagogum, de quo Christus Matth. 8. dixit: Non vidi fidem tantam in Israël: alterum Cornelium, de quo Act. lib. Apost. Quibus ipsis exemplis Militiam adprobatam à B. Chrysostomo suprà ostēdimus, & priori etiā vtitur B. Aug. vbi suprà, & Auctor lib. de Idololatria.*

138. aut omnibus modis cauillandum.] Cauillari (*inquit Rhen.*) *tradunt à cauendo dictum Grammatici. Hîc pro cauere sumit. Atqui vel iste locus sententiam de Militia, Christianis an licita, plus satis indicat. Nam quum dixisset:* aut deferendū esse suscepta fide, aut signata *(quorum prius ad baptismum, posterius ad Catechumenos adtinet, de quo etiam initio lib. de Baptismo) quasi seipsum corrigens:* aut omnibus modis cauillandum, ne quid aduersus Deum committatur; *& ne quis eò vsque militiam extendat, vt aut* delictorum impunitatem, aut martyriorum immunitatem promittat, *addit:* aut perpetiendum pro Deo, *eo nempe casu, quo aliquid faciendum foret aduersus Christi fidem.*

139. quòd æquè fides pagana condixit.] *Hoc est (vti rectè Rhenanus) quod fides ethnico Duci vel Imperatori data promisit ex pacto, nempè extrema perpeti, & mortem, nam id significat hîc* condicere. *Plinius in Præfatione ad Vespasianum: cùm hanc operam* condicerem, *non eras in hoc albo; id est, ex pacto pollicerer.*

140. aut martyriorum immunitatem.] *Vbique* martyria *(inquit Rhenan.) crepat Tertullianus. Paulopòst:* Quia potior est necessitas timendæ negationis & obeundi martyrij, quàm euadendæ passionis & implendi officij.

141. & saluam facturus animam pro nomine eius amissam, &c.] *Quod Matthæus passiuè: Qui perdiderit animam suam, inueniet eam; ipse quomodo id fiat explicans, Christo adtribuit quòd ipse* saluam facturus sit, *& econtrariò,* lucri habiturum perditurus. *Atqui* lucri habere *dixit (vti adnotat etiam Rhen.) quemadmodum sub finem lib. 5. adu. Marc.* lucri ducere, *& eodem libro:* boni ducere.

142. Apud hunc tam miles est, paganus fidelis: quàm, &c.] *Elegantissima (inquit Rhen.) sententia constans ex contrarius. Hic oportet scire* paganum *duo significare, tum eum qui miles non est, vnde Persius se semipaganum vocat, tum eum qui Christum minimè agnoscit. Certè est etiam hæc vox* paganus *Iureconsultorum. Hinc illud Scæuolæ D. ad Legem Falcidiam l. vlt. Miles si dum* paganus *erat, fecerit testamentum, &c. B. autem August. Auctorem secutus, & reliqui Doctores Ecclesiastici, peculiariter ferè accipiunt pro ethnico.*

143. tamen nec illi necessitati disciplina conniuet.] *Æditio 1. & MS. 3.* conibet.

144. fibulam laxet.] *De hoc inter Prouerbiales formulas in nostris Prolegomenis. Legimus autem:* nam & voluntas poterit, *ex 3. MS. Vat. cod. pro:* poterat.

145. ducatio necessitatis.] *Suprà dixit (inquit Rhenan.)* Ducator *pro duce, hîc habes* ducationem *pro ducatu. Q. D. excusant* necessitatem, *quæ duce in hæc delicta incidant, non autem sponte sua.*

146. in delictis incidamus.] *Sic dictum (inquit idē) vt illud adu. Hermogenem:* ante eam in bono conuertisset; *& adu. Iudæos:* Legis præcepta reformantem in hominis salute. *Est autem hoc & Tertulliano familiariss. vt in cum Ablatiuis coniungat, quod alij cum Accusatiuis.*

CAP. XII.

147. Sed & de corona priùs dicam.] *Titulum huic capiti damus:* Quòd ipsæ coronarum caussæ contra Christianos faciant. *Incipit autem loqui (inquit Rhenan.) de* corona *triumphali, propter quam incœpta est disputatio.*

148. Apollini vel Libero sacrata est.] *De* Liberi & Apollinis Laurea *diximus suprà cap. 7. Propterea verò adnotat ex Plinio Rhenanus, quòd* Laurus *spectatissima reperiatur in monte Parnaso, ideóque grata* Apollini. *Habet id Plinius lib. 15. cap. vlt.*

149. illi vt Deo telorum.] *Huc pertinet quòd à Platone* Apollo *dicatur* ἀπὸ τοῦ πάλλειν, *id est à iaculando; vnde etiam factum, vt cum arcu & sagittis eius simulacra formari soleant.*

150. huic vt Deo triumphorum.] *Adludit ad ea simulacra* Liberi; *quibus effingebatur in curru pampineo triumphans, qui Pantheris modò, modò Tigribus ac Lyncibus trahebatur, vti Gyraldus testatur hist. Deorum synt. 8. Nominatim autem etiam Plinius lib. 7. cap. 56.* Liber *pater (inquit) diadema Regum insigne &* triumphum *inuenit.* Claudius *autem de quo hîc loquitur, idem est qui suprà cap. 7.*

151. Quamquam ex myrto ait milites redimiri solere, &c.] Myrtus (*inquit Rhen. ex Plinio li. 15. ca. 29.*) *bellicis quoque se rebus inseruit, triumphánsque de Sabinis Posthumius Tubertus in Consulatu (qui primus omnium ouans ingressus vrbem est, quoniam rem leuiter sine cruore gesserat) myrto Veneris victricis coronatus incessit, optabilémque arborem etiam hostibus fecit. Hæc postea ouantium fuit corona. Quibus & hæc addit ibidem Plinius: Massurius Auctor est curru quoque triumphantes* myrtea corona *vsos. L. Piso tradit, Papyrium Massium, qui primus in monte Albano triumphauit de Corsis,* myrto

coronatum, Ludos Circenses spectare solitum. Marcus Valerius duabus coronis vtebatur, Laurea & myrtea, qui & hoc vouerat.

152. Martis per Iliam & Romulos Romani, &c.] Pulcrè sic restituit hunc locum Rhenanus, & sensum quoque explicuit. Non est mirum Romanos milites myrto coronari solitos olim, quum hæc arbor Veneri sit consecrata, quæ non solùm Troiana est propter filium Aeneam ex Anchise conceptum, verùm etiam amicula Martis, qui per Iliam & Romulos Romanus est, id est, eo quòd ex Ilia Remum & Romulum Romæ conditores sustulerit: Romani Martis amica, qui Romuli & Remi sit pater. Verùm ego, iocans inquit Tertullianus, non arbitror Venerem eatenus esse valde Romanam, siue amare Romam, quatenus pellicis Iliæ dolor est. Fit enim verisimile Venerem, quæ sola amasio suo Marte potiri cupiebat, non parum offensam Iliæ concubitu, vnde Romulus & Remus progeniti conditores vrbis Romæ. Quos ambos intelligit, quum dicit Romulos, ceu nos mutauimus. Nec caret alioqui gratia variatio numeri. Sic & Castores dicimus τὺς διὸς κὄρὺς. Pertinere autem huc videtur quod habet Plinius lib. 16. cap. 4. Romulus frondea (quantum hinc apparet ex myrto) coronauit Hostum Hostilium, quòd Fidenam primus occupasset.

153. Quin & olea militiam coronari à Minerua, &c.] Athenis (inquit idem lib. eiusdem cap. vlt.) olea durare traditur in certamine edita à Minerua. Quod de certamine cum Neptuno interpretatur Auctor. Certamen verò ipsum occasione regionis Træzeniorum describit Pausanias histor. lib. 2. Hinc exstant nummi veteres, quibus vno ex latere inscribitur D. C L O D. S E P T. A L B. Cæs. & ab altero Coss. II. ac Mineruæ Pacific. SC. cum effigie Mineruæ oleam manu tenentis.

154. non solùm Artium, sed & armorum Dea.] Vide Isidorum Etymol lib. 8. cap. de Diis Gentium. Ab armis autem vocata fuit, & ϛρατεία, id est militaris, & ἀρεία, id est Martia Minerua, testibus Phurnuto & Luciano.

155. Ecce annua votorum nũcupatio, &c.] Hinc intelligi datur, quid sibi velint Numismatũ inscriptiones variæ, & nominatim hæ de Seuero Imperatore, I M P. C Æ S. L. S E P T. S E V. P E R. A V G. vno ex latere, & ex altero: Vota publica suscepta: item de Antonino, vna ex parte: A N T O N I N V S P I V S A V G. & ex altera: V O T A S V S C E P T A D E C E M N A L I A. item: A N T. P I V S A V G. C O S. III. & Vota soluta Deo. Id autem quotãnis sollemne fuisse hîc significat Auctor, sed maximè in principiis Imperij, etiam addens locum, in Capitoliis: & verba: Hũc tibi Iupiter bouem cornibus auro decoratis vouemus esse futurum. De qua auri vsurpatione etiam in hæc verba Plinius lib. 33. c. 3. Deorum verò honori in sacris nihil aliud excogitatum est, quàm vt auratis cornibus hostiæ, maiores dumtaxat immolarentur.

156. Eadem Laurea in Donatiui dispensatione, &c.] Vide suprà c. 1. Quod ipsum eleganter hîc comparat cum proditione Christi per Iudam acceptis argenteis, atque adeò (vti etiã Rhen. eleganter dicit:) non esse gratuitam idololatriam, vtpotè ipsa captatrix doni, atque hoc etiam quod subiungit: denarium Cæsari auferre, id est non dare Cæsari, sed ab eo Donatiuum accipere.

157. Triumphi Laurea foliis struitur.] Hoc est (inquit Rhenan.) quod Plinius de Lauro scribit: Vnius folia distinguuntur appellatione. Lauream enim vocamus. Laurus autem (inquit idem Plinius lib. 15. cap. 30.) Triumphis propriè dicatur. Duo eius genera tradit Cato, Delphicam, & Cypriam: illam æquali colore, viridiorem maximè baccis, atque è viridi rubetibus: Hac victores Delphis coronari, & Triumphantes Romæ. Sterilẽ verò baccarũ, quod maximè miror, aliqui triũphalem; eáque dicunt triumphantes vti; nisi id à D. Augusto cœperit, vt docebimus ex ea Lauru, quæ ei missa è cœlo, minima est altitudine, folio crispo ac breui, inuentu rara. Inter caussas autem cur in triumphis vsitata, eam quoque reddit, quòd sola manusatarum receptarúmque in domos fulmine non icitur. Vbi & plura videat Lector, ne hîc sim prolixior. Atqui pro: struitur, MS. 3. Vat. instruitur, sed illud magis Tertullianicum est.

158. Hinc aduerbis.] Hinc omninò legendum esse satis constat, pro: hanc. Quid verò sibi velit vocabulum: aduerbis, rectè adnotauit Rhenanus se nescire. Ego addo vocem esse corruptam, & videri aliquod verbum substituendum, qualia sunt quæ sequuntur: inauratur, & delibuitur, fortassis quemadmodum & Rhenanus aut Gelenius in margine, ambitur, quod maximè placet, aut: adornatur, aut adumbratur, vel: aduestitur. Lectori autem liberum iudicium permitto, donec ex aliquo MS. cod. melius aliquid proferamus. Fortassis etiam non malè legatur: aduersis.

159. lemniscis.] Sunt lemnisci (inquit Rhenan.) auctore Pompeio Festo, fasciolæ dependentes ex coronis. Docti colligunt ex Plinio, tuniculas fuisse ex libro ipso Tiliæ arboris, cuius eiusdem libelli sint, id quod Auctores vocant Philyras. De lemniscis sic Plinius lib. 21. cap. 3. Vbi de coronis loquitur, quæ ex foliis aureis & argenteis constabãt. Accesserunt quoque (inquit) & lemnisci, quos adiici ipsarum coronarum honos erat propter Hetruscas, quibus iungi nisi aurei non debebant. Ab huiusmodi lemniscis coronæ lemniscatæ dictæ sunt. Hactenus Rhenan. qui videtur respicere ad Politianum in Miscellaneis, qui multa adfert de lemniscis, tum ex Plinio lib. 16. c. 14. & de lẽniscatis coronis, ex numismatibus antiquis ac Suetonio, tum denique de philyris, ex quibus lemnisci fiebant, ex Nica in Comment. Græca lingua, & ipso Tertulliano hoc loco. Eodem pertinet etiam illud Horatij:

Displicent nexæ philyra coronæ.

160. inauratur lamnulis.] Intelligit lamnulas æreas quæ deaurari solent, ídque ex ære coronario, de quo Plinius lib. 33. cap. 9. & lib. 34. cap. 8. In Cyprio (inquit) æs coronarium est & regulare, vtrumque ductile. Coronarium tenuatur in laminas; taurorúmque felle tinctum, speciem auri in coronis histrionum præbet. Quamquam interim A. Gellius etiam verè aureas fuisse scribat triumphales coronas, quæ Imperatoribus ob honorem triumphi mittebantur ex auro coronario.

161. & apud Barbaros enim Christus.] Videtur agere de Parthis & Armeniis, aliísque barbaris à Seuero domitis, quos iam tum Christianos fuisse suprà videre est lib. aduers. Iud. cap. 7. Adnot. nostrarum nu. 30. & deinceps.

162. Est & alia militia regiarum familiarum.] Intelligit (inquit Rhen.) milites illos Romanorum perpetuos, qui sunt veluti familia Imperatoris.

163. Nam & Castrenses appellantur.] Castrensis est (inquit A. Gellius lib. 5. cap. 6.) corona, qua donat eum Imperator, qui primus castra hostium pugnans intrauit. Ea corona insigne valli habet. Hinc & vallares vocantur à Plinio, citatis locis initio lib. huius num. 1.

164. Munificæ & ipsæ.] Apud Festum (inquit Rhenan.) legimus: Munifices vocatos milites, qui non vacabant, sed munus Principi faciebant. Qui vacabant, vocabãtur Beneficiarij. Sed & Vegetio Munifices sunt milites, qui munus faciunt, à quo liberi sunt, Immunes qui dicuntur. Expone ergo munificæ, id est ad munus sollemniũ Cæsareanorũ adstricta & obligata. Posterior ætas munificum, pro munifice vsurpauit. Nam & Paulus Iureconsf. in l. Munus. De verborum significatione, Munus etiam officium significare docet; vnde munera militaria, & quosdam milites munificos vocari. Vide etiam plura de Munere suprà l. de Spectac. cap. 12. n. 114. & 115. De sollemnibus Cæsarum autem Apolog. cap. 35. nu. 461.

CAP XIII.

165. Coronant & publicos Ordines laureis, &c.] Quum eiusdem sit argumenti hoc caput, nouo titulo non est opus. Huc autem pertinere videtur illud Plin. supracitato cap. vlt. li. 13. Laurus Romanis præcipuè lætitiæ victoriarúmque nuntia, additur litteris & militum lanceis; fasces Imperatorum decorat. Ex his in gremio Iouis Opt. Max. deponitur, quoties lætitiam noua victoria adtulit.

166. Magistratus verò insuper aureis.] Vide de his suprà initio operis nu. 1. & cap. præced. & infrà ex Plinio, vbi de Gemmatis agitur num. 167.

167. Præferuntur etiam illis Hetruscæ. Hoc vocabulum est, &c.] Hetruscas coronas commemorat Plin. li. 21. c. 3. verbis suprà citatis cap præced. vbi de Lemniscis egimus. Hic autem etiam quales fuerint, describit Auctor, nempè: quas gemmis & foliis ex auro quercinis ob Iouem insignes, ad deducendas thensas cum Palmatis togis sumebant. Videtur eodem pertinere quod scribit Plinius lib. 12. cap. 3. & 4. de gemmatis & aureis coronis, & lib. 37. cap. 2. de Pompeio quòd in triumpho 33. ex margaritis coronas habuerit. Denique quòd eodem teste lib. 33 cap. 1. Triumphantibus corona aurea sustineretur à tergo. Atqui ad easdem adludit Auctor suprà l. de Spectac. cap. 7. de thensis, de coronis, vbi vide Adn. nostras nu. 63. & de Palmata veste, Apolog. cap. vlt. num. 620.

168. Sunt & Prouinciales aureæ.] Ad loci huius intellectum facit illud lib. de Idolol. cap. 18. & coronæ aureæ sacerdotum Prouincialium, à quibus hic indicat etiam ipsa Deorum capita fuisse iisdem coronis coronata.

169. & ipsum Curiæ nomen, &c.] Propriè hic Curia accipitur, locus nempè (teste Festo) vbi publicas curas gerebant. De aliis eiusdem significationibus vide Apolog. cap. 39. num. 511. & de clauo lato, siue lato clauo, lib. de Idol. cap. 18. num. 141. ac de purpuris, ibidem num. 136. & 141.

170. Illius es, conscriptus.] Conscripti (teste Festo) dicebantur qui ex Equestri ordine Patribus adscribebantur, vt numerus Senatorum expleretur; quod ipsum Liuius l. 2. ab Vrbe condita.

171. in libris vitæ.] Malim legere, in libro vitæ, quia scriptura vbique in singulari numero vtitur; sed nolui adhuc immutare, quòd consentiant cum excusis MS. 3. Vatic. cod. Idque eo magis, quòd à Sixto Senensi Bibliothecæ Sanctæ lib. 2. Quintuplex Liber vitæ explicetur ex variis scripturis, (quò compendij ergò Lectorem remitto) & nominatim vnus, cuius fit mentio Philipp. 4. ac Apoc. 2. & alterius Apocal. 20. prior Vitæ æternæ, alter Vitæ vniuscuiusque vsque ad obitum.

172. illic securis ad caudices arboris.] Caudex hic accipitur ab Auctore pro stirpe radicis, quemadmodum & à Plinio l. 16. Quædam (inquit) arbores simplices, quibus à radice caudex vnus, & oliua, fico, viti. Noster interpres & Matth. & Luc. 3. vertit ad verbum ex Græco paulo aliter: ad radicem arborum.

173. Viderint & publici equi cum coronis suis.] De his exstat apud Plinium lex 12. Tabularum: Quam serui equive meruissent; pecunia partam lege dici, nemo dubitauit.

174. nos autem in nomine Domini Dei nostri inuocabimus.] Confirmatur hinc eorum cod. MS. Latinorum lectio, qui addunt: Domini; nam & Græcè additur κυρίε.

175. Ab ipso incolatu Babylonis, &c.] Alludit ad illud Apocal. 18. Exite de illa (nempè Babylone) populus meus, &c. quæ sequuntur; vbi etiam suggestum Babylonis meretricis magnæ reprehendit, id est, ornatum eius. nam id significari voce Tertullianica suggestus suprà documus alicubi.

176. ex Principalium proprietatum.] Rectè hic Rhenan. Ob natalem videlicet Principum, aut victorias, & caussas similes. Nam eadem phrasi dixit Apolog. Rescripta & Edicta Principalia. Municipales item sollemnitates, Festos dies cuiusque Municipij.

177. Noster (inquit) Municipatus in cœlis.] Trãstulit municipatus, pro eo quod Græcè est πολίτευμα, & apud nostrum interpretem: conuersatio.

178. Coronant & nuptiæ sponsos.] Huc pertinet quòd sponsa ad virum iter parans, ex verbena, quæ Veneri dicata est, & floribus herbísque à se lectis, corollam texere soleat, eámque secum deferre; nam empta gestare serta vitio dabatur. Item quòd Sponsus domi illam operiẽs, paratu magno ianuam coronare, multáque Lauro exornare soleat, quemadmodum auctor est Alexander ab Alexandro Genial. dier. lib. 2. cap. 5.

179. & ideò non nubimus ethnicis, &c.] De hoc Argumento suprà tractat Auctor toto lib. 2. ad Vxorem, vbi latius.

180. Habes legem à Patriarchis.] Alludit ad præcepta Patriarcharum Abrahæ & Isaac: Non accipies vxorem filio meo de filiabus Chanaan, Gen. 24. & 28.

181. Coronat & libertas secularis.] Quum pleraque Manumissionis insignia recenseat Auctor Tom. sequen. lib. de Resurr. carn. mirum est quòd coronam non commemoret.

182. Nunquid & Agonisticæ caussæ, &c.] Sentit (inquit Rhen.) de certaminibus Gymnicis, quorum victores coronabantur. Eodem pertinet quod habet Plin. l. 16. cap. 4. de coronis ex hedera. Nouissimè (inquit) & in sacris certaminibus vsurpatæ, in quibus hodieque non victori datur, sed patriam ab eo coronari pronuntiatur. Et peculiariter Delphis Lauro coronari solitos victores lib. 10. cap. vlt. Pinea corona apud Isthmum l. 15. cap. 10. Ex Apio in Nemæis certaminibus, lib. 19. cap. 8. Ex Oleastro denique Olympiæ, lib. 15. cap. 4.

183. quas statim tituli sui damnant.] De his latè Auctor & ex instituto suprà l. de Spect. cap. 6. nu. 51. vbi vide Adn. nostras, præsertim de Olympiis Ioui dicatis certaminibus nu. 108. de Nemæis Herculi sacris nu. 109.

184. & misellus Archemorus.] Archemorus (inquit Rhenan.) Lycurgi filius à serpente læsus adhuc infans periit, ex incuria nutricis suæ Hypsipyles, quæ illum in graminibus reliquerat, ostensura Græcis siti laborantibus Langiam fontem. In eius pueri memoriam annuus agon institutus est. Et quia periit adhuc infans, misellum vocat, non miserum.

185. & Antinous infœlix.] Hunc (inquit idem) Hadrianus Cæsar in deliciis habuit, & tam tenerè dilexit, vt ab illo ciuitatem Ægypti cognominarit, vbi & agonem illi quotannis celebrandum instituit. Quam rem in litteras pulcrè retulit Egesippus, sic scribens, referente Hieronymo: Tumulos (inquit) mortuis templáque fecerunt, sicut vsque hodie videmus. E quibus est & Antinous seruus Hadriani Cæsaris, cui & gymnicus agon exercetur apud Antinoum ciuitatem, quam ex eius nomine condidit, & statuit prophetas in téplo. hæc ille. Notat ἀποθέωσιν Tertull. Antinoi in 1. lib. adu. Marc. quum inquit: Alioqui si sic homo Deum commētabitur, quomodo Romulus Consum, & Tatius Cloacinam, & Hostilius Pauorem, & Metellus Alburnum, & quidem ante hoc tempus Antinoum, &c.

186. semel iam in sacramenti restatione eieratæ.] Sic omninò legimus pro: tentatione, vt accipiatur pro: contestatione, quæ vox Auctori etiam de Sacramento baptismi non est insitata, quemadmodum latiùs infrà Tom. sequent. l. de Baptism. num. 1. Placet autem magis lectio excusorum: Hæ enim erant pompæ diaboli, &c. quàm 3. MS. cod. Vatic. erunt. nam agit de eieratione iam facta. Siquis autem (Rhenan. inquit) hic obijciat, Tertullianus antè dixit: Aquam adituri, ibidem, sed & aliquanto priùs in Ecclesia sub antistitis manu cōtestamur nos renuntiare diabolo, & pompę & angelis eius; Et hoc loco dicit: Semel iam in sacramenti restatione eieratæ: Is scire debet semel hic accipi pro prorsus & omninò, ita vt semel fecisse sufficiat.

187. etiam cœlum syderibus apud Homeri carmina coronatum.] Huic loco (inquit idem) subscribit Plinius (lib. nempè 16. cap. 4.) Antiquitùs quidem (inquit) nulla nisi Deo dabatur. Ob id Homerus cœlo tantùm eas & prælio vniuerso tribuit.

188. Ceterùm à seculo coronantur & lupanaria, &c.] Videtur intelligere coronas, quibus Lares publici vel priuati in singulis domibus coronabantur, atque adeò & in lupanaribus, latrinis, & pistrinis, & carcere, & spoliariis, hoc est speluncis latronum, iuxta illud Plinij supracitatum lib. 21. cap. 3. & Larium priuatorum publicorúmque.

189. & Ludus.] Ludum litterarium intelligit, de quo suprà Auctor lib. de Idolol. cap. 10. Flore scholæ coronandæ.

190. & Amphitheatra.] Inter Amphitheatrorum adparatus etiam coronas recenset Auctor suprà lib. de Spectac. cap. 12. vbi quid Amphitheatrum, Adnotat. num. 126.

191. ipsæque libitinæ.] Rectè Pithœus Aduers. lib. 2. cap. 15. de sepulcralibus coronis interpretatur, de quibus etiam illud Plinij supracitatum l. 21. cap. 3. ac sepulcrorum & Manium.

192. At enim Christianus nec ianuam suã, &c.] De hoc suprà Apologet. cap. 35. num. 464. De Diis verò Ostiorum lib. de Idolol. cap. 15. num. 113. 114. 115. 116. 117. 118. Cuius loci consideratione malui retinere: Cardã, seu Cardeam, cum editionibus excusis, quàm Carnam, secundum 3. MS. cod. maximè quod à cardinibus ita dictum adferat tum hic Tertull. tum etiam B. Cypr. lib. de Idol. vanitate, vti etiam illic adnotauimus num. 30.

CAP. XIIII.

193. Tanto abest vt capiti suo manus inferat Idololatriæ, &c.] Caput hoc inscribimus: Quòd capiti nullo modo corona conueniat, nisi adinstar Christi spinea. Illud autem: Tanto abest, phrasis est (vti etiã Rhenan.) Auctori familiaris. Porrò de velamento capitis viris interdicto, & cui obnoxium est fœminæ caput, latiss. toto lib. de Velandis virgin. Cuius quum hic etiam mentio non fiat, verisimile non fit quod suprà censui cap. 4. librum hunc illi priorem esse. Lego autem omninò cum Latinio: Quid enim est capiti fœminæ, pro: capite. Malim autem legere paulopòst: Propterea non ornabitur operosiùs mulier, pro eo quod est: coronabitur, eo quòd sequatur, vt nec crinium artificio coronetur, & quod Apostolus ornatum quidem eius, non coronam interdicat.

194. ex Apostoli prospectu.] Hoc est (interprete Rhenano) prospicientia prouidentiáque, quippè qui ornatum operosiorem, vt modò diximus, in fœminis prohibuerit 1. Tim. 2. Adnotata erat varia lectio à Latinio: præscripto, sed illud magis Tertullianicum est. Est autem mira locutio paulopòst, vbi nuncupatur fœminæ facies Christus, & viri caput.

195. centenariis quoque rosis.] MS. 3. & 1. editio: centaureis. Verùm lego cum Rhenan. cētenariis, eo quòd rosæ centifolię meminerit Plin. l. 21. c. 4. etiam vbi de coronis agit, quamquam neget Tiberij Principatu nondum rosam centifoliam in coronis additam. Atqui de Midæ roseto vide suprà T. 1. lib. de Pall. cap. 2. nu. 43.

196. fauos post fella gustauit.] De hoc Prouerbio vide nostra Prolegomena. Atqui pro: si fortè, censet legendum Latinius: si potes.

CAP. XV.

197. Serua Deo rem suam inattaminatam, &c.] Titulum postremo huic capiti damus: Quòd à Christo corona exspectanda. Locus insignis pro corona, seu mercede bonorum operum, seu meritorum nostrorum; de quibus tamen latiùs suprà lib. ad Martyras, cap. 3. num. 43. & lib. de Patientia, cap. 11. num. 73. ac 75. & cap. 13. num. 82.

198. Qui vicerit, dabo ei coronam vitæ. Esto & tu fidelis ad mortem.] Sicuti aliàs sæpè, sic & hic memoria quantum adparet lapsus, ex duobus scripturæ testimoniis vnum conficit. Nam Apoc. 2. Esto fidelis vsque ad mortem, & dabo tibi coronam vitæ. & Apoc. 3. Qui vicerit, sic vestietur, &c. Item: Qui vicerit, faciam illum columnam.

199. bonum agonem.] Similiter B. Cypr. ex epist. 3. & l. 3. Testim. ad Quir. cap. 16. qui vocem Græcam: ἀγῶνα, Latinam fecerunt, pro eo quod noster interpres: certamen vertit, 2. Tim. 4.

200. Protosedent & Presbyteri, &c.] Mirabilis (inquit Rhenan.) verbi compositio ex peregrino & nostro, quamuis & nostrum à Græco ἕζω detortum sit. Adludit autem ad locum Apocalypseos 4. Et super thronos viginti quatuor seniores, &c. Atqui etiam hic seruata est ab Auctore vox Græca: πρεσβύτεροι.

201. eodémque auro, &c.] Et hic (inquit Rhenan.) locus est Apoc. 14. Propterea post toties citatam Apoc. inquit: Si tales imagines in visione, quales veritates in repræsentatione. Loquitur autem de visione Ioannis, qui scripsit Apocalypsin.

202. Strophiolo aut dracontario.] Tenuioribus (inquit idem ex Plinio lib. 21. c. 2. scilicet coronis vtebantur antiqui, strophia appellantes, vnde nata strophiola. Porrò Dracontarium videtur eius seculi vocabulũ fuisse, pro corolla. Ego verò puto Dracontarium, coronam intelligi confectam aut ex dracontia herba, antidoto aduersus venena, cuius meminit Plin. l. 24. c. 16. aut ex gemmis draconilibus, de quibus idem l. 37. cap. 10. & Auctor

ctor suprà lib. de Hab. muliebri, cap. 6. nu. 52.

203. Nam & Reges nos Deo, &c. fecit.] *Vertit ad verbum ex Græco* βασιλεῖς, *pro eo quod noster interpres*: regnum.

204. bonus miles.] *Loquitur (inquit Rhen.) de* Milite *isto, qui coronam in manu, non in capite gestauerat, ob eam rem in carcerem raptus.*

205. Erubescite Romani commilitones.] *Hinc patet Romæ hunc librum scriptum fuisse.*

206. sed ab aliquo Mithræ milite, &c.] *Huius (inquit Rhenan.) Dei* Mithræ *meminit in Præscriptionibus, de diabolo nostræ religionis sacra (immò sacraméta) imitante loquens.* Tingit & ipse quosdam (*inquit*) vtique credentes & fideles suos. Expiationem delictorum de lauacro repromittit. Signat illic in frõtibus milites suos. Celebrat & panis oblationem, & imaginem resurrectionis inducit, & sub gladio redimit coronam. *Quæ postrema verba*: & sub gladio redimit coronam, *hic exponuntur. Nam hanc ceremoniam hoc loco explicat, quam demiror à nemine fuisse commemoratam. D. Hieronymus tantum obiter indicat, quum ad Latam de Institutione filiæ scribens: Ante paucos (inquit) annos propinquus vester Gracchus nobilitatem patritiam sonans nomine, quum præfecturam gereret vrbanam, nonne* specum Mithræ, *& omnia portentuosa simulacra, quibus Corax, Niphus,* Miles, *Leo, Perses, Helios, Bromius pater, initiantur, subuertit, fregit, exussit? Vbi vides* Militis *fieri mentionem, cuius initiationem in* specu Mithræ *hoc loco describit Tertullianus. Lactantius siue Lutatius Statij interpres vltimum carmen primi Thebaidos exponens:*

Indignata sequi torquentem cornua *Mithram*,

scribit Apollinem à diuersis gentibus variis appellari nominibus. Apud Achemenios enim Titan vocatur, apud Ægyptios Osiris, apud Persas vbi in antro colitur, Mithra *nominatur. Eius simulacrum fingebatur reluctantis tauri cornua retentare; quo significatur Lunam ab eo lumen accipere, quum cœperit ab eius radiis segregari. Erat autem ipse Sol Leonis vultu cum tiara prisco habitu, vtrisque manibus, ceu diximus, bouis cornua comprimens. Siquidem Sol principale signum inculcat & frenat, Leonem scilicet, ideò quòd hic Deus ceteros sui nominis & potentiæ impetu excellat, vt inter reliquas feras Leo: vel quòd sit rapidum animal. Hæc ex illo Commentario propterea paulo prolixiùs retuli, vt melius intelligatur Tertulliani locus ille 1. lib. adu. Marc. quum inquit:* Sicut aridæ & ardentis naturæ Sacramenta Leones Mithræ philosophantur. *Meminit & Martianus Capella* Mithræ, *quum canit lib. 3. de nupt. Mer. & Philolog.*

Te Serapim Nilus, Memphis veneratur Osirin,
Dissona sacra *Mithram*. --

Plura dicto lib. de Præscript. adu. hær. cap. 40. Tom. sequ. videat Lector, tum de Mithra, *tum de* diabolo diuina adfectante, *vti paulopòst Auctor commemorat.*

207. in spelæo & castris verè tenebrarum.] *De hoc* spelæo *latiùs in hæc verba B. Iustinus Martyr aduersus Tryphonem: Porrò quando illi qui* Mithræ initiationes (*sic enim verto, pro eo quod alij*: initia) *tradunt, è petra eum natum esse memorant (de quo vide etiam testimonium B. Hieron. infrà Tom. sequ. lib. de Præscript. adu. hæres. supradicto num. 241.)* & spelæum nominant eum locum, vbi initiari ei credentes perhibent; *non ego hic, quod à Daniele dictum est, lapidem absque manibus abscissum de monte ingenti, & quod ab Esaia est promulgatum, eos sequutos esse, atque hæc consimiliter instituisse sciam? cuius Prophetiæ promulgationis etiam verba omnia imitari sunt conati. Nam & iustè rectéque agendi præcepta, vt apud illos dicuntur, arte quadam effecerunt. Verba Esaiæ sunt talia cap. 33. Audite qui longè estis quæ fecerim, & cognoscite propinquantes fortitudinem meam. Desciuerunt in Syon iniqui. Corripiet tremor impios. Quis annuntiabit vobis locum sempiternum? Ambulans in iustitia (hinc apud illos, de quibus suprà rectè agendi præcepta) loquens viam rectam, odio habens iniquitatem & iniustitiam, manus obtinens puras à muneribus, obturans aures, vt ne audiat iudicium sanguinis iniustum, conniuens oculis vt ne videat iniustitiam. Hic habitabit in excelso specu petræ fortis: (hinc* spelæi *imitatio.) Panis dabitur ei (ex quo desumpta apud illos* panis oblatio, *cuius mentio fit libro de Præscript. adu. hæret.) & aqua eius fidelis (quò pertinet de qua ibidem* tinctio.) *Regem cum gloria videbitis (quod ad* resurrectionem *pertinet) & oculi vestri longè prospicient. Anima vestra meditabitur timorem Domini: (hinc ibidem* expiatio delictorum.) *Vbi est litteratus? vbi sunt Consiliarij? vbi est eos dinumerans qui aluntur, paruum & magnum populum? Quocum consilia non agitarunt, neque profunditatem vocum sciuerunt, ita vt non audirent, Populus vitiosus, & non est audienti scientia? Quod ipsum rursùm paucioribus his verbis non multopòst repetit: Quòd verò (inquit) Esaias de symboli arcanique specus vaticinio prælocutus sit, vobis recensui, sed eorum gratia, qui hodie vobiscum venere, locum eum repetam: insuper hoc addens, propter verba eiuscemodi, eos qui* Mithræ mysteria *instituerunt, in loco qui apud illos* spelæum *vocetur, suos* initiare, *sacráque sua arcana peragere, diaboli instinctu agitatos. Atqui* spelæum *istud primum Zoroastres in Persidis montibus dicasse fertur prope fontes, iuxta quod habet Porphyrius in Comment. antri Nympharum, ex 13. Odyss. Homeri.*

208. quasi mimum martyrij.] *Hoc est (inquit idem Rhenanus) quasi imitamentum* martyrij *quod pro Christo tolerant Christiani. Quare & hanc lectionem retinendam duxi, pro eo quod in excusis subrepserat:* minimum; *maximè quum illud etiam legant 3. MS. cod. Vatic. Vnde nec placet lectio Gyraldi hist. Deorum synt. 7. qui legit:* munus. *Maximè quòd haud absimiliter B. Gregor. Nazian. Orat. 1. in Iulian. Imper. scribat: Ab illo fuisse comparata martyria Christianorum cruciatibus, quæ in* Mithræ *sacris celebrabantur. Super quo loco (vti citatur ibidem à Gyraldo) vetus commentator.* Mithra, *id est, Sol cui celebritates fiunt, & imprimis à Chaldæis. Cui Deo qui volunt initiari, duodecim contumeliis afficiuntur, per verbera, calorem, frigus, & alia eiuscemodi. Quæ proinde putat fuisse etiam ea sacra, quæ Commodus Imperator homicidio polluit.*

ARGVMENTVM LIBRI DE VELANDIS VIRGINIBVS, PER IACOBVM PAMELIVM.

VVM *prætextu contrariæ consuetudinis, contra quam Apostolus præceperat, nõ modò nuptæ, & virgines hominum, seu seculares quæ ad nuptias virorum adspirant; sed & virgines Dei, quæ Christo nupserant, præsertim in Ecclesiis caput non velarent; quod antea Græcè, nunc Latinè quoque ostendit, virgines velari oportere.*

I. *Imprimis autem, consuetudinem aduersus veritatem nõ præscribere, ex eo docet, quòd Regula fidei vna irreformabili manente, cetera disciplinæ & conuersationis admittant nouitatem correctionis.*

II. *Maximè quum Ecclesiarum, quas Apostoli seu Apostolici viri condiderunt, consuetudo opponatur; nobis autem & illis vna fides, vnus Deus, idem Christus, eadem spes, eadem lauacri Sacramenta, vna Ecclesia.*

III. *Proinde quum arbitrio cuiusque permissa res esset, vt quæque voluisset, aut velari, aut non tegi, sicut & nubere; temerariam audaciam reprehendit, qua virgines hominum ambibant aduersus virgines Dei, quòd aliter (velatæ inquam) illæ incederent; immò sacrilegis manibus dicatum Deo habitum à virgine electum detraherent.*

IIII. *Neque verò obstare quod opponitur, nullam mentionem virginum ab Apostolo factam, vbi de velamine præfinit, sed tantùm mulieres nominatas; quia Spiritussanctus vno nomine Mulieris etiam virginem intelligi voluit, vtpotè quòd generale sit vocabulum, vti & Fæmina.*

V. *Ad sexum enim pertinere, non ad gradum sexus, probat scriptura Geneseos; qua Eua mulier est cognominata, adhuc fælix, adhuc virgo; post matrimonij verò connexum, mulier eius.*

VI. *Sic & Apostolum mulierem vocare Virginem Mariam, quam vtique virginem constat fuisse, licet Hebion resistat; & Angelum Gabrielem ad Virginem missum, cùm benedicit illam, inter mulieres deputasse.*

VII. *Iam verò etiam ipsas rationes virginibus competere, per quas Apostolus docet velari fæminam oportere.*

VIII. *Eadem itaque ratione virginem in muliere intelligendam, qua puerum in viro; vtpotè quum Adam adhuc integer ante nuptiarum congressum vir sit cognominatus in Genesi, & apud Apostolum vox: Omnis, tam de viro quàm de muliere, æquè virginem in viro atque in muliere comprehendat.*

IX. *Alia item disciplinæ Ecclesiasticæ præscripta de muliere in virginem spectare; nam nec virgini, quantumuis carnem suam sanctificare proposuit, licere in Ecclesia docere, tinguere, offerre, aut sacerdotalis officij sibi sortem vendicare.*

X. *Non itaque magis debere virgines honorigeram notam virginitatis suæ (non velando se) præferre; quàm tot viros virgines, tot spadones, qui nulla sibi defendunt continentiæ insignia, quæ tamen virginitate fæminarum est laboratior.*

XI. *Ad responsionem autem ex diuerso, quasi à natiuitate proinde virginem operiri oporteat; respondet, Apostolum intelligi debere, ex quo se virgo intelligere cæperit, post contestatam maturitatem; interserens exempla tum Rebeccæ, quæ velata sponso suo occurrit, (nec minus post continentiæ votum virgini id faciendum) & ethnicorum, apud quos velatæ ad virum ducuntur.*

Proinde

Proinde tegantur superiora, cuius inferiora nuda non sunt, nec eas imitentur, quæ sola capitis nuditate virginitatem nundinant. XII.

Deinde si & apud ethnicos propter homines iam nupturæ caput velant, saltem in Ecclesia virginitatem abscondant, vt in occulto mercedem apud Deum mereantur, quæ tantam oblationem Deo offerunt ipsius corporis & spiritus sui, cùm illam ipsam naturam consecrant. XIII.

Neque verò cogendas ceteras ad huiusmodi opus virginitatis; quia vbi coactio, illic necessitas; vbi necessitas, illic infirmitas; & proinde facilè ruunt, & funem longum delictorum sibi adtrahentes, intecto tamen permanentes capite, ne prodantur, virgines sub Deo se mentiuntur. XIIII.

Sed enim vera & pura virginitas, etiam fœminarum oculos timens, confugit ad velamen capitis tanquam clypeum, quo bonum suum protegat aduersus ictus tentationum, aduersus iacula scandalorum, aduersus fascinum etiam apud ethnicos metuendum. XV.

Scripturam itaque legem hanc de velamine condidisse, naturam contestari, disciplinam exigere, maximè in virgine quæ Christo nupsit, illi tradidit carnem suam, illi sponsauit maturitatem suam; qui quum alienas sponsas & maritatas velari iubeat, vtique multo magis suas. XVI.

Postremò & eas, quæ in nuptias inciderunt admonet, vt ne quidem in momento horæ à disciplina velaminis exolescant, tum Apostoli verbis, tum Arabicarum fœminarũ quæ faciem totam contegunt, & reuelationis cuiusdam exemplis; præsertim verò ne inter Psalmos aut in Oratione ipsa, vel quacunque Dei mentione, retectæ perseuerent. XVII.

Ceterùm librum hunc germanum esse patet ex eius hoc Epiphonemate, Pax & gratia à Domino nostro Iesu redundet, cum SEPTIMIO TERTVLLIANO, cuius hoc opusculum est. *Deinde eundem imitatur B. Cypr. lib. de Discipl. & habitu virginum, locis infrà citatis. Habuerunt denique MS. Trithemius Catal. Script. & Politianus epist. 5. lib. 4. Aeditus autem fuit primùm à Rhenano ex Paterniacensi & Hirsaugiensi exemplaribus MS. cum Scholiis, deinde castigatus ex cod. Gorziensi, additis Adnotationibus; quibus accessit etiam recognitio Sigismundi Gelenij ex Britannico codice. Non tamen eiuscemodi, quin plures adhuc loci recogniti fuerint à nobis ex 3. MS. Vatic. codicibus, & Adnotationibus quoque nostris locupletati.*

Q. SEPTIMII FLORENTIS TERTVLLIANI DE VIRGINIBVS VELANDIS LIBER.

ROPRIVM iam negotium passus meæ opinionis, Latinè quoque ostendam, virgines nostras velari oportere, ex quo transitum ætatis suæ fecerint: Hoc exigere veritatem, cui nemo præscribere potest, non spatium temporum, non patrocinia personarum, non priuilegium regionum. Ex his enim ferè consuetudo initium ab aliqua ignorantia vel simplicitate sortita, in vsum per successionem corroboratur, & ita aduersus veritatem vindicatur. Sed Dominus noster Christus veritatem se, non cõsuetudinem cognominauit. Si semper Christus, & prior omnibus: æquè veritas sempiterna & antiqua res. Viderint ergo quibus nouum est quod sibi vetus est. Hæreseis non tam nouitas quàm veritas reuincit. Quodcunque aduersus veritatem sapit, hoc erit hæresis, etiam vetus consuetudo. Ceterùm suo vitio quis quid ignorat. Quod autẽ ignoratur, fuit tam requirendum, quàm recipiẽdum quod agnoscitur. Regula quidem fidei vna omninò est, sola immobilis, & irreformabilis, credendi scilicet in vnicum Deũ om- CAP. I. Ioan. 14.

nipotentem, mundi conditorem, & filium eius Iesum Christum, natũ ex virgine Maria, D crucifixũ sub Pontio Pilato, tertia die resuscitatũ à mortuis, receptum in cœlis, sedentem nunc ad dexteram Patris, venturum iudicare viuos & mortuos, per carnis etiam resurrectionẽ. Hac lege fidei manente, cetera iam disciplinæ & conuersationis, admittunt nouitatem correctionis, operante scilicet & proficiente vsque in finem gratia Dei. Quale est enim vt diabolo semper operante & adiiciente quotidie ad iniquitatis ingenia, opus Dei aut cessauerit, aut proficere destiterit, [6] cùm propterea Paracletum miserit Dominus, vt quoniam humana mediocritas omnia semel capere non poterat, paulatim dirigeretur & ordinaretur & ad perfectum perduceretur disciplina, ab illo vicario Domini spiritu sancto. Adhuc inquit, multa habeo loqui vobis, sed nõdum potestis ea baiulare: Cùm venerit ille spiritus veritatis, deducet vos in omnem veritatem, [7] & superuenietia renuntiabit vobis. [8] Sed & suprà de hoc eius opere pronuntiauit. Quæ est ergo Paracleti administratio nisi hæc, quòd disciplina dirigitur, quòd scripturæ reuelantur, quòd intellectus reformatur, quòd ad meliora proficitur? Nihil sine ætate est, omnia tempus expectãt. Denique Ecclesiastes, [9] Tempus, inquit, omni rei. Aspice ipsam creaturam paulatim ad fructum promoueri. Granum est primò, & de grano frutex oritur, & de frutice arbuscula enititur. Deinde rami & frondes inualescunt, & totum arboris nomen expanditur, inde germinis tumor, & flos de germine soluitur, & de flore fructus aperitur. Is quoque rudis aliquamdiu & informis, paulatim ætatem suam dirigens, [10] eruditur in mansuetudinem saporis. E Sic & iustitia (nam idem Deus iustitiæ & creaturæ) primò fuit in rudimentis, natura Deum metuens: dehinc per legem & Prophetas promouit in infantiam: dehinc per Euangelium efferbuit in iuuentutem: nunc per Paracletum componitur in maturitatẽ. Hic erit solus à Christo magister & dicendus & verendus. Non enim ab se loquetur, [11] sed quæ mandantur à Christo. [12] Hic solus antecessor, quia solus post Christum. Hunc qui receperunt, veritatem consuetudini anteponunt. Hunc qui audierunt vsque non olim prophetantem, virgines contegunt.

Ioan. 16. *Eccles. 3.* *Ioan. 16.*

II. [[13] Sed nolo interim hunc morem veritati deputare. Consuetudo sit tantisper, vt consuetudini etiam consuetudinem opponam. Per Græciam & [14] quasdam Barbarias eius, plures Ecclesiæ virgines suas abscondunt. Est [15] & sub hoc cœlo institutum istud alicubi, ne qui gentilitati Græcanicæ aut Barbaricæ consuetudinem illam asscribat. Sed eas ego Ecclesias proposui, quas & ipsi Apostoli vel Apostolici viri cõdiderunt, & puto ante quosdam. Habent igitur & illæ eandem consuetudinis auctoritatem, tempora & antecessores opponunt magis quàm posteræ istæ. Quid obseruabimus, quid diligemus? Non possumus respuere cõsuetudinẽ, quam damnare nõ possumus, vtpote nõ extraneam, quia non extraneorum, cum quibus scilicet communicamus [16] ius pacis & nomen fraternitatis. Vna nobis & illis fides, vnus Deus, idem Christus, eadem spes, eadem [17] lauacri sacramenta. [18] Semel dixerim, vna Ecclesia sumus. Ita nostrũ est, quodcunq; nostrorum est. Ceterùm diuidis corpus: tam hic, sicut in omnibus variè institutis & dubiis & incertis fieri solet, adhibenda fuit examinatio, [19] quæ magis ex F duabus tam diuersis consuetudinibus disciplinæ Dei conueniret. Et vtique ea deligenda, quæ virgines includit, soli Deo notas, quibus præter quòd à Deo non ab hominibus captanda gloria est, etiam ipsum bonum suum erubescẽdum est. Virginem magis laudando quàm vituperando confundas: quia delicti durior frons est, ab ipso & in ipso delicto impudentiam docta. Nam illã cõsuetudinem, quæ virgines negat dum ostendit, nemo probasset, nisi aliquę tales quales virgines ipsæ. Tales enim oculi volent virginem visam, quales habet virgo quæ videri volet. Inuicem se eadem oculorum genera desiderãt. Eiusdem libidinis est videri, & videre. Tam sancti viri est [20] subfundi, si virginẽ viderit, quàm sanctę virginis, si à viro visa sit.

III. [[21] Sed nec inter consuetudines dispicere voluerunt illi sanctissimi antecessores. Tamen tolerabilius apud nos ad vsque proximè, vtrique consuetudini communicabatur. Arbitrio permissa res erat, vt quæque voluisset aut tegi aut prostitui, sicut & nubere: quod & ipsum neq; cogitur neque prohibetur. Contenta erat veritas pacisci cum consuetudine, vt tacitè sub consuetudinis nomine frueretur se vel ex parte. Sed quoniam cœperat agnitio proficere, vt per licentiam vtriusque moris indicium melioris partis emergeret, statim ille aduersarius bonorũ, multoq; institutorum, opus suum fecit. Ambiũt virgines hominũ aduersus virgines Dei, nuda planè fronte temerariè audaciam excitatæ. Et virgines vidẽtur quæ aliquid à viris petere possunt, nedum tale factũ, vt scilicet æmulæ earum, tanto magis liberæ, quanto Christi solius ancillæ, dedantur illis. Scandaliza

A dalizamur, inquiunt, quia aliter aliæ incedunt: & malunt scandalizari, quàm prouocari.
[22] Scandalum, nisi fallor, nõ bonæ rei, sed malæ exemplum est, ædificans ad delictum. Bo-
næ res neminem scandalizant, nisi malam mentem. Si bonũ est modestia, verecundia, fa-
stidium gloriæ, soli Deo captans placere: agnoscant malum suum, quæ de tali bono scan-
dalizantur. Quid enim si & incõtinentes dicant se à cõtinentibus scandalizari, continen-
tia reuocanda est? & ne multi nobis scandalizentur, [23] monogamia recusanda est? Cur nõ
magis hæ querantur scandalo sibi esse petulantiam, impudentiã ostentatitiæ virginitatis?
Propter eiusmodi igitur capita nundinatitia, trahãtur virgines sanctæ in Ecclesiã, erubes-
centes quòd cognoscantur in medio, pauentes quòd detegãtur accersitæ quasi ad stuprũ.
Non minus enim & hoc pati nolunt. Omnis publicatio virginis bonæ, stupri passio est. Et
tamẽ vim carnis pati, minus est; quia de officio naturæ venit. Sed cùm spiritus ipse viola-
tur in virgine, sublato velamine didicit amittere quod tuebatur. [24] O sacrilegæ manus,
quæ dicatum Deo habitum detrahere potuerunt. Quid peius aliquis persecutor fecisset,
si hoc à virgine electũ cognouisset? Denudasti puellam à capite, & tota iam virgo sibi non
est: alia est facta. Exurge igitur veritas, & quasi de patientia erumpe, nullam volo cõsuetu-
dinem defendas; nam iam & illa consuetudine, sub qua te fruebaris, expungitur. Te esse
demonstra quæ virgines tegit. Ipsa scripturas tuas interpretare, quas consuetudo nõ no-
uit. Si enim nosset, nunquã esset. [[25] Quatenus autẽ & de scripturis aduersus veritatem IIII.
B argumentari consuetudo est, statim opponitur nobis; nullam mentionẽ virginũ ab Apo- "
stolo factam, vbi de velamine præfinit, sed tantùm mulieres nominatas: cùm si voluisset, 1. Cor. 11.
& virgines tegi, de virginibus quoq; cum mulieribus nominatis pronuntiasset: [26] quomo- "
do illic, inquit, vbi de nuptiis tractat, quid obseruandum sit etiam de virginibus, declarat: 1. Cor. 7.
Itaque nõ contineri eas lege velandi capitis, vt non nominatas in hac lege: immò ex hoc "
non velari quâ non iubentur, quæ nec nominantur. Sed & nos eandem argumentationẽ "
retorquemus. Qui enim sciebat aliâs vtriusque generis facere mentionem, virginis dico, "
& mulieris, id est non virginis, ex causa distinctionis; in his in quibus non nominat virgi- "
nem, non faciens distinctionem, ostendit conditionis communionem. Ceterũ potuit hìc
quoque constituere differentiam inter virginem & mulierem, sicut alibi dicit: [27] Diuisa
est mulier & virgo: igitur quas nõ diuisit, tacendo [28] inalterauit. Nec tamẽ quia illic diuisa 1. Cor. 7.
est & mulier & virgo, hìc quoque patrocinabitur illa diuisio, vt quidem volunt. Quanta
enim alibi dicta, non valent, vbi dicta scilicet non sunt, nisi si eadem sit causa, quæ alibi, vt
sufficiat semel dictum? Illa autem causa virginis & mulieris longè diuisa est ab hac specie.
Diuisa est, inquit, mulier & virgo. quare? quoniã innupta, id est, virgo, cogitat ea quę sunt
Domini, vt sit sancta, & corpore & spiritu. Nupta autẽ, id est, nõ virgo, cogitat quomodo
placeat viro. Hæc erit interpretatio diuisionis illius, nullum habens locum in isto capitu-
lo, in quo neque de nuptiis, neque de animo & cogitatu mulieris & virginis, pronuntia-
tum, sed de capite velando. Cuius nullam volens esse disceptationẽ, Spiritus sanctus vno
C nomine mulieris, etiã virginem intelligi voluit, quam propriè non nominando à muliere
non separauit, & non separando coniunxit ei à qua non separauit. Nouum est nunc ergo
principali vocabulo vti, & cetera nihilominus in eo vocabulo intelligi, vbi nulla est ne-
cessitas singillatim distinguendæ vniuersitatis? Naturaliter compendiũ sermonis & gratũ
& necessarium est: quoniam sermo laciniosus, & onerosus & vanus est. Sic & generalibus
vocabulis cõtenti sumus comprehendentibus in se specialium intellectum. Ergo iam de
vocabulo ipso. Naturale vocabulũ est fœmina. [29] Naturalis vocabuli generale mulier. Ge-
neralis etiam speciale, virgo, vel nupta, vel vidua, vel quot etiam ætatis nomina accedũt.
Subiectum igitur est generali speciale, quia generale prius est: & [30] subiectiuũ antecessiuo,
& portionale vniuersali: in ipso intelligitur cui subiicitur, & in ipso significatur, quia in
ipso continetur. Sic nec manus, nec pes, nec vllũ membrorũ desiderat significari corpore
nominato. Et si mundum dixeris, illic erit & cœlum, & quæ in eo, sol, & luna, & sidera, &
astra, & terra, & freta, & [31] omnis census elementorũ. Omnia dixeris, cùm id dixeris quod
ex omnibus cõstat. Sic & mulierẽ nominando, quicquid est mulieris nominauit. [[32] Sed V.
quoniã ita mulieris nomen vsurpant, vt nõ putent competere illud nisi ei soli quæ virum "
passa sit; probari à nobis oportet proprietatem eius vocabuli, ad sexum ipsum, non ad "
gradum sexus pertinere, quo communiter etiã virgines censeantur. Cùm hoc genus se- Gen. 2.
cundi hominis à Deo factum est, in adiutorium hominis; fœmina illa, statim mulier est
cognominata, adhuc fœlix, [33] adhuc digna paradiso, adhuc virgo. Vocabitur, inquit, mu-

lier. Habes itaque nomen, non dico iam virgini commune, sed proprium, quod à principio virgo sortita est. Sed ingeniosè quidam de futuro volunt dictum: Vocabitur mulier, quasi quæ hoc futura esset, cùm virginitatẽ resignasset: quoniam & adiecit, Propterea relinquet homo patrem & matrem, & [14] conglutinabitur mulieri suæ, & [35] erunt duo in carnem vnam. Ostendant igitur primò, vbi sit subtilitas ista, si de futuro mulier cognominata est, quod interea vocabulum acceperit. Non potest enim sine vocabulo præsentis qualitatis suæ fuisse. Ceterùm quale est vt quę in futurũ vocaretur nomine designato, in præsenti nihil cognominaretur? Omnibus animalibus Adam nomina imposuit, & nemini ex futura conditione, sed ex præsenti institutione, cui conditio quæcunque seruiret, hoc appellata, quod à primordio voluit; quid ergo tunc vocabatur? Atquin quotienscunque in scriptura nominatur, mulier appellatur, antequàm nupta, & nunquam virgo cùm virgo. Hoc nomen tum vnum illi fuit, & quando nihil [36] prophetico modo dictum est. Nam cùm scriptura refert fuisse nudos duos, Adam & mulierem eius, nec hoc de futuro sapit, quasi mulierem dixerit eius in præsagio vxoris. Sed quoniam & innupta illius mulier, vt de substantia ipsius: Hoc, inquit, os ex ossibus meis, & [37] caro ex carne mea vocabitur mulier. Hinc ergo tacita conscientia naturæ, ipsa diuinitas animæ in vsum sermonis eduxit nescientibus hominibus (sicut & alia multa, quę ex scriptura fieri & dici solete alibi poterimus ostendere) vti mulieres nostras dicamus vxores, quamquam & impropriè quædam loquamur. [38] Nam & Græci qui magis vocabulo mulieris in vxore vtuntur, [39] alia habent propria vocabula vxoris. Sed malo hunc vsum ad scripturæ testimonium deputare. Vbi enim duo in vnam carnem efficiũtur per matrimonij nexum, caro ex carne, & os ex ossibus, vocatur secundum originẽ mulier eius, ex cuius substantia incipit censeri facta vxor. Ita mulier non naturâ nomen est vxoris, sed vxor conditione nomen est mulieris. Denique mulier & non vxor dici potest; non mulier autem vxor dici nõ potest, quia nec esse. Constituto igitur nomine nouę fœminæ, quod est mulier, & explicito quod priùs fuit, id est nomine assignato, cõuertit iam ad propheticam rationem, vti diceret, [40] Propter hoc relinquet homo patrem & matrem. Adeò separatum est nomen à prophetia, quantum & ab ipsa persona, vt non vtique de ipsa Eua dixerit, sed in illas fœminas futuras, quas in [41] matrice generis fœminini nominarit. Alioquin nõ Adam relicturus erat patrem & matrem, quos non habebat, propter Euam. Ergo non ad Euam pertinet, quia nec ad Adam, quod propheticè dictum est. De maritorum enim conditione prædictum, qui ob mulierem parentes suos erant relicturi, quod in Euam cadere non potuit, quia nec in Adam. Si ita res est, apparet non propter futurum, mulierem cognominatam, ad quam futurũ non pertinebat. Eò accedit quòd ipse rationẽ eius nominis ædidit. Cùm enim dixisset, Vocabitur mulier, [42] quoniam ex viro suo sumpta est, & ipso adhuc virgine. [43] Sed dicemus & de viri nomine suo loco. Nemo itaque nomen ad prophetiam interpretetur, quod ex alia significatione deductum est: præsertim cùm appareat, vbi de futuro nomen acceperit, illic scilicet, [44] vbi Eua cognominatur, personali iam vocabulo, quia naturale præcesserat. Si enim Eua mater viuentium est, ecce ex futuro cognominatur, ecce vxor & non virgo prænuntiatur, hoc erit vocabulum nupturæ. Ex nupta enim mater. Ita hic quoque ostenditur non de futuro mulierem tunc nominatam, quæ postmodùm acceptura erat futuræ conditionis suæ nomen. Responsum satis est ad hanc partem.

VI. [45] Videamus nunc si & Apostolus formam vocabuli istius secundum Genesim obseruet, sexui deputans illud, sic mulierem vocans virginem Mariam, quemadmodum & Genesis Euam. Scribẽs enim ad Galatas, Misit, inquit, Deus filium suum factum ex muliere. Quam vtique virginem constat fuisse, [46] licet Hebion resistat. Agnosco & angelum Gabrielem ad virginem missum: sed cùm benedicit illam, inter mulieres, non inter virgines deputat: [47] Benedicta tu inter mulieres. sciebat & angelus mulierem etiam virginem dici. Sed & ad hæc duo ingeniosè quidam respondisse sibi visus est, quoniam quidem despõsata est Maria, idcircò & ab angelo & ab Apostolo mulierem pronuntiatam. [48] Desponsata enim, quodammodò nupta. Tamen inter quodammodò, & verum, satis interest dumtaxat hoc in loco. Nam alibi ita sanè habendũ est. Nunc verò non quasi iam nuptam mulierem Mariam pronuntiauerũt, sed quasi nihilominus fœminam, etiamsi non sponsam, quasi hoc à primordio dictam. Illud enim præiudicet necesse est, à quo forma descendit. Ceterùm quod pertineat ad hoc capitulum, si hic desponsatæ adæquatur, vt ideò mulier dicta sit Maria, non quâ fœmina, sed quâ maritata, iam ergo Christus non ex virgine natus est, quia ex desponsata quæ virgo

Marginal notes: *Ibid. paulo prius.* (beside "senti nihil cognominaretur"); *Ibid. in fine.* (beside "Hoc nomen tum vnum"); *Ibid. antea.* (beside "de substantia ipsius"); *Vbi suprà.* (beside "est nomine assignato"); *Gen. 3.* (beside "lic scilicet"); *Gal. 4.* (beside "Galatas, Misit"); *Luc. 1.* (beside "sed cùm benedicit"). Section letters D, E, F in right margin.

A virgo esse desierit hoc nomine. Quòd si ex virgine natus est, licet ex desponsata tamen integra, agnosce mulierem etiam virginem, etiam integram dici. Hîc certè nihil prophetice dictum videri potest, vt futuram mulierem, id est nuptam Apostolus nominarit, dicendo, factum ex muliere. Non enim poterat posteriorem mulierem nominare, de qua Christus nasci non habebat, id est virum passam: sed illa quæ erat præsens, quæ erat virgo, & mulier vocabatur post vocabuli huius proprietatem, secundum primordij formam, virgini, & ita vniuerso mulierum generi defensam. Gal. 4. [49] Conuertamus ad ipsas iam rationes recensendas, per quas Apostolus docet velari fœminam oportere, an eædem etiam virginibus competant: vt ex hoc quoque vocabuli communio inter virgines & non virgines constet, dum eædem velaminis causæ in vtraque parte deprehenduntur. Si caput mulieris, vir est, vtique & virginis, de qua fit mulier, illa quæ nupsit: nisi si virgo tertium genus est monstruosum aliquod sui capitis. Si mulieri turpe est radi siue tonderi, vtique & virgini. [50] Proinde viderit seculum æmulum Dei, si ita virgini cæsum capillum decori mentitur, quemadmodum & puero permissum. Ergo cui æquè non cõuenit radi siue tonderi, æquè conuenit operiri. Si gloria viri est mulier, quãto magis virgo, quæ & gloria sibi est? Si mulier ex viro & propter virum, costa illa Adæ virgo primùm fuit. [51] Si mulier potestatem habere super caput debet, vel eo iustiùs virgo, ad quam pertinet quod in causa est. Si enim [52] propter angelos, scilicet quos legimus à Deo & cœlo excidisse, ob concupiscentiam fœminarum; quis præsumere potest tales angelos, maculata iam corpora, & humanæ libidinis reliquias desiderasse, vt nõ ad virgines potiùs exarserint, [53] quarum flos etiam

Cap. VII.

1. Cor. 11.

Ibidem.

Ibidem.

Gen. 2.

1. Cor. 11.

B humanam libidinem excussat? Nam & scriptura sic suggerit, Et factum est, inquit, cùm cœpissent homines plures fieri super terram, & filiæ natæ sunt eis. Conspicati autem filij Dei, filias hominum, quòd pulchræ essent, acceperunt sibi vxores ex omnibus quas elegerunt. [54] Hîc enim nomen mulierum Græcum, vxores sapit, quia de nuptiis mentio est. Cùm ergo filias hominum dicit, manifestè virgines portendit, quæ adhuc apud parentes deputarentur: nam nuptæ maritorum nuncupantur: cùm potuerit dixisse vxores hominum æquè, non adulteros nominans angelos, sed maritos, dum innuptas sumunt filias hominum, quas natas suprà dixit, sic quoque virgines significans. Suprà natas, at hîc angelis nuptas, aliud eas nescio quàm natas, & dehinc nuptas. Debet ergo adumbrari facies tam periculosa, quæ vsque ad cœlum scandala iaculata est, vt cum Deo assistens, cui rea est angelorum exterminatorum, [55] ceteris quoque angelis erubescat, & malam illam aliquando libertatem capitis sui comprimat, iam nec hominum oculis offerendam. Sed & si contaminatas iam fœminas angeli illi appetissent, tanto magis propter angelos virgines velari debuissent, quanto magis propter virgines angeli deliquisse potuissent. Si autẽ & naturæ præiudicium adiicit Apostolus, quòd honor sit mulieris redundantia capillorum, quia coma pro operimento est: vtique hoc maximè virgini insigne est, quarum & ornatus ipse, propriè sic est, [56] vt concumulata in verticem, ipsam capitis arcem ambitu crinium contegat. [57] Horum certè omnium contraria efficiunt, ne vir caput velet: scilicet quia non sit naturaliter cõsecutus ambitionem capillorum, quia radi siue tonderi non

Gen. 6.

1. Cor. 11.

VIII.

C sit turpe illi, quia non propter illũ angeli exorbitarint, quia gloria & imago Dei sit, quia caput eius Christus. Itaque cùm de viro & muliere Apostolus tractet, cur illam oporteat velari, illum verò non, apparet cur & virginis silentium fecerit: eadem ratione scilicet virginem in muliere intelligendam sinens, [58] qua & puerum vt in viro deputandum non nominauit, totum ordinem vtriusque sexus propriis vocabulis complexus, mulieris & viri. Sic Adam etiam adhuc integer, vir in Genesi est cognominatus: Vocabitur, inquit, mulier, quia de viro suo sumpta est. [59] Sic vir Adam ante nuptiarum cõgressum, quemadmodum & Eua mulier. De vtraque parte satis ad vniuersam speciem cuiusque sexus Apostolus pronunciauit, & breuiter & plenè, tam instructa definitione, Omnis inquit, mulier. Quid est omnis? nisi omnis generis, omnis ordinis, omnis conditionis, omnis dignitatis, omnis ætatis. Siquidem omne totum est, & integrũ, & nulla sui parte defectum. Pars autem mulieris & virgo est. Æquè & de viro non velando, Omnis, inquit. Ecce duo diuersa nomina, Vir & Mulier, Omnis vterque. Duæ leges obnoxiæ inuicem, hinc velandi, inde nudandi. Igitur si eo quòd dictum sit omnis vir, commune est nomen viri, etiam nondum viri, [60] masculi inuestis: commune autem cùm sit nomen secundum naturam, cõmunis est & lex non velandi eius, [61] qui inter viros virgo est secundum disciplinam: cur non præiudicatum sit proinde & mulierem virginem omnem muliere nominata contineri con-

Gen. 2.

1. Cor. 11.

Ibidem.

sortio nominis,vt contineatur & communione legis.Si virgo mulier nō est,nec vir inue- D
stis est.Si non operitur virgo,quia mulier non sit,operiatur inuestis,quia vir non sit.Eius-
dem virginitatis æqua sit venia. Sicut virgines nō coguntur velari,ita pueri non iubeãtur
reuelari. Cur ex parte definitionē Apostoli agnoscimus absolutam,circa omnem virum,
[62] nec detractamus,quare nō & puerum nominarit: ex parte autem præuaricamur,æquè
absoluta ea circa omnem mulierem? Si quis,inquit,cōtentiosus est,nos talem cōsuetudi-
nem nō habemus, neq; Ecclesia Dei. Ostendit contentionē aliquam de ista specie fuisse,
ad quam extinguendam toto compendio vsus est:neque virginem nominans,vt ostende-
ret dubitandū de velanda non esse, & omnem nominans mulierem,cùm nominasset vir-
1.Tim.2. ginem.Sic & ipsi Corinthij intellexerunt.[63] Hodie deniq; virgines suas Corinthij velant.
IX. Quid docuerint Apostoli,qui didicerūt,approbant. [[64] Videamus nunc,an sicut naturę
& causæ argumēta virgini quoque competere monstrauimus,ita etiam disciplinæ Eccle-
1.Cor.4. siasticæ præscripta de muliere in virginē spectent. [65] Non permittitur mulieri in Ecclesia
loqui,sed nec docere,[66] nec tinguere,[67] nec offerre,[68] nec vllius virilis muneris,nedum sa-
cerdotalis officij sortem sibi vendicare. Quæramus an aliquid horū virgini liceat. Si vir-
gini non licet,sed in omnibus eadem conditione subiicitur,& necessitas humilitatis cum
muliere censetur,vnde illi vnum hoc licebit quod omni fœminæ non licet? Quid præro-
gatiuæ meretur aduersus conditionem suam,si qua virgo est,& carnem suam sanctificare
proposuit? [69] Idcircò velaminis venia fit illi,vt in Ecclesiam notabilis & insignis introeat,
vt honorem sanctitatis in libertate capitis ostēdat? Potuit digniùs honorari aliqua præro-
gatiua virilis aut gradus,aut officij.planè scio alicubi virginem [70] in viduatu ab annis non- E
dum viginti collocatam. [71] Cui si quid refrigerij debuerat [72] episcopus,aliter vtique saluo
respectu disciplinæ præstare potuisset,ne tale nunc miraculum,ne dixerim monstrum,in
Ecclesia denotaretur:virgo vidua hoc quidem portentuosior,quòd nec quâ vidua caput
texit,vtrumque se negans,& virginē quæ vidua deputetur,& viduam quæ virgo dicatur.
1.Tim.5. Sed ea auctoritate illic sedet intecta, qua & virgo. [73] Ad quam sedem præter annos sexa-
ginta nō tantùm vniuiræ,id est nuptæ aliquando eliguntur,sed & matres & quidem edu-
catrices filiorum: scilicet,vt experimentis omnium affectuum structæ,facilè norint cete-
ras & consilio & solatio iuuare,& vt nihilominus ea decucurrerint,per quæ fœmina pro-
X. bari potest.adeò nihil virgini ad honorem de loco permissum est. [[74] Sic nec de aliqui-
bus insignibus. Ceterùm satis inhumanum, si fœminæ quidem per omnia viris subditæ,
honorigeram notā virginitatis suæ præferant,qua suspiciantur & circumspiciātur & ma-
gnificentur à fratribus: [75] viri autē tot virgines,tot spadones voluntarij [76] cæco bono suo
incedant,nihil gestantes,quod & ipsos faceret illustres. Debebunt etiam & ipsi [77] aliqua
sibi insignia defendere,[78] aut pennas Garamantum,[79] aut crobylos Barbarorum,aut [80] ci-
cadas Atheniensium, aut [81] cirros Germanorū,[82] aut stigmata Britonum: Aut ex diuerso
fiat,capite velati in Ecclesia lateant.Certi sumus spiritū sanctum magis masculis tale ali-
quid subscribere potuisse,si fœminis subscripsisset:cùm præter sexus auctoritatem,etiam F
ipsius continentię nomine masculos potius honorari oportuisset. Quorum quanto sexus
auidior & calidior in fœminas,tanto continentia maioris ardoris laboratior,ideóque di-
gnior omni ostentatione: si ostentatio,virginitatis est dignitas.[83] Non enim & continētia
virginitati antistat,siue viduorum,[84] siue qui ex cōsensu contumeliam cōmunem iam re-
cusauerūt? Nam virginitas gratia cōstat,continentia verò virtute. Non cōcupiscendi,cui
concupiscendo inoleueris,grande certamen est. Cuius autem cōcupiscendi ignoraueris
fructum,facilè nō concupisces,aduersarium nō habens,concupiscentiam fructus. Quo-
modo ergo non magis viris aliquid tale Deus in honorem subscripsisset,vel quia familia-
riori,scilicet imagini suæ,vel quia plus laboranti? Si autē nihil masculo,multo magis fœ-
XI. minæ. [[85] Sed quod suprà intermisimus,ex parte subsequutæ disputationis,ne cohæren-
tiā eius dispergeremus,nunc responso expungemus. [86] Vbi enim gradū fiximus de Apo-
1.Cor.11. stoli absoluta definitione,omnem mulierem etiā omnis ætatis intelligendam:responderi
ex diuerso habebat,ergo à natiuitate & à primo nomine ætatis,virginē operiri oportere.
Non ita est autem,sed ex quo se intelligere cœperit, & sensum naturæ suæ intrare,& de
Gen.2. [87] virginis exire, & pati nouum illud quod alterius ætatis est. Nam & principes generis
Gen.3. Adam & Eua quàm diu intellectu carebant,nudi agebant. At vbi [88] de arbore agnitionis
gustauerunt,nihil primum senserūt quàm erubescendum. Itaque sui quique sexus intel-
lectum tegmine notauerunt. Sed & si propter angelos velanda est,sine dubio ab ea ætate

A lex velaminis operabitur, à qua potuerunt filiæ hominum cōcupiscentiam sui adducere, & nuptiás pati. Ex illo enim virgo desinit, ex quo potest non esse. Et [89] ideò penes Israël illicitum est ad virum tradere, nisi post contestatam sanguine maturitatem: ita ante hunc indicem [90] acerba res est. Igitur si tam diu virgo, quàm diu acerba est, desinit virginē cùm matura cognoscitur, & vt non virgo iam legi applicatur, sicut & nuptiis. Et [91] desponsatæ quidem habent exemplum Rebeccæ, quæ cùm ad sponsum ignotū adhuc ignota perduceretur, simul ipsum cognouit esse, quem de lōginquo perspexerat, non sustinuit dexteræ colluctationem, nec osculi congressionem, nec salutationis communicationē, sed cōfessa quod senserat, id est spiritu nuptam, negauit virginem velata ibidem. O mulierem iam de Christi disciplina. [92] Ostendit enim etiā nuptias de aspectu & animo fieri, quemadmodū stuprum: nisi quòd etiam Rebeccam quidam adhuc velant: de ceteris verò, id est, quæ desponsatæ non sunt, viderit parentum procrastinatio ex [93] angustiis vel scrupulositate descendens, [94] viderit & ipsum continentiæ votum. Nihil pertinet ad ætatem sua spatia currentem, suáque debita maturitati luentem. Alia in occulto mater, natura: & alius in latēti pater, tempus, filiam suam legibus suis maritarunt. Aspice nuptam iam illam tuā virginē, & animam expectatione, & carnem transfiguratione, [95] cui tu secundum paras maritum. [96] Iam & vox obsolefacta est, & mēbra completa sunt, & pudor vbique vestitur, & [97] menses tributa defendunt: ac tu mulierem negas quam muliebria pati dicis. Si congressio viri mulierem facit, non tegantur, nisi post ipsam nuptiarum passionē. [98] Atquin etiam apud ethnicos velatæ ad virum ducuntur. Si autem ad desponsationem velantur, quia & corpore & spiritu masculo mixtæ sunt, per osculum & dexteras, per quæ primum resignarūt pudorem spiritu, per commune conscientiæ pignus, quo totam condixerunt confusionē; quanto magis tempus illas velabit, sine [99] quo sponsari non possunt, & quo vrguente sine sponsalibus virgines desinūt esse? Tempus etiam ethnici obseruant, vt ex lege naturæ iura sua ætatibus reddant. [100] Nam fœminas quidem à duodecim annis, masculum verò à duobus amplius ad negotia mittunt, pubertatem in annis, non spōsalibus aut nuptiis decernentes. Materfamiliæ vocatur licet virgo, & paterfamiliæ licet inuestis. A nobis nec naturalia obseruantur, quasi alius sit Deus naturæ quàm noster. [[101] Agnosce & mulierem, agnosce & nuptam de testimoniis & corporis & spiritus, quæ patitur & in conscientia & in carne. Hæ sunt tabellæ [102] priores naturalium sponsalium & nuptiarum. Impone velamen extrinsecus, habenti tegumen intrinsecus. Tegantur etiam superiora, cuius inferiora nuda non sunt. Vis scire quæ sit ætatis auctoritas? Propone vtramque, immaturè compressam in habitu mulieris, & quæ maturitate progressa in virginitate duret cum suo habitu, faciliùs illa mulier negabitur, quàm ista virgo credetur. Tanta est adeò fides ætatis, vt nec habitu obstrui possit. Quid quòd etiam hæ nostræ etiam habitu mutationem ætatis confitentur, simúlque se mulieres intellexerunt, de [103] virginibus educantur, à capite quidem ipso deponentes quod fuerunt: vertunt capillum, & in acu lasciuiore comam sibi inferunt, crinibus à fronte diuisis apertam professæ [104] mulieritatem. Iam & consilium formæ à speculo petunt, & faciem morosiorem lauacro macerāt, forsitan & aliquo eam medicamine interpolant, [105] pallium extrinsecus iactant, [106] calceum stipant multiformem, plus instrumenti ad balneas deferunt. Quid singula persequar? Solennem manifestæ paratutæ totam circumferunt mulieritatem. Sed [107] virginari volunt sola capitis nuditate, vno habitu negantes quod toto suggestu profitentur. [[108] Si propter homines habitu abutuntur, impleant illum etiam in hoc, vt & apud ethnicos caput velent. Certè in Ecclesia virginitatem suam abscondant, quam extra Ecclesiam cælant. Timent extraneos, reuereantur & fratres: aut constāter audeāt & in vicis virgines videri, sicut audent in Ecclesiis. Laudabo vigorem, si aliquid & apud ethnicos virginitatis nundinarint. Eadem natura foris quæ & intus, eadē institutio apud homines & apud Dominum eadem libertate constat. [109] Quò ergo foris quidem bonū suum abstrudūt, in Ecclesia verò prouulgant? Exposco rationem. Vtrúmne vt fratribus suis placeāt, an vt ipsi Deo? Si vt ipsi Deo: tam idoneus est ad conspiciēda quæque in occulto fiūt, quàm iustus ad remuneranda quæ soli sibi fiunt. Deniq; præcipit, nihil [110] debuccinemus eorum [111] quæ apud illum mercedem merebūtur, nec ea ab hominibus cōpensemus. [111] Quòd si vnius Victoriati, vel quamcunque eleemosynæ operationem, sinistra conscia facere prohibemur, quantum tenebrarum circumfundere debemus, cùm tātam oblationem Deo offerimus, ipsius corporis & ipsius spiritus nostri, cùm illam ipsam naturam consecramus. Ergo

Gen. 24. *Math. 5.* B *Cap. XII.* C *Cap. XIII.* *Math. 6.*

quod non potest videri propter Deum fieri,quia sic fieri Deus non vult , sequitur vt hominum gratia fiat:vtique primò illicitum,vt gloriæ libidinosum.Gloria enim illicitũ est cis,quorũ probatio in omni humiliatione cõstat.Et [113] si à Deo confertur cõtinentiæ virtus; Quid gloriaris quasi non acceperis?Si verò non accepisti,quid habes quod datũ tibi non est?Hoc ipso aut constat à Deo datã tibi non esse,quòd illam non soli Deo præstas. D

Sap. 8.
1.Cor. 4.

XIIII. Videamus ergo quod humanũ est,an firmũ sit & verum. [[114] Referũt aliquando dictum à quodã,cùm primùm quæstio ista tentata est,& quomodo ceteras sollicitabimus ad huiusmodi opus?Scilicet fœlices nos faciẽt,si plures erũt,& nõ Dei gratia vel merita cuiusque.Virgines Ecclesiam,an Ecclesia virgines ornat Deo,siue cõmendat?Cõfessus est igitur gloriã esse in causa.Porrò vbi gloria,illic sollicitatio;vbi sollicitatio,illic coactio ; vbi coactio,illic necessitas;vbi necessitas,illic infirmitas.Meritò itaque dum caput nõ tegunt vt sollicitentur gloriæ causa,ventres tegere coguntur infirmitatis ruina.Æmulatio enim illas,non religio producit:aliquando & ipse Deus venter earũ,quia facilè virgines fraternitas suscipit.Nec tantùm autẽ ruunt,sed & [115] funem longum delictorum sibi adtrahunt. Prolatę enim in mediũ,& publicato bono suo elatæ,& fratribus omni honore & charitatis operatione cumulatæ,dum nõ latent vbi quid admissum est,tantum dedecoris cogitãt quantum honoris habuerunt.Si intectum caput virginitati ascribitur, si qua virgo exciderit de gratia virginitatis,ne prodatur,intecto permanet capite:& tũc iam alieno ambulat habitu,id est quem sibi vendicat virginitas: permanet nihilominus in habitu, vel tũc saltem alieno,ne scilicet mutatione prodatur.Consciæ muliebritatis,iã indubitatè audẽt E

Math.10. nudo capite ad Deũ adire.Sed æmulator Deus & Dominus,qui dixit,Nihil [116] occultum quod non reuelabitur,plerasque etiam in conspectum deducit.Non enim confitebũtur, nisi ipsorum infantiũ suorum vagitibus proditæ.Quantum autẽ plures,non etiã de pluribus sceleribus suspectas habebis?Dicã licet nolim,difficilè mulier semel fit,quæ timet fieri:quæque iam facta potest virginẽ mentiri sub Deo,quanta item circa vterũ suum audebit,ne etiam mater detegatur?Scit Deus quot iam infantes & perfici & perduci ad partũ integros duxerit,debellatos aliquandiu à matribus.Facillimè semper concipiunt,& fœlicissimè pariunt huiusmodi virgines,& quidem simillimos patribus.Hæc admittit flagitia coacta & inuita virginitas.Ipsa concupiscentia non latendi nõ est pudica: patitur aliquid quod virginis non sit,studium placendi vtique & viris.Quãtum velis bona mente conetur,necesse est publicatione sui periclitetur,dum percutitur oculis incertis & multis,dum digitis demonstrantium titillatur,dum nimiũ amatur,dum inter [117] amplexus & oscula assidua concalescit.Sic frons duratur,sic pudor teritur,sic soluitur,sic discitur aliter iam placere desiderare.

XV. [[118] Sed enim vera & tota & pura virginitas,nihil magis timet quàm semetipsam:etiã fœminarum oculos pati non vult,alios ipsa oculos habet: cõfugit ad velamen capitis quasi ad galeam,quasi ad clypeum,qui bonum suum protegat aduersus ictus tentationum,aduersus iacula scãdalorum,aduersus suspiciones,& susurros,& æmulationem,[119] ipsum quoque liuorem. [120] Nam est aliquid etiã apud ethnicos metuendũ, quod fascinum vocãt,infœliciorem laudis & gloriæ enormioris euentum. Hoc nos interdum diabolo interpretamur.ipsius est enim,boni odium.Interdum Deo deputamus.illius est enim,superbiæ iudiciũ,extollentis humiles,& deprimentis elatos.Timebit itaque virgo sanctior,vel in nomine fascini:hinc aduersariũ,inde Deum:illius liuidum ingeniũ, huius censorium lumen:& gaudebit,sibi soli & Deo nota.Sed & si cui innotuerit,sapit si [121] tentationibus gradum obtraxerit.Quis enim audebit oculis suis premere faciẽ clausam , faciem non sentientẽ?faciem(vt dixerim)tristẽ?Quicunque malus cogitatus ipsa seueritate frangetur.Iã se etiam mulierem negat,quæ virginem cælat. F

XVI. [[122] In his consistit defensio nostræ opinionis secundũ scripturã,secundum naturã, [123] secundum disciplinã. Scriptura legem condit,natura contestatur,disciplina exigit.Cui ex his consuetudo opinionis prodest,vel qui diuersæ sentẽtiæ color est?Dei est scriptura,Dei est natura,Dei est disciplina. quicquid contrarium est istis, Dei non est.Si scriptura incerta est , natura manifesta est. Et de eius testimonio scriptura incerta non potest esse.Si de natura dubitatur , disciplina quid [124] magis Deo ratũ sit ostendit.Nihil est illi carius humilitate,nihil acceptius modestia,nihil perosius gloria,& studio hominibus placendi.Illud itaque sit tibi & scriptura,& natura,& disciplina,quod ratum Deo inueneris,sicut iuberis omnia examinare,& meliora quæque sectari.Superest etiam vt ad ipsas conuertamur, quò libẽtiùs ista suscipiant. Oro te siue mater, siue soror,siue filia virgo, [125] secundum annorũ nomina dixerim, vela caput:

A caput:si mater,propter filios:si soror,propter fratres:si filia,propter patres:omnes in te ætates periclitantur,indue armaturam pudoris,circumduc vallum verecũdiæ,murũ sexui tuo strue,qui nec tuos emittat oculos,nec admittat alienos. Adimple habitum mulieris. Vt statũ virginis serues,mentire aliquid ex his quæ intus sunt,vt soli Deo exhibeas veritatem,quanquam non mentiris nuptam.[126] Nupsisti enim Christo: illi tradidisti carnem tuam,illi sponsasti maturitatẽ tuã.Incede secundum spõsi tui voluntatẽ.Christus est qui & alienas sponsas & maritatas velari iubet,vtique multò magis suas. [[127] Sed & vos ad- XVII.
monemus alterius pudicitię mulieres,quę in nuptias incidistis,ne sic à disciplina velaminis exolescatis,ne quidem in momento horæ,vt quia reiicere illam nõ potestis,alio modo destruatis,neque tectæ,neque nudæ incedẽtes.[128] Mitris enim & lanis quædam non velant caput,sed conligant,à frõte quidẽ protectæ:quà propriè autẽ caput est,nudę. Alię modicè linteolis,credo ne caput premant,nec ad aures vsq; demissis cerebrotenus operiuntur. Misereor si tam infirmo auditu sunt,vt per tegmẽ audire non possint. Sciãt quia totum caput mulier est. Limites & fines eius eousque porriguntur, vnde incipit vestis. Quantum resoluti crines occupare possunt,tãta est velaminis regio, vt ceruices quoque ambiantur. Ipsæ enim sunt quas subiectas esse oportet;propter quas potestas supra caput 1. Cor. 11.
haberi debet.velamen iugum illarum est. Iudicabunt vos [129] Arabiæ fœminæ ethnicæ, quæ non caput,sed faciem quoque ita totam tegunt,vt vno oculo liberato, cõtentæ sint dimidiam frui lucem,quàm [130] totam faciem prostituere. Mauult fœmina videre quàm
B videri.[131] Quas propterea infœlicissimas ait Romana quædã regina,quòd adamare magis quàm adamari possint,cùm sint vel ex alterius infœlicitatis,& quidem frequentioris,immunitate fœlices,quia faciliùs adamari quàm adamare fœminæ possint. Et ethnicæ quidem disciplinæ [132] meracior,&(vt ita dixerim)barbarior modestia. Nobis Dominus etiã reuelationibus [133] velaminis spatia metatus est. Nam cuidã sorori nostri angelus in somnis ceruices quasi applauderet verberans, Elegantes,inquit,ceruices,& meritò nudę. bonum est vsque ad lumbos à capite veleris,ne & tibi ista ceruicum libertas non prosit. Et vtique quod vni dixeris,omnibus dixeris. Quantam autem castigationem merebuntur etiam illæ,[134] quę inter Psalmos,vel in [135] quacunque Dei mentione retectę perseuerant? Meritóne etiam [136] in Oratione ipsa facillimè [137] fimbriam, aut villum,aut quodlibet filũ cerebro superponunt,& tectas se opinantur? Tanti caput suum metiuntur.[138] Alię quibus planè maior est palma omni fimbria & filo,non minus capite suo abutuntur, vt [139] bestia quędam magis quàm auis,licet pẽnata, breui capite,protracta ceruice,cetera altegradia. Hanc aiunt,cùm delitescendum habet,caput solum planè totum in condensum abstrudere,reliquam se in aperto relinquere. Ita dum in capite secura est, nuda quà maior est, capitur tota cum capite. Tales erunt & istæ minus quàm vtile est tectę . Oportet ergo omni tempore & omni loco memores legis incedere, paratas & instructas ad omnem Dei mentionem:qui si fuerit in pectore,cognoscetur & in capite fœminarum. Hæc cum bona pace legentibus, vtilitatem consuetudini præponentibus,pax & gratia à Domino nostro Iesu redundet, cum [140] Septimio Tertulliano, cuius hoc opusculum est.

ADNOTATIONES IACOBI PAMELII IN LIBRVM DE VELANDIS VIRGINIBVS.

1. DE Virginibus velãdis.] *Si vsquã alibi, certè hic adfirmare possum, quod quum multa alia Rhenanus probè tractarit Tertulliani loca, in nonnullis visus est parum fauente, ne dicam inuita, Delia venari. Quippe qui sub finem Argumenti, Auctorẽ omninò aliter interpretetur quàm ipse scripserit, in hac verba: Porrò (inquit) obseruandum eas* virgines, *quæ* velatæ *in Ecclesiam* ventitabant, virgines Dei *hic dici; illas verò quæ foris quidem, hoc est in vicis, propter ethnicos velabantur, ceterùm in ipso cœtu Christianorum siue Ecclesia nudato stabant capite,* virgines hominum *appellari, iuxta illud Geneseos, filij Dei, & filiæ hominum. Neque enim* virgines hominum, *quas vocat Auctor, in Ecclesiis duntaxat, sed & in vicis & vbique retecto capite incedebant, donec iam desponsatæ nuptiis essent proximæ. Atque hinc dicuntur cap.* 3. nõ tegi, sed prostitui, *&*: nuda planè fronte temerariè audaciam excitatæ, *tanquam* quæ aliquid à viris peterent, ambire aduersus virgines Dei, eo quòd aliter incederent, *nempè velatæ. Deinde easdem increpat, quòd,* quum reliquo habitu mulieritatem profitentur, sola capitis nuditate virginari, *id est: pro virginibus haberi* vellent. *At econtrariò* virgines Dei *increpat, quòd quum foris* velari *soleant, in Ecclesia ostentationis gratia caput nudent. Sic cap. 9.* vt in Ecclesiã notabilis & insignis introëat, vt honorem sanctitatis in libertate capitis ostendat. *& cap. 13.* Certè (*inquit*) in Ecclesia virginitatem suam abscõdant, quã extra Ecclesiã cælant. Timent extraneos, reuereantur & fratres. Aut constanter audeant &

in vicis virgines videri, ficut audent in Ecclesiis. *Verùm de hoc haſtenus.*

Alius eſt error Rhenani manifeſtior, qui ex ipſo contextu Auctoris conuincitur, quòd dubitet an virgines Dei, *de quibus ſuprà, conſecratæ fuerint, aut profeſſionem fecerint, addens nullam prorſus eius rei hîc mentionem fieri. Cuius tamen contrarium mecum iudicabit æquus Lector, qui ſequentes Tertulliani phraſeis penitiùs inſpexerit. Primùm cap. 3. dicuntur* tanto magis liberæ, quanto Chriſti ſolius ancillæ. *item:* virgines ſanctæ. *Quod vt queat aliò retorqueri, certè illud non poteſt:* O ſacrilegæ manus, quæ dicatum Deo habitum *(en conſecrationem etiam ipſius Velaminis Virginum Dei, de quo tamen etiam Rhenanus negat hîc agi)* detrahere potuerunt. Quid peius aliquis perſecutor feciſſet, ſi hoc à virgine electum *(en voluntariam electionem)* cognouiſſet? *Cui ſimiliter cap. 9.* Si qua *(inquit)* virgo eſt, & carnem ſuam ſanctificare propoſuit. *Iam verò ad profeſſionem numquid illud pertinet cap. 11.* Viderit & ipſum continentiæ votum? *Apertius eſt illud cap. 13.* Cùm tantam oblationem Deo offerimus, ipſius corporis & ipſius ſpiritus noſtri, cùm illam ipſam naturam conſecramus. *Denique & illud cap. 16.* Nupſiſti enim Chriſto; illi tradidiſti carnem tuam, illi ſponſaſti maturitatem tuam. *Benè quidem habet, quòd meliùs Eraſmo ſentiens, ibidem ſubiungit. Poſterior ætas, nempè D. Ambroſij, ſacratas virgines habuit, & velatas ab Epiſcopo. Hinc illud apud eum Auctorem lib. 3. de Virginibus: Diſcite quantas Alexandrina, totiúſque Orientis & Africana Eccleſia quotannis* ſacrare *conſueuerint. Pauciores hîc homines prodeunt, quàm illic* virgines conſecrantur. *Item mox: Aiunt etiam plerique maturioris ætatis* virgines eſſe velandas. *Neque ego abnuo, Sacerdotalis eſſe cautionis debere, vt non temerè puella veletur. Et infrà: Nec mirere in adoleſcentulis profeſſionem. At etiam media illa ætate, immò & ab Apoſtolorum temporibus, continentiæ in viris ſuprà oſtendimus lib. de Cultu fœminar. cap. 9. num. 51. & in fœminis, Virginitatis voti antiquitatem, Adnotat. noſtris in dictum lib. B. Cyprian. de Habit. virgin. num. 18. & in epiſt. 62. ad Pompon. de Virgin. num. 9. Loci autem ibi ex Tertull. præterea citati ſunt iſti. Alter lib. 1. ad Vxorem:* Quæ *(inquit)* nulla formæ vel ætatis occaſione preſſæ maritis ſanctitatem anteponunt. Malunt enim Deo nubere; Deo ſpecioſæ, Deo ſunt puellæ; cum illo viuunt, cum illo ſermocinantur, illum diebus ac noctibus tractant; orationes ſuas velut dotes illi adſignant; ab eodem dignationem velut munera maritalia, quotieſcunque deſiderant, conſequuntur. *Et quod ad profeſſionem propriè pertinet (nam de viduis eandem rationem eſſe ibidem diximus:)* Nihil *(inquit)* viduitati apud Deum ſubſignatæ neceſſarium eſt quàm perſeuerare. *Alter verò ſub finem lib. Exhort. ad caſtit.* Quantæ igitur *(inquit)* & quæ in Eccleſiis ordinari in Eccleſia ſolent, quæ Deo nubere maluerunt, quæ carnis ſuæ honorem inſtituerunt, quæque ſe iam illius pudoris filias dedicauerunt. *Eodem pertinet & illud lib. de Reſurr. carn. Tom. ſequ.* Virginitas quoque & viduitas Deo adolentur: *& quod apertius eſt lib. de Monogamia, vbi tractans locum Apoſtoli 1. Tim. 4.* Habentes *(inquit)* iudicium quòd primam fidem reſciderunt, illam videlicet, à qua in viduitate inuentæ & profeſſæ eam, non perſeuerant. *De recentioribus taceo, quandoquidem Rhen. citra Ambroſij ætatem, Virginum velatarum profeſſionem agnoſcit. Addam dumtaxat eos Auctores veteres, apud quos quum de Virginitate ex profeſſo ſcripſerint, non dubium quin dogma hoc catholicum confirmatum reperire ſit. Sunt autem præter Tertullianum, & B. Cyprianum BB. Xiſtus Papa II. Athanaſius, Baſilius, Nazianzenus, Chryſoſtomus. Item Ambroſij libri De Virg. 3. Exhort. ad Virg. Ad virg. deuotam, Ad virg. lapſam, De inſtitutione Virg. D. Hieronymus de Virgin. ad Euſtochium & ad Demetriadem, Auguſtini lib. de Virginitate, & epiſt. ad Armentarium ac Paulinam. Præterea libri eiuſdem argumenti Iuliani Toletani, Fulgentij, Auiti Viennenſis, Leandri Hiſpalenſis. Quibus adde Bernardi ſeu Cluniacenſis ſeu alterius libros tres inſignes de Virginitate, quos penes me MS. habeo.*

Errant denique craſſiſſimè Magdenburgenſes, dum inter næuos Tertulliani collocant: Quòd hoc libro Virgines voluerit velari ſicut maritatas. Verùm quum nullis rationibus errorem id eſſe comprobent, & econtrariò pro ſe Auctor ipſum Apoſtolum non ſemel alleget, putaui eſſe ſuperuacaneum iis hac de re reſpondere. Neque enim video quid ad illud Apoſtoli reſpondere queant, 1. Cor. 11. Omnis mulier orans aut prophetans non velato capite deturpat caput ſuum. Vnum enim eſt ac ſi decaluetur. Nam ſi non velatur mulier, tondeatur. Si verò turpe eſt mulieri tonderi aut decaluari, velet caput ſuum, &c. Ideò debet mulier poteſtatem habere ſupra caput propter angelos; vbi poteſtatem *accipi pro* velamine *infrà latius ſuo loco dicemus. Hîc ſufficiat addidiſſe illud Auctoris infrà cap. 8.* Omnis *(inquit)* mulier. Quid eſt omnis? niſi omnis generis, omnis ordinis, omnis conditionis, omnis dignitatis, omnis ætatis? Siquidem omne, totum eſt, & integrum, & nulla ſui parte defectum. Pars autem mulieris & virgo eſt, &c. *quæ compendij gratia omittimus.*

CAP. I.

2. Proprium iam negotium paſſus meæ opinionis, &c.] *Caput hoc inſcripſimus.* Quòd conſuetudo veritati contraria non præſcribat. *Similes autem loci ſunt apud B. Cyprianum epiſt. 63. ad Cæcilium: Neque enim hominis* conſuetudinem *ſequi oportet, ſed Dei* veritatem. *Item epiſt. 73 ad Iubaianum: Proinde fruſtrà quidem, qui ratione vincuntur,* conſuetudinem *nobis opponunt, quaſi* conſuetudo maior ſit veritate, *aut non id ſit in ſpiritualibus ſequendum, quod in melius fuerit à Spirituſancto ordinatum. Et ad Pompeium epiſt.* 74. Conſuetudo ſine veritate vetuſtas erroris eſt. *Quos locos ea de cauſſa citauimus, quòd in iis ad verbum ferè Auctorem in hoc capite imitetur. Neque interim hæc faciunt contra* conſuetudinem, cui veritas ſuffragatur, *quia B. Auguſtin. docet nihil debere firmiùs retineri; de qua latiùs Adnot. noſtris in dictam epiſt. ad Iubaianum n. 50. Pro quo facit illud Apoſtoli infrà citatũ:* Nos talem conſuetudinem nõ habemus, neque Eccleſia Dei; *ex quo proinde à contrario ſenſu conſtat* Eccleſiæ conſuetudinem obſeruandam eſſe. *Item illud Auctoris cap. 2.* Habent Eccleſiæ Apoſtolicæ conſuetudinis auctoritatem, &: Non poſſumus reſpuere conſuetudinem, quam damnare non poſſumus. *Denique quod ſuprà lib. de Coron. milit. ca. 4. vbi etiam hoc ipſum argumentum tractat:* His *(inquit)* exemplis renuntiatum erit, poſſe etiam non ſcriptam traditionem in obſeruatione defendi, confirmatam cõſuetudine, idonea

idonea teste probatæ tunc traditionis ex perseuerantia obseruationis. Consuetudo autem etiam in ciuilibus rebus pro lege suscipitur, cùm deficit lex. Vbi vide Adnot. nostras nu. 27. 41. 42. & 46.

3. Latinè quoque ostendam.] Ex hoc loco rectè colligit Rhenanus librum huius argumenti Græcè quoque scripsisse Auctorem. Id est enim quod vult supradictis obscuriss. illis verbis, negotium passus meæ opinionis. Verùm de hoc latiùs infrà Tom. 5. inter fragmenta librorum Tertulliani qui desiderantur.

4. Hæreseis non tam nouitas quàm veritas reuincit.] Quum vbique ferè contrarium inculcet Auctor, nempè vnam ex præcipuis esse contra hæreticos Præscriptionibus, quòd nouitate reuincantur, sicuti latè deduximus lib. de Præscript. adu. hæret. num. 1. & 182. ac integris 29. 30. & 31. capitibus; videtur istud pertinere ad initium sui erroris. Nam & mox num. 6. disertis verbis meminit Paracleti (quo nomine haudubiè Montanum intelligit) à Domino missi.

5. Regula quidē fidei vna omninò est, sola immobilis, &c.] Sic cum excusis, MS. 1. Vatic. alij: inuiolabilis, perinde est. Similiter autem dixit libro 1. adu. Marc. Stabat (inquit) fides semper in creatore & in Christo eius, sed cōuersatio & disciplina nutabat: Nam alij de Idolothyto edendo, alij de mulierum velamento, &c. disceptabant, de Deo nemo. Ex quo loco patet variam etiam fuisse de mulierum velamento aliquando sententiam. Atqui Regulam (seu Symbolū) fidei, iisdem penè verbis, immò integram repetit libris de Præscript. adu. hæres. & adu. Praxeam infrà Tom. sequ. quò Lectorem remittimus. Ad librū priorem adnotasse cōtenti, quòd ex hoc loco illic suppleri debeant: omnipotentem. &: sub Pontio Pilato, & hîc ex lib. ad Praxeam: mortuum & sepultum. Hîc autem omisit fortassis ex proposito mentionem Spiritussancti, quòd iam inciperet Montanizare, secus libro illo priori, quem adhuc catholicus conscripsit. Atqui quòd Deus sit omnipotens, latè tractat Ruffinus in Symbolo inter opera B. Cypriani, qui etiam legit illud sub Pontio Pilato. Cum 3. Vatic. denique legimus: tertia die, eo quòd sic etiam habeat lib. de Præsc. adu. hæres.

6. cùm propterea Paracletum miserit Dominus, &c.] Pertinent hæc & sequentia ad finem huius capitis vsque, ad hæresim Tertulliani ac Montanistarum, qui Montanum Paracletum faciebant, contra quam latiùs in nostris Prolegomenis. Hoc hîc dixisse sufficiat, quòd ineptiss. quæ de Spiritusancto prædixit Christus, ipse suo Paracleto adscribat.

7. & superuenientia renuntiabit vobis.] Ad verbum ex Græco (vti ante me ad marginem adnotauit Rhenanus) καὶ τὰ ἐρχόμενα ἀναγγελεῖ ὑμῖν. De reliquis huius scripturæ vide infrà initium lib. de Monog. vbi ad idem institutum ea sinistrè interpretatur.

8. Sed & suprà de hoc eius opere pronūtiauit.] Alludit ad illa verba eiusdem capitis præcedentia: Si non abiero, Paracletus non veniet ad vos, &c.

9. Tempus (inquit) omni rei.] Ad verbum etiam hoc ex Græca 70. edit. καιρὸς τῷ παντὶ πράγματι.

10. eruditur in mansuetudinem saporis.] Ita dixit (inquit Rhenan.) erudiri in fructum, de flore, in lib. de carne Christi: Quia per florem (inquit) & ex flore omnis fructus eruditur in fructum.

11. sed quæ mandantur à Christo.] Hîc videtur aliud exemplar habuisse, sicuti ferè in scripturis noui Testamenti & Psalmis; nihil enim tale hodie legitur, sed ad verbum ex Græco: quæcumque audiet, loquetur.

12. Hic solus antecessor.] Aliter hîc videtur accipi Antecessor quàm paulopòst, vbi agnoscit in Ecclesiis Græciæ tempora & antecessores; quia ibi videtur propriè accipere pro iis qui tempore antecesserunt, hîc verò pro eo qui honore antecessit & auctoritate; alioqui enim sibi videretur contradicere. Posteriorem hanc acceptionem Iureconsultis etiam adtribuit Iustinianus, quòd aliis qui Ius non didicere, honore antecedant: qua significatione etiam Auctor Apostolos Antecessores vocauit (vti etiam ante me adnotauit Turnebus) de Paulo Apostolo loquens lib. adu. Marc. 1. & 5. his verbis: cum Apostolis antecessoribus conferebat, &: qua dexteras ei darent antecessores. Quo fit vt etiam capite sequenti Apostolos intelligi existimarim, nisi hîc vteretur hac exceptione: Hic solus Antecessor. Atqui etiam noua phrasis est: vsque non olim, pro: non ita pridem, quod initio cap. 3. dixit: ad vsque proximè.

CAP. II.

13. Sed nolo interim hunc morem, &c.] Titulum huic capiti dedimus: Quòd in Ecclesiis per Græciam Apostolicis hæc consuetudo velandarum virginū vsitata fuerit. De quibus Ecclesiis, ne hîc sim prolixior, latiùs lib. de Præscript. adu. hæres. Tom. sequ. ac lib. 4. adu. Marc. illuc etiam differentes Rhenani bonam hac de re Adnotationem.

14. & quasdam Barbarias.] Quid hîc (inquit Rhenanus) audimus? etiam Barbariæ sunt in Græcia? Barbaria pro regione Barbarorum etiam alibi vtitur, vt adu. Marc. lib. 1. Iam & bestiis illius Barbariæ, importunior Marcion. Loquitur autem de Ponto.

15. Est & sub hoc cœlo institutum istud alicubi.] Europæ cœlum intelligit, in qua alicubi indicat Virgines velari solitas.

16. ius pacis & nomen fraternitatis, &c.] Etiam de hoc vide librum de Præscript. adu. hæreses eodem loco.

17. lauacri sacramenta.] Quamquam nescio an quis vnquam dubitarit, an Baptismus (quem lauacri nomine intelligit) sacramentum sit, de eo tamen etiam ibi, & latiùs lib. de Baptismo. Alludit autem ad illud Apostoli Ephes. 4. Vnum corpus, & vnus spiritus, sicut vocati estis in vna spe vocationis vestræ. Vnus Dominus, vna fides, vnum baptisma, vnus Deus.

18. Semel dixerim, vna Ecclesia sumus.] Libro de Vnitate Ecclesiæ B. Cypr. dictam etiam scripturam adfert ad eandem comprobandam, & alias præterea multas: ad quem librum Lectorem remittimus, & nostras in eundem Adnotationes. Vterque autem illud: vnū corpus, vnam Ecclesiam interpretatur.

19. quæ magis ex duabus, &c.] Quæ (inquit Rhenan.) pro vtra; qui etiam rectè interpretatur illud: quæ virgines includit, velamine nempè, id est velat. Atqui imprimis pulcra est sententia: quòd in omnibus variè institutis & dubiis, & incertis adhibenda sit examinatio, quæ magis ex tam diuersis consuetudinibus disciplinæ conueniat. Siue autem paulopòst legas: aliquæ tales cum excusis: aliqui cum 3. MS. perinde est.

20. subfundi.] Hoc verbo (inquit Rhenan.) etiam alibi vtitur lib. de Exhort. ad castit. Imò subfusio pigris simul ad continentiam Deo exhibendam.

CAP. III.

21. Sed nec inter consuetudines dispicere, &c.] Inscriptionem hanc huic capiti facimus: Quòd vtraque cōsuetudo Carthagini libera fuerit, tegi vel nō, sicut & nubere. Atqui obscurum illud: aduersarius bonorū multóq; institutorum, videtur sic interpretan-

dum: aduersarius bonorum, multóque magis bonorum institutorum, vt multòque *accipiatur pro multomagis.*

22. Scandalum (nisi fallor) non bonæ rei, sed malæ exemplum est, ædificans ad delictum.] *Pulcra scandali definitio, ex qua proinde rectè concludit:* Quid enim si & incontinentes dicant, se à continentibus scandalizari, continentia reuocanda est? *ac si dicat, minimè. Atqui de virorum continentia vide li. praeced. de Cultu fœm. ca. 9. de velád. Virgin. initio huius li. cap. 1. Legunt autem 3. MS. cod.* mundinatitia capita, *pro eo quod est:* nundinatitia, *& similiter infrà cap. 13.* si aliquid & apud ethnicos virginitatis mundinarint, *pro:* nundinarint. *sed neutrum placet. Siue autem cum iisdem MS. legas:* arcessitæ quasi ad stuprum, *siue* accersitæ *cum excus. perinde est. Quomodo etiam indifferens est lectio:* non minus enim & hoc pati nolunt, *quod excusi, aut* volunt, *quod habent MS.*

23. monogamia recusanda.] *Etiam hoc ad hæresim Tertulliani pertinet, de qua latiùs tum in eius libri argumento, tum lib. 2. ad Vxorem, & Exhort. ad castit. ac in Prolegomenis inter errores eius.*

24. O sacrilegæ manus, quæ dicatum Deo habitum detrahere potuerunt, &c.] *Quod priùs dixit:* sublato velamine, *hîc:* dicatum Deo habitum *vocat; vt hinc appareat iam ab ea ætate quasdam Virgines Dei* velamine *vti solitas; quod ipsum in Epist. 62. B. Cyprian. num. 9. comprobauimus. Idque etiam ex electione iuxta id quod sequitur:* Quid peius aliquis persecutor fecisset, si hoc à virgine electum cognouisset? *de quo & similibus infrà locis suprà latiùs nu. 1. Ex Vatic. verò MS. 3. cod. paulopòst restituimus vocem Tertulliano vsitatiss.* expungitur, *pro eo quod erat:* expugnatur.

CAP. IIII.

25. Quatenus autem & de scripturis, &c.] *Insignituimus hoc caput hac inscriptione:* Quòd Apostolus velamen præfiniens, mulieris nomine etiam virgines intelligat.

26 quomodo illic (inquit) vbi, &c.] *Rectè adnotauit Rhenanus:* inquit, *accipi sicuti & alibi frequenter, pro:* inquiunt. *Addidimus verò particulam negantem, vbi legimus:* immò ex hoc non velari quâ non iubentur. *Item ex MS. 3. Vatic. legimus:* Qui enim sciebat aliàs, *pro:* in aliis.

27. Diuisa est mulier & virgo.] *Ad verbũ expressit quod Græcè est 1. Cor. 7.* μεμέρισται ἡ γυνὴ καὶ ἡ παρθένος. *Pro quo noster interpres:* diuisus est. Et mulier innupta & virgo, *planè diuerso sensu. B. autem Cypr. li. de Habit. virg. & li. 3. Testim. ad Quirin. omisso illo:* & diuisus est, *siue:* & diuisa est, *nõ aliud quàm:* Sic & mulier. Et virgo innupta *Explicat autem mox suam lectionem, dicens:* Quoniam innupta, id est, virgo, cogitat, &c. nupta verò, id est, non virgo, &c. *quæ ipsa aliis verbis vertit suprà lib. 1. ad Vxorem, cap. 3. in eandem tamen sententiam. Veruntamen legisse Auctorem alicubi cum nostro interprete Latino: Et diuisus est: videtur indicare B. Hieronym. lib. 1. adu. Iouin. vbi dicit: Certè & Tertullianus cùm adhuc esset adolescens, lusit in hac materia, defendens disertis verbis, in Latinis codicibus tunc lectum fuisse, quemadmodum hodie in Græcis, sed eam lectionem non esse Apostolicæ veritatis, & Apostolum legisse:* & diuisus est, *ac deinde:* Mulier innupta & virgo.

28. inalterauit.] *Vsurpat hoc Auctor, pro:* non alterauit, *sicuti alibi* incriminari, *pro:* non criminari. *Lego autem paulopòst ex MS. 2.* mulieris & virginis, *pro:* muliebri. *De voce autem:* singillarim, *vide Adnotat. nostras in B. Cypr. lib. de Orat. Domini. a, num. 18.*

29. Naturalis vocabuli generale mulier.] *Etiam apud Iureconsultos* Mulierem generale vocabulum esse *patet ex Vlpiano, l. Quæritur. D. de Ædilit. edicto, vbi* mulier *dicitur etiam ea, quæ virum non agnouit.*

30. subiectiuum antecessiuo.] *Quandoquidem hæc duo tanquam relatiua commemoret, oportet vt* subiectiuum *accipiat, pro eo quod subijcitur seu succedit. De* portionali *autem infra latius Tom. 5. lib. de Ieiun. Legimus verò cum MS. 3. Vatic.* in ipso intelligitur, *pro:* intelligetur, *quia subditur:* & in ipso significatur.

31. & omnis census elementorum.] *Similiter dixit Apolog. cap. 7.* Census istius disciplinæ à Tiberio est. *Accipit autem* censum, *pro recensitione.*

CAP. V.

32. Sed quoniam ita mulieris nomen, &c.] *Huius capitis titulus constituitur:* Quòd ex scriptura Geneseos comprobetur generale esse mulieris vocabulum. *In quo Auctorem imitatur B. August. de fide contra Manich. cap. 22. adducens illud Genes. 2. Formauit eam* in mulierem.

33. adhuc digna paradiso, adhuc virgo.] *Haud absimiliter paulopòst:* Quoniam ex viro suo sumpta est, & ipso adhuc virgine. *In quibus locis Tertullianum imitatur B. Hieronym. dum disertis verbis alicubi dicit: Quamdiu in paradiso fuerunt Adam & Eua, fuisse virgines. Item & B. August. lib. 14. de Ciuit. Dei, cap. 26. Siue autem legas cum excus.* quoniam & adiecit, *siue cum MS.* adiicit, *perinde est.*

34. & conglutinabitur mulieri suæ.] *Ad verbum etiam ex Græco transtulit illud:* καὶ προσκολληθήσεται τῇ γυναικὶ αὐτοῦ, *voce composita à* κόλλη, *quod gluten significat.*

35. & erunt duo in carnem vnam.] *Hanc veram esse lectionem, pro eo quod erat:* in carne vna, *censeo, tum ex eo quod paulopòst sequitur:* vbi enim duo in carnem vnam efficiuntur, *tum quòd similiter legat Auctor lib. de Anima, tum denique quòd non modò Gen. 2. sed & Matth. 19. 1. Cor. 6. & Ephes. 5. legatur Græcè:* εἰς σάρκα μίαν.

36. Prophetico modo.] *Nam* Prophetæ *(inquit Rhenan.) solent de futuris ceu de præsentibus loqui. Sensum eundem habet quod sequitur:* Ad Propheticam rationem. *Item:* ad Prophetiam interpretetur. *Alludit autem ad illa verba sequentia:* Hoc os ex ossibus meis, &c. *quæ prophetasse dicitur ab Auctore iam dicto lib. de Anima.*

37. & caro ex carne mea vocabitur mulier.] *Hic prætermisit voculam Græcam:* αὕτη, *& proinde sine distinctione coniunxit duo commata, quum aliter Græcè & Latinè legatur:* Hæc vocabitur.

38. Nam & Græci, qui magis vocabulo mulieris in vxore vtuntur, &c.] *Vocem* γυνὴ *intelligit, quæ quamquam locis prædictis, vbicumque vertit Auctor* mulier, *accipiatur generaliter pro muliere, sicuti etiam vocatur* γυναικὶ ὅμοιος, *muliebri sexui similis, frequentiùs tamen pro* vxore *vsurpatur.*

39. alia habent propria vocabula vxoris.] *Huc spectat imprimis quòd* vxor *dicatur Platoni* νομ.θ. γυνὴ, γαμετὴ, *quemadmodum Xenophonti in Oeconomicis. Deinde hæc sunt eiusdem synonyma:* σύνγαμος, ἄλοχος, ἄκοιτις, παράκοιτις.

40. Propter hoc relinquet homo patrẽ & matrem.] *Etsi refragãtibus exẽplaribus etiã MS. ita legẽdum censeo,*

censeo, eo quòd suprà legat Auctor: Propterea, & lib. de Anima: Propter hoc; nam propter hanc, quod legebatur, nullo pacto significare potest phrasis Græca: ἕνεκεν τούτου, quæ est Gen 2. & Matth. 19. neque etiam illa: ἀντὶ τούτου, quæ est Ephes. 5. quibus etiam correspondet Latinus interpres, transferens aut: Quamobrem, aut: Propter hoc.

41. mattrice generis fœminini.] Similiter dixit Auctor lib. 4. adu. Marc. matricem religionis, & B. Cypr. Romanam Ecclesiam Ecclesiæ catholicæ matricem dicit epist. 45.

42. quoniam ex viro suo sumpta est.] Quum nomini mulier hæc ratio nominis non videatur competere, alludere censeo Auctorem ad Platonem, cui alicubi γυνὴ dicitur, quasi γονὴ, id est fœtus seu propagatio, vtpotè ex viro sumpta. Addis autem: suo, qui Græcè additur iuxta 70. αὐτῆς, quod Hebræi non legunt.

43. Sed dicemus & de viri nomine suo loco.] Infrà nempè cap. 8. vbi de eo latiùs.

44. vbi Eua cognominatur, &c.] Videtur Auctor apud 70. legisse Gen. 3. sicuti & ex Hebræo interpres B. Hieronymus: καὶ ἐκάλεσεν Ἀδὰμ τὸ ὄνομα τῆς γυναικὸς αὐτοῦ Εὔα, pro eo quod hodie legitur: ζωή. nam Eua idem sonat quod vita, maximè quum subiungat: Si enim Eua mater viuentium est.

CAP. VI.

45. Videamus nunc si & Apostolus, &c.] Similis est præcedenti huius capitis titulus: Quòd eodem mulieris generali vocabulo Maria virgo appelletur. Ad quod quum afferat dumtaxat duos locos, alterũ Luc. 1. alterum Gal. 4. licebit illis addere illud Ioan. 2. Quid mihi tecum est mulier? item eiusdem cap. 19. mulier, ecce filius tuus.

46. licet Hebion resistat.] De Hebionis hæresi infrà sub finem lib. de Præscript. adu. hæreses.

47. Benedicta tu inter mulieres.] Expressior est hæc versio quàm vulgata: in mulieribus, quam interim etiam habet interpres B. Hieron. eodem cap. in benedictione Elizabeth.

48. Desponsata enim quodammodò nupta. Tamen inter quodammodò, & verum, &c.] Videtur hoc pertinere ad errorem Tertulliani, quem habet lib. de Monog. quòd post partum Christi primum nupserit Virgo Maria. de quo inter Prolegomena latiùs.

CAP. VII.

49. Conuertamus ad ipsas iam rationes recensendas, &c.] Inscribitur hoc caput: Quòd rationes quibus Apostolus docet fœminam velati debere, etiam in virgines competant. Legimus autem secundum 3. MS. cod. Vatic. Conuertamus absolutè, eo quòd cap. 5. præcedent. dixerit similiter: conuertit iam, pro quo tanquam elegantius substitutum erat: conuertamur.

50. Proinde viderit seculum æmulum Dei, &c.] Æmulum Dei seculum intelligit Christianum. Nam Æmulum, & Æmulari, ferè in bonam partem accipitur ab Auctore, pro imitatore, & imitari. Sunt eiusmodi loci frequentes, adnotati sub finem lib. de Patientia. quibus interim ferè cum Datiuo vsurpat. quare & hîc mallem legere: æmulum Deo, nisi illud legerent cod. MS. Atqui cæsum capillum correspondet ei quod dixit: tonderi, quemadmodum illud etiam lib. de Cult. fœmin. barbam acriùs cædere; at quod hîc radi, ibi dixit: interuellere, & primam quamque subducere lanuginem.

51. Si mulier potestatem habere super caput debet.] Quid hîc potestatis nomine intelligatur, infrà explicat cap. vlt. Ipsæ enim (inquit) sunt, quas subiectas esse oportet; propter quas potestas haberi supra caput debet. Velamen iugum illarum est. cui similis est locus adu. Marc. lib. 5. Quod enim ex Græco ad verbum ἐξουσίαν ἔχειν, vertit cum Tertull. Ambros potestatem habere, eodem mo'o explicat, addens in Commentario: Per potestatem velamen significauit. Hinc fit, vt etiã paraphrasticῶs B. Hieronym. verterit velamen, non modò in vulgata versione, sed etiã in illud Matth. 18. Angeli eorum, &c. Quod ipsum interpretatur Synodus Gangr. cap. 17. Comas quas Deus in memoriam subiectionis mulieri dedit. Cui similiter B. Chrysost. in Comment. potestatẽ interpretatur velum subiectionis insigne. Et horum sententiam vel inde confirmari scripsit Ioan. Quintinus, quòd radere caput in seruis signum fuerit Manumissionis, vti patet ex Plautino Sosia in Amphytrione.

52. propter angelos, quos legimus, &c. excidisse, ob concupiscentiam, &c.] Rursùm hoc ad errorem Tertull. pertinet, cuius meminimus suprà libris de Idolol. de Habit. mulieb. & de Cultu fœmin. de quo inter Prolegomena latiùs. B. Ambrosius verò Angelos Episcopos interpretatur, iuxta Apocalypsim B. Ioannis Apostoli. Legimus autem mox: tales angelos, pro: quales.

53. quarum flos etiam humanam libidinem excussat.] Ita prorsus legendum, pro eo quod erat corruptiss. (contra quàm hominem Christianum loqui decebat) excusat, ne dicam etiam contrà quàm Iureconsultum conueniebat, quum non ignoraret Virginum deflorationem legibus ciuilibus interdictam.

54. Hîc enim nomen mulierum Græcum, vxores sapit.] Quum Genes. 6. habeatur vox γυναῖκας, quæ & mulieribus, & vxoribus communis est, vt suprà diximus num. 38. cap. 5. præceden. videtur potius alludere ad phrasin Græcam, ἔλαβον ἑαυτοῖς γυναῖκας, quæ hauddubiè non aliud etiam Thucydidi significat, quàm: accipere sibi vxores.

55. ceteris quoque angelis erubescat.] Hic videtur quasi secundam interpretationem dare illius: propter angelos, hoc est ob reuerentiam angelorum bonorum; iuxta quod loca supracitata B. Hieron. interpretatur, qui & vnicuique animæ ab ortu natiuitatis (vti ille inquit) in custodiam delegati sunt, & diuinis officiis (ad quæ videtur alludere Auctor, quum dicit: Deo assistens) adsistere solent, vti aliàs latiùs.

56. vt concumulata in verticem, &c.] Alludit ad morem etiamnum in Germania obseruatum, & per quasdam Belgij prouincias, quo non alio ornatu vtuntur virgines, quàm capillorum suorum in verticem concumulatione.

CAP. VIII.

57. Horum certè omnium contraria efficiunt, &c.] Huic capiti inscriptionem dedimus: Quòd vocabulo generali Omnis, vir & fœmina omnis intelligatur.

58. qua & puerum vt in viro deputandum.] Sic legimus ex 2. MS. Vat. cod. Simili autem phrasi dixit Plinius natur. hist. lib. 1. cap. 17. Virorum cadauera supina fluitare, fœminarum prona. id enim etiam de pueris verum esse experientia docet, alioquin magis propriè pueri mares dicuntur.

59. Sic vir Adam ante nuptiarum congressum.] Alludit ad propriam viri significationem, quæ sexum re-

stuit aut ætatem, non autem nuptiarum congressum.

60. masculi inuestis.] Inuestis (*inquit Rhen.*) *impuberem significat, sicut Vesticeps iam puberem. Est autem receptum* inuestis *vocabulum apud Auctores pro imberbi, à vestiendo. Etymologiam explicat paulopost:* Et pudor (*inquit*) vbique vestitur. *Simpliciter tamen Auctor accepit hanc vocem lib. de Pall. cap. 3. quum de Adam:* nudus (*inquit*) & inuestis.

61. qui inter viros virgo est.] *Addimus:* est *ex 3. MS. cod. Vatic. Similiter dixit infrà cap. 10.* Viri autem tot virgines, tot spadones voluntarij, *phrasi magis Ecclesiasticis quàm profanis scriptoribus vsitata. Eodem pertinet illud etiam quod mox subiungit:* Eiusdem virginitatis æqua sit venia.

62. nec detractamus.] *Similiter dixit initio lib. 2. ad Vxorem, cap. 2. suprà,* Detractata & exerta sententia est, *nouo vsu huius verbi (vti illic adnotat Rhenan.) quo accipit compositum pro simplici. Quare non placet varia lectio 1. edit. in margin.* nec retractamus.

63. Hodie denique virgines suas Corinthij velant.] *Explicat hic quam Ecclesiam suprà intellexerit cap. 2. quum dixit:* per Græciam & quasdam Barbarias eius plures Ecclesiæ virgines suas abscondunt. *Nam & Apostolicam esse* Corinthiorũ Ecclesiam *patet ex Apostoli duabus ad eos Epistolis, è quibus etiam hæc scriptura de Velandis mulieribus desumpta est. Atque hoc est quod subiungit:* Quid docuerint Apostoli, qui didicerunt, adprobant.

Cap. IX.

64. Videamus nunc, an sicut naturæ & caussæ, &c.] *Titulum huic capiti dedimus:* Quòd præscripta disciplinæ Ecclesiasticæ de muliere etiam in virginem spectent. *Ita enim legimus ex 3. lib. MS. Vatic. pro eo quod erat:* spectant.

65. Non permittitur mulieri in Ecclesia loqui.] *Sensum potius transtulit hic Auctor quàm verba Apostoli 1. Cor. 14. priora & posteriora coniungens; deinde illud:* sed nec docere. *& 1. ad Tim. 2. cap. Quæ prædicatio mulieribus interdicitur (vel Rhenano teste.)*

66. nec tinguere.] *Sic MS. 3. pro:* tingere. *De quo suprà lib. de Patient. nu. 14. Atqui quòd mulieribus tinctionem, id est baptismum non permittit Auctor, sanè intelligendum: in* Ecclesia *nempe, vt illud ad omnia hæc referatur; nam in necessitate id illis permittitur. De quo interim latiùs lib. de Præscript. adu. hæres. & lib. de Baptis. sequ. Tomo.*

67. nec offerre.] Offerre, *si vsquam alibi, hic accipi pro* sacrificare (*vti loquitur Rhenan.*) *Missam celebrare mulieri non permittitur; alibi igitur vbi permittit vidua* offerre annuis diebus dormitionis sui mariti, *aut debet accipi, pro:* oblationes offerre in sacrificio, *aut certè quemadmodum loquitur lib. de Exhort. ad cast.* offerre & commemorare per sacerdotem. *Loci adnotatu digni ad confirmationem sacrificij Missæ, quemadmodum lib. præc. etiam adnotauimus, & lib. de Orat. nu. 1. ac aliis quoque locis ibidem citatis latiùs.*

68. nec vllius, &c. sacerdotalis officij sortem sibi vendicare.] *Clericorum officium ita circumscribit. nam* κλῆρος *à sorte nuncupatur, vt diximus ex B. Hieron. ad epist. 6. B. Cypr. nu. 1. Vsqueadeò autem hoc verum est, vt non* mulieribus *modò, sed &* virginibus sacratis *sit interdictum sacra vasa, vel pallas contingere, aut incensum circum altare deferre, per B. Soterem Papam epist. 2. iam ante Tertulliani ætatem. quare videtur ad illam alludere, vt vel hinc comprobetur eius Epist. Decretalis auctoritas.*

69. Idcircò velaminis venia fit illi.] *Rectè hoc interpretatur Rhenanus, ac si dicat, gratia fit illi ne* velamen *gestet, seu: illud remittitur ei, quemadmodum dixit Tacitus lib. 10. Exilij* veniam. *De voce autem:* notabilis, *siue:* notabiliter, *vide Adnot. nostras in B. Cypr. de Discip. & hab. virg. nu. 37.*

70. in viduatu.] Viduatum (*inquit Rhen.*) *accipit pro ordine viduarum, quæ post annum 60. ab Episcopis in eum numerum asciscebantur.*

71. Cui siquid refrigerij.] Refrigerium *accipit pro subsidio seu subministratione, vti vertit interpres apud Apostolum. Similiter dixit suprà lib. ad Scapulam.* Indigentibus refrigeramus, *id est, refrigerium adferimus. Sic absolutè lib. adu. Praxeam:* apud Abraham sub quercu refrigerauerit.

72. Episcopus.] *De* Episcopo *& aliis ordinibus Ecclesiasticis videat Lector infrà Adnot. nostras in lib. de Præscript. adu hæres. ad illud:* Itaque alius hodie Episcopus, alius cras. *Paulopòst 3. MS. cod. habent:* illic sedet contecta; *sed instituto magis conuenit Rhenani lectio:* intecta, *ex Gorziensi cod. Est autem monstri simile inter vetulas iam canas sedere puellam virginem* intecto *capite.*

73. Ad quam sedem, &c. eligantur.] *Quod hic ad* sedem eligi, *suprà lib. 1. ad Vxorem dixit:* in ordinationem adlegi, *de quo ibi latiùs. Alludit autem ad Apost. 1. Tim. 5. de Viduis.*

Cap. X.

74. Sic nec de aliquibus insignibus, &c.] *Huius capitis titulus à nobis ponitur:* Quòd non magis fœminæ quàm viri notam virginitatis suæ præferre debeant.

75. Viri autem tot virgines, tot spadones.] *Vide hac de re librum præcedentem de Cult. fœmin. Eodem pertinet quod paulopòst dicitur de iisdem:* tanto continentia maioris ardoris laboratur. *&:* Virginitas gratia constat, continentia verò virtute, &c.

76. cæco bono suo, &c.] Cæcum (*inquit Rhen.*) *vocat, quod non videtur. Ita scopulos in mari latentes Poëtæ* cæcos *vocant. Sic in Valentinianis:* Altè habitet (*inquit*) in cæca detrudatur.

77. aliqua sibi insignia defendere.] Defendere sibi, *pro arrogare. Ita (inquit Rhenan.) sæpè loquitur per verbum* defendo, *vt paulo superius:* secundum primordij formam, virgini, & ita vniuerso mulierum generi defensam.

78. aut pennas Garamantum.] *Inter semiferos (inquit idem) illos Lybiæ populos sunt &* Garamantes. *Virgilius:*

- aut Rhodope, aut extremi *Garamantes.*

Plinius tradit eos matrimoniorum exortes, passim cum fœminis degere.

79. aut crobylos Barbarorum.] *Prima editione Rhen. legebat* Scrobulos, *& scholiis ad marg. interpretabatur, tanquam* scrobuli, *voce diminutiua à scrobe, foramina essent aurium, per quæ Barbari trajicerent gemmas & annulos. Deinde in altera* Strobulos, *adiecta Adnot. ista:* Strobulus *Græcis pineam nucem significat, gestamen ex auro Barbarorum quorundam. At rectiùs Adrianus Iunius Animadu. lib. 2. cap. 1. & lib. de Coma cap. 1. censuit legẽdum* crobylos, *cui etiam adsentitur Ioan. Harrisius.* κρώβυλος *enim est (inquiunt illi) crinium*

ple

plexus in acumen desinens, iuxta interpretem Thucydidis lib.1. Lucianum in Nauigio, & Plutarchum. Eodem pertinet etiam illud Theophylacti epistola quadam: κρωβύλῳ καὶ τέττιγι ὁ γοργίας σεμνυνέται, id est, crobylo & cicada superbit Gorgias. Erant autem crobyli, seu cicadæ, virorum, quod κορύμβοι mulierum.

80. aut Cicadas Atheniensium.] Athenienses (inquit Rhenan.) in capillis cicadas ferebant, hoc argumento ostendere volentes se esse indigenas, quemadmodum sunt cicadæ. Dicti sunt hinc τεττιγοφόροι, quasi dicas Cicadiferos. Nam Cicadas Græci vocant τέττιγας. Huius rei meminit & Aristophanes Comicus. Quibus adde prædictos Auctores Græcos, qui ferè κρωβύλους καὶ τέττιγας coniungunt, & præcipuè Thucydidem, qui disertis verbis initio hist. Atheniensium mentionem facit. Philostratus item lib.2. Helladicon, & Asius Poëta Samius & in Ciri Virgilius, quorum verba videre est apud Iunium, ne prolixiores simus. Hic vnicum sufficiat Gregorij Nazianzeni carmen:

Cecropidæ indigenæ natam tellure cicadam
Innodant cirris. -

81. aut cirros Germanorum.] Cirri (inquit Rhenan.) capilli capitis sunt, sic dicti, quòd quasi in circum torti. Germanorum autem fuit obliquare crinem, & in nodum substringere. Hinc illud Martialis:

Crinibus in nodum tortis venêre Sicambri.

Quibus adde illud Nazianzeni, & interpretis Thucydidis, qui cirros transtulit, quod Græcè erat: κρωβύλων. Dicuntur autem & cirratæ puellæ Ammiano, iuxta quod adnotauit Turneb. Adu. lib.28. cap.26. Vbi & hunc locum citat.

82. aut stigmata Britonum.] Britanni (inquit Rhenan.) super Ligerim, hospites in Gallia, cuius maritimam partem ex aduersa veteri Britannia, quæ nunc Anglia est, aduecti quondam occupauere, sollemniter certis notis apud suos inurebantur. Horum meminere posteriores scriptores, Ausonius, Sidonius Apol. Atqui & Romanis postea vsitatum fuisse, vt in manibus eorum, qui in milites adscribebantur, stigmate notarentur, testes sunt Aetius & Veget. de re milit. lib.1. & 2. Item de seruorum stigmatibus infrà, lib. de Resurr. carnis. Legimus autem paulopòst ex 3. MS. Vat. cod. etiam ipsius continentiæ nomine.

83. Non enim & continentia virginitati antistat, &c.] Imprimis Non, pro: Nónne, accipitur, vti suprà libris præcedentibus. Deinde, virginitati antistat, rectè interpretatur Rhenan. ac si dicat: excellit virginitatem. Nam hoc verbo etiam alibi vsus est. Quamquam interim non alia ratione id verum sit, quàm ob difficultatem, vtpotè quum (vti subiungit) non concupiscendi, cui concupiscendo inolеueris, grande certamen sit, & qui concupiscendi fructum ignorauerit, faciliùs non concupiscet. Cui prorsus similia habent alicubi BB. Ambrosius, Hieronymus, Augustinus, difficiliorem facientes statum vidualem virginitate, quamquam tamen in se virginitas sit excellentior per se ipsa considerata. Vide similem locum suprà lib.1. ad Vxor. cap.8.

84. siue qui ex consensu contumeliam communem iam recusauerunt.] Pertinet illud: contumeliam communem, ad errores, seu potiùs næuos Tertulliani, qui tanto flagrabat virginitatis & continentiæ amore, vt ita legitimum viri & vxoris congressum appellet: contumeliam communem, hoc loco, & infrà cap.11. vti adnotauit Rhenan. sub finem Argumenti, confusionem. Verùm de hoc latiùs inter Prolegomena nostra. Pro Antidoto autem hîc seruire poterit, quòd lib. de Pudicitia vocet: benedictionis concubitum. De continentia autem coniugum ex mutuo consensu alibi latiùs: nam etiam non semel eius facit mentionem Auctor.

Cap. XI.

85. Sed quod suprà intermisimus, &c.] Huic capiti inscriptionem dedimus: Quòd velari debeat virgo, ex quo se intelligere cœpit, & sensum naturæ suæ.

86. Vbi enim gradum fiximus.] De Prouerbiali formula Gradum figere, inter Prolegomena latiùs.

87. & de virginis exire, &c.] Subaudi (inquit Rhenan.) sensu. Intelligit autem idem in eo quod sequitur pati nouum illud, mensium purgationem. Vnde mox: nisi post contestatam (inquit) sanguine maturitatem. Item: Iám & vox obsolefacta est, & membra completa sunt, & pudor vbique vestitur, & menses tributa defendunt.

88. de arbore agnitionis.] simpliciter dixit, quod scriptum agnitionis boni & mali, idque ab euentu, qui postea subsecutus est. Legimus autem more Tertullianico ex 3. MS. Itaque sui quique sexus, pro: quisque, nam & cap.13. infrà legitur: quæque in occulto fiunt, pro: quæcunque.

89. Et ideò penes Israël illicitum est ad virum tradere, &c.] Hactenus reperire non potui quo loco istud scriptum sit; nescio an alludat ad cap.22. Deuter. de signis virginitatis.

90. acerba res est.] Acerba propriè accipitur, pro: immatura, translatione ab immaturis fructibus. quod vel his verbis subsequentibus indicat: Igitur si tam diu virgo, quamdiu acerba est, desinit virginem. Quod postremum rectè adnotauit Rhenanus figuram esse Græcam.

91. Et desponsatæ quidem habent exemplum Rebeccæ, &c.] Similiter suprà lib. de Coron. milit. Si Rebecca conspecto procul sponso, velamen inuasit, priuatus pudor legem facere non potuit, aut caussæ suæ fecerit. Tegantur virgines solæ, & hoc nuptum venientes, nec antequàm cognouerint spôsos. Accipitur autem hic: simul, pro: simulac, quemadmodum etiam initio libri 4. adu. Marc. ibi: simul crediderunt. Habent verò MS. salutationis communionem. sed vulgatum est Auctori: communicationem.

92. Ostendit enim etiam nuptias de adspectu & animo fieri.] Huc pertinet illud Apostoli 1. Cor.7. Vt sit sancta corpore & spiritu. Quod ipsum de stupro adsumitur à Christo, illis verbis: Qui viderit mulierem ad concupiscendum eam, mœchatus est eam in corde suo.

93. ex angustiis.] Hoc est (inquit Rhenan.) ex tenuitate facultatum siue fortunarum. Nam vt est apud Satyrographum:

Non facilè emergunt, quorum virtutibus obstat
Res angusta domi. -

Huiusmodi puellæ pauperiores difficiliùs etiam maritum inueniunt. qui etiam rectè interpretatur illud: vel ex scrupulositate, hoc est ex morositate parentum, quibus nullus gener placet.

94. viderit & ipsum continentiæ votum.] Nullus est apud veteres locus apertior de voto continentiæ. Verùm de hoc latiùs tum lib. præced. de Cult. fœm. tum initio huius num.1. tum denique Adnotat. nostris in B. Cypr. locis ibidem citatis.

95. cui tu secundum paras maritum.] *Sensus est (inquit Rhen.) Virgo tua, quam tu adhuc virginem existimas, propter ætatem desiit esse virgo, non quidem à viro corrupta, sed ab ætate. Proinde* maritus *quem ei trades,* secundus *erit.*

96. Iam & vox obsolefacta est.] *Intelligit (eodem adnotante) robustiorem factam. Nam, auctore Plinio, vox roboratur à decimo tertio anno. Eadem in senecta exilior.*

97. & menses tributa defendunt.] *Innuit (inquit idem) menstruos illos mulierum cursus; sic enim Plinius vocat. Infrà habes lib.3. ad Marc.* Nam & mulierculæ nonnunquam prægnantes sibi videntur, aut sanguinis tributo, aut aliqua valetudine inflatæ.

98. Atqui etiam apud Ethnicos velatæ ad virum ducuntur.] *Vsqueadeò verum hoc est, vt inde à nubendo siue* velando *nuptiæ dicantur. Hinc illud Varronis lib.4. de ling. Lat. Neptunus, quòd mare terras obnubat, vt nubes cœlum*, à nuptu, *id est opertione, vt antiqui*; à quo nuptu nuptiæ *dictæ. hinc illud Poëtæ:*

Lutea demissos *velauit* flammea vultus.

99. sine quo sponsari non possunt.] Sponsari *(inquit Rhen.) pro:* desponsari, *vt infrà:* illi sponsati maturitatem suam. *Legimus autem more Tertullianico:* quo vrguente, *pro:* vrgente, *ex* 3. *MS. Vat. cod.*

100. Nam fœminas quidem à XII. annis, &c.] *De hoc loco eleganter in hæc verba Iureconsultus longè eruditiss. Antonius Contius Subcesiuarum Lectionum lib. 2. cap.12. Verum est (inquit) olim* fœminas anno XII. *tutela liberari solitas, & biennio quidem citius quàm masculos. Quamuis, vt ait Cicero pro Cecinna & Murena, maior esset in eis sexus & consilij imbecillitas. Id Macrobius ait fieri, propter votorum festinationem, sicuti & octauo die nomen illis imponi, masculis nono. Plutarchus autem id fieri putat, quòd citius in fœminis naturalis virgo proficiat: (ad quod videtur mihi Auctor noster omninò respicere illis verbis:* vt ex lege naturæ iura sua ætatibus reddant.) *Et quidem (addit Contius) pupillæ, à negotiorũ quidem tutela liberabantur, nondum tamen ab auctoritatis tutela; quod eleganter Tertull. verborum Iuris expertiss. expressit, dicens:* ad negotia mittunt. *Nam etsi propria negotia agere poterant fœminæ pupillari tutela liberatæ, tamen quia adhuc sub muliebri tutela erant, testari non poterant nisi tutore auctore, iuxta Vlpiani frag. tit. de test. & tit. vlt. Item nec manu mittere, nec agere, nec se obligare, nec ciuile negotium gerere poterant. hactenus ille.*

Cap. XII.

101. Agnosce & mulierem, &c.] *Inscripsimus hoc caput:* Quòd sola capitis nuditas ostentetur ab illis virginibus, quæ reliquo habitu mulieritatem produnt.

102. tabellæ naturalium sponsalium & nuptiarum.] *Phrasis Iureconsultorum, qua alludit ad* Tabellas *tum* sponsalium, *tum* nuptiarum, *inter eos qui coniugio iunguntur:* quæ naturalia *dum vocat, persistit in Metaphora cap. præced.* natura, &c. & tempus, filiam suã legibus suis maritarunt. *Differunt autem* sponsalia à nuptiis, *quod* spondebatur *(vti loquitur Varro de ling. Lat. lib.5.) filia* nuptiarum *caussa, quam despondisse dicebatur, quòd de sponte eius, id est voluntate, exierat, &c. ne sim prolixior.*

103. de virginibus educantur.] *Vsurpat (inquit Rhenan.)* educare, *pro:* educere. *Sensus est: De numero virginum* educuntur, *eximuntúrque. Nam, ni fallor,* ducatorem *suprà dixit, ductorem, siue ducem significans. Similiter autem dixit suprà lib. de Pall. cap.2.* Chaldæum semen in Ægyptum educatur. *Illud autem:* deponẽtes quod fuerunt, *interpretatur idem Rhenan. puellaria virguncularum redimicula, &:* faciem morosiorem *intelligit inelegantiorem, & quæ difficiliùs nitescat.*

104. mulieritatem.] *Ita noua voce vocat, quam alij, & ipse Auctor infrà cap.14.* muliebritatem, *non modo hîc, sed & paulopòst, dicens:* totam circumferunt mulieritatem.

105. pallium extrinsecus iactant.] *Quale fuerit* Pallium *muliebre, videre est Adnotat. nostris in lib. de Pallio, num.5.*

106. calceum stipant multiformem.] *Quæ sunt (inquit Rhenan.) admodum puellæ, vniformi genere calceorum vtuntur: Grandiores multiformi, pro diuersitate loci, temporis, & rei. Dixit autem:* stipant, *ne videlicet folliceet calceus, vt vtar verbo Hieronymi & Ambrosij.*

107. Sed virginari volunt.] *Rectè adnotat idem scribendum:* virginari, *vt sit verbum Deponentale, hoc est: virgines agere. Alludit autem ad vocem Græcam παρθενύειν.*

Cap. XIII.

108. Si propter homines habitu abutuntur, &c.] *Titulum capiti huic dedimus:* Quòd non solùm foris, sed & in Ecclesia virgines velari debeant. *Atqui quòd* Fratrum *nomine Christiani intelligantur, ostendimus Adnot. nostris ad Apol. cap.39. nu.505.*

109. Quò ergo] *Id est, ad quid, vti etiam adnotauit Rhenan. Sic lib. de Resurrect. carn. Tom. sequent.* Quò ergo legimus; *& lib. 5. adu. Marc.* Quò iam mihi duos deos. *Legunt autem 2. MS.* peruulgant. *sed magis placet:* prouulgant.

110. debuccinemus.] *Hunc locum (inquit Rhenan.) imitatus D. Hieron. in epist. ad Eustochium dixit: Quum manum egenti porrexerint,* buccinant. *Alludit autem ad illud Matth.6. Noli tuba canere ante te, &c. Pro quo vertit B. Cypr.* buccinare. *Test. lib.3. ad Quirin. cap.40. ad verbum, ex Græco σαλπίσῃς.*

111. quæ apud illum mercedem merebuntur.] *De* mercede apud Deum *videat Lector Adnotat. nostras in lib. ad Martyras cap. 3. num. 43. & lib. de Patient. cap.11. nu.73. De* meritis *autem eiusdem lib. cap.13 num. 82.*

112. Quòd si vnius Victoriati.] *Plinius (inquit Rhenan.) lib. 33. cap. 3. Qui nunc (inquit)* Victoriatus *appellatur, lege Clodia percussus est. Antea enim hic nummus ex Illyrico aduectus, mercis loco habebatur. Est autem signatus Victoria, & inde nomen. Porrò:* gloriæ libidinosum *rectè interpretatur Rhenan. quod fit ob libidinem & cupiditatem gloriæ.*

113. Et si à Deo confertur continentiæ virtus.] *Alludit ad illud Sapientis 8. Vt sciui, quoniam non possem esse* continens, *nisi* Deus *det.*

Cap. XIIII.

114. Referunt aliquãdo dictum à quodam, &c.] Quòd non curandum an in Ecclesia multæ, sed & veræ sint virgines. *Est autem notandus locus cõtra abusum quorundam parentum, qui etiam subinde compellunt* ad huiusmodi opus, *id est (interprete etiam Rhenano) ad virginitatem. Qua consideratione habita, non mirum est quod subiungit Auctor:* Vbi sollicitatio, illic coactio; vbi coactio, illic necessitas; vbi necessitas, illic infir

infirmitas. *De tali enim* necessitate, *& tali* coacta *& inuita virginitate, loqui se, disertis verbis indicat, non autem ea necessitate, quæ quum ex voto voluntario sit, fælix est, quia ad bonum compellit; & proinde talibus Deus dat gratiam, sicuti aufert econtrariò iam dictis, item eis,* quarum (*vt cum Auctore loquar*) Deus venter est, *id est, quæ solius ventris gratia religionem adeunt.*

115. funem longum delictorum sibi adtrahunt.] *De hoc Prouerbio*: funem longum adtrahere, *vide inter ceteras Prouerbiales formulas in nostris Prolegomenis. Siue autem paulopòst legas cum excusis*: quem sibi vendicat virginitas, *siue cum MS. Vatic. 2.* vindicat, *perinde est.*

116. Nihil occultum quod non reuelabitur.] *Græca exemplaria imitatur, quæ legunt*: ἀποκαλυφθήσεται. *Sunt nihilominus etiam Latina exemplaria MS. aditionis vulgatæ, quæ sic legunt*: reueletur. *Atqui non multo pòst, vbi legunt excusi*: non est pudica, *MS. 3. Vatic. habent*: compudica.

117. inter amplexus & oscula.] *Hoc autem (inquit Rhenan.) faciebat fraternitas. Nam osculo se quondam salutabant Christiani. Et antè dixit*: facilè virgines fraternitas suscipit. *fit autem susceptio per amplexum.*

CAP. XV.

118. Sed enim vera & tota & pura virginitas, &c.] *Tractatum huius capitis insignimus hoc titulo*: Quantum boni velamen adferat veris virginibus. Tota *autem accipitur, pro*: *integra*: *quare & retinuimus eam vocem cum 3. MS. Vat.*

119. ipsum quoque liuorem.] Liuorem *accipit Auctor, vti ex sequ. patet, pro*: odio, *& mox* liuidum, *pro inuidioso. Similiter & B. Cypr. qui librum scripsit de zelo &* liuore, *& B. Hieronymus, eundem librum citans in epistolam Apostoli ad Galat. 5.*

120. Nam est aliquid etiam apud ethnicos metuendum, quod fascinum vocant.] *Inuidiæ quam Auctor (vti diximus)* liuorem *nuncupat, magnam vim ad nocendum antiqui putabant, cùm eam sola voluntate, & ipso adflatu ac contagione maleficam & venenatam esse, & hominibus, quibus malè vellet, obesse grauiter censerent. Hinc illud Horatij*:

Non isthic obliquo oculo mea commoda quisquam
Limat, non odio obscuro morsúque venenat.

Item illud Maronis, quod ad institutum magis pertinet:

Nescio quis teneros oculis mihi *fascinat* agnos.

Hanc ergo ab ethnicis fascinum *dictam rectè dicit Auctor, & ad odium diaboli refert, atque adeò adinstar illorum, qui varia contra* fascinum, *præsertim in pueris, adhibebant remedia*, velamen capitis virginibus *proponit.*

121. si tentationibus gradum obtraxerit.] *Est & hæc Prouerbialis formula, de qua latè in nostris Prolegomenis.*

CAP. XVI.

122. In his consistit defensio nostræ opinionis, &c.] *Epilogus est hoc caput omnium præcedentium*, quod ad virgines velandas adtinet. *Quo repetit paucis conformem esse suam opinionem scripturæ, naturæ, & disciplinæ.*

123. secundum disciplinam.] *Quòd* disciplinam *Christianam intelligat, patet ex Epithetis eius, quibus ornatur ab Auctore. Appellatur enim mox, & suprà cap. 2.* Disciplina Dei, *cap. 9.* disciplina Ecclesiastica; *cap. verò 11.* Christi disciplina. *Item lib. de Patient. suprà cap. 1.* Dominica disciplina, *& alibi*: disciplina salutaris; *& lib. de Cult. fæmin.* disciplina seniorum Dei. *Quare & alibi, vbi simpliciter* disciplina *ab Auctore vocatur, similiter accipienda, quemadmodum & paulopòst his, & dict. lib. de Patient. cap. 4. & 12. ac Tom. sequ. lib. de Præscript. adu. hæres. & de Resurr. carn. denique & initio lib. aduers. Valentinianos. Vbi etiam propriam eius significationem indicat, quum dicit*: & disciplina non terretur. *Accipi enim pro seueritate castigatrice, ostendimus initio lib. B. Cypr. de Disc. & hab. virginum, nu. 1.*

124. quid magis Deo ratum sit.] *Harrisius putat legendum & hic, & paulopòst*: gratum. *Verùm placet prior lectio, vt* ratum *accipiatur pro firmo seu certo. Nam videtur opponere hoc illi, quod in fine cap. 13. suprà dixerat*: Videamus ergo quod humanū est, an firmum sit. *Atqui legimus cum Rhenano*: nihil perosius, *vt accipiatur pro exosius, etsi refragantibus exemplaribus MS. qui*: operosius *legunt, sed non rectè, quum opponatur* perosius *illi quod præcedit*: nihil acceptius.

125. secundum annorum nomina dixerim.] *Subindicat olim fæminas Christianas* sorores *solere nuncupari à* fratribus, *hoc est Christianis, qui in nulla erant dignitate*; filias verò *à* Patribus, *hoc est Episcopis & Presbyteris. Hinc patet noua nomina non esse in Ecclesia &* Patrum, *&* Fratrum, *item* Filiarum, *&* Sororum.

126. Nupsisti enim Christo, &c.] *Vt alia, de quibus suprà, phraseis aliter fortassis detorqueri possent, certè hic locus non potest aliter intelligi quàm de* virginibus, *quæ Christo suo sponso continentiam suam consecrarunt, & professæ sunt. Verùm de hoc latius suprà initio huius libri num. 1.*

CAP. XVII.

127. Sed & vos admonemus alterius pudicitiæ mulieres, &c.] *Hic veluti coronidis vice addit Auctor etiam aliud caput*: Quòd non modò virginibus (*de quibus hactenus egit*) sed & nuptis mulieribus conueniat velaminis disciplina.

128. Mitris enim & lanis, &c.] *Similiter Plinius lib. 35. cap. 9.* Capita mulierum mitris *versicoloribus operuit. & Cicer. de Arusp. respons. A* mitra, *à mulieribus solus, purpureisque fasciolis. Erat enim* mitra, *corona muliebris, atque adeò vti Auctor*: non velabat, sed colligabat caput, *ex qua pendebant fasciolæ, quæ phylla dicebantur.*

129. Arabiæ fœminæ, &c.] *De* Arabia *vide Adnot. nostras infrà lib. 3. adu. Marc.*

130. quàm totam faciem prostituere.] Quàm (*vti & ante me Rhen.*) *accipitur pro*: potius quàm. *Similis est locutio suprà lib. ad Martyr. cap. 2.* Exisse vos è carcere, quàm in carcerem introisse intelligemus. *Item in Valentinianis*: Vbi superindui potuit, quàm despoliari. *Illic ex aliis Auctoribus complura exempla adduximus.*

131. Quas propterea infœlicissimas ait Romana quædam Regina, &c.] *Locus obscuriss. & nescio an corruptus, nisi fortè intelligat illud*: magis adamare quàm adamari; *id est, maiori feruore*: *illud verò* faciliùs adamari quam adamare; *id est, citiùs in earum amorem alios viros ruere, quàm fœminas in virorum.*

132. meracior & (vt ita dixerim) barbarior.] *Quia comparatiui noui sunt, addit*: vt ita dixerim. *Atqui* meracior, *purior intelligitur, Metaphora à vino meraco sumpta.*

133. Velaminis spatia metatus est.] Metatus est

(inquit Rhenan.) hoc est praescripsit, definiuit. Metaphora sumpta à castrorum locatione, quae metari propriè dicuntur. Hoc verbo quoque vsus est suprà, lib. de Pall. Tom. 1. Nostra certè metatio. & infrà Tom 3. lib. adu. Marc. Tempore arbitro & metatore initij & finis. Denique lib. adu. Valent. Metatur medietatem. Vide autem & nostras Adnot. in B. Cypr. epist. 22. nu. 1. vbi habes quicquid adnotauit alibi Rhenanus.

134. quae inter Psalmos, &c.] Rectè adnotat Rhenanus Psalmos olim legi, vel potius cani solitos in Ecclesia. Quod ipsum latiùs tractauimus cap. 39. Apolog. nu. 520.

135. vel in quacunque mentione Dei.] Vide (inquit idem) quanta priscorum reuerentia fuerit, vel erga Dei, vel Domini nomen?

136. in Oratione ipsa.] Loquitur (eodem adnotante) de Oratione qua fiebat in Ecclesia. Oramus (inquit in Apologetico, cap. 39.) etiam pro Imperatoribus, pro ministris eorum & potestatibus, pro statu seculi, pro rerum quiete, pro mora finis. Atqui Orationis nomine sacrificium Ecclesiae ab Auctore solere intelligi ostendimus, lib. de Oratione nu. 1. Quod confirmatur vel ex eo, quòd loco eius quod modò dictum est: Oramus pro Imperatoribus, &c. lib. ad Scapulam cap. 2. suprà To. 1. dicat: sacrificamus pro salute Imperatoris, &c. vbi etiam aliquid diximus hac de re nu. 11.

137. fimbriam, aut villum, aut quodlibet filum.] Tria sunt tegmina capitis muliebris, aliis Auctoribus ignota praeter filum, quod agnoscit etiam Arnobius lib. 6. cum dicit: filum capitis prostituti Cythereia in simulacra traducere. Existimo idipsum, quod ex filo factum reticulum vocant: fortassis autem villum nuncupat, quod Nonius Marcellus capitium, & fimbriam: quod & ipse, & Auctor lib. de Pallio cap. 4. caliendrum, aut quod crepitulum ibidem vocatur.

138. aliae quibus planè maior est palma.] Quum constanter legant: palma cod. omnes tam exc. quàm MS. magis placet adnotatio marginalis Rhenani, aut alterius, vt palma accipiatur pro velo palmato, quàm vt legatur, palla, quod in Adnot. suis ille contendit.

139. vt bestia quaedam, &c.] Struthiocamelum (inquit Rhenan.) intelligit, cuius in initio 10. lib. meminit Plinius. Eius verba quoniam ad hunc locum faciunt, libet adscribere: Auium (inquit) grandissimi & penè bestiarum generis, Struthiocameli Aphrici vel Aethiopici, altitudinem equitis insidentis equo excedunt, celeritatem (sic enim nos in castigationibus nostris legendum monuimus) vincunt; ad hoc demum datis pennis vt currentem adiuuent. Caeterò non sunt volucres, nec à terra tolluntur. Vngulae his ceruinis similes, quibus dimicant, bisulcae, comprehendendis lapidibus vtiles, quos in fuga contra sequentes ingerunt pedibus. Concoquendi sine delectu deuorata, mira natura; sed non minus stoliditas, in tanta reliqui corporis altitudine, quum colla frutice occultauerint, latere sese existimantium. Praemia ex his oua, propter amplitudinem pro quibusdam habita vasis, conósque bellicos, & galeas adornantes pennae. Haec Plinius. Caeterùm Tertullianus Struthiocamelum eleganter bestiam altegradiam appellat, quòd altè incedat longis praedita cruribus, quales sunt & ciconiae & grues. Adnotat idem ibi esse figuram Graecam: cetera altè gradia. Cui similis est & ista phrasis: quum habet delitescendum, hoc est, vt delitescat.

140. cum Septimio Tertulliano.] De nomine Septimij, & cognomine Tertulliani, videat Lector vitam Auctoris. Illud familiae est, hoc Gentis. Hinc autem manifestum est (vti etiam in Argumento adnotauimus) librum esse nostri Auctoris.

FINIS TOMI SECVNDI OPERVM Q. SEPTIMII Florentis Tertulliani Carthaginiensis Presbyteri.

